

तंत्री
 रामनारायण विश्वनाथ पाठक

જાણવું જરૂરી છે? -

કેનેડા, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા અથવા તેના ઇંગ્લેન્ડમાં
ત્યાંના વીમાના કંપનીઓ પ્રતિષ્ઠા ધરાવતા આદેશો

“ક્રાઉન લાઈફ ઓફ કેનેડા”

ની જોડેલી ફર આંકે છે તેના દરમાં વિશિષ્ટ ફર ગીજ કેઈ કંપનીની માંડતા નથી.

પ્રીમિયમના દર ઘણા જ ઘટના અને પોલિસીની શરતો ઘણી જ ઉત્તર
છે કંપનીની નફા સહિતની પેશ્વગમપ કરવેલી પોલિસીઓ ઉપર પણ તેની
મુક્ત પાડતાં મુધી પોલિસ આલુ જ રહે છે.

અન્ય વર્ષ આ કંપનીની વિના પ્રીમિયમ પ્રેરુરી રકમના વીમા અનેક
વર્ષો મુધી માલુ રાખવાની શરતો ઘણી જ ઉત્તર અને આકર્ષક છે

તમારો વીમા ઉત્તરાવતાં પહેલાં એક વખત અમારી પોલિસીઓ
ખીજતી સાથે સરખાવી જોવાથી તમોને લાભ થશે.

ચાલુ વીમા ડોલર ૧૩૮,૮૨૧,૬૧૫.૦૦

અસકયામત ડોલર ૧૮,૮૬૩,૦૮૧.૭૬

૦૬૬૭(૦) ૩૩૮૮

The Crown Life Insurance Co.
[OF CANADA]

ધી ક્રાઉન લાઈફ ઇન્સ્યુરન્સ કંપની,
[ઓફ કેનેડા]

સી. ટી. શાહ એન્ડ કો. લિમિટીડ વડી ઓફિસ: ટેલિફોન નંબર
અમારા કંપાનના સી. એન્ડ કો. ૧૨, ગમ્પાઈ એ, કોલ, મુંબઈ ૨૪૦૭૬

卐 પ્રસ્થાન 卐

પુસ્તક ૧૯

કાર્તિક - ૧૯૯૧

અંક ૧

પ ત ં ગ

પૂજાલાલ

અમે ય દિન એક કીટ જ હતા, અમારી દશા
અતીવ હતી ગ્રોચનીય, દઢ બધ કોશીટિયે
પુરાયલ અમે બધી નિશ, ન પ્રાણવાયુતણા
પ્રસાદ લવ પામતાં ઢળી, પડેલ મૂર્છા વિષે

પરતુ દિન એક સ્વર્ણ-સપને અમે જાગિયા,
દૌવાલ અમ બંધની અકલ કો દયાથી તૂટી,
પ્રભાપ્રણયરગ પાળ જડ અંગમાંથી ફૂટી,
અસીમતણી છાય હેઠ રમવા અમે લાગિયા,

હવે મલિન ધૂળમાં મન ચહે ન આળોટલુ;
નહિ નયન બધ થાય છુતિલોક સામે ભલા,
ક્ષુધા અધમ તોષવા કુસુમ વિશ્વનાં દોહલાં
શુ હંખ 'દઈ દારવાં ? હૃદય 'ના' હવે પાકતું.

હવે કુસુમની રજે અધર 'રનેહશી દાબશું;
સુગંધ મૃદુ વાયુ પાળ-પલકારથી નાખશું.

સ્વતંત્ર એટલે આત્મતંત્ર

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

માણસ તંત્ર વગર રહી શકતો નથી અત્રત જીવન એને મદદ નથી તંત્રને અભાવે એની બધી શક્તિઓ વ્યર્થ થાય છે, અને એવું જીવન કાલજીરી તણખાની જેડે અવોપ થઈ જાય છે એટલે મવાલ એટલો જ રહે છે, તંત્ર જ્યારે મનુષ્યજીવનને માટે અપ્રગિયાર્ય છે ત્યારે ઉત્તમમા ઉત્તમ તેવું કયું? સ્વાભાવિક વૃત્તિ તરત કહે છે પોતાનું તંત્ર એ જ ઉત્તમ તંત્ર છે, સ્વ-તંત્રની અદર જ માણુમનો ઉત્તમ વિકાસ થઈ શકે છે જીવનની પ્રતિષ્ઠા સ્વ તંત્ર વગર મલવે જ નહિ સ્વ-તંત્ર માણુમ જ જીવનનું રહસ્ય મમજી શકે છે, જીવનનો ઉત્તમમા ઉત્તમ ઉપયોગ કરવાની ઈચ્છિતિમા રહે છે, અને સૃષ્ટિના વ્યાપારના મહાન ઉદ્દેશ સાથે મહકાર કરી શકે છે સ્વ તંત્રતા એ જ જીવનશુદ્ધિ અને જીવનમાદ્યનું એકમાત્ર વ્યાકરણ છે, એ વિશે કાઈને રાકા નથી રાકા હોય તો ફક્ત એ 'સ્વ' ના સ્વરૂપ વિશે છે, સ્વ વિશેની આપણી કલ્પના ઈશ્વર નથી એ વિશેનો માણુમનો અનુભવ નવોનવો અવતાર ધારણ કરતો જાય છે, જ્યારે માણુસ કહે છે કે 'મારે સ્વતંત્ર રહેવું છે, સ્વતંત્ર જીવવું છે,' ત્યારે એ સ્વતંત્ર હોય જ છે એમ નહિ એ વખતે તે વામનાતંત્ર હોય છે વામના એના પર એવી તો મજબૂરી તે સવાર થયેલી હોય છે કે એને પોતાનું હિતઅહિત શામાં છે એનો ખ્યાલ જ ગટેતો નથી નાના બાળકો એકાદ રમકડું મેળવવા માટે અને મોટા બાળકો ફાઈટન પેન, ધડિયાળ કે માઈકલ મેળવવા માટે જ્યારે ગમે તેવા વચનો આપે છે અને ગમે તેવી શરતો સ્વીકારે છે, ત્યારે તેઓ સ્વ-તંત્ર હોય છે એમ કાણ કહી શકે? વાસનાના વેગમા મપકાઈ તેઓ પોતાનું જીવન બૂલેલા હોય છે જે રમકડામય થયો છે અથવા સાઈકલમય થયો છે તે આત્મમય તો નથી જ અને જ્યારે ધર્મિક કે ધરમનો બાદશાહ પોતાની વાસનાની તૃપ્તિને અર્થે યુરોપિયન લોકો પામેથી કરજ લે છે, અને ખગણા લેક્ટરને સ્વગળના કેટલાક લોકો લખી આપે છે, ત્યારે તે પણ સ્વ-તંત્ર નથી જેની પાસે પોતાનો 'સ્વ' જ નથી તે ઝીરી રીતે સ્વ-તંત્ર થઈ શકે? અમર્યાદ અને અવિચારી વાસનાઓને જો આપણે માણુસની શત્રુ ગણીએ તો ફેટલાય સ્વતંત્ર ગણતા માણુસને આપણે શત્રુત્વ મળવા જોઈએ ગતુ પોતાના શરીરમા ગહો એટલા માટે કઈ એને સ્વકીય કે એકી ન ગણાય રાત્ર પણ આપણા શરીરમા જ રહે છે

ત્યારે માણુસ ઉપર તંત્ર કાનું હોય? મનોવિકાર અને વામનાઓને કાબૂમાં રાખનાર એની શુદ્ધિ એ જ એક વિશ્વાસપાત્ર ચોકીદાર છે, જે માણુમનું હિત મમજી રાકે છે અને એને ખાડામાંથી બચાવે છે વાસના અને વિકારના પ્રમાણમા શુદ્ધિ પાસે દૃઢદેશી વધારે હોય છે, તરસ્થતા હોય છે, સારાસાર વિચાર હોય છે વાસનાઓ ગમે તેમ એવે તોયે જેનું આચરણ તેમને આધીન નથી પણ શુદ્ધિને, માગમા વિચારને આધીન છે, તેને જ આપણે મરકારી કીએ છીએ, તેને જ મનજન કહીએ છીએ, તેને જ માયો માણુમ

કહીએ છીએ, જે માણસનો વામના પર કાબૂ નથી તેના પર સમાજનો વિશ્વાસ બેમતો નથી એવો માણસ સમાજમાં છૂટથી ભળી શકતો નથી લોકો એને વિષે સાશક મહે છે, ભયભીત રહે છે, એને જવાબદારીના કામ સોંપતા નથી વાસના પર કાબૂ એ જ નીતિનો એટલે કે મામાજિક જીવનનો પાયો છે 'વામના સ્વાભાવિક છે માટે તૃપ્ત થવી જ જોઈએ. જેટલું સ્વાભાવિક છે તેટલું યોગ્ય જ છે વામના પર કાબૂ મેળવવો એ મૂંઝવણ ધાર્મિકતાની જ આતુરતા મહી ગઈ છે મામાન્ય સમાજની પ્રવૃત્તિ કુનેહપૂર્વક વામનાતૃપ્તિ તરફ જ છે, અને તે જ યોગ્ય છે' એ જાતની દલીલ આજકાલ ખુબ કમવામાં આવે છે અને સમાજ તરફથી એને ઉત્સાહપૂર્વક આવકાર પણ મળે છે પણ એ બધા અધોગતિનાં લક્ષણ છે, કેમકે તે સમાજના જડમૂળને જ તોડે છે યુરોપના વિચારી લોકો પણ આ વધતી જતી સમાજદ્રોહી વૃત્તિથી ચોંકી ગયા છે અને તેમણે સમાજને જાગૃત કરવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો છે.

અહીં એ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે વામના પર કાબૂ મેળવવો એનો અર્થ એ નથી કે વાસનામાનને દબાવવી કે મારી નાખવી દુર્વાચનાનો નાશ ઇષ્ટ છે સદ્વાસનાને પોષણ મળવું જોઈએ, અને અનેક સદ્વાસનાઓ એકસામટી હાજર હોય ત્યાં તેમની વચ્ચે સંગીત જેવો મેળ ઉત્પન્ન કરવા જોઈએ અને મામાન્ય અણુઘટ વાસનાઓનો સરકાર કરી તેમનું સ્વરૂપ ઉત્તર અને પોષક કરવું જોઈએ આનું નામ વાસનાઓ પગનો કાબૂ એ જેને માધ્ય થયો હોય તે જ મનુષ્યની પૃથ્વીને શોભાવે વાસના એ વસ્તુ વેગવાન છે, પણ બુદ્ધિમાન નથી એ શુભ અને અશુભ અને માર્ગે વહે છે એને પ્રયત્નપૂર્વક બુદ્ધિને અધીન રાખવી એમાં જ જીવનનું સાદૃશ્ય છે

ફિરદૌસીને ધરાનમાં કવિઓનો કવિ—શાએરે શાએરાન—મહાકવિ કહે છે

એને ચર્ચિ ગયે આજ હમર વર્ષ ચર્ચિ ગયા (૪ સ ૯૪૦-૧૦૨૦) અને હાલના ધરાનના શાહ શાહ રેઝા પહેલવીએ ધરાનની દરેક દિશામાં ઉન્નતિ સાધવાનું ખીકુ ઝડપ્યું છે, એટલે જેમ બીજા દેશોમાં ત્યાના મહાન કવિઓની જયંતી બજવાય છે, તેમ ધરાનના આ મહા-કવિની સહઆબ્દિ મોટા પાયે પર બજવાની તજવીજ કરી તેમણે જૂના ધરાની માહિત્યને મોખરે આણવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે ફિરદૌસી તૂમ સહેરનો રહેવાશી હતો તેથી એ ફિરદૌસી તૂમી એ નામે ઓળખાય છે. એ મરી ગયો પણ ત્યા જ અને દટાયો પણ ત્યા જ, એટલે એની કબર પણ ત્યાં જ આવી છે એ કબરનું સ્થાન તીર્થ જેવું ગણાય છે, અને ત્યા ઘણા યાત્રાળુઓની આવજાવ રહે છે એ કબર આગળ ફિરદૌસીનું નામ અમર કરવાને એક મોટો મેળાવડો કરી તેની સમક્ષ સમગ્રગતલ સ્થાપવાની યોજના શાહ રેઝા પહેલવીએ કરી છે એ મેળાવડામાં હાજર રહેવા યુરોપ, અમેરિકા અને એશિયામાંથી પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રી-પુરુષોને નોતવવામાં આવ્યા છે હિંદુસ્તાનથી પાગરી ભાઈગણેનોની મોટી સંખ્યા તથા જાણીતા મુમલમાન માહિત્યગમિકાના પર નિમત્રણ આપ્યાથી તેઓ સધળા એ મમારબ વખતે હાજર રહેવા ત્યા ગયા છે આ મેળાવડામાં આ રીતે આખી દુનિયાના પ્રતિનિધિઓ હાજર રહેશે. માહિત્યની ઉન્નતિ આગે આવી જતનો મમારબ ધરાન દેશમાં પહેલો વખત જ ચાય છે એક મુગલમાન પાદશાહે, સુલતાન મદમૂદ ગઝનનીએ, એ મહાન કવિને ગમડયો હતો, આજે એક હજાર વર્ષ બાદ બીજા મુમલમાન શાહ તે આપમાનને શૂંસી નાખી કવિની ખરેખરી કદર કરે છે

ફિરદૌસી એ એ કવિનું ઉપનામ હતું ફિરદૌમ એટલે સ્વર્ગ કવિનો બાપ ફિરદૌસ નામની એક વાડીનો માળી હતો, તેથી તેણે પોતાનું ઉપનામ—તખાલુસ—ફિરદૌસી ગમ્યું એ કવિની જિંદગીના કેટલાક બનાવો દતકથા જેવા લાગે છે દાખલા તરીકે, એને શાહનામુ સ્વપ્નાનો પ્રમથ કેસી રીતે મળ્યો તેને માટે એમ કહેવાય છે કે તૂમના હાકેમ તફ્ફી એને મલામણી ચર્ચ તેની ફગિયાદ કરવા એ પાટનગર ગઝની ગયો ત્યા સુલતાનના દરબારમાં હાજર થવામાં પત્તો ન લાગવાથી ને ખગ્ગી ખૂટવાથી એણે કવિતા લખવાનો ‘ધધો’ (પેરો) શરૂ કર્યો અને તેમાંથી કાઢક શેર મેળવતો ગયો સુલતાન મદમૂદને પોતાના મમખનો બો-ગમલ ધવાની ઇજ્જા હતી એટલે એણે તે વખતના ગમગા કવિઓને પોતાના દરબારમાં બેગા કર્યા હતા, અને તેમનું કામ સુલતાન તથા સુલતાનના ફરમારીઓના સ્તુતિનાઓ ગમવાનું હતું એ કવિઓમાં મુખ્ય કવિ—poet laureate—ઉનમરી નામે હતો એ ઉનમરી ઉત્તાદ હેરાતો અને એને ત્યા કવિઓનો ગાયો લગતો એ ગાયગના મમ્મ યવાની ફિરદૌસીને ત્રીન ઇજ્જા ચર્ચ આવી હતી, પણ તે કેમે કરી પાર પડી શકતી

ફિરદૌસી

નહોતી છતાં એક દહાડે તો ગમે તેમ દરી એ ડાચરામા એ ઘૂસી ગયો ત્યાં અસબદી અને ફરંખી નામના તે મમયના બળ્લીતા કવિઓ પણ હાજર હતા ઉનસરીએ પોતાને ત્યાં ગામડિયા જેવો ડોઈ નવો માણસ આવેલો જોઈ, ફિરદૌસીની જરા ઠેઠડી કરવાની મતલબથી કહ્યું, ‘લાઈ, કવિઓના ડાચરામા કવિ જ મમાય.’ ફિરદૌસીએ જવાબ આપ્યો, ‘આપના સેવકને પણ એ વિષયની સહેજ આવડત છે.’ ઉનસરીને થયું કે એ વાત માગી છે કે નહિ તે શોધી કાઢવા એની પરીક્ષા લેવી જોઈએ, એટલે કહ્યું ‘અમે ત્રણે જણા એક કાવ્યની એકએક પક્તિ રચીશુ તુ પણ જો તેને અનુસરી ચોથી પક્તિ બગાડ્યો ગયશે, તો તને ખરો કવિ બનશીશુ’ ફિરદૌસી કબૂલ થયો

ઉનસરી બોલ્યો

ચંદ્ર પણ તારા ગાલસમે તેજસ્વી નથી,

અમબદી બોલ્યો

વાડીમાત્રુ કુસુમ પણ તારા ચહેરા જેવું (સુદર) નથી,

ફરંખી બોલ્યો

તારા કટાક્ષ (બાણ) બખતરને પણ ભેદી આરપાર નય છે,

ફિરદૌસી બોલ્યો

પગની લશાઈમા જેમ ગીવનો બાલો જતો હતો તેમ *

ફિરદૌસીની હાજરજવાબી અને શીઘ્રકાવ્ય બનાવવાની શક્તિ જોઈ એ સૌ આશ્ચર્ય પામ્યા અને એને શાખાશી આપી પણ એમને કુતૂહલ થયું કે પશનના ગણુદેવની અને ગીવના પરાક્રમની તેને બાબત ક્યાથી? તેથી પૂછ્યું કે તેને અમલ ધગનની તવારીખની માહિતી છે? એણે કહ્યું, ‘હા, છે, એટલુજ નહિ પણ એ તવારીખનું પુસ્તક પણ મારી પામે હાજર છે.’ હવે સુલતાન મહમૂદ ઉનસરી કવિને ઘણું વખત થયા ધગનના પાદશાહોનો ઇતિહાસ કાવ્યરૂપે લખવા આમલ કર્યા કરતો હતો, પણ ગમે તેવા બહાના બતાવી ઉનસરી તેમ દબા ના કલા કરતો હતો, તેમજ પોતાની બાણમા એવો ડોઈ માણસ હોવાની પણ ના ગહેતો હતો. એટલામા એને આ રીતે ફિરદૌસી મળી ગયો પ્રાચીન ઇતિહાસની માહિતી એને હોવાની પોતાને ખાતરી થઈ હતી એટલે હવે એની કાવ્યશક્તિ કેવી છે તેની જ કસોટી કરવાની રહી તેથી કાવ્યશાસ્ત્રના કેટલાક ઈનિ નિયમો તથા અટપટા છંદો વગેરે સળધે એને તપામતા શાએરીમા એ પૂરેપૂરી શક્તિવાળો જણાયો, એટલે તરત તેને પોતાના મગજનો સબ્ય બનાવ્યો. પછી ફિરદૌસીને સલાહ પૂછ્યો, ‘શાહનામું (બાદશાહોની તવારીખ) કાવ્યમા રચવા જેટલી તારી હિંમત છે?’ ફિરદૌસીએ જવાબ આપ્યો, ‘ઇન્શાલ્લા તારા (ઇશ્વરેચ્છા હશે તો) રચી શકીશ’ ઉનસરી ઘણો રાજ થયો ને એને સુલતાન પાસે લઈ ગયો. સુલતાને એની પાસે એક ગુત્તિકાવ્ય

* ફારસીમા એ મિસરા નીચે મુજબ છે

શૂ આરએ વ માહ ન બારાદ તોરાન

માનિ દે રખત શુલ નયુવદ દરગુલરાન

શુઝનાનન શુઝ હમી કુનદ અઝઝવરાન

માનિ દે સનાને ગીવ દગજ એ પગન,

‘ગીવ’ એ એક ધરાની ચોદાનું નામ છે.

અચાનક, તે પોતાને પગ પડ્યું એટલે શાદનામું રચવાની આજ્ઞા આપી તેને ગહેવાની મગફળી કરી આપી, નાનાની ભેગવાઈ પણ કરી આપી આ રીતે શાદનામાની શરૂઆત થઈ, અને એ નામું રચના એને ત્રીમથી પાનીમ વર્ગ થયા દરમ્યાન સુલતાન મદમદનો અચાનક નામે ખાગ મુલામ હતો તેની સ્તુતિનું કાવ્ય ફિરદૌસીએ ન રચવાથી તેણે સુલતાનના કાન ભર્યા કે ફિરદૌસી મુસલમાન નથી પણ ગેરમુસ્લિમ—‘ગેઝી’ છે સુલતાન ધર્મોપ હતો, એટલે તેણે એ વાત માલગતા જ ફિરદૌસીને હાથીના પગ તળે ચગદાવી મારી નાખવાનો હુકમ કર્યો પોતે મુનીપથનો મુગ્ધ અનુયાયી છે એવું ફિઝૌગીએ આજીજી માથે જણાવતા મન તો જ થઈ, પણ તેના પર સુલતાનની હતગણ થઈ તે થઈ, અને ફિરદૌસી ગઝનીથી નાગી તૂમ આસી છુપાઈ બેઠો એને દર બેનદીક એક સોનામહેંગ આપવાનું સુલતાનનું વચન હતું તે નોડી રૂપાનો મિક્કો આપવામાં આવ્યો એવા માક હજાર મિક્કો મળતા મુવનાન તરફ નિરૂપક દેખાડવા તેણે તે મિક્કોઓ ગઝનીના હમામખાનાના માણસો, લિખારીઓ વગેરેમાં વહેલી આપ્યા, અને સુલતાનની એ નીચતા વર્ણવતું એક ઘણું જ ભેગદાર નિંદાકાવ્ય—satuperative satire—જમ્યું શાદનામું પૂરું થતા પહેલાં દુખ અને ત્રદારમ્યાને લીધે કર્મ ઘણો અરાકત થઈ ગયા હતા તેથી એને એ ગિંતા રહી કે જેનું એ મદાકાવ્ય અપૂર્ણ ગહેને પરતુ આપણા મુજગતના એકબે જૂના કવિઓ માટે કહેવાય છે કે તેમની અધૂરી કૃતિઓ તેમના મગામગમીઓએ પાછળથી પૂરી કરી, તેમ ફિઝૌગીના શાદનામા માટે પણ કહેવાય છે તાએરીમા ફિરદૌસીનો ગુરુ અમદી તૂસી નામનો એક જાણીતો કવિ હતો ખાગમ્યાન પ્રદેગના કવિઓનો તે ગિરિમણિ હહેવાતો, મોટરો તેને પણ શાદનામું રચવાનો આગ્રહ પહેલાં કરવામાં આવ્યો, પણ પોતાની જાંઘીનું બદાનું કાઢી તેણે ના કહેલી હવે જ્યારે ફિરદૌસીની આ સ્થિતિ થઈ અને તે તૂમ પાછો આવ્યો ત્યારે તેણે અમદીને—પોતાના ગુરુને—કહ્યું, ‘મારું મોન પામે આવ્યું છે ને મારું કાવ્ય અધૂરું રહી જશે’ અમદીએ કહ્યું, ‘તું મૂઝાઈત નહિ, એમ કરતા તું મુજબી જશે ને હું હયાન હોઈશ તો હું તારું અધૂરું કાવ્ય પૂરું કરીશ’ ફિઝૌગી બોલ્યો, ‘તમે પોતે જ એટલા ત્રદ થઈ ગયા છો કે તમારે હાથે એ કાગ પૂરું ચવાનો મક્કલ લાગતો નથી’ અમદી કહે, ‘ઈશ્કેઆથી પૂરું ચમે જ’ એમ કહી એક આખી રાત ને આખો દિવસ બેસી તેણે શાદનામાની વાંકાની આખીમ દગર બેત ગઈ કાઢી ફિઝૌગીને બતાવી ફિરદૌસીએ આ રીતે પોતે જીતના જ પોતાનું કામ અગમ્ય પહેલેથી જોઈ એટલે અમદીને બહુ ધન્યવાદ આપ્યો શાદનામાના પાગત વિદ્વાનો આ લાગ મહેવાઈથી જાળખી કાઢે છે મુસલમાનોએ ધર્મન પર હુમલો કર્યો ત્યારથી તે કાવ્ય પૂરું થતા સુધીનો એ લાગ છે આ પ્રમાણે એ કાવ્યની રચના બેઠ્યું છે

મુવનાન મદમદને પાછળથી પતાપાપ થતા ફિઝૌસીને પોતાના આપેલા વચન મુજબ માક હજાર મોનામહેંગ મોકલાવી પરતુ મનેગ એવો જન્મો કે એ ધનામથી લાદેલા મનવર તૂમ રહેને એક દરજાએથી પેમ ને બીજે દરજાએથી ફિઝૌમીની લાલ બૂમિદાદ માટે લઈ જવામાં આવી મુવનાનના પતાપાપનું લાગળ દિલ્લુરનાન જેડે મજબૂત ગણે છે પોતાની મેડ ચકાઈ વખતે મુવનાન મદમદે નિર્દીના મગ્રાટ પર એક કાગળ લખેલા, તેનો જવાબ કેવા આવ્યો, અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ, તેનો તે વિચાર કરતો હતો, અને પ્રતિકૂળ આવે તો

શું કરવું તેને વિશે પોતાના એક હજૂરી જોડે મસલત કરતો હતો. હજૂરીએ જવાબમાં શાહનામામાંથી એક બેત વાંચી બતાવી, જેનો ભાવાર્થ એ હતો કે જે મારી ઇચ્છાથી વિરુદ્ધ જવાબ આવે તો મારે શૂર્ક (હથિયાર) લઈ, અફઘાનિયાનની મામે મેદાનમાં (રણક્ષેત્રમાં) બિતરી પડવું—મતલબ કે સામા પક્ષ જોડે લડાઈ કરવી આ જવાબ મુલતાનને એટલો બધો ગમી ગયો કે એને એમ લાગ્યું કે પોતે ફિરદૌસ્તી જોડે બહુ ખરાબ રીતે વર્ત્યો હતો અને તેથી તેણે પોતે આગેલું વચન પાળવા હુકમ કર્યો

અમલી ઇરાનના શાહેનો ઇતિહાસ એટલે ગેમ્સ્ટ્રિકમ—અગ્નિપૂજક—શહેનશાહેનો ઇતિહાસ અને તેમની સ્તુતિ દાકરેની સ્તુતિ ટૂંકા આવા કાવ્યના ગ્યનાગની કબર પર કાતિયા પદવા એક ઇજ્લાગી આચાર્યે ના કહી, એટલે એકાએક રાત્રે તેને સ્વપ્ન આવ્યું તેમાં તેણે ફિરદૌસ્તીને સ્વર્ગમાં હાંચી પાપરીએ બેઠેલો જોયો એ જોઈ તેને તાબુખી થઈ અને ફિરદૌસ્તીને તેનું કાગણ પૂછ્યું, ‘તે તો દાકરેને વખાખ્યા છે ને તું જગતમાં કયાથી.’ ફિરદૌસ્તી કહે, ‘મેં એક જ બેત ઇશ્કગી સ્તુતિમાં એવી વખી છે કે જેથી મારું સ્થાન સ્વર્ગમાં જ રહે એ બેતની મતલબ એ છે કે

આ આખા વિશ્વનો ઉન્નતિકાર અને અવનતિકાર તું છે,
તું શું છે (કાણુ છે) તે હું જાણતો નથી, પરંતુ એટલું જાણુ છું
કે જે સથળ હુન્નીમાં છે તે તું છે ૨

શાહનામા એક વિશ્વવિખ્યાત વીરગદ્ય પ્રચુર એવું મહાકાવ્ય epic poem છે. અમલી ઇરાનને લગતા અનેક આખ્યાનો, આખ્યાયિકાઓ, કથાઓ, દત્તકથાઓ અને અદ્ભુત કથાઓથી તે ભરેલું છે ઇતિહાસ એટલે તવારીખની નજરે જોતા એ બહુ ઉપયોગી થઈ પડે એવો ગ્રંથ નથી It is of no historical value પરંતુ ઘીક સાહિત્યમાં જે જગા હોમરના ઇલિયડની છે, હસ્તખડના સાહિત્યમાં વાલ્મીકિના રામાયણની કે વેદવ્યાસના મહાભારતની છે, હિંદી સાહિત્યમાં તુલસીદાસના રામાયણની છે, તે જગા ઇરાની સાહિત્યમાં શાહનામાની છે દૂધામાં, એ કાવ્ય અતિગદ્ય લોકપ્રિય છે પેરમેર શાહનામાની નરલ જોવામાં આવે છે થેરેથેર તે વચાવ છે અને વાંચી લોકો પોતાનું જીવનપૂર્વ ગોરવ તેમાં વર્ણવેલું જોઈજોઈ રાજ થાય છે જેમ રામાયણ ને મહાભારતમાં વર્ણવેલી અનેક કથાઓને તેમાંથી છૂટી પાડી, તે કથાઓ આખ્યાનરૂપે, અલાહેદા કાવ્યરૂપે, નાટકરૂપે જુદાજુદા પરિતો અને લેખકોને હાથે નવું જીવન પામી છે, તેમ શાહનામામાં વર્ણવેલા અનેક બનાવો અને ટિસાઓએ ફારસી સાહિત્યના કાવ્યો તથા ગદ્યોને પ્રેરણા આપી છે. જાહને રૂદાએ, બેજન મનીજે, કુતમ તેહેમીના એવાએવા મુગલોની ગ્રેમ અને વાત્સલ્યની કથાઓ, જોહાદ ને જમશીદ, શીયાવશ ને ફરગીસ એમની વીગ અને રુજબુગમની કહાણીઓ, અને છેવટ મોહરાય ને રુતમનુ દાગ્તાન, કે જેમાં પ્રખ્યાત અને પરાક્રમી મોહો કુતમ અગલો પોતાના દીકરા મોહરાય જોડે લડાઈમાં બિતરી તેને મારી નાખે છે તે વાતની ખબર

૧. અગર જુડ બજમે મન આચદ જવાબ,
મને શૂર્કો મયદાને અફઘાનિયાબ
- ૨ જહાન રા જુલ્લ ટી વ પસ્તી વર્ક,
ન દાનમ થઈ, હર ચે હસ્તી વર્ક.

પડતાં મોહગમની માના તેહેમીનાનો વિશ્વાસ, એ હૃદયની ખરી લાગણીથી અને અંતરના ઊંડાણમાં લખાયેલા હોવાથી વાચકનું મન પણ ઘણી તીવ્ર લાગણીથી ધ્રુવી ગડે છે. શાહનામાની ભાષા ગાદી ને મગ્ગ દારસી—અરબી શબ્દોના મિશ્રણવગરની—હોવાથી, આપણા ગુજરાતીમાં મામળ, પ્રેમાનંદ ને દયાગમની ભાષાને મળતી આવે છે સરળ, સાદાઈવાળી, અને આનંદથી વિસુક્ત હોવા છતાં તેમાં એક જતનું અત્રિભ—અનુપમ ગૌરવ જોવામાં આવે છે.

શાહનામાના મૌલ્ય ને ગૌરવથી આકર્ષિત દુનિયાની ઘણીખરી ભાષામાં તેનાં ભાષાતર કરવામાં આવ્યા છે કેવળા મોહલે, અબ્રેહામ એટકીનમન અને જર્મનમાં રીક્ટે તેનાં ભાષાતર કર્યા છે. સૃતમ ને મોહગમના દાગ્તાનનું મેથૂ આનોલ્ડનું ભાષાતર ફાર્ગી સાહિત્યની ખૂબી પગલાપાગા દર્શાવતો એક બેનમન નમૂનો છે. આજથી પોણામો વરગ પર પાસી ભાઈઓ બ્યારે પોનાની પ્રેમણા અબ્રેહા માહિત્યને બદલે ફાર્ગી સાહિત્યમાંથી લેતા હતા ત્યારે તેમણે શાહનામાની ઘણી વ્હાણીઓ ગુજરાતીમાં ઉતારી છે દાખલા તરીકે, ‘મનસુખ’ના ગજનામામાંથી જુઓ “ફરતમ અને તેના બેટા મોહરાય વચ્ચે થયેલી લડાઈનું ધણુ જ દિશખીર દાગ્તાન” જમશેદ ને ઝોલાક અને બેગન મનીજે, ઝાલ રદાબેનાં નાટકનું વસ્તુ પણ શાહનામાજે જ પૂરું પાડેલું.

શાહનામાની કિંમત આકવામાં પૂર્વ અને પશ્ચિમના વિદ્વાનોમાં મતફેર છે સર વિશ્વિયમ જોન્સ જેવા ફિન્દૌરીને હોમગથી ગતગતો ગણે છે હોમગ તો તેને મન એક જ ધર્મ ગયો કુદગતના કોઈ પણ એક ચાલનું દુર્લભ ન હતું હોમગનું અતિ કળદ્રુપ અને મર્વઝાદી જુદિબળ તો અનોક જ હતું એમ તેનું માનનું છે તેના ઉત્તરધિદારીઓએ તો માન તે જુદિબળના પ્રતિબિંબ અને કેદસાએકે તો તે પ્રતિબિંબના માત્ર ઝોળાઓ જ આલેખ્યા છે, અને તેથી જોઈ ફિન્દૌરીનું જુદિબળ હોમગના જુદિબળને મળતું આવે છે એમ તે કબૂલ કરે છે, છતાં કુદગતને જે રીતે શ્રીક કવિ વળગી ગયે છે તેની રીતે ફિન્દૌરીથી બની ચકતુ નથી ખીન્ન હાથ પર ખુદ ધગનના પડિતો એને કવિઓનો શિગમણિ કટે છે તેઓ તો કહે છે કે ધગનના સાહિત્યના મુકુટ જેવા પણ કવિઓ ધર્મ ગયા દરેક પોતપોતાના ખામ વિષયમાં—અવસાક (અતિદામિક શુણ્દર)માં ફિરદોસી, ફરીદ (સ્તુતિકાવ્યો)માં અનવગે અને મઝયોગા ગાદી તેમનું કહેવું એનું છે કે ઘણા જૂના જમાનામાં વાબી—વાહગમની દેરી—ઊંચે આબમાંથી આવી નીચે પૃથ્વી પર પડી તે દેવીને પાછી ઊંચે લઈ જઈ ને દેવલોક—દિવ્યભૂમિમાં સ્થાન અપાવનાર ફિન્દૌરી હતા અમલ ફાર્ગીમાં શાહનામું વાચનારને ઇગની વિવેચકોનો આ દાવો દરેક ગીતે માથો લાગે છે.

આપણા ગામાજબદલાગત માફક શાહનામાની અનેક પ્રતો થઈ છે, અને તેમાં અમખા પાડેર નજરે આવે છે યુરોપી પડિતોએ મમય તથા ધનનો ઘણો વ્યય કરી તેની શુદ્ધ આશુતિઓ પણ કાઢી છે મોગલ બાદશાહોના વખતમાં થયેલી મુદ્દા ચિત્રો તથા તેનાથી વધારે મુદ્દા હજીરાશુદાળી બેનમન નકલો દમ ને પદર હમગ કવિયા આપતા પણ આજે મળતી નથી તેમાંની ઘણીખરી યુરોપ જઈ એડી છે.

ફિન્દૌરીએ શાહનામા ઉપગન યુસફ ઝુનેખા જેવા ખીન્ન કાવ્યો લખ્યા છે, પણ એની નામના તો શાહનામાથી જ થઈ છે.

એની ભાષા સહેલી અને મરળ છે એ ઉપર બહુઅનુ છે કેટલીએક પક્તિઓ તો સૂત્ર જેવી છે, દાખલા તરીકે—તવાના જીવદ હરકે દાના જીવદ આ પક્તિ માધાગજી ગુજરાતી બજાના પજી સમજી શકે દાનેશમન તે બજાના જ્ઞાન એટલે બજા 'Knowledge is Power' એ તેનો અર્થ છે ખુદ શાહનામામાની એવી ઘણી સૂત્ર જેવી પક્તિઓ છે કે જેનાવડે કવિ પકાર્થ ગયો છે પરંતુ એણે કહ્યું છે હવે સુલતાન મહમૂદ વિશે જે નિંદાત્મક કાવ્ય લખ્યું છે, તેની બરોબરી કરનાર પક્તિઓ આખી દુનિયાના માહિત્યમા ખીલે કંઈ મળી શકતી નથી સુલતાનના વચનભગથી એવું હૃદય લાગી ગયું, એટલે એનાથી અને તેટલા તિગ્ગકારના, ધિક્કારના, શાપના બાણ—અગ્ન્યાત્ર જેવા જળતા—એણે સુલતાનના હૃદય પર ફેંક્યા, અને છેવટ તેનો ધા સુલતાનને એવો માલવા લાગ્યો કે એ સુલતાનના એક અધિકારીએ આખરે બસો મોનયા આખી એ આખું કાવ્ય ખરીદી લીધું કે જેથી શાહનામામાથી તેને દુર કરી શકાય આ નીચેના અનુવાદમા અમલનું લેમ, સુલતાન પ્રભુ તરવરી ઊડતો તિગ્ગકાર, લખૂડતો ક્રોધ, અતરના ઊંઝાણમાથી અપોતો શાપ, તેની નીચતા, દીનતા દર્શાવતા ભાવ આવી શકતા નથી તેને માટે તો ખુદ શાહનામુજ વાચનું જોઈએ

એ કાવ્યના પ્રારંભની કડીમાજ ફિરદૌસી સુલતાનને કહે છે, "હે વિશ્વવિજેતા મહમૂદ શાહ! ભલે તું કોઈથી ડરતો ન હોય, પરંતુ ઈશ્વરથી તો ડર મળ તારા પહેલાં સંખ્યાબંધ શહેનશાહો થઈ ગયા છે તેઓ પણ મુકુટધારી હતા, અને પૃથ્વીપતિ હતા, તારા કરતા દરબનમા, ધનરાપતિમા, મૈત્ર્યની મખ્યામા, ગાદીપતિ અને મુકુટધારીપણમા અડિયાતા હતા છતાં તેઓ મદાચાર અને મદ્દર્તન શિવાય ખીલુ કશું સેવતા નહિ, વધારે-ઓછાનો વિચાર કરતા નહિ બધાઓ ઊંચનીચ સૌને સરખો ઇન્સાફ આપતા તેઓ પવિત્ર અને યજ્ઞદાન (ઈશ્વર)ને પૂજનારા હતા (મનકળ કે તું તેવો નથી ' x x x x મને સુલતાન મુગટ પહેરાવશે અને હનામ આપને એ આગામા ને આગામા મેં શાહનામું રચવામા વગ્મોના વગ્મો ગાળ્યા. પણ તેણે મને મારા (હૃદયના) લોહીનો ઘૂંટડો પિત્રકાવવા શિવાય ખીલુ કશું જ કર્યું નહિ તેની પામેથી ગાય પવન (હવા) શિવાય ખીલુ કશાની પ્રાપ્તિ થઈ નહિ (ખાલી હાથે આવ્યો) જે સુલતાનને જન્મ આપનાર બાપ જાતે સુલતાન હોત તો સુલતાને મારે માથે મોનાનો મુગટ પહેરાવ્યો હોત, જે સુલતાનની મૂતા કોઈ ખાનદાન સ્ત્રી હોત તો સુલતાને મને સોનારૂપાથી નવાજી નાખ્યો હોત (મનકળ કે સુલતાનના માનપિતા નીચ તોખમના હતાં) સુલતાનના સ્વભાવમા (મૂળમા)જ ખાનદાની હતી નહિ તો જુઝુગો (ખાનદાની) તે શું, તે એના કાન પણ કેમ સાંભળી શકે ? ". છેવટ એ શાપ દે છે "હે ઈશ્વર! હું પ્રાર્થના કરું છું કે એના રાખને અગ્નિથી બાળજે, કે જેથી તારા આ સેવકના લાચાર હૃદયને કાર્ષક પ્રકાશ મળે " એક મુસ્લિમની લાચરને અગ્નિનહ કરવો તે તેને બહુજમ—નગ્ન—મા મોકલવા બરોબર ગણાય છે

સુલતાનને પાહળથી પચાતાપ થયો અને તેણે એને મોનામહોરો મોકલી એ વાત ખરી, પણ ફિરદૌસી તો કહ્યુંની આતડીએ જ મૂક્યો.

જયોતિર્મયી જનની

મુંદરજી ગા. ખેરાઈ

(પૃથ્વી)

ઠરું જનનિ ! સ્નન્યપાન, પથ્થુ સ્વાદ હું વીસયો;
નિહાળો તુજ મૂર્તિ બાલનયને હું ભૂલી ગયો;
નગી રમરણુમા પ્રશન્ત તુજ નેત્રનાં નર્તનો;
ગયો વિસરો હું અભાગી તુજ પ્રેમલ સ્પર્શનો.

ખસે પટલ ઠાલના, વિભલ વ્યોમલક્ષ્મી સમી
રુદુરે હૃદયગર્ભમા મૃદુલ શાન્ત શીળી પ્રભા,
લસી વિવસોં નિર્મલા ભરતોં આત્મ-આકાશને,
વહે ઇલકતી નવીન રસથી રમે છવને.

અહો ! હું નવજન્મનો પરમભાવ આજે લહું,
થતાં નયન ધન્ય બોધ તુજ મૂર્તિ જયોતિર્મયી;
નવીન જ અનુભવું કરુણમૃદ આહ્વાદ હું
અસીમ તુજ પ્રેમના વિભલ પ્રસવે ફળતો.

રમે જગ સમસ્ત શુ જનનિ-ભાવ-નિ સ્પન્દને ?
લસે ગગન તારહો શિશુતણા ઉર-સ્પન્દને ?

અમે દરવરસે શિયાળાની રમ્મમા હજાર જતા હજાર સુરતની પાસે નાનું હવા ખાવાનું રથળ છે ધણુખરૂ તો શિયાળાની હડીમા હજાર જેવા નિર્જન અને લગભગ અખણ્યા મથળે કોઈ આવતું નહિ એટલે મોટા મેનેજારિયમમા અમારુ એકહથ્થુ રાત્ર્ય ચાલતુ બધા ચર્ધને અમારી છ જાણુની ટોળી હતી બધા એક જ કોલેજમા લાણુતા અને દરેકની ઉમ્મર અદાર અને પચીમની વચ્ચે હતી દરેકમા કાર્ષ કાર્ષ વિશિષ્ટતા હતી એટલે અમને એકબીજા વગર ચાલે એમ નહોતુ હતતા, ગરખા હાકતા, ગાયનો લલકારતાં ગાડામાં બેસી અમે મેનેજારિયમમા પહોચ્યા તો બોલુ કે ત્રણ આંધેડ વચની સ્ત્રીઓ અમારા પહેલા આવી સાગમા ગાગ પલોકમા અફો જમાવી બેઠી હતી આ અમને સાદયુ બીક પણ લાગી કે અમારી નિર્દોષ એટાઓનો વિપરીત અવ થવાનો ધણો સભવ હતો પણ અમે હમીકામ થયા પછી યાત વધારે યકી ત્રણમાથી બે બહેનો હતી તેમની ઉમ્મર આળીસની આસપાસમા હશે દેખાવમા બન્ને તદ્દન બેડોળ અને ચાણુધડ લાગતી તેમની યાતચીતમા પણ છુદ્ધિના કે ઊંડા વિચારના તેજ નહોતા તેમની કોઈએ પણ જાણે તેમની મસ્કરી જગી હોય તેમ તેગના નામ લીલા અને વસત પાડ્યા હતા. તેમની સાથેની બાઈ પચાસેક વરમની હશે અને તેમની આથેની સગી હતી. તેનું નામ કમળાબહેન હતુ દેખાવમા એ કંકડક લાગતા, પણ બન્ને બહેનો પર તેમને ઊંડો પ્રેમ હોય એ દેખીતુ હતુ.

બન્ને બહેનોએ પહેલા દિવસથી અમારી માથે લાળી જવાનો પ્રયત્ન કરવા માડ્યો. એમની ઉમ્મરને ન છાજે એવાં ગાંડા અમારી સાથે એ કાઢતી. કાગણુ હોય કે ન હોય તોય એ ખીખી હસતી, પોતાના ખડમા ફાટી ગયેલા અવાજે ગાતી અમારે એમની સોળત નહોતી નોર્તી એ અમે ચોખ્ખુ બતાવ્યુ એમની પીક પાછળ ટોળીમાના મસ્કરાઓ એમના ચાળા પાડતા મને બીક લાગતી કે એમને ખજર ધડ્યા વગર નહિ રહે, અને ખરેખર એકાદ અડવાડિયા પછી એમણે અમારી માથેનો મંબધ ઓછો કરી નાખ્યો અમારી સાથે બોલતા પણ તેમને હોલ થતો હોય એમ લાગતુ પણ એમના ચાળા પાડતા તે કમળાબહેને બોલુ હતુ, અને એક દિવસ અચાનક ધડકા થયો સાજે બહાર જવાનો બધાને કટાજો આવ્યો, એટલે અમારામાના મસ્કરા રમણુ અને મારી નાની બહેન સુધાએ બે બહેનોની ટીખળ કરવા માડી એટલામા બન્ને જણુ ઓરડીના અધબોલા બાગણુ પાસેથી પસાર થયા હુ ગભરાયો કે જરૂર એમણે અમને જોયા હશે અને ચાળા પાડવાનુ કારણુ પણ મમળ્યા હશે એ બન્ને તો પોતાના બ્લોક તરફ ચાલ્યાં ગયા, પણ કમળાબહેન એમની પાછળ હતા તે અમારા ઓરડામાં આવ્યા અને બાગણુ આકુ કરી અમારી તરફ ફર્યા.

“એ એકલવાઈ, મિત્ર વગરની બાઈઓની મસ્કરી કરતા તમને શરમ નથી આવતી ?” એમણે સંખત અવાજે પૂછ્યુ.

પરેલા તો બધા ચૂપ થઈ ગયા, કાંઈક કે અમારો વાક તો દેખીતો જ હતો. પણ મોડીવારે હિંમત લાવી અમણે કહ્યું, “પણ મરડરી કરવાનું મન થાય એવું એ જાનને નથી હતા? એમની ઉમ્મરને છાજે એવી રીતે વર્તવાને બદલે અમારા જેટલા થવા જાય તે વિચિત્ર જ લાગે ને?”

“વિચિત્ર! યુવાની જેટલી ફૂર અવગ્યા બીજી એકે નથી એમણે શું મહત્ત્વ ધર્યું છે તે તમને ખબર હોય તો તમે આમ ન બોલો.”

“ત્યારે એમની જીવનકથા માત્રજ્યા જેવી હોય તો અમને કહો ને,” બધા બોલી ઊઠ્યા આવી સ્ત્રીઓની જીવનકથામાં મોઝા રંગ હશે તે જાણવાની બધાને ઉત્કંઠા હતી.

“તમે એમના ચાળા પાડો છો, પણ એમના જીવનમાં જે તકકાળંબા આવી ગયા છે તેની મરખામણીમાં તમારા જીવન વ્યવહાર પડ્યાયા મમાન છે. તમારે માલજીવું છે તો માત્રજ્યા, અને ભવિષ્યમાં તમણા વગર અભિપ્રાય ન બાધતા.” સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો હતો. પરિમમા વાગ્યાના મોટા દગ કાળેજીએ રંગ બદલતા હતા. અમારા ઓરડામાં મખાના ઓળા પથરાતા હતા. આયમેલા મૂર્ચના છેલા કિરણ કમળાજીનેના મુખની મખત, નિધન દેખાઓને પ્રભાવચાલી જનારી ગલા હતા. “હું બહુ નાની ઉમ્મરે પરણી હતી મોઝા વચ્ચે હું વિધવા થઈ,” લાગણીહીન અમારે એમણે સરસાત જરી “મારે પાસેનું કોઈ મણુ નહોતું એટલે લીલા અને વસંતના જાણે મને મુગન પોતાને ઘેર બોલાવી આશરો આપ્યો. તે વખતે લીલા માત્ર વગગની અને વગન પાચતી હતી. જાનને બહેનો બહુ જ દેખાવડી હતી, પણ તેમણ વચ્ચે તો જોતા જ લાન જીવાવે એવી હતી. લીલા મુદર હતી તોય એની આગળ કાળી પડી જતી જાનને અવગ્યા હતાજા અને વિનયી હતી, એટલે મારા મુખ્યા હજીમાં પહેલેથી તેમજી ગયાન મેજાનું ત્યાગી આજમુધી મારા આજુ-મીપાળે ૧૧ માનવનો મોઝા એમના પર દબ્યો છે એમનો મોટો બગલો ગામનહાર ઉઠી ટેકી પર હતો જાતાની આજુઆજુ મુદર ગમીએ હતો, અને ટેકરીની કિનાર પર કોઈ ના પડતા પડી ન જાય માટે નીચી નીચા અધેલી હતી ટેકરીની પુર્વની જામુએથી પાંચી રંગો જતો હતો અને રંગનાની પેલી આજુ મોટું તથાવ હતું ટેકરી પરથી મવાગના મોંઝાવ જોવા એ પણ જીવનનો એક વધવા હતો.

માધાગણુ લાગતી તે વર્ષની ઉનાળાની રમમાં વર્મતને તેની એક બહેનપણીને ત્યાં મુખાર્ધ જવાનું આમત્રણ હતું છૂટા પડતાં એ બહેનોનાં ગાળગાં કપાર્ધ જતા હતા, પણ મોટું શહેર જોવાની હોમે વર્મત આખરે ગઈ

“ અમારાથી થોડે દૂર અમારી જ ન્યાતના એક મૃદુલ્ય રહેતા તેમને એક પુત્ર અને પુત્રી હતા તેઓ અને લીલા, વમત નાનપણથી માથે રમેલા હતા આ રમમાં તેમને ત્યાં તેમનો મામાનો છોકરો અનિલ આવ્યો હતો તે વીસે વર્ષનો હતો મુખાર્ધની કાલેજમાં ભણતો મશક્ત, દેખાવડો અને હમયુષો એ છોકરો કોઈને પણ આકર્ષે એમ હતું પહેલાં જ દિવસથી એ અને લીલા એકબીજા તરફ આકર્ષાયા મને પણ મારું નાનુંક ફૂલ એ હાથમાં મળ્યું તે ચોખ્ખું જ લાગ્યું અનિલનું કુટુંબ ખાનદાન અને શ્રીમત હતું અને એવું લાવિ પણ જીજ્ઞાસુ જણાતું હતું મને હજી યાદ છે કે મને વિચાર આવ્યો હતો કે હીક થયું કે વસત મુખાર્ધ છે, નહિ તો લીલા એની આગળ મોળી પડી જત અને બન્ને વચ્ચે જરૂર ચાતગચ આવત માત્ર એક વાત મને બહુ પસંદ ન પડી જતારે તે ત્યારે લીલા અનિલ આગળ વમતના મોદર્ય, મીઠાં હંક મળતાવડાં રવલાગની પ્રશંસા કર્યાં કરતી મને લાગતું કે આમ અનિલને ઉત્તમુક જનાવી લીલા દુ ખને આમત્રણ આપતી હતી. પગલું થોડાં દિવસ પછી અનિલ અને લીલાનાં વિવાહ થયા અને એકાદ મહિનામાં લગ્ન કરવાનું હતું દરમ્યાનમાં વમતના કાગળ અવગનવગ આવતા. એને બહેનનો વિચાર આવતો હતો વિવાહનું તેણે જાણ્યું એટલે બહેનના પ્રેમમાં થોડાં જ દિવસમાં કોઈ ત્રાહિત માણસ લાગ પડાવશે એ ખીંકે એણે ઓચિંતા પાછા આવવાનું કરાવ્યું જે દિવસે એ પાછી આવી એ દિવસ મને હજી યાદ છે સમીગાજના પ્રકાશમાં દીવાનખાનાના બધા બાગ્યાં ખુલા મૂકી હું, લીલા, અનિલ અને બેડેના ઘરના લતા અને બાણુ વાતો કરતાં બેઠાં હતા બહાર બાગમાંથી પારિજાતકદની તીવ્ર સુવાસ અને દેખાવનો ટહુકાર આવતા હતા તે આકર્ષથી તે તે મુવાસ અને ટહુકાર મને અકાગ ચર્ચ પડ્યા છે અધકારના ઓળા પ્રમગ્ધા માડ્યા અને અમે જગવાર નિશ્પન્દ બેઠાં એટલામાં બહારથી ગાડીનો અવાજ આવ્યો અને અમે બહાર જઈએ તે પહેલાં વર્મત દોડતી આવી લીલાને ભેટી પડી મેં અનિલ સામે જોયું. તે સ્તબ્ધ બની વર્મત મામે ટીકી રહ્યો હતો થોડીવારે એકબીજાની ખબર ચાત પૂછી લીલા પછી વર્મત કપડા બદલવા ઉપર ગઈ, અને લીલાએ અનિલને પૂછ્યું, ‘કેમ અનિલ ? મેં કહી હતી તેવી છે કે નહિ ?’ અનિલ નિરુત્તર રહ્યો. ત્યારપછી રોજ બધા માથે ફરવા જતા, રમતો રમતા, ગાયતો ગાતાં લીલા મારું ગાતી, પણ વમત તો કિન્નરકદી જ હતી એટલે એમાં પણ લીલા મોળી પડી જતી અનિલ અને વમત પર મારી નજર પહેલેથી હતી કમનમીએ લીલાની જે વિશિષ્ટતાઓએ અનિલને આર્ષ્યાં હતા તે જ વર્મતમાં વધારે પ્રમાણમાં ખીલેલી હતી. પહેલાંપહેલાં તો વસતના મનમાં પાપ નહોતું તે પોતાની બહેનના મુખે મુખી હતી પણ ધીમેધીમે એને પણ અનિલે આકર્ષ્યાં આ બધું મારી નજરબદલ નહોતું પતા હું ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા રખીને બેઠી માગતી બીજું કાંઈ થાય તેમ નહોતું પણ જે થયું તે તો તદન અણધારેલું જ હતું.”

“ શું થયું ? ” અમે બધા બોલી બેઠ્યા

“ લમને પદર દિવસની વાર હતી ત્યારે અનિલ અને વર્મત સુરત છોડી ચાલ્યાં ગયાં

અને કલકત્તે જઈ પગલા” અને બધા સ્તબ્ધ થઈ ગયા. જોગડો નીરવ હતો. “બીજું શું થાય ? જન્મે એકબીજાની પાછળ ગાડા ચલા હતા જતા જતા વચ્ચે મારે માટે ચિઠ્ઠી મૂકતી ગઈ હતી. ‘જિંદગીમાં વહાલામાં વહાલી લીધા છે એનું હૃદય આજે હું છૂદું છું. મેં ઘણાંય છૂટવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ મારાથી બળવાન કોઈ’ અગમ્ય શક્તિ મને એવી જાણ છે’ લીલા પર આ બનાવનું પરિણામ અણધાર્યું થયું એણે એકે આંસુ પાડ્યું નહિ એના મુખ પર વિપ્લાવની કે ક્રોધની છાયા મેં જોઈ નથી. વચ્ચેનું કે અનિશ્ચયનું નામમાત્ર એણે લીધું નહિ. જાણે માણસ મરી એ પાપાણુ જની ગઈ. ત્યારપછી સ્થળકેંદ્ર થાય માટે અને એ દિલ્લુત્તાનની સુમાદરીએ નીકળ્યા લીલા ઝાંચા રમ લેતી નહિ, પણ હું જેમ કહું તેમ કરતી લગભગ દોઢ વરસે અને પાછા ફરી પાછા આવતા મેં સાલજીયું કે અનિશ્ચય દાહકોઈથી અચાનક ગુજરી ગયો હતો અને વચ્ચે પાછી સુગત આવી હતી. મેં દિલ્લત કરીને આ વાત લીલાને કહી જો એણે ગુસ્સો પણ જતાવ્યો હોત તો હું ખુશ થાત પણ એણે તો જગમગ લાગણી જતારી જ નહિ કડવાશભરેલા અવાજે એણે એટલું જ કહ્યું, “મારે જોમની માથે શી લેવાનું છે, ડમળામાશી ? ફરીથી એ વાત ન કાઢતા’ એટલામાં વચનના માગ પર અને લીલા પર પચો આવ્યા એ મારી હતી અને મને મળવા માગતી હતી લીલા મુજાઈ એક જણને ત્યાં જતાની હતી ત્યાં જોને મૂકી હું સુરત ગઈ. વસંતનો પત્ર લીલાએ ઉનાળા વચ્ચે પાછો મોકલ્યો. મેં વચનને ફરી જોઈ ત્યારે હું ફરી જ ગઈ એનું પહેલાનું લાવણ્ય તદ્દન અદૃશ્ય થઈ ગયું હતું. મોટું દિલ્લુ અને નિસ્તેજ હતું રડી-ગડીને જેની આખના તેજ એ પરી ગયા હતા તે મળ્યાં હતી મને લાગ્યું કે એનું લક્ષ મુખી નીચાંચું જ નહોતું. વચનને હમેશા લીલાના વિચાર આવતા એને લાગતું કે પોતે ધોર પાતક કર્યું છે અનિશ્ચય પણ મટારી હતો. પોતે લીલાની શી ચિંતિત કરી એ વિચાર હમેશા એને કપાવતો. જોની અને વગવની વચ્ચે લીલાની કપડાભરી, કુરુણ મૂર્તિ તારવાર આવતી એક-બીજા માટેના મોહના પડખો લક્ષના ખેંચા લોચા આડાડિયા પછી ખરી પડ્યા અને ત્યારથી તેમનું પ્રાપચિત ગર થયું. ધીમેધીમે જોમની વચ્ચેનો અતગમ વધતો ગયો અને એટલામાં અનિશ્ચય મૃત્યુ થયું.

“ઉનાળાની એક સુંદર મસારે વચનને પુરી પ્રગટી સર્વ નળાવને પેલે પાર રિનિશ પર ધીમેથી ચડતો હતો ત્યારે એ જન્મી વચનને મન એ માત્ર પુરી નહોતી, પણ દેવી ડામાનુ ચિહ્ન હતી પોતે લીલા પ્રત્યે પાપ કર્યું છે એમ એના લાગણીપ્રધાન મનને લાગ્યા હતા, પશ્ચાત્તાપને અને ડામાનુ ચિહ્ન એને મન આ દીકરી હતી એનું નામ અને કુલ્ય પાડ્યું. નાની કુસુમ અગામે આગ ને પ્રાણુ બની ગઈ તે પહેલેથી તદુરસ્ત અને આનંદી હતી તેના મોટા પર અપાધારણ તેમની જાણ હતી કોઈકાર તે મને અપાર્થિવ લાગતી અને મને કાગમા વિચાર આવતા કે આ તેજ, આ ભગક, પ્રભુ ઉપાડી લેશે ત્રણે મહિના તો બધું અગામ આર્ય, પણ પડી મને એક વિચાર આવ્યો વળે. દિવસ મેં એના પર દેખરેખ રાખી તો લાગ્યું કે કુસુમના ગણકારથી એને આનંદ થતો, પણ પત્ર એનો સુન્દર મન એને આકર્ષતો નહિ એની માના અને માગ પગવને એ જોળખતી પત્ર અમને જેવે જાન હિલચાલ હતી નહિ. છેવટે એક માળે મેં પ્રયોગ કર્યો મળગતી મીચુગતી છેક એની આખ આગળ આણી પણ એણે મીક પણ માર્યું નહિ. કુસુમ જન્મથી

આંધળી હતી. " કમળાબહેન ધરીલર યોગ્યા. અને બધાં જરૂર થઈ ગયાં હતાં અમારી અવિચારી ટાળટીખળ ફેટલી અધ્યાને હતી, તે હવે જાણતું હતું એમણે પાછું ચલાવ્યું. " મને પહેલાં તો થીક લાગી કે વગતને ચિત્તવ્યમ થઈ જશે. મેં લીલાને કુસુમના જન્મ વખતે એક કાગળ લખ્યો હતો હવે બીજો લખ્યો, કે તારી કઠોરતાને લીધે વગતનું હૃદય કચરાઈ જાય છે તારા અબોલાને લીધે એ રાતરિવગ જાગતી નથી એમાંથી એક કાગળનો જવાબ મળ્યો નહિ. જે છોકરી પહેલા તદ્દન નરમ અને કાગળ હૃદયની હતી, તે હવે વજ્રથીયે કઠોર બની ગઈ હતી. વગતને માથે તો હુ ખના હુમ્મ તૂટ્યા એને ખાતરી થઈ કે હજી ઈશ્વરનો કોપ સમ્યો નથી ત્યારપછી અમે બન્નેએ છોકરીને માટે જ છવના માણ્યું ચાર વગમ આમ નીવળી ગયા લીલાએ સુરતમાં જ નાનું ઘર લીધું હતું અને એકલી ગહેતી પ્રભુ કેટલાકને આધારો આપે છે ત્યારે આખના બધામાં મોટાપી આનંદી છવ આપે છે, તેવો નાનકડી કુસુમનો હતો ધરમા અને બગીચામાં તે દોડતી, ફરતી મુંઝૂ ફૂલકળી જેવી એ સૂર્યપ્રકાશને પૂજતી પ્રાત કાળના પ્રકાશમાં એણે પહેલીવાર એની મુદ્દર પણ તેનેહિન આજો બોલી હતી એનું રંગરણ જાણે એના બાલહૃદયમાં ફાતરાયું હોય તેમ એ બગીચામાં સૂર્યના પ્રકાશમાં ગચતી અને એને દાક્તરોને બતાવી ત્યારે એમણે અભિપ્રાય આપ્યો કે સાતમે વરસે શસ્ત્રક્રિયા કરીશું તો ઘણુંખરુ એ દેખતી અને એ પાંચેક વરસની હતી ત્યારે મને ખબર પડી કે એની માશી એને અવગનવર મળે છે કુસુમ બહાર જઈ આવ્યા પછી કહેતી કે એક હેતાળ બાઈ એને ખાવાનું આપના અને રમાડતા આપાને પૂછતા એણે પોતાને કાઈ ખબર નથી એમ કહ્યું. તેણે લીલા પાસે સોગન ખાધા હતા કે અમને કાઈ નહિ કહે લીલાનો ઇગદો મો હતો એ નિશા મને વાગવા આવતો મેં એને ત્યારપછી આધેથી ઘણીવાર જોઈ પણ હું હાથથી બોલાવું તે તરફ એ ધ્યાન આપતી જ નહિ બૂમ તો પડાય એમ નહોતું, કેમકે નાની કુસુમ માથે ને ઘેર જઈ વસતને કહે આમ ને આમ સાત વગમ થયા કુસુમને સન્નોપચાર કરવાનો વિવસ આવ્યો આગલી ગતે મને કે વસતને જિંદગી આવી જ નહિ આખી રાત અમે પ્રાર્થનામાં કાઢી બીજે દિવસે ઓપરેશન થયું અને દાક્તરોના મત પ્રમાણે બગબર પાંચ ગતરું કુસુમની આંખે પાટા બાધેલા હતા બીજે દિવસે મવારે એ છોડવાના હતા અને દાક્તરોએ કહ્યું હતું કે પહેલેથી કાઈ ખામ મલાખની જરૂર નથી કુસુમ તો હર્ષવેલી થઈ ગઈ હતી રાત ક્યારે પૂરી થાય ને હું સૂઈ જોઉં એ જ એનું મટણ હતું આગલી ગતનું બગબર અને અત્યારસુધીની ચિંતાને લીધે હું અને વગત એવા લોચ ચર્મ ગયા હતા કે રોજ કરતા વધારે માઠ નિદ્રામાં પડ્યા પણ સવારે કુસુમ વહેલી જાગી પાટાના બંધમાંથી એણે પ્રકાશ જોયો હશે એણે ઉતાવળે હાથે પાટા છોડી નાખ્યા, બારીમાંથી નજર નાખી અને બગતા સૂર્યની બપોડી કાર તળાવની પેલે પાંચ ક્ષિતિજ નીચેથી નીકળતી જોઈ આનંદની બૂમ મારી એ બાગણની બહાર દોડી. પહેલા તો ઊંચના ઘેનમાં હું કાઈ સમજી નહિ અને આ વિચળ પ્રાણુધાતક નીવડ્યો હું એની પાછળ દોડી, એને બૂમો મારી, પણ એ શાની યોગે ? એ સીધી પૂર્વ દિશા તરફની નીચી દોવાલ તરફ દોડી આંધળી હતી ત્યારે હમેશની ટેવને લીધે જાણતી હતી કે ભીંતની નીચે મો ફટનો પારો છે માટે સળાળ લરી આજે એ દેખતી હતી એટલે જૂની ટેવા બૂલી ગઈ અને સૂર્યના તેજસ્વી ગોળાને બાયમા લેવા દોડી ભીંત આગળ પડેલી, ફૂટકો મારી ઉપર ચડી, સૂર્યને એટવા

હાથ લંબાવ્યા અને બીજી જ ક્ષણે ઝીણી ચીમ પાડી નીચે પડી.... એની માશીએ એનો નાનકટો મૃતદેહ આપ્યો. ઓપરેશનની એને ખબર હતી, અને પતિણામ જાણવાની ઉત્કંઠાએ તે આટલી યત્નેસી ટેકરી નીચે આપા માતી હતી એટલામા લાણીને એણે પડતી વેધ. એના નિર્જીવ દેહને એણે ઉપાડી લીધો અને હું અને વગત બેઠાં હતા ત્યાં આવી વગતને ઓળો. ગાંઠે નગીએ નાની કુમુમના મુખને કાંઈ ધ્રુવ થઈ નહોતી તે જોતા ધીમા, સ્થિર, લાગણીની અવાજે વગતે પૂછ્યું. ‘દવે મને પૂરેપૂરી શિક્ષા થઈ, લીધું ? આટલું પ્રાપ્તિત બગ થયું ?’ આટઆટલા વગમ લગજેલો લીલાનો આત્મમંથન આગે વધી ગયો. ગોઠના આંગળા વગતને વજમી એણે ગતા કહ્યું, ‘મને પણ એ એટલી જ વડાની હતી, જોઈને એની જાણે મારી યાચ એ આરામા હું જોરા આવી હતી.’ હું ત્યાંથી ચાલી નીકળી, પણ જતા જતા જોયું કે વગતો અગ્નિ સમી ગયો હતો અને જોઈને કુમુમના મૃતદેહ પર આમુ માતી હતી.”

એટલે નીચે હતો મારીનો અધકાવ જ્યાં જાપી ગયો હતો બહાર આકાશમા તેજની તારાઓ ટમટમી ગતા હતા. અદ્યત્ન ચાતાવગળા આ કંરુણ વાતને અનુરૂપ હતું એટલે બીજા યર્ષને દીવો મળ્યાવવાનું કાંઈને મન થતું નહોતું ધણીની આજો બીની હતી પણ મળાનું દલિત્વથી આ બધું મનાયું નહિ. “જે છોકરીઓ આટલી લાવણ્યમયી હતી તે આવી યર્ષ કય ? તેમના જીવનમા આવા બનાવો બને અને તેમના મુખ પર કે રીતમાનમા કાંઈ તેમનો અવશેષ ન રહે.”

“ભાઈ, તું કહ્યું બાળક છે દમણ તું યુવાન છે તારું લોરી મગમ છે તને જગ જીવવાના કાંઠ છે પણ માણીગ વગમ પડી તું પણ એમના જેવો જ યર્ષદ અત્યારે કદાચ એ તારા માનસમા નહિ આવે. મળાનની મદનશક્તિને પણ કંઈ દોષ છે દીનામાથી તેણે ઓછું થતા દીસા નિગ્નેજ યર્ષ કય છે, તેમ લાગણીના આટલા ઓરા ઓમર્થા પછી માણસ પણ નિગ્નેજ યર્ષ જ નય ને ? બનેને જાંઠો દવે એટલીજનને માટે અને નાની કુમુમની અગ્નિને માટે બને છે માટે જ હું ના કહું છું તોય એ યુવાન છોકરાઓમા લગવા કય છે કંઈ મુખાન છોકરીને જુએ ત્યારે તેમને લાગે કે કે અમારી કુમુમ આવી હોત પણ યોસન ને કે એટલે આ પ્રેમને દોષ માટે છે આ બધું કદાચ દમણ નહિ મમજતપ, અવગ્યા મયે મમજતો.”

ચોટીસાજ બાંધાં ગૂંપ બેળ પછી એટલે મમજ બિહારો “ધગડ યર્ષએ ત્યાં સુધી કયાં વાગે જોઈએ ? આજો મળામાથી આજે તમારે ત્યાં જ જમીન આલો બધા જોડેના બોડામા, પેલા બે જગ એકાગ્રજેલા મુ કંઈ છે તે જોઈએ.”

હું દીસા મળામાસા અમાગ એકાગ્રમા પાલક ગયો ચોટીસાજે જોડેના બોડામા મયો ત્યારે પાતેના તરડા ચાવતા હતા એટલું જોઈને પર લીલાજનને બેળ હતા તેમની આખમાથી માનમાન માતી વગમતા હતા પણ પામે મારી તોડાની જોઈને બેડી હતી તેના માથા પર હાથ મગવા તે કહેતા હતા, “જોઈને, માંડે એકે બાળી હતી બધી હોત તો અત્યારે તારા જેવી હોત.” મે કમજાગરેન માથું જોયું એમની આખ બીની હતી. ઘણે વરને એમના હાથમાં પ્રાપ્ત વગી દોષ એમ લાગ્યું.

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વિશે દરેક દેગના લોકોએ કાઈ ને કાઈ મતની કલ્પનાઓ

કરી છે આપણા વેદમા પણ તે વિશે ઉલ્લેખ છે એક દેકાણે લખ્યું છે કે સૃષ્ટિની શરૂઆતમા મત કે અસત કશું ન હતું, તેમ ન હતું સ્વર્ગ કે આકાશ, પછી ધીમે-ધીમે દેવલોક, પૃથ્વીલોક વગેરે ઉત્પન્ન થયા એક ખ્રિસ્તી માન્યતા પ્રમાણે ઈશ્વર પ્રથમ તાગઓ અને પૃથ્વી બનાવ્યા, અને પૃથ્વીને 'વધારે અજવાળુ આપવા માટે સૂર્ય અને યોડુ અજવાળુ આપવા માટે ચંદ્ર' બનાવ્યા. આધુનિક વિજ્ઞાને આ માન્યતા ખોટી પાડી છે. સૂર્ય અને પૃથ્વીની ઉપગતી ગણતરી કરતા માલુમ પડ્યું છે કે સૂર્ય પૃથ્વી કરતા ઘણો વહેલો મગ્નથો હશે, અને એમ માનવાને પણ મળળ કારણો છે કે પૃથ્વી સૂર્યમાંથી જ ઉત્પન્ન થઈ છે

પણ સૂર્ય પણ અતત કાળથી અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી ઇંગ્લંડના વૈજ્ઞાનિક એડિંગ્ટને શિદ્ધ કર્યું છે કે આખી સૃષ્ટિ ૧,૩૦,૦૦,૦૦૦ વર્ષમા તેનું કદ આકાશનું મોટું કરે છે અને જો આમ હોય તો સૂર્ય અતત કાળથી તપતો હોઈ શકે નહિ સૂર્યની ઉમ્મર માટે ખગોળ-શાસ્ત્રીઓમાં ત્રણ જુદાજુદા મતો છે ૧૯મી સદીમા લોર્ડ કેલ્વિનનો અભિપ્રાય એમ હતો કે સૂર્યની ઉમ્મર માત્ર પાંચ કરોડ વર્ષની છે આ સમય ધણાને બહુ જ દૂર લાગે છે અને તેથી આધુનિક વૈજ્ઞાનિકો તે કબૂલ ગણતા નથી ખીલ્ને મત એવો છે કે સૂર્યની ઉમ્મર ૫૦૦૦ અબજ વર્ષની હશે આપણી આકાશગંગા વિશે કંગેલી કેટલીક ગણતરીઓ પ્રમાણે અને ખીલ્ને કેટલાક કારણોસર સર આર્થર એડિંગ્ટને આ સમય વધારે લાગે છે, અને તેથી એ ખીલ્ને મન એમ દર્શાવે છે કે સૂર્ય દશ અબજ વર્ષથી અસ્તિત્વ ધરાવે છે વૈજ્ઞાનિકોની હલીલોમા જનર્યા સિવાય આપણે એમ કબૂલ રાખીશું કે સૂર્યની ઉમ્મર ૧૦ અબજ ને ૫૦૦૦ અબજ વર્ષની વચ્ચેની હશે

તો ૫૦૦૦ અબજ વર્ષ પહેલાં સૂર્ય શેમાંથી ઉત્પન્ન થયો એ પ્રશ્ન સહજ ઉદ્ભવ્યો આ વિશે વૈજ્ઞાનિકો ચોક્કમ નિર્ણય પર આવી શકતા નથી પણ તેઓ એમ માને છે કે છેક સૂર્યના બધાગણની શરૂઆતમા આખું દિધ્ જીભા ક્રમના ગ્રન્થોથી ભરપૂર હતું. ગુરત્વાકર્ષણના બળથી કેટલાક ગ્રન્થો એકબીજાની પામે આવીને એકઠા થવા લાગ્યા અને તેમાંથી સૂર્ય બન્યો આ ઘટના બનવાને ૫૦૦૦ અબજ વર્ષો થઈ ગયાં

સૂર્યમાંથી પૃથ્વી છૂટી પડવા વિશે ૧૯મી સદીમા ફ્રેન્ચ ખગોળશાસ્ત્રી લાવ્લાસે એવી કલ્પના કરી હતી કે સૂર્ય જેમજેમ ટેકા પડતો ગયો તેમતેમ તેમાંથી વાયુની વીંટીના આકારની નવાળાઓ છૂટી પડવા લાગી, અને તે નવાળાઓમાંથી બધા મહો ઉત્પન્ન થયા આ પ્રકારની ઉત્પત્તિને લીધે મહો સૂર્યની આસપાસ એક જ દિશામા ફરે છે તે હકીકતની સમજૂતી કરીકે મળી વળી યાનિની આમપામ એક વર્તુલાકાર વાદળ છે તે ઉપરથી એમ

અનુમાન કરાય કે દદાય સૂર્યની આસપાસ પણ એવાં વાદળાંઓ હોય અને તેમાંથી ઝડો ઉદ્ભવે.

આ બધાં કારણોમર લાપ્તામની સૂર્યમંડળની ઉત્પત્તિની કલ્પના ખગોળશાસ્ત્રીઓમાં થતી લોચ્છિય થઈ પડી. પણ ધીમેધીમે તેમાં ઓડો જણાવા લાગી ખામ કરીને દૂરમાં દૂર મદના આતરના જેટલી ત્રિભંચાવાળુ વાદળુ સૂર્યની આસપાસ ન કરી ગઈ એમ ગણિતશાસ્ત્રની ગણના ઉપરથી લાગ્યું, તેથી લાપ્તામની મુદ્દ કલ્પના ઓડી હતી.

તમે પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ જુદા જ મંદેરોમાં થઈ છે એમ માનવામાં આવે છે કેમકે વર્ષ પહેલાં એકે તારા સૂર્યની નજીકથી પસાર થઈ ગયો અને સુર્યવાદ્યંજુના બળને લીધે તે ઝડે સૂર્યમાંથી ફેટલાઈ દ્રવ્યના લોચાઓ બહાર ખેંચ્યા અને તેમાંથી મહોની ઉત્પત્તિ થઈ ઝડો સૂર્યની આસપાસ એક જ દિશામાં ફરે છે તે દશાક્તની સમજૂતી આ નવી માન્યતા પ્રમાણે પણ આપી શકાય છે.

તે કોઈ તારા અને સૂર્યના એકબીજાની પાસે આવવાથી સૂર્યમંડળ ઉત્પન્ન થયું હોય, તો તારાઓના ઇતિહાસમાં આ ઘણે અદ્યુત બનાવ ગણાય. તારાઓની નમ્યેની ખાલી જગ્યા એટલી બધી વિસ્તૃત છે કે જે તારાઓને પાસે આવવાનો મભવ અનિવાર્ય ઓછો મનુષ્ય આકાશ ફેટલું બધું ખાલી છે તેનું એક દષ્ટાંત લઈએ તો આપણે પ્રકાશના વેગથી મુસાફરી કરીએ તો પૃથ્વીની આસપાસ કરતાં પાંચેડ પાંચ ન થાય, પૃથ્વી છોડીને ચડ પડ જતાં માત્ર દોઢ મેઈલ થાય, અને સૂર્ય મુની પહોંચના પણ આઠ મિનિટ જ લાગે, પાંચ સૂર્યમંડળની બહાર જવું હોય તો પાંચેડા પાંચેડા તારાને પહોંચના ચાર વર્ષ લાગે એટલે તારાઓના પ્રમાણમાં ખાલી જગ્યા ઘણી વધારે છે. આવા ખાલી આકાશમાં જે તારાઓ પાસે આવે એમ બનવાનો મભવ ઘણો જ ઓછો છે એમ ગણતરી કરવામાં આવી છે કે પૃથ્વીના ગળેમાં ૧૫ થી ૨૦ ટેનિસના દડાઓ છટાવવામાં ગમે તેમ ફેંક્યા હોય અને તેમાંના જેને પાંચે આવવાનો જેટલો સમય છે તેટલો જ સમય જે તારાઓ પાસે આવવાનો છે તેટલા આપણું સૂર્યમંડળ ઘણું અમામાન છે. દુગળીનવી અનેક તારાઓ તપાસવામાં આવ્યા છે પણ કોઈ દેકાણે તારાની આસપાસ ઝડો જણાવા નથી. આ કારણથી તે મનુષ્યને તેના નિવાસસ્થાન માટે અભિમાન ઉપજે તો તે મમત્ત મન્ય એમ છે. આપણી પૃથ્વી બીજા તારાઓ જેટલી જમા મોટી નથી, અને તેનું તેજ પણુ ઓછું છે તે જગ્યા જે નાનકું ચેતન પૃથ્વી પર વેદર્ષએ છીએ તેનું બીજે કયાં નથી ચેતનનો આધાર સૂર્ય પર અને સૂર્યમંડળ જેની ગતિ પર છે તે બીજે કોઈ દેકાણે આવી રચના નથી. તે આપણે એવા નિર્ભય પર આવી સખે કે આ અગણિત તારાઓ અને નિવાસસ્થાન જડ છે, માન આપણી પૃથ્વી પર જ ચેતનનો વિકાસ થઈ ગઈ છે.

અત્યાર સુધી આપણે પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ વિશે વિચાર કર્યો જેમ કોઈ મદાન વ્યક્તિના જન્મગાનમાં આપણે તેના કુટુંબની અને તેના નિવાસસ્થાનની ઓળખાણ આપીએ છીએ તમ આપણે વેદર્ષ મયા કે પૃથ્વીના પિતાજી સુધે છે અને ઝડો તેના બધુઓ ને પૃથ્વી મધ્યમ સૂર્યમાંથી આવી, પણ પડી પોતાનું અન્ય અસ્તિત્વ ધરાવવા લાગી ના બનાવ કષ્ટારે બન્યો મધ્યમાં પૃથ્વીની ઉંમર કેટલી તે વિશે વૈજ્ઞાનિકોમાં મતભેદ છે, તમને તે ઉંમર મારેડા વિજ્ઞાનની જુદી-જુદી શાખાઓમાં જુદી-જુદી ગણનાઓ

થાય છે પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પ્રમાણે પૃથ્વીની હંમગ કાઢવાની એક રીત તેમા ગ્રહોની સુરેનિયમ કાતુ વિધેની છે સુરેનિયમ રાખ્યુ હોય તો અમુક વર્ષો પછી તેનો થોડો ભાગ સીમાના સ્વરૂપમાં બદલાયેલો માલુમ પડે છે માટે પૃથ્વીના સુરેનિયમના એક નમૂનાનો કેટલો ભાગ બદલાયો છે તે કાઢી શકાય તો તે સુરેનિયમ કેટલા વર્ષોનું જૂનુ છે તે કાઢી શકાય આવી કંઈક ગણતરી પરથી પૃથ્વીની ઉંમર એકમે અબજ વર્ષની કાઢવામાં આવી છે ભૂવિદ્યા જાણનારાઓ પણ આ આકડાને ટેકા આપે છે

ત્યારે એકમે અબજ વર્ષ પૂર્વે આપણી પૃથ્વીનો જન્મ થયો તે વખતે તે વાયુરૂપમા હતી અને ખૂબ જોરથી પોતાની ધરીની આસપાસ તે ફરતી હતી ધીમેધીમે તે પ્રવાહી થવા લાગી પૃથ્વીના દગિવામા ભગતીઓટ થવા લાગ્યા, અને તે વખતે દગિવામા ખૂબ પાણી હોવાને લીધે મોજાઓ ધણાં ભયકર થતા એક વખત પૃથ્વી પોતાની ધરીની આસપાસ ત્રણ કલાકમા ફરતી હતી તે વખતે આ મોજાનો વેગ અને ભ્રમણનો વેગ બન્ને એકઠા થઈ ગયા અને પૃથ્વીમાથી એક જોજો બહાર નીકળીને તેની આસપાસ ફરવા લાગ્યો. પૃથ્વીની આસપાસ ભ્રમણ કરનાર આ જોજાનું નામ ચંદ્ર

આ ઉપરથી જણાશે કે પૃથ્વીને ચંદ્રની માતા કહેવું તે માત્ર કવિતાની દૃષ્ટિએ નહિ પણ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પણ સાચુ છે 'ચંદ્ર'ની કવિતામા શ્રી નરમિહરાય ચંદ્ર પાસે બોલાવે છે.

"નામ ચંદ્ર મનુરુ મારુ પાણી મુજ માગ્યો "

તેમા પૃથ્વીને ચંદ્રની માતા બનાવે છે, તે વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તદ્દન ખરુ છે પણ તે જ કવિતામા ચંદ્ર કહે છે

"તેજસ્વી સૂર્ય પિતાજી મારા તેમનાથી રહુ બીની."

ઝોટલે સૂર્યને ચંદ્રના પિતા કહે છે, તે ખગોળશાસ્ત્ર પ્રમાણે ખરુ નથી સૂર્ય ચંદ્રના પિતા નહિ પણ માતામહ થાય છે

ચંદ્ર પૃથ્વીથી જુદો થયો તેની પહેલી અમગ એ ચર્ચ કે પૃથ્વીમા એક મોટા ખાડો પડ્યો આ ખાડો ધીમેધીમે પુરાવા લાગ્યો પણ તે હજુ સુધી છેક પુગયો નથી એમ માનવામા આવે છે કે હાલનો પર્મિટ્રિક મહામાગર તે ખાડાનો થોડો મઢી ગયેલો ભાગ બનાવે છે પૃથ્વી પર ચતાં ભરતીઓટના ધર્મણમા પૃથ્વીની ભ્રમણરાક્તિ વધવાવા લાગી, અને તેથી તેનું ફરવાનું વધારે ને વધારે ગદ થવા લાગ્યુ તેની સાથે ચંદ્ર પણ વધારે ને વધારે દૂર જવા લાગ્યો. અત્યારે ચંદ્ર પૃથ્વીથી લગભગ અઢી લાખ માઈલ આગો છે

જેમજેમ પૃથ્વી ઠંડી થતી ગઈ તેમતેમ તેના પર જીવનવતા પ્રાણીઓ અને ફલ-જાડની ઉત્પત્તિ થવા લાગી. જડ પૃથ્વીમા ચેતનની શરૂઆત શી રીતે થઈ તે પ્રશ્નો નિકાલ હજુ આગ્યો નથી પૃથ્વીના ઇતિહાસની માકળમા આ ખૂટતી ઠડી છે એક એવી પણ માન્યતા ગણવામાં આવે છે કે જડ અને ચેતનમા સૌલિંક બેદ નથી, અને તેથી પૃથ્વીની તે વખતની ગરમી અને તેના ઘીન ગતેજોમા જડમાથી પણ ચેતન થાય આ માત્ર કદપના જ છે અને તે માટે પુગવો મેળવી શકાય એમ નથી તે ગમે તેમ હોય, પણ એકવાર જીવનની શરૂઆત થયેલી આપણે ગણીએ તો તે ઉપરથી બધી જનનાં પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિઓ ઉત્પત્ત થવાનું મમજી શકાય છે.

એક ખ્રિસ્તી માન્યતા પ્રમાણે બધી જનના પ્રાણીઓનું મર્જન એકમાથે થયુ હતું.

પછી એક મોટી રેલ આવી તેમા બધાનો નાશ થયો માત્ર નોહની હોડીમાં દરેક જાતના બબ્બે પ્રાણીઓ બચી ગયા અને તેમાથી હાલના પ્રાણીઓનો વશ શરૂ થયો છે

આ માન્યતાને લીધે ૧૯મા શૈકામા પ્રખ્યાત પ્રાણીશાસ્ત્રી ડાર્વિનના ઉત્ક્રાન્તિવાદનો ધણો વિરોધ થયો ડાર્વિને ઘણી સ્પષ્ટ અને જોરદાર દલીલોથી સિદ્ધ કરી આપ્યું કે પૃથ્વી પર વસતા પ્રાણીઓ એકબીજાથી છેક જુદા નથી, બધા એકબીજાને કાંઈક રીતે મળતા આવે છે, એટલે બધાને એક પ્રાણીવૃક્ષમા ગોઠવી શકાય ડાર્વિનના મૃત્યુ પછી એના સિદ્ધાંતમા કેટલાક મહત્વના ફેરફાર થયા છે, પણ ઉત્ક્રાન્તિની મૂળ કલ્પનાને વધારે ટેકા મળ્યો છે આ પ્રાણીવૃક્ષ પ્રમાણે જોતા મનુષ્યો વાદરામથી જોતરી આવેલા નથી, પણ મનુષ્ય અને વાદરા બન્ને એક વાંદરાને મળતા પ્રાણીના વશજો છે, એટલે વાદરાઓ આપણા વડાદા થતા નથી પણ આપણા પિતૃગર્ભો થાય છે

ડાર્વિનના ઉત્ક્રાન્તિવાદ માટે એટલી બધી ચર્ચાઓ થાય છે કે તે વિષે થોડો વિચાર કરીએ આપણે શા માટે માનવુ જોઈએ કે દુનિયાના બધા પ્રાણીઓ અમુક રીતે બદલાતા-બદલાતા હાલના જેવા સ્વરૂપો ધરાવે છે ? માટે ઉત્ક્રાન્તિવાદ વિષેનો થોડો પુગવો તપાસીએ

દુનિયામા અઢી લાખ પ્રકારના પ્રાણીઓ વસે છે, પણ તે બધાને અમુકઅમુક વર્ગોમા ગોઠવી શકાય છે વળી તેઓમા કેટલોક અણધાર્યું સરખાપણું મળી આવે છે બેલોન નામના પ્રાણીશાસ્ત્રીએ એક પખીના અને મનુષ્યના હાડપિંજરમા ઘણું સરખાપણું જાતોચ્છ હવુ વળી મનુષ્યનો હાથ, કૃતરનો પગ, અને ચામાચીડિયાની પાખ ઘણા મળતા આવે છે વળી જિરાફ જેવા લાંબા પ્રાણીની ડોકમા સાત જ હાડકા છે, અને બીજા કેટલાક પશુઓની ડોકમાં તેટલા જ હાડકા હોય છે

બીજી જાતનો પુગવો કેટલાક નકામા અવયવોના અવલોહનથી મળે છે બ્લેક માછલીને પાછલા લાગમા એક નકામું નાનું અંગ છે, અને માછલીઓમા એક નકામી ત્રીજી આંખ હોય છે

વળી કેટલીકવાર એવું બને છે કે કેટલાક પ્રાણીઓ એમના પૂર્વજો જેવું આચરણ કરે છે કેટલાક પાળેલા પ્રાણીઓ જંગલી પ્રાણીઓ જેવી રીતે વર્તે છે

ઉત્ક્રાન્તિવાદ માટે મુદ્દા પુરાવો જૂવિદ્યાના મશોધનોમાથી મળી આવે છે થોડાનો ઇતિહાસ ધણો રમમય છે હજારો અને લાખો વર્ષ ઉપર થોડાની જાત કેવી હતી તે તેના હાડપિંજરો મળી આવે છે તે ઉપરથી જાણી શકાય છે ૫૦ થી ૬૦ લાખ વર્ષ પહેલાં તેનું કદ શિયાળ જેટલું હતું અને તેના પગને પાંચ આંગળા હતા ધીમેધીમે તેનાં આંગળા ઓઝા થતા ગયા અને ૫૦ થી ૬૦ લાખ વર્ષમા તેની ઊંચાઈ ૪ થી ૪૫ ફૂટ વધી

આ બધા પુગવો પરથી આપણે એમ માનીએ કે મનુષ્યની શરૂઆત આદમ અને ઈવથી થઈ નથી, પણ આપણે બીજા પ્રાણીઓમાથી બદલાતા મનુષ્યો થયા છીએ સૌથી પહેલાં પૃથ્વી પર પ્રાણીઓમા જળચરો ઉત્પન્ન થયા, તેમાના થોડાકે જમીન પર આવવાની શરૂઆત કરી જમીન પર તે વખતે પ્રાણીઓ થોડા જ હતા, તેથી એમને હવાફરવાની જગ્યા પુષ્કળ હતી અને ત્યાં એમને બીજા પ્રાણીઓનો ભય ન હતો એટલે પૃથ્વી પર વસતા પ્રાણીઓની સંખ્યા વધતી ગઈ શરૂઆતમા એટલે ૧૦ કરોડ વર્ષ પૂર્વે પૃથ્વી પરનાં પ્રાણીઓ ઘણી જ મોટી કદના હતા ૮૦ ફૂટ લાંબા અને ૨૦ ફૂટ ઊંચા મગરો જેવા

પ્રાણીઓ પૃથ્વી પર ધૂમતા હતા પણ એમના ગળવર શરીરને લીધે તેઓનો નાશ થયો, કાગળ કે જરૂરે વખતે તેઓ પોતાનાં શરીર ઝટ વાળી શકતા નહિ બીજા અનેક કાગળોને લીધે પ્રાણીઓનો નાશ થયો અને પ્રાણીઓની નવી જાતો ઉત્પન્ન થવા લાગી પૃથ્વીની હવામા ઘણા ફેફફડા થયા, અને તેને લીધે તે હવાને અનુકૂળ આવી શકે એવા પ્રાણીઓ જ જન્મી શક્યા. કેટલીકવાર જ્વાળામુખી પર્વત ફાટવાને લીધે પાણી હતુ ત્યા જમીન થઈ ગઈ તેથી જે પાણીમાં ગહેનારા પ્રાણીઓ જમીનના જીવનને ટેવાઈ શક્યા તે જ પૃથ્વી પર રહ્યા, આવી જ રીતે જે કચ્ચલાઓ જમીન પર ગહેવા આવ્યા તેના વશજનેમાથી ગીધીઓ ઉત્પન્ન થયા

આ પ્રમાણે પ્રાણીઓમાં ફેફફડા થતા આત્મા, અને એમ થતાથતા ઝાડ પર રહેનાગ વાદરાની જાતના પ્રાણીઓ થયા. તેમાં ઉરાગઉટાંગ અને સિમ્પેન્ઝ પણ થયા પછી એક વાદરાએ બે પગ પર પોતાના શરીરને સમતોલ રાખીને બીજા બે પગથી ઝાડ પગના ફળ તોડવાનુ અને બીજી કામ શરૂ કર્યુ આમ કરવાથી બીજા વાદરાઓ કરતા તેમનું જીવન મરળ થઈ ગયુ એમને કામ કરવાને બે હાથ મળ્યા અને તેથી તેમને ઘણો જ ફાયદો થયો તેમનુ મગજ પણ વધારે ખીલતુ ગયુ અને આ પ્રમાણે મનુષ્યજાતિની શરૂઆત થઈ

પહેલો મનુષ્ય કેટલાં વર્ષો પર થઈ ગયો તે વિષે ૬૪૦ ચોક્કસ નિર્ણય થયો નથી પણ એમ મનાય છે કે આ પૃથ્વી પર મનુષ્યજાતિનો ઇતિહાસ અઢીમણુ લાખ વર્ષનો છે

ઘણા વર્ષો પુર્વી મનુષ્ય જગતી રહ્યો મઠ્ઠતિની શરૂઆત છેલ્લા ૧૦,૦૦૦ વર્ષથી વધારે જૂની ન કહેવાય વેદકાળમાં આર્યમઠ્ઠતિ હતી, પણ તે કાળ ચોક્કસ થયો નથી લોકમાન્ય તિલકના અભિપ્રાય પ્રમાણે વેદ આગરે ઇ પૂ ૪૫૦૦માં લખાયા હતા, અને જોડાખીના અભિપ્રાય પ્રમાણે તેનો સમય ઇ પૂ ૪૦૦૦નો છે. ડો ગધાદૃષ્ટન તેમને ઇ પૂ ૧૫૦૦થી વધારે મોડા લખેલા ગણી શકતા નથી

જોકે મનુષ્યે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવાની શરૂઆત વણા જૂના સમયથી કરી છે, પણ વિજ્ઞાનની ધણીખરી પ્રગતિ છેલ્લા ૨૦૦-૩૦૦ વર્ષોમાં થઈ છે દરેકજ નવીનતરી ગોધો થતી જાય છે, અને કુદરતના અધકારમાં રહેલા રાજ્યના થોડાથોડા ભાગ પર વિજ્ઞાન દરેકજ વિજ્ય મેળવતુ જાય છે

આ જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, પ્રગતિ અને મઠ્ઠતિનુ અતિમ સ્વરૂપ શુ થશે તે વિજ્ઞાન કહી શકતુ નથી વિજ્ઞાનની ગોધો કયા અટકને તે પણ કહી શકતુ નથી એક વખત કવિવર ટાગોર અમેરિકા ગયા હતા ત્યા તેમણે ત્યાના ઘણા માણવાળા મકાનો જોયા ત્યારપછી એમને વિચાર આવ્યો હતો કે આ માણની સખ્યા અટકરો કયાં ? તે જ પ્રમાણે આપણુ વિજ્ઞાન આપણને કયાં લઈ જાય છે તે માટે સાવચેતી રાખવી જોઈએ વિજ્ઞાનનો મદુપયોગ થાય તેમાં જ મનુષ્યજાતિનુ શ્રેય રહેતુ છે

(અનુક્રુપ)

“વિશ્વકેરે મહાઆરે, આવી હું છું જોભુ અહીં;
તમારા સ્નેહ સાદોળી જોઈ છું નિત્ય વાટકી.
દીર્ઘકાળ યકો જોભુ, તપનું દિનરાત હું;
વિચારુ: ‘જાય છે ક્યારે જૂનું વર્ષ વિરાટ શું?’

(સાર્દલવિકીર્તિ)

લાંબુ છું મમ સગ હું અભિનવાં રત્નો સદાશાતણા,
સ્વપ્નો નીલમ શા અન્નપ્રય નવલાં, રંગીન ધીજાં ઘણાં.
કાતિ—શાતિતાણી તરગરમણા કાલોકરે હું ધરી
લાંબુ છું તમ કાજ હું અવનવી આશ્વર્યસુષ્ટિ ભરી
ને હું નૂતન ડુગના રસજાયાં આદર્શ મોઘા તથા
તેજસ્વી નવધર્મની ભલકતી ત્યાગોતણી કું કથા,
ને પેગામ મહાન ઉચ્ચ પ્રભુના શાન્તિ, અહિંસાભયાં;
લાંબુ છું, પયગળરો ભવિષ્યના વ્યોમાકથી ઊતર્યા.”

x

x

* x

(મિત્ર ઉપજ્ઞતિ)

અને ત્યહીં નૂતન વર્ષ કેરા
મુણી મુણી શબ્દ રસાળ જોવા,
જગજ્ઞોનાઓ સહુ એકસાથે
ઉત્કૃષ્ટ હૈયે રિયર નેન માંડી,
જૂનું હતું તે અધગુજ છાડી,
નિમંત્ર્ય હા, નૂતન વર્ષને ત્યા.

(અનુક્રુપ)

વીતે છે સત લાંબી ને પામે અનંતમાં લય;
ભીંગે ત્યાં વિશ્વઔવારે લાનુ નૂતન અક્ષય,
પધાર્યું પાય ધારેતું, ધીરધીરે ધરા પરે
નવેલી ચેલી શું વર્ષ વિશ્વવૃક્ષ પરે ચડે !

x

x

x

(શાદ્દલવિકીરિત)

સમૃદ્ધિ, રસછેળ, સ્નેહ સદને, સ્વાતંત્ર્ય, શાંતિ, ક્ષમા,
અંગેઅંગ નવીન તેજ ધરતું, ભાલે નવી લાલિમા,
હૃદયે રઠજનોતાયું હિત લઈ, કલ્યાણુ લે વાણીમાં,
આંખોમાં જગઐક્યના જલ ભરી આવ્યું મહાપર્વ આ !

આવો બાંધવ, બેનડી, પ્રિયજનો, આવો સખા ને સખી,
આવો ઓ જગજાળથી જળી રહ્યા દીનો, દરિદ્રો, દુખી,
આવો સત, ઋષિજનો, કવિજનો, દ્રષ્ટા, તપસ્વી, મુનિ,
રાયો સૌ કરમાં દઈ કર અહા ! આજે મહાપર્વણી !

આજે તો નવ હોય ભેદ અહિંયા, ના રાગ, ના દ્રેષ વા,
જૂલીને ગતકાળ આજ વસન્તો, બાવીપથો દેખવા;
આજે સામ્રાટની મહીં વિચરવું ઉલ્લાસ સગે નવા,
સકેતો સહુ સાથ સ્નેહભરિયા સ્વાદું મહા સાધવા !

શુજરાતી વાર્તાસાહિત્યનો એક પ્રશ્ન*

નવલરામ ત્રિવેદી એમ. એ.

પૃતિ તે પ્રેમી ન હોય ત્યારે નાયક અને નાયિકાએ શુ કરવું એ પ્રશ્ન શુજરાતી સાહિત્યમાં ઘણો જૂનો છે

કવિ મામળાદે 'વિદ્યાવિલામિની'ની વાર્તામાં અને 'સુન્દર કામદાર'ની વાર્તામાં આ જ પ્રશ્ન લીધો છે. ગજપુત્રી વિદ્યાવિલાસિની પ્રધાનપુત્રની માથે પ્રેમમાં પડે છે પણ પ્રધાનપુત્ર ખીટણુ હોઈ પ્રપચ કરી છટકી જાય છે, અને પોતાને બદલે મૂરખમટને ગોઠવી દે છે તે જ પ્રમાણે 'સુન્દર કામદાર'માં પણ રાજપુત્રીને પોતાના પ્રેમી પ્રધાનપુત્રને બદલે મૂરખાની સાથે પરણવું પડે છે. અહીં પ્રેમી તો દગો દઈ ચાલ્યો જાય છે, એટલે હવે આ નાયિકાઓએ પતિમાંથી જ પ્રેમીને પ્રકટાવવો રહ્યો તે માટે સામળાદે ચમત્કારનો આશ્રય લે છે. અધ્યારુ મહારાજને ખેંદ થાય છે કે મારો વિદ્યાર્થી મૂર્ખ રહી શકે જ કેમ? એટલે તે સરસ્વતીદેવી સમક્ષ મરવા તૈયાર થાય છે ત્યાં દેવી પ્રત્યક્ષ થાય છે, અને ચંદ્ર દઈ તલવાર વતી મૂર્ખની જીભ ઉપર કાપો પડતા ઝડ લઈને તે ચૌદવિદ્યાશુભાણુ બની જાય છે. આ પ્રમાણે વિદ્યાની વિલામિનીઓની મુશ્કેલીનો અંત આવે છે. પતિ એ જ સ્ત્રીનું મર્વસ્વ છે, તો પછી તે પતિ તેનો પ્રેમી કેમ ન બની શકે? તેમાં કાઈ અડચણ જેવું હોય તો માક્ષાત દેવો સ્વર્ગમાંથી આવીને બીજા શુ કાઈ અમારી રૂઢિઓ ઓછી નેરાયર છે?

ગોવર્ધનગમની કુમુદ પણ આમ જ પ્રમાદધન જેવા પથ્થરની માથે પટકાય છે, અને રત્ન જેવો સરસ્વતીચંદ્ર ધીમે ધીમે ગહીને જાળૂએ ખમી જાય છે. અર્ચાચીન યુગના ગોવર્ધન-રામમાં મામળના જેવો ચમત્કાર ઉપજાવવાની ચદ્દા ન હતી, છતાં તેમની દિગ્મત જળારી હતી એટલે બ્યારે કુમુદ ગડતીગડતી તેના આ ધર્મપિતા પાસે મૂર્ખ પતિની વિરુદ્ધ કળિયાદ કરવા આવી ત્યારે ગોવર્ધનગમે તેનું અમલ દુઃખ બોઈ પ્રમાદધનને દગિયામાં ડુબાડી દીધો. અને રક કુમુદને છોડાવી આ પણ એક જાતનો ચમત્કાર નહિ તો પણ અમામાન્ય ઉપાય તો ગણાય જ. બંધી જ કુમુદેના પ્રમાદો આ પ્રમાણે દરિયામાં ફળી જતા નથી, એટલું જ નહિ પણ અનેક કુમુદેને નિજાવી ન શકાય તેવા જીવનથી છૂટી જવા માટે સ્વવનો આશ્રય રોધવો પડે છે. પરંતુ ગોવર્ધનગમે તો ન્યાયાધીશ તરીકે પ્રમાદને મૃત્યુદઃ ક્રમમાંથી, અને એ પ્રમાણે ગાયને કસાર્ધવાડે મૂકી આવ્યાનું પ્રાચિત્ત કર્યાનો અતોષ લીધો. પણ દયાધર્મી શુજરાતીઓ આવી જગાઈદિમાં કેમ સહી શકે? એટલે 'પ્રમાદધનની પ્રભુતા'ના લેખકે પ્રમાદને સુધારીને જિવાડ્યો.

પણ એમ કોઈ કોઈને સુધારી શકતું નથી એટલે શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ 'વેગની વમ્મલાત'માં દર્શાવ્યું કે આભાવિક ગીતે તો એવું બને કે નાયિકા પ્રેમીના વિયોગથી મૂરીને

* તા ૨૧-૧૦-૩૪ના રોજ માદવાના હમાર શ્રી મોતીચંદ્ર મરીદાએ ચોતેલ શરદ્પૂર્ણિમાં સમેલનનિમિત્તે ચાદોદ યાડન દોવમાં શ્રી રામનારાયણ પાકડના પ્રમુખપણા નીચે આપેલ બાપબુ

મરણ પામે—જેમ જગતકિશોરને કબીલી તનમનનું બને છે તેમ પણ આ પ્રેમીનું શું? તેમા તો શ્રી મુનશીએ ગોવર્ધનરામનું અનુકરણ જ કર્યું છે સરસ્વતીચંદ્ર કુમુદને નહિ તો તેની બહેન કુમુદને પરણી જાય છે, ત્યારે જગતકિશોર તનમનને એક બહેન નથી તેથી કાઈ જુવારો રહી જતો નથી તે તનમનની બહેન નહિ તો તેની બહેનપણી રમાની માથે લગ્ન કરી નાખે છે વારુ સૌ મારુ જેનું છેવટ મારું!

શ્રી રમણલાલ દેસાઈ તેમની હમણા જ પ્રકટ થયેલી નવલકથા ‘પત્રલાલમા’મા આ જ પ્રશ્નમાં એક ડગલુ આગળ વધે છે નાયિકા મજરી મનાતનને આહે છે, પણ તેના માઆપ તેને એક આધેડ વયના જમીનદારની સાથે પરણાવી દે છે તેથી તનમનની માકક માદી પડી તે ખૂરીખૂરીને મરણ પામે છે આ વખત નવલકથાનો નાયક સનાતન મજરીની બહેન કાઈ પુષ્પાને પરણી જતો નથી, પણ પતિતાઓનો ઉદ્ધાર કરવાના પવિત્ર કામમા લાગી જાય છે

આ બધી વાર્તાઓમા ‘પત્રલાલમા’મા દેખાતો પતિ મૌથી વધારે ઉદાર છે. તે મજરીના દેહને પોતાની માલિકીની માને છે, છતાં તેના ઉપર જુલમ કરતો નથી ત્યારે ‘વેગની વસુલાત’નો કરમદામ શેડ તનમનના તનનો કબજો લેવા માટે ધણુ મથે છે, જોકે તેમા તે કાવી શકતો નથી ખિચારી કુમુદ

“પ્રમાદધન મુજ સ્વામી સાચા
તે વિણ જડુ અન્ય બીજુ”

એવો આત્મવચક જાપ જાપી, પ્રમાદને પોતાનું મર્વરૂપ સમર્પવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ આ નાકાચક પતિને તેની ખિલકુલ કદર નથી

આ પ્રશ્નનો સાચો નિવેડો તો પતિ જ લાવી શકે તેનું દષ્ટાંત કાઢ્યાવાડી લોક-વાર્તા પૂરુ પાડે છે આણલદે દેવરાને ચાહતી હતી, પણ તેના વડીલોએ તેને ઢોલરાની સાથે પગલાવી માસરે ગયા પછી આણલદે નિશદિન દેવરાનું ધ્યાન ધરે છે, અને ઘણો પ્રયત્ન કરવા છતાં તેનું મન ઢોલરા તરફ વળતું નથી ઢોલરા શરૂઆતમા તે પતિ તરીકેની સત્તા ચલાવવા જાય છે, પણ આણલદેના શુદ્ધ પ્રેમની ઉત્કટતા જોઈ તેનું નિખાલમ હૃદય પીગળી જાય છે અને તે આણલદેને લઈ દેવગની પાસે જાય છે અને આ સાચા પ્રેમીઓનું લગ્ન કરાવી આપે છે ઉપકારવશ દેવરા પોતાની બે બહેનોને ઢોલગની સાથે પરણાવે છે અને હૃદયનો ઉદ્ધાર કાઢે છે —

“દીકરીયુ દેવાય, વડુ તો દેવાય નહ,
એક સાદે બે જાય, દાલ માથે તોયે ઢોલરા,”

- અહો એ ચાલતી, એણું ચાલવા હું મરુ મથી
અમિની અંગોઠીમા કાં શુલાબો બળતા નથી ? ૧
- શુલાબથી એ વધુ લાલિમાલયી
એ પાદપદ્મો અહિંયાં પળે છે.
એ લાલિમાના લક્ષતા વિલાસમા
પરાસ્ત નેત્રો સહુના ચળે છે. ૨
- કમાતો નેત્રની ભાગે, પ્રજ્ઞાના ચુલ તૂટતા
રૂપની ભસ્તીમાં ત્યાં ઘોડા શા પૂર છૂટતાં. ૩
- મધ્યાહ્ન છે મે મહિનાતણો ને
સ્તો સ્ત્રી ડામરથી ધખ્યો છે,
પ્રશસ્ત હૃદયોની કતાર કૂળડી
ન ઢાળતી ઈચ્છી એક છાયડી ૪
- ચળે છે ચિત્ત મારું હા, કેલુ આ ચાલતી અહો,
અમિની અંગોઠીમા કા શુલાબો વેરતી કહો ? ૫
- આબોટલી એ પળતા પગોમા
દૃષ્ટિ રહી દોડી બની જ બાધી,
રે આ જતી કે અડવા પળે ત્યા
કાં સ્વસ્થતા આટલુ બેઠાં ત્યાગી ? ૬
- ને હું પળું ત્યાં રગદોળતો મતિ
એના પગોમા, ઘડી ચિત્ત ચિત્ત
આ અગ્નિશેકી સડકે જ ચાલવા
સામઘ્ય કચાંચી લઈ આવી એ હશે ? ૭
- જવાલા સમો પૃથ્વી ઉરથી કૂટે
નિચાર, છાતી સુજ શ્વાસ ધૂટે.
- સંસારે અગ્નિશય્યામાં ઉરનું ~ શુલ એહણે
હળશે વાર કે બાળ્ય હશે જીવનના રણે. ૮
- હવે લલે મે મહિનો સદા હો,
તાતી લલે ડામરની સડક હો,
હેયુ શુલાબી ધ્યૈ અંગોઠીમા,
ચિંતા પછી કરવી દેહ શુલાબીની કા ? ૯
- અમિની અંગોઠીમા આ શુલાબો બળતા નથી,
અહો, એ ચાલતી, મારી માત તો મરતી નથી ૧૦

‘મુંબઈ કોનિકલ’નો ખાસ મહાસભા અંક

ડૉ. સુમન્ત મહેતા

‘મુંબઈ કોનિકલ’નું દૈનિક છાપુ રાષ્ટ્રીય મહામહાતા બે વખત પ્રમુખ થઈ ગયેલા દેશનેતા સર ફિરોજશાહ મહેતાએ ૨૧ વર્ષ પહેલાં શરૂ કર્યું હતું. આને તેનું તત્ત્વપદ રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં આગળપડતા જુવાન મુસ્લિમ શ્રી બેટવીના હાથમાં છે. રાષ્ટ્રીય મહામહાતા લગભગ તે પહેલાં દેશના આગેવાનોના વિચારો કંઈ દિશામાં દોગધર રહ્યા છે તે જાણવા માટે (અને થોડીધણી કાંઈ કમાણી કરવા માટે), દરેક મહામહાતા વખતે ખાસ એક કાઢવામાં આવે છે. આવો એક તૈયાર કરવા માટે ધણા દિવસ પહેલાં લેખો મંગાવવા પડે છે, અને આ વર્ષના અધિવેશનમાં જે મોટામોટા પ્રશ્નો ચર્ચાયા— (૧) મહાત્માજીનું છૂટા થવું, (૨) મહામહાતાના અધારણમાં અનેક સુધારા, (૩) ગ્રામઉદ્યોગો સજીવન કરવા માટે એક મંત્રની સ્થાપના વગેરે—તેમનો સમાવેશ આ અંકમાં થઈ શક્યો નથી. આ અંકને લીધે એક જાણે જૂનો અને મોજો હોય એવી છાપ પડે છે, તે છતાં ધણા જાણીતા આગેવાનોએ પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા છે અને ખીજા કેટલાકના સંદેશા ટાંક્યા છે તે જાણવા અને વિચારવા જેવા છે અને પ્રેમજીતમંદ છે. મોટા લગભગ ૧૬૦ પાનાના અંકની કિંમત માત્ર આઠ આના રાખી છે એ જૂનું કહેવાય.

આ અંકમાં મહામહાતાવાદી ન હોય એવાએ પણ લેખો લખ્યા છે અને જે ઉત્તમ ચીજો તરફ મારું લક્ષ દોગસુ છે તેની નોંધ અહીં ટાંકુ છું.

૧૮૮૫ની માલમાં મુજબમાં મહાસભાની સ્થાપના થઈ તેમાં ૭૨ પ્રતિનિધિઓ હાજર હતા. આ મંત્રાની છબી આકર્ષક છે. તે ઉપરાંત દેશના મહાપુરુષો—કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, શ્રી દાદાભાઈ નવરોજી, શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ, શ્રી ટિપ્પુ મહામહાતા અને તે સિવાય ખીજા લેખકો વગેરેની સોદાહસો છબીઓ આપી છે.

કવિ રવીન્દ્રનાથે પ્રમુખને અનુકૂળ મંદેશો આપ્યો છે, “નિગજાની જેવી લયકર ખીજા કોઈ ગુલામી નથી, જરણ કે તેને લીધે મનુષ્ય આત્મચક્ષુ બુએ છે અને પોતાની નજાઈની ગુલામીમાંથી છૂટી શકતો નથી.”

મગહદના મેના અખંદુલ મદાર ખાને જાણુ મુદર વરતુ રહી છે “હિંદુમુસ્લિમ એખલામ મિવાય સ્વગજ મેજવતુ એ અશકય છે, પણ તે એખલામ પરસ્પર ભાઈચાગ અને આદરથી બધાયેલો હોવો જોઈએ, ધગછેડ અને આટાથી મેજવેલો કામ ન લાગે.”

જુવાન સમાજવાદી મસાણીએ જતાબુ છે કે આજ સુધી મહામહાતા શિક્ષિત અને મૂડીવાળા આગેવાનો રાજકીય અને સામાજિક અન્યાયની મામે લડ્યા છે. મગજરે બ્રિટિશ લોકોને લદવાગ મંગવડો આપીને વંપાર, ઉદ્યોગો વગેરે ખીલવ્યા છે, અને રાજ્યકાગલારમાં બધી ઊંચા મગારતી નોકરીઓ અમેજનેને અપાતી હતી તેની મામે તેઓ લારે લડત લડ્યા છે.

હવે બીજી તત્ત્વ ઉમેરાય છે ષિટિશ સત્તનતનો કારભાર અને હિંદી જમીનદારો તથા મૂડીવાળાઓની સ્વાર્થશુદ્ધિને લીધે ખેડૂતો, કામગરો અને ગરીબ મધ્યમવર્ગમાં જે હુદ્દપાર દયાળનક કગાલિયત અને બેકારી પેદા થયા છે તેની સામે લડવું પડે એવું બાન થયું છે.

પગખના ડો મહમદ આલમ સૂચવે છે કે ધર્મને બહાને અગર કામના આધારે નાગરિક હક્કો માગવા એ તત્ત્વ ઝેરી છે અને નષ્ટકરવું બોધે એ સર હર્ગિસિંગ ગૌર થોડા પગલા આગળ જઈને કહે છે કે જ્યારે હિંદી પ્રજા 'ધર્મ'ના ખોટા નામની નીચે છુપાયેલા વહેમોનો નાશ નહિ કરે ત્યાં સુધી સાચી સ્વતંત્રતાની ભાવના વિકાસ પામવાની નથી આખા જગતનો ઇતિહાસ બતાવી આપે છે કે જ્યાં ધર્મથી અંધશ્રદ્ધા છે ત્યાં સ્વતંત્રતાને ખીસવાનો અવકાશ મળે નથી.

પૂના કાયદાની કોલેજના પ્રમુખ શ્રી ધાગુરે પોતાની કોલેજનો ઇતિહાસ આપીને એક ઉત્તમ સૂચના કરે છે કાયદાઓ પ્રજાની મરુતિના પ્રતિબિંબ જેવા છે, અને કાયદાથી મંસ્કૃતિ ધરાય પણ છે, માટે કાયદાના મૂળતત્ત્વો કયા છે તેમનું શિક્ષણ આમવર્ગને આપવાની જરૂર છે.

એક લેખક જણાવે છે કે મુળધર્મમાં લગભગ ૮૦ કામી વોલટિયરોની મર્યાદા છે જો આ બધી મર્યાદા કામી તત્ત્વ છોડી દર્શને એક સર્વમામાન્ય લક્ષ્યમાં ભેળાઈ જાય તો શહેરને ધણો લાલ ચાપ આ સૂચના અમલ કરવા જેવી છે કામી હોવા છતાં આની ટુકડીઓમાં બીજી ટુકડીઓ કે કામો પ્રત્યે વિરોધ નથી હોતો તે છતાં સૂચના સ્તુત્ય છે, અને આખા દેશને લાગુ પડે છે.

જનશ્રીતા લેખક શ્રી ગમાનદ ચંદરજીએ જણાવ્યું છે કે માત્ર ધર્મ અને આમાનિક ક્ષેત્રમાં નહિ પણ રાજકાગજ, આર્થિક વ્યવસ્થા, ઉદ્યોગ અને રાષ્ટ્રની બધી વિચારણામાં દીર્ઘમત સૂચના માટે ખુલ્લું દ્વાર રહેવું બોધે એ ડિમેક્રેસિ દીકાની છૂટ વિના મહાવેજ નહિ, પણ હાલમાં કેટલાક દેશનેતાઓના આપખુદ અને જોહુકમી વલણને રોકવા માટે આ લેખ લખાયો છે તેનાથી બતાવે એ માર્ગે ચાલો એ મલાહ આવશ્યક છે, પણ તેના જડ અમલથી પ્રજાવિકાસનું જે મૂળતત્ત્વ છે તે નાશ પામે છે એ નેતાઓએ સમજવાની જરૂર છે.

સર ફ્રેંચ શેકનાનો વિનીત પક્ષ વિખેતો લેખ એટલા માટે વાચવા જેવો છે કે છેલ્લા ૫૬૦ વર્ષમાં હિંદી પ્રજામાં આટલાટલી શક્તિ વધી તે છતાં એમના માનસ પર અસર થતી નથી છેલ્લા ફ્રેંચ ગાળાઓની માફક આ વિનીતો નથી કાઈ શીખી શકતા કે નથી કાઈ બૂલી શકતા.

મમાજવાદને લગતા થોડા લેખો છે તે વાચવા જેવા છે શ્રી કમળાદેવી ચટ્ટોપાધ્યાયે જર્મનીના ગાંધીય મમાજવાદથી જે ભયર ગ્રિયતિ બિળી થઈ છે તેના ચિતાર આપ્યો છે, જ્યાં ગળમત્તા કામગરો (માનસિક કે બૌદ્ધિક કામગરોનો મમાવેશ થાય છે)ના હાથમાં નથી અને માત્ર ગાંધીય મંગલનની યોજના થાય છે ત્યાં આવું વિપરીત પગિણામ આવનાનો મંત્રવ છે એવી એનવણી મળે છે એ શરમુખર્મિદ લખે છે કે મમાજવાદી પક્ષનું જોર વધવાનું છે, કા તો એ મહામહાને હાથમાં લઈ લેખે એટલે જળને કરશે અગર મહાસલામોંથી નીકળી જશે. દેશમાં નવા વિચારો ફેલાઈ રહ્યા છે, જૂના વિચારોની સામે ખંડ મળે

છે જૂના માર્ગોની નિષ્ફળતા પ્રગટ થઈ છે તે તમ્હ આગેવાનો દુર્લક્ષ ન રાખે અને સાચી વસ્તુસ્થિતિ જોવાનો પ્રયામ કરે એવી સૂચના એ લેખમા થઈ છે. આંદ્રના શ્રી પટ્ટાભિ-સીતારામૈયા વર્ણાશ્રમમાંથી નવી ગાંજીય સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન કરવાના સ્વપ્ન સેવે છે આ ગદ્યા મતભેદોની બાળતમા પ્રેા પુસ્તાબેકર જણાવે છે કે હાલમા એ મતની વચ્ચે ખેંચતાણ ચાલી રહી છે કેટલાક એમ માને છે કે જૂના ધર્મ અને સંસ્કૃતિનાં તરવોને છોલીને, રગરોગાન કરીને ફરી બળવાન, સુખ અને પ્રેરણાત્મક બનાવી શકારો, ખીજે મત એવુ માને છે કે રાજકીય અને આર્થિક લડતને હાલમા અગ્રગ્રાન્થાન આપવુ અને જેવી રીતે ખીજન દેશોમા સંસ્કૃતિનુ પુનર્વિધાન થયુ છે તેવુ આપણા દેશમા લડતને પરિણામે થતુ જશે

વિનીત પક્ષના એક ' આગેવાન ' વિનવે છે કે જેવી રીતે ૧૯૧૬ની માલમા લોકમાન્ય ટિળકનો જલાલ પક્ષ કોન્ગ્રેસ (માડરેટ)ની માથે એડો થઈ ગયો અને હિંદુમુસ્લિમ પણ એકમત થયા તેવી રીતે હવે પ્રમગ આઝો છે કે જ્યારે ગદ્યા પક્ષે એકઠા થઈને સ્વગત્ય માટે ખુબેશ ઉપાડે એ જાણીતી વાત છે કે વિનીત પક્ષમા આગેવાન જેવુ કાર્ક છે જ નહિ, કારણ કે જ્યાં કાર્ક પાછળ હોય ત્યાં થોડા આગેવાન થઈ શકે, અને ખીજુ આ સ્થિતિ જિભા રહેલા અથવા ખુરશીમા બેઠેલા માણુએને આગે કયા જવાનુ હોય ' આ લેખક કહે છે કે મહામભા બળવાન સંખ્યા નથી, બળવાન હોત તો તેના કળ જણાઈ આવત નહિ ? સ્વગત્ય તો આધુ જતુ મત છે, હિંદુમુસ્લિમ એકચમા પીછેહઠ થઈ છે, દાર્શનાડીની ખપત એાછી થઈ નથી, ગ્રામોદ્ધાગના ચિહ્નો ખામ જણાતા નથી, ગ્રામધધાઓ ખીડ્યા નથી, અત્યજોદ્ધાર થયો નથી—સામાજિક કે આર્થિક

શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી એવુ માને છે કે બ્રિટિશ પ્રગતને હવે ડિમેકેનિમા શ્રદ્ધા રહી નથી, અને એવી ખીક લાગે છે કે માત્રાજ્યનુ નેગ કમતી થતુ નવ છે તેથી હિંદને વધારે સત્તા આપના આનાકાની કરે છે તેથી એમની મલાહ એવી છે કે “ સ્વતંત્રતા માટે ખૂમગણુ કરવાથી જિલદુ જીધુ પરિણામ આવવા મંજવ છે જે મહામભાવાદીઓ સપૂર્ણ સ્વરાજ્યમા માને છે તે સ્વરાજ્ય લેવામા માને છે, મરદાગના આપવાગા નહિ અને શ્રી મુનશી હજુ ધારાસભામા ગયા નથી ત્યાર પહેલા સલાહ આપે છે કે પ્રગતએ ધીગજ રાખીને જિભા રહેવુ

વડોદરાના શ્રી સીમનલાલ દાકતરે એવી સૂચના કરી છે કે જે ધધાદારી પાયા પર પ્રતિનિધિત્વ ગોઠવ્યુ હોય તો કેમી પ્રતિનિધિત્વનો આખો પ્રશ્ન જાડી મત છે. આ મતની વ્યવસ્થા રશિયામા છે અને એ દષ્ટિએ એમનો લેખ વિચારવા જેવો છે

કર્ણાટકના કૌન્જલંગી ઓગણીમમી સદોને જાને એવુ લખે છે કે “ વિશ્વખધુત્વ એ હિંદીઓના હાડમાં છે, ” એમને પૂછી શકાય કે તેથી જ છસાત કરોડ અસ્પૃશ્યો અમાનુષી જીવન ગાળવા મર્ગયા છે ? આપણા દેશના જુઠા વખાણુ કરવામા દેશભક્તિ નથી પણ દેશદોષ છે એ હિંદીઓએ મગજનાની જરૂર છે.

શ્રી ડ્રખણલાલ ઝવેરી લખે છે કે પાગ્મીઓના ધર્મોદ્ધાર (ટાટા, વાડિયા, પારસી પચાપત વગેરે)નો વહીવટ સારો થઈ ગ્લો છે આપણા હિંદુઓના ટ્રસ્ટો નાના છે પણ મંખ્યામા ઘણા વધારે છે. ઘણા ટ્રસ્ટોનો મારો ઉપયોગ થતો નથી, કેટલાકનો ખગત્ત ચાય છે, કેટલાકનો ઉદ્દેશ જાહલીને વધારે ઉપયોગ કરી શકાય, માટે તેમ કરવા માટે એક મંખયસ ખોર્ડ (હાઇકાર્ટની રમથી) સ્થાપનાની જરૂર છે. આપણા મદિરા, મકો, અનક્ષેત્ર,

ધર્મચાર્યોને લગતા કરોડો ને અબજો રૂપિયાના ફંડો છે કે જેની મદદથી સમાજહિતનાં અનેક કાર્યો કરી શકાય

મિ વાર્દીએ આમવર્ગની કેળવણી માટે સૂચનાઓ કરી છે હવેના રચનાત્મક કાર્યમાં સરકારોના પ્રચારનો પ્રશ્ન અને નિરક્ષરતા દૂર કરવાનો પ્રશ્ન લેવાય તો સારું

શ્રી ગંધવ મુખર્ષી ઇલાકામાં કેળવણીખાતાના મત્રી હતા, તેમણે સૂચવ્યું છે કે હમણાં પ્રાથમિક શાળામાં જે અભ્યાસક્રમ છે તે ઝોછો કરી નાખીને પણ પ્રાથમિક શિક્ષણનો ખૂબ ફેલાવો કરવો. જોઈએ અભ્યાસક્રમ ઝોછો કરવાથી ખર્ચ ઘણો ઝોછો થશે. પહેલી દૃષ્ટિએ આ સૂચના ગમે એવી નથી, તે છતાં વ્યવહારની દૃષ્ટિએ પમદ કરવા જેવી છે

શ્રી રમણ દેસાઈએ સામાજિક જીવન માટે ઉદાત્ત વિચારણાની અપીલ કરી છે, અને હાલની મરુચિત દૃષ્ટિ છોડીશું નહિ તો આપણું સામાજિક જીવન સુધરવાનું નથી અને બીજી પ્રગતિ પણ થવાની નથી એવી દલીલ રજૂ કરી છે વિચાર બદલાતા જાય છે તેનાં તેમણે દર્શાવ્યા છે આપણે કળૂલ કરવું પડશે કે હજી ઘણી પ્રગતિ કરવાની જરૂર રહી છે.

શ્રી વૈકુંઠ મહેતાએ નવી રિઝર્વ બેંકમાં ખેડૂતોને નાણાં આપવાની યાબતમાં કયા પ્રકારની સગવડો કરવાની જરૂર છે તેના પર વિચારપૂર્ણ લેખ લખ્યો છે

આ ઉપરાંત બીજા ઘણાં ગ્રંથોમાં લેખકોએ લેખો લખ્યા છે જેનો ઉલ્લેખ આ ગ્રંથને થઈ શક્યો નથી આ અકમાથી ઘણું ગ્રંથવાનું મળશે, અને એટલું લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે કે મહામત્તાપરિપદમાં જે દરારો પસાર થયા છે તેના અમલ માત્રથી સ્વગત્ય મળવાનું નથી અને આપણે જે માર્ગોએ કામ કરીશું તેમાં અનુભવ પ્રમાણે હરહમેશ અનુકૂળ ફેરફારો કરવા પડશે ત્રિતીકાળ વિચારો ભુલાઈ જશે પણ વિચાર વિના આપણો ઉદ્ધાર નથી

હૃદયની વ્યથા

હરિહર ભટ્ટ

ભલે જગતને દિસે અતિ વિચિત્ર મારી કથા,
છતાં પણ વદીશ હું હૃદય પીડતી સૌ વ્યથા;
પુકાર ઉરનો દળાવી, રહી ચૂપ, શો કાયદો ?
દિસે અતિ અયોગ્ય 'સભ્ય' સમુદાયનો કાયદો !

વચનના વિશ્વાસે

પતીલ

હરિણી.

તુજ વચનના વિશ્વાસે હું બહુ વરસો રહ્યો;
નવ કદી વિચારી લેવાની લીધી તદ્દ તે' હતી,
તુજ વચનમા ઢેવી ઊંચી કળા હતી છૂપતી.
તુજ વચનના વિશ્વાસે મેં વિષાદ બહુ વહ્યો.

કયમ કહી શકું ઢેવી રીતે હતાં સહુ તે સહ્યો ?
તુજ વચનના વિશ્વાસે મેં કરી મુખની જતી
અવનવી ઘણી સામગ્રી ને યશપ્રદ ઉત્તતિ
અવગણી મહારાં કર્તવ્યો. શુભે, નહિ મેં લહ્યો

સગુણ તુજ આનંદો કેરો ઊંચો ઊભરો, અરે !
મુજ હૃદયમાં, સાચી રીતે કરી સ્થિતિ ચિત્તની
સ્થિર; મુજ અપેક્ષાઓ કેરી કૃતાર્થ થયો ન વા

નિરખી અવધિઃ મારા આજે સમા સપનાં સરે
દિવસ, પણ ના દેખું પાસે પળો હું સુવર્ણની
મુજ જીવનને કે મૃત્યુને રહે ઊભી ઝોપવા !

ની લાં જ ના

[એકાંકી નાટક]

પ્રહલાદ પાઠક

પાત્રો

નીલાંજના

પ્રભાદ

ક્ષિતિજ

વિશાદ

આશાભાઈ

અવિરામ

પરિત

નાથુ

સમય - ગિતરતી વર્ષાનું રણિયામણુ પ્રભાત.

સ્થળ - એક નાનકડા પશુ સુદર બેડીબાધણીના મકાનનું દીવાનખાનું

[આખોય ખડ છેલ્લી ઢબે રાણગરેલો છે વચ્ચોવચ એક સુદર ચકચકતી પિત્તળની સાડબોવાળો મેદોળની હાથકા છે ડાબી બાજુની દીવાલને અટલીને સહેજ દૂરદૂર બે સોફાખુરશીઓ ગોઠવેલી છે. જમણી બાજુની દીવાલને અટલી એક રૂંચિંગરેણલ ઠબુ છે બન્ને ખુરશી આગળ એકેક નાનકડી પશુ સુદર પ્લેટબામથી જરેલી ટિપાઈ છે, અને ખડની વચ્ચોવચ હોચકાની અને બન્ને ખુરશીઓની બરાબર સામે મ મમા એક મોટી ત્રિકોણુ પ્લેટચામ જરેલી ટિપાઈ છે]

ડાબી બાજુની દીવાલમા બરાબર બન્ને સોફાખુરશીઓની મન્યમા અને જમણી બાજુની દીવાલમા રૂંચિંગરેણલની બાજુમા એમ બન્ને દીવાલોમા સામસામુ એકેક દ્વાર છે બન્ને દ્વાર પર એક જ ભતનો અખરખથી ચીતરેલા મોરની ભાતવાળો ઘેરો જાખુરગેનો પડદો છે ડાબી બાજુનું દ્વાર સ્નાનાગાર અને રસોડા તરફ લઈ જાય છે, જમણી બાજુનું દ્વાર વાચન અને રાચન તરફ લઈ જાય છે વીજળીની બતીઓનું છેલ્લી ઢબનું કુમાર ખડની બરાબર મન્યમા લટકી રહ્યું છે]

હોચકાની પાછળની દીવાલમા મકાનનું પ્રવેશદ્વાર છે અને તેની બેપવી બાજુએ એક આપવાળી ધટ્ટા છે તેનું બટન બહારની બાજુએ નાનકડા જાલીઆમા પડે છે]

ત્રણે દીવારો પર પાશ્વત્ય અને હિંદી કપાકારોના તૈલ અને ચોટરકવર ચિત્રો બચવસ્યા અને કલાપૂર્વક ટાંગેલા છે ધટ્ટા વાગે છે અને 'જ' કહેતો ટિપાઈ વર્ગરે સાફ કરતો નોકર નાથુ બારણુ ખોલે છે. ક્ષિતિજ દાખલ થાય છે.]

ક્ષિતિજ - (કારપેટ પર ચપલ ધમતા) કેમ બહેન નથી બેઠ્યા હજી સુધી ?

નાથુ - જી ! બાથરૂમમાં ગયા છે બહેન !

ક્ષિતિજ - બહુ વાર મશે ?

નાથુ - ના જી ! ગયે વાર થઈ એટલે હમણા આવશે હવે તો.

ક્ષિતિજ - (ધીમેથી) હું આવું છું ત્યારે એ ભાગ્યે જ કોઈ કામમા નથી હોતા !

નાથુ - જી, એવું તો ખાસ નહિ, પણ એટલે હાથે થાણું કરવાનું, પાછા લોકો મળવા આવે એટલે એમનો પશુ વખત સાચવનાનો એટલે બહેનને નિયમસર બધું ઘડિયાળ માફક કરવું પડે છે તેમાય આ થોડા દિવસથી તો એ દરિયાપાર જવાના છે એટલે એટલા બધા બોળખીતા ફાટી નીકળ્યા છે કે ન પૂછોને વાત ! સાહેબ ! હું તો આ બનાવીબનાવીનેય કટાબ્યો !

આ શ્રીપદભાઈ આવ્યા મોકા આ ! આ હરમુખભાઈ આવ્યા, આ નથી પીતા મોકા કોરી,
આ આશાભાઈ આવ્યા, સત્યાગ્રહમાં જોડાયા ત્યારથી કાઈ લેતા નથી એટલે ફરી દૂધ
લાઈ આવો એમને માટે એમ ને એમ ચાલે છે હમણા તો ભાઈ ! પગ વાળી એમના
વારણ નથી આવતો

ક્ષિતિજ . ચાલે ! એ તો એમજ હોય એ જગે પછી તારે છે કશી ઉપાધિ ! જે છે
તે આ એયાર દલાડા છે.

નાથુ અરે સાહેબ, એટલે જ કટાળો આવે છે ને ! બહેન જશે એટલે તો મને
જરાય ગમવાનું નથી પછી તો અહીં નોતરા દર્શનુ તોય કાઈ આવવાનું નથી બધી બહેનની
માયા છે એ ગયા એટલે સુમસુમાકાર !

ક્ષિતિજ અને તારે દાહીનો થોડો છૂટમટ ! કાઈ ટોકવાનું નથી પછી !

નાથુ અરે ખિતુભાઈ, એકુ શુ બોલે છે ? આટલા વરસથી કામ કરું છું પણ
મને યાદ નથી કે બહેન કાઈ દલાડો બાંધે સાદે બોલ્યા હોય ! મારી બા માદી હતી અને
થેગ કાઈ કરનાર નહિ એટલે બહેને એને અહી તોડવી મગાવી એમનું તો હું ક્યાંથી કરું
પણ બિલકુ એ બાની સારવારમાં પચાં રાત કે દલાડો, બૂખ કે તરસ કાઈ જોયું નથી,
અને બા જાણે એમની જ સગી બા ન હોય એમ બાંધે પગે સારવાર કરી છે બહેનની
તો મોજડી મારા વાળથી માફ કરું તોય બદલો ન વળે, ભાઈ !

ક્ષિતિજ . તું નાનેથી એમને ત્યા મોટા થયો એટલે જ એમની આટલી બધી
તારા પર મમતા છે !

નાથુ ખરું કહો છો, ખિતુભાઈ ! નહિ તો નોકર ગત ઉપર તે કાણુ આટલા બધો
ભાવ રાખે ! બહેન નથી ટોકતા એટલું તો આ એમના ઓળખીતાઓ મને ટોકે છે ! જાણે
એ જ મારું પુરું કરતા ના હોય ! (બોલે લાવે) આ બધાયમાં એકલા તમે મને ખૂબ
ગમે છો, ખિતુભાઈ !

ક્ષિતિજ . (નોકરના બટબોલા સ્વભાવ પર કટાળતો) હશે જા, હવે તું જરા બહેનને
કહે કે હું આવ્યો છું

[નાથુ પગ લપાડે છે અને સામેથી જ નીલાંજના પ્રવેશે છે પહેલી જ નજરે જ્ઞેનારને પણ તેની
આ સાધારણ સન્નવટમાથ તેની કલાપ્રિયતા, રસિકતા અને વ્યવસ્થાનો તત્ત્વ જ ખ્યાલ આવે નમૂદ
રંગની બનાવટી રેતામની પારદર્શક સાડી અને તે જ રંગનું કટ બ્લાઉઝ તેની દેહલતાની રોનકને અનેરી
ગીતે વાગી મૂકે છે રાખી બાજુએ છેક છેડા ખરથી પાતી પાકી ઓળેલા વાળની ભસ્મવદાર બે સેરો
તેના જમણા અને રાખા બાજુ પર થઈ તેના ચૌદન પર લપાવાનો અકચ આનંદ માણી રહી
છે મેરોને છેડે બામેલુ અફેક નરસૂદી રંગની ટિશનનું ફૂલ તેની માડીના રંગમાં બળી જઈ પહેરનામની
પસંદગી અને સન્નવટ માટે ઉત્તમ અભિપ્રાય આપે છે મુખમલની બે પટ્ટીની ચપલ તેના સાહેબ
મહંમદી પણ મુલાયમ પગને કોઈ લપટ પ્રણયિની માફક ચપમીને વળગી રહી છે રાખા હાથ પર એક જ
સોનાની બંગડી છે, જ્યારે જમણા હાથ પર બહુલુ અવાજ કરતી પદરવીસ ઝીલ્લી કાચની બંગડીઓ
આમતેમ તળેલપર થઈ સૂર્યના કિરણો માટે નૃત્યરચ બનવાની તૈયારી કરી રહી હોય તેમ લાગે છે

નાથુને બે ખ્યાલા દૂધ લાવવાનું કહી તે આગળ વળે છે

તેના નાનુક પગની ગતિ અને આખીય દેહલતામાં નૃત્યના સહજ ડોલન કરતા માનિનીપદનો
અડભાવ વધુ સ્પષ્ટતાથી તરી આવે છે]

નીલાંબના • (ખેતનો લાવ ઉત્પન્ન કરી) બહુ ખોટી કર્યા ખરું ? પણ અત્યારે જે
આનંદ વગેરે ન આપી લઈ તો એ વિધિનો વારો જ નથી આવતો માર્ગ કાલે કોણ જાણે
ખાત્ર વાગે હું નહાવા બેઠી હોઈશ !

ક્ષિતિજ • કેમ એટલું બહુ કાઈ !

નીલુ એનું એ રતો ! એટલા બધા ભેગા થયેલા કે ન પૂછોને વાત ! એક જગ ને
ખીજી આવે ! જાણે ધર્મશાળા જ ભેઈ લો ! તેમણે આ જવાની છુ એટલે તો બધાંયના
મેં સાચવવા પડે છે કૃતગતેય હટ કરતા જીવ ચાલતો નથી અને બધાંય થોડા જ તમારા માગ
જેવા હોય કે મમજી જન્ય કે આમને પણ કામકાજ હતો આખો દહોડો કાઈ જેમી ન રહેવાય !

ક્ષિતિજ • પણ તમે જગ એવું વલણ જતાવા કે એ એમની ભેળે જ ચાલ્યા જન્ય તો ?

નીલુ • (ડટાળતી) એમે કરુ છું ! જેવાર ભેગા થઈ જન્ય તો એ નૂનખોય અજમાવુ
છું એક એવો મુદ્દો બોલો કરુ છું કે માયુ ઝીક્યા જ કરે અદરઅદર ! અને હું મારુ કામ
કરતી માર્ગ વળી પાછી એકાદ આટો મારી જઈ એટલે એમનો ઉત્સાહ અખડ રહે પણ
અમુકના તો એટલા જૂના ઓળખાણના થઈ જન્ય છે કે લગભગ ધરના જેવા થઈ પડ્યા
છે એટલે રસોડામાં જઈ ત્યાં પાછળ ! નહાવા જઈ તો ત્યાં નાવણિયાબહાર ખારણા
આગળ ખેસી એમનું વાતોડિયાપાણું મતોપવાની તક જતી ન કરે ! પછી આપણે તે શું કરીએ ?

ક્ષિતિજ • માથે પાડ્યા વેડી લો, ખીજી શું ?

નીલુ એમા શું નવું કહ્યું તમે ? આ એકાદ અઠવાડિયું છીએ ! પછી છે કાઈ ?

ક્ષિતિજ • આ મિથિતિએ તમે કઈ નવીનતાની આશા રાખો છો ? થયેલા કિલ્લા કાઈ
પાટી નખાય છે ?

નીલુ (સહેજ કટાણુ મુખ કરી) બુજો વળી ! એવું નહિ, લાઈ ! ખીચાગ ધરના
દુખી, બહારના દુખી, બલ્યાબલ્યા ચાલતો શોધવા કે વાતાવરણ બદલવા અહીં આવે તેમા
થોડો જ મારો દોષ છે ? એમ કાઈ થોડું જ એમને હાથૂત કરાય છે ? એ કિંદતા, મિનારા
કે તાજમહાલે થયે તેમા કોનો દોષ ?

ક્ષિતિજ • અરે વાહ ! તમે પણ ઠીક છે એ કિંદલા થયે, મિનારા થયે, તાજમહાલે
થયે અને નીલુજહેન જેવા કરે બેઠાબેઠા ! જાણે પોતાનો તો કાઈ કાળો જ નથી એમા !
એમ જ ના !

નીલુ એટલે, તમારું કહેવું એમ તો નથી જ ત્યાં કે એ ચણતરના મેય અર્ધો પરીતો
ઉતાર્યો છે ?

ક્ષિતિજ • તે તો તમે જાણો ! છોળા ચરિત્ર પુલ્લસ્ય માગ્ય દેવો ન જાનાતિ કુનો મનુષ્ય !

નીલુ • (ક્ષિતિજના ગાલ પર ધીરી ટપ્પી અડકાડી) જે વળી એવું નહિ ! જતા જતા
લડીને છૂટા પડતું છે ? આટઆટલા પરિચયે અને આટઆટલી નિકટતાએય તું અને નથી
મમજી શરૂઓ ? મારે તનેય મમજીવવાનું હોય કે કોઈના થયેલા કિલ્લા નહીં ન પાડી નાખુ
એનો અર્થ એમ તો નથી જ કે એ ચણતરમા મારેય હિંમત છે મૌમૌના મનોગાન્યમા
મૌ મહાલે તેમા તારે કે મારે શું ? પુષ્પનો માફક પગાડકારી મમજો આર્યે તેમા પુષ્પનો
સો દોષ ? કાયલના મધુગ ગાને વિયોગી દેયુ પવનાર આત્મજ્ઞાન જુલે તેમા કાયલને શું ?
આછા જળેલગી, ગદસગમ્મિના સમગ્રે આગેલી ગાધવાળી નિગળી કે મૌનદર્શિયાસુ
નયન દારે તેમા વાળીનું શું લૂટાઈ ગયું . ?

ક્ષિતિજ . (વચન જ અટકાવી) અરે, તુ તો લાગે કવયિત્રી બની ગઈ છે ના !
શુદ્ધ જીવન સંકેતી રસિકતામાં ક્યારથી પગલા માડ્યા ?

નીચુ (વિનામંદાયે) કવિના જીવનપ્રવેશે અને કલાકારના મસગે !

ક્ષિતિજ એ વળી નચુ જ તૂત પાછુ ! વળી પાછો કયો નવીન તાજમહાલ ચાલુનાર નીકળ્યો ?

નીચુ તુ એટલો બધો અસ્પર્શની તો નથી જ !

ક્ષિતિજ . એટલે ?

નીચુ એટલે ? ક્યારેકક્યારેક તુ તારી જાતને પણ ભૂલી જાય છે

ક્ષિતિજ વિશેષે તારી પાસે હોઈ છુ ત્યારે !

નીચુ : જેમ અત્યારે ભૂલી ગયો છે તેમ !

ક્ષિતિજ કાણે કહ્યું ?

નીચુ કિતુ ! કિતુ ! આત્મવચનની પણ હદ હોય છે !

ક્ષિતિજ એટલે હું મારી જાતને છેતરી ગયો છુ એમ નાનું કહેવું છે ?

નીચુ . તારી અને મારી બંનેની જાતને !

ક્ષિતિજ કવી રીતે ?

નીચુ : તારા અંતરમાં દષ્ટિ વાળ ! તુ કવિ નથી ? તુ કલાકાર નથી ?

ક્ષિતિજ : (મહેજ વિચારમાં પડી) કાણે કહ્યું ?

નીચુ : મીઠો જવાબ આપ ! હા કે ના ! ખીજી વાઈ જ નહિ !

ક્ષિતિજ અરે, વકીલ પણ સાથે જ બની ગઈ !

નીચુ એ બધું પછી ! પહેલાં મેં પૂછ્યું તેવું શું !

ક્ષિતિજ . નકાર જ, ખીજી શું સંભવે ? બાકી તારું કવિ, કલાકાર વગેરે તરીકે કોઈ બેગાડવો હોય તો એ વિનામૂલ્ય મળતી ઉપાધિ માટે તારા આભાર !

નીચુ ! એમ કે ? ત્યારે ' કલ્પોલ ' મા આવે છે એ કાવ્યો કેના છે ?

ક્ષિતિજ . છે કોઈ ' પરિમલ ' કરીને !

નીચુ બમ, રહેવા દો એ બધું અજ્ઞાન ! પગ દિવસે જ ' કલ્પોલ ' ના તત્ત્વો અહીં આવેલા પ્રભાદ સાથે, એમણે જ કહેલું કે એ તો છે એક કવિ-ચિત્રકાર ક્ષિતિજ કરીને ' પરિમલ ' ઉપનામથી કાવ્યો લખે છે અને ' ચિત્રુ ' ઉપનામથી સામયિકમાં ચિત્રો આપે છે

[ક્ષિતિજના મુખ પર એક આતુ રામનુ સ્મિત પ્રકટે છે નાચુ દૂધના પ્યાલા લાવે છે નીલાંબના અચુલિનિર્દેશ કરી તેને ટિપાઈ પર મૂકવાનું કહે છે વતુ હુકમની રાદ જોતો નાચુ બાજીમાં લખે રહે છે .]

ક્ષિતિજ : (પ્યાલો મુખ સુધી લાવી પાછો લઈ જાય છે) અરે, ગમ મમાલો નાંખ્યો છે ?

નીચુ કેમ ? ગમ મમાલો તો આગે દૂધમાં ! (કાઈક વિચાર કરી) આદા સમજાયું ! તું ગંગીતકાર છુ તેનો તો મને ખ્યાલ જ ન રહ્યો ! હશે, આલો હવે એક

પાલામા કંડ નહિ જમડી મળ્ય ! કેટલો પક્ષો છે ? જાણુ જ છુપાવ્યું છે મારાથી ગળે નીચું
ગાવાનું કહેને ! (ક્ષિતિજ તરફ કરી) એમ જ ના ? પણ હું હોડવાની નથી ગવડાવ્યા વગર !

ક્ષિતિજ . અરે પણ એવું કોણે કહ્યું ?

નીચું એમ કે ? તેમા જ મારાથી છુપાવ્યું છે કેમ ?

ક્ષિતિજ . જાતે જ જાહેરખબર દગ્ગી એ તારા મિદાનવિરુદ્ધ છે !

નીચું . મને જણાવતું એમાય જાહેરખબર ? હવું આટલી જુદાઈ કેમ ?

ક્ષિતિજ . તારાથી તો તોળા ભાઈમાહેમ ! નથી જણાવતો તો કહે છે છુપાવ્યું,
જણાવું છું તો કહે છે આત્મપ્રસન્ન અને જાહેરખબર કરી !

નીચું કોઈ દિવસ કહ્યું છે એવું ?

ક્ષિતિજ . મને જ તારે કહેવાનો વખત આવે એટલો બધો અપમાની ને
ધારેલો મને ?

નીચું (મગ્નિમન) હવે જાણક જેવો ગલો !

ક્ષિતિજ . છતાંય તને ગમુ છું એ જોણું છે ?

નીચું ક્ષિતિજ ! તારે માટે મેં એવું કહ્યુંય નથી તારી પ્રગમ્મા માલજી છું, તારે
ધીકે પણ ચોક્કમ દિશાએ મધાતો આત્મવિકાસ નિગમ્ય છું ત્યારે તો પક્ષવાગ મારો દુખી
નીગમ આત્મા નાચી બેઠે છે મારા હંચામા ચેતનના પૂર બમટે છે, ગગનના શુગળેમા
ધૂમવાના સ્વપ્ન જાગે છે, અભિધના ઊંડાણ માપવાના અભિજ્ઞાન બેઠે છે, મારા યાત્રી
બેઠેલા અગામમા, અણુએ અણુમા પ્રાણ પુગલ છે, પળેપળે તારી માફક જીવન જીવવાના
અને જીવવાના કોડ જાગે છે ક્ષિતિજ ! મિશ્ર ! તારા પ્રવેગે તો મારા મૂળ જીવનમા
ફેરે ગમેના મુધાગુ પ્રકલ્પો છે તારી પ્રેમજી બેઠેલો તો મારા જુગજુના ઉગ્રઅધાર વામ્યા
છે તારી દુઃખમા તો દુન્યવી કૃપાનાઓ વિગીર્ણ બેઠેલા હવેને માન્ય માપણ્ય છે
ક્ષિતિજ ! ક્ષિતિજ ! કેટલું કટુ ? કેમ કરી કહું ? મારો મનોભાવ, મારું હવેમથન અને
મારી તારા માટેની લાગણી અને જીવવાના ઓષ કેમ કરી વ્યક્ત કરું ? જાન્ય માથે તને
મગ્નિમનની મૃદુતાય વરુ ખરી ? એમા તો મારી જ અપમાની કિંમત ચાલે !

[પક્ષવાગ વાગવારખ સાત અને અંતે જાની જાય છે.]

ક્ષિતિજ . (આત્મમૂર્છના ટાળી) છતાંય મારા આત્મવિકાસ પર જીવનિકા ધરી એ
તને ગમ્યું, કે એક જાગૃતી સહજતાથી તને જણાવ્યું હતું તે ગમન ?

નીચું . (આત્મનિમજ્જન ટાળી) બહુ પક્ષો છે !

ક્ષિતિજ . આલો જવાબ દો હવે, મારો બિચટનપામ કરવાનો વારો છે

નીચું . (અધામ્નથી) તને ગમ્યું અને તે કહ્યું તે !

ક્ષિતિજ . ત્યારે આત્મચયનાનો અચળો કાણુ એકે છે, તું કે હું ?

નીચું : તું ને હું બેય !

ક્ષિતિજ . મારા પાના તો ખુલ્યા જ છે તારી આગળ ! મેં તો ક્યાગનુંય આત્મ-
નિવેદન કર્યું છે તારી ગમણ ! તું જ તારી લાગણીઓ છુપાવે છે

નીચું : એમ તો એમ !

ક્ષિતિજ . એમ કરના અન્યને ફક્ત છે તેનું શું ? તારી જોખમદારીઓ બહી જાય

છે તેનું શુ ? તારી લાગણીઓ, તારી ભાવનાઓ, તારા વિચારો પર આત્મવચનાનો અંચળો ઝાઢો બોળા નિર્દોષ આત્માઓને ગ્રિયાવે છે તેનું શુ ?

નીલુ હું રિખાવુ છું કે એમને મજા પડે છે એમ કગવામા ! કેમ જાણ્યું કે એમ કગવામા એમને જીવનને અમોઘ આનંદ નહિ ગાપડતો હોય ? પોતાની તેજધારમા પડી બળી મરવા દીપક કચારે પતંગને આમત્રે છે ? પાપ ફફડાવતુ પતંગ જ જ્યોતમા અપલાવે છે તેમા દીપકનો શો દોષ ?

ક્ષિતિજ : પતંગને ભાગ્યે જ ખગર હોય છે ભાવિના બીતરમા રહેલી અકલ્પ્ય દુખદ ગ્રિયતિની !

નીલુ : કેમ જાણ્યું ?

ક્ષિતિજ : નહિ તો એ અપલાવે જ નહિ ! તારુ કહેવું એમ તો નથી જ ના કે એ પોતાની જાતને જળેડ કરવા, પ્રણયશહીદ બનવા જ અપલાવે છે ! દીપકના આકર્ષણ પાછળ ગહેલી છૂપી ભયકગતાનો તેને ખ્યાલ જ નથી હોતો હોય તો એ અપલાવે જ નહિ

નીલુ એમ પણ ન સભાવે કિતુ, કે પતંગને પોતાની કુલ્લકતાનું ભાન હોય, દીપક પાછળ ગહેલી દાહકતાનો સપૂર્ણ ખ્યાલ હોય અને જતાય કે આશાવાદી પ્રણયીની માફક એક પળવાગ્ના સ્વર્ગીય આનંદ માટે આખું જીવન મમર્ષી દે ?

ક્ષિતિજ : એટલે તારુ કહેવું એમ છે કે આ તારા પ્રશ્નકોને, તારા માર્ગમા ફલ વેરનાગઓને તેમના ભાવિની ખગર છે કે તુ માત્ર એમના દુખી, તૂટી પડતા હૃદયને ટકાવી રાખવા પૂરતી જ આટલી મમતા બતાવે છે, અને એમની પ્રણયભાવના એ માન કરવાના જ છે, આખના પોયણા જ છે ?

નીલુ : એમ જ ! એટલે તો એ એમની ભાવનામજરીઓ તણુગહેરી જ રાખવામાં મજા માને છે એટલે તો એ એમની લાગણીઓનું મ્કોટન કગવાની ધૃષ્ટતા નથી કગતા કે રખેને છે તેટલુ જ જતુ ગહે ! હવાઈ કિલ્લા આજુચિત્યા જ જમીનદોરત ચર્ચ જાય ! [બંને દૂધ પીવા માટે છે—પી રહે છે અને ઘટ્ટી પામે છે 'હ' કહેતો નાથુ દ્વાર ખોલવા બંધ છે]

નીલુ અથ્થા કચારનો બોભો જ રહ્યો છે ? મને ખ્યાલ જ ન રહ્યો પહેલા બારણુ ઉઘાડ અને પછી પાનની ગકાળી લાવ !

(ક્ષિતિજને) હું ધારુ છું એ જ હશે !

ક્ષિતિજ કાણુ એ જ ?

નીલુ આશાભાઈ ! કદાચ તને એમનો વાતોડિયો સ્વભાવ નહિ ગમે ! તો.. એમ કરજે ને જગ બાગમા આટો માગજે ને કલ્પનાને વિહારમથળ મળશે હું દમ જ મિનિટમા પતાવી દર્શક હ . ને ..

[આગામી તેમના મિત્ર પરિત સાથે દાખલ થાય છે તેમણે ખારીતુ દુક ધોનિયુ, પહેરણુ, ઉપર કાશ્મીરી પટ્ટના સૂળતા રંગનો ભટો કોટ અને આદોની સફેદ ટાપી પહેર્યા છે બ્તરી કિનારવાળા કોટના ઉપરના ગળવામા એક છેલ્લી ઢળી પાર્કર ટ્યુઓફોલ ઓરોથી ડ અને તેના ઉપર છત્ર માફક છાપેલો આમામના રેશમનો નાનુક રમાલ છાયા પાયર છે પગમાં આમ્રમના ચ પલ છે એમનો વાન આમ તો પાકટ છે, જણુ એટલુય એટુ હોય તેમ રોજ બેવાર હનમન કરવાની ટવને આભારી એમની અરબચડી, લાલ જમીનમા આગ હનિયાળા પ્રદેસનો ખ્યાલ આપતી લીલીછમ દાદી અને એક

ઉપરનો ભાગ એમના રવાસતા સૌન્દર્યને (૧) પણ બચમા મૂકે છે એમના હાથમા એક નાનકું સૂટકેમ છે

એમના મિત્ર પડિન પણ મત્યામટી હોય એમ લાગે છે છતાં હળમા ફેર છે એમણે સફેદ ખાદીનો સૂટ પહેર્યો છે ખુશા માયાની ખગ્ગલ્યદાન એમના દૂકા પણ જોખેલા વાળ લીકરીક ઢાંકે છે પગમા સહેજ જૂના થયેલા કોઈ વિદેશી કપડીના જૂટ છે. પાનળી ચક્રચકતી સોનેરી સળીનાં ચરમા એમની એક મલાણુ ભેતી આખતુ મૌદર્ય દુષાવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કરે છે..

ખાસા આગળ જ ક્ષિતિજ અને આસાભાઈનો લેટો થાય છે અને એમનો બટકબેસિ રવભાવ ભજૂત થાય છે.]

આસાભાઈ (હમવાનો પ્રયત્ન કરતા) અરે નીચુબહેન! આ ભાઈ કેમ બેઠ્યા? અમારા આવવાથી કાંઈ દરકન તો નથી થઈને ભાઈ! બેઠો! નહિ તો અમારો તો આખો દિવસ ખગડો!

(ક્ષિતિજ તરફ મુખ ઢરી) અરે, 'બેમો બેમો, મિસ્ટર, એમ કાંઈ જવાબ કે?

નીચુ (જૂનું મગોધન બદલી) આનાભાઈનો આટલો બધો આગ્રહ છે તો

બેમોને ક્ષિતિજભાઈ!

[ક્ષિતિજ પાછો ફરે છે વિનય ખાતર તે એક ખુશી પર બેસે છે, બીજી ખુશી પર પડિત બેસે છે આનાભાઈ અનામી મૂડરપુગા ઠાપા જ રહે છે ક્યા બેસતુ એ વિચારમા તે આખતેમ નનર ફેરે છે આખરે]

આસાભાઈ: (પડિત તરફ ફરી) અવ્યા તે મને ગમ્યાઓ, પડિત! એક ખુશી પર આ ભાઈ બેમ! (હૌચકા તરફ નજર ફેરવી) અને.. હૌચકા પર બેમના માટે તો તમારી પગવાનગી મેજરરી જ ગ્લીના!

પડિન (હડાપણુ ડોળતો) ત્યા જગા બેઠે એ ત્યા બેમી પડીએ એમા શું?

નીચુ કાંદ દિવસ ભાગે પડી જાયે, પડિતભાઈ!

[પડિત ફરી લય છે તેને કાંઈ જવાબ રાહનો નથી]

નીચુ (ક્ષિતિજ તરફ બેઠે મા! તે જ જુએ એવી રીતે આખનો પવગરો મારી) કાંઈ નહિ, તમે ક્યા કોક છો, આસાભાઈ! હૌચકે બેસી રોકો છો બહેનની સાથે બેમવામા દરકન ગી!

[‘બહેન’ શબ્દ સામળી આસાભાઈની મુખમુદ્રા પડી લય છે, બે હતામુથી નીલાન્નને મળવા આવ્યા હતા તે ઠગ નયો હોય એમ એમનું મુખ સૂચવે છે પડિતના મુખ પર એક સ્મિતરેખા પ્રક્ટી અદશ્ય થઈ લય છે ક્ષિતિજની મુખમુદ્રા તેને આ ન જમતુ હોય તેમ માનરા પ્રેરે છે. નીલાન્નના આ વિરમ સ્થિતિ પર માત્ર મુખમરોડથી જ પોતાનો ભાર પ્રદર્શિત કરવા પ્રયત્ન કરે છે આસાભાઈ ધડકતે હૈયે નીલાન્નનાની સામેના ખૂરો ટાંચકા પર બેસે છે સકેવો બેસવા પ્રયત્ન કરે છે]

આસાભાઈ (વાતાવરણ બદલવા પ્રયત્ન કરતા) આજ તો પડિતનેય સાથે લાગ્યો છુ, નીચુબહેન! એ તો ના ના કહેતોતો પણ હું પગાંઝે ધમડી લાગ્યો છુ તમારી મુવાકાત કગવવા કે બહેન જવાના છે ને ય તુ નહિ મળે

નીચુ તમેય જગ વિચિત્ર છો, આસાભાઈ? એમને નોંધતું આવતુ તો શું કામ લાગ્યા? તમે ક્યાં કાંઈની લાગણીઓ ગમજતા શીખનો? આટઆટલો મારો મહવામ સેન્ધો તોય એના એ રહ્યા તમે.

આશાભાઈ (પોતાની જાતનો બચાવ કરતા) અરે નીલુબહેન ! એ તો અમનું અંદરખાનેથી તો ભાઈની બહુએ મરજી હતી પણ ઉપરઉપરથી જગ નિઝૂલના દેખાડવાનો ડાળ કરે ! મને દહે, આજે મારે અગત્યનો મુકદ્દમા ચલાવવાનો છે ને બધા કામગિયા બેવાનાં છે હજુ તો ! તોય ધમડી લાગ્યો છું મેં કહ્યું ચાલ ! ચાલ ! હવે બહુ અગીલો વાટ બેઈને બેઠી રહ્યા છે તે હું જાણું છું

[પરિતની ચિંતિ દયામનક બની જાય છે]

નીલુ (સ્ટેડેમ તરફ નજર પડતા) આ સ્ટેડેમ શાનું લાગ્યું છે, આશાભાઈ ! તમે પણ ખૂબ બદલાઈ ગયા હો ! કાઈ સ્ટેડેમ ગિવડાવ્યા છે કે શું નવા ? કેમ પરિતભાઈ ! ક્યા પહેલાના આશાભાઈ અત્યાચ્છની લગતના અદિતીય ગૈનિકને ક્યા અત્યારના આશાભાઈ !

પરિત હા ! અપલ તો પહેલોતો જ ક્યાએ !

નીલુ અપલ તો જાણે મમજ્યા, પણ આ કાટ અને પાર્ટપેન !

આશાભાઈ (ગમમાતા) એ તો તમે જાણો છો ને નીલુબહેન કે ગમમ માથે બદલાવું પડે યુરોપિયન ક્રમમાં નોકરી કરવી અને આ ગામડિયો વેગ કેમ પાડવે ?

નીલુ (પરિત તરફ કરી લમણા પર આગળી અડકારી) છતાય વેન બદલે મૂળ વસ્તુમાં કાંઈ ફેર પડતો નથી પડ્યો લાગતો નથી કે પછી અહીં જ આમ બાળક જેવા બની ગયો છો, આશાભાઈ !

આશાભાઈ મારા માટે કે ખૂરા માટે પણ એ જીવનપદ્ધતોનો, વેશપદ્ધતોનો અને વિચારપરિવર્તનનો—બધો ય યશઅપયશ તમારે જિગ છે

પરિત, અરે વાહ ! કાઈ જવાબ ન જરૂર એટલે કહેનારને જ માથે ઓઢાડવું બધું—માનુષ અને ખોટુય

આશાભાઈ, એ મમજ્યાની તને વાત છે હતું ! કેમ નીલુબહેન ?

નીલુ (આશાભાઈને વિષમ ચિંતિમાં મૂકતી) પણ મનેય નથી મમજનું તેનું કેમ ?

આનાભાઈ (વીલા પરી જાય છે) નીલુબહેન ! નીલુબહેન ! તમે કેવું બોલો છો ? કપગમાં કપરી વસ્તુ આખને પત્રકારે મમજી સંતાર આપી મામાન્ય વાત મમજ્યાનીય શક્તિ નહિ ધરાવતું હોય ?

નીલુ પણ તમારા હૃદયમાં શું હોય તે કાંઈ હું કોણ જ મમજી શકું ? માદામા માદી, બોળામા બોળી અને સૂળમા મગ્ગ દેખાતી વ્યક્તિઓના હૃદયમાગરમા પણ કેટકેટલા આત્મમથનના મોજા ઊછળતાં હોય છે તે તમે નથી જાણતા ?

[આશાભાઈને શો જવાબ દેવો તે સમજણ નથી, તે અને પરિત બન્ને પલવાર આત્મચ ચના કરી રહ્યા હોય તેમ એમની ગમગીન મુખમુદ્રા સૂચવે છે, અને અચાગ પ્રયત્ને પણ તેમનું હૃદય મથન નીલુથી સુમ ન રતી રાક્યું એ વિચારે એ પત્રકાર વીણા બની જાય છે]

નીલુ (વાત પલટતી) માફ કરજો, ક્ષિતિજભાઈ ! આ ગમમનમાં તમારું તો જોળખાણ આપવાનું જ બૂલી ગઈ

[આ નમાકો બેવડાંને બનાવવા માટે આનંદથી જમન કરતાય પોને ગયો એ વિચારે તેની મુખાકૃતિ માનમ ગયી નીપજતી દેખાતો બચ્ચ કહે છે]

નીલુ : (આશાભાઈ તરફ મુખ કરી) અરે ! આશાભાઈ ! આ ભાઈ દમણા જ

એમ એ માં પ્રથમ વર્ગમા પામ થવા છે. એન્એકરનો સુવર્ણચક્ર પણ એમને જ મળ્યો છે આ વખતે અને પી એચ ડી થવા જવાના છે ટૂંક મગમમા ફોટોગ્રાફી પણ મારી જાણે છે. કદાચ તમને નીચું જોવાએ તેરી ખરી અને શિતુભાઈ ! આ આશાભાઈ ! મારા અમલ મિત્રોમાના એક ! ડોલેન્નો ડોમને જોઈનેજ એ કટાણેડા, અને અતારે એક વિદેશી પેદીમા નોકરી ગતા છે લાંત વખતે પણ થોડો છગછપાટ કરી મૂકેલો ! કેમ આશાભાઈ !

પરિત પ્રકાશમા આવવા પૂરતુ જ !

[સિનિયર અને આગાખાઈ પરસ્પર વદન કરે છે સિનિયરને આ બધું ન જામવું દોષ તેમ એનું દુઃખ જિનજર્જુ મુખ ચૂનાવે છે]

આનાભાઈ - (ચેનનગિયા દબે) અને આ પરિત ! મારા લગોટિયો મિત્ર અત્યારે વકાસત કરે છે અર્ધાઆ નાનપણથી અમે માથે જ લાકરેડા. બોર્ડિંગમાય સાથે, ટોલેન્માય માથે અને ટોરેલમા પણ ગાયે એક જ રૂમમા એકબીજાન વગર ધડીયે ચાલે નહિ લાંતમા પણ માથે અને એ એનેની માથો એમની જમણી આખ હજુ પૂરે છે મોઢદા રમતા એકબીજા એ કીવવા ગયેલા અને આખ ઉપર મોર્ષ વાગીને આટલી ખોડ હજુ વધી ગઈ છે

[પરિતને હસતુ કે રડતુ તે સહજ નથી સિનિયર અને નીચું મહાવિચારે હસતુ ખાળે છે આશાભાઈ તો તેના તે જ છે]

પરિત (કટાણુ મુખ કરી) હજુ તુ એનો એ ગલો

આશાભાઈ (સરકેમ જોવાના) પણ એમા તારુ દત્તું શું ને મળ્યું શું ?

નીચું નહિ ! નહિ ! આશાભાઈ ! શું બીચારને બનાવના હજો !

આશાભાઈ (બાળક માફક) અરે નીચુંમહેન ! આતુ તો હું જાન ચીડતુ છું એને !

નીચું પણ એમ એકાનગા હજો કરે તે જુદી વાત ને આગ બધાના દેખતા—તેમાય મારા દેખતા અને આ ભાઈના દેખતા કરે તેમા ધોળા ફેર પડે

(પરિતને માનવન દેતા) હાઈ નહિ, પરિતભાઈ ! આપણે એમ મગજતુ કે એમનો અભાસ પડ્યો

પરિત એ તો ફનગની પૃછડી એમ કાર્ષ થોડી જ મીંથી થવાની હતી ! કાપી નાખેજ છટકો

[આ સન્ને જોવના તેનુ મુખ નિઃશ્વસની મગજા અને સાથેસાથે આશાભાઈને વિદગ્ધમા બિટ રુબોધી કહ્યાનો આત્મનતેજ વ્યક્ત કરે છે આશાભાઈ સન્નેશનાથી એક પછી એક એમ કાનુચાર સુદર વેગમી સારીઆ બદલ કરે છે]

નીચું આ બધું શું ધાધિ છે, આશાભાઈ ?

આશાભાઈ (મોકોચથી) આ તો એમ કે તમે જવાના ને કાર્ષ ખાલી દાયે મગજા અવાગ છે ? એટલા પૂરતુ બેગાર નગ લેના આવ્યા છુ તમને પગ પડે ને ગળો અને બાબી રહેને તે શાનિ મારે ચાલમે

નીચું - (બનાવડી મોખરિત) એકમા આતુ વ્યવહારિકષાતુ કામે ? આને બદલે તમારુ કાર્ષ કાન કે નરવિદા, નાટક દોન ને મને વધુ મગન

[આશાભાઈને ચદમે વિચાર છે]

પરિત - (ઝમઝમે) કાન્ય કે નરવિદા ? (ખડખડાટ દબે છે) એના બાપનાઅમે લખ્ય દોષ તો આવડે ને !

નીતુ : (એક પોતની સુવાળાશ અને મસજીત માપતા) હજે, કાંઈ નહિ ! આશાભાઈ, નિરાશ ન થયો ! કાંઈ બધા થોડા જ લેખકો જની રહે ! નહિ, પોત તો મગ્મ છે (મગ્મમાં) આશાભાઈ ! . તમારી ... અરજચકાશનો અને આ સુવાળાશનો મેળ કેમ કરીને ખાધો ! પમદગી મુદર છે

આશાભાઈ. (મત્વનો પ્રયોગ કરતા) બધો યથા પડિતને ઘટે છે

નીતુ. (બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતા) આં .. હ ... એ તો જેવો જેનો ઉત્સાહ ! કેમ ભાઈ ! (હાવગતા) જેવી જેની આવડત મને લાગ્યું જ કે આ આશાભાઈનું selection (પમદગી) ન સંભવે

પંડિત ઉત્સાહનું તો જાણે સમજ્યા હવે, બાકી પહેરનાગની કદરવાની જેટલું તો મેજી કમવું જ જોઈએ ના !

આશાભાઈ (પોતાનો લાગ આંખો જાણી) બગ બહુ થયું, હવે એ મદારી મહેવા દઈશ ! (હમવાનો પ્રયત્ન કરતા) અરે, નીતુગહેન ! કેટલી દુઝાનો ગમગમ્યો છે મને એક-બે પોત લેવાં એમા તો ! એ ઉત્સાહ નહિ તો બીજું શું ?

નીતુ : જેવી જેની લાગણી !

પંડિત : હવે બગઅર બોલ્યા ! નીતુગહેન !

આશાભાઈ (હાથ મારતા) પણ લાગણી હોય ત્યાં ઉત્સાહ પહેલો હોય !

પંડિત. (કટાણી) એમ તો એમ ! તને તો ૨૯ પડી માથા કીકાતી !

[સરકસના બજામાંથી સુદ્ધ મુખમલની મોજડીની જોડ કાઢે છે]

નીતુ અરે, આશાભાઈ ! તમે પણ હીક પ્રગતિ કરી રહ્યા છો ! કેટલી સુદર pair (નેડી) છે ! તમે લાગ્યા ?

આશાભાઈ. (શીલા મુખે) અરે એ તો પડિત લાગ્યો છે તમારે માટે પ્રદર્શનમાંથી નીતુ. (એક મોજડી હાથમાં લઈ તેની સુવાળાશ માપતી કપોડ પર ધમતી) કેટલી સુવાળી છે ! પહેરતા જીવે ન ચાલે !

આશાભાઈ અરે, નીતુગહેન, શું કરો છો ? પગે પહેરવાની મોજડી !

નીતુ (દંડે કપેજે) સુવાળાશ અનુભવ છું

આશાભાઈ (ગમિક બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતા) સુવાળાશનો અનુભવ કરનારા ધણા ઉમેદવારો છે તક આપો તો બાકી . તમાગ તો પગગા જ રોએ !

પંડિત. હું પણ ગમિક બનતો જાય છે દંડાડેદંડાડે !

આશાભાઈ હું ન બોલ્યો ને હું બોલ્યો તેમા, કેમ ?

[પડિત કરો ચર્ચ વચ છે. ક્ષિતિજને જરા મગમન પડે છે]

નીતુગહેન ! આ પડિત આજે હીક સપડાઈ ગયો છે. ત્યારે કદુ ત્યારે ન આવવાના બધાના કાંટે

નીતુ : (બનાવવાની તક લેતી) તમારું ધૈર્ય અને અદ્વનશક્તિ કયાથી હોય બધાનામા ? આશાભાઈ. પણ આજ આંખો એ તો બેચદુ જ પુગવાર કરે છે.

નીતુ કેળગા હજો આટલે મમ્મે !

આશાભાઈ : હાસ્તો ! મમળગા ગ્હી જઈએ તેના કરતા મોજડીની મીકાએ શુ જોડી ?
પડિત એ તો તને મોજુ !

આશાભાઈ : અમે તો રીદા થયા એ આવાદ વુટીવુટી, પણ આજ તો તનેય કાઝ લાગ્યા છે ને ?

પડિત કેમ જાણ્યુ ?

આશાભાઈ : એક તો તુ ના કહેતો'તો ને આગ્યો

નીલુ (આગાભાઈની વહારે ધાતી) અને ખીજી આશાભાઈ ? તમે તે દિવસે મને કહેતા'તા ને કે પડિતભાઈ ને પણ કાઈક કહેવું છે પણ એ શરમાય છે આવતા ?

આશાભાઈ : હીક મભારી આપુ, નીલુજાહેન ! અત્યાગ સુધી આવતા શરમાતો હતો અને હવે કહેતા ગરમાગે

નીલુ ના ! ના ! આશાભાઈ, એવું નહિ બીચાગને શુ આમ બનાવતા હશે ?
(પડિત તરફ ફરી) પડિતભાઈ, શુ કહેવાનું હતું ?

[પડિત ફિકો પડી બચ છે નીલુનો પ્રશ્ન તેના હૃદયપ્રબળતા વખતે મૂકે છે]

પડિત : અરે ! એવું કાઈ ખાસ નહોતું એ તો અમરતો જ રાઈનો પર્વત કરી મૂકે છે ફતગની પૂછડી

આશાભાઈ નીલુજાહેન, કહું ? આ મિસ્ટર બેડા છે, નહિ તો જરૂર કહેન !

પડિત : (જાડવાનો પ્રયત્ન કરતા ક્ષિતિજને અટકાવી) અરે, બેસો બેસો, ક્ષિતિજભાઈ !
એવું કાઈ ખાસ ખાનગી નથી એને તો ટેવ પડી.

આશાભાઈ જગા ખાનગી !

પડિત : સહેજે નહિ !

આશાભાઈ : તો કહી નાખ ! સતારૂકડી શાનો ગમે છે ?

(નીલાજનાને બનાવવા મથતા) બીચાગં નીલુજાહેન ક્યારેના બીચાનીઆં આય છે

નીલુ આગાભાઈ, મહાજાહે હ કે ગરમ પડી જશે !

પડિત હવે શુ બાકી રહ્યું છે ? (આશાભાઈને જવાબ જરૂર નથી)

નીલુ અરે, હલુ તો કાઈકાઈ આશાઓ અને બર્મિઓ મેવતા હો ! કેમ આશાભાઈ ?

[જરા ખુખારા ખાય છે]

આશાભાઈ : (મર્ખાઈનું પ્રદર્શન કરતા) આશા અમર 'છે !

નીલુ (અચૂક બાણ કેકેની) હ . જગ ટિપાઈગા જુઓ તો !

[આશાભાઈ ચિવાયના બચા અડખડાટ દરમી પડે છે]

આશાભાઈ : (હલુ બનવાનું બાકી હોય તેમ) બાલકાક ક્યારે દેખાવડો હતો ?

જતાય એની લેખિની પર તો એને ગમગમુદ્દી વરી !

નીલુ (હે'તુ તીર ફેંતી) ગાફ ઝગ્ગે, આનાભાઈ ! પણ નગાગમા તો તેય નથી

[આશાભાઈ કડા થઈ બચ છે એમની મુખમુદ્રા પડી બચ છે પવવાર વાનાવરજી ગાત અને અતેદ બને છે. નાપુ ચાના અને દૂંના ખ્યાવા લાવે છે.]

પડિત : (ચાનો ઘૂટડો ભગતા) આગાભાઈ ! હવે ઢગા ક્યારે ખવડાવવાનો છે ?

નીલુ : (હોગમાં આવી) હા ! હા ! આશાભાઈ હવે જનમ ક્યારે કાઈ મતઓ છે ?

આશાભાઈ (કલ્પના મનેજ કરતા) આત્માને મહત્વારી મળે ત્યારે

પડિત : મોઢી રાખ્યો છે ?

આશાભાઈ કચારનોય !

નીતુ - (મગ્નક્રમાં) કોણ છે એ સુદાગ્રી આત્માં ?

આશાભાઈ (બેબેબેબે) તમાગ અતગ્ના દષ્ટિ વાજો તો ?

નીતુ : મામાના અતગ્ના પ્રતિષ્ઠિત નથી પડતા મારા અતરમા !

આશાભાઈ - હું ન માનું ! ધાગે તો પડી શકે એમ છે

નીતુ એ સમય નથી આવ્યો હજી !

પડિત વહેલોમોડોય આવશે તો ખરો જ ને ?

નીતુ આવશે કે કેમ તેનીય શકા છે ! અત્યારે તો જ્યાં જ્યાં નયન માકુ ધુ ત્યાં ત્યાં વામનજીઓ નજરે ઝડે છે કાયદે વિદ્વાન અને જીવજલ વીર બેમાથી કાને પસદ કરવો ?

આશાભાઈ (બોલવાનો પ્રયત્ન કરતા) જેનામા બેય હોય તેને !

નીતુ તે જ પચાત છે ને ! જીવનની પળેપળ સમજનાર છતાં તત્ત્વજ્ઞાની જેવો શુદ્ધ નહિ, પ્રેમનો આનંદ પગભણે છતાં વામને ન પિછાણે, સ્વર્ગીય સ્વપ્નસૃષ્ટિ માણી શકે છતાં ભોગનો દામ ન હોય, ગ્રામદિગ્ગેનો પૂજારી હોય છતાં વિલાસના વિષ જેને ન સ્પર્શે જાયથી લાતુ એ રસવીર ? કેવી રીતે ગુણ ગુણ મારી સ્વપ્નસૃષ્ટિના વીરને ? ગમ અને કૃષ્ણનું રિનગ્ધ સ્નાયુબદ્ધ શરીર, કાલિદાસ અને મત્તમધૂર સમા મધુગ્ની ગસસતા, પુરુષસુનેા થેલો પ્રણય, ભગવાન મનમદગેયનું વચન, અર્જુનની સહાયતા, અને અભિમન્યુનો વીરનયનગનાદ આ બધું એકમિત કચાથી સાપડે ? અને ક્યાં આપડે તોય તમને તો લાલ કરતા હાનિ જ વધુ છે

આશાભાઈ (બાળક માફક) કેવી રીતે ?

નીતુ છે તેટલુ જ હતું ગહેરો

આશાભાઈ : આમ જોજોજો શુ બોલતા હો, નીતુમહેન ?

નીતુ તમે ચોરમ ન ચર્ચ જાઓ મારે

પડિત } માથે જ } હજી એના એ ગલા
આશાભાઈ } જે ગહેરુ હોય તે કહી નાખો ને !

નીતુ સાલજનુ છે ? સાલજવાની શક્તિ છે ? હૈયુ વગ્નુ છે ?

[જામ સ્તંભ બની જાય છે]

માલજો ત્યારે ! પછી નહિજાહેન માર્વજનિક મિલકત મરી જઈ જાનગી મિલકત બની જરો અને અને તમે મોજડીની સુવાળાસમાથીય જરો !

આશાભાઈ (કૃત્રિમ ઉત્સાહમાં આવી) કેમ પડિત ! પેંતુ કહી નાખ ને ?

પડિત - મારે વગરકલે જવાય મળી ગયો

[કિનિનને આ લોકોની હાલપાતની મૂર્ખતા અને અને નમ્સાઈ હપર હસતુ આવે છે]

આશાભાઈ - (હોચકા પરથી લગા થઈ) આજ તો બહુ બેસા, નીતુમહેન ! (પડિત તરફ ફરી) આ ! તારેય હજી કાર્તિકા જવાનુ હશે

પડિત : હવે એ જ જાણી છે તારે ને મારે મારે

નીતુ - બસ ! એટલામાં ! કેમ સ્ત્રીમર પગ તો આવશે ને ?

પડિત : Last ride together !

આશાભાઈ : (બાધા જેમ) અલ્યા યાની ride ?

પડિત : તારે મમજવાની વાર છે

નીલુ : આલો ત્યારે જયશી ! સ્ટેશન પર તો મળીશુ જ !

[પરસ્પર વદન ઝીલી બંને ચાલ્યા નય છે.]

નીલુ તુ કેમ સાવ હડો થઈ ગયો'તો, એક અક્ષર તો બોલવો'તો કેટલુ ખરાબ લાગે કોઈને ?

ક્ષિતિજ હું તે તારા મનોભાવતુ પૃથક્કરણ કરુ કે એમની મૂર્ખ વાતોમા હાથહા કરું ? અને તેય એ થોડા જ મને મળવા આવ્યા હતા ?

નીલુ છતાય વિવેકપૂરતુ તો બોલતુ નેઈએ !

ક્ષિતિજ અતરથી ઉદ્બલવતા વિવેક સિવાય કોઈ પ્રકારનો વિવેક હું શીખ્યો નથી, મને શીખવ્યોય નથી મને તારી માફક મારી જ્ઞાતના અવનવા પહેલ પાડતા નથી આવડતુ. ને માટે શીખવુય નથી હું જો છુ તે માટે મન સોનાનો છુ મારા આદર્શો, મારી ભાવનાઓ, મારા કલ્પનાવિહારો, મારા વ્યવન એટલુ જ અમર રહે તો બમ છે નીચું. કેવો મારો છે ?

ક્ષિતિજ બધાયને આમ જ ચડાવતી હોઈશ ! પછી બીચારા તને મધ્યસ્થ ગાખી અવનવી ભાવનાઓને સેવે, અવનવા કલ્પનાગોષ્ઠ ચૂથે, અવનવા વ્યવ્રમિનાગ ચણે, અને આખરે તો તારી મોજડીના શિઝાર જનવા માટે જ નીચું ! નીચું ! તને જગત દયા નથી ?

નીલુ તને આમાથી એકકેય દયા ખાવા જેવો લાગ્યો ?

ક્ષિતિજ : તે તો તારો અનુભવ જાણે

નીચું (સરિમત) મારો અનુભવ ? (બેપગવા) મારો અનુભવ તો જાણે પ્રાથમિક દશામા હોય એમ લાગે છે

ક્ષિતિજ ! આ સ્થિતિએ પાલુ ?

નીચું એટલે ? આ સ્થિતિ કઈ એટલી બધી advanced તો નથી જ ?

ક્ષિતિજ (કટાણી) તે તો તુ જાણે !

નીચું (ખડખડાટ હમતા) હા હા હજુ બાળક જ રહ્યો હિતુ ! હજુ તો પાગેગમા પહેલી પૂછી છે પશ્ચિમનું તો પગથિયુયે નથી નેચું !

ક્ષિતિજ (બેજોબે) પછી ?

નીચું (બધાઈથી) આગળ ઉપર નેઈ લઈશુ ! હજુ તુ પી એથ ડી તો થઈ આવ

[ક્ષિતિજ અવાજ બને છે, તેનું દૃઢ અવનવી રાક્ષાઓ અનુભવે છે નીલાતના તેને એક અવતા દોળખસમી લાગે છે તેનો આત્મા અદ્ધા ગુમાવી રહ્યો હોય તેમ તેનું મુખ સૂચવે છે ' નિનાદ 'નો તત્તી અને નીચુંનો ભાઈ પ્રમોદ પ્રવેશે છે ક્ષિતિજ બેઠવાનો પ્રયત્ન કરે છે]

પ્રમોદ : નીચું ! આ ભાઈ કેમ બેઠ્યા ?

નીચું : (મડમા) એમને જરા કસરતનો વધુપડતો શોખ છે !

પ્રમોદ : શુ તુ આમ બધાયને ઉડાવે છે ?

નીચું : હું ઉડાવું ને બેઠવાની હિમત વરે એવા એ એકલા જ છે.

પ્રમોદ - બીજા બધા ? આશાભાઈ ! પડિત ! દિરોજ ! આજી !

નીલુ : બિડતા પહેલા જ એમની પાખો પડી લઈ છુ.

[ક્ષિતિ- દ્વાર વધાવી બગીચામાં ચાલ્યા ગયા હોય છે.]

એમની ગુનસે નથી અને કદાચ આગળ વધે તો...

[હવામાં મોજાલી વીંડે છે]

પ્રમોદ - આમ તો સારો છોકરો લાગે છે

નીલુ (મનોભાવ છુપાવતી) નવેનસુ છે ત્યાં સુધી (સરિમત) ના ! ના !

really he is a nice boy

પ્રમોદ Unseen fancy

નીલુ - ના ! ના ! એવું તો જામ નહિ ! Passing fair પણ આમ ધણો intelligent છે લાગે છે મરગ

પ્રમોદ તારામાગ જેવું ખરું ?

નીલુ આપણે તે કચારના વળી લેખકો કહેવાઈએ !

વિશદ - ના ! ના ! એવું ન બોલશો, નીલુબહેન તમારો લેખ હોય છે ત્યારે તો ' નિનાદ 'ની એકે નક્કલ સિલ્કમાંપ રહેતી નથી

પ્રમોદ વાહ, ખૂબ ફરી, તરીછ ! (વટ કાપતો) એમના નામે, એમના લેખને લીધે નહિ [તરીછ હડા ચર્ચ મન્ય છે]

[નવલકથાના ' અવિરામ ' પહેરો છે]

નીલુ (હીચકેથી લોભા ચર્ચ) પધારો, અવિરામભાઈ ! આમ અચાનક જ !

[બાપુ શાત ચર્ચ ભય છે જેમના માન પ્રસ્તુતોએ જ અભયેલા તેમના પ્રત્યક્ષ દર્શન અનામી મૂલવળુ અનુભવે છે]

અવિરામ : ભાઈ, આવું નહિ કરવાનું ! હું તો તમારા બધાના જેવો જ છું આવી જુદાઈ ગમ્યો તો મારો પમ ભારે ચર્ચ જશે

નીલુ . (મસ્મિત) ના ! ના ! એવું જામ નથી પ્રથમ દર્શન તો અદ્ભુત જ મંભવે ને !

અવિરામ (મડમા) માત્ર પ્રથમ દર્શન જ ?

[નીલાંબના તેનો હૃદયભાવ માપી ભય છે એટલે છાસવાનો પ્રયત્ન કરતા]

નીલુ (હમતાહમતા) ના ! ના ! એવું નહિ, અવિરામભાઈ ! એ તો મહજ જ ! એ તો આ લોકોને ઉદ્દેશીને કહ્યું, બાકી, આપણે કયા આગે જ મળીએ છીએ ?

અવિરામ . (હીચકે એમનાં) હા, તો તો હીક, નહિ તો વિચાર કરવા જેવું ખરું !

પ્રમોદ : [બધાની દૃષ્ટિ બીજે છે એમ બોઈ આવચેતીવી માત્ર ઓડનો ફફડાટ જ કરે છે] મમાજને !

નીલુ : (પ્રમોદ તરફ જોઈ નાકે આગળી અડકારી) ના ! ના ! વિચારને બહુ તરફી આપવા જેવું છે જ નહિ

અવિરામ . પણ તમે બધા કેમ આમ મૂક ચર્ચ ગયા છો ? માન આવતાં પહેલાંનું હજી વાતાવરણ કેમ બદલી નાખ્યું ? (પ્રમોદ તરફ આંગળી ફરી) આ ભાઈ દાર્ઢ મને જ ઉદ્દેશીને તો નહોતા કહી રહ્યા ને કે ' એમના નામે એમના લખાણે નહિ જ ' ?

પ્રમોદ . (નમ્રતાથી) માફ કરજો, અવિરામભાઈ ! આપના પ્રત્યે એ વાક્ય ઘટાવવાની ધૃષ્ટતાએ આવ ? (એપરવા) હા ! કહાય કરે તો કોઈ મનોવદ કરી શકે !

વિશદ આપના લખાણે તો ' નિનાદ ' અંગેઝ બન્યું છે !

[નાણુ કહેલા દૂધના પ્યાલા લાવે છે.]

નીલુ . જગ ખગીચામાથી ક્ષિતિજભાઈને બોલાવ તો

અવિરામ (પ્યાલો ઉપાડતા) એ કાણ છે, નીલુબહેન ?

નીલુ (આવીને) ' કલ્સોલ ' ને કાવ્યથી મમૃદ કરનાર, કાવ્યમંદિરને ઉબરે પગ માડતો એક ભાવનાભર્યો યુવાન !

પ્રમોદ અરે, તું પણ સાક્ષર બનતી જાય છે !

નીલુ . એ તો જેવું પાત્ર ! કેમ અવિરામભાઈ ! જેવી વ્યક્તિ માથે વાત કરવાનો પ્રમંથ માપડે તેની રીને બોલતું જ પડે ના !

અવિરામ (વટ કાપતો) હું તો લખાણમા જ એવું લખું છું જાકી, વ્યવહારમા એવું બોલવા જઈએ તો ભૂળે મરવું પડે

નીલુ (ખજા પગ તરવારનો ઝાટકો મારતી) તેમા જ આપના નવલો મને આર્યો રાક્યા નથી માફ કરજો, અવિરામભાઈ ! કહવું છે પણ મત્ય છે એટલે જ વિના-મોકાએ કહી દઉં છું આટલું ! અને જુદાઈ ન ગણવાનું અને સ્પષ્ટવક્તા થવાનું તો આજે જ સૂચવ્યું છે વારવાર !

પ્રમોદ : અરે, નીલુ ! અત્યારે જ એ પોઈન્ટ્સ કરવાનો વખત મળ્યો ?

નીલુ . કહાય અવિરામભાઈ મને એમના નવલ કે તેના પાત્ર વિષે પૂછે ને મારે અજ્ઞાનનું પ્રશ્નન કરવાનો વાગે આવે તે કરતા વેળાગર પાળ બાધવી તેમા શું જોડું છે ? કેમ અવિરામભાઈ !

અવિરામ . પણ મારું એક નવલ તો તમે વાંચ્યું નથી, પછી એ રીકાને સ્થાન જ ક્યા ગણે છે !

[ક્ષિતિજ પ્રવેશે છે નીવાનના તેના તર્ક સ્વરસ્તે પ્યાલો ઉપાડી ધરે છે]

નીલુ અરે આ ક્ષિતિજભાઈ તો આપના જાણે પ્રસસક છે તમારું ' પ્રણયવેદી ' વાંચવા તો એમણે મને એટલું ટોકેલી કે ન પૂછે ને વાન !

ક્ષિતિજ એટલે શું ' પ્રણયવેદી ' તમારે મન કસીય ગણતરીમાં નથી ? એવું પાત્રા-લેખન, માનમશાસ્ત્રનો અભ્યાસ, selfmstr તો જતાંવા ક્યાય આપણા ગળ્યાગાકા નવલકથાકારોમા ! એમના જેવું મશાગૃધ્યક્રમણ કાણે દર્શ્ય છે આજ પહેલા !

નીલુ (ક્ષિતિજને બતાવતી) કેવા માગ છે ! તમે વળી નવું પાત્ર જતાંન્યું ! એ વળી એક વધુ વાગણ એમના નવલોની અનાકર્ષકતાનું નવલકથાકારે જગ મમનનું નોંધએ કે જે વર્ગ મગસ તે પોતાના લખાણે મજૂ કરે છે તે આવ illiterate નથી કે એની આગળ એમણે પુનઃકમાજ, વાર્તાના પ્રવાહને ગેણી, ખગચકારણી લખાણ લાપણે કર્યાં પડે જાણે વાચકો ગાન મૂર્ખ છે અને પ્રવચનશૂન્યા છે નકામા લાપણિયા પૃથક્રમણ ! મવાદમા ઔચિત્યે ન મળે એક પાત્રમાંથી જીવનચાત્રો ન માંપડે બધાય સામાન્ય ફાટિના ! જાણે દીગસાદીગલી. સામાન્ય જીવન, સામાન્ય sentiments અને બધુંય

મામાન્ય ! માફ કરજો, અવિરામભાઈ ! પણ હું તો તમારુ પુરતક હાથમાં લઉં છું ને બધા આપ્યા જેવુ થાય છે

પ્રમોદ . નીચું ! નીચું !

નીચું બમ રહેવા દો, ભાઈ ! એ બધું ! વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યાદના જમાનામાં દરેકને પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવાની છૂટ હોવી જ જોઈએ, અને અવિરામભાઈને તો તે મને છે જ

[અવિરામ આત્મશોભની પરાકાષ્ટા અનુભવે છે]

નીચું અરે માફ કરજો, ભાઈ ! આ આપણી વાતોમાં હું તમારુ યોગબાણ આપવાનુ ભૂલી ગઈ ! (ક્ષિતિજ તરફ જોઈ) ક્ષિતિજભાઈ ! આ આપના મનનીતા નવલકથાકાર જેમના અક્ષરદેહને તો આપ મારા કરતા વધુ સારી રીતે યોગબો હો આજ એમનુ પ્રત્યક્ષ યોગબાણ કરાવવાનો જરા ખાતર ને !

[ક્ષિતિજ હેખતાઈ નય છે, નીચુંની સ્પષ્ટ, બેપરવાઈભરી આંખોની રીત જોઈને]

અને અવિરામભાઈ ! આ ક્ષિતિજભાઈ, જેમના કાવ્યદેહને આપ થોડોથોડો યોગબો હો

ક્ષિતિજ . અરે, નીચુંબહેન ! હું તમારે વળી લખુ છું ? અને જે લખુ છું તેય લખાણ કહેવાય ? એ તો 'કલ્પલોક'ના તત્ત્વો નિભાવે છે તેટલો એમનો ઉપકાર !

નીચું બધા મોટા માણસો એમ જ કહે છે ખાદી મત્ય તો કહેવુ જ ગયું ના ? હ .. અને આ વિશદભાઈ, 'નિનાદ'ના અદ્વિતીય તત્ત્વો જેમાં મારુ પેલુ તમે ઝાટકણી કાઢી હતી તે કાવ્ય અને મારી 'દીપકમાલા' ટૂંકી વાત પ્રમિદ્ધ થઈ છે

ક્ષિતિજ આહો ! આજ તો સુદર યોગબાણોનુ માન મળ્યું, નીચુંબહેન !

અવિરામ (ક્ષિતિજને) તમારા કાવ્યો વાંચી મને સારી આગા બધાં છે પહેલી પચ્ચીસીમા આટલુ યોગ્ય ન કહેવાય !

નીચું (વધુ ડામ દેતી) હું ઠહેવાની જ હતી અવિરામભાઈ કે તમે કાવ્યલોકમાયી વિગમ લો તો સારું ! થોડીધણીય ગાહિત્યઅશક્તિનો મોહ ન ઊગતો હોય તો તમારા પ્રિય ક્ષેત્રમાં પ્રગતિ કરો એ યોગ્ય નથી

અવિરામ . (હળવા બનવાનો પ્રયત્ન કરતા) અને નીચુંબહેન પણ લેખક મંત્રી વિવેચક અને તો વધુ સારું !

નીચું ભાગે પડી જરો, અવિરામભાઈ, હું વિવેચક બનીશ ત્યારે !

અવિરામ કૃતજ્ઞતાને તો અવગણ રહેશે જ !

નીચું . જરૂર ! મારા કાવ્યની પ્રજ્ઞા કરેલો આપે તેટલા પૂગતી તો ખરી જ !

વિશદ નીચુંબહેન ! આ ક્ષિતિજભાઈનેય જગા કહેજો કે 'નિનાદ' મોટું કાર્ય લખે.

ક્ષિતિજ આ એકને તો પહેલ્યાવુ નથી છતાંય લખીલ, કોઈ ખામ અંદ જેવુ કાઢવાના હો તો કહેજો

નીચું ભાઈને તો તમે યોગબો જ હો.

ક્ષિતિજ કોલેજમાં ગાયે દતા તેમ સાંભરે છે, પણ વિદ્યાગ્રક્ષેત્રો નુદા એટલે ખામ અંગત પરિચય જેવુ નહિ

પ્રમોદ હા. આપણે જ્યાં લહેરીલાલ ખગા! ડિમેટિંગ દોલ કરતા ટેનિંગ કાર્ટનું આકર્ષણ વધુ ખરું !

શિનિંગ દોલ ખોલો છે તો ગારુ તમેય ડિમેટિંગમા !

પ્રમોદ (તેટલી જ હજીરી દળે) હા ઝખડીએ કોકવાર આગિયા માફક... કાર્થ 'woman the eighth wonder of the world' જેવો વિષય હોય તો

[બસ ખટખટાટ હસી પડે છે.]

અવિગમ (કોકવાનો પ્રયત્ન કરતા) નીચુળહેન, રગ્ત છે હવે? હજુ તો મારે 'કલામઃગ'મા જવાનું છે આપણે જ્યાં મોડા મળ્યા એમ નથી લાગતું? એકાદ અકલિયામા તો તમે જવાના! So cruel of you, Nilubehn! એકાદ મામે પહેલા મળ્યા દોત તો વધુ નિકટ આવી ચડત હજુ ઘણાં ઘણાં સર્વનાનુ, ઘણું વિવેચન કરવાનું અને ઘણેઘણે વિનિમય કરાતો ગી ગયો હોય એમ નથી લાગતું?

નીચુ (પ્રમોદ અને શિનિંગ તરફ જોઈ અવિગમને સલાવવાનો પ્રયત્ન કરતી કૃત્રિમ મિન માથે) મને પણ ઉગ્ના ઊંડાણમા કપાક એવું લાગે છે કે આપણે વહેવા મળ્યા દોત તો ફીક

અવિગમ હશે! આવો ત્યારે તે વખતે તમે આતગદેશીય વિચારો અને વ્યવહારોથી વધુ મજબૂત, વધુ તેજવી બન્યા હશે માહિત્વિક, ગજડીય, સામાજિક, બધાય ક્ષેત્રોમા, એટલે સર્વોમા વધુ મજા આવશે

નીચુ (કાર્થ માળગી આવતા) અરે, અવિગમભાઈ! પછી આપની તસ્વીર મોકલવાનું વચન આપ્યું હતું તેનું શું?

અવિગમ (મજામાથી તરતીર કાઢતો) હદાય તમને મળતો કે કેમ એ મવાલ છે નીચુ (શિવુને સીડવડાનો પ્રયત્ન કરતી) પ્રત્યક્ષના અભાવે પ્રતિદૃતિથીય ચલાવી લેતું પડે!

અવિગમ ના! ના! મેં તે જુદા જ દૃષ્ટિબિંદુથી વાત કરી હતી

નીચુ. અં દ

અવિગમ હું ધારુ છું તમે અગત્ય નયા હશે

નીચુ. અગત્ય નહિ

અવિગમ (ખચાતા) મને ગદેજે ચાલીત વર્ષ ચયા.

નીચુ : (સલાવતી) ખાસ લાગે છે તો માડ ત્રીમ જેટલા!

પ્રમોદ (મગ્નથી) અને રૂમિન્ના અને કલાપ્રિયના પગ વડે હમણા જ પાગતી દોલ એમ એમના પુરતો પગથી તો લાગે છે

અવિગમ (પ્રવાદમા ધમકાઈ) હા! માગ મિત્રોની પગ એ જ ફૂગિયાદ છે "અચ્ચા, તને કાચ અચારે પેતાળા આવશે અને હજુ તો તને ગચાઅના ઊંચરે પગ મૂકતો દોલ એનું લખે છે"

નીચુ : (તરતીર નિગ્જતા) આપણે ક્યારે વયવાયંકમાં માનીએ છીએ? મારી જાનનો જોતાં મનેય મારી પ્રમતિ મારે આશ્ચ થાય છે ને! અરે, થોડા જ વખત પડે દું

દરિયાપાર જવાની છું એ વાત મારી એક સ્ત્રીમિત્રને કરેલી ને એણે નહિ માનેલું કે તું પાસ ક્યારે યઈ અને જાય છે ક્યારે !

પ્રમોદ પ્રગતિ સમય કરતા સ્વભાવ અને હૃદયની તૈયારી પર વધુ અવલંબે છે
અવિગમ : (હૌચકેથી બેઠતા) અને તમે પણ કબૂલેલું તમારી તસ્વીર આપવાનું !
નીલુ : આજે જ pose લેવડાવવા જવાની છું એટલે કદાચ રૂબરૂ નહિ તો ભાઈદ્વારા
પણ આપને મળી જશે ખરી

[પરસ્પર વદન કરી બંન્ના છટા પડે છે માત્ર ક્ષિતિજ અને નીલુ બેજ રહે છે અને હૌચકા પર બેઠે છે નીલુ વિચારમાં પડી હોય તેમ તેનું મુખ સૂચવે છે ક્ષિતિજ પણ કાઈ બોલતો નથી]

નીલુ (સહમા ટિપાઈ તરફ જોઈ) અરે, તે હજી દૂધ નથી પીધું ?

ક્ષિતિજ : તને અત્યારે ખબર પડી ?

નીલુ : પણ આ બધી વાતોમાં મને ખ્યાલ જ ન રહ્યો

ક્ષિતિજ : તને ક્યાથી ખ્યાલ રહે ? તને મમજ જ જ્યાં હતો મને કહેવાનો !

નીલુ : તું ક્યા પારકો હતો ?

ક્ષિતિજ : (તીક્ષ્ણતાથી) હાસ્તો ! જમમાં તો નર્મ મધ ભર્યું છે.

[ખ્યાલમાં માખ પડે છે]

નીલુ (મુખ બગાડી) લે ચલુ ! બહુ માન માગે ત્યારે આવું જ થાય ને !

ક્ષિતિજ : મને ખાતરી જ હતી કે માખ પડશે તારા સ્વભાવની મને ક્યાં ખબર નહોતી જેટલું તું પોતે તારી જાતને નથી ઓળખી શકી તેટલું હું તને માખી શક્યો છું. કાંઈ નહિ એમાં શું ? એકમા માખ પડે તો બીજો !

નીલુ : જોને ! જોને ! કેવું બોલે છે ? એકવાર ફરી કંઈ છું કે હજી તું બાળક જેવો જ રહ્યો

ક્ષિતિજ : મને મારી બાલિશતા વધુ ગમે છે

નીલુ : ક્ષિતિજ ! ક્ષિતુ ! સ્ત્રીહૃદય મમજતા તું ક્યારે શીખીશ ?

ક્ષિતિજ : મને ગમ નથી પડતો એમાં

નીલુ : સ્ત્રીની પ્રેરણાએ તો ચેન્મેશ્વરનો મુર્ચ્છાસ્પદ મળ્યો છે એ તો તે જ કબૂલેલું.

ક્ષિતિજ : કબૂલ્યું તે કબૂલ્યું ! પી એવ ડી ની પદવી પુરુષની પ્રેરણાએ મળશે તેની ખાતરી આપુ છું.

નીલુ : ક્ષિતુ ! ક્ષિતુ ! તું કેટલો નિર્દય છે ?

ક્ષિતિજ : દયાનો ઇન્કાર તે જ ગુણ્યો હોય પછી મારે માટે તો એ જ માર્ગ રહે ને !

નીલુ (નરમ બની) હું મમજુ છું કે તને આ બધું નથી ગમતું !

ક્ષિતિજ : અને મને ન ગમતું પહેલું કવું એવું તારે ઘત છે

નીલુ : જો ભાઈ ! દુનિયામાં ગરીબો, નિરંગિણી પ્રકૃતિની વ્યક્તિઓ માથે રહેવાનું એટલે તારી જેમ અતડા રહીએ તે કેમ પાસવે !

ક્ષિતિજ : મેં તને ક્યારે અતડા રહેવાનું સૂચન્યું છે !

નીલુ : તું આમ મો ચડાવે, હૃદયમોસગવા નીકળી જાય તેવા કટાક્ષ કરે, ઘડીક-ઘડીકમાં ગિમાઈ જાય ત્યારે મારે તો એમ જ મમજવું ના !

ક્ષિતિજ : એક જ રંગો છે ! અને મેં તને ક્યાગનોય બતાવ્યો છે

નીતુ : પણ તું માગ અને તારા મંથોગો ક્યાં નથી મળતો? કિતુ! તું સાધને મારી સાથે દમણાય જતુ ને હ માગ પછીય જતુ, જતુ તો ખરું જ ના? તો પછી માથે કા નહિ! દરિયાની મુઆદરી આમ અગુચ્છિતવી આવશે તેની દરખાસ નહોતી. તુ હોય તો કેટલી નિગમ માગ છવને? શિનિ-૪ છે ને! અધુ એ મમાયો લેમે! અને... અને એ તૂતકે પગનુ વાતાવચ્છુ કંપુ છુ ત્યાં તો ઘડીબર એમ જ થઈ ગય છે કે જતુ તો આપજો માથે, નહિ તો જતુ જ નથી ઉપર આભઅટ્ટાગીએથી શરમાતી નવોદા જેમ આછી વાદળીના ધૂધટમાથી ડોલિયુ કરતી ચદ્રિકા, જુડુબુડુ આમમાન, પવનનો ફરકાટ અને પ્રેમના પાગારાં પ્રિયતા દેવા ગમે અભિષે! કેટલુ મધુર! કેટલુ દરખાસજી! દરખાસો, ભાદનાસો અને રૂનોની આવી મુજેશ મિલિ ક્યા, ક્યારે મધાવાની સતી!

[પદવાર તે વિચારમગ્ન બની રાય છે તેના જિહ્વાના દોઢી ધાર ઉપર વદીના કિનારોએ રિમનેઆ નામી રહે છે નિનિજ પાંડુનાનોમમા વિચરી રહ્યો હોય એમ એનુ મુખ સૂચવે છે]

નીતુ (શિનિ-૪ના જાન ગાંધ્ય મુખ તરફ વ્લેઈ) તને કાર્ક થતુ નથી, કિતુ! તુ કેમ આમ મુન્ય બની ગયો છે? મારા દરખાસનની તને દરખાસ કયાથી આવે? તારા વિના, તારા મંથન વિના, તારા મદમાર વિના એ અધુ કેનુ તારામે તેનો ખ્યાલે નથી આવતો તને? બોલ ને? કેમ બોલતો નથી!

[તેની દરખાસ પકડી ગયક છે]

શિનિ-૪ (મેજેમેજે) મુ બોલુ! દરખ એક માર્ગ સૂચવે છે, જીવન—જીવનને ઉત્તરના અનાવવાની મદદદા—જીવન જીવના કોડ—જુલિવાદ અન્ય માર્ગ સૂચવે છે

નીતુ એક કરનાય જુલિવાદનુ ગાજતુ નીચુ ગય છે?

શિનિ-૪ મગન્ટેર થાય છે, નીતુ! તારાથી વધુ મે કમુષ કંપુ નથી, માન્યુ નથી તારી ખાતર થો બોમ ન મર્દ ને દતુ મગનતુ નથી

નીતુ તો પરી આ દરખાસન આ ચન્ડના મે ગળાતો મો અર્થ? દલુ સ્ત્રીના દરખાસ વિશાગ નરના પુગાદર્ય ખગાય છે. કિતુ! કિતુ! માનગમારને તારા મગ્ગો આન અબ્યામી આમ વસદારમા માનગપરીમા કરનાની આવે ત્યારે આટલી ખાગિયના કેમ દેખાડતો દમે!

શિનિ-૪ માનગમાન્ય ચોટ્ટુ જ મગિન જેટલુ ચોક્કમ છે!

નીતુ 'દલુ તને મારામા વિશાગ નવી આવતો' દલુ એમ લાગે છે 'ઉગ્માં ઉગ્માં મુઝ્ગો પડતો' એ પશ્ચિ ઉગ્માંગવાનો વખત આર કદાચ!

શિનિ-૪, સ્ત્રીન માથે મદન મદમારે અવગુમ્મીની પરંપરાય તેના એક આગળ કાર્ક સિમાનમા નથી નીતુ! મારી મુજેલી તું ક્યા નથી મળતી? દલુ છાગરતિનું ક્યા દેખાડ છે? આરે લેય જેચાર મામ પછી ન્યાં મુખી એકની તારખી થાય તેમા શું બોલુ! વિગોના જ મિત્રમુખની આપિ છે પ્રખીએ મગેન દદાપખ વાપરે, હદય ઉપર પડતાર શિયા મુખી મરિ, કંજળના પ્રખપેષ પછીબર કેમ ગળે તો દુનિયામાથી કેટલેટલા કરખ અને દરખાસન અવાલો મર્મમા જ ચરખી ગય! કેમીઆ દીરાના હોય છે એ જીવન આપરે બોટી ન પાડી મળીએ!

[નીતુ મ.ન બની રાય છે દતુ નિનિજે પૂં. બોનખંત બાકી છે એમ તેનો મુખમુદા સૂચવે છે]

નીતુ કાર્ક નહિ! જતા નહિ તે આવનાં ને મમારે ન ત્યાર!

શિનિ-૪ આશા અમર છે

[પડે પડે છે]

મુંબઈ શે'રમાં મોહન શેઠના
મહેલો ઝાકઝમાળ,
છપ્પન ઉપર ભૂંગળ વાગે
ભેડે કૂલશુલાલ !

ઘરડે ઘડપણ શેઠને મહેલે
પારણિયુ અંધાય,
શેઠાણી વેરે સોના મહોરો
આતશગાજ થાય !

લાડકો બાળક જાગે ઉઘે
દિવસ રાત બપોર
નવ વરસની રેવલી ગાતી
ખેચે હીરની દોર.
રાતનાઈ ટાવરમા રાતે
ડકા બેના વાગે,
પારણિયામાં જાળ રહે ને
રેવલી અખડી જાગે.

“રેવલી રે ! અલી ઉંઘણુસી રે !
ઉઘ તારી આ ઢેવી !”
ખીજે ખડે કૂલશયામાં
બાલે શેઠના ઢેવી.

“જાણુ છુ, બા,” બોલતી રેવલી
“હાલો રે ભાઈ !” ગાય,
મીઠે સપને શેઠાણીનાં
નાજુક નેણુ બિડાય

“પોતને મારા વીર, લાડકવાયા વીર,
નીંદરે તને રમવા લેડે સાન સાચરને તીર
નીંદરને બે બહેન, રૂપાળી બે બહેન,
સોનલા ગેડાએ લાઈ સાથે તે ખેચે દિવસરેન.”

“ચો ચો,ચોઢને” રેવલી કેરે
 નેણુ બરાચે ઘેન,
 બાળ રહે ને શેઠાણી રાપે
 કાઢે કડવાં વેણ.
 કાચી જાંઘે ચમકી જાઠી
 રેવલી પાછી ગાય,
 હાલરડાની હલકે તેનો
 વીરો જાંધી નાચ—

“ચોટે મારો લાવ, લાડકવાયો લાલ,
 પગી એક ભાઈને મારા તિલક કરે બાલ !
 ચોટે મારો ભાઈ, મોઠો મારો ભાઈ
 ચંદ્રમાને દોડાવે બેસી નાંદરને દેરા નાચ !”

થાક લાગે ને વાસો ડુળે
 રેવલી ઝોઠા ખાય,
 વચ્ચે વચ્ચે ઝબકી જાગી
 હાલરડા કંઈ ગાય,
 પવન આવે ને વીજળી કેરી
 બત્તી ઝાંખી હાલે,
 દીવાલ ઉપર પડછાયા કંઈ
 વાંકાચૂંકા ચાલે !—

ગોફુ લઈ ને રેવલી હાંકે
 ચકલાં માચડે બેસી,
 નરને સીમાડે હાક મારતો ત્યા
 આવે ઠેા પરદેશી !

રેવલી મૂંઝે ને માછી કેરો
 પાલવ દોડી જાલે—
 વાંકાચૂંકા પડછાયા ત્યાં
 ચાલે નવી ચાલે !

“ બેબી ” દેરાં દૂધની ગીરી
 ફૂલતી ફૂલતી ફાલે,
 શીશીમાનું દૂધ તો નાલે
 સાગર બેજળો હાલે !

ઠેકડા મારતી રેવલી હોડે
ગામની હોડી આવે,
“બાંધણી રે !” ત્રાડતો જૂડો
રામો ત્યાં બોલાવે !

ચમકી જીડી રેવલી ખડાવરી
આંખો બંને ચાળે,
બાંધતું પરોઢ થાકે રાતી
આંખો સામે બોલે
આલમા ચડે પહોર દિવસને
શેઠાણી છોડે સેજ,
નવ વરસની રેવલી ઝાડે
કળાટ સોફા મેજ.

“રેવલી આમ આવ !” “રેવલી આ લાવ !”

હુકમ કું કું છૂટે,
હાંફળીફાંફળી રેવલી હોડે
હાડકા કુમળાં તૂટે !

“આંખકૂટી, રે કૂલદાનીમા
હાથા જો આ શાના ?—”
ડગલેપગલે રેવલી માથે
વીતે ડોટિક વાના.

લોજન કરી શેઠ શેઠાણી
બંધ બપોરે પોઠી,
“હાલો રે બાઈ !” ગાતી રેવલી
ખેંચે હીરની દોરી.

રાતે ‘હાલો’, દિવસે ‘હાલો’,
જીઠતા બેસતા ‘હાલો’ !—
રેવલીથી નહિ બીકલે જરીયે
જગનો જો ઘાટાળો.

કોને શાને, બાંધણી માણવું ?
જાગવું શે નત કોને ?—
કપરા જગના દોયડા પૂછવા
રેવલીએ જઈ કોને ?

બાળ રહે ને રેવણી કેરા

ઉરમાં પડે ક્ષણ;

સહસ્રા તેના મનમાં એક

જાગે નવો વિચાર—

રહે ન બેળી ને હાથ્યા કરે તો

નિરાંતે ઉઘાય !—

મધરાતે રેવણીના ઉરમાં

લુગતી ઠં દહેરાય !

રમાવ એક લઈને રેવણી

વાળે મોટો દાટો,

બાળ તણા મુખમાં હાત્રીને

બાધે તે પર પાટો !

બે વાગે ને શેઠાણી જાગે,

જાગીને થાય રાજ—

‘આજ તો મૂર્ખાએ ઠીક ઉઘાડ્યો—

આજ જરોજર જાગી !’

એમ વિચારી શેઠાણી પાછા

તુલે જ લાધી જાય,

બરનીંદરમાં રેવણી જૂલે,

રહે ન તેનો બાઈ ! *

એટલે કે થોડાક શબ્દ, હિંદીને ગણભાષા તરીકે આગળ ધરતી હિંદી મહામહાના ૪૮મા અધિવેશનમાંથી પાછા ફરતા પ્રત્યેક હિંદીને પોતાના પાઠશાળાને દહેવાળે 'અર્ધ અલંકાર' તો મળી જ રહે એવું વર્ણીતું વાતાવરણ હતું.

૧૮૮૫મા કોંગ્રેસનું પ્રથમ અધિવેશન મુખર્ષિના થયું અને આજે ૧૯૩૪માં થયું એ વચ્ચે મહામહાની કેટલીય વાગ કાયાપલટ થઈ છે. મત્તામે પોતાની માયવણી માટે બની થવા દીધેલી આ સંસ્થા વચ્ચે જતા સત્તાની આખમા ટણાવી માફક ખૂચતી થઈ ગઈ છે. કોઈ પણ એક રાજદ્વારી મર્યાદાના વિદ્યમાનો ઇતિહાસ આટલો ગમ્મટ ભાગ્યે જ હશે. પણ પીડા કરવી ને નાશ કરવો એ બેમા જે ફરક છે તેની પણ નોંધ લેવી જોઈએ. મહાસભાના વિકાસ 'આખના ટણા' થી આગળ કેટલો શક્ય છે એની તારીજ કાઢવી આવશ્યક છે. મુખર્ષિના મહામહાનુ ૪૮મું અધિવેશન થયું એમાંથી આ દૃષ્ટિએ ચાર માણસ પામેથી 'થોડાક શબ્દ' વાતવાતમા સાબળી લીધા હોય તો ગારી વાત છે .. પણ આપણે તો એ અધિવેશનની જ વાત કરીશું.

ગધર્વનગર કહ્યું હોત તોપણ આજન એવા કોંગ્રેસનગરને ગ્યાગતમસિનિએ 'ગદ્યનગર' નામ આપ્યું હતું. થોડા જ હવે ગધર્વનગર તો એટલા માટે કે ત્યાં છૂટી રવડાની ટેમરીઓ હતી ત્યાં મુખર્ષિના કુશળ કાર્યકરોએ થોડા દિવસમા જે ચ્યના કરી દીધી એ જોઈ મુખર્ષિવાસીઓને તો એ માયાવી નગર જેવું જ લાગતું હતું. અકચ કાર્યપગયણુતા અને વેગીલી કલ્પના—જે બને ચીજો મુખર્ષિના કાર્યકર્તાઓને વરી છે—વડે જોતજોતામા વર્ણીતે અમુકનીરે, અમુકસંજિતે જાણે માકાર કરવામા આવી હોય એમ, અધિવેશનની તૈયારી થઈ ગઈ હતી. વિવિધવિચારિણી સમિતિનો કક્ષામય મહાપ, દેશની વિભૂતિઓના અમર નામોનું રડણુ સમિતિ જનાવતા ભવ્ય દમ્પાગ્નઓ (મોતીલાલ દરવાગ, વિકૃતભાઈ દરવાગ, લજપતરાય દરવાગ, મજર-ઉલ-હક દરવાગ વગેરે), ગગનચુખી પ્રવેશદ્વાર, સુતોલિન આગણુ અને પડખે સમુદ્રમાના માન્યરગોમા ઝળેળાઈને નિગટ રગમણુએ ચડેલો, આશાનિગરાએ હિલોળાતો, જોનારના હૃદય ફરફરાવતો મૌમ્યમગ્ન ગદ્યધ્વજ,—માયુ ઊંચકતી પ્રજ્વળતા આ ઉત્સાહચિહ્નો કોઈ પગદેશીનું પણ હૃદય હલાવ્યા વગર ન રહે.

આસપીકંના છત્રને કાગરેકાગરે દીવાઓ તેજસ્વી ચતા જતા હતા, પાછળ દરિયાર્ધ ક્ષિતિજે સૂરજ આ દૃશ્ય અને એની પાછળની ભાવનાની નોંધ લેવા માટે પશ્ચિમની પ્રજ્વળોતે દીવો ધરવા મોગ્ન પછવાડે ઉતાવળો મરી જતો હતો, માગરના કાલાહલને કુલાદી દેનો માનવમહેરાગણુ વ્યામપીકંને વીંટતો કુતૂહલગમ્બીર બેઠો હતો, નિરાલા નિચોવીને કચાકચી અણુધારી આશા કચાકે જોતરી પડે એવો ચૂગો ભાવ હૃદયહૃદયમા સવળતો હતો, ત્યાં વૃદ્ધવાદના અવાજ વચ્ચે સ્વયંભેવકમેનાના મન્માન સાથે, પ્રેક્ષકમુદાયના આનંદકાલાહલ

વચ્ચે રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રબાહુએ અધિવેશનમંડપમાં પ્રવેશ કર્યો એ પ્રમંથની લાગણીઓ તો અનુભવથી જ સમજી શકાય એક વિગટ પ્રજ્ઞની વેદના શી હોઈ શકે તેનો અનુભવ કોઈ આવે વિગલ પ્રમંથે જ થઈ શકે છે ખડિત આશામાંથી ભવિષ્યની ઇમારત ચલા માટે એકાદ ગાદી પ્રવૃત્ત થાય તે વખતનું એનું ભવ્ય કુતૂહલ પણ આવે પ્રમંથે જ સમજી શકાય છે.

રાજેન્દ્રબાહુ પ્રમુખ થયા તે આ અધિવેશનનું એક મહત્ત્વનું હતું અવિરત દેશભેવા અને રાજવગની નક્કરતાને લીધે એમના વ્યક્તિત્વની સુવાસ મર્વન પ્રમંથની હતી પણ એ આટલા દૃઢ તેજોળળવાળા છે એનો પગલો તો આ વેળા જ પ્રગટ રીતે મળ્યો મહાન પ્રમંથને જાણે એવું વ્યક્તિત્વ પ્રગળ પડ્યું દાખવવું એ મહત્તાનું આવશ્યક લક્ષણ છે આખા અધિવેશન દરમ્યાન રાજેન્દ્રબાહુએ પ્રમંથને અનુકૂળ અને અનુરૂપ એવા ભવ્ય વ્યક્તિત્વથી કામ ચલાવ્યું હતું મૌને મનોમવાની મીઠાશ જના સમયોચિત દૃઢતા અને પ્રમુખોચિત ગંભીરતા જના પ્રાસંગિક હાસ્ય, એ રાજેન્દ્રબાહુના પોલીકા લક્ષણો હતા વિષયવિચારિણી મમિતિનું કામ ચાલતું હતું ને કોઈએ વચ્ચે હાથ નહીં કરી, 'જનાથે અગ્રીકા।' ત્યાં તો 'કુમારકાએ !' કહીને પ્રમુખે એને બેપાડી જ દીધા તો એક બધું દરેક હાથ પર સુધારો લાવે, જાણે એમના સુધારા વિના હિંનું શું શું થઈ જવાનું હોય, કઈક થયું જ નોઈએ એમ લાગના પ્રમુખે એકવાર ટીકા કરી દીધી, 'મિસ્ટર . , કોઈ ખીજા પ્રત્તાવ પર સુધારો લાવજો ને ! આટલો તો જતો કરો !' હજાલગમા સુધારો સુધરી ગયો ! અને પછીથી પણ પ્રમુખે એ જાણતી પામે કાવકા રહીને માગણી કરી, 'મિસ્ટર , કેમ કંઈ આ વખતે સુધારો નથી લાવ્યો ?' મોટી મખાઓમાં ફેટલીટવાર હાસ્ય જ કુનેહની ઝરજ મારે છે એના આ કીક નમૂના હતા.

વિષયવિચારિણી મમિતિની ઝપાઝપી પછી પણ મુખ્ય પ્રત્તાવે તો અધિવેશનના ત્રણ દિવસમાંથી લગભગ દોઢ દિવસ લીધો કે અન્નારીએ મીડી ઉર્દૂ જમાનમાં ધારાસભા-પ્રવેશ વગેરેનો લાભોક્તચક્ર હાથ ૨૨૨ થોડો પ્રથમ ગતે જ આ હાથ ઉપર ૫ માલરીયનું મરોધન (સુધારો) આવ્યું કે મહાગલા કામી સુઝાદા માટે પણ જોહાન પુકારે આખા અધિવેશન અગેના વકતૃત્વમાં આ ગતનું પશ્ચિત્તનું ભાષણ તે મોખરે આવે માલવીયજીએ તો કઈક દુનિયા જોઈ છે પ્રવચન અધિવેશનથી માડીને ઠેક આજ સુધી એમણે મહામજાને અવનરે ગો ગાની દેખી છે ને પોને એની પડખે સમય જાણા છે આજે પોતાને અગત્યની લાગતી એવી એક વાત પર કોએમની નીતિથી ઉપગ્રવટ થવા જતા એમને જે વેદના થાય તે એમની મરજી, પ્રગલ્ભ, ભાવમય વિંદીદાગ ગતના દર વાગ્યા પછીના રાત ગભીર વાતાવરણમાં ઝંખાણની હતી એમની દલીલ કે વસ્તવ્ય જોડે આપણને સહાનુમૂતિ હો કે ન હો, પણ એ ગતે એવો જોડ જમ્યો નહિ હોય જોડે એમની જાદુઈ બાનીએ જીતી ન લીધો હોય પૂરો એક દલાક (જે પડિતજી માટે આખના મટકા જેટલો, આ ઉમરે પણ, સમય ગળી શકાય) એમણે દલીલોની ઈંટો, એક પછી એક, ભાવનાની ગિમેટથી ગોડવી-ગોડવીને એક એવી અદ્ભુત મેમી ઇમારત બની હતી કે મો કોઈ મતમુખ્ય થઈ ગયું હતું મારું થયું તે મન ખીજો કિયે લેવામાં આવ્યા.

ના. પણ એમ મનની બાબતમાં કિંકર ગણનાની જરૂર નથી મન તો આગળથી જ લગભગ ખરેખર હોય છે ભાવજોની ઇન્દ્રિયો પ્રેરકમનુષાય પર જ બિહાવવા માટે હોય છે. મત આપનાર પ્રતિનિધિજો એવી જાણ-જેડીની પડમાં મપડામાંથી પર હોય છે...

આ વખતનું કામકાજ ખલેલ વિના ચાલી શક્યું, એકદરે અધિવેશન કસોદમ નીવડ્યું એની પાછળ પીટ મહાસલાવાદીઓને જ મુખાગ્રસ્તાદી થટે હિલાપોહ થવા દીધા શિવાય કુનેહથી કામ કાટવાની કુશળતા પીટ આગેવાનોએ ખરેખરી દાખવી હતી. વિપયવિચારિણી મમિતિમા મૌ અશુભરૂલામ આઝાદે ખાદીનો પ્રતાવ રજૂ કર્યો એની ઉપર શ્રી પટવર્ધનનું મશાધન આવ્યું કાઈ પણ કહેરો કે શ્રી પટવર્ધનનું વટત્વ વિગલ પ્રતિભાવાળું હતું, દલીલો પણ ચર્ચ શકે તેટલી કરવામા આવી હતી, અને કરાવના લાવિ વિષે શકાનું વાતાવરણ જન્મતું હતું ત્યાં થોડી વારે ચર્ચા મુક્તથી ગળવાનો કરાવ આવ્યો. તે પમાગ ચર્તા, મૂળ ફગવ મૂકનારને પોતાને ઝઘ કહેવાનું હોય તો તે કહેવા માટે નોતરવામા આવ્યા પણ મોક્ષાના અગ્રેજમા બોલી ન શકે માટે અગ્રેજમા ઉત્તર આપવા એમની વતી (વતી !)

ગમ્તજ બોક્ષવા લેલા થયા અને, અલ્પખત, ગમ્તજના વશીકરણના ભોગ થવું એ મહેલુ જ છે ‘ખાદીને ને મહામલાને તમે નોખા શી રીતે કરી શકશો ? પેલો તાડી વેચનારો કહે છે, તમે ખાદી પહેરો છો ને પાછા અગારી પર ખુલ્લશ રાખો છો ? પેલો પોલીમ વહે છે, તમે ખાદી પહેરો છો ને જુડુ પણ બોલી શકો છો ? વહો, તમે ખાદીને ને મહાસલાને શી રીતે છૂટા પાડી શકશો ?’ અને ખાદી માટે હકાગનો ગડગડાટ મચાવીને એમણે પૂરું કર્યું એ જ રીતે ખીન્ન દાખલાઓ પણ આ રીતે મમજી શકાય સમાજવાદીઓને પ્રમુખ-માહેબે વિપયવિચારિણી મમિતિમા એમના ફગવો લાવવા માટે મજૂરી આપી રાખી હતી, પણ ત્યાં તો છેરલે ક્વિએ કાઈ ફગવ લાવ્યું કે બધા નોન-ચોક્કિશિયલ ફગવો કારોબારી મમિતિની આગળ જ ન્નય, અત્યારે મમયતો અલાવ છે અને પેલા ફગવો અધ્ધર જ રહી ગયા. હો અન્નારીના ફગવ પગની ચર્ચા પણ સરદારના લાપણ પછી મુક્તથી રહી એય લાક્ષણિક લાગતું હતું

ખીજ ગતે પડિત માલવીયના લાપણનો રદિયો આપવા મગદાર વલ્લભભાઈ પ્રેક્ષકોના હર્ષનાદ વચ્ચે લેલા થયા મીધી ‘ગાદીય’ હિંદીમા મુદ્દાગરનું એમનું બોક્ષવું હતું પડિતજ માટે કારોબારી મમિતિને કેટલું માન છે, અને મમિતિને જોને માટે માન છે તે મહાત્માજોને પણ કેટલું માન છે એ એમણે લાગણીપૂર્વક કહ્યું અને તગ્ત જ દદતાથી એ પણ ફમાવ્યું કે મહાસલાને એક અને અન્નેડ ગળવા માટે કારોબારી મમિતિ અને આખીયે મહાસલા નોખાનોખા તકાને મહન કરી શકે નહિ મગદાર એમની લાક્ષણિક લોખરી દદતાથી બોક્ષવા હતા એ બોલે છે તેમ થયે જ એવા એમને માલખતા મૌને ભય રહે જ મહાસલા નાનાનાના તકાને તોડીફાડીને એક અખત શક્તિ તરીકે રકાવવાની છે તેથી તો ગમે તેટલું માન હોવા છતાં માલવીયજીની પણ મામે સમિતિ લેખી રહી એ અસંદિગ્ધ દદતાપૂર્વકના લાપણની વચ્ચેવચ્ચે અનેન્વાર પડિતજ માટે ‘માલવીજી મહારાજ’ એમ કરીને માન-સચ્ચ મુવપદ આવતું હતું તે અગ્નણે પણ ‘જુટગ એ તો માનવંતા માણુમ છે’ એ એન્ટનીના મુવપદની યાદ આપતું હતું. અલ્પખત, મગદારના મહામલાની નીતિની યોગ્યતા પુરવાર ફગતા મચોટ લાપણ પછી, અન્નારીના પ્રતાવનો વિજય થયો

‘આજનો માણુસ’ એ નામ સમદાગના લાપણ પગથી એમને માટે કાઈ વાપરે તો ખોટું ન કહેવાય ‘ગમાજવાદીઓ લવિખ્યની બીજાબી વાતો કરે છે હા ડહાપણનો તો એમણે જ ધગ્ગરો ગળ્યો છે પણ તમારે મહાસલામા કેટલી ફાટો પાડવી છે ? જેમ -

વચ્ચે રાષ્ટ્રપતિ ગન્નેન્દ્રજીએ અધિવેશનમંડપમા પ્રવેશ કર્યો એ પ્રમંથની લાગણીઓ તો અનુભવથી જ ગમતી રાકાય એક વિગટ પ્રજ્ઞની વેદના ઝી હોઈ શકે તેનો અનુભવ કોઈ આવે વિગલ પ્રમંથે જ રૂઈ શકે છે અહિં આશામાંથી ભવિષ્યની ઇમારત રચવા માટે એકાદ ગદ્ય પ્રવૃત્ત થાય તે વખતનું એનું લગ્ન કુતૂહલ પણ આવે પ્રમંથે જ સમજી રાકાય છે

ગન્નેન્દ્રજી પ્રમુખ થયા તે આ અધિવેશનનું એક મહત્ત્વ હતું. અવિરત દેશભેવા અને રાજ્યગરની નમ્રતાને લીધે એમના વ્યક્તિત્વની સુવાચ મર્વત પ્રમદેલી હતી પણ એ આટલા દૃઢ તેજોગળવાળા છે એનો પરચો તો આ વેળા જ પ્રગટ રીને મળ્યો મહાન પ્રમંથને જાણે એનું અકિત્ત્વ પ્રગમ પડ્યું હાજરવતું એ મહત્તાનું આવશ્યક લક્ષણ છે આખા અધિવેશન દરમ્યાન ગન્નેન્દ્રજીએ પ્રમંથને અનુકૂળ અને અનુરૂપ એવા લગ્ન વ્યક્તિત્વથી કામ ચલાવ્યું હતું મીતે મને પવાની મીઠાસ છતાં ગમચોચિત દૃઢતા અને પ્રમુખોચિત ગભીરતા છતાં પ્રામગિક હાસ્ય, જે ગન્નેન્દ્રજીના પોતીલા લક્ષણો હતા વિષયવિચારિણી ગમિતિનું કામ આતનું હતું ને કોઈએ વચ્ચે ડખલ કરી, 'જનાંએ અઝીઝ !' ત્યાં તો 'હુગાર્ઝીએ !' કહીને પ્રમુખે એને બેઠાડી જ દીધા તો એક બધું દરેક હાવ પર સુધારો લાવે, ત્યજે એમના સુધારા વિના હિંમતુ મુનુચુ ચર્ષ જતાનું હોય, કઈક થતું જ નોઈએ એમ લાગના પ્રમુખે એકવાર ટકાવ કરી દીધી, 'ગિરટર...', કોઈ બીજા પ્રસ્તાવ પર સુધારો લાવતે તે ! આટલો તો જતો કરો !' હગાદગમા સુધારો સુધરી ગયો ! અને પછીથી પણ પ્રમુખે એ જાઈની પાસે કાવકા રૂઢીને માગણી કરી, 'ગિરટર', કેમ કંઈ આ વખતે સુધારો નથી લાવવો !' મોટી અભાઓમા કેટલીકવાર કાગળ જ કુતેહની ગરજ સારે છે એના આ હીક નમૂના હતા

વિષયવિચારિણી સમિતિની ઝપાઝપી પછી પણ મુખ્ય પ્રસ્તાવે તો અધિવેશનના ત્રણ દિવસગાથી લગભગ દોઢ દિવસ લીનો એ અન્મારીએ મોટી ઉર્દૂ જમાનમા ધારાસભા-પ્રવેશ વગેરેનો લાભોલચક હતા ૨૪૪ કર્યો પ્રથમ ગતે જ આ હાવ ઉપર ૫ માસરીયનું મંગોપન (સુધારો) આવ્યું કે મદાયજા કોમી ચુકાદા માટે પણ જેહાદ પુકારે આખા અધિવેશન અંગેના વકતૃત્વમા આ ગતનું પરિણતનું જાપણ તે મોખરે આવે માલવીયજીએ તો ટર્ફટર્ફ દુનિયા જોઈ છે પ્રથમ અધિવેશનથી માંડીને ટેક આજ સુધી એમણે મહામખાને અવનને કો ગંગાની દેખી છે ને પોતે એની પડખે મદાય જોણા છે આજે પોતાને અગત્યની લાગતી એવી એક વાત પર કોએગની નીતિથી ઉપરવટ થવા જતા એમને જે વેદના થાય તે એમની મગજ, પ્રગલ્ભ, જાવમય નિંદીકાગ ગતના દગ વાગ્યા પછીના જ્ઞાન ગભીર વાતાવરણમા ઝળઝળાતી હતી એમની દલીલ કે વખતનું જોડે આપણને મહાનુમ્મતિ હો કે ન હો, પણ એ ગતે એવા એક નવ્વો નરિ દોષ જેને એમની મનુદુર્ઘ જાનીએ છતી ન લીધો હોય પૂરો એક ટ્વાક (જે પડિનજી માટે આખના મટમ જેટલો, આ ઉમરે પણ, ગમય રાખી રાકાય) એમને દલીલોની હીરો, એક પછી એક, જાવનાની સિમેટથી ગોઠરી-ગોઠવીને એક એવી અદ્ભુત એવી ઇમારત રચી હતી કે મો કોઈ મતમુખ્ય ચર્ષ મણુ હતું. માટુ થયું તે મત બીજો દિવસે લેવામા આવ્યા !

ના પણ એમ મતની જાખનમા ફિક્ક ગખવાની જરૂર નથી મત તો આગળથી જ લગભગ ખરેખર હોય છે જાવજોની ઇન્દ્રજનને પ્રેશ-અમુદાય પર જ વિજાવવા માટે હોય છે મત આપનાર પ્રતિનિધિઓ એવી જીભાન્દીની પદગમા સપાટાથી પર હોય છે...

આ વખતનું કામકાજ ખલેલ વિના ચાલી શક્યુ, એકદરે અધિવેશન ક્રોધમદ નીવડ્યું એની પાછળ પીઠ મહામલાવાદીઓને જ મુખ્યગુણાદી ઘટે દહાપોહ થવા દીધા સિવાય કુનેહથી કામ ચાલવાની કુશળતા પીઠ આગેવાનોએ ખરેખરી દાખવી હતી વિપવિચારિણી સમિતિમાં મૌ અશુભકલામ આઝાદે ખાદીનો પ્રત્યાવ રજૂ કર્યો એની ઉપર શ્રી પરવર્ધનનુ સંશોધન આવ્યુ કાર્ધ પણ કહેશે કે શ્રી પરવર્ધનનુ વક્તૃત્વ વિરલ પ્રતિભાવાળુ હતુ, દલીલો પણ ચર્ચ શકે તેટલી કરવામાં આવી હતી, અને ઠરાવના ભાવિ વિષે શકાનુ વાતાવચ્ચુ જમતુ હતુ ત્યા થોડી વારે ચર્ચા મુક્તવી રાખવાનો ઠરાવ આવ્યો તે પમાગ થતાં, મૂળ ઠગવ મૂકનારને પોતાને કર્ધ કહેવાનુ હોય તો તે કહેવા માટે નોતરવામાં આવ્યા પણ મોડાના અગ્રેજીમાં બોલી ન શકે માટે અગ્રેજીમાં ઉત્તર આપવા એમની વતી (વતી !) રાગજી બોલવા બેલા થયા અને, અલગત, રાગજીના વશીકરણના ભોગ થયુ એ મહેલુ જ છે ‘ખાદીને ને મહાસલાને તમે નોખા શી રીતે કરી શકશો ? પેલો તાડી વેચનારે વહે છે, તમે ખાદી પહેરો છો ને પાછા અગારી પર ખુત્રગ રાખો છો ? પેલો પોલીસ કહે છે, તમે ખાદી પહેરો છો ને જૂઠુ પણ બોલી શકો છો ? કહે, તમે ખાદીને ને મહાસલાને શી રીતે છૂટા પાડી શકશો ?’ અને ખાદી માટે હકાગતો ગડગડાટ મચાવીને એમણે પૂરુ કર્યુ એ જ રીતે ખીન્ન દાખલાઓ પણ આ રીતે સમજી શકાય સમાજવાદીઓને પ્રમુખ-માહેણે વિપવિચારિણી સમિતિમાં એમના ઠરાવો લાવવા માટે મજૂરી આપી રાખી હતી, પણ ત્યા તો છેલ્લે દિવસે કાર્ધ ઠરાવ લાગ્યુ કે જધા નોન-ઓફિશિયલ ઠરાવો કાગેબારી સમિતિની આગળ જ જાય, અત્યારે સમયનો અભાવ છે અને પેલા ઠગવો અધરજ ગઢી ગયા હો અન્સારીના ઠગવ પરની ચર્ચા પણ મરદારના ભાપણ પછી મુક્તવી રહી એય લાક્ષણિક લાગતુ હતુ

ખીજી રાતે પડિત માલવીયાના ભાપણનો ગદિયો આપવા સગદાર વલ્લભભાઈ પ્રેક્ષકોના હર્ષનાદ વચ્ચે બેલા થયા સીધી ‘ગાંધીય’ દિંદીમાં મુદ્દામગનુ એમનુ બોલણુ હતુ પડિતજી માટે કાગેબારી સમિતિને કેટલુ માન છે, અને સમિતિને જેને માટે માન છે તે મહાત્માજીને પણ કેટલુ માન છે એ એમણે લાગણીપૂર્વક કહ્યુ અને તરત જ દદતાથી એ પણ ઠમાચ્યુ કે મહાત્માને એક અને અન્નેડ ગખવા માટે કાગેબારી સમિતિ અને આખીયે મહાસલા નોખાનોખા તડાને મહન કરી-શકે નહિ મગદાર એમની લાક્ષણિક લેખજડી દદતાથી બોલતા હતા એ બોલે છે તેમ થશે જ એવો એમને સાબળતાં સૌને ભય ગહે જ મહાસલા નાનાનાના તડાને તોડીફાડીને એક અખડ સકિત તરીકે ટકાવવાની છે તેથી તો ગમે તેટલુ માન હોવા છતા માલવીયજીની પણ મામે સમિતિ બેભી ગઢી એ અમંદિગ્ધ દદતાપૂર્વકના ભાપણની વચ્ચેવચ્ચે અનેકવાર પડિતજી માટે ‘માલવીજી મહાગજ’ એમ કરીને માન-સચકે ધ્રુવપદ આવતુ હતુ તે અજણે પણ ‘છુટસ એ તો માનવતા માણુમ છે’ એ એન્ટનીના ધ્રુવપદની યાદ આપતુ હતુ અલગત, સગદારના મહામલાની નીતિની યોગ્યતા પુગવા કરતા મચોટ ભાપણુ પછી, અન્સારીના પ્રસ્તાવનો વિજય થયો

‘આજનો માણુસ’ એ નામ સગદારના ભાપણુ પરથી એમને માટે કાર્ધ વાપરે તો ખોટુ ન કહેવાય ‘સમાજવાદીઓ ભવિષ્યની જડીખડી વાતો કરે છે હા હાપણુનો તો એમણે જ ધ્રુવગે રાખ્યો છે પણ તમારે મહાસલામાં કેટલી ફાટા પાડવી છે ? જેમ

માણસીજી મદાગાસ્કરને કહે છે તેમ જ મમાજવાદીઓને કહે છે કે જુદાજુદા પક્ષો
અધાપવાની વાત કરતી હોય. ભવિષ્યમાં તો બધું થશે પણ આજે શું ? હું તો આજની
વાત કરું છું ' મહામહા અને દેશના કટોકટીના પ્રયોગે, પરાજયના વાતાવરણમાં રસામણા
બળને ઓદગિત કરવાની કુનેહરી કુશળતા આ 'આજના માણસ'ને કાવે છે એ
મહામહાનુ અયોભાગ્ય છે કેણું વળે બધા વાદો, બધા 'ઇડમ્સ' એક કાગે રહી નય
અને દિન્દોનો ઉદાર દિન્દોની માટીમાંથી ઊભા થયેલા કાર્ષ પ્રખર દિન્દોને જ હાથે નિર્માણ
હોય. પ્રાચીનો કાર્ષ નિર્મિત વાદો કે કિલચુરીઓના મમાયણિક મિશ્રણોની જેમ ચોક્કસ
પરિણામરૂપે પ્રગટતી નથી. દિન્દોને તો હમણાંસગણ જ કમાલનું તુલ્યતાન, મુગોલિનીનું
ઈટલી, દિલ્હીનું જંગમી, ટોલિનું ગંગા, એમ એક વિભૂતિ અને એની પ્રગ એમ
ચિતાર જુદો દે એ વિભૂતિ એટલે સાગી જ એમ નહિ પણ દિન્દોને બગાડવાની
ધરમાજ છે જ ક્યા ? દિન્દોનાં માનુ એ તો ભવિષ્યની મોટી મૂલવણ છે. કાર્ષ પુણે,
દિન્દોના માધીજીનું નહિ ? ના કહેડી બાજે એમ નથી, પણ છતાં કહેવું બોધ એ કે
દિન્દોનાં તેનું જે દિન્દોનાના પ્રશ્નો આજરી ઉદય આણે, આણે એટલું જ નહિ પણ
તે મુગ્ય પ્રગતિ હાવડ કે પણ, એ તો દુરદુર્ગની વાતમાં ફળી જવા જેવું થયું

માધીજી મદાગામાગામી નીકળી નય છે એ વાતથી કાર્ષ 'ગયુ' નહિ એ વિચિત્ર
લાગે તોય બનેજા હવે ખુદ માધીજી પોને જ કરે માટે એ વિષે બોલ્યા હતા એવું લાગતું
હવે કે એ નીકળી નય છે એ જ બરાબર પણ છે એમ મોને મમમર્ષ થયું ન હોય !
ત્રીજી ગમે મદાગામાના બધામળમાં ફેરફાર કરવા વિષે એ બોલ્યા તે બધું ગણિતી લાપણ
હવે અને મુખર્ષની ગીતી પ્રત્યક્ષ એ માટે તંબાઈ ચર્ચને નહિ આવી હોય. હના વચ્ચે-
વચ્ચે ગીના હાથો વચ્ચે કરી લેતા અચૂર વેળ તો છટકે જ જતા, 'હું ક્યા જવાનો
હતા ? માટે ઉપગાગ તે તમે મને ત્યારે કરી રહો,' વગેરે સૌને હવે તો પ્રતીતિ થઈ ચૂકી
લાગે છે કે મત્ત એ જ અગોર કુનેહગીરી છે દુનિયાના ચાર કાલા કુનેહબાળેને પૂછો કે
આરા પ્રયોગે માધીજીએ ક્યું પગયું તેનું ? મદાગામાગામી નીકળી જયુ એ કીડ છે એમ
જવાબ ન મળે તો નવાઈ

પણ માધીજી નય છે એનો ઓઝોઝોનો ચુસ્ત માધીવાદીઓ કે મદામમાવાદીઓને
માથે નત્ત એને બદલે મમાજવાદીઓ ઉપર મળે, અથવા જેનુંઓએ જ એમની પર કાઢ્યો
એમ હોય. ન વાક નીકળ્યો વદાવા ધારાગભાવાદીઓનો, કે ન નીકળ્યો એક વખતતા
વગોવાઈ ગયેલા ઊભાચૂર માધીવાદીઓનો. નય રે બધુય આ માવડા રામાજવાદીઓ પર !

મમાજવાદીઓ અન્યારે થાય છે તેટલી વચોવર્ણને પાળ છે કે નહિ એ તત્ત્વમગોધનનો
એક નવો વિષય છે જેણે ટેળાફોજ હતી મદજારી જેઠની હતી તેણે ઉનાચળે પણ
અધાગીને પોતાનું અમિતત્વ જોળમાયુ, એમ પણ મમાજવાદીઓ વિષે કાર્ષ કહે કાર્ષ એમ
પણ કહે કે મદાગામાગાજ મત્તા ગેજવા માટે આ એક નવો નમણો હતો. કાર્ષ કહે
દિમાજનું માળગ એમ પણ કહે નય કે આ લોધ કહે તો કે ખૂટાના જોર પર ખુદ કહે ને
જે માધી બદલ માગીને જવાદરવાય એમની આગેસાની રીમગે કાર્ષને એમ પણ કહેવું
કોને કે આ તો જેમને કામ કરવું નથી એવા વૃત્તાનિવાઓના જખાળા છે.

આ જખાળા પોને પમુ ગદિયો માગી લે એટલા મદજરના નથી, કેમકે આજે જે

મમાજ્ઞવાદીઓ છે તેઓ જ ગર્ભ કાલ મુધી મહામલાને મોખરે રહી મૂઝતા હતા. બલકુ, જે તાલીમ આજના પીઠ અગ્રણીઓને એમની જુવાનીમા મળવી દોહાવી હતી તે આજના મમાજ્ઞવાદીને સહેજે મળી છે ઉપરાંત મગ્ગરમાખાપને રાટલે અને ગાંધીવાદને બોએ એને દેશપરદેશની હિલચાલોનો અભ્યાસ પણ કીડ થયો છે એની બેઠળની દેગદાઝ ને રાષ્ટ્રીયતા, એની ખદખદતી ઊર્મિલતા, એ બધું ઓગરી ગયું છે અને એને ઠેકાણું મ્પષ્ટ કર્તવ્યભાન અગ્રત થયું છે ૧૯૩૦ની 'ભારે કરી દીધી।' એવી પોતાની જ પીઠ ચાખડવાની વૃત્તિને બદલે વસ્તુસ્થિતિનું નિર્લેપ નિર્લેખ ભાન એના દિમાકમા બેઠ્યું છે હા, આજે જે પક્ષ છે તેમા નથી કોઈ ચમકતી પ્રતિભા, નથી વક્તૃત્વ, નથી શાસ્ત્રીય તર્કબાજ કે નથી અદ્ભુત વ્યવસ્થાશક્તિ મમાજ્ઞવાદીઓએ પોતાની પગિપદ ભરીને પોતાની જ અર્ધ-દગ્ધતાને છુલ્લી કરી દા, પણ એ જ તો મમાજ્ઞવાદને ને અર્ધદગ્ધતાને બનતું નથી એનો પુરાવો છે મમાજ્ઞવાદ આત્મપર્યેપણાને વધાવી લે છે બલે આજનો પક્ષ, ઇતિહાસખેગ કહે છે તેમ, 'પોતાનું ઐતિહાસિક કાર્ય અગ્રવી પગ્વારતો,' પણ એમ તો કઈ વિગાળ મન્થા પોતાની જ ગખના ખાતરમાથી પોપણ મેળવ્યા વિના બળી ચર્ષ છે ?

ભવિષ્ય જુવાનો પર નિર્ભર છે એ વાક્ય જે આલ્પશક્તિ ન દેખાતું હોય તો ભવિષ્ય મમાજ્ઞવાદીઓના હાથમા છે એ વચન પણ દસી કાટવું ન જોઈએ, કેમકે જુવાન અને મમાજ્ઞવાદી એ બે શબ્દો આજના જીવનમા લગભગ પર્વાય જેવા ચર્ષ ગયા છે

મુશ્કેલી માન કાર્યદિશા અને કાર્યપ્રણાલિના અભાવની છે વ્યાવહારિક મુશ્કેલીઓમાથી કેમ માર્ગ કાટવો એની સજ્જ નથી આ ન હોય ગરિયા કે મોરકો અથવા પેટ્રોએડને ધુણાવ્યા એટલે આખી વહેનગાહત જમીનદોસ્ત ચર્ષ ગર્ષ! આજના જુવાનની મુશ્કેલી મોટી છે, એ તો એના શક્તિવિકાસ માટે રાહબાગ્યનું ચિહ્ન નહિ હોય !

મમાજ્ઞવાદીઓ પહેલો કાય તે પહેલા ગાંધીજી કિસાનોમા પહેલો જવા દરે છે ગાંધીજી બધિયારપણાના કદા વિરોધી છે વહેતા પાણી નિર્મળા બેપાય માણુમે ખૂમ પાડી કે ગાંધીજી આમગમના માણુમ નથી, તો એ પણ જાણી લે પોતાને, પોતાની દિલસૂરીને ને મન્નેગોને અનુદ્રુળ એવી આગઉઘોગમની યોજના એમણે વિચારી કાઢી ભાગ્યે જ કોઈને મદદ હોય કે ગાંધીજીને હમે કિસાનોનું હિત, નથી પણ ગાંધીજી હવે દેખાય એવું નક્કર કાર્ય પણ એ કિસામા કરવા તૈયાર થયા છે ગચનાત્મક કાર્યમા તો એમની ઠેકથી શદ્ધા છે પણ,—હા, પણ,—એમની કાર્યપદ્ધતિની મર્યાદાઓ એવી વિચિત્ર છે કે જેવું બહુ હરિજનમયોથી હરિજનવર્ગનું થયું એવું જ જે આ આમઉઘોગમથી કિસાનોનું થવાનું હોય તો મમાજ્ઞવાદીઓ માટે એ પૂરનો જવાબ નહિ નીવડી નહે સૂરજથી પાણી અમુક હાથથી વધારે ગરમ ચર્ષ જ ન રોકે એવી વિચિત્ર આ પગિથિતિ છે

ગાંધીજીએ પોતાના નીચળી જવા વિષે વિચિત્રવિચારણી મશિતિમા પ્રથમ હિંદીમા ભાષણ કર્યું અને પછી અંગ્રેજીમા બોલવાની માગણી થતા એમણે ગાટ્રભાષા વિષેની બળતગ કાઢી હતી 'આ પણ માગ નીચળી જવાનું એક કાગણું છે પદરપદર વગમ ફટફટ કર્યા છતાં જે માણુમ હિંદીની ગાટ્રભાષા તરફ યોગ્યતા દેસાની ન શરૂનો ને ખરેખર એક બેદરકાર મહેતાજી જ કહેવાય ' પછી તો આ વખતે લોકો પણ જોરે ચડીને 'હિંદી !' એમ હક્કપૂર્વક ખૂમો પાડતા, અને એમાથી મુજ પણ ઘણી ચર્ષ હતી એટલે અગાળી

લાપણુકર્તા 'આમગ કહેના હમ બોલેગા' એમ હાકે, તો કાઈ પીઠ ગૂઢગાતી નેતા 'મોડી
ગત તડ' ચક્ષાવે મૌથી વધુ મુશ્કેલી ચટપટ બોલતા પટાલિ સીનાગર્ભવાને પડી 'હિંદી' ની
જૂમ પડતા એટલી જ ઝડપથી એમણે હિંદીને પાટે દહાર્યું, પણ થોડીવારે ન શવવાથી
પાછા અગ્રેજ પગ આવી ચડ્યા કોકે જૂમ મારી 'હિંદી' ત્યારે એમણે સુદૃઢ ટેકડી કરી,
'કેટલાક માણુમો એવા હોય છે કે એમને ગુજ્જ કયા એ મમગતુ જ નથી' પણ કહેતુ
એમણે કે આ ત્રણ દિવસમાં હિંદીનું શિક્ષણ પણ ધણખરુ મળી રહે એવું વાનાવચ્છુ હતુ.
જેવમા હિંદી ચનાયામે થોડુક નિખાય છે એમ જ કોંગ્રેસમા પણ કોંગ્રેસ વખતનું હિંદી
બર્ફ રાખેલો લીધે આકર્ષે હોય છે, મળે માલખ્યા જ કરીએ મૌલાના અણુચક્ષામ
આગમનું લાપણુ ભલે મમગય નહિ, પણ એ માલખી રહેતું તો ગમે મલ અને અર્દિમા
માટે એ જે થાખે ફૂટ લાગ્યા ગળેલા વાપરે તે આપણે વાપરવા જઈએ તો એની હિંમા જ
કરી બેસીએ છતા ધણા ઉર્ફ પાકયો મૌને ટેવે ચડી ગયા હતા 'મે તડદીર પેરા કરતા
હ', 'મે તમ્મીન પેરા કરનેક લિયે હાલિર હ આ હ', 'સુદમ્મલ આમદી', 'મુન'લક',
'દગિવત્તાન', 'દમમકમ', 'દગિનમાલ કરતા હ', 'શુદિયા અદા કરતા હ', વગેરે વગેરે
તે એટલા મુધી કે મી લીવાવતી મુનગી પણ 'મે તાપિદ કરતી હ' એમ શુદ્ધ હિંદુતાની
બોલના હતા કમગદમ ચદ અ'કાઝ તો મૌને આગરી ગયા હતા, ગુમ્મ માટે આ થાધુ
હીક હતુ ગાટીગ અગિમના માટે પણ આ વૃત્તિ હીક છે પણ ગાટીના પ્રાણને ધાગણ
કરવાની પૂરેપૂરી અનર્ગન તાકાદ હિંદીમા છે કે નહિ એ રાસનો વિષય છે

રાસના વિષયો તો ધણા છે, ગદાઓ ઉકાવવી જ હોય તો આ ૪૮મા અધિવેશનને
નામે લોકોના મજવામા લગભગ વીએક લાખની હજાર ધર્મ હને એમ અદાજ ક'પી
રાકાય તે યાને માટે? હિંદુસ્તાન જ કદાચ, હિંદુસ્તાન જે મોનના પણ વગા કરી રાકે છે
તે હિંદુસ્તાન જ, આવા નહિમ અગ્યા નિશાની રાકે એ આવમ્મક છે, એ અનિવાર્ય છે,
એવું વળુધણ એની તમ્મણુમા દલી રાકાળ પણ એ જ એક આવમ્મક વગતુ છે? એથી
વધારે અનિવાર્ય કશું નથી? 'લોના ઉત્પત્તિપ્રિયા', ક્યું છે તે ખરુ છે મુનમ્મની અનેક-
કંગી પ્રગતે તો આવા મેળાવણમા ને એચ એચ શીટ કે કિંગ કાર્નિવલમા દરો
તકાવન જ નથી એટલે કહેવાનો આરમ્મ એ જ છે કે દેરાની પ્રગતિના ગતમા આવી
ધણી મુશ્કેલીઓ છે 'ત્યારે કરુ સુ?' એ મૂઝવણ ડૂંગેડગલે છે આ વખતે પ્રદર્શન
વગેરેની ડાપજ મારી હતી ચગગેટ આગળ જીગીન મળી હોન તો હજી વિગેય થવા મંબવ
દનો જોકે વગી જેટલે અનરે પણ પ્રદર્શનમા તો 'દેયે દેવા દળાય' એવી ગિર્દી રહેતી ..
એક એવો પણ ખ્યાન મેલી રાકાય કે લોકોને મન મજીગતાને ખલે ઉજામ (જેને માટે
દાહિયાવાઝમા 'હિલોજા' નામનો વધારે મારો સજ્દ છે)નો જ અમખગે મેય તો તે
પણ મારી પેકે મેનાલીને શિક્ષણાત્મક પ્રચારકાર્ય કેમ ન કરતુ? લોકો દગતગેની મખ્યામાં
મખ્યા એટલે મેગો થયો એ તો દટીકત ધર્મ ગર્મ, તો પડી મેગાના આરમ્મક અગો
(ચક્રોગ કે એવી વગુઓનો અર્દી નિર્દેશ નથી) પણ આવવા દર્મને એ મારફત
આમખગની સાદી મમખમા ડિનરે એવું મીધુ કે આરમ્મતુ પ્રચારકાર્ય કેમ ન કરતુ?

પણ આ ખાલ મુશ્કેલી ઉપગમ આ વખતે તો અનર્ગન મુશ્કેલી પણ એ હતી કે
સાદોરકામી જેવો ઉકાઠાઅમગટ મુગની અધિવેશનમા અરમ્મક હતો, જે જુવાનિવા

ઐએ પોતાનાં ઉત્તમ વરમે મહામલાને અર્પી હતા, જેઓ ઉત્સાહભેગ, ઉમળગભેર મહાસલા માટે મરવા પણ તૈયાર હતા એમને પૂછો કે તમારા શરીરના ચુવાળીસ ડરેડ કે જે કઈ હોય તે ડુવાડામાંથી કેટલા ફરકે છે તો જવાબ આપતા મુઝાઈ જાય છેલા થોડા મહિનાઓની પ્રવૃત્તિઓથી અમુક યુવાનવર્ગ તો જાણે સાવકી માને (કે સાવકા પિતાને) ઘેર જતો હોય એવા ભાવ પણ અનુભવતો લાગતો હતો એમા દોષ કાઈનો કાઢવો હોય તો રાષ્ટ્રની અશક્તિનો જ કાઢી શકાય, પણ તેમાંથી નિગરા ઘટાડવી તો પરવડે જ નહિ રાજેન્દ્રબાહુએ પોતાના ભાવણમા આ અડળામણ વ્યક્ત કરી હતી અહીં આજે આપણે મળીએ છીએ તે કાઈ આપણને સોભે એવી વાત નથી, આપણે મગકાની મહેરબાનીથી જ મળવા પામ્યા છીએ, વગેરે વગેરે

આશા અને ઉત્સાહના સૂરે પણ ક્યાંક રડવાખજા મલાળાના હતા કુરાળ સ્વાગત પ્રમુખ નરીમાને બધાનો આભાર માનતા અને સ્વાગતની બાજુપો (જેની ખાસ હમ્તી ન હતી)ની માફી માગતા, એમની ટેવ મુજબ મોખણા કરી હતી આ વગ્દારીને કિનારે આજે આપણે મળ્યા એમાંથી એવું બળ બિલુ કરીએ કે આ કિનારે ત્યાં બિતરીને અગ્નેભેએ આપણા પર આત્માત્મ્ય દોષી બેમાડયુ ત્યાંથી જ એમને વહાણે ચડીને પાછા પોતાને વતન ચાલ્યા જવું પડે રાજેન્દ્રબાહુના છેલા બોલ તેજીલા હતા તમારો અભાગ હુ અત્યારે તો રુ માનુ ? પણ આ કાટાળો તાજ વરમે દહાડે માગ ખીજ ભાઈબધને માથે મૂકુ તે વખતે મને દેશ માટે કામ કરીનો આત્મવિશ્વાસ મહે તો એ વખતે તમારો સૌનો જરૂર આભાર માનીશ

મહામલા એ દેશની આગા છે દેશની મુશિબતો એક મહારાજા જ મમજી શકે છે, અને એના તાણામા ગમે તે નવા વિચારનો વાણો શોભાપૂર્વક લાળી શકે છે હિદ જેવડી વિશાળ પ્રજાને જાણે એવડા વિશાળ પગલા મહામલા ભરી શકે છે પેટી દગપેટી દેશનું યૌવન આ જરૂર મર્યાદાની રગોમા કૌચત પૂરે છે મુઝાઈથી લખતો સુધીની યાત્રામા પણ મહામલાના પગમા યુવાનોની જ તાકાદ હો, અને એને કરચલિયાઓ વર્ગ ઉતાવળ ન ગણો એવી આશા રાખીએ

હન્દનો તે માનીતો ગધર્વ હતો, જ્યાં જ્યાં તે જતો ત્યાં સર્વ લતાઓની જેમ અપંગવૃન્દ તેને વીંટળાઈ જ વચ્ચે હોય સ્વર્ગમાં મહુ કાઈનો તે માનીતો હતો.

તેના મગીતથી સ્વર્ગનો પ્રદાર વધુ તેજસ્વી જનતો, નન્દવન નવપરલલિત જનતુ, સ્વર્ગમાં શાંત વન ખીલતી.

પણ એક દિવસ તેણે સ્વર્ગની પરપગ તોડી, અપંગઓ માથે ઓમવિહાર કરતો-કરતો એક વખત તે ધગી તરફ ચાલી ચડ્યો સ્વર્ગમાં ઘડી ન જોયેલું એવું તેણે ત્યાં જોયું દિવસાન્તે લતા પર ઝગમગ દળી પડતા કાઈ એક નાશુલ કુસુમના જેવી યુવતીને એક એકાદી ગિયા પર જોડેલી તેણે જોઈ તે યુવતીની આખમાં આસુ હતા સ્વર્ગનું મુંઝમાં મુંઝ મોતી પણ તે અનુભિન્દુની સ્વાર્માં પાણીવિનાનું લાગે એવી તેને પ્રતીતિ થઈ હૃદયમાં પહેલી જ વાર તેણે આસુ જોયા—સ્વર્ગમાં આસુ હોતા જ નથી.

ગધર્વ જો દમ્ય જોના મગિત થયો એ આસુ જોના અગાઉ કદી નહિ અનુભવેલી લાગણી તેના ઉગ્માં જન્મી માથેમાથે તેણે તેના નિશ્વાસ પણ સાંભળ્યા એ પણ તેને નવું જ હતું—સ્વર્ગમાં નિશ્વાસ હોતા જ નથી.

ગધર્વે તે યુવતીને પૂછ્યું “હે ઝમ્ઝાણિ, નારી આખમાંથી આ મોતી કે કંઈ છે ?”
તે યુવતી બોલી ‘કાઈ, એ મોતી નથી, અડી ધગી પર અમે એને વિરહના આસુ કડીએ છીએ.”

“પણ એ વિરહના આસુ એટલે શું ?”

“એ રાષ્ટ્રોદ્ધાર નહિ પર્ણીપાપ, એ તો અનુભવેલી જ અમલ શકાય.”

ગધર્વને એ જાણ મહત્ત્વપૂર્ણ લાગ્યું તે મુઠ્ઠીને અવલોકતો તે પોતાના પથમાં ગ્રથળી રતો અપંગઓ હમવા મડી તેમને તેનું એ કુતૂહલ અર્થવિનાનું લાગ્યું પણ ગધર્વના ઉદયના તાર જણાઈ ગઈયા હતા તેણે અપંગઓને કહ્યું.

“તમે જતા થાઓ, હું ઘડીમાં તમને પકડી પાડીશ.”

હમતીદમતી અપંગઓ ચાલી ગઈ.

ગધર્વ જ્યાં સ્વર્ગે પાછો ગિધાઓ ત્યારે પોતાના ઉગ્માં તે કાઈ નવું જ, તદ્દન અપૂર્વ મગીત લઈ આવ્યો હતો તે હતું આસુનું મંગીત.

પોતાની પ્રાણપ્રિય વીણા ઉપર ગધર્વે નવા જ ચાર જગાડ્યા તેની મીઠામાંથી અનેક રૂપઓ નગોમગી સ્વર્ગની ઊગાડેલી અટારીઓમાં પ્રતિધ્વનિત થતા મઃયા સ્વર્ગે કદી નહિ ગાબજેલું, નહિ અનુભવેલું એવું આસુનું નગીત તેણે જગાડ્યું.

આ તેનો અદ્ભુત યુનો સ્વર્ગમાં કાઈથી આંધુની વાત જ ન થઈ ગઈ ત્યાં નિઃશ્વાસનું નામ જ ન લેવાય જેમ દેવોની આખ પરફે જ નહિ તેમ સ્વર્ગમાં આનંદ અને વિલાસ ગિવાય અન્ય લક્ષણે કદી જોઈ જ નહિ પણ આ ગધર્વે સ્વર્ગની એ પરપગ તોડી.

એ નિયમભંગને અંગે તેને સ્વર્ગમાંથી પદ્મપ્ર કરવામાં આવ્યો. ગર્ધર્વ એ સાંભળતાં ધ્રુવ જાણ્યો, ઇન્દ્રને તે પગે પડ્યો, વિનતિવિનવણી કરી. અતે તેને જણાવવામાં આવ્યું કે ધરતી પર છ વર્ષ વગ્યા પછી તેને પાછો સ્વર્ગમાં તેડવામાં આવશે.

ગર્ધર્વ સ્વર્ગમાંથી ધરતી પર આવ્યો. કાઈ એક ગાદી અગ્રણ્યમાં તે આવી પડ્યો હતો. ન્યારે તેની મૂર્છા હિતરી ત્યારે પોતે કોણુ હતો તેના કર્ષિત ગાળામાં મસ્કાર તેના મનમાં ગદા હતા. કાઈ અમલ વ્યથાથી તેના અંગે કળતા હતા તેના હૃદયમાં ગમગીની હતી ધરતી ઉપરનું બધું તેને નવુંબધુ લાગ્યું તેને અસલ એકાન્ત લાગવા માંડ્યું પોતાનું સ્વર્ગ વાગવાર તેના મન સમક્ષ તરવા માડ્યું કયા સ્વર્ગના તે હાલના કુવાગ, આનંદની છાજો, મગીત ને પ્રકાશ અને કયા આ અગ્રણ્યનું શુદ્ધ એકાન્ત? એવામાં તેને કાને ધાઈના દુન્નનો ધ્વની પડ્યો તેણે અમગીને તે દિશામાં જોયું કાઈએક મનને કેટલાક માણુએ સ્મશાને લઈ જતા હતા તેમાંના કેટલાક ગરી રહ્યા હતા. શયની નજીક કાઈ એક યુવતી ચાલી રહી હતી તેના મુખ ઉપર કાઈ અકૌટિક તેજ હતું તેના લક્ષ્ય ઉપર કુકુમની અર્ચા શોભી રહી હતી કેટલાક લોક તેને જોતા હતા “બહેન, પાછી જા—પાછી જા” તેમતેમ તે શયની વધુ ને વધુ નિકટ જતી હતી ગર્ધર્વને એ બધું તદ્દન નવું જ લાગ્યું તેણે સ્વર્ગમાં સાંભળ્યું હતું કે ધરતી પર માણુઓને એક દિવસ મરતું પડે છે પણ તે વખતે તેને ખ્યાલ ન હતો કે એનનકીન દેહ ઉપર પણ આવું અપાર હેન વર્ષાવાણુ હશે તેનું કુતૂહલ વધ્યું તે ને શયની પાછળપાછળ ગયો સ્મશાનમાં ગયા પછી લેકિએ શયને સ્થિતામાં પધગાળ્યું પેલી યુવતીના મુખ ઉપર અપૂર્વ તેજ ગળકયુ આનંદભર્યા વદને તે અનફલોની શય્યા ઉપર ચડી પોતાના મૃત પતિનું શિર તેણે પોતાના ગોળામાં લીધું વિરલું એક અમલ, મૃદુતાભર્યું, વેદનાભર્યું ગીત તેણે ગાયું ગર્ધર્વનો પ્રાણ વ્યાકુળ થઈ જાકે આ યુ ધરતી ઉપર માણુઓ આવા પ્રેમથી ચાલી શકે છે—એ મૃત્યુથીયે પર!

એ અપૂર્વ દૃશ્યની સ્મૃતિ મનમાં વાગવાર જગાડતો તે અગ્રણ્યમાં ચાલવા મડ્યો. ચાલતાચાલતા તેને થાક લાગ્યો હવે તો ક્ષુધા પણ પારધિનાની લાગી, ચાકીને લોથપોથ થઈ તે એક જાડ હેઠળ પડ્યો. ન્યારે તે ઊંઘમાંથી જાગ્યો ત્યારે જાડ ઉપર પખીઓ મધુર ફજન કરી ગદા હતા તાજા ફૂલોની શુદ્ધ સોડમ વાતાવરણમાં પ્રમરી રહી હતી તેણે જોયું તો પોતાની આમપામ કુસુમો વેગચેલા હતા સામે એક કેળના પાદડામાં થોડાક ફળો અને એક પડિયામાં દૂધ હતું તે અદિત જન્યો, કોણે પોતાને માટે આ અહીં મૂક્યું હશે? સ્વર્ગના એ ગર્ધર્વને આ પ્રકાર તદ્દન નવો જ લાગ્યો એવામાં તેણે મામે નજર કરી જાણે કાઈ કળી હાલ જ ખીલી હોય એવી કાઈ પદ્મસોળ વર્ષની કિશોરીને તેણે સામે બેઠેલી જોઈ તેની આંખમાંથી અપાર સ્નેહ અને સહાનુજ્વિત વર્ષતા હતા ગર્ધર્વે તેને પૂછ્યું, “હે શુચિસ્મતે, તું કોણુ છે? તારું નામ શું?”

“મારું નામ હાયા, માગ પિતાનું ઘર અડીથી થોડેક દૂર છે,” એમ કહી તે કિશોરી હર્ષિણીની જેમ ત્યાંથી નાસી ગઈ.

ગર્ધર્વ આતુર નયને દૂર અદૃશ્ય થઈ જતી હાયાને જોઈ રહ્યો તેને પોતાનું સ્વર્ગ યાદ આવ્યું તે અમગજો યાદ આવી. તેણે એક ઉડિા નિશ્ચામ નાખ્યો.

ગધર્વના દિવસે આમ એક પછી એક પમાડ થવા લાગ્યા. રોજ હોયે આકાશ પ્રતિ દૃષ્ટિ નાખી તે નિશ્ચય નાખે, અને સ્વર્ગનું ચિન્તન કરે આકાશમાં કઈક કંઈકાટ થાય તો તરત જ અગ્રણીને આશાશરી દૃષ્ટિ તે પ્રતિ માટે ને પાછો નિગમ બની ગય

હાયા રોજ એ વખત તેની પામે ખાવાનું મૂત્રી જતી કેટકેટલીવાર તે મામે નીરવ બેમી રહી ગધર્વને વિસેડ્યા હતી. ગધર્વના વદલેલોને તે રોજ માગી ગીતે ગોકવતી તેનું ગહેવાનું સ્થળ નિર્ધારિત રીતે માફ કરતી અને ગધર્વ તેની માથે કઈ વાત કરતી શરૂ કરે કે તરત જ રાગમયી પોતાની આખ ટાળી સોડિયુ વાળી તે નાગી જતી

ધીમેધીમે તે ગધર્વ માથે વધુ ને વધુ દાગતી ગઈ એક વખત ગધર્વને તેણે માતા માળવ્યે પોતાના કાળા તેજની રંગમયી થોડાક ઉતારી તેણે એક મારગી બનાવી ગધર્વને અગ્રે ધરી ગધર્વના નેણ પોતાના એ પ્રિયવાદને બેના અમર્યા હાથને પોતાની નિકટ બેસાડી તેણે એ મારગીને ગાતી દેખાવી, નચાવી અતઃપ્રત્યક્ષ તેણે તેમણી સુ કાઢ્યા એ સુગમ બાળાતા બાલોનું પ્રતિબિંબ હાથના મુખ પર પડતું બેના તેને ખૂબ આનંદ થયો

દિવસગત હાયા દહે ગધર્વની નિકટ જ ગહેવા લાગી તેની અપડીની આગપામ રોજ પ્રભાતે તે પુષ્પોના તોડણુ ગૂંથે, ગધર્વને માટે રોજ અનેક અતના નવાંનવા બોજન બનાવે, અને ભાવભર્યા નેત્રો બેના પ્રતિ માડી મૂળીમૂળી તેનું મગીત માળવ્યે કરે

ગધર્વને કેટલીક વખત આશ્ચર્ય થતું હાયા દેખાવડી ન હતી એમ તો ન હતું, પણ તેની સ્વર્ગની અપમા તો અપમા જ ને. તે રૂપ, તે ગોદરતા ક્યાથી? પણ ગધર્વને કઈક માખુ માખુ વાગતું કે હાયામાં એવું કઈક હતું જે તેની અપમાઓમાં ન હતું. હાયાએ કહી તેની પામે કઈ માન્યુ જ ન હતું ગધર્વ માટે આ અનુભવ તદ્દન નવો જ હતો

ધીમેધીમે ગધર્વના ધરતીનિરાગના દિવસે પૂરા થયા આવ્યા એક દિવસ હાયાને પોતાની નિન્દ બેસાડી તેણે એ વાત કહી હાયા માળવ્યે રહી તેણે કઈ જ્યાં ન આપ્યો તેની આખમાથી બોગબોગ જેવા આશુ ટપકવા લાગ્યા ગધર્વ તે બેઠું રહ્યો હાયા માટે તેના દાગમાં કમળા પડ્યો

પણ તેણે બેસુ કે પોતાની અને હાયાની વચ્ચે એક મોટું અન્તર હતું પોતે સ્વર્ગનો ગહેનારો નો, હાયા ધરતીની કન્યા હતી એ સ્થિતિબદ્ધ દુર્નિવાર હતો

એમ હતો છ વર્ષ પૂરા થયા આવ્યા હતાં તો એક જ દિવસ આકાશ રહ્યો બીજો દિવસે તો અર્ગમથી પોતાને તેવા વિમાન આસવાનું છે એમ ગધર્વને ખાતરી થઈ પડેલા તો તેને થયું કે હાયાને એ વાત નહિ દેશે એ કીડ છે પણ છ વર્ષ સુધી પોતાના અનની હાયાની જેમ જે પોતાની માથે રહી હતી તેને ‘હું જાઉં છું, હાયા!’ એટલું કહેવા બેઠેલા વિવેક પણ ન કમળ એ તેને જગ અનુગતુ લાગ્યું એથી માત્રે આશમતી સંખ્યા મામે બેમી તેણે હાયાને કહ્યું.

“હાયા, કાલે મને તેડના વિમાન આસને એટલે હું દહે સ્વર્ગે પાછો જઈશ”

હાયા નિરાશ રહી, માત્ર તેની આંખે જ્યાં જ્યાં આપ્યો—આમુશી

ગધર્વનું હૃદય દ્રવ્યુ પણ શા માટે એ નથી મગજની કે પોતે આ લોકનો નથી? બેચાર વિગતે તેને જગ માં છે, પણ પડી તેને જુઓ જશે એમ તેણે તેનું મન વાળ્યું ગધર્વને આખી મન સ્વર્ગની ને સ્વર્ગના જ સ્વર્ગના આવ્યા છ વર્ષ પડી પાછો તે

શાશ્વત વિલાસની દુનિયામાં જન્મા હતો. તે અપ્સરાઓના નાનુકે બાહુ, તે અનન્ત રજનીવિહારોએ બધું વાગવા તેના મનમાં તે મનમાં લહેરાવા લાગ્યું.

છાયા તે રાતે જીઘી નહિ ત્રણુચાર વખત તે ગધર્વની નિકટ આવી ભાવભરી નયને તેના બિડાયેલા મેત્રો' પ્રતિ નિશ્ચય મહા જોઈ ગઈ, આખી રાત તેણે ગધર્વ માટે નવા વસ્ત્ર તૈયાર કર્યાં તેના ઉપર ફૂલોના શણગાર ગૂંથ્યા તે જોડે એ પહેલા તે તેણે અનેક પદવાન પણુ તૈયાર કરી દીધાં ખૂપડીમાં ચારેબાજુએ તેણે મૃદુ ઔરભ ફેલાવી દીધી ગધર્વનું હૃદય તેા આનંદથી ભર્યું હતું. એ આનંદના ઘેનમાં ખૂપડીમાં થયેલો ફેરફાર પણુ એના ધ્યાનમાં આવ્યો નહિ પોતાના નવા સુદર વસ્ત્રોનો પણુ તેને ખ્યાલ ગયો નહિ ઉતાવળુ ઉતાવળુ બોજન આટોપી તેણે છાયાને કહ્યું

“છાયા, હું હવે જઈશ માગથી અહીં વધુ ન રહેવાય, શ્વેતગિરિ પર મને તેડવા આવન વિમાન આવશે ”

છાયાએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો તેના ગળુમાં તે નમી તેની પદ્મજ શિરે લઈ, પોતાના નયનનીચી તેના પગ ધોઈ તેના પર કુકુમચક્ત ચડાવ્યા ગધર્વ પાસેથી એક પણુ શબ્દની અપેક્ષા વિના તે ખૂપડીમાં તગત જ અદૃશ્ય થઈ ગઈ

ગધર્વને સહેજ કુખ થયું પણુ શા માટે તેણે આવેા મોહ મખવેા જોઈએ ? શા માટે તે સમજતી નથી કે પોતે દેવલોકનો છે અને તે મૃત્યુસોઢની તરણી છે ? શ્વેતગિરિ પ્રતિ ગધર્વે ડગ માડ્યા

ગ્રન્થામાં તેને કોઈ અપૂર્વ સુગંધિનો ખ્યાલ આવ્યો તેણે તે ક્યાંથી આવે છે તે જોવા નેણુ ફેરવ્યા તેા પોતાનાં વસ્ત્ર પ્રતિ તેની નજર પડી ત્યારે જ તેને ખ્યાલ આવ્યો કે આખી રાત જગી છાયાએ તેના સ્વર્ગમન માટે આ સુદૃઢ કુસુમગર્જી વસ્ત્ર તૈયાર કર્યાં હતાં. તેને આવનું એ અમૃતમીઠું બોજન પણુ યાદ આવ્યું કેવો પ્રેમ ! કેવો સ્વાર્થત્યાગ ! છાયાને પોતે કૃતજ્ઞતાનો એક મીઠો શબ્દ પણુ ન કહ્યો સ્વર્ગમાંથી પોતે ધરતી પર જે દિવસે આવ્યો તે પ્રમગ તેને યાદ આવ્યો જે સ્વર્ગના લોકોને દિવમગત તે પોતાના અદ્ભુત મગીનથી ગાડા કરતો હતો, તેમણે જ્યારે તે સ્વર્ગમાંથી પડ્યો ત્યારે સહાનુભૂતિનું એક આસુ તેા રુ પણુ એક શબ્દ પણુ કહ્યો હતો ? અને તે બધી અપસરાઓ ! તે બધી તેા તેના મગીતની મિત્ર હતી—તેનું પોતાનું સ્વર્ગમાં કોણુ હતું ? ત્યાં ક્યાંય પણુ સ્નેહ, ત્યાગ, આસુ હતા ? છાયા પ્રતિ ઉપધારથી, મ્નેહથી ગધર્વનું હૃદય લગાઈ આવ્યું એકવાગ તેને મળી, તેને ખૂબ ધીરજ આપી, ખૂબ સ્નેહ કરી તેની રજા લઈ આવવાનું મન થયું. ખૂપડી પ્રતિ તે પાઠો આવ્યો ખૂપડી શૂન્ય નીવડતી તેણે ખૂમ પાડી, “છાયા ” પણુ અદૃશ્ય કોઈએ જવાબ નહિ આપ્યો ધડકતે હૃદયે તે અંદર પેઢો અંદરનું દૃશ્ય જોતા તે ચમી ગયો પોતાનું હૃદય બધ પડી જશે એમ તેને લાગ્યું ગધર્વના જૂના વસ્ત્રો ઉરસગસા ધરી છાયા મૃત્યુની એક મીઠી નીંદમાં સૂતી હતી અમહાય બની ગધર્વ ધરતી પર ઢળી પડ્યો છાયાનું શિર પોતાના બોળા પર લઈ તેણે તેના પર આસુનો અને સ્નેહના પવિત્ર સુગંધનો અભિષેક કર્યો

સ્વર્ગનું વિમાન આવી ગધર્વ વિના પાછું ગયું છાયાની મૃત્તિનું પ્રાણાધિન જતન કરતો, ધરતીના અણુઅણુમાં પોતાના દર્દભર્યા સમીતથી વેદનાની એક મીઠી લહરી જગાડતો ગધર્વ ધરતી ઉપર જ રહ્યો

ભિમ્બદે

ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

(શિખરિણી)

મહાતાપે બાળે જલધિજલ લાતુ, શર્શો વળી
શૌળા અંગુઓથી મુદિત કરતો મિધુ ઉરને.
ચમેના કે ગગા જળ અરપતી ક્યામ ભિજળા,
કરે એ સર્વેની જલધિ નહિ ચે લેશ પરવા
નિભેમિનું રૂઝુ અહરનિશ સંગીત ગજવી
રહી એ મસ્તીમા, જગસકળઅસ્તિત્વ ભૂલતો.

રવિ ભગ્યે ખીલે કમલિની બિડાયે રવિ જતાં,
નહિ ભૂગે એનું—જીવન અરપે તોય—ઉર રે !
પરન્તુ ના એનું ભ્રમરઉશગા દુઃખ જરીયે
રહે, એ તો મોઢે કમળ—ઉર ગુંભરવ કરી

વિકાસે આનંદે, ઠંદીકે કરમાવે કરુણતા
છતા ભિમ્બદે હૃદય ! નિત સૂરો ગજવજે
જગી ગીતાલાયો મધુરતમ ચૂકયુ, જીવન તો
વિસવાદી થાતા પુતરપિ ન સંવાદ ધરશે.

“સ્વૈરવિહારી”

આ પૃથ્વીમાં ઘણા શોખીનો મુદ્રાલેખ રાખે છે મુદ્રાલેખ રાખવાનો મૂળ ઉદ્દેશ સો હશે તે તો એ રાખનારા જાણે પણ મારે તો મુદ્રાલેખના કાગળ વિશે બહુ માધારણ વાત કરવાની છે. જોપન કોશર કાટ પહેર્યા પછી નેકટાર્ક રા મરિ પહેન્વી પડે છે—ગળા આગળ ખાલી પડની જગા પૂરવા માટે તેમજ મુદ્રાલેખ જાળમાં જગા પૂરવા રાખવો પડે છે તમે તોટપેપરમાં કાળી બાજુ તમારુ ગરનામુ અને તારીખ વગેરે લખો, જમણી બાજુ,—ધુરોપના ગત્યપ્રકરણમાં ગમતોલપણ જાળવવુ એક ગત્યનીતિરહસ્ય છે તેમ કલામાં પણ સામસામુ ગમતોલપણ જાળવવુ તે કલાગદ્ય મનાય છે— તમે હમ કે જાગડો કે એવુ કાઈ મૂકો તો વચમાં ઈઈ જોઈએ ને! એટલે વચમાં જગા રોકવા એટલે મુદ્રાલેખ કે ધ્યાનમત્ર મૂકવો પડે છે

હવે આજસુધી તો મુદ્રાલેખો સસ્ત્રુતમાં કે અજોજમાં કે લાટિનમાં ચતા જેમકે સત્ય પર ધીમહિ। પરમ સત્યનુ અમે ધ્યાનધરીએ છીએ God is Love ઈશ્વર પ્રેમસ્વરૂપ છે Laborare est orare મહેનત કચી એ પ્રાર્થના કરવા બગાથ છે, વગેરે. પણ આવા શિષ્ટ ધ્યાનમત્રો રાખવાનો એક મોટો જોગવાઈ છે તે તરફ મારે ધ્યાન દોરવુ નોઈએ ધ્યાનમત્રો જાહેર વસ્તુ છે. અને દરેક જાહેર વસ્તુનુ મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે તેના પર દરેકને ટીકા કવવાનો હક પ્રાપ્ત થાય છે અને ટીકા કરવાનુ ઝાઈ નથી હોતુ ત્યારે માણસ નિંદા કરે છે અને અત્યારના જમાનામાં દરેક માણસ માનસપ્રયક્કરણુશાસ્ત્રી હોવાથી નિંદા કરવાની મહેલી પદ્ધતિ માનમપ્રયક્કરણુ કરવુ એ છે એટલે તમારા ધ્યાનમત્રો માટે હરકાઈ સહેલાઈથી કહેવાનો કે જેનામાં મત્ય ન હોય તે મત્યનો ધ્યાનમત્ર રાખે, જેનામાં પ્રેમ ન હોય તે ઈશ્વરને પ્રેમસ્વરૂપ કહે, અને જેને પ્રાર્થના પણ ન ડરવી હોય અને મહેનત પણ ન કચી હોય તે પ્રાર્થના અને મહેનત વિગેનો ધ્યાનમત્ર ગણે આવા મુદ્રાલેખ કે ધ્યાનમત્રનો આ મોટામાં મોટો જોગવાઈ છે

પણ મારે તો આ મુદ્રાલેખો મામે બીજો જ વધિ છે—અને તે સ્વભાવનો આપણે

ગુજરાતીઓ શા માટે શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાના મુદ્દાલેખો ન ગખીએ ? આપણા વેપારીઓ 'ધીગજના ફળ મીઠાં છે' એ દરેક દુકાન ઉપર લખતા કે નહિ ? જો કે તેમની ધીગજનો એક જ અર્થ થતો કે કોઈને પણ પૈમા આપવાનો મવાલ આવે ત્યારે પોતે ધીગજ ગખી મામાને ધીગજ ગખતા શીખવતુ પૈમા લેવામા એ ધીગજનો એવો અર્થ થાય કે એકવાર પૈમા લેવા ગયા ને ન મળ્યા તો નિગમ ન થતુ, ધીગજ ગખતી ને ફરીવાર પૈમાની ઉધગણી કરતી, દમદાટી દેતી, દાવો કરતો, વગેરે વગેરે

હવે ખરી રીતે તો આ વિચાર મને બીજા પામેથી મળ્યો છે એ વાત સ્વીકારવાને મને ડશા વાધો નથી. સ્વૈરવિહારમા હું ઘડી છપ્પુ અપહરણ કરતો નથી એક રીતે સ્વૈરવિહાર એની દેખાતી ચોરી છે કે તે કબૂલ કરવામા મને કશી પણ સમ આવતી નથી હું તો કઈ વસ્તુ ઉપગ્રથી મને સૂચન થયુ, કયા પુનઃક્રમા વાચ્યુ, કોના વગન ઉપગ્રથી સૂચિત થયુ વગેરે મર્વે જહેવાને તૈયાર છું, એટલું જ નહિ, પણ કયા ભાઈના કયા કાર્ય ઉપગ્રથી શુ સૂચ્યુ, કયા ભાઈની ચોપડીમા શુ સૂચ્યુ અને એ ચોપડી તેઓ જેની પામેથી માગી કે ચોરી લાવ્યા હોય તે ધણીનું નામ પણ આપવા તૈયાર છું,—અરે રેલવેમા મામજી હોય તો રેલવેના ટ્રાફિક ઓફિસરો અને ડ્રાઈવરો મુદ્દાનો આભાર માનવાને તૈયાર છું પણ છતાં,* વિદ્વાનો જેમ દરેક વિધાનને માટે નીચે ટિપ્પણમા પ્રમાણ આપે છે, તેમ હું નથી આપતો તેતુ કાગળ મને કોઈ વિદ્વાન માની એસે તેનો ભય નથી, પણ આવી રીતે સ્વૈરવિહારમા લીધેલી અમુક વસ્તુ સૂચના વાત કે ઉપદેશ બીજા પામેથી, લીધેલ છે એ બાબત તેનો મૂળ ધણી જ સ્વીકારવાને ગણ હોતો નથી, એ કે આપણામા જેમ નાસી ગયેલો છોડો કે છોકરી મુમત્તમાન થઈ જાય તો તેના મગા તેને પોતાના તરીકે ચોળખવાને પણ રાજ હોતા નથી તેમ અપહરણની દૃષ્ટિએ આ ગુનો ગણાય કે નહિ એ માહિત્યના પીનશકાકામા એક ભારે મોટા મવાલ થઈ પડે જો !

એટલે જ્યાં જ્યાં બીજા પામેથી સૂચના મળી હોય ત્યાં સંસ્કૃત દીકાકાગોની પેઠે કોઈ તગકથી સૂચના મળી છે એટલું કહીને આગળ ચાલુ છું

આ સૂચના ખરી રીતે મારી માગીની બેટ છે હવે એક માગે બીજે મિદાત એ છે કે માગીમા જેમ કંઈ દવા કોઈ આપે તે હું વગર આનાકાનીએ પી જાઉં છું તેમ બધા સૂચનો પણ પ્રતિજ્ઞ કર્યા પિના હમેશા સ્વીકારી લેવા 'તેતુ કાગળ પણ ઘડું જગતમા કહેવત છે કે 'હા'થી 'ના' ઉતાવળી એટલે કે ના પાડીએ એટલે વાતનો તગત અત આવે એ હમેશા માચુ નથી એકવાર એક ભાઈ મને માગીમા મળવા આવ્યા મને કહે કે હમેશા બીડીને ગણીને ત્રણ મરી ગળી જાઓ મેં કહ્યું એ તો ગળેલા પણ ફાયદો નહોતો થયો ! મને કહે કેવા ગળેલા કાળા કે મફદ ? મેં કહ્યું મફદ મને કહે ના કાળા ગળો મેં કહ્યું પણ મને ગમ પડે છે. તો કહે ના તમને ગમી તમની છે, કાકાની નથી મેં કહ્યું પણ મને તો પેટમા બળનગ થાય છે તો કહે એ તો ખોટી ગમી છે, મરીગી માચી ગમી થને એટલે ખોટી ગમી દડી જાને મેં કહ્યું છલ જાને છે તો કહે ધીમા ચાટો

* આટી એ અર્થેયા સાથે આન્યા ! એમ વધારેમા વધારે અર્થેયા (કવચપ્રથેયાની શિવાયના—એ તો અરે દાય દાય કળીને સૌને લેવા કળા આવશે !) કેટલા બેગા કરી રાખાય ? નર્મદાસ કરે ચાર તો ક્યાં છે. "કોઈ રીતથી નો પણ ને વળી" એથી વધારે તમે કરી રાકો છો ?

ઝેટલે બળશે નહિ- મને ખાત્રી થઈ કે આમ રહ્યા આપવાથી વાત લાખી યશે ઝેટલે તગત હા પાડી અને એ વાત ઝેટલેથી પતી ત્યાર પછી જે જે સચના થાય છે તેની બધાની હા જ પાકુ છું

એવા એકવાર સર્વસ્વીકારના મિલ્લજમા હતો ત્યારે એક મિત્રે કહ્યું “ અલ્યા તુ ચિંતા કરીને માંદો થાય છે દરેક બાબતમા ‘ચોગની માને લાડ પગલું’ એમ રાખ તો તાવ બાવ કરું આવે નહિ ”

ત્યારથી મને થયું કે આપણે ‘ચોગની માને લાડ પગલું’ એવો મુદ્દાલેખ શા માટે ન ગાખીએ. શુદ્ધ ધર્મગુણ ગુજરાતી બધા સમજી શકે એવી ભાષા તો ખરી !

હવે કેટલાક કહેશે કે આનંદદેવત દોષની બદનામી કે બદનક્ષી કરવા જેવી છે તો તેને મારે કહેવાનું કે એ ભય ખોટો છે પ્રથમ તો આમા બદનક્ષી જ શી થઈ ‘કોઈ પણ બે માણસો કહે કે ‘અમે પરણવા માગીએ છીએ’ તો તેમા કોઈ બદનક્ષી કહેવું નથી માખાપો છોકરને કહે કે ‘અમે તમને પરણાવવા માગીએ છીએ,’ અથવા કહે કે ‘અમે અમારા કલાણા કલાણા છોકરને પરણાવવા માગીએ છીએ’ તો તેમા પણ કોઈ બદનક્ષી કહેવું નથી ઝેટલે બાકરણની દષ્ટિએ પરણવું કિંવાપદ મૂળભેદમા કે મેગ્નેટિસમા, પહેલા પુરુષમા કે બીજા પુરુષમા બદનક્ષી લાગેલું નથી તો ત્રીજા પુરુષમા, કોડ કોડને પરણે એવી સંદેશા બહેર કરવામા બદનક્ષી કેવી રીતે ચાલી ગઈ’ છતાં પણ તમને લાગે કે તેમા બદનક્ષી છે તો મારે કહેવાનું કે તેમા કોઈ દાંવે માડવા આવવાનું નથી કાણુકે પોતે ચોગની મા છે એમ કાણુ કહેવાનું હતું ? દુનિયામા આજ સુધી ઘણાએ પોતે ચોર હોવાનું કબૂલ કર્યું છે, કોઈએ ચોગની મા હોવાનું કબૂલ કર્યું નથી !

હવે આવો ધ્યાનમત્ર ગણવા જતા સૌથી પહેલા આ વહેવત કેમ ચારિત્ર્યમા આવે એ પ્રશ્ન હિતપત્ર થાય આનો અર્થ જલણવા માટે મેં તાગબગ બધા પુરાતત્ત્વજ્ઞો, ભાષાકોષવિદો, ભાષાકાવ્યકારોને પૂછી જોયું છે, બારાટ, ચારણ, ખુદ લારોને પણ પૂછી જોયું છે,—પૂછવાનું રહી જવામા માત્ર એક ચોરની મા બાકી રહી છે કાગલુકે હજી મને મળી નથી, પણ તે તો ઉપર જણાવ્યું તેમ દષ્ટાપતિ છે,—છતાં હજી મને તેનો અર્થ જડ્યો નથી પણ હું તો આગળ જઈને વહુ છું કે અર્થ ન નક્કી થાય તે ધ્યાનમત્રનો ગુણ છે દોષ નથી અને આ આખા ધ્યાનમત્રનો સૌથી મોટો ગુણ એ છે કે તેનો અર્થ નક્કી થઈ શકતો નથી, અથવા કહે કે તેનો અર્થ તમારે કરવો હોય એવો થાય છે સત્ય પર ધીમદિ ! એ ધ્યાનમત્રનો દોષ એ હતો કે પરમ મત્ત્ય એક જ છે, ઝેટલે એને વિરો ગમે તે બોલી શકાય નહિ પણ ‘ચોગની માને લાડ પગલું’ તેમા યૌગિક અને લાક્ષણિક અર્થમા ચોગની મા કાણુ એ ગમજી જ શકાતું નથી તેથી ધ્યાનમત્ર સ્વીકારનાર માણુગ તેનો મગજ મુજબ અર્થ કરીને વર્તી શકે છે “ આપણે આપણી મેળે અગદકારમાં લાજો ને, પછી ચોરની માને લાડ પગલું !” તેમ જ “ આપણે આપણી મેળે પરદેશી માલ લ્યોને, પછી ચોરની માને લાડ પગલું !” “ આપણે આપણી મેળે આપણુ કરી લ્યોને પછી ” ઝેટલું જ નહિ, પણ આ રીતે તો કોઈવાર બોલનારનું પોતાનું હિત પણ ‘ચોગની મા’ થઈ જાય ! “ આપણે આપણી મેળે ખાઓને, પછી ” છેવટે “ આપણે આપણી મેળે માંદ પડોને પછી ”

આ મુદ્દાલેખમા જેવી ‘ચોરની મા’ અજ્ઞાત છે, તેવી જ તે ‘હરકોઈ’ છે ગણિતમા

જેમ શૂન્ય અને અનત બંને નજીક નજીક આવી જાય છે—હું તો માલખીને કહું છું, બંનેમાંથી કોઈની મને ખબર નથી—તેમ વ્યવહારમાં ઘણીવાર અજ્ઞાત અને ‘ગમે તે’—‘હજોઈ’ બહુ પાસે આવી જાય છે શું કરવું એ ખબર ન હોય તે ગમે તે કરી બેસે છે, ચોર પકડાયો ન હોય તો ગમે તેને ચોર ધારી બેગીએ છીએ, તેમ ‘ચોરની મા’ એટલે દુર્લભ કસ્વાની વસ્તુ હઈ એ ખબર ન હોય તો ગમે તેવું દુર્લભ દરી શકાય છે આ ધ્યાનમંત્રમાં જે ‘ચોરની મા’ છે તેજ ‘ઊંટ તો ગાગતા જ પડાણે’માં ‘ઊંટ’ છે અને એ અજ્ઞાતતા એ જ આ ધ્યાનમંત્રોની ખરી ખૂણી છે।

માટે આ સ્વભાષાના આગ્રહના જમાનામાં ‘ચોરની માને લાડ પગ્ગે।’ ‘ઊંટ તો ગાગતા જ પડાણે’ વગેરે ધ્યાનમંત્રો ગણવાની અમે મને ખામ લગામણુ કરીએ છીએ

x

x

x

શાકુંતલ વિરો ઘણા મોટા માણસોએ વિવંચન કરેલું છે પણ હજી સુધી તેમને કોઈને શાકુંતલનું ખરું મહત્ત્વ મમજનું હોય એમ લાગતું નથી ખુદ કવિવર ટાગોર, જેમને નોબલ પ્રાઇઝ મળ્યું છે, અને જેમને એ કારણથી જ ત્રણેક સમયનું નોર્થવુડ હતું, તેમને પણ શાકુંતલનો ખરો અર્થ મમજતો લાગતો નથી એટલે હવે મારે એનો જે ખરો અર્થ છે તે જાને દીકા દરીને હહેલો પડે

શાકુંતલ ખરું હોય તો એક allegory મહારૂપક છે કાલિદાસે એટલા જૂના જમાનામાં હાલના મમયનું ખરું ચિત્ર આપતું આવું મહારૂપક લખ્યું તે ખરેખર એને મહાકવિનું પદ અપાવે એવું જ છે

આ મહારૂપક તમે જાંધા જગજગ મમજી સંક્રા એટલા માટે મારે જગ વિમ્તાગ્ધી એ વાત હેવી પડે વિશ્વામિત્ર ઋષિ ક્ષત્રિય હતા અને તેમને બ્રાહ્મણ થવું હતું, પણ બ્રાહ્મણો તેને ટલુજ કરતા નહોતા એનો અર્થ એ છે કે વિશ્વામિત્રના વખતમાં હાલના મમયની જેડે ડાઘાડાગે, માહિત્યકારે નાડા કરી બેઠા હતા અને વાડા બેઠાના મર્જદાની કૃતિને ગ્વીકારતા નહિ, તેને પ્રતિજ્ઞા મળવા દેતા નહિ જિત્તારે વિશ્વામિત્ર શું કરે ? તેણે અતિગય મહારૂપમાં એક મુદ્દર કલામર્જન કર્યું, પણ તે તેને પોતાની કૃતિ તરીકે દુનિયામાં બતાવી શક્યો નહિ એણે તેને કોઈ જગ્યાએ છેવટે ગમાજ તરફની ધૂણામાં ગળાતી મૂકી દીધી આ કૃતિ તે જ શકુંતલા !

હવે દુષ્યન્ત એ બીજું કોઈ નથી પણ હાલના જમાનાનો વાયકર્ણ છે તેને કાલિદાસે ગમતી ઉપમા આપી છે વાયકર્ણને હઈ આગ નગમાની ઝાઝી પડી નથી તેને ઘેર તો ઘણી એ ટાપડીપવાળી ગણીએ છે, અર્થાત્ હવેના પ્રકારની કલાના નમૂના છે તેમાં તે ગમે છે તે મૂળમાં કરવા જાય છે ત્યાં વિદ્યપદ સાથે ગમત કરે છે અર્થાત્ તેને મોજમજા કરવી ગમે છે પણ તેમ કરતા કરતા બીજી હીન કલાના નમૂનાથી છૂટે પડી તે કળના આશ્રમમાં જાય છે ત્યારે એ આશ્રમના વાતાવરણમાં તેને શકુંતલાની એટલે પાંચી અભિનવ કલાની કૃતિની ખરી પાઠખ ધાય છે એ વાતાવરણમાં તે મહે છે એટલી વાર તેને શકુંતલા ગમે છે તે પોતાના જૂના વાતાવરણમાં જવું પણ પમદ કરતો નથી, વિદ્યપદ એટલે કહેતાના હામની હવેની કૃતિગોને ગમે ગળતો નથી, પાંચી મોકની દ છે, અને એકતો મહે છે એ દર્શિયાન તે શકુંતલાને ગ્વીકારે છે ગ્વીકારે છે તેનો અર્થ પણ મમજવા જેવો છે આ શકુંતલા હજી હપાઈ પ્રમિદ થયેલી કૃતિ નથી, હજી

તો કન્યાવેપમાં છે અર્થાત્ હાથપ્રત છે, તેને સ્વીકારે છે એટલે કે જે પ્રમિદ્ધ થાય તો મોટી મજામાં ખરીદવાનું વચન આપે છે

પણ દુષ્યન્ત તો પાછો પોતાની રાજધાનીમા જાય છે દગમિયાન અહીં શકુન્તલાને દુર્વામા મળવા આવે છે આ દુર્વામાને શકુન્તલા માન નથી આપતી અને તેથી દુર્વામા શકુન્તલાને શાપ આપે છે કે જન તને દુષ્યન્ત ઓળખશે નહિ આ દુર્વામા પ્લાહણ્ય વ્રતિનો છે અર્થાત્ કલાના અને સાહિત્યના વાડા પૈકીનો માણસ છે તેને કોઈ કલાનો દીકરાગ ગણી શકાય, અથવા એવો કોઈ એ વાડામા પ્રતિષ્ઠા પામેલો માણસ ગણી શકાય જે એ કૃતિ પોતાને અર્પણ થાય એમ આગા ગમતો હોય, અને એમ ન થતા પોતાની લાગવગથી એ કૃતિને ચોગ્ય આદર ન મળે એવી ખટખટ કરી મૂકે

પછી કપ્તવઃપતિ જે આ શકુન્તલાનો પાલક પિતા છે તે તેને છેત્રે દુષ્યન્ત આગળ એટલે વાચકવર્ગ આગળ મોકલે છે તે વખતના ચાર સ્લોકો જે ઉત્તમ ગણાય છે તે પણ ખરાબ આ મહાર્પકને લાગુ પડે છે કપ્તવઃપતિના જે વખતના વાંચ્ચો જુઓને ! તે કહે છે કે કન્યા ગમે તેમ તોપણ પારકુ ધન છે—મામ્ને મોકલવાની છે એટલે કે દક્ષાની કૃતિ આખરે તો વાચકવર્ગ આગળ જ મોકલવી પડે તે દુષ્યન્તને કહેવગવે છે કે આને તમે વિશેષ નહિ તો બીજીની માફક તો રાખજો જ કાલિદાસે આ સ્લોકોની છેલ્લી લીટી પણ કેવી મૂકી છે !

માયાયત્તમત પર ન રહ્યુ તદ્વાચ્ય વધુવશુમિ ।

આને બીજાની માફક રાખજો, એથી વિશેષ મારી રીતે રાખો તો તેના ભાગ્ય, ખાત્રી તે અમાગથી કંઈ કહેવાય નહિ. તેમાં એવી ખૂબી કરી છે કે તેના છેલ્લા સ્લોકો જગ દેવવાથી તે ખરાબ ગૂઢ અર્થને ખુલ્લો પાડે !

માયાયત્તમત. પર ન રહ્યુ તદ્વાચ્ય કલાસર્જકે ।

કલામર્જક પોતે એમ ન કહી શકે કે મારી કૃતિને તમે ઉત્તરન આપજો !

પણ ગગ દુષ્યન્ત તો શહેરની મોજમજમા, આ અભિનય કૃતિને ઓળખતો પણ નથી ! અને તેનો તિરસ્કાર કરે છે. સ્વીકારવા ના પાડે છે એ કૃતિ આપવા આવેલા માણસો આગળ પણ નીતિની વાતો કરે છે કે એવી કૃતિ લઈ તો મારી નીતિ ભટ થાય ! ઘણી વાર અભિનય કૃતિ મામ્ને વિરોધ દર્શાવનારા નીતિનુ જ બહાનુ બતાવે છે શકુન્તલાને મૂકવા આવનારા નિગશ ચર્ષને ચાલ્યા જાય છે તેઓ કહે છે કે સ્વીકારવી કે તગછાડવી એ દુષ્યન્તના મપૂર્ણ અધિકારગી વાત છે અક્ષત કોઈ પણ દક્ષાની કૃતિ પ્રગટ કરી દીધા પછી જાહેર વાચકવર્ગ તેનું ગમે તેમ કરે તેને મમે તેટલા દામ આપી ખરીદે કે તેને પસંદીમા નાખે !

પણ એટલામાં એક અપ્સરા આવીને તેને મારીચના આશ્રમમા લઈ જાય છે ત્યાં તેને દીકરો અવતરે છે આનો અર્થ આ છે એ અપ્સરા બીજી કોઈ નહિ પણ અત્યારે યશ્વિમમા વસતી કક્ષાની ખરી રસજના છે એ ખરી રમજતા આ કૃતિને પારખીને ચુરોપમા લઈ જાય છે ત્યાં તેને દીકરો આવે છે અર્થાત્ તેની બહુ મારી વદગ થાય છે, તેનો ગૂઢ અર્થ સ્ફુટ થાય છે, અને તેને નોખવ છનામ મળે છે આ બધું થાય છે ત્યાર પછી દુષ્યન્તને થાય છે કે અરેરે એ કૃતિ મને પહેલા આપવા આવ્યા ત્યારે તો મેં લીધી નહિ ! એ કહે છે કે

નદી આવી ત્યારે ઓળખીને પાણી પીધુ નહિ અને હવે અત્યારે મૃગતૃષ્ણિકા માટે હવાતિયાં મારુ છું તેનો અર્થ એ છે કે તેણે અસલ કલાની કૃતિ તો જોઈ, હવે તેના યુરોપીય લાપાન્તર અથવા અસલ ચિત્રની છાપેડી કૃતિઓ જોઈને ગણ થવાનું ગયું ! પણ નહિ નહિ ! છેવટે એ અસલ કૃતિ અને નોળલ ધનામની રકમ હિંદમાં પાછા આવે છે ! એટલા માટે જ એક ખીલ નાટકમાં કાલિદાસે કહેલું છે કે શ્રી-સરસ્વતીનો મગમ હમેશા થતો !

*

*

*

એક જૂની વાર્તા છે એક કાયસ્થ એક શિવમંદિરમાં દર્શન કરવા ગયો ત્યાંનો ઘટ જોઈ તેને વિચાર થયો કે આવડા મોટા ઘટની અહીં શી જરૂર છે, એટલે એ ઘટથી એક નાનો વેચાતો લઈ ત્યાં ટાંગી પેલો જૂનો ધોળાઈ જઈ જ્યેષ્ઠી નાંખ્યો થોડા દિવસ પછી તે કડી દર્શન કરવા ગયો ત્યાં તેને લાગ્યું કે હજી આ ઘટ જોઈ એ તે કરતા ઘણો મોટો છે ફરી તે ઘટની જગાએ તેણે નાનો મૂક્યો એમ દરેક વખત દર્શન કરવા જતા તેને ઘટ મોટો લાગ્યા કર્યો અને તે બદલાવીને નાનો મૂકતો ગયો છેવટે મંદિરમાં વટને બંધે એક નાની ઘટડી રહી

એ જ પ્રમાણે બ્રિટિશ સરકાર જ્યારે જ્યારે હિંદ વિશે વિચાર કરે છે ત્યારે ત્યારે તેને હિંદને આપેલા વચનો હિંદની લાયકાતના પ્રમાણમાં ઘણા વધારે ઉદાર લાગે છે એટલે દરેક વિચાર કરવાને મમયે તે પોતાના વચનોને વધારે વધારે સાકડા ડરતી જાય છે ૧૮૫૭ના હઠેરાના વચનો તો એક બાબત રહ્યા, પણ સાર્વભૌમ રિપોર્ટ કરતા બહાઈટ પેપર વધારે સાકડો તે કરતા જોઈન્ટ પાર્લિમેન્ટરી કમિટિનો રિપોર્ટ વધારે સાકડો, તે કરતા પાર્લિમેન્ટ જે બિલ પસાર કરશે તે વધારે સાકડુ, તે કરતા વાર્ષિકરોય તેનો અમલ કરશે તે વધારે માકડો હશે અને વાર્ષિકરોય કરતા ઇન્ડિયન મિલિય સર્વિમન આપણા હિતસ્વિઓ પણ એ આખી પરપરા કયા ગણાવવી ? છેવટે માધારણ પોલિમ અને રેવન્યુના પટાવાળા સુધી ગણાવવું પડે ! ડાંગલુકે એ પણ બ્રિટિશ સરકારના અમલદારો છે અને સરકારની નીતિ રહ્યા વિના પણ ગણી ગયેલા હોય છે ! શું હિંદના લોકોમાં બુદ્ધિ નથી ?

શ્રી અરવિંદના યોગમાર્ગની પાછળ રહેલા તત્ત્વજ્ઞાનનું દૃઢાણુમા નીચે

પ્રમાણે નિરૂપણ કરી સકાય

મૌલિક શ્રેષ્ઠ એવા એક અધ્યાત્મતત્ત્વમાથી એક શક્તિ બહાર આવી, અને તેનામા જે કઈ શક્તિ હતી તેને અનેક રૂપે આ વિશ્વમા વ્યક્ત કરી વિશ્વમા જે કઈ છે તેનું અસ્તિત્વ હેવટ તો આ શક્તિને જ આભારી છે મૂળ અધ્યાત્મશક્તિએ અમુક ઉચ્ચતમ ભૂમિદા પરથી વિશ્વનું મર્જન કર્યું, અને ત્યાગપદ્ધતી જેમજેમ ઉત્તરોત્તર નીચલી ભૂમિકા પર, એ મર્જનનો આવિર્ભાવ થતો ગયો, તેમતેમ મૂળભૂત શક્તિમા રહેલું અધ્યાત્મતત્ત્વ વિમગ્ન ગયું, તે એટલે અમે કે આપણા આજના જીવનમા એ મૂળભૂત અધ્યાત્મતત્ત્વનો માક્ષાદાર થઈ શકે એવી શ્રદ્ધા સ્થિત થવી બહુ જ કડિન થઈ પડી છે

મૂળ શક્તિ ચેતનમય છે એમ કહી સકાય, બોલે એનું ચેતન કઈ આપણી પૃથ્વી પર જડ દ્રવ્યમા વ્યક્ત થતા ચેતનના જેવું નથી, તેમ તેની ચેતનના આપણી ચેતનના જેવી નથી એક દૃષ્ટિએ તો જડ દ્રવ્ય પણ મૂળભૂત શક્તિનો જ આવિર્ભાવ છે, પરંતુ જડ દ્રવ્ય અને અનિષ્ટ (evil) ના અસ્તિત્વનો કાયડો આપણી માધાગણ્ય બુદ્ધિથી કે દ્વિસસ્રીની મદદથી ઉઠેલી સકાય તેમ નથી, માત્ર યોગદ્વારા કેળવેલી વિજ્ઞાનમય દૃષ્ટિથી એનું જ્ઞાન થઈ શકે એમ કહેવામા આવે છે

અત્યારે આપણી પૃથ્વી પર અસ્તિત્વની ત્રણ ભૂમિકાઓ દેખા દે છે—જડ દ્રવ્ય, જીવન અને ચિત્ત દરેક ભૂમિકાના નિયમો નિયત હોય છે, અને હરકોઈ નીચલી ભૂમિકાના નિયમો તેની ઉપરની ભૂમિકાના તત્ત્વને લાગુ પડતા નથી દાખલા તરીકે, દ્રવ્યના જડ વિશ્વમા જે નિયમો પ્રવર્તે છે, તે નિયમોની મદદથી જીવનવ્યાપારોનો ઉદ્દેશ આપણે કરી શકતા નથી, અને માધાગણ્ય જીવનવ્યાપારોના નિયમો આપણા ચિત્તને લાગુ પડતા નથી મામાન્ય દૃષ્ટિએ દ્રવ્યથી લગેલું જે વિશ્વ આપણને જડ જેવું લાગે છે, તે દ્રવ્યના ભીનગમા જતા આધુનિક ભૌતિક વિજ્ઞાનને પણ એમ લાગે છે કે આપણી બાહ્ય ધન્દિયોને દેખાતું વિશ્વ પણ કોઈ તેનાથી અનીત એવી શક્તિનો દિક્ષકાલના પ્રવાહમા થતો આવિર્ભાવ છે, એટલે કે જડ દ્રવ્યને લાગુ પડતા જે નિયમો છે તેનું ખરું રહસ્ય કદાચ આપણે તેનાથી પર જઈને, જે શક્તિનો તે આવિર્ભાવ છે તેનો અનુભવ કરીએ તો જ આપણને મળી આવે આ રીતનો લે કોઈને અનુભવ થાય, અને એ જો આપણે જડ દ્રવ્યના નિયમોમા

* વિજ્ઞાનયોગ અનુવાદક - અબાલાલ પુરાણી, પ્રકાશક - શ્રી અરવિંદ કાર્યાલય—આનંદ દિં અટ્ટી રૂપિયા

રહેલા ખરા રહસ્યનું નિરૂપણ કરે તોપણ કદાચ આપણી મામાન્ય સ્થૂળ બુદ્ધિ, ભૌતિક વિજ્ઞાનના દૃષ્ટિબિંદુની મદદથી, તે સમજી પણ ન શકે

લિનલિન ભૂમિકાઓના વ્યાપારો લિનલિન નિયમોને અધીન રહીને થયે જાય, અને એ રીતે વિકાસક્રમમા ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચતર ભૂમિકાઓ અસ્તિત્વમા આવતી જાય—આ સત્ય આજની રૂશિયન ફિલસૂફીમા પણ સ્વીકારવામા આવ્યું છે રૂશિયાનું આધુનિક તત્ત્વજ્ઞાન યાત્રિક જડવાદમા (Mechanical Materialism) માનતું નથી જડ દેખાતું દ્રવ્ય પણ એને મન અપૂરત શક્યતાઓથી ભરેલું લાગે છે, અને વિકાસક્રમમા જેમજેમ અવનવા અખતરાઓને પરિણામે દ્રવ્યના નવાનવા સમૂહો અસ્તિત્વમા આવતા જાય છે તેમતેમ જૂના નિયમો ખોટા પડતા જાય છે, અને ઉચ્ચતર ભૂમિકા પર અમલમા આવતા નવા નિયમો દેખા દે છે ફેર માત્ર એટલો જ લાગે છે કે જે મૂળભૂત તત્ત્વમાથી વિશ્વની અનેક ભૂમિકાઓ અસ્તિત્વમા આવી છે તે તત્ત્વને આજની રૂશિયન ફિલસૂફી 'દ્રવ્ય' (matter) કહે છે, અને જૂના ૧૯મી સદીના યાત્રિક જડવાદથી પોતાનું મતલબ જુદું પડે તે માટે પોતાની ફિલસૂફીને 'તત્ત્વશોધન થયા પછીનો દ્રવ્યવાદ'—Dialectic Materialism એવું નામ આપે છે

એ મૂળભૂત તત્ત્વ એક આધ્યાત્મિક શક્તિ છે એમ આપણે જો સ્વીકારી લઈએ, તો શું ખાલ વિશ્વને કે શું જીવનતત્ત્વને કે શું આપણા ચિત્તને જો આપણે પૂરેપૂરું સમજીએ હોય, આપણે જો જ્ઞાન મેળવવું હોય,—તો આપણે એ શક્તિનો સાક્ષાત્કાર કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ આપણે એટલો સ્વીકાર કરીએ તો એમ પણ ફક્ત થાય કે વિશ્વના આધ્યાત્મિક તત્ત્વ કે શક્તિનો સાક્ષાત્કાર કરવો એનો અર્થ એ કે આપણા ચિત્તની ભૂમિકાથી જોયે રહેલી ભૂમિકાઓને અનુભવમા ઉતારવી

ઉચ્ચતર ભૂમિકાને અનુભવમા ઉતારવા માટે આપણી પાસે ઉચ્ચતર માધન હોવું જોઈએ માનવજાત પામે અત્યાગ શરીર, પ્રાણમય તત્ત્વ અને ચિત્ત એટલા ત્રણ માધનો છે આ ત્રણ ભૂમિકાઓ પછી વિજ્ઞાનમય ભૂમિકા આવે છે એમ કહેવામા આવ્યું છે વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાનો અનુભવ કરવા માનવે વિજ્ઞાનમય ચેતનાનો વિકાસ કરવો આવશ્યક છે, એટલે કે એ નવું માધન કે કરણ ઉત્પન્ન કરવું જરૂરનું છે

આપણે માની લેો કે આપણી મામાન્ય ચેતના કરતા ઉચ્ચતર ભૂમિકાની ચેતનાનો અનુભવ આપણા અત્યાગના કણો કરતા ઉચ્ચતર કણની મદદથી રાકેય છે આવા ઉચ્ચતર કણોનો પોતામા વિકાસ કરવો, અને એ રીતે ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે જિંદી ભૂમિકાઓને પોતાના અનુભવમા ઉતારી અધ્યાત્મગતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ ક્રિયાને આપણે યોગમાધના કહી શકીએ

મામાન્ય જીવનમા જેમ જુદાજુદા માણસો લિનલિન હેતુઓથી પ્રેરણાને એક જ જાતની પ્રવૃત્તિમાં જોડાય છે, તેમ અતિમ અધ્યાત્મગતત્ત્વના સાક્ષાત્કાર કરવાની ખાતમા ખતે એ સંભવિત છે ડાઈ ગાળગ પોતાના દુ ખનો છેવટનો ઉપાય રૂપા યોગમા પડે, તો ડાઈ ચિત્તની શાંતિ મેળવવા, તો બીજે વળી ડાઈ પોતાની અમુક મહત્ત્વાકાંક્ષાને સતોપવા યોગમાર્ગ મોકળું કરે તો તેમા નવાઈ ન ગણાય મૂળ અધ્યાત્મગતત્ત્વ તો એક જ

છે, તોપણ ભિન્નભિન્ન હેતુથી પ્રેરાઈને માણસો બ્યારે એનો સાક્ષાત્કાર કરવા પ્રયત્ન કરે ત્યારે દરેકના અનુભવમા વિશિષ્ટ પ્રકારનો બેદ હેતુઓની ભિન્નતાને લઈને ઊતરી આવે એ મમજી શકાય એવી બાબત છે અધ્યાત્મતત્ત્વની ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ ભૂમિકાઓનો અનુભવ કરવા અને એ એક જ તત્ત્વમા રૂપ્યા રહેવાના પ્રયોજનથી પ્રેરાઈને ભૂતકાળમા ધણા લોકોએ યોગમાર્ગ ગ્રહણ કર્યો હતો આ પ્રયોજન ઉપગત થી અગવિંદની યોગ-માધનામા એક નવું પ્રયોજન એ હિમેરાય છે કે અધ્યાત્મગતત્ત્વની ઉચ્ચતર ભૂમિકાઓનો અનુભવ કર્યા પછી પણ એ ઉચ્ચતર ભૂમિકાઓમા વમેલા સત્યોને માનવે આપણી આજની ભૂમિકામા ઉતારવાના છે એક જ અધ્યાત્મશક્તિમાથી ઉત્પન્ન થયેલા વિશ્વની વિચલણુતા એની છે કે એની નિગનિગણી ભૂમિકાઓ જાણે પોતે સ્વયમપૂર્ણ (self-sufficient) હોય એ રીતે વર્તે છે પરંતુ વસ્તુતઃ આમ નથી દરેક ભૂમિકા પર વમતા વિરોધી તત્ત્વો (આપણે તેને અહકારમય તત્ત્વો કહી શકીએ) એ ભૂમિકા જાણે પોતે બીજી બધીથી સ્વનત્ર હોય તે રીતે તેને પ્રવૃત્ત કરે છે પરંતુ બધી ભૂમિકાઓ વચ્ચે સુમેળ તો જ મધાય, કે જો—જો એક અધ્યાત્મશક્તિમાથી એ ભૂમિકાઓ અસ્તિત્વમા આની છે, તે શક્તિને તે બધી મુમગત રીતે વ્યક્ત કરે

આપણે ઉપર કહ્યું તેમ માણુમ આજે ત્રણ ભૂમિકાઓ પર વમે છે,—શરીર, પ્રાણ અને ચિત્ત આ ત્રણ ભૂમિકાઓ વચ્ચે પણ આજે તો સુમેળ નથી—અને કદાચ બધા સુધી માનવ આ ત્રણે ભૂમિકાઓથી ઊંચે જઈ પોતાના તમામ પ્રશ્નોનો ઉકેલ ન કરે ત્યા સુધી એ સુમેળ શક્ય પણ નથી લાગતો ઉચ્ચતર ભૂમિકા તરફ વિકાસ કરવા માટે માનવની અત્યાગ્ની ત્રણે ભૂમિકાઓ આજે જોની છે તેવી ને તેવી તો ઉપકારક યર્થ શકે તેમ નથી—કારણ અત્યારે તો તે ત્રણેમા કેટલાએ વિરોધી તત્ત્વો ગહેલા છે આ વિરોધી તત્ત્વો ત્રણે ભૂમિકામાથી નીકળી જાય, અને એક માત્ર અધ્યાત્મશક્તિની સુમગતતા જ એમા આવીને વસે, અને એ રીતે એ ત્રણેનું જો પૂરેપૂરું રૂપાંતર યર્થ જાય, તો જ માનવનો તેનાથી ઉચ્ચતર ભૂમિકા પ્રત્યેનો વિકાસ સિદ્ધ થાય વિજ્ઞાનમય ઉચ્ચતર ભૂમિકાના વિકાસને લીધે નીચેની ભૂમિકાઓનું રૂપાંતર થાય છે કે નીચેની ભૂમિકાઓનું રૂપાંતર થવાને લીધે ઉચ્ચતર ભૂમિકાનો સાક્ષાત્કાર શક્ય બને છે એ કહેવું અઘરું છે યોગસાધનામાં જો અધ્યાત્મતત્ત્વનો માત્ર અનુભવ કરવા ઉપગત તેને નીચલી ભૂમિકાઓમા પણ ગ્રિય કે સ્થાપિત કરવાનો પ્રાયમિક હેતુ હોય, તો ઉચ્ચતર ભૂમિકા પગનો વિકાસ અને નીચલી ભૂમિકાઓનું રૂપાંતર એ બંને બાપારો એક અખડ અવિભાજ્ય યોગસાધનાના પ્રયત્નની બે બાજુઓ જ ગણાય એટલે કે આપણે એમ કહી શકીએ કે બધા સુધી અધ્યાત્મતત્ત્વમા ચિત્તની ગ્રિતિ પૂરેપૂરી બધાઈ ન હોય, ત્યા સુધી નીચલી ભૂમિકાઓનું મમૂણું રૂપાંતર તો ન જ થાય

વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાનો સાક્ષાત્કાર એક નવીન સાધન કે કરણદ્વારા જ માનવ કરી શકે અત્યાર સુધી શુદ્ધિકાર, વિજ્ઞાન કે ફિલસૂફીની મદદથી, માણસે વિશ્વનો કાયકો ઉકેલવા પ્રયત્ન કર્યો છે, અને માનવશુદ્ધિ મૂર્ચ્છા પામી જાય ત્યા સુધી જઈ કોઈ અગમ્ય તત્ત્વની માણુમને ઝાંખી પણ થઈ છે આ અગમ્ય તત્ત્વની બેદી દીવાલને ઓળંગી તેનો સીધેસીધો અનુભવ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી એનું નામ ગાધના. જેઓએ આની શક્તિ

(૩) હિંદમાં આર્ય પુનઃરચનાનું કાર્ય

મુશ્કેલીઓ

(છેલ્લા જગદ્ગુરુ દરમ્યાન યુગપતે આર્યપ્રદેશ ખેદાનખેદાન બની ગયો હતો. એટલે ત્યાં આર્યોદ્ધારની યોજનાઓ સાથે ધર્મ વિના છૂટકા નહોતો. હિંદના ગામડાં તો વિનાયુદ્ધ મેદાન જેવા માફ થઈ ગયેલા છે. ગજતત્ત્વની ખેતરકારીથી ખેડૂતોનું લોહી સુસાઈ ગયું છે. છતાં ગજકર્મચારીઓને એ વિશે વિચાર કરવાની કુશલતા નથી એટલે આપણા નેતાઓને એ તરફ લક્ષ દેવાની જરૂર પડી છે.)

આપણા ગામડાં ભાગી પડવાના બે મુખ્ય કારણો છે, ગજકર્મ પગતત્ત્વ તે પાત્યાલ્ય અમૃતિ માથેનો મંત્રધ પશ્ચિમની અંશરૂતિના પાયા યત્રો છે. યુરોપના યત્રોના જમાનાને હિંદની આર્થિક ને સામાજિક રચનાને બિચવપાથવ કરી નાખી એ પહેલાં હિંદ મમાજ્ઞાના ગજતત્ત્વ ભોગવતું એમ કહી ગજાય. અયુક્ત કુટુંબ દેશભરતો ફાયદો હતો મમાજ્ઞ કર્તે. પરંતુ મમાજ્ઞો હતો. હક્ક માટે માર્ગ પશુ તકરાર ઉડાવતું નહિ. એવી તકરારની જરૂર પડી નહોતી. પશ્ચિમના કલ્પે અટકાવવા વ્યક્તિત્વના વિકાસની જરૂર હતી. તેને બદલે એ ધૂન હિંદમાં આપાત થઈ નવા કેકથી કેટલાકના મગજ ખગી ગયા. વ્યક્તિત્વની ધૂનમાં કર્તૃત્વાવાત વિચારર્થ મર્ધ એટલે કરજની મદત્તા મમત્તા વિનાના આર્ય મગજમાં વ્યક્તિત્વના બીજા બીડા બિતરી ગયા છે. (એ જ અત્યાગની માચી પરિગ્થિતિ છે.)

તેથી જ નેતાઓ સારિય ઉપર ભાર મૂકી રલા છે. પરંતુ પશ્ચિમની અંશરૂતિ માંજે જ સારિયબધ્ધતાના પ્રગણે પ્રાપ્ત થયા છે. અત્યારના જમાનામાં જૂના શુભોના મૂલ્યાંકન કરી ગયા છે એટલે અધાધૂધી પ્રવર્તે ગઈ છે. અત્યારે અગત્ય સાલાકી લેખાય છે.

અત્યારે ગજકાર શુ કરી ગઈ છે? દિલ્લસાત્ર પ્રગળ બને છે ત્યારે તે મહજ મચ આપે છે ને થોડાક લાગકાજની સાગડમાં સરૂઆત કરાવે છે. ખરું જોતાં તે ઘણું કરી નાં તેમ છે. વ્યક્તિઓ કે મડળ પામે ગજકરી મત્તા નથી. આર્ય પુનરચનાના કાર્યમાં આ એક મોટી મુશ્કેલી છે. સાગડિયાનો પુનરુદ્ધાર કરવા વાણીજવાતત્ત્વ જોઈએ, કામકાજની દૃષ્ટિથી જોઈએ. અત્યારે તો વ્યક્તિજવાતત્ત્વ પર કાપ મુકાયો છે. હિંદીઓ વિરુદ્ધ હિંદી જ લાભા કરનામાં આવ્યા છે. ગજકાર વિરોધી લોભાચી ધણી ગીજોતો તેને જોડો. ડર ને છે. આર્ય જનતાને અનુદાન મળે તો તે ગમમ પરતુરિથિતિ ન પાગખતા મીજે એ તેનો મુખ્ય ભવ છે. એટલે મારા કારા મારે પશુ આર્ય મત કળવાય તેથી એ ડર છે. અગ્નિ જ એમનાં દૂર ગળવામાં આવ્યો છે. અગ્નિ હોય તો આગ લાગે ને? પશુ અગ્નિની આવરવકતા જ લવાય છે. આર્યપ્રવૃત્તિની સરૂઆતમાં અમજવાંજે તેને પોષસાનો ધમક મળે છે, પરંતુ જ જગ નામના મારે છે કે પોલીમ ને આપણા જ માણસે મારફતે આડખીલીઓ બોલી કરી દેવામાં આવે છે. મગજત્ત્વ વિના આ પરિગ્થિતિનો અત જ આવવાનો નથી.

પરંદેશના પતનથી હિંદને પશુ પડતાવ પડ્યું છે. જૂની શુકા છોડી નૂતન હિંદે બદાન કોકિયુ કરવું જ જોઈએ. અમૂલ્ય દરકારો તેમજ મમજપૂરક વધારી લેવા જ જોઈએ. તો જ તે ઉગત મગજકે બિયુ મદે લખના આર્યો પડતાવા જ ઘટે. મનીએ ધરણદાર નીકળના શીખવું જ જોઈએ. પડે જ ને જોઈએ. ઓએ પુગવતુ પ્રગ્થિમય અર્ધાગ બની મદેત જોઈએ. પરંતુ એ મારે છોડવપાડ કે વરેવરમાં પોષવાના નથી. વ્યભિચારને શુદ્ધ પ્રે-

મનાવવાનો નથી માત્ર સત્ય વ્યક્તિત્વ જ ખિલવવાનું છે જોયા ચાગ્યની, જોયા આત્મ-
ભોગની હિંદને જરૂર છે

ઉદારતા, કાયદા ને મરજિયાત મહકારથી આ કાર્ય મિલક થશે દાનધર્મ બધે જ
અપનાવાય છે કાયદા ધડવાતુ કાર્ય કપડુ છે, સકચ છે ત્યા ચોગ્ય વ્યક્તિઓનો અંકુશ નથી
ત્રીજુ મુશ્કેલ છે, કાગણ કે મગકાર લોકો દિલ ખોલીને મળે એ ધમ્મજી નથી

આમ્ય પુનઃચનાના કાર્યક્રમની ગણજતા માટે બે વસ્તુઓની ખાસ જરૂર છે ચોગ્ય
કાર્યકર્તાઓ બહા કળા જોઈએ એવા કાર્યકરો મળે તો તેમને પોષવા ને તેમના કાર્યનો
વેગ આપવા નાણાની જરૂર પડે તે શ્રીમત વર્ગ ધાર્મિક દષ્ટિએ ઉદારતાથી પૂગ પાડવા
કમર કમવી જોઈએ સરકારના ટેકાની તો ખિલકુલ આશા રાખવાની છે જ નહિ, પરંતુ
કોઈ પણ કેન્દ્રસ્થાન વિકાસ પામે ત્યારે મગકારી વિગેધનો સામનો કરવા તૈયારી રાખવી
ધટે છે એવી પરિસ્થિતિમાં શ્રીમતો પણ લાવ પામી પેંચા આપતા અટકી જાય છે, જનાય
પૈમાની તાણુ નહિ પડે એમ માની વાઈએ તોપણ આમોદારનુ કામઠાજ ધીમુ જ ચાલવાનું
ને ધણીવાર નિરાશાજનક નીવડવાનું પરંતુ એ નિષ્કલતામાંથી આપણને વિજય મળવાનો
છે એ વાત વિમરવા જેવી નથી *

(૪) મંગળમાં ચેતનસૃષ્ટિ નથી

મંગળ પર ચેતનનું અસ્તિત્વ નથી જતા જે છે તે આપણે ધારીએ તે કળતા પણ
અમુલ્ય ને વિરલ છે મગળ મૃતપ્રાય થતી દુનિયા છે પાણી ને પ્રાણુવાયુનો જથ્થો ત્યા
ધણો જ ઓછો છે સૂર્યના અપાટાથી તે નિરતર ધટતો જાય છે એટલે ચેતનસૃષ્ટિ ત્યા
નથી શકે એમ છે જ નહિ

સૂર્યની છેક જ નજીક આવતાં મગળ પરની ગરમી ૬૦ ડિગ્રી ફેરેન્હીટ થવા જાય છે
સૂર્યથી અતિમ અંતરે હોય છે ત્યારે એની ટેમ્પરેચર ૦ હોય છે ચાલીસ કે તેથી ઓછી
ડિગ્રીની ગરમી તેની શ્યામ બાજુની લેખાય છે એવીમ કલાકમાં મહ ધરીની આમપામ
ફરી ગમે છે તે દરમ્યાન તેની સપાટીની ગરમીમાં ખૂબ જ ફેરફારો થયા કરે છે

આવા વાતાવરણને લીધે મગળ ગરમ જલદી થાય છે તેમ હડો પણ જલદી પડી
જાય છે પૃથ્વીના પટ પરનું કોઈ પણ વસ્તુ એની પરિસ્થિતિ ભોગવતુ નથી

એની ધરીના બંને છેડે બરફના ટોપ છે તે ખૂબ જ ફેરફારો અનુભવે છે ને તે દાગ
મગળ પરની ઝડતુઓ નિર્માણ છે ત્રીધ્મગા તેમનું કદ ઘટી જાય છે ત્યારે સિગિરમાં તે
સ્વાભાવિક વધે છે આવા પલટાઓને લીધે એ ટોપ બે અસ્તિત્વ ધરાવતા હોય તો
ધણુ જ પાતળા હોવા જોઈએ એવી માન્યતા ગંધાય છે

મગળની સપાટી ઉપર જળાની ગૂચણી હોય એવું દમ્ય જણાય છે કેટલાક અગોળ-
શાસ્ત્રીઓ એને પાણી ભર્યા જવા લાવવાના ત્યાના મનુષ્યોએ નિર્મેલા માર્ગો કહ્યે છે દડા
પ્રદેશમાંથી એ નહેરો ગરમ પ્રદેશ તરફ વળે છે એવો નિરધાર કરે છે એના વિપુલવૃત્તના
પ્રદેશમાં ખીળા ધાખા જણાય છે પાનખર નજીક આવતા તે વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ બને
છે એથી ધણુ અગોળવેતાઓ તેને લાજીપાલાનું વાવેતર કહ્યે છે, અને ઉપર જણાવેલી
નહેરોનો આ વાવેતર માથે સમઘ સાધે છે

* Rural Reconstruction Work in India, by S Lakshminarayana Sahu,
The People, October, 1934

(૫) લાગણીપ્રધાન લોકોટાળાં

ચુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકામાં દરમિયાન ૧૮૮૭ પછી પાચેક લગભગ પ્રાણ લોકોના લાગણીપ્રધાન અનેકા ટોળાએ લીધા હશે, પરંતુ તેમના ધણાજમાં પાછળથી નિર્ણય પુરવાર થયા છે.

આવા પાંચમાંથી એકાદમાં એકાદ એક પર તે અરોગ્ય શારીરિક સંબંધનો આરોપ હોય છે જ એમ પ્રેક્ષાટ લેખી વ્યથા છે આવા પ્રાણદગ્ધમાં લોકોની શક્તિ કે તેઓ જ કામગીરીમાં હોય છે સામાન્ય રીતે એક વાત મળે બીજી તેના કષ્ટતા આવા રોગોના પ્રસંગોએ એવી વાત ગણવાની રહેતી જોઈએ છે, એવું અમેરિકન યુનિવર્સિટીના મધ્યમ ગિદ્દ કુવામાં આપ્યું છે સામાન્ય મારી અગત્યનીવાળા બેમાં માળખેમાંથી લગભગ મવાનો માળખેનો આસા ટોળામાં બળવા ક તમારો જેવા દોરી વળે એમ પુરવાર થયું છે *

(૬) સ્વરાજ્યથી છેક જ ઊલટો કામી સુકાદો

સ્વરાજ્ય એટલે લોકોનું પોતાનું મત્ત અથવા તે તેમણે ચૂંટી કાઢેલા પ્રતિનિધિઓનું મત્ત પુરાતન દાખમાં તમામ નગરવાસીઓ બેસા મળતા ને મત્તવત્ત થવાવતા અર્વાચીન દેશી મત્તોમાં લોકોનું મત્ત લોકો મારે છે, પરંતુ લોકોમાં નથી મળતા પ્રતિનિધિઓના હાથમાં એ તપ મુકાયેલું હોય છે પરંતુ કામી ફેરવા નીચે મળેલ ને પ્રાણિક ધારમમાંઓમાં કાપદાથી નક્કી કરેલા વધુમતીના પક્ષોમાં, મદ્રાસ ને મધુકા પ્રાતોમાં છે તેમ, કા તે દિલ્હીઓએ જ ચૂંટેલા દિલ્હીઓ દળે, અથવા તે, પત્તન ને મદ્રાસ પ્રાતોની પેડે, મુમ્બાઈમાંએ જ ચૂંટેલા મુમ્બાઈમાં દળે, અથવા, બંગાળની માફક, મુસલમાનોએ ચૂંટેલા મુસલમાનો અને યુરોપિયનોએ ચૂંટેલા યુરોપિયનો દળે એટલે મદ્રાસ દિલ્હી કે પ્રાંતમાં પ્રતિનિધિઓમાં વ્યાપક સ્વરાજ્યતત્ત્વ નહિ હોય ત્યાં તે, અધીય કેમોના મતદારોએ ચૂંટી કાઢેલા પ્રતિનિધિઓનું નહિ પણ અમુક કામના મતદારોના પ્રતિનિધિઓનું એટલે કાપદાથી નિર્ણય મળેલી કામી બહુમતીનું તપ દળે મુકાયેલું બહુમતીવાળા પ્રાંતમાં બહુમતીનો એક પણ પ્રતિનિધિ એક પણ બીજામુકિત મતદારના મતથી ચૂંટાયેલો દળે નહિ દિલ્હી બહુમતીવાળા પ્રાંતમાં એક પણ બહુમતીપક્ષનો પ્રતિનિધિ મુકિતમાં કે પ્રાંતોમાંએ ચૂંટી મોંઢેલા દળે નહિ મળે એવા બહુમતીવાળા પક્ષો પણ ફેરવા માયા મત્તવત્ત દળે નહિ એ લોકો તે નામના જ મત્તવત્ત કહેવાને એમનું તા તે મા દેખાવતું જ રહેશે, કામના કે બીજા મત્ત તે દિલ્હી વહર, મત્તવત્ત વત્તવત્ત કે પ્રાંતોના મતદારો અને સામાન્ય વિદેશી મોકમોદારો દળે જ મળે એ પોતાની મોકમો જ માની મત્ત મળવશે.

પ્રત્યેક ને વત્તવત્ત મત્તવત્તનું મુકિતવત્ત એટલું જ હોય છે કે આત્મી લઘુમતી પોતાના પ્રતિનિધિઓના વિચારો પત્તવત્ત કે બીજા મત્ત કામોમાં કાને વધુમતી બની શકે છે આ રીતે દળે પત્તે પોતાના વ્યાપક, શક્તિ ને મદ્રાસ દિલ્હી મત્તવત્ત મત્તે વામ આપવાની મોકમ તપ મળે છે ત્યાં મત્ત પર આત્મી પત્તમાં ફેરવા મત્તના મત્તથી દળે મત્ત નગરની પોતાની વત્તવત્તનો મુકિત આપ આત્મ કેને આપવત્ત, અનિયમિત કે બીજી રીતે કે પ્રાંતોમાં ઉપર મત્તવત્ત કાપ પડે કે પરંતુ જે મત્ત પણ મત્તવત્તમાં

ધાર્મિક કામને કામ તરીકે ગ્રાહી સત્તાધારી બહુમતી બનાવી દે તો તે દ્વાગ દેશને પ્રગ્નકીય અને જવાબદાર રાજ્યતત્ત્વ મળી શકે નહિ ને ઉપર ગણાવેલા તમામ લાભો નિરર્થક બને એટલે કામી ચૂકાદાથી પ્રગ્નકીય ને જવાબદાર રાજ્યતત્ત્વનું મૂળતત્ત્વ કેવળ નાબૂદ થાય છે પરિણામે જે તે અમલમાં મુકાય તો હિંદને એવા રાજ્યતત્ત્વથી મળનાર તમામ ફાયદા હવામાં બહી જાય

મધુકૃત મતદારમંથોની યોજનામાં મધ્યગ્રંથ ને પ્રાતિક ધારામલાઓની બહુમતી ગમે તે ધાર્મિક પથ, કામ યા વિભાગની હોય તોય એમ કહી શકાય કે દરેક કામની પ્રગ્નએ તેમની ચૂટણીમાં ભાગ લીધો હોવાથી એ ચૂટણી માટે તે જવાબદાર છે એ જ પ્રમાણે આ પ્રતિનિધિઓ પણ એ મતદારો તરફની પોતાની જવાબદારી સમજે ને એમના દરેક લાભ ગાયવવા પ્રયત્ન કરવાની પોતાની કરજ સમજે

જુદા મતદારમંથોની યોજનામાં ફેટલીડવાગ એવું પણ બને કે બહુમતી માત્ર હિંદુઓએ અગર નો બિનમુસ્લિમ કે બિનખ્રિસ્તીએ ચૂટી કાઢેલી જ નીવડે, ફેટલીડવાગ તે મુસ્લિમોએ જ ચૂટી કાઢેલી નીવડે, અને જગાળ જેવા ફેટલાક પ્રાતોમાં એ બહુમતી મુસ્લિમો કે મુસ્લિમોને યુગપિયનોએ બેગી ચૂટી કાઢેલી નીવડે વળી સિદ્ધીશ હક્રગત તો ગહેવાની જ છે, એટલે હિંદના દરેક પ્રાતનું ગાળ્યત્ત્વ લોકોના દરેક પક્ષ જેને જવાબદાર ન હોય ને જે જાતે એવા પક્ષોને જવાબદાર ન હોય ને તેથી એમનું હિંન હૈયે ધરતા ન હોય એવા પ્રતિનિધિઓની બહુમતીદાર વિદેશી નોકરશાહીના હાથમાં ગહેગે આ પગિચિતિ બિલકુલ ધ્રુજવા યોગ્ય નથી એ નથી સ્વગભ્ય કે નથી જવાબદાર ગાળ્યત્ત્વ માટે ભાગે સિદ્ધીશ એવી વિદેશી નોકરશાહીનું એ ગજ થયે, ને તે પ્રગ્નના પક્ષોને ચૂટવાની નિમગ્ન ન હોય એવી બહુમતીથી ગાળ્ય કરગે

કામી ગૂઢાંત્રે હિંદુઓનું છેડ અપમાન ખાય એટલો અન્યાયી છે એમ ગાથી કહેવાનું નથી હિંદુઓને કામી ફેસલાથી ન્યાય મળ્યો હોત તોપણ વિલક્ષ્મ ને કામી કે વર્ગના મતદારમંથો એક મહાન અનર્થ તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવત ને રાષ્ટ્રે તેને જડમળથી નાબૂદ કરતા સુધી લડી લેવાનું જ ગહેત

કામી ચૂટાંત્રનું ભવર પણ માત્ર સ્વરૂપ સમજવાની ખામ જરૂર છે ને તેથી બધાગણપૂર્વક તેના મજબૂત સામનો કરવાની અગત્ય બિબી થઈ છે *

(૭) ફેસીઝમથી ઈટલી આખાદ થયું છે ?

ફેસીઝમમાં રમ લેનારે નીચેની અગત્યની વીગનો પર ખામ ધ્યાન આપ્યા સિવાય છૂટકો નથી દરેક દેશ આર્થિક મદી બોગવી ગ્લો છે એમ બહાનું ટાંઢી આ આઠડા ઉડાની દેવાય તેમ નથી ગ્રીણુવટથી તપામ કરીશું તો આપણને મગમગે કે ફેસીઝ્ટ આગેવાનો ગમે તેવી બાડોગો મારે છતાય ઈટલી જોટના ખાડામાં બિનરી ગયું છે, ખીજન દેશો કરતા એની પ્રગ્નને ઓછું વેડનું પડ્યું નથી

આર્થિક મલામતી અદસ્ય થઈ છે ફેસીઝમ સત્તામાં આવ્યું તેના આગલા વર્ષમાં એટલે ઈટલી મન ૧૯૨૨માં નામરીનો મરામરી આકડો માસિંડ ૩૨૧ હતો છ વર્ષ પછી

એટલે ૧૯૨૮મા એ માસિક આકડો વધીને ૯૭૦ થયો. દશ વર્ષના ફેસીટ રાજ્યમા એટલે ઈસ્વી મન ૧૯૩૨મા તે ૨,૦૦૩ પહોંચ્યો એટલે ૧૯૨૨ના આકડા કરતા તે દશ-ગણો વધી ગયો. ઈસ્વી સન ૧૯૩૨ની નાદારીઓનો આકડો ઇંગ્લંડના આકડા કરતા પાચ-ગણો વધારે હતો. ઈસ્વી સન ૧૯૨૧મા નાદારીઓનો વાર્ષિક આકડો ૧૮૯૬ હતો તે ઈસ્વી સન ૧૯૩૩મા વધીને ૨૧,૩૦૮ થયો હતો.

ઈસ્વી સન ૧૯૨૨મા ભરપાયા ન થયેલી પ્રોમિસરી નોટોની મુખ્યા ૩,૦૬,૭૦૩ હતી તે વધીને ઈસ્વી સન ૧૯૩૧મા ૧૬,૬૩,૭૧૬ થયો. ઈસ્વી મન ૧૯૨૩મા ઈટેલિયન રેલ્વેમા ૧૦,૦૧,૪૫,૦૦૦ ઉતારુઓએ મુસાફરી કરી હતી. ઈસ્વી મન ૧૯૨૫ સુધીમા ૭૨૦ માઈલની રેલ્વેમા વીજળીની શક્તિનો ઉપયોગ કરવામા આવ્યો. છતાં ઈસ્વી સન ૧૯૩૨મા ઉતારુ-ઓની સંખ્યા ૮,૦૨,૭૨,૦૦૦ ની થઈ ગઈ જે વીમ ટકાનો ઘટાડો સૂચવે છે. વ્યાપાર વધારવા નહેર કામકાજ પાછળ સારી પેઠે પૈસા ખર્ચાતા હતા, ત્યારે પણ ઈસ્વી મન ૧૯૩૨મા ૪,૪૫,૪૦,૦૦૦ ટન વ્યાપાર હતો તે ઘટીને ઈસ્વી મન ૧૯૩૩મા ૩,૬૯,૭૦,૦૦૦ ટન થઈ ગયો. ઈસ્વી મન ૧૯૨૨મા ૬૦ ન ભરવાને કારણે ૧,૩૫૭ મિલકતો હરાજ થઈ જવા પામી હતી ત્યારે ૧૯૩૧મા એ આકડો ૮,૧૯૦ સુધી વધી ગયો હતો.

ઈસ્વી સન ૧૯૩૨-૩૩ના અદાજપત્રમા ૬૦ કરોડ લાયર રાજ્યભો ખાતે જુદા કાઢવામા આવ્યા હતા. ઈસ્વી સન ૧૯૩૧-૩૨ના કરતા એક અબજ માં કરોડ રૂપિયા નહેર હિનના કામકાજમા ઓછા ખર્ચવામા આવ્યા હતા. ફેસીટમ સત્તા પર આવ્યું ત્યારથી કરેલા દોઢગણા વધ્યા છે. લગાઈની શરૂઆતના વર્ષોમા એટલે ઈસ્વી મન ૧૯૨૦-૨૧ ને ૧૯૨૧-૨૨મા અદાજપત્રોમા અનુક્રમે ૧૭ અબજ ૪૦ કરોડ ને ૧૫ અબજ ૭૦ કરોડ લાયરની ખોટ હતી તે જૂસી નાખવાની કળામા મુમોલિની ગૌરવ ધરાવે છે, પરંતુ નવી મદીના ઓકમા પાછો ખોટનો ખાડો વધના જ માડ્યો છે. ઈસ્વી સન ૧૯૩૩-૩૪મા તે આંક અમળેએ પહોંચ્યો. ઈસ્વી મન ૧૯૨૮મા લાખી મુદતનું કુલ દેવું ૮૪ અબજ ૮૦ કરોડ લાયર હતું તે વધીને ઈસ્વી સન ૧૯૩૪ના ફેબ્રુઆરીમા ૯૨ અબજ ૭૦ કરોડ લાયર થવા પામ્યું છે. ઈસ્વી સન ૧૯૨૮મા ચાલુ દેવું એક અબજ ૬૧ કરોડ ૮૦ લાખ લાયર હતું તે ઈસ્વી સન ૧૯૩૪ના ફેબ્રુઆરીમા વધીને ૯ અબજ ૮૭ કરોડ ૪૦ લાખ લાખ થયું છે. અત્યારે કુલ પ્રમત્તીય દેવું ૯૮ અબજ ૨ કરોડ ૯૦ લાખ લાયર છે. આ દેશની કુલ ખાનગી મિલકતના લગભગ ચોથા ભાગ જેટલું થયું છે.

નીચેના આકડાઓ ઘટતી આગાહી દર્શાવે છે.

મિલકત વિરુદ્ધના ગુનાઓ ઈસ્વી સન ૧૯૩૧મા ૨,૫૬,૩૯૫ હતા તે ૧૯૩૨મા ૩,૦૪,૬૦૯ થવા પામ્યા હતા. મુખ્યત્વે ખોટાક માટેની નાનીનાની ચોરીઓના ગુનાઓનું પ્રમાણ વધ્યું હતું. જન-મસમયની ખોડખાપણથી અગર તો અવિચારને લીધે ખાલમગણ-પ્રમાણ ઈસ્વી સન ૧૯૨૬મા ૨,૬૩૩ હતું તે વધીને ૧૯૩૧મા ૪,૩૪૦ થયું હતું. આ લગભગ ૪૮ ટકાનો વધારો ગણાય. ઈસ્વી મન ૧૯૨૭મા ૩૪,૭૦,૦૦૦ ક્વીનટલ ખાંડ વપરાયેલી પણ ૧૯૩૨મા તે વપરાશ ઘટીને ૨૯,૯૫,૦૦૦ થઈ જવા પામી હતી. એટલે માથાદીક એ વપરાશ પદર પાઉંડ હતો, ત્યારે ગ્રેટબ્રિટનમા માથાદીક ૯૮ પાઉંડનો વપરાશ હતો. ઈસ્વી મન ૧૯૨૬મા ૨,૯૫,૦૦૦ ટન શીંડુ વપરાયેલું પણ ઈસ્વી મન ૧૯૩૨મા માત્ર

૧,૭૮,૦૦૦ ટન જે વપરાયેલું ઈન્ડિયન સન ૧૯૩૨માં કોલમો ૧૯૨૯ કરતા ૫,૮૦,૦૦૦ ટન ઓછો વપરાયો હતો.

પગાર ને મજૂરીના દર પણ ઘટતા જ આવેલા છે ઈન્ડિયન સન ૧૯૨૧ કરતા અત્યારે પગાર ને મજૂરી ૩૫ થી ૫૦ ટકા વધી જવા પામ્યા છે ૧,૮૩,૦૦૦ ચોખા લણનારની મજૂરી ૧૯૩૧માં લવાદના ફરમાનથી દિવસના ૭૨ કે ૫૫ સેન્ટ ઘટાડી નાખવામાં આવી પરંતુ ઈન્ડિયન સન ૧૯૨૭ પછી જીવનનિભાવખર્ચમાં માત્ર ૧૫૭૩ ટકા જ ઘટાડો થયો છે. એટલે ખરીદશક્તિ ને જીવનનિર્વાહના ધોરણમાં નિશાળ વટાડો મૂક્યો છે ઈન્ડિયન સન ૧૯૨૮ થી ૧૯૩૨ સુધીમાં ૧૪ પોર્સન્ટ ઘટવા જવારે ઈન્ડિયન મજૂરીના દર પર પોર્સન્ટ વધ્યા છે આર્થિક સ્થિતિને લીધે ૨૦,૧૮,૫૦,૦૦૦ ખૂશલ થવા પામ્યા હતા. છતાં મામાન્ય જનતા ગરીબોને લીધે ખોરાક ખરીદી ન શકવાથી ઘઉંનો વપગાર ઈન્ડિયન સન ૧૯૨૯ના જુનાઈની ૩૧માં ૨૬,૩૬,૦૦,૦૦૦ ખૂશલ હતો તે ઘટીને અન્યારે ૨૨ કરોડ ખૂશલ થઈ જવા પામ્યો છે ખાદીની પેદાશ બહારના દેશોમાં વેચવા મરકાવ પ્રવાન કરી રહી છે *

રમણીકલાલ દલાલ

(૮) હિંદી રાષ્ટ્રીય સભા

આ સભાના વાર્ષિક અને ખાસ અધિવેશનો ૧૮૮૧થી આજ સુધીમાં આવન થઈ ગયા છે, તેમાં ૧૯૩૨ તથા ૧૯૩૩ની માસની જોડાયેમ્બર મહાઓનો મહાવેશ થાય છે, આ આવન અધિવેશનોમાં —

૨૮ હિંદુ નેતાઓ ૩૩ મહામા પ્રમુખ થયા હતા, પાંચ જણા એ વખત યોગેશ્વર.

૮ મુસ્લિમ નેતાઓ ૮ મહામા પ્રમુખ થયેલા

૫ અંગ્રેજો ૬ મહામા પ્રમુખ થયેલા

૩ પાગરીઓ ૫ મહામા પ્રમુખ થયેલા

તેમાં શ્રી દાદાભાઈ નવરોજી પણ વખત પ્રમુખપદ પામ્યા હતા

આ સભ્યામાં પણ સ્ત્રીઓનો મહાવેશ થાય છે, મિસીમ બિગેટ, મિસીમ નાયકુ અને મિસીમ સેનથુમ

એ લક્ષમાં લેવા જેવું છે કે લોકમાન્ય ટિળક, ગિપિનયદ પાલ અને શ્રી નિરુલભાઈ પટેલ જેવા મહાન પુરુષો પ્રમુખ થયા નહોતા.

આ મહામહા મુખર્ષી ઇલાહાબાદ ૧૩ વખત મળ્યા છે

આગત સમિતિના પ્રમુખો થયેલા એવા ૪૮માંથી માત્ર ૬ વ્યક્તિઓ ૮ મહામા પ્રમુખ તરીકે ચુકાયેલી

ગુ. મ.

(૯) પ્રજાસંઘમાં રશિયા સામિલ

રશિયા જીવિવાના પ્રજાસંઘનું ગર્વ જન્યુ છે લીગના મહામહા તરીકે બીજા ને દેશ છે તે અથવા ધનિકાના પ્રભુત્વવાળા દેશ છે, અને ને દેશોનું લીગમાં પ્રભુત્વ છે

તેઓ સામ્રાજ્યવાદી ધનિક પ્રભુત્વવાળાઓના દેશ છે ગણિયા મજૂરોના પ્રભુત્વવાળો દેશ છે લીગના જે અધિવેશનમાં ગણિયાને તેના સભ્ય તરીકે માન્ય કરવામાં આવ્યું છે, તેમાં ગણિયાના પ્રતિનિધિ સિટિવિનોફે કહેશે

“ પોતાનું કંઈ વિશેષત્વ તથા દીધા વગર તથા પોતાનું વ્યક્તિત્વ અટૂટ ગણીને, નૂતન આર્થિક તથા આમાળિક વ્યવસ્થાના પ્રતિનિધિસ્વરૂપે ગણિયા લીગમાં દાખલ થયું છે, અને જગતમાં શાંતિ સ્થાપવા માટે મહાજાતિમૂલકની મનોમલામાં પોતાની શક્તિ અને પ્રભાવ અનુભૂત કરવાનું એ સ્વીકારે છે ”

લીગે નાનીનાની કેટલીક જાતિઓના ઝગડા મટાડીને યુદ્ધનું નિવારણ કર્યું છે, એ સ્વીકાર્ય છે કિન્તુ પરાક્રમશાળી જાતિઓ (જેવી કે જાપાન) ની વખતે કંઈ કરી શકાય નથી તે ઉપરાંત સામ્રાજ્યવાદ એ વસ્તુ જ યુદ્ધને માટે પ્રવૃત્ત થવાની એક પ્રકારની વ્યવસ્થા છે સામ્રાજ્યવાદી દેશસમૂહની સરકારો સામ્રાજ્યવાદનો ત્યાગ કરી જે પોતપોતાના સામ્રાજ્યના દેશોને સ્વશાસક કરી દે, તો તેમ ચતા જગતમાં શાંતિ સ્થાપિત થઈ શકે નહિ તો કોઈ શક્તિશાળી દેશ ખીજા કોઈ દેશને જીતીને સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવા જશે ત્યાં લીગના ચાલકો યુદ્ધની વિરુદ્ધ શાંતિ સ્થાપવાની વધીલાત ટરવા જશે, તો તે વખતે જ તે શક્તિશાળી દેશ બોલી ઉઠશે “ આપે તો પહેલાંપહેલાં યુદ્ધ કરીને પોતપોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવી દીધું છે હવે અમારા આ કામમાં શું મોટે અટકાવ કરવા આવો છો ? પહેલાં આપના સામ્રાજ્યના દેશોને સ્વાધીનતા આપો તે પછી અમને ઉપદેશ દેવા આવજો ” જાપાન જે ચીનના સાધારણ તત્વના મચ્છગિયા વગેરે જૂલહ જૂખડનો મામ કરી ગયું છે, તે કોઈનો પણ નિષેધ માનતું નથી તેની પાછળ ઉપર્યુક્ત મનોભાવ જ મહેલો છે

ગણિયા લીગના ખીજા બધા શક્તિશાળી રાષ્ટ્રોને સામ્રાજ્યવાદનો ત્યાગ કરાની મક્કશ ખરું ? નહિ કરાવી શકે તો શાંતિ સ્થપાશે નહિ ગણિયા ખીજાઓનો સામ્રાજ્યવાદ ત્યાગ ન કરાની શકે ને જે પોતે જ સામ્રાજ્યવાદી થઈ પડે, તો તેનો લીગપ્રવેશ સુદ્ધભ્રમ થશે એમ લાગતું નથી

(૧૦) લીગનાં સભ્ય ભારતવર્ષ અને રશિયા

પ્રગતમંત્રીની એક કાર્યનિર્વાહક મંચિતિ છે, તેનું નામ લીગ કાઉન્સિલ તેની મધ્ય મધ્યા પદર છે એ પદમધ્યા પાય આગનો કાયમના સ્થિતન, ફ્રાન્સ, બ્રિટીશ, જર્મની અને જાપાનને આપેલાં છે જાપાને લીગનો ત્યાગ કરવાથી બેક આસન ખાલી છે, તે ગણિયાને દેવામાં આવ્યું છે અર્થાત લીગનું મધ્ય ચતા જ તે કાયમનું લીગ કાઉન્સિલનું પણ મધ્ય થશે, એ સત્યથી જ તે મધ્ય થયું છે

ખીજા બાજુએ ભારતવર્ષ લીગ સ્થાપનાની તારીખથી જ લીગનું મધ્ય છે કિન્તુ આજ પર્વત લીગ કાઉન્સિલના કાયમના સભ્ય થવાનું તો દૂર રહ્યું પણ, એક વર્ષને માટે અસ્થાયી મધ્ય પણ તેને બનાવવામાં આવ્યું નથી પોતાનો એક મત વધાવવાને માટે ગ્રેટ-સિટને મળથી જ ભારતવર્ષને મધ્ય બનાવ્યું છે કિન્તુ કાઉન્સિલ મધ્યોની મર્યાદામાં પગધીન ભારતવર્ષ ઉત્તર યાચ એવું ગ્રેટસિટન કમ્જીતું નથી નહિ તો ગ્રેટસિટન પ્રસ્તાવ ટરે તો અનત એકનાર પણ ભારતવર્ષ કાઉન્સિલનું અસ્થાયી મધ્ય બની શકત

ગણિયાની સ્વાધીનતા અને પરાક્રમ તથા ભારતવર્ષની પગધીનતા અને દુર્બળતા એ લીગમાં ગણિયા અને ભારતવર્ષની મર્યાદાની સિત્તનાના કારણ છે.

ભારત સંબંધી લીગનો વ્યવહાર

લીગનો વાર્ષિક ખર્ચ જે થાય છે તેને ૧૦૧૩ ભાગોમાં વિભક્ત કરવામાં આવે છે. દરેક ભાગને યુનિટ અથવા એકમ કહેવામાં આવે છે. શક્તિ, મર્યાદા, ધનવાનપણું વગેરેનો વિચાર કરી એક એક રાષ્ટ્ર મળ્યને કેટલાક રૂપિયા આપવા પડે છે. ભારતવર્ષ ૫૬ યુનિટ આપે છે. ભારતવર્ષથી વધારે યુનિટ આપનાર કંકન પાંચ જ દેશ છે તેથી કેવળ ભારતવર્ષની વિશાળતા અને લોકમખ્યાતાના પ્રમાણના હિમાળે નહિ, પણ તેણે આપેલા રૂપિયાના હિમાળે પણ, તેનો લીગ કાર્ડમિલના મુખ્ય હોવાનો દાવો, પેલા વધારા પૈસા આપનાર કંકન પાંચ જ દેશોની પછી આવે છે. પણ મરૂન વાક્યમાં કહ્યું છે કે “નિઃશ્વરો મુનરાશિનાશી” એ રીતે જ કહી શકાય, કે પગધીનતાના દોષમાં અન્ય બધા ગુણ વા ચોગ્યતા ખરિત થઈ જાય છે.

લીગ ભારતવર્ષ પ્રત્યેના અન્ય કર્તવ્યો કરતું નથી, તે અંગેકવાર કહ્યું છે ૧૯૨૬ માં પામતા લીગના નિમત્રણથી જીનિવા ગયા બાદ, મ જ એ પામત તરફ સૌથી પહેલા મર્યાદાગણનું ધ્યાન દોરેલું એમ લાગે છે. લીગના એક અધિચારની વાત કરીથી કંડુ છુ.

લીગના ખર્ચના ૧૦૧૩ યુનિટ પૈકી ૫૬ યુનિટ અર્થાત્ એકે માઠા પાંચ ટકા કરતા ઓછા વધારે ભારતવર્ષ આપે છે તેથી લીગના તાબાની નોકરીના એકે માઠા પાંચ ટકા ભારતીય લોકોને મળે એ ન્યાયત ઉચિત લેખાય. દિન્ટુ ૭૦૦ની અંદર ભારતવાસી કાયમના ૬ અને કામચલાઉ (અચ્ચાથી) ૩ નિયુક્ત થયેલા છે. કંકન કાયમની નોકરી જ ગણતરીમાં લેવા ચોગ્ય લેખાય. તે હિમાળે ભારતવાસી એકે એક પણ નોકરી (જગા) પામતા નથી. જો અચ્ચાથી ત્રણને પણ ગણતરીમાં લઈએ તો ભારતવાસી એકે ૧૩ ટકાથી પણ ઓછા નોકરી પામેલા છે, અને રૂપિયા આપે છે એકે સાઠ પાંચ ટકાથી પણ વધુ. તે ઉપરાંત એક બીજી વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે, ભારતવાસીઓ લીગના કોઈ વિભાગ કે ઉપવિભાગમાં પણ ચડતા દરજ્જાનું કામ પામતા નથી. નીચી નોકરીમાં જ નિયુક્ત થયેલા છે બગાળા ‘પ્રવાળી’ માથી.]

શ્રી. રામાનંદ ચટ્ટોપાધ્યાય

(૧૧) ખાર લાખ પાઉન્ડનું ટેલિસ્કોપ

ખગોળશાસ્ત્રીઓ ૫૨૦૦,૦૦૦૦૦૦,૦૦૦૦૦૦,૦૦૦૦૦૦ માઈલ નિરીક્ષણ કરી ગઈ એવા ટેલિસ્કોપનો કાચ હમણા જ ન્યૂ યૉર્કના ક્રેનૉગ ગ્લાસ વર્કર્સમાંથી ખરીદવામાં આવ્યું.

એ કાચનું વજન ૨૦ ટન છે તેનો વ્યાગ ૧૬ ફૂટ ૮ ઇંચ છે. માત્ર મહિના પહેલાં એને બીજામાં ફાટવામાં આવ્યો હતો.

એને બીજામાંથી બહાર તાકવામાં આવ્યો ત્યારે કારીગરો તેના પર ચાલી ગઈ એટલે તે ફેડા હતો.

આ એક અખતરો જ છે એ બીજાનો ફરી ઉપયોગ કરવાનો છે, પરંતુ એ બીજા પ્રયત્નમાં જો કોઈ અકસ્માત નડે તો તેની ખોટખાપણો ફર કરવા બીજા અગિયાર મહિના મેનત કરવામાં આવશે.

ગમે તે કાચની કિંમત એક લાખ પાઉન્ડ થશે. ટેલિસ્કોપના ટેકનોલોજીના ઈન્જીનિયરમાં માઉન્ટ વીલ્સન ૫૦ આગ લાખ પાઉન્ડના ટેલિસ્કોપમાં તે જડવામાં આવશે.

મગજ ને તેના મયગા બેઠાનએ એટલા નહક પ્રસન્ન થયે કે તેની ઝીણામાં ઝીણી વીગનો નગી આખે ઝીણવટથી તપાસી શકાયો

મગજ પર ચેતનવૃદ્ધિ છે કે નહિ, એની નહેરો જુદિવિદ્યમ હાગ થયેલાં માનુષી મર્જનો છે કે નહિ, કે ટેલિગ્રાફની જણુષોને લીધેએ બંધી માત્ર હન્ડગ્રાફ જ હતી તે હવે ખગોળવિજ્ઞાનો પ્રમાણપુર મર કહી શકે.

ટેલિગ્રાફ મધુર્જ તૈવાર થતા હજી બીજા બે વર્ષ લાગશે *

રમણીકલાલ દલાલ

(૧૨) ચીનમાં લોકશિક્ષણ

નિઃશ્વરતા ફર કવ્વા માટે ચીનમાં લોકશિક્ષણના વજીર પ્રયત્નો ચાલી રહ્યા છે ધણી વજીરએ પુખ્ત ઉમ્મરના શિક્ષકો મળતા નથી એટલે લખતાવાચતા આવડતુ હોય એવા બાળકો પામે જ એ કામ કરાવતુ પડે છે દિવસે સેઓ પોતે બસે છે, અને માગ પછી તેઓ બીજા લોકોને લખાડે છે સ્ત્રીઓમાં આ બાળશિક્ષકોએ ખૂબ કામ કરી બતાવ્યું છે એક કુટુંબમાં એક છ વરસના દીકરે પોતાની માઠ વગમતી આજીને યોગ જ વખતમાં લખતાવાચતા શીખવી દીધું છે

આપણે ત્યાં પણ આ રીતે કામ કરી શકાય એમ છે તેઉપરાંત આપણે ત્યાં બહુના મુવકસુવતીઓ એટલા બધા બેકાર છે કે ખૂબ યોગ ખર્ચે તેમની મારફતે અક્ષરજ્ઞાનનો ફેલાવો કરી શકાય દેશનો દારભાર બે આપણા હાથમાં હોત તો આપણે અપપૂરતુ મરકારી દેતુ કરીને પણ દેશમાં અક્ષરજ્ઞાનનો ફેલાવો કરી

પ્રવામી]

(૧૩) રશિયન પ્રયોગ

એક વર્ષ પહેલાં મોસ્કોની પચસીસ યોજના ખતમ થઈ. ધાર્યા પ્રમાણે એથી પૃથ્વીનું સ્વર્ગ બન્યું નથી તેમ જો યોજનામાં હિમાલય જેવડી બુઝો પણ થયેની નથી. પરંતુ એકરો મરવાને મરફતની પુનઃગનાના કાર્યમાં કીકીક આગળ વધાયું છે ને તેની આપણે નોંધ લેવી પડે છે

પ્રગતી અગળુ દગાનો પ્રથમ રશિયાએ પ્રથમ હાથ ધર્યો હતો ત્યાં મુઘી દેશમાં અગળુ દયા છે ત્યાં મુઘી ગાજીય પ્રગતિની ચાનો નકારી છે એવો લેનિનનો ખામ આમલ હતો ઈસ્વી મન ૧૯૧૮-૧૯માં ફર્ગિયાન માર્વર્તનિક કેશવણી એ ઉગર મનવાદીઓ ને જુદિયાનીઓનું ફરફરતુ સ્વપ્ન હતુ ઈસ્વી મન ૧૯૩૧-૩૨માં મરફત માર્વર્તનિક ફર્ગિયાન કેશવણી આકાશી અગિયાં વર્ષના બાગકો માટે યોજ્ઞમ થઈ છે ઈસ્વી મન ૧૯૩૩-૩૪માં બાર વર્ષની ઉમરના તમામ બાગકોને પળુ મરફત ફર્ગિયાન કેશવણી લેરી પડશે ઈસ્વી મન ૧૯૩૬માં પુરુષ વસ્ત્રીના ૬૦ ટકા, સ્ત્રીવસ્ત્રીના સિનેર ટકા ને મમમ વસ્ત્રીના ૪૮ ટકા અગળુ દયામાં હતા ઈસ્વી મન ૧૯૩૭માં માત્ર નવ ટકા પ્રગત જ અગળુ રહેવા પામી છે ઈસ્વી મન ૧૯૧૩માં રશિયામાં ૮૫૬ વર્તમાનપત્રો પ્રગટ થતા ને માત્ર ૨૭ લાખ નકલો ખપતી અગળુ માત્ર હજાર વર્તમાનપત્રો પ્રગટ થાય છે ને માર કદાઃ નકલો ઝીપડી નય છે પ્રથમપ્રગતન મરફત વધી ગયું છે

રશિયાની અભણ દશા માને ત્યાંની સરકારની જોડાઈની સફલતા ત્યાંના ક્રાન્સોમોલ —કમ્યુનીસ્ટ યુવકમંડળના સહકારને આભારી છે આ મંડળે દેશના ખૂણેખૂણે પોતાના સ્વયંસેવકો મોકલી આપ્યા હતા સામાન્ય જનતાને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ દેવા તેઓ આવશ્યક તમામ ઉપાયો અજમાવતા તેઓ શાળાઓ ને યુવતકાલયો ચલાવતા, ચોપડીઓ ને કપડા પૂરા પાડતા, લડોળ બાળકોને ને બીજાં અનેક કામ કરતા

જૂના જમાનાથી ખેડૂતો ખેતી કરતા એ રીતમાં મહત્વના ફેરફાર કરવાનું કામ સોવિયેટ સરકારે ઉપાડ્યું. રશિયા ખેતીપ્રધાન પ્રદેશ છે એથી ટકા વચ્ચે ખેતી પણ જીવે છે. પરંતુ લાખીલાખી પરીજોમાં વિલાસો કરવાની પુરાણી પ્રથાને લીધે પુષ્કળ નુકસાન થતું પાસેપાસે વાડો હોવાથી પગચાળું વનસ્પતિ ભરી નીકળવાથી બીજનો, મજૂરીનો ને મનુષ્યના તથા પ્રાણીઓના પરિશ્રમનો નફાનો દુર્લભ થતો પચવર્ષીય યોજનાએ સામુદાયિક ને વૈજ્ઞાનિક પાયા પર ખેતીવાડીમાં ગળજી વિકાસ માખ્યો

પચવર્ષીય યોજનાને મૌથી વધારે સફલતા ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં મળી છે લગાઈ પડેલા જે ઔદ્યોગિક સર્જન હતું તેમાં દશથી પણ ઓછા વર્ષની અંદર ૧૭ થી ૧૮૦ ટકા વધારો થયો છે એમ ઈસ્વી સન ૧૯૩૦ નાં જૂનમાં સોળમી કોંગ્રેસમાં રજૂકિતે જાહેર કર્યું હતું ઈસ્વી સન ૧૯૩૧માં બસો ટકા વધારો થયો જનતાજાની મદદમાં વિદેશી મદાય વિના આવી પ્રગતિ કાઈ જ કરી શક્યું નથી તેજ, પોલાદ, ધાતુના પતરા, વીજળીના યંત્રો ને ખેતીવાડીના માધનો પચવર્ષીય યોજનાના અંદાજ કરતા પણ વધારે ઉત્પન્ન કરી શકાયા છે તે ઉપરાંત ત્રણે નવા બાધકામોના જુવાળ આવ્યો હોય એમ સમગ્ર રશિયામાં નજર કરતા જણાય છે કારખાના, બધો, વિદ્યુદ્દ્યોત, રેલવે, ખાણો, ખેતીવાડી વગેરે દરેક પ્રકારનું કામકાજ ખૂબ જ વધી ગયું છે

આ ઔદ્યોગિક વિકાસમાં પણ ક્રાન્સોમોલે સારો ફાળો આપ્યો છે જ્યાં જુઓ ત્યાં ક્રાન્સોમોલના સ્વયંસેવકો કામ કરવાની ધગશે ધૂમતા માલૂમ પડે છે

કામદારોને રક્ષણ આપના કાયદા ઘડતા ને સામાજિક વીમાની બાબતમાં રશિયા જનતામાં સૌની મોખરે આવે છે ઈસ્વી સન ૧૯૧૮ના ૧૯૨૨ના કાયદાથી દિવસમાં આઠ કલાક મજૂરી લેવાનું નક્કી થયું છે આજે જરૂર કલાકનો દિવસ કરી નાખવામાં આવ્યો છે સાત દિવસને બદલે પાંચ દિવસે એક દિવસ વિગમનો ઠગવવામાં આવ્યો છે એટલે દરેક પાંચમે દિવસે વિગમ મળે છે એમ મહિનામાં છ દિવસ રમ્મ ભોગવાય છે લગભગ નવ દર્શાશ મજૂરીના વીમા ઉત્તરગવેલા હોય છે બીજા દેશોમાં વીમા ખાતે કારીગરોને ત્રીસથી ચાલીસ ટકા ભગવાના હોય છે જ્યારે રશિયામાં તેમને માથે કશો જ બોલો હોતો નથી સુવાવડ, બાળમલાળ, વૈદ્યકીય મદદ, અપગરક્ષણ, બેકારી, અશક્તિ, વૃદ્ધાવસ્થા, રહેઠાણ ને બીજી સગવડો માટે પુષ્કળ નાણા ફાળવેલા પાડવામાં આવે છે જૂના વખતમાં મજૂરજોને પણ સમાન લેખવામાં આવતી હવે તેમનું ખાસ રક્ષણ કરવામાં આવે છે તેમને રાત્રે કામ કરવા દેવામાં આવતું નથી કેટલાક આકરો કામોમાંથી તેમને સાવ બાકાત રાખવામાં આવે છે કારીગર સ્ત્રીઓના બાલકો માટે રમતગમતની ખામ યોજના હોવા છે માત્ર કારખાનામાં જ નહિ પરંતુ ખેતીવાડીમાં પણ વળી ત્યાં વર્તમાનપત્રો, માસિકો ને પુસ્તકો તેમજ અખ્યાસક્રમની પણ વ્યવસ્થા હોય છે અગાઉથી પૂરા પગારે કારીગરોને

રજ્ઞ મળી શકે છે પહેલાંના અમીરોના રાજમહેલોને આનંદધામો, વિરામગૃહો કે દવાખાનામાં પલટાવી નાખવામાં આવ્યા છે

જૂના જમાનાથી લાતો ખાતા મજૂરવર્ગ તરફના આ પક્ષપાતને બૌદ્ધશૈલિક ક્રાંતિની શરૂઆતમાં વધાવી લેવામાં નહોતો આવ્યો, કાગળુ બુદ્ધિશાળીઓનું સ્વમાન દુભાતું પરતુ પચવર્ષીય યોજનાથી સામાજિક અર્થશાસ્ત્રમાં બુદ્ધિશાળીઓની અગત્ય સ્વીકારાર્થ છે એટલે હવે કોઈ પણ જાતની આડખીલી ગ્રહેવા પામી નથી

રશિયાની પચવર્ષીય યોજનાથી વેસ્થાવાડો સાવ નિર્મૂળ થયો છે પુરાણ દિવસોમાં તો આ દિશામાં રશિયા છેક તળિયે જઈ બેઠું હતું નવી યોજનાની નેડે રાષ્ટ્રીય સલામતી ખાતર આ પ્રશ્ન ઉપાડી લેવાયો ત્રીમ લાખ વેસ્થાઓને ઘઘે લગાડી દેવામાં આવી છે. વેસ્થાવૃત્તિમાં ૩૯ થઈ ગયેલી મહિલાઓ માટે પ્રોશીલેક્ટોરિયમ નામની સંસ્થાઓ બની કરવામાં આવી છે ગુનેગારોના જીવનને પણ પલટો આપવાના રશિયામાં સુદર પ્રયત્નો થયા છે ખીજી પચવર્ષીય યોજનાનો પૂરેપૂરો અમલ થતા જ રહીસહી ક્ષતિઓ આપોઆપ સમી જશે એમ ધારવામાં આવે છે હિંદને પણ આ પ્રવૃત્તિની ઊજળી બાજુનો ધડો લેવો પડે છે *

રમણીકલાલ દલાલ

મુંબઈમાં ભરાયેલી ૪૮મી કોંગ્રેસનું મુખ્ય કામ હિંદના ગામડાંનો આર્થિક પુનરુદ્ધાર ગણાવુ જોઈએ એ કામ કોંગ્રેસના ઉપક્રમથી ચતુ હોવા છતાં તેને રાજ્યપ્રકરણથી અલગ કર્યું એ યોગ્ય થયું છે, કારણ કે અત્યારે ગામડાંનો આર્થિક સરકારની કોંગ્રેસની રાજ્યપ્રકરણી હીલચાલ તરફ કરડી નજર છે. **પુનરુદ્ધાર** કોંગ્રેસની રાજ્યપ્રકરણી નીતિ તરફ સરકારની ગમે તેવી દૃષ્ટિ હોવા છતાં તેની આ હીલચાલને સરકારે મદદ કરવી જોઈએ અને બધા સરકારી નોકરાને ખાનગી રીતે મદદ કરવાની છૂટ આપવી જોઈએ કારણ કે આ કામ ખરી રીતે મરકારનું પોતાનું છે પણ એ સરકારે પોતે વિચારવાનું છે, અને સરકાર ન વિચારે તો પણ કોંગ્રેસના જે સભ્યો વડીધારાસભામાં ગયા હોય તેમણે આ કામને સગવડ કરી આપવાનું કરવું જોઈએ એ રીતે એકવાર ફરી વાર ધારાસભા આપણને કેટલી મદદ કરી શકે છે તેની કમેટી થશે.

આ મંબઈમાં એક બીજો વિચાર કરવા જેવો છે અત્યારે દુનિયામાં સાંવેન્ટ્રિક મઠી ચાલે છે જેને માટે આપણે મહામઠી નામ વાપરી શકીએ એક જ મહામઠી ધંધામાં હોય અથવા અમુક ઝાતુની જ અમુક વરમતી જ હોય તેને સાધારણ મઠી કહીએ પણ હમણા ચાલે છે તે મહામઠી છે. આખી દુનિયામાં અને બધા ધંધામાં છે આ મઠીના બધા કારણો હજી જણાયા નથી તે અમુક વખત રહે પછી ચાલી જાય છે એવો સામાન્ય અનુભવ છે આ વખતની મઠી ગયા વિગ્રહના દેવા ન અપ્રાપ્તને લીધે વધારે લાખી ચાલી છે પણ કહે તે બધ ચર્ચ પાછી બધા ધંધામાં તેજી આવવાના કાર્પ કાર્પ લક્ષણો જણાય છે મહાત્માજીએ આદરેલો આર્થિક સમુદ્ધાર આ જ મોકા પર હોવાથી કદાચ આ કામને આવતી તેજની મદદ મળે !

નહિતગ મરકારની મદદ વિના આવા કામો ધણા મુશ્કેલ છે એ સ્થિતિમાં પૈસાદાર અને મધ્યમ વર્ગોની, બીજા કશામાં નહિ તો વેચાણમાં મહાત્માજીની સલાહ સચના મુજબ સ્વદેશીને ઉત્તેજન આપી આ કામને મદદ કરવાની ફરજ છે પણ આપણા લોકોમાં વેચાણમાં સ્વદેશીની દૃષ્ટિ રાખવાની ટેવ જ હજી મિલ્લ ચર્ચ નથી !

પ્રમંથે કપડવજ જવાનું થયું મદ્રગત હરિલાલ દેમાઈએ ત્યાં જાહેર સેવાનું બીજ વાવેલું તે હજી ધીમે ધીમે પાગળાં કરે છે કેટલાક જુવાનો સેવાના કાર્યો કરે છે અને અખાડો ચલાવે છે પણ તે સિવાય આખા શહેરમાં કશું જ આશાપ્રદ નથી આ જુવાનોને મદદ કરવાને બદલે ત્યાંના ન્યાતના મોટા ગણાતા તેમને હરકત કરે છે. તેમને અખાડો ચલાવવા માત્ર કાયમી

શકે ? એટલે મહાસભાએ પોતાની નીતિ તટસ્થતાની જાહેર કરી, જોકે માથેસાથે એટલું સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું કે કોમી સુકાદો નાખૂદ થવો જોઈએ અને સ્વેતપત્ર સાથે એને પણ દફનાવવાનો રહેશે

પરંતુ પડિત માલવીયજી અને શ્રી આણે આ બાબતમા મહાસભાથી જુદા મત ધરાવતા હતા તેમણે તો હિંદુદષ્ટિ ધારણ કરી સુકાદો અસ્વીકારવાની વાત રજૂ કરી તેમનું દષ્ટિબિંદુ મહામભાના ખીન્ન આગેવાનો ન સ્વીકારી શકયા પરિણામે માલવીયજીએ જુદો પક્ષ સ્થપાવ્યો આ મતભેદનો પડધો મુસલમાનોમા પણ પડ્યો અને એમણે પણ કોમી સુકાદા ઉપર કમર ઝસી લડી લેવાનો વિચાર કર્યો

દેશમા—મહામભામા—આ બપરાત એક ખીન્ન બળ વધતું જતું હતું અને તે સમાજવાદીઓનું, મહાસભા મજૂરો અને ખેડૂતોનું હિત વિચારતી નથી પણ તે તો મૂડીદારો અને મૂડીવાદીઓને પોષક છે એમ માનનારા કેટલાક સુવાન કાર્યકર્તાઓએ પોતાનો એક પક્ષ ગાળ્યો અને દેશમા પોતાની બહુમતી કરવા કમર કરી આજે દેશનો મૂડીદાર વર્ગ મજૂરો અને ખેડૂતોને ચૂસી રહ્યો છે તેનો કાઈ પણ ઉપાયે અત લાવવો જોઈએ એ લક્ષ્યને સિદ્ધ કરવા વર્ગવિગ્રહનો સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો અને સાધન તરીકે હિંસા પણ અનિવાર્ય માનવા લાગ્યા આ મત ધરાવનારો વર્ગ મનિનય લગની લડતમા માપડેલી નિષ્ફળતા અને તેમાયે ખામ કમીને આગળપડતા આગેવાનોના મોળા વલણના પ્રત્યાધાતરૂપે હોઈ તેનો પડયો દેશમા પડવા લાગ્યો અને મહામભાના કેટલાક કાર્યકર્તાઓ તેના વહેણમા તણાવા લાગ્યા

મહાસભાના તત્રમા પણ ખૂબ સડો વધી ગયો હતો પક્ષાપક્ષી, ગાળાગાળી અને દગોપ્રપચ હોવાના અનેક દાખલા ઊભા થવા લાગ્યા અને નવી ચૂટણીમા આ કારણે ગ્રંથજેગ્રંથજે ઝઘડા ઊભા થવા ખાદીની બાબતમા કાર્યકર્તાઓને આગ્રહ મોળા અને કેટલાક દાખલામા દબી દેખાયો આનાથી અજાણને ગાંધીજીએ મહાસભાના રૂપરંગ બદલી નાખવાની જરૂરિયાત જણાવી એના પાયામા જ કેટલાક સુધાગ કરવા મળ્યાં નિવેદન બહાર પાડ્યું અને પોતે સૂચવેલા સુધાગ મજૂર ન થાય તો પોતે મહામભામાથી ખમી જવાનું જાહેર કર્યું આ નિવેદન બાદ તેમણે પાછળથી ખીન્ન નિવેદન બહાર પાડી પોતાના અગાઉ સૂચવેલા સુધારા વિષેનો આગ્રહ જતો કર્યો પણ પોતે હાલને તબક્કે મહામભામાથી ખમી જવાનો પોતાનો નિશ્ચય મક્કમપણે જાહેર કર્યો આ નિવેદનમા પણ તેમણે મહામભાનું બધારણ એવી જાતનું ઘડવાની સૂચના કરી કે મહામભા શાસ્ત્રી કાર્યકર સગ્યા બને અને દેખાવો પાછળ વેડફાતી શક્તિનો બચાવ થાય ઉપરાંત તેમણે ગામડાના ઉદ્યોગોનો પુનરુદ્ધાર કરવા એક સ્વતંત્ર મંડળ સ્થાપવાની જરૂરિયાત જણાવી

આ સ્થિતિમા એટલે કે એક બાજુ ધારાગભાપ્રવેશના, કોમી સુકાદા પ્રત્યેના વલણના, સમાજવાદી કાર્યક્રમના અને ગાંધીજીની નિષ્ઠાના મુખ્ય પ્રશ્નો ઊભા થયા એ વિષે વિચાર કરી પોતાનો હેતુનો નિર્ણય જાહેર કરવા ગયા માગમા મુબઈને આગણે ૪૮મી રાષ્ટ્રીય મહામભાની બેઠક મળી

આ મહામભા હિંદની ઔદ્યોગિક રાજનગરી—વેલવનગરી મુબઈમા લગનારી હોવાથી બધી તૈયારી બાદશાહી હતી બહુ જ ઓછા મમથમા તૈયારી કરવાની હોવા છતાં છેલ્લી થડીએ બધું બગાળર તૈયાર કરી દીધું અને કાર્યવાહી સપૂર્ણ રીતે પાર ઉતારી

મહાસભાનું પ્રમુખપદ બિહારના પ્રાણરૂપ આગેવાન રાજેન્દ્રપ્રાણને આપવાનું મમથ

દેશે સર્વાનુમતે દરાવ્યું હતું સામાન્ય રીતે મુખર્ષીને આંગણે મહત્ત્વના પ્રસંગોએ જ મહાસભાની બેઠકો મળી છે સને ૧૯૧૫ થી ૧૯૩૪ સુધીમા મુખર્ષીએ ત્રણ બેઠકો ભરી અને તે ત્રણે ઐતિહાસિક બની સભોગની વાત છે કે ત્રણે વખતે પ્રમુખ બિહારી આગેવાન જ હતા બિહાર અને મુખર્ષીનો એ સબધ સનાતન રહે એવી આશા રાખીએ તો નિષ્ફળ નહિ નીવડે

રાજેન્દ્રબાણુનુ સ્વાગત અદિતીય હતુ એની મરખામણીમા શહેનશાહના મળ્યારાહણના તથા ગાંધીજીની લડનથી પધરામણી વખતના પ્રમોગ જ મૂકી નકાય. આખુ મુખર્ષી શહેર રાષ્ટ્રપતિના દર્શન અને સ્વાગત માટે અધીરુ બન્યુ હતુ સ્વાગતની મવળી તૈયારીઓ પ્રમોગે સ્વયંપ્રેરણાથી કરી હતી અને પોતાનો મહાસભાને હાર્દિક ટેકા છે તે સિદ્ધ કરી બતાવ્યુ હતુ

મહાસભાની વિધિમરની બેઠક શરૂ થાય તે અગાઉ મળેલી વિષયવિચારીણી સમિતિની બેઠકની શરૂઆતમા વિદાય થતા પ્રમુખ મરદાગ વલ્લભભાઈએ ધ્યાનનિયુક્ત પ્રમુખ બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદને પોતાનુ સ્થાન મોખ્યા બાદ ગાંધીજીએ પોતાની સ્થિતિ મમગવણુ નિવેદન કર્યું પોતાના નિવેદનમા એમણે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યુ કે મહામભા છોડવામા એમનો હેતુ મહામભાને પાંગળી નહિ પણ મશક્ત બનાવવાનો જ છે આજ સુધી મહામભાએ તેમની સામે બોધને જ કામ કર્યું રાખ્યુ છે, હવે તેણે પોતાના પગ ઉપર ઊભા મૂકીને કામ કરવાનુ શરૂ કરવુ બોધને વળી મહાસભામા આજે જે નીતિમજ્જના પેસી ગઈ છે તેમજ સત્ય અને અર્દિસા પ્રત્યેની તમન્ના છટી છે તેનાથી પોતાને ખૂબ દુઃખ થવાની વાત જણાવી તેમના નિવેદનના નીચેના શબ્દો તેમની સ્થિતિ બગબગ રજૂ કરે છે

“મારી ફરજનો હોદ્દો છોડી દેવાની અગર મહામભાનુ કાર્ય છોડી દેવાની મારી મારાંયે ધમ્કા નથી મહામભાને જે વજન દબાવી રહ્યુ છે તે ઊંચકી લેવા હું મહામભાને છોડુ છુ, જેથી મહાસભા વિકાસ સાધે અને હું પણ મારી શક્તિઓને વિશ્વાસી શકુ હું તમાગથી એ ખીના છુપાવી શકતો નથી કે અર્દિમામા—મનસા, વાચા, કર્મણુ અર્દિમા—વિશુદ્ધ અર્દિમામા જે સામર્થ્ય રહેલુ છે તેને વિકમાવવા માટે હું મહામભા છોડુ છુ બે તમે એમ પુરવાર કરશો કે તમે બધા અર્દિસક છો તો બે હું દિગાલયના ગિરિશૃંગોએ વસ્યો હોઈશ કે બગલ્લમા આવાસી રહ્યો હોઈશ તોપણ હું તમારી સમક્ષ હાજર થઈશ અને આપણા આદર્શની સિદ્ધિ અર્થે તમને દોરીશ ”

ગાંધીજીના નિવેદન બાદ પડિત માલવીયજી સુદ્ધાત કેટલાક આગેવાનોએ તેમને ફરીથી વેચાર કરવા વિનવતિ કરી પણ, ગાંધીજીએ પોતાનો નિશ્ચય મક્કમ હોવાનુ જણાવી ચાલુ મહામભાનુ કાર્ય પૂરુ થતા પોતાને નિવૃત્ત થવા દેવાની રજા આપવા માગણી કરી

વિષયનિર્ણાયક સમિતિમા ગાંધીજીએ કરેલુ ખીજુ નિવેદન ગ્રામઉલોગ સધ સ્થાપવાનો રોાય રજૂ કરતી વખતે હતુ આ સંધને રાજકરણથી એટલા પ્રમાણમા અલગ રાખવામા આવશે કે સરકારી નોકર પણ તેમાં બળવામા અડચણ ન માને આજે હિંદુસ્તાનના લાખો ગામગામા પ્રવર્તતી બેકારી મટાડવાના ઉપાયો આ મધ યોજશે અને યતવાદના અનિષ્ટ પરિણામોનો સામનો કરશે ગાંધીજીએ જણાવ્યુ હતું ‘હું તો એ ધમ્કુ છુ કે આપણે ત્રોના ગુલામો બનવાનું નથી મારે તો યત્રોને ગામડિયાના ગુલામો બનાવવા છે ’ તેમની ઉપર મડીવાદીઓના એજન્ટ હોવાનો આરોપ મૂકવામા આવે છે તેના જવાબમા તેમણે જણાવ્યુ “હું તેમનો એજન્ટ નથી હું તો જે નાણા મડીવાદીઓ ખીન્ન પાસેથી લે છે તેમની પાસેથી પડાવી મજૂરોના બદા માટે તેમની લૂટ ચલાવુ છુ, અને તેઓ પણ મોંઘાના બદા માટે ઉપયોગ કરવા મને આપે છે ”

આ સઘની સ્થાપનાનો ઠરાવ મહામહાત્મા ખુલ્લી બેઠકમાં મહેલાઈથી પમાર થયો હતો. ગઈ મહામહાત્માએ સચનાતમક કાર્યની દિશામાં મોટામાં મોટું પગલું ભર્યું હોય તો આ મઘની સ્થાપનાનો ઠગવ કર્યો એ જ હતું.

વિદાય થતી વખતની ગાંધીજીની બેઠ એ બધાગણના ફેરફારો પોતે ગદાસલાની બેઠક પહેલા સૂચવેલા બધા સુધાગ તો મજૂર ન થયા, પણ એ દિશામાં પગલું ભરાઈ ચૂક્યું છે બધાગણના ફેરફારનો ઠગવ વિધવનિર્ણાયક સમિતિમાં છેલ્લના જે સ્વરૂપમાં પમાર થયો તે સ્વરૂપમાં મહારાજા પાસે રજૂ થયો ત્યારે તેનો મુમ્દો કાઢીની પાસે ન હતો છતાં મહારાજાએ ગાંધીજી પ્રત્યેની પોતાની લાગણી પ્રદર્શિત કરી તેમના વચન ઉપર તેને પસાર કરી દીધો. બધાગણનો ઠગવ વિધવનિર્ણાયક સમિતિમાં રજૂ કરતી વખતે તેમણે લગભગ બે કલાક સુધી પ્રત્યન કર્યું હતું તેનો સાર એ હતો કે આપણી કાર્યપદ્ધતિ મરણ અને કાર્યમાધક બનાવવી જોઈએ, અને તેમ કરવા જતા સખ્યાબળનો વિચાર ન કરવો જોઈએ તેમણે જણાવ્યું “શુ તમે એમ માનો છો કે ૫૦ પેઢી પછી કાઈ સમયે તમે સપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મેળવી શકશો ? સમાજવાદના સિદ્ધાંતો તો તેની પણ હદ વિતાવે છે મારી તો સૂચના છે કે આપણી પાસે માપણીનું માધન હોવું જોઈએ હું એમ કહું છું કે જે દિવસે માનવજાત આદર્શોમાં માન્યતાનો ત્યાગ કરશે તે દિવસે માણસો પશુસમાન બનશે.

“જે આજે તમે સત્ય અને અહિંસામાં માનતા હો તો તે જાહેર કરો. આથી એમ નથી કે તમે ૧૦૦ એ ૧૦૦ ટકા સાચા છો હું પોતે જ અણીશુદ્ધ સાચો નથી જો હું તેવો હોત તો મારા શખ્દો તાતા તીરની માફક તમને ભેદત અને તદન સ્વચ્છ પાછા ફરત. મારે તો મારા આદર્શોની સિદ્ધિ અર્થે યત્ન આદરવો જોઈએ શુ ‘કાર્લ માર્ક્સ’ પોતાના આદર્શોની મિદ્ધિ બેવા જીવત રહ્યો હતો ? શુ તેમાં પરિવર્તનકાળ પ્રાપ્ત થયો નથી ? અને શુ જે અર્થો કાર્લ માર્ક્સે વિચાર્યા પણ નહોતા તેવા લિન્નલિન્ન અર્થ હવે તેને લાગડવામાં આવ્યા નથી ?

“જે તમે ‘ન્યાયી અને શાત’ માધનોનો અર્થ ‘અહિંસા અને સત્ય’નો માનતા હો તો તમાગ આદર્શોની સિદ્ધિઅર્થે તમે જે મિદ્ધાનતા યોગ્ય માનો છો તેવું વર્ણન કરો અને તે તમારું માપણીયત બનશે પણ હું જે માણ છું તે એ છે કે તમારી પાસે તમારું માપણીયત હોવું જોઈએ તમારે તમાગ આદર્શોપરત્યે મપૂર્ણ વિચારો અને માધનો હોવા જોઈએ અને તે તો બદલી શકાય તેની શખ્દચના છે, એ તો તમે જાણો છો. સ્વારાજ્ય એ તમારું ખ્યે છે તેનો અર્થ પૂર્ણ સ્વગભ્ય છે પણ કાઈકે કહ્યું છે કે સ્વગભ્ય એટલે મપૂર્ણ સ્વતંત્રતા નહિ એથી આપણે સ્વગભ્યને પૂર્ણ સ્વગભ્ય એવું નામાલિધાન કર્યું.”

“સાચી રીતે હિંદી પ્રગ્નના મમ્દ માથે જ્ઞાતપ્રેત થયેલા અને જેઓ પોતાના દરેક આસોચોસે પોતાનો નહિ પણ હિંદના ગામડાનો જ વિચાર કરે છે તેવા થોડાક માણસો પણ આપણી પાસે હોય તો એથી આપણા આખા પ્રશ્નનું નિવારણ આવી જાય, અને સ્વગભ્ય લાખો માધક નજીક લાવી શકાય તે જ આશા હું સેવું છું અને તેને માટે મારી જખના છે.”

x

x

x

મહારાજાની વિધિમરની બેઠકની મરજ્યાત લારે દખદખા વચ્ચે થઈ હતી હજારો વીજળીના દીવાની રાશની વચ્ચે, આકાશના છત્ર નીચે, વરસીને માગતીરે લગભગ ૫૦ હજાર માણુમેની હાજરીમાં બેઠકની શરૂઆત થઈ શરૂઆતમાં પ્રમુખનું મગ્વમ મગ્વમાં દાખલ થતી વખતના દરેકે દરેકના હૃદયને અમર કરી હતી અયસેવકા અને મેવિકાઓના

માથમાં મહામહાના પ્રમુખ અને અન્ય આગેવાનો સુમધુર બેંડની આગેવાનીવાળા સરઘમમાં દાખલ થયા હતા. સભાની શરૂઆતમાં મંગીત થયા બાદ સ્વાગતપ્રમુખ શ્રી નરીમને દેશના કયા મળેગોમાં અને સ્વાગતમંમિતિની કેવી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે મહામહા ભરાતી હતી તેનું વર્ણન કર્યું હતું. પોતાના વ્યાખ્યાનમાં તેમણે મુશ્કેલીએ લડતમાં આપેલા મૌરવભર્યા કાળોનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો અને જુદાજુદા ગાંધીય મુદ્દાઓ ઉપર દેશમાં પ્રવર્તતી સ્થિતિની રજૂઆત કરી હતી.

ગૌરૂપતિ ગજેન્દ્રપ્રસાદે પોતાના વ્યાખ્યાનમાં દેશની ગાંધીય પરિસ્થિતિનો ઉલ્લેખ કરી ૧૯૩૧ના મધિકાળ પછી મગકારે એક પછી એક ભરેલા જુલ્મના પગલાંનું વર્ણન કર્યું હતું. ભાષણમાં તેમણે સ્વેતપત્રની લંબાણથી પરીક્ષા કરી તેની મખત ઝાટવણી કાઢી હતી તેમણે જણાવ્યું હતું: “બધાજણમાં સ્વયંવિદાન માટેની કાર્ક પણ જોગવાઈ નથી દરેક આખન સ્પિટિશ પાર્લામેન્ટની મગજ અને મનગ્વીપણ પર અવલોકે છે આત્મનિર્ણયનો દબ તેમાં નથી અને પુરોગામી મંખ્યાબધ શરતોના પાલન બાદ જે સમવાયતત્ર આવવાનું છે તે પણ પાર્લામેન્ટની મજૂરી પછી જ.”

પોતાના ભાષણના અંતમાં તેમણે ગહસ્વના વક્રો દ્વારા તે નીચે ઉતાર્યા છે.

“આપણા માથેનો શુદ્ધ ડચન અને સ્કેટિંગ મગા પાગ્ફશક છે તે મક્રિય અને ચેતનવતી મામુગયિક અહિંસા છે આપણે એક વખત નિષ્ફળ જશું, કદાચ એ વખત નિકળ જશું, પરતુ કોઈક દિવસ વિજય આપણને જરૂર વગરે ધણાઓ પોતાના જીવન અને સ્વંમ્વ શુભાવી બેડા છે સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં ખીજ ધણાઓએ અત્મમસિદાન આપ્યું છે તમારા માર્ગમાં આવતી મુશ્કેલીઓથી છટકી ન જાઓ અગર તો લય અગર કૃપાથી આપણા સીધા માર્ગમાંથી અન્યમાર્ગે ન ચડી જાઓ આપણા શત્રો અજ્ઞે: છે અને સદજ જગત આ મહાન પ્રયોગની પ્રગતિ રમપૂર્વક અને આતુગતાથી નિહાળી જતું છે આપણા ધ્યેયને આપણે સાચા રહીએ અને આપણા નિશ્ચયને મક્કમપણે વળગી રહીએ મત્યામદનો અમલ કરવામાં કામચલાઉ પ્રત્યાધાતો ભલે લાગે પરતુ તે પરાજયને કદાપિ નહિ પામે તે સ્વયં એક મહાન વિજય છે તરણ કે જરૂર લેવેલે કશું છે કે “મત્યવાદી હમેગા ફાંસીને માંચડે લટકે છે, અમત્યવાદી નિગત સિંહામન ઉપર આરંઢ થાય છે છતાં તે ફાંસીનો માંચડો લાવી ઉપર પોતાનું માત્રાન્ય પ્રવર્તાવે છે અને અગ્રપષ્ટ અજાત ભાવીની પાછળ નિજજનોની ચોડો કરતો તે મર્વેશર અધાર ઘેરી જાયમાં બેબેલો હોય છે.”

મહામહાએ પશાર કરેલા કસોવોમાં મુખ્ય ધારામભાપ્રવેશને મજૂરી આપનાગ, કોમી ચુકાદા સનધી તટસ્થ રહેવાના, ગ્રામ ઉદ્યોગ મધ યાચવાના, મર્ઠ લડતમાં રાષ્ટ્રે આપેલા ભોગ માટે મુત્રાગક્રમાદી આપનાગ, ગાંધીજીની નેતાગીરીમાં વિશ્વામ જાહેર કરનારા વગેરે મુખ્ય હતા.

x

x

x

આ વખતની મદામમાં લાખા વખતે મળતી હોવાથી અવેને એકમેકને મળવાનો આનંદ લાગતો હતો. ભારે મુશ્કેલીઓ બાદ ભોગા મળેલા હતા અને તે મુશ્કેલીઓ મહન કર્યા છતાં પણ પોતાનું લક્ષ્ય પાર પાડી રાગસુ નહોતું. પણ આ કાગ્જે બધા નિરાશ કે હતારા નહોતા મો પોતાની અસક્તિઓનો ખ્યાલ કરી કાઠિખમાં તે અસક્તિઓને દૂર કરવાનો વિચાર કરતા જણાતા હતા અને કોઈ પણ મળેગો હોય તોપણ મદામમાં પ્રત્યેની પોતાની વશાદારી અચગ હોવાની માગિતી આપતા હતા.

કાય ચર્ધ બીજવાગ પછે તેમા અમને નવાઈ નથી લાગતી, પણ તે પોતાના જ નાના ભાઈ હૃદયનાથ માથે મગાઈ કરેલી અને પછી હૃદયનાથે અખાડાની એકનિષ્ઠા ખાતર છોડી દીધેલી ગ્લા માથે પગલુવાનું કબૂલ કરે છે તે જગ અજુગતુ લાગે છે હિંદુમત્સરમા મોટા ભાઈની કન્યા પાછી વળી હોય તો નાનાભાઈને જાણ પણ નાનાની કન્યા, નાનો જીવતાં, મોટો સ્વીકારે એવું ન જાને, અને એ રિવાજમા હિંદુ અવિશ્વકત કુટુંબ સરચા નોતાં, રક્ત્ય રહેલું છે એટલું અગવિન્દ ન મમજો તેવો નથી, તેમજ જાણી નોઈને આવી પ્રજ્ઞાલી તોડે તેવું તેવું સ્વભાવનિરૂપણ નથી

આખી નવલકથામાં સુદગુરુ રાત્નનો પ્રમગ અને તેના પાત્રો વણાઈને એતપ્રોત યથેલા છે શ્રી રમણલાલની ગૌણવાર્તાને મુખ્ય વાર્તા માથે વણવાની કળા આમા મારી જણાઈ આવે છે લેખકનો દેશો ગત્યનો અનુભવ, દેશી રાત્નનો સડો, અને તેને સુધારવાનો અનવકાશ, સુધારાને અટકાવનાર એક તરફથી વધારે મડતી જતી ગત્ય-વહીવટની પગપરા અને બીજી તરફથી બ્રિટિશ માત્રાત્યની અંદરખાતેથી અનવતતાને લોસી નાખતી ગત્યનીતિ એ અર્થનો માગે ચિતાર છે નિરજનનો પિતા મહેશચંદ્ર શ્રી રમણલાલના હગમખોગ પાત્રોમાં ઈર્ષકે ભાત પાડે છે અને આવો માણસ સરકારની કેટલી બધી મહેરબાની અને વિશ્વાસ મેળવી શકે છે તે જોવા જેવું છે મહેશચંદ્ર અને રૂપાજી બેમાથી કાણુ વધારે ખગખ તે કહેવું મુશ્કેલ છે

કર્તાએ વાર્તામા પ્રમગેપ્રમગે પોતાના અભિપ્રાયો દર્શાવેલા છે એ નવલકથામા સ્વાભાવિક છે છતાં ઈર્ષકે ટૂંકા ચાપ તો વધારે મારું

પુરુષી અને તરી —લેખક વિજયગાય કવ્યાણુગય, પ્રકાશક મૂળશકર સોમનાથ ભટ્ટ, ગવપુગ વડોદરા કપિયો એક

લેખકે આ પુસ્તકને 'પ્રવાસ ડાયરીના ચોડા પાના' કહ્યું છે આમા બે પ્રવામની નોંધ છે—કગચીના અને ગૂનના લેખકે કેટલીક નોંધ નર્મશૈલીમા લખવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આગ કરવા તેમજો ધણી અંતિમામાન્ય હકીકત લીધી છે, જેમા કશું જાણુવા જેવું હોતું નથી દાસ્યને માટે, મદગત ગમણુભાઈ કહે છે તેમ, અમુક વર્ગને સામાન્ય (typical) હકીકત લેવી પડે, એ ખટુ, પણ તે સાથે તે અમત્કાગક હોવી જોઈએ અમત્કાગકના બધા ગમેને છટ છે પણ અર્થો તો નર્મ માધરા જતાં કેટલીક અગમિક હકીકત આવી ગઈ છે જ્યાં જ્યાં કર્તાએ નર્મનો પ્રયત્ન છોડી દઈ સીધી રીતે હકીકતની નોંધ કરી છે ત્યાં વગર પણ મદસ્તવાળી નોંધાઈ છે, અને લેખ સુવાચ્ય થયો છે કલકતા અને રંગૂનની હકીકત આવી સ્વાભાવિક શૈલીમા છે અને તેની માદિતી ઉપયોગી છે

મિન્ધના કેટલાક ભાગના અને રંગૂન તથા કલકતાના પ્રવાસના પુસ્તક તરીકે આ પુસ્તક વાંચનાયોગ્ય છે

સામરમતી (પ્રથમખંડ)—પ્રકાશક ગ્લુએડજી કેમુભાઈ મિસ્ત્રી પ્રગ્ધાન કાર્યાલય પાગી અગિયારી માથે અમદાવાદ રૂ. ૧—૪—૦

ગૂનનાત વિદ્યાપીઠ આગતુ હતું તે દગમિવાન મદાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ 'આગમતી' નામનું દૈનિકિક કાદતા હતા તેમાથી ઉપયોગી લેખો લઈ અર્થો અંધદેડા છે આ પુસ્તક સ્વ સાન્તિલાલ જૈનર જેઓ વિદ્યાપીઠના એક આશાપ્રદ યુવક હતા તેમના આત્મીય જનોએ તેમના સ્મારક તરીકે પ્રમિદ કરેલ છે.

આ મંત્રહમા પૂજ્ય માધીજી માથે થયેલી પ્રશ્નોત્તરીમાની કેટલીક નોંધ છે અને તે ઉપગત શ્રી કાલેશ્વર, મગરવાળા, મહાદેવ દેશાઈ, આચાર્ય કૃપાલાની, ધર્માનન્દ કામખી, ગમનારાયણ પાઠક, વગેરેના નિબંધો છે. હિ બ કેશવલાલ ધ્રુવ સાથે થયેલ પ્રશ્નોત્તરીની નોંધ છે અને શ્રી વિનોબા લાવેના લેખોમાથી ચૂટેલી વિચારકલિકા છે. શ્રી કીકુભાઈ દેશાઈ, નગીનદાસ પારેખ, ચુનીલાલ ખાગેટ, ચન્દ્રશંકર શુક્લ વગેરેના વિદ્યાર્થી તરીકેના લેખો છે, જેઓએ લેખોમા આપેલી આશા અત્યારે લેખકો બની ખરી પાડી છે. શ્રીયુત ગોપાળગવ પ્રધાનનો લેખ પણ આશાજનક છે અને તેમને પણ અમે લેખનકાર્યને પાછું અપનાવવા સલાહ આપીએ છીએ.

અંતમાં સ્વ શાન્તિલાલ બેકરના ચાગ લેખો છે જે જોતા જણાશે કે તેમને માટે આવું સાહિત્યરમારક જ સર્વથા ઉચિત છે.

આ પુસ્તક આપણા હજી સુધી અત્યંત પરિમિત રહેલા નિબંધસાહિત્યમા ઉપયોગી ઉમેરો છે. **ચીન-જાપાનની યાત્રા** — લેખક શ્રી ક્ષિતિભોહન સેન, પ્રકાશક, રણછોડજી કેસુભાઈ મિસ્ત્રી, પ્રસ્થાન કાર્યાલય, અમદાવાદ. કિંમત વાર્ષિક ફાળે ૬-૦-૦, છૂટક ૦-૮-૦.

શ્રીયુત બાણુ ક્ષિતિભોહન સેને ડારીન્દ્રામા આ પ્રવાસ વિશે હિંદીમા લખણે આપેલા તેની તે વખતે લેવાયેલી નોંધ ઉપરથી 'પ્રસ્થાન'મા એક લેખમાળા પ્રગટ થયેલી અહીં તે લેખમાલાને શ્રી બાણુજી પામે સુધગરી પ્રગટ કરેલી છે. શ્રી બાણુજી કવિવર ચીન્દ્રનાથ માવે ગયેલા હતા એટલે ચીન-જાપાનની મસ્કૃતિના ઉત્તમ ઉત્તમ પ્રતિનિધિઓ, વિદ્વાનો અને વસ્તુઓ જોવાનો તેમને લાભ મળેલો. શ્રી બાણુજી પોતે વિદ્વાન હોઈ તેમણે પોતાની દષ્ટિએ જોયેલી અને અનુભવેલી વસ્તુનું અદી બધાનું કર્ણુ છે અને તેનો પોતે પોતાની લાક્ષણિક દષ્ટિએ અર્થ કર્પો છે. આ પુસ્તક બાણુજીનો શુભરાતી સાહિત્યને એક લાક્ષણિક ઉપદાગ છે.

યુરોપીય મસ્કૃતિનાં ગણદચિત્રો — લેખક: વિદ્યુતગવ મહીપતગવ મહેતા. આ લેખકને યુરોપની કેળવણી પરિષદોમા લાગરી આપવા જવાનું થયેલું તે દરમિયાન તેમણે પોતાના બાળકો માટે પ્રવાસના વર્ણનાત્મક લેખો મોડલેલા તે અહીં પ્રગિદ્ધ થયા છે. પુસ્તક ખરેખર ઘણી માદી લાખા અને રોલીમા લખાયેલું છે અને બાળકોને માહિતી આપવાને માટે ધણુ ઉપયોગી છે. આવા પુસ્તકને છેડે ચંચળોના નામોની સચિ હોય તો વાચનારને વધારે મગવડ પડે.

ચાર પ્રવાસો: — લેખક: રામભાઈ પાઠક, પ્રકાશક ગોપાળરાવ ગન્ધનન વિદ્યામ, શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર, ભાવનગર, દગ આના.

આ નાના પુસ્તકમાં ગિરનાર, આણુ, સિવાજી મહારાજના દેગમા અને પૂર્વ આફ્રિકા એમ ચાર પ્રવાસો છે. દક્ષિણના પ્રવાસમાં ગ્નાગિરિથી પૂના સુધીનો છે અને તેમા ગોકાક, કાન્હાપુર, મહાબળેશ્વર, મિદગટ, વગેરે જોવા જેવા ચંચળા આવે છે.

આ લેખક જેટલા વાર્તાલેખક તરીકે પ્રગિદ્ધ છે તેટલા જ વાર્તા કહેનાર તરીકે પણ પ્રગિદ્ધ છે. આ ચાંચ પ્રવાસો તેમણે વાર્તા કહેવાની રોલીમા કહેલા છે. વાર્તા કહેવાની રોલી વર્ષક આજીવવાળી અને અતિગયોક્તિવાળી માધાગણુ રીતે હોય છે, પણ તેમાથી આ મુક્ત છે. લેખકનો ગાદમિક, ગમજ અને દેવપ્રેમી સ્વભાવ તેમની રોલીમા અને પુસ્તકના વસ્તુમા જ ગુર્ભ આવે છે. દિગોરોને માટે આ ધણુ જ તાગી બસનાર માહિત્ય છે.

Shree Bhagvatsinhjec, The Maker of Modern Gondal

by St Nihalsinh.

આ ૩૮૦ પાનાનું અંગ્રેજી પુસ્તક, પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી લેખક મત નિહાલસિંહને હાથે ગોડલ મહારાજસાહેબ શ્રી ભગવતસિંહજીને ૭૦ વરમ થયાને પ્રમુખે લખાયેલું છે અને ગોડલ ન્યુઝિલી કમિટી તરફથી બહાર પડેલું છે માત્ર લાઘુ આલુપ્ય ભોગવનાર તરીકે જ આવા પુસ્તકનું ઔચિત્ય નથી, પણ તેમની મદ્દન લાખી કાગડિંદોને પણ તે ઉચિત છે

આ પુસ્તકને અતે મહારાજ માહેબ ગાદીનરીન થયા તે વખતના એટલે ૧૮૮૪ના અને ૧૯૩૪ની સાલના કેટલાક એકઠા આપ્યા છે તે ઉપરથી એટલું તો જરૂર જણી શકાય કે મહારાજ માહેબે ગોડળ ગાંધના ઇતિહાસમાં એક લાખી યશસ્વી ઘરકિંદી નોધાવી છે આવા પ્રમુખે પુસ્તકની વિવિધબૂત વ્યક્તિના ગુણગાન કરવાનો રિવાજ પડી ગયો છે, પણ આ પુસ્તકના લેખકે એ બાબતમાં મધ્યમ રાખ્યો છે અને જાતે બોલવાને બદલે આંડાને જ બોલવા દીધા છે આટલી મદ્દનતા થોડા જ ગાંધીઓની કાગડિંદોમાં જોઈ શકાય છે

મહારાજમાહેબની ઘરકિંદી જોતા એમ જણી શકાય કે તેઓ ગાંધીજીને બદલે સામાન્ય કુટુંબમાં જન્મ્યા હોત તોપણ તેઓ પોતાના જીવનમાં મદ્દનતા મેળવી શક્યા હોત, અને આમ આપણે થોડા જ ગાંધીઓને માટે જણી શકીએ પણ ગાંધીની મદ્દનતા સામાન્ય માણસની મદ્દનતાની પેઠે અંદાજી નથી સામાન્ય માણસ માત્ર મોટી કમાણીથી પોતાના વર્ગમાં મોટો ગણાઈ શકે, પણ રાજા માત્ર જાપજ વધારવાથી મદ્દન ગણી શકાય નહિ અને એ રીતે જોતા પણ મગ ભગતસિંહજીએ પ્રજાને માટે જે કર્યું છે તેની કદર થવી જોઈએ રાજાના મંત્રીપરી એટલે સિદ્ધિશ મતા સાથેના વહીવટ મળી આ પુસ્તકમાં ઠેક વખતે નથી ગાંધીવહીવટના અગત્ય ધણા કામોની દૃષ્ટીએ મારેલી હોય છે પણ એ નથી લખ્યું તેનું કાગળ કદાચ એ સંધળી દક્ષિણ પ્રકારમાં મૂકી શકાય એવી ન હોય એ પણ હોય .

ગાંધીની કાગડિંદોની કદર કરવામાં અત્યારે એક બાબત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ દિંદના રાજ્યપ્રકરણમાં દેશી રાજાનું અને તેની પ્રજાનું કેવું સ્થાન જોઈએ તે વિષે અનેક પ્રકારના અત્યારે અભિપ્રાયો પ્રસિદ્ધ છે વળી આજની ૬૦-૭૦ વરમ પૂર્વે આ વિષે જે અભિપ્રાયો હતા તે કરતાં અત્યારે ઘણા ફર્યા છે. અને આ રાજ્યપ્રકરણી આદર્શો અને અભિપ્રાયોની દૃષ્ટિએ એક ગાંધીના કાર્યોની આકૃષ્ટી જુદાજુદા મતામતોએ જુદીજુદી રીતે કરે એ સ્વાભાવિક છે પણ આ બધા મતને એક બાજુ રાખતા હકોર્ડ એટલું તો કહે કે મગ ભગતસિંહજીએ ગાંધીના રાજ્યમાં ઘણી બાબતોની, વ્યવસ્થાશક્તિ, વ્યવહારકુશળતા, ખત અને સુહૃદસાતુર્ય બતાવ્યા છે જેટલોની ગિચતિ તેમણે મારી કરી છે. પણ આ બધા ગુણોએ તેમની અગત્ય શક્તિઓ તરીકે કામ કરેલું છે પણ ગાંધી એકલો કામ કરે તે બધું નથી તેણે યોગ્યશક્તિશાળી માણસોનો મદકાર મેળવી તેને યોગ્ય રીતે નીમી તેને કામ કરવાને સ્વતંત્ર કાર્યક્ષેત્ર સોંપવું જોઈએ અને તેની શક્તિશાળી વ્યક્તિ પણ દરેક ક્ષેત્રમાં એકમરણ કામ ન કરી શકે કેળવણી, કાય, પશુપાલન, વેપાર, દુન્યવહાર, વગેરે મર્વ બાબતો એવી જુદીજુદી તે તે વિષયમાં નિષ્ણાન વ્યક્તિનો મદકાર માગે છે આજુબજુ કહે છે 'રાજા માહેબગાંધી છે' અને આ પુસ્તકમાં એવી મર્વ વ્યક્તિઓનો મદકાર

કે તેમની કાઈ તત્ત્વમા નિયોજના અમે જોતા નથી આપણા દેશમા જે જોઈએ છીએ તે એ છે કે પ્રજામા એવું તત્ત્વ સ્થપાવું જોઈએ કે જેથી ઉપરિ સ્થાનેથી અમુક શક્તિશાળી વ્યક્તિ ચાલી જાય તોપણ તત્ત્વ પોતાની મેળે કામ કરે, અને એ શક્તિઓ ગાંધીમા ન હોય તોપણ પ્રજામાથી ભેગી થઈને તત્ત્વને ચલાવ્યા કરે અને આશા ગાંધીએ છીએ કે આ પ્રગતિ પણ ગોડગના ઇતિહાસમા વખતસર નોંધાશે

આ ગાંધીની ઊગ્મણી કાગડિદો પ્રજાના હિતાર્થે હજી લખાય અને વધારે યશસ્વી થાય એમ ધાર્જીએ છીએ

આખા પુસ્તકની લાપાસંધી મત નિહાલમિલને છાજે એવી છે એમા તો કહેવું જ શુ ? સર લાખાજીરાજનાં મરમરણો — લેખક અને પ્રકાશક જયતિલાલ લાલજીભાઈ જોષનપુત્રા અને ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું ત્રિભુવન ગારીશંકર વ્યાસ, ગુદાવાડી, રાજકોટ દિંમત ૩૧ ૧-૮-૦

ગાંધીકાંટના ઠાંકોરમાહેજ થી લાખાજીરાજનું ૧૯૩૦ મા અવગાન થયું આ તેમના સમગ્રજીવે તેમના પ્રજાજનોમાથી બેએ લખેલા છે મરમરણો ઘડકે ઊર્મિલ લાપા અને શેલીમા લખાયા છે પણ માત્ર હરીકેત ઉપર ખ્યાન આપતા પણ જણાય છે કે સદ્ગત લાખાજીરાજ એક બહાદુર અને પ્રજાસત્તાક ગાંધી હતા તેમણે રાજ્યનો વહીવટ ૧૯૦૭ થી ૧૯૩૦ કર્યો તેમા તેમની ૮૫૪૪ ૪,૦૯,૧૨૦થી વધી ૧૧,૪૫,૦૪૫ થઈ અને તે પ્રમાણે પ્રજોપયોગી ખાતાનું ખર્ચ પણ નીચે પ્રમાણે વધ્યું છે

	૧૯૦૭	૧૯૩૦
પોલીસ ખાતાનો ખર્ચ	૪૭,૬૮૦	૧,૧૫,૮૦૬
મ્યુનિસિપલ	૨૩,૧૦૭	૬૭,૯૧૬
પબ્લિક વર્ક્સ	૭૪,૦૦૦	૧,૪૦,૦૦૦
દવાખાના	૮,૧૨૦	૨૧,૫૦૦
કેળવણી	૧૭,૭૫૦	૧,૨૦,૦૦૦

આ કાગડિદોમા જાણની મંજૂર પણ ૧૯,૩૭૧ થી ૨૮,૩૬૩ થઈ છે કાકિયાવાડમા પ્રજાને માટે આ પ્રમાણે બધા દરખાસ્તો ઠાંકોરો ને જાળી જામે તો કાકિયાવાડની પ્રગતિ મંતોપકારક થતા વાર ન લાગે

મિરાને અહુમદી (વો ૨, ખંડ ૧) અનુવાદ દી'બ કૃષ્ણલાલ મોહનનાથ ઝવેરી, એમ એ, એલએલ બી, કીથફૂલ સ સ્કૂલ નાટક ભાગ ૧, અનુવાદ નર્મદાશંકર ભોગીલાલ પુરોહિત એમ એ બી, ટી હિંદુ રાજ્યવ્યવસ્થા, કર્તા પ્રોફેસર કે વી જયગવલ, અનુવાદ: ચપરલાલ લાલભાઈ મરેતા, બી એ એલએલ બી, સ્વિકૃતદલલ, ગપાદ: પ્રો જેલાલાલ ગોવર્ધનદાસ ગાદ: એમ એ, મધ્યકાલીન ભારતીય સંસ્કૃતિ, વ્યાખ્યાનદાતા રાવબહાદુર મદામદોષાધ્યાય ગૌરીશંકર હીગચંદ્ર બોઝા, ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોસાઈકીનો ઇતિહાસ વિભાગ બીએ ગયોન્ટક લોગવા ૧ ત્રિભોવનદાસ પાંચખ, બી એ; પ્રથમ અને પ્રથકાર પુ. તૈવાગ કરનાર ઉપર મુદ્રા દેકની કિં રપિયો ૧ મગ્ગ તત્ત્વ, ચિત્તગામ, ભૌતિક વિજ્ઞાન અને ચિત્તગામ વ્યાખ્યાના પ્રાણુજન ત્રિશનાથ પાંચ એમ એ કિમન ચાં આના, ગિદ્ધાનુસં રહસ્ય, અનુવાદ નવગમ જગન્નાથ ત્રિવેદી, એમ એ, કિમન ૭ આના, રમાખાઈ રાનડે, લેખિકા શ્રીમતી માયનીમહેન ઇશ્વરપ્રમાદ પંડિત, કિમન ૭

આના; શૃલુલક્ષ્મી કેવી જોઈએ? લેખિકા શ્રીમતી દિવાળીજીને વાલજી ભટ્ટ, દિગ્મત બે આના, પ્રકાશક શુભગત વર્તાકચુરર સોસાયટી તરફથી હોરાલાલ ત્રિભુવનનમ પારેખ બી. એ, આમિ સેક્રેટરી, અમદાવાદ.

ઉપરના બધા પુસ્તકો અને ૧૯૩૩ની સાલમાં શુ વ મોઆયદીના પ્રકાશનો છે. આમા ઘણાંખરા લાપાન્તરો છે. પણ આ વખતની પગલોને માટે મોઆયદીને અલિનન્દન ઘટે છે 'મિરાતે અહમદી' આપણા ઇતિહાસના માધનના એક પુસ્તક તરીકે ધણુ મહત્વનું છે અને તેનું લાપાન્તરનું કામ હાથમા લઈ શ્રી ગવેરીએ શુભગતી માહિત્યની પોનાની સેવામા એક અગત્યનો ઉમેરો કરેલો છે 'હિંદુ ગાળાવ્યવસ્થા' અને 'મધ્યકાલીન મન્દિર' બન્ને તે તે વિષયના પ્રમાણભૂત અભ્યાસીઓના પુસ્તકો હોઈ તે આપણી લાપામા હિતાવવાને યોગ્ય હતા મન્દિર નાટકોના વિષયમા કીયતુ લાપાન્તર કરાવવાને બદલે કોઈ યોગ્ય અભ્યાસીને તે કામ સોંપી શકાયુ હોત તો વધારે મારુ પણ તેમ ન થયુ તો કીયતો અથ પણ તે વિષયના અભ્યાસીને મહત્વનો તો છે જ અને એટલુ વિશેષ ઇસ્લામી છીએ કે લાપાન્તરકાર પુસ્તક પૂરું કરી અટકના પ્રશ્નો ઉપર આપણા મેવધકાએ જ સ્વતંત્ર વિચાર કર્યા હોય, તેના પગિલામો પણ દર્શાવે, અને કેટલાક પ્રશ્નોની સ્વતંત્ર અર્થો કરે 'સમિક્ષવલ્લભ'નુ મપાદન શુભગતીના અભ્યામને માટે આવશ્યક હતુ અને એટલુ વિશેષ ઇસ્લામી છીએ કે મપાદકે લાખા ઉપોદ્ભાવતમા માત્ર શુદ્ધાદિત વિશે લખવાને બદલે બધા અર્કિત દરીનોનો પરમ્પર મંબધ, અને વિકાસ દ્રુકમા યતાયા હોન તો વધારે ઉપયોગી થાત 'શિક્ષણનુ રહસ્ય' કથવણીનું નવુ દષ્ટિબિન્દુ બહુ મચોટ રૂપે નિરૂપે છે અને તે નાનુ પુસ્તક શિક્ષકોએ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે 'મન્મતત્ત' વગેરે ત્રણુ બ્યાખ્યાનો હીંડા અભ્યામના પગિલામો છે અને શુ વ. સોસાયટીએ આવા બ્યાખ્યાનો અપાવવાનો ઉપક્રમ કર્યો તે પ્રશસનીય છે. પણ આ વિષય અહીં મધ્યમકોચને લઈને બહુ જ દ્રુકાણમા નિરૂપાયો છે તે વધારે વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચવાની હજી જરૂર રહે છે 'શુભગત વર્તાકચુરર મોઆયદીનો ઇતિહાસ' અને 'અથ અને અથકાર'ના પુસ્તકો માહિતી-પૂર્ણ છે અને અન્યથા દુર્લભ હકીકતને તેમા મારી રીતે વ્યવસ્થિત કરીને મૂકેલી છે

એક સૂચના અમને કરવાની જરૂર જણાય છે આવા પુસ્તકોમા બધી જીણી વિગતોની સૂચિઓ મૂકવાનો એક મામાન્ય નિયમ રખાય તો પુસ્તકો વધારે ઉપયોગી બને અને જોશી કોઈ પણ ગીને એકધારી થાય તે ઇષ્ટ છે

મંગીત વિદ્યાસાર ભાગ દ્વિતી, રચનાર તથા પ્રકાશક: ડૉ બીમગાર્ધ કે મહેતા, કેકાણ માઝીની પોળ, અમદાવાદ દિગ્મત ૩-૦-૦

આ પુસ્તક થીયુત ભાતખડેની પદ્ધતિ અનુસાર લખવામા આવ્યુ છે જે પદ્ધતિ સાત્ર અને શિક્ષણ બન્નેની દષ્ટિએ ઉત્તર દિંન્તા મંગીતને માટે પ્રમાણભૂત ગણાઈ છે શ્રી ભાતખડેનાં પુસ્તકો મરાઠી અને અંરૂત લાપામાં હોવાથી શુભગતીઓને શુભ નહોતા, એટલે આ પુસ્તકકારા તેનો લાભ વિદ્યાર્થીઓ લઈ શકે. રચના માયનો પણ તેમજે નવા નદિ રચના, ચાતુ અનુભવમા અનુકૂળ પડેલાં જ લીધા છે ગગનુ સ્વરૂપ તેમજે સ્વચ્ચિત દોહરામા આપેલ છે એટલે વિદ્યાર્થીને મોટે કળા અનુકૂળ પડશે. મંગીત શિક્ષકોએ આ પુસ્તકને વિચારી જોઈ તેને ઘટલુ ઉત્તેજન આપવુ જોઈએ.

નડિયાદ ગવર્નમેન્ટ હાઈસ્કૂલ સ્નેહસંમેલન સમારકબંધ, નડિયાદની ગવર્નમેન્ટ હાઈસ્કૂલ તરફથી પ્રકાશક મંગલસાલ કેશવલાલ મુલાણી, કિંમત ૦-૬-૦.

આવા મહેસોનો શાળાના કાર્યક્રમમાં અનેક રીતે ઉત્કર્ષક થાય છે તેની સફળતા જેટલા ખુલા અને નવાજૂના વિદ્યાર્થીઓ મળી શકે તેના ઉપર છે અને તેવાં મહેસોનો વારંવાર ભગવાની સ્મરણતા મહેમાનો કાર્યકર્તાઓ ઉપર જેટલો ભાર ઓઠે નાખે અને મહેસોનો ઓછા ખર્ચાળ થાય એના ઉપર છે.

આવા શાળાનાં મહેસોનોનો આગમી મારે. ઉપયોગ જૂના વિદ્યાર્થીઓ પોતાના મનમજા આપે, પોતાના વખતમાં કેળવણી અને શિક્ષકો કેવા હતા, અન્યારે કેવા છે, અને એ ફેરફારમાં મુદ્દાને કેટલો, મિત્રાડ કેટલો, તેની ચર્ચા અને ઉપાયચિંતન કરે, અને કેળવણી કેવી રીતે આરી સર્જી શકે તેની ચર્ચા કરે તે છે.

આવા મહેસોનોનો મહત્તો કાર્યક્રમ સ્વભાષામાં ચાલેલો જેઈએ સ્વભાષા મિત્રાળ ખરો હાર્દિક મંત્રણ મહેમાન વજમાન વચ્ચે થાય એમ અને માનતા નથી એક લેખકે આપણી કેળવણીથી ગ્વલાયાતુ શિક્ષણ કેટલું ભગડતુ નય છે તેના દાખલા આપ્યા છે પણ તે લેખ પણ લખેલો છે અંગ્રેજીમાં. આપણી કેળવણીમાં સ્વભાષાને પૂરતું સ્થાન મળ્યું નથી, તેને પૂરતું માન મળતું નથી ત્યારે આવા મહેસોનોનો વ્યવહાર ગુજરાતીમાં ચલાવવો એ આપણી નજીગણી ફરજ છે.

તપોધન રજત મહેસોનો સ્વચ્છ અને પ્રકાશક અંબાલાલ શામળદાસ ભટ્ટ, નવા દહેગ રોડ, ભરૂચ, વાર્ષિક લગભગ રૂ. ૨, છટક નક્કરો રૂ. ૧.

અમે આ જ્ઞાતિ મામિકના રજતમહેસોનો સ્વચ્છ અને તપોધન જ્ઞાતિ વિશે વધારે માહિતીની આશા રાખી હતી આગેથી વધારે પાતાના આ મોટા અક્રમાં નાતની હકીકતનો કદી સકાય તેવા માત્ર એટલું લેખ છે-શ્રી ત આ ગોળ પરિચયનો તેમાં પણ હકીકત ધણી ઓછી છે. ૨૩ ગોળમાં ધણીની ગિનિની કે વચ્ચેની પણ માહિતી તેમાં નથી આ ગોળ ઉપરથી જાણાય છે કે કેટલાકની વચ્ચે ધણી ઓછી હોવી જેઈએ કેટલાકની ૩૦૦-૪૦૦ ની છે એવા નાના ગોળમાં વચ્ચેની લેવડવેચની ધણી મુશ્કેલ પડતી હશે પણ આખા અંકમાં આવા પ્રશ્ન વિશે કયાય ચર્ચા નથી તે મિત્રાળ પણ નાનના નાતવગ, લગ્નની ઉમર, કન્યાવિધ્ય વગેરે ખગાળ ગિરાને વિશે પણ કનો ઉત્તેજ નથી આપણા આખા મમાજમાં, ઉત્તેજો કરવા, થોડા દિવસ ઉત્તેજથી દામ કરવું અને જેવટ કશું નંગીન પગિણામ નદિ એ લગભગ દરેક મામાનિક પિંડનો સ્વભાવ પડેલો જાય છે તેમ જ તપોધન જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ, જૂના પુગણોમાં તેમના ઉલ્લેખો, પિંડના બીજા પ્રાતમાં તેમની વચ્ચે, તેમના કુલાચારો, ગોત્રો, પ્રવરો, વેદ, શાખા, વગેરે કયાવની માહિતી નથી હતા ત આ ના આ મહેસો કરી જ એવા નથી કરી એમ અમારું કહેવું નથી કેળવણીને ઉત્તેજન આપેલું છે, સ્ત્રીઓ પણ નાનના ઉત્તેજમાં ભાગ લેતી ચક છે, વગેરે શુભ ચિદ્ધી છે.

આ મામિકો સ્વત્ર માહિત્યના લેખો લખવા પ્રવલ્લ કરે તેનું એક પગિણામ એ આવવા અંબર છે કે પિંડિત લેવડની જ ઉત્પત્તિ હોવાથી અને છટા વિચેચનને સ્વકાશ ન હોવાથી, માહિત્યનું અને કલાનું મોઝણ દયકુ પડી જાય અને નાતમાં આવી વળુઓ વખાણવાના 'ગોળ' બધાર્થ જાય અને પડેલા સ્થના કરેલી તે કરી કરીએ છીએ કે નાનના મામિકોએ બીજી નાનના ગોત્રો, મુદ્દાઓ, ચર્ચાઓ, માહિતી, વગેરે જાપવા જેઈએ, અને નાનને ઉપકારક વળુ વર્નમાન કે પુનકારક માહિત્યમાંથી સર્જ ઉતારવી જેઈએ.

રોજનીશી

૧૮-૧૦-૩૪ : શ્રીમતી સરોજિની નાયડુએ મહાસભાના મુખ્ય અધિવેશન માટેના સ્વયંસેવકોની ખુલ્લી મૂકેલી ધાપણી, સારથવારી શ્રી એમ એન. રોયની જોડમાં સખત માદગીની ખબર, નિઝામ રાજ્યમાં હિંદુ વિધવાઓને પુનર્લગ્નની છૂટ આપનારો ધારાસભામાં પસાર થયેલો ઠરાવ.

૧૯-૧૦-૩૪ : શ્રી મીરાળહેને અમેરિકન પ્રબસતાકના પ્રમુખ ડબ્લ્યુ. ટી. વોરિંગ્ટન ખાતે લીધેલી મુલાકાત; જલાલપોર તાલુકાના કરાલી નામના 'ગાંધીમંદિર' ખુલ્લી સુકાયાની ખબર, નડિયાદમાં સ્વ. મણિભાઈ દિવેદીની હજવાયેલી જયતી, 'સરહદના ગાંધી' અને ડૉ. ખાનની મુળાઈમાં પદ્મરામભૂી ને તેમને બંધ સ્વાગત, મુળાઈના કામદાર નેતા શ્રી. જ. બેકરની મુળાઈ હાઈ કોર્ટ વધારેલી મળ, મુળાઈની પ્રજાતક્ષેરી મડળીના એક મલ્લ શ્રી. દરિગોવિંદ લાવજી હપર, સદાગ વિજેન્ના, પોલીસ તમ્કશી ફટકા લાગ્યા હતા અને પશ્ચિમને તે ગુન્દી ગયા હતા એવું જાણવા શ્રીમતી નર્મદાએ હિંદી વજર પાસે ગદલા તરીકે એક લાખ રૂપિયાની નુકસાનીનો હાઈકોર્ટમાં મારેલો દાવો; અમદાવાદ મ્યુ. ગલર્સ હાઈસ્કૂલનો શ્રી જીવજીવાવ દીવાનના પ્રમુખપણા હેઠળ મળાવડો, હિંદને સ્વરાજ આપવાની સંપૂર્ણ તરફ કરનારું જનરલ સમટીસનું કડી ખાતે બાપજી, આયલેટમાં ખેડૂતોનો 'સત્યાગ્રહ', જમીનજમીની, પશ્ચિમને ખેડૂતોની ધરપકડ.

૨૦-૧૦-૩૪ : મુળાઈમાં ગાંધીજીની પદ્મરામભૂી, શ્રી અખાલ ગરારખાને મહાસભાના અધિવેશન અંગેનું ખુલ્લું મૂકેલું સ્વયંસેવી પ્રદર્શન, મહાસભાની કારોબારી સમિતિમાં ગાંધીજીએ પોતાની નિવૃત્તિ સંબંધમાં કરેલું નિવેદન, કારોબારી સમિતિમાં ખાદીની કલમ તથા પાલ્સિન્ટરી બોર્ડ સંબંધમાં ચર્ચા, અખિલ હિંદ સમાજવાદી પરિષદની વિષયવિચારણી સમિતિની બધારણે બેઠક

૨૧-૧૦-૩૪ : મહાસભાના વસાયેલા પ્રમુખ શ્રી રાજેન્દ્રભાણુની મુળાઈમાં પદ્મરામભૂી, તેમનો બંધ સત્કાર, કારોબારી સમિતિમાં ગાંધીજીએ કરેલું પ્રવચન, ગ્રામ હયોગેના કાર્યક્રમ બાબત આપેલી સમજૂતી, મહાસભાના બધારણમાં ફેરફાર સૂચવવા માટે પેટાસમિતિએ ચલાવેલી વિચારણા, સમાજવાદી પરિષદની વિષયવિચારણી સમિતિની બીજા દિવસની બેઠક, સમાજવાદી પરિષદની ખુલ્લી બેઠક, સ્વાગત પ્રમુખ શ્રી પુરુષોત્તમમદાસ ત્રિકમદાસ તથા અધિવેશનના સરનેશીન બાણુ સંપૂર્ણન દના બાપજી, બધારણનો પસાર થયેલો ખરડો

૨૨-૧૦-૩૪ : સમાજવાદી પરિષદની બેઠક, સ્વ. શ્રી વિઠ્ઠલભાઈ ખટેલની મુખ્ય તથા અમદાવાદ વગેરેમાં સવતસરીની હજવણી.

૨૩-૧૦-૩૪ : મહાસમિતિની સરદાર વલ્લભભાઈના પ્રમુખપણા હેઠળ રાત્ર થયેલી બેઠક, વિમિપુર રાત્ર નવા રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રસાદને સોંપાયેલું પ્રમુખપદ, ગાંધીજીએ પોતાની નિવૃત્તિ સંબંધમાં કરેલું સ્પષ્ટ નિવેદન

૨૪-૧૦-૩૪ : મહાસભાની કારોબારી સમિતિની બેઠક; મહાસભાની પાલ્સિન્ટરી બોર્ડની બેઠક, ડૉ. અનસારી પ્રમુખસ્થાને, શ્રીમતી મીરાળહેન અમેરિકાથી ઈંગ્લેન્ડ મટે ઓપરચા

૨૫-૧૦-૩૪ : મહાસભાની વિષયવિચારણી સમિતિની બેઠક, રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રભાણુ તથા ડૉ. અનસારીના બાપજી ટોકીમાં ડાનર્થ ડોમી સુદાદા વિરોધક પરિષદમાં પ્રમુખ શ્રી. રામાનંદ ચેટરજીનું બાપજી, દવાઓ મારેતું નોબેલ દનામ અમેરિકન દાકતરો જી. આર. મિનોટ, જ્યોર્જ વીપ્પે, અને વિલિયમ મર્ફિને અપાયેલી જાહેરાત, જનાગદ રાજ્યમાં વેરાવળની એક વખત વિધવા બાઈ સારે 'નૌતિક સ્પષ્ટતા'ના મુકદ્દમા ચાલતા ન્યાયાધીશે એ સ્પષ્ટતા માટે હિંદુ સમાજને જવાબદાર ગણી એ બાજવિધવા બાઈને છોડી મૂકી

૨૬-૧૦-૩૪ : મહાસભાની વિષયવિચારણી સમિતિની બેઠક; મહાસભાના બંધારણમાં સૂચવાયેલા સુધારાને મંજૂર રાખવા બાબત તથા પોતાની નિવૃત્તિને આશીર્વાદ આપવા આધીષ્ટને સમિતિ આગળ કરેલ કૃત્યસ્પર્શી બાબત, મહાસભાના ધ્યેયમાં 'સત્ય અને અદિસત્તા'ના સાધનો દ્વારા પૂર્ણ સ્વરાજની પ્રાપ્તિ એવા સુચવાયેલા સુધારા ઉપર આધીષ્ટનું વિવેચન, મહાસભાની પ્રથમ દિવસની ખુલ્લી બેઠક, સ્વાગતપ્રમુખ શ્રી. નગીમાન અને રાષ્ટ્રપતિ શ્રી રાજેન્દ્રભાઈના બાબતો.

૨૭-૧૦-૩૪ વિષયવિચારણી સમિતિની બેઠક, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સંસ્કાર કમિટીના ભેદર કરી; પરિત નવાદરલાવ નહેનું નીતી નેલમાથી આલોચા નેલમા બદલી, હિમાલય ઉપર ચડવા માટે કૌંચ આલખાઈને કલ્પ તરફથી દુકાની ગોઠવણ.

૨૮-૧૦-૩૪ મહાસભાની ત્રીજી દિવસની બેઠક, રાતના સાંઘાળારે મહાસભાનું ખતમ થયેલું અવિવેરન

૨૯-૧૦-૩૪ . આધીષ્ટનુ વર્ધા માટે મુંબઈથી પ્રયાણ, મતદાગચે વડી ધાગસભાની ચૂટણીમા મહાસભાના ઉમેદવારોને મત આપવા એવી આધીષ્ટને નિવૃત્તિઆરમ્ભમા બદાર પાડેલી પ્રજાનેગી વિનતિ, કાનપૂરના મુળરખન તહેસિલમા ત્રણ મહાસભાવાદી આલોવાનોની ધરપકડ, પોલીમે તેમને મારેલો માર તથા પહેગવેલી બેલી, નેતાઓ ઉપરના તારની કરેલી બધી, મુળાઈમા કારોબારી સમિતિએ અન્નેરના ઝગડા સબધમા નીમેલી તપાસ સમિતિ, મહાસમિતિની બેઠક, નવી મહાસમિતિ ૧૯૬ સભ્યોની રહેગે એવી ભદેરાત, ભૂનાગઢમા 'રોગની' પત્રને મનાઈ, સિયામના રાજએ માદીરવાળ કર્યાની ખબર, ઉપનિષદના વર્ણન પ્રમાણેનું સ્વર્ગ લક્ષ્મી એવો જર્મન અન્યાપક મૂલરે ભદેર કરેલો અભિપ્રાય

૩૦-૧૦-૩૪ નવી કારોબારી સમિતિના સભ્યોના રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રભાઈએ ભદેર કચેલા નામો, અનામતી વિદ્યાપીઠના પદવીદાનસામરભ વખતે દીવાન બહાદુર કૃષ્ણભાઈએ બાવળ આપના શિક્ષણને છવનોપયોગી બનાવવા માટે એક સમિતિ નીમવાની કરેલી સૂચના, વડોદરાની મુખતારીએ બની દરિજાને માટે સ્થાપેલી મહકારી મંડળી

૩૧-૧૦-૩૪ મહાસભાની કારોબારી સમિતિએ અન્નેરના ઝગડા સબધમા સરકાર વહીવટાઈને કાયમ રાખેલો મુકાદો, અન્નેરના મહાસભાવાદીઓ શ્રી દરિજાક ઉપાયાય વગેરેને આધીષ્ટની સૂચના સ્વીકારીને પોતાના ઓદ્યોગોના આપેલા રાજનામા.

૧-૧૧-૩૪ . રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રભાઈએ ચૂટણીના કાર્યમા મહાસભાને વિન્યી બનાવવા તથા મારીદિક અમમા રેડિયાને અપનાવવા આપેલો પ્રજાનેગો સરેસો, મહાસ સરકારે મદ્રાસની મ્યુનેિપલિટી બાબાના પ્રચાર મહિ મંજૂર કરેલી રૂ. ૪૨,૦૦૦ ની રકમ નામ મૂર કરી, કારિયાવાડના દરિજાને સેવાસચે દરિજાને માટે દાખરી મદદને કરેલો પ્રજાધ, કુરલા મ્યુનેિસિપલિટી કમિટી સરકારી કરાવ, કમચીમા દિંદી વેપારીઓએ યુરોપિયનોને કરેલો બંદિષ્કાર

૨-૧૧-૩૪ . આધીષ્ટને મહાસભાના સમાસદ તરીકેનું પોતાનું નામ રદ કરવાની ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિને કરેલી વિનતિ, મુજબના મિલમાડેમના મંડળ તરફથી શ્રી મોદી બનદરીક ચૂટણીની ખબર

૩-૧૧-૩૪ . રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રભાઈ ઉપર આધીષ્ટ તરફથી મહાસભામાંથી રાજનામું આપ્યાને લગતો પત્ર, 'નસિયાનવાણ' નામની ચોપડી માટે અમદાવાદમા એક બુકનેલરની દુકાને પોલીમે પાડેલો દંડો, દરિયા હિજા શ્રી કૃષ્ણ મેનનને ઇન્કલની મ્યુ ચૂટણીમાં કનેલ; દિંદી વેપારીઓની માનગીને યુરોપિયનોએ કબૂલ રાખ્યાથી કરાચીમા યુરોપિયનો સામેનો દિંદીઓએ ખેંચી લીને લે બંદિષ્કાર, જાલગુર મ્યુનિસિપલિટીમા નેલ નર્ડ

આવેલા શ્રી સીલની જગ્યાએ સરકારી પ્રધાને મૂકવા ધારેલા શ્રી રામી બાબતમા ઝમોડા, ૧૪૪ મી કલમનો નાખવામા આવેલો અમલ, મુલતવી રહેલી ચુ. ની સમા.

૪-૧૧-૩૪ : ગાંધીજીની નિવૃત્તિ વિશે 'મે ચેસ્ટર ગાર્ડિયન'ની ટીકા 'ગાંધીજીનું તત્ત્વજ્ઞાન માનવની વધારેપડતી કમોટી કરે છે,' એ જ સળધમા 'ન્યુઝ કોનિકલ'ની ટીકા 'ગાંધીજી એક આદર્શ રાજકીય નેતા છે,' 'સ્પોર્ટ્સ' પત્રની ટીકા 'મહાત્માજી અવરોધનની માફક નામની જ નિવૃત્તિ લે છે'; અમેરિકાના પ્રમુખ રૂઝવેલ્ટે ગાંધીને રાષ્ટ્રીય અપ્સરમાથી મુક્ત કર્યાનો કરેલો ઠરાવ.

૫-૧૧-૩૪ મદ્રાસ સરકારે લોકલ બોર્ડોને એવી મતલબનો દુકમ આપ્યો કે સારથવાદી વિચારો ધરાવતા મિલ્કોને નોકરીમા રોકવા સલાહભર્યું નથી, મુળાઈ મગરે મુળાઈની ચગ વર્કર્સ લિગ, લાલ વાવટા જિલ્લી કામગાર મહળ, વર્કર્સ લિગેચર પ્રબોધીશન કમીની, માડરોસ્ટ લિગ તથા અમદાવાદના મિલમહદૂર યુનિયનને નરકાયદેસર સથાઓ નહેર કરી.

૬-૧૧-૩૪ અમદાવાદની મિલોના પચારકામના ઝનડામા માછ ન્યાયાધીશ શ્રી પાટકરની સરખ તરીકે નિમણૂક, સિટિંગ ગેસિડન્ટના 'વલુમાન્યા ઇન્ટરપ્રે'ને કારણે મિસરના પ્રધાનમ રજે આપેલું રાજનામું, ખાન અબ્દુલ મકસુમખાન તથા ડો ખાન તેમજ લાલ ખમીમવાળાઓ ઉપરના પ્રતિબંધો સળધમા સરહદની ધારામભામા પ્રશોત્તરી, કોરા સ્ટેટ હદયપુરમા આવેલી શ્રીનાયજીના મંદિરને અર્પણ ધયેલી નગીર જાસ કર્યાના ખખર, લોકેરાયરની હિદી રૂ સમિતિના એક પ્રતિનિધિ મિ રોઈ સુખઈમા, લોકેરાયર હિદી રૂ મોરા પ્રમાણમા લેરો એવી તેમણે આપેલી ખાતરી.

૭-૧૧-૩૪ : શ્રી. મરદુખોજ સળધમા સર હોરનો જવાબ બોઝ બગાળમા એક લયરખ લેખાય છે, રશિયાની રાજ્યકાતિની ૧૭ મી જયતીનો મુંબઈમા ઉજવાયેલો ઉત્સવ, મિસગના નવા વડા પ્રધાન તરીકે નીશિમ પારાએ સ્વીકારેલો બોહો, મિસરમા રાજ્ય અને પ્રધાન વચ્ચે મતભેદ, પાર્લામેન્ટ રદ કરી બધારાનીય ફેરફાર કરવાની માગણી.

૮-૧૧-૩૪ : ભરૂચની ચુ. ફરી સ્થાપિત કરવાનો મુળાઈ સરકારનો દુકમ, કાસના વડા પ્રધાન મો હુમરે આપેલું રાજનામું, નવા પ્રધાન તરીકે મો ફ્યેડિનગી નિમણૂક, આસામમા વડી ધારાસભા મંદેના મહાસભાના ઉમેદવાર શ્રી નવીનચંદ્ર બાર્ડોલાઈને શ્રી ફૂકન સામે મળેલો વિજય

૯-૧૧-૩૪ પડિત માલવીયજીની રદ ધયેલી ઉમેદવારી મળધમા અવર્નર જનરલે વચ્ચે પડનાની પાડેલી ના, આસામમા મદામખાના ઉમેદવાર શ્રી વસંતકુમાર દાસને મળેલો વિજય, પડિત જવાહરલાલની મુળાકાત લેવા માટેની નૈનિલાયની કોલેજના એક અજેન અધ્યાપકની અરજ નામનૂર, પડિનજીની પુત્રીએ તેમની લીવેલી મુલાકાત

૧૦-૧૧-૩૪ : ધોળકા પ્રાતના મેનિસ્ટ્રેટ વૌઠામા દાખલ કરેલો ૧૪૪ મી કલમનો અમલ, ગિયોનની સરકારે સરકારી નોકરોને આવકવેરામાથી મુક્ત કર્યા, - રોમમા મુસોલિનીએ ધધાદારી કેતરોનેન ખુલ્લુ મૂકવાની કરેલી વિધિ, સ્વીઝો લપગ બગાડાર કર્યાના ગુના માટે ૧૧૧ ગુનેગારોને જર્મનીમા નિષ્ક્રિય કરવામા આ-યા

૧૧-૧૧-૩૪ મદ્રાસ સરકારે તરફથી મદાસખાના ઉમેદવાર શ્રી. સત્યમૂર્તિને મળેલી ઝગકતી ફતેદ, ગાંધીજી સાથેની મસલતો ને મરિણામે હરિજન આશ્રમ અમદાવાદથી ગોવરા ખગેરાગે, અમદાવાદમા હવે મ પત્ની બોર્ડિસ, અર્મોલય વિજ્ઞાન અને કન્યા છાત્રાલય રહેરો, ખેડા જિલ્લા મમિનિનુ પાધુ મળેલું મકાન, મુળાઈમા મમાજવાગીઓ તરફથી લુહ વિરોધદિનની ઉજવણી મિસગનો રાત પડેલો ગામયો, રાજ કુઆદે સ્વીકારેલી રાગેડ, નીશિમ પારા અને રાજ વચ્ચે સમજાન.

અ તુ ક મ શિ કા

પુ ૦ ૧૯

આશ્વિન : ૧૯૯૧

અંક ૧

૧ પતંગ [કાવ્ય]	..	પૂખલાલ	...	૧
૨ સ્વતંત્ર ઓરલે આત્મતંત્ર	.	દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર	..	૨
૩ ફરદોસી	.	કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી		૪
૪ જ્યોતિર્મયી જનની [કાવ્ય]	.	મુદરજી ગો બેટાઈ	.	૧૦
૫ તડકાછાંયા [વાર્તા]	.	V	...	૧૧
૬ પૃથ્વીની જીવનકથા	.	સતીશચંદ્ર પ્ર દેશાઈ	.	૧૭
૭ નૂતન વર્ષ : ૧૯૯૧ [કાવ્ય]	.	ગુલાઈ ના દેશાઈ		૨૨
૮ ગુજરાતી વાર્તાસાહિત્યનો એક પ્રશ્ન	.	નવલરામ ત્રિવેદી	.	૨૪
૯ બળતાં ગુલાબો [કાવ્ય]	.	મુન્દગમ્	..	૨૬
૧૦ મુખ્ય ડ્રોનિકાનો ખાસ મહાસભા અંક ૭૦ સુમન્ત મહેતા	.		..	૨૭
૧૧ હૃદયની વ્યથા [કાવ્ય]	.	હરિહર લટ	.	૩૦
૧૨ વ્યનના વિશ્વાસે [કાવ્ય]	.	પતીલ		૩૧
૧૩ નીલાંજના [નાટક]	...	મહલાલ પાઠક	...	૩૨
૧૪ ઊંઘણસી [કાવ્ય]	.	રમેશચંદ્ર શિખ	.	૫૧
૧૫ ચંદ્ર અદ્વૈત	.	હિમાચંદ્ર જોષી		૫૫
૧૬ સ્વર્ગ અને પૃથ્વી [વાર્તા]	.	રમેશચંદ્ર શિખ	...	૬૨
૧૭ ઊર્મિચંદ્ર [કાવ્ય]	.	ચંદ્રકાન્ત મહેતા	...	૬૬
૧૮ સ્વૈરવિહાર	...	સ્વૈરવિહારી		૬૭
૧૯ શ્રી અરવિંદકૃત-વિજ્ઞાનયોગ	.	પ્રાણજીવન વિશ્વનાથ પાઠક	.	૭૩
૨૦ જ્ઞાનગોચરી	.			૭૮
(૧) હન્ડમ ટેકમની અન્યાયી બાજુ		(૭) ફેસીઝમથી ઈટલી આખાદ થયું છે ?		
(૨) હિંદુસ્તાનમાં વીમાનો ધવો		(૮) હિંદી રાષ્ટ્રીય સભા		
(૩) હિંદમાં આગ્ય પુન વ્યનાનુ કાર્ય		(૯) પ્રજાસભા રશિયા સામિલ		
(૪) મગળમાં ચેતનસૃષ્ટિ નથી		(૧૦) લીંગના સંલગ્ન ભારતવર્ષ અને રશિયા		
(૫) લાગણીપ્રધાન લોકટોળા		(૧૧) બાર લાખ પાઠકનું ટેલિસ્કોપ		
(૬) સ્વરાજ્યથી છેક નવ ડાનટો કોમી ચુકાદો		(૧૨) ચીનમાં લોકગણજી		
		(૧૩) રશિયન પયોન		
૨૧ વિચારચક્રમણ	.	રામનારાયણ વિ પાઠક	..	૮૧
૨૨ મુખ્યની મહાસભા	.	જેકાલાલ ગાંધી		૮૩
૨૩ પુસ્તકપરિચય	.	રા		૮૮
૨૪ રોજનીશી	.		...	૧૦૫

લવાજમ   હિંદમાં રૂ. ૫   પરદેશમાં રૂ. ૭૫   છૂટકે એક રૂ. ૦૫

પ્રકાશક રણકાંત ફેસીઝમથી મિત્રી પ્રસ્થાન કાર્યાલય પારસી અગિયારી સામે ખમાસાચોરી અમદાવાદ
મુદ્રક ગંગાનંદ વિશ્વનાથ પાઠક આદિત્ય મુદ્રણાલય રાયપુરોડ અમદાવાદ તા. ૩-૧૨-૧૯૯૧

૬ પ્રસ્થાન ૬

। દષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદમ્ ।

પુસ્તક ૧૯

ભાગશર • ૧૯૮૧

અંક ૨

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ

કવિશ્રી રાજચંદ્રની આપણી ઓળખ ૫ ગાંધીજીને આભારી છે મુખર્ષ શહેરમા આજથી પચાસેક વર્ષ પર થી રાજચંદ્રે તેમના શતાવધાનનો સફળ પ્રયોગ કરી જતાઓ ત્યારે તે કાળના આપણા પૂર્વજ ગુજરાતીઓ એથી આશ્ચર્યચકિત થયા હશે. ત્યારે એમની કીર્તિ પ્રાતઃપ્રહાર પણ પ્રસરેલી. પરંતુ કાળને ભેરે એ શ્રુતિ આજ ધસાઈ ગઈ છે તેને તાજ કરવાનું આપણને ગાંધીજીના તેમની પ્રત્યેના પૂજ્યભાવને લઈને અગ્યુ. આ જાળતમાં આપણે શેક પૂજાભાઈનું ઋણ પણ ન ભૂલી શકીએ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના એ અનન્ય ભક્ત હતા એમની જયંતી બિજવવાનું અને એ નિમિત્તે એમનો જીવનબોધ આપણી આગળ તાજે રાખવાનું એક મુખ્ય કામ એમણે અપનાવ્યું હતું આ બે પુરુષોના પ્રયત્નને લઈને આજ કેટલાક વર્ષથી આપણે દેવદિવાળીએ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જયંતી બિજવતા આવ્યા છીએ શ્રી રાજચંદ્રના જીવનમા એવી કઈ વસ્તુ હતી કે જેણે આપણા આધુનિક યુગના વિશ્વવિખ્યાત ધર્મપુરુષને આકર્ષ્યા અને એમના પૂજ્યભાવપાત્ર બનાવ્યા એ મમજવાનો પ્રયત્ન કર્યા આજ આપણે ભૈંગા મળ્યા છીએ

હું શ્રીમદ્દના લખાણોનો કાઈ રીતે અભ્યાસી તો નથી જ, કે નથી તેમના ભક્તોના અગત પરિચયનો માણસ, કે જેથી મને તેઓની વિશે કાઈ વિશેષ જાણવા મળ્યું હોય. એક મામાન્ય ધર્મજિજ્ઞાસાથી હું એમના વિશે એમનાં લખાણોમાંથી કાંઈક જાણ્યો હોવો કરી શકું અને તે જાણને પણ આજ બારેક વર્ષ થયાં હશે 'ગાંધીજીની વિચારગુહિ' વાંચતા મેં કવિશ્રીની તેમની ઉપરની અસર વિશે જાણ્યું, અને મનમા થયું કે એ પુરુષનો પરિચય કાંઈક તો મેળવવો જ જોઈએ ત્યારે એક મિત્રે મારા હાથમા 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર' તો અથ મૂક્યો, અને મને આજ યાદ છે તે પ્રમાણે, હું તેને ઠીક રીતે જોઈ ગયો 'ઠીક' કહું છું એટલા માટે કે તે વર્ષની મુઠાસી નોંધપોથી જોતા એ અથમાના કેટલાંક ટાચણ પણ તેમા મને મળી આવ્યા.

અને, એ પુસ્તક વાંચ્યાથી મારા ૫૦ પડેલી શ્રીમદ્દની છાપ તો આજે પણ બરાબર યાદ કરી શકું છું એ છાપને આધારે આજને નિમિત્તે કાંઈક કહેવાની મેં હિંમત કરી છે. અગાસના રાજચંદ્ર આશ્રમના ઉપાસક શ્રી ગોવર્ધનભાઈએ, શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના એમના અભ્યાસ દ્વારા, તે છાપ તાજી કરવામાં મદદ કરી છે એની આ પ્રમુખે નોંધ લઈ, વસ્તુ તરફ વળું છું.

૧

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો જન્મ સ ૧૯૨૪ ની કારતકી પૂર્ણિમાને દિવસે કાઠિયાવાડના વવાણિયા ગામમાં થયો હતો તેમના પિતાજી શ્રી રવજીભાઈ પચાણભાઈ મહેતા વૈષ્ણવ હોઈ કૃષ્ણભક્ત હતા એટલે શ્રીમદ્દનો કુટુંબધર્મ વૈષ્ણવ હતો પોતાની આત્મકથાએ તેમણે ‘સમુચ્ચયવચચર્ચા’ નામનો એક નાનો લેખ તેમની ૨૨ વર્ષની ઉંમરે લખેલો તેમાં તે જણાવે છે

“મારા પિતામહ કૃષ્ણની ભક્તિ કરતા હતા તેમની પાસે તે વયમાં કૃષ્ણ-કીર્તનના પદો મેં સાંભળ્યા હતા, તેમજ જુદાજુદા અવતારો સમગ્રી ચમત્કારો સાંભળ્યા હતા, જેથી મને ભક્તિની સાથે એ અવતારોમાં પ્રીતિ થઈ હતી ”

શ્રીમદ્દના માતા દેવબાઈ જૈન કુટુંબમાંથી આવેલા હતા. આમ તેમના જીવનમાં આપણા ધર્મના બે મોટા પ્રવાહો—જૈન અને વૈષ્ણવ—એ એકબીજાને સુદર સંગમ થયો હતો વવાણિયાના ખીન્ન વણિક કુટુંબો જૈન હતા એટલે ગાતાની જૈન અમર ઉપરાંત એમને આમપામથી પણ જૈન વાતાવરણ મળ્યું હતું એને પ્રભાવે તે વૈષ્ણવધર્મી જ્ઞાન ઉપરાંત જૈનધર્મી જ્ઞાન પણ મેળવવા લાગેલા ઉપર ઉલ્લેખેલા લેખમાં તે કહે છે

“જન્મશ્રમિકામાં જેટલા વાણિયાઓ રહે છે તે બધાની કુળશ્રદ્ધા ભિન્ન-ભિન્ન હતા, કાંઈક પ્રતિમાના અશ્રદ્ધાળુને જ લગતી હતી... કઢીને માટે વારંવાર તેઓ મારી હાસ્યપૂર્વક ટીકા કરતા, છતાં હું તેઓથી વાદ કરતો અને સમજણ પાડવા પ્રયત્ન કરતો પણ હળવેહળવે મને તેમના ‘પ્રતિક્રમણસૂત્ર’ ઇત્યાદિ પુસ્તકો વાંચવા મળ્યા તેમાં બહુ વિનયપૂર્વક સર્વ જગત અને જીવથી મિત્રતા દાખવી છે, તેથી મારી પ્રીતિ તેમાં પણ થઈ અને પેલામાં પણ રહી હળવેહળવે આ પ્રસંગ વધ્યો છતાં સ્વચ્છ રહેવાના તેમજ ખીન્ન આચાર્યચાર મને વૈષ્ણવના પ્રિય હતા, અને જગત્કર્તાની શ્રદ્ધા હતી ”

આ તેમનું કથન તેમના ૧૩ વર્ષના આયુ માટેનું છે આવા પ્રચુર ધર્મવારસાની સાથે એમણે પોતાનું જીવન શરૂ કર્યું હતું

પ્રથમથી જ તે પ્રતિભાશાળી બાળક હતા સાત વર્ષે એમણે ગાળામાં અભ્યાસ શરૂ કર્યો ૧૧મા વર્ષ સુધી તે આલ્યો. સ્મૃતિ તેમની એટલી બધી તીવ્ર હતી કે એક-વાર પાઠ માલખ્યો કે તે યાદ રહી જતો પોતે તે વિષે જણાવે છે.

“અભ્યાસ એટલી ત્વરાથી કરી શક્યો હતો કે જે માણસે મને પ્રથમ પુસ્તકનો બોધ શરૂ કર્યો હતો તેને જ, ‘શુન્દરાતી’ કળવણી કીક પામીને, તેજ ચોપડીનો પાછો મેં બોધ કર્યો હતો ! ”

આ તેમની શક્તિની તેમને પોતાને પણ પારખ હતી દરેક મનદુરસ્ત બાળકને હોતુ ધટે એમ એમને પોતાની શક્તિ અજમાવવાની તથા તેને ખીલવવાની પૂરી મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી " ગમતગમતમાં પણ વિનય મેળવવાની અને રાજેશ્વર જેવી બચી પદવી મેળવવાની પરમનિષ્ઠાસા હતી " એને લીધે એમણે આ તેમની સ્મૃતિશક્તિને સારી રીતે કરી અને કુળની એમ કહેવાય. આ તેમની શક્તિના તે પ્રદર્શન પણ કરતા એટલી નાની વયે પણ એમ ન કરવાનુ એમનામા શરમાળપણુ નહોતુ. કેટલાય લોકો એમની પામે આ શક્તિનુ પારખુ નેવા આવતા અને તે તેમને ખતાવતા, અને સાથેસાથે તેમનામા પ્રથમથી જ હતી તે ધર્મનિષ્ઠાસાનો પણ કાંઈક પરિચય વાર્તાલાપદ્ધતિ આપતા. મામાન્ય સમાજમાં શક્તિના આવા ચમત્કારની ધાર્મિક અમર બિપજે છે એ આપણે બાળીએ છીએ કવિશ્રીની અવધાનશક્તિની આવી ચમત્કારી અમર પણ યર્ષ હને એમા નવાઈ નથી

અને એ શક્તિ સાચે જ ચમત્કારી હતી. સાક્ષાત્ત વર્ષે તે શાળામા દાખલ થયા એક મામમા તો તેમણે આંક પૂરા કર્યા વડા વિદ્યાર્થીએ તેમને પહેલી ચોપડી પૂરી કરાવી હતી પછી તો તેમણે પોતે માતે ચોપડી પૂરી કરી અને પોતે શીખેલી પહેલી ચોપડી એના ગિરુક પેલા વડા વિદ્યાર્થીને જ શીખવાડી. એ પરથી તમે જોશો કે એ કેવી શક્તિ ધરાવતા હતા. આઠ વર્ષની વયે તે કવિતા લખવા લાગ્યા શીઘ્રકવિની શક્તિ તેમનામા હતી તેમજ વર્ષે તેમણે રાજકોટમા અગ્રેજી ભણવાનુ શરૂ કરેલુ તેમા તેમણે કેટલુ કરેલુ એ ખજર નથી પણ પછી તરતમા શાળાનો અભ્યાસ છોડી, ઘેર ખાનગીમા નવાનવા વિષયોનુ તે જ્ઞાન મેળવવા લાગ્યા હતા સ્મૃત અને પ્રાકૃતના નિયમિત અભ્યાસ વગર તેઓ તે ભાષાના ત્રણે સગળતાથી વાચી લેતા ને યથાર્થ સમજતા તત્ત્વજ્ઞાન એમનો શોખી વિષય લાગે છે પદ્મજ્ઞાન, નૈનગ્રથો વગેરે તેમણે વાચ્યા હતા, એવી માહિતી મળે છે. એમ કરતા તેમણે પોતાના વિચારોને ઠીક કરેલ અને ચોક્કસ કર્યા હોય એમ લાગે છે પરમા વર્ષમા લખેલા તેમના ' સ્ત્રીનીનિબોધક ' નામના કાવ્યગ્રંથ પરથી અને સત્તરમે વર્ષે લખેલા ' બાલાવબોધ - મોક્ષમાળા ' નામની ૧૦૮ શિક્ષાપાઠોની એક માળા પરથી આ અનુમાન કઢાય. એ ગ્રંથોમા એમણે જે નીતિ બોધી છે અને ધર્મતત્ત્વ પ્રતિપાદન કર્યુ છે એ પર વર્ષના કિરોર પામેથી, બાકી, કેમ કરીને મળવે ? એમ કહી શકાય કે જે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એમણે આ વર્ષો દરમ્યાન કરી એને અક્ષરબદ્ધ કરી ચોક્કસ કરવાનુ એમને સહજપુગ્તુ થયુ અને એમણે આ એ ગ્રંથો લખ્યા એમ લખીને એમણે પોતાના વિચારોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યુ અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિની શ્રવણ આગળની સનનની પાયરી માધી. સાધકની શ્રવણશક્તિ પછી આ દશા મહજલાવે આવે છે શ્રીમદ્ના જીવનમા એ આટલી નાની વયે બન્યું એ એમની તીવ્ર પ્રતિભાને જ આભારી ગણાય.

આ પ્રતિભાનો દર્શક વિભાગ તે તેમની અવધાનશક્તિ હતી એ શક્તિ એમણે જ્ઞાનપૂર્વક ખીલવતાખીલવતા ગતાવધાન સુધી પહોચાડી ને તેનો જાહેર પ્રયોગ પોતાની ૧૯ વર્ષની વયે દેખાડ્યો તે વેળાના અગ્રેજી તથા ગુજરાતી છાપમા તેને માટે તેમની જે પ્રથમા કરવામા આવી હતી એ એટલી જ ભારે હતી પણ પ્રથમા અને અવધાનશક્તિનો આ ઉપયોગ માપકને આડરૂપ બને એ એમણે તરત જોયુ, અને પછી ૧૧ વર્ષોમા તેમણે એવો શક્તિચ્ચ અટકાવો નાનપણની એમની મહત્ત્વાકાંક્ષાએ પણ એવા જ અનુરૂપ પસંદો લીધો : હવે તે વધારે આત્માર્થી બન્યા હશે, ધર્મલાભ માટે પોતાની શક્તિનો સવમ

કરવો ઘટે એમ તેમણે જોયું હતું. ૨૨મા વર્ષના એક લેખમાં આ દિગ્ગામ્યતા વિશે તે લખે છે તે અહીં યાદ કરવા જેવું છે.

“આ દેહમાં મુખ્યત્વે બે ભવ કર્યા છે .. નાનપણની નાની મમજલ્મમાં કોણ જાણે કયાથીયે મોટી કલ્પનાઓ આવતી સુખની જિજ્ઞાસામાં પણ ઓછી નહોતી, અને સુખમાં પણ મહાલક્ષ્ય, બાગ, બગીચા, લાડીવાડીના કાંઈક માન્યા હતા મોટી કલ્પના તે, આ બધું શું છે, તેની હતી તે કલ્પનાનું એકવાર એવું રૂપ દીધું કે પુનર્જન્મે નથી, પાપે નથી, પુણ્યે નથી, સુખે રહેવું ને સમાગ્ર ભોગવવો એ જ કૃતકૃત્યતા છે એમાંથી બીજી પચાતમા નહિ પડતા, ધર્મની વામનાઓ કાઢી નાખી, કાંઈ ધર્મ માટે ન્યૂનાધિક કે શ્રદ્ધાલાવણી રહ્યું નહિ થોડો વખત ગયા પછી એમાંથી જોગ જ થયું જે થવાનું મેં કલ્પ્યું નહોતું, તેમ તે માટે મારા ખ્યાલમાં હોય એવું કંઈ મારું પ્રયત્ન પણ નહોતું, છતાં અચાનક ફેરફાર થયો કાંઈ જોગ અનુભવ થયો અને એ અનુભવ પ્રાપ્તિ શાસ્ત્રમાં લેખિત ન હોય, જડવાદીઓની કલ્પનામાં પણ નથી, તેવો હતો તે ક્રમે કરીને વધ્યો, વધીને અત્યારે એક ‘તુલિ તુલિ’નો જાપ કરે છે.”

એટલે શ્રીમદ્દના જીવનમાં વીસ વર્ષ પછી નવો ભવ બિઘડ્યો, નવું દર્શન થયું, ને પોતે દિવ બન્યા.

એ ઘટના કેવી રીતે બની એનું અવલોકન કે પૃથક્કરણ કરવું મુશ્કેલ છે આવા પ્રકારના જીવનપદ્ધતિ જેને થાય છે એને એ ‘અચાનક ફેરફાર’ જ લાગે, નવો ભવ જ લાગે. અને એમાં બીજાએ કાર્યકારણભાવ સાધવો એ મુશ્કેલ છે પણ એટલું ચોક્કસ ગાયું, કે જે પ્રતિભાશક્તિ ને જિજ્ઞાસા શ્રીમદ્દના હતી તેણે ધર્મવાગ્દાને વલોધી તેમાંથી આ નવનીત નિષ્પન્ન થયું હતું ઉપરાંત, આ અરસામાં એક બીજી મહત્ત્વપૂર્ણ ઘટના એ બની, કે તેમણે મેં ૧૯૪૪ની માસમાં, એટલે વીસ વર્ષની વયે, લગ્ન કર્યું ને પોતાના જીવનમાં એક ભારે ફેરફારની રચના કરી તેમના પત્ની તે ગાંધીજીના પરમમિત્ર ઞ્ચ ઝવેરી રેવાશંકરભાઈ મહેતાના મોટાભાઈના પુત્રી થાય આ લગ્નથી શ્રીમદ્દને બે પુત્ર અને બે પુત્રી હતાં, જેમાંનું આજ કાંઈ વિદ્યમાન નથી તે અહીં કહી દઈ આગળ ચાલું.

શ્રીમદ્દે વીસમે વર્ષે આશ્રમફેર કર્યો—સભ્યવર્ષે છોડી ગાર્દગ્યનો સ્વીચાર કર્યો ઉપર કંઈ એમ, મને આ એક ભારે મહત્ત્વની ઘટના લાગે છે. એણે શ્રીમદ્દના જીવનને નવો ઝાંક આપવામાં એક જાતા પણ અગરકારક નિમિત્ત બન્યું કર્યું કઈ મનોદશામાં એમણે આ ફેરફારનો નિશ્ચય કર્યો એ તપાસવા આપણી પાસે પૂરતી સામગ્રી નથી જે થોડીવણી છે તે પછી એટલું જણાય છે કે શ્રીમદ્દ તેમના વીસમા વર્ષ સુધીમાં એટલા બધા વેરાગ્યદંડ નહોતા થયા કે જેથી લગ્નની જગ્ગમાં પડવાનું નિમિત્તરૂપે તે નકારે વીસમા વર્ષમાં ‘સ્ત્રીના અબધમાં મારા વિચાર’ એ ગદ્યાજે કરેલી નોંધમાંથી આ ઉતાંગે તેમની ત્યાગની મનોદશાનો કાંઈક ઘોંટક છે:

“સ્ત્રીમાં દોષ નથી, પણ આત્મામાં દોષ છે, અને એ દોષ જનાથી આત્મા જે જુએ છે, તે અદ્ભુત આનંદમય જ છે માટે એ દોષથી રક્તિ થયું એ જ પરમ-જિજ્ઞાસા છે શુદ્ધ ઉપયોગની જો પ્રાપ્તિ થઈ તો પત્ની તે મમયેમમયે પૂર્વોપાર્જિત મોહનીયને (એટલે કર્મને) લગ્નગ્રીભૂત કરી શકે .. પણ પૂર્વોપાર્જિત હતું સુધી મને

પ્રવર્તે છે, ત્યાં મુઘી મારી દી દશાથી શાંતિ થાય, એ વિચારનાં મને નીચે પ્રમાણે મમાધાન થયું સ્ત્રીના સંબંધમાં કાર્ષ્ણ્ય પણ રાગદ્વેષ ગણવા મારી અસમાન ઇચ્છા નથી, પણ પૂર્વોપાર્જનની ઇચ્છાના પ્રવર્તનમાં અટક્યો છું ”

‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર’ અથવા આ ૨૦-૨૧મા વર્ષની નોંધ આર જ પાના જેટલી ટૂંકી છે તે જોતા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના આતરયુદ્ધનું અનુમાન કરી શકાય છે એક જ દુખ એમાં એ રહે છે

“હે જીવ, તું જીવ મા સુખ અંતરમાં છે, તે બહાર મોઢવાથી નહિ મળે . અત્યારે, હું કાણુ છું, એનું મને લાન નથી ”

એ લાન આવે, એ જીવમાંથી નીકળી જવાય એનો ઉલ્લસ પ્રાપ્ત આ વર્ષોમાં જોઈ શકાય છે. દરેક આધરશ્ન જીવનમાં મારનો જય કરવાનું કોઈ ને કોઈ રૂપે તો આવે જ છે શ્રીમદ્ના આ વર્ષો એવા મમયના હતાં એમ એમના જીવનની આગસી જેની તેમની નોંધપોથી જોતા જણાય છે એ જયનું એક જ માધન છે, અને તે અનન્ય તથા ભક્તિનિભ મનન જન્યુતિ અથવા અપ્રમાદ છે પુરુષાર્થમણિ રાજચંદ્રે એ અપ્રમાદ ધડો લેવા જેવી રીતે માંધ્યો હતો

આ અગ્રસામાં એમણે ધનપ્રાપ્તિ પણ કરવા માડી હતી શ્રી ગમકૃષ્ણ પગમહમ કહેતા એમ, હામિતી ઉપરાંત લગ્નનું એ જીવનું જીવનું પ્રલોભન છે દિવસીની એ વિષે પણ મુદ્દ મતિ હતી એમાં જીવ ન જવાય એટલા એ જન્યુતાત્મા હતા લક્ષ્મી વિષે એમણે એક મેહોને લખેલું

“લક્ષ્મી પર પ્રીતિ નહિ છતા કાર્ષ્ણ્ય પણ પગર્થિત કામમાં તે બહુ ઉપયાગી થઈ પડત એમ લાગવાથી મૌન ગ્રહી તે મળી મળવડમાં હતો ”

પણ એ સારુ લક્ષ્મીની લાલમાં કેમ રણાય ? એટલે એ જ પત્રમાં ઉમેર્યું છે

“પરાર્થ કરતા વખતે લક્ષ્મી અધારો, બહેનપણ્ય ને મૂળાણ્ય આપી દે છે, જેથી તેની દરકાર નથી ”

તેમનો ધધો ઝવેરીનો હતો એમની શક્તિ અનુસરે પણ અહીં ઝગડો જીડી એક-વીમમાં વર્ષમાં એ આ ધધામાં પડવા અને ‘ધણા ટૂંક વખતમાં એક મારા ઝવેરી તરીકેની નામના મેળવી.’ આમ ધધો કરતા ને તેમાં કાવતા છતાં, તેમનું તત્ત્વચિંતન અને ઉપાસીસાવ બન્યાં જ ગ્રહેતા ધધામાં ધગક સાથે મોઢો પરવારીને તરત પાછાં તત્ત્વની અગાધ શુકામાં ગરક થઈ જતા તેમને વાગ નહિ લાગતી પામે જ નોંધપોથી હોય તે લઈને, આજ આપણે જે જ્ઞાનબહાર તેમની પાસેથી પામ્યા છીએ, તે તેમાં ટપકાવતા આ નિરંતર ધ્યાન ઉપગત વર્ષમાં ચોરોક કાળ તે ધધામાંથી ફારેગ થઈ એકાદમાં કપાડ જઈને ગ્રહેતા ને ચિંતનમનનમાં દાહતા આપણને એમ જ લાગે કે એ પુરુષ તે મુખ્યત્વે ધધાગરી હતા કે જગતમાં શુકા પડેલા જ્ઞાની પુરુષ હતા !

ધધામાં પડના પહેલા તે તેમના પિતાની દુકાને એમના, તે વિષે ‘મમુચ્ચવચ-સર્પામાં’ તે જણાવે છે

“દુકાને મેં નાના પ્રગારની લીલાલહેર કરી છે, અનેક પુત્રોકા વાન્યાં છે ... છતા કાર્ષ્ણ્ય મેં ઓછાઅધિકા લાવ રહ્યો નથી, કે કાર્ષ્ણ્ય ઓછાઅધિક તોળી દીધું નથી એ મને મોક્ષ સાગર છે ”

આની પવિત્ર લાવનાથી તે પોતાનું કામ કરતા હતા. પરંતુ તેમની મનોદશા એક અધારમય ઓરડામા પુરાયા જેવી હતી. આમી વિવેકાનંદે એક જગાએ કહ્યું છે કે ધર્મોદય યતા પહેલાની ધડી સાવ અધારમય હોય છે. કવિશ્રીએ આ દશાનું જે ચિત્ર આપ્યું છે તે મહાત્મા ટોલ્સ્ટોયની તેની ધર્મોદયવેળાની યાદી આપે એવું છે. કવિ લખે છે

“દુષિયા મનુષ્યોનું પ્રદર્શન કરવામા આવ્યું હોય તો ખચિત તેના શિરોભાગમા હું આવી શકું. આ મારા વચનો વાચીને કાર્ષ્ઠ મિત્રાગ્રમા પડી જઈ, લિન્નલિલ કલ્પનાઓ કરશે, અને કા તો ભગ ગણી વાળશે. પણ તેનું મમાધાન અહીં જ ટપકારી દઉં છું. તમે મને સ્ત્રી મળ્યે કાર્ષ્ઠ દુખ લેખગો નહિ, લક્ષ્મી સળધી લેખરો નહિ, પુત્ર મળ્યે લેખગો નહિ, લય મળ્યે લેખગો નહિ. મને દુખ ખીજી રીતનું છે. ને દરદ વાતનું નથી, કંદનું નથી, કે પિત્તનું નથી, તે શરીરનું નથી, વચનનું નથી કે મનનું નથી. ગણો બધાંયનું છે અને ન ગણો તો એકેનું નથી. પરંતુ મારી વિજ્ઞાપના તે નહિ ગણવા માટે છે, કાગળ એમા કાર્ષ્ઠ ઓર મર્મ રહ્યો છે.”

અને મર્મ ખીજે કર્યો નહિ, પણ દરેક ધર્મપુરુષને જીવનના અંતિમ મહત્વરૂપ જણાતી જે ધ્વજાગ્રિજ્ઞાસા છે તે હતો. આ એમનું દુખ, જીવનની મૂળખોજ વિશેની આ એમની અજ્ઞાતિ, સતત પુરપાઈથી જ દળે, અને એ કરનાર શ્રીમદ્ હતા.

ધર્મજન્યુતિના એમના આ વર્ણોગા એમને અનેક મત્સર્ગીઓ મળ્યા. કેટલાય લોકો એમની પામે ધર્મજિજ્ઞાસાથી આવતા તેમના તે શાસનમાધાન કરતા, અધ્યાત્મગાત્રના મનાતન મર્યો પોતે જે સમજતા હતા તે તેમને ગમજનવતા. ગાંધીજી આ વળા દશિણ આફ્રિકા હતા. એકેની ઓળખાણુ નો આ અગાઉની વર્ષ હતી. ગાંધીજી માર્કેટ આ વર્ષો ભારે ધર્મમથનના હતા. દશિણ આફ્રિકાના ધ્રિવંતી સમાજમા તેમને સ્વધર્મ વિષે શાસનો બેઠાની એના નિવારણુ શારુ એમણે શ્રીમદ્નું શરણુ ખોલ્યું, અને, મને યાદ છે એમ, એથી જ પોતે ધર્મપરિવર્તન કરતા. અટક્યા તે હિંદુધર્મમા પોતાની શ્રદ્ધા પુનઃ સ્થાપિત થઈ, એમ એમણે કયાક એકરાગ કર્યો છે.

આમ અનેક મત્સર્ગીઓને માથ આપી, જ્ઞાન તથા માધ્યનાનું સર્વધર્ન કરતાકરતાં તેઓ પોતે નિજાને પામ્યા અને શાન યથા, એમ એમના. ૨૩મા વર્ષ પછીના લખાણો જોતા લાગે છે જે દુખ, જે આત્માની કળકળ, તે તેમના ૨૦મા વર્ષથી તીનતાએ અનુભવતા હતા તે હવે શમી જાય છે, અને તેમનો ધીરોદાત્ત જીવનપ્રવાહ મપૂર્ણ વીન-સાગપણા તરફ અવિગ્ન વહે છે. આ પ્રથમ ગાનિમ્યાદ આખ્યાની મત્તીમા તે વેળાના તેમના પત્રો નીચે મુદ્દી કરતા તે આવાઆવા ઉપનામો વાપરે છે ‘યથાર્થ બોધવરૂપ,’ ‘સ્વરૂપરૂપ,’ ‘સમાધિરૂપ,’ ‘બોધજીજ,’ ‘મમન્થિતભાવ,’ ‘પ્રાગ્બંધદેહી,’ ‘વીનગગભાવ,’ વગેરે, વગેરે તે શાંતિમપાદનનો આનંદોદ્ગાર તેમણે એક કાવ્યમા ગાયો છે તે અહીં ઉનારુ નો ખોટું નહિ થાય.

“ધન્ય રે દિવસ આ અહો,

નગી રે શાંતિ અર્પૂં રે,

દશ વર્ષે રે ધારા ઠવરી,

મટ્યો ઉદયકર્મનો ગર્વ રે.

ધન્ય

ઓમહીમિ મુહતામીમે

સમગ્રીત શુદ્ધ પ્રકારયુ રે,

શ્રુત અનુભવ વધતી દયા

નિન્ન સ્વરૂપ અવતારયુ રે”

ધન્ય

મંત્ર ૧૯૪૭ માં શ્રીમદ્ને જ્ઞાનનિષ્ઠા માપડી અને તે શાંત થયા—જે અંધારએગ્રામાં પોતે પુગાયા હતા તેમા જ્ઞાનચૂંચુલ દિગ્ધુ પ્રવેશતુ જોયુ અને એ ચિયર થયા, શાંત થયા, જીવનશુદ્ધિ અનવાની હિંમત અને ધીરજ મેળવી શક્યા આ જાળ પછીના એમના લખાણો તથા પત્રોમા આ ચિયરના તથા શાંતિ ચોડી દેખાઈ આવે છે જે ઉદ્દેગ તથા અપ્રાપ્તિના ખેદ અને વિમામલુ તેમના રૂઝમા વર્ષ સુધી જાણાય છે તે આ કાળે શમેલાં દેખાય છે હવે પછી કવિશ્રી તેમના ઉત્તમ લલનમા ગાયેલા નિર્ગ્રંથપદને પામવા તરફ વળે છે જુલેલો મુમાદુગ રગ્તો જોનતો હોય ને પછી માચો મગ્ગ મીધો ગગ્તો તેને લાભી જન્ય એટલે એ ચિયર પડે તે પર વહો જન્ય, એની જેમ હવે શ્રીમદ્ અધ્યાત્મમાર્ગે વલા જન્ય છે તેમા ૩૧મે વર્ષે પાછો તેમને નવો તખ્તો મર કરવાતુ મુજે છે તેમની દૃષ્ટી જીવનમમીક્ષા કરતા એક લેખક આ વિષે કહે છે

“આપાર ક્યારે દસ વર્ષ થયા પછી તેમને લાગ્યું, કે જે હેતુથી આપાર-ધર્મામાં પ્રયાણ કર્યું હતું તે હેતુ પોતે પૂર્ણ કર્યો હતો, તેથી આપારની સાથેના પોતાનો મળધ નિવૃત્તવાની ઇચ્છા તેઓએ જાણી જ્ઞાન, ધનમંપત્તિ, માંમાગિક પદવી, કૌટુંબિક સુખ પ્રાપ્ત કરી, મમાગતો ત્યાગ કરી, માધુમનિનુ જીવન માળવાની તેઓએ તૈયારી કરી.” (કારણ કે, તેઓને હયાત માતાપિતા, એક પગિણીત બાધુ, ચાર પરિણીત બહેનો, બે પુત્ર, બે પુત્રી હતા.)

ધર્માનુમાર યોગ્ય ગાહ્યત્વના સુવિપાકરૂપ વાનપ્રસ્થ ને મન્યામ તેમને યોગ્ય કાળે હવે માંપડયા હતા, અને મહજજાણે તેમણે તે ગ્રંથ કરવાનુ મન કર્યું. પણ યોગ એવો, કે પછી ડરમા વર્ષમા તે માદા પડ્યા ને એ માદગી જીવલેણ નીવડી અનેક ઉપાય ને બગદાસયાકરી છતા તેમને મારુ ન જ થયુ, અને તેમણે મ ૧૯૫૭ના ચૈત્ર વદી પાચમને દિવસે દેહ છોડ્યો,—તેનીસ જ વર્ષનુ દૃક આયુ જોગવી તે સ્વધામ પધાર્યા

૨

આ પ્રમાણે આ ધર્મપુરુષના જીવનની દૃક કથા હું કાર્ષ્ન લખાણથી આપને કહી ગયો જ્યારે મેં એમનો ગ્રંથ વાંચ્યો ત્યારે એ કથાની મારા પર એ જ છાપ પડી હતી કે શ્રીમદ્ માયા અર્થમા એક ધર્મપુરુષ હતા—જે પોતે માનતા ને મંત્રશાસ્ત્રના શુદ્ધ બોધ તરીકે સમજતા તેને જીવનમા ઉતાવળ મયતા. અને આ મયામણે એમના જીવનમાં કેવી ધમમાણ મચાવી મૂકી હશે એ તો તેમના દૃક આયુ પરથી અનુમાની શકાય એમ જ લાગે છે કે જાણે અગત્ય મામે જૂઠાં તેમણે ચરીરને માવ ધસી નાખ્યું, એમની ચિત્તશક્તિ અને નિજામા તો દિનપ્રતિદિન સતેજ ચતાં જતાં હતા, પણ ચરીગ તેની માથે ન દડી શક્યુ—તેમની કહે ધમગાવામા તે વચ્ચે ભાગી પડ્યું.

છતા જેટલુ તેમણે સાધ્યુ તે કાર્ષ્ન ઓધુ બોધપ્રદ છે? જીવન મનન પુરુષાર્થમાં મમાયેલુ છે, અને તેની પગિમમાપ્તિ માત્ર સમાજની ઐહિક પ્રાપ્તિથી નથી થતી, પણ

તેનાથી પર રહેલી એવી આત્મગિહિથી થાય છે, એ એમના જીવનનો મોટામાં મોટો બોધ હું માનું છું. આજના સઘનતાના ને સમૃદ્ધિજનના યુગમાં સામાજિક સિદ્ધિઓ પર આપણે સહેજે વધારે ભાર મૂકીએ છીએ અને તે યુગાનુકૂળ છે પણ એ ભાર ને આખા જીવનની વ્યક્તિમા યોગ્ય પ્રમાણમાં નહિ હોય તો તે વિકૃતિ જ કરશે એ આપણે જોતા જઈએ છીએ. ધન, કીર્તિ, સુખ, ગમકન ઇત્યાદિની મમાજસિદ્ધિઓ એવી પરિમિત વસ્તુઓ છે કે એમને ને જીવનમા અતિમ માધ્યો મનાય ને એ અનુમાર વર્તાય તો પરસ્પર ઝઘડા, ઈર્ષ્યા, મદમત્તગ વગેરે જાગવાનાં ને જામવાનાં જ, કાંઈ પણ રીતે જીવનના મૂળ સિદ્ધાંત સહકારને નહિ માચવી શકવાના, અનિષ્ટ હરીદાર્ષ મન્યા વિના નહિ રહેવાની પરિમિત વસ્તુ માટે અપરિમિત આકાંક્ષા ગણનારા અનેક જણ હોય ત્યાં ખીજી શું થાય ? એટલે આ સમાજ-સિદ્ધિઓ એ જ ને એટલી જ માનવમિલિઓ છે ને તેની પાઠ કાંઈ નથી એવી જે માન્યતા આજે વ્યાપતી જાય છે એ જોડી છે, એમ શ્રીમદ્ જીવનનો પ્રમુખ બોધ આજ યાદ કરવા જેવો છે.

માણસે મમાજમા રહીને પોતાનો વિકાસ સાધવાનો છે એ નિયમ શ્રીમદે બરાબર જીવી ખતાવ્યો હતો. તેઓથી મૃદુઆશ્રમ ધર્મપૂર્વક બરાબર પાળવા મથ્યા હતા પણ એટલું જ માત્ર માનવના વિકાસને માટે પૂરતું નથી. માણસે તો દરેકને સરખી રીતે સુગ્રાપ્ય અને તેથી અનિષ્ટ હરીદાર્ષને કદી નહિ જન્માવનાર એવું જે લક્ષ્ય કે આદર્શ હોય તે સાચું માનવું જોઈએ, ને તેને પહોંચવું એ પોતાનું કામ ગણવું જોઈએ અને તે લક્ષ્ય તે આત્મજ્ઞાન છે, જે માનવ્યના પૂર્ણ વિદ્યાગમી છેવટની હદ છે. આ ને ધ્યાનમા રાખીએ ને એ અનુમાર આપણે સમગ્ર બચ્ચાર ગોઠવીએ તો જ સામાજિક તેમજ વૈયક્તિક જીવનમાં સમતોલપણ, પ્રમાણ્યજ્ઞતા, ને યોગ્ય આકર્ષણ તથા સુખમેળ સચવાઈ શકે. સમાજસિદ્ધિ ઉપગત વાઈ જ નથી, એ જ આપણી ઇતિવર્તનતા છે, એથી આગળનું બધું ધૂર્ત લોકે રચેલું જાણું છે કે તરગમાત્ર છે, એવી જાતની નાગ્નિકતાના જમાનામા શ્રી રાજચંદ્રના જીવનનો આ બોધ આપણે પ્રયત્નપૂર્વક ગમવા જેવો છે.

ધર્મ અને ધાર્મિક પુરુષોના જીવન પ્રત્યે આજ એક પ્રકારની જે ઉદાગીનતા જેવામા આવે છે એ કાંઈક સંકારજી છે, પણ તે સંજ્ઞાન અને મમજપૂર્વક છે એમ નથી લાગતું. આપણા દરેકમા રહેલી જડતાને કારણે કાળાતરે ધર્મનું જીવત સ્વરૂપ આવરણોથી દકાર્ષ જાય છે, ક્રિયાકાંડ અને વહેમી માન્યતાઓમા તે આવીને અટકી જાય છે એ અજ્ઞાન ઉપર જીવનારા લોકો પણ જાણા વાય છે પણ એ બધું ધર્મ નથી. આત્મા બોડી ગયા પછી દેહને જે માણસ ઠહો તો આવા ક્રિયાકાંડ અને વહેગને તમે ધર્મ કહી શકો. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર એવા પ્રકારના ધર્મને વરેલા નહોતા કે નહોતા તે કાંઈ માપદાંધિક દષ્ટિવાળા. માઓ ધર્મ જીવવાની જેને તમન્ના છે તે કદી પણ એવું ન જ કરી શકે, એ ધર્માત્માઓના જીવનનો પ્રધાન સૂત્ર છે. આપણે જેનું કે શ્રીમદ્ નાનપણથી એ મપ્રદાયોના વાતાવરણમા બીજ્યાં ને બેઢિના શુભ મંધરી આગળ ચાલ્યા એમના લખાણોમા ક્યાય માપદાંધિક આશ્રય કે અનુદાનતા તમને જેવાની નહિ મળે. વીસ વર્ષની વયે એમણે એક પત્રમા લખેલું તે એમના આખા જીવનમા રહેલી ધર્મજિતિનું ઘોતક છે.

“આત્મભાવમા મધળું ગણજે, ધર્મધ્યાનમા ઉપયોગ ગણજે, જગતના કાંઈ પાત્ર

પદાર્થ, સગાં, કુટુંબી, મિત્રનો કંઈ હર્ષશોક કરવો ચોગ્ય જ નથી. પરમ શાંતિપદને ઇચ્છીએ એ જ આપણો સર્વસંમત ધર્મ છે, અને એ જ ઇચ્છામાં તે ઇચ્છામાં તે મળી જશે, માટે નિશ્ચિત રહેા હું કોઈ ગમ્મમાં નથી, પણ આત્મામાં હું એ ભૂલશેા નહિ ” ધર્મ એ માત્ર માન્યતાનો કે જાહેરાતનો કે કોઈ લેખલપ્રાપ્તિનો વિષય નથી, પણ જીવનમાં જીવી જતાવવાનો, આચારનો, અનુચરણનો વિષય છે, અને એવો ધર્મ સર્વસંમત છે,—ત્યા જૈન, વૈષ્ણવ, હિંદુ, મુસલમાન કે એવું એક લેખલ નથી લાગેલું આ સાચા ધર્મનો મત્ર શ્રીમદ્ના જીવનમાં ધ્વનિત થાય છે ધર્મપાલન એ કોઈ ગમ્મમાં હોવાપણું નથી, એ પોતાના આત્માથી જીગતી વસ્તુ છે. આજના જીવનમાં આ વસ્તુ ભુલાઈ જવાથી આપણે કેવીકેવી વિચિત્રતાઓ આપણા સમાજજીવનમાં જોઈએ છીએ ! શ્રીમદ્ના જીવનનો આ એક બીજો બોધ આપણે યાદ રાખવા જેવો છે સાચા ધર્મજીવન તરફ વળીએ તો વાડાળથી ન જ રહે પ્રેમ, દયા, ક્ષમા, શાંતિ જેવી દેવી મપદ જ આપણને અનુશીલનચોગ્ય લાગે શ્રીમદ્ને એ નાનપણથી સ્વાભાવિક હતી એક જગાએ તે કહે છે

“ પ્રીતિ—સરળ વાતસલ્ય—મારામાં જાણુ હતું સર્વથી એકત્વ ઇચ્છતો, સર્વમાં બ્રાતૃભાવ હોય તો જ સુખ, એ મને સ્વાભાવિક આવડ્યું હતું લોકોમાં કોઈ પણ પ્રકારથી જુદાઈના અંકુરો જોતો કે માટે અંત ડરણ રડી પડતું ”

આજુ હૃદયમાર્દવ ન હોય તેવી ભૂમિકામાં સુખ, શાંતિ કે જ્ઞાન ન જીગી શકે એ માર્દવ, શ્રીમદ્ના શબ્દોમાં કહ્યું તો, સર્વસંમત ધર્મ છે એ ધર્મના પોતે અનન્ય ઉપાસક હતા, અને એનો તે આપણને જીવનમદેશો આપી ગયા છે એ મદેશાના જીવત વાલક બનવા મથીએ તો આપણે એ ધર્મપુરુષની જયતી ચોગ્ય જીગ્તી કહેવાય. પ્રભુ આપણને તેમ કરવા બળ આપેા એ પ્રાર્થના સાથે, અને શાંતિથી મને વાચતો આભળવા માટે ઉપકાર માની, હું ખેસી જવાની રમત લઉં છું *

(અનુબંધ)

અરે રે આ ણિચારીને જુઓ કે' કંઈ થાય છે,
નાકલું ટેરવું કેવું વળાકા શત આય છે ! ૧

જિઠે છે અહીંથી ત્યાં ને ત્યાંથી એ આવતી અહીં,
મારા દીવાતખાનામા દીવાની દર્દથી બની. ૨

બેસતાં શુભદાને ત્યાં તીવ્ર આઘાત પામતી,
સ્વસ્થ આ શ્વેત શય્યામાં કારમા ઠપ વામતી. ૩

છબીની પરીને ગાલે અડતાં જિડી જાય છે,
મારા સુશ્રીક આ ખંડે લીલા કુશ્રીક થાય છે. ૪

છાતી છે હાંફતી બેદમ, પાખો પૂર્ણ વીંઝાય છે,
લયે છે આંખના ડાળા કીકી ટગુટગુ થાય છે ૫

જીવડો દેહ છોડી ને ધસવા ખડાર ધાય છે,
વિશ્વના વૈદ લોકો હે, દર્દે એવું કળાય છે ? ૬

દવા છે દર્દની રહેલી, દર્દે દુર્ઘટ બાણવું.
ખેંચાડો આવી એ જ્યાંથી, માખી એ જાજડતણી. ૭

કળા અને નીતિ વચ્ચે કેવા મળધ હોય એની ચર્ચા ઘણીવાર થાય છે કળા શ્રેષ્ઠ કે નીતિ શ્રેષ્ઠ એ મવાલ પણ અનેક ગોટાળા ઉત્પન્ન કરે છે કળા એ નીતિનું જ એક અંગ છે, એમ કેટલાક લોકો પ્રતિપાદન કરે છે, ત્યારે ખીજા કેટલાક બરાબર એની વિરુદ્ધ જઈ કહે છે કે નીતિ એ જ કળાનું એક વિશિષ્ટ અંગ છે. કળા એ વ્યાપક માર્વભૌમ વસ્તુ છે નીતિ એ એક પ્રાતનો જ વિચાર કરે છે, આમ સદાચાર અને મદ્દ અધર્મ છે વચ્ચેનો વાદ બહુ ચાલ્યો છે

બેમાથી વ્યાપક ક્ષેત્ર કોનું એટલો જ સવાલ હોય, તો એ સવાલનો અંત સહેજે આવી શકે એમ છે કેમકે, કળાનું ક્ષેત્ર કલ્પનાપૂરતું જ છે, ત્યારે નીતિનું ક્ષેત્ર જીવનઆપી છે જીવન કમતા બહોળુ આપણે કશું કલ્પતા જ નથી. વાસ્તવિક જીવન અને આદર્શ જીવનનો સામનો વિચાર કરવાની જેની શક્તિ અથવા ટેવ છે, તે જીવન કરતા ઉચ્ચ અથવા વ્યાપક એવું ક્ષેત્ર કોઈ કાળે સ્વીકારવાનો નથી કળાનો વિસ્તાર કલ્પના અને લાવના બહાર જઈ જ ન શકે

પણ આ નિર્ણય ઉપરથી એવું અનુમાન કાઢવાની જરૂર નથી કે સદલિરુચિએ સદાચારને અડિત જ રહેવું જોઈએ.

કળા અને નીતિ એ પરસ્પર નિરપેક્ષ છે એમ માની શકાય એ પરસ્પરવિભિન્ન તો છે, પણ પરસ્પરવિરોધી નથી જિહાદું, ત્યારે એ પરસ્પરવિરોધી થાય ત્યારે નિશ્ચિત મળ્યું, બેમાથી એક અથવા બન્ને લાન ભૂલ્યા છે, સ્વધર્મથી વિમુખ થયા છે, અને તેથી વ્યર્થ છે કળાને નીતિની લાપામા સિદ્ધ ન કરી શકાય, નીતિને કળાની લાપામા ઉદ્દીપિત ન કરી શકાય પણ કળાને નીતિની કમોટી ઉપર કમી શકાય, અને નીતિને પણ કળાની કમોટીએ ચડાવી શકાય

સત્યિત્ અને આનંદ આ ત્રણે વસ્તુ એક જ પરબ્રહ્મના પાસા છે એ ખરું, છતાં એક પાસાને ખીજા પાસાનું રૂપ ન આપી શકાય તેથી ત્રણને સ્વતંત્ર રીતે માનવા પડે છે. સત્ય શિવ સુદરમ્ આ ત્રણને જો એક જ રૂપ આપી શકાત, તો ઋષિઓએ આ ત્રિવિધ ગૌરવ ન જ કર્યો હોત સત્ય જ્ઞાનરૂપ છે, શિવ આચારપ્રધાન છે, અને સુંદર અલિરુચિને વ્યક્ત કરે છે.

કલ્પનાના ક્ષેત્રમાં અલિરુચિ અથવા કળા સર્વોપરિ છે. તત્ત્વજિજ્ઞાસાના ક્ષેત્રમાં મત્ય સર્વોપરિ છે. ત્યારે જીવનના સાર્વભૌમ ક્ષેત્રમાં શિવ અથવા નીતિ શ્રેષ્ઠ છે

આજના કેવળ કળાના ઉપાસકો આ ત્રણે વચ્ચે જાણે વિરોધ હોય એમ પહેલા માની લે છે. તેઓ કળાના એકાગ્રી સ્વરૂપને મર્ચશ્રદ્ધ માને છે અને એના તાળામાં જીવનને સોપવા માગે છે, આમ પોતાના ક્ષેત્રનું અતિક્રમણ કરીને કળાને જ જીવનનું વ્યાવસ્થા બનાવવાનો

પ્રયત્ન તેઓ કરતા હોય ત્યારે જો કોઈ એમને રોકે, તો 'એ અબળા ઉપર અત્યાચાર થાય છે, નીતિ શિરજોર થઈ છે' એવી ખુમારૂં કરી 'પરિત્રાયતાં પરિત્રાયતામ્'ના પોકાર કરે છે કલ્પનાતુ ક્ષેત્ર છોડી જીવનક્ષેત્રમાં કળાની આણુ વર્તાવવા માગનાર આ 'સામ્રાજ્યવાદીઓ' ન્યારે સ્વાતંત્ર્ય, સ્વરાજ્ય અને સ્વયનિર્ણયની વાતો કરે છે, ત્યારે એમના દબ અથવા આગ્રહીપણાતુ આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતુ નથી.

જીવન પ્રત્યે સાવ બેદરકાર થઈ જોડો ફક્ત કલ્પના કળવે છે, તેમણે ફક્ત કલ્પના પૂરતી જ સંહાનુભૂતિ માગવી જોઈએ એના બદલામાં જીવનમાં પણ કલ્પનાપ્રવીણને માટે ન્યારે તેઓ ઉચ્ચ સ્થાન માગે છે, ત્યારે તેઓ મમાજ ઉપર અત્યાચાર કરે છે શેલીના કાવ્યોનાં વખાણુ આપણે જરૂર કરીએ, પણ એની ઝાઝાશક્તિથી અત્યંત જઈ આપણે એના જીવનના સ્ખલનો પણ રૂપાળા જ હતા એમ કહેવા બેસીએ તો આપણે જીવનનો દ્રોહ કરીએ ઓરકર વાછરડાની નવલકથાઓ લોકોને રાચક લાગે છે એટલા માટે એમને જીવનશિક્ષણમાં સ્થાન આપવાની કોઈ વાત કરે તો તેને કલામત જ કહેવું જોઈએ, કલાપી ઝાઝરસિક્કાનો ભલે રસેશ્વર હોય, પણ એટલા માટે એ આદર્શ રાજ હોતો અથવા આદર્શ પતિ હોતો અથવા આદર્શ પ્રેમી હોતો એમ કોઈ કહેવા જાય, અથવા યુવકોને કલાપીની ઉપાસના બતાવે તો તેની સામે વાધો જ ઉઠાવવો જોઈએ પ્રમતુ ઉદાત્ત સ્વરૂપ જાણ્યા વગર પ્રેમની વાતો કરનાર ઘણા જ મળ્યા આવે છે સાચો ઉપાસક જીવનમાં વીરધર્મને અનુસરે છે એ સિદ્ધાંતને ઊંધો કરી, આમકત થવામાં જ જાણે બધી બહાદુરી આપી જાય છે અને આગળ વેવલાપણુ દરજીદર ડરવું જ જોઈએ એ જાતનો આગ્રહ રાખનાર લોકો દયાને પાત્ર ભલે હોય, આદરપાત્ર તો તેઓ નથી જ જીવનની દૃષ્ટિએ કલાપીની કિંમત ખૂબ ઊંચી છે, એ વિશે શંકા નથી પણ એતુ ઝાગણુ જુદું છે મનના વિકાશને દબાવવા એ ખૂબ પ્રયત્ન કરતો હોતો, મેલને એ મેલ તરીકે જાળખતો હોતો કલાપીની નિખાલસતા અદ્ભુત હતી. મલિન વામના સામેના યુદ્ધમાં જોડો આખર સુધી ક્રાન્ધ્યા એટલાની જ કદર કરાવ એવો જીવનશાસ્ત્રનો નિયમ નથી વીરતા વિજયથી જ સિદ્ધ થાય છે એમ નથી વીરતા તો સતત પ્રયત્નમાં રહેલી છે, મત્યનો, આદર્શનો, સદાચારનો ઇનકાર ન કરવામાં રહેલી છે.

મત્યનિષ્ઠા, સદાચાર અને સદ્વિરુચિ આ ત્રણેના સૌંદર્યથી જ જીવન સમૃદ્ધ અને ફેરાર્થ થાય છે એ સમજનાર કળા તે જ માગી કળા એ સમજનાર નીતિ તે જ મદાચાર *

ધણે વરસે અચાનક અહીં શહેરમાં કિંગારને ભાળીને મનમાં હું અરધાઅરધા ચર્ચ ગયો, પણ કોઈ નહિ ને અહીંની આજ્ઞાલની એક યુવતી જેડે એને જીભેલો નેઈ નાણે એને તોપને મોઢે ચડેલો દેખતો હોઈ એમ તરત બીજી ક્ષણે જ હું ધાક ખાઈ ગયો વાનાવળ પ્રસન્ન હતું એટલું જરી આશ્વાસન હતું

જેમિલોના બાગના પશ્ચિમ તરફના મડપો જેને આકર્ષે છે તેને જરી વધારેપડતા આકર્ષે છે, અને ખામ આખવાળા લોકો ત્યાંથી પ્રવેગે છે એટલું જ નહિ પણ નીડળે પણ છે ત્યાંથી અને એ ભાગની આખી ગ્યના જ એવી છે કે જાણે કુદરતના ઊંડાણમાંથી તમે બહાર આવતા હો એમ મનને લાગ્યા વિના ન રહે હું ધધાદારી માણુમ કોઈ દિવસ ફરવા ગઈ ત્યારે મહજ એ તરફ પગલા વળી ગય અને બગીચાઓમાં જોવાનું—બગીચાઓમાં ન્યા જોવું એ કંગતા જોવાનું સૂત્ર લઈ ને ઘણો ભાગ જતો હોવાથી જોવાનું ક્ષેત્ર બહોળું, દરીદ્રાઈગંગુ અને છતાં વિમારે પડેલું જ રહે છે—વણીવાર ધણુપણુ જોયું છે, પણ આજનું દૃશ્ય તો તદ્દન વાન-વા ! અને તેમાં પણ મારા વૃત્તા લગોટિયા મિત્ર કિંગારને આ બધી ધંદમગમાં ફમાયેલો નેઈ ને માગ હોશકોશ ભડી ગયા

લીલોછમ ભરચક મડપ, વચ્ચે હાથમિત્ર જેની એ પુરપત્નીની આકૃતિઓ ને પશ્ચાદ્દશ્ય ગે છાટેલા આકાશની. વાસ એક જોયે મહેલો સૂજ આયમના પહેલા વાદળાના બાકાગમાંથી કિરણગોનો વિગાળ વીંઝણો ગગી યુ તુ યુ કરવા ધારતો હતો તે સમગ્રતુ નંદાતુ મેન-ધતુપની ર્માનો સીધી ફરવા જતા છટકી ગઈ હોય એવી રંગછટા બધે રેલાઈ હતી અને આ બધા વચ્ચે મારા મિત્ર કિંગાર ! બાલો ને બોલો ! !

હું અચળામાં એકઠે ફળકી મારી લઈ તેટલામાં તો પેલી યુવતી મડપમાં ભગઈ ગયેલો સાડીતો છોડા જોમથી ખેંચી લઈ નીચે જતરવા માડી કિંગારે નીચા નમીને બોલ પર પડી ગયેલું હાથા જેતુ કંઈક હાથમાં લીધું ને ઉનાવજોહિનાવજો બોલ્યો

‘આ તમારું વર્તમાનપત્ર !’

‘હ !’ રીને એણે પૂક વાળી અડધી પળના એ પ્રશ્નસૂચક વળાડમાં આંખના અને ચહેરાના ડાળા ભાગના ગોળે સૂર્યકિરણના વીંઝણાએ એવા પ્રજ્વાલ્યા કે એનું નાણે એને પોનાને જ ભાન ચર્ચ જવાથી એ ‘કોવતુ હને’ એમ હમાયો બોલી, મે જોયું ન જોયું ફરી મોઢું ફેરવી લઈ ઋટપટ પગથિયા જતરી ગઈ.

માથે, અને ખાતરી હતી કે પૂછ્યા પછી કિંગાર ર્ઈ એવું કહ્યું કરવાનો નંદોતો, પણ માથે એનું હૃદય પણ નીચે ટગલો ચર્ચ ગયું લાગ્યું મામે કોઈ પ્રચડાયા વાદળાએ સૂરજનેય એના હાંકો કે કિરણોના રંગવીંઝણો ઝાગગના ચીની પંખાની પેડે વસાઈ ગયો. પવનના એક સુગવાદાએ આવીને મડપની વેલને કોઈ ગાડીની લોટની જેમ વીંધી નાખી.

આકાશના કાળા ધાખાની બે આગળ કિશોરની છાયાછાંપી ડાઈ કરુણ શિલ્પ જેવી બેપસી રહી

મેં એને ખભે હાથ મૂક્યો ત્યારે એણે પેલી યુવતીની દૌડી જતી મોટર પાછળથી દૃષ્ટિને એવી લીધી ને ગુનેગાર હોય એમ મારી તરફ નેઈ ગઈ

‘કેમ, સાહેબ, એળખાણ પડે છે કાંઈ?’

‘એમ સાવ માણુમમાથી મને શા સારુ કાઢી નાખે છે?’ અને અવાજ સમો કરીને બોલ્યો, ‘અહીં આવડા શહેરમાં તારો પત્તો ક્યાંથી મેળવવો? અહીં આવ્યો તોયે ગામડે હતો ને હતો, એટલો જ દૂર!’

‘તે અહીં બેબિલોનામાં પત્તો શોધના નીકળ્યા હશે!’ અને મારી ટકારનો એ ખુલાસો આપે તે પહેલાં મેં ખીજુ પણ સહજાવ્યું, ‘આ આપણું ગામડું નથી કિરોર, અહીં બે ડગલા ચાલતા પહેલા તારે મારા જેવા અહીંના અનુભવી કનેથી ચાર વાત આગળથી જાણી લેવી જોઈએ’

‘પણ આ ત્રણ દિવસથી આવ્યો છું, તે તારી નપામ ક્યાં વગર રહ્યો હોઈ તો કહેજે ને કે મારો વાક છે અને ત્રણ દિવસે પણ તું મળી ગયો એ જોણુ છે?’

‘હવે મળ્યા એ શા વામન?’

‘કેમ?’

‘કેમ શું? એ તો સારુ છે તે, ભાઈમાહેણ, એ બેબડ હું ન હતા નહિ તો પછી મને શું મારા જેવા હજારને મળત તોયે તમારો પત્તો ન લાગત,’ મેં પરખાવ્યું જ છેવટે

‘પણ છે શું?’

‘વાહ! કિરોર મારો ડાહ્યોડમગે!’

એણે સ્થિત્તાથી મારી મગ્નને ગળા જઈને ફરી પાછું પૂછ્યું,

‘પણ છે શું?’

એના હાથમાથી વર્તમાનપત્ર ઝૂટવી લઈને મેં એના પૂઠા તરફ જોયું

‘આ ચારુમિતા સ્તો!’

‘ચારુમિતા કેરી વળા?’ અને એ પણ કંઈ નવું જ જોતો હોય તેમ પૂઠા પર સકાઈથી લખેલું નામ જોઈ રહ્યો, દોડી જતી મોટર પાછળ દોડાવી હતી તે જ નજરથી

પણ એની આખી વાતમા કાંઈ માલ ન નીકળ્યો ગામડેથી અહીં નોકરી માટે આવ્યો હતો મારા જેવા ચાર એળખીતાપાળખીતાને મળી ક્યાંક લાગવગ ચલાવવાનું કહી દિવસનો બાકીનો વખત શહેરના જુદાજુદા સ્થળો જોવા નીકળી પડતો કિરોર વિષે આગળથી જ કહી દેવાની જરૂર હતી કે એ નાનપણથી જ મોહક સ્વભાવનો. શુદ્ધિશાળી પણ જોડો નહિ સત્તેગોને લીધે કોલેજનું એનાથી પૂરું ચલુ નહિ, નહિ તો...નહિ તો શા માટે? આમ પણ એની જુદાજુદા ક્ષેત્રોમા પહોંચ સાધારણ પ્રકારની નહોતી

ખીજો દિવસે અવારે મોડામોડો બીડીને કિરોર કાલવાળું વર્તમાનપત્ર વાચતો બેઠો હતો ત્યાં સુમિત્રા ચા લઈને આવી.

‘કેમ કિશોરભાઈ, ચારુમિતા આગળ આ આ ભાવતો કે તમને?’

‘શું તમેય?’ અને બોક્ષી મારી તરફ એકવાગ નજર ફેરવી એને કહેવા લાગ્યો,

‘સુમિત્રાભાભી, તમે પણ શું એને વાદે જેમતેમ લઈ પડો છો ? એને તો વાતનું વતેસર કરવાની આદત પડી છે હું મારે નવરો કામધધાવગરનો ફરતો હતો બેઝિલોના બાગ વિશે પણ ઘણુંબધું માંભળ્યું હતું ત્યાં જતો હતો અને આ ચારન્મિતા લખ્યું છે તે જ એ છેડેરી કે કોણ તેની કાંઈ આપણને ગમ નથી ! હું પગથિયા ચડવા જતો હતો ને એ ઊતરવા કરતી હતી આચમણી તરફથી બધા રગ એની ઉપર પડતા હતા તે એના ચહેરાએ લાંબીવાર ઝીલવા નોંધએ એમ પવનને લાગ્યું કે શું, પણ સામે માર્ગ જેવાને આવનો નોંધ મોઢા પર સૌંદર્યલાનથી ઊપજતા મોકાયતો રગ ઉમેરી એ ઝટપટ ઉતાવળે ઊતરી જવા કરતી હતી ત્યાં સાડીનો છેડો મડપના સળિયામા લરાયો મેં જરી મદદ કરી ને આ છાપુ આપવા કર્યું, ‘પણ એટમા ને એટમા એણે નહિ લીધું, શું તમાગ શહેરના લોક માનવાળા !’

મારી તગ્ક ફરીને સુમિત્રા બોલી, ‘લાગે છે તો માયુ ! પણ આ છેડો લરાવાનું તો તમે ‘શાકુતલ’માંથી વાચ્યું હતું ને સિવાય આપણે તો કંચાલ એમ જ્યાંત્યા છેડો લરાયાનું સાંભળ્યુંજોયું નથી’ અને કિશોર તગ્ક ફરીને બોલી, ‘જુઓ, આમને તો હું થોડુધણુ ભણેકી પચ્ચ માલી, પણ તમે લાવો તો હવે આવી નવા નામવાળા ધડધડાટ ‘શાકુતલ’ વાંચે એથી લાવજો હ !’

આ પીતાપીતાયે કિશોરનું વાચવાનું કામ તો ચાલુ જ હતું સુમિત્રાની શિષ્યામણુ એણે સાંભળી કે નહિ તે કોણ જાણે, પણ વચ્ચેથી જ એ ખૂમ પાડી ઊઠ્યો,

‘મહિતાની ચિંતા તો ટળા, ચાલો !’

‘કેમ કંઈ નોકરીની ગહેરાતયો આશા આવી કે શું ?’ મેં પૂછ્યું

‘ના, ના, આ તો આ ‘પરિન્દા’ના તત્તીએ આવતા અકવાડિયાના ઝાંકની ઉત્તમ વાર્તા માટે પચાસ રૂપિયાનું ઇનામ ગહેર કર્યું છે.’

‘તે તમને મળી ગયું !’ મેં જરી કટાક્ષમા કહ્યું, ‘આપણે નાનપણમા લખતા તે વાર્તાઓ જુદી ને આ જુદી અહીં તો કેવંકેવા ધુગધર. ..’

‘હવે એનું તો નોંધ લેવાશે...તારી કને સારા કાગળ હોય ફોરા, તો આપને .. અને સુમિત્રાભાભી, કલાક પછી બીજા એક ખાલા ગાટે દક્ષ નોંધાવી ગયું છું’

અને ખરેખર એણે વાર્તા લખી તોગ્યાદ માણુમ ! કાગળની સાથે લડતો હોય એમ બેતણું કલાક સુધી એણે ધૂણીધૂણીને કલ્પમ વાંચ્યા કરી અને તે જ દિવસે વાર્તા ‘પરિન્દા’ના તત્તીને પહોંચતી પણ કરી દીધી નાના હતા ત્યારે અમે છેલ્લી પાટલીએ બેસી વાર્તાઓ લખતા, આગવા પિગિયડમા લખતા અધૂરી રહેલી વાર્તા એકની બીજે પૂરી કરે, એમ પણ ધણીવાર કરેલું. પણ એવું તો મૌ કાંઈ લખે છે કહેનારે વાજખી જ કહ્યું છે કે અમુક ઉમ્મર થાય એટલે મોઢા પર ખીલ થાય છે તેટલી જ કુદરતી રીતે અમુક ઉમ્મરે સૌ કાંઈને સાહિત્ય સર્જવાનું પણ થઈ આવે છે, પછી તે કવિતારૂપે, નાટક-રૂપે કે વાર્તારૂપે. પણ મેં તો વેળાસર એ લત છોડી દીધી અને અહીં કાગળની ફુકાન બોલી બધામા જ સાર ગણ્યો. જાણે એમ મન વાળ્યું કે કાગળ પર સાહિત્ય સર્જવા કરતાં સાહિત્ય માટેનાં માધન પૂર્ણ પાડવાનું આપણે માટે સર્જનું છે કિશોરે પણ ત્યારપછી કદી વાર્તા કે એવું લખ્યું હોય એવો ખ્યાલ નથી. પણ આ વાર્તામા તો એણે કમાલ કરી.

કનામ તો જાણે મળ્યું જ, પણ તંત્રી તરફથી બીજી એવી વાર્તાઓની માગ આવી વાર્તા વિશે બીજા વર્તમાનપત્રોમા પ્રશસ્તાત્મક વિવેચન પણ આવ્યું.

શહેરમા નોકરી માટે આવેલા નવા માણસને આપણે નિરાશાત્મક મુરખીવટથી કહીએ એમ મેં પણ એને 'મળી ગયેને નોકરી,' 'આ પણ તારું જ ધગ છે ને ?' 'જમાતો જ એવો છે,' એમ ઘણુંધણું કહીને એની પ્રતિભાને ઝાળખ્યા વિના એનું અપમાન કર્યું હતું એમ મને લાગ્યું અને આ વાર્તાઓવાળી વાત આટલે પહોંચી એ બેઠાં મેં તો એના ધધા વિપેની ચિંતા છોડી દીધી પણ એ પોતે હજી અવસ્થા હતો.

'કામધધાનુ તો હવે લીક છે,' કહી એણે મને એના કાવતરામા શામેલ કર્યો. પણ મારે એને કહેવું પડ્યું.

'એની મેં ભાગ કાઢી હતી કહું છું, વાત જવાદે અહીં તને આટલી નાણાંની પણ મફતતા મળી એ જ તારું લાગ્યું બાકી, બહુ આગળ જવામા સાર નથી ને આજની છોકરીઓ! આ, તને રહી ગયું છું, પછી કહીશ કે કીધું તો'તું, આ આશ્ચર્યમાન બહુ પ્રતાપી સ્ત્રી છે હો !'

'પ્રતાપી! એમ હોય તો વધારે સારું પણ એ તમારા હજારો વિગેપણાનું વિશેષ્ય તો 'સ્ત્રી' છે ને ? એ ગમે તેવી હોય, એ પોતે સ્ત્રી છે એ બસ છે'

આવું બધું એણે કહેલું કરી કહેતા પણ મને પુરું નહિ આવડે 'પગિન્દા' માની એની પ્રખ્યાત વાર્તા 'પુરુષ અને સ્ત્રી'મા એણે એ જ કહ્યું હતું એક માત્રના ભરવાડની છોકરી કોઈ અજાણ્યા યુવાનના પ્રેમમા પડે છે એટલા ઉપર એણે વાત રચી હતી બીએ ટેકરી પર એ ઘેટા વચ્ચે ફરતી હતી તેને બેઠાં ને કે પછી મોજથી જ આ યુવાન ગાવા લાગે છે, 'પાદડી, છોડા ઢળકતો મેલ્ય ! અલી પાદડી' અને પછી થોડીવારે બીએ જુએ છે તો ઘેટાની શીંગડીમાથી એટલું છોડવવા એની પાછળ ખૂબ પાડતી એ દોડતી હોય છે ઉપર ચડી ઘેટાને પકડી એની શીંગડીમાથી એટલું છોડાવવામા યુવાન મદદ કરે છે, ને આખો વખત 'પાદડી, છોડા ઢળકતો મેલ્ય !' એમ 'પાદડી' બોલતાં લાહેર કમીને ગાવા કરે છે અને બેવડી ખીજથી છોકરી રડી જાય છે ત્યારે એનું પ્રત્યેક આસુ ચૂસી લઈ એને ગળ કરી દે છે પણ આખો વખત એનું લહેરકાદાર ગીત તો ચાલતું જ હોય છે. છેવટે માજનું દશ્ય આવ્યું છે તે માગથી ઉતાગય એમ નથી ટેકરી પર વૃક્ષકમાન નીચે મેઘરચ્ચા આકાશની ભો આગળ બને બેસા રહે છે પુરુષ અને સ્ત્રી ડિગેરે પોતે કરેલા એના વર્ણનમાથી ઉકાવીને જ બેળિલોના ચાર્ડનવાળી મડપની વાતમા મેં ગગ પૂર્વા છે ડિગેરના એ પ્રેમીઓ વચ્ચેની થોડીઠ ધટના સાબળ્યા સરખી છે.

એની નમણી દષ્ટિ વિશ્વામયુર્વક યુવાનની આખોને અદેશીને ચબી અને કૂચતા હોડને રિચર કરવા એને બોલ્યું જ પડ્યું.

'મારે મા છે, બાપ છે, ભાઈઓ, બહેનો, મી છે અમાગ તો ઘેટા પણ ગણ્યા ગણાય એમ નથી બધું હતું, પણ આમ સરજની ગામે મારી પડ્યે એક પળ પણ બેસા રહીને 'પાદડી' કહીકહીને ખીજવનારની મને આવડી ખોટ હતી એ તો અત્યારે જ સમજાયું.'

અને બધા રંગોનો એક રંગ આખમાથી રેલાવતો એ નાચી બેઠ્યો,

'પાદડી, છોડા ઢળકતો મેલ્ય ! અલી પાદડી.'

આખું વાતાવરણ કિશોરે એવું પ્રમત્તમગત ચીતર્યું હતું કે દુનિયાના ગમે તે પ્રદેશનાં કે ગમે તે સમયના વિવિધ બાલ આલબતો અને ઉપાધિઓમાથી દર એવી લીધેલા એવા માત્ર પુરુષ અને સ્ત્રી એ એકમેકને માટે શુ છે તેનો દુષ્કાર ખ્યાલ આવે. માનવતાના એક મહત્ત્વદર્શન મિત્રાવ વાર્તામાં અત્યારની દૃષ્ટિએ કદાચ જાણુ હતું નહિ. પણ એ દર્શન યુગયુગના નવતરનુભવ પછી કોઈ એ વ્યક્ત કર્યું હોય એવી સહૃદયતા અને તીક્ષ્ણતા કિશોરે એમા પૂરી હતી.

ગતે આવીને એણે પોતાના પગકમની વાત કરી એ જ મડપ નીચે ગરતા પર એ મોટરમા એમવા જાય છે તે હું જઈ ચડ્યો હતું કે આ વર્તમાનપત્ર તમારું જ છે ને તમારે લઈ લેવું જોઈએ, પછી તમે એતુ ફાવે તે કરો—મને આપજો તો હું...”

“પણ એ મારું છે જ નહિ,” અને શોકરૂને ગાડી હાકવા એણે ઇસારો કર્યો, “‘પગિન્ના’ કરતા સારા પત્રો બીજા કમ નથી” અને એ જ વખતે એની પેડી બાજુ એક પર પડેલા ડાયા પર મારી દૃષ્ટિ પડી, ‘પુરુષ અને સ્ત્રી’વાળો જ અંક હતો.

મેં હતું ‘તમે ના કહો છો પણ જુઓ આ ગતું તમારું નામ પૂકા પર, પેલા મડપ નીચે પડી ગયેલું’

એણે નામ જોયું, ‘કયા પડી ગયેલું?’ કહી મડપ ભણી જોયું, અને પોતાના નામને સાર્થક કરી મહેજ મક્કકાર્ધ પણ વધારેપડતી ભેટ અપાર્ધ ગઈ હોય એમ મિતતને વાળી લઈને કડકાઈથી જોયો, ‘એક નામવાળા તો અહીં હજારો આવતા હશે. માધુ, ચક્ષાવ’ માધુ પાછળ જોવાનો અવિનય કર્યા વગર માત્ર બે ડાનનો જ હક્કપૂર્વકનો લાભ ઉઠાવતો હતો તે જરી પાછળ ફર્યો અને ‘બાઈ’ના ગુસ્સાને જાણે એવા જ દમામથી મારી તરફ હાથ લખાવી જોડ્યો ‘લક્ષા માણુમ, જિંદગ કશાલા? મલા દા’ પણ એને મેં બળતો જ ‘પુરુષ અને સ્ત્રી’વાળો અંક આપ્યો અને એની નોંધ લઈને એ નીચે કાંઈ પડી ગયું હોય એ જોવાને બહાને મોટર બેપડ્યા પછી પણ મોહુ બહાર કાઢી પાછળ જોઈ ગઈ મડપના પગથિયાં ચડતાચડતા મેં એ જોઈ લીધું હું માનું છું કે એતુ ચાલત તો એ મોટરમાં દોડી જવા કરતા મડપ નીચે બેસા રહેવાનું પર્મદ દગત,—આથમતા યુગની આમે, એક સ્ત્રી તરીકે

‘એક પુરુષને પડ્યો!’ વચ્ચે હું બોલી બેઠ્યો

એ જરી છાબીલો પડી ગયો. પણ તરત આત્મચર્યાથી બોલ્યો ‘તું ગમે તેમ કહે મેં કદાં નવું કહ્યું નથી એ દિવસે આમે પ્રથમ મળ્યા ને એના મોઢા પર રંગોની છટાને પણ પ્રાણુ અર્પતી જે પલક માટેની લાલસાવૃત્તિ હતી તે જ મેં ‘પુરુષ અને સ્ત્રી’મા યુવાનને પડ્યો બેબેલી ભગવાડબાલાના શબ્દોમા ઉતારી છે તને ને ગતે ખચર પડે તે કરતાય એને એ વિશેષ મમત્કાર્ધ ગયું હશે કેર માત્ર એટલો કે એ પોતાનો ભાવ કહે નહિ કે કહી શકે નહિ, ને મેં ચોરની માફક એની બીતગની એ વાત પ્રગટ કરી દીધી એણે મોટર બેપડ્યા પછી મારી તરફ જોયું તેમા એ જ શબ્દો હતા ‘ચોર!’ ‘ચોર!’

મેં એને અટકાવ્યો, ‘તું તો મેગ્નેટિઝમની કે હિપ્નોટિઝમની વાત કરતો હોય એમ લાગે છે બધું આ વીગમી સદામા વાતવિતક લાગતું નથી હજી ચેતે તો તને કહી રાખું છું કે આ વીગમી મદોની છાંડરીઓ અજ્ઞાન માયા છે, એ એટલી બધી શુદ્ધિરાળી અને વાતવિત્તાપ્રિય છે કે સંકાઓનૂની એમની આમપાસ વિદગતવામા આવેલી આમમાની

(romance)ની એમની પામે આશા રાખીશ નહિ. આ આરુઠિમતાની જ વાત લે. એને બેબિલોના ગાર્ડનમાં જ તારા જેવા, તને પણ ટપી ગયો એવા કેટલા મળતા હશે? અને એ એક બેબિલોનામાં જ જઈને એમી ગટેલી હશે એમ માને છે? નિરાળ કે કોલેજ, જ્યાં જતી હોય તેમાં, મિનેમાં અને બીજી જાહેર જગ્યાઓએ એને કેટકેટલા ને કેવાકેવા માણસો મળતા હશે? પછી તું તારે જમણામાં રહેવું હોય તો રહ્યા કર કે એ એક તારું જ અર્થઃધ્યાન ધરી ગે છે.

હું બોલતા બોલી ગયો, જરી ભાષણની ધૂનમાં આવી ગયો હતો પણ તરત મને લાગ્યું કે મેં એના આત્મતત્ત્વ પર કંપેઝ આપાત કર્યો હતો

‘પરિન્દા’ના બીજા અંકમાં ડિગોની ‘અનંત ક્ષણ’ નામની વાર્તા પ્રગટ થઈ એણે હમ્બરનાં દેશા નિચોવ્યા હશે પહેલી વાર્તા જેટલી પ્રમુખ અને મગર હતી તેટલી જ આ કરણ અને અમરનિગાશાલરી હતી એમાં નાવક પ્રિયતમાને મમનન છે

‘ભૂસી નાખ, ભૂસી નાખ, આયુષ્ય ઉપરથી આ આટલી ક્ષણને ભૂસી નાખ તારા કુટુંબી ખાતર, તારા પૂર્વજવન ખાતર, લાલિજવનની આશાઓની ખાતર પાડી પર ખોટા આક્રોડ પડે તેને મહેતાજીની ધાંકે નાનું બાળક ઝાઝા મથન વગર આસાનીથી ભૂસી નાખે છે એમ જ વળી’

‘નાનું બાળક!’, ખોટા આક્રોડ!.. મહેતાજીની ધાંકે!.. આમાનીથી!.. હવે તું બધ ફરીશ આ એક ક્ષણને ભૂસી નાખ તો પછી મારામાં રહ્યું શું? આ એક ક્ષણ માટે તો મતર વગમ સુધી મહાકાળને આગે મેં અનિશિષ ગદ જોઈ છે’

‘તો આ આટલી ક્ષણ પર મુગ્ધતાક રહીને બીજા મિતરે એમ ન દાઢી શકે?’

‘ન શકે એ પ્રશ્ન કેવો? પણ તું કૂં શા માટે થાય છે? એની વ્યથા, એનો ભાર, એની મૃત્યુનદ્રા, દશાનો તને ખ્યાલ છે? ભારેલુ શ્રીત્વ એકવાર મોકરીને એને સમાવા દેલેવું, એનો જો અર્થ તે મગજે છે જરી?’

‘તેથી તો કહે છું આ ક્ષણને ભૂસી નાખ કાળતા લહેરતા મહામાગમાં એક દીવાને પકડી ગેવામાં માલ જો? આયુષ્યમાં એની તો લાખોક્રોડો ક્ષણે આવશે ને જરો, બધાની પાછળ યેવા ન થવાય’

‘આખું આયુષ્ય બે કે ચાર ક્ષણોનું જ બનેલું હોય છે બમ, હવે તો મને મળે આવી એના અનંત ક્ષણ અને મૃત્યુ..’

પછી નામકનાવિકાનું શું થયું તે પૂછ્યો નહિ બધું ‘પરિન્દા’માં પ્રગટ થઈ ગયેલું છે, ને એ વાગીવાગીને મોં કાઈ આખમણુ ગરુ છે આ વાર્તા વિશે પાછળથી માખજ્યું હતું કે એના એક પ્રાતમાથી બીજા પ્રાતમાં ભાષાતર થતા ગયા ને હવે ‘પરિન્દા’ના જ કોઈ ભાઈમધ પતમાં પરમનની ઉત્તમ વાર્તા તરીકે એના નવા મુગાકર લેખાગમાં દર્શન થયા હતાં

એક રાતે મેં ઘેર આવીને ડિગોને અભિનન્ન આપ્યા ‘ભાઈ, તારામાં પત્ત કંઈ વરીકરબુવિદ્યા જેવું લાગે છે એ જ મધ્ય નીચે એ જ આરુઠિમતા ‘પરિન્દા’ના પાનાથી આંસુ ધ્રુવાવતી આજે બિનગતી હતી’

‘હું કહે છું ને કે એ દિવસના અમાગ આક્રિમક મિલનમાં બધું જ મને મળે

દેખાઈ ગયું હતું મને એ બધું વ્યક્ત કરવાનો જોગ છે, ને એને નથી એટલું જ. એ માનના અનુભવની પકડમાંથી એ છૂટી રહે એમ નથી પણ પોતાના ભાવને મોડમાંથી વ્યક્ત કરતાં એને વખત લાગશે જગત જ એવું ગ્યાયુ છે કે ધ્યેયનો ખરો રસ્તો છોડીને તમારે આટીધૂટીઓમાં આખડતા જ જવું પડે પણ હું રસ્તો મોકળો કરવાની જ પેરવીમાં છું.

એ આ બોલ્યો ત્યારે કાંઈ નહોતું જોવા મળે ભાગ્યે બરેબર ગણુનરી પ્રમાણેના ચોક્કસ પરિણામો લાવવા માટે એકેએક દમ લેતો હોય એવી એની મુખમુદ્રા હતી.

‘પરિન્દા’માં પછી તો એની ત્રીજી ને ચોથી ને પછી પાંચમી એમ એક પછી એક વાર્તાઓ આવતી જ ગઈ. દરમિયાન માગ કાગળના કાગળાનાની ઝેશનરીની શાખાને અંગે વેન્વાસરનું વામ પણ એને કાંચે તેટલું એ કરતો ત્રીજી વાર્તા ‘અનન દાણુ’ના લખનારે લખી જ ન હોય એવી ભુલદ આશાભરી હતી એમાં આદર્શના ગગનસ્પર્શી ધબકાડ હતા. ખુદ કાળ (મમય) મરે છે પણ પ્રેમ વદી મરતો નથી એવી એમાં ઘોષણા હતી પછીની વાર્તા ‘આત્મહત્યા’ તે તીણો કટાક્ષ જ હતી મુદ્રા નામની નાવિકા પોતે થઈ ને નાયક હનીન્દના હૃદયમાં પ્રવેશે છે ને પછી એને છેલ્લે દેવા પ્રયત્ન કરે છે.

‘મુદ્રા, બૂલી ગઈ, તું જ કહેતી હતી ને કે તું મારા હૃદયના ઊંડામાં ઊંડા ભાગમાં પ્રવેશી ગઈ છે.’ પણ મારું હૃદય તો તે ભાગી નાખ્યું. ભલે! પણ એમાં ગહેલી તારી જાતને પણ તે ભાગી નાખી. તારી આ આત્મહત્યા માટે તને તું શી રીતે માફ કરીશ?’

હનીન્દનો આવો દાગળ મુદ્રાને મળે છે અને રખે પોતે એને આઘાત લગાડે ને અતે પોતાનો પણ ઘાત કરે એ કરથી એની ઝને દોડી જાય છે, અને વાર્તાનો સુખી અંત આવે છે.

એક મવારે ડિશોર વિજયી યોદ્ધાની માફક દાદર ચડતો ઉપર આવ્યો. ‘કેમ, છે કઈ?’ ને પૂછ્યું અમે ઓહિસમાં જવા માટે મોકુ ન થાય તેથી જમનાજમના જ વાત ચલાવી.

‘એ તો તમારી આ ઝેશનરીના ઓડો લેવા ગયેલો.’ અને એ પાણી પીવા થયો વચ્ચે પાણી નાંકે ચડી ગયું ને ઉધગમ ખાવા લાગ્યો એટલે પીગમનાપીગમતા સુમિત્રા બોલી, ‘નમને ચાર્મિતનાએ મહાપા ખરા!’

‘હા બોલ, ઓડો કેટલા લીધા આવે? કે પછી સુમિત્રા કહે છે તેમ જ?’

‘અંબુધાર પર ગયો હતો,’ અવાજ ટેકાણે લાવીને એણે કહ્યું.

‘ચાર્મિતનાને ત્યાં?—જો, તને કહું, આ તે’ દીક ને ર્થ્ય તું ગમે તેવો પ્રતિભાશાળી એ કબૂલ. પણ છેક એટલે સુધી નહોતી જવાની જરૂર ન હતી.

‘તમારી શિખામણ બધ કરશે? કહેા, કહેા, ડિગરભાઈ, કેવારે ભાભી લાંબા છે?’ સુમિત્રાથી ન રહેવાયુ અને વેળામગ એ ડિશોગની બહેન પણ જાતી ગઈ.

‘તું ખોટો ગભરાય છે કેમ છું કઈ માણસ નથી તે કશું મમજુ જ નહિ? અંબુધારને ખાગે એ મોટરમાં બેસવા આવતી હતી ત્યાં પગથિયા આગળ જ મે’ એને રોકી અને પૂછ્યું કે રેશનરી બેઠતી હોય તો મને કહે એણે એરી તો તુમાખીધી મારી મામુ જોયુ કે મને થયું કે કયા મે આટઆટલી વાર્તાઓ પાછળ મમય ગુમાવ્યો!’

‘નહોતો કહેતો?’

‘એમને બોલવા તો દો પૂરું,’ સુમિત્રા બોલી.

“પછી તોયે મે ફરી પૂછ્યું. અને એનો મિતજ દાથમાં ન રહ્યો. બોલો, ‘મારે કઈ પણ બેઠતીએ તો નોકરો મારફત હું મગાની રાકુ છું માફ કરજો.’ શી દડી ભાવકીનના!”

‘પણ તમે તમારુ નામ નહિ કહ્યું ?’ સુમિત્રાએ કિશોરને ચિંતાથી પૂછ્યું.

“નામ આપવામા શી મજા ? પણ હું એ વાત પર જ આનુ છું. પછી મેં પણ કહ્યું ‘નોકરો મારફત જ ચીજો મેળવવાનો તમને મહાવરો હોય તો મારે કંઈ કહેવું નથી માફ કરશો’ અને તરત જ હું પાછો ફરી ગયો, મારી છેલ્લી વાર્તામા સુમત વિદ્યુલ્લતાની બારીએ જરી ટોકવા પછી વળી ગય છે તેમ.”

‘સુમતની જેમ ? એને તો તમે પછી નદીકિનારે આપવાત કરવા મોકલ્યો છે.’ સુમિત્રા ચોડી બેઠી.

‘પણ મને તો આ વિદ્યુલ્લતાએ ખ્યાલી લીધા છે ડગલા આપ્યો એટલે ડેકાણે આવી ને બોલી—વધારે મોટા પણ કૃતિમ જોડવાળા અવાજથી, ‘હીક ત્યારે, તમારી ઓફિસનુ એંડ્રેમ નાખતા જાઓ કાવશે તો બીજો કરતા તમારે ત્યાંથી મગાવશું’ અને પછી મેં સગનામાની ચખરખી આપી તે માધુને લઈ લેવા એણે કહ્યું ત્યાં એ બરોબર આરુસ્મિતાની પેઠે જ મલ્લકાર્થ, પોતાની કુશળતા પર, મારી શક્તિની દીનતા પર.”

‘કંઈ નહિ, એ તો પણ હવે તમારી ઉપર કાગળોના વરમાદ વાસવાના !’ સુમિત્રા બોલી.

‘હું વાર્તા લખીશ,’ કહી કિશોર એ બોરે ઓફિસે નહિ આગ્યો. ‘મૂંઝવણ’ નામની એક નાની તોફાની વાર્તા સાજ ચતામા તો એણે તૈયાર કરી દીધી. સુહાસિની નામની એક કુમારી પ્રથમ પ્રેમપત્ર લખવા માટે જલમ ઉપાડે છે ને એના હૃદયમા જે જે ઊર્મિઓ બેઠે છે તે એણે એક નાનકડા સરળ વાક્યમા જ અમાવી હતી.

‘હું મારી જાતને ઓળખુ તે કરતા તમે વધારે મારી રીતે ઓળખો છો, પછી હું તે તમને શું વાપ્રુ ?’

મેં કહ્યું, ‘વાર્તા સુદર છે ‘પરિન્દા’પ્રિય લોકો તને મુશારકપાદી આપશે.’

‘જાણ એ નૌ જહાલમમા ! મારે પોતે એને એવું સૂચન આપ્યું નથી કે એ મારા એંડ્રેમનો ઉપયોગ કરી પત્ર લખે એગા મને સુચિતો એખખો ભગ જણાય છે આ વાર્તા પ્રગટ નહિ થાય.’

અને બીજી વાર્તા લખવી એમા શું ? બીજી મવારે એણે ‘કદી નહિ, રે ! કદી નહિ !’ નામની વાર્તા લખી ને ‘પરિન્દા’મા એ પ્રગટ પણ ચર્મ એ વાર્તા રૂપનાત્મક હતી આશાની સહગતા અનુભવમા પછીના નૈગમ્યથી એ બહારાતી હતી : પળચૂક્યા એ પ્રેમી પછી કદી જ મળી શકતા નહીં એની વરણગાથા એણે ઉતારી હતી.

તે પછીના ચક્ર માટે ‘આવતી કાલ વિનાની આજ’ નામની વાર્તા એણે માડી હતી ત્યાં ‘આ તમારી આરુસ્મિતાનો પત્ર’ કગતી સુમિત્રાએ જઈને એના હાથમા ખલેવ કરી.

‘હવે તમે શેજ રોતા ચીડવા છો ? મને તમે ચીડવરો, રડાવરો તો યાદ ગમળે તમારે, આખા જગતને પણ મારે આમુએઆમુએ હેયા ફાલવવા પડશે આ વાર્તા એકવાર પૂરી તો થવા દો.’

‘ના, પણ, મરુરી નથી જુઓ આ !’

અને કાગળ વાચીને કિશોર શુ ઉશ્વામમા આવી ગયો ! “જુઓ, ભાઈમાહેન, પેલી ‘મૂંઝવણ’ વાત આપણે દબારી ગાળી તે કીડ જ ક્યું ને ? નહિ તો એમાંનું સુહાસિનીનું જ વાક્ય અહીં નંવેમગથી શી રીતે જોવા મળત ?”

એણે આ ચારસ્મિતાના પ્રકરણમાં અમાગથી પડેલા રાખ્યો જ નહોતો સુમિત્રાએ મોટેથી કાગળ વાચ્યો

‘હું મારી જાતને ઝોળખી શકુ તે કંટા વધારે મારી રીતે તમે મને શી રીતે ઝોળખી ગયા ? એ સાચું પેલા મડપ નીચે, હાવાડની છોડરીના હૃદયમાં જાગે છે (પુરુષ અને સ્ત્રી) તેવી ઊર્મિઓ મારા હૃદયમાં જાગી હતી એની તમને શી રીતે ગમ પડી ? અને એ ‘અનંત લક્ષ્મી’ની પ્રાપ્તિ માટે મેં મારુ આયુષ્ય ગાહ જોઈજોઈને ગાળ્યું છે એમ મને મમનથી તે પહેલા તમે શી રીતે જાણી લીધું ? ‘આત્મહત્યા’ વાચીને તો હું ત્રામી ગઈ હતી. હું મુદ્રા છું એમ તમે કહેવા માગો છો ? તો તમારી બૂઝ છે. હું એવી રીતે તમારા હૃદયમાં પ્રવેશવા ક્યારે આવી હતી—એવુએવુ મને થયું પણ એ મવારે મને, તમારી જ વાર્તાની વિદ્યુચ્ચતા પેટે, તમને હાડી મૂકવાની તક મળી ત્યારે મને કંડી મળી પડી હશે, કહો ! પણ હું વિદ્યુચ્ચતા છું એમ તમે કહેવા માગતા હતા ? એણે તો સુમતને તિરસ્કારતો તે શબ્દ મુદ્રા ન કહેલો, ને હું ? ચાલો આત્મપ્રશ્નમાં નહિ ઘડુ આ કાગળ તમને લખુ છું તે મારી જ કુશળતાને આભારી છે એ તમે પણ ધન્યવરો બાકી તમે તો ‘કદી નહિ, કે કદી નહિ’ કરીને બેસી ગયા એ જ’

પડી એ બેની વચ્ચે કાગળગરદાનું બહુ લાણુ ચાલ્યું પ્રમાણમાં વર્તણૂક ઝોળી થતી ગઈ જેને વચ્ચેવચ્ચે ‘પરિન્દા’માં એકાદ ચમત્ક્રી વાતાં આવી જતી

બેબિલોના ગાર્ડનના એમના મડપ તમે એ ઘણીવાર મળતા, અને સાથે કરતા, એમના અને વાતાં કરતા કિંગોની માથે કરતું બેગનું, વાતાં કરી, એ આદલા સમય દરમ્યાન ખાસ અધિકાર જેવું યર્થ ગયું ત્યુ લોકોમાં ખામ કરીને ‘પરિન્દા’ના ‘વાચકવૃદ્ધ’માં ગણગણાટ શરૂ થઈ ગયો કે અમુક વાર્તાલેખક અમુક શિલ્પિન કન્યા જેવે પગપાળા છે

અને ખરેખર ‘ચારસ્મિક લગ્ન’ એવા મથાળા માથે એક મુદ્ર મવાર વર્તમાનપત્રો નગરમાં વહેવામાં પથુ ખગ અને ‘પરિન્દા’એ પણ પોનાના માનીના લેખકનો અભ્યુદય વાળી અભિનદન આપ્યા

કોઈ કોઈએ આત્મોક્તિઓ પણ કરી

‘વાર્તા લખે એટલે શું ગઈ ગયું’ એમ તો અમારો ભાવ શાકે મકાઈથી મમારી જાણે છે !

‘ચારસ્મિકતાને કોઈ પરિચય સુખી એવા લખેલપણો વગ ન મળે તો આ હાવાગાને .. ?’

‘ભાઈ, આજના હોડાગ ક્યા જઈને બેઠા મહેને તે જ મમનનું નથી !’

‘કેણુ જાણે કેવો હોડાગ છે ? ક્યા એના ધમ્માર હશે ? એવાને તે જ્ઞા પગથી હાથ ઝાલીને પાણી બેગાનું દો ? એવા તો ધમ્માર ગમડના આવે છે’

પણ કોઈ જેવું નહિ કે ત્યારે પગપાળા ખામ કરીને જોઈએ શું ચારસ્મિકતા સૌને એક જ જ્ઞાપ આપતી, ‘મારે એ છે એથી મારાની ગરજ નથી હું પાછી બહુ મારી !’

મજની માડીમાં બને કોઈ ચારે દેકાણે પ્રથમ મામ મારે આજના જ્ઞાના હતા. એની તૈયારી થતી હતી

‘જ્ઞા પહેલા એક વાન જરી પૂછી લેવાની છે,’ એ કહ્યું. ‘મારા ટેવલના ખાનામાં’

વાર્તા પડી છે તે 'પગિન્દા'ને મોકલી આપુ કે?' હ લગભગ એના મેકેટરી જેવા ચર્ધ ગયો હતો.

'ના, ના જોને મોકલતા.'

'એ પૈમા મળશે, હામમા આવશે શો વાપો છે?' મેં દલીલ કરી.

ચારન્નિતા સુમિત્રા જોડે વાતો કરતી હતી તે વચ્ચે જોલી પડી, 'નથી જોઈતા પૈમા.'

કિશોરે આશ્ચર્યથી અને સહેજ ગુસ્સાથી—હદી નાંહિ ને આજે—મને કહ્યું, 'તે એમ માન્યુ હતુ કે પૈમા પાટે મેં લખ્યા હ્યું છે?'

'નહિ?' હું તો હજુ છુ ખીજી પણ વાર્તાઓ લખે તો મારુ.'

'અરે! વાર્તાઓ તો છેસ્તો જ્યારે જીવનમાં કંઈ નહિ રહે ત્યારે વાર્તાઓ પાછી કયા ચાલી જવાની છે? જે જીવી ન ગયાય તેને આપણે કદિપત પાત્રો મારફત જીવવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ આપણા જ પાત્રોના જીવનનો દશમો ભાગ આપણા જીવનમાં ઉતારવા આપણે ક્યારે પ્રયત્ન કર્યો? મારી હમણાહમણાંની વાર્તાઓના નાયકો—મેંવનાથ, પર્યુકેતુ, મજુલ જાણે મારી હારી કરી રહ્યા છે. 'પુરુષ અને સ્ત્રી'માના સુવાનના આદર્શને તો પહોંચુ, પછી વાર્તાઓ તો છેસ્તો! ચાલ, ચારન્નિતા, 'છેડો ઢગકતો મે'ય?'

એમને ગ્રેસને વળાવી આવીને ટેબલનુ ખાનુ જોલીને મેં અદર તૈયાર પડેલી વાર્તા વાંચી એમા નાયક ધનજય પોતાના પગક્રમોની પગપરાથી શશિલેખાનો પ્રેમ મેળવે છે ને એને પગલે છે પણ એમા શશિલેખાનુ પાત્ર એવુ છે કે શરૂઆતમા એ ધનજયને પગક્રમમા પ્રેરે તેવી છે, પણ પછી પગક્રમી ધનજય આગળ એનુ વ્યક્તિત્વ એટલુ દબાઈ જાય છે કે ધનજયના પ્રત્યેક કાર્યમાંથી નિરિષ્ટ શુભનુ દર્શન કરી તે પોતાનો વિકાગ માધે છે આમ ધનજય કાંઈએક કાર્ય કરે એટલે એનુ માનવ્યની દૃષ્ટિએ જે કંઈ મૂલ્ય હોય તે ચોકા શશિલેખા પડી લે અને પોતામા પચાવી જાય ધનજયને થાય છે કે શશિલેખાના સ્વતંત્ર વિકાસ ખાતર એણે પગક્રમો ખેડવાનુ જાધ કર્યુ જોઈએ, કાગણુ કે એના કાર્યમાંથી આત્મમૂલ્ય મેળવ્યા વિના શશિલેખાને ચાલે જ નહિ તો સો અગણ્ય સ્થિતિ બની થાય એવી છાયાને શુ કરે? અને એની આગળ પગક્રમ કે પ્રેમ એવી દ્વિધા બની થાય છે..વાર્તા આગળ વાચતા થબીને હું વિચારમા બિતરી પડ્યો કે શુ કિરોરે પોતે ચારન્નિતાને પોતા તરફ એનામા પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવા વાર્તાઓ દ્વારા આત્મસૂચન આપ્યા હતા? હવે એ આત્મસૂચનોનુ ફળ મળી ગયુ એટલે અને ચારન્નિતા પોતાની વાર્તાઓના સ્ત્રીપાત્રોના પડછાયા સમી ન બની જાય માટે એ વાર્તાઓ લખવાની ના પાડે છે? મને થયુ કે વિદ્વાનો કહે છે કે સૌ કણાનુ મૂળ જાતીય (sex) સંવેદન છે એ વાત માચી છે કિશોરના જાતીય જીવનમા હવે વાર્તાકણાની ઝાઝી જરૂર રહી નહિ પછી શા માટે એ એને વળગી રહે? અને મને ખાતરી હતી કે આ મોજાનો સુવાન પોતે ધનામની વાર્તા લખી ત્યાંથી ચારન્નિતાને મેળવી એ દરમ્યાનની આ ગસિક વાત કદી લખવાનો નથી એટલે જેવીનેવી પણ મારે જ એ લખવી જોઈએ.

એ શા માટે લખે?

એને એનુ ધનામ મળી ગયુ હતું.

જગતમાં લાખો વિચારક એવા છે કે જેમને હાલની મમાજીવ્યવસ્થા ગાડી, ઘેલી, અન્યાયી, અને અસહ્ય લાગે છે આજના મમાજીમાં થોડા માણસો જોટલા બધા સાધનસાધન છે કે તેમને નાણાતુ ચુ કરવું તે સગવડ નથી અને ખીજી બાજુએ લાખો કરોડો માણસોને ખાવાના આસા પડે છે અંગેગિડા બધા દેશો કરતા વધારે પૈમાદા ગણાય છે, ત્યા કપામ અને ઘઉંનો પાક જોટલો બધો બિન છે કે જો બન્ને ચીજોને બાળની પડી છે, અને હાલમાં જ બજાર આવે છે કે આ શિયાળામાં ૨ કરોડ માણસોને માટે ગાંધી તરફથી ખાવા—રહેવા માટે યોજના કરવાની છે ૧૨ કરોડની એકદર વસ્તીમાંથી ૨ કરોડ (‘સુબર્ઈ ટાઇમ્સ,’ ૨૯-૧૦-૧૯૩૪)

જે સ્થાપિત ધર્મો છે તેના મંદિરો, દેવગો કે મંદિરોમાંથી અગર તેમના ધર્માચાર્યો કે પૂજારીઓ તરફથી જનસમાજને કેટલી પ્રેરણા મળે છે તે પણ આપણે જાણીએ છીએ મમાજીના બધારણમાં સમાનતા પ્રેમભાવ (અર્થિક) અને બહુત્વનું ટેટલું મ્યાન મતવાઈ રહ્યું છે તે પણ આપણા જીવનમાં દરરોજ આવે છે

આ બધી અવ્યવસ્થા, પ્રેમનો અભાવ, વ્યર્થને અપાતુ મહત્ત્વ ટાળી શકાય તેવા અજ્ઞાન, ગદવાડ, અનારોગ્ય અને પીડા, કલેશ અને કુમર આ મર્વેને ફર કરવા માટે લાખો માણસો આતુર છે, તેમ કરવા માટે પોતાની બધી શક્તિ અર્પણ કરવાને ઝખી રહ્યા છે ધણાધણા પ્રયોગો થયા છે, ઘણી યોજનાઓ છે પણ માને છે કે ગાંધીનો વહીવટ જોટલે ગંજીય મત્તા મેળનીશુ ત્યાં જ આપણે મમાજીવ્યવસ્થા સુધારવામાં મક્કળ થઈશું તે રશિયામાં થયેલા અથવા સાલતા સુધારા બતાવે છે કાઈ કહે છે કે હિંદમાં ૯૨ ટકા જોટલી વસ્તી નિર્ગર છે ત્યાસુધી સુવ્યવસ્થાની વાતો કેવળ નિર્ગર છે અને કાઈ કહે છે કે તમારું આધ્યાત્મિક ગળ કેળવો જોટલે જનનમાં ઈશ્વરનું સાક્ષાત્કર્ય અપાશે, માણસોમાં ઈશ્વરના ગુણો બિનરો, ઈશ્વરી શક્તિ આવશે, આજે કદાચ ન શકાય એવું તેજ મનુષ્યમાં મેળવી શકો.

x

x

x

સોશિયાલિઝમનો અર્થ મમાજીવાદ નથી શબ્દો વાપરીએ જોટલે મૂળ લાવનાને અમુક મર્યાદા અથવા મકાયામાં બાધી લેવી પડે સોશિયાલિઝમ એ એક ‘વાદ’ નથી, એ ધર્મ છે, ઉચ્ચ જીવન છે દરેક ગાણુમ જે મમાજીવાદી અગર મામ્યવાદી કહેવાય છે તે ઉચ્ચ જીવન માળે છે એવું કહેવાનો માર્ગ આશય નથી પણ જે માણુગ સોશિયાલિઝમનું ગહન સમજે છે તે તેના મિદાનોમાં ઊંચામાં ઊંચા આદર્શો જોઈ શકે છે, અને તેને અમલમાં મૂકવાના જોટલે જીવનમાં ઉનાગવાના માર્ગો જાણે છે તે પ્રમાણે કરવાના તે પ્રયત્નો કરે છે કે કેમ અને તેમ કરવામાં તેજોટલે અસર મફળતા મેળવે છે એ જુદો પ્રશ્ન છે

અંગ્રેજ કવિ બ્લેકેકે એક સૂત્ર કહ્યું છે, તેનો ખૂબ જીડો વિચાર કરવા જેવું છે

“ Religion is politics and politics is brotherhood ”

ધર્મ એટલે રાજકારણ અને રાજકારણ એટલે બધુત્વ છે

સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું છે કે ને તમારે ઈશ્વરને સાધવો હોય તો મનુષ્યસેવા કરોઃ
 “If you want to find God serve Man” આ સેવાને હું રાજકારણ કહું છું મારી દૃષ્ટિએ ધારાસભા અને મહાસભા એ બન્ને મનુષ્યસેવા કરવાના સાધનો છે પણ રાજકારણમાં ધર્મ જેવો એ સંદેહ કામ નથી તેને માટે સાધના કંઘી પડે છે, અથવા જેને તપશ્ચર્યા કહે છે તેનો આશરો લેવો પડે છે ધૂણીનો તાપ નહિ એ તો મૌ મમજે છે પણ હુપ્પ અને સ્વાર્થને બાળી નાખવાની ધૂણી ખરી, અને તે પ્રકારની તપશ્ચર્યા

ખીન એક કવિએ કહ્યું છે

“ None can usurp this height

But those to whom the miseries of the world

Are misery, and will not let them rest ”

ખરે મોશિયાલિસ્ટ તો એવો હોય કે જેણે જુદાભગવાનની માફક જગતના હુ જોને પોતાના કરી લીધા હોય, જેનું હૃદય ખીનના દુઃખોથી ગૂંચા કરતું હોય અને સુખ કે શાંતિ ભોગવવા ન દે આપણા આર્થસરકારોનું એક મહત્ત્વ એ છે કે આવા દુઃખોના કાગણી રોધી કાઢ્યા પછી અને તેના નિવારણોના તરત્તો ગાંધીને એવા તપસ્વીઓ પોતે સુખદુઃખથી અને અશાંતિથી પર થઈ નકે છે

તપસ્વી કે અગ્નિ એવા પ્રચલિત શબ્દો હું ગાપડુ છું તેમાં એવો જગ પણ લાવ નથી કે બે, ત્રણ, ચાર કે દસ હજાર વર્ષ પહેલાના તત્ત્વચિંતકો આપણા કરતા અતિ ઉત્તમ હતા, જેમના જેવા માણસો આ યુગમાં પાછી મદે જ નહિ હું તો તેનાવી જાયદુ એવું માનનારો છું કે હુગર દુગથી બહુ ગણિયામણા લાગે છે અને આજના જગતમાં એવી વ્યક્તિઓ છે જેમનું જ્ઞાન, આગિત્વબળ અથવા આધ્યાત્મિક શક્તિ એ પુરાણ મહાત્માઓના જેટલા અથવા તેનાવી વધારે છે જૂના વખતના મહાત્માઓ સર્વગુણમય હતા જ નહિ, તેનું હોવાનો તેઓ દાવો પણ કરતા નહોતા, માત્ર આપણે આપણી પાવની નમ્રજાઈને લીધે અને શુભામી દશામાયી ઉદ્ભવેલી પોતાની પામગતાની અનિય (inferiority complex) ને લઈને તેમને વિશે અતિશયોક્તિ કરી ગયા છીએ વાગવૃજન વ્યાભાવિક છે, આવશ્યક છે, પણ તેનો અતિરેક અધોગતિએ પહોંચાડે છે

x

x

x

સોશિયાલિઝમનું મુખ્ય લક્ષણ તો જાતલાવ છે, જેને ગાંધીજી અહિંસા તરીકે ઓળખાવે છે પુરાણા ધર્મના લોકો સૌન્દર્યના પૂજક હતા, પણ તે સૌન્દર્યનો અર્થ સત્ય પણ થઈ શકે છે જીડો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે મત્ય, મૌન્દર્ય, અહિંસા, પ્રેમભાવ એ દરેક શબ્દમાં બધાનો મમાવેશ થઈ જાય છે હવે આ બધુત્વ, પ્રેમભાવ, અહિંસાની લાગણી એની તીવ્ર હોવી જોઈએ કે સામા માણસને તેની પ્રતીતિ થાય, પ્રેમભાવ આખમાથી

નીતરતો હોય, ખીજાના દુ ખોથી આપણા આર્થો મળી જાય, અને તેમને સહાય કર્યા મિવાય એન ન પડે દુ ખીની મેવાથી જ પગમુખ અને શાન્તિ મળે

સોશિયાલિઝમનુ ખીજુ તત્ત્વ એ છે કે દરેક વ્યક્તિએ પોતાની બધી શક્તિનો લાભ સમાજને આપવો. મનુષ્યોમા મરખી શારીરિક કે માનસિક શક્તિ હોતી નથી દરેક માણુમની જરૂરિયાત સગખી છે શરીરે જળખ માણુમના મનમાં કદી એવો વિચાર ન આવે કે ખીજા આટલુ જ કામ કરે છે હું શા માટે વધારે ભાર ખેચુ? બુદ્ધિવાળો એવો ન હોય કે જે પોતાને જાણે માને, અગર પોતાની બુદ્ધિનો લાભ બધાને ન આપે, અર્થાત્ દરેક માણુસ ખીજાની જીજ્ઞાસે પૂરી પાડવામા મથી ગહે અને એવુ કરવામા આનંદ માને પોતા અને ખીજા વચ્ચેનો બેદલાવ બૂલે

કાર્પ મશ્કરી કરીને કહેશે કે આ તો નવા મહાત્માઓ, supermen ની સૃષ્ટિની કરપના છે મનુષ્યનો અલ્લાવ, તેની વૃત્તિઓ, તેની શક્તિઓ ઘણા સુધરી શકે અને વધી શકે એવી શ્રધ્ધા જોને ન હોય તેને માટે સોશિયાલિઝમ છે જ નહિ મોક્ષિયાલિઝમ નવી સૃષ્ટિ પેદા કરવા માટે છે, વધારે શક્તિવાન સ્ત્રીપુરુષોની સૃષ્ટિ, જેમાં તેમના મદ્દગુણો પણ ખીજાને. ન્યા ન્યા પ્રજા પગતગતામાથી મુક્ત થઈ છે—ગાંધીય કે ધાર્મિક, કે સામાજિક—ત્યાની પ્રજા દરેક રીતે સુધરી છે. આપણા જ યુગમા વિચાર કરો જાપાનીઝ પ્રજાનો. તેમના કદ પણ બદલાયા અને તેમના બધા ગુણોનો વિકાસ થયો. નવુ તુર્કી, નવુ રશિયા, અને હું તો કહું કે નવુ દિંદ હેલ્લા દસ વર્ષમા છોકરા અને સ્ત્રીઓનો વિકાસ કેટલો થયો છે? અને હજુ તો આપણે મુક્તિને પહેલે પગથિયે ચડ્યા છીએ

કવિ લોરેન્સે કહ્યું છે કે The world is waiting for a new great movement of generosity, or for a great wave of death આ જગતસા બધુત્ત અગર ઉદારગતાની લરતી યશે અથવા સત્યાનારા ફેલાઈ જશે આખા પુરોપ અમેરિકામા અદેખાઈ, હરીફાઈ, અવિશ્વાસ અને શસ્ત્રમજ્જનનુ વાતાવરણ ચોમેર ફેલાયુ છે અને તાડગૃત્ય ગમે તે ફાળે શકે થઈ જાય એવા ચિદ્ન છે તે છતા આત્મ-શુદ્ધિ, આત્મવિકાસ પણ સાથે સાથે થઈ ગયા છે આપણા યુગમા દુષ્ટતા વધતી જાય છે, સહૃદયતા પણ વધે છે. મૂડીવાદની અતિશયતાથી માઠામા માઠા ફળ જનમમાજે આખ્યા છે. હવે ઝેરનુ મારણુ ગોધવામા પ્રવ્રસક્તિ અર્થાઈ રહી છે

મનુષ્યની સામાન્ય જરૂરિયાતો વિશે ચર્ચા નહિ કરી લમ અથવા mating ની બૂખ ખોરાકના કરતા અતેક દરજ્જે વધારે તીવ્ર છે. ખજુ તે ઉપરાત દરેક મનુષ્યમાં સ્વાર્થગદિત મેવાની ભાવના છે, દરેક મનુષ્યમા ઉત્પાદક શક્તિ છે, તે એના સ્વભાવમા છે એને ઉત્પાદન કર્યા વિના એન પડતુ નથી એ તેની ગમત છે, આનંદ મેળવવાનો માર્ગ છે તે માર્ગે એણે કળાઓ ખીસરી છે, જ્ઞાન વધાર્યું છે, વિજ્ઞાનતી ગોધ જોળ કરી છે અને આજે મોટગને ક્લાકના રજપ માઇલની ઝડપથી દોડાવે છે મધુર મગીત અને તોપો સૃત્યના કિંગ્ડો અને ચિત્રકળા એ બધા એક જ શક્તિગથી પેદા થાય છે ખજુ કરોડો માણુમોનુ જીવન અજ્ઞાન, ગરીમાઈ અને શેટજ્ઞાની ગોધમા વીતી જાય છે. દુ ખના હુમરોના ભાર નીચે આ ઉત્પાદન શક્તિનો વિદ્રામ અટકી પડે છે જે પ્રજાને મારું અનુકુળ વાતાવરણુ મળે

તો દરેકની શક્તિ ખીલે અને તેનો લાભ સમસ્ત જનમમાજને મળે આજે ખોટી હરીફાઈ છે તેને બદલે સહકાર જામે, અને જ્યાં જરૂરિયાતો પૂરી પડતી હોય ત્યાં લોકોને માટે ધ્યાન જ નથી.

પણ આ કોમ્પનિક સ્વર્ગ શી રીતે મળે ? આપણે નગરનો અનુભવ તો લઈ રહ્યા છીએ. મૂડીવાદી વ્યવસ્થાથી થતો ભયકર અન્યાય પણ અનુભવીએ છીએ સોશિયાલિઝમ વિશે રૂઝા અને ભૂડા બન્ને રિપોર્ટ સાંભળ્યા છે ત્યારે આપણે કરવું શું ? સોશિયાલિઝમથી આપણી સ્થિતિ સુધરશે ખરી ?

આ પ્રશ્નનો જવાબ મિડલટન મરેએ બહુ મારી રીતે આપ્યો છે એ કહે છે કે “હા, તમે તેમા જોડાઓ પણ સાથે સાથે એ નિશ્ચય કરજો સોશિયાલિઝમમા જે ઉત્તમ ઉદાત્ત તત્ત્વો હોવા જોઈએ તે ન લુપ્તો તો નિરાશ થશો નહિ, અને જે તત્ત્વોની ખામી લાગે તે દાખલ કરવા માટે તનતોડ પ્રયાસ કરજો”

આકાશના તારો બહુ દૂર અને ઊંચે છે, તેવી જ રીતે આપણા આદર્શો પણ ઊંચા હોઈ દૂર છે દરેક માણસે તેને પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરવાનો હોય આદર્શોને નીચા પાડવાનો માર્ગ કાયમનો છે એમર્સને ઠીક કહ્યું છે કે ‘Hitch your wagon to the star’ તમાગ ગાડાને તારા સાથે જોડો એ સખધથી કાઈ દિવસ ઊંચા ચડશે બહુ નહિ તો થોડા ઊંચા જશે, પણ જો ગાડાને ઉકરડા તરફ જ હાકશે તો ?

x

x

x

હમણા વાતો યઈ રહી છે સ્વદેશી અને વિદેશી સોશિયાલિઝમની કાઈ પણ પ્રજા પોતાના સરકારો બિચકુલ બૂસી શકતી નથી, પણ કાઈ પ્રજાએ મુઝદામા જીવ મૂક્યો નથી મુઝદાલમા જીવ મૂકી શકાય પણ મુઝદામા નહિ આપણી પ્રજાનું પુનર્જીવન કાઈ નવું જ સ્વરૂપ લેશે. જૂની વર્ણવ્યવસ્થા પાછી આવવાની નથી આપણી વ્યવસ્થામા એવાં તત્ત્વો હતા કે જેને લીધે સમાજની પાયમાલી યઈ સ્થિતિ-રક્ષકો તેને ચોટી ગહેવા ધમ્કે છે, સ્વદેશી સોશિયાલિઝમ તેમથી કચરો કાઢવા ધમ્કે છે, પણ નવો હિંદી તો આપણા સંસ્કારવાગસા (social heritage)ને અનુકૂળ એવી નવી સમાજગ્યના કરવાનો છે બધા દેશોને ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે અતે તો નવા જીવનને પગિલામે, નવા ઉત્પાદથી અને નવી ટ્રેંગણથી આખાં મમાજની રચના નવા આદર્શો પ્રમાણે નવી રીતે ધડાશે રૂઢિચૂરો રાષ્ટ્રી શકવાના નથી, સ્વદેશી સોશિયાલિઝ્મ ઢીલ કરી શકવાના નથી તેમની યુક્તિ (tactics) વ્યર્થ છે.

x

x

x

સોશિયાલિઝમમા હિંમાનુ તત્ત્વ છુપાયેલું છે એવું એકવાર ગાંધીજી જેવા મહાન પુરુષને પણ લાગતું હતું છેવટે તેમણે તે અભિપ્રાય બદલાવ્યો હતો એમ તો અગ્નિનય કાયદા-લગમા તેના કરતા વધારે હિંમાનો ભય રહે છે. સરકાર અને વિનીતો મૌ એમ કહેતા હતા, અને આપણે પુરવાર કરી આપ્યું કે એ વાત ગલત છે હિંસા યઈ જાય ત્યાં વિનય નથી એવો બચાવ આપણે કરીએ જો સોશિયાલિઝમમા અહિંસા ન હોય તો તેને માથું સોશિયાલિઝમ ન કહીએ હિંસાની વૃત્તિ હોય તો હિંમા ચવાની, અહિંમાની વૃત્તિ હોય તો સયમ શક્તિ ખીલવાની છે.

પણ ઉત્પાદનના માધનોને રાષ્ટ્રના કરવાના તેમાં હિંમત નથી? વર્ગવિગ્રહમાં હિંમત નથી? ગાંધીજી અને માલવીયજી વચ્ચે મળત મતભેદ અને વિગ્રહ ચાલી રહ્યો છે, તેમાં હિંમત છે? અમદાવાદના મિલમાલોદ્ધા અને મિલમજૂરો વચ્ચે મતભેદ અને વર્ગવિગ્રહ છે, તેમાં અહિંમત જળવાઈ રહેતી નથી? બીક અને શત્રુ, અણુવિશ્વાસ, અશ્રદ્ધા એ મનુષ્યના ભવકરમાં ભવકર દુરમનો છે

x

x

x

આપણા દેશમાં સોશિયાલિઝમ વિશે જે વહેમો છે તે દૂર કરવા અને વધારે મનુષ્યોને નવા પથમાં આણવા એ પહેલું કામ છે. એ કામ સહેલું નથી દારણ, કે દેશના ઘણા આગેવાનો મમળ્યા વિના તેની વિરુદ્ધ પ્રચાર કરી રહ્યા છે કેટલાક ધોડા સમજે છે પણ તેમનું માનન આજથી ચાળીસ વર્ષ પહેલાં બંધાઈ ગયેલું એટલે તેમને આ નવો “રહસ્ય” રુચતો નથી. દરેક નવા વિચારને આ વિરોધ સહન કરવાનો હોય છે. એ કમોટી જરૂરની છે હાલમાં દરેક વિરોધી પક્ષને યાજડોને ચાત રાખવાની પોત્તી ધાર્યનીતિ કામમાં આવશે નહિ યુરોપમાં હથિયારો એડકા દરતા ગંગા શસ્ત્રબંધીની વાત થાય છે તેના જેવી આ નીતિ છે મત્યામતનો વિચાર ક્યારે પડી મત્યને માટે આગ્રહ ગમે અને અમત્યને દૂર કરવું એ જ આપણો ધર્મ હોઈ શકે.

લીઓનાદોં દા વિન્ચી

પૂજાસાલ

અહો ! અજબ સુદરી ! નયન તારકા તેજથી
મનુષ્યમન આજતી, દીસત રાજ રાજેશ્વરી
સમાન વદન પ્રભાવ, સુવિશાલ ભાલે ઠથી
શકાય નહિ એવી રેખ, અવહેલના કે' કરી
રહી જગત-હુદ્રતાની, કરખેલડી શી નરી
મુહે લલિત રૂપમા, ઉર જરા જરા ઊછળી
ઊછળી રહ્યું વિશ્વનુ હૃદય રકધને છાવરી
રમત અલકાવલી મુખ કને યથા વાદળી
શશી નિકટ, શા ગિરાર્ધ અધરો દૂણા આવરે
કળાય નહિ એવું ગૂઢ સ્મિત ! સર્વ આ શું જશે ?
નહિ શુ સ્મૃતિ યે રહે સમયને પટે ? 'કાં નહીં'
કહી કુશલ વિન્ચીએ તગત પીંછી લીધી કરે
અને અજબ સૂરથી તરલ કાતિ આણી વશે
કરી અમર રગ રેખમય મોહિનીની મહીં.

હતી ન રૂપમા તું ઉર્વશી, તિલોત્તમા ચે નહીં;
પરંતુ હતી અદ્વિતીય નરી મોહિનીથી ભરી,
પ્રણાવમય કાંતિ તારી, ન દળાયું કો'થી જરી
'હતું શુ તુજમા કરંત મન મુગ્ધ જોતા મહીં'

કલારસિક દોલિદો પશુ લવે શક્યા ના કહી,
નહીં ય મન માપનાર તવ લર્મ ખુલ્લુ કરી
શક્યા તું હતી ગૂઢ લેદ ભરી, જેમ છે સર્વરી.
હજુ ય જગની સમક્ષ અણુઝિલ્લી તું રહી

ધુપાયલ હતું શુ જાડુ તવ ઊજળા ભાલની
પરે તરત રેખમા? અગર ફેન શા વક્ષમા?
હતું અલકમા? અજોડ કરગેલ કે ગાલની
સરોજ સમ રંગની ઝલકમા? હતું કયા ન વા?

સરી અધર ધારથી સ્મિત ચમત્કૃતિ જે જરા,
છળી મહીં છતાંય જોઈ જન થાય કે' પહાવરા!

ફિરદુસી તૂસી

ચાંકરપ્રસાદ હરપ્રસાદ દેસાઈ

બી એ એલ્.એલ્, બી

“દર સગર સે તન પયઘમ્પરાનન્દ,
(૧) હર ચન્દ લા નખીયે ખચ્દહી,
અબ યા તો કસીદેઓ ગજલ રા,
ફિરદુસીઓ અન્વરીઓ ગચ્દહી”

ભાવાર્થ—એ કે શાસ વચન છે કે હજરત મુહમ્મદ (સ અ,) પછી બીજા પેઢગર થવાના નવી તોપણ કાબરમા ત્રણ વ્યક્તિઓ પેઢગર છે—એતોમા ફિરદુસી, કરીદામા અન્વરી અને ગજલમા સાદી

ફિરદુસી સાહિત્યના યુગેયુગે અવિચળ મહત્વ ધરાવી રાખે તેવી કોઈપણ વ્યક્તિ હોય તો તે ફિરદુસી તૂસી છે. સુલતાન મહમૂદે ગઝનવીની ગજલમાના યુગથી તે આજે આજા હજરત ગિજાશાહ પહેલવીની ઝયેરી સુધી, અર્થાત્, ઈસ્વી સનના દશમા મેઢાથી વીસમા મેઢા સુધી ફારસી ભાષાની અનેક ચડતીપડતીમા એક અને અચળ ઊભો રહેલો મહાસ્તર તે ફિરદુસી તૂસી પતિત, ધર્મચ્યુત, અત્યહીન ઈરાની જાતિને વિદેશીઓના ગજલમા અને ગાઝલમા આક્રમણોને પગિણામે પોતાનું અર્પસ્વ-સાહિત્ય, અને ઇતિહાસ ખોઈ ખેડા પછી પણ એમના ઈગનીપણાની અખિતાથી મહા મજલ ગખનાર, એમની જાતીયતા અવિહિન્ન ગખનાર, એમની આત્મગૌરવી ભાવના જાળવી ગખનાર, ઈરાનીઓનો ઈરાની તે ફિરદુસી તૂસી આજે આજ ગાઈઝાથી ફાર્સ અને યમદથી ખુઝિસ્તાન સુધી ઈરાનના ખૂણેખૂણામા આધુનિક ગપ્દવાદની આગ પ્રગટાવનાર, ઈરાનને ગપ્દ બનાવનાર, ઈરાનીઓની મહત્વકાક્ષાઓ ઉત્તેજિત કરનાર એ કોઈ વ્યક્તિ હોય તો તે ફિરદુસી તૂસી

અને ઈરાન કોઈ દિવસ ફિરદુસીનો ઉપકાર ભૂલ્યો નથી છેક તેના જીવનકાળથી આજે તેના જન્મની મહસ્ત્રાખિદના મહોત્સવ લેળા સુધીમા વહી ગયેલા માડા નવમે વર્ષમા ઈરાની પ્રજાએ એ મહાઈરાની પ્રત્યેનું પોતાનું ઋણ ધડીધડી સ્વીકાર્યું છે આજે ઈરાની પ્રજા ઉન્નતિને ધંધે પ્રગતિ ડરતે ડરતે પણ ફિરદુસીની બેતો બોલતે બોલતે આગળ વધે છે અને તેની અમર કૃતિમાથી પ્રોત્સાહન મેળવે છે દૂકમા કહો તો ફિરદુસી એટલે ઈરાન અને ઈરાન એટલે ફિરદુસી

ફિરદુસીનું આટલું બધું મહત્વ શા માટે ? તે ઈરાનનો આદિ કવિ નથી તેનું શાહનામું નાનોસૂતો કે સગલતાથી લોહપ્રિય થઈ જાય તેવો નાનકડો ગ્રંથ નથી તેના ડરતા વિશેષ મુંદગતાવાળી ભાષા લખનારઓ ઈરાનમા ઘણા થયા છે તેના પુસ્તક પ્રત્યે મુમ્તઝમાની ધર્મના કેટલાક આચાર્યો અને ધર્મગુરુઓએ કાઈકે વિરોધ પણ દર્શાવ્યો છે અને તેમ છતાં આજે પણ એ કવિ અને એ ગ્રંથ ઈરાનના રાષ્ટ્રકવિ અને રાષ્ટ્રગ્રંથ ગા માટે, એ પ્રશ્નની મીમામા જ આ લેખનો વિષય છે. ફિરદુસીનું ચરિત્ર મુમાઈરી પ્રગિદ્ધ થતા નોખા નોખા

પારસી પત્રોના પત્રોતી અંકમાં પ્રતિવર્ષ એક કે બીજે રૂપે પ્રમિદ્ધ થાય છે અને ગુજરાતી વાચકો તેનાથી પગિચિત છે, એટલે એ માટે વિશેષ લખવાની આવશ્યકતા લાગતી નથી.

પણ ટૂંકમાં કહીએ તો ફિરદુસીને જન્મ ધિગનના તૂમ ગામમાં ધિવી વર્ષ ૯૩૫ના આશાગમાં થયો હતો તેનો પિતા મામાન્ય ગામડિયો હતો, પણ તે પ્રાચીન યુગના ધિગની શ્રવીરો વિશેની બધી ગયેલી પહેલગી કવિતાઓ જાણતો એમ કહેવાય છે ફિરદુસી પણ આ જ પ્રમાણે આમજીવન ગાળતો, પણ આમજીવનમાં પણ તેણે ફાગી, અગળી અને પહેલવી લાપાઓનો મારો અબ્યાસ કર્યો હતો અને પ્રાચીન ધિગનના મદાકાવ્ય જેવો “નામ એ બારતા” નામનો પહેલવી ગ્રંથ તે એક પાગમી ધર્મગુરુ પામે બધ્યો હતો એમ કહેવાય છે એ જ સમયમાં તેણે ધિગનના “ખ્યાન” ઇનિદાગતુ અદ્ભુત જ્ઞાન મેળવી લીધું હતું પરંતુ, તેના ઉપર ફાર્સી આમ્ય ઝંપડામાં અન્યાય થયો અને તેના ઉપર ન્યાય મેળવવાને તેણે તે વેળા તેના પ્રાન પર શાસન કર્તા સુલતાન મદમુદ ગવર્નરીની ગવર્નની ગવર્નની બળી પ્રયાણ કર્યું

ધિગન માટે એ ધન્ય ઘડી હતી, પહે પાળો ચાલતો ફિરદુસી ત્યારે ગવર્નરીની મમીપ આવી પહોંચ્યો, ત્યારે વિશ્રામ લેવાને એક વાડીમાં પેંડો લાગ્યોયોગે ત્યાં સુલતાન મદમુદના ત્રણ રાજકવિઓ ગોઠ કરવા આવ્યા હતા પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિઓ સમજી તેમની પાસેથી કાષ્ટક મહાવતા મળશે એમ ધારી ફિરદુસી એમની પામે ગયો કવિઓને લાગ્યું કે આ ગામડિયો આપણા વિનોદમાં વિદ્ય પાડશે, તેથી એ લખ ટાળવાને તેમના એક તેને કહ્યું: “અમે કવિઓ છીએ અમારો નિયમ છે કે અમો ત્રણે જાણીએ એક એક ચંદ્ર કવિતાનું કહીએ તેનું ચોથું ચંદ્ર કહી શકે તેની માથે જ અમે વાત કરીએ છીએ” ફિરદુસીએ કહ્યું, “હું પણ થોડી ઘણી કવિતા કરી જાણુ છું, માટે મને એક તક આપો” અત્યારે આ લખતા આપણે જાણે છે કે એ સમયના એ ધુરંધર કવિઓએ આ મેલારેયા ગામડિયાની આ વાત પર ગિમત કર્યું હશે, ત્રણે કવિઓના અંતમાં ત્રણ એવા રાખે હતા કે જેની માથે પ્રામ મળે તેવો ચોથો ચંદ્ર જ ફાગી ચંદ્રકાવ્યમાં નથી

પહેલો કવિ કહે, “અથ કે રુખે તુ માનિન્દે માહ રશન.”

બીજો કવિ કહે “અથ કે રખસાગત માનિન્દે શુન્દન,

ત્રીજો કવિ કહે, “મુઝગાનન શુઝર સમી કુનન્દ અઝ જુશન,

ફિરદુસી કહે, “માનિન્દે મિનાને ગયવ દર જગે પુશન”

અર્થાત્-પહેલો કવિ કહે અહો, તારી મુખાકૃતિચદની જેમ પ્રકાશિત છે, બીજો કવિ કહે તારા કપોચ શુજાબની વાડી જેવા (ખીયા) છે, ત્રીજો કવિ કહે, તારા નેત્ર-બાણો કવચને બેદીને આગપાઠ નીકળી જાય છે, ફિરદુસી કહે, જાણે પુશનના યુદ્ધમાં ગેરના બાણ !”

કવિઓ વતખંધ થઈ ગયા આ એક નાની લીટીમાં ફિરદુસીએ તેમને પોતાના ફાગી બાણના, ધિગનના પ્રાચીન ઇતિહાસના અને શીઘ્ર કવિતાના જ્ઞાનનું જ્ઞાન કરાવી દીધું તૂમનના મદાગથી પુશન અને ધિગનના ચોદા જેવ વચ્ચે થયેલા તુમુચ યુદ્ધમાં ગેવના બાણ પુશનના કવચને બેદી નાખતા હતા એ ઉપરાંત એ કવિઓને તેના પર મોહિત કરી નાખ્યા, અને ફિરદુસીને તેઓ સીધો સુલતાન મદમુદની રાજમહામાં લઈ ગયા સુલતાન

કવિના માંલણી અતિ પ્રમત્ત થયો અને બોલી ઊઠ્યો: “આપા ! દગ્ગારે મારા ફિંગરુમ માખતી ” અર્થાત્ “અહો ! તે તો અમારી મલાને સ્વર્ગે જનાવી દીધી ” ત્યારથી આ કવિનું ઉપનામ ફિરદુસી થયું તેનું મૂળ નામ તો અણુકામિન હતું

સુલતાન મહમૂદે ફિંગરુમ પામે પ્રાચીન શુગરીની પ્રીતિનો અથ રચાવવાનો વિચાર કર્યો તેણે ફિંગરુમને વચન આપ્યું કે તેણે રચેલા પ્રત્યેક શ્લોક (બેન) ની એક સુવર્ણમુદ્રા ભેટ મળશે આ વચન પર શ્રદ્ધા ગંધી ફિરદુસીએ શાહનામું લખવાનો આગ્રહ કર્યો અને તે પોતે કરું છે તેમ —

“બસી રજ બુદ્દમ દરી સાલ સી
અજમ જિન્દા હર્દમ ખર્દ ખારસી.”

અર્થાત્ “ આ ત્રીમ વર્ષમા મેં ઘણા પત્રિશ્રમ કર્યો (અને) આ (ગારી) ફાગસી (કવીતા) વડે મેં ઈશાનને પુન જીવનો કર્યો ”

ત્રીમ ત્રીમ વર્ષ સુધી ફિંગરુમી લખે જ ગયો અને ત્રીમ વર્ષે જ્યારે શાહનામું પૂર્ણ થયું, ત્યારે સુલતાન મહમૂદે જુલુ કે મેં પ્રતિશ્લોકે એક સુવર્ણ મુદ્રા નહિ પણ રૂપિયા આપવાનું કહેલું ફિરદુસી છડાયો સુલતાને મોકલેલું રૂપાનાણું તેણે જોને તેને ભેટ આપી દીધું અને પછી ખાડાની ધાર જેવી તીખી વાણીમા સુલતાન મહમૂદ પર નિંદા કાવ્ય લખી મોકલ્યું

“અપા માહ મહમૂદે ફિરવર કુસાય,
જર અઝ કમ નતર્મી ખતર્મ અઝ ખુદાય

x

x

અજર માહરા માહ બૂરી ખિદર,
ખરર ખર નેહાદી મરા તાજે હર,
અજર બચ્ચએ શાહ બાનૂ બુરી,
મરા સીમા હર તા બઝાનૂ બૂરી
કનીઝક નઝાયદ બઝર અઝ શુલામ,

ખિદર જર પયગખર બઝદ થા હમામ.

સુ અદર તખાવિશ બુઝુર્ગી ન બૂદ,

નિયારસત નામે બુઝર્ગો સનૂદ.” છંદાદિ

સાવાર્થ અહો, ગત્ય વિગ્તાગ્તાગ શાહ મહમૂદ, જે તું મનુષ્યથી ન બીતો હો તો પ્રબુધી તો હો જે શાહનો બાપ શાહ હોત તો તે ગાગ મગતક પર સુવર્ણનો મુકુટ જ મૂકતો. જે શાહ ગત્યશી ગદિલાનો પુત્ર હોત તો તેણે મને જોડાયું સુધી મોનારૂપાથી (દાટી દીધો) હોત દામી દામને જ જન્મ આપે, પછી ભલેને તેનો પિતા પેગમગ કે ઈમામ ન હોય ! તેના વગમા મોટપ નહોતી એટલે તેનાથી મોટાઓની પ્રશસ્તિ માંલણી શકાઈ નહિ આવા તીખાં વચનોમાં સામાની સુવતાનોના એક વેળાના “શુલામ” મયક્રતગીનના પુત્ર મહમૂદની અતિ નિંદા કરી ફિરદુસી પોતાના તૂંગ ગામમા આપ્યો ગયો ત્યાં પણ તેણે “સુસુક બુલેખા”નું પ્રેમકાવ્ય છત્પાદિ કેટલાક ગ્રંથો લખ્યા છે

ફિરદુસી પ્રભે સુલતાન મહમૂદના વર્નનના અનેક કાગળો કહેવાય છે કેટલાકને મતે સુલતાનનું આ કૃત્ય તેના લોભી સ્વભાવનું પરિણામ હતું કેટલાકને મતે ફિરદુસીનો ઈરાની

પ્રજ્ઞ અને તેના ઝરથોસ્થી પૂર્વજો પ્રત્યેનો પક્ષપાત તે કાળના મુમલમાનોને માલતો હતો. ફેટલાકાની કલ્પના ફિરદુસી પ્રત્યેના મુલતાન મહમૂદના વર્તનમાં ગત્તૈતિક કાગળો જુએ છે. ખરી વાત ગમે તે હોય, તોપણ કલા વિના ચાલે તેમ નથી કે મુલતાન મહમૂદે ફિરદુસીને આશ્રય આપ્યો તેમાં ફિરદુસીનું ગૌરવ વધવા કદતા મુલતાનનું પોતાનું મહત્ત્વ વધ્યું છે. મુલતાનના આશ્રય વિના પણ ફિરદુસી જોયો મર્જક છાનો તો થોડો જ પડ્યો રહેવાનો હતો ? પાછળથી એકવેળા ભારત ઉપરના તેના એક આક્રમણવેળા કનોજના મહાગમને પોતે મોકલેલા સદેશના ઉત્તર માટે ચિંતા કરતા મુલતાને તેના પ્રધાન મલિકઅધ્યાજનો અભિપ્રાય પૂછ્યો ચાયાએ ઉત્તર આપ્યો.

“અગર જુઝ બકમિ મન ચાયદે જવાબ,
મનો ગુર્જો મયદાને અફસિયાબ.”

અર્થાત્, “જો મારી કામના વિરદ્ધનો ઉત્તર આવશે તો હું છુ, મારી ગદા છે અને અફસિયાબનો પટ છે.” આ વચન ફિરદુસીએ ફત્તમના મુખમા મૂક્યા છે. મુલતાનને આ વેળા ફિરદુસીને થયેલો અન્યાય માભર્યો તેણે ગઝની જઈ તુરત પોતે આપેલા વચન પ્રમાણે મુવજુમુદાએ અને ખીજ બહુમૂલ્ય ભેટો ઊંટો પર લાદીને પોતાના વિશ્વાસુ માણસો સાથે ફિરદુસીને મોકલાવી પણ તૂસને એક ઝાપેથી આ વજુમર ગામમા પેડી, ત્યારે ખીજે ઝાપેથી ફિરદુસીની રમયાનયાત્રા બહાર નીકળી. વજુમરવાળાઓએ આ બધું ફિરદુસીની પુત્રીને આપવા માડ્યું, પણ સ્વમાની પિતાની ટેકીલી દોકરીએ તે ન જ રીકાર્યું. ફિરદુસીનું મરણ ઇસ્વી વર્ષ ૧૦૨૫ ના આશગમા થયું એટલે તેણે લગભગ ૬૦ વર્ષનું આયુષ્ય મોગવેલું.

ફિરદુસીનો જન્મ થયો ત્યારે પારસી માત્રાજ્યના વિનાશને લગભગ ત્રણમો વર્ષ થીતી ગયા હતા. ઇરાનનો ધર્મ મર્વયા ફરી ગયો હતો. જરથોસ્થીઓ છુટાછવાયા ખૂણે-ખાસરે પડ્યા હતા એક જાતિરૂપે તેમનું અસ્તિત્વ નામમાત્ર રહ્યું હતું. પ્રથમના આરબ વિજેતાઓએ નિશ્ચય અને ખતથી શોધીગોધી જરથોસ્થી માહિત્યનો નાશ કર્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ પહેલવી ભાષામા કાવ્ય લખનારા કે તેનું શિક્ષણ આપનારાઓને પણ તેમણે મારી નાખ્યા હતા. પર્ગિણામે, પ્રાચીન ઇરાનના યશગૌવના યુગની ખ્યાતિઓ પણ નાશ પામી હતી, અને જોકે પહેલવી ભાષા તો જીવંત રહી હતી પણ તે માત્ર એક આમ્મલાપારૂપે, ઉચ્ચ ભાવવાકી રાબદ્દોનો તેમા મર્વયા અભાવ હતો તેવા મબ્દો આવશ્યકતા પડ્યે અરબીમાથી ઉછીના લઈ વ્યવહાર ચાલતો ઇરાનીઓ પોતાના પૂર્વજોને અધર્મી, અગ્નિ-પૂજકો ગણી નિંદતા અને ઇરાન કરતા અગ્નરતાન પ્રત્યે તેમને વિશેષ શ્રદ્ધા અને ભક્તિભાવ હતો.

આ પર્ગિરિયતિ લાણ ચાલી નહિ એક વિદેશી ભાષાદ્વારા કોઈ પણ પ્રજાનું માનમ કોઈ કાળે વ્યક્ત થઈ શકે જ નહિ, અને ઇરાની પ્રજાને પણ અરબીમા જ શિષ્ટ સાહિત્ય લખવાનું પાલન્યું નહિ પછી, બગદાદના ખલીફાઓની સત્તા નમણી પડ્યા બાદ ધીમેધીમે તુર્ક જાતિઓનો ઉદય થયો, અને ઇરાનનું સામન તુર્કોની નોખીનોખી ટાળીઓના હાથમા ગયું, ત્યારે અરબીનું એકતત્ર માત્રાજ્ય દીધું પડ્યું અને ઇરાની પ્રજાએ ફરીથી પોતાની ભાષામા પોતાનું માનમ વ્યક્ત કરવાનો આગમ કરી દીધો. પણ એ ભાષા નામશેષ ઇરાની

હતી. તેના ભાવ, વ્યંગ અને ઉદ્દેશો અરબી હતા અને સઘળા ઉચ્ચ ભાવદર્શક શબ્દો અરબીમાંથી લીધેલા હતા. તે યુગમાં રૂઢી કવિ, જેને હવે આપણે પહેલવી નહિ પણ ફારસી ભાષા કહીએ છીએ, તેના આદિકવિ થયો અને તેના પદ્યો થયો દકીકી. દકીકી ફિરદુસીને પૂર્વપુરુષ ગણાય તેણે પ્રાચીન ઇરાની સામ્રાજ્યના યુગના મહાપુરુષોની પ્રશસ્તિ-રૂપે એક મહાકાવ્ય રચવા માંડેલું, પણ તેની માત્ર એક હજાર ખેતો અત્યારે પ્રાપ્ય છે તેની ભાવના ફિરદુસીના જેવી જ હતી, અને તેના કાવ્યોના આત્મિક પુગવા ઉપરથી કેટલાક લેખકો દકીકીને જરથોસ્થી ગણાવે છે. દકીકીના શ્લોકો ફિરદુસીએ પોતાના ગાહનામામાં મેળવી લીધા છે, અને તેના લેખક દકીકી છે એમ સ્વીકારીને તેણે દકીકીને ફારસી સાહિત્યમાં જીવિત રાખ્યો છે.

પણ ફિરદુસીને પ્રાદુર્ભાવ થયો ત્યાં સુધી અનેક શાસકોએ વહેંચી લીધેલા ઇરાનની પ્રગતિ એ ગૌરવ ન હતું કે તેની ભાષા કે સાહિત્યનું પણ ગૌરવ નહોતું. અરબી જેવી અધરી ભાષા વાપરવી પાલવે નહિ અને તુર્ક જેવી તે કાળે અમરકૃત ભાષાથી કામ ચાલે નહિ, એટલે ફારસી ઇસ્લામની વહીવટી ભાષા થઈ ગઈ હતી અને ફારસીમાં નોખાનોખા કવિઓ અને લેખકો લખતા પણ થયા હતા, પણ એક મઝ્દૂન અને ગૌરવગાળી ભાષા-રૂપે ફારસીનું જે સન્માન પાછળથી થયું તે તો ફિરદુસીને પ્રતાપે જ એ જન્મે અને ધર્મે મુમલમાન હતો. તે પોતે પોતાને હજરત પેગમ્બરમાહેશ અને હજરત અલીને ગુણ ગાનાર ગણાવે છે. પણ તેમ છતાં પણ, તેના હૃદયમાં બળતી જ્ઞાતીયતા અને ગપ્દગ્રેમની આગમાં બીજી બધી ભાવનાઓ નાશ પામી હતી, અને તેને મન ઇરાન અને ઇરાનીઓથી વિશેષ કાંઈ વસ્તુ વિશેષ નહોતી. મુમલમાનોને તેના માટે ભારે મથા હતી તેણે ખુલ્લી રીતે અરબો પિરદ્દ કહોર શબ્દો વાપર્યા છે ભાગતીય મુમલમાનોમાં ફારસી કવિતામાંહિત્ય પર મર્વોત્તમ મીમામાં લખનાર મૌલાના શિખ્લી તઓમાની પોતાની 'શઅઝલઅજમ'માં ફિરદુસીને મુમલમાનને ન જાણે તેટલે સુધી પ્રચીન ઇરાન પ્રત્યે પક્ષપાતી ગણાવે છે. સુલતાન મહમુદની રાજમલામાં પણ તેને માટે એ જ આલેખ હતો, અને તેના મરણ પછી પણ તેના ગામના મુઘલમ ધર્મગુરુએ તેના જન્મજાતની નીવાજ પઢાવવા ના પાડી હતી.

ફિરદુસીનું શાહનામું જેમજેમ ઇરાની પ્રજામાં પ્રસરતું ગયું તેમતેમ ઇરાનીઓની અગ્નિમાં વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રકટવા લાગી મુઘલમ હોય કે જરથોસ્થી બધા ઇરાનીઓ પોતાની જાતિ, પોતાનો દેશ અને પોતાના પૂર્વજો પ્રત્યે ભારે માન અને પ્રેમથી જ્ઞેતા શીખ્યા, અને ધીમેધીમે જેમ ફારસી ભાષામાં દુગ્ધન પ્રવૃત્તિ અરબી ગ્રંથોમાંના વાક્યો ઇત્યાદિના ઉદ્દેશ થવા લાગ્યા તેમ પ્રાચીન ઇરાનીઓના પણ ઉદ્દેશ કવનાની રૂઢિ ચાલુ થઈ ફરીથી જન્મગેદ અને કૃતમના આખ્યાનો લોકો ગાભજતા થવા, અને ધીમેધીમે ઇરાની પ્રજા એક પ્રજા થઈ, એક ગપ્દના છુડા નીચે આવી ગઈ એ ગપ્દ પર અનેક શામકો થઈ ગયા, પણ તે મર્વેને ઇરાનનું ઇરાનીપણુ સ્વીકારવું પડ્યું, ફારસી ભાષા વાપરવી પડી અને શાહનામાના સર્વજીવના નામો પણ ચાલુ ગાખવા પડ્યા તેમનાથી મહિનાઓના પ્રાચીન જરથોસ્થી નામો ફેરવી શકાય નહિ. તેમને જન્મગેદી નવગેગજો જરથોસ્થી તહેવાર પાળવો પડ્યો એ ફિરદુસી અને તેના શાહનામાના પ્રતાપ ભાગતના મુઘલ આશયો પણ ફિરદુસીના શાહનામાની ધેરી છાયામાં હતા, અને હજુએ એ કાળના અવગેવરૂપ નિઝામ હૈદરાબાદમાં પારમી મહિનાઓ વપરાય છે.

ફિરદુસ્તીનું શાહનામું એક વિલક્ષણુ અથ છે ઇરાનનો સાગોપાંગ ઇતિહાસ તેમાં વર્ણવ્યો છે માન રાગ્નઓની વશાવળીઓ કે રણમઆમના રોમાયક પ્રસંગો જ નહિ પણ મંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ આલેખવાનો ફિરદુસ્તીએ પ્રયત્ન કર્યો છે ફિરદુસ્તીને આ બધી માહિતી ક્યાંથી મળી તે જાણવું કઠણ છે, કાગણ કે ફિરદુસ્તીએ શાહનામાના પ્રારભના ગાનઓ ક્યોમર્સ, તેનો પાટવી અવસ્થામા માર્યો ગયેલો કુમાર મિયામક, હોરાગ, તહેમુગમ ઇત્યાદિ ગાનઓના મમયમા મસ્કૃતિ શી રીતે આગળ વધી તેનો કડીબદ્ધ ઇતિહાસ આપ્યો છે શાહનામામા આગેલું ક્યોમર્સનું ચરિત્ર મોટેભાગે જોનોના 'કલ્પસૂત્ર'મા આપેલી આદિનાથ ભગવાન શ્રી ઋષભદેવજીની કથા માથે મળતું આવે છે તેના પુત્ર મિયામક અને 'દેવ' વચ્ચેના મત્રામમા ફિરદુસ્તી જણાવે છે કે આખો મત્રામ ડાગ, લાડગાની ગદા ઇત્યાદિ આધુધીયી થયો નહોતો તે પછી એક મથળે લખે છે કે

“બપૂશીદ તનરા બચમેં પવગ, કે બુરાન નયુદ આગાહ આઈ ને જગ”

અર્થાત, “તેણે (મત્રામવેળા) ચિત્તાનું ચામકું પહેર્યું કાગણ કે તે મમયે જવચ ધાગણુ કવુ તે યુદ્ધનો નિયમ નહોતો” પશુપાલન, ખેતીનો આગલ, સાગોની ગચના, લોખડની ઉત્પત્તિ, અગ્નિનો ઉપયોગ, સુરાની ગોધ જેવી અનેક વસ્તુઓનું તેણે વર્ણન કર્યું છે પરંતુ મર્વથી અમત્કાગિક તો તેણે લેખનના આરભ વિષે આપેલી માહિતી છે ઇરાનના આદિયુગના ગાનઓ પૈકી તહેમુગમ દેવગદ્ અર્થાત દેવોને બાધનારના વૃત્તાતમા ફિરદુસ્તી જણાવે છે કે તેણે કેટલાક દેવોને પકડી લીધા હતા એ “દેવા” ધણા વિદ્વાનોને મતે ભાગતવામીઓ હતા એમણે તહેમુગસને લખતા શીખવ્યું ફિરદુસ્તી લખે છે.-

“નવિશ્તન મલિકરા મઝ આમૂખનન્દ,

ચે હિન્દી ઓ ચીનીઓ ચે ફારસી.”

અર્થાત, “તેમણે ગમને હિંદી, ચીની અને ફારસી લખતા શીખવ્યું”

પણ આ પ્રમાણે આપણે વિગતાચી શાહનામા ઉપર લખવા બેસીએ તો એકાદમે પુસ્તકો લખે પણ પાટ આવે નહિ એવો એ મહાન અથ છે શાહનામું એ એકાદ વ્યક્તિ કે ગાજવશનું પ્રશસ્તિકાવ્ય નથી, એ તો એક પ્રગ્નો મહસ્તાખિદઓનો ઇતિહાસ છે, અને તેમા જ્યાં જ્યાં વ્યક્તિઓનું મહસ્ત્વ આવે છે ત્યાં ત્યાં પણ વ્યક્તિનું ગૌરવ ગૌણ અને જાતિનું પ્રધાન છે રૂસ્તમ વરાનીને મારી કાઢે છે તેમા રૂસ્તમનું મહસ્ત્વ તે ઇરાનીઓનો નેના હતો તેથી છે અર્વાચીન રાષ્ટ્રવાદ દ્વિવા ‘નેશનાલિઝમ’નું મર્વથી પ્રથમ પુસ્તક શાહનામું ગણો તો લેશ પણ વાધો આવે નહિ

જ્યારે આરબ આક્રમણકારો ઇરાનના છેલ્લા રાજા યઝ્દેઝ્દને હગવે છે, તેનું મિહામન છીનવી લે છે અને ઇરાની સામ્રાજ્ય નાશ પામે છે, ત્યારે ફિરદુસ્તી પોતે મુનસમાન છે તે વાત જૂઠી જઈ, આરબ વિજેતાઓ છુદ્ધામના ‘મુમહિદીન’ હતા તે વાત પણ જૂઠી જઈ, પોતે ઇરાની હતા તેટલું જ સ્મરણમા ગમે છે અને લખે છે.

“જ શીરે શુનુર ખુદને સરમાર,

અરખરા જાજચે રસીદસ્ત કાર,

કે તખ્તે કચારા કુનદ આરસુ,

તહકુ અથ અખે ગદી તહકુ ખરદ.”

અર્થાત્, “હોંટુ દૂધ અને ઘો ખાનાગ અગ્રો સદ્ગ થયા અને કયાનનું મિહામન જતાયુ હે આકાશ, તને પણ ધિક્કાર હજો.” ફિરદુસીનો ગાંધૂગ્રેમ આવો જલસત હતો તેના મળધમા એક બીજી કિંવદતી એવી છે કે બ્યારે અમીર તૈમુરલંગે ધગન દેશ જતી લીધો ત્યારે તેણે ફિરદુસીની મમાધિ આગળ જઈ બહાઈ મારી કે ધગની કવિ ! જો અમે તૂગની શરવીગએ આ તારુ ધગન જતી લીધુ ! કહેવાય છે કે ફિરદુસીની મમાધિમાથી શબ્દ પ્રકટ થયો

“ગુજરાતને શીરા અઝા મર્ગઝાર,
કુનદ રોજેએ લગ હૈમ શિકાર”

અર્થાત્, “બ્યારે આ ભૂમિમાથી સિંહો આવ્યા ગયા ત્યારે બાપકુ લગડુ કહોલુ મૂગયા મમવા નીકળી પડ્યુ છે.” ખરી ન હોય તોપણ આ વાત ફિરદુસી પ્રત્યેની ધગની પ્રજાની લાગણીની લાક્ષણિક વાનગી છે મુમલમાનો મામાન્યત પ્રાચીન ધગનીઓને અસિપૂજક કહી તેમની નિંદા કરતા તે ફિરદુસીથી ખમાતુ નહિ તેથી તેણે એક રચણે લખ્યુ છે

“મશુઈ કે આનશ પરરતા જુદન્દ, પરસ્તન્દેએ પાઠ યજ્ઞ હુદન્દ”

અર્થાત્, “ન કહેજો કે તેઓ અસિપૂજકો હતા તેઓ તો પવિત્ર પ્રભુના પૂજકો હતા” આવો એ નગીર હનો જેણે પોતાના પ્રાચીન દેશ અને જાતિના ગૌરવને ફરીથી મ્થાપન કર્યું, પોતાની જાતિના અવગેથોમા અગ્નિતા પ્રદ્વારી અને ધગની જાતીયના અને ફાગમી લાપાને આજ સુધી ટકાવી રાખ્યા બ્યારે ઇસ્વી વર્ષ ૧૯૦૫ મા મમમ એશિયાના મળ્ય દેગો જોડે ધગનમા પણ નવજીવનનો મ્થા” થયો ત્યારે ધગની દેશબંકતોએ ફિરદુસીના ઝડા નીચે જ પોતાની લડનનો આરભ કર્યો ધગની પ્રજાને પાનો અડાવવામા ફિરદુસીની કવિતા જ વપરાઈ છે, વપરાય છે અને વપરાશે, અને આજના ધગનના જેટલા ગાંધીય કવિઓ છે તેમને પ્રેરણા લેવાનુ એટલુ એક સ્વાન છે એ અમર ફિરદુસી અને તેનુ અમર ગાદનાયુ આ વિષય ઉપર ‘પ્રથાનં’મા ચોડા મમમમા આ લેખકના લેખોની એક હાંમળા પ્રમિદ્ધ થવાની હોવાથી આટલેથી જ વિગમ્યુ

પણ એ ગદ્યના નવગર્જનનુ આદિકાંજી ફિરદુસી હોવાથી જ નહીન ધગનના નેનાઓ આજે ધગનની ગાંધીયતા અને જાતીયતાના આદિગર્જક ફિરદુસી પ્રત્યેનું પોતાનું ઋણ કેડી ગયા છે આજે ધગનના ઉદ્ધારક અને તેમનો વર્ષના ગાથા પછીના ગાંધીય શહેનશાદ ગિઝાશાદ પહેલવીના નેતૃત્વ નીચે ધગનીઓ એ ધગનીઓના ધગની ફિરદુસીની મદસાજિદ જાગ્રે છે ફિરદુસી ધગનનો જ કવિ નથી, એ આર્યવરણા ગૌરવરે છે મદાદાવ્ય એ આર્વાંજતિની વિગેયતા છે એદા અને માગા, ઇલિયડ અને ઓડીમી, ગમાયણ અને મદાઆગન, વર્જિલની ઇનીઅડ, કેમોએન્સની લુમિઆડ અને શાદનામાને સોલે આવે એવુ કંઈ પણ બીજા મમુનયો પામે નહી આજથી ગરાગર ૯૫૦ વર્ષ પહેલા આધુનિક પ્રકારનો ગાંધીય પ્રદ્વાવનાર એ અમર કવિને અમાન આ તેની ગદ્યસાજિદને નિન અનેકાનેક વદન લેખિની અને વાણીદ્રાગ મૃત ઇતિહાસને મજીવન કરનાર ફિરદુસીની કીર્તિનો ખજ મદા ફરફરે અને તેની પ્રેરણાથી ધગનનો અમુન્ય થાય એ જ આજની અગિલાયા હોઈ થકે.

તે રાત્રિ કેટલી સુદર હતી !

મને ઘણી વખત લાગ્યું છે કે દિવસ ત્યારે સુદર-સ્વચ્છ હોય છે અને રાત્રિ ખુશનુમા, ત્યારે પ્રકૃતિની એ પ્રસન્નતાની પાછળ કાંઈક ઊંડો ભેદ છુપાયેલો હોય છે તે રાત્રિ પણ એવી સુદર હતી એની પાછળ ભેદ હો કે ન હો, પણ એની મોહક સુદરતા હજી પણ અતિમા સ્પૃશ્ય કરે છે

નર્મદાનો એ સુદર તટ, શાંત, ધીંગ, ગભીર જલ, પેલી સ્વચ્છ આરમના હુગગની હાગની હાર અને વનલક્ષ્મીને—જનલક્ષ્મીને—સારી સૃષ્ટિને ચાદનીના કેપેરી જળથી નવગવતી આકાશની રજનીરાણી, આજ પણ, એ સઘળું કરીફતીને યાદ આવ્યા કરે છે

એવું સૌન્દર્ય હું જોઉં છું ત્યારે મને કૈલાસપર્વતની મનોરમ સૃષ્ટિ યાદ આવે છે

એવું સૌન્દર્ય હું જોઉં છું ત્યારે મને ઉમામહેશની પ્રતિમા નજરે ચડે છે

કાંઈ પણ અત્યંત સુદર હું જોઉં છું ત્યારે હમેશાં મને મારી મા સાવારે છે

વર્ષો પહેલાં નર્મદાતટ પર રજનીરાણી આવી જ સુદર બની હતી અને નિગમ આકાશમાથી સ્વચ્છ કેપેરી મધારા સ્ફાટિક જેવા નિર્ભજ આરસના પહાડો પર પડી ગઈ હતી

પણ નર્મદાતટનો એ એકાકી માધુ, આવી મનોરમ રાતે પણ, પોતાના ભજનમાં તદ્દલીન બેઠો હતો આવી અમૂલ્ય પળને એ પોતાના એકતાગમમાં શૂંચી રહ્યો હતો.

શાંત, સ્થિર, એકચિત્ત બેસીને એ પોતાની વેદનાની—પદ્માતાપની—જીવનતાપની ગાથા ગાઈ રહ્યો હતો

રજનીગણીએ સ્ફાટિક જેવા નિર્ભજ પહાડો પર ઓઢાડેલું બેનમૂન વસ્ત્ર એટલું ગોળી રહ્યું હતું કે સૃષ્ટિમૌન્દર્યનો રમિયો કવિ તો એને ‘હજાર ગતની એક રાત’ ગણે પણ એને એકાકીને—જીવનતાપની ગાથા ગાનારને—રજનીના આવા કેપેરી સ્વાગની શી પડી હતી ?

એ તો એકધ્યાની—આતરચક્તુ—સઘળું મૌન્દર્ય હૃદયની અદર મગધી બેઠેલો એવો પ્રશાંત માધુ હતો એક વખતનો સૈનિક આજે માધુ બની બેઠો હતો, જીવનના ચાકથી નહિ, અતરના તાપથી, વ્યગ્રતાથી નહિ, મિદ્ધાથી

અને છેડ મધરાતે એણે તો માત્ર બે શબ્દ જ કહ્યા કહાવ્ય પોતાને જ સંબોધીને, ‘હવે છેલ્લી—છેલ્લી કસોટી પણ પમાર થઈ જાય એટલે જગ જત્યા દેહનોકા આ તોફાન પમાર કરે એટલે બસ’

આમ એકાકી નરને પણ કસોટી ! શી ખળગ ?

અને કસોટીનો દિવસ નજીક આવ્યો.

જેવી મનમોહન પેલી ચાદની રાત હતી એવી જ બીપણ્ય એક બીજી ગંધારી ગત આવી તે રાતે નર્મદાની ઊંચી બંખડો ડાળે અધકાગની લાયક મુશગ્ગો હોય એની બની હતી. અને તેમા દૂરદૂરથી મંલળાતો પાણીનો અગાજ ગચિના ઘોર રુદન જેવો લાગતો હતો. ત્યારે પાદ્મ પણ ન ફરકે એની શાંત ચર્ષ જતી ત્યારે તો લાગતું કે હવે બીજી પળે

કાઈ ભયાનક અવાજ ફાટી બહારે પ્રવેશ શબ્દો કચાચથી મગજના ન હતા—પણ સ્થળ-સ્થળમાથી જાણે હમણા જ બહારે એમ વાતાવરણમાં સખર ભળી હતા અને એવી અધાર-ધેરી ગતે પેલો માધુ ભાગ્યે જ રહ્યો હતો જગતને અમૃતગમના નવરાંવે એવું મૃત્યુગીન ગાઈ ગયો હતો.

પણ કુદરતમાં વચ્ચેવચ્ચે આવી જતી ભયાનક સાતિ એક હૃદયને વધારે ને વધારે અસાતિ આપી ગઈ હતી.

એક મરાઝ મૈનિક પોતાની અધેખુલ્લી તલવાર પર હાથ મૂકી ત્યાં બેસી હતો, બાજુ માધુની પાછળ—સાધુ જની બેઠેલા મૈનિકને હજુવા.

અંતે તેણે તરવાર ઉપાડી—અધકારને અજવાળી દેતી વીજળીની જેમ એ ચમકી અને માધુના શરીર પર પડી લોહીની ધારથી પૃથ્વી ભોળાઈ.

માધુનું સંગીત ધડીબગ અટક્યું—પાછું કાઈ ન હોય તેમ અવિગમ ચાલતું ગયું.

બોમ પડેલા બેનગમ મૈનિક અધકારમાં બોલ ફેંક્યો ‘એલા તું.. તું જ કાનપુગેનો મતાવનના બજવાનો નેતા નાનાગાહેજ તો નદિ કે ?’

પ્રગટ જવામ આંખો ‘ના ના હું ?—હું તો એની ચણજીવ હું તો લખનીનો... એનો દામાનુગમ’

‘હા હા, બોજાજીયો હું તને જ મોઢી ગયો હતો’

માધુનું સાનિથી જવામ મળ્યો.

‘મને ખબર હતી, તું આગો છે તું આવીશ શબ્દમન્યાગ રસીકાર્યા પછી આજની આ ડોહી મારે માટે આકરી હતી’

‘કમોડી ?’

‘તારે બીનું શું ? જેલ જીવનગતાપને તાનને ચળે ધંપાં, તેને પછી ફરિયાદ કરવાની ગઈ જ રહ્યા ?—હું આ ડોહી માટે તૈયાર જ હતો’

જીવનગમ જેવા લોહીના પહેવાથી માધુના શબ્દો મન પડ્યા લાગ્યા.

‘માગ રસીકારેલા મન્યગમધર્મની આ આટલી ડોહી હતી મને હું હતો કે માગ ભૂતમગ જ ગળીને અપ મેળવેથી જીવનલક્ષ્મી વડી માગે

‘પણ હવે એ ગયો તું આવડે—આગો છે, એ મને ખબર હતી જીવનમહોત્સવની આ પગ માટે હું ગાદ ભેઈ ગયો હતો’

અને વધુ કાંઈ પણ બોલ્યા વિના એ નીચા ગેળે મરતીમાનાને નિદાણી ગયો ‘માતા ધર્મીના અંતગમ કંટપુ અમી વડી ગયું હતું’ આ જર્જરિત દેહને કેટલા પ્રેમથી એ માચડે !’

માતાના એવા વડાતની કલ્પનાથી એના મો ઉપર અજેય એવું સિમ્ત કંકણ ને એની જ ઝિયનિમાં તે યાનના ચળે ઢળી પડ્યો અજેય ગઈ અને મશબને જીવવાની ગમ્યામીધર્મની કમાડી એ પગાડ કરી ગયો હતો.

મૈનિક નીચે નચ્યો—આવા સાત આત્માને જેવા પશુ મનના અધારામાં, પૃથ્વીના શબ્દગાર જેવું એના મો પરતુ પેટુ અજેય સિમ્ત એને જેવા મધુ નદિ

અને એ કયા એને માટે હતું ?

પૃથ્વીને ગાજગવાર શબ્દગારનો ચૂલે બીનું કાંઈ હતો નથી—યોગાક આવા નગરીનાં મૃત્યુન્ય સિમ્ત એકા કરી એનો મુગટ ધાગ્યું કરે છે એટલું જ *

ટ્રેનમાં એક સંવાદ

[એક દષ્ટિકોણ]

હુમનતકુમાર નીલકંઠ

ઉનાળાની રાત અને તેમણે થઈ કલાસની મુમાઝરી વ્યાવહારિક રહાપણુ વાપરી હું ઉપગના પાટિયા ઉપર પહેલેથી જ લાખો યર્ધને સતો હતો, પણ તેથી કંઈ ખામ ફેર પડે એમ હતુ જ નહિ નીચે બીક હતી અને મને પાટિયુ મળ્યુ હતુ એટલુ. બાકી, ઉનાળાના બકામાં આખની મામે જ ઝમઝમતો દીવો બિધ કે શાન્ત વિચાર એ બેમાથી કશાને આવવા દેતો ન હતો. શુ કરવુ તે મુજબ ન હતુ નીચે પાના ગમતા લોકોની વાતો અને હાહાહીહી સાલળ્યા કરવા મિવાય કે વચમાવચમા પામુ ફેગ્યા મિવાય બીજો ઉપાય મળતો ન હતો.

એટલામા મારી બેડેના પાટિયા ઉપરથી ‘ગાધીજીનુ આ ગ્રેટમેટ તો મને જગાય ન ગમ્યુ,’ એવા શબ્દો સભળાયા મારા કાન મગવા થયા અને અર્ધમિચેલી આંખે મેં વાત કરનાર તરફ જોયુ તેઓ મર્વાગ આદીધારી યુવાન અને યુવતી હતા મારુ કુતુહલ વ્યાભાવિક રીતે વધ્યુ, અને તેથી જાણે હું બીધી ગયો હોઉં એવો અગ્ય પડી ગઈને ખ્યાનથી વાત સાલળવા લાગ્યો. મારી મજબલુનો તમામ પ્રશ્ન બિહી ગયો, કાગળ ખૂબ ચર્ચાસ્પદ થયેલા સત્યાગ્રહ મોકુફ રાખતા ગાધીજીના ગ્રેટમેટનો વિષય હતો, અને વાત કરનાર જેલમાંથી તગત છટી આવનારા યુવાન અને યુવતી હતાં ઉનાળાની રાતે થઈ કલાસના બિપલા પાટિયા ઉપર બિધ ન આવવાથી થતા કચવાટ માટે આનાથી વધારે મારુ બીજુ કશુ ઔપધ હોય ?

“તો, એમ નહિ,” યુવતીએ જવાબ આપ્યો

“ગાધીજી બીચારા કરે પણ શુ ? આપણા ગામની જ વાત લો આપણે મર્યાદાથી જ કેટલું પોયુ જોયુ હતુ ? બહેનો તો હીક, પણ લાઈઓ જ ગ્રેટલા તૈયાર હતા ? એ તો કંઈક લાજ અમે—બહેનોએ—ગળી ”

યુવાન હસી પડ્યો, “હા, હા, ગાધીજીએ તમને ખૂબ ચરાવી દીધા છે એટલે તમે તો એમનો જ પક્ષ લો ને ?”

“સુશીલકુમાર, એમ કહીને વાત ઉડાવી ન દો સાચુ કહો આપણે લગતમા મર્યાદાથી જ હતા બોલો, ઈનિક બિભા કરતા કેટલી તરફીક પડતી ?”

“પણ તેથી શુ ? ગાધીજી તો કહેતા હતા કે ‘આ તો આળસી છે કાકરા બધા એની મેજે જ નીકળી જતો’ જે થોડા ગલા તેટલાથી યુદ્ધ ચાલુ ગમ્યુ હતુ ”

“એટલે બાકીના થોડા—એટલે સૌથી ચારા માણસોને જેલમા જયરાવા દેવા, એમ ને ? એવા માણસો છેક નકામા યર્ધ જતો ત્યાં સુધી જેલ ગયા કે એટલે બાકીની રહે તે બાવલી પ્રજા એવી પ્રજા શુ કરે ? મત્યાગ્રહમા શુદ્ધિ બેઠાંએ તેટલી ગદી ન હતી એ પણ અમે તો જેલમા ખૂબ જોયુ, અને જ્યાં તમને બહુ હોય તો ફરી જેલમા જાઓ.

‘એકલો જાને રે, એકલો જાને રે, તારી માથે કોઈ ન આવે તો જેલમાં એકલો જાને રે’
આમે તમને અતરની આરિય આપીશુ, અક્ષતકુકુમથી વિદાય દઈશું”

“મનોરમાબહેન, હવે એ વાત જ જવા દો. જેલમાં હાલ એકલા જવાથી કંઈ જ વળે એમ નથી અને તેથી જ ગાંધીજીનું આ ગ્રેટમેન્ટ મને બહુ માલે છે પણ હશે. તમે કહો છો તે પણ ખરું હોય.”

“ત્યારે હવે શું કરશો?”

“તમે શું કરશો?”

“હું શું કરું? મારે માટે તમે શી મલાહ આપો છો?”

“કંઈ મમાવડેલા કરો.”

“લોકો કુવારી છોકરી ઉપર વહેમની નજરે જ લુએ ને? ને હું એકલીએકલી કેવી રીતે રું? ધણાખરા પુરોને પણ આગેવાન હોય તો જ કામ સહે છે, તો પ્રમાણમાં આંધી કૃપાચેલી સ્ત્રીઓને તો કોઈ મલાહકાર લેઈએ જ ને?”

“માળાપ પાસે ગઈને અબ્યામ કરો.”

“એમ એકલા અબ્યામથી હવે અતોય વળે ખરો? અને માળાપને હમેશ ચિંતાનું કારણ ન થાઉં તોપણ મને હવે ધરમાં પગાયથી જેવું ન લાગે? હું જેલમાં મઠી તે વખતે તેમને કંઈ ઉમળકો નહોતો આવ્યો.”

“ત્યારે ત્રીનું તો છે જ—પરણો.”

“કોને પરણું? માગ જેવી હટ્ટેથી છોકરીનો શત્યાગ્રહી મિલાય કાઈ બીજો બાવ પણ પૂછે ખરો? અમાગ મનમાં શું શું થતું હશે, કેવા કપરા મળેગોમાં અમારે આવડું પડ્યું છે તે તો અનુભવી જ નહીં.”

“ત્યારે તમે પોતે તમારે માટે કંઈક વિચાર તો કરો જ ને? એલો, શું કરશો?”

“હું હું? લુઓને, આપણે સાથે લગભગ ચાર વગમ કામ કર્યું ત્યારે હજી પણ માથે જ કામ કરીએ તમે કરશો તે હું કરીશ.”

“તે વખતે લુદો હતો. હો કંઈક કામગાનું કામ કરવાનું છે, કંઈક મગીન કામ તે કેવી રીતે માથે યાય.”

“કેમ? ધારે કે આપણે ગામના પછાત વર્ગો માટે એક આશ્રમ કાઢીએ તો?”

“વાદ! વાદ! અને એક લુવાન છોકરો અને એક લુવાન છોકરી—બન્ને કુવાગ આશ્રમ કાઢે તો ગામમાં લેખા મહેવાય ખરું?”

“તો તમને ખગ દિલથી મદકાર આપે તેની તમને જે લાગે તેની માથે પગપાને આશ્રમ કાઢો.”

“હા—પણ તમને ખજા છે માગે મત? ગાંધીજીની માથે ગમે તેટલો મતબેદ હોય પણ આ બાબત એમના શબ્દોમાં કદું તો ‘દીવા જેવી રપટ’ મને દેખાય છે કે હાલ સદ્ગચારી અને સદ્ગચારિણીઓના મિત્રની દેશને નજર છે મંપૂર્ણ ત્યાગ કરી શક—દેશને માટે, કહેવાની નહિ પણ ગામી, કુખીની લઈ શકે—ગામગામી ધૂળમાં કે શહેરોની ગલીય વગીમાં જઈ કે વગી નહિ, અથવા એવી કાઈ રીતે સર્વગ્ય અર્પણ કરી શકે, એ તો આવી એના જ. પેવાને બીચાગને તો પેવીની પડી હોય અને લગત જાગે—ગમે ત્યારે ગમે તે રૂપમાં પણ જાગશે જ એ તો ચોક્કસ છે—ત્યારે એને એનું આશ્રમ, એનું કુકળ,

બધું જ જાણે ધડીના પડ જેવું થઈ પડશે કાગળ માણસ બધું જતું કરે, અને બધું મરન કરે પણ હાથે જ કોઈ પોતાના અજન્મને દુઃખ વેંતું જુએ અને છતા નિશ્ચય રહી શકે ”

“પણ એ બધું તો તમે પુરો જ કરી શકો શ્રીઓ શું કરે ? તમારી બહેનોનો વિચાર કરી કરવાનો કે નહિ ?”

“હા, જરૂર હમણા જ તમારી મુશ્કેલીઓ જાણી તે પછી તો ખામ તમારે માટે ઘણી કપરી કસોટી છે પણ તેથી કર્મ બહેનોનો ઉદ્ધાર એકમાત્ર પોતાને ફાવે એવો વગર ગાંધી પરણી જવામા નથી બલે, જેને એમ કહવું હોય તે કરે પણ તે જ કર્મ એક રસ્તો નથી ”

“ત્યારે ખીલે તો છે ?”

“મને તો લાગે છે કે બહેનોએ ઉત્તમમાં ઉત્તમ મેવા કંપી જ હોય, અને માયું સ્વતંત્ર જીવન ગાળવું હોય, તો પટેલા તો જતે કમાવા જેટલી શક્તિ મેળવી લેવી જોઈએ ”

“એટલે રેડિયો અને હાથમાળ ?”

“ના, રેડિયો કાણે કહ્યો ? આવી બહેનો મુખ્યત્વે મધ્યમવર્ગની હશે, અને બહુબહુ બાવના રેડ્યા છતા છેલ્લા ચૌદ વર્ષની અંદર મધ્યમવર્ગનો ભણેલોગણેલો એવો એક પણ યુવાન નથી જડ્યો કે જેણે ગાંધીવાદના આદર્શને માત્રી રીતે આચરણમા મૂકી હાથમાળ ઉપર નબવા પ્રવલ્ન પણ કર્યો હોય,—તો બહેનોની તો વાત જ ક્યા છે ? હું તો કહું છું, ‘બહેનો ફાવે તે શીજે—રાષ્ટ્રપિંગ, સિવજી, બરતચૂચજી, શિક્ષણપદ્ધતિ, ગ્રેન્ડુએટ પણ થાય કોઈ પણ માર્ગે પોતાની પ્રમાણમા ઝાઝી કંઠી જરૂરિયાતો પૂરી પડી શકે એવી સ્થિતિમા તેણે મુકાવું જ જોઈએ ને માત્રી દેશમેવા કંપી હોય, તો આવી મ્વાશયી યવાની યતિવાળી બહેનો મંગડન કરી ગામડામા કે શહેરમા એક મંચા ઘાટે, અને અબ્બામ સાથે તે મારફત એકાદમે કલાક મામાનિક મેવા ચાલુ ગણે તો એ એમને માટે ઉત્તમ માર્ગ છે ”

“હા, બધું કહેવું સહેલું છે, પણ કરવું કેટલું કઠણ છે તેનો વિચાર આવે છે ?”

“જેમમા સ્વતંત્રતા માટે જૂઠી આવેલી બહેનો એટલું મંગડન ધારે તો ન કરી શકે ? અને એવી સામાજિક પ્રવૃત્તિ માટે જરૂર જેટલા પૈસા શું ન મળે ? એ તો સરકારી, અમલકારી બધા પામેથી મેળવાય ”

“હા, અને તમે બધું તૈયાર કરો, સીવવાના માસ્ક વગેરે ગરબમ મેળવો, અને ઉપર ઓર્ડિનન્સની તગવા તો જૂઠમની જ હોય’ તે પરે એટલે બધું સરકારને મળે બેટ ધગવાનું ?”

“તેટલા માટે તો એક કાયમી, ગજકાગળ માથે મગધ ન ધગવની મંચા ઉઘાડવી અને યુદ્ધ વખતે એમાથી જેને જતું જ હોય તે ગજનાસુ આપી ચાલી જાય. બાકીની કુમારિકાઓ કાયમની મમાજસેવા કરે તોયે બોદું નથી શ્રીઓ જેવી દલિત કામને જગાડવી એ પણ ... ..”

આવો ગબીર વિષય આમ એકાએક અટકી પડ્યો એ ખ્યાલથી હું કચવાયો. પણ દેન એક ટોચને આવેલી હોવાથી દાખલ થનાર અને પટેલાના એમનાર વચ્ચેની હમેશની

રકઝકે બરાબર આ વખતે જ જરા વધારે ઉમર રૂપ લીધું અને અમારા બધાનું ધ્યાન તે બાજુ ગયું.

આખરે ટ્રેન બિપડી અને પેલી તકગર પણ શાંત પડી તેમની વાત પણ ચાલુ થઈ, પણ પ્રવાહ બદલાઈ ગયો.

“લેયું ? પેલો માણસ માથે એની બેરી હતી તેથી કેટલેક જોરથી લડ્યો ? તમે પુરુષો બહાદુરીથી લડો છો, તે ત્વષ્ટેઅમ્મણે સ્ત્રીઓને બતાવવા જ. સિંહોમાં તો કહે છે કે બે હરીફ સિંહોની લડાઈમાં જે જીતે તેને શાન્ત રીતે જોતી મિઠણ કુમાંગિકા વરે છે.”

“પણ તેનું અહીં શું છે ?”

“શું છે શું વળી ? આટલું જ ન મમન્યા ? તમે એ બધી આત્મમયમની વાતો કરો છો, અને આ બધા સ્વદાયારીઓના જૂથ બિલા કરવાનું કહો છો, પણ મનુષ્યસ્વભાવ જ બૂલી જાયો છો. હું તો કહું છું કે જેણે કાયમની દેશમેવા કરવી હોય તેણે ખામ પરભુતુ કે જેથી ભવિષ્યમાં કંઈ છંછડો ન વળે અને સેવા કરવા જતા કુમેના ન ફગી બેગાય !”

“હા, એ વાતે જરૂર વિચારવા જેવી છે પણ શું કૌમાંગત અશક્ય છે ? અથવા એટલું બધું અધુરું છે કે કોઈએ તેને સ્વીકારવું જ નહિ ?”

“એમ ન હોત તો જૂના જમાનામાં એક બીમપિનામડને આટલું બધું માન ન મળત.”

“તેથી જ હું તો એ જૂનો જમાનો એટલે સુવર્ણયુગ એવીએની વાતો માનવાની ના પાડું છું એ જમાનાના લોકો કેટલી હક્કી શક્તિના હશે કે એક બીબ્મ જ બદલ્યું પાળનારા નીકળ્યા અને તેમને પણ સ્ત્રીનું મો મગ્નુ ન લેવાનું કહ્યું તત લેવું પડ્યું ! એના કરતાં તો યુરોપિયનોમાં અને હવે આપણામાં મગ પી રી રોય જેવા કેટલાય સ્ત્રીપુરુષો ખુશીથી કુવાગ ગદી શકે છે તેથી આપણો જ જમાનો ચડિયાતો.”

“હવે એ ચર્ચા નકામી છે, અને લાખી થાય પણ આ તમાગ નવા યુગના નાનાસાડ કવિ પણ પગલુતુ એટલે પ્રશુતામાં પગલા માડવા એવું જ્યાં નથી કહેતા ?”

“મારું જ શય કે એ નાનાસાડી યુગ ગયો—અસ, નાનાસાડ અને કક્ષાપી એક વખતે આપણા જીવાનોના વહાવા કવિઓ ! કવિ ગમે તેટલા ઉચ્ચ ગગનવિદારી હશે, પણ પ્રમતે એમ આપનારી, બળદાયી પ્રેરણા આપી શક્યા નથી. એટલું જ નહિ, પણ એમણે તો ચંદ્રોને પણ લડાવી મૂક્યા પેલી ‘એમસડી’ની ટીકા વાંચે છે ને ? જે કવિ ‘પ્રારબ્ધના પૂર મામે બૂઝશે ગા’ એના પત્ર જાગી નાખનારો ઉપદેશ કરે તે કવિ પગલુતુ એટલે પ્રશુતામાં પગલા માડવા મિલાય બીજું શું લખે ! કયા એના તુચ્છ ઉપદેશ, અને કયા રવીન્દ્રનાથ જેના ગજગરભયથી દુર ગદેનાગમે પણ ‘એકવેળે જાને રે’ નો ઉપદેશ ! તેથી જ તેમને શાસ લખવા બહુ કાલે છે, અને સ્ત્રીઓને શાસ ગમતો આવી ત્વ એટલે જમ, અર્ધની પરવા જ ક્યાં કંઈ છે ! તેમાં કવાને જવાને પોતામાં છૂપેયો નુગાગભાવ પોપાય છે તેથી આજકાલ ગમગરઆ ખૂબ વધી પડ્યા છે અને ‘ગંગિક’ પુરુષો તે જોવા ત્વ છે ! વળી કક્ષાપીને તો અત્યુકવિ કહીને આપણે ખૂબ કુલાચ્યા !”

“એમ અન્યાય નહિ થાય ‘જ્યાજ્યાન્ત’માં એકગગનો આશ્ચ અને ‘મિલને શાશ’ જેવી કવિના ઉપજવનાર પણ કવિમ્માટ નાનાવાસ જ છે.”

“એ રનેલગત હું તો મમનજો જ નથી એ તો એક ગગની હેનગપિડી છે,

આત્મવંચના જ છે છેવટે પણ જ્યાં અને જ્યાં પરમ્પર આકર્ષ્યા તો ખગ જ ને ?—જાણે કે દુનિયામાં કોઈ માણુમને કોઈને કોઈ સ્ત્રી તરફ પ્રિયાભાવ હોવો જ જોઈએ । આપણા જ જમાનાના આ માધ્યમ કોસિન્સ । તેને એક પણ ‘ગેમેન્સ’ નહિ । આપણા કવિને એવી સ્વપ્ના સૂઝે જ દેવાયી ? અને એકાન્તે રડીખડી વીરરંગની કવિતા લખી તેથી શું ? નર્મદા-સકર પછી એવો વીરરમ ચખાડનાર કોઈ પાક્યો જ નથી કાગળ એમણે જેવો જીવન-મગ્ન કયો તેવો હાલના કોઈએ કયો જ નથી”

“વારુ, ત્યારે, નરસિંહગવભાઈ કેવા લાગે છો”

“જમ જ્યાં દો એ વાત એ બધા જ સાક્ષરો નકામા ત્યારે પ્રગતી ગરેરગમાં લોહી ઠેકડા મારતુ હોય, કુદાકૂદ કરતુ હોય, ત્યારે મનાનન ચિરજીવી વિષયો ઉપર કાન્યો લખુ છુ એમ કહી દિવ્ય, ઉપા, મંથ્યા વગેરે એકના એક વિષય ઉપર જુદીજુદી રીતે લખ્યા કરવુ એ શું કહેવાય ? ટેરેન્સ મેન્સિવની કવિ કોને કહે છે તે ખબર છે ? જરૂર પડે ત્યારે સૈનિક માથે ખભેખભો અડાડીને બેઠો ગહે તે કવિ કવિ જીવનસગ્રામનો વીર પહેલો હોય, પછી કવિ હોય આ ચામણીએ આપણા ગુજરાતમાં કયા સાક્ષરો માયા નીકળે ? રગિયન કે ફ્રેંચ કાન્તિ આલુનાર માહિત્યગરોની હથેળમાં બેસા રાખી રાકાય એવા કેટલા ગુજરાતી સાક્ષરો નીકળે ?

“આપણે એક નવુ જ સાહિત્ય મર્જનાવુ છે અત્યાગ્રસુધીની આપણી વાતોમાં છેવટે એ જાણ પરચ્યા કે એમાથી એક, ઘણખરુ સ્ત્રી, દુખી થઈ કે એક એવુ જ કંઈ આવવાનુ તેથી તો ‘કુમાર’ મામિત્ર ચતત્ર વાર્તા માટે સાતડની જેમ આતુર રહે છે અને નિગરા થાય છે. એની ‘દિગ્દિગ્દિની વાતો’ ઘણખરુ અનુવાદ જ છે”

“ત્યારે તમે શું એમ કહો છો, કે પ્રેમની વાતો જ ન જોઈએ ? દુનિયામાં સ્ત્રીપુરુષો છે ત્યાં સુધી પ્રેમ વગર ચાલવાનુ છે ? અને તેથી તે વિષય ઉપર લખાય એ જ કુદગતી છે ને”

“તે કુ કયા ના કહુ છુ ? પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રેમલાપેમણીનુ સાહિત્ય અનિશય વધી પડ્યુ છે એ તો જૂની ફરિયાદ છે—કંઈ માગ એકલાની નથી”

“આટલુ બધુ બીચાગ સાક્ષરો ઉપર બેઠી પડે છે તો જગ લખી લુઓ તો ખરા, લખવું એક વાત છે ને દીકા કરવી બીજી વાત છે”

“તો ન લખવુ પણ હવે ‘હાસ્યમદિ’માં ‘કાયલડી’ની પેલી ફરિયાદ આરે છે તેમ આ વિષય જો માનવી સ્વરૂપ ધારણ કરે તો કહે ‘Save me from my friends.’”

“એ બધુ તો ખરુ આટલો બધો ગેફ મારે છે, પણ તમે જાણો છો કે—

“જાગે સ્વયંભૂ ઉગમાદિ મન્મથ,
તેના નથી કા નિયમો, ન કારણ”

“હા, પણ કવિઓ એમ જ કહે છે પણ મને એ તદ્દન સાચુ લાગતુ નથી એ જ રાઈએ લીલાવતીને જોઈ ત્યારે પેલો સ્વયંભૂ મન્મથ કેમ ન જાગ્યો અથવા જાગ્યો તો કેવો દાખી દીધો ? એ તો એજીવીજીવતી જેવી લુવાન કુમારિકા—કે વિધવા પણ ખરુ તેના કુમારિકા—જોઈએટલે પોતાના મનના લાગે જાતે જ પોખ્યા અને વાક બધો બીચાગ મન્મથ ઉપર દોળ્યો એ તો પછી બેઠુંગેશુ જાય અને ખિલા વેરતું જાય પણ ઉજાડ

બુમિમા અનાજ ન થાય અને ફળદ્રુપમા થાય, તેમ માણુમનુ મન જાણેઅજાણ્યે 'શોધમા' હોય છે એટલે પછી મનમથ એમની મદદે આવે છે ને તે પ્રેમમા પડે છે "

"ત્યારે બધા ઉપર બિતરી પડો છો તો પછી આપ શુ કરવાના છો? ગામડાંમા જઈ 'મગીન કામ' કરશો કે રાહુમા રહીને નવું માહિત્ય મર્જશો?"

"એ તો દરેક જણે પોતાની સ્થિતિ-શક્તિ પ્રમાણે કરવાનું છે હું? હું શું કરીશ તે મેં નક્કી કર્યું નથી કદાચ કરી ગઈશ પણ નહિ "

"એટલે આખરે પેલા હેમ્લેટ જેવી જ સ્થિતિ ને? સચવાત્મા વિનશ્યતિ ।"

"હા, મનોરમાબહેન એ અને ખરું "

"અરર! આટલું બધું ભેગદાગ ભાષણ અને ભાષણકર્તા પોતે જ નિશ્ચય ન કરી શકે ?"

"કાચુ, માગ ઉપર પણ આપણા માક્ષરોની અમર પડી હશે જ ને? એ કાદી નાખવાનો પ્રયત્ન કરતા છતા રહી જાય છે "

"શ્રીચાગ માક્ષરો કરતા પોતાનો જ વાક કાઢો ને ?"

"વાત એક રીતે ખરી છે, પણ એક રીતે જ અત્યાગના ખૂબ ફેગફાગના જમાનામા અત્યાગહનો પ્રયત્ન ધક્કો હમણા જ વાગ્યો છે એ જમાનામા, વ્યગ્ય થતા કેટલોક મમય વ્યક્તિને તેમજ પ્રજાને પણ લાગશે "

"ચાલો હવે પોતાનો વાક સત્યાગ્રહ પર ઢોળ્યો !"

"ના, એમ નહિ પણ જુઓ સ્ટેશન તો આગ્યુ એટલે હવે રરતામા વાત કરીશું "

બન્ને ગયા તેમની વાત માટે માટે તો અટકી તમણુ ગુજગન, આચારમા અને વિચારમા પણ, આટલે સુધી જ આવીને અટક્યુ નથી ?

અ. જકાલ અનેક પરિસ્થિતિ અને અનેક મળધને અંગે સ્વતંત્રતા અને બંધન એ બે શબ્દો ગમેતેમ કેકાતા આપણે સાણળીએ છીએ ધણાખગ માણસો તો પોતાને ન ગમતી સ્થિતિને બંધન અને ગમતી સ્થિતિને સ્વતંત્રતા માની બેસે છે. પણ વ્યક્તિગત સગવડઅગવડની વાત કોગણે રાખી સ્વતંત્રતા અને બંધનનો અર્થ વિચારવાની ખૂબ જરૂર છે.

દરેક શબ્દના બે અર્થ થાય છે—નિરપેક્ષ (absolute) અને સાપેક્ષ (relative) માપેક્ષ અર્થને અનુબંધ (correlative)ની જરૂર પડે છે સ્વતંત્રતાનો અનુબંધ (correlative) સંયમ છે માપેક્ષ સ્વતંત્રતાની એક વ્યાખ્યા એવી બાંધી શકાય કે માગ વિકાસની આડે બીજા ન આવે અને બીજાના વિકાસની આડે હું ન આવું આ વ્યાખ્યાના પહેલા ભાગમાં જ આખો અર્થ મમાઈ જાય છે એમ આપણે સમજીએ છીએ, અને બીજા ભાગની અવગણના કરીએ છીએ. આને કીધે બુદ્ધિભ્રમ પેદા થાય છે અને સ્વતંત્રતાને નામે સ્વાર્થો માન્યતાઓ પોષાયા કરે છે.

માપેક્ષ અર્થમાં બંધન અને સ્વતંત્રતા પરસ્પરવિરોધી શબ્દો છે, એ માન્યતા ભૂલભરેલી છે કોઈ પણ પ્રકારના બંધન વિના માત્રી સ્વતંત્રતા સંભવતી જ નથી, કારણ કે ‘આપણા વિકાસની આડે કોઈ ન આવે’ એ સૂત્ર કદાચ પળાય, તોપણ ‘આપણે કોઈના વિકાસની આડે ન આવીએ’ એ સૂત્ર તો નથી જ પળાવાનું પણ અહીં મહત્ત્વની વાત તો એ બંધન કેવા પ્રકારનું હોય એ છે તેમાં બે શબ્દો તો હોવા જ જોઈએ (૧) આ બંધનમાથી છટી નિરપેક્ષ સ્વતંત્રતાના અતિમ ધ્યેયને આપણે પહોંચવાનું છે, એટલે એ બંધન તો વિકાસના પગથિવારૂં છે આપણે ત્યાં જ થતી જવાનું નથી, પણ એને વટાવીને આગળ જવાનું છે એ કદી નજરખહાર ન જવું જોઈએ (૨) દેન, કાળ, ધર્મને અનુમરીને માધકના ઐયને અર્થે જ એ બંધન હોય.

કોઈ પણ પ્રકારનું નિયમન (control) ન હોય એવી સ્થિતિને સ્વતંત્રતાનું નામ આપવામાં આવે છે, પણ એનું કાગણું વિચારનો ગોરાજો હોય છે કારણ કે કોઈ પણ જાતના નિયમનવિનાની સ્થિતિ સંભવતી શકતી જ નથી એ નિયમન એવું તો ત્યાંભાવિક થઈ જાય છે કે લેશ પણ ખેંચાતાણું રહેતી નથી વનમાં પશુપખીઓ બૂખતરમ વગેરે પોતાની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો અથવા મહાજરૂરિયાતોથી ધમડાય છે સામાન્ય મનુષ્ય પોતાના સંસ્કાર, કેળવણી, સાગસારની કલ્પના અને સ્વાર્થદષ્ટિ પ્રમાણે લાગણી અને બુદ્ધિને અનુમરે છે, અને જીવન્મુક્ત સંન્યાસી પ્રયત્ન કરીને પોતાની જાતના તારને એટલા સુરેલ રાખી શકે છે, કે એ નિયમન પરમાનન્દમાં પરિણમે છે. આ છેલ્લા પ્રકારની સ્વતંત્રતાને જ માત્રી સ્વતંત્રતા કહી શકાય, અને એ નિયમન વિના ન જ મળે એ વિષે પૂર્વતા કે પશ્ચિમના દ્વિસંદેહોમાં મતભેદ નથી.

મોટી વધારે નિયમિત મનુષ્ય સૌથી વધારે સ્વતંત્ર છે પણ એ નિયમન કાનું ? બાહ્ય નિયમનમાં ગત્ય, સમાજ, વડીલો અને યુગના નિયમન (control) નીચે માણસે પચાગ થવું પડે છે, અને પછી પોતાની દૈવી અને આત્મીય વૃત્તિઓને પાગખીને દૈવી વૃત્તિના નિયમનમાં રહેવું પડે છે. એમ કગતાકરના વ્યારે દૈવી વૃત્તિઓ મપૂર્ણ રીતે વિજયી રહે

ત્યારે જ માણુમ ખરો વ્યવસ્થા કરેલાય છે સુકાનીવગરની હોડી પવનના લેગથી ગમે તેમ ધસડાય તેવી રીતે ક્ષણિક શક્તિઓથી ધ્યેય વિના ધમકાઈ જતા માણુમને આપણે મુક્ત કહીશું ? પરંપરાવિરોધી શક્તિઓની તુલના કરી આશુરી શક્તિઓને દર્શાવી શકે તે જ માણુમ ખરો મુક્ત છે

પણ દરેક માણુમને પોતાની દૈવી મપત્તિનું પૂરું ભાન નથી હોતું, અને એ ભાન તેણે બીજા કોઈની મદદથી જ મેળાવતું પડે છે રેખા ઉપર પડેલી કોઈની ધડિયાળ બાળક લેવા જાય અને માતા તેને રોકે અને સમજાવે, તો એ દાખલામાં માતાને બાળકની દૈવી મપત્તિનું જોટલું ભાન છે એટલું બાળકને નથી, એમ આપણે જોઈ શકીએ છીએ આવી જ રીતે મન્ય અને મમાજ પણ મનુષ્યની દૈવી મપત્તિના વિદગમ માટે યોગ્યતા છે. કેળવણી અને ગાંઠનું જ્ઞાન પણ એ જ કામ કરે છે કોઈ પણ જનના મસ્તક વિના માણુસ આત્માને પાગળી શકતો નથી—આત્માના એ કામળ અવાજને અપ્રેરણાથી સાંભળવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે ખામ ઘસતરની જરૂર હોય છે માણુમ જન્મથી જ પોતાના આત્માના અવાજને મમજી શકે અને અનુભવી શકે એવું જો આપણે સ્વીકારી લઈએ તો તો કેળવણીનો ઈર્ષ અર્થ જ મહેતો નથી અને ખરી કેળવણીનું અંતિમ ધ્યેય તો એ જ છે કે માણુમ આત્માનો અવાજ પાગળ અને મનમાં ઈર્ષ પણ ધરાવતો વિના સ્વાભાવિક આનંદથી તેને અનુભવે

પણ પશ્ચિમના નરકાગ્રે લીધે આપણે ત્યાં એક એવી માન્યતા ફેલાઈ છે કે આત્માનો અવાજ મજબૂત અને મજબૂત દરેક માણુમ શક્તિમાન હોય છે જ, અને એ અવાજ પાગળનો એ ઈર્ષ અર્થ નથી આ માન્યતામાં ખૂબ મગવડ અને આશ્વાસન રહેલા છે. આને લીધે આજનો યુવાન આવી મહેતો માન્યતાથી દોષાય એમ નવાઈ નથી એ યુવાન માર્ગ અને વાગનાના અવાજને મહેતો આત્માનો અવાજ માની બેઠો છે અને એ પ્રમાણે વર્તે છે દુષ્ટી માય છે, ત્યારે આત્માના અવાજને અનુભવતા મદાત્માઓ અને મનોએ પણ ધણા દુષ્ટો બોલતા છે, એટલે પોતે પણ મદાત્મા અને મન છે, એમ માની પોતાની જાતને માથે જ કૂતકૂત માને છે જો આમાં તાત્કાલિક દુષ્ટ નથી પડતું તો તે એમ માને છે કે પોતે મન્યપથે છે અને મુખ અને મગધપૂર્વક એ પથ દાપડા પોતે શક્તિમાન છે

પણ આત્માના અવાજને પાગળ માટે બી એ કે મૅન્ટ્રિસ થરા કરતા વધારે પ્રયત્ન અને વિદ્યાગાની જરૂર હોય છે, એ વાન સ્વીકાર્યા તે સ્તરી તૈયાર નથી હોતી. દરેકદરેક ભૌતિક બાળનમાં તે નિષ્ણાતની મદાદ લેવા દોડી જાય, પણ આધ્યાત્મિક અને નૈતિક બાળનમાં પોતે જ જન્મથી નિષ્ણાત છે એમ તે માની લે છે આવી બાળનમાં જો કોઈ ઋષિ તેની પાંચે આંધ અને તેને કહે કે પોતાની જાતને મુક્ત કરવા માટે પ્રયત્નની જરૂર છે, વાગના અને આત્માનો અવાજ વુદી વગતું છે, અને વાગતાને મધમમાં મળે, તો તે અન્યાયને ગુરૂને યર્ષ જાય અને કહેશે કે મારી સ્વતંત્રતામાં ડખા કરવાનો તમને શા હક્ક છે ? તમે કોણ મને શિખામણ આપનાર ? કાગળ કે તે માને છે કે આવી બાળનો એટલી અગત હોય છે કે આમાં કોઈની મદાદ લેવી જરૂરની પણ નથી અને કદાચ પણ નથી.

પણ તમારે ત્યાં કોઈ માદ પડે તો તમે કોઈને બોલાવો છો કે નહિ ? તમારે ધર બાધતું હોય કે કોઈમાં મગ લગતું હોય ત્યારે કદાચને કે વધીયને બોલાવવા જ પડે છે. તો પછી આધ્યાત્મિક નૈતિક બાળને એવી નસીબ ના માટે મળે તો કે એમાં નિષ્ણાતની જરૂર ન પડે ! અને તમે એમ કેમ માનો છો કે કોઈ પણ દિવસ એનો અબ્યામ દર્શાવે વિના

અને તેના પ્રત્યે ધ્યાન આપ્યા વિના પણ અંતરાત્માને બરાબર મમલ શકાય? એના કરતાં કોઈ ચોચ્ય શુરનું શરણ લેવું એમાં ઘણી દીર્ઘદષ્ટિ રહેલી છે એ શુર ગોધવાનું કામ સહેલું નથી, અને ચોચ્યને બદલે અચોચ્ય શુરના હાથમા ફસાઈ પડવાનો ભારે ભય રહેલો છે, એ વાત તદ્દન સાચી છે. પણ કોઈ રસ્તાનો ભોમિયો મળવો ઘણો મુશ્કેલ હોય એટલા માટે એ રસ્તો જ ખોટો છે, એમ માનવું એ બૂલભરેલું છે પણ એ શુરવાદ મમળવવા માટે તો આખું પ્રકરણ જોઈ એ અહીં તો એટલું જ બગ ધગે કે કોઈને પોતાના શુર કૃત્વાની પાછળ જે વિચારમરણી રહેલી છે તે સુદ્ધિની દષ્ટિએ ચીથી હેલ (balanced) અને તર્કશુદ્ધ છે.

અત્યારે રાજકીય અને મામાનિક સ્વતંત્રતાની ચર્ચા કરવાનો મને સમય નથી, પણ આજે આપણે જે એમ કહીએ છીએ કે હિંદીઓ ગુલામ છે, કાંગડુ કે પરેશીઓ આપણા ઉપર રાજ્ય કરે છે, એ ગભ્ય લુભી છે, અચોચ્ય છે, તે માત્ર છે પણ તેનો અર્થ એવો નથી કે હિન્દ સ્વતંત્ર હોય તો આપણે ત્યાં કાયદાના બંધન જોખા ધગે માત્ર એ કાયદાનો પ્રકાર બદલારો એ રીતે તો આપણે ત્યાંના કરતા સ્વતંત્ર ગણાતા ગાંધીમા કાયદા વધારે બંધનકાંક હોય છે, પણ એ બંધન પ્રગ્નના હિતની દષ્ટિએ નાખેલા હોય છે જેટલે અગે આ દષ્ટિ ઓછી તેટલે અગે સ્વતંત્રતા ઓછી જ્યાં પ્રગ્નના મોટા ભાગને દષ્ટિ મમલ ગાંધીને કાયદા ધણામા આવે ત્યાં પ્રગ્ન સ્વતંત્ર કહેવાય અલગત, ઘણી વખત સમાજ અને રાજ્ય દેવી વૃત્તિને મદદ કરવાને બદલે આસુરી વૃત્તિઓને ઉત્તેજન આપીને પોગે છે આના તો ઘણા કાંગડા છે, રાજ્ય અચોચ્ય હોય અને બહુમતિને માન્ય ન હોય તો આવું બને તદ્દન નજીવી (microscopic) લઘુમતિના હાથમા મત્તા હોવાથી તેમનો જ મ્યાર્થ મરે તેવા કાયદા ધણા તેમા નવાઈ નથી.

મામાનિક સ્વતંત્રતાની ચર્ચામા આજે એ વગુ ખાસ યાદ ગણવાની છે કે મમાજે વ્યક્તિ કરતાં સમષ્ટિનું હિત માન્યવા તગ્ગ વધારે ધ્યાન આપવું પડે એથી મ્વાભાવિક રીતે જ દરેકદરેક વ્યક્તિને પૂરપૂરો ન્યાય ન પણ મળે પણ મમષ્ટિના દિનમા વ્યક્તિનું પણ થોડું હિત અને વિશેષભાવે સરકાણુ મમાયેલું જ છે અને ગ્લાજનીતી અને વિકાસનીતિ ભલે પરસ્પરવિરોધી દેખાય, પણ છેવટે તો પરસ્પરવલખી જ છે. તેથી સમાજ અને ગભ્યના મૂળ વૈયક્તિક વિકાસને રૂધનાગ છે, અને તેને લીધે બધા જ મામાનિક કાયદા કોઈ પણ પરીક્ષા વિના જુસી નાખવા જોઈએ એ માન્યતા તેમજ બધા જ સામાનિક કાયદાઓ ઈશ્વરદત્ત છે એ માન્યતા—બનેતી પાછળ કેવળ લાગણીનો ઉભારો જ રહેલો છે.

આ ઉપરથી હું એવું કહેવા તો નથી જ માગતો કે મામાનિક કાયદાઓ કહી તોડવા જ ન જોઈએ. પણ હું એટલું તો કહું જ છું કે કાયદાઓ તોડો તો તે લગારે લાગણીપશ થયા વિના અને તેના પગિણામે ખમવાની તૈયારી કરીને તોડો અત્યારે આપણે અગત સ્વાર્થને ખાતર કાયદા તોડવા તૈયાર થઈએ છીએ, પણ એમા કઈ ભારે પગકગ નથી, કાંગડુ એ તો સ્વાભાવિક છે અને પશુપખીઓ પણ એ પ્રમાણે વર્તે છે.

આ બધા વિચારો આજના ઉત્તેજિત વાતાવરણમા તમને ખૂબ જૂનવાણી લાગરો, પણ મારી પાસેથી તો તમે સીધા અને સ્પષ્ટ વિચાર સિવાય બીજા કશાની ભાગ્યે જ આશા ગાંધી હશે નવું શું કે જૂનું શું—આ લાગણીના યુગમા બધુંય છેવટે વિવેકની કમોટીએ ચડે તો જ મદલું કરવા ચોચ્ય લેખાય એટલું ધ્યાનમા ગખને લાગણીની કમોટીને પૂરતી ગણશે તો તાત્કાલિક સ્વાર્થ સાધવાને માર્ગે ચડી જરો, એ બૂલશે નહિ.

સહજિયા સંપ્રદાય

જયંતીકાલ આચાર્ય (વિદ્યાભવન, શાન્તિનિકેતન)

જગતના દરેક ધર્મમાં બે ધારાઓ વહેતી જણાય છે એક ધારામાંથી પડિતો, જ્ઞાનીઓ જલપાન કરે છે, બીજી ધારામાંથી મમાજનો મોટા અજ્ઞાન ભાગ જલપાન કરે છે આમાંની પ્રથમ ધારાના અભ્યાસકો ધણા હોય છે, પણ હુમ યતી જતી બીજી ધારાના અભ્યાસકો ઓછા હોય છે એમણે કે પ્રથમને માટે સામગ્રી તૈયાર છે, જ્યારે બીજાને માટે જ્ઞાનમહેનતની અને ધીરજની જરૂર છે પણ થોડા વખતથી ખ્યાને જણાતુ આવે છે કે લોકજીવનના ધર્મનો, માહિત્યનો, આચારવિચારનો અભ્યાસ ખૂબ જ ઉપકારક તેમજ તુલાનાત્મક દષ્ટિથી ફાયદાકારક છે આથી જ ધણા દેશોમાં લોકમાહિત્ય, લોકધર્મ, લોકાચાર ઉપર ચર્ચાઓ થતી જણાય છે

જે સંપ્રદાય વિશે આપણે વિચાર કરવાના છીએ તે જગાળનો મંપ્રદાય છે ચૈતન્ય મહાપ્રજ્ઞના આચાર્યો પહેલા અને પછીના સાહિત્યમાં ધણે જ ફેર છે તેમના વૈષ્ણવ-ભાવથી તેમનું પરવર્તી માહિત્ય અજ્ઞ રીતે ગ્રામેયું છે આ ઉપરાંત નાથપથ, નિરંજનપથ ધર્મમંપ્રદાય વગેરે ધણા જૂના કાળથી જગાળમાં આદા આવે છે અને તેને અંગેનું વિપુલ માહિત્ય મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ યાત્રીઓ ધણે ભાગે ખદાર આપ્યું છે આ માહિત્યની ઓળખી માત્રથી આપણને જણાય છે કે ભાગ્યેય મરૂતિના અંદર ફેરલા ળે છે, તેનું ક્ષેત્ર ફેરલુ વિશાળ છે આ વિશે લવિષ્યમાં વિચારીશુ અહીંયા તે આપણે કેવળ મહાજિયા મંપ્રદાય વિશે જ વિચારવાનું છે

ઉપર જણાવ્યું તેમ આ સંપ્રદાય પ્રધાનત જગાળમાં છે તેના પ્રધાન કેન્દ્રો મિદનાપુર, બીજુમ અને બાકુડા જિલ્લામાં આવેલા મગહેલી, નદિયા, યાતિપુર, કેન્દુલી વગેરે મ્થલોમાં છે

આ સંપ્રદાયમાં અનેક મંપ્રદાયો છે જેમાંના કેટલાક આ છે—આઉલ, ખાઉલ, ગાઈ, દરવેશ, નેડા વગેરે ગૌરનાદી, કુતાબાન, માહેશ્વરની, દરગત, ગોળગાઈ, પામલનાથી, રાખીભાવક, અપ્પદાયક, દિગોરીજળની, મગવલ્લખી અને જળ-ગોહની દત્યાદિ પધો આને ધણે અંગે મળતા છે

આ મંપ્રદાયની કેટલીક વિશેષતાઓ તેના 'પરપ્રીયા' તરવમાં, તેમની 'મદગ્લાનવ'ની કલ્પનામાં અને 'માધુર્ય' પ્રેમના સ્વાદ માટેની સાધનામાં મગાયેલી છે તેમનાં કેટલાક તરવો આપણે હવે વિચારીએ

ભક્તિ બે પ્રકારની છે (૧) વંધી અને (૨) ગગાનુગા વંધી ભક્તિ એટલે તે કે જેમાં શાસ્ત્રોના વિધિનિયમ પ્રમાણે ભક્તિ કવ્તામાં આવે આથી શાસ્ત્રોનું ઉત્તરપન આમાં ત્યાગ્ય છે પણ ગગાનુગા ભક્તિમાં ભક્તિવ્રતાત્મને પ્રધાનરથાન છે મુદ્ધ સાત્ત્વિક પ્રેમમાં તર્કને કે સીમાજાનને સ્થાન જ ન હોય. તેથી જ 'ચૈતન્યચિંતામૃત' કાળ જણાવે છે કે મમત જગત વંધીના અંશર્યમાં ફોગે છે કાર્ત્ત વિગલ જ ગગાનુગાનુમાની

થઈ શકે, કારણ કે 'પ્રેમ અંશ'નું 'પ્રેમ ગમ' મર્યાદી શરૂ થયા વૈધી ભક્તિ ગૌણ મનાય છે, ઉચ્ચ ભૂમિકામાં તેનું યથાન નથી

મુખ્ય આર ગૌણ, દુર્ઘ વિધ ભક્તિ હય ।

ગૌણ વેદમાતા, મુખ્ય વેદાતીત હય ॥

(રસસાર, પૃ ૩૩)

[ભક્તિ બે પ્રકારની છે મુખ્ય અને ગૌણ મુખ્ય એટલે કે રાનાનુગા વેદાતીત છે, અને ગૌણ એટલે કે વૈધી વેદમાતા છે—વેદને આધીન છે]

આથી જ આપણે મહાન ભક્તો અને સતોના જીવન અને કવનમાં તેમની સાચી પ્રતિભા શુદ્ધ મુક્ત વ્યક્તિગત આધનાપૂત ભક્તિમાં પ્રગટ પામતી નોંધણી છીએ

વૈષ્ણવધર્મની માફક સહજિયાઓ આધ્યાત્મિક જીવન માટે કેટલીક ભૂમિકાઓનો ક્રમ માને છે 'મહજિયા'માં દીક્ષિત થયેલાને માટે ત્રણ અવસ્થાઓ છે પ્રાર્ત્ન, સાધક અને શિદ્ધ પ્રથમ અવસ્થામાં દીક્ષિત હરિના નામનો જપ કરે છે, બીજી અવસ્થામાં પચાસર મંત્રનો જપ કરવાનો હોય છે, અને ત્રીજી અવસ્થામાં નામબીજની ઉપામના કરવાની છે. પ્રથમ ભૂમિકામાં ચૈતન્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, બીજી ભૂમિકામાં ગાંધીની ઉપસંખ્યા થાય છે અને ત્રીજી ભૂમિકામાં કૃષ્ણનો અનુભવ થાય છે આ ત્રણે અવસ્થાઓ માટે પાંચ આશ્રયો લેવા પડે છે 'પ્રવર્ત'માં 'નામ' અને 'મંત્ર'નો આશ્રય છે, 'સાધક'માં 'ભાવ' અને 'પ્રેમ'નો અને 'શિદ્ધ'માં 'ગમ'નો

વૈધી ભક્તિના ધણાય ભેદો છે જેના વિવરણમાં આપણે અહીં ઊતરવાની આવશ્યકતા નથી તે ગૌણ છે તે પૂરતી તેની જરૂરિયાત સ્વીકારવામાં આવે છે

ગાનાનુગા ભક્તિ પાંચ પ્રકારની છે શાત, મમ્ય, મખ્ય, વાત્મચ્ચ અને મધુર (મૃદી-મતોમાં, શિવતી મતોમાં તેમજ મીઠા, નરમિદના પદોમાં આપણે આ ભાવો નોંધણી છીએ)

આ વૈધી અને ગાનાનુગા ભક્તિ અનુક્રમે ઐશ્વર્ય અને માધુર્યને મળે છે ઐશ્વર્ય-ભક્તિમાં ભક્ત કૃષ્ણનું ઐશ્વર્ય જુએ છે, તેમાં તે કૃષ્ણના ઐશ્વર્યથી આશ્ચર્યચકિત થાય છે, તેમાં ભક્ત ભગવાનને ઉન્નત ભાવે જુએ છે પણ માધુર્યમાં ભક્ત અને ભગવાનમાં સમાનતા છે. પુત્રભાવે, મિત્રભાવે, કે મળીભાવે ભક્ત અને ભગવાન અગમ્યપરમ ખેલે છે

આ પ્રમાણે રાગાનુગા ભક્તિનો માર્ગ સ્વીકારવાથી સહજિયાઓએ 'પરકીયા'નો માર્ગ સ્વીકાર્યો છે આ 'પરકીયા' તેમનો પારિભાષિક શબ્દ છે નીચે તેની આલોચના કરીએ

'પરકીયા'ની ભાવના ઉપર મહજિયા સપ્તદાયના આચારવિચારનું ધક્કર હોવાથી આપણે તે વિષે વિસ્તૃત ભાવે વિચારશું

'સ્વકીયા' કે 'પરકીયા' બન્નેમાં પ્રધાન વસ્તુ પ્રેમ છે સ્વકીયા એટલે—

કરપ્રહવિધિ પ્રાપ્તા મલ્યુરદેહતત્પરા ।

, પાતિમત્ત્યાદિવિચલ્યા સ્વકીયા કથિતા રહ ॥

(ઉત્તમવલ્લીલમણિ કૃષ્ણવલ્લભ, ૩)

પાણિપ્રહણ કર્યાથી પ્રાપ્ત થઈ હોય, પતિના આદેશ માટે તત્પર હોય, અને પાતિવ્રતસાદિ મતમા અચલ હોય તે છે સ્વક્રીયા એટલે કે શાસ્ત્રોક્ત વિધિદ્વારા જનમમાજની મમક્ષ સ્વીકારમા આવેલ સ્ત્રી તે સ્વક્રીયા અને પગક્રીયા એટલે—

રાગેનૈવાર્પિતાત્માનો લેક્યુમાનુપેક્ષિણા ।

ધર્મેનાર્વાહતા યાતુ પરક્રીયા ભવન્તિ તા ॥

(ઉત્તરવલ્લીલમણિ, કૃષ્ણવલ્લભા, ૬)

આલોક કે પરલોકની દૃશ્ય કર્યા વિના પોતાના પ્રેમ પ્રમાણે ગમે તે પુરુષને ધર્મ-બધન વિના પોતાની જાતને સમર્પણ કરે તે પગક્રીયા છે

આ પગક્રીયા ભાવના મૂળ ગદ્યાકૃષ્ણની લીલામા ગહેલા છે વૈષ્ણવો માને છે કે રાધાનો પ્રણયમહિમા કેવો છે તેનો આસ્વાદ લેવા માટે કૃષ્ણ સ્વયં શચીમાતાના ગર્ભદ્વારા ચૈતન્યમહાપ્રભુના સ્વરૂપે અવતર્યા આ પગક્રીયાનો મિદ્ધાત મમાજને માટે આચારમા નુકમાનકારક હોવાથી વૈષ્ણવના ગમશાસ્ત્રોમા તેની ખૂબ જ સૂક્ષ્મભાવે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી આલોક્યના કરવામા આવી છે એટલે પરક્રીયા વાસ્તવિક (concrete) મરીને કેવળ ભાવના-ગમ્ય (abstract) બની જાય છે

પ્રત્યેક માનવમા સ્ત્રીમંત્રોગની વામના પ્રકટ કે ગૂઢ ભાવે ગહેલી હોય છે મર્ષની માફક આ કામવામના માનવને અહોરાત દશન કરી ગઈ છે આ કામવામનાને જ્ઞાવવાથી પ્રતિક્રિયા (reaction)નો ભય છે માટે તેને જો યોગ વલણ આપવામા આવે અને માથે-માથે લક્ષ્યમિદ્ધુ સ્પષ્ટ રાખવામા આવે તો માથો પ્રેમ ભવિષ્યમા જન્મે તેથી જ 'ચૈતન્ય-ચિંતામૃત'ના જણાવે છે પોતાની ઇન્દ્રિયોની વામના કેવળ પૂર્ણ કરી તે કામ છે અને કૃષ્ણ તરફ ગતિ કરી તે પ્રેમ છે

મહાજિયા મપ્રદાયમા પોતાની આધ્યાત્મિક ઉત્થતિને માટે સ્ત્રીને પ્રધાનપદ આપવામા આવ્યું છે તેઓ માને છે કે સ્ત્રીનો પોતાના જીવનમા અનુભવ કરવાથી જ સ્ત્રીથી પગ થવાય છે માનવમા ગહેલા સ્ત્રીભાવને સ્ત્રીના જ આસ્વાદથી જીવવાનો છે, અને ત્યારે જ ઉત્પન્ન થાય સાચો મહાજમાનન પણ કાગની ગતિમાથી મનને ત્રિય ગખવા માટે તેઓ કેટલીક પ્રક્રિયાઓ માને છે તેઓ જણાવે છે કે માધકે પ્રથમ મુદ્દર સ્ત્રી સોધી નાટવી પ્રથમ ત્રણ મામ મુધી તેણે તે સ્ત્રીના પગ આગળ તેને સ્પર્શ કર્યા વિના સૂવુ બીજા ત્રણ મામ તેને પગે સૂવુ અને ત્રીજા ત્રણ મામ તેની જાથમા સૂવુ આ પ્રમાણે નવ મામની સાધનામાર્ગી જે માધક નિર્ધિષ્ટ ભાવે પચાગ થાય છે તે નિત્યેન્દ્રિય ગણાય છે મહાજિયાઓ માને છે કે જેઓ સમાગને છોડીને ચાલ્યા જાય છે કે ઉચ્ચ તપશ્ચર્યાદ્વારા દેહવામનાઓને દમે છે તે માચા માધક નથી માચી માધના છે કાગને પલટવામા મમાયેલી (transmuted). પ્રેમરૂપ સ્પર્શમણિથી કામને મેવામા પરિણત કરવો જોઈએ તેમ જાહિત લોકો પગ જણાવે છે શરૂઆતમા માણસ ગ્રીહ જીવનના મોહમા પડે તો તેથી ગજગવાતું નથી પણ લક્ષ્ય ધ્યાનમા ગખવું એ પણ તેટલું જ જરૂરી છે માધકે ધ્યાનમા ગખવાતું છે કે

તેની માધના આધ્યાત્મિક જીવનની પ્રાપ્તિને માટે છે, મહાજ્ઞાનવની ઉપસંધિને માટે છે. આ માધનાનો તેમનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે

ગતિ
|
પ્રેમ
|
સ્નેહ
|
પ્રણય
|
રાગ
|
અનુરાગ
|
મહાભાવ

સુરોપના પ્લોટા છત્યાદિ તત્ત્વવિદો પણ સ્વીકારે છે કે પ્રેમની શરૂઆત મ્યૂલ ભાવે થાય છે, ક્રમશઃ તેની શુદ્ધિ થતી જાય છે

પણ આ પ્રેમનો આસ્વાદ કેવી રીતે થાય? શાસ્ત્રોક્ત વિધિદ્વારા મહણ કરેલ સ્વક્રીયામાં માથો પ્રેમ ન થાય, કારણ કે તેમાં મગ્ધ, મમાજ વગેરેના બંધન છે અને પ્રેમમાં બંધન હોઈ જ ન શકે તેથી જ પરક્રીયા સ્વીકારવી ગઈ પરક્રીયામાં વિગ્ધ, મમર્ષણ વગેરે મહાભાવોની વેદના બંધન થાય છે. અને તે વેદના જ શુદ્ધ માત્સ્વિક મુક્ત પ્રેમનો આસ્વાદ આપે છે આ બાબત ઉપર શ્રી ડી સી સેનનો એક મહાનિયા બાઈ માથે થયેલો આક્ષાપ વધાએ પ્રકાશ પાડ્યો તે બાઈ જણાવે છે કે

“સીતા અને માવિત્રી જેવી સ્ત્રીઓ સમાજ અને શાસ્ત્રની માફીથી સ્વીકારાઈ હતી તેથી જ પાનિવ્રત્ય પાળ્યે જ છૂટકો આ અને પરલોકમાં યશ મેળવવા માટે તેઓએ શાસ્ત્રો કે મમાજનું ઉલ્લંઘન કર્યું નહિ પણ વિચારો અમારી વાત પરક્રીયા પોતાના પ્રેમમાં ધરતું, મગ્ધતું, મમાજનું ભાન ભૂલી જાય છે લોકો તેને વિષે ખરાબ બોલે છે, પણ તે સાબળતી નથી, લોકો ગમે તે કહે કે કરે તે તે સહે છે આવા અનેક ઝળે વેડવા છતાં તે પોતાના માર્ગમાંથી મ્યુત થતી નથી શુ આ રીતે પમાગ થતું તે ઓછું વિષ્ટ છે, ઓછું શુદ્ધ છે? ગદ્યાએ આ પ્રમાણે વર્ણવે તેથી તો તેનો દાખલો અનુપમ છે પ્રેમ પ્રધાન પરખ છે, અને તેની શુદ્ધ હયાતી પરક્રીયામાં જ સંભવી શકે.”

આ પરક્રીયાના બે પ્રકારો છે ગૌણ અને મુખ્ય. પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવા માટે સ્વીકારવામાં આવતી દેહધારી સ્ત્રીને ગૌણ ગણવામાં આવે છે, કેવળ આધ્યાત્મિક જીવન માટે ભાવનાશી જે પરક્રીયા સ્વીકારવામાં આવે તેને મુખ્ય કહેવાય છે બાલ અને મર્મ પણ ખીજા નામો છે વળી સ્વક્રીયાને કામ અને પરક્રીયાને નિષ્કામ પણ માનવામાં આવે છે

આ રીતે પૃથક્કાવે આલોચના કરવાની પ્રથા વૈષ્ણવના મથોમાં ખૂબ જ જોવામાં આવે છે નાયકનાયિકાના બેદો અને રચના પેટાવિલાસો એટલા સૂક્ષ્મ રીતે તપાસવામાં આવે છે કે કાઈ પણ ભાગ્યે જ બાકી રહી જાય.

અહીં એક વાતનો ખુલાસો કરવાની કરવાની જરૂર છે ભારતમા દરેક પડિતમાં એક જાતની પ્રથા થઈ ગઈ છે કે પોતાના વિષયને વેદકાળથી શરૂ થયો જતાવવો સ્વાભાવિક છે કે કોઈ પણ ધર્મ કે મતદાય પોતાના ધર્મને પ્રમાણિત કરવામા પ્રાચીન ધારાની સાથે પોતાના સિદ્ધાંતો અને આચારોને મેળવી દે અને આ વાતો ઉપર નિર્ભર રહીને આપણા આધુનિક સંશોધકો (research scholars) લાખાલાખા પ્રકરણો લખે છે સહજિયાઓના આગમગ્રંથોમા પણ જણાવવામા આવ્યું છે કે તેમનું 'સાધનભજન' પગપૂર્વથી ચાલ્યું આવે છે આ વસ્તુને યથાર્થ માની આ સમ્રાજ્યને બહાર આણનાર વિદ્વાન લેખક તેમના પુસ્તકમા (*Post-Chaitanya Sahaja Cult—M M Bose, Calcutta University*) પરખીયાની ભાવનાનો ઇતિહાસ પ્રાચીન કાળની સાથે જોડે છે વેદના, ઉપનિષદના, બૌદ્ધશાસ્ત્રના, તેમજ યુરોપીય અને ગ્રીક તત્ત્વવિદ્યાના પ્રમાણો અને ઉતારાઓ સાથે લેખક જણાવે છે કે પરખીયાનો મિદ્ધાત તદ્દન નવો નથી મને આવા શુદ્ધ અને પુરાત્રેમી પાડિત્યમા બહુ શ્રદ્ધા નથી, તેથી તે વાતમા ઇતરવું ઉચિત નથી માનતો અધમમા અધમ પણ એવો કયો મતદાય હશે કે જે પોતાની વાતોમા પ્રાચીનની સાક્ષી પૂરતો નહિ હોય ?

અસંખત, તત્રોમા આ પરખીયાવાદ ખૂબજ સ્પષ્ટ ભાવે જણાય છે અને તેમાંથી સહજિયાઓએ ધણીએ વસ્તુઓ લીધી છે, જે તેમણે પણ સ્વીકારી છે કદાચ આ મહજિયાની શરૂઆત તત્રયુગથી થઈ હોય તત્રોમા છે કે—

વિના શક્તિ ન પૂજાસ્તિ મત્સ્યમાસ વિના પ્રિયે ।

અને— વિના પરક્રિયા દેવિ જપેત્ ચદિ તુ સાવકઃ ।

શતકોટિજપેનૈવ તસ્ય સિદ્ધિર્ન જાયતે ॥

[હે પ્રિયે, નક્તિ કે મત્સ્ય કે માસ વિના પૂજા ન હોઈ શકે હે દેવિ, જે સાધક પરક્રિયા વિના જપ કરે તેો બહેને શતકોટિ જપ હોય છતાં તેની સિદ્ધિ નથી]

મહજિયાઓ મ સંપ કે મામને સ્વીકારતા નથી આ બાબતમા તેઓ વૈધ્યુવને મળતા છે તત્રોમા જણાવે છે કે—

સ્વક્રીયાં પરક્રીયાં વા માનસ તુ રમેત્ સ્ત્રિયમ્ ।

સર્વન્તુ માનસ કુર્યાત્તેન સિધ્યતિ સાધક ॥

(સ્વક્રીયા કે પરક્રીયા હોય પણ માનસિક સ્ત્રી હોવી જોઈએ. સાધક માનસિક સાધનાથી જ સિદ્ધિને પામે છે)

મનેતે કરંડ તત્તિ, ગ્રીક્ષ પરાણુપતિ,

ગ્રીકૃષ્ણ ભજન કર સાર ॥

તદુપગત સહજિયાઓના તેમજ તત્રના કામબોગમા પણ સામ્ય છે તત્રોમા પદ્યોકો જણાવ્યા છે ત્યાંજ મહજિયાઓએ સરોવરો જણાવ્યા છે સંગેવગે ગાત છે અક્ષય, કંક, શીંગ, માન, પૃથુ, ઘોગ અને જડ એ પ્રમાણે માત મરોવરો છે તત્રોમા પણ છ ચક્રો અને સાતમુ સંહસાર છે તત્રોમા આગાજણુ કરોડ નાડીઓની કલ્પના છે તેમાંથી ૧૪ મુખ્ય છે અને તેમાંથી ૩ પ્રધાન છે મહજિયાઓમા પણ આ પ્રમાણે નાડીની કલ્પનાઓ છે

મહજિયાઓ માને છે કે દરેક સાધક—માનવે—પોતાના શરીરની ગ્યના જાણવી જોઈએ તેથી તેઓની સાધનાનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે.

(૧) ગુરુની દીક્ષા,

(૨) આત્મજ્ઞાન,

(૩) આધ્યાત્મિક જીવનને માટે ભૂમિકાઓ, અને

(૪) લાગણીઓને વશ ગણવા માટે શરીરશાસ્ત્રનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન

હયોગ, મધ્યકાળના મતોનો કામભોગ, તાત્ત્વિકાનો કામભોગ તેમજ મહાજિવાના કામભોગનો પુણનાત્મક અભ્યાસ કરવા જેવો છે

મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીની શોધખોળ ઉપરથી જણાય છે કે શુદ્ધધર્મમાં પણ મહાજિવાનો વિકાસ થયો હતો સર્વપ્રથમ મત લુપ્ત એ નવમી મદીમાં શુદ્ધોમાં મહાજિવાનો પ્રચાર કર્યો આ ધારા અગ્નિહિત રીતે તેરમી મદી સુધી ચાલી આવી

સ્ત્રીપુરુષના મંયોગથી થતા આનંદને તેઓ 'મહાનંદ' કહે છે આને તેઓ વજ્ર અને કમળના મગની સત્તાથી દર્શાવે છે વેદની પ્રણાલીને તેઓ માનતા નથી. ઇશ્વરની મત્તામાં તેમની શક્તિ નથી ગુરુદ્વારા જ શુદ્ધ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં તેઓ માને છે માધ્યમને માનવરવભાવનું જ્ઞાન હોતું આવશ્યક છે તેઓ માને છે કે—

આપનિ યો પર, એ ભ્રાન્તિ કરિઓના ।

(દુધ એક), શકવર્ષ નિરતર શુદ્ધ ॥

(ખોદ્ધ ગાન યો ફોડા, પૃ ૮)

['પોતે' અને 'પાગે' એ દ્વિધારા પંડા નહિ મધળા નિગ્નર શુદ્ધ છે] આનંદ મેળવવા માટે તેઓ સ્ત્રીને માને છે આ બધી બાબતોમાં તમે, મહાજિયાઓ તેમજ ઉપગના બૌદ્ધ તાત્ત્વિકા એકમત છે

આ સહજધર્મની ધારા મધ્યકાળના મતગાહિત્યમાં પણ જોવામાં આવે છે વાસ્તવિક રીતે તો મગજત મધ્યકાળના મગીઓ (magical)નો એક જ અવાજ હતો—'મદનપથ' પણ આ 'મદનપથ'માં અને મહાજિયાના સહજમાં ગહેલો સક્ષમ ભેદ નીચેના ઉત્તાર ઉપરથી સમજી શકાય—

" કળીય, દાદુ વગેરેના મત પ્રમાણે માધનામાત્ર મહાજિ હોવી જોઈએ પ્રતિદિનના જીવનની ગાથે ચરમ સાધનાનો વિરોધ ન હોવો જોઈએ દાહની વૈજ્ઞાનિક લાગણી કહીએ તો પૃથ્વી જેમ પોનાના કેન્દ્રની આરેકાર ફરતીફરતી પોતાની દૈનિક ગતિ મેળવે છે અને તે જ ગતિ તેને સૂર્યની ચોતરફ જૂલન વાર્ષિક ગતિના માર્ગમાં અચર કરે છે, તેમ દૈનિક જીવને પણ સાશ્વત જીવનને સહજમાં અચર કરવું જોઈએ .

" આ જે દૈનિક ગતિની સાથેના સાશ્વત જીવનગતિનો મદનયોગ, તે જ થયો 'સહજપથ' નદીમાં આ બંનેનું સુદર મામજસ્ય જણાય છે પ્રત્યેક પથે તીરને લીંગવતી નદી અગીમ મમુદમાં પોનાને નિગ્નર દુષાવી ગદી છે. તેનું પળતું જીવન તેના સાશ્વત જીવનની ગાથે યોગયુક્ત છે આમાંથી એકને જ્યાં દો તો બીજું નિગમ્ય થઈ ગય તેથી જ કળીય જણાવે કે 'મગાને કે શુદ્ધજીવનને ત્યજીને માધના ન થાય માધનામાં કાઈ પણ પ્રકારની ખેંચનાય નથી. તેમાં દૈનિક અને નિન્ય લક્ષ્યનો વિરોધ નથી' કળીય મન્યાગીઓના સિરામણિ હોવા છતાં શુદ્ધ હતા દાદુ પણ શુદ્ધ હતા " ('દાદુ, પૃ ૮૬, ચી. સિતિએલન સેનનું છપાઈ ગહેલુ પુસ્તક, વિશ્વભારતી શાનિનિકનન.)

આ મહજ માધનાનો વિષય એવો ગળીઝ અને વિનૂત છે કે તેના ઉપર અથો લખી શકાય મધ્યકાળના સર્વે સનોમા—ઉત્તર ભાગત, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, બંગાળ, પગનના મર્વે સનોમા—સહજ શબ્દ વારવાર નેવામા આવે છે ‘શન્ય’ પણ ‘મહજ’ની માથે ચુકત છે, કાગલુકે બને આતરિક પ્રક્રિયાઓ છે ઉપરના નાનકડા ઉતારા ઉપરથી સહજિયાના સહજમા અને બીજા મગ્મીઓના મહજમા ગ્હેલો ભેદ મમજશો

આ ઉપગત ‘વિષ્ણુપુરાણુ’મા પણ ‘મહજગિદ્ધિ’નો ઉલ્લેખ મળી આવે છે તામિલ દેશના વૈષ્ણવ મતોમા પણ નાયકનાયિકાના ભેદપ્રભેદમા આ ભાવની ગથ છે

હવે આપણે ‘મહજિયા સાહિત્ય’માથી કેટલાકે ઉતારા ટાકીને જણાવીશુ કે તેઓમા પણ કેટલાક નિત્ય સત્યો ગ્હેલા છે આ નિત્ય મત્યો જ તેમનો અણુમૂલો અને મહાન વારસો છે આપણે તેને મમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ એટલુ પૂરતુ છે

મહજ એટલે શુ ?

“ સહજ ભગ્ન એઈ રાખેર અથ એઈ ને હવ અનુચૈતન્યરૂપ આત્મા પ્રેમ આત્માર સહજ ધર્મ ને ધર્મ ને વસ્તુર સહિત એકત્રે ઉત્પત્ત હય તાહા તાહર સહજ ”

(કપાનુજ-ભગ્ન-કર્પણ)

[સહજ ભગ્ન રાખેનો અર્થ એ કે હવ અનુચૈતન્યરૂપ આત્મા છે પ્રેમ આત્માનો સહજ ધર્મ ને વસ્તુની સાથે એકત્ર મીને ઉત્પત્ત થાય તે તેનો સહજ છે]

ગુરુ કાણુ છે ?

ગુરુ બે પ્રકારના છે દીશાગુરુ અને શિશાગુરુ ગુરુ મર્વે જાણ નમ્નુઓના કરતા ઉગત છે. ગુરુના દેહમા જ મર્વે તીર્થ મમારેલા છે

ગયા-આદિ તીર્થગ્નાન, ગયા-આદિ પિંડદાન

ગુરુર મગ્નાન તમુ નય ।

જત દેખ મેવાશ્રમ રાકલિ મનેર ભગ

ભાવિયે ગુરુર દેહ હય ॥

(સહજિયા સાહિત્ય-૧)

“ જના વગેરે તીર્થો કે ગયા વગેરે પિંડદાનની જગ્યાઓ ગુરુને સમાન નથી નેટવા મેવાપ્રમો જણાય છે તે બધાય ભમ છે વિચારીને જુઓ તો તે ચરે ગુરુના દેહમા હોય છે ”

ગુરુ કૃષ્ણ વૈષ્ણવ તિને કરહ સાધન ।

એ તિનેર કૃપા હઈલે વાગિત પૂરણુ ॥

(સ સા ૨)

“ ગુરુ, કૃષ્ણ અને વૈષ્ણવ એ ત્રણની સેવા કરવી એ નાનની કૃપાથી હચ્ચિન વસ્તુ મળે છે ”

ગુરુ વિષ્ણુ, ગુરુ બ્રહ્મ, ગુરુ યજ્ઞ, દાન, ધર્મ,

ગુરુ દન દેવ મહેશ્વર ।

ગુરુ- અધિક આર કિ આરે રા સાર-માડ

ગુરુ દેવ ગર્વ-પગતપર ॥

(સ સા ૯)

“ ગુરુ વિષ્ણુ છે, બ્રહ્મ છે, યજ્ઞ, દાન, ધર્મ છે ગુરુ મહેશ્વર છે. રા સારમા ગુરુથી અધિક વળી જીનુ શુ હોઈ રાકે ? ગુરુ મર્વેના પગતપર દેવ છે. ”

સહજિયાની માધનાનું પ્રધાન લક્ષ્ય મહાન્માનવની ઉપસંખિષ્ઠિ હોવાથી તેમની માનવ પ્રત્યેની ભાવના અતિ ઉચ્ચ છે. માણુમોના એ પ્રકારો છે (૧) નિત્યમુક્ત અને (૨) નિત્યબદ્ધ. બ્રહ્મા, દેવ, આદિ દેવો નિત્યમુક્ત છે જેઓ દૃષ્યલક્ષિતથી બહિર્મુખ હોય છે, તેઓ નિત્યબદ્ધ છે તેમના પુસ્તકોમાં વર્ણવેલા શુદ્ધસત્ત્વ માનવની દરુપના ગીતાના મિથન-પ્રતના જેવી છે. ‘સ્વત મિદ્ધ માનુષ’ મર્યાદા અપૂર્વ ગણાય છે.

માનુષ માનુષ સખાઈ કહેયે, માનુષ કેમન જન ।
માનુષ રતન માનુષ જીવન, માનુષ પરાન-ધન ॥
બરો ભુલયે સજા લોકજને, મગ્ગ નાટિક જાને ।
માનુષે પ્રેમ નાહિ જીવેલો, માનુષે સે પ્રેમ જાને ॥
જે જના માનુષ એ જાને માનુષ, માનુષે માનુષ વિને ।
એ લોક માનુષ એ દુઈ વિરન, માનુષે માનુષ જાને ॥
માનુષ જરા જીવે-મરા, કે સેઈ માનુષ-માર ।
માનુષ-લક્ષણ મહાભાવગણ, માનુષ બાવેર પાર ॥
માનુષ નામ વિરવ ધામ, વિરવ તાકાર ગીતિ ।
મ ગીતાએ કય સહયિ વિરવ, કે જાને તાકાર ગીતિ ॥

(મ સા. ૨૧)

“માનુષ્ય માનુષ્ય બધાય કહે છે, પણ તે કેવો છે તે કાણ જાણે છે? માનુષ્ય રતન છે, જીવન છે, પ્રાણનું ધન છે સધળા લોકો ભ્રમમાં ભૂલા પડ્યા છે નથી કોઈ જાણતા મર્મ માનુષ્યનો પ્રેમ જીવલેણ નથી તે માનુષ્ય જ જાણે છે જે ગાયો માણુસ છે તે જ માનવને જાણે છે જે માણુસ જીવતા મરેલા છે તે જ માણુસનો ચારણ છે.”

આ માનવ તે લૌકિક માનવ નથી, પણ કોઈ જાનનામય લાગે છે આ માનવ, જેને બાહ્ય લોકો ‘મનનો માનવ’ કહે છે, આપણા દેશમાં ગળેનો છે તે ‘સ્વ મહિમ્નિ’ ગહેલા માનવની ઉપસંખિષ્ઠિ ક્યાંથી ‘તર્વાનુમ્’ સવાય છે.

માનુષેર તત્ત્વ અતિ અદ્ભુત કેવા કહે કેવા જાને ।
માનુષ અગ્નિ અગ્નિ વિષનીત જે જાને મેડ મે જાને ॥
સકલ જગત કરે આન દિત કિતિ વિગાપતિ બાણે ।

“માનુષ્ય તત્ત્વ ધન્ય અદ્ભુત હોય છે, તે કોણ કહી નહિ, કોણ જાણી શકે? માણુસનું ચારિત્ર્ય વિચિત્ર છે, તે જાનના જ જાણી ગમત જગતને તે આનંદમય કરી દે છે.”

માનવની લીલા વિચિત્ર છે આમાન્ય લોકો તેને જગતનું મમજી શકતા નથી.

માનુષ દેવેર માર ।
જર પ્રેમ જાવતે પ્રચાર ॥

“માનુષ્ય દેવનો મારણ છે તેનો પ્રેમ જગતમાં વ્યાપ્ય છે.”

આ પ્રેમ માણુસની શક્તિ આપ્યા માનવની જ હોય છે. આમાન્ય જહેવાતા માણુસો કે કાણુગો મના માણુને હજમ કરી શકતા નથી એટલે જ આપણે મમાન્યા ધણીવાર મને નામે અપણો થયેલો જોઈએ છીએ તેથી જ કહે છે—

રમેર માણુની સમા દાનિ ભાગી,
જુઝિને મણિ કાર ।

એ રસ વિરવ અદ્ભુત સકલ,
છાતે માનુસ-અવિકાર ॥

“રસનું માનુષ્ય સર્વેથી ભારે છે તેને મન-જવાની રાત્રિ કોની છે ? આ રસ વિગ્ન લોકો સમજી શકે. તેમા મનુષ્યોનો જ અધિકાર છે ”*

આથી જ—

સદજ રૂપેને સદજ માનુષ,

આસ્વાદે માનુષ-લીલા ॥

“ સદજ માનવ સદજરૂપે માનવલીલાનો આસ્વાદ લે છે ”

તારે આ મહજમાનવ કોણુ છે ? જણાવે છે કે—

નરવપુ જેહ એઈ માનુષ આકાર ।

મેમાનુષ અનેક દૂર એ માનુષેર પાર ॥

જન્મમૃત્યુ નાહિ તાર, નહે સે ઈશ્વર ।

ગોવોદેર પતિ ભરે ભાવે નિરતર ॥

“આ મનુષ્યનું સ્વરૂપ નરજેહ છે આ—ઐહિક—માનવથી તે માનવ—‘મનનો માનવ’—દૂર છે તેને નથી જન્મ કે નથી મૃત્યુ તે ઈશ્વર પાસુ નથી, દારણ કે ગોવોદના પતિ પણ તેનું નિરતર ધ્યાન ધરે છે ”

માનવની કેટલી મહાન દૃષ્ટના ! ઈશ્વર પાસુ જેનું ધ્યાન ધરે છે તે માનવ કયો માનવ હોઈ શકે ? તેથી જ ચડીદાગ જણાવે છે કે—

શુનહ માનુષ જાઈ ।

ચવાર ઉપર માનુષ મત્ય, તાડાર ઉપર નાઈ ॥

“સાક્ષ્યો હે માનવજનુ ! મર્વથી ઉપર માનવ મત્ય છે, તેના ઉપર કાઈ જ નથી.”

આ મહજમાધના શુ આપોઆપ માણુમા આભાવિક હોય છે ? હા, પણ તેને માટે શિશ્યાની જરૂર છે

સદજ જાનન રતિ નાનિ આપ ગિમ્મા મતિ

તજુ ગિમ્મા પ્રાયગિક રીતિ ॥

પુત્રનેહ જનનીગ મદજ હૃદયે સ્થિર

ફુણિત હૃદયે ગિના ચાઈ ॥

ફૂલપ્રેમ જેઈ રૂપ નિત્યસિદ્ધરે રહેવો

જદ જવ અપ્રકટ જાઈ ॥

મેઈ તો પ્રદન રતિ પાઈયાછે અપમતિ

ગિયાનુગીજન જદિ પાય ।

સે રતિ નગિયા કહે જવેર જવન મુદે

મલ્લનદ તાદાગે નાચાય ॥

“સદજસાધનમા લેકે ગિમ્મા અનિવાર્ય નથી, છતા પ્રાયગિક બુધિમા તેની જરૂર છે માનાના હૃદયમા સ્વાભાવિક રીતે જ પુત્રનેહ રહેવો હોય છે, જન દુરિત હૃદય માટે (અજ્ઞાન માટે) શિશ્યાની જરૂર છે દરેક જવમા અપ્રકટ રૂપે ફૂલપ્રેમ નિત્યસિદ્ધરૂપે રહેવો છે તેથી જ (સમન્થા વિના) સદજસાધનમા લોકોની અવગતિ થાય છે લે દરેકને ગિમ્મા મળે તો તે અપ્રનય રતિ ભગવ થાય અને બધનમાથી છૂટીને જવ મલ્લનદમા મસ્ત થઈને નાચે ”

• સરખાવો જે કાઈ પ્રેમઅગ અવગર, પ્રેમરસ તેના હગ્મા કરે,
સિદ્ધજુરુ દુધ હોય તે, નિદ્રા મુનને ગરે

તેથી જ તો મમત જગત આનન્દમય છે તેની પ્રેમલીલા જગદ્ગ્યાપી છે પ્રકૃતિ પણ
પળેપળે તેના આનંદાત્સવમાં નાચે છે સમસ્ત જગત પ્રેમમય છે, તેથી જ આનન્દમય છે
અને તેથી જ જગતનો કર્તા પણ આનન્દસ્વરૂપ છે, પ્રેમમય છે

અખિય ભગિયા ભૈર નિત્ય પ્રેમ રાસ ।

પરમા પ્રકૃતિ ભેદ પ્રેમેતે હદાસ ॥

ભૈર પ્રેમે મત્ત હોયે ભ્રમે મહ તારા ।

સાગરે તરંગે છુટે ને પ્રેમરે ધારા ॥

અતરે બાહિરે પ્રેમ, પ્રેમ ધરે ધરે ।

ભોગે પ્રેમ, યોગે પ્રેમ, રોગે પ્રેમ હરે ॥

હેન પ્રેમહત્મ ખુલિ ને દિલ છુટાયે ।

સા ય કાર તત્વ ભૈર દિવેક કુઠાયે ॥

સર્વસાક્ષીભૂત હરિ નિત્ય પ્રેમમય ।

“સમસ્ત જગતભરમા જેનો પ્રેમરાસ ચાલી રહ્યો છે, જે પ્રેમમા મત્ત થઈને પરમા પ્રકૃતિ પણ
ખેલી રહી છે, જેના પ્રેમથી મહ અને તારા ફરે છે, સાગરમા અને તેના તરંગોમા જે પ્રેમની ધારા
વહમાન છે, અતરમા કે બહારમા, ન્યા બહારમા પ્રેમ—ભોગમા, યોગમા કે રોગમા આ પ્રેમનો
કુઆરો નેણે છુટે મૂક્યો છે, તેના તરવને કોણ આપ આણી શકે ? સર્વસાક્ષીસ્વરૂપ પરમાત્મા
નિત્ય પ્રેમમય છે”

ઘણુના ઘા કેણુ ઝીલે રે !
 એરણુને ક્યેા ઝોરતો !
 સગપણુના સંગાથીમાં રે !
 એક દી ક્યેા અજ પો !
 એકે ખોડાવું ને ખીલએ રોળાવું
 બેનાં વિવિધ પરિચાણુ,
 તોયે ગતિના થડકારમાં
 એકાકાર—ઢખાણુ,
 તણુખાઓના તારા રે !
 મિલનોના છે મોલવી હોણ !

આ અન્તરની કલતણી
 કરમતનો નહિ પાર,
 બે બાધે ને તેજ જલે
 એ અન્તરની ઘટમાળઃ
 અજ પાને ચારે રે !
 ‘સોડમ’ની ઝડીઓ ઝરી હોણ !

લોહ ધગાવી લુહારીડા એલે
 ઘણુ એરણુ હથિયાર,
 કલવી ટાપી ટાપીને એની
 વસ્તુ થાય તૈયાર !
 હથોડા એવા રે !
 મારીને મૂલ કરે હોણ !

કાયા એરણુ આતમઘણુનો
 ઘા ને સહી નાય,
 તો તો અગોચર લુહારને હાથે
 શુ ને શુ થ રચાય ?
 અનામી એવો રે !
 અમમર જેને હાથ ચડ્યું હોણ !

એ મિત્રો ભેગા થતા એક બીજાને પૂછ્યું 'તમારી પત્નીની તણિયત કેમ છે?' પત્ની માટે અત્યંત કાળજી ધરાવનાર એ ભાઈએ કહ્યું. 'પુરિસી થવાની શરૂઆત જેવું હતું તેની after effects હજી પહોંચે છે' આપણા સમાજની હાલની સ્થિતિ માટે કાંઈ પૂછે તો એમ જ કહી શકાય કે 'સ્વરાજ્ય મળવાની શરૂઆત જેવું હતું તેની after effects હજી પહોંચે છે.'

મહાત્મા ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકા છોડી હિંદમાં આવી વસ્યા તેને લગભગ વીસ વર્ષ થયાં એ દરમિયાન દેશમાં ભરતીઓટ અનેક આવી ગયા. રાજકીય ચળવળો અનેક ચાલી, ૧૯૨૧નો અસહકાર ચુગ, બારડોલીનો મત્તાગ્રહ અને ૧૯૩૦ ની મહાન ચળવળ ભવિષ્યના ઇતિહાસના પાના ગોભાવશે પણ એ મર્વને અને શું? ઘણાંએ સ્વદેશપ્રેમી હૃદયો અક્રમોમ કરે છે કે આપણે હતા ત્યાં ને ત્યાં જ છીએ. નથી રાજકીય ત્રાસત્ર્ય પ્રાપ્ત થયું કે નથી સામાજિક બંધનોમાંથી મુક્તિ મેળવી લેવા, આપણે બંને બાજતમા વધારે પરાધીન થયા છીએ

પરંતુ આટલા બધા નિરાશાજનક ઉદ્દગાગાને ખરેખર ધ્યાન છે? બીજી પ્રગતિ ન થઈ હોય તોપણ એક જ મહત્વનો ફેરફાર—ગતિ—એ કાંઈ જોવાતો નથી. અને ગતિની વિષયો ક્રમશઃ સામાજિક બાજતોમાં ગતિને અંગે થતું પરિવર્તન અપ્રજ્ઞ જણાય છે અવગત, આ પરિવર્તન ગહેરોમાં જ જણાય છે એ વાત સત્ય છે, પણ એ પરિવર્તન છેક નજીક નથી

કન્યાઓનું શિક્ષણ એ પ્રગતિનું પહેલું ચિહ્ન છે પહેલા અમદાવાદની શુભગત કોલેજમાં માત્ર આઠ કન્યાઓ ભણતી હતી અને તેમાંની અઢી મંખ્યા તો પાગમી અને ખ્રિસ્તી કન્યાઓની હતી તે ગિવાય બીજી કાંઈ ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતી કન્યાઓ હતી નહિ આજે સાક્ષીમથીયે વધારે કન્યાઓએ ગૃથામાં ભણે છે અને તેમાં મોટા ભાગ શુભગતી હિંદુ કન્યાઓ છે. વળી લાલશકર મલિકા પાંડરાબામાં પચામથીયે વધારે કન્યાઓ અભ્યાસ કરે છે આ માથે મેડિકલ સ્કૂલમાં ભણતી કન્યાઓની મખ્યા ઉમેરીએ તો ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતી કન્યાઓની મખ્યા લગભગ સો થાય. એક જ શહેરમાં આટલી મખ્યા થાય એ આપણા રૂઢિચુસ્ત અને મુગ્ધ દેશ માટે કીક કહી શકાય. ગયા જમાનામાં ભણેલી સ્ત્રીઓ વિરૂદ્ધ ભાણેા કરનાર કે ગીતો જોડનારના ધરની કન્યાઓ પણ હવે શિક્ષણ લે છે એ ખાસ નોંધવા જેવું છે હાલના બજારમાં કન્યાની કિંમત વધે એ હેતુથી પણ વ્દાય કેટલીક કન્યાઓને શિક્ષણ આપવામાં આવતું રહે. દારણ કે, કેટલાક યુવાનો કન્યા ભણેલી છે કે નહિ એ વિષે હાસ વખતે તપાસ કરે છે.

મુખર્ષિ ઇલાકા, અને ખામ કરીને યુગ્મગત પ્રાત, આગળ પડતો દેશ ગણાય, છતાં બગાળમા શિક્ષણ નેટકુ આગળ વધ્યું છે તેટલું જોપણે ત્યાં હજી નથી વધ્યું યુગ્મગત એ વેપારી દેશ છે અને દરેક સીબની કિંમત રૂપિયા આના પાંચથી થાય છે એ ગણતરી પ્રમાણે ઉચ્ચ શિક્ષણ પાછળ જે સમય અને ધનનો વ્યય થાય છે તે વ્યાજ માથે પાછો વળતો નથી એટલે વેપારી વર્ગના હોદ્દા ઉચ્ચ શિક્ષણ બહુ થોડા પ્રમાણમાં લે છે વળી ૧૯૨૧ના અગદકાર યુગ વખતે વિદ્યાર્થીઓને કોલેજે હોડવાનો ઉપદેશ આપવામા આવ્યો અને એ ઉપદેશ એમના મનમા બગાળરૂપે દેખાવા માટે યુનિવર્સિટીના શિક્ષણની અને ડિગ્રી-ઓની ખૂણ ઠેકડી કરવામા આવી અને લીધે એ શિક્ષણની કિંમત બહુ ઘટી ગઈ અને એના બદલામા ખીલ્લુ દાર્દ ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવાનું સાધન મળ્યું નહિ કોલેજે હોડનાર વર્ગે થોડો વખત કદાચ ગવર્નમેન્ટ ચળવળમા દિગ્ભ્રમ આવ્યો હશે, પણ પછી એ વર્ગ દાર્દ વિશેષ માધના કરી રાક્યો નહિ શિક્ષણની કિંમત જે ઘટાડી દેવામા આવી તે પાછી મેળવતા ઘણો જ સમય લાગશે.

સ્ત્રીઓને ફરવાહરવાની જે છટ હેલાં થોડા વર્ષમા થઈ છે તે ગૌથી વધારે દેખાઈ આવતો ફરક છે મહાત્માજીના દર્શન માટે થયેલી બીડાબીડમા એક બહેનનું ખુદાઈ જવાથી મૃત્યુ પણ થયું એટલી બધી ગખ્યામા સ્ત્રીઓ જાહેર મલામા આવે એ નવા જમાનાનું ચિહ્ન જ ગણાય પહેલાં એવી બીડ માત્ર દિંડોળાના દર્શન માટે કે મિંદુચ્ચ ગોદાવરી-મ્નાન વખતે જ થતી અવખત, હજીય દિંડોળા કે ગોદાવરીમ્નાન વખતે એટલી તે એટલી જ બીડ થતી હશે પણ સમાજમા સ્ત્રીઓ ઉત્સાહપૂર્વક લાગ લે છે નાટક, મિતેમામથી સ્ત્રીઓ માટે અકાગેદી એડકો ગખવાનો ત્રિચાજ નીકળી ગયો છે આનું લાગ્યું પુરુષોને સ્વપત્ની કે પરપુરુષો માટે વિશ્વાસ વધ્યો છે એમ નહિ પણ જમાનાને અનુસરી યુવાનો પત્ની માથે જ એવી જગાએ જમવાની હોમ ધરાવે છે.

‘પ્રસ્થાન’મા એક લાઈએ લખ્યું હતું તેમ એ જમાનો એવો પણ હતો કે મ્ત. સત્યંદનાથ ટાગોરને યુગ્મગતી રાગીત માબજવાનું મન થતા એમણે પોતાના પરમમિત્ર મ્ત. ભોળાનાથ ગાગભાઈને જે જઈ એમની માત્ર માતઆઠ વર્ષની પૌત્રીઓ પામે ગાયન ગવડાવ્યા તે ઉપરથી સહેરમા ‘હોદો’ થઈ ગઈ અને ‘બગાળીજાણુ આગળ છોકરીઓ-ને નવાવી’ એમ કહેવાયું હાય ખરેખર છોકરીઓ મૃત જ ઉપર નાચે છે, છતાં ક્યારી ‘હોદો’ થતી નથી અવખત, જૂના વિચારનાં મણુમે પોને પોતાનામા નિંદા કરતા હશે, પણ એ ‘જાહેર નિંદા’ નો વિષય ગણાતો નથી અસહ્ય શુભગતમા નવગતમા ગળ્યા શેરીએશેરીએ ગવાય અને પુરુષવર્ગ જેવા મ્તય એવો ત્રિચાજ હતો પણ લાલના અગ્યા જેવા વેગધારણ, અમિતય કે જન્ય એમા નહોના આ નરી જનના ગરવામા થોડી ઉમગની દન્યાઓ કે પહેલી યુવતીઓ સુખ્ય શુશ્રીથી બામ લે છે નાના ગાગોની મલાઓમા પણ દન્યાઓ લાડી કે લેજમા પ્રયોગો કરી બનાવે એવા પણ દશ જેવા છે, અને એમાં કાઈને ખામ વાધામર્ધ કશું લાગતું નથી.

પહેરવેશમાં પણ ઘણા પરિવર્તન થયા છે ટ્રાટ અને પાપડીનાં જે પ્રતિષ્ઠા મમાયેલી મનાની હતી તે હવે રૂઢી નથી ખાતીતી થઈ અને પહેરવેશ પોતાનું મ્યાન મરવ પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. ન્યાયની અગત્યમા એ પહેરવેશ અગોચર નથી, એવો સુઘાહો આપી

મુખાઈની દાર્ઢકાર્ટે પણ એની પ્રતિષ્ઠામા વધારા કર્યો છે. એને કાર્ઢ ડાધુ ધારે એ ખીક વૃદ્ધ માતાઓ મોટી ઉમંગના પુત્રોને પહેલા કદી પણ ઉધાડે માથે વરની બદાર નીકળવા દેતી નહિ પણ હવે ઉઠાડે માથે ફરવામા મુલાનો કાધક ગૌરવ મમળે છે, અને ઓઓના મનમાથી પણ એ મળધી વહેમ નીકળી ગયો છે

અડધી મદી પહેલા એક નાગર સ્ત્રી છત્રી ઓઢીને અને ખૂટ પહેરીને અમદાવાદના ગવપુરના મહોદ્વામાથી પસાર થઈ ત્યારે એની એક બનાવ તરીકે તે વખતના રૂઢિપૂજક વર્તમાનપત્ર 'મમશેગબદાદુર'મા નોંધ લેવામા આવી હતી આજે કાર્ઢ એ વાત બાગ્યે જ માની શકે છે. વીમ વર્ષમા તો ઓઓના પોશાકમા અનેક ફેરફાર થઈ ગયા સ્વદેશીની લાવના માથે પહેલા તો એકદમ માદાર્ઢ આરી ગઈ પોતાના કુકુળમા લમ પ્રમગે પણ ઓઓ માત્ર સંદેહ ખાદીના વસ્ત્ર પહેરે એવા પણ દાખવા બન્યા પણ હવે ધીમેધીમે એ માદાર્ઢ ધસાતી વ્તય છે, અને અવેશી વસ્ત્રોમા પણ 'ફેશન' પેસતી વ્તય છે, અને ખર્ચાળ વસ્ત્રો પહેરવામા યુવતીઓ અને વ્તયાઓમા હરીફાર્ઢ ચાલે છે 'રલા'ની પૂવનો દલા વધતો વ્તય છે, તેને લીધે જેટલુ વિગિત્ર, ગામાવ્ય સીલાથી જુદુ, એટલુ 'કલામય' એની લાવના પેગી ગઈ છે પગિણાને અનેક કદગા પોતાકા પણ બેવામા આવે છે

આદ્યમ વર્ષની છોકરીઓને પણ જૂના જમાનાની વડીલ ઓઓ 'માથે ઓઢ' કદી ટોકવા રગતી હતી હવે ઘણી કન્યાઓ અને પછેલી યુવતીઓ પણ ઉઠાડુ માથુ નિયમ તરીકે ગણે છે. જૂના જમાનાની ઓઓ આ પ્રથા તરક બેશઃ ધૂણાની નજરે જુએ છે છતા નરી ઓઓએ બતારી આપ્યુ છે કે માથુ ઉધાડુ ગખનાર મૂમટા કાઢનાર કગતા નૈતિક વર્તનમા કાર્ઢ રીતે બેતગની હોતી નથી

ગૌલાગ્યના જે ચિદ્નો ગણાય છે તે માચવા તરફ સ્ત્રીઓ અતિનાય ખ્યાન આપે છે, અને દેગમા રંગોડા વિધવાઓ હોવા છતા એમ માને છે કે ગૌલાગ્યના ગાલ ચિદ્નો માચવ્યાથી પતિનું આયુષ્ય વધે છે આને લીધે સ્ત્રીના વાળ ઢાપવાનો તો અમમમા પણ વિચાર થઈ શકે જ નહિ એમ ગણાતુ નાની ડન્યા રમતમા માથા ઉપર કાતરનો જગ મ્પદો પણ હરે તો માતા એને ધમકાઈ દાઢતી હવે પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા કુકુળોમા તો કન્યાના વાળ કાગેલા ન હોય એ જ નવાઈ જેતુ ગણાય પછેલી યુવતીઓમાથી પણ કાપેલા વાળવાળી થોડીઘણી મંળી આવે છે વાળ કાપ્યાથી કાર્ઢ પ્રગતિ થતી નથી, પણ વહેમી વાનાવગ્જ કેટલેક અને નાશ પાગે છે

ખાદીની ટોપી અને પહેરણના પોશાકે પોતાનુ મ્થાન પ્રાપ્ત કર્યો છતા છેલ્લા એકાદબે વર્ષથી શ્રીમત યુવાનોમા અગ્રેષ્ઠ ઢગનો પહેરવેશ ધાણુ કરવાની રૂતિ પાઢી વધતી વ્તય છે, અને શ્રીમત યુવાનોના ગરીય કે માધાગણુ ગિથિતના મિત્રો પણ એનુ અનુગ્મણ કરના થયા છે અતિશય આદાર્ઢના આગ્રદના પ્રત્યાગ્તરૂપે પણ આ રૂતિ આરી હોય

આ છતા ગાદાર્ઢનુ મદરર દન્ન ધટ્યુ નથી માલ વસ્ત્ર પહેરનારની ગંખ્યા ધટતી વ્તય છે છતાં ગાદાર્ઢ બળરી ગખનાર સ્ત્રી કે પુરુષ તિગકારને પાપ થાવ એવી ભાવના હજુ મુધી તો નવી જન્મી

આ ગર્વ તો ઉપરહટ્ટા ફેરફારની વાન રૂઈ મમાજની આતગિક વ્યવસ્થામા કાર્ઢ મહત્વના ફેરફાર થયા છે કે નહિ, તે જ પ્રશ્ન અગવ્યનો છે ગાધીજીએ આદિકાથી આગ્યા

પછી તરત પોતાને 'મતાતની' અને 'વર્ણાશ્રમધર્મમા માર્ગનાર' તરીકે જાહેર કર્યા, ત્યારે જૂના વિચારના લોકો હચ્ચાઈ ગયા અને રાજકીય સુધારા માથે મામાનિક સુધારાની જરૂર નથી એવી માનના હદ થઈ ૧૯૨૧ના અમહકાગ્રયુગ વખતે મંમાગ્રસુધારાની વાતો તરફ અસાવ અને કાર્થિ તિગ્રસ્કાગ્રવૃત્તિ લોકોમાં જોવામાં આવતા હતા. ગાંધીજીએ મમાગ્રસુધારાના પ્રયોજાવમાં લીધા નહોતા, અને વિધવાવિવાહ વગેરે તરફ કાર્થિ અગ્રિય બતાવી હતી, તેથી લોકોને એ અર્થ જરૂરના લાગતા નહોતા. તે ઉપરાંત એવી પણ માન્યતા ફેલાઈ હતી કે જ્યારે પગાર્થિ ગ્રન્થ પામે આપણે આપણા હકોની માગણી કરતા હોઈએ ત્યારે આપણી તુટિઓ જાહેર ન કરના એમના ઉપર હાનિ પડે. કમ્બા જોઈએ બીજી તરફથી માન મમાગ્રસુધારાનું કામ કરનાર વર્ગનો એવો આગ્રહ હતો કે રાજકીય લોકો માગવા છતાં આપણી મામાનિક ખામીઓ સુધારવા તરફ લક્ષ્ય આપવાની જરૂર વધારે અગત્યની છે. આમ આ એ વર્ગ વચ્ચે તીવ્ર મતભેદ પડી ગયો. રાજકીય ચળવળમાં લાગ લેનાર મમ્મોડે સમાગ્રસુધારા તરફ દુર્લક્ષ્ય કર્યું અને મમાગ્રસુધારાનું કાર્ય કરનારે રાજકીય હોવાની અવગણના કરી પગિણાએ, એકે કાર્યની મિદ્ધિ થઈ શકી નહિ.

પરંતુ ધીમેધીમે રાજકીય ચળવળ ગિચા પડતી ગઈ તેમજ ગાંધીજીના મમાગ્રસુધારા મળધી વિચારો બદલાતા ગયા, એટલે લોકવૃત્તિ પાછી નવા મામાનિક વિચારો ઉપર લક્ષ્ય આપવા તરફ વળી 'મમાગ્રસુધારા' એ જૂનું અણગમતું નામ બદલાઈ 'મમાગ્રસુધારણા' કે 'મામાનિક પુનર્વિરતના' એવા આદ્ય નામો પડ્યા એટલે એની એ જ વસ્તુ યુવાન વર્ગ પધારી લેવા લાગ્યો.

કાર્થિ પણ મમાગ્રની પુનર્વિરતના માટે ગૌરી વપારે જરૂર એના લક્ષના રિવાજો સુધારવાની છે. હિંદુગામના લક્ષના બધન જેટલા આદ્ય છે, જેટલા ધાનક છે એટલા કાર્થિ મમાગ્રના નથી નવા જમાનાનું એક નુષ ચિદન એ છે કે યુવાન વર્ગને એ બધનો ખૂચવા માડના છે એ બધનોનો હામનો જગની રાત્રિ હજી ધણા ઘોડામાં આવી હશે, પણ એ બધનો અન્યાયકારી છે અને એ તૂટવા જ જોઈએ એમ મોટા લાગને લાગવા માડ્યું છે એક જોઈ જમાના જદ માથેના લક્ષ માટે સાતિના યુવાનોએ વિગ્રાહ ઉઠાવ્યો અને લાયકની મદદ લઈ એ લક્ષ અટકાવ્યું, એ અપણા દેશ માટે ગૌરવનો બનાવ ગણી રાજ્ય એ પગલાના મદ્દ અને નિષ્કર્ષ અનુકરણો પણ કેટલેક સ્થળે થયા અને ઘોડા વખત એમ પણ લાગ્યું કે હવે એક પણ અપોગ્ય લક્ષ શહેરોમાં યુવાન વર્ગ નહિ જ થવા દે પણ શીલના બાગર પેટે યુવાનોનો ઉત્પાદ એ બાગરમાં આજો થઈ ગયો, અને ધણું અમાગર લક્ષ થયા પણ ખરા.

બીજાના અગોચર લક્ષ અટકાવવાના પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયા છતાં કેટલાક યુવકયુવતીઓએ પોને મંદગાનુમાર લક્ષ ઈલા ચોડા વર્ષમાં કર્યા છે, એ એક મદ્દળ મદ્દગાન લેખી રાજ્ય આમા કુમારિ અને વિધવાઓ જાનોના લક્ષનો મમાગ્ર વાચ છે. હજારો વર્ષથી માત્ર પગધીનતાના જ પાડ મીજની હિંદુ ઓઓમાથી મીજમ પણ 'જાડ' એટલે યુ તે મમજી મદ્દ અને તેને અમવમા મુદ્દા જડ એ ખરખર આજાગનન ચિદન ગણાય.

લક્ષની વચ શહેરોમાં એક વધી છે તણવાગ સાતિઓ એવી છે કે જેમનામાં હવે બાગલક્ષ કદી પાનું—અપવાદરૂપે પણ—થવા નથી આ સાતિઓમાં કેળવણી વધી છે અને

તેને લીધે જ લક્ષ્ય વધી છે, એ ચોક્કસ છે. એ બધી જાતિઓ નોંધગિયાત વર્ગની હોવાથી કેળવણી લે છે એ માયુ હરો. પણ ગમે તે રીતે કેળવણી લે છે, એટલે વિચારે. ઉદા. થાય છે અને પગિણાને કન્યાઓની કેળવણી અને લક્ષની વધ વધે છે પણ આ ત્રણુચા જાતિઓ બાદ દરતાં બીજી જાતિઓમા શહેરોમા પણ ધગજવાએ પ્રગતિ થઈ નથી ૧૮૮૧ કરતા ૧૯૨૧ મા બાળલક્ષણ પ્રમાણ વધ્યું છે એ બીના આપણને શરમાવનારી છે, પણ ૧૯૩૧ના વસ્તીપત્રકના આકાશ કાઢવા કોઈ શ્રમ ઉઠાવે તો હાથ ધોડો ધટારો દેખાય

વિધવાના પુનર્લક્ષના નામથી જ હિંદુસમાજ લાડની જતો, અને આદિમુધાગને એમ લાગતુ હતુ કે એ વિષયમા પ્રગતિ કરવી એ મૌથી મુશ્કેલ કામ છે. શરૂઆતમા તો એમ હતું પણ ખુબુ પણ છેલ્લા પચ્ચાત વર્ષમા ગુજરાતની જનતાનો મન આ ગણપમા ધણો અદલાયો છે કન્યાવિક્રય કરનાર જાતિઓમા કન્યાના પિતાને હાનિ ઉપિવા આપી કન્યા પગણવાની અશક્તિને લીધે કુવાગ રહેલા અથવા વિધુ થયેલા પુરુષો જ માત્ર 'દાદલા ધડનારી' આણુવા માટે જ 'વિધવા તો વિધવા' એમ માની પુનર્લક્ષ ખેલેલા કરતા અલખત, એમની હિંમત વખાણુને પાત્ર તો ગણાય જ, કારણ કે જાતિઓ કાઈ અનુભૂત કારણની તપાસ કરતી નથી અને ગમે તે કારણસર પોતાના શિશુનો ભગ કરનારની મગ્ની જ મતાવણી કરવામા પોતાની મોટાઇ મમજે છે

છેલ્લા થોડાં વર્ષમા એવા પુનર્લક્ષો ઉપગત યુવાનોએ પણ વિધવા માથે લક્ષ કર્યો છે એ યુવાનો એવા હતા કે જો ધાતે તો પોતાની જાતિની માગી કન્યા મેળવી શકે, આવા પુનર્લક્ષો તરફ સામાન્ય જનતાએ સહાનુભૂતિ અથવા ઉમંગીનતા બતાવી છે વર્તમાનપત્રો અને માગિઝાએ પણ એમના પગલાને વખાણ્યા છે સુસ્ત મનાતની તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામવાની આકાશ રાખનાર મૂડીભર વર્ગ ગિવાય કોઈ એ તરફ ખુલ્લો નિગ્રહ દર્શાવતુ નથી વિધવાના લક્ષ તરફનો નિગ્રહ ધમાતો જાય છે નેમ' નાણુ અનેક છે વિધવાઓની મખ્યા દિનપગ્નિ એટલી બધી વધી ગઈ અને કરજિયાત વેધવ્યના અનિષ્ટ પગિણાઓ મારેતરફ એટલી હદ સુધી નજર પડવા લાગ્યા, કે સુપ્રસ પ્રાન્તે ધમ્જાએ કે અનિષ્ઠાએ એ પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાની કળ પડી ચાલતા આવેલા રિવાજ મુજબ વિધવાને વેરાગી કરવાના અનેક પ્રયત્ન જના એનુ મન વગગી બની શકતુ નથી એ સત્ય વધારે તરી આપ્યું. વિધવાઓને 'ધાર્મિક' કેળવણી આપી કરજિયાત વેરાઅ પળાવવાની નવી રીતોએ પણ અમુક મંથાઓ દ્વાગ પોતાની નિષ્કળતા ખૂબ અક્ત કરી છે આથી આડે માર્ગે જાય તે કરતા લડે પગ્ને એની લાવના કેટલાક વર્ગમા હિંદુભવી છે વળી ગાંધીજીએ વિધવાવિવાહની તરફેણમા મ્પટ રીતે પોતાનો મત દર્શાવી એના પક્ષમા એક મોટો વર્ગ ઊભો કર્યો છે એ નોંધવુ જ જોઈએ કારણ કે ગાંધીજી જે વિચારો દર્શાવે તે મંડળ કરવા જ જોઈએ એમ માનનાર એ મોટી મખ્યા આપણુ મમાજમા છે વિધવાનુ લક્ષ એ એની સ્વેચ્છાનો વિષય છે, લક્ષનો એને હં છે, મારે મમાજ એમા આડે ન આવી શકે એવી માન્યતા હજી જલુ યોડાની છે વળી વિધવા પુત્રીને એના પુનર્લક્ષમા મદાયતા કરે એવા માગ્યાપ કોઈકે નીકળે છે, પણ વિધવા પુત્રવધૂને એવી રીતે સદાયતા કરી હોય એવો એક પળુ દાખલો જરે એમ નથી જોડે પોતાની પુત્રીના મગ્નુ પછી જમાઈને ફરી પગણાવવાનો યત્ન કરનાર તો અનેક જના ગિચારની ઓએ હોય છે

આત્મચાતીય લક્ષી પણ છટાછવાયાં આપણા પ્રાંતમાં થયાં છે પુનર્લક્ષ જેટલી સહાનુભૂતિ આ બાબતમાં પ્રગતી નથી આનું કારણ એ છે કે પહેલીવારનું લક્ષ યુવાનો કે કન્યાઓ પોતાની પમદગીથી કરે તો માળાપની ગત્તા ગિરિકુલ જતી ગહે, અને એમ સત્તા છોડી દેવા માળાપ તૈયાર હોતા નથી નાતજાતમાં રિવાજ મુજબ લક્ષ કરી લહાવો લેવાની અને 'વાહવાહ' કહેવડાવવાની ઇચ્છા એમની હોય છે વળી જ્ઞાતિજ્ઞાન લક્ષ કરવાથી જ્ઞાતિના રિવાજ મુજબ પૈમાની જે લેવડદેવડ હોય છે તે મદતર બધે ચર્ચા મળે છે તેથી જ્ઞાતિના પટેલોને પણ પોતાની ગત્તા જતી ગહેતી લાગે છે વિધવાએ તો એક વખત જ્ઞાતિના રિવાજ મુજબ 'લક્ષને નામે ઓળખાતા પશુપત્ર'માં પોતાનું બસિદાન આપી હોય એટલે જ્ઞાતિનો અને માળાપનો કર ચૂકવી આપ્યો ગણાય વળી અમુક બેગણ જ્ઞાતિઓ ગિવાય લક્ષવધમાં પણ મદત્તનો ફેફાળ થયો નથી એ કારણથી, તેમજ સ્ત્રી-પુરુષોને પગપર મગાગમમાં આવવાના સ્ત્રોતો બહુ જ મરુચિત હોય છે એને લીધે પણ, યુવકો અને યુવતીઓને વ્યતન પમદગી કરવાનો અવકાશ જ મળતો નથી અને નાની ઉંમરે લક્ષ કરનાર માળાપ તો જ્ઞાતિની બહાર પગણાવવા જેટલા ઉદાર મન ધરાવના જ ન હોય

પરદેશગમનના પ્રસંગો તો લગભગ નિકાલ થઈ ગયો છે એમ ઘણી જગાએથી કહેવામાં આવે છે પણ એ તદ્દન સાચું નથી પરદેશ જઈ આવનાર માણસને જાહેરમાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરી જ્ઞાતિજ્ઞાતિઓને મિષ્ટાન્નથી તૃપ્ત કરવા પડતા નથી એ ખરું છે પણ જૂનું અપવાદો બાદ કરતા લગભગ દરેક જ્ઞાતિ પરદેશ જઈ આવનારને ઘરમેળે નાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની ફરજ પાડે છે હદાય એમ પણ બનતું હતું કે કાંઈ લાગવગવાળી વ્યક્તિઓ પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરવા છતાં કહ્યું છે એમ જાહેર કરતી હતી, અને જ્ઞાતિજ્ઞાતિઓ એમનું એ કમન અમત્ય જાણુવા છતાં મત્ય તરીકે માન્ય ગણતી હતી કારણ કે સત્યનો આગ્રહ એ કાંઈ જ્ઞાતિના આગેવાનોની ફરજ નથી

અન્યાય ખાતર પરદેશગમન કરનાર મુજગતી બહેનો આગળીને બેઠે ગણાય એટલી પણ મળી આવે છે તે ગૌરવની વાત છે પાશ્ચાત્ય કેળવણીની કિંમત આપણે ન જાણવી હોય તોપણ ગુજરાતી કન્યા એકલી પરદેશ એવાનું સાદગ કરે એ પ્રશસ્ત જ ગણાય

ગણિયાની જ્ઞાતિની અસર આપણા યુવાન ગમાજ લેખ ઘણી ચર્ચા છે એમ કહેવાનો એક રિવાજ પડી ગયો છે યુવકોમાં પણ રશિયા મળાથી પુરતકા હાથમાં લઈને કરવાની ફરજન છે પણ એ જ્ઞાતિની માત્રી અમર ચર્ચા હોય તો યુવકવર્ગ માત્ર હાથમાં પુરતકા રાખવાથી જ પોતાને જ્ઞાતિકાર ન ગાની શકે રાજકીય બાબતોમાં કાંઈ ન કરી શકે તો મામાનિક બાબતોમાં ભગપૂર વ્યાપેલા મડાને દૂર કરવા માટે તો કાંઈક પગલા જરૂર લે ગણિયાએ ગાન ગત્યવ્યવસ્થામાં જ્ઞાતિ નથી માંધી, દરેકદરેક વિધવામાં જૂના સ્ત્રીલા છોડી દઈ નવા માર્ગે મહણ કર્યા છે એ વાત યુવકવર્ગના લક્ષ્યકાર ન જ હોય

એમ પણ ફરિયાદ કરવામાં આવે છે કે નવા વિચારોની આગથી ગાયેલા માણસો માત્ર અમુક વેશધારણથી કે 'સેવા,' 'ધગથ,' 'કાતિ,' 'અપનાવનું' ઇત્યાદિ શબ્દોના ઉચ્ચારણથી પોતાને દેશમેવક કે દેશમેતા માને છે આ ફરિયાદ કેટલેક અને સાચી છે દરેક પ્રવૃત્તિમાં બને છે તેમ નહીં રાજકીય અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં પણ માત્ર કાર્યકર્તાઓ કરતા ડોળધાતુઓનો જથ્થો બહુ વધારે હોય છે એવા કરવાની ઇચ્છા કરતા

નેતા બનવાની હોંસ ગાંધીનાની સખ્યા ઘણી મોટી હોય છે. દેશના જુદાજુદા ભાગોમાં લગતી પરિપદોમાં માત્ર હાજરી આપવામાં જ દેશસેવાની મહાત્મિ માનનારા પણ કેટલાક હોય છે જૂના જમાનામાં દીલાટપદક કુળના માત્ર એ બાહ્ય ચિહ્ન ખાતર જ પોતાને પવિત્ર જીવન ગાળનાર તરીકે મનાવવા આગ્રહ ગાંધીતા હતા, તેમ આજે ઘણા ખાદી પહેરનારા માત્ર એ એક જ ચિહ્ને દેશમેવક ગણવાની અપેક્ષા રાખે છે ખાદીધારીઓમાં પણ માયા સેવકો કેટલાક હશે જ. પણ એ એક જ ચિહ્નથી બીજા કરતા પોતાને કાંઈક વિશિષ્ટ વ્યક્તિ મનાવવાની આકાંક્ષા રાખનારા, મમાજ પ્રત્યેની કાંઈ પણ કુજ બનત્યા સિવાય જ સમાજ ઉપર પોતાના લગ્નપોષણનો બોને મૂકવા માગે છે. એક જાણે કંઈ હવે તેમ—

“ટાપી પહેરે વસ્તુ ગુણ, નહિ વેરા નહિ વેક,
બાવો બાવો સહુ કરે ને સુખે ભારે પેટ”

એ જૂની કહેવતમાં ‘ટાપી’ને બદલે ‘ખાદી’ અને ‘બાવો’ ને બદલે ‘નેતા’ મજાદ મૂકીએ તો આજના ઘણા કહેવાતા કાર્યકર્તાઓને આગાહ લાગૂ પડી શકે!

સાપ્તિકાની સત્તા જગ પણ દીલી પડી નથી અને ઊલટી સાતિકા નવાં ક્ષેત્રોમાં પોતાની મત્તા જમાવતી જાય છે. મ્યુનિસિપાલિટી કે ધાગમભાની ચૂટણીમાં, તોડરીઓ આપવામાં, એવાં અનેક કામોમાં માણસો પોતાના સાતિકાઓને જ મદદ કરે છે, અને બીજા સાતિકો માણસ ગમે તેટલો વધારે લાયક હોય તોપણ એને મદદ કરતા નથી. સાતિકોના તક, ગોળ, એકાદ વગેરેની ચુચવણીને લીધે કુવાગ રહી જનાર પુરુષો પર-સાતિકાની વિધવા સાથે પુનર્લગ્ન કરે છે પણ એ તણાહારથી સ્વજાતિકાની કન્યા મેળવી શકતા નથી સાતિકાના મુજબ હજારો કપિયા આપવાની અશક્તિને લઈ ને પણ કેટલાક માણસો પરસાતિકાની વિધવા સાથે પુનર્લગ્ન કરે છે, પણ એ ગિવાજ ઝોછો કરીને એમને કાંઈ કન્યા આપતુ નથી. એટલે અંતે સાતિકોની સત્તા છે જ અનાયાથ્રમોમાંની એકાદ કન્યા પરણવાની જાહેરખબર આવતા દોઢમો જમો ઉમેદવારો નીકળી આવે છે અનાયાથ્રમમાં ઉછરેલી, માથાપ કે કુળની કાંઈ પણ માહિતીવિનાની કે દ્વાય અનાગમ કન્યા માટે પણ આટલા બધા ઉમેદવારો મળી આવે તે માટે આપણે હર્ષ બતાવીએ પણ એ ઉમેદવારોની પાછળ સાતિકાના જીવે જ જાણીને જા તો નાતમાં કુળ નીચુ ગણાતુ હોવાથી, અથવા પેસા આપવાની અશક્તિ હોવાથી કે પેટાનાતિકા અતિગમ નાની ધર્મ ગર્ભ હોવાથી પોતાની સાતિકાની કન્યા ન પામી શકનારા જ એ બધા ઉમેદવારો હોય છે સાતિકાની મત્તા તોડવા માટે જ ઉમેદવાર થનાર એ દોઢમો બમોમાથી એક પણ ન નીકળે અપગ, કમઅક્કલ, કે ગમે તેની નાકાયક પણ પોતાની સાતિકાની કન્યા મળી શકતી હોય તો કાંઈ નાતબહારની કન્યા લેવા તેવાર થતુ નથી પણ ગજાકીય અજવલે મત્તાની બીક છોડાવી તેના પગિલામરૂપે સાતિકા પોરોની મત્તા ઝોછી તો ધઈ છે જ, અને કેટલાક યુવાનોમાંથી એમની બીક જતી ગઈ છે વળી પુનર્લગ્ન કે આત્મજાતીય લગ્ન જેવા સાતિકાની નજરે ચુનારૂપ ગણાતાં કૃત્યો કરનારને નાત બેગી મળી નાતજડાગ તો મૂકે છે, પણ એમની બીજા કનડમત ખાસ કરવામાં આવતી નથી, અને કરવામાં આવે તોપણ તે અસ્પાયુષી નીવડે છે.

અનેક દષ્ટિબિંદુથી જોતાં સમાજની ગિથિતિ માટે અફમોમ કરવો કે હર્ષિત થવું તે નક્કી કરવું થયું જ મુશ્કેલ છે મૂંઝાસર કન્યાઓ ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતી થઈ તે માટે હર્ષ કરીએ ત્યાં ૧૯૨૧ કરતાં ૧૯૩૧ માં સ્ત્રીશિક્ષણમાં માત્ર અડધો ટકા વધારો થયો છે એ વસ્તુ મામી આવીને ઊભી રહે છે ! કેટલાક વીરલ યુવકયુવતીઓ આંતર્રાષ્ટ્રીય લક્ષ્ય કરે કે માઆપે ગોઠવેલા અયોગ્ય લક્ષ્ય મામે જાડ ઉઠાવે એને પ્રગતિનું ચિહ્ન ગણીએ ત્યાં હમરો લક્ષો સારડા કાપદા જેવા નરમ સુધારાના કાપદાનો છડેચોડે લગ કરીને થાય છે એ વસ્તુ કેમ બૂલી જવાય ?

આપણા દેશમાં મહાત્મા ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ અદ્વિતીય છે એમણે મમાજ સુધારાના કાર્ય તરફ અરુચિ જતાવી ત્યારે લોકો એકદમ પુગણા મત તરફ ઢળી પડ્યા. એમણે એ તરફ રુચિ જતાવી અને એના કાર્યમાં પ્રત્યક્ષ કે પગેક્ષ મહાયતા આપી ત્યારે લોકોને મમાજસુધારા તરફ બહાર પડવાની ' ધમકા ' ઊભાઈ આવી આમ એક જ વ્યક્તિ ગમે તે ક્ષેત્રમાં મમમત દેશને પોતાના ધાર્યા મુજબ દોરી શકે એ ગાંધીજીના વ્યક્તિત્વ માટે બાદ જ ગૌરવલયું છે, પણ દેશની જીવિશક્તિ માટે તો નથી જ. જે ગાંધીજીએ પણ માત્ર રાજકીય પ્રવૃત્તિનો જ આગ્રહ રાખ્યો હોત તો મમાજસુધારા તરફ સામાન્ય જનતાનું લક્ષ કદી પણ દોગત નહિ જ હજિનપ્રવૃત્તિ એમણે હાથમાં ન લીધી હોત તો મમાજસુધારાના એ અતિ અગતના અમ તરફ પણ લોકો ઘૂણાની નજરે જોતા હોત દેશની મર્વ પ્રવૃત્તિ વિષે વિચાર કરવાનું કામ તો ગાંધીજીનું જ છે અને આપણું કામ તો માત્ર એ વિચારોને આચારમાં મૂકવાનું જ છે એમ ઘણા લાણેલાગણેલા ગાણુસો પણ માને છે આવી પરિગિથિતિ જોતા એમ થાય છે કે ગાંધીજી ખરેખર સનાતની હોત તો આપણા દેશનું શું થાત ? એમના જેવી મહાન વ્યક્તિ માટે અત્યંત પૂન્યભાવ રાખવા છતાં કે એમની દરેક પ્રવૃત્તિમાં મક્રિય ફાળો આપવા છતાં આપણે આપણી વિચારશક્તિ ન ગુમાવીએ તો જ એમનું નેતૃત્વ સફળ થયું ગણાય

દેશમાં જે જગૃતિ આવી છે તેને પગિણામે મૂંઝાસર યુવકો અને યુવતીઓમાં પણ માત્રી હિંમત આવી હોય, અને રૂઢિવિરુદ્ધના કાર્યો પ્રત્યે મમાજ સહાનુભૂતિ નહિ તો માત્ર ઉદાસીનતા પણ જતાવે અને પ્રત્યક્ષ મતાવણી ન કરે, તો એ પ્રગતિની શરૂઆત ગણી સકાય. મતાવણીથી જ ડરીને ઘણા જ માણુઓ નવા વિચારોને આચારમાં મૂકતા અચકાશ છે. વળી આ જમાનો અનુકૂળનો છે અને બીજા તે પહેલેથી એવી આશા ગમીશું.

સૈરવિહાર

“સૈરવિહારી”

ઇલકાણુ આવે બેડયુ—એ રાગ
 ચળકન્તી આવે ચૂદડી
 મલકન્તી આવે નાર રે
 માગે લાલ રંગીલી ચૂદડી
 મારા માન્યેટરના મોવડી રે
 વીગ તમને વીનવુ
 મારી ચૂદડી કાતી આલ્ય રે મારી૦
 મારા લીવરપુલના વણકર રે
 વીગ તમને વીનવુ
 મારી ચૂદડી વણી આલ્ય રે મારી૦
 માગે જર્મનીના રંગાગ રે
 વીરા તમને વીનવુ
 મારી ચૂદડી રંગી આલ્ય રે મારી૦
 મારા લડનના વેપારી રે
 વીરા તમને વીનવુ
 બોટે ચૂદડી મોકલાવ્ય રે મારી૦
 મારી રેલવેના રાખ રે
 વીરા તમને વીનવુ
 રેલે ચૂદડી મોકલાવ્ય રે મારી૦
 મારા શહેગના દરજ્જા રે
 વીગ તમને વીનવુ
 કોર ઝિંગર સયે મેલી આલ્ય રે મારી૦

મારા ગામના બેન્ડવાળા રે
 વીગ તમને વીનવુ
 અગ્રેજી બેન્ડ વગાડય રે મારી૦
 મારા શહેરના ચૌટામા રે
 વગધોડામાં નીમરુ
 મારી ચૂંદડી હહેરે જય રે મારી૦

કાંઈ કહેશે આમા સ્વતંત્ર મર્જન ક્યા છે ? આતો ચાલુ ગરબામા થોડા શબ્દોનો ફેરફાર કરી ગાઈવી દીધુ છે પણ એમ હોય તો તો આ ખરેખર જ લોક સાહિત્ય-ગરબાસાહિત્ય થઈ ગયું ! ગરબાસાહિત્યનું ખરું રહસ્ય જ એ છે કે તેમા નવું ગીત કગવાને કાંઈ એક ગીત લઈ તેમા થોડો જ-ઝાઝો નહિ-ફેરફાર કરી નવું ગીત ગરવું પડે છે, કાંઈમા માત્ર ટેકની એક પકિત જ બદલાવવાની હોય છે અને નવું ગીત બની જાય છે જેમકે

ઓહ્યા પાદડાને ઊડાડી મેલો રે પાદડુ પરદેશી
 કાંઈ આને ગજદ્રોહી ગીત ન માન્યો જમની સાથેના સુદ્ધ વખતે લેકો વાત કરતા કે
 “ઝમરિયાઝાલા” વાળું ગીત મગકારે બધ કગવ્યુ છે તેમ કાંઈને લાગે કે આ પરદેશી ગરકાર મામેનું ગીત છે, પણ એમ નથી અહીં પરદેશીનો તો ઈર્થ અર્થ જ થતો નથી થતો હોય તો પણ કાંઈ પરદેશી સગકાર પાદડુ નથી કે તેને ઊડાડી મેલાય અહીં તો અર્થ થતો હોય તો ધગી દીકરી એવો અર્થ થાય છે દીકરી માણસ તો પરદેશી પાદડુ જ છે ને !

ઓહ્યા પાદડાને ઊડાડી મેલો રે પાદડુ પરદેશી
 એનો મમરો આણે આબો રે પાદડુ પરદેશી
 એ તો બહેન લેતો આબો રે પાદડુ પરદેશી
 એ બહેન્યે બેગી નહિ જઈ રે પાદડુ પરદેશી

વગેરે વગેરે હવે બીનું ગીત જુઓ

ગતુ ગતુ ગુલાબનુ ફૂલ ગુલાબમા રમતીની
 એનો મમરો આણે આબો ગુલાબમા રમતીની
 એ તો બહેન લેતો આબો ગુલાબમા રમતીની
 એ બહેન્યે બેગી નહિ જઈ ગુલાબમા રમતીની

કાંઈ ગીતમા માત્ર વિશેષ નામ જ બદલાવવાનું હોય છે જેમકે કાઠિયાવાડના મધ્યમાં “ધોગજના ઢોલિયા” હોય તો ગુજરાતની ગરહ ઉપરના ભાગોમા “ધોજગના ઢોલિયા” કે “ધધુકાના ઢોલિયા” આવે તેમ ઉપરના ગીતમા પણ મે થોડો ફેરફાર કરી નવું ગીત કર્યું છે કેટલાક માને છે કે લોકગીતમા ભલે અર્થ ન હોય તો સાલે પણ વર્ણમગાઈ કે અનુપ્રામ તો હોવો જ જોઈએ હવે મારે કાંઈ લોકગીત વિશે ઈર્થ કહે તો તેની માથે શાસ્ત્રાર્થ નથી ગરવો કારણ કે લોકગીત વિશે જે ઈર્થ કહે તે માથુ કે લગભગ માથુ હોય છે પણ માગ કાવ્યના આશેપનો તો જવાબ દીધા વિના સાલે નહિ આ માગ ગીતના અમલ દાખવાળા ગીતમા

માગ ગામના સુતારી રે વીગ તમને વીનવુ,

એવી પકિત આવે છે તેમા ક્યા વર્ણમગાઈ છે ? અને ‘વીગ’ ને ‘વીનવું’ની વર્ણમગાઈ છે તે તો મારામા પણ આવે છે ! પ્રામ માગમા નથી, તો પલામા પણ નથી !

આ ગીત માટે મારે મુખ્ય કહેવાનું છે તે તો એ કે તેમાં ખરેખર લોકગીતનો ભાવ છે લોકગીતમાં કવિના અમાધારણ—અસામાન્ય વ્યક્તિત્વને સ્થાન નથી, તેમાં તો સામાન્ય લોકસમાજના કોડ માત્ર મૂર્તિમન્ત થવા જોઈએ, અને મારા દાવો છે કે ઉપગના ગીતમાં આપણા સ્ત્રીસમાજના કોડનો પડધો છે—અરે પડધો પણ જોનો ?—અસલ ધ્વનિ છે

આજકાલ ગરબા માહિત્યની કલા ઘણી વિસ્તરતી જાય છે આ જમાનો જ ટેલોક કહે છે કે કલાવિસ્તારનો છે કલા કલા વચ્ચેની સીમાઓ ઓગળી જવાનો છે એટલે જ કવિશ્રી ન્હાનાલાલે ગદ્ય અને પદ્ય વચ્ચે અપદ્યાગદ્ય નાખ્યું એટલે જ આપણા નાટ્ય-વાર્તા-કારોએ નાટ્ય-વાર્તાઓ અને વાર્તા-નાટક લખ્યા એટલે જ આપણા ગાનલેખકોએ અને તેથી પણ વિશેષ આપણી ગમ લેનાર બહેનોએ ગરબી અને ધ્રુવ ગેય સાહિત્યની વચ્ચેનો ભેદ બૂસી નાખી ગમે તે ગેય કૃતિને ગોળ કરીને ગાવા માડ્યું વચ્ચમાં તાળી પડી શકે એટલે જાય !

આ ગાવાના અખતરામાં મને એક નવીન અપૂર્વ ગરબો યોજવાની પ્રેરણા થાય છે. તે ગરબાનો રાગ છે ગઝલ—સાખી કાઈ કહેશે કે ગઝલ અને સાખીનું મિશ્રણ મારા પહેલા શ્રીયુત બુલબુલે કરેલું છે પણ તેમણે એ રાગ ગરબામાં યોજી શકાય એવું ઓછું જ કહી કહેલું છે ! એમ તો દુનિયામાં બધું છે પણ—ચાંચકસત્તર દર્લમ ! ત્યારે ગઝલ—સાખીનો એક નમૂનો આપુ છું કેટપના ન્યા જાય ત્યા જ્યા દઈ છું

ગઝલ—સાખી

અહા આ વિશ્વની અદર, અરે આકાશને બદર
તિથિ આમોતણી પદર, જગ્યો છે ચોકમા ચદર

જગ્યો ચારુ ચદમા માણેકારી રાત,
ગરબા ગોળ ધૂંધી રહ્યા જેમ ચૂંડીએ ભાત
બિછાવી આદની ચાદર, શહેરે ને વળી પાદર,
ન રોકે વાયુ કે વાદળ કરો એ ચદનો આદર
ગગન તણા ગરબા મહી દીપક ચદ્ર સુદાય,
કાણેથી કિચ્છો મસા તારા ટમટમ થાય.

લગાવી નયનમાં અંજન, કરી અગો તણુ લજન,
કરો ગરબાતણુ ગર્જન, રુડી લહાણી તણુ દર્જન

તમને કદાચ લાગે કે ગઝલ તો ગરબે શી રીતે બવાય ! પણ નહિ ગઝલ પણ ગોળ ફરીને ગાઈ શકાય, અને તે પણ ત્રણ તાળીના ગરબાની રીતે તાલ હું બનાવી આપું

અહા આ વિશ્વની અદર

અરે આકાશને બદર

બહુ સગમ થશે અને આતો ગઝલનો એક જ પ્રકાર થયો હજી પણ ગઝલની અનેક જાતોના ગરબા થઈ શકશે ગસ લેખકોને પણ મારે કહેવાનું કે બીજા ગસડા જેટલી જ ગઝલો લખવી મહેલી છે તેમાં પણ તમારે પ્રાસના ત્રામથી બચવું હોય તો ચોયુ ચરણુ ટેવતુ ગખી ગજશે થોડા જ દિવસોમાં હું તો માનું છું ગસધુગમાં ગઝલજમાનો આવી શકશે. મત્યનારાવણુની કથા અને લગવદ્ગીતા જે ગઝલમાં થઈ શકે તો ગમડા કાય નહિ વાડા

રુઝવતું રમરણુગાન

રણુગાનલાલ લી વાચક

(૫૨મી)

વધે દિગુણ રોપથી, યદિ હું એ ચહું રોકવા,
અશક્ત વહવા દઉં, વહન યાકતું અશુભ !
યદા સમવવા ચહું રમરણુ વિસ્મૃતિનીરમાં,
શમે, અશમ એ અન્નત્રય પળે ફરી ઊભટે !
પળેપળ યદા પ્રવૃત્તિરત હું રહું તો વળી,
અઠારણુ ઉરે બળે અનલભઠ્ઠી દેા કારમી !
થયુ અસહ આ બધુ અકથ વૈપરીત્યે, અને
ખમે ન પણ શોક શંકુ, વણુઆશ રહેવુય શે ?

પરોરજસ શી પ્રસાદતણી જ્યોત તારી અગી,
ખૂંડી, તિમિરના મહાખંડ મહીં તે અખોખ્યો મને !
અહો ! મરણુમિ વિશે મલયવાત હી જિતરી,
હીંડી અવનિપાર, માત્ર પડવા જ વેયા ઉરે !
રચી પળપળે અહીં અમૃતઅક્ષરી સહિતા
તણું રુઝવતું હવે રમરણુગાન ગાવું ન કાં ?

નાનપણમાં શેરલોકે હોમ્સની વાર્તાઓ વાંચી આપણામાંથી ઘણાઓએ લવિષ્યમાં ડિટેક્ટિવ થવાનો વિચાર કર્યો હતો પણ એ વિચાર માગ મિત્ર વચનતગય પેડે અમલમાં મૂકનારા બહુ થોડા હશે.

ગ્લોબોમાં મુજાર્કમાં વચનતગયને ત્યાં જઈ ધામા નાખવાથી મને ખૂબ નવું જાણવાનું મળતુ અને જુદીજુદી જાનના અનુભવો રૂના, મનુષ્યસ્વભાવનો અભ્યાસ કરવાની પણ સારી તક મળતી.

ગયા ઉનાળાની ગ્લોબોમાં હું એમને ત્યાં આગળથી ખબર આપ્યા વગર જ જઈ પહોંચ્યા હિમાયુ મેન્શનમાં પાચમાં માળ ઉપર એમનો નાનકડો પણ સ્વચ્છ અને સુવડ ફ્લેટ હતો.

મેં ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં વચનતગયની પામે એક ગૃહસ્થ બેઠા હતા અને બન્ને જણા આ પીતા હતા વચનતગય માગ સાથે આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યા અને બોલ્યા ‘ઓહો! તમે આવી પહોંચ્યા છો! તમે આ પીધી જણાય છે!’ મેં કહ્યું ‘તમે માણસનું મો જોઈ કહી શકો છો કે તેણે આ પીધી છે કે નહિ, જમ્યો છે કે નહિ, એ વાત તો હું જાણુ છું મેં ટ્રેનમાં આ તો પીધી છે પણ હું અહીંની આ કાર્ડ જતી કરવાનો નથી!’

અમે ત્રણ જણા બેઠાબેઠા આ પીતા હતા તે વખતે વચનતગયે પેલા ગૃહસ્થને કહ્યું ‘શકરભાઈ, આ કનૈયાલાલ મારા પરગ મિત્ર છે, અને માગ ધધામાં અમે બે જણાએ ઘણી વખતે જોડે કામ કર્યું છે તમે તમારી વાત શરૂ કરવા માડી હતી એટલામાં જ એ આવી પહોંચ્યા મારે તમારી વાત ફરી પહેલેથી કરો!’

શકરભાઈ બોલ્યા “માગ પિતા ઇણા વચ ઉપર અમને ત્રણ ભાઈ એને મૃદાને ગુજરી ગયેલા પછી અમે અમારી મહિયારી મિત્રકત વહવી લીધી અને માગ મૌથી મોટા ભાઈ કાશીભાઈ વેપાર મારે આફ્રિકા ગયા બીજા ભાઈ સુનીલાલ ને વખતે લાલતા હતા. લાલુવાનુ હોડી દીધા પછી તેમણે જુદીજુદી જાતના ધધા કર્યા પણ કઈ ઠેકાણે પડ્યા નહિ એટલે એ મારી જોડે અમદાવાદમાં રહેતા હાલમાં બેએક મહિનાથી જ હું મુજાર્કમાં રહેવા આવ્યો છું અને વેપાર કરુ છું.

“ત્રણેક મહિના ઉપર અમાગ દૂરના કાકા કાકિયાવાડમાં ગુજરી ગયા એમણે ઝવેરાતના વપારમાં બહુ સાગ પૈમાં ભેગા કરેલા અને લગભગ પાખ લાખ રૂપિયાની મિલકત મૃદા ગયા હતા એમને મતાત ન હતુ, અને એમણે મરતી વખતે વીસ કર્યું તેમાં પોતાની તમામ મિલકત મારા ભાઈ કાશીભાઈને આપી ગયા કાશીભાઈ નાનપણમાં એમની પાસે રહેતા અને અમાગ કાકાને એમની તરફ અગ્રણથી જ બહુ પ્રેમ હતો અમે કાશીભાઈને ખબર આપી એટલે એ આફ્રિકાથી મુજાર્ક આવવા નીકળ્યા એમને તેડવા માગ ભાઈ સુનીલાલ

અમદાવાદથી મુબાઈ ગયા એમની સ્ટીમર ગયા ફેબ્રુઆરી મામતી ૨૦ મી તારીખે આવવાની હતી ૨૧ મી ફેબ્રુઆરીએ એમણે મારા ઉપર તાર મૂક્યો કે મારે મુબાઈમાં કામ છે તેથી બે ત્રણ દિવસ રોકાઈ ગયો છું, પછી ૨૩ મી તારીખે કાશીભાઈ અમદાવાદ આવી પહોંચ્યા સુનીલાલને વડોદરામાં કામ હતું તેથી ત્યાં બિતરી ગયા છે અને બપોરની ગાડીમાં આવવાના છે એમ કાશીભાઈએ મને કહ્યું બપોરે ઓફિસમાં હતો ત્યારે સુનીલાલ રેશન ઉપરથી બારોબાર આવીને મને મળી ગયા તે વખતે મેં તેમને છેલ્લા જોયા તે દિવસે રાત્રે તે ઘેર ન આવ્યા પણ તેમાં કંઈ અસાધારણ ન લાગ્યું, કાગળ કે ઘણીવાર કાંઈ મિત્રને ત્યાં સુધી રહેવાની એમને ટેવ હતી ખીજે દિવસે સવારે એમનો ટપાલમાં કાગળ આવ્યો તેમાં એમણે લખ્યું હતું ‘ મને કાંઈ રસ્તા સૂઝતો નથી તેથી હું આપનાત કડું છું ’ ”

ગરબાઈએ મોતાના ગળવામાંથી એક પગખીડિયું કાઢી વમન્તરાયના હાથમાં મૂક્યું અને કહ્યું ‘ આ તે કાગળ સુનીલાલના જ આ અક્ષર છે એમ મારી ખાતરી છે ’ વમન્તરાયે કહ્યું ‘ પણ તેમને આપઘાત કરવાનું કારણ શું ? ’ ‘ એમને દેવા બહુ થઈ ગયા હતા અને એમના લેણદારો બહુ હોવાનું કરતા હતા ખાવાના પૈસા પણ એમની પાસે નહોતા એટલે હું મારી જોડે એમને રાખતો એમને દીવાની જેલમાં મોકલવાની પણ એમના લેણદારો તબવીબ કરતા હતા ’

‘ એટલી બધી ખગળ સ્થિતિ હતી ? ’

‘ હા, પૈસાની ખાખતમાં એમની વાત જ ન પૂછી પહેલા એક ટેકાણે નોકરીમાં હતા ત્યાં પૈસાનો ગોટાળો કરવા માટે એમને જેલમાં પણ જવું પડ્યું હતું ’

‘ હીન્, તમારા કેગમાં મને વધારે ને વધારે રગ પડતો જાય છે આગળ ચલાવો ’

‘ પછી તો મેં સુનીલાલ માટે ટેંગેર તપાસ કરાવી, પોલીસમાં ખબર આપી, પણ કંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ એમના શરીરના ઘર્ષ નામનિશાનનો પણ પત્તો ન લાગ્યો શું કરવું તેની મને સમજ ન પડી પણ માર્ક કાલે એક વિચિત્ર બતાવ બન્યો જોગેશ્વરીના મારા બગલામાં અગે રાત્રે અગામીમાં સૂતા હતા ગરબે બે વાગ્યાને સુમારે હું અડધો જાંઘમાં અને અડધો જાગૃત અવસ્થામાં હતો તે વખતે મેં કાઠને “ બધ કરો, એકદમ બધ કરો ” એમ બૂમ પાડતા માળખ્યુ મારી ખાતરી છે કે એ અવાજ મારા લાઈ સુનીલાલનો હતો હું એકદમ ત્રગી બેઠ્યો કાશીભાઈ અગામીમાં જ સૂતા હતા તેમને જગાડ્યા અને ધગના ખીજા માણુગોને પણ જગાડ્યા અને ધગમાં અને આનુબાનુ રોધ-ખોળ કરી ફાનસ લઈ રસ્તા ઉપર હું અને કાશીભાઈ દૂર સુધી જઈ આવ્યા પણ કંઈ પત્તો ન લાગ્યો પછી મને મવારે તમારી મલાહ લેવાનો વિચાર થયો ’

વમન્તરાયે પૂછ્યું ‘ તમારા કાગીભાઈને ખાચ લાખનો વાગસો મળવાનો હતો તેનું શું થયું ? ’

‘ એ તો અમારા કાકાના ખીજા મગાઓએ તકરાર લીધી કે મગનાં તો એક વરમથી દીવાના થઈ ગયા હતા અને આ વીલ તો બનાવટી છે એમણે ત્રણ વર્ષ ઉપર કરેક કહેવાતું ખીજા વીલ રજૂ કર્યું હવે તો મામલો કોર્ટ ચડ્યો છે જે થાય તે ખરું. ’

વમન્તરાયે કહ્યું ‘ હીન્ તમારે હમણા જવું હોય તો ત્રગો ત્રણ વાગે તમે અહીંઆ આવજો અમે તમારી જોડે તમારે બગલે આવીશું ’

શંકરભાઈ ના ગયા પછી વસન્તરાયે મને પૂછ્યું ‘કેમ આમાં તમને શું લાગે છે ?’ મેં કહ્યું ‘મને તો કાંઈ મમજણ પડતી નથી ખૂન કરનાર માણસ તો ખૂનના ભોગ થઈ પડેલા માણસના શરીરને સતાડી દે, પણ આપઘાત કરનાર માણસ પોતાના શરીરને કેવી રીતે સતાડે ? એ શરીર તો મોડુવહેડું જડવું જ બેઈએ મને તો લાગે છે કે સુનીલાલનું એના કાઈ દુશ્મને ખૂન જ કર્યું હોવું જોઈએ’

અપોરે જમીને ખાટલા ઉપર સૂતાંસૂતાં મેં કહ્યું ‘દરિયાનો પવન અહીં બહુ સગમ આવે છે’ મારા મિત્રે કહ્યું ‘હા, અને તમે તો ગઈ કાલની રાત ટ્રેનમાં કાઢી છે એટલે એ પણ તમારે ઊંઘી જવા માટે સારું બદાનું છે મને કાંઈ વાત કરાવનાર નહિ હોય તો હું વિચાર પણ બરોબર કરી શકીશ’

ત્રણ વાગ્યાને ટકોરે શંકરભાઈ આવી પહોંચ્યા આ પીને અમે ત્રણ જણા વર્મંતરાયની મોટામાં શંકરભાઈને બગલે જવા નીકળ્યા વસન્તરાયે રસ્તામાં શંકરભાઈને પૂછ્યું ‘તમારા કાશીભાઈ ઘરમાં કાઈ સપાટ કે ચપલ પહેરે છે ?’

શંકરભાઈએ આશ્ચર્યચકિત થઈને જવાબ આપ્યો, ‘હા, મને યાદ છે ત્યાં સુધી એડીવાળી સપાટ ઘરમાં પહેરે છે’

અમે જોગેશ્વરી આવી પહોંચ્યા. શંકરભાઈનો નાનકડો બગલો ચારેબાજુએથી વૃક્ષોની ધટાઓથી ઘેરાયેલો હતો એટલા ઉપર જોડા પડ્યા હતા તે નીચા નમી વસન્તરાયે તપાસ્યા કાશીભાઈ અદર દીવાનખાનામાં બેઠા હતા શંકરભાઈ બોલ્યા ‘કાશીભાઈ, સુનીલાલની તપાસ કરવા હું વસન્તરાયને અહીં લાવ્યો છું વસન્તરાયનું નામ તો તમે સાબળ્યું જ હશે’ વસન્તરાયે કહ્યું ‘શંકરભાઈ, તમારા ભાઈ સુનીલાલ જીવે છે એમ મારી તો ખાતરી થઈ ગઈ છે’

‘હૈં! શું કહ્યો છો ? ક્યા છે ?’

‘આ ઘરમાં જ છે’

અમે બધા વસન્તરાય સામે આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યા

‘આ દીવાનખાનામાં જ છે,’ એમ બોલી વસન્તરાયે કાશીભાઈ પાસે જઈ, એકદમ એમની કાળી દાદી જોરથી ખચી આખી દાદી તો ન નીકળી આવી પણ વાળની થોડી લટો ખેંચાઈ આવી

વસન્તરાયે કહ્યું ‘સુનીલાલ બધું કબૂલ કરી દે છે ? કે પહેલાં હું જાણુ છું તેટલું કહું અને બાકીનું તમે કબૂલ કરશો ?’

કાશીભાઈ—સુનીલાલ—ચુરમે થઈ વસન્તરાયને તમારો માગવા ગયા, પછી નાસી જવા પ્રયત્ન કર્યો આખરે ખુરશીમાં બેસી જઈ બોલ્યા ‘હું બધું જ કબૂલ કરી દઉં છું હવે છાનું રાખવામાં કઈ માલ નથી. વસન્તરાયને હું ઝોળાખુ છું.’ વસન્તરાયે કહ્યું ‘તમે નાસવાનો પ્રયત્ન કરશો તો મારા શોકર તરીકે આવેલા પોલીસ પાસે મારે તમને બેડી હમણા જ પહેરાવવી પડશે. હવે તમે મુંબાઈમાં કાશીભાઈને તેડવા આવ્યા પછી શું બન્યું તે બધી હકીકત કહો.’

સુનીલાલ બોલ્યા ‘મારા કાશીભાઈ મુંબાઈ આવી પહોંચ્યા તે જ રાત્રે અમે બે જણ અમદાવાદ આવવા નીકળ્યા નર્મદા નદીના પુલ પાસે એન્જિન બગડી ગયું. ત્રણ

કલાક ખોટી થવું પડશે એમ અમને કહેવામાં આવ્યું ઉતારુઓએ આ ત્રણ કલાક બિંબીને જ પચાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો પછી મેં કાશીભાઈ બોડે પૈમાં મળધી વાત કરી મેં કહ્યું કે તમારા પાચ લાખમાંથી હું દેવામાંથી મુક્ત થાઉં એટલું મને આપવો પણ એમણે તો એક 'રાતી પાઈ' પણ મને આપવાની સાફ ના કહી મને એમના ઉપર ગુસ્સો ચડ્યો મને વિચાર આવ્યો કે હું કાશીભાઈ હોઉં તો કેવું સાદુ! પાચ લાખનો દહેલો મળે અને લેણું દારોના ત્રામમાંથી હું બચી જાઉં અમાગ સેકન્ડ કલાસના રૂબામાં અમે બે જણા એકલા જ હતા મેં કાશીભાઈનું ગળુ દબાવી તેમનું ખૂન કર્યું! પછી એમના શરીરને એક પેટીમાં મૂક્યું અને પેટી નદીકિનારે લઈ જઈ એમાં થોડા પથંગ મૂક્યા પેટી બગાડ બધ કરી નદીમાં નાંખી દીધી અને એ પેટીનું શુ થયું તે હજી કેઈ જાણતું નથી હું અમદાવાદ આવ્યા વગર જ પાછો મુખાઈ આવ્યો અને કાશીભાઈના નામનો તાગ કર્યો અમારા ત્રણે ભાઈઓના મો બહુ સગપ્પા હતા એટલે મને કાશીભાઈ બનવામાં બહુ મુશ્કેલી ના પડી કાશીભાઈ દાદી અમલથી રાખતા કાશીભાઈ યઈને હું અમદાવાદ આવ્યો તે દિવસે બપોરે મારા ભાઈને એમની ઓફિસમાં હું મારા બગ વરૂપમાં મળી આવ્યો એટલે એમને બધે રમ્તે 'દોગવાતુ સહેલુ યઈ ગયુ પછી તો શુ થયુ તે તમે જાણો છો'

વસન્તરાયે કહ્યું 'સુનીલાલ મારે તમને બે મવાલ પૂછવા છે તદન કુદરતી લાગે એવી દાદી બનાવતાં તમે કયા શીખ્યા?'

‘સિનેમામાંથી’

‘અને તમારો અવાજ બદલતા ક્યાં શીખ્યા હતા?’

‘જેલમાં હતો ત્યારે એક કેદીએ મને શીખવેલું’

‘પણ કાલે ગત્રે બિંબમાં તમારો કુદરતી અવાજ નીકળી ગયો ખરું ને?’

સુનીલાલને પોલીસને સ્વાધીન કર્યા પછી અમે જવા નીકળ્યા. વસન્તરાયે જતી વખતે શકરભાઈને જણું ‘મેં તમને તમાગ એક ભાઈને શોધી આપ્યા છે, પણ બીજા ભાઈ તમે ચુમાવ્યા છે તે માટે હું બહુ દિલગીર છું’

મારા મિત્રની સાથે એમની મોટરમાં બેસી મુખાઈ જતી વખતે મેં પૂછ્યું ‘તમને પહેલવહેલાં શક ક્યારે પડ્યો કે કાશીભાઈ કદાચ છવ્વતા ન હોય?’ ‘ન્યારે શકરભાઈએ કહ્યું કે કાશીભાઈ ૨૦ મી તારીએ મુખાઈ આવ્યા અને તેમણે ૨૧ મી તારીએ તાગ મૂક્યો કે હું જેતણ દિવસ મોડો આવીશ ત્યારે’

‘તમે શા ઉપરથી ધારી લીધું કે કાશીભાઈ સુનીલાલ કરતા બિંબા હશે?’

‘બે ભાઈઓની મુખાકૃતિ ઘણીવાર સગપ્પી હોય છે, પણ બે ભાઈઓની બિંબાઈ ભાગ્યે જ સગપ્પી હોય છે અલબત્ત, જો સુનીલાલ પોતાના ભાઈ કરતાં બિંબા હોત તો તે શુ કદત તે હું કહી શકતો નથી’

અચી ! પરમગર્વિણી !

પતીલ

(૧)

અચિ પરમગર્વિણી, પથ પ્રમાદનો તાણતી,
મૃદુલને રખે મારતી !
પ્રકોપ થકી કારમા પ્રલયયામિનીના સમી
સહુયને રહી જે દમી;
જતી વધતી વેગમાં, વ્યથિત લોકના દેશમાં,
સમજતી કશો કલેશ ના:
ન જોતી, અક્ષોસ, હા ! ગરીબ તે ખીશારાં જણી
રહી તું જેહને છે હણી,—
અવાક કુસુમો મીઠા વિરલ ભાવથી વિસ્તર્યા,
વિદ્ય વૈમનસ્યે ભર્યા !

(૨)

કરી સુખ ઊંચાં રહ્યાં અમર આશને સેવતાં,
અસુખ આકરાં વેઠતાં.
ઘટે ન અવધીરણા થવી અયોગ્ય આવી, અરે,
પ્રણત આત્મની તે ખરે:
અનેક ઉપચાર ચોણ અનુરંજવા યોગ્ય આ
સરલ સેવકો તાહરા
ખીસાર્ધ જવ શા જતા પ્રખર ઘંટી ચક્રે અહીં,
દુખતણી દિવાલો મહીં;
ન માર્ગ જ્યાંહી છે રહ્યો અણુધને જવાનો બચી—
અહ ! શી મોહમયા મચી ?

(૩)

નિષાદ, જરી નમ્ર થા; કર નિરોધ કાપંડ્યનો,

કમકમી ભયા દૈન્યનો

અપક્ષ, અસહાય ને જીવનઠેરી સંધ્યા સમે

નહિ નઠાર ગુસ્સો ગમે

ન એાછી અભિલાષ છે વધ તણી અમારા તને,

પ્રહરવા અમ પ્રાણને;

તથાપિ પરિતુષ્ટ થા અમ પરે તું ધાતાં ધસી,

મધુર મુક્ત હાસ્યે હસી.

પ્રયોજન અમારુ જેથી અહીં જીવવાનું ફળે,

પતનઠેરી છેલ્લી પળે !

(૧) શહેરોનાં દશ મહાપાપો

- ૧ લોકોની જરૂરિયાતોનો વિચાર કર્યા વગર પોતે મહાપ્રજા છે એવી કદાચ.
- ૨ મહત્તા વિનાની ધિંધાઈ.
- ૩ આજના આંકડા ઉપરથી ચતાં અનુમાનોને આવતી કાલના તથ્ય માની લેવાની ભૂલ
- ૪ અર્થસાધને લોકહિત માની લેવાની ભૂલ
- ૫ લોકો તરફની જવાબદારી વિનાનો નફો
- ૬ મેવા વિનાની શક્તિ
- ૭ લોકહિતને ભોગે ખાનગી મિલકતનો આદર
- ૮ ઉન્નતિ અને વહેંચણીના સાત્ત્વને જીવનની કલા માથે ઘટાવવાની અચક્તિ
- ૯ અર્થકારને મૌદર્ય માની લેવાની ભૂલ
- ૧૦ લોકહિતનું રહસ્ય ઘાઈ પણ ચીજ ઘણી જ શક્તિથી કળ્યામા નથી પણ એ ચીજ દૂરના પશ્ચિમામા કરવા જેવી છે કે નહિ એ ગોધી કાઢવામા છે
['પીપલ']

(૨) શ્રી. શંકરાચાર્યનો સદ્વપદેશ

સનાતન ધર્મને નામે સમાજમા કેટલાય અનાચાર યદિ રહ્યા છે મોટામોટા સમાજ-સુધારકો અને મનાતન ધર્મના મોટામોટા મતભ ગણાતા પુરુષો પણ શંકરોજ એ બધાની નિંદા કરી રહ્યા છે છતાં સનાતનીઓના કાન નથી ખૂલતા, તેઓ પોતાને માર્ગેથી નથી ચમકતા. એવા જડ સનાતનીઓને ઉદ્દેશીને જ હમણા કોલ્હાપુરના સકગચાર્યે કંગાડના પોતાના ભાપણમા ખૂબ મહત્ત્વની વાતો કહી હતી ત્યાં તેઓ એક લગ્નમા સામેલ થયા હતા એ લગ્નમા ફક્ત પાંચ જ રૂપિયાનું ખર્ચ થયું હતું. એ પ્રમગે બોલતા તેમણે કહ્યું હતું “આ વાતનો કોઈ બરાબર જવાબ નથી દઈ શકતું કે જે કામ માત્ર પાંચ રૂપિયાના ખર્ચમા થાય છે તેમા હજારો રૂપિયા શા માટે ખર્ચવામા આવે છે? સૌથી મોટી મૂંઝવણ તો એ છે કે માત્ર ધનિકો જ નહિ પણ ગરીબો પણ દેવું કરીને ખોટા ગિવાનનેમા પાણી પેટે પૈમા વાપરી નાખે છે, અને જીવનભર દેવામા દટાયેલા રહે છે.”

એમણે પોતાના ભાપણમા ઉપનયનમંત્રકારને પણ વખોડી કાઢ્યો અને દેવકાળ જોતા એ તદ્દન નિરર્થક છે એવું જાહેર કર્યું. એમણે કહ્યું કે કૌપીન અને મુગચર્મ પહેરીને અને હાથમા દડ લઈને ગુરુને ત્યાં જવાને બદલે આજે છોકરાઓ કાટ-પેટ-નેકટાર્ક પહેરીને રસ્તેમા ભણવા ગય છે એવી ગિયતિમા ઉપનયનમંત્રકાર દરવાની જરૂર જ નથી રહેતી આજે તો શાલ્લણોએ પણ એ સગ્ગરને નકામો મમજી છોડી દેવો જોઈએ, તેને બદલે અષ્ટાઘણો પણ એના ક્ષમા કસાવા છે.

['સરસ્વતી']

(૩) સામ્રાજ્યવાદ અને બળવો

અર્વાચીન જગત પર ખીટ માંડીશુ તો જીવતુ દોગળખ જ આપણી નજરે પડશે દુનિયાની વચ્ચેના નવદશાશ ભાગ પર નીચ, ઘાતકી ને ખૂની ચૂસણનીતિ અખત્યાર કરવાથી જ પોતાની સમગ્ર સંસ્કૃતિ ટકી રહેશે એવું ઉચ્ચ વર્ણો કે સમર્થ મહારાજ્યોમાના ડાઘ પણ વિદ્વાનને સમજાયા વિના નહિ રહે, ને ત્યારે આવી સમજણ આવશે ત્યારે એના જીવનનો ઉદ્ધામ એસરી જશે ના તો એ વ્યાધિનો નાશ કરવા એ કટિબદ્ધ થશે કે એ પ્રયત્નમા જ પ્રાણાર્પણ કરશે

સગ્રામની બીકે જ ને લોકો શરૂઆતથી જ એનો ત્યાગ કરે છે એવા નાચીજ આત્માએનો મોટા ભાગ ચાલુ પરિસ્થિતિમા ડાઘ પણ ફેગફાર કરવા મનુષ્ય સમર્થ નથી એવું ખાલી બહાનું બતાવી પોતાની નિષ્વૃત્તિનો બચાવ કરે છે પરંતુ હકીકત તરીકે એ ખોટું છે માનવધૃતિહાસ ઉકેલીશુ તો આપણને સાફ જણાશે કે એ તો મોટાશ્રીમત ને સત્તાધીશોની ચૂસણનીતિનો જ ધતિહામ છે, અને એ દમનનીતિથી મુક્ત થવા કચરાયેલી પ્રજાએ સતત પ્રયત્નો માડેલા જ છે પરંતુ જગતની નવદશાશ પ્રજા વ્યવસ્થિત રીતે કચરાઈ રહી છે એવી પગિચ્ચિતિ તો આ અર્ધો સદીની પેઠે પહેલા કદાપિ જામી થઈ નથી કારણ કે વ્યક્તિગત જીલમગારોની—વર્ણો, પક્ષો કે સત્તાધીશોની—નીતિનું એ પરિણામ નથી એ તો ચૂસણનીતિ અખત્યાર કરનાર મહાન સામ્રાજ્યોના બધાગણને જ આભારી છે પ્રજાપ્રજાના વિવિધ મતમતાતરે ને રાગદ્વેષો કરતા પણ દ્રવ્યનો સામ્રાજ્યવાદ આતંગરાષ્ટ્રીય રાજનીતિમા અગત્યનો ભાગ બળવે છે જેમજેમ આ બેહુકમી ધેધા વિનાશજનક મૂડીવાદી અર્થશાસ્ત્રની જડતાથી અને ધરતીકપની પેઠે કચરાયેલી પ્રજાને હચમચાવી નાખતી બળવાની જ્વાળાઓથી જોખમાતી જાય છે, તેમતેમ તેના જીલમની પગુતા વધતી જાય છે, ગણસી વિસ્તાર પામે છે અર્વાચીન મહારાજ્યો પોતાની સત્તાના દુરુપયોગને ઝાલવાના એકાં હેઠળ અત્યારસુધી વધારતા તે પણ હવે ચાલે તેમ નથી સામ્રાજ્યવાદી સંસ્કૃતિ હવે પોતાનું સાચું પોત પ્રકાશતી થઈ ચૂકી છે મત્તા એ જ શાણપણ સત્તાથી જ એ સામ્રાજ્ય સ્થપાય છે ત્રામથી ચાટકી રહ્યું છે, એ હવે મૃત મિદ્ધ વરતુ છે

આ જીલમ દુનિયાના દરેક ભાગમા મૂડીવાદી ચૂસણનીતિમા જોવામા આવે છે, પરંતુ હિંદ અને પૂર્વના દેશોમા તો એણે રાક્ષસી સ્વરૂપ પકડ્યું છે ત્યાં તો એ કરોડોના લોકોથી જ પોષાય છે પરંતુ સ્વયં વિનાશ વહોરી લીધા વિના લોકો પીનારા પોતાના શિઠાર પર જીવી શકે નહિ એવું વિધિએ નિર્માણ કરેલું છે સોસો વર્ષ થયા છતાંજનો ડાળો હિંદ પર ઠેર્યો છે આ ક્ષણે એ શિઠાર છટકતો જણાય છે, છતાં તે ચૂસણનીતિને પગિણામે આવેલી શિક્ષાશ તો હિંદના અગેઅગ પ્રસરી રહી છે હોલડનું સતોપલર્થ સુખએન કચ ઈસ્ટ ઇન્ડિયની લુટથી પોષાય છે. ક્રાન્સે હિંદી ચીન ખયાવી પાડ્યું છે ને એ દારા એ પુષ્કળ લાભ ઉઠાવે છે, એટલું જ નહિ પણ એને મગ્રામનું મુખ્ય મથક બનાવવામા આવ્યું છે પાસિફિકમા લવિષ્યમાં થનાર સગ્રામ ખાતર અને લવિષ્યમા ચીનને વહેંચી લેવાના ગુપ્ત હેતુથી પુગતન રોમની પેઠે ક્રાસના નાણાવિપયક અને લશ્કરી પ્રધાનોએ એને કેન્દ્રસ્થાન લેખ્યું છે

આ જ કારણવશાત્ બગાળા, આનામ, બટાવિયા, હનાઈ અને પેશાવરમા ધેગની અમૂંઝણ નજરે પડે છે. હજારોને અપરાધી ઠરાવી વર્ષોના વર્ષો સુધી અટકમા રાખવામા આવે છે

૬ જેલમાં ધેરી દેવાય છે અત્યારે એ સંખ્યા કમી થયેલી જણાશે, પરંતુ ઇસ્વી સન ૧૯૩૨ ના મેમા હિંદમા ૮૦૦૦૦ કેદીઓ હતા એ લોકો ગાંધી અને હિંદી મહાસભાને અનુસર્યા અને અહિંમાત્રક અસહકાર અપનાવતા થયા એ જ એમનો ગુનો કેવળ હિંદી ચીનમા ૧૪મી ઝન્યુઆરી ૧૯૩૩ને દિવસે ૩૦૦૦ રાજકીય કેદીઓ હતા ખીજા સાત હજારને 'ચેન-એ' પ્રકરણ પછી સજા થઈ એમના ઘણા વૃદ્ધો, વનિતાઓ ને બાલકો છે. એમના ગુના કરખોજે ઓછો કરનાની માગણી, ખાનગી વ્યવહારમા કટકાની ગતિ નાખૂદ કરવાનો પોકાર અને મામાન્ય મતાધિકાર માટેની ઝખના એમા હતા ૩૫ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા તા. ૧લી ઝન્યુઆરી ૧૯૩૨ ને દિવસે ૧૦૦૦૦ રાજકીય કેદીઓ હતા ચીનમા નો હજારોની સખ્યા ગણી શકાય તેમાય કતલ થયેલાનો વિશાળ સખ્યા તો જુદો એ તો ગણી પણ શકાય તેવી નથી કોરિયામા ૩૫૦૦૦ હતા જપાનમાં પણ હજારો કેદ પકડાયા, સખ્યા પામ્યા ને કતલ થયા ને એ વાત પણ આપણે ભૂલી જોઈતી નથી ઇટાલિયન, પોર્ચુગીઝ અને દક્ષિણ આફ્રિકાના સરચાતોમા પણ હજારોનુ બલિદાન દેવાયુ છે અમેરિકન મામાન્યવાદના દબ અને જુલમના હજારો ભોગ બન્યા છે એ જ ચીલે આલીને ધર્મમંદિર 'મેન્ડેન્ડો ઓઈલ'ના વ્યાપારી ખેપિયા અને છે એનાથી જ કુઓમીનટાગના સત્તાધીશો ને કચુખાના કામી દેનારા પોષાય છે એ લોકો જ આર્થિક ચૂડ સખત કરવા કિલિપાઈને સ્વતંત્રતા આપવાની વાતો કરે છે ને દક્ષિણ અમેરિકામા મમામની ને લોહીતગ્મી જોહુકમીની બળાખો પ્રત્યક્ષિત કરે છે

ત્યારે ત્યારે કચરાયલી પ્રજાએ પોતાના જુલમગારો વિરુદ્ધ ધીમેધીમે ૩ થોડાઘણા બળવા જમાવ્યા છે, ત્યારે ત્યારે દમનનીતિનો કારકો છૂપી રીતે પણ જલદીથી તેમની ઉપર ફરી વળ્યો છે પરંતુ ત્યારે હિંદમા ગાંધીજીએ મત્યાગ્રહ આદર્યો, વિશાલ જનતાએ વ્યવસ્થિત રીતે માયુ જીયકચુ, ત્યારે તેઓ સાનખાન ભૂલી ગયા છે એ ગજબ ધમારો એક જ વ્યક્તિના પ્રભાવથી અહિંમાની હદમા રહ્યો છે તેથી અર્વાચીન મામાન્ય પરિગ્થિતિ જળવવા ઇચ્છતા મુધારકો ધુધવાઈ જડયા છે પરિણામે હિંદ અને ઇંગ્લડના હિતનો યોગ્ય ઉકેલ આણુવા મયતા એ દદાર વિરોધીનો અત આણુવા તેઓ કડક વાઈસરોય ને અમલદારો મોકલી ચૂકયા છે

પરંતુ પરિણામ જુદુ જ આગ્ય છે ચાલુ જમાનામાં કામદારો ને ખેડૂતોએ સામાજિક બધારણને પલટવાના નિશ્ચયવાળો ક્રાંતિકારી મધ વ્યવસ્થિત કરવાની જરૂર જોઈ છે કચરાયલાના બળવારૂપી નવો જમાનો ફૂટી નીકળ્યો છે હિંદમાં તો હજી એને પાચ વર્ષ પણ થયા નથી, એટલામા તો ૧૯૨૮મા મુઆઈમા મિસમજૂરીની મોટી હડતાલ પડી ચૂકી છે, ગીરણી કામદાર સખતી રચાપના થઈ છે ને આનામમા તો ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૦થી એ પ્રકારની નવી જ હિલચાલ જન્મ પામી છે

દમનનીતિ તાત્કાલિક ને નિર્દય રીતે અખત્યાગ કરવામા આવી છે હિંદી ચીનમા એક એક કાયમી ખાસ અદાલત સ્થાપવામા આવી છે "કમીશ કિમિનલ ઓફ સેઇગોન". રટાંગ ચેમ્પરની તમામ સત્તાઓ એને હસ્તક મૂકવામા આવી છે, એ માટે વખીલોની નિમણૂક પણ મગકાર કરે છે, ને સરકારની મલામતી ખાતર જરૂર હોય તો આરોપોની તપાસ કરવાનો પણ એવા નિમાયેલા વખીલોનેય હક નથી એ અદાલત ૧લી જુલાઈ

૧૯૩૨ સુધીમાં ૧૦૯૪ જાણુને મળ કરી ચૂકી છે, એમાંથી ૮૩ ને દહાંતદંડ, ૧૬૨ ને સખત મજૂરી સાથે જન્મરીપ, ને ૪૨૦ને દેગનિકાલ કરવામાં આવ્યા છે માર્ચ ને એપ્રિલમાં ૧૮૦ આનામી ક્રાંતિકારીઓના મુકદ્દમા આ અદાલત આગળ ચલાવાયા છે

બ્રિટીશ હિંદમાં ન્યાયતંત્ર ધીમ્મ, પુરાણુ ને દમવિનાનુ છે, કારણુ કે હિંદી ચીનની પેઠે ગટાર એમ્પર તરીકે વર્તવાને બદલે એ કાયદાકાનૂનને ઝાંખુ વજૂદ આપે છે એનો તાદસ્ય ચિતાર કોર્ટોદ્વાગ હમણા જ ગૂઠ થયો છે જૂન ૧૯૨૯ થી જન્યુઆરી ૧૯૩૩ સુધી ચાલેલા એ મહાન મુકદ્દમામાં એક ગળ્મ કેસલો આપવામાં આવ્યો છે આ કામમાં કાગળના ભારે જથ્થાનો ધાણુ નીકળી ગયો છે તેમાં હજારો છાપેલા પાનાવાળા ૨૬૦૦ દસ્તાવેજો ગૂઠ કરવામાં આવ્યા હતા આ આર્થિક મદીના ગાળામાં એની પાછળ એક લાખ વીસ હજાર પાઉડોનો ધુમાડો કરવામાં આવ્યો છે ને પરિણામે મામાન્ય ઉદાગચગિત અગ્રેજ પણુ વખોડી કાઢે એવી અમાનુષી સમ્મજો ઠોકાર્ષ છે

આ મુકદ્દમા વિષે જગતનુ ધ્યાન ખેંચવુ જરૂરી છે મત્તાવીસ યુનેગારોનો મુકદ્દમો છે તેથી નહિ પણ ન્યાય તોલનાગ સમન્ત યત્રની પણ ક્ષોભી થઈ છે આગ એસ નીબકર નામના એક આરોપીએ બતાવી આપ્યુ છે કે અગ્રેજ ઉદાગતા એ કેમલાને ફેગવી શકે તેમ નથી, એટલુ જ નહિ પરતુ એ માટે અખત્યાર કરવામાં આવેલા વ્યવહારની ગેરકાયદે પગિચિતિ મમજવાની પણ સામાન્ય અગ્રેજમાં શક્તિ નથી એથી તો બ્રિટીશ સામ્રાજ્યવાદી પોતાના સામ્રાજ્યના છ સપ્તમાસ ભાગ પર એટલે જગતની વસ્તીના એક પચાશ ભાગ પર પોતાનો દમનનો કારડો ફેવી રીતે ચલાવે છે તે પ્રત્યક્ષ થાય છે

આ બધામાં વધારે મહત્વની વાત તો એ છે કે બ્રિટનના મજૂર પ્રધાનમંડળે એ એ મુકદ્દમો ચલાવવાની રમ્મ આપી હતી, ને એ દ્વાગ પોતાના ઉદાર મિદ્ધાતોને જાણી જોઈને પોતાના જ પગ તળે છૂદી નાખ્યા હતા કદાચ, ઇંગ્લડની મજૂરહિલચાલતુ દૈર્ઘ્ય પામી તેમણે ગણતરી કરી હશે ગમે તેગ પણ હિંદની એટલે મામ્રાજ્યના છ મમ્તમાગ ભાગની મજૂર ચળવળને દાખી ફેવામાં બ્રિટનની મજૂર મગકારે જ પોતાનો વેગ લગજ્યો છે

ઈગ્વી સન ૧૮૩૫માં ડોર્ચેસ્ટરના કામદારોને વ્યવગ્ચિત મધ મ્થાપવા માટે દેગનિકાલ કરવામાં આવ્યા હતા એ લોકોને અત્યાગના બ્રિટીશ ટ્રેડ યુનિયનના આઘમ્બ્રેલેતા લેખવામાં આવે છે તેમની શતાબ્દિ જળવતા ટ્રેડ યુનિયન કોગ્રેમભાગે ધામધૂમ કરે છે પરતુ મેરડના આરોપીઓને રાક્ષસી પરિગ્ચિતિમાં દેહાનદાની સમ્મ કરમાવવામાં આવી છે એમાં ત્રણુ ઉદાગચગિત અગ્રેજોએ હિંદી કામદારોને સાચ આપ્યો છે એકને જીવનભગની ને બીજાઓને બાગ, દશ, માત ને પાચ વર્ષની મમ્મજો થઈ છે * ને એમનો યુનો ? હિંદમાં સ્વતંત્ર કામદાર મથોનો પાયો નાખવાની હિલચાલ કરવાનો આ કાળી દીલી સહેલાઈથી જૂસાવાની નથી. અત્યારે લાખો હિંદી કામદારો જીવતા દોજખમાં વસે છે તેઓ પોતાના ઉદાર માટે વ્યવગ્ચિત થવા મથે તો તેનો દરેક રીતે સામનો ફગવો એ બ્રિટીશ સામ્રાજ્યવાદનો મુદ્દો થઈ પડ્યો છે જગતના કામદારો આ વૃત્તિ નભાવી લેગે ? જગતનો આત્મા શાંતિથી આ બધુ સહી લેશે ?

* આ સમ્મજોમાંથી કેટલાકમાં મહત્વનો ઘટકો કરવામાં આવ્યો છે, છતાય બાકીની સમ્મજો ને મુકદ્દમામાં થયેલો વિવખ મો રોલાના ફિટકારને પાત્ર છે

શારીરિક તેમજ માનસિક કાર્યકરો—બંનેને આથી ધડા લેવા જેવું કે હિંદી મજૂરો અર્થશૂન્યતા ને અસ્વચ્છ દશામાં મડે છે. બ્રિટીશ સામ્રાજ્યની ઝોળીમાં મોતુ લાદવા તેઓ લોહીનું પાણી કરે છે. એ શમભરી ચૂસણનીતિને આપણે ફિટકાર આપવો જ જોઈએ. આ ગુનાઓનો અંત આણવો જો મથ્યા ને જોમણે હિંદી મજૂરોના ૧૯૨૬ ના માર્ચના હટ્ટો પ્રમાણે કોઈ પણ કાયદાવિરુદ્ધ કૃત્ય કર્યું નહોતું એવા પરાક્રમી વીરલાઓની નેહુકમીલગી ધગપકડ આપણે વખોડી જ કાઢવી જોઈએ.

મર્જન અને વિભાજનના આધનો ગતકાળે હસ્તક હોવા જોઈએ એવું સ્પષ્ટ કહેણ એવું તો બ્રિટનનો દરેક કામદાર કહે છે ને મજૂરપક્ષ છોડી ગયા ને પહેલાં બ્રિટનના વડા પ્રધાન પણ એવું જ કહેતા હતા. છતાં તેના પર ગભ્યદોષનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો એ કેટલું બેદુરુ ને અજ્ઞાનમૂલક છે? આપણે એ બગટેલી મનોદયાને ન જ માખી લેવી જોઈએ. મહાટની મતા લઈ લેવા તેમણે કાગળના રચ્ચુ એ આગેપ તફન પાળાવિનાનો છે એમ આપણે અપદ્ધ રીતે જાહેર કરવું જોઈએ, નહિ તો હજેક પ્રકારના પ્રગતતત વિરુદ્ધ એ આરોપ મુકાશે. ટ્રેડ યુનિયનની હિલચાલના જન્મદત્તા દેરો જ હિન્દના ટ્રેડ યુનિયનની હિલચાલને કચરી નાખી છે એમ કબૂલ કર્યા મિત્રા આપણો છૂટકો નથી. કામદારોના આતરરાષ્ટ્રીયત્વને આથી જે લારે નુકસાન થવા પામ્યું છે તે માટે આપણે એ ગજતતને જ જવાબદાર કોખવું પડશે. આતરરાષ્ટ્રીયત્વ તો કામદારોનો અગત્યનો હક્ક ને કર્તવ્ય છે. આતરરાષ્ટ્રીય ચૂસણનીતિનો મામનો કરવા તેના અગ્નિતત્વની જરૂરિયાત છે.

સામ્રાજ્યવાદને નાખૂંદ કરવા જગતભરમાં જગ મચ્યો છે. તેના હમ્મશો બલિદાનોમાનું એક આ જીવતુગ્લગતુ દૃષ્ટાંત છે. એ લોકોનો તો વિજય જ થયો છે, કારણ કે જે પરિસ્થિતિના તેઓ ભોગ બન્યા છે તેને તેઓએ જગત આગળ ખુશ્લી કરી છે ને માનવતામાં બળવાના જે નવા બીજ નખાયા છે તેનું જગતને દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. આ નવીન શક્તિને રોકવા કોઈ પણ ગમર્ય નથી *

(૪) સાર પ્રકરણ.

મારું જર્મન પ્રદેશ છે અલમાનના જવાવનો એ ખૂબજ છે અગદમી મદીમા ફ્રેચ લશ્કરે આક્રમણ કરી આ મુલુક કબજે કર્યો, પરંતુ વોટર્સ પછી મારની ખીણે જર્મનીના ઔદ્યોગિક વિકાસને પોતાના લોખંડ ને કાલગાથી વેગ આપ્યા કર્યો ખરું જોતા કાંમને એ લોખંડ ને કાલગાની અત્યત ગજજ હતી, એટલે છેલ્લા જગદયુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યા પછી સધિના સંદેશાઓમાં ગોદસ્થ કલેમેન્તોએ એ પ્રદેશ પાછો મેળવવા માગણી કરી. વિલમન ને લોખંડ જ્યોર્જ એટલા બધા જર્મનોને ફ્રેચ હક્કમત નીચે મૂકવાનો વિગેધ કર્યો અને એ પ્રદેશની ખાણોનો લાલ અમુક મુલત સુધી કામને ઉઠાવવા દેવો એવું કરાવ્યું તથા એ પ્રદેશ માટે એક ખાસ ગજતત બેચુ કર્યું.

વર્મેનના કગરની ૪૯ મી કલમ મુજબ જર્મનીએ એ પ્રદેશનું તત રાષ્ટ્રસંધને દૂરડી તરીકે સોંપ્યું એક ફ્રેચ, એક મારવાસી, ને ત્રણ સ્વનત્ર બક્તિઓ એમ પાચ જણના

* 'The World Tomorrow', 14th September, 1933, pages 513-14, Romain Rolland, 'Imperialism and Revolt', translated by H. C. Engelbrecht.

કમિશન મારફત ગાંધીમંથે એ તત્ત્વ અલાવવાનું હતું. એમનો અમલ એવેચાચારી હતો, જોકે પ્રજાને અગાઉની ગાજસભાઓ, કાયદાઓ ને ગાળાઓ કામચ ગણવાની ગેરરી અપાર્થ

પંદર વર્ષ પછી એ પ્રદેશનુ લાવિ નક્કી કરવા ગાંધીમન એક પ્રજાપ્રગિય મેળવને, દેશવાર મત લેવાશે, ને કંગર પગ સહીઓ થઈ ત્યારે માર પ્રદેશના જે રહેવાગીઓ હતા તેમને મત આપવાનો હક્ક રહેશે એમની આગળ ત્રણ મુદ્દા રજૂ થને જર્મન હકૂમત, ફ્રેચ હકૂમત કે ગાંધીમંથની હકૂમત

મારવાસીઓ જર્મનીની હકૂમત સ્વીકારે તો સ્વતંત્ર નિષ્ણાનો નક્કી કરે તે મંત્રે જર્મનીએ એ કાલમાની ખાણોના ફ્રેચ હક્કો મોનુ આપી ખરીદી લેવા પડશે

ઉપર્યુક્ત પ્રજાપ્રગિય તા ૧૩ મી જાન્યુઆરી ૧૯૩૫ ને મેજ મેળવની એવુ ગાંધીમંથની કાગળચારી મલાએ હંગમ્યુ છે સ્વતંત્ર પથ મારફત એ તપામ આશને એક ખામ મલા તમામ ફ્રિયાદો માલગશે જર્મન ને ફ્રેચ મરકાગ મતદારો પગ કાઈ પણ પ્રકારનુ દબાણ આણુરો નહિ.

કામના લાભમા પ્રજામત વળે એ વાત રાકારપદ છે. છેક દલિણે માત્ર એક જ વિભાગ ફ્રેચ બોલે છે જર્મનીની મત્તા એ લોકો વધાવી લે એ રવામાવિક છે. આજ સુધી તો એ વાત નિશ્ચિત લેખાતી હતી દિટલગના ઉત્પત્તી જર્મન વલણ જગા ડામાડોળ બન્યુ છે. એ ભૂતીયાથ ક્ષેત્રોલિન છે એટલે કદાચ તેઓ એ તત્ત્વની દબા પગ નભરા પચુ ન માગે. પરંતુ જર્મન પક્ષ નેવુ ટકા મતદારો ધગવે છે પ્રતિપક્ષીઓ ૬૦ ટકાનો દાવો કરે છે, પરંતુ તેમાના ધણાખગ વિદેશીઓ હોઈ તેમને મત પ્રાપ્ત થાય તેમ જ નથી

મીજો મુદ્દો—ગાંધીમંથની હકૂમત—આકર્ષક છે, પરંતુ અનિશ્ચિત છે વર્ગેમના કંગરમા તે માટે કાઈ જ ઉલ્લેખ નથી એ મતવાળાની બહુમતી થાય તો ગાંધીમંથની દારાચારી સભા માટે ભારે મુશ્કેલીની વાત બની થાય નાજી જુલમ નીચે દેટલાયનો ભોગ આપવો પડે કે તેમને તદ્દન અતંત્ર બનાવવા પડે સાગ્રકમ્યુ એથી આગ્રિદ્વા કંગતા વધારે જોખમી ને અનિશ્ચિત બને

નાજી લઘુમતી મોટી ને જુલમી બનને એમના પક્ષના જર્મનો માતૃજમિની આ મોટી ખોટ વેડી લેવા તૈયાર થને નહિ ગમે તેમ પણ આ કોકું ગૂંચનાયા વિના ગહેવાનું નથી

(૫) જર્મનીમાં જીવનસુધારણા

[જર્મનીએ વ રાષ્ટ્રપગ બનરે તેવા ગાગીરિક કે માનસિક રોગવાળાઓને રાષ્ટ્રક્રિયાથી વન્ધ કરવાનો કાયદો કર્યો છે તે સળધી ચર્ચામા કાયદાના પક્ષનો આ લેખ છે આ પછી તે કાયદા વિરુદ્ધનો લેખ આવશે—ત'ની]

નવા જર્મનીમા આજે ભવિષ્યની પ્રજા માટે કાયદાઓ ધડાય છે રાગીગાઅદાગ પ્રજાની તંદુરસ્તી સુધરે એ જર્મનીનુ લક્ષ્ય છે અમેરિકન અખતગાઓદાગ જર્મની ધણુ મળુવા પામ્યુ છે શારીરિક ખોડો વાગમામા ન બનરે તેની માવચેની ગણના ૪૮માંના ૨૭ અમેરિકન રાજ્યોએ ખામ કાયદાઓ ધડયા છે જર્મનીમા એ પ્રકારના કાયદાઓની શરઆન થતા જ આખુ જગત ચમકી ગયુ છે માનસહિતકામનું એ સુચક ચિહ્ન હતું ને એ સાચો ચીલો અપનાવ્યા બદલ અગ્નિનગનીય હતુ, જના કેટલાક પક્ષોએ પોતાનાં

અંગત કાગળુમ્ જર્મનીના એ કાયદાઓને પુગણા ને જગલી કહી વખોડી ગઢવામા પાછી પાતી કંડી નથી છતાં અમેરિકા, સ્વિટઝરલેન્ડ ને ઝેન્ડેનેવિયાને પગલે જ જર્મની ચાલ્યુ છે ને હજારી, ઝેન્ડેલોવાડિયા ને ઇંગ્લંડ જેવાની પ્રથમા મેળવી ચૂક્યુ છે.

જીવનસુધારણાના આ કાયદાઓનો મુખ્ય લાભ ખર્ચની દૃષ્ટિએ છે કળવણીનો ખર્ચ લઈએ તો દરેક આરોગ્ય વિદ્યાર્થી માટે જર્મની તિબેટીમાથી ૭૫ રીશમાર્ક ખર્ચ છે નિર્ભય માનવવાળા વિદ્યાર્થી માટે એથી અતેકગણી રકમ ખર્ચવી જોઈએ ગ્રેફેન્ટરીમા રહેવા ચોગ્ય કે એવા વિદ્યાર્થી માટે વીમગણુ ખર્ચ આવે ગાડા માણુમ માટે રોડના છથી આઠ માર્ક ખર્ચવા પડે. તોફાની ગાડાઓ માટે ગળના વીસ રીશમાર્ક જેટલુ ખર્ચ થાય આવા લોકો માટે જર્મની જેટલુ ખર્ચ છે તેટલુ એક મારી રીને ધધે વળગેલો જર્મન કમાઈ પણ શકતો નથી અગ્નિત્વ માટે ઝગડતા જર્મની જેવા દેશ માટે તો આવા અનારોગ્ય પ્રગળતોને પોખ્યા કરવા કે એમની અનારોગ્ય દશા નિવારવી તે સહેલાઈથી નક્કી કરી શકાય તેમ છે

ફક્ત માનસિક નિર્ભયતાવાળા પ્રગળતો જ નહિ પરંતુ શારીરિક ખોડાવાળાનો પણ આ કાયદાઓમા સમાવેશ થઈ ગય છે આમાના કેટલાક તો ગળખ માનસિક શક્તિઓ ધરાવતા હોય છે ને સરવાળે રાજ્યને બિલકુલ ભારે પડતા નથી તેઓ જાતે પોતાના નિર્વાહપૂરતુ મેળવી શકે છે, છતાં એમના મગજોએ જ આવા કાયદાની જરૂરિયાત પિછાની છે ને ભવિષ્યની પ્રજામા એ ખોડો ન જાતે તે જેવા તેઓ આવુર છે એટલે મરકારના પગલાંની કદર તો કરવામા આવી છે જ

આવા કાયદાઓ ન હોય તો તદુરસ્ત પ્રજા ડગતા નિર્માલ્યોની મખ્યા વધી જવાનો ભય છે પ્રોફેમર લેન્ડે તો આ વાત દાખલાદહીકથી પુરવાર કરી આપી છે ધાંગે કે ઇસ્વી અને ૧૬૩૦મા જર્મનીની ૫૦ ટકા વસ્તી સારી ને અનારોગ્ય હતી પછી ત્રણમે વર્ષમા ૨૫ વર્ષના ગાળે અનારોગ્ય વસ્તીમા ચાર હેઠગનો જ વધારો થયો હોય ને મારી વસ્તીમા ત્રીમ વર્ષના ગાળે ત્રણ હેઠગનો વધારો હોય તો અત્યારે નેતુ ટકા પ્રગળ અનારોગ્ય હોય. આ ઉપરથી ગાંધૂપનન કેટલુ ઝડપી હોય છે તેનો કાર્કિ ખ્યાલ આવશે

જર્મનીમા અત્યારે સારી જાતને એકમે મતાનો જ હોય છે. તદુરસ્ત વારસાવાળા કુટુંબોમાં ભાગ્યે જ સખ્યાળધ સ્તાનો હોય છે વળી તદુરસ્ત માનવીઓ પોતાની જગ્યાબદારી મમજ ત્રીમ વર્ષ પહેલાં પરણવા તૈયાર થતા નથી જ્યારે જીતગતી પક્તિના મનુષ્યો જગ્યાબદારી એાછી મમજવાથી અદાર વર્ષ કે તેથીયે નાની વયે મતાનો ઉત્પન્ન કરે છે ને આ પ્રગળ તો સગકારને માથે પડવા જ નિર્માયલી હોય છે એટલે સો વર્ષની અદર એ તદુરસ્ત વ્યક્તિઓને સોળ તદુરસ્ત મતાનો માપડે, જ્યારે પાચ અનારોગ્ય વ્યક્તિઓ એ જ ગાળામા એાછામા એાછા ૩૧૨૫ વારમે પ્રગટાવે. પરંતુ આવી પ્રગળ મગણુમમાણુ વધારે હોવાથી ને તેમની પ્રગળનશક્તિ ક્ષીણુ થતી હોવાથી અર્ધી મખ્યા એાછી ગણીએ તોય ખોડુ નહિ છતાં મેળમે નિર્ભય માનવશરીરે તો રહે જ. એટલે તદુરસ્તી કરતા અનારોગ્યનું પ્રમાણુ સોગણુ વધી ગય

આ ગણસી ભયથી જર્મનીને બચાવવા જ એડોલ્ફ હિટલર મથી ગ્લો છે મારો પરિપાક ક્ષીણુ થતો ગય તો પગિણુમે પ્રજાની પડતી જ થાય. હિટલરના પહેલાના તત્રમા તદુરસ્ત વ્યક્તિઓના ભોગે અનારોગ્યતા વધારવામા આવી હતી. ખાસ કાયદાઓથી આવા

લેકિને પગલુવાની ફરજ પાડી મનાનોત્પત્તિને વેગ આપ્યો હતો. શુનેગાર ગતિની ને માનમિક નિર્ણયતાવાળી વ્યક્તિઓને પણ લગ્નગધનમા પડવા ઉત્તેજન અપાયુ હતુ ન્યારે આરોગ્ય પોષતા ખાતાઓને મળતો સરકારી ટેકા ધણો જ પાતળો પડી ગયો હતો આ પરિસ્થિતિમા નવા કાયદાથી તાત્વિક પલટો થયો છે જીવનસુધારણાના નવા કાયદા કેળવણીની પણ ગરજ સારો, શરીરશાસ્ત્રના પ્રશ્નમા આખીયે પ્રગ્ન રમ લેતી બની જશે

જીવનસુધારણાના કાયદા ઉંડા વિચાર પછી જ ઘડવામા આવ્યા છે, ખૂબ ઝીણવટથી તપાસી એને ઝમોટીએ ચડાવવામા આવેલા છે કોઈ પણ પેઢીઉતાર દર્દો નજરે ચડે તો તેની હેલ્થ ઓફિસરને ખબર આપવાની દરેક જર્મન દાકતરને માથે ફરજ નાખવામાં આવી છે કાયદા પ્રમાણે એવા દર્દોને તમામ મલાહ આપવામા આવે છે પોતાની પરિસ્થિતિ તે બગાળે સમજી શકે તેમ હોય તો તે જીવનસુધારણાના કાયદાનો પોતે જ આશ્રય લઈ શકે છે, નહિ તો એનો વાલી કે હેલ્થ ઓફિસર તેમ કરવા બધાયેલા છે બે ધારાશાસ્ત્રીઓ ને બે શરીરશાસ્ત્રના વૈદકીય નિષ્ણાતોના બનેલા પચને અરજ કરવી પડે છે પચના દાકતરો દર્દોના દર્દનુ મૂળ તપાસે છે, એના કુટુંબમા પણ નોંધતી તમામ તપાસ કરે છે, ને એ દર્દ પેઢીઉતાર છે કે નહિ તેની ખાતરી કરે છે કાયદામાં એવા આઠ પેઢીઉતાર દર્દો નક્કી કરવામા આવેલા છે

તે ઉપરાંત દારૂના ગભીર દર્દોઓને પણ આ કાયદાના બધનમા મૂકવામા આવેલા છે ઉપર્યુક્ત તપાસ પછી દર્દ ચોક્કસ થાય તો કોર્ટે નક્કી કરેલા દવાખાનામા ખામ નિષ્ણાતો મારફતે તેના ઉપચાર કરવામા આવે છે તપાસપચમાનો કોઈ પણ દાકતર ઉપચારનુ કામ કરી શકતો નથી.

એવો દર્દો જો તપાસપચનો નિર્ણય માન્ય ન ગણે તો તેના ઉપર અપીલ દરમ માટે પણ ખામ ન્યાયમંદિરો લેલા કરવામા આવેલા છે મોટેભાગે આવા ન્યાયમંદિરો મોટા શહેરમા હોય છે ત્યા દાકતરો નિષ્ણાતો પણ નોંધે એ તેવા મળી શકે છે આ ન્યાયમંદિરો જો તપાસપચનો નિર્ણય કાયમ રાખે તો પછી કાયદાનો અમલ કરે જ છૂટકો

જતા એ કાયદામા પણ હટકળારીઓ તો છે જ જીવનભર ગાડાના દવાખાનામા રહેતા દર્દોઓને આ કાયદો લાગૂ પાડવામા આવતો નથી જાણી નોંધને દવાખાનામા દાખલ થનાર વ્યક્તિઓને પણ આ કાયદામાથી મુક્તિ મળે છે

આ કાયદા નીચે એક નાનડી શસ્ત્રક્રિયા કરવામા આવે છે એથી બીનુ કોઈ શારીરિક નુકસાન થતુ નથી એવા દર્દોઓ બીજા આનંદો બોગવે તેમા પણ કોઈ હગડત આવતી નથી વળી આ વાત ખૂબ છૂપી ગણવામા આવે છે

આ નિર્બળાત્મક કાયદાઓની માથેસાથે બીજા ખામ લાગો આપતા કાયદાઓ થવા પણ મમલ છે તદુગ્ગન કુટુંબોને ચોચ બદલો આપવાની પણ કદાચ ગોઠવણ થશે. ઈંગ્લી સન ૧૯૩૪ના જન્યુઆરીની પહેલી તારીખથી તદુગ્ગન કુટુંબોને નિર્બળ વ્યક્તિઓનો ભાર વેઠવો ન પડે તેની વિચારમા આવ્યેની ગણવાની ગોઠના થયેલી છે *

રમણીકલાલ દલાલ

હવે તો ધણાખગ દેગોમા માણુએને વધ્ય કરવાનો કાયદો થઈ ચૂક્યો છે અમેરિકાના મધુકત ગાંત્યોમાના અનેક રાજ્યોમા એવા કાયદા છે, પણ તેનો વધુ ઉપયોગ તો વર્જિનિયા અને ટ્રેલિફોર્નિયા એ બે મર્યાનો જ કરે છે કેનેડાના પશ્ચિમના પ્રાંતો, એલ્યર્ટ અને બ્રિટીશ કોલમ્બિયાએ પણ તાજેતરમા વધ્ય કરવાના કાયદા કર્યા છે ટેક્સાનિયા અને ન્યૂઝિલેન્ડમા પણ એવા કાયદા ગૃહ થયા છે, પણ હજી તેનો સ્વીકાર થયો નથી. કેન્ઝાઈ અને ટ્રિવર્સ્ટ્રેન્ડમા તો કચાગનાય એ કાયદા અમલમા આવી ચૂક્યા છે અને ફિન્લેન્ડ, નોર્વે અને સ્વીડનમા એ કાયદાની ચર્ચા ચાલી રહી છે

['ક્રી પ્રેમ નર્નલ']

(૬) સ્વેતપત્રના કેટલાક આર્થિક મુદ્દાઓ

વ્યાપારી ભેદનીતિ

સ્વેતપત્રની વ્યાપારીદષ્ટિમા બ્રિટીશ વ્યાપારીઓની માગણીથી એવા સિદ્ધાંતનો મામાન્ય સ્વીકાર કરવામા આવ્યો કે હિંદમા વેપાર કરતી બ્રિટીશ વ્યાપારી કામ, પેટીઓ કે કંપનીઓ અને હિંદી પ્રજાના હક્કો વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદભાવ ગણવામા આવશે નહિ, એ હક્કો મચવાય ને હેતુથી અન્યોન્યના હિત લક્ષમા લઈ ચોક્કસ નિયમો ઘડી કાઢવામા આવશે

ઈસવી મન ૧૮૩૩ના ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા ઓફીસની ૮૭મી કવમમા કે અત્યાગના ચાણુ ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા ઓફીસની ૯૬મી કલમમા વ્યાપારી ભેદનીતિનો લેશ પણ ઉલ્લેખ નથી જનમર્યાન, ધર્મ કે મતને કારણે કોઈ પણ માણુમ કોઈ પણ મનની મરદારી નોકરી કરવા નાલાયક ઠગરી શકાય નહિ ને એવી જગ્યાઓ પૂરતા માત્ર લાયકાત જ લક્ષમા લેવાય એ જ બંને સ્તંભોનો હેતુ હતો ને છે

હવે હિંદી ગોળમેળ પરિષદમા ને સ્વતંત્રમા આ વ્યાપારી નીતિનો વિગ્તાગ કરવામા આવ્યો છે ને વહાણવટુ, નાણામકરણ કે વ્યાપારઉદ્યોગ મળતી નીતિનો તેમા મમાવેશ થયો છે

વ્યાપારી નીતિનું સ્વરૂપ કાંગ્રેસારી કે ધારવાહી હોઈ શકે સ્વેતપત્રમા આ બંને પ્રકાર પર કાપ મૂકવામા આવ્યો છે ગવર્નર કે ગવર્નર જનરલને વ્યાપારી ભેદનીતિ માટે હવે ખામ જવાબદારી રહેશે ને નિયમ કલેક્ષા વર્તુલમા જ તે પોતાનો અમલ ચલાવી શકશે. પ્રધાનની મંજૂરને જાણુ વત્તુદ આપવામા આવશે નહિ આ દિશામા કચાર ને કેવી રીતે કામ લેતુ તે પણ ગવર્નર કે ગવર્નર જનરલ પોતાની હજીજમા આવશે ત્યાં ને તેવી રીતે નક્કી કરશે

આ ભેદનીતિ કેવા પ્રકારની હશે તે નીચે મુજબના મર મેચ્યુઅલ હોરના ખુલાગાઓથી સ્પષ્ટ થાય છે

કોઈ પ્રાતિક મરદાર મરદારી આધારમખાના તરફથી રસ્તા કે મકાનો આધાર ટેન્ડર મરદારે હિંદી ને બ્રિટીશ એમ બંને મનની પેટીઓ ટેન્ડર લેશે. બ્રિટીશ ટેન્ડર દેખીતી રીતે મારુ દોષ છતા પ્રાતિક મરના હિંદી પેટીનું ટેન્ડર સ્વીકારે, તો પદપાનનો પ્રશ્ન લેખો થાય એવે વખતે જ્ઞે તે જાણત મજીર દોષ ને ગવર્નરને એમા માફ પચપાન દેખાતો દોષ તો તે જરૂર વચ્ચે પડે આકાશ લક્ષમા લીધા વિના જ હિંદી પેટીઓનાં ટેન્ડર સ્વીકારવામાં આવ્યા હોય તોપણ ગવર્નર આડે આવતી શંકા હિંદી ને બ્રિટીશ બંને પ્રકારની પેટીઓ માણુમા હોવા છતા હિંદી પેટીઓને કામ મોંપવામા આવ્યું હોય તોપણ

ગવર્નર વાલો ઉઠાવી મકે એવા કળાકા ઉપર છેવટનો ફેમલો આપવાની ગવર્નમેને મપૂર્ણ ગતિ આપવામા આવેલી છે

આવ પ્રસંગે વાગવા જોવા થાય તોપણ ગવર્નર વ્યવહારુ રીતે તેનો દરેક વખતે મામનો ઠરી રોકે પરંતુ એ પ્રસંગે ગવર્નર જેટલી અગત્ય આપે તે પર તેનો આધાર મહુ પરંતુ ખાગ પક્ષપાત તરફ ગવર્નરનું ધ્યાન ખચવામા આવે તો ગવર્નર જરૂર વચ્ચે પડે

હિંદી સરકાર હિંદમા રચપાયલી હિંદી અગ્ર સિટીંગ પેટીને દેગના ઉદ્યોગો ખીલવના કામ સોપે ને સિટનમા કે ખીજે રચપાયલી પેટીઓને યાકાત ગણે તો તેમા કાઈજ ખોટુ લેખાય નહિ એટલે હિંદમા રચપાયલી સિટીંગ કંપનીઓ વિરુદ્ધ પક્ષપાત થંચા જોઈએ નહિ સિટનમા રચપાયેલી પણ હિંદમા વ્યાપાર કરતી પેટી વિરુદ્ધ પણ આવો પક્ષપાત દાખવી શકાય નહિ વળી, કારોબારી ને ધાગવાદી જોઈતીતિમા ખુદ તકાવત નહિ હોય એવુ પણ મગ સેમ્યુઅલ હોરે અપે ક્યું છે પોતાના પ્રાતગા જ આવતી કંપનીઓને કે પોતાની દેખરેખ નીચે કામ કરતી પેટીને કામ અપાને તો તેમા પ્રાતિક સરકારનો પક્ષપાત લેખાશે નહિ

આ ઉપરથી એટલુ તો અવરય ગિદ થાય છે કે પક્ષપાતની ખીના ગવર્નર જનરલની કુશમખત્યારીની જ વાત મહેને, ને કાઈ પણ પ્રધાને એવા પક્ષપાત દાખવ્યો છે કે કેમ તે પાશુ એ વતે જ નક્કી કરશે વળી એમની એ ગતિઓને કાઈ પણ પ્રકારનુ બંધન મહેને નહિ આ ઉપરથી હિંદી પ્રધાન કેટલુ ગ્વાનગા ભાગવશે તે સહેલાઈથી મમજી શકાય તેવુ છે આવી પરિસ્થિતિનો ગાજો પણ ટપાય નક્કી ટપામા આવ્યો નથી વળી શ્વેતપત્રથી મળતો આ હક છોટી દેરા હિંદની સિટીંગ કંપનીઓ કહી પણ કબૂલ થાય એ મજલિત નથી માનવચલાવની વિરુદ્ધની એ વાત છે હિંદના નવા ઉદ્યોગો ને નવી રચપાતી પેટીઓને આથી કેટલો ફટકો પડશે તે પણ વિમગી જવા જરૂર નથી એમને તો ઘણા મમયથી જામી ગયેલી ને પૂરતી મિલકત ને માણુમાં ધરાવતી મધ્ય પેટીઓ ગાયે હંફીકાઈમા જનગુ પડશે એટલે નવા સુધાગથી વ્યાપારી પરિસ્થિતિ તો બેઘડી ખગાય જ શકાની *

(૭) ખેતરોનુ એકીકરણ

ખેતરોના એકીકરણનુ કામકાજ પગલની મહકારી પ્રવૃત્તિનુ મુખ્ય અંગ જણાય છે આપણને છેવટની ખજર મળે છે કે એ પ્રાતના મહકારી ખાતાએ એક જ વર્ગની અદર એકમે ને એક ગામમા ૧૨૦૬૨ એકર જમીન ૯૨૮૪ ખેડૂતોની જનાવી દીધી લુધિયાણા જિલ્લાના ઘરખન ગામનો હવાલ મહેને કરે છે, કે ૧૭૭ ખેડૂતોનુ એ ગામ સહકારી મંચીમા ભલ્યુ ને પોતાની ૮૨૦ એકર જમીન જે છૂટીછૂટી ૨૫૩૪ કંકડામા વહેંચાઈ ગઈ હતી તે એકીકરણ માટે સુપ્રત કરી પચાસ ચૂટી કાઢવામા આવી ૧૩મી ડિસેમ્બર ૧૯૨૩ થી એનુ કામકાજ શરૂ થયુ કામ મુશ્કેલ હતુ પરંપરાવિરોધી હકદાવાઓ પતવતા સાત મહિના લાગ્યા છેવટે ૨૫૩૪ કંકડાઓને ૨૩૯ વિભાગોમા સમાવી દેવામા આવ્યા કૃપાસિંહની જમીન ૬૫ જગાએ છૂટીછૂટી વહેંચાગેલી હતી હવે તેને એક હુકડામા જ એટલુ ક્ષેત્રફળ સુપ્રત કરવામા આવ્યુ છે રામચંદ્રના પૃથુ હુકડાના હવે માત્ર બે જ ખેતર જનારી દેવામા આવ્યા છે ખીજ ખેડૂતોને પણ પ્રમાણમા ઘણે જ ફાયદો થયો છે પરંતુ એ કાર્યમા

* 'Some Economic Aspects of the White Paper', by D H Banerjee, 'Modern Review', October, 1934, page 421.

સહકારી ખાતાને કેટલી હાડમારી વેંકવી પડે છે એ વિચારવા જેવું છે. હિંદનું ખેતર ઘણું જ નાનું બની જવા પામ્યું છે ખેતરંગના વિભાગો જેમજેમ નાના થતા ગયે તેમતેમ ખેતીની આવક ઘટતી ગયે, છતાં જમીનના ને તેના ઢોળાવના જુદાજુદા પ્રકાર ને ખીજાં અનેક કારણો એકીકરણમા નડતરરૂપ હોય પચ્ચગમા તો હજી ખેતરો મોટા છે ને જમીન સરખા પ્રકારની છે એટલે એકીકરણમા હાડમારીઓ ઝોઝી છે ને તેથી જ સહકારી પ્રવૃત્તિને આટલી પણ સફલતા મળવા પામી છે પરંતુ એથી ખેડૂતોના પ્રશ્નનો મપૂર્ણ નિશાસ થઈ જતો નથી દેવા ને ગરીબાઈ ને લીધે જ આવા વિભાગો પડી ગયેલા એકીકરણ દુર્ધા છતાં દેવાનો ને ગરીબીનો પ્રશ્ન વિચારવો જ ઘટે છે વાગ્માની રીતથી પણ ફરીથી એના વિભાગો થઈ જવાની ભીતિ છે એટલે પચ્ચગનો પ્રયોગ કર્યો ન હોયો યઈ ગયે છે કે કેમ તે હજી જોવાનું છે

એકીકરણથી તાત્કાલિક રાહત મળે છે પરંતુ તેથી ફર્દ નાખૂંદ શું નથી અસાગની વારમાઈ ચોજના આગળ એકીકરણ નિર્મલક જવાનું મોટા દીકગને વાગ્મો આપવાથી પણ એ મુશ્કેલી ટળવાની નથી એટલે આવા ઉપગ્રહા ઉપાયો ક્રતા મૂળથી મુધાગ કરવાની જરૂર છે

વળી એકીકરણના પ્રયોગમા જે લાઈ ખર્ચ થાય છે તે વિસારી જવા જેવું નથી. એકર દીક ૩. ૧/૬ થી ૩ ૨/૧૧ સુધી પચ્ચગમા ખર્ચ આવ્યું છે, એટલે તેત્રીમ કરોડ રૂપિયા ખચ્યાયા છે. ને તેય વિરોધી તરવોના વિકટ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત નથી થયા છતાં. એટલે આટલા નાણા વેડરી માગવાથી પ્રમાણમા સતોપકાગ્રહલાસ મળવાની પણ આશા નથી આથી આ પ્રયોગો નકામા છે એમ કહેવાનું નથી, પરંતુ એથી વધારે કડક છલાગ્ને ચોજવાની જરૂર છે તેની નોધ લેવી ઘટે છે *

રમણીકલાલ દલાલ

(૮) બૃહસ્પતિ ધૂમકેતુઓને પકડે છે

સૂર્યની આસપાસ ફરતા ખીજા ગ્રહોને લીધે પૃથ્વીને ધૂમકેતુઓનો ત્રામ ધણો ઝોઝો ગ્રહે છે. આમા બૃહસ્પતિ મુખ્ય છે બૃહસ્પતિને આપણે ગણ્મી કંગાળિયો કંદીએ તોયે ચાલે ફર માત્ર એટલો કે એ ગળા બનાવતો નથી, અને માખીને બદલે ધૂમકેતુઓને પકડે છે । આજ સુધીમાં એણે અઢાર મોટા અને અગચ્ચ નાનાનાના ધૂમકેતુઓને પકડ્યા છે આ અઢારે ધૂમકેતુઓ આજે એના ઉપગ્રહો બનીને એની પ્રવલિણા ફરી ગયા છે

ધૂમકેતુઓને પકડવાની અને તેમને ઉપગ્રહો બનાવી દેવાની રીત ગણ્મી જેરી છે ધૂમકેતુ એટલે સ્વચ્છદી જ્યોતિષક એ કાઈનું સાગન માનતો નથી, કાઈ નિયમ પાળતો નથી, અને એથી જ એ બધા જ્યોતિષકાથી જુદો પડે આવે છે ખીજા બધા જ્યોતિષકા કાઈ પણ એક વસ્તુની આમપામ નિયમિત રીતે ફરે છે સ્વભાવે ઔગવિદારી હોવા છતાં પેતા અઢારે ધૂમકેતુઓને બૃહસ્પતિનું આકર્ષણ એટલું જમરુ થઈ પડ્યું કે એની ગળમાં ફમાઈ પડ્યા । એટલે એતો અર્થ એ થયો કે બૃહસ્પતિનું ગુન્વાર્ણ્ય એટલું પ્રચલ છે કે એજે અઢાર ધૂમકેતુઓને તેમની ઔગનિમાયી ધમડી આણી તેમને યોનાની આમપામ ફરતા બનાવી દીધા

['પીપલ']

[શ્રીયુત નર્મિહરાવ ભોળાનાયને તેમના બે ભક્તશિષ્યોએ મળેલેકુ આ કાવ્ય છે 'ઉત્તર' કાવ્ય એ તેમનો ઉત્તર છે રા વિ]

(અનુદપ્)

દષ્ટિષૂતં ન્યસેત પાદ એ ન્યાયે પગલાં ભરી,
તમે જીવનની યાત્રા રસદેશે થરૂ કરી
અનેક કુસુમો વીણ્યા ચિરજીવ સુગન્ધથી
ભર્યા, અર્પ્યા, કરી પૂજા ગુર્જરી કવિતાતણી,
એ દેવીમંદિરે ખેસી વીણાના તાર છેડિયા,
અમારા ઉરમાં એનાં આન્દોલન અનુભવ્યાં,
અને નૂપુરજકારે નૃત્યલાલિત્ય દાખવી,
ગીત, વાદ્ય અને નૃત્ય સંપૂર્ણ ત્રયની કરી
તમારા ઉરને ઝહાલા અખંડ કરુણારસે
જોપતી દિવ્ય શ્રદ્ધાથી રચી સ્મારણસહિતા
કલા ને રસચર્યાને દેશે ડગ ભર્યા તમે,
સઘરી તત્ત્વ મોઘેરુ અર્પ્યું સૌ ગુજરાતને
સહોભો ભગિયા કેક તમારે ઉરમન્થને,
નવનીત થકી તેના પોપાયા સવંદા અમે
ગણીરો ગજતો મેઘ રસથી લીજવે ધરા,
તમારે ઉરથી એવાં ઝીલ્યા અમૃતબિન્દુડાં
તમારી જ્ઞાનની જ્યોતે અમારા દીપ ચેતિયા,
તે વેળા ઉરમા ભઠી સદાની નમ્ર વન્દના,
અનેક પગલા ધારો સ્થિર ને ચેતનાભર્યા,
તમારે પગલેપગલે અમારી પ્રાણુવન્દના,

કુસુમો તો થયાં મલાન, વીણાના તાર તૂટિયા,
 નૂપુરો કિકિણી સર્વે વાગે છે ખોખરી હવા
 રહ્યો માત્ર હવે ગૂઢ કરુણારસ તે વડે,
 ભલે આ ઉરની જૂમિ લીંઝતી સર્વદા રહે
 કલા ને રસની ચર્ચા થઈ નીરસ ને પડી !
 મન્યનો ઉરમાં લાડાં થઈ રહેશે ઘડીઘડી.
 વાશિમન્યનમાંથી શું નવનીત ગ્રહું તમે ?
 જ્ઞાનની જ્યોત અખાઈ, ભલે તે તમને ગમે,
 મૂઢ આશ્ચર્યથી નેઉ મિત્ર ને શિષ્યમંડલ
 શુદ્ધારણ્ય વિશે પીળે અમી માની કદુ જલ.

.

ગુજરાતમાં બેડાથી પાણી ભરવાનો રિવાજ છે તેનો આપણા સ્ત્રીગીતો,

સ્ત્રીનૃપોમા પુષ્પજ ઉપયોગ થયો છે બેડાથી પાણી ભરવાનો રિવાજ મહાગણ્ડૂમા નથી મહારાષ્ટ્રની સ્ત્રીઓ માથા પર બેડુ ન રાખી શકે કાગ્લુ કે તેઓ માથુ ખુલ્લુ રાખે છે તેમને નજીકથી પાણી લાવવાનું હોય છે તે તરફ ગરબામાં હીચ પાણી ગુજરાત જેટલું ઊંડુ પણ નહિ, એટલે કેડ ઉપર ધડો લઈ તેઓ પાણી ભરે છે ગુજરાતમાં બેડાથી પાણી ભરવું પડે છે દૂવાકાઠો, નદીનો ઘાટ, વગેરે ગુજરાતના જીવનના મુદ્દગમાં મુદ્દર દર્શ્યો છે કલાએ આ વસ્તુને ત્યાથી ઉપાડી લીધી અને ધડો કે ગાગર હાથમાં રાખી તેના ચલનવલનના સંબંધત્યો યોજ્યા આ ધાતુના વાસણના જ નોંધાએ, જેથી આગળાએ વીંટી કે વેઠ પહેરી તેનાથી તાલ આપી શકાય કાચા માટીના ગરબા હાથમાં ફેરવવા એ બૂલ છે માટીના ગરબા તો અદ્દર કોરિયામાં દીવો પ્રગટી માથે ગમ્મી ફેરવાના જ છે એમાં જ એ ચમત્કારક દેખાય છે દિવસે એવા ગરબા નકામા । રાત્રે આવા ગરબામાં તેના કાણામાંથી દીવો દેખાય એ જ ચમત્કાર છે બાકી હીચમાં તો ધાતુના વાસણો જ વપરાય બોધરણુ, ધડો, ગાગર, અને હાડા મુઠ્ઠા જેવા છે આપણી કન્યાશાળામાં નાના નાના લોટા લઈને ફેરવે છે તે પણ બૂલ છે લોટો બહુ નાનો દેખાય છે, તેની ગતિમાં ગૌરવ નથી, એ હાથમાં તે લઈ જ શકાતો નથી, અર્થાત્ નાનો લોટો એ હાથમાં પકડવો એ દેખીતું અસત્ય છે, એ હાથે પકડવો પડે એવું એવું કદ નથી, એટલે એમાં ભાર નથી વળી શરીરના પ્રમાણમાં તે ઘણું નાનો દેખાય છે, તેને પકડતા હાથના ખૂણા થાય છે તે પણ મુદ્દર દેખાતા નથી, માથે મૂકતા તે પોતાની મેજે માથે ગંધી શકે એટલે તેમાં ભાર નથી, તેને એક હાથે ઝાલી રાખવો પડે છે, જેમાં ચમત્કાર નથી દલાના પ્રચલિત રૂપમાં ફેરફાર કરવા પહેલા બહુ ઝીંજુવટથી આપણા નવા ફેરફારની અમરો તપાસવી નોંધાએ

એક જગાએ ગરબા જોતા માગ મિત્રે કહ્યું “ એક અંગ્રેજ પ્રેક્ટિસરે દહેલુ કે આપણી સ્ત્રીઓની ચાલમાં જે લાલિત્ય છે તે આપણા પાણી ભરવાના રિવાજને લીધે આવેલું છે ” શક્ય છે એ માન્ય હોય તો આ નજીના જમાનામાં આપણે તેને કોઈ બીજા રૂપમાં કરી દાખલ કરવું નોંધાએ

*

હિંદુ કાયદાનો વિકાસ કરવા મંજૂરી અંતરેઅતરે ચર્ચા બપડે છે એ સમયથી સતત ચર્ચા ચાલતી નોંધાએ એક મહાજ ન જોને માટે નિમાવું હિંદુ કાયદાનો વિકાસ નોંધાએ જે જોને વિચાર કરવું રહે અને સુધાગના કાયદા ધડી પમાગ કગવ

હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રની એક આમિયત એ છે કે તેમાં જાણે કે જોની મેજે ફેરફારો થયા ફરે છે, અને પછી એ ફેરફારો સ્મૃતિકારો સ્વીકારતા જાય છે. અત્યારે પણ હિંદુ વ્યવહાર

ધર્મધર્મને બદલાતો જાય છે. જેમકે હમણા જુવાન પતિપત્નીએ જાહેર રીતે એકબીજાને છૂટાછેડા આપ્યા અને પરસ્પર ફરી પગલુવાની છૂટ આપી નહિતર હિંદુઓમા આકામમા છૂટાછેડાનો રિવાજ નથી. એકબે વરસ પહેલા એવા જ એક બીજો બનાવ બનેલો છે. એક બહેનને તેના ધણીએ છોડી દીધેલી હતી સાત વરસ સુધી તેણે એ બાઈની સંભાળ લીધી નહિ સામાન્ય કાયદા પ્રમાણે સાત વરસ સલાળ ન લે તેનો અર્થ લગ્નસબંધ તૂટી ગયો એવો જ થાય છે પણ હિંદુઓમા તેમ ચર્ચ શકતુ નથી, કાગલ કે લગ્ન ધર્મમરજાર હોઈ કાયમી ગણાય છે એટલે હિંદુધર્મ પ્રમાણે પગિત્યકતા સ્ત્રી ધણી જીવના ફરી લગ્ન કરી શકે નહિ જના ઉપર કહેલા દાખલામા એ પગિત્યકતા બહેને ફરી લગ્ન કર્યું અને એ લગ્નને મદદતાજીએ આશીર્વાદ આપ્યા છે. હવે જૂના કાલ પ્રમાણે જે હિંદુસમાજ ચાલતો હોત તો આવા દાખલાને સ્વીકારી લઈને, અથવા તેનો વિરોધ ન કરીને આટલા સુધાગને ગમાજમા રધાન આપી દેવાત પણ અત્યારે હિંદુ કાયદો સગકાગના સ્વીકાર કે ધડતરનો સવાલ છે એટલે આવા કેન્દ્રારે ખાનગી રીતે કે સમાજસ્વીકારથી થાય એટલું બમ નથી તેને ધાગમલાએ ધડીને કાયદાપોથીમા મુકવો જોઈએ તો જ એ કાયદાનુ રૂપ પામે એટલે કે અત્યારે તો હિંદુસમાજની સ્વાભાવિક વિકાસશક્તિ જે ધણી ઓછી છે તે પણ બમ નથી તેને માટે ધડેલ કાયદાની જરૂર રહે જ છે

ઉપર જણાવ્યો તેનો, પગિત્યકતા ફરી પરણી શકે તેવો કાયદો જૂના ધર્મશાસ્ત્રમા છે ખરો ચાણક્યના ધર્મશાસ્ત્રમા એ જ કાયદો છે—જેકે મુદત કદાચ ૭ વરસથી વધારે હશે

એક પ્રશ્ન થાય છે ધારે કે આવા દાખલા હિન્દુસમાજ અત્યારે સ્વીકારી લે, તો ન્યાયની કોર્ટમા તે પ્રમાણુ ગણાય ખરા કે નહિ ? એટલે કે એ દાખલા એ જ અમારી પગપગત રૂઢિ છે એવી દલીલથી તેને મમર્ગિત કરી શકાય ખરા કે નહિ ? અલબત્ત આ દાખલા નવા છે, તેની પછવાડે પ્રત્યક્ષ પ્રાચીન પરપગ નથી, પણ પ્રાચીન પરપગ તો એક કાયદાનું બનાવટી ધોરણ (fiction)—કલ્પિત કથા છે. એવા દાખલા મળ્યા, લેહિઓ સ્વી-કાર્પો, માટે એવી પ્રાચીન પરપરા હોવી જ જોઈએ એમ ન દલીલ કરી શકાય ? ધારે કે કરી શકાય પણ એવી દલીલ ઉપર આધાર રાખવો કેટલું જોખમકાગક ! એનો કાયદો ધડવો જ જોઈએ

આ ઉપરથી મને એક સૂચના સૂઝે છે સ્ત્રીઓની કેળવણીમંડયામા કાયદામાં સ્ત્રીના સ્થાનનો વિષય અભ્યાસક્રમમાં રાખવો જોઈએ

પણ એક વિશેષ વિચાર હિન્દુ વ્યવહારનો કાયદો, પારસી, મુસલમાન, યહૂદી, ક્રિશ્ચન એમ દરેક ધર્મવાર વ્યવહારકાયદો જુદો શા માટે જોઈએ ? હવે ધર્મને લીધે વ્યવહાર કયાં નક્કી થાય છે ? એટલે આવા કોમી કે ધર્મનિયત વ્યવહારકાયદાનો વિચાર કરતા કોમળદાર એક જ સ્વરૂપ આપવા તરફ પણ લક્ષ રાખવું જોઈએ

આપણે ત્યા અભ્યાસીઓ કે માહિત્યપ્રેમીઓની પરિપક્વે કોઈકોઈવાગ ભગાય છે અને હજી વધારે ભગશે આવી પરિપક્વેમાં ચર્ચા કેવી રીતે કરવી તે મગધી એક સૂચના અહીં મોઢું છું ચર્ચામા એક પ્રમુખ તો નીમવો ખરો એમ હું માનું છું ચર્ચાપદ્ધતિઓ તેનું મુખ્ય કામ ચર્ચામા કરું અનુચિત ન રહેવાઈ જાય, અને બહુ વિષયાતર ન ચર્ચ જાય એની મગત રાખવી એ રહે. પછી દરેકને પોતાના અભ્યાસના વિષય ઉપર પાચદમ મિનિટ બોલવા રહેવું એ એક પદ્ધતિ. આ રીતે

કામ કરવાને આખી મડળીમાથી પાચજ પણુ તૈયાર છે કે નહિ તે પહેલેથી નક્કી કરવું જોઈએ એટલા તૈયાર ન હોય તો આ પદ્ધતિ નકામી આ પદ્ધતિ પ્રમાણે એટલા તૈયાર હશે તો પછી બીજા પણુ નીકળશે

એ પદ્ધતિ અનુકૂળ ન પડે તો બીજી પદ્ધતિ એ કે પ્રમુખ નિમાયા પછી પરિપક્વતા મળ્યો વધુમતીએ અમુક અમુક અભ્યારીઓ અમુક અમુક વિષય ઉપર બોલે એવી દરખાસ્ત કરે મડળ અભ્યામીઓનું હશે એટલે દરેકને તેનો અભ્યામનો વિષય જ સ્વાભાવિક રીતે સૂચવાશે એમ માની લીધું છે પણ તે ભાઈ તે વિષય ઉપર બોલવા તૈયાર ન હોય તો બીજા કોઈ પણ બોલી શકે, અને એ ભાઈને ગમે તે બીજા વિષય ઉપર બોલવાની છૂટ તો રહેજ.

બીજી રીતે ચર્ચા શરૂ થયા પછી મુખ્ય વક્તાઓ બોલી ગયા પછી, અથવા દરેક વક્તા બોલી રહ્યા પછી તેના ધ્યનમાથી ઉદ્ભવતા પ્રશ્નો પૂછવાની છૂટ હોવી જોઈએ, ખરી રીતે આ પ્રશ્નો એ જ ચર્ચામા મુખ્ય હોવા જોઈએ મુખ્ય વક્તાનું પાચદસ મિનિટનું આખ્યાન એ તો માત્ર વિષયનો ઉપોદ્ધાત, વિષયચર્ચાના આમન્ત્રણરૂપ ગણાવું જોઈએ

આ પદ્ધતિમા યોધાટ ન થઈ જાય, અથવા એકમાથે ન બોલવા માટે, એકનો પ્રશ્ન ચર્ચાતા હોય ત્યારે બીજા તેમા રમ ન લેના અદરઅદર વાતો કરવા ન લાગે એની વધારે મહાળ ગણવી જોઈએ, ખરી રીતે આવી અવધિક (informal) સભાઓમા દરેક મળ્યે પોતે જ પોતા ઉપર અકુશ ગણવો જોઈએ દરેક મુદ્દાની ચર્ચા પૂરી થયા પછી કોઈને કંઈ નવું કહેવાનું હોય તો તે કહેવાને આમન્ત્રણ કરવું જોઈએ પણ આ બધામા એ યાદ ગણવું જોઈએ કે કશું પણ એકવાર કહેવાઈ ગયું હોય તે ફરી કહેવાય નહિ. તેમ જ કંઈ પણ અતિ માધારણ વસ્તુ બોલાય નહિ આ પૂછવાની પદ્ધતિને હું મદત્ત એટલા માટે આપુ છું કે તેમા ગરબરી જિજ્ઞાસા હોય તે ઉપર જ ચર્ચા થાય અને વક્તા તેમા માત્ર પોતાનું જામ વક્તવ્ય હોય તેટલું જ બોલે, અર્થઘાત વાતોનો નકામો ઉલ્લેખ જ આખ્યાનપદ્ધતિમા કરવો પડે છે તે ન કરવો પડે, અને પૂછનારને મમક્ષ ગણી તે સમજે એટલું કહીને તગત પૂરું કરે.

પણુ મર્વ પરિપક્વતા ઉત્તમ મળ્યોમા જોટલી માચી વિદ્વતા હશે, અને અન્યમા જોટલી માચી જિજ્ઞાસા હશે તેટલી જ આ પદ્ધતિથી પણ મગલતા થવાની બેમાથી એકના પણ અભાવે ચર્ચા મરળ નહિ થઈ શકે એ તો દેખીતું છે

*

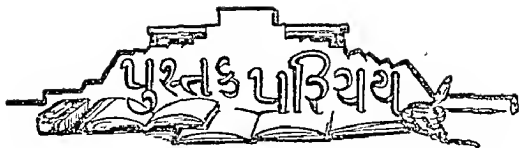
*

અમદાવાદમા એક નવી આર્ટ્સ કોલેજ કાઢવાનો પ્રયત્ન ચાલે છે તે આવકાર-યોગ્ય છે ત્યારે ત્યારે આવા પ્રયત્નો શરૂ થાય છે ત્યારે ત્યારે અનેક વિરોધના પ્રશ્નો કરવામા આવે છે. અમદાવાદને નવી આર્ટ્સ કોલેજ અત્યારે શા અમદાવાદમાં નવી માટે જોઈએ ? એક છે તે બમ નથી ? નવી કોલેજ કયવી હોય તો કોલેજ વેપારની કે ઉદ્યોગના શિક્ષણ અને તાલીમની કોઈ ગણ્યા કેમ ન કરવી ? આની વેપારઉદ્યોગની શિક્ષણમથ્યાઓની વૃદ્ધિવાત સ્વીકારના છતાં પણ હાલુગત એક આર્ટ્સ કોલેજની જરૂર છે તેમા ના કદી સંકાય તેમ નથી. અત્યારે ગુજરાત કોલેજમા દર વરસ ત્રણમે ચારમે વિદ્યાર્થીઓને જગા મળતી

નથી અમદાવાદ નળના વિદ્યાર્થીઓને આથી કરીને બહારની કોલેજમાં જવું પડે છે એ ઓછી હાડમારી અને પૈસાનો દુર્વ્યય નથી આવી રીતે જે નકામે અગ્નિ વિદ્યાર્થીઓને બહાર મોકલવામાં કરવો પડે છે તેટલામાથી તો ખુશીથી એક આર્ટ્સ કોલેજ ચાલે માત્ર પૈસાની ટરકસરની દૃષ્ટિએ પણ એક કોલેજની જરૂર છે

પણ આર્ટ્સની કોલેજની વિશેષ જરૂરના મહત્ત્વના કારણો તો બીજા જ છે ધણા વરસો પહેલાં ઓ બ ડ હાકોરે જણાવેલું છે તેમ ગુજરાતની બધી માંસ્કારિક દિક્ષ્યાલોનું સ્વાભાવિક મધ્યખિન્દુ અમદાવાદ છે દક્ષિણમાં જેમ પૂના વિદ્યાધામ છે તેમ ગુજરાતમાં અમદાવાદ થવું જોઈએ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ કામ કરતું બધ ધયા પછી આ દૃષ્ટિથી અત્યારે કોઈ સંસ્થા કામ કરતી નથી—જિલ્લું, વિદ્યાપીઠના ધણાખરા અધ્યાપકોને પણ ગુજરાત છોડી ગુજરાત બહાર જવું પડ્યું છે. આ ગેરફાયદો નજરે ન દેખાય પણ બહુ મોટો છે ગુજરાતની ભાષા, વેપાર, ઇતિહાસ, હુજર, ઉદ્યોગ, એ અર્થ ઉપર સ્વતંત્ર રીતે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ વિચાર કરનાર એક મગ્યાની જરૂર છે એવી મગ્યાનું અત્યારનું સ્વાભાવિક અરૂપ તે આર્ટ્સ કોલેજ છે

આ મગ્યા આર્ટ્સ કોલેજ જ જોઈએ, બીજી કોઈ કોલેજ નહિ કારણ કે આ આર્ટ્સ કોલેજ ને ભવિષ્યની ગુજરાત યુનિવર્સિટીનું બીજા છે આખી યુનિવર્સિટીના બીજા તરીકે આર્ટ્સ કોલેજ જ કામ કરી શકે તેની આમપામ પછી વેપાર, હુજર, ઉદ્યોગની સગથાઓ મમે—જેમ જનારમ હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં થયું છે તેમ અને એ દૃષ્ટિએ આ કોલેજનો પિંડ ધણો જોઈએ

પૌરાણિક નાટકો લેખક દનેવાલાલ માણેકલાલ મુનશી, પ્રમુખ, સાહિત્ય સસદ, એમ સી કાઠારી, બ્રહ્મચર અને પબ્લીશર, ગવપુરા રોડ, વડોદરા, કિંમત ૧-૧૨-૦

આમા 'પુરુષ પગલ્ય', 'અવિભક્ત આત્મા', 'તર્પણ' અને 'પુત્ર મનોવડી' એ ચાર નાટકોનો મગ્ગ કરેલો છે. ચારેય નાટકોનું વસ્તુ પૌરાણિક છે. પુસ્તકના પ્રાગ્ભે ઉપોદ્ધાતમા શ્રીયુત દુર્ગાગર શાસ્ત્રીએ નાટકનું વસ્તુ ક્યાથી લીધું છે અને તેમા શા શા ફેરફારો કર્યા છે તે મનની મામાના ચચા કરી છે અને પુસ્તકને અંતે દરેક નાટકનું મૂળ વસ્તુ ક્યા ક્યા કેવા વ્યક્તિ છે અને તેમાથી શ્રી મુનશીએ શુ શુ લીધું છે તે વ્યક્ત કરી બનાવ્યું છે.

શ્રીયુત શાસ્ત્રીએ બનાવ્યું છે તે પ્રમાણે વેદની અપ્યાયિકાઓ પુરાણોમા રૂપાંતર પામી છે અને આપણા કાલિદાસાદિ પૂર્વકવિઓએ પોતાને અનુદૂળ વસ્તુમા ફેરફાર કર્યો છે, એ ખરું છે એવા ફેરફારો આપણે દેક પ્રેમાનંદ સુધી જોઈ ગઈએ છીએ અને એ ફેરફાર દરવાનો દરેક મગ્ગને હક્ક છે તેમા કોઈથી ના કદી રાજાય તેમ નથી આ નાટકોને અંગે પ્રશ્ન થાય છે તે એ છે કે ફેરફાર કરી ગયા પછીનું વસ્તુ એક સુસ્થિત વધાનક બને છે? અને નવા વધાનકમાથી જે વ્યવર્થ કે મત્ય નાટકકાર બ્યક્ત કરવા હચ્છે છે તે ક્યાનગના આ રૂપને મર્ચ પ્રકારે અનુદૂળ છે? હરોગા જૂની વાર્તામા દાસના જમાનાનું કોઈ મત્ય બ્યક્ત કરવા જતા અગને આ મુશ્કેલી જ દ્યોને નડતી જણાઈ છે આ નાટકોમા ખણ એવી મર્ચ મુશ્કેલી ઉપર કર્તા વિજ્ય મેળવી શક્યા નથી.

મોઘી મોટી મુશ્કેલી અગને એ જણાય છે કે જધા નાટકોમા જે ચમત્કાર આંવે છે તે એ નાટકોના વાનાવગ્લુમા મગવિત જણાવો નથી વાચનાર પ્રાચીન જમાના માટેનું પોતાનું મર્ચ માન એક આનૂ મળી, એ પ્રાચીન કાળના માણસો પાણુ કર્તા કરે છે તેવાં, લખના ગિચિલ જધનવાળા, આદરઆદર ખૂન લડના, કોઈને જનનથી માગના જાત્રો મોઘ્ય નદિ ગખતા, કદપરા તૈવાર છે અત્યાગના અંતિદામિક શોધોની મદદથી, અને અન્યાગની જગડી જનિઓના માનગપગિચથી એ જમાનાની વ્યક્તિઓ એમ કદપી બહુ મુશ્કેલ નથી પણ પછી એ નાતાવગ્લુમા ચમત્કારને સ્થાન મટેનું નથી—હા, કુટુમ્બી બનાવોને પાત્રો ચમત્કાર મગજે એ ખરું, ખજ ખરેખજ ચમત્કારો બને, અધિનો ધરમ અવનને જુવાન કરે, વરણુ સ્વેનકર્ણને પિતૃલોકમા દાઈ જલ, ઔરિને જલમગ્ન્યાજ મંગે, વધાનિને પુન પામેથી મોવન મરે એવી પ્રતીતિ કરાવવા જેવું વાનાવગ્લુ એ નાટકોનું નથી અને એવી પ્રતીતિ ન થવાનું કારણ એ છે કે એ નાટકોના દ્યોને પોતાને એ પ્રતીતિ નથી તેમજ નાટકની ખાતર પણ એવી પ્રતીતિ તેમનામાં બિપદ દેખાતી નથી આ બાબતમાં જૂના કવિઓ કરતા હાલના રજકને એક ખાસ મેરફારો છે.

પ્રેમાનન્દ, નરસિંહ મહેતાના ચમત્કારો લખતો હતો ત્યારે તે પોતે એ ચમત્કારો ખરેખર માનતો હતો, હાલનો આપણો સર્જક એ માનતો નથી, તેને પોતાના સર્જન-પૂરતા આવા ચમત્કારો માનવા પડે છે પોતાના નિર્માણને સકળ કરવા તેણે જૂનાં પુણ્યોના હાર્દમાં બરાબર ઊતરવું જોઈએ, અને તે સાહિત્યનું વાતાવરણ પોતાની સૃષ્ટિમાં ખડું કરવું જોઈએ આ નાટકમાં એમ બનતું નથી એથી ઊલટું શ્રી મુનશીને જે પાત્રોનો શોખ છે, જે બધા ત્વરિત કાર્યપૂર્ણતા, ત્વગિત નિર્ણયો, વેગીકૃત માનમ વગેરે તેમની બીજી કૃતિઓમાં આવે છે તે જ આમાં આવે છે 'પુનઃગતના નાય'માં કાક અમુક ચમત્કારથી કોર્નિદેવનું કુલ જાણી આવે છે ત્યાં એ વસ્તુ એટલી ખટકતી નથી કાંણુ કે એ જાણવાની ક્રિયા પરાક્ષ રહી છે અહીં તો આ બધા ચમત્કારો નાટકમાં દૃશ્ય અભિપ્રેત છે, અને નાટકના પ્રાણમાં પ્રાચીનતા તરફના પૂનઃજાવનું ભડે ખોદું પણ વાતાવરણ ખરો જતા પાછળ ગરેતા વાસ્તવિકતાના વાતાવરણમાં આ દૃશ્યો વિચવાદી લાગે છે કોઈકોઈ જગ્યાએ તો ચમત્કારને પાત્રો પણ માનતા હશે કે કેમ તેનો મગ્ય ભય છે કારણુ કે કુતુહો શાપ તો લોકો માથે પાડે છે 'નાટકના પાત્રો પણ શાપ સી રીતે માનના હશે, વ્યક્તિ પોતે સી રીતે માનતો હશે એ મબધી વાચના મેંશયમાં પડે છે।

'તર્પણ'માં હૈહયો અને ભાર્ગવો વચ્ચે સમૃત્તિનો ભેદ હતો, અને આર્યાવર્તને પુનઃ પ્રાપ્તિ ભાર્ગવોએ હૈહયોનો નાશ કર્યો એવું પાત્રોની ઉક્તિઓમાં કહેલું છે પણ બન્ને વચ્ચે સમૃત્તિનો ફરોય ભેદ દેખાતો નથી,—માત્ર એક જગ્યાએ હૈહય વીતહવના વર્ણનમાં તેના મુખ પર વિશ્વામિતાની રેખાનો ઉલ્લેખ છે તેને સમૃત્તિભેદ ગણીએ તો જુદો મવાલ' બાની બન્ને પક્ષો સરખા જગલી અને ફર ધાતક જણાય છે 'ભગવાન કૌટિલ્ય'માં પણ શ્રી મુનશીએ આ જ રીતે સમૃત્તિભેદ દર્શાવેલો છે અને ત્યાં પણ સમૃત્તિભેદ અછતો જ રહે છે બન્નેમાં નાયક, 'તર્પણ'માં સગર અને 'કૌટિલ્ય'માં ચન્દ્રગુપ્ત, પોતાના કુલમાનથી જ પરાક્રમ કરવા પ્રેમી છે

'તર્પણ'માં નાયક વલ્લભાના પ્રેમને છેલ્લે દર્શિ વલ્લભાના પિતાનો અને તેના આખા કુળનો નાશ કરે છે, અને એવી રીતે નાયકનો પક્ષ વિજયવાન થાય છે 'પુનઃ મગોવડી'માં એથી ઊલટું નાયિકા દેવયાની કથના પ્રેમને વફાદાર ગહેતા તેના પક્ષનો પરાજય થાય છે કદાચ કતાંતિ સ્ત્રી પુરુષમાં આ સ્વભાવગત ભેદ છે એવું વક્તા પણ હોય। આવા ગૌણ વક્તાઓ આ નાટકમાં ઘણા આવી મુખ્ય વક્તાવ્યને ઝાંખુ કરે છે દાખલા તરીકે આ નાટિકામાં એવું પણ ખનિત થાય છે કે માનવ આખરે માનવ છે, કોઈ પણ પરાક્રમ માટેના મનત પ્રયત્નને માટે તેનામાં પુનઃ મત્ત નથી, બીજી તરફથી એમ પણ ખનિત થાય છે કે પુરુષને આંતિ મતાશોખી સ્ત્રી ગ્વાભાવિક રીતે જ ગમતી નથી, તે સ્ત્રી પામેથી ગ્વાન્ય અને શાન્તિની આશા ગળે છે, અસ્વચ્છ કરી નાંખે એવી મન્તા માટેની ઉત્તેજનાની નહિ વળી એ પણ ખનિત કરવાનો ઉદ્દેશ જણાય છે કે મલામતી ધન્વની એ પામગતા છે આ બધા મત્તો પાત્રોની ઉક્તિઓમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે પણ પ્રશ્ન થાય છે કે જો વજની સલામતી માગવી એ દાનવોને માટે હીનતા ભરેલું હતું, તો દેવો એ વજની સલામતી છતાં કેમ છતતા હતા?—એ છતાં એમની સમૃત્તિ કેમ વિજયવાન થતી હતી? વળી

બૃહસ્પતિની મીઠી મધ જેવી વાણીથી દાનવો દંડની ભક્તિ કરવાને લોભાતા હતા એમ કહે છે, પણ દેવોની ખરી શક્તિ વિના માત્ર કોઈની જીભથી આખો સમુદાય કે મંડૂતિ ચલતો જોઈ એમ એવી ત્યાં વાસ્તવિક પ્રતીતિ નથી થતી. દૂકમા એ દેવદાનવના યુદ્ધમાં, પ્રાચીન મતની દાનવોની દુષ્ટતા કાઢી નાખ્યા પછી, તેમની વચ્ચેના યુદ્ધનું કારણ અને તેમાં છેલ્લે દેવોનો જય નવા નિરૂપણમાં સુસ્પષ્ટ નથી થતો. મંજુવનમંત્રને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મુકવાથી તેનો અસીદ્ધિ ચર્ચાકાર જતો ગયે છે અને છતાં તેની મંજુવન કરવાની રીત તો જૂની જ ચમત્કારક જ ગયે છે એ મોટી અમંગલિતિ છે એ મતથી જ જો મંજુવન કરી શકાય હોય તો શુદ્ધ એ મત દેવયાનીને પુત્ર મગોવડી માનવા છતાં કેમ ન આગે એ મમંગતુ નથી. પ્રાચીન પુરાણીઓ અને મોક્ષની અને એની બીજી શક્તિઓની અનધિકારી માનતા પણ આ નાટકમાં એવું કશું નથી—એ અનધિકારને આ નવા નિરૂપણમાં પ્રધાન પણ નથી એટલે નાટકનું મહત્ત્વ જો મુખ્ય હકીકતો ઉપર રહેલું છે, દેવદાનવ યુદ્ધ, તેનું કારણ, દેવોની મગગાઈ, દેવયાનીનો જ્ય માટેનો પક્ષપાત, હતા દેવયાનીની મત્તાભાવના, અને છેવટે મંજુવનમત્ર દેવયાનીને ન આપના કચ્છને શીખવવો, (જો એ મનના ઉચ્ચારથી જ મંજુવન કરી શકાય હોય તો કોઈ દાનવને એ મંત્ર કેમ ન આપ્યો ?) એ સર્વ મુખ્ય હકીકત નાટકના વાતાવરણમાં અવાસ્તવિક જણાય છે અને નાટકકારનું અન્ય વિધાનકીશક પણ આ ત્રુટિઓને ઓવરી શકતું નથી. નાટકકારે નાટકને સ્પષ્ટ આધુનિક દૃષ્ટિવાળું રાખવું હતું તો, —જેમ બર્નાર્ડ શોએ ‘ગ્રેટ નેતન’માંથી બધા ચમત્કારો કાઢી નાખ્યા છે અને બધા બનાવોનો તે સમયના મામાનિત બજોથી જ ખુલાસો કર્યો છે,—તેમ કરવું હતું, નહિતર લોકમાનસમાં રૂઢ ચથેડી પૂર્વજીવિતને ઉત્તેજ, અને ચમત્કારો એ સૃષ્ટિમાં મબલિત બને એવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવું હતું બનેલું મિશ્રણ નાટકને પ્રતિકૂળ છે.

અમારે નાટકના ગદ્ય અને વનુ વચ્ચેની અમંગલતા ઉપર આટલું લખવું પડ્યું પણ બીજી મર્વ રીતે નાટક શ્રીયુત મુનશીની લાક્ષણિક રેલીનો મારો નમુનો છે. ત્યગિત મત્તાદો, અનપેક્ષિત બનાવોનું આશ્ચર્ય, પાત્રોની વિલક્ષણ કાર્યશક્તિ, તેમનો મનોવેગ, નાટકોનો કાર્યવેગ એ મર્વ નાટકને વાચતા અને પ્રયોગમાં નેતા વાચક અને પ્રેક્ષકને અંત સુધી કાગુડાકૃષ્ટ રાખે એવા છે.

સસકુંજઃ મમાદિકા, મૌ ચૂલીલાલ જગદીવાલા, દિ ૩ ૧૧

રામભાલિની સપાદક પ્રકાશક, ગમગોહનગાય જ દેશાઈ, જન્મચક્ર મ બૂચ (લલિત), કેદવ હ મેક, ગ્રાણીકલાલ કી મહેતા, જગુમાઈ મો રાવળ, સવા રૂપિયો.

‘ગમકુજ’ બીજી આરતિ છે અને ‘ગમભાલિની’ હજી પહેલી જ વાર બદલ પડે છે બહેમા કવિશી ન્દાનાલાલના કાગ્જો આવી શક્યા નથી, બીજામાં મહાગત જોટાદકગનાં પણ નથી બહેમા લોકગીતો છે, બહેમા ખરા ગમ્યા ન કહીએ પણ હાલ શિક્ષિત બહેનોએ ગમ્યા માફક જે દત્તર ગીતો ગાના માગ્યા છે તેનો સમાવેશ છે બહેમા આધુનિક ગીતોની જ વધારે મંખ્યા છે.

‘ગમકુજ’ની પ્રગટાવના મીયુત ઝવેરચદ મેઘાણીએ લખી છે ‘ગમભાલિની’માં શ્રી ગમગોહનરાયે લખેલો ઉપોદ્ધાત લખેલો છે બહેમે બીજા દેગોના પણ વર્તુલાકાર નૃત્યના પ્રકારોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને તે માથે યુગગતના નૃત્યપ્રકાર મારે આગ અને મગના દર્શાવ્યા છે.

શ્રી ગમભોહનગાયે રાસ અને ગગ્ગાની ચર્ચાને અંગે સ્ત્રીમંથનના અલકાગે, સ્ત્રીઓની બદલાતી જતી રસવૃત્તિ વગેરે મળધી પણ વિચારે કરેલા છે, તેમા ચાલુ કેશન મળધી ને ચર્ચા છે તેની માથે હાલનો સ્ત્રીમંથન કેટલે અંગે સમત થશે તે પ્રશ્ન જેવું છે, કાગળ કે છેલ્લા થોડા વરસોમા સમાજની કેટલીક મૂલમૂલત ગણાય તેવી માન્યતાઓ પણ ડગવા માડી છે,—અને એ મર્વ અનિષ્ટ જ થયું છે એમ ન કહી શકાય તે મિત્રાય ગરબા મળધી ચર્ચામા પણ કેટલીક બાબતોમા તેમણે વિધાનો કર્યા છે તે ચિન્ત્ય છે તેમાનું એક એ છે કે શહેરોના ગરબા કરતાં ગામડાના ગગ્ગામા “મૂલનની કલા અને ઉગ્ગ ન્યૂન !” અમારે અહીં આ વિદ્વાન વિવેચકનું ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ કે ગામડાની મૂલનકલાના સર્વ રૂપો હજી સમાજના ઊંચા ગણાતા વર્ગોને પરિચિત થયા નથી, અને શહેરોએ ગગ્ગામા દાખલ કરેલા સર્વ નવા પ્રયોગો કલાની પ્રગતિના નથી કેટલાક તો કલાની ગેગમગજમાથી ઉત્પન્ન થયેલા છે * ખીજું એક જગ્યાએ તેઓ હાલ આવધાનતા ગમ્મવાની કહે છે તે “ગમની યોગ્યતા અથવા ગાવાની કલાના કુટતા નાટ્યઅભિનય તરફ લક્ષ્ય અધિક અપાય છે તેની સામે” નાટ્યના અભિનયોના માધનોમા તેઓ લોટા, મગ્ગિંગ, દાડિયા, ગોફ વગેરે ગણાવે છે હવે દાડિયા અને લોટા (અમને અહીં ગાગ ઇષ્ટ છે, પહેલા એ જ વપગતી અને એ જ સુન્દ છે) તો જૂના છે મગ્ગિય નવા છે પણ ને બહુ આડા આવતા હોય એમ જણાતું નથી ખરી રીતે માત્ર ગોફ જ એવો છે જ્યાં ગૂંથણની ચાતુરી તરફ ધ્યાન આપવા જતા ગગ્ગાનું સ્વાતંત્ર્ય ઓછું થાય, અને ગરબાનૃત્યમા મુખ્ય એ જ છે કે કશી એવી બાબત ન જોઈએ જેથી તેનું સ્વાતંત્ર્ય અને ઉલ્લાસ ઓછા થાય પણ અહીં મૂળ પ્રશ્ન તો એ છે કે ગગ્ગો એ દસ્ય કરતા શ્રાવ્ય વિશેષ છે ? અંગે તો ગરબાને બહેના મિથણનું મૂર્ત સ્વરૂપ માનીએ છીએ, છતાં બેમાથી એકને પ્રધાનપદ આપવું હોય તો નૃત્યને આપવું જોઈએ કારણ કે ‘ગરબો ગમવો’ કહેવાય છે ધણીવાર ગોળ કરતા, હીચ લેતાં, મગીત તદ્દન ખસી જઈ માત્ર વર્તુલાકાર નૃત્યને જ પ્રાધાન્ય આપી પણ દે છે. સાવધાનતા રાખવાની હોય તો ગીત ગામે ગમ્મવાની છે કારણ કે ગીતના પ્રાધાન્યથી ગગ્ગામા મન્દતા આવી તે નીગમ બને છે અને ગરબો ને ખુલ્લા આગણામા કે શેરીના ચોકમા ગાવાનો છે તે યાદ રાખીએ તો ગીતની કેટલીક ઝીણવટ તેમા અસ્થાને છે તે તરત સમગ્રાય હમણાહમણા મગીત કંઈક પણ પ્રધાન થઈ શક્યું છે તેનું કારણ શિક્ષિત બહેનોએ ગગ્ગાને ખુલ્લા આગણાથી ઉપાડી ઘરના ઓગડામા આણેલ છે તે છે ઓગડામા જ સગીતની કેટલીક બાગીકાઈ વિદ્યારવી શકાય, બહાર ખુલ્લામા નહિ !

શ્રીયુત મેધાણીને સોગંદના ગગ્ગાનો પુષ્કળ પ્રત્યક્ષ પરિચય છે અને તેથી તેમણે ગરબા લેવાની અને ગાવાની અને રમવાની અતુલ્લભતાની કમોટીને પ્રધાન રાખીને આખી ચર્ચા કરી છે શ્રીમતી બગ્ગીવાળા કહે છે તેમ “ગગીતકલાના ઉત્તાદી વિદારો અને શાસ્ત્રીય અગણો એમા અસ્થાને છે ” ગમગગ્ગામા શાસ્ત્રોક્ત ગયતાલ હોઈ શકે એ તેમનું કહેવું ખરું છે, પણ તે માથે અમે એ તરફ ધ્યાન ખેંચવા માગીએ છીએ કે ગગ્ગી ગગ્ગો ને સ્વરૂપમા મળી આવેલો હોય છે તે સ્વરૂપમા એને કેઈ રાગનું નામ આપી શકાતું ન હોય તો શાસ્ત્રીય ગગ્ગી વ્યાખ્યામા તેને એમાડવા ખાતર તેમા ફેરફાર ન કરવા જોઈએ એમ

કરવા જતાં ગરબાનાં અમલ હલક, માધુર્ય, ઉત્સાહ ઘણીવાર મરી જતાં અમે જોયેલાં છે. અને તેમ છતાં એ ખૂંદ છે કે ગરબાના અમલ સ્વરૂપને અતુલ જ રહીને તેને વધારે વૈવિધ્યવાળું અલકૃત અને મમૃદ કરી વિક્રમાવી શકાય

ગમગમ્યા ક્યાથી આવી હરો, કેમ વિકસી હશે વગેરે મજાથી અનોઢ તર્કો થાય છે, અમને લાગે છે કે આ વિષયમાં આપણે હવે એટલે સુધી આવેલા છીએ કે પગપથી ગુલગત આવવાના પ્રાચીન માર્ગોના બધા પ્રદેશોના લોકગીતો, રીતરિવાજો વગેરેનો અભ્યાસ કરી સંશોધન કરવું જોઈએ ગરબાની મગ્યા બાંધે એ બધા પ્રદેશોમાં ન હોય તોપણ આ ગીતમાહિત્ય વિશે તેમણી ઘણી ઉપયોગી માહિતી મળશે એવી પ્રજ્ઞા ગભાવના અમને રહે છે

છત્રપતિ ગિવાજ ચરિત્ર —લેખક, વામન મીતારામ મુકાદમ, ગોધગ, પચમહાલ, કિંમત રૂા ૫-૮-૦

આ પુસ્તકને લગભગ ગિવાજ મર્વમગદ્દ દહી શકાય કર્તાએ અને તેટલા બધા માધનોનો ઉપયોગ કરી આ ચરિત્ર લખેલું છે લેખકની શિવાજ માટેની લાવના, હિંદુઓ પણ મહાન ગભ્યના પાયા નાખી શકે એવા થયા છે એ બક્તિ-ઉત્સાહ પાનેપાને દેખાય છે પુસ્તક એવી માદી લાપામાં લખાયું છે કે ગામાન્ય અભ્યાસવાળા માણસો અને કિંગ્સ બાળકો પણ ઉત્સાહથી એક વારતા પેઠે વાંચી શકે પ્રસ્તાવનામાં શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ કહ્યું છે તેમ અભ્યાસના નિગરા અને નિરુત્સાહના મમયમાં ગિવાજનું ચરિત્ર પ્રેરણા કરે એવું છે દરેક કિંગ્સના હાથમાં આ પુસ્તક મુકાવું જોઈએ ૭૦૦ થી વધારે પાનાં મોટા કદનું આ પુસ્તક માડાપાય જ રૂપિયામાં મળે છે અને વાચનગમિક વર્ગ તેને ખરીદ કરશે એમ આશા ગમીએ છીએ

ઝાકળનાં મોતી —લેખક, ગતીલાલ જાયા, પ્રકાશક, શ્રી યશપ્રકાશન મંદિર, પોરબંદર આ નાની ચોપડીમાં ચોડા કાવ્યોનો મગદ છે કાવ્યોમાં કલ્પનાના ઝળકાગ છે પણ હજી ગિયગ્રકાશ નથી તેમજ કર્તાએ હજી પોતાને માટે કોઈ શેલી ધડી નથી હજી પ્રયત્નની દશા છે જન્દોના નવા પ્રયોગો કરવા પહેલાં ચાલુ જન્દો ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવા અમે કર્તાને લક્ષ્યમણ કરીએ છીએ

ચારી અનન્ત નબના પટને સખિરિ,
ધારી નલે અધિરી કેમલ વીજળાલા;
ને વીજળા દલ્લિક નૃત્ય નિદાજતી ને,
જૂજી રટી અટુલી એકલી મેખલાલા.

કલ્પના તરંગ મુદ્દ છે, પણ 'સખિરિ'માં 'ખિરિ' જોડાઈને જોડા છે અને જન્દો પણ પ્રતિકૂલ છે આ જન્દોના પ્રયોગ નિર્ણય છે પણ

પર્યો એનો પ્રિયતમ પનિ કેદના પંજરામાં,
રહા અગા ટીલા નવર પ્રખરને વેદનામાં,
ન સાથી એકે ત્યા મૂલ્ક કર ના કો' લલારે,
રટી જ એ એને નિરખતી અરે મૂલ્કાદીપ રદામે,

આ કોઈ પિંગલો જન્દ નથી અને આ નવી કૃતિમાં અંવાદ પણ નથી

સસતરંગ —લેખક, વિષ્ણુપ્રમાદ અમકગાય દેસાઈબી એ એલએલ બી, મૂલ્ય ૦-૬-૦ કેટલાક કાવ્યો સાગ છે.

રસચંદ્રની અથવા સુધા એક ખીલતી કળી —લેખક, શાન્તિલાલ ઓઝા બી એ (આનર્મ), ડિમત ૦-૪-૦

એક કલ્પિત જુવાન દયતીના પ્રમયોનું ગદ્યપદાત્મક નાનું પુસ્તક

ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટિયા —લેખક, શાન્તિલાલ ગુલાબદાસ ટોલાટ, પ્રકાશક, દીવેટિયા એન્ડ મન્સ, બુકસેલર્મ એન્ડ પબ્લીશર્સ, પાનકાઠ નાકા, અમદાવાદ, મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦.

આ પુસ્તકમાં લેખકે મદ્દગત ભોગીન્દ્રગવ દીવેટિયાના જીવન, સમય અને માહિત્ય વિશે લખેલું છે. સદ્ગત, બન્ધુમમાજના સભ્ય અને 'સુન્દરીસુબોધ' વગેરે મામચિકાના ઉત્સાહી લેખકે હતા અને પોતાના સમયની અનેક પ્રવૃત્તિઓ—ખામ કરીને મમાજસુધારાની અને તેમાં પણ સ્ત્રીની ગિયતિ સુધારવાની પ્રવૃત્તિમાં ઘણો રમમય ભાગ લેતા અને પોતાના મમયના અનેક અગ્રણી વિચારો, લેખો, મમાજવેવકો વગેરેના મિત્ર અને પગિચિત હતા, તે તરીકે આ પુસ્તક તેમના મમયના મમાજનું મારું પ્રતિગિચિત ધારે છે. મદ્દગતને અંગે બન્ધુમમાજ અને તેના ખીજા મમયોની માહિત્યસેવા વિશે જાણવાનું મળે છે તે પણ ઉપયોગી છે.

સદ્ગતના બધા પુસ્તકોનું પ્રકાશન કરવાને તેમના પુત્ર શ્રી પ્રદ્યોતકુમારે આ પુસ્તક-પ્રકાશનસમ્યા કાઢી લા જ તેમનું જુવાન ઉંમરે મૃત્યુ થયું તે અનિશોચનીય છે.

જીજ્ઞાસુ સાહિત્યસલાહ: અમદાવાદ, ૧૯૩૩-૩૪. આ માહિત્યમલા પોતાનું કામ ધીમેધીમે સુદર પુસ્તકાકારે પ્રકાશિત કરે છે તે અભિનન્દનીય છે. આ વગસના હેવાલમાં ૧૯૩૩ના પ્રથેની સમીક્ષા શ્રી વિશ્વનાથ મગનલાલ લાદે કરેલી છે તે છે તે ઉપગત મલાના સમાન્ય મમ્ય મુનિશ્રી જિન્નવિજયજીનું પ્રાચીન ગૂજરાતના માર્કનિકે ઇતિહાસની માધનમામત્રીનું તથા ડ્રો બલવતરાય કે દાકિરનું એક નવાં જન્દનું બધારણનું વ્યાખ્યાન પણ પ્રગટ કરેલું છે ત્રીજા વિભાગમાં નર્મદ સતાષિદનો હેવાલ અને તેને અંગે શયેલા વ્યાખ્યાનો પણ આપેલા છે અને આ ગલાને પ્રગતિ અને મદ્દગતા ઇન્છીએ છીએ.

પાથકનાં પુષ્પો —લેખક, અગાલાલ પુગણી, પ્રકાશક, રાણલાલ જગશી શાહ, ગૂર્જર અન્ધર્ન કાર્યાલય, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ, ૧-૦-૦

શ્રી અગાલાલના ૧૩ ગદ્યલેખોનો આ મંચલ છે. આ લેખો સામાન્ય રીતે નિબધના રૂપના છે પણ તેમના કેટલાકે કવિત્વમય કલ્પનાના વિદ્વાગના છે, જેમકે ગગન-વિહાર, ૪૮નીનું કેન્દ્ર, ફૂલ મત્સ્યગતી જમણામાં તો લગભગ નાની વાર્તા આવી જાય છે બાકીના ઘણાખરા ચિંતનાત્મક અને તત્ત્વમીમામાના લેખો ગણાય તેમાં શ્રી પુગણીની શ્રી અગવિન્દની માધનાપદ્ધતિ ઉપગની શ્રદ્ધા અધિક્કાનજૃત છે. આ નિયોમાં વ્યવહારથી અદ્ધર કોઈ તત્ત્વમીમામાં નથી પ્રેમ, તપ અને તપ માધના વગેરે નિજવો શક્ય હોય ત્યાં વ્યવહારને સ્પર્શે છે અને વ્યવહારને અમુક ખ્યેવાનુદ્ધ જનાને છે ઉત્કાન્તિ જેવા વિષયમાં ઉત્કાન્તિનાદ લઈ તે ઉપગથી આપણા આર્યદંશનોને અનુદ્ધ મીમામાં કરી છે અને 'માધઃ મિત્રને' જેવો નિજધ શ્રી અગવિન્દની માધનાપદ્ધતિને લગનો હોવા છતાં આ વિષયના સર્વ જિજ્ઞાસુને જોવા લાયક છે.

શ્રી અગાલાલ પુગણી આપણા એક આગ ગદ્યલેખક છે અને કલ્પના અને તત્ત્વચર્ચા બંનેને લાયક ગદ્ય આ પુસ્તકમાં મળી શકે.

આપણા અદ્ય ગદ્યસાહિત્યમાં આ અગસનો ઉમેરો છે.

આપ્તુ, ભાગ પહેલો — લેખક અને મપાદક, શાન્તમૂર્તિ મુનિગજ શ્રીમાન જયન્ત-વિજય મહાગજ, મૃત્યુ રા. રૂપિયા

આ પુસ્તકની આ બીજી આવૃત્તિ છે અને તેમાં ફેરફારો તેમજ બીજા સુધારાવાળા પુષ્કળ ફેરફારો છે. પુસ્તક એટલું મોટું થઈ ગયું છે કે પુસ્તકના ચથો, બાકિઓ વગેરે ઉપગતી ૨૦૦ ઉપગતની અંતિમગિક નોંધો પ્રગિદ્ધ કરવા માટે આ પુસ્તકનો બીજો ભાગ બહાર પાડવા પડે.

આપણા ધાર્મિક ગ્રંથોમાંના માધુ, મન્યાગી વગેરેના મોટા વર્ગ જે માહિત્યમેવા કે જનમેવાના કામમાં મેડાય તે ને ગાધૂર્ષિડ તેઓ ખાય છે તેના મદુપયોગ થાય પણ તેમ થવાનો મગજ અત્યારે તે અત્યંત અપ જગ્યા છે એકે તે નવા જમાનામાં પહેલાની પેઢે ગમાજના ઉત્તમ પુરુષોને હવે મન્યાગ એ આદર્શ લાગતો નથી. વળી આ મન્યાગજન એટલું બધું સકુચિત છે અને એટલું બધું નિષમગદ્દ છે કે તેમાં પેઢેલાને વિશાલ જીવનનો મર્ષક મહેતો નથી. તેને નીચી માધને પણ મળતા નથી આવી ગિચિતિમાં, અનન્ય મગવડ, મમય, અનગાગ છતાં આ વર્ગમાંથી નવા જમાનાને ઉપયોગી ટીકાની આગા ગાખી શકાતી નથી.

એવી પરિસ્થિતિમાં પણ, કેટલાક જોન માધુ, આચાર્યો વગેરે તરફથી જે કંઈ થાય છે તે આદરયોગ્ય છે. આશુ મુખ્યત્વે જોન તીર્થધામ છે. લેખક જોન છે છતાં મર્વ વર્ગને નાનુના જોગ દરોજન આમાં આપેલી છે ચિત્રોથી પુસ્તક આશ્ચર્યક અને માહિતીપૂર્ણ બન્યું છે. પુસ્તક ઉપયોગી છે.

શુજરાતી સાક્ષર સંમેલન: ૧૯૩૪ આહેવાસ તથા વ્યાખ્યાનો — સખતાર આચાર્ય આનન્દશઃ જાપુઆર્થ પ્રવ, એમ એ, એવએવ બી. પ્રમુખ, તથા શ્રી મહુપાય ગણજોડયાવ મજસુતાર, એમ એ, એવએવ બી મની પ્રકાશક પ્રાચિદિદામંદિર વડોદરા, દિમન ૦-૧૩-૬

વડોદરા ગાંધી ૧૯૩૪ થી શ્રીમત મદાગજન માટેજની વર્ગમાડના અડવાડિયામાં દર વર્ગે નામાડિન શુજરાતી તથા મગરી માણગેનું મમેલન ભગવાનો હમી ફેલો છે તે શુજરાત આ વર્ગ પ્રથમ શુજરાતી માણગેનું મમેલન ભગવામાં આશુ છે. શુજરાતી સાક્ષર પેઢી આ વખતે (૧) આચાર્ય આનન્દશઃ નુ, (૨) શ્રી જગજનગય દામર, (૩) ડી. જા. કૃષ્ણાયાવ ઝંવેરી, (૪) શ્રી દમીત ગવ મુનશી, અને (૫) શ્રી મજાજાવ દેગાર્જને આમનનાવ દનું તેમાંથી શ્રી મુનશી નાદુગ્ગન તથિયને બીજે પોતાનું જાગ્ય આખી મદયા ન હોતા. તેમના જાગ્યના રિયસ અનુક્રમે (૧) શ્રીમદ્ જગજીવીના, (૨) આદિપર્ય એવાધિન, (૩) મગી ભાષાએ વડે વધારે નિન્ટ નમધની રચાપના, (૪) ભાષાના ધાંજે દિંડી વિદ્યાપીમેની રચાપના અને (૫) શુજરાતી સંમાન માહિત્ય—તેના વાજો, દના તે ઉપગત નીચેના વિષયો મર્ગા માટે પમદ ફેરવા દના (૧) મગી ભાષાએ વડે વધારે નિન્ટ મગધની રચાપના (૨) પ્રાન્તિક બેઝ છતાં દિદુરનાતની મારકારિક એકના, (૩) ભાષાવાર દિદુરનાતની પુનિર્મિગિએની રચાપના, (૪) મમાજ અને માહિત્યનો ૧૨૨૫૨ મમધ, (૫) વર્તમાન દેગી ભાષાના મયોમાં શિટનાનું જાગ્ય (૬) માહિત્ય રિયસનના નુનો, (૭) માહિત્યમાં સીપુરના મમધને રિયાગ હેવા ઉપ ચર્ચા ચર્ચ નહોતી, અને જાણી મપા ઉપર મમધ મર્ગા મર્ગ દની.

શ્રીમત મદાગજ માટેજની આ બીજી મેગનાને અમે આગમર આપીએ છીએ. આ અહેવાલમાં નિયમે આખા આનં અને અહેવાલ મેક પુસ્તકરૂપે દર વખતે ૮૫૫ એવી અમાગી અચના છે.

રોજનિશી

- ૧૨-૧૧-૩૮. ચૂનરાત વિવાહીકનુ મકાન શ્રી નરહરિ પગીખને પાઠ સોપાયુ, કુલકોણુમા એક સવર્ણે હરિજન બાળા સાથે કરેલા લગ્ન, બરુચ મ્યુન્ના પ્રમુખ તરીકે મહાસભાવાદી શ્રી. દિનકરરાયની ચૂટણી.
- ૧૩-૧૧-૩૪. અલ્લાહબાદમા યુનિવર્સિટીના પદવીદાનસમારણ વખતે ડૉ. રાંધાકૃષ્ણુનુ આપેલુ બાણુ, નાપાનના દિ દીઓએ હરિજન કાર્ય માટે બેળા કરેલા રૂ ૪૦ હજાર.
- ૧૪-૧૧-૩૮ બલિષ્ઠાનેના સબધમા મુબઈ તેમજ અમદાવાદમ્યુ ને લગતા આમની મલામા સવાલનવાળ
- ૧૫-૧૧-૩૪ બેલગિચમમા સરકારે રાજીનામુ આપ્યાથી મિ નીસ્વરે રચેલુ નવુ પ્રધાનમંડળ, ઠાકામા બારથી ત્રીમ વર્ષની વયના રાજસોને સુર્યાસ્તથી સુર્યાદય સુધી ધરમા રહેવાનો મેજિસ્ટ્રેટનો હુકમ
- ૧૬-૧૧-૩૮ કપૂરથલામા પ્રાનએ નીમેલી યુદ્ધસમિતિ, સિધમા હાથવણાટના ઉદ્યોગ માટે સરકારની પચ્ચપીચ ચોગળા
- ૧૭-૧૧-૩૪ જળણપુર મ્યુન્ના પ્રમુખ શ્રી મિશ્રને સરકારે બરતરફ કર્યા, તેમને ક્યાને આમિ કમિશનરી નિમણૂક
- ૧૮-૧૧-૩૮. શ્રી રાજેશ્વરને તેમના ખીમાર પિતાને મળવાની મળેલી રત્ન, સુરત જિલ્લાના અબ્રામા ગામમા મળેલુ ડોલટન સમેલન, પુરાતત્વ સંરોધન માટે ગાયકનાડ સરકારે ડૉ. ટીશનદ સાસ્ટ્રીની કરેલી નિમણૂક.
- ૧૯-૧૧-૩૪ જાનમાથી યુદ્ધનો અત આણુવાની મલાનના જાણાવતા મૃત્યુકિમ્મળની રોષ વિશે ખબર
- ૨૦-૧૧-૩૪. શ્રીમતી મીંગળહેનનુ દિલ્લમા આજમન, બેલગિચમના વડાપ્રધાન તરીકે મિ યુનિસની નિમણૂક.
- ૨૧-૧૧-૩૪ શ્રી. ગમનારાયણ પાઠકના પ્રમુખપણા હેઠળ અમદાવાદમા શ્રીમદ્ રામચન્દ્ર જયતી, સચુક્ત સમિતિનો ઈન્ચાર્જ અને દિલ્લમા જહાર પટેલો અહેવાલ.
- ૨૨-૧૧-૩૮ લરકી તાત્રીમ માટે કોલહાપુરના મહારાજાએ બનારસની દિલ્લ યુનિવર્સિટીને આપેલુ એક લાખનુ દાન, ડૉ રવીન્દ્રનાથ કાશરનો અભિપ્રાય 'ગામડાના ઉદ્ધાર વિના સાચુ સ્વરાજ નથી,' આમની સત્તામા મિલન-જ્ઞપાન મસલત વિશે સર આવમનનુ નિવેદન, સચુક્ત સમિતિ પાછળ સાદાચાલ લાખ ઉપિયા ખરચાણની બહાર આવેલી દફીકન
- ૨૩-૧૧-૩૮. રશિયાના વારડાને વદન કરવા માટે કવકતામા બે જાણુને સન
- ૨૪-૧૧-૩૪ મુંબઈમા ચતુરની ક્રિકેટ મેચનો આજ ભારતી અને મુસલમાનો વચ્ચે પહેલી મેચ, લીબ્રરી રાજ્યમા 'જન્મભૂમિ' પાને મનાઈ
- ૨૫-૧૧-૩૮ જાગળીના એક જાગેવાન શ્રી સસમલનુ અવસાન
- ૨૬-૧૧-૩૪ લડનના દરિદ દરિયા મેગેસિયેરજમા સચુક્ત સમિતિના અહેવાલ ગરરે ચર્ચા, આગની અભાગા પરિન જવાહરલાલને ઊંડી મૂંવાની કર્નલ વેન્ચુડની અરજ, દિ દી વજરની ના, 'મગીમોને મીઠુ લેવા દેવાની છૂટ આપતી ગાંધી-ડરવીન સમાજાનીની કલમ દણ ચાલુ છે' એડુ સિદ્ધ કરતો, ગાંધીજીએ બહાર પારેલો સરકાર સાથેનો પત્રવહેવાર.

૨૭-૧૧-૩૪ : જર્મનીમાં ૧૯૨૧ એપ્રિલે ધર્મસંપ કપર મૂકેલો પ્રતિનિધ.

૨૮-૧૧-૩૪ : પવિત્ર જ્ઞાપકવાલે શીમની કમલો નેદરની બેઠાણી ખાતે લીવેલી મુલાકાત, અલ્બેર ખાતે શ્રી પહેલવાન અને પુત્ર પહેલવાન વચ્ચે કુટી, 'દિ દને મગાજવા દરખાસી છે કે કેમ?' તે કપર અમદાવાદમાં શ્રી સંચિકાળ પરીખના પ્રમુખપાત્ર દેવનાં ચર્ચા, રત્નામિતિના આગેવાન મદાસભાષાદી શ્રી આપામાદેવ પદનર્થનના દડ પેટે તેમના બાઈઓ પામેલી વચ્ચે લેવાયેલી રકમ પાછી આપવાનો દુકમ

૨૯-૧૧-૩૪ : મુખ્યના કામદાર નેતા શ્રી. એમીને ચાલીસ કલાકમાં મુખર્દી ઠાગ જ્ઞાનો દુકમ, અમદાવાદ મ્યુએ અસાન ગરીબો માટે મૂકેલો બાંધવાનો કંદેસો કરાવ

૩૦-૧૧-૩૪ : લાહોરમાં મ્યુ ચૂટાડીમાં મુકામી, લાહીચાન્ડ અને પાંચ માન્યોની મરપડ.

૧-૧૨-૩૪ : ખાન અબ્દુર નકારખાનને લખનાં મ્યુ તથા મદાસભાસમિતિ તરફથી માનપત્ર, ૨૬૫૪ રાત્ર્યમા ટેલિગ્રાફના મદિર લાખનમાં ૧૫૪ ચડાવવા સબમગા મેનેજર્સ અને દિનબંને વચ્ચેની તકરારનો નિવેડો આજુબા દરમ્યાં નિમેગુ ૫૫, અલીપટ મુરિલમ યુનિવર્સિટીમાં મદમિગાખને મજૂરી, લીનખ મ્યુ એક્ટ્રમ દિલ આપવા માટે લાંબી ટિપ્પણ, નવાબલીમાં બનનસિદ્ધ, ગામગુર અને મુખપેદની ૮ની રાખવા બદલ એક જ્ઞાને છે માસની મુલ, ૫૫૫ પ્રતિક સમિતિના પ્રમુખ ટે. સત્યપાળની લાહોર ખાતે ૧૨૪ એ મુખ્ય મરપડ, ૨૦૦૦ના નમિન કપર તેમનો પટકારો, દિલ્લીમાં દિલ્લો કોનેસના વિધાઈઓની દડનાવ, લેનિનમેડ ખાતે સામ્યવાદી પ્રધાન મિરોનોવિચ મોરેજનું ખૂન, એલોર્ડ ખાતે મેક અને વાચાડોડ, ૧૫૦૦ પરતાર વિતાવના, અડી લાખ પાઈનું નુકસાન, વિડ્ડ અને લડન વચ્ચે, વિમાનમાં કડપથી ટિપ્પણમાં, 'ફાઈન રોકેટ'ને કલાખા લડુ માઈલનો રચાયેલો રેકોર્ડ, જર્મનીમાં નવો સામ્યવાદી પક્ષ રચાવવા માટે ૧૮ સપ્તનોને મેદ.

૨-૧૨-૩૪ : શ્રી જુનતરામ દેવે અને જીનચાને, રીસાપુર જેડમાળી મુદત પડેલા પ્રસાંત ચવના રમાગાર

- ૮-૧૨-૩૪ : સરહદના ગાંધી ખાન અબ્દુર અફઝાખાનની વર્ષો ખાતે મુબહના વોરટે ધરપકડ, શ્રી. અબ્બાસ તૈયબજીને હસ્તે તારદીપુરમા ગ્રામગેવા મદિરની સ્થાપના, અમદાવાદમા અખિવ રમતગમતની હરીફાઈ, ૧૫૦ કન્યાઓએ તેમા લીધેલો ભાગ
- ૯-૧૨-૩૪ : શ્રી. શુભાષચંદ્ર જોષીને હિંદ છોડી જવાનો સંગ્રહો હુકમ કર્યોતી ખખર, પિતાની શ્રાદ્ધક્રિયા સુધી રોડાવા દેવાની તેમણે માગેલી પરવાનગી
- ૧૦-૧૨-૩૪ : ગોરળના વહીવટ સામે 'ગોરળ પ્રેમ સમિતિ'એ બહાર પાડેલુ પુસ્તક, સંયુક્ત સમિતિના અહેવાલ ઉપર સર સેમ્યુઅલ હોરે આમની સલામા શરૂ કરેલી ચર્ચા, તેમનુ લાલુ લાખુ, મોળેલનુ ૧૯૩૩ માટેનુ ગાનિનુ ઈનામ નોર્મન એન્ડરવેડને અને ૧૯૩૪નુ ઈનામ આર્થર હેડરસનને અપાયોતી ખખર
- ૧૧-૧૨-૩૪ : સરહદ પ્રવેશ વિશે ગાંધીજી અને વોઈસનેય વચ્ચે ચાલેલો પત્રવ્યવહાર જાહેરમા મૂકાયો, અમદાવાદમા સગીર વ્યાજાણુ બાળાના એક દુર્ઘટ સાથેના યાત્રાએલા લગ્ન સામે કોર્ટ પાસેથી મેળવાયેલો મનાઈ હુકમ, અમેરિકાને ક્ષિપ્ત દેવ નો ઉપેતો નહિ ભરે એવી મિ. ચેન્બરલેનની જાહેરાત
- ૧૨-૧૨-૩૪ : હિંદી વેપારી મહાજની કમિટીએ સંયુક્ત સમિતિના અહેવાલને ફગાવી દેવાનો હરેલો હરાવ
- ૧૩-૧૨-૩૪ : હમરાવોની સલામા સંયુક્ત સમિતિના અહેવાલ ઉપર ચર્ચા, રિઝર્વ બેંકની સેન્ટ્રલ બોર્ડ તથા તેના ડિરેક્ટરોની નિમજૂદો જાણાવતી હિંદી સરકારની ચાલી, ખાન અબ્દુર અફઝાખાન સામેનો મુબહમા શરૂ થયેલો કેમ, ખાત માહેબે આપેલુ નિવેદન.
- ૧૪-૧૨-૩૪ : અમદાવાદ શુજાત કોલેજ કોમેમોરેશન મેળાવામા વિદ્યાર્થીઓનુ પિકેટિંગ

અ તુ ક મ શિ કા

પુ ૧૯

માગસર ૧૯૬૧

અંક ૨

૧ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર	..	...	મગનભાઈ પ્રજુગમ દેસાઈ	...	૧૦૯
૨ દર્દી દુર્લભ [કાવ્ય]	.	...	ચુન્દ્રભ	.	૧૧૮
૩ કળાનું દ્વિત	.	.	દત્તાત્રેય આત્મજી કાલે	..	૧૧૯
૪ કનામની વાર્તા [વાર્તા]	.	.	'વાયુકિ'	.	૧૨૧
૫ મોગિયાસિંઝમ વિગે કંઈક	..	...	ડો મુમ્તઝ મોદેના		૧૩૧
૬ લીઓનાર્ડો દા વિન્ચી [કાવ્ય]	..	...	પૂનવાય	...	૧૩૬
૭ મોત્સ લીઝા [કાવ્ય]	..	...	પૂનવાય	.	૧૩૭
૮ ફિરદુસી તૂમી	.	.	સહપ્રગાદ સપ્રગાદ દેસાઈ	..	૧૩૮
૯ રજકાવુ			ધૂમકેતુ	...	૧૪૫
૧૦ ટ્રેનમાં એક ગંવાદ			દેવન્ટકુમાર નીયાડ	...	૧૪૭
૧૧ રવનપ્રતા અને ગંધમ			આચાર્ય શ્રી કૃપાવાની	...	૧૫૩
૧૨ સાદગિયા મંપ્રદાય			વ્યવસ્થાપક આચાર્ય		૧૫૬
૧૩ ઘણાના ઘા ! [કાવ્ય]	..	...	સુધાશુ	.	૧૬૬
૧૪ પરિવર્તન	...	...	મરોનિની મોદેના		૧૬૭
૧૫ સ્વેચ્છાવિદ્યાર			મંગલિદાસી		૧૭૫
૧૬ કાળી દાઢીનું મનુસ્તવ [વાર્તા]			મયુર	...	૧૭૬
૧૭ અયી ! પરમગર્વિણી			પનિય	.	૧૮૩
૧૮ જ્ઞાનગોચરી				...	૧૮૫

(૧) મદેનેનાં દમ મહાપાત્રો

(૨) શ્રી. ગણાચાર્યનો સહપરોય

(૩) સાવલનવજાદ અને જગરો

(૪) સાર પ્રેમજી

(૫) જર્મનીમાં જનમુખાસાદુ

(૬) સ્વેચ્છાવતા રેલવે આર્થિક મુદ્દાઓ

(૭) પેનમેનુ એકોત્તમ

(૮) જુદાં પતિ પત્નીઓ પાડે છે

૧૯ ૭૫ પગલાં [કાવ્ય]	..	.	મિત્રાવલ્લભી	...	૧૯૩
૨૦ હિત [કાવ્ય]			ન હે	...	૧૯૭
૨૧ વિગારચંક્રમાલુ	..	...	ગમનગાવળ વિમલાય પાડ	...	૧૯૮
૨૨ પુસ્તકપરિચય	..	.	ગ	...	૨૦૨
૨૩ મેજનીશી	..	.	..	..	૨૦૬

લુગાજમ   દિવસો ૩૧. ૫   પંદરગમાં ૩૧ હા   છૂટક અંક ૩૧. ૬૧

પ્રકાશક રાજેન્દ્રભાઈ મિસ્ત્રી પ્રજાન તારાલક પંચમોચરિત્રી મણે ખમ્ભાદે શી અમલકા
મુદ્રા નવનવ વિદ્યુત ૧ પાસ આરિત્ય મુદ્રણ વધ ૨ વખતે એ અમલકા ના ૧૮-૧૨-૧૯૬૧

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂર્ત ન્યસેતપાદમ્ ।

પુસ્તક ૧૯

પૃષ્ઠ • ૧૯૯૧

અંક ૩

કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાન

એક દષ્ટિબિંદુ

ઉમાશંકર બેળી

જીવનમાં કવિતાને પણ ધ્યાન છે અને તત્ત્વજ્ઞાનને પણ છે જમાનાઓથી માનવજીવનને કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાન સમૃદ્ધ કરતા આવ્યા છે કોઈ વખત કવિતામાં તત્ત્વજ્ઞાન તો કોઈ વખત તત્ત્વજ્ઞાનમાં કવિતા એમ એકીમાથે પણ બેતો અનુભવ મનુષ્યને થતો આવ્યો છે માનવજીવનના બાલ્યકાળમાં, કુદરતના વિવિધ પ્રયત્ન રૂપેથી હેતુતાઈને, ડરીને આદિમાનવીએ ઘણીયે વાર ચીમો પાડી હશે, અને એ જ કુદરતના મૌખ્ય દર્શનથી ગમીને આનંદની કિકિયારીઓ પણ કરી હશે પહેલવહેલી જ્યારે મનુષ્યને ભાષા લાધી ત્યારે આ ડગની અને આનંદની અને એવી બીજી પ્રાથમિક લાગણીઓ ભાષાદ્વારા બહાર આવી. કવિતાનો એ પ્રથમ જન્મ. પછી ચૂક્યા વગર રોજરોજ નિશ્ચિત આતરે બેગતો સૂરજ, ચંદ્રવનિ ધોધવા, અગાધ આકાશ, સિતિજગ્જિહ્વિત મહાભાગર, ઘેઘૂર વૃક્ષવંદા,—એ બધું માણુમના હૃદયમાં અનેક પ્રકારના સંવેદનો જગાડતુ અને પ્રકૃતિના એ વિવિધ રૂપોને લગતા સંવેદનો તો ગીલુ બની ગઈ એવા બીજાં પુરુષને ત્રી માટે ને સ્ત્રીને પુરુષ માટે, પુરુષ અને સ્ત્રીને પોતાના બાળક માટે, એક મનુષ્યને લોહીસખધના બીજા મનુષ્ય માટે અને સામાન્ય રીતે કહીએ તો એક મનુષ્યને બીજા મનુષ્ય માટેના સંવેદનો દરેક હૃદયમાં પૂરવેગથી ધબકતા હતા આ સંવેદનો જોણે પૂરેપૂરી તીવ્રતાથી અનુભવ્યા અને માથેમાથે એ તીવ્ર અનુભવને ભાગીવૃદ્ધી રીતે પણ વ્યક્ત કરવા જોઈતા જેની પાસે શબ્દો હતા તેણે પ્રથમ કવિતા ગાઈ એ કવિતા તે અમુક પ્રકૃતિતત્ત્વોના ડરની, અમુક પ્રકૃતિતત્ત્વોની મૌખ્યતાની અને આ ડર અને સૌમ્યતાને જીવનમાં જોડવા પડે તો ભલે એવો અંતરમાં આત્મવિશ્વાસ પૂરતા નિર્ભર પ્રજ્વળી

માણુમના મોંઢામાં ભાષા નહિ હોય ત્યારે પણ, મૂંગામૂંગા પણ, એણે મૂંગાપા તો ક્યું જ હશે કે આ સૂરજ અમુક ચોક્કમ આતરે બેગમણી દિશામાંથી બહાર આવે છે ને

અમુક વખત પમાર થાય છે એટલે પાછા અલોપ થઈ જાય છે. આ ધોધવાઓ દૈ છે તેનું તો કાગળ જાણે સમજાયું. પીવા માટે પાણી જોઈએ ને? પણ આ આવડું મોટું આકાશ તે શા માટે હશે? કદાચ આ પાણી વરસી જાય છે તે વાદળોને ગદેવા માટે તો નદિ હોય? પણ આ આવડો મોટો દરિયો શા માટે? અને આ 'શા માટે'ના પ્રશ્ન ઉપગત બીજા મૂંઝવણ એ કે 'આ બધું ક્યું થાયું?'

ધીમેધીમે આ બધી મૂંઝવણો પણ માણસના મગજ પર જામતી ગઈ ને કાણે કરીને માણસની ભાષામાં તત્ત્વજ્ઞાન જનરું આમા વ્યાભાવિક ક્રમ એવા વગતી સકાય છે કે ભાષામા પ્રથમ કવિતા અને પછી તત્ત્વજ્ઞાન આવ્યું હશે. કેમકે કોઈ પણ ભાષા મામાન્ય આનંદઉત્સાહને વ્યક્ત કરવામા બહુ મુશ્કેલી અનુભવતી નથી, પણ તત્ત્વજ્ઞાનને જીવના પહેલા ભાષાનો પોતાનો વિકાસ આવશ્યક છે

મનુષ્યજાતિના વિકાસ માથે કવિતારૂપમા અને તત્ત્વજ્ઞાનમા પણ પુષ્કળ પ્રગતિ થઈ જુદીજુદી પ્રગતિઓએ પોતાની વીરગાથાઓ ગાઈને મહાકાવ્યો પ્રકટાવ્યા હિંદ અને ગ્રીસ જેવા દેશોમા જીવનના વિચિત્ર પ્રશ્નો ચર્ચનું તત્ત્વજ્ઞાન ઉચ્ચ કાટિએ પહોંચ્યું આમ સમય ઐતિહાસિક કાળમા કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાન મનુષ્યજાતિના જીવનમા પરોપોપકમ જામાં છે બને વચ્ચે સ્પષ્ટ તફાવત નથી, તોપણ પરોપોપકમ જાણા છે એ હકીકતમાંથી જ સ્વાભાવિક પ્રશ્ન જોમો થાય છે જીવનમા કવિનાનું સ્થાન જોયું કે તત્ત્વજ્ઞાનનું?

આજે કવિતા છે, એ હમણ વર્ષ પૂર્વે હતી, ને આખી કવિતાના મૂળ મોધવા નજરિયું તો ઠેક વેદકાળમા જતા નીકળમે તત્ત્વજ્ઞાનનું પણ એમ જ છે માનવવિકાસના પ્રથમકાળમા માણસના મોઢામા પ્રવળ વાણી તરીકે કવિતાની વાણી હતી એટલે જૂના મનુષ્યમાં તો એમ જ બન્યું છે કે માનવજાતિનો મોઢામા મોરો વાગે કવિતામા જ જીવે છે અત્યારે એવું નથી અત્યારે તો પછ જેટલું જ ગદ્ય પણ જોમદાર માધન છે અને કોઈ પણ દર્શન પદ્ધતિમાં જ જીનરવું જોઈએ એમ નથી ગયું વળી, પહેલાના વખતમા મુદત્તકાળ નદિ હોવાથી વસ્તુઓ પેડીપરપગથી સ્થિતિમા ગાયત્રી ગાખવામા આવતી વિદ્યાર્થીને વાદ ગાખવું સહેલું પડે એ ખાતર વ્યાકરણ તેજ પદ્ધતિ ચરકસુશ્રુત વેદકે પગ કંઈ લખવા માગતા હોય તો તે પણ પદ્ધતિ જ લખે એટલે જૂના વખતના પદ્ધતિ મોટા ભાગ કવિના નથી પણ જે કવિતા જ છે તે માણસના અર્વકાલીન પ્રાર્થનિક વિગટ આવેગોના ધબકાગથી ભરેલી છે અને જમાનાઓની મંત્રકૃતિઓને એણે દૃઢ આપી છે

કવિના કોઈ પણ વસ્તુ કે વ્યક્તિના હાલને જતી સ્પર્શ છે ખૂણેખૂણે ફરી વગતું અને દોઢ અંધારી જગ્યાએ પ્રકાશ નાખી, તીણી નજર કરી, બધું બારીકીથી જોતું ને તોધવું એ કવિનાની પદ્ધતિ નથી એ તો અધ્યાગઅજ્ઞતાળા—ભાષાને-જતી મામે એવે ઠેકાણેથી જુએ કે આખું દર્શન સુદર દોષ, મગલ દોષ, અગિતવના અફાટ આનંદથી જામગતું હોય કોઈ મંમામતીરને કવિના મંમામતીર તરીકે નદિ જુએ, તપત્રી બપૂી એની તપસ્વિતાનો ખ્યાલ ગાખી નદિ જુએ, કંગાલની કંગાલિયવને જ નદિ લેખે. પણ એ મંમામતીર, એ તપત્રી, એ કંગાલ પાછળ 'માણસ' અથવા તો એથી આગળ નજરે 'એક સુએન હદય' કેટલે અંગે જીવન છે તે જોમે ને તેને ગાઈને ગતી ગદમે

તત્ત્વજ્ઞાન વસ્તુ અને વ્યક્તિને લગતી કાર્યકારણની માકળ પકડવા મથે છે, તેને લગતા શા માટે ?', 'કેવી રીતે ?', 'કેનાથી ?' એવાએવા પ્રશ્નોના જવાબ શોધવા ધમે છે. મનુષ્ય સિવાયના પ્રાણીપદાર્થોને જે નથી એવી વિચારશક્તિ મનુષ્યને મળી છે, અને એ વેચારશક્તિને જો મનુષ્ય મૌ પ્રાણીપદાર્થના અસ્તિત્વનો મર્મ શોધવા પ્રયત્ન કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાનનો અર્થ માત્ર ફિલસફી, અનુમાનાત્મક મિદ્ધાતો એવો ન કરીએ પણ મકળ તત્ત્વોનું જ્ઞાન એવો એનો બહોળો અર્થ કરીએ તો આજનું વિવિધદેશીય વિજ્ઞાન એ પણ તત્ત્વજ્ઞાનની એક શાખા માત્ર બની રહે. માણસની વિચારશક્તિને ઠેક જમાનાઓથી તત્ત્વોની શક્તિ અને મર્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગી છે. આધુનિક કાળમા એ મહત્ત્વાકાંક્ષા તીવ્ર થઈ છે તેના પ્રમાણમા જ્ઞાનની સીમા પણ હીકહીક વિસ્તાર પામી છે

કવિતાની દૃષ્ટિ ઘણુખરુ આત્મલક્ષી (સબ્જેક્ટિવ *) હોય છે તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિ તદ્દન પરલક્ષી (ઓબ્જેક્ટિવ) હોય છે કવિતા આત્માનુભવમા ગરક થઈ જાય છે. તત્ત્વજ્ઞાન તટસ્થ રહે છે એક પ્રેમી પોતાની પ્રિયતમાને મળે ને એ પ્રેમી જે ક્વિ હોય તો પોતાના કંઈપને પ્રિયતમાના હૃદય માથે એકાકાર થઈ જતા રોકશે નહિ એ તો પોતાતા સમગ્ર અસ્તિત્વથી એના અસ્તિત્વમા લળી જશે અને પછી પોતાના અનુભવની નિર્લેખતા એને પ્રેરે તો શબ્દો એની પામે તૈયાર જ છે પણ એ જે પ્રચારીત્વ હશે તો પોતે તદ્દુપ થશે અને તટસ્થ પણ રહેશે—એમ એવડો ભાગ લજવશે પોતાની અદરના પ્રેમીને એ એની પૂરછટામા છૂટા મુકશે. એની ક્રિયાઓ, મવેદનો, એ ક્રિયાઓ—સવેદનોના પ્રિયતમા પર થતા પ્રત્યાધાતો, પ્રિયતમાની પ્રેમલીલાથી થતા પોતા પરના પ્રત્યાધાતો,—બધુ જ પહેલા તો ત્વાભાવિકપણે થવા દેશે ને પછી 'પ્રેમી' ને પોતામા પાછો ખેંચી લઈ એ બધી હકીકતની નોંધ એની અદરનો 'તત્ત્વજ્ઞાની' લેશે અને પાછો તખ્તા પર પ્રેમી છૂટા મુકાશે ને એને જે કરતુ હોય તે ત્વાભાવિકપણે કરવા દેવામા આવશે પણ થોડીવાર પછી તરત એને ખેંચી લઈ તત્ત્વજ્ઞાની તટસ્થપણે જૂના અનુભવોનો તાજો મેળવશે અને નવાની નોંધ લેશે એ જ રીતે પછી પાછી એ જ રમત, ને વળી પાછી એ જ રમત

મનુષ્યને પોતાની શક્તિની વિશિષ્ટતા પોતાની પ્રજ્ઞાશક્તિમાં લાગે છે, અને એ પ્રજ્ઞાના જ પ્રભાવથી પોતાને વિશ્વરચનાના બેદોની કૃત્રી મળશે અને પોતાનું મનુષ્યત્વ મેંપૂર્ણતાએ પહોંચશે એવી એને શ્રદ્ધા છે ઉત્કાન્તિની મજલમા લવિયે ત્યારે પ્રજ્ઞાપુરુષ (સુપરમેન) પાકશે ત્યાર પહેલા માણસને ઘણુખરુ તત્ત્વજ્ઞાન લાધી ગયું હશે

આ ભાવી પ્રજ્ઞામાનવના તત્ત્વજ્ઞાનની ભાષા ગદ્ય સિવાય બીજી હોવાનો મંભવ નથી, એમ કહેવું એ વ્યર્થ ધૃષ્ટતા જેવું લાગે એમ છે, છતાં એને કારણ ને હકીકતનું પીઠબળ આપી સકાય એમ છે અત્યારે જ, પ્રજ્ઞાપુરુષના અદર્શની વધુ નજીક હોય એવા જુદાજુદા

* ૧૩ જેતા કવિતા જ નહિ પણ સાહિત્યમાત્ર (કે, કહો, કલામાત્ર) આત્મલક્ષી—સબ્જેક્ટિવ છે. જેને વધારેમા વધારે પરલક્ષી—ઓબ્જેક્ટિવ—કહી સકાય તે આપણું નાટ્યસાહિત્ય પણ દત્તિદાસનો ન્યુલિસ સીડર, પેટ્ટાકોનો સીડર અને રોકસપિયરનો સીડર તે એક જ વ્યક્તિ ખરા ? રોકસપિયરનો સીડર એ રોકસપિયરની પ્રતિમાનું બાળક છે, રોકસપિયરમય છે, અને તેથી, એની નાટકકતા સબ્જેક્ટિવ લાગે છે એ માત્ર આભાસ છે ન્યૂન હો કે ન હો, અદર્શતાદર્શન હો કે ન હો, રૂપાકર્ષણનો નિયમ તો છે જ,—એવું નિર્ભેજ પરલક્ષીપણુ સાહિત્યમા છે એમ માનવું એ ભ્રમ જ છે,

દેશકાળના ગણ્યાગાંઠ્યા માણસોની ભાષા તપાસીએ તો તે ગદ્ય છે એમ જણાશે (ગદ્ય પણ 'રમાત્મક વાક્ય' હોય તો કવિતા છે એ ને એવી ખીજ ચર્ચાઓમા પડ્યા વિના, અહીં, નિર્ણય લેવાળા પદ્ધતી લખાણને જ, હોય તો, કવિતા હોવાનો હક્ક છે એમ સ્વીકારી લીધેલું છે) પુરાણા મમયમા પદ જ એક વિચાર વ્યક્ત કરવાનું માધન હતું ત્યારે પદનો જ દેહ તત્ત્વજ્ઞાનને ધારણ કરવો પડતો હતો એવું બંધન નથી ગદ્યનું સરળ અને સીધું સાધન વિચારને મળી રહ્યું છે

એવા પણ તત્ત્વજ્ઞાની અભ્યાસીઓ નીડળા છે જે કવિતાને અપરિપક્વ શુદ્ધિ-શક્તિવાળી મનોદશાનું પગલામ માને છે પ્લોટોએ તો એના કલ્પિત આદર્શસમાજમાથી કવિ નામના પ્રાણીનો કાકેશ જ ઝાઝી નાખ્યો હતો એ વાત જગજહેર છે અત્યારે માધીજ જેવા જીવનવીર કવિતાને 'શોખ' લેખે છે અને ટિગોરલાલ જેવા તત્ત્વજ્ઞાનઅભ્યાસીને જીવનશોજનામા કવિતાની કથા જરૂરિયાત જ દેખાતી નથી એ પણ જરા નોંધપાત્ર છે હિંન્ના બુદ્ધાશુદ્ધા મપ્રદાયસ્થાપકો ને મતો—કબીર, નાનક, ગમદાગ, નામદેવ—કવિતામા બોલી ગયા છે એ ખરું, પણ જો એ વખતે મુદ્રણકળા હોત અને અવગજવગના ઝડપી માધનો હોત તો એમણે શુદ્ધ ગદ્ય મિવાય ખીજ પ્રકારની ભાષા વાપરી હોત કે કેમ તેની શક્ય ગણે છે.

આજે અને હવે પછી જીવનમા કવિતાનું સ્થાન શું ? વર્તમાન અને ભવિષ્યનો માણસ તે તત્ત્વજ્ઞાન પાછળ ગાડો બનેલો, પોતાના પ્રતામાનવના આદર્શને મૂર્તિમત કરવા મનતોડ મજૂરી કરતો માણસ છે એને માટે કવિતા ઘણુંધણું તો રમાત્મક વાક્ય તરીકે આરામની એકાદ પળને વધુ મીઠી કરતી લલિતકલાઓમાની એક કલા છે, જીવનના અનેક ખાનાઓમાનું એક ખાનું છે એથી વિરોધ કંઈ નહિ કવિના માણસને મન તત્ત્વજ્ઞાનની માધનાના અધ્યાગ પરિશ્રમમા કોકવાગ પોતાના મૌન્દર્થથી માનમિક તાજગી આપી જતા, આદર્શોપજાની યાતનાને સુમણ બનાવી ગયે એવા એક સુખમાધન જેવી માગ છે કવિતા માણસની મિદ્ધિ યઈ શકે એમ નથી, માધન પણ ઓછાનું યઈ શકે માણસને મિદ્ધિ લલિતકલાઓના મૌન્દર્થની નથી નોંધતી એને મિદ્ધિ તો નોંધે એ છે જિત્તજિત વિશ્વનરવોની એકનાના વિગટપણાની એ આજની કે આવતી કાલની કવિતા આપી શકે એમ માની શકાતું નથી પુરાણા કાળની કવિતાએ માણસને વિશ્વની વિગટ ચતનાના ચમકાગનો પોતામા ગાતાત્કાર કરાવ્યો છે પણ હવે, દરકાલીન, અર્ધમાનુષી—અર્ધવૈવી એવા કયાનકો (જે વગર મહાકાવ્ય કે વિગટકાવ્યનું ચણતર લગભજ અશક્ય) આજની સામ્રીય દષ્ટિ ફરી ગોચે નહિ અને કબૂલે નહિ એટલે પહેલાના જેવી કવિતાની વિગટ જન્યનાને બદલે હવે તો ઇતર લલિતકલાઓ જેવા જ અસ્તિત્વની કવિતાને માટે આરામ રહી પ્રતામાનવના આદર્શ તરફની મુઆફરીમા એક જમાનાનો માણસ આવના જમાનાએ માટે એકાદ આદર્શ, એકાદ મિદ્ધાન, એકાદ દલોન, એકાદ પ્રમાણ, એકાદ હકીકત આપનો જાય તો આખી મનુષ્યજાતિના હિતની દષ્ટિએ એવા તત્ત્વજ્ઞાનની એટલી બધી કિંમત છે, કે કવિતા તો શું પણ બધીયે લલિતકલાઓનો કાળો એનો આવજા કદી ગમતરીમા નથી

કવિતા અને તત્ત્વજ્ઞાનનો વિચાર કરતા, કવિતા = જ્ઞાન (વિલક્ષણ)નો એ બુદ્ધાશુદ્ધ એકમો તરીકે વિચાર કરવા ઉપગમ, કવિતામા એ પ્રમતો

પણ વિચાર કરી લેવો 'જોઈએ પુરાણા મમયમા તત્ત્વજ્ઞાન ધણુખરુ' પદ્ધતિ ૪ હતું. પણ મદના વિકાસ પછી પણ કવિતામા તત્ત્વજ્ઞાન ધણેધણે ઠેકાણે જોવામા આવે છે કવિતા એ જાતની હોય છે એક જીવનની વાસ્તવિકતાઓની કટુતા અને એકતાનતાની સુગાઠામાથી છૂટકારાની, અને ખીજી જીવનની કંડવીમીઠી, મમતીઅણુમમતી વાસ્તવિકતાઓ પાછળનો નગદ મર્મ શોધનારી અલગત, છૂટકારાની કવિતા કરતા મર્મશોધુ કવિતા ઊંચા પ્રકારની. એક જણે કવિતાને જીવનની સમીક્ષા કહી પણ છે વળી અત્યારના સમયમા જીવનની સમીક્ષા કે મર્મશોધન કરતા કવિતા પાસે જીવનના નિર્ભેજ, નિર્લેપ પ્રકટીકરણની આશા રાખવામા આવે છે ત્યારે, આ જુદાજુદા વલણોમા એક વલણ, અને તે પણ જૂતું અને પ્રયજ વલણ, એ પણ છે કે કવિતાદ્વારા જીવનના મર્મને વ્યક્ત કરવો. આવી તત્ત્વજ્ઞાનના મુખ્ય મિશ્રણવાળી કવિતા ઘણી લખાઈ છે પણ એની કવિતા તરીકેની કિંમત એના કવિતાપણુમા જ છે એની ચિરજીવતા માટે એણે પોતાની અદગની ઢળા પર જ આધાર રાખવો પડે તત્ત્વજ્ઞાન વકતવ્યનો વિષય, મમાલો, આલમન માત્ર જની શકે, કવિતાનો પ્રાણુ તો એની અતર્ગન કલા અને કે કવિતામાત્ર તત્ત્વજ્ઞાન એક માણુસને રૂચિકર ન હોય પણ એ તત્ત્વજ્ઞાનને ધારણ કરનાર શિષ્ય કે ઇમારત અદ્ભુત કલાપૂર્ણ હોય, તો એને એ કૃતિ આનંદ આપ્યા વગર નહિ રહે, જેમ એક પ્રભુમંદિરના ધુમ્મટની કળા, નાગ્નિક માણુમને એ ધુમ્મટ નીચેની પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા અરુચિકર હોવા છતાં, એની રસદષ્ટિને તૃપ્ત કર્યા વિના ન રહે તેમ. એટલે તત્ત્વજ્ઞાનના ખરાખોટાપણુથી કવિતાને નિસજાત નથી. કવિતાને માટે તત્ત્વજ્ઞાન ખીજા કોઈ પણ વસ્તુ જેવું વસ્તુ માત્ર યઈ રહે છે.

કવિતાની અદરનું તત્ત્વજ્ઞાન માન્ય હો કે ન હો, પણ કવિતામા કલાપ્રાણુ હશે તો તે મદા આકર્ષક રહેશે—એ ખરું, પણ કોઈ જ ન માને એવું તત્ત્વજ્ઞાન કવિતામા હોય, કળાના ધસાગથી જીર્ણ યઈ મયેકું તત્ત્વજ્ઞાન કવિતામા હોય તો એટલું એ કવિતાના કલાપ્રાણુને વિદન જ છે કવિતા જેમજેમ માનવજીવનના ચિરજીવ તરવોને પ્રકટ કરવા જાય તેમતેમ તેની અમરતા મશયવગરની તત્ત્વજ્ઞાનો માણુસની વિકાસ પામતી જતી પ્રજ્ઞાશક્તિના પગિણુઓ છે પ્રજ્ઞાશક્તિ વિકાસશીલ છે એ જ કારણે તત્ત્વજ્ઞાનો પગિવર્તનશીલ છે તત્ત્વજ્ઞાનો યુગ આવે ને જાય એમ પલટાતા રહે, પણ કવિતા તો એક ને અખડ આત્મિમયે હતી તેની જ અતમમયે સર્વકાલીન ને સર્વદેશીય રહે

કવિતાએ પોતામા તત્ત્વજ્ઞાન જરવાનો પ્રયત્ન જ શા સારુ કરવો જોઈએ ? કવિતાને પોતાના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ અને કાર્યપદ્ધતિ છે આદિમાનવીથી માડીને તે પ્રજાપુરુષ સુધીના ઉત્ક્રાન્તિપથ પરના 'મજ્જલયઓ (માઈલસ્ટોન્સ) તત્ત્વજ્ઞાનની દષ્ટિએ જુદાજુદા આકવાળા ભલે હોય, પણ કવિતાની દષ્ટિએ તો એ બધાય મજ્જલયઓ અરખા જ મહત્ત્વના છે, માણુસે પ્રત્યેક થભ આગળથી પમાર થતા એકના એક જ ઉદ્ધાસની કે વિપાદની કવિતા લલગારી હતી. આદિમાનવીની પ્રાથમિક પાશવિકતાને જતી કરે ને પ્રજાપુરુષની અતિમ દિવ્યતાને બાદ કરે, અનેની પાછળ જે હૃદય અને શુદ્ધિના વ્યાપારવાળો—ઊર્મિ, આવેગ, લાગણી, સમજણવાળો—માત્ર માણુમ રહે છે તેના માણુસપણુને કવિતા વ્યક્ત કરવા મથે છે, ભાષાના જન્મથી માડીને અત સુધી એ એ જ કરવાની.

કાઈ પણ બે માણસો ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ મગ્ધા નથી લાગતા, પણ વિચાર કરતા બે માણસો વચ્ચે ભિન્નતા પણ ઓછી જ ગોઠી શકાય છે, — જોકે ગોઠી તો શકાય છે જ બે માણસો વચ્ચેની ભિન્નતાને ઓછામાં ઓછી કરવાનું કામ કવિતાને ફાવે છે એટલું લાગ્યે જ ખીંગન કશાને ફાવતું હશે પ્રત્યેકના જીવનમાના મામાન્ય તત્ત્વોને સ્પર્શતી કવિતા એમને એવાં તો ઉત્તેજિત અને બળવાન બનાવે છે કે માણુમમાણુમ વચ્ચે એક મર્મમાધારણુ મમજાણુ ઠીબી થાય છે, હૃદયહૃદય વચ્ચે એક મામાન્ય અનુભવનો પ્રવાહ વહેતો થાય છે અને પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતામાં રહીગદી સર્વના અનુભવનો 'માક્ષાત્કાર' કરી શકે છે, એક હોવા છતાં અભિલાષ અનુભવે છે આમ, તત્ત્વજ્ઞાન પોતાની પૃથક્કણુની શાસ્ત્રીય સૂકી પદ્ધતિથી જે કરવા માગે છે તે કવિતા પોતાની જલદુર્ધ એકીકરણુની રસમય રીતથી માધી લે છે. આ પગિણામના મહત્ત્વની દૃષ્ટિએ તપામીએ તો કદાચ તત્ત્વજ્ઞાન કરતાં પણ કવિતા વિશેષ ઉપયોગની ગણાય, કેમકે આપુ પગિણામ એ અત્યંત મહેલાઈથી આણી શકે છે વેદઉપનિષદમાના તત્ત્વજ્ઞાને હિંદની મજ્જાતિને પોષી એ દરતા એમાની કવિતાએ વિશેષ પોષી એમ કહેવું એ મત્તની વધારે નજીક છે વેદઉપનિષદનું ધણખરું તત્ત્વજ્ઞાન કાળની ચાળણીમાથી ચળાઈ ગયું છે, જ્યારે 'યત્ર વિશ્વ ભવત્યેકનીડમ્' જેવી ઉદાત્ત, વિગટ ઠપનાઓની મજ્જાની, એક જ જગદારે માણુમમાણુમ વચ્ચે જીવન એકના રમી જવાની શક્તિ, હજી પણ એવી ને એવી અખૂટ અને અભોધ છે એ રીતે જોઈએ તો તત્ત્વજ્ઞાતા પ્રજામાનવોના માનવ્ય માટે કવિતા જ જવાબદાર હશે, કારણ કે કવિતા એ માણુમના માણુસપણુની અમગ્ધાણી છે

સ્મૃતિ

પ્રેમશંકર

આ કાળગગા તટને ઢિનારે,
સ્વરો જોડે અસ્પૃહ અધકારે,
ફળ્યા તિમિરે સહુ દિવ્ય રંગો
અલક્ષ્ય ભાગે જળમા તરંગો.

લઈને એકતારો કો કંઠાંલે ગાન આદ્યું
ધ્રુવતાં, તૂટતાં શબ્દે સ્મૃતિની વેદનાભર્યું.

“કાયા ગઈ તોય ગઈ ન છાયા,
બધું ગયું તોય ગઈ ન માયા,
જવલત હૈરે ધૂનધાર ચી મઈ
સુખો ગયાં તો સ્મૃતિજો રહી ગઈ.”

કેળવણીનું ધ્યેય : શું છે અને શું હોવું જોઈએ ?

નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ

[વિશિષ્ટ લિલિ નામના એક અંગ્રેજ લેખકે, “Shibboleths” નામનું આ જાનનાના કેટલાક ધર્મગો, — પ્રગતિ, સ્વાતંત્ર્ય, રાષ્ટ્ર, લોકમત, કેળવણી, સ્ત્રીઓના હક, છત અને ખપ — આ ઉપર એક સુદૂર પુસ્તક લખેલું છે. વર્તમાન શિક્ષણપ્રણાલિકાને લેખક એક મોટું ધર્મિગ ગણે છે. સાથી પોતે તેને ધર્મિગ ગણે છે તે બતાવી કેળવણીનું ધ્યેય શું હોવું જોઈએ તે વિષે પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા છે. કેળવણીનું વિષયમા રસ લેનાર તમામને તે મનન કરવા યોગ્ય હોઈ અમે તેનો સાગ અહીં આપીએ છીએ. લેખકે અત્યારની કેળવણીના જે દોષો બતાવ્યા છે તે વિષે મતભેદ હોવાનો સંભવ અમને જણાતો નથી, પરંતુ તેણે સૂચવેલા ઉપાયો માયા છે કે નહિ અથવા પૂરતા છે કે નથી એ વિષે ચર્ચા થવી જરૂરી છે.]

આપણે સ્વાતંત્ર્ય, લોકશાહી રાજ્યપદ્ધતિ અથવા ગાંધીજીના અભિપ્રાયો લોકમતનું ચલાવું પડે છે. આપણા દુ ખનું નહિ પણ સુખનું માધન બનાવવું હોય તો લોકશાહી વિચારો, તેમનું ચારિત્ર્ય, તેમના મનની વૃત્તિઓ, એ સહુ ઉચ્ચ ધવા જોઈશે, અને તે માટે જેમના હાથમા મમાજનું હિતાહિત રહેલું છે તેમને જ પ્રથમ કેળવવા જોઈશે, એ સિદ્ધાંત સહુ કાર્મિકારી છે કેળવણીના પ્રચાર માટેના ચોતરફના પ્રયામો એ તો આ જમાનાનો ગર્વનો વિષય થઈ પડ્યો છે. બાળકોને બાળકો એવી જૂઓ ચોમેર ચાલી રહી છે કેળવણીનો પ્રચાર કરે એટલે મમાજ એની મેળે સુધરશે, અને સત્યયુગ આવશે, એમ માનવામા આવે છે. આના જેવું બારે બીજું એક ધર્મિગ આજે નથી કેળવણી માટે ઉત્સાહ હોવો જોઈએ તે જગ્યાએ પોતું નથી, પણ એ ઉત્સાહ જ્ઞાનપૂર્વક હોવો જોઈએ આજે તો માટેલાગે કેળવણી માટે નહિ પણ કેળવણીના ઢોંગ માટે ઉત્સાહ દેખાય છે સહુ વિચારવાનું સ્ત્રીપુરુષોએ મનન કરવા યોગ્ય આ પ્રશ્ન છે.

કેળવણી એટલે શુદ્ધિની કેળવણી એવો અર્થ સામાન્ય રીતે કરવામા આવે છે એટલેય અર્થ સૌ સ્વીકારે છે કે કેમ એ સંકેપની વાત છે અનેક પ્રકારની ખૂણખોચરાની હકીકતો ગોખીગોખીને મગજ ખવાઈ જાય છે આ જમાનો વિવિધ માહિતીઓ ગોખવાનો અને તેની પરીક્ષા લેવાનો છે અમારા કહેવાનો એવો આશય બિલકુલ નથી કે અત્યારના કેળવણી પામેલામાથી માયા કેળવાયેલા કાર્મિક નથી હોતા પણ ગોખેલું પરીક્ષામા એકાદ કાદી સુદર જવાબો આપી આવ્યા હોય છતાં સાચા કેળવાયેલા ન હોય એવા ઘણા છે ખાલી માહિતી શુદ્ધિ ખીલવવા માટે પણ પૂતી નથી, તો પછી તે ચારિત્ર્ય તો શું જ બડી શકે? કેળવણીનું ધ્યેય તો ચારિત્ર્ય ઘડવાનું છે મનુષ્યની શક્તિઓ અને વૃત્તિઓનો મારી દિશામા વિકાસ કરવો એ કેળવણીનું કામ છે. પોતાનો જન્મ પરિપૂર્ણ સફળ કરી શકે એવો માણસને બનાવવો તે કેળવણીનું ધ્યેય છે વળી, આ વિકાસ સર્વોચ્ચ અને પ્રમાણુમર ધવો જોઈએ એકાદ શક્તિનો વિકાસ બીજીની સરખામણીમા વિશેષ થાય તો પેલી બીજી

શક્તિઓ મંદ પડી જાય છે અથવા જડ થઈ જાય છે એટલે કેળવણી એકાંગી નહિ પણ સર્વાંગી થવી જોઈએ. મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ દીપ્તી ઊઠે એટલા મારુ જે જે જરૂર હોય તેનો કેળવણીમા મગાવેશ થવો જોઈએ, એટલે તેમા શરીર, મન અને આત્મા ત્રણેનો વિકાસ આવી જાય 'નીચીની તનમા નીચીની મન' રહી શકે જનમ આદર્શોને પહોંચવાનો પ્રયત્ન કરવા જરૂર શરીર જોઈએ ચક્ષુ ઉપરથી પકળ કાઢી નાખવા, લાખી અને ઊંડી નજરે જોનાં શીખવું, દુનિયાની બધી બાબતોમાં નજર પહોંચી શકે, ચોમેર નજર ફેરવી ગર, મારી વાત પકડી લેવાની શક્તિ આવે અને દરેક વસ્તુનો ઝીણવટથી, ચોક્કસપણે અને શુદ્ધતાથી મન વિચાર કરી શકે, પોતે પચાઈ ભાવા વાપરી શકે, મગજને બોલે અને સમજીને અભિપ્રાય બાધે,—આનુ નામ માનસિક કેળવણી ફરેક ત્રિપુલે, પગી તે કોઈ ગામડી નિશાળનો મહેતાજી હોય કે કોઈ મોટી વિદ્યાપીઠનો આચાર્ય હોય, તેણે આ બાબત ખ્યાનમા રાખવાની છે પરંતુ 'નીચીની મન'નો અર્થ આટલો જ નહિ ચાલે મનુષ્ય માત્ર શુદ્ધિવાળુ નહિ પણ ધર્મશીલ પ્રાણી છે અને તેમાં જ બીજા પશુઓથી તેની વિશેષતા છે મનુષ્યના સઘળા આદર્શોમા ધાર્મિક આદર્શ પ્રધાન છે 'હું અમુક ગ્રંથને છું એ ચોગ્ય છે?' 'મારું અમુક કાર્ય અથવા અમુક વિચાર ધર્મ્ય છે?' આવી ધર્મશુદ્ધિ જીવનની દરેક બાબતમા, અને દરેક પ્રમગમા, અથવા દરેક કાર્યમા જામત રહેતી જોઈએ. જીવનમા એવી એક પણ સ્થિતિ નથી જેમા ધર્મના વિચાર વિના ચાલી શકે ધાર્મિક આદર્શ આપણા આખા જીવનમા એતપ્રોત છે. બીજા આદર્શો તેની આગળ ગૌણ છે, આપણી જગતિનું તે મૂળ છે મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ તેના ધર્મમા ગ્રહેયું છે બાળકને કેળવણી આપનામાં ઉદ્દેશ તેનું વ્યક્તિત્વ પ્રકટ કરવાનો, મામાન્ય ભાષામા કરીએ તો તેને મનુષ્ય બનાવવાનો છે એટલે ધાર્મિક કેળવણી વિના સાગરિક કેળવણી નિર્ગચ્છ છે અને શુદ્ધિની કેળવણી પણ કાર્ષ સાર્ય નથી આ વિષાને ઊંડો તપાસતા જ્યારે કે કેળવણીના મૂળતરુએ આદર અને શ્રદ્ધા છે બાલ સંપ્રિમા જે ઉચ્ચ છે તેને વિશે આદર, અત સંપ્રિમા જે ઉચ્ચ છે તેને વિશે આદર આપજે બાળસ્વભાવનું નિરીક્ષણ કરીયુ તો જ્યારે કે તેની મોટામા મોટી ઇચ્છા પોતાની કદર થાય એ હોય છે આ ઇચ્છામાથી ધર્મનો ઝરો વહે છે. જેમને વિશે પોતાને આદર હોય એવા માણસો પોતાને વિશે મારો અભિપ્રાય બાધે એ તેની બારે ઇચ્છા હોય છે પોતાના પૂજ્યોતો અભિપ્રાય, પોતે મારો છે કે, ખરાબ એ જોવાની આગમી સમાન છે માણસ પુખ્ત થયો ક્યારે જોવાય કે જ્યારે પોતાની કિંમતનું માપ તે બહારનું સ્વીકારવાને બદલે અંતરનું સ્વીકારતો થાય, જ્યાં તે બીજાના વખાણ પર આધાર મખવાને બદલે પોતાના અંતરગતમાના અભિપ્રાય ઉપર આધાર મખતો થાય એટલે કેળવણીનું સદુષ્ટી મહત્ત્વનું અન મહત્ત્વશક્તિ કેળવવાનું છે, કાગળ મનુષ્યત્વ તેની મંકપશક્તિમા રહેયું છે ખરો કેળવણી પામેલો માણસ, પગી તે ગાય હોય કે કુ, એ છે કે જે પોતાનો ધર્મ જાળખનાં શીખ્યો છે તે આવરી શકે એટલી જેની ગધળી શક્તિઓ ફળસાર્થ છે અને વિકાસ પામી છે આ છે મપૂર્ણતાનો આદર્શ પણ આદર્શ સીજ જ એવી છે કે તેને પરિપૂર્ણતાએ ન પામી શકાય એટલે જ જ્યારે માણસ તેને પહોંચે એટલે જ જ્યારે એ કેળવણીનો.

પરંતુ, કેળવણી મખધી મમાનમા જે ખ્યાલ છે તેમા આ ધાર્મિક તત્ત્વને, હાલની કેળવણીને બિરુદન ગયા નથી શુદ્ધિની કેળવણીમાં બધી કેળવણી પગી રાઈ જાય છે અને

તેમાંય જેનાં નાણાં બિપજી શકે તેવું જ્ઞાન આપવા અને લેવા તરફ વલણ ગહે છે અને સહુથી ભારે વિચિત્રતા એ છે કે આવી કેળવણી આપીને તેમાંથી ચારિત્ર્ય ધરાવતી આશા રાખવામાં આવે છે નિરક્ષરતાને બધા અનિષ્ટોનું મૂળ ગણવામાં આવે છે મમાજમા સુધારો કરવાનો, જગૃતિ લાવવાનો અને પ્રજાનું ચારિત્ર્ય ઉચ્ચ કરવાનો અક્ષરજ્ઞાન એ જ અતિમ ઉપાય છે, એમ ગણાવામાં આવે છે આના જેવો મૂર્ખ વહેમ ખીજો શો હોઈ શકે ? શુદ્ધિની ખિલવણી ગમે તેટલી ચર્ચા હોય અથવા સાહિત્ય, કળા અને વિજ્ઞાનનું ગમે તેટલું વિશાળ જ્ઞાન હોય પણ તેથી માણુમ ચારિત્ર્યવાન શી રીતે બને ? તેની વૃત્તિઓ ખરાબ હોય તો આ જ્ઞાન તે શી રીતે સુધારી શકે ? વધારેમા વધારે એટલું ચર્ચા શકે કે કેળવણી પામેલા માણુમનો સ્વાર્થ પણ કેળવાયેલો હોય બાકી નૈતિક અથવા ધાર્મિક દૃષ્ટિએ તો હતા ત્યાંના ત્યાં જ તેઓ હોય છે જ્ઞાનનો પણ મત્ત હોય છે એ વચન દૃષ્ટાંતથી મમજવવું હોય તો તે માટે કેળવણી પામેલા કામ આવે ખરા બાકી શ્રદ્ધા અથવા આદર્શવિનાની કેળવણીની અમર તો રચ્ચિકને કહ્યું છે તેમ ઉદ્ધતાઈની તાલીમ આપવાની થાય છે આ જમાનાના વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના ખ્યાલને તે હમ્પડાર પોષે છે એક ભગસો પણ જો પોતાને ચાર ચોપડી વાચતા આવડી તો પોતાને કેળવાયેલો ગણીને આ દુનિયા અને પરદુનિયાની વાતો ઉપર અભિપ્રાય આપવા મરી જાય છે અને પોતાના ધૂળ જેવા વિચાર જેને તે પોતાનો અભિપ્રાય કહે છે તેની વિરદ્ધ કાઈ બોલે તો તેમને જગસી, ગામડિયા કહી લાડવા માડે છે આ જરા આડી વાતમા ઊતરી ગયા પણ મુદ્દો એ છે કે માત્ર શુદ્ધિની કેળવણીથી વૃત્તિઓ કેળવાતી નથી માણુમ કેળવાયેલો હશે તો તે ખીજી જાનના ગુના કરશે, અને પકડવા મુશ્કેલ પડે તેમ કરશે ઉપશ્ચરિયા જોનારને એવદમ ખરાબ ન લાગે એવી સફાઈથી કરશે, પણ તેની વાસનાઓ ઉચ્ચ થશે નહિ, કે તે વાસનાઓ ખીજને ભાગે તમ કરવાની વૃત્તિ પણ બદલાશે નહિ ભૌતિક વિદ્યા, સાહિત્ય અને કળા શુદ્ધિને તેજ કરે, અભિરુચિને કેળવે પણ એટલેથી તેનું કામ પૂરું થાય છે. બહુમા બહુ તેની અમર એ થાય કે તે 'સુધરેલા' સ્વાર્થને પોષે. અક્ષરજ્ઞાનથી શક્તિ જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે, પણ માત્ર શક્તિ જ તેની વ્યાવહારિક અસર તો એ થાય છે કે મારા માણુસને તે વધારે મારા થવાની શક્તિ આપે અને નકારા માણુસને વધારે નકારા થવાની શક્તિ આપે ગુનાના આક્રાંતપામનો તો જાણીને કે અણધાર મનૂર કરતા કારીગર મનૂરો વધારે ગુના કરે છે, અણણુ ખેડુત કરતા ભણેલો ખેડૂત અથવા શહેરનો કારીગર નીતિમા ઊતરતો હોય છે. આમ છતાં શુદ્ધિની કેળવણી આપ્યે નીતિ પણ વધશે એવી આશા આપણે રાખી બેઠા છીએ ! આ આશા કેમ ઉદ્ભવ પામી તે હવે તપાસીએ આ આશા જરૂર ઉપયુક્તતાવાદમાંથી * ઉદ્ભવેલી છે. તેમા સ્વાર્થને નીતિ ગણેલી છે તેમની દલીલ એ છે કે આપણુ ખરું હિત શેમા ગહેલું છે એ પારખવા જેટલી આપણામા શુદ્ધિ હશે તો આપણા કાયદાની ખાતર જ મદ્યપણી થવું જરૂરનું છે એ આપણને જાણાયા વિના નહિ ગહે તેથી તેમા પ્રામાણિકતાને ઉત્તમ ધોરણુ માન્યુ છે અમુક કામ અત્યંત લાભદાયક છે માટે તે અત્યંત નીતિયુક્ત છે એમ ગણેલું છે આ ઉપયુક્તતાવાદમા શુદ્ધ નીતિ અથવા નીતિની ખાતર નીતિનો ખ્યાલ જ નથી તેને લીધે તેણે જેમ મધળી વસ્તુઓને ધર્મવિહીન

* નીતિનું રદ્ધ્ય ઉપયુક્તતા છે એમ માનનાર લોકોનો મત આ લોકો કહે છે કે કોઈ પણ વર્તનને આપણે સદ્વર્તન અથવા નીતિયુક્ત વર્તન કહીએ છીએ તે વ્યાપક દૃષ્ટિએ જોવા વધારેમા વધારે ઉપયુક્ત હોય છે તેથી જ.

બનાવી દીધી છે તેમ કેળવણીને પણ ધર્મવિહીન કરી મૂકી છે. અમુક કાર્ય ઉપયુક્ત છે માટે ધર્મયુક્ત છે અથવા ગ્રેય છે માટે ગ્રેય છે એવો અર્થ કદી કરી શકાય જ નહિ એવા અર્થમાથી તો જેના વડે બૌદ્ધિક અને શારીરિક વિલાસો ભોગવી શકાય એવો 'બજ્જલનામ્' નો ધર્મ જ ધટી શકે ઉપયુક્તતાવાદ જેમ બજ્જમાથી તેમ શાળામાથી નીતિના કાયદાને ઉત્થાપી તેને મ્થાને સુવર્ણમુકાની પ્રતિષ્ઠા કરે છે આ જમાનાનો મહાદેવ કુબેર છે. ખિન્ના તર ગમે એ આ જમાનાનો મહામત્ત છે.*

આમ ઉપયુક્તતાવાદ અનેક રૂપે પોતાની જાળ ફેલાવી ગયો છે તેમાથી બચવું હોય તો કેળવણીની માચી કલ્પના શી હોઈ શકે એ નક્કી કરવું જરૂરનું છે માચી કેળવણી એટલે ઉચ્ચ, પ્રૌઢ નીતિની તાલીમ અત્યારે કુબેરની વામમાર્ગી ઉપામના મમદર્શિતાની લાવનાના મૂળમાં ઝેર મેડી રહી છે તેમાથી મમાજ પ્રથમ મુક્ત થવો જોઈએ માચુ સ્વરાજ્ય ભોગવવું હોય તો લોકાને પોતાના પ્રતિનિધિઓ બગાળી પર્ગદ કરતા આવડવું જોઈએ અને તે પ્રતિનિધિઓને બરાબર ગણ્ય ચલાવતા આવડવું જોઈએ આને માટે આપણુ દ્વિપિત, મડી ગયેલું કેળવણીનું ધોગણ બદલવું જોઈએ લોકશાહી રાજ્યપદ્ધતિનું સ્વાભાવિક પરિણામ એ જ આવે કે કેળવણી માર્ગિક થાય લોકાને રાજ્ય ચલાવવાને પૂરેપૂરા લાયક બનવું હોય તો ઉપર વર્ણવી તેની માચી કેળવણીનો પ્રચાર કરવો જોઈએ શિક્ષણનું કાર્ય પવિત્ર ગણાવું જોઈએ શિક્ષકની પદવી ધર્મગુરુ જેટલી પૂજનીય ગણાવી જોઈએ આ બધું માત્ર ભુદ્ધિની કેળવણીથી ન મધાય આપણે રાજ્યમતા હાથમા લઈએ એટલે એક જવાબ-દારી વહોરીએ છીએ તે અદા કરવા માટે અમુક કાર્ય યોગ્ય છે એટલું માત્ર જ્ઞાન પૂરું નથી. જે યોગ્ય હોય તે આચરવાનો મહત્ત્વ હોવો જોઈએ આમ રાજદારી દૃષ્ટિથી પણ માણમની નૈતિક સંગઠિતા એ તેની કેળવણીની કસોટી છે

હવે આપણી મમક્ષ આ જમાનાનો વિકટમા વિકટ પ્રશ્ન બનેો થાય છે માચી કેળવણી શી રીતે આપવી ? લોકાને આવી માચી કેળવણી મળે એમા ગાંધીનું દિલ રહેલું છે અને તેની ખાતર લોકાને તેવી કેળવણી આપવાને પ્રયત્ન કરવાનો રાજ્યને હક્ક છે એ ચોક્કસ છે માગ ગાંધીનું પહેલું લક્ષણ જ એ છે કે તેની પ્રજા મહુચણી અને કેળવાયેલી હોય છતાં દેશના બાળકાની કેળવણીમા રાષ્ટ્રમસ્તે રમ, લેવો જોઈએ ખટું જોઈએ તો કેળવણીનું કામ ઉપાડી લેવું એ ગાંધીનું કામ નથી બાળકને કેળવણી આપવાની મુખ્ય ફરજ અને આમ હક્ક તો માબાપના અને તેમાયે પિતાના છે. ઇશ્વરી મંડતથી જ પિતા પોતાના કુટુંબનો ધર્મગુરુ, ન્યાયાધીશ, અને ગામ છે. દુનિયામા જેટલી જેટલી હક્કમનો આવે છે તેમા એની સૌથી પવિત્ર છે અખિલ વિશ્વના પિતા પરમેશ્વરનો તે પ્રતિનિધિ છે ગાંધીના કાયદામા પણ તેની મત્તા જાળવવાની ખૂબ મહાજ રાખવામા આવી છે. તેના પોતાના દિલને માટે કે બાળકના દિલને માટે નહિ પાગુ રાષ્ટ્રમસ્તનના દિલને માટે તે

• આપણા નરીજ દિલ્લસ્તાને તો આ લાગુ ન પડે એમ કેટલાકને લાગશે. આપણી મરીબી આપણે મલપૂર્વક સ્વીકારી લીધેલી હોત તો આ જરૂર લાગુ ન પડત પણ વસ્તુસ્થિતિ ભુદી છે ધનની પાછળ આપણા થઈને દોડવાની વૃત્તિ બીજા દેશના કરતા આપણી બોળી ન નબળાય. આમ દોડત એ અધ પાતક છે જ, તેમાય વળી શસ્ત્રમા આપણે પાછળ પડીએ છીએ એ આપણી વિરોધ નિર્જળતા છે.

જરૂર છે સમાજનો પાયો કુદુખ છે, અને કુદુંબોને વિચ્છિન્ન કરી નાખનારા આ વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્યના જમાનામાં પિતાની સત્તા જેટલી પવિત્ર અને અનુદલ્લપનીય ગણાય તેટલી ઓછી.

આમ સિદ્ધાંત તરીકે તો, કેળવણી આપવી એ પિતાની ફરજ અને ખાસ હક્ક છે એ આપણે જોયું પણ આ ફરજો તે બળવે નહિ અથવા પોતાના ખામ હક્કનો લાભ ન લે તો શું કરવું? અત્યારે અસંખ્ય સ્થળે આવું બને છે તે અનુભવસિદ્ધ છે પ્રજા દારિદ્ર્યમાં ડૂબેલી છે અને સામાજિક સડાઓથી મળાડી રહેલી છે ત્યાં બીજું હોઈ પણ શું શકે? એકલા બાપ ઉપર જ છોડવું હોય તો તો બાળકો કેળવણી પામ્યા વિનાના જ રહે માટે અત્યારે તો રાજ્યે પ્રજાની કેળવણી હાથમાં લેવી જ જોઈએ.

પૂરતું મકલ્પશક્તિની કેળવણી માટે જરૂર નીતિશિક્ષણ રાજ્ય શી રીતે આપી શકે? પ્રજાના મોટા સમૂહ માટે તો ધર્મશિક્ષણ વિના નીતિશિક્ષણનું બીજું કશું સાધન જ નથી એ વાત સાચી છે કે નીતિના મૂળભૂત મિદ્ધાન્તને કોઈ અમુક ધર્મપથ માથે લેવાદેવા નથી તે તો ન્યાયના આવશ્યક અને સનાતન મતો છે પણ આ દૃષ્ટિથી જોતા નીતિ માત્ર શુદ્ધિ અથવા તર્કનો વિષય બની ગય છે એ તો એક પૂતળું બન્યું, પણ તેમાં પ્રાણમયાર કરવા માટે લાગણી જોઈએ, ઉત્સાહ જોઈએ, દિવ્ય આદેશ જોઈએ આપણી પરલોકની દશાની આ વાત નથી આમાં આ લોકોના જ ખ્યાલ રાખેલો છે ધર્મ એ મનુષ્યના જ્ઞાનચક્રનું નાલ છે, નૈનિક જીવનનું એ ઉગમસ્થાન છે આપણે મામાજિક સંગવડ-અગવડ માટે નીતિ પાળીએ એ જુદી વાત છે, પરંતુ નીતિની ખાતર નીતિમય થવું એ પ્રજાનો આદેશ છે, પ્રજાને તે પ્રિય છે, એ વસ્તુ તો ધર્મ જ શિખડાવે છે આવી ભાવના વિના જનમમસ્ત ઉપર નીતિના કાવદાંતી અસર નહિ થાય આપણો મગજનહાર આપણા મહુ કાંઈને સાક્ષી, આપણાં સહુ પાપપુણ્યનો ન્યાય કરનાર, એના વિચારને શાળામાં સ્થાન ન હોય તો પછી ત્યાં આપણે જે શિક્ષણ આપીએ તે દૈવતવિનાનું થવાનું, વન્ધ્ય નીવડવાનું.

હવે આ અનેકાનેક ધર્મભેદના જમાનામાં ધર્મશિક્ષણ શી રીતે આપવું એ વ્યાવહારિક મુશ્કેલી આવીને બેસી રહી અત્યારે એવું ચર્ચા ગયું છે કે પરમ્પરગંધર્મમાં ધર્મ આડે આવતો નથી ધર્મ એ દરેક માણસની પોતાની ખાનગી માન્યતા ગણવામાં આવે છે રાજ્યને રાજ્ય તરીકે કોઈ ધર્મ નથી સહુ ધર્મ પ્રત્યે તે ઉદાર તટસ્થવૃત્તિ રાખવાનો દાવો કરે છે. આ સ્થિતિ હું બિલકુલ પસંદ કરતો નથી ઇતિહાસના અભ્યાસી તરીકે મને લાગે છે કે રાષ્ટ્રીય ધર્મ એ રાષ્ટ્રરક્ષણનું એક ભારે સાધન છે તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસી તરીકે મને લાગે છે કે મમાનજ્યવસ્થા પરિપૂર્ણ કરવા માટે રાષ્ટ્રીય ધર્મ જરૂરનો છે જેમ વખત જતો જશે તેમ તેની જરૂર વધારે ને વધારે જણાતી જશે પણ અત્યારે આપણી આગળ સવાલ એ છે કે જે રાજ્ય ધર્મની બાળનમાં તટસ્થ રહે તે રાજ્ય પ્રજાની નીતિ સુધારવા માટે ધર્મની મદદ કેવી રીતે લઈ શકે?

કેટલાક તરફથી એમ સૂચવવામાં આવે છે કે આ બાળતમાં વચલો રસ્તો કાઢવો. કોઈ પણ ધર્મને આધ ન આવે એવા અને મર્વધર્મને સામાન્ય એવા મિદ્ધાન્તો અને પ્રાર્થના તંત્રા કરવાં, બાઈબલ જેવા સર્વમાન્ય ગ્રંથો શીખવવા, વિધિગ્રંથો બાતલ કરવા. એટલે આ એકધરની

ઉપાસના અને શ્રિસ્તી ધર્મ પ્રત્યે કાર્ધ લાગણી એટલું થાય (હિંદુઓમાં અનેક પંથ છે પણ ત્યાં આ દષ્ટિએ જોતા શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા જોવો અર્થમાન્ય ગ્રન્થ યાત્રી શકે હિંદુઓમાં તો કેટલીક વિધિઓ પણ સામાન્ય નીકળે પરંતુ હિંદુ તથા મુસલમાન એક વર્ગમાં હોય ત્યારે શું કરવું એનું નિગદરણ આ વચલા ગ્રંથમાંથી નહિ નીકળે) આમાં બિલકુલ મતાગ્રહ ન હોવો જોઈએ પણ તેમ કરવું બહુ કઠણ છે તમે મતાગ્રહ કાઢી નાખો એટલે તર્કના ધોણ ક્યા દોડે અને ક્યા અટકે એ કહેવાય નહિ એમ જોશો તો ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ અને બાઈબલ ઉપર શ્રદ્ધા એ પણ અવતારવાદ અથવા પુનર્ગતવાદ જોવો એક મતાગ્રહ જ છે ને? છતાં આવા અર્થમાન્ય મિદ્ધાન્તોની અમર પણ છેડે ઓછી થતી નથી કોઈ ધર્મ-પથનું ચોક્કમ શિક્ષણ મળે તેના કરતાં તો અલ્પજ્ઞતા આ રીતે જીનરતી જ ગણાય પણ બિલકુલ ધર્મશિક્ષણ ન મળે તેના કરતાં તો આટલુંય આડું છે, ખરું જોતા ધર્મશિક્ષણ આપવાનું કામ તો માથાપનું જ છે પણ માથાપ પોતાની ફરજ બજાવના નથી ત્યારે રાત્રી જે કોઈ પણ ધર્મને માનવું નથી તે આટલું દરે તોયે ઘણું કહેવાય

છતાં જે માથાપ પોતાના બાળકોને અમુક પથનું ધર્મશિક્ષણ આપવા ઇચ્છતા હોય તેવાના બાળકો ઉપર મીઠી કે આડકતરી રીતે આ શિક્ષણ ફરજિયાત થઈ પડવું ન જોઈએ બાળક ઉપર માથાપનો જે હક્ક છે તે જોતા તો માપદાનિક શિક્ષણ એ જ ઉત્તમ છે પરંતુ માથાપનો હક્ક પણ અમર્યાદ નથી જેમ છોકરાને બિલકુલ શિક્ષણ ન મળે તેના કરતાં તો ગળત્ય તેમનું શિક્ષણ હાથમાં લે એ આપણે સ્વીકાર્યું, તેમ તે શિક્ષણનું ધોરણ નક્કી કરવાનો પણ રાત્રીને હક્ક છે એ આપણે સ્વીકારવું જોઈએ

આ ઉપગ્રી ફક્ત એ થાય છે કે કેળવણી ફરજિયાત હોવી જોઈએ રાત્રી કેળવણી ફરજિયાત કરે તો તેનું ખર્ચ પણ ગળત્યે ઉઠાવવું જોઈએ એવી દલીલ કરવામાં આવે છે પણ એ મિદ્ધાન્ત તરીકે બગમર નથી ગળત્યનું કામ તો પ્રગતી ફગવે શી છે તે નક્કી કરવાનું છે પ્રગતિએ પોતાને ખર્ચે તે ફગવે અદા કરી જોઈએ પરંતુ ગરીબાઈના કાળથી ઘણા માથાપો પોતાના બાળકોને કેળવણી આપવાની ફરજ ન અદા કરી શકે તેમ હોય તો પ્રગતિશીલતા હિતની ખાતર રાત્રીએ તેવા બાળકોની કેળવણીનું ખર્ચ ઉઠાવવું જોઈએ આમાં કોણ પોતાના બાળકોને કેળવણી આપવાનું ખર્ચ ઉપાડી શકે તેવા છે અને કોણ નથી એ નક્કી કરવાની મુશ્કેલી આવશે માટે વ્યવહારિક માર્ગ તો એ જ છે કે કેળવણી મફત હોય તેમ કરવાથી આવીઆવી મુશ્કેલીઓ ટળી જશે. શ્રીમતને ખર્ચે ગરીબને કેળવણી મળશે આખા પ્રગતિશીલતા બળ આવશે અને તેનો વિકાસ થશે તેનું કોઈ અગ નિર્ણય કે અવિકસિત નહિ રહી જાય પ્રાથમિક શાળાઓ ઉપર મગકાગ દેખજેખ રાખે છે. તે તે પૈમા આપે છે, માટે નથી કેળવણી ઉપર મરગતો. અંકુશ રહે છે તે સરકારી એટલે જાહેર ખર્ચનામાંથી કેળવણી માટે પૈમા અર્ચાય છે એટલા માટે નહિ, પણ લોહિતની તે બહુ અગત્યની બાબત છે એટલા માટે છે

* ઇંગ્લેન્ડમાં public નો અર્થ સરકારી થાય, કારણ કે ત્યાં સરકાર લોકની જ છે આ દેશમાં સરકાર અને લોક એવા ભેદ પાડવો જોઈશે. અહીં સરકારી પૈસા તો લોકોના એટલે જાહેરના છે પણ સરકારી વ્યવસ્થા અને સરકારી દષ્ટિ લોકની નથી, માટે અહીં કેળવણી ઉપર લોકોનો અંકુશ હોવો જોઈએ.—મદ્રાસ

કેળવણીના આ માધ્યમો મિદ્ધાન્તો થયા હવે એક વાત કહેવાની ગઈ પ્રજન-મમસ્તના કૃત્યાણુને અર્થે એ જરૂર છે કે દેશમાં કેળવણીનું એક માત્ર મગકારી ધોરણ જ ન પ્રવર્તે કેટલીક માપદાંધિત શાળાઓ ચાલી રહી છે, તેનો નાશ કરીને આખા રાષ્ટ્રની એક જ શિક્ષણપ્રથાનો આગ્રહ કરવો એ સ્વતંત્રતાને વિધાતક છે એને સ્વતંત્રતા નામ આપશે તોપણ તે ઉદાર કે ગાનપૂર્વક સ્વતંત્રતા નહિ હોય જેમ દેશમાં જુદાજુદા સ્વભાવના અને જુદીજુદી શક્તિવાળા માણસોની, અનેક મતમતાન્તરોની અને કામ કરવાની વિવિધ રીતોની જરૂર છે, તે જ પ્રમાણે કેળવણીની પણ વિવિધ પદ્ધતિઓની જરૂર છે દેશમાં કેળવણીનું એક ધોરણ હોય તેનો અર્થ એટલો જ થાય કે એક બીજામાથી ઝાઝ્યા હોય તેવા એકમરખા માણસો પેદા થાય દેશમાં જે પક્ષતું બળ વધારે હોય તે પક્ષના ધોરણ મુજબ આખા દેશની કેળવણીનું ધોરણ રહે, એટલે બાકીનાઓ એક બાનની માનમિત અને તેને પગિલામે સારીગિત ચુકામી ભોગવે એટલે કેળવણીનું મગકારી ધોરણ અથવા ગાંધીય ધોરણ બીજા માથેમાથે ચાલતા અનેક ધોરણોની માફક અખનગ-રૂપે જ હોય બીજાઓને દૃષ્ટાન્ત તરીકે તે કામ લાગે, તેમને ઉત્સાહ આપે, તેમની મામે ઉત્તમતાનો અમુક આદર્શ રાખે પણ મમાજ એટલો બધો પગાન હોય કે પોતાની કેળવણી માટે કોઈ જ ન કરે ત્યાં જ માત્ર ગભીર તે કામ પોતાના હાથમાં લઈ શકે પણ તે બે અનિષ્ટોમાથી એક નાના અનિષ્ટ તરીકે જ જેમ મોટા ઉદ્યોગો અથવા લોકહિતના મોટા માહમો ઉપાડનાગી મડળાઓ દેશમાં ન હોય ત્યાં મગકાર તે કામો ઉપાડે છે તેમ કેળવણીનું કામ પણ તે ઉપાડે

કેળવણીના વિવિધ ધોરણોની સ્વતંત્રતાની વ્યાખ્યામાં અમે તો એટલે સુધી જઈએ છીએ કે જે માણસો મરકારથી સ્વતંત્ર રીતે પણ તેના જેવા ઉત્તમ એવા બીજા ધોરણ પ્રમાણે કેળવણીનું કાર્ય કરવા ઇચ્છતા હોય, પરંતુ માત્ર પૈમાને અભાવે ન કરી શકતા હોય તેમને પણ સરકારે પૈસાની મદદ આપવી જોઈએ તેમ થાય તો જ કેળવણીના પ્રદેશમાં માગી સ્વતંત્રતા ગહે અને પ્રજાને સારામાં સારી કેળવણી મળી શકે *

“ ડૉ. જમિયતરામના દવાખાનામાં ડોક્ટર માથે ગપ્પા મારતો હું બેઠો હતો. ડોક્ટરનું દવાખાનું નદીકિનારે આવેલું હોઈ સાળે ફરવા જતા માત્ર પહેલું સ્ટેશન એ થતું ડોક્ટરને રાજકારણનો ભાગે શોખ હતો. અમે હમેશ કાઈ ને કાઈ રાજનૈતિક સિદ્ધાન્ત ચર્ચતા. સામ્યવાદ, મધ્યવાદ, સ્વૈચ્છવાદ, રશિયાની પાંચ વર્ષની યોજના આદિ છેલ્લામાં છેલ્લા અખતગમો તેમના દવાખાનામાં હમેશ ચર્ચાતા એક દિવસ અમે એવી જ કંઈ ચર્ચા કરતા બેઠા હતા. અમારો વિષય ગુના સગંધી હતો. ડોક્ટર એમ પ્રતિપાદન કરવા ઇચ્છતા હતા કે સમાજમાં જે જે ગુનાઓ થાય છે તેની જવાબદારી સમાજને ગિર છે. પોતાના આ મન્તવ્યના મર્મર્યનમાં તેમણે કહ્યું

“ જે મારા હાથમાં કાપદા થડવાનું મૂકવામાં આવે તો એક કાયદો હું એવો કરું કે એક માણસ જે કંઈ ગુનો કરે તો તે જે જગ્યાનો વતની હોય તે જગ્યાના બધા લોકોને તે ગુનાની સજા કરું, અને ગુનો કરનાર માણસને ‘મેન્ટલ હોસ્પિટલ’માં સારવાર માટે મોકલું. ગુના કરવાની વૃત્તિ મનુષ્યસ્વભાવમાં જ નથી. માણસ સ્વભાવે જ પાપખીરુ છે, પણ મમાજે તેને પાપ કરતા શીખવ્યું છે. આ સગંધી તમારે વિશેષ ખાતરી કરવી હોય તો રૂમો વાચો, કોપોટકીન વાચો. ” ડોક્ટર પોતાનું કથન પૂરું કરે તો પહેલા તેમાં વિશેષ પડ્યો. એક અદારઓગણીમ વર્ષનો જુવાન ઝોળીમાં હાથ રાખી દવાખાનામાં દાખલ થયો. તે જુવાનને જોતા હું ચમક્યો. ક્યાંક તેને મેં જોયો છે એવો મને લામ થયો. પણ હું લાભો વિચાર કરી શકું તે પહેલા તે જુવાનના દેખાવના અવલોકનમાં જ હું બિડો બિનરી ગયો. તેનું અગ્ર ટૂંક અને ફિક્કું હતું. આખ નિગ્તેજ અને બિડી બિતરી ગયેલી હતી. તેના હાથમાં પાગલિનાની વેદના થતી હોય એમ તેના મુખ ઉપરથી લાગતું હતું. તેના વપા પણ ફાટ્યાવૂટ્યા હતા. ડોક્ટરે તેને જોતા જ પૂછ્યું “

‘કેમ છે ? દરદ કંઈ મટ્યું છે ? ગતે બિંધ આવી હતી ?’

પેલા જુવાને કહ્યું, ‘ના, સાહેબ, આજ તો હવે પીડા નથી વેઠાતી. બિંધ તો આવે જ ક્યાંથી ?’

ડોક્ટરે બિડી ઝોળીમાંથી તેના હાથ ત્રાક્યો. પેલા જુવાને હું ખતી એક ચીમ પાડી ડોક્ટરના હાથનો સ્પર્શ પણ તેનાથી મહત્ત્વ યર્ષ શકતો નહોતો. તેની એ ચીમથી માત્ર હૃદય ધ્રુજી બિડ્યું. મારી સ્મૃતિમાં આખુઆખુ કાઈ એક ચિત્ર હું જોવા મડ્યો. રાગમથી, લયથી મેં માત્ર મુખ નીચું નમાવી દીધું. પેલા જુવાનની ચીમ સાલગતા બેબાકળી જેવી એક વૃદ્ધ ડાશીએ બાગલામાંથી ડેવિયું કરતા આમુમરેલે આવાજે પૂછ્યું

‘ડોક્ટર માહેબ, મારા મગનના હાથને મટશે કે ?’

હાથ તપાસતાં ડોક્ટરનું મુખ વધુ ગભીર બન્યું. તેણે ડાશી તરફ નોંધ કહ્યું. 'કંઈ કહેવાય નહિ. જો ખરેખર કાળજી ન રખાય તો કદાચ નહિ પણ મટે અને ઓપરેશનની જરૂર છે. ધામા એ પસંદ છે, એટલે વાઢકાપ કરી તે કાઢી નાખવું પડશે.'

ડાશીએ એક ઊંડો નિશ્વાસ મૂક્યો. દાગિદ્રની જીવંત પ્રતિમા જેવી તે દેખાતી હતી તેને જોતા જ પથ્થર પણ ઢ્રવે એવો કરુણ તેનો દેખાવ હતો. તેના મુખ ઉપરની તીવ્ર ચિન્તા અને વેદના ઉપગ્રથી અપ્રદ દેખાતું હતું કે આ જુવાન તેની વૃદ્ધાવસ્થાની લાકડીડીપ, તેના અંધાપાની આખરૂપ હતો. પોતાનું જીવન આપતા જો તેને ઊગાડી શકાય એમ હોય તો તેમ કગવા તે તૈયાર હોય એમ તેના મુખ ઉપરથી સ્પષ્ટ થતું હતું. પણ તેના જીવનની આજે કોને જરૂર હતી? મેંકડો અને લગ્નરો રૂપિયા આપી ફતરા, ઘોડા, પોપટ વગેરે ખરીદનાર લોકો પડેલા છે. એ બધાથી તેમના જર્વને, તેમની મોટાઈને તૃપ્તિનાં સાધનો મળે છે. પણ આ ડાશીના જીવનની વ્યવસ્થા કોને પડી હતી? ઓપરેશનનું નામ સાંભળતા તેનું ધરકુ શરીર ધ્રુજી ઊઠ્યું. તેની આજે તમ્મર આવ્યા. હગલો થઈ તે બારણામા ઢળી પડી પેલો જુવાન પોતાની વેદના બૂલી ગયો. તે તેની વૃદ્ધ અમહાય મા પાસે દોડ્યો. તેના માગ્ન હાથે તેના વાસા ઉપર હાથ ફેરવતોફેરવતો તે બોલ્યો.

'ચરે! મા, એમા ગભરાઈ શાની ગઈ? જો, જો, મને તો કંઈ નથી થયું. એ દિવસમા તો હું તદ્દન સાજો થઈ જઈશ. મેં તને ના પાડેલી કે દવાખાનામા તારું કામ નહિ. ડોક્ટરસાહેબ, જરાક જુઓને, કાલના કરતા તો આજે સોજો ઓછો છે ને?' એમ કહી તેણે ડોક્ટરના તરફ જોયું. ડોક્ટરે હસી કહ્યું, 'હા, મગન, સોજો તો કાલના કરતા ઓછો છે. ડાશી, ચિન્તા ન કરો, થોડા દિવસમા મટી જશે.'

મગને ડોક્ટર તરફ નોંધ પૂછ્યું, 'માહેબ, ઓપરેશન કગવવાથી મટી જશે?'

'હા.'

'ઓપરેશનનું શું પડશે?'

'આવાં ઓપરેશનના ઓછામા ઓછા પચાસ રૂપિયા પડે, પણ તમારા જેવા ગરીબો પામે હું વીસ રૂપિયાથી વધુ નથી લેતો.'

મગનના મુખ ઉપર એક ઊંડી હતાશતાની છાયા ફરી વળી.

'સાહેબ, હું માનું થઈ તમારે ઘેર નોકર તરીકે કામ કરી તમાગ બધા પૈમા લરી દઈશ.'

ડોક્ટર હસ્યા. 'એમ તો હું કેટલાક નોકર રાખતો છું? બધા જ એમ કહે તો મારે તો પાર ન આવે.'

ડોક્ટરની બધી સિદ્ધાન્તચર્ચાઓ મને યાદ આવી. પણ તેમની ટીકા કરવાનો મને શો અધિકાર હતો? ઘડીલર થભી ડોક્ટરે આગળ ચલાવ્યું.

'તમે એમ કરો, મરકારી દવાખાનામા જાઓ. ત્યાં સરકારને ખર્ચે તમારા હાથ પર ઓપરેશન કરવામા આવશે.'

હું એ સાંભળી જ રહ્યો. આમાન્ય રીતે પોતાના દરદીઓના મન ઉપર ડો. જમિયતરામને એક વાન ભારપૂર્વક ઠસાવતા મેં જોયા હતા કે સરકારી દવાખાના માત્ર ફારસરૂપ છે, ત્યાં જો જો ડોક્ટરો ગય છે તે માત્ર પોતાના ખાનગી દવાખાનાની જાહેરાત અર્થે જ.

જાય છે; ત્યાં તે દરદીઓની ચિકિત્સા નથી કરતા હોતા, દેનવાર્મિંગ કરે છે તમારા દાંત ખરાબ છે ? તો ડોક્ટર કહેશે, ‘ જુઓને, આ તો મરકારી દવાખાનું અહીં પૂરા માધને ન મળે તમે મારું દાંતનું દવાખાનું તો જોશું છે ને ?—રોડ ઉપર—જેકની સામે છે બાજી પાંચ સુધી હું હમેશ ત્યાં હોઈ છું તમે ગમે તે દિવસે ત્યાં આવી શકો છો માન મણ ‘સિટિંગ’ મા તો તમને તદ્દન આગમ થઈ જશે ’ આવીઆવી વાત ડૉ. જમિયનગમ વારવાર કરતા, છતાં આજે તેમણે મગનને એ જ દવાખાનાની ભલામણ કરી

પેલા જુવાનના હાથ ઉપર ફરીથી પાંચ બાધી, આઠ આનાની શ્રી ખાનામા નાખી, ડોક્ટરે માગ તરફ ફરી, અધૂરી ગહેલો વાતના મણકા જોડવા માડ્યા. અત્યાગ્રસુધી મગનની નજર માગ તરફ પડી નહોતી, તે તેના હાથની વાતમા જ મશમૂય હતો. ડોક્ટરે મને મજાધન કર્યું કે નગન જ તેની નજર મારી ઉપર પડી અમાગ બનોતી આખ મળી મગન એકદમ ચમક્યો તેનું મુખ પડી ગયું ગગાગમેલોગગામેલો ડોશીનો કાથ પકડી દવાખાનામાથી તે નીચી ગયો

આ ઘટના પછી ડોક્ટરની વાતમા ફેરો કરી મારું ધ્યાન ન ચોટી શક્યું હું ખૂબ અવ્યવસ્થ થઈ ગયો એ લાગેલો હાથ વારવાર મારી નજર મગન તરવા લાગ્યો જાણે મને તે ઠપકાલરી આપે કહી રહ્યો હોય—‘ મેં તારું શું જણાડ્યું હતું ? ’ ‘ શા માટે તે માગ પર આવી ફૂરતા વાપરી ? ’ એમ મને કાંઈકેલો લામ થવા માડ્યો ડોક્ટર મારી અસ્વચ્ચતા કળી જશે એ બીતિથી મેં તેમની ગળ લીધી હું ધેર આવ્યો પણ કેમે ફરી મને શાન્તિ જ ન વળે મારે જાંઘમાથી પશુ હું ખેતણ વખત ગળાડી મગી બાંધ્યો, સ્વપ્નામા પશુ એ જ લાગેલો હાથ ! એ જ ઠપકા ! એ જ નિશ્વાસ !

વાત એમ બની હતી કે એક દિવસ મળમળે હું માગ ખેતરો પર ફરવા ગયો હતો મારા ખેતરોમાથી એક મગિયામ ગગનાની નજર આવ્યું હતું તે ખેતર ઉપર હું કવચિત જ જતો ત્યાં મારો એક આખો હતો, પશુ મગિયામ ગગના નિકટ તે આવ્યો દોઈ તેની ફેરી પાડી લાવ્યાનું મને વાદ નહોતું આજે કાણુ જાણે શાથી માગ પગલા તે ખેતર તરફ વળી ગયા ફરથી આખા નીચે કોઈ ફરી ગયું છે એવા મને લાગ થયો મારે એક પ્રચલ વાસાગોડ થયું હતું એટલે આખા પરના મગવા બધા મગવા તૂટી પડ્યા હતા એમ તો હું માનતો જ હતો. પશુ આ આખાની ગાળતમા તેનું મને દુખ નહોતું મારે મન તે વાસાગોડથી તૂટી પડે કે રસ્તે જનારઆવનારના પથરાથી તૂટી પડે તે બધું મગન હતું આમ છતાં કાણુ જાણે કેમ પશુ આખા નીચે કોઈ ફરી ગયું છે એવો લામ થતાં મારું મગન તપી બાંધ્યું ઉતાવળા ડગ ભગતો હું ત્યાં પહોંચ્યો કોઈ મગવા વીણી ગયું હોય એમ મને લાગ્યું મારું આક્રમનો ચક્ર કથારનો અરન પામેલો દોઈ આક્રમમાથી તાગઓનું આધુ તેજ ટપકતું હતું. પેલો માણસ જેવો મરવા લઈ બોલો ચવા જતો હતો તેવો મેં તેનો હાથ પકડ્યો. એકએક સર્પદંડથી કોઈ માણસ ચમકી બેઠો તેમ તે ચમક્યો યુગમા મેં તેનો હાથ મરેડ્યો તેના મુખમાથી વેદનાની એક કાગી ચીમ નીકળી ગઈ તાગના તેજમા તેના મુખની આછીઆછી રેખાઓ ફાણુભર હું જોઈ ગયો તેની વેદનાભરી ચીમ મામળનાં મારા હાથમાંથી તેનો હાથ છૂટી ગયો તીંગની જેમ ખેતરમાથી તેજે દોટ મૂખ તેની પાછળ દોડવાની મારે કંઈ જરૂર નહોતી આ ઘટનાને હું તો તરત જ જૂલી ગયો હતો પત

ડો જમિયતરામના દવાખાનામાં જોયેલા જુવાને મારી રમૂતિમાં તે તાજી થઈ ત્યાં જ મને સમજાયું કે મેં એક ભયંકર ગુનો કર્યો હતો.

આ વાત હવે મારા મનમાં રક્તત ખટકવા લાગી મારે એવું આશ્ચિત્ત ઈર્ષી રીતે ફરવું ? માગ નિર્જન, વાડવિનાના ખેતગમ્યાની જેનો મને ઈર્ષ્ય અર્થ નહોતો એવા મરવા એ જુવાન મળ્યોકે ઊડી વીણતો હતો એ શું એનો ગુનો હતો ? મારે જેનો ઉપયોગ નહોતો તેના ઉપર એણે કશીકેની આશાઓ બાધી હતી ? કદાચ તેના ધર્મમાં એ ગરીબ માદીકગના એક દિવમના રાટલા તેમાં ન હોય ? અને તે દિવમે તે બનેને કારણે ઉપવાસ કરવો પડ્યો ન હોય ? અને તેનો જન્મજો હાથ ? જેના ઉપર તેની આખી જિંદગીની મદાર હતી, જેની મદદે પોતાની વૃદ્ધ માને તે ગંગાબાઈ અને વૃદ્ધાવધ્યાના દુખમાંથી ઉગાગતો હતો તેને મેં મારા મનમાં, માગ અવિચારીપણામાં, મારા માલિકીના અજિમાનમાં ક્ષણમાં લાગી નાખ્યો. આ વિચારો મને અગણ્ય થઈ પડ્યા દિવમગન મારુ હદય એથી વસોનાવા લાગ્યું તે જુવાનના પગમાં પડી તેની મારી માગવાનો મને વિચાર થઈ આવ્યો. પણ તેનોય શો અર્થ હતો ? તેના લાગ્યો કાથ તેથી થોડો જ પાછો આવવાનો હતો ? ગમે તેમ હો—એકવાર તે ક્યા રહે છે તે શોધી કાઢવા મેં કંમર કરી ગામખંદાર એક તૂટી શી ઝૂપડીમાં એ માદીકરો રહેતા હતા તે શોધતા મને જરા પણ વાર ન લાગી. એક દિવસ હું ત્યાં ગયો ઝૂપડીમાંથી માદા મોણમના દુખની અવાજ આવી રહ્યો હતો ડોશીના વચ્ચેવચ્ચે શબ્દો સંભળાતા હતા.

‘બાઈ, શું થાય છે ? માયુ દાણુ ?’ મારે શ્યામ રુધાવા લાગ્યો મારે અંદર જવું કે નહિ ? પોલીસને જોતા ગુનેગારની જે મિતિ થાય તે મારી થઈ રહી હતી મારા પગ બારે થઈ ગયા છતાં મેં મારે નિશ્ચય પડતો મૂક્યો નહિ હું ઝૂપડીમાં પેડો મને જોતા પેડો જુવાન એકદમ અમક્યો તેણે એકાએક ડોશીને કહ્યું, ‘મા, જો તો આપણા પેડા છાણા કોઈ ઢોર છૂદી નાખે છે.’ ડોશી તરત જ ઊડી પાછલે બાગ્યેથી બહાર નીકળી. તે જતાં તરત જ તે બોલી બક્યો.

‘હું જણુતો જ હતો કે તમે આવશો—ભલે હું તૈયાર છું બોલાવો તમારા પોલીસને’ કોઈએ મને ગાલ ઉપર જોગ્યી તમારો ચોઢી કાઢવો હોત તોપણ મને આવો આધાત ન લાગત મેં તરત જ જવાબ આપ્યો.

‘બાઈ મગન, તારી જૂલ થાય છે હું તારી મારી માગવા આવ્યો છું’ તેના ખિન્ન મુખ ઉપર સહેજ રિમત ફરક્યું તે બેલ્યો.

‘મારી’ શા માટે મશ્કરી કરે છે ? મારી મા ધડીકમાં પાછી આવશે તે પહેલાં તમારુ કામ પતાવી લો એટલે થયું.’

મેં જોયું કે મારા શબ્દોમાં વિશ્વાસ મૂકવા તે જરા પણ તૈયાર નહોતો અને એવી આશા મેં રાખેલી એ મારી મૂર્ખાઈ નહોતી ? શા માટે મારામાં તે વિશ્વાસ રાખે ? ક્યે દિવસે મેં તેનું કે તેના જેવાનું જરા જેટલું પણ હિત કર્યું હતું ? તેના જેવાના કદન ઉપર તો અમારી બધી સુખની ઇમારતો રચાયેલી હતી તે મારી સાથે હજુ વાત કરે છે એ પણ તેની એક ઉદાગતા જ હતી ને ? મારામાં ગહેલી બધી મદ્દવતિ બેગી કરી મેં કહ્યું.

‘મગન, હું તારો ગુનેગાર છું આજ હું માગ પાપની મારી માગવા તારી પામે આવ્યો છું’

‘એ તો પેલ દિવસે મેં તમને દવાખાનામાં જોયા ત્યારનો હું માનતો જ હોતો કે તમે આવશે. પણ હવે બધું ઝટ પતાવી દે. કહો, મેં તમારું શું બગાડ્યું હતું કે તેના મોનો કાળિયો તમે છીનવી લીધો?’ પોતાના હાથ તરફ નજર કરતા તેણે કહ્યું ‘જુઓ, અહીં બધું એર ફ્રેશર છે કારણે એ વધુ-વધુ અહીં આવશે’ તેણે પોતાના હૃદય તરફ આંગળી ચીંધી, ‘અને પછી? .... પછી? ..’ તેણે વેદનાથી પોતાની આખ મીચી દીધી તેના નિઃસ્વેચ ગાલ ઉપર બે આસુ ટપકી પડ્યા મારું હૃદય અપાર ઝલાનિથી પૂર્ણ બની ગયું મેં કમ્પતા સ્વરે કહ્યું

‘નહિ, મગન, આમ તું અકળા નહિ ગરીબોનો ઈશ્વર જાંઘી નથી ગયો... ..’ પણ હું આગળ બોલુ તે પહેલા તેના વિષાદયુક્ત હાથે મને અટકાવ્યો—

‘ઈશ્વર?’ તે બોલ્યો, ‘ઈશ્વર દુનિયામાં છે ખરો? હા, તમને ગાડી, ઘોડા, લાડી, વાડી બધું છે એટલે તમારે ઈશ્વર વિના કેમ ચાલે? બાકી, ઈશ્વર હોત તો તે દિવસે તે ક્યા જાંઘી ગયો હોત? એક ઘરડી ડાશીને એક રોટલાનો ટુકડો પણ જે સાખી નથી શક્યો એવો ઈશ્વર આ દુનિયામાં હોય તોય શું?’

જગતના અન્યાયોથી તેનું દિલ ખાટું થઈ ગયેલું હતું એ હું સ્પષ્ટ જોઈ શક્યો મારા શબ્દો જગતના દલના જ સૂચક હતા એમ મને પણ લાગ્યું મારા કામકરં અપરાધની માફી મેળવવાની તો મેં વાત જ છોડી, પણ કાઈ પણ રીતે મારે એ જીવાનની જિંદગી બચાવવી હતી મેં તેને ખૂબ આજીજી કરી અનેક રીતે તેને મેં સમજાવ્યો, તેની સારવારનો બધો ખર્ચ ઉપાડી લેવાતું મેં તેને જણાવ્યું જરૂર પડ્યું તો મુંબઈ લઈ જવાતું પણ મેં તેને કહ્યું આ બધામાં તેને પૂરો વિશ્વાસ તો ન બેઠો, પણ તેને એક ખાતરી અવશ્ય થઈ કે હું તેને પકડાવવા ત્યાં ગયો નહોતો.

‘એ ભાગેલા હાથની સ્મૃતિએ હજી પણ અનેકવાર મારી રાત્રિઓ ગૂંમગૂંમ બની જોડે છે આવા કેટકેટલા—અરે! લાખો, કરોડો ભાગેલા હાથે જગતની જીવનવીણા બસરી બની રહી છે પણ તે કાણ સાંભળે? ક્યારે સાંભળે?’

જ્યોતિ કે અંધાર ?

તનમુખ

અર્કતણા અજવાળે અગણિત

તારવિયા છુપાઈ રહે :

જ્યોતિ વસ્તુ સમસ્ત ઉત્તળતી

અર્કતણી તો કેમ કહે ?

જે અજવાળી શકે અંધાર

તે જ્યોતિ પણ શું અંધાર ?

शकुन्तला*

ઉત્તમ શુભ રમતી રવિરશ્મિમાલ,
 બેટી નીચે ધુધવતી સરિતા કંશાલ,
 વચ્ચે સુપુષ્પ લગ્નમ નન્દનવાટિકાંતુ
 તેનું પડેલ દસતુ કઈ નાનુંનાનુ !

भूयंभां चन्द्रनी शान्ति, दिवा भौरभ स्वर्भुभा;
 तेभ आच्यु अहो कपाथी शान्त आ वनप्रान्तभा !

ધ્યાનધ્યા, ગિતમિત નયને, ન્યાયના વૃક્ષવૃદ્ધ,
 વીધે તેને દિનમણિનથી અગ્રહીએ। અનંતઃ
 વીંટી લે છે સુખ સરિતા યાત એ કાન્તિકેરી,
 ગૂંચી બીણી કમલવદને માતિકા રી અનેરી।

અરમર ગિરિનિર્ઝરે। અરે છે,
મધુ રમ્પીન નરીન વિસ્તરે છે,
સુખમય વહતો અમીર યેતો,
કુસમપ્રભેદ યજી થયો જડેયો।

મહાર ધીર તરુનુતથી પટામાં
 ખેંચત કે મૂગતજા મૂંચ સામ્ય કાર્યા,
 મૂગે સુદે સટકની બહુલાવલીઓ,
 ગ્રીસે પગલ ઝરનો પ્રભુવાનતાઓ ।

આ પાંચ શ્રેણી દોમની લઘુ આશ્રમેની-
ત્રી પડેલ ન્યમ રૂપલ મેખાની-
નિસીમ પાછળ ઝેલે મિરિયુમરાજ,
આત્મા વિશેષ થરી બર્મની દોમિયાપી !

કિશકિશ તર તરજી હાં વર્ણ સૌવર્ણ ધાર,
મહાગાગી મહુ કુશમતી મેન દલ્યા પ્રમાર,
કુને કપાલી મદમર હર્ષ ગાહિયા મુદ મવ !
મોહા ભજો હર્ષિત પડોયો છેનો વિપન્ન !

જાએ ચડે શિશિરસીકર વાદળીઓ
તેમા ભરે ભરત સ્વર્ગની મુદ્રીઓ,
તેવા વિલોલ તરતા પ્રતિષ્ઠીણ મધ્ય
સૌન્દર્ય ભૂત સમ ધન્દધનુ અનંત !

સોહત ત્યા કદલીના વનનીલ શાત,
મુખે ચહી ગગનને તહો તાલપ્રાન્ત,
તે પાર ભૂરી લસતી નળની મુરેખા
રશ્મિ ક્ષણેક્ષણ સુરગ ભરે અનેરા !

સ્વર્ગની વાટિકા રૂડી, ચારુતા ભૂત વિશ્વની
અનન્ય છે તથા શોભા ઊંચા આ વનપ્રાન્તની !

નીચેનીચે, ગુફામા ધમધમ કરતા ધોધના ધોધ ગાજે !
ઘેરી ગભીર કચાથી મૃગપતિગણની ત્રાડ આકાશ ફાડે !
ભેટે કેં ચીસ પાડી જલધર ધનશા મત્ત માતગગજ !
ફૂફાડે કયા વિકાસી દશન વિપભર્યા ઉગ્ર ક્રોધાન્ધ નાગ !

સૌમ્યતા, સુરખી જાએ, નીચે સાકાર ચડતા !
ભેડતુ પુષ્પ એ બેને—નિશા, આદિત્યને, ઉપા !

મુકુલિત જગ ફરી પૂર્ણ લાવણ્યભૂતિ,
લલિત નયનજ્યોત્સના દિવ્ય દેવાગનાની
અહો વિલસતી ક્યાથી, કાણુ આ કામલાગી ?
નવોન શશિજ્વાળા, કુન્દમા આ લતાગી ?

માન્દર્ય ને દિવ્ય તપપ્રભાવનુ,
સતાન પુણ્ય પ્રણયાર્દ અન્યીનુ,
વસતની ચન્દ્રમુધા શુ નિર્મળા
શકુતથી સેવિત એ શકુન્તલા !

વિલોલ મળુ કલતા વિહગમો
ધ્વનિ ઝરે પક્ષપ્રહારથી મીઠો,
મૃદુ મૃદુ પલવ પુષ્પ લેઈને
મપ્રેમ પોષે અતિથિ નવીનને !

ભેઈ રહો ઉપર સૂર્યગજ,
વૃષ્ટિ કરે પુષ્પિત વૃક્ષમાલ,
પ્રચારતી શીતલ હાય મજરી
ઉત્સગમા જેમ સ્વપુત્રીને લઈ.

રૂડાં પ્રસારી નવપિચ્છ નાચતો
કેડા કલાપી મધુરી પુકારતો;
મરીચિકેરા વન છોડી, જોડલી
મોહામ જામી શુકસારિકાતણી ।

ચસુતણુ ધાન્ય અનન્ત અર્પતા,
મધુર ને અરકુટ શબ્દ ગુજતા,
હસત એ બાલકને હમાવતા,
વિહંગ જાણે નિજ સ્વર્ગ માણતા ।

તમાલ ને અણુજ પ્રાન્તની વરી
શયા લધુ, પુષ્પપરાગથી ભરી,
ગમી ગયું બાલક દિવ્ય ત્યા કંઈ,
પીયૂષકેશ પરિવેશમા શશી ।

ઝીણીઝીણી, વિરલ ઊડતી ફેરાવાણી સમીરે,
નાચે જેવી અમીમય મૃદુ ચન્દ્રિકા વ્યોમતીરે,
છટીછટી કુસુમકલી રી દતપક્તિ અભગા,
ગોમે તન્વી, ઉકુગણુ ભરી જેમ આકાશગગા ।

અવિરત સ્મિત શું મુખારવિન્દે ।
બકુલકલી મમ મુક્ત જોડ દીપ્તે !
મુદિત સ્તિમિત નેત્ર પ્રેમધેલા
અમીઝરતા નયમ કૌમુદીભરેલા ।

અગોઅગે અવિગત ઝરે દિવ્ય રી ન્યોતરેખા !
નીચે આવી મયન સુભગા મૂર્ત શું ચન્દ્રલેખા !
ફૂળાદૂળા લલિત કંઠલીગર્ભે રાં ગાત્ર નાના
દેખાયે છે ધવલ ધન શા વ્યોમમા ક્ષીર ભાપી ।

પ્રકૃતિમડપે ઊગ્યુ પુષ્પ નાનું સુકોમલ ।
અખડ વધતુ જાયે, ચન્દ્રથી ચન્દ્રિકા ન્યમ ।

ચોપામ ગભીર પ્રદાત મૌ દીમે
મૃદુ મૃદુ અરકુટ બાપુકું લવે
ધયો તહીં હા ! પદ્મોપ ક્યાં થકી ?
ઉચ્ચાર એ માનવજોડનો તહીં ?

અહસ્વરૂપ ન્યમ મંગલ શૂન્યમાથી,
આદિત્ય ચક્રગિરિની ન્યમ મેખલાથી—
ભેદી ઘટા ધન તરુવરકેરી તેમ
જાભો તપોનિધિ ત્યહા, ગિરિરાજ જેમ !

ભસ્મઘૃતિ જ્વાલ અહો ! મહોન્નવલ !
અનન્ય છે પ્રુણ પ્રદિપ્ત નેત્ર !
વિભૂતિ સાકાર મહેશકેરી !
દિનેશની મૂર્તિ પ્રભા અનેરી !

ધ્યાનમા લીન છે પૂર, ' સોડ્ડ સોડ્ડ ' સ્તવે મુખ,
આત્મને અહમા જ્ઞેતો આવનો એ તપોધન

જાડી ગયા પક્ષી કરી નિનાદ,
આવત પેખી અહો સૂર્યરાજ !
વિભાત, એકાકી, શિશુ હસે, રડે !
પીયૂષધારા પ્રતિશબ્દમા સ્વે !

જાણે થયો રવ મૃદુ સુર દુકુલિનો,
કર્ણે ચંકચો ધ્વનિ હરિવચનાવલીનો,
સાશક, સ્તબ્ધ, બનીને શ્રુણી બાલશબ્દ,
યોગી જાભો નિજ સમાધિ વિષે નિરુદ્ધ !

નીચા ઢાળ્યા નયન તપને ઘેન ઘેરે ભરેલાં !
દેવોકેગ કંઈ વિક્રમિયા દાર વૈરાગ્ય દીધા !
કપી જાડી ક્ષણભર જાડી આત્મની આર્પણ્યોત્તિ !
કયાથી કદપી, કદી નવ લહી, દિવ્યતા અત્ર સૂતી ? !

મીંચાય ને નેત્ર સુરેખ જાઘડે !
રોમાંચ સ્વેદ કૃશ કાયને વીટે !
પ્રચ્છ કોલાહલ આત્મમાં થતો !
ગભીર કો શાંતિ સુ ઘોષ જાકતો !

ધીમેધીમે કંઈ પ્રણમની સ્યામ સપ્તેમ કાય !
આંધીઆંધી વિરલ મૃદુતા શુષ્ક ઝટે જળાય !
વર્ષ આહા ! કૃશતનુ ચક્રી સ્નેહ સૌજન્ય ધાર !
છાડે સીમા નિધિજલ ! હવા ના સ્થલે કો સમાય !

શુદ્ધમાં મિટનાં બિન્દુ ! ક્ષારમાં ક્ષીર તો સત્તે ।
 જ્વનારણ્યમાં પ્રેમ-પુણ્ય-પીયૂષ નિર્જરે ।

પપાળાને હૃદય શુ કીધું તાપત્તે એ મૃણાલ ।
 મીઠુમીઠુ ક્ષ્મ ક્ષી રહે ધૃત્ય યોગી સુદામ ।
 જોડે ખેલે અધરઅધરે, નાસિયા સાથ નાસા ।
 બૂલ્યો, બૂલ્યો, તપ થકી ચલ્યો । યોગી તે મૃષ્ટી માઝા ।

કરીકરી ચુબન ચુબનો પર
 શિશુ લઈ પદ્મ પ્રકુલ શુ કર
 ચાલ્યો સહર્ષ પતિ એ નિઃકુળપી ।
 પ્રભા ત્યજે અરત તથાપિ ના ગવિ ।

ઓરાવાનો પડછાયો

પ્લેટફોર્મ ઉપર કે જાહેર છાપાઓમાં ઘણીવાર ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે કે હિંદુસ્તાન ધર્મપ્રાણ પ્રદેશ છે અને પશ્ચિમાત્ય દેશોની માફક ભૌતિક સ્થિતિની જ પાછળ ઘેસો થતો નથી હિંદુસ્તાનને માટે આ કહેતી લાગૂ પાડવામાં આવે છે તેનો ઉપયોગ તેના દુશ્મનોએ કરેલો છે અને તેના મિત્રોએ પણ અવળી રીતે કર્યો છે ઔદ્યોગિક કે વેપારી ક્ષેત્રોમાં તેના હરીફ કહે છે કે આ દેશ હુજરઉદ્યોગમાં આગળ વધી નહિ શકે, કારણ કે તેની વાવના ધાર્મિક છે એવા પણ આસુ પાડનારા આપણે જોઈએ છીએ કે જેઓ ન્યારે આ દેશમાં કોઈ ઉદ્યોગ બહુ ખીલતો હોય ત્યારે કહે છે કે હિંદુસ્તાન પોતાનો જૂલકાળનો ધાર્મિક વારસો બૂલી જશે આપણા રાજ્યકર્તાઓને હિંદુસ્તાનના શરીર કરતા તેના આત્માને માટે ઘણી ચિંતા અને દ્રિફર મહે છે, અને તેટલા જ કારણથી ઔદ્યોગિક પ્રગતિ થવા દીધી નથી.

હિંદી સરકારને મને કે કમને હિંદુસ્તાનનો વેપાર અને તેના ઉદ્યોગો થોડેપણે અંગે તો ખીલવવા દેવા જ પડ્યા હતા તે ન હોય તો વાર્ષિક ગળવર ખર્ચ ચાલે શી રીતે ? પણ મૂળ સિદ્ધાંત એ છે કે તમે ગમે તેટલા ઉદ્યોગો ખીલવો અને વેપાર ખેડો, પણ ફેટફિટનના વેપારને અને ઉદ્યોગને જરા પણ નુકસાન પહોચવું જોઈએ નહિ મોન્ટેગ્યુ—ચેમ્સફર્ડના સુધારા દાખલ કરતી વખતે એવી એક સમજૂતી કરવામાં આવી હતી કે જો હિંદુસ્તાનની લેન્ડિસેટિવ એસેમ્બલી (વડી ધારાસભા) અને હિંદી સરકાર અમુક આયાત જકાત નખવાને મંમત થાય તો સેક્ટરી ઓફ સ્ટેટ (હિન્દી વજર) વચમાં પડશે નહિ આ સમજૂતી પણ હવે નવી યોજના અમાણે પડતી મેલવામાં આવશે, અને એવા નિયમોનો સ્વીકાર કરવામાં આવશે કે બ્રિટિશ વેપાર અને ઉદ્યોગને કંઈ પણ નુકસાન થાય તેવી ગાળ્યનીતિ હિંદુસ્તાનથી અખત્યાર કરી શકાશે નહિ.

પોતાના વેપાર અને ઉદ્યોગ ખીલવવા માટે હિંદુસ્તાનને પરદેશથી આયાત થતા માલ ઉપર બારે જકાત નાખવાની છૂટ હતી ૧૯૧૮ ની સાલમાં ઔદ્યોગિક કમિશનનો રિપોર્ટ બહાર પડ્યો ત્યારે પ્રથમ હિંદુસ્તાનને રક્ષણનીતિ (protection trade policy) આપવાનો ઉલ્લેખ થયો ત્યાર પછી જકાતી કમિશન (Fiscal Commission, 1921-22), જેના પ્રમુખ મર ઈસાહીમ રહીમતુલ્લા હતા, તેણે વધુમતિથી discriminating protection એટલે કે મંપૂર્ણ રક્ષણનીતિ નહિ પણ વિવેકમર્યાદાવાળી રક્ષણનીતિ પસંદ કરી લઘુમતીએ તો બલામણ કરી હતી કે હિંદુસ્તાનને પોતાનું જકાતી ધોગણ મુકર કરવાને પૂર્ણ છૂટ આપવી જોઈએ ઇંગ્લંડની અંદર છૂટાપણના વેપારની નીતિ ધણાં વર્ષો થયા

પ્રચલિત હતી, જોકે પોતાના વેપારઉદ્યોગને ખાતર તેમાં થતતા ફેરફાર ક્યારામાં આવતા ટૂંકમાં મારું તે મારું અને તારુ તે તારુ ને મારુ મંદિયારુ એ પ્રથા સ્થિતિમાં મત્તાવાળાઓને પ્રિય હતી હિંદુસ્તાનના કાપડઉદ્યોગ ઉપર એકમાર્ધજ જગત નાખી શકાય પણ તે ઉદ્યોગના રક્ષણ માટે લાગે જતાં નાખી ન શકાય, કારણ કે તેથી વેપારના છૂટાપણાનો નાશ થાય

યુરોપના મહાવિપ્રદ પછી વેપારના છૂટાપણાની નીતિ જે યુરોપમાં હતી જ નહિ તે ઇન્ડોમાથી પણ ચાલી ગઈ થયું વર્ષો થયા તે ત્યા ખરી રીતે હતી નહિ પણ દોગમેગથી તેની પૂન થતી તે દોગમેગ પણ આખરે ગયા અને છૂટાપણાની નીતિને બદલે વેપારના રક્ષણની ગત્યનીતિને ઇંગ્લેંડે પોતાની કુલદેવી તરીકે ગ્રહાપના કરી ત્યારે ખુદ ઇંગ્લેંડે પોતે આ પ્રમાણે નીતિ બદલી ત્યારે હિંદુસ્તાન માટે તો તે શુ કહી શકે? એટલે આ દેશમાં જકાતી ધોણુ વધવા માડ્યું દરેક ઉદ્યોગને શુ રક્ષણ જોઈએ, અથવા બિવકુલ જોઈએ કે નહિ તે નક્કી કરવાને રેગિફ બોર્ડ ગ્રહાપવામાં આવ્યું આ બોર્ડની ઘટના મધુચિન અને વિચિત્ર છે તેમના પોતાના હાથમાં મત્તા બહુ ઝોઢી છે બોર્ડને અગ્રજ કરવાની પ્રથા એમ છે કે કાર્મ ઉદ્યોગને જરૂર લાગે કે પોતાના હિતની ખાતર રક્ષણ જોઈએ તો તેને બરાબર પોતાનો કેમ કરી નિંદી મગકાઉ ઉપર મોકલવો જોઈએ અને નિંદી મરદાર તે ઉપર વિચાર ચલાવી ચોખ્ખ લાગે તો તે રેગિફ બોર્ડને મોષે રેગિફ બોર્ડને મોપાયા પછી તેના ઉપર મગકા વિચાર ચલાવી પોતાનો મત બહાર પાડે છે રેગિફ બોર્ડની લક્ષામણને મરદાર રોકા આપે અથવા તદન અમ્બીકાગ કરે કે થોડીથણી લક્ષામણો સ્વીકારે, આ મધુ મગકાગની મરજીની વાત છે. કાપડના ઉદ્યોગ ઉપરના છેલ્લા રિપોર્ટ બાબતમાં તેમજ બીજા ધણા રિપોર્ટો બાબત એમ જ બનેલું છે સગકાગનો ફગવ બહાર પડ્યા પછી તેઓ એ મેંબર્ષે લેજિસ્લેટિવ એમેન્ડમેન્ટમાં બિલ લઈ આવશે અને તે બિલ કાયદા તરીકે પામ થયા પછી તેનો અમલ થશે આ બધી વિધિ અંપૂર્ણ થતા વર્ષો વીતી ગય છે ગ્રામણના ઉદ્યોગને રક્ષણની બહુ જગત હતી અને તેઓએ મગકારને અગ્રજ કરી અગ્રજ કર્યા પછી બે વર્ષે રેગિફ બોર્ડને મવાલ મોપાયો બોર્ડ એકને વર્ષ લીધા, અને ત્યારે તેનો રિપોર્ટ મગકાગ આગળ આવ્યો ત્યારે તેમાં પુષ્ટજ છેકછાત યર્ષ છેવટે ત્યારે રક્ષણ મળ્યું ત્યારે કુલે પાચ્છ વર્ષ વીતી ગયા હતા, ઉદ્યોગની સ્થિતિ તદન બગડી ગઈ હતી, અને જે રક્ષણ, મળ્યું તે અધૂગ પ્રકારનું અને અમતોપકારક હતું જે પ્રમાણે એક દરદીને માટે દાકતર બોલાવવામાં આવે અને દાકતર એટલા મોડા આવે કે દરદી આ દુનિયા છોડી પણ ગયેલ હોય, તે જ પ્રમાણે ઉદ્યોગના રક્ષણ માટે મગકાગની નીતિ તથા રેગિફ બોર્ડને લગતી પ્રથા છે ઉપર જણાવેલી મુશ્કેલીઓ અને હેગનગતીઓ આપણા ઉદ્યોગને બોલાવવી પડે છે તેટલું જતા કેટલાક ઉદ્યોગને જકાતનું રક્ષણ મળ્યું છે અને કાયદો થયો છે આ પ્રમાણે આટલી મુશ્કેલીઓ વેડીને પણ હિંદુસ્તાનના ઉદ્યોગો ખીણે તે સ્થિતિ ઉદ્યોગને પોમાય તેમ નહોતું Hurdles Race (હર્ડલ રેસ) નામની યગત ધણુએ જોઈ દગે તેમાં ઉમેદવારોને વારો ફૂદવી પડે છે, ખાઈ ઝોળગવી પડે છે, પીપમાથી પમાગ થતુ પડે છે, વગેરે છેલ્લે હનામ મેળવનાર આટલું કરીને પણ ફતેદ મેળવે છે હવે કાર્મને એમ કાય કે આ પ્રમાણે વિદમણાઓ જતા હનામ મેળવે એ હાજવાનિગ નથી, અને નહોતું કરે કે તેવી યગત જ રાખવામાં નહિ આવે, તે પ્રમાણે નિંદી મગકારે આવતી પાચ વર્ષ ઉપર Imperial Preference એટલે કે સ્થિતિ મદનનતને પમદગીનું ધોણુ દાખલ કર્યું તે

વખતથી આપણી આર્થિક ગત્યનીતિમાં આ ધોગણ દાખલ થયેલું છે અને જે કંઈ પણ રક્ષણ મળ્યું હતું તે બ્રિટિશ અને મસ્થાનો સામે અટકી ગયું છે આ પમગીના ધોરણને રીતમર સ્વીકારવા માટે ઓટાવા ખાતે બે વર્ષ ઉપર કોન્ફરન્સ બોલાવવામાં આવી અને તે વખતે હિંદુસ્તાનના કહેવાતા પ્રતિનિધિઓએ ગુલામીખત લખી આપ્યું આની અમર એ ચર્મ કે આપુ જઠાતી ધોરણ ફેવી નાખવામાં આવ્યું અને દરેક સ્ત્રીજ માટે બ્રિટિશ માલને માટે એક જઠાત અને બીજા દેશો તરફથી આવતા માલ ઉપર બીજી જઠાત એમ ધોગણ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે ઓટાવા ખાતે કરેલા કગરનામામાં કાપડના ઉદ્યોગનો અભાવેશ થતો નહોતો, એટલે ગયે વર્ષે મુખ્ય મિલબોનાર્મ એમેમિયેશન (મિલમાલિકાની મંડળી)ના પ્રમુખ મિ. એચ પી મોદીએ માન્ચેસ્ટર એન્જ એફ કોમર્સ (વપારી મંડળ)ના પ્રમુખ ગર વિલિયમ કલેર-લીઝ માથે એલુ કગરનાણુ ટર્વુ કે બ્રિટિશ કાપડને પસંદગીનું ધોરણ લાગુ પાડવું અને તે જ પ્રમાણે ચાલુ વર્ષમાં એમેમ્બલી આગળ રેગિફ બોર્ડના રિપોર્ટ ઉપર બિલ ધડાણુ ત્યારે આપાન તથા કાપડ માટે બ્રિટિશ જઠાત એક અને જાપાનીઝ જઠાત જુદી એમ અમલ થયો !

હાલ નોર્મન્ટ પાર્લામેન્ટરી કમિટીનો રિપોર્ટ બહાર પડ્યો છે તેણે આ મર્વે બહાલ ગણ્યું છે, એટલું નહિ પણ નોર્મતા મુધાગવધાગ કર્યા છે એટલે હિંદુસ્તાનના ઉદ્યોગોને માટે બિલવણી તો બાજુએ રહી, પણ તેમની હઠતી પણ નોખમમાં આવી પડશે ગોળમેળ પરિષદ આગળ હિંદુસ્તાનના મુધારાનો મવાલ આવ્યો ત્યારથી બ્રિટિશ ગજદારીઓએ તથા વપારીઓએ ઓટામાં મોટા એ જ વિચાર કર્યો છે કે બ્રિટિશના રક્ષણાર્થે શી શી કલમો નાખવી ? દેશી વેપારી એન્જગના પ્રમુખે આ બાબત ઉપર બોલતા થોડાએક વખત ઉપર કંઈ હતું કે હિંદુસ્તાનને બ્રિટિશ મલ્તનતની ફઝણી ગાય ગણવામાં આવે છે, પણ નો કરવા ધારેલા મુધાગ તથા બીજી ગત્યો માથે થતા કગરનામા અમલમાં આવશે તો હિંદુસ્તાન માગ જગતની ફઝણી ગાય થશે !

શાસન શિર પર હો !

નાગરદાસ અમરજી પંડ્યા

નિજપરને સમભાવથી પાળે,
અણુઅણુ જેથી સુખમાં રહાલે,
સંતત સદુ કાલે
તે પ્રેમનું શાસન શિર પર હો !
પ્રજુતાને પ્રત્યક્ષ કરાવે,
પામરતાનું પાપ હરાવે,
આતમબલ લાવે
તે સત્યનું શાસન શિર પર હો !
આનંદામૃત પાપ અમાપે,
પુણ્યધામમાં ધ્રુવપદ આપે,
સુખમય કરી રથાપે
એ સુંદર શાસન શિર પર હો !

ન્યાયસભામાં હંમેશાં જનારા લોકોને સાક્ષીદાર કેવું વિચિત્ર પ્રાણી છે, એ કહેવાની જરૂર નથી. ખીજા લોકોનેય એની સુદ્ધિનો, નીતિનો અને ધધાનો પરિચય થાય, એ હેતુથી આ વર્ણનાત્મક લેખ લખાય છે.

આ પ્રાણીના માતાપિતા ‘પુરાવાની ગરજ’ અને ‘પેટપૂરતો રોજ,’ એ બે છે. ગરજ એ કંપકતાની માતા છે, એ મંબધ તો જન્મજહેર છે. મા એક હોવાને બારણે સાક્ષીદાર અને કંપકતા વચ્ચે ભાષિણહેનનો સમય સ્વાભાવિક રીતે થાય જ. આ બન્ને વચ્ચે પ્રેમ કેટલો બધો છે, અને સાક્ષીદારને જરૂર પડે પોતાની બહેનની કેવી મદદ મળી રહે છે, એ તો અનુભવ જ જણી શકાય એવું છે.

સાક્ષીદારનો મુખ્ય ધધો ધણુખરુ લોકોના કનિયા પતાવવાનો હોય છે. તેથી જ્યાં જ્યાં લેણદેણ વગેરે ચાલતું હોય, ત્યાં ત્યાં આ ભાઈસાહેબ હાજર હોય જ. જ્યાં દેણદાર લેણદારને પૈસા આપતો હોય, કે લેણદાર દસ્તાવેજ લખારી લેતો હોય, ત્યાં આ સાર્વજનિક મૂલ્ય બધી બાબત સૂક્ષ્મ રીતે અવલોકતો હોય છે. જ્યાં માણસે કયા રગની પાત્રડી પહેરી હતી, રૂપિયા ભરપાઈ જતી વખતે કેરી રીતે કેટલા ગણી લીધા હતા, રૂપિયા શામા બાંધીને આણેલા, અનાજ લેવાયું હોય, તો ત્રાજવા કઈ જાતના હતા, તે ગાડીના બગદર કેટલા અને કયાકયા રગના હતા, વગેરે ઝીણીઝીણી વીગતોની નોંધ પણ આ ભાઈસાહેબ ગણવાના જ્યાં વહેંચણી થતી હોય ત્યાં જ એમની હાજરી ખરી. લગ્નમમારણ કે દત્તક-વિધાન જેવા ધાર્મિક પ્રસંગે કદાચ ઉપાધ્યાય ન હોય તો ચાલે, પણ સાક્ષીદાર તો જોઈએ જ. પછી ભલે તે ખીજા જાતનો હોય. એકવાર તો એક મુશ્કેલ સાક્ષીદારે એક હિંદુના લગ્ન વખતે હાજર રહી વરકન્યા વચ્ચે અનર્પિત ઝાલ્યાનું કહેલું. વળી આ ભાઈ માત્ર સાર્વજનિક પ્રસંગે જ હાજર રહે છે, એમ નથી. જ્યાં કોઈ એકાન્તમાં હોય, ત્યાં જ એમની હાજરી હોવાની ખરી. વગ્નહુની પ્રેમપૂર્ણ વાતચીત, ખૂની લોકોના કાનતરા, વગેરે પ્રસંગોએ પણ તેમાં ભાગ લેનારી વ્યક્તિઓ મિત્રાય ખીજા બે જણ હાજર રહે છે,—એક પરમેશ્વર અને ખીજા સાક્ષીદાર. પણ આ રીતે આ નામનો એકવચનમાં ઉલ્લેખ કરવાને ક્ષીધે વાચકોને ગેરમમજ થવાનો સંભવ છે. તે દૂર કરવાને માટે એક બાબતની અત્રે સ્પષ્ટતા કરવી જોઈએ. એ બાબત એટલી જ કે સાક્ષીદાર કદીય એકલો હોવાનો નહિ. હમેશા બે અથવા વધારે સાક્ષીદાર એક દેકાણે હોવાના એટલે આ પ્રાણી ટોળામાં રહેનારો—gregarious—છે. પણ નવાઈની વાત એ છે કે જોકે ખીજાના કનિયા પતાવવાને સાક્ષીદારો હમેશાં દટિબદ્ધ હોય છે, તોપણ તેમનું કદીય એકબીજા સાથે બનતું નથી. જનાવ વખતે ‘કેટલા વાગ્યા હતા, એવો સવાય જો તેમને પૂછવામાં આવે, તો એકનો મત ‘તે વખતે પ્રાત કાળ હતો’ તો ખીજાનો મત ‘તે વખતે માયકાળ હતો’ એવો થશે. અને ત્રીજો તો ‘તે વખતે રાત

હતી અને પોતાના મિત્રાચ બધા ગાદ નિદ્રામાં હતા' એવો મત આપ્યા વિના રહેશે નહિ! ત્રણ માક્ષીદારોમાં હસતુ આવે એટલી હદે મતવિચિત્રતા હોય છે, તો એમની મખ્યા ત્રણથી વધારે હોય તો શુ થાય? એટલા એક વડાએ આગ સાક્ષીદારોને એક બનાવના સમગ્ર વિષે પૂછ્યું એક સાક્ષીએ મોગદ ઉપર જણાવ્યું, (સાક્ષી મોગદ વિના કદીય અશ્વ પશુ ઉચ્ચારતો હોતો નથી) કે 'તે વખતે વરમાઁ ધોધમાર વરગી રહ્યો હતો' બીજાએ જણાવ્યું, કે 'ટાઢ સખત હોવાથી ઠેકઠેકાણે તાપણ કંવામાં આવ્યાં હતા' ત્રીજાએ 'વમનપૂર્ણ ચાતુ હતી, અને ચાદનીમા ચદનનું લેપન ચર્ષિ ગલા'ની વાત ભાગપૂર્વક જણાવી! ચોથાએ ચોથી વાત કહી નહિ, એમાં એનો કશો હોય હતો નહિ કાગણુ ઉનાળો, ચોમાસું અને શિયાળો એ ત્રણ મિત્રાચ ચોથી ઝડતુ એ બિચારાએ કદી માલજોક્ષી નહિ માક્ષીદારોનાં પગપગવિગ્રાધી વિધાનોનો મેળ એમાંનાનું કાગ કેતુ ભારે હોય છે, એનો ખ્યાલ આ ઉપરથી આવી શકે છે—ને આ બધા વિધાનો ખોટા હોય છે, એમ કોઈ કહી ન શકે, કાગણુ બધાએ મોગદ પર આ ડહેલુ હોય છે આ ઉપરાત લવભૂતિએ વર્ણન કરેલા 'વાચમયેંડનુ-ઘાવતિ।' એ કોટિમાં આ મહાત્માઓની ગણના થતી હોય છે પચમહાભૂતો પશુ બને હાય નેડીને તેમની મામે હાજર હોય છે કોઈ માક્ષીદાર ગમે મહેલ કરવા નીકળ્યો હોય, ત્યારે અધારામાં ચાલેલું કોઈકેતુ ચૈર્ધકર્મ તેને બનાવવા આદારમાં વીજળી ચમકે છે, ને પોતાના પ્રનાગથી એ કર્મ માક્ષીદારને સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે પચમહાભૂતોની જેમ બીજા માનવો પશુ માક્ષીદારને વરા હોય છે કેટલીકવાર ચોઁ ધરમાં પેળી બાગણુ વાસી, માકળ ચડાવી, ચોરી કરતો હોય, તે વખતે સાક્ષીનો પગપ સાક્ષીને તેણે માકળ કાઢીને સાક્ષીદારને અંદર લઈ પોતાના કામમાં તેને માક્ષી ગણ્યા પછી જ ચોરી કર્યાનું અમાગ માલજવાગા આવ્યું છે

બીજાના કામમાં હાય નાખવાની ઇચ્છા માથે ઇન્દ્રિયે આ પ્રાણીને તેને મોગ્ય ઇન્દ્રિયો અને જુદિ પશુ આપ્યા છે, એ મહાભૂતની વાત છે એક આંધળા માક્ષીદારે આગેપીની પાધડીનો ગમ લાલ હોવાની વાત પોતાની મગી આખે જોયા વિષે કહ્યું મગી આખે જોયેલી વાતને ખાટીય શી રીતે કહેવી? ઘડપણને લીધે બહેગ ચયેલા માક્ષીદારના કાન બીજાના કામ વિષેના મેલાપણે માલજતા તીક્ષ્ણ બને છે, ને જુવાન માક્ષીદારો લાખ્યા અતરની વાનોય મહારી શકે છે માક્ષીદારનો સ્મરણગતિ ઘણી તીવ્ર હોય છે મામાન્ય માણુમની સ્મૃતિ કાગણુ ન હોય તો પાચદશ વર્ગથી વધારે દૂર જતી નથી, તે વખતનીય મુખ્યમુખ્ય બાબતો જ તે મદણુ કરી શકે છે પશુ માક્ષીદારની સ્મૃતિની પકડ મહાભયકર હોય છે બાબત ગમે તેવી નજીવી લહેને હોય, ને તેને બન્યે ગમે તેટલા વગ્ગ લહેને વીતી ગયા હોય, માક્ષીને તે વાત ન હોય, એમ બને જ નહિ પગપદર વીશ-વીશ વરગ પહેલાના જમાખગ્યના આકડા તેઓ વગ્ગઅટકે મુખપાકે એકી જાય છે પછી એ આકડામાં લહેને ભારેભાગે ગૃયો હોય! આ વાત ગાદ આવના અત્યાગના કેટલાક વક્તાઓનું સ્મરણ ચયા વિના ગદી શકતુ નથી આ વક્તાઓ ઘેગથી જુગમાગ બાબતુ મુખપાક કરીને, હપાવીને આણે છે, અને લાપણુ કરતી વખતે તેમાંના સુખાપિતો કે પ્રખ્યાત પુરોની ઉમ્મિઓ માસક ચહેરો કરીને અને If I remember right (ને મારી સ્મૃતિ જરાગર હોય તો) એવા ઉદ્ગારો સાથે ઉચ્ચારતા હોય છે પશુ સાક્ષીદાર આવુ દેશુ કરે જ નહિ માથે જ મોટી અને સુચવણીભરેલી ગક્રો તેમને

બરાબર યાદ હોય છે વાત જોટલી નહીં, તેટલી સાક્ષીને તે બરાબર યાદ રહેવાની પરમ નિયમે એક સાક્ષીએ તેવીમ વરસ પહેલા માલજેલી છત્રીમ ગમેના આકડા—રૂપિયા, આના, પાઈનો વગરબૂલે ઉદ્દેશ કરીને, કોરટ વચ્ચે કહી નાખેલા. બીજા એક સાક્ષીએ પોતાના બાળપણની અંદર પાગલામાં સાલજેલી મિલકતની વહેચણી વિષેની વાતો આળીશ વરસે અચાનક ન્યાયાસન સમક્ષ ગૂંટ કરી. આને ટપી બધ એવો દાખલો કૃષ્ણભગવાનના લાપણુને ફુંકાવ લણના ગર્ભસ્થ અભિમન્યુ મિવાય બીજો એકેય મારા કાન પર આવ્યો નથી, કોઈનાય ખ્યાલમા નહિ હોય એવી માગી ખાતરી છે.

પણુ ગમે તેમ પણ આખરે તો સાક્ષીદાર માણુમ જ હોવાથી ઉપગના દાખલાને કેટલાક અપવાદ પણ હોય છે દાખલા તરીકે, જોકે ઘણા વગમ પહેલાની વાત તેને રજેરજ માલંગ છે, તોય તરતની બનેલી બીનાઓ પણ એની સ્મૃતિમાથી છટકી જાય છે તેના સ્મૃતિપટ ઉપર પડનાગ ચિત્રની સ્પષ્ટતા ઘણુખરુ દાલમાનિધ્ય માથે અગત પ્રમાણુમા હોય છે. થોડા જ વખત પહેલા પોને શુ કહી ગયો છે, તે જૂલી જવાને કારણે કોકવાગ તે પગપગવિન્ન વિધાનો કરી બેમે છે વળી કેવળ પરાપરા ઉપર જ દષ્ટિ રાખવાથી પોતાના સ્વાર્થ જેવી નહીં વાત તરફ તેની નજર રહેતી નથી વસુધૈવ કુટુમ્બકમ. એ જ એનુ વ્રત હોય છે ઉપર ઉલ્લેખેલા કુશળ હિમાળી સાક્ષીદારને જો તમે પૂછો, કે ‘જ્યા જમાખરયની આવી વાનો સાક્ષી રહી હતી, ત્યા તારુ શુ દામ હતુ?’ તો તે બિચારે ગુચવાઈ જઈ જવાબ નહિ આપી શકે વળી એમ પૂછો, કે ‘બે વગમ ઉપર તારા આપના શ્રાદ્ધને દિવસે તે ક્યા બ્રાહ્મણોને બોલાવેલા?’ તો લાઈસાહેબની મતિ કુદિન થવાની પણ વીમ વર્ષ પહેલા બેગા થયેલા પચ્ચાશ માણુમેના નામ, દેવનો ધવો, પહેંગેશ, તેમના માથાપના નામ, આખી વશાવલીની નોંધ વિશે જો તમે તેને પૂછો, તો ક્યા વિના તે ધડાધડ જવાબ આપી દેશે.

સાક્ષીદારને બીડી, ચલમ કે હુક્કાતુ એક જ વ્યસન હોય છે પણુ તે તેમને હિત-હારી હોય છે. કાચુ તેમનુ આ જિં જાણીતુ હોવાથી સમાનરીક્ષ મિત્રો તમાકુમેવનમા એમની હાજરીનો લાલ લેવા ઇચ્છે છે ત્યાં જાય એટલે મિત્રોના અમુક્ત આમદને વથ ચર્ચ સાથુ વ્યવહારનુ નિરીક્ષણુ તેમને કરતુ પડે છે આ નિરીક્ષણુનો માર્ગ તમાકુમેવનના સ્વાભાવિક વ્યસનથી ખુરલો થાય છે ત્યારે તેઓ તમાકુમેવનમા મગ્ર નથી હોતા, ત્યારે ઘણુખરુ તેઓ બગરમા જતા હોય છે પણુ આવી જગ્યાએ પણુ એમનો રગ્તો રોટી લોકો તેમને પોતાનો કનિયો પતાવવા ખેંચીને લઈ જ જાય છે સાક્ષીઓ એકબીજા માથે કદીય બોલવાના નહિ એકબીજા સાથે આપેની સુમાફરી કરવાને વખતેય બે અંગ્રેજોની જેમ એકબીજા સાથે તુમાખીથી તેઓ વર્તી શકે છે ન્યાયસલામા આવતા લગી તો તેઓ એકબીજાને ઝાળખતાય નથી હોતા.

સાક્ષીદારોની સત્યપ્રિયતાને વિષે ખૂબ ખ્યાતિ હોય છે જેના પશ્ચમા સાક્ષી આપવા તેઓ આંવ છે, તે તેમનો મજાથી અથવા શાહુનાર હોય છે, પણુ આ લોકો તો સાચુ હોય તે જ રહેવાના તમે તેમને ગમે તેટલા મરાય પૂછો, તોય ‘બગર નથી’ એવો જવાબ તેમના મોઢામાથી કદીય આવવાનો નહિ હવે એમા આટલી વાન સાચી, કે પ્રમગાતુમાર એમણે આપેલા જવાબનો નમ્રોતો બદલાય ખરો! દાખલા તરીકે, બિહતતપામની વખતે એમનો જવાબ પ્રભાતમક અથવા મામાન્ય મિહાન્તદર્શક હોય છે ધારો કે તમે એક

સાક્ષીદારને સવાલ પૂછ્યો “અમુક કગાજ ચોરામાં થયેલો કે ?” આ સવાલનો જવાબ નીચે લખેલા બે જવાબોમાંથી એક હોય છે, “આવા કગાજ ચોરા સિવાય બીજી જગ્યાએ શું જામ થાય ?” અથવા “એવા કરાર તો ચોરામાં જ થવાના !” આ જવાબ આપવાની પદ્ધતિમાં નવીનતા હોવા ઉપરાંત તેમાંથી લૌકિક જ્ઞાનશાળ પણ થાય છે. આવા જવાબ આપવાની રીત કેટલાક સાક્ષીદારને એટલી બધી સહજસાધ્ય થયેલી હોય છે, કે તેને લીધે કેટલીકવાર નીચેના ગજબનાક નમૂના આભળવાને મળે છે.

પ્રશ્ન “તમને ચાર સ્ત્રીઓ હતી કે શું ?”

ઉત્તર “બધાનેય ચારચાર સ્ત્રીઓ હોય છે !”

પ્રશ્ન “પહેલી સ્ત્રી મરી ગઈ, ખરું ?”

ઉત્તર “ન મરે તો કરે શું ?”

પ્રશ્ન “તેનાથી તમને એક પુત્ર થયેલો, ખરું ?”

ઉત્તર “માગથી ન થાય, તો શું ?”

સાક્ષીદારને પૂછેલા પ્રશ્નો તેમને એકાએક સમજાતા નથી તેથી તેઓ કેટલીકવાર વિભ્રાંત જવાબ આપે છે કેટલાક તો, કોણે ? ક્યાં ? ક્યાં ? વગેરે પ્રતિપ્રશ્નો પૂછીપૂછીને અને પૂછેલા પ્રશ્નોના કેટલાક ભાગનો પુનરુચ્ચાર કરીકરીને પૂછા કરનારની રેવડી ઉડાવી દે છે.

એકાદ પ્રશ્નગુ વર્ણન કરવાની સાક્ષીદારની રીત એક નવલકથાકાગના જેવી વ્યવસ્થિત અને મોહક હોય છે. “આ બનાવ વિશે તારે શું કહેવું છે ?” એવો અસ્પષ્ટ મવાલ તેને પૂછ્યો હોય તો મુદ્દાની વાત ઉપર આવવાને બદલે, “જ માત્ર પહેલા એક દિવસે સવારે હું પચાસીમાંથી બહારે દાંતણુ કર્યા પછી ખેતમાં જતો હતો, એટલામાં—” વગેરે રચનાકાળાદિ શ્રીષ્ટી વીગતો સાથે બધી હકીકત તે આપમેળે અટક્યા વિના કહી જાય છે. પૂર્વતૈનારી વિના આવું સુમગદ્દ ભાષણ કરનારો વક્તા ભાગ્યે જ મળી આવે !

એક અગત્યની વાત કહેવાની રહી ગઈ તે એ કે આ અર્થસ પ્રાણીને પોતાની ઉંમર વિશે બરાબર માહિતી હોતી નથી. કોઈ જુવાન સાક્ષીદાર પોતાની જાતને મૃત્યુદ્વારે પહોંચેલો માને છે, તો કોઈ જુદીજુદી પોતે ગદ્દાપચ્ચીશીમાં વિહરતો હોય એમ ધારે છે. પણ સાક્ષીદારની ઉંમર વિશે ન્યાયાધીશ લોકો બરાબર જાણતા હોય છે એ લોકોના કાગળપત્રો ઉપરથી એક વાત નિશ્ચિત રીતે સમજાય છે કે સાક્ષીની ઉંમર પાંચપાંચતી સપ્ત ઉપર દૂદતી હોય છે દાખલા તરીકે, એક સાક્ષીદારનું પાત્રીશમુ વગ્ગ પૂરુ યથા પછી બીજા કુદ્ર જતુઓની જેમ છત્રીશ, માઝત્રીશ, વગેરે વયક્ષા પગથિયા ઉપર પગ ન મૂકતા એ એકદમ આળીશમાં વગ્ગ ઉપર દૂદકો મારે છે.

જુવાની આવતી વખતે સાક્ષીદાર ઘણુંજુ ઉપર જત બણી જોતો હોય છે. જાણે કે પોતાની મત્વતાની સાક્ષી પૂરવા માટે તે ત્રિજાળતાની પગમેથ્વને આનાહન કરતો હોય. વળી બોલતી વખતે તે સતત ઉધરમ ખાતો હોય છે, કે ખાંખાગતો હોય છે પણ પણ એ તો બીડી, ઢુકો કે ચલગમાં તમાકુ પીવાને કાગળો થતું હશે વ્યસની લોકોએ આમાંથી પાક લેવા જેવો છે *

આપણે ત્યાં સારુ ચગ્તિવાદમય ઝાઝુ લખાણુ જ નથી વિશેષ કરીને સ્મરણોના સ્વરૂપનુ વાદમય નો બહુ જ થોડુ છે શ્રીમતી રમાબાઈ રાનડેએ ‘પોતાના જીવનમાના સ્મરણો’ પ્રથમ રજૂ કર્યા ત્યારપછી લોકમાન્યના સ્મરણો પ્રગિદ્ધ કરીને શ્રી. બાપ્ટે મગડી ભાષામંદિરો આ વિભાગ ઠીકઠીક શણગાર્યો પણ પોતાના સ્મરણો પોતે જ લખીને, પોતાના જૂના થઈ ગયેલા અને વિસ્મૃતિમા દટાઈ જતા બાલ્યકાળના પ્રસંગો નવી દૃષ્ટિએ જોઈને નવીન દુનિયા આગળ રજૂ કરવાનો શ્રી કાકાસાહેબનો દાખલો વખતે પહેલો જ ગણાશે સ્મરણાત્મક સાહિત્યના ક્ષેત્રમા ગુજરાતીની સ્થિતિ મરાડી કરતા ચડિયાતી હશે એમ નથી લાગતુ એટલે શ્રી કાલેલકરે પોતાના સ્મરણો ગુજરાતીમા લખીને તે ભાષામા મહત્વનો ઉમેરો કર્યો હોવો જોઈએ

સ્મરણો કાને ગમતા નથી ? તે હિ નો દિવસા ગતા એમ કહીને જૂતકાળમા ભોગવેલાં સુખદુખોને ફરીથી વર્તમાનકાળમા અનુભવી લેવાનો પ્રયત્ન માણસને નવો જ આનંદ મેળવી દે છે સુખના સ્મરણો તો સુખપ્રદ હોય છે જ, પણ ભોગવેલુ દુખ પણ જૂતકાળના પડદા પાછળ ગયેલું હોવાથી તેનુ દુખદાયિત્વ લય પામ્યુ હોય છે, અને તે પ્રસંગોની ઉદાત્તતા, ગભીરતા, અને તે વાટે મનુષ્યસ્વભાવનો થયેલો પરિચય, અથવા મિત્રોનો કે સખધીઓનો દેખાઈ આવતો પ્રેમ ઇત્યાદિના સ્મરણો આનંદદાયક જ હોય છે વિમનસ્ક સીતાનુ મનરંજન કરવાનો પ્રસંગ હોય, બાલ્યકાળના ગોઠિયા મુદામાતુ મન રીઝવવાનુ હોય, અથવા ‘વાર્તા કહેને’ કહીને હડ લઈ એમનાર બાળકાના કાડ પૂરવાનુ કાઈ ડેસીમાને માથે આવી પડ્યુ હોય, એવે પ્રસંગે, ‘અમાગ નાનપણમા આવુ બન્યુ’ એમ શરૂઆત કરીને કહેલા પોતાના બાલ્યકાળના સ્મરણો પણ ઉપયોગી થઈ પડે છે એવું કથન આપણને પોતાને આનંદ અને ખીન્નઓને લૌકિક અનુભવ અને કહાપણનો લાભ આપે છે આવા સ્મરણો કહેનારો વક્તા કે લેખક જો રસિક હોય, તેની વાણીમા મીઠાશ હોય, વર્ણન કરવાનુ એનુ કૌશલ્ય આકર્ષક હોય, અને ખીન્નઓના હૃદયને સ્પર્શ કરીને સૂક્ષ્મ ભાવના જાગૃત કરવાની તેનામા શક્તિ હોય તો એવાં સ્મરણો વધારે અમર-કારક નીવડે છે, અને સાભળનારને તો તે તલ્લીન કરી નાખે છે

શ્રી કાલેલકરની ‘સ્મરણયાત્રા’મા કેવળ આટલુ જ હોત, પોતાના હૃદયસ્પર્શી સ્મરણોનું પોતાની સુંદર મીઠી વાણીમા એમણે કેવળ રસમય વર્ણન જ કર્યું હોત, તોપણ તે અથ પહેલી શ્રેણીમા ગણાત. પણ બાલ્યકાળના પ્રસંગોનુ વર્ણન કરતી વખતે જે નવી દૃષ્ટિ તેઓએ રજૂ કરી છે તે આ પુસ્તકની વિશેષતા છે, અને તેથી સાહિત્યના એક ઉત્કૃષ્ટ અથ તરીકે જ નહિ પણ વિદ્યાર્થીઓને જીવનપ્રવાહમાંના વમળ દેખાડી

દેનારા મિત્ર તરીકે, અને મોટેગંજોને બાલ્યજીવનની યથાર્થ કલ્પના કરાવી આપનાર બોમ્બિયા તરીકે પણ આ ગ્રંથની યોગ્યતા જોયા દરમિયાનની ગણાય.

મંત્રમગ્ણો તો મોટા માણસોના જ લખાય એવી આજ સુધીની માન્યતા હતી, તેનો ઉલ્લેખ કરી શ્રી કાલેલકર પોતાની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે, કે “ હું એક મોટા માણસ છું એવા ખ્યાલથી આ મંત્રમગ્ણો લખાયા નથી મામાન્ય માણસ પોતાની મામાન્ય વાતો કરી સામા માણસને જીવનગ્ન જગાડી શકે છે ” આ વૃત્તિ આખર સુધી તેમણે દષ્ટિઆડે થવા દીધી નથી. વર્ણવેલા પ્રસંગોમાં અલૌકિક પ્રમંગો ઓછા જ છે સામાન્ય માણસને જે કંઈ મારાનરમાં અતુલ્ય આવે છે તે યથાર્થ રીતે અહીં મિશ્રિત કરેલા છે એટલું જ પણ તે ચીતરવાની શૈલી, અને માથેમાથે વાચકોને પણ થોડાક આત્મનિરીક્ષણ કરાવનારુ ટીકાત્મક અરેખર અસાધારણ છે. આ મંત્રમગ્ણોના આધારરૂપે ગ્રંથે જીવન એક મોટા પુરુષનું છે એની વાચકોને થોડી વાગમાં જ ખાતરી થઈ જાય છે પણ તે કાંઈ આ મંત્રમગ્ણોને લીધે નહિ અથવા તેમાં વર્ણવેલા પ્રમંગોને લીધે પણ નહિ, પણ જે પદ્ધતિથી આ મંત્રમગ્ણો લખાયા છે, અને જે હેતુ મનમાં ગળીને તેની ચોળના કરવામાં આવી છે તેને લીધે એ ખાતરી થાય છે બાળકોની મનોરચનાની મુગ્ધ મનોવેદકતાનું વર્ણન કરવાનો હેતુ હોય, અથવા તો બાળકોને શિક્ષણ આપવામાં વાલીઓથી થનારા દોષોની ચર્ચા કરવી હોય અને તે બધાના સ્પષ્ટીકરણને માટે આપવીતીનું એકાદ મંત્રમગ્ણ દાખલા તરીકે આપ્યું હોય એવું જ આ પુસ્તકનું ખરું સ્વરૂપ છે ફરક એટલો જ, કે પ્રથમ તત્ત્વચર્ચા અને પાછળથી દાખલાઓ એ હમેશાનો શિવાજ કારે મૂકીને દાખલા તરીકે કહેવાના મંત્રમગ્ણોને જ આમાં મહત્ત્વ આપેલું છે અને તેમાં સમાયેલા મુખ્ય તત્ત્વોનું કેવળ સૂચન અથવા દિગ્દર્શન જ કરેલું છે.

એકાદ પ્રકરણ વાચતી વખતે તેમાંનો મનોગ્નક પ્રસંગ અને લાપાશલીનો આવ્યાદ લેવામાં વાચક તદ્દીન થઈ ગયેલો હોય તેવામાં વીજળીની બતીનું બટન દળાવ્યા પ્રમાણે એકાદ વાક્ય લખીને જ તેમાં સમાયેલા ગદ્ય પર એક નવો પ્રકાશ પાડવાની કાલેલકરની શૈલી સાચે જ વખાણવા જેની છે.

બાળકોની મગ્ન મનોહર વૃત્તિ, તેમનો નિઘ્યાપ સ્વભાવ, અને કૃત્રિમતાના અજાણને લીધે જ તેમને વેકનું પડતું દુષ્ક્રિયા એના દાખલા તો ઠેકઠેકાણે મળી આવે છે પેટમાં આગ પડી છે એમ કહીને રોજરોજ છાશ માગનારા બિખારીને ઘરબહાર હાકી કાઢનારા ‘ દત્ત ’ ને કાંઈ પણ નિર્દય કહેશે પણ એક વખત ઓલસી નાખેલી આગ ફરીથી કેમ સળગી જાડી એની તેના બાળમાનસને મગજથી ક્યાંથી પડે ? અને એ ન મમજવાથી જ પેલો ડાસો તેને લુચ્ચો લાગ્યો હોય અને તેને બહાર હાકી કાઢવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તે સ્વાભાવિક જ નથી કે ?

પગણે કરાવેલી કેવળ અર્થવગરની ગોળણપટ્ટીના પગિણામ કેવા આવે છે એ ‘ એમ આય ટી સિટ, મહાજીને બમણું ’ એ મંત્રમગ્ણમાં નોંટલા મરમ રીતે બતાવેલા છે તેટલા એકાદ શિક્ષણશાસ્ત્ર ઉપગના ગ્રંથમાં દશપાય પાનાનું વિવેચન કરીને પણ કદાચ બતાવી શકાયા ન હોત વિદ્યાર્થીઓએ ‘ દોષી ’ કરવી નહિ, પ્રામાણિકપણે અભ્યાસ કરીને પરીક્ષા પગાર કરવી, એવી સદિગ્ધાથી જ વિદ્યાર્થીઓ પર જે ગળતો પહેરો ફેરલાક શિક્ષકો રાખે છે.

તેના પરિણામે ગુરુશિષ્યો વધારે નિકટ આવવાને બદલે દૂર દૂર જ જતા જાય છે, એટલું જ નહિ પણ સમગ્રગણમાં યુદ્ધની તૈયારીથી સામમામા બાબા રહેતા વીગતી જ વૃત્તિ બનતેમા આવી જાય છે, અને ‘દત્ત’ જેવો હોશિયાર છોકરો પણ શિક્ષકનો પરાભવ કરવાની ઇચ્છાથી જ તેમને છેતરવા મરી પડે છે આ પ્રકરણમાનુ વર્ણન એકાદ નવલકથામા શોભી જોડે એવું સગમ લખાયું છે શિક્ષકોને છેતરવામા દેખાઈ આવતી શ્રી. કાલેલકરની કલ્પનાશક્તિ નેટલી વાચકોને આશ્ચર્યચકિત કરી મૂકે છે તે કરતા પણ તે પ્રમંગને લક્ષીને ઇચ્છાગતી ન્યાયી અને ક્ષમાવાન વૃત્તિનું તેમણે જે વિવેચન કર્યું છે તે તે વખતપૂરતું તો વાચકોને ઉચ્ચ વાતાવરણમા લઈ જાય છે જ, ઉપગત આપણી ભૂલો તરફ નવી દૃષ્ટિએ જોતા પણ શીખવે છે, અને આત્મનિરીક્ષણનો એક નવો પાઠ આપે છે

તરણુ વિદ્યાર્થીઓને આત્મનિરીક્ષણ કરાવે એવા, અનુભવના અને દૂરદષ્ટિના અભાવને લીધે ઉત્પન્ન થનારા મોદધી સાવધ રહેવાની સચના આપનારા કેટલાક સ્થળો આ પુસ્તકમા છે. ‘અરેબિયન નાઈટ’ જેવા કૃત્તિકા ને શગળી વાચનનાં માઠા પરિણામ અને દુષ્ટ મિત્રોના સહવાસથી મળેલા ગદા વિચારો, તે વખતે તો ભૂલી ગયા જેવા દેખાય છે, પણ મનની ઊંડાણમા કાયમનું ધર કરીને કેવી રીતે રહે છે અને વિચારને કેવી રીતે મલિન કરે છે એની સ્વાભાવિક આધારે કરેલી ચર્ચા વાચનારને વીધી નાખે એવી છે કાનના માર્ગે મનમા પેટેલી આ ગદા કાઢી નાખવી એ કેટલું અઘરું કામ છે । એક વખત પેસી ગયેલા આ વિચારો મનમા જડ ધાલીને બેઠે છે અને હિંદુ સ્કૂલમાના સરકારી શિક્ષકોના સહવાસમા નીતિશિક્ષણ પામેલા ‘કાલેલકર’ જેવા છોકરાના શુદ્ધ સ્વચ્છ મનને પણ ડહોળી નાખે છે । અને આદરથી આ ગદા મનોરાજ્યનો મનગમતો રમ ચાળતાની સાથે જ બાહ્ય પ્રતિષ્ઠા અને વિવેક વધારવાને માણસ કેવો પ્રયત્ન કરે છે એનું ખુલ્લા અંત કરણથી કરેલું વર્ણન જે વાચકો તેના હૃદય ઉપર શ્રી કાલેલકરની નિખાલમ મનોવૃત્તિની છાપ કાયમને માટે કેતારાઈ જશે સંજ્ઞાન છોકરાને બગાડવાના દુષ્ટ છોકરાના માર્ગે પણ કેવા એક્સરખા જ હોય છે । ‘દત્ત’ને બગાડવાના હેતુથી ઘેરથી પેંચા લાવવાને એક ખરાબ છોકરાએ તેને કેવી રીતે શીખવ્યું, બાલસ્વભાવમા સ્વાભાવિક રહેતા અભિમાનને વશ થઈ ‘દત્ત’એ “રૂક્ષાગીત” આખો દહાડો કેવી રીતે ગાયું, એ બધું વર્ણન નેટલું મનોગન્ધ છે તેટલી જ તે બગાય સોજત છોડાવવામા નિમિત્તમાત્ર થયેલા વિશ્વનાથનો આદરથી ઉલ્લેખ કરીને તેની રચિત પ્રણામ કરનારા શ્રી કાલેલકરની હૃદયની કૃતજ્ઞતા પણ આકર્ષક છે સાચે જ પરણવરમાણનું પર્વતીહૃદય નિત્ય નિજહૃદિ વિકસન્ત સન્તિ સન્ત કિયન્ત

બાળકોનું તોફાન, તેને પરિણામે શિક્ષકોને કાંઈ મળનારો માર, અને બાળકોને વેંકુ પડતું દુખ અનાદિ અને અનંત છે એમ જ દેખાય છે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિથી આ પ્રકાર ચાલ્યા જ કરે છે અને તેનો અંત આવવાના ચિહ્નો હજુ સુધી તો દેખાતા નથી બધા જ છોકરાને, જન્મસિદ્ધ હકથી મળનારો આ ‘ખોરાક,’ નાના ‘દત્ત’ને બાજે કઈ જોખા પ્રમાણમા આવેશે દેખાતો નથી એટલી જગ્યાએથી સોટી ચમચમાવવાનું માંદવડક મારતરનું કન્ટ્રીકૌશલ્ય અને પગની આગળીથી ચૂટીઓ ખજવાનું ‘મોડકા’ મારતરનું પદકૌશલ્ય, ઇત્યાદિનાં મુંદર હૃદયગમ વર્ણનોનો આસ્વાદ લેતી વખતે તે કૌશલ્યને પરિણામે

યનાગ વિચાર 'હતુ'ના એકાલ તરફ વાચકનું ધ્યાન મરણુ જતું નથી ! હાથમાં મોટી લઈને બાબા દત્તની પાછળ પડ્યા છે અને ફરીફરીને પાછળ જોતોજોતો 'હતુ' આજ દોડે છે, એ મનોહર ચિત્રનું વર્ણન કરતી વખતે હજુની પાછળ પડેલા દુષ્ટતની જે ઉપમા શ્રી. કાલેલકરે આપેલી છે તે અનેક અર્થે અર્થવાદી છે

બાળકોનાં અટકચાળામાં ગ્રહેયુ તેનું મગ્ન ગીધુ તરફાત્મ અને વિચારોની નિર્ભય પરંપરા એનું વર્ણન કરીને વાલીઓને બાળકોની દૃષ્ટિએ જોતા રીખવવાનો શ્રી કાલેલકરનો પ્રયત્ન છે બાબાની બાટલીમાંથી ચાલી રહી લઈ તેમાં કાચવાનું પાણી ભરી ગખનારા છોકરાઓના મનમાં દુષ્ટ ભુદ્ધિ નહોતી, પણ પોતાનું અત્તાન અને માગની બીક એ મિથ ભાવનાને હાથે તેઓએ તેમ કર્યું હતું, એ વાત મોટેગંજો ધ્યાનમાં લેના જ નથી. છ વગરનો ઘોડો ચગો તોય પોતાને કાંઈ ન જમનારો 'હતુ' કાઈ બાથો દત્તો એમ કાઈ ન કરે ટપાલની પેટીમાં કાકરો નાખતી વખતે પણ તેના અત કમળમાં દુષ્ટ ભુદ્ધિ નહોતી, પણ વગરઅપરાધે આખી દુનિયા આપણી માથે નિર્ભયતાથી વળે છે એ જોઈને ઉત્પન્ન થયેલા અમૃતોપનુ તે એક સ્વાભાવિક પગિલામ હતું બાળકોના વર્તનની પાછળ રહેલી તેમની મનોગમનાતો વિચાર માથાપો કરતા જ નથી અને તેથી દુનિયામાંનો ફેટો બધો આનંદ તે ગુમાવી બેસે છે ? પોતાનામાં શ્રદ્ધા ગમીને વિશ્વાસથી કરેલી રતુતિના બેચાર શબ્દો પણ નાના દનુને ફેટલા આનંદાચક સાચા એની ક'પના પણ બાબાને કર્યા હતી ? અને બાબા અને દત્ત એ બંનેના મનમાં વધારે ને વધારે મીઠા અને ગાઢ યત્ના ગયા અને આખરે તેનું રૂપાન્તર ગાદી મેત્રીમાં થયું, એનું કાગળ પણ કેવળ જોગજોગે કાગે આવેલા આ રતુતિના શબ્દો જ દત્ત એ પણ તેમના ધ્યાનમાં કરે દહાડે આપ્યું હતું ?

કાઈપણ બ્યક્તિના જીવનમાં કાન્તિ કેવી રીતે થઈ જાય છે, અમુક એક દિશામાં વહેતી તેની વિચારપરંપરા એકાએક જુદી જ દિશામાં ફેર વહેવા લાગે છે, એની પૂરેપૂરી કાગળમીમાં આપણે બધે દેહાંજો કરી શકતા નથી તપાવીને લાલચોળ થયેલા લોકો પા પા પડતાં જ તેનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય છે, તેમ બ્યક્તિના જીવનમાં પણ કોઈ પ્રવેગમાં તીવ્ર આધાતથી તેના જીવનની દિશા એકદમ બદલાઈ જાય છે આ આધાત બાહ્ય દૃષ્ટિથી જોતા કદાચ તેટલા તીવ્ર દેખાશે નહિ તે બ્યક્તિની વિચારપરંપરા ઉપર યનાગ તેનાં પરિણામોની મંત્રિત પણ કદાચ બીજાના ધ્યાનમાં આવશે નહિ પણ પ્રત્યક્ષ તે બ્યક્તિને પોતાને માટે તે આધાત પૂરેપૂરો દોષ છે આ પ્રવેગોનાં જોટયુ જ તે બ્યક્તિની તપાસીને લાલચોળ કરેલા લોકો જોઈ મગ્ન મદભૂ કરવાને અનુકૂળ થયેલી મનોવૃત્તિને પણ મદદર દોષ છે આમથીના ઝાઝાની ટોચે નીડ થઈને પાછી આજલી લઈ આવવાને આઈએ શ્રી કાલેલકરને ઉત્તેજન આપ્યું અને એવી રીતે દિમ્બતની દિશા આપી તેનું પગિલામ પોતાના જીવન પર દબેશને માટે થયાનું તેઓ લખે છે. આંગળી મરથાનને માટે પ્રોગિમરી મોટો ખરીદી હતી તેના વેપારમાં થોડીક આપાત્રી બનાવીને પોતાનો કાચો થઈ શકે એ વિચાર શ્રી કાલેલકરની ચચળ ભુદ્ધિમાં સ્વાભાવિક રીતે જ આવ્યો અને પોતાની એ મૂલના પોતાના પિતાશ્રીને તેમણે કહી આ પ્રવેગમાં લક્ષ્મીની ચંચળતા અને જીવનનું ખોલ એ વિષે જે થોડા મરવેષક શબ્દો પિતાશ્રીએ એમને કયા તેનાથી જીવનમાં અંત સુધી પડાવે એટલું ધિરજ તેમને મળ્યું આવા પ્રેમાગ, સ્નેહી અને જીવનમાં કાન્તિ કરી

નાખનારા તેમના માતાપિતાનાં આ સ્મરણુ વાચીને વાચકોને પણ થોડુક આત્મનિરીક્ષણ કરવાનું મન થઈ આવે છે. અને ‘આપણા જીવનમા પણ કાર્ષક ભૂલ તો થતી નથીને ?’ એમ જોઈ લઈને, શક્ય હોય તો માર્ગ બદલવાની પણ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થયા વગર રહેતી નથી.

સ્મરણુઓમાં સૂત્રબદ્ધતા ન હોય એ જ તો એની વિશેષતા છે એ સ્મરણુ એક વ્યક્તિના જીવનમાંનાં હોય છે એટલુ એક જ સાદુ સૂત્ર તે બધા પ્રસંગોમા સમાન હોય છે. લખનારની ઉંમર અને સ્વભાવ પ્રમાણે તેનું સ્વરૂપ પણ બદલાતુ જાય છે, તેને લીધે ખીજા પ્રકારની ચોપડીઓ કઠ્ઠા સ્મરણુઓનાં પુસ્તકોનુ સ્વરૂપ તદ્દન નોખુ હોય છે પણ ખીજા બાજુથી જોતા આ સૂત્રના અભાવને લીધે, અને પ્રસંગોની વિચિત્રતાને લીધે જ સ્મરણુ વધારે પ્રિય અને પરિણામકારક નીવડે છે. વાચકોની અભિરુચિ પ્રમાણે જુદાજુદા રસોના આસ્વાદ તેમને મળી શકે છે, એટલુ જ નહિ પણ પ્રત્યેક પ્રમગ પૂર્ણ હોવાથી ચોપડી કટ ઇછેને પૂરી કરી નાખવાની અને આગળ શુ થયુ તે જાણવાની સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસા મનને ખેંચી શકતી નથી પરિણામે પ્રત્યેક પ્રમગ મન પર પૂરેપૂરો ફસી જાય છે, અને તે વિશે ચિંતન મનન કરવાને જોઈતો અવકાશ મહેજે મળી શકે છે. શ્રી કાલેલકરની ‘સ્મરણુયાત્રા’મા તો આવા સ્થળો ઘણા જ વિપુલ છે પ્રેમાળ આક્રાંતો આનંદી અને મળતાવડો સ્વભાવ, પશુપખીને માટે દ્રવ્ય તેનુ હૃદય, તેના અગ્રાલ મૃત્યુને લીધે ઉત્પન્ન થયેલો ઉદ્વેગ અને પોતાના જીવનમા આવેલી કાયમની રક્ષતા, એનુ કરુણ અને રમપૂર્ણ વર્ણન વાચતી વખતે ‘આમલે માણુમ લાભત નાહી’ એ વચનની સત્યતા વિશે વાચકોની પણ ખાતરી થઈ જાય છે પરગામ જનાગ મિત્રને પગણે જલેખી ખવડાવનારો પ્રેમાળ બાળિગા અને મિત્રવિરહથી અકળાયેલી તેની મૂર્તિ, એની વાચકના મન પર પડેલી છાપ સહેજમા ભૂસાઈ જાય એવી નથી માલેડના (સાહેબના) હિતને માટે હમેશાં તત્પર રહેનારો ભાનુ અને માલેકના કુટુંબમા આત્મીયતાનો હક અખત્યાર કરનાર વિદુ એ બન્ને નોકરોના મનમા માલેકને માટે પ્રેમ અને આદર મરણા જ હોય છે છતાં તેમના આદર્શો કેવા ભિન્ન હોય છે અને તેમની દૃષ્ટિ ભિન્ન હોવાથી માલેકનુ હિત કરવા માટે બન્ને જણુ તત્પર હોવા છતાં પણ તેમનુ આપસમા કેમ બનતુ નથી, ઇત્યાદિ પ્રમગો, અશિક્ષિત લોકોની મનોરચના અને તેમનુ આતરિક જીવન, એના પર નવો જ પ્રકાશ પાડે છે.

મનુષ્ય પાપ કરવા કેમ પ્રવૃત્ત થાય છે, અને ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ તેના હાથથી પાપ કેવી રીતે થઈ જાય છે એનુ એક સુદર ઉદાહરણ ‘ફાટાની ચોરી’ એ પ્રકરણમા જડી આવે છે.

એક ફાટો તેની ક્લાની દૃષ્ટિએ જોવાનું મન થયુ, પણ તે સ્ત્રીનો હોવાથી પિતાશ્રીની બીકને લીધે અથવા તેમની ગેરસમજૂત થઈ જાય એટલા માટે તેમના દેખતા લેવો શક્ય નહોતુ પિતાશ્રીને ખબર પડ્યા વગર તે ફાટો કેવી રીતે જોવા લીધો, પાછો મૂકવાની તક મળી નહિ એટલા જ માટે તે પાસે કેમ ગાખવો પડ્યો, ફાટો પાસે હોવાથી યોગનો આરોપ આવશે એટલા માટે તેનો નાશ કરવાનુ કેમ સમજ્યુ, અને એટલુયે કરીને જે આરોપથી તે ખીતા હતો તે જ ચોરીનો આરોપ એક ક્ષુદ્ર રખેવાળે તેમના ઉપર કેવી રીતે નાખ્યો, અને પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવવાને માટે તે આરોપનો તદ્દન ઇનકાર કરવો કેમ જરૂરનું થઈ પડ્યું, એનુ વર્ણન એ તો એક નાનકડી નવલકથા જ છે. પર્વતના શિખર પર

સ્થિર રહેતા પધ્ધતો આધાર દુષ્ટ્યો કે તરત જ વચ્ચમાના ખાડાખખડાને વટાવીને અને જાડજાંખરાને છૂંદી નાખીને પણ તે દેહ પર્વતની તલેટીએ પહોંચ્યા વગર રહેતો નથી. ન્હી રીતે પહેલુ પગલુ ભરવામાં બૂધ ધર્મ કે વચ્ચમા મપડાયેલી આંગળીની પેઠે માણુમ વધારે ને વધારે નીચે કેવી રીતે બેઠરતો જાય છે એનું જે વર્ણન પચાત્તાપર્ણુ ભાષામા શ્રી કાલેશ્વરે કરેલું છે તે ઘણાની આખ ઉધાડ્યા વગર મ્હણે નહિ.

જિગી કોટિનો સૌમ્ય વિનોદ તો આખા પુસ્તકમા છવાયેલો છે જ, અને તેથી કોઠા-કોઠે દેકારે આવેલી તત્ત્વચર્યા વધારે દીપો લીંદે છે. શ્રી કાલેશ્વરની કલ્પનાશક્તિ તેમના નાનપણના અટકચાળામા અને કુમારાવગધાની કાવ્યમય કલ્પનાઓમા આજના જેટલી જ દેખાઈ આવે છે. ઘટપ્રભાને કહિ વાદ્યનો પાક ભગ્નવામા, ખાખાની ઓરડીમા બેઠાબેઠ ચાળા કરવામા, અથવા પોતાના વિવાદને અંગે આખી જન માછકડ ઉપર ફેરવાનું કાલ્પનિક ચિત્ર ચીતરવામા તેમની કલ્પનાશક્તિનું પ્રથમનું સ્વરૂપ દેખાઈ આવે છે તેમના અનકરણમા ધાર્મિક ભાવનાઓનો વિકાસ ધીરેધીરે કેવી રીતે થતો ગયો એનું ચિત્ર તો અરીમા જેવું સ્પષ્ટ ચીતર્યું છે. જાળપણના મુગ્ધ ભક્તિના કાળમા ધર્મનિક માખાપે આપેલા શિક્ષણને પરિણામે મન પગ થયેલા મંરકાર વડે જે ભૂમિકા તૈવાર ધર્મ હતી તેમા ખરી ધર્મભાવનાનું બીજ મહેલાઈથી જડ ધાલી શક્ય માકાર મણુ ભક્તિ કરવાની જ્ઞાતિથી શરૂ કરીને નિર્ગુણ નિરાકારી ઓઠાગની પ્રણવઉપામતા કરવા મુખીની ગર્વ અવરધાની થોડીથણી કલ્પના જુદાજુદા મંરમગ્ધોમા મહેલે જડી આને છે.

શ્રી. કાલેશ્વરનું સૂક્ષ્મ અવલોકન, મર્મગાલી વિવેચનપદ્ધતિ, અને મુંદર ભાષાશૈલી, એને લીધે કેવળ વાદ્યમયની દૃષ્ટિએ પણ આ પુસ્તક આકર્ષક થયેલું છે. ગોઠખંની વાત્રામાથી પાછા આવતી વખતે થયેલા તોફાનનું જે કશુકગલ શબ્દચિત્ર નેમણે ચીતર્યું છે તેમા, અથવા સરુના જગમગા મનો બૂલી જઈને ફગતી વખતનું જે વર્ણન કરેલું છે તેમા આ બધા મુજો સ્પષ્ટ દેખાય છે. કોઈ પણ દૃષ્ટિએ જોઈએ તોયે આ પુસ્તકે ગુજરાતી સાહિત્યમા એક મહત્વનો ઉમેરો કર્યો છે એમ લાગ્યા વગર મ્હેતું નથી.

પૂછો સાગરને

વાદરાયણ

પૂછો સાગરને હૈયે તરંગ
કેટલા અદીઠા ઊઠે;
પૂછો ઉદ્ધિતણા ઉરમાં તરંગ
કેટલા અદીઠા શમે.

હો છે સૂર્ય ત્યા ને ચન્દ્રમા છુપાય ત્યા,
તારકો અસંખ્ય ત્યા લસન્ત;
વાદળીનાં વૃન્દ કદી રાસરંગ ખેલતા
નૃત્યતાલ આપતા તરંગ...હો પૂછો

લેદી જલના ઊઠાણ આલમહી' ઊતરે,
સાગરતલમા શમે અખંડ;
જામે ઉરઉરની અખોલ ગૂઢ ગોઠડી,
લેટતા અનન્તને અનન્ત...હો પૂછો.

તિમિરતેજ વિશ્વલયા આવે ત્યાં ઊતરી,
યુદ્ધ નિત્ય જામતાં પ્રયંડ,
યુગયુગના મન્થનની જવાણા સહુ ઝીલતા
હુષ્શોકમાં રમે તરંગ...હો પૂછો.

હિન્દુધર્મ ઘણો જૂનો છે, તેના જુદાજુદા સ્વરૂપ છે, એટલે જુદાજુદા સમ-
દાયોમાં જુદા મિલ્લતો, જુદા પ્રકારના વિચારો અને આચારોનો સમાવેશ થઈ ગય છે
હિન્દુધર્મમા કોઈકોઈ પ્રસંગે જડના આવી ગઈ છે, પણ જ્યારે બીજા ધર્મો માથે ગાંઠો
મંમર્શ થયો છે ત્યારે નવા વિચારોના આદિસ્રાવણથી હિન્દુધર્મમા નવા તરવો ઉમેરાઈને તેનું
સ્વરૂપ બદલાયુ છે

અતીતજુલુ હજાર વર્ષ પહેલાં જિન અને બૌદ્ધ ધર્મોને લીધે હિન્દુધર્મનું પરિવર્તન થયું
હતું, અને ત્યારપછી પણ તેનું પરિવર્તન અથવા સુધારો થયા જ કર્યો છે જ્યારે ઇસ્લામનો
પરન વાયો અને હિંદ દેશમાં ઇસ્લામી ગત્યમતના રથપાઈ ત્યારે ઇસ્લામી ધર્મની ભારે
અમર થઈ. એ ઇતિહાસમા આજે જનજીવનો આ પ્રસંગ નથી પણ છેલ્લા બેત્રણ
સદીથી ખ્રિસ્તી ધર્મના વિચારો આ દેશમા આવ્યા, અને જ્યારે ખ્રિસ્તિય ગત્યની મત્તા
હિંદુતાનમાં જામી ત્યારે આપણા ધાર્મિક વિચારઆચારમા પાંડો કેટલોક ફેરફાર કરવાની
આવશ્યકતા તે વખતના વિચારકો અને આગેવાનોને જણાઈ

પરદેશી પ્રજાની દૃષ્ટિએ હિંદુ પ્રજા અનેક ઈશ્વરો, ૩૩ કરોડ દેવમાં માનતી જણાઈ
અને મંદિરો તથા દેવાલયોમાં અનેક પ્રકારની મૂર્તિઓની ઉપાસના કરતી માણસ પડી,
તેથી તેમના ધર્મગુરુઓએ આપણા ધર્મ વિશે ગખત દીઠાઓ કરી આ દીકા કેટલે અંગે
માચી હતી એ આજે હોયુ અત્યંત મુશ્કેલ છે આપણી પજાન પ્રજા—કાળીઓ, બીચ,
ગોઠ, મનાવ અને એની કોરોઠો માણસોની પ્રજા—હજુ પથ્થરની પૂજામાં માને છે એ
કષ્ટત કર્યા વિના છૂટકો નથી આજે પણ કોઈ એક પથ્થર પર ચિત્ર લગાડ્યુ એટલે
તેની પૂજા શરૂ થઈ જશે કોઈ ઝાડ પર ચૂનના તાતણા બાંધ્યા અગર કોઈ દેવડી આગળ
ચીધરાનું પોડાના આકારનું ગમકડું મૂક્યુ એટલે બીજા લોકો ત્યાં પૂજા કરશે, દીવા કરશે,
નાચિયેર ચડાવશે અને માનના માનશે. સુગંધ દેશમા અધમદા નથી એમ ન કહેવાય.
ત્યાની પજાન પ્રજાનું માનમ પણ આ પ્રકારનું જ છે. આપણે ત્યાં દોરા, ધામા, તાવીજ,
મનો, પીંગની કજર આગળ પૂજુ વગેરે પ્રયોગો થાય છે તેનું સુગંધમાં પણ થાય છે
અંગ્રેજીમા Christians (ખ્રિસ્તધર્મના ચંચાનિકો) હજારોની ગણ્યામા છે કે
જેઓ સાખો માણસોના અનેક પ્રકારનાં દર્જો માત્ર પ્રાર્થનાથી મટાડી દેવાનો દાવો કરે છે

આજથી એકાદમો વર્ષ પહેલાં આપણી પ્રજાનો ગોરા બાગ મૂર્તિપૂજામા માનતો
હતો, એટલે એ વપૂલ પથ્થર કે ધાતુની મૂર્તિને જ ઈશ્વર માનતો. એ મૂર્તિમાં ઈશ્વર
સ્થાન કરે છે એની માન્યતા ચાલતી હશે. આજે એ ચીજ માનવી અપરી છે, શરણ કે

આપણામાંથી ધણા એ મૂર્તિઓને ઇશ્વરનાં ચિહ્ન તરીકે માને છે. જેવી રીતે રાષ્ટ્રધ્વજ એ તો કાપડનું ચીંથરું છે પણ તેના પર અમુક રંગો હોય છે તો તેને દેશના પ્રતીક— (flag અથવા symbol) ચિહ્ન તરીકે ગણવામાં આવે છે, તેને માટે લાખો માણસો પોતાના પ્રાણ પાથરવાને તૈયાર થઈ જાય છે. તેવી રીતે આ મૂર્તિઓને ગણી શકાય. પણ સો દોઢસો વર્ષ પહેલાં આવી માન્યતા હતી એવું સ્વીકારી લેવા માટે આધાર નથી.

એમ મનાય છે કે માયા ધર્મની મદતને લીધે જાણાચારનું જોર ધણું વધી ગયું હતું, એટલે ટીકાંટપકા અને વેશ વધી ગયા, કર્મનાડનું જોર વધ્યું પણ પ્રજામાં ખરું ચેતન રહ્યું નહોતું. પ્રજા પ્રગતિ કરવાને બદલે પોતાનું ગૃહજીવન કરવાને માટે ખૂણામાં ભરાઈ બેસી હોય એવું વાતાવરણ ફેલાઈ રહ્યું હતું અને તેથી ન્યાતના વાડા વધી ગયા હતા, પરદેશગમન એ મોટો અક્ષય ગુનો ગણાતું હતું, અને જૂના રીતગિવાને અને રૂઢ આચારોને વળગી રહેવા માટે અતિ આગ્રહ થઈ રહ્યો હતો.

જ્યારે બ્રિટિશ પ્રજાના સમાગમમાં આપણે આવ્યા ત્યારે આપણા આચારવિચારમાં કાંઈ કાંઈ સુધારાવધાગ કરવા પડશે એવું કેટલાક આગેવાનોને જણાયું આ સુધારાનો ઇતિહાસ ધણો લાંબો છે અને હું તેમાં આજે ઊતરી શકું એમ નથી, કારણ કે મને હાલમાં તેની વીગતો જણાવવાની કુરસદ નથી પણ જે જાણીતી વાત છે તે તમારી રૂબરૂ રજૂ કરું છું કે સુધારાની પહેલી શરૂઆત બંગાળમાં બ્રાહ્મસમાજથી થઈ. બંગાળમાં કાળીમાતાની પૂજા અને ભયકર પશુવધ અને તાત્વિક પ્રક્રિયા તથા દોગની સામે બડ જાગ્રુ હતું, અને બ્રાહ્મસમાજમાં એકઈશ્વરની ઉપાસનાના સિદ્ધાંતને પ્રાધાન્ય આપ્યું હતું માથેમાથે મૂર્તિપૂજાને કાઢી નાખી અને સામાજિક બંધનોમાંથી મુક્ત થવાનો પ્રવચન થયો. પુરુષવર્ગ તેમજ સ્ત્રીવર્ગને ફળવણી આપવી, પરદેશગમન માટે છૂટ આપવી, સ્ત્રીઓને પડદા પાછળથી કાઢીને સમાજમાં દાખલ કરવી, અને ન્યાતના બંધનો તોડવા એવો કાર્યક્રમ બ્રાહ્મસમાજે સ્વીકાર્યો હતો.

આ બ્રાહ્મસમાજમાં પણ બેત્રણ પરિવર્તનો થયા છે એ સૌ કોઈ જાણે છે, પણ ગૂંજગતમાં એ સમાજના આજ પડછાયારૂપ પ્રાર્થનાસમાજની રચાપના થઈ.

બ્રાહ્મસમાજની રચાપના પછી ૧૮૭૫ માં થિયોસોફિકલ સોસાયટીની રચાપના થઈ અને તેની મારફત હિંદ દેશના ભણેલા વર્ગમાં નવા વિચારગ્રંથાગ્રંથ પૂર આવ્યા, અને લગભગ એ જ અરસામાં આર્યસમાજની રચાપના થઈ સૌ કોઈ જાણે છે કે ત્રણે પ્રવૃત્તિઓમાં નવો ધર્મ રચાવવાની લાવના નહોતી, પણ આપણા ધર્મને શુદ્ધ કરવાની અને ધર્મના નવા દષ્ટિ-બિંદુ પ્રજા મમક્ષ રજૂ કરવાનો પ્રયાસ હતો. આ ત્રણે પ્રવૃત્તિઓની તુલના કરવાની મારી ઇચ્છા નથી, પણ એટલું કહેવામાં હરકત નથી કે બ્રાહ્મસમાજે હિંદી પ્રજામાં નવું ચેતન રેડ્યું. પ્રજા તેનાથી કેટલેક અંશે જાગૃત થઈ બ્રાહ્મસમાજના વિચારો તેમજ આચારો પ્રજાએ કેટલેક અંશે સ્વીકાર્યા, સામાજિક સુધારા તરફ જે તીવ્ર વિરોધ હતો તે ઓછો કર્યો. આટલું કહી પછી એ સમાજના અસ્તિત્વની બહુ જરૂર રહી નહિ હોય તેથી એ સમાજમાં આજે બળ રહ્યું નથી. ૩૫ કરોડ માણસોના દેશમાં તેમની સંખ્યા માત્ર ૫૦૦૦ ની હશે અને તેમાંથી અત્યંત જૂન સંખ્યા ધર્મપ્રચાર માટે દરકાર કરતી હશે થિયોસોફિકલ સોસાયટીએ ધણા માણસોને માયા ધર્મ તરફ દોર્યા છે એ મડળના અનુયાયીઓ મનુષ્યની સેવા કરવાની

અનેક પ્રવૃત્તિ હાથ કરીને દિંદી પ્રગ્નની ઉન્નતિ કરી ગયા છે, અને તેની જ રીતે આર્યસમાજને ધર્મની શુદ્ધિ તથા મહાજની શુદ્ધિ અને સેવા કરવાના હમરો પ્રયોગો શરૂ કરી દીધા છે આ બે છેલ્લી મંથાઓમા સંબંધોની મજબા મોટી છે અને હજી પણ તેમા વધારો થવો હશે, પણ બ્રાહ્મસમાજ અને પ્રાર્થનાસમાજમા તેમ થતું હોય એવું જણાતું નથી

આ લાખી પ્રસ્તાવના કર્યા પછી હું એ ચીજ આપના લક્ષ્ય પર આજુબા હમરુ છું કે બ્રાહ્મસમાજ અને ખામ કરીને પ્રાર્થનામહાજમા બે સખ્યા વધતી ન હોય, તો તેના કાગજો મોઢી કાઢવા એ આપણું કર્તવ્ય નથી? હું આજે અમદાવાદ એટલે ગુજરાતની પ્રાર્થના-મહાજનો ખામ વિચાર કરી રહ્યો છું એ સમાજમા પ્રેરકબળ ક્યા છે? પ્રાર્થનામહાજનો સરંગો આપનાગ શુરઓ એટલે ઉપદેશકો ઉત્પન્ન કરવાની શી વ્યવસ્થા છે, તેમા નવલુવાનો આકર્ષાય છે કે કેમ, અને આકર્ષણ ન હોય તો તેના કારણો શા છે એ પ્રશ્નોનો ઊંડો અભ્યાસ અને મનન કરવાની જરૂર નથી?

ખ્રિસ્તી લોકો આપણા દેશમા આવીને પોતાના ધર્મ અને મતદાઓનો ફેલાવો કરવા માટે સારામારા વિદ્વાન, આત્મત્યાગી માણસોને આ દેશમા મોકલે છે એમનાં મિશનો એકઠો વર્ષથી આ દેશમા કામ કરી રહ્યા છે, પણ ખ્રિસ્તિય મતનતની સ્થાપના થઈ ત્યાર-પછીથી તેમનું જોર ધણ વધ્યું છે. એ મિશનો પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરે છે તે ઉપરાંત જીવણી, વૈદ્યકીય મદદ, આમશુધાગ્ધ્યા, આરોગ્યવર્ધન, ઉદ્યોગવર્ધન, પતિતપાલન ઇત્યાદિ સામાજિક સેવાના કાર્યો મોટા પાયા પર કરી ગયા છે રક્તપિત્તથી પીડાતા માણસોની માવજત અને જંગલમા ગડી રહેલી પછાત પ્રગ્નની ઉન્નતિના કામ આપણે નહિ જોવા કરીએ છીએ, પણ પરદેશી લોકો અજળ ઉત્સાહ અને ધીરજથી તે કરી ગયા છે ખ્રિસ્તી ધર્મના ફેલાવાને માટે આપણા દિંદી કાર્યકર્તાઓને તાલીમ આપવાના ધણા વર્ગો કાઢ્યા છે આ મિશનોએ ત્રણચાર વર્ષ પહેલા એક કમિશન નીમીને પોતાના કાંમની તપાસણી કરાવી અને તેનો રિપોર્ટ Religious and Missions—એટલે મિશનો વિશે નવા વિચાર—એ નામનું પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે તે પુસ્તકમા કરેલી મુશ્કેલીઓ વાગીને હું આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો હતો તેમા ખ્રિસ્તી ધર્મમા ખ્રિસ્ત વિશે કેટલાક શાસ્ત્રવચનો (dogmas) નો = બોધ કરવાને બદલે ખ્રિસ્તી જીવન અથવા જીસસ ખ્રિસ્તના જેવું સાદું અતિઉચ્ચ, આધ્યાત્મિક, ત્યાગી, સેવાપ્રગણુ જીવન ગાળવાનું શીખવવું એવો ખ્વનિ નીકળે છે બીજા ધર્મોની નિંદા કરવાને બદલે દરેક ધર્મના રહસ્યને ઉદાગચિત્તથી મમજવાનો પ્રયત્ન કરવો, દરેક ધર્મને માન આપવું, દરેક માણસ પોતાના ધર્મમા રહીને મશ્વરપ્રગણુ કહો કે સમાજ-સાવાપ્રગણુ થાય, અને માત્ર દૂર જવાઈમા રચોપચો ન ગ્રહે, પોતાની, પોતાના કુટુંબની અને સમાજની ઉન્નતિ કરવામા પોતાની શક્તિ ખર્ચે એ ગાયા મર્મનું નવું દર્શનિંદુ છે આપણાં ગામડાંમા જે મતનું જીવન ગામડિયા ગાળે છે અને તેમાં ધર્મને જે અદ્ય સ્થાન છે તે જણીને મને ધણા વિચારો આવતા હતા, તેવામા આ પુસ્તક મારા હાથમા આવ્યું આપણા ગામડાંમાં ધર્મની વાવના છે, પણ તે ગખથી દકાઈ ગયેલા અંધારા જેવી છે મારા મહાજવાદી મિત્રો વખતે ધર્મ ચબ્દથી અમશતા દોષ તો તેમને હું કદીશ કે આપણા ધર્મમા તો ચાવીકને પણ મ્યાન હતું અને અજ્ઞેવાદ (agnosticism)ની કાઈ મજગાનું નથી મને કહેવામા આવ્યું છે કે પ્રાર્થનામહાજમા અમુક કર્મવિધિ (rituals) આસપાસ

અને અનિવાર્ય છે, એવું નથી. Mass prayer એટલે સામુદાયિક પ્રાર્થનાની આવશ્યકતા અને ઉપયોગિતા વિષે પણ બેમત હેઠ્ઠી શકે છગ્ગા ને કવેર્સ (Quakers) નો મંત્રણ છે તેમા કાઈ પાદરી કે ઉપદેશક કે ધર્મગુરુ હોતો નથી, પણ ને વ્યક્તિને સ્વયંકુળા ધર્મ આવે તે બેમો ધર્મને બોલે સરખાતમા આવા લોકો થોડુ ધૂનતા અને પછી બેમો ધર્મને પ્રવચન કરતા માટે તે કવેર્સ (Quakers) અથવા શેર્સ (Shakers) કહેવાતા હતા એટલે ને વ્યક્તિને એમ લાગે કે એને કઈ સંદેશો આપવાનો છે તે વ્યાખ્યાનક પગ ચડ્યા વિના પોતાના સ્થાન પરથી, વિધિ વિના, સાદી ભાષામા બોલી કાઢતો માત્રી વાત તો એ છે કે સામાન્ય માણસ પોતાના જીવનનિર્વાહમા અને મસાગમ્યાલનમા એવો ગૂંથાઈ જાય છે કે સૃષ્ટિમા અગમ્ય તરવો છે, મનુષ્યજીવનને ઉચ્ચ ભૂમિકા પર લઈ શકાય છે, એ જાણવાની તે પ્રકાર કરતો નથી સૃષ્ટિમા વ્યક્તિનું સ્થાન, મનુષ્યમનુષ્ય વચ્ચેના સંબંધ શા હોય એનો તથા ઈશ્વર કે શક્તિ વિષે કાઈ વિચાર તે કરતો નથી દરેક માણસને આ બાબતોનું જ્ઞાન થાય એટલું ચેતન તેનામા આવે એટલે ધર્મભાવના જાગૃત ધર્મ છે એમ કહેવાય દરેક માણસ એટલું સમજે કે એ શક્તિવાન છે, આજે છે તેના કરતા હજારગણી શક્તિનો સત્કાર એના આત્મામા અજાગૃત, અજાગૃત પડી ગયો છે તેનામા આત્મશ્રદ્ધા ખીસે, અને એ શક્તિનો ઉપયોગ માત્ર પોતાના સ્વાર્થ માટે નહિ પણ ને મમાજનો એ એક અતિસૂક્ષ્મ અણુ છે તેના કલ્યાણ માટે ખર્ચે એને આપણે જાગૃતિ કહીએ, 'અહ બ્રહ્મામિ'નું તે ગ્રહસ્થ ગમજે અને મયમથી પોતાની શક્તિ વાપરે એમ આપણે શીખવવા ઇચ્છીએ છીએ આદારના તારા કે એક નાનું મગ્નુ ફૂલ, મીઠું કે સાકરનો નાગડો (crystal) બેઈને સૃષ્ટિની અગાધ શક્તિ અને અગમ્ય ગમના તરફ તેનું લક્ષ દોગય અને એક રજડણની સાથે ખીલુ રજડણુ ઝોડવાઈ જઈને પામાદાર ધન (crystal), વનસ્પતિ કે પ્રાણી બને છે તેવો સદકાર, આત્મભોગ અને મનની ઉદારતા તેનામા આવે તો તેને ખરો ધાર્મિક મનુષ્ય કહીએ

પ્રાર્થનાસમાજનો આ ૬૩ મો વાર્ષિકાત્મવ છે એ ૬૩ વર્ષમા મમાજે કાઈકાઈ લીલીસૂકી બેઈ હશે એની પાળળ અનેક મહાપુરોની પ્રેરણા છે, અને તેમની સેવાને લીધે મમાજના કલ્યાણ માટે કાઈકાઈ મુધાગને પ્રોત્સાહન મળ્યું છે પણ આજે પ્રાર્થના-મમાજમા કેટલું જીવન છે તેનો હું આદરપૂર્વક વિચાર કરી ગયો છું

પ્રાર્થનામમાજ જેવા મજોમા એક નાનોગોટો પણ નિશ્ચયી, આગ્રહી મનુષ્યોનો સમ (congregation) હોય, આવા મડળને પોષક, સહાયક અગર સહાનુભૂતિ ગખનાર યુવકોનો મમાજ હોય, કે ને આ મડળના વિચાર ઝીલવાની ઇચ્છા ગખતો હોય આ મડળમા એવી વ્યક્તિઓ પ્રવચન કરતી હોય કે જેમનું વ્યક્તિત્વ આપણા પ્રાંતમા જાણીતું હોય અને જેમને ખાસ મદદો આપવાનો હોય, ભલે તે પ્રાર્થનામમાજમાં જોડાયો હોય કે ન હોય જીવતા મડળોમા નવા મર્યો જોડાયો કરે છે, તાલીમ લેતા હોય છે એ સૌને ઉચ્ચ જીવન ગાળવાની અભિલાષા હોય છે તેમનું જીવન સામાન્ય રીતે પવિત્ર હોય આ મડળ મારફત ઉચ્ચ અને ઉન્નત વિચારોનો પ્રચાર થતો હોય, તે માટે ઉપદેશકો હોય, ઉપદેશકોને તાલીમ આપવા માટે વ્યવસ્થા હોય, પત્રિકાઓ મારફત મુખ્ય મિદ્ધાતોનો ફેલાવો થતો હોય, અને તેની મારફત સમાજની સેવા થતી હોય પ્રાર્થનાસમાજમા આ બધા તરવા હતા, અને આ મડળે યુગગતી મમાજની સારી સેવા કરી છે.

પણ એમ કહેવાય છે કે આજે પ્રાર્થનામાનજ મુનપાય સ્થિતિમાં છે મેં એની વૈદ્યકીય પરીક્ષા કરી નથી એટલે તેના નિદાન વિગે અભિપ્રાય આપવાનો નથી જો મને આ મંથ્યા તરફ મહાનુભૂતિ ન હોત તો આજે તમારી મમણ હાજર થવાનું કાંઈ બીજું કારણ હતું જ નહિ મને એમ લાગે છે કે આ ધાર્મિક મર્યાદાના વિચારઆચારમાં કેટલુંક પરિવર્તન થવાની જરૂર છે આખા જગતની અંદર મહાન પરિવર્તન ધર્મ રહ્યું છે તેના સંદેશા આ મંથ્યાએ પણ કીલ્લવાના છે જો માણસ પોતાનું જીવન પવિત્ર અને ઉચિત કરે, છે તે એવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરે છે કે તેના મમાગમમાં આવનાર વ્યક્તિઓમાં નવી પ્રેરણા રેડાય છે દિગ્વિનાગયણની ગેવા કરી તે વર્ણને વ્યાધીથી, સ્વમાનવાલો બતાવશે એ આપણે પરમધર્મ મનાયો છે વ્યક્તિગત મોક્ષની ભાવના કેટલેક અંગે રસાયો અને જૂઠા ભરેલી છે પણ જો દરેક વ્યક્તિને એટલું જ્ઞાન થાય કે એ મમાનજનો એક ભાગ છે, પોતાની ઉત્તતિમાં બીજાની ઉત્તતિનો મગાવેશ થાય છે, બીજાની ઉગ્ગતિ મિત્રાય પોતાની ઉગ્ગતિ થવી અશક્ય છે, તેથી આ મર્યાદા સ્વીકારીને પોતાની શક્તિ ખીનવે અને બીજાને હાથ આપીને જીવે આજે, એ હાથ આપવા માટે જો એક પગથિયું નીચે ઊતરવું પડે તો તેન કગતાં અચકાય નહિ,—જોકે આ નીચે ઊતરવું એ એક ભગ છે,—તો આખા મમાનજી અને તેના અંગોની ઉત્તતિ થાય

આ દેશમાં આજે ભયકર મયન ધર્મ રહ્યું છે, અથવા કહો કે શિવનું તાડવન્ય સાક્ષી રહ્યું છે એક તરફથી ભાગદાડ અને ત્વાળાથી નકામી, જડ, નજીવી વસ્તુઓનો મર્વનાશ ધર્મ જોડો છે પણ બીજી બાજુએ નવું મર્જન પણ રાફ ધર્મ ગયું છે આ વિપ્લવની અંદર પ્રાર્થનાસમાજનું શું થશે તેનો વિચાર કરવો ઘટે છે નવા મર્જનના એ ભાગ જાણી શો, જો એના સભ્યોમાં દિમ્બ અને આત્મશ્રદ્ધા હોય તો

દિદ દેશમાં કોરોડો મનુષ્યો જૂખ્યા ગદી, સક્તિ મુભાવી, ગેગોના ભોગ ધર્મને મરી જાય છે સ્ત્રીઓના દુષ્પ વર્ણવી રાકાય એવા નથી કરોડો મનુષ્યો તદ્દન અજ્ઞાન, અશક્ત ગદી ગયા છે કરોડો મનુષ્યો નિરુદ્ધમી જીવન ગાલે છે કરોડો માણસો દારૂ, તાડી, ગાળે, અશીષ જેવાં વ્યમનોમાં મપાઈને જૂએ મરે છે અને પોતાના કુકુળને તામ આપે છે નદીને કાંઠે ગ્દેનાગ લાખો માણસો છે કે જે પગ દિવમે રનાન કગતા નથી મરીનાર્ધ અને કગાલિયત આ દેશમાં ઘર ધાલીને બેઠા છે, આપણે મદેદ દપડાં પદેગનાર બજેલા સુખી માણસો અન્ય અને અદિમાની બડીગડી વાતો કરીએ છીએ, પાત્ર કરોડો માણસ અત્ય અને અદિમા એ રાખ્દોનો કે દુઝ્લાગનો અર્થ મમજતા નથી લાખો મદિંગ, મરિજ્દો અને દેવાલયો દોવા જના, લાખો દુષ્ટીરો અને માધુઓ દોવા જના ધર્મને મોધવા માટે મચાલો લઈને દુઝું પડે એની આ દેશની પરિસ્થિતિ છે. યત, દવા અને મેવાની વાતો ધણી થાય છે, પણ માયુ વાતાવરણ તો મે દમજાં વર્ણુધુ તૈવુ છે આ મર્યાદા યોગ્ય પરિવર્તન થાય, તેમાં નવો જુરસો આવે, તેમાં નવા મર્યાદા જોડાય અને મેવાના મર્મે ચડી જાય એવી મને આશા છે *

બેચર

[એક સાચી કથા]

માધવભાઈ કાલિદાસ પટેલ

બેચર ગરીબ દૂબળા માઆપનો દીકરો હતો એનો બાપ ગામમાં દાના પોલને ત્યાં માથી ગલ્લો હતો તે સવારથી માજ સુધી ખેતરમાં મજૂરી કરતો, અને છેક માજે ઘેર આવતો ત્યાં ફાટેલા, મેલા, ચીથરા જેવા ધોતિયાને છેડે બેચર જુવાન ખૂબ જાતનથી બાધી ખભે નાખી હોય, એક હાથમાં ડાગ કે પરાણો હોય, અને મોમાં મોટી લાખી આઆના પાનની ખીડી હોય બાપ આ રીતે બેચર જુવાનને લાતુ લઈ ઘેર આવે તેની બેચર, તેનો ભાઈ મીઠો, અને બહેન મગી એમ ત્રણે ભાઈબહેન ખૂબ આતુરતાથી રાહ જોતા કાગળ, ગાતના વાળુનો આધાર એ બેચર જુવાનના લાતા ઉપર ગહેતો બાપ લાતુ લાવે અને માને સોપે રાત તો પડી હોય છતાં ખીજો લોટ ન હોય એટલે આવેલી જુવાર મા ભરડવા બેમે અને આડેક વાગે ઘડી બધ કરી રાધરા બેમે નવ વાગે ભડકુ તૈયાર થાય એટલે તેમાં છાગમીકું નાખી મર્વ ભાઈભાડુ વાળુ કરી લે અને નિદ્રાને બોળે પોઢી નળ બાપ તો સવાર અને બપોર ધણિયામાને ત્યાં જમ્યો હોય એટલે ગમે ખાવાનું મુલતવી રાખે, અને ફરી સવારે દાતણપાણી કરી ધણિયામાને ત્યાં ચાટેા નળ ધણી વખત તો દાતણ પણ ચાલતાચાલતા ડરે આમ તે સાજના ભોજનનો બચાવ કરી છોકરાને બવગવે બેચરના ઘરને આ વગરલખેલો કાર્યક્રમ હતો આડોશીપાડોશી વગેરેનો પણ સહેજમાજ ફેરફાર માથે માજનો આ જ કાર્યક્રમ હતો

મવારમાં વહેલા ઊઠવાનું તો ડોઢીને જરૂરી લાગતું જ નહિ સૂગજ લાકડી બે લાકડી ચડે ત્યારે સૌ વારાફરતી ઊઠતા પુરુષો અને સ્ત્રીઓ ઊઠતાની સાથે જ આઆના પાનની લાખીલાખી ખીડીઓ પીતા, તાડીના મોટા ઘડિયામાં પાણી લઈ શૌચ જતા, આવીને દાતરડુ લઈ દાતણ કાપવા જતા કાગળ માજે જ દાતણ કાપી લાવવાની તેમને ખાસ જરૂર લાગતી નહિ । દાતણપાણી કરીને અને શોષ થાય તો નાહીને સૌ કામે જતા સામાન્ય રીતે તો ન નાહવાનો જ તેમને ગોખ હતો કામ પર ચડતા નવ તો વાગતા જ મોડુ કામ પર ચડતું, ઓછું કામ કરતું અને વહેલા કામ પરથી પાછા ફરતું—આ ત્રણ નેમના ધ્યેય રહેતા, અને એ ધ્યેયને પહોંચવા માં અનેક જાતની તગડીબોથી પ્રયત્ન કરતા આ તગડીબોમાં અમસ્તા ઝાડાપેગામે જતું, અમસ્તા પાણી પીવા જતું, વારવાર ખીડી વાળવા બેસી જતું વગેરે મુખ્ય હતી

આ તગડીબોમાં બેચરનો બાપ પાવગ્રો થઈ ગયો હતો તેને લાગતું હતું કે ગમે તેટલું ઓછું કે વધતું કામ કરીશ તોપણ બેચર જુવાર જ મળશે એટલે જેમ અને તેમ ઓછું કામ કરવા તરફ તેની નજર ગહેતી અને ખેડૂતની નજર જેમ અને તેમ તેની પાસે વધુ કામ કરાવવા તરફ રહેતી બપોરે જમીને સહેજ આડો પડે કે તરત જ ખેડૂત કામે

ચડવા હુકમ કરતો અને બેચરનો બાપ બેનરે જઈ ખેડેલ આવે ત્યાં સુધી આજ્ઞા નીચે આપ્યું મીચી સૂઈ જતો ! આથી એમ મમજવાનું નથી કે બેચરનો બાપ કામ કરતો જ નહિ. ના, આ બધી તરફો છતાં કામ તો તેને તનનોડ કરવું જ પડતું સાજ પડતા તો તે સખત થાકી જતો ગવાગ થાય એટલે ધણિયામાને ત્યાં જાય અને ગાત પડે એટલે 'તૂટીતૂટી ચૂપેડી, લૂટીમગખી નાર અને મડચા મગખા છોકરા' બેગો થાય.

આમ ને આમ દિવસો વીત્યા, મહિનાઓ વીત્યા અને કેટલાય વર્ષો પમાગ ચર્ચગયા પછી એના આ કાર્યક્રમમાં કોઈ વખત લગ્નમાં, ગડવાફૂટવામાં, તાજુદાં જોવામાં, ધેં બાધવામાં કે એવા બીજાં જુજગ્નનાં કાગણો મિવાય ખલેય પડી ન હતી કાર્યક્રમ તોડવો કે ફગવવો એને પાલવે તેમ ન હતું કારણ કે એને પેટ વળગેલું હતું ! અને કમનમીય બન્યા પછી પેટ લઈને જ જન્મ્યા હતા !

બાપની આવી દશા હોવા છતાં બેચરે પાચછ વર્ષની ઉમ્મર સુધી તો ગમી ખાધું પછી ત્યારે બેચર માત વર્ષનો થયો ત્યારે તેના બાપને લાગ્યું કે દીકરો ઢોગ ચાગવા લાગ્યો થયો છે એટલે તેણે બેચરને પોતાના જ ધણિયામાને ત્યાં ઢોર ચારવા મૂક્યો.

બાપની પામે એ ધણિયામા ગણુઓ રૂપિયા માગતો હતો ત્યારે એણે બેચરની મા માથે લગ્ન ઢર્ચા ત્યારે ખર્ચ માટે દોઢમે રૂપિયા આ ધણિયામાને ત્યાંથી ઉપાડેલા, અને બાકીના ગડવા, ફૂટવા વગેરે જુદેજુદે પ્રમણે ઉપાડેલા ધણિયામા માથે મગત એવી હતી કે ધણિયામા રૂપિયાનું બ્યાજ નહિ લે અને બેચરનો બાપ બદલામાં મવાગથી માજ સુધી બે વખત જમી ખેતીમાં કે બીજાં જે મોપે તે કામ કરે ઉપગત માજે બગેરે જુવાનું બાતુ મળે એનું લગ્ન એના બાપે આ રીતે ડગંચંડુ ઢારણું કે તેના બાપને પછી તેના બાપે એ જ રીતે પગલાવેલો !

બેચરની ન્યાનમાં પગણવાની આ જ રીત મર્ચમાન્ય, આજગુદાગ અને મલામત મનાતી હતી. ત્યાં સુધી છોડતા ન હતા ત્યાં સુધી તો બેચરનો બાપ 'શિક્ષ'માં ફરતો ધણિયામાને ત્યાં કામ ન હોય ત્યારે બીજાં જગાએ મજૂરી કરી તેમાંથી જે પેમા આવે તેના એકાંબે નવા ડગલો ફગારતો અને બને તો એકાદ નહીં દાચવણાટની જાડી ધોતી પછી લેતો એ ધોતી અને ડગલો પહેરતો ત્યારે એને પોતાના કપડાં જોઈ અસ્તિમાન થતું એના વખતમાં નાગર, દેગાઈ, પાટીદાર વગેરે ઉત્તરગિયાન લોકો 'બાત' ગણના ન હતા ચહેરવાળું માયુ જ સુદ્ધ ગણાતું એટલે બેચરનો બાપ પછી એવી જ દગ્ગમત ફગારતો—અલગત, મહિનામાં એકાં વખત કાગણું દગ્ગમતનો પેમા આપતો પડતો !

આ ઉપરાંત બેચરના બાપને દાર્દનો પછી જોખ હતો તે કોઈ ને કોઈ બદાને ધણિયામાં પામે આડ આના કે રૂપિયો ચોરેચોરે દિવસે કઢાવતો અથવા મજૂરી કરી મેજવતો અને તેમાંથી પીકામાં જઈ દાર્દનાડી પી આવતો. આ રીતે પીને ધેં આવે ત્યારે જુમારીથી તેનું મગજ ધેંગણેલું હોય આંખ કે તગત મેટલા માગે હતું મેટલા તૈયાગ થવા ન હોય કે મેટલાના જ વાધા હોય, એટલે બેચરને ગાળો બાડે અને વંડુ લહેગમાં હોય તો માગ પછી માગે ! કોઈક વખત કેમ જાણે દાર્દ પીધાથી પોને મદાગાતપદ પામ્યા હોય અને મદાગાતને ચૂપડી ગોબે નહિ એટલે એની જાપરી પછી ડાગના કટકા મારીમાગી તોડી નાખે. આ રીતે ડાગના ફૂટકા ખાઈને તેમજ દરેકજ ચૂંચો સગવાવવા જાજ વખતું

એટલે જેઠ માંમ આવતા સુધીમા તો છાપરીના દેદાર જોવા જોવા થઈ રહેતા એટલે દરવર્ષે નવું જ છાજ એને વેચાતું લેવું પડતું.

બેચર થોડો વખત ઢોંગ ચારવાની પ્રાયમિક તાલીમ લીધા પછી માને મદદ કરવા એ ઘેર આવ્યો. મા નાનું બાળક મૂકી મજૂરી કરવા જાય ત્યારે બપોરે બેચર તેના બાહુને ઉપાડી તેને ધવરાવવા માટે દરરોજ માને ખેતર જતો. બેચરનું પોપણ પણ ઘણી વખત એ જ રીતે થયેલું જૂઞ્ઞ બાળક માને દેખી તેને બાઝી પડતું, અને મા પણ મજૂરીથી થાકીપાકી હોય છતાં ખૂબ હેતુથી ધવરાવતી ધવરાવતી ધવરાવતી બાળક ઉપર તે હાથ ફેરવતી અને કાઈ ફોલ્લી કે ઢીમણ હોય તે કાળજીપૂર્વક જોતી, કેટલીક વખત માયાના વાળ તપામી જુ કે લીખ શોધતી બાળક તૃપ્ત થતું એટલે પોતાની ઝોદણી ઝાડે બાધી તેમા બાળકને સુવરાવતી, અને બેચર પોતાના બાહુને ઝાળી ઝુઝાવી ઉઘાડી દેતો, માથેમાથે કોઈનું સાબળેલું હાલરકું યાદ હોય તેવું ગાતો પણ ખરો.

ભાઈ તો મારો આવડો ને તેવડો,
કાલે લગન કરવા જેવડો !
હો, આલો, આલો, સૂઈ ન !
ભાઈ તો મારો પાટલે બેઠો,
પાટલો ગયો ખસી ને ભાઈ ઠાક્યો હસી !
હો આલો, આલો, સૂઈ ન !

બેચરની ઉમ્મર રાજરોજ વધતી જતી હતી બાળકમાથી તે હવે કિશોર બનવા લાગ્યો હતો. તેનું ગામ ગાયઢવાડી હતું છતાં હજી સુધી, ફરજિયાત કેળવણી હોવા છતાં, તેનું નામ શાળામા દાખલ થયું નહોતું તેના બાપની એ તગડીબ હતી કારણ કે છોકરો નિશાળે લાવવા જાય તો તેનું પોપણ કંચુ તેને લાગે પડે તેમ હતું અને જો તેને નિશાળે ન મોકલવો પડે તો તેને ઢોર ચારવા મૂકી જાય અને ઢોર ચારવા જાય એટલે તેને ખાવાપીવાની ચિંતા ન રહે બધું ધણિયામો પૂરું કરે આથી તેણે ખામ છગદાપૂર્વક નિશાળે મોકલ્યો ન હતો.

જોકે બેચર શુદ્ધિની નિશાળે ન ગયો, પણ આશુબાનુ જે બનતું હતું તે વગર નિશાળે શીખ્યો જ પોતાના જેવડા બીજા છોકરાઓ કેચલુ (તીર) બનાવી ચકલા વગેરે પક્ષી મારી ખાતા, માછલી, કરચલા વગેરે પકડી શેકી ખાતા, વાતવાતમા જૂડા બોલ બોલતા, વગડામા ઉઘાડપગે રખડતા, લોકડાના વાડામાથી સરણ કે એવી ખાવાની ચીજો નફાવતા, ક્યારીમાથી પાપડી વીણી બાંધી ખાતા, ફેરીઓ પારકે આબેથી ઝૂડી ખાતા—આવાઆવા અનેક પગક્રમે કરતા બેચર પણ તેનું જ કંચુ લાગ્યો ઘણી વખત તે ઢોર ચારવા જાય ત્યારે ઢોંગ વાડામા મૂકી ઉપગ્રા મહત્વના કામે ભાઈગધો માથે એ બપડી જતો. કેટલીકવાર ઢોંગ વાડામાથી નીકળી કોઈના ખેતરમા બગાડ કરતા, ત્યારે બેચરને લાગે હીકડીકે પગમાદી આવતી પણ એ પગમાદી ખાના છતાં પણ બેચર કચલા અને મચ્છી પકડવાનું ચૂકતો નહિ બેસો બગાડ કરે અને પોતાને માગ પડે તેની બધી દાઝ તે બેસો ઉપર કાઢતો જાણે બેસો માણુમ હોય તેમ તેના પર ખિન્નતો જાય, ગાળો ભાડતો જાય, ધમકી આપતો જાય, માથે ઉપદેશ પણ દેતો જાય અને ડાગથી ફટકો મારતો જાય! આથી

બેસો બેચરથી ત્રાગી ગઈ હતી, અને એની ખૂબ માંભળતા જ હાંફળીફાંફળી બની દોડદોડ કરી મૂકતી હતી એમા પણ એક લેસને તો ખૂબ જ માર પડતો. કારણ કે બેચર અને બધા ગોવાળો તેને ચોટી, લુચ્ચી ગણતા હતા આ લેસ ગમે તેવી ધોંગી વાડમાં પણ માથુ મારીને ઊંડુ પાડવા માટે ગોવાળોમા મરાહૂર હતી એટલે એને તો બીજી કાંઈ કામ ન હોય ત્યારે મૈ ગોવાળો ભેગા મળી દાખડો * કરીને મારતા

બેચર દરરોજ દોર ચારવા જતો અને દરરોજ રોટલો સાથે બાધી જતો પાણી તો ખાડા, ખાબોચિયા, ખાડી કે તળાવમાથી પી લેતો

કેટલીક વખત બધા ગોવાળો ખિસકોલી મારવા ભેગા મળતા ખિમકોલી વિષે એમની માન્યતા એવી છે કે

ખિસકોલી કહે, “ગોવાળિયા મરે તો રોટલા ખાઈ”

કીડી કહે, “ગોવાળિયા જીવે તો રોટલા ખાઈ.”

આનો અર્થ ગોવાળિયા એવો કરે છે કે ખિમકોલી ગોવાળનું મરણુ ઇચ્છે, કારણ કે તેને આખો રોટલો ભોંઈએ કીડી ગોવાળોને દીર્ઘાયુ ઇચ્છે, કારણ કે ગોવાળો હોય તો રોટલા ખાતાં નાનો ભૂકો પડે તેથી તેમનું પેટ ભરાય આથી બધા જ ગોવાળો ન્યા ન્યાં ખિસકોલી જુએ ત્યા ત્યા તેની પાછળ પડી નિર્દયતાથી મારી નાખે છે, અને કીડી પગ નીચે નહિ ચગદાઈ જાય તેની ખાસ કાળજી રાખે છે ઘણી વખત ખિસકોલી જોયા ઝાડ પર ચઢી જાય ઝાડની આજુબાજુ ગોવાળો ઘેરા ઘાલે એકાદ જણુ લગોટી મારી ધોતિયુ કાઢે અને ઝાડના થડે વીટ, જેથી ખિમકોલીને લાગે કે આગળ માણસ છે. પછી મૈ આજુબાજુ બેસા રહી ખૂબ ટિકિયારી પાડે અને પથ્થરો તેમજ દેશ તાકીતાકીને મારે એટલે ખિમકોલી ગભરાઈ જાય, ઝાડ પર દોડદોડ કરી મૂકે, અને છેવટે ઝાડની ટોચ પરથી પડતું મૂકી જમીન પર પડે લાગતાલાગતા લગાયુ તો ઠીક, નહિ તો ગોવાળોની ડાંગે એક જ ફટકો ખિમકોલીને પૂરી કરે. આ શિકાર બેલવામા બેચર આગળપડતો ભાગ લેતો એની તીણી આંખ ઝાડની ઘટામા છુપાયેલી ખિમકોલીને પણ શોધી કાઢતી આ ઉપરાંત ખાડીના પાણીમા કે વાડમા સાપોલિયુ દેખાય તો તેની પાછળ ગોવાળોનું લશ્કર દોડતું અને કલ્લોકો સુધી માપની શોધ કાઢાજાબરાની પરવા કર્યા વગર ઉધાડપણે ચલાવતું દોરને ચરવાનું હોય એટલે ગોવાળોને તો માત્ર દેખરેખ રાખવાની કચાક કાઈ નો બગાડ ન કરે અને દોર વાડામાથી ઘરમા અને ઘરમાથી વાડામા બરાબર જાયઆવે તેટલું જ ભેલાવું એટલે જેમ ડયુટી પરનો પોલીસ દેખરેખ ગખતો હોય એટલે કે બીલું* કાઈ કામ ન હોવાથી નવરો હોય ત્યારે જેમ ચલમ પીએ, ચોપડી વાગે, કાઈ લાઈબ્રેરી માથે ગપા હાકે, અને એમ વખત પમાર કરે, તેમ ગોવાળોની નવરાશ બીજા ખાસ વિકાસક સાધનોને અભાવે ચકલી માગની, મચ્છી માગવી, તેને મેકી ખાવી, દાખડો કગ્વો, માળામાળી કગ્વી, ખિમકોલીને માપ પાછળ પડતું, લોકોના વાડામાથી કાઈક તફાવત, ઝાડ પર માળો બાંધતો, ગમતો ગમવી અને ઘણેભાગે નિર્ગયંક ગખડપાટ કર્યા કગ્વો એમા વપરાતી

ધામેધીમે બેચર પદર વખતો થયો પદર વર્ષે એટલે લુનાતીના જાંમરે પગ મૂકતો કિશોર. તેના બાપને લાગ્યું કે હવે બેચર લગ્ન કરવાને લાયક થયો છે થોડી રકમક પડી

* ચરેબાજુ ઘેરીને માત્ર એને ગોવાળો દાખડો કગ્વો કહે છે.

પાસેના ગામે બેચરનું લક્ષ્મી નક્કી થયું પરણાવવા માટે ખર્ચ કરવો પડે અને ખર્ચ કરવા માટે પૈસા જોઈએ—પૈસા નહિ રૂપિયા જોઈએ એનો રસ્તો તો બેચરના બાપને તેના બાપે બતાવેલો જ હતો । એટલે જૂવા પડવાની બીક ન હતી બેચરના નાગે દોઢમો રૂપિયા તેના બાપે એક ખેડૂતને ત્યાંથી ઉપાડ્યા અને લક્ષ્મીની ધમાલ શરૂ કરી વહુને છાલી પહેરાવાઈ, થોડા દહાડે પીડી ચડી મગાવહાલા આવ્યા, લગ્નગણત્તા ખરીદાયા, દારૂતાડી પણ આવ્યા, લક્ષ્મી ગીતો અને ફટાણાં બાઈઓએ હોમથી ગયા બહેનના લક્ષ્મી થયા બેચર પરણ્યો ખરો, પણ દોઢમો રૂપિયાની બેડી પહેરીને પગણુ એટલે પ્રભુતામાં પગલા માડવા એ ભલે કવિઓ અને માલેતુજરો માટે થોડુધણુ સાચુ હોય, બેચરને માટે તો પરણુ એટલે કરજમા પગલા માડવા—એવી આશા ગપીને કે ફરીને નિંદગીમાં કરજના ઊંડાઊંડા માગરમાંથી બહાર નીકળવાનુ જ નથી. બેચરના બાપને મન તેમજ બીજા બધા સગાવહાલાને મન ઉદ્ધારનો આ જ એક મક્કામત રસ્તો લાગતો હતો બેચર અને બીજા મૌ લગ્નના એટલા બધા ઉત્સાહમાં હતા કે દોઢમો રૂપિયા કરજ કાઢીને લગ્ન કરીએ છીએ અને એ દોઢમોમાંથી કઈ ઘટવાની વાત તો દૂર રહી પણ એમાં ઉમેરો જ થવાનો છે એવી તેમની રિયતિ છે એ વાત તેઓ બગબર ગણના હોવા છતાં તે માટે તેમનામાં જરા સગપ્પી ચિંતા ન હતી કારણ કે બધા જ હાકગ આ રીતે પરણતા સૌએ જોયા હતા કરજ ફરીને પરણુ અને બદલામાં આખી નિંદગી ગુલામી કરવાનો તેમની કામમાં રિવાજ પડી ગયો હતો અને આ લગ્ન એ ગિવાજને અનુભરતું જ હતું । કાઈ પણ રિવાજ વિરુદ્ધ થાય—પછી તે સાચુ હોય કે ખોટું—તો જ ન્યાતીલા રાણે બરાય છે નાના કે મોટા, બિયા કે નીચા તમામ કામ અને યાતિઓના રિવાજલક્ષ્મીની આ એક સામાન્ય ખાસિયત છે

બેચરના લગ્ન થયા વરવહુને ઉચ્ચકી તેમના મામાઓ ખૂબ નામ્યા દારૂતાડીની ઝડીઓ વગરની ઉલ્લામના કુવાગ છૂટ્યા ખોટા ચાદલા ચોડી અને ખોટા મોતીની માળાઓ પહેરી બાંદીઓએ ગીતો ગાયા તૂર માથે નાચ થયો બેચરના બાપને કાશી નાલા જેટલો આનંદ થયો બેચરને સ્વર્ગમાં પગ મૂકવા જેટલો આનંદ થયો । આમ લગ્ન કરી બેચર અને તેની વહુ ઘેર આવ્યા બીજો દિવસે જેના પૈમાંથી આ લગ્ન શક્ય થયુ હતુ તે ધણિયામાને ત્યાં વરવહુ વાજતેગાજતે પગે ન્હાંગવા ગયા ધણિયામાના પગ ચાપ્યા અને બીજાઓએ નાચીને જોડાથી લીપણુ પણ ઉપેડી નાખ્યુ ! બેચરના લગ્નનો છેલ્લો પડદો આમ પડી ગયો

મગાવહાલા ચાલ્યા ગયા અને ફરી બેચર ખેડૂતને ત્યાં કામે વળગ્યો હવે બેચર ચાન્ડ બની ગયો દરવર્ષે પંદર રૂપિયા વાળતા અને કપડાલક્ષ્મી અને ખાતુપીતુ ધણિયામાનુ આમ મગ્ન થઈ આ હિમાને દોઢસો રૂપિયા વાળતા દશ વર્ષ લાગે પણ બેચરનો બાપ વર્ષ પૂરુ થાય તે પહેલાં છૂટકછૂટક મળી પંદરેપંદર રૂપિયા ઉપાડી જતો, એટલે બેચરને દોઢસો તો કાપમ જ રહેતા જ્યાં સુધી તે એકલો હતો ત્યાં સુધી તો તેને કાઈ ચિંતા ન હતી પણ ધીમેધીમે બેચર જુવાનીમાં આવતો ગયો, એને બાળકો થવા લાગ્યા એટલે તેને પોતાના અને બાળકોના પોણજની ચિંતા થવા લાગી એટલે દોઢસો વાળવાની આશા છોડી બેચર પણ પોતાના બાપની જેમ બેચરનુ લાતુ લાવવા લાગ્યો પણ ચોમામાની ઝગમગ હેલીમાં કાઈ કામ ન હોય એટલે ખાવા માટે જુવારનું કરજ કરવુ પડ્યુ આ

જીવાગ્ના બદલામાં તેને ધામની મોતમમમાં ધામ કાપી આપવું પડતુ. માંદગી, સુવાવડ, રડતુ, દૂડતું, બાધાઆબડી વગેરે મારે થતો અર્થ તેને ધણિયામાને ત્યાથી કાઢતો પડતો એટલે કંગલ ઓછુ થવાનું તો દૂર રહ્યું પણ ઊંડક વધતું જ જતુ હતુ. બેચરના બીજા ભાઈબંધાનું પણ એવું જ હતું કેટલાક ભાઈમંથો કટાણીને મીકુંમા નાસી જતા કેટલાક જીનોગા ભાગી જતા, અને વળી કેટલાક પરગામ ભાગી જઈ પેમા કમાવાનો પ્રયત્ન કરતા. પણ એમાથી કાંઈ ફાવતા નહિ. મહિને, બે મહિને, છ મહિને બધા જ હાથ ધગતા પાછા ફરતા બેચાર રૂપિયાની જે કમાણી કરી હોય તે પીવામા અને કપડા કાવવામાં ઉડાની દઈ ફરી પાછા તેજો તેની જ દગામા આવી પડતા બેચર પણ વખતોવખત પીતો હતો ખરો, માગમચ્છીનો રમિયો પણ ખરો, છતાં એ એવો પ્રામાણિક અને વકાદાર હતો કે કદી કયાય પણ ભાગી જતો નહિ કુટુંબને રક્ષણતુ મૂકી ભાગી જનાર જીવાનિયાને તે ગમત કપડા આપતો, અને ભાગી જઈને પાછો આવનારને કમાણી ઉડાવી દેતો બેઈ તેનો બંધારો લેતો.

પણ બેચરની પ્રામાણિકતા અને વકાદારીથી એની રિયતિ કાંઈ અજેબાઈ કરવા જેની નહોતી ગિયાબેહિનાળે ધણિયામાને ત્યા કામ ન હોય ત્યારે પગતર જમીન ખોદી, ગેડા ખોદવા, લાકડા કાપવા, વહેગવા વગેરે કામોમાથી જે થોડા પેમા મળતા તેમાનો મોટો ભાગ પીકામાં પહોચતો અને બાકી ગેડેલા પેમામાથી પોપણુ થાય તેમ ન હોવાથી મચ્છી, કરચલા, ચકલા વગેરે મારી લાવતો. પહેગવાના કપડામા તો ધણિયામાએ આપેલાં ફરેલા જૂના કપડાના ચોંદડા જ હતા સુવાની ફરેલી ઘેર ચૂંચેલી માદડી હતી ગાધવાના બેચર માલીના વામણ હતા પોનાની નાતના બીજાની પણ એ જ રિયતિ હતી, એટલે બેચરને પોતાની રિયતિનો અમતોષ નહોતો એ તો એમ જ હોય એવી મીની પેટે એની પણ માન્યતા હતી દિનમમા બે વખત ખાલુ, વચ્ચેવચ્ચે આખાના પાગની બીડી પીરી અને આખો વખત પેતરું કરવું, અને કુટુંબનુ પોપણુ કંગલુ આ સિવાય તેલુ કાંઈ બીય નહોતુ. હોઈ પળુ ન રહે ત્યારે કાંઈ જ કામ ન હોય ત્યારે મગજા અને બૂડ માગવા જતુ, ગપ્પા દાકવા કે ખને ધારિયુ મૂકી ગપડવા નીકળતુ, એ તેનો કાર્યક્રમ હતો. બેચરનુ દાપત્યજીવન મુખી હતું. એને પણ બાળકો થયા હતા તેમાનો મોટો દીકરો દવે નિચાળે જરા લાયક થયો હતો. બેચરનો વિચાર એને નિચાળે મુકવાને બદલે દોઝ ચગાવવા મુકવાનો હતો.

એવામા ૧૯૨૧ની ઝુમેશ ઉપડી બેચર આ વખતે ૩૫ વર્ષની ઉંમરે પહેાચ્યો હતો એ વખતે ખૂબ મલાઓ થતી એક મલામા બેચર પણ માધીજના દર્શન કરવા ગયેલો માધીજના દર્શન કરીને અને તેમનુ ભાષણ માલગીને બેચરને દારૂનાડી તરફ પ્રવળ મિત્રા ઉત્પન્ન થયો એને થયું, “આટલોઆટલો દારૂ પીતો તેનો શા અર્થ ? ધરમા ખાવાપીવાનું ન મળે, આખરુ ન ગળે અને ગમારમા ખપીએ એનુ કામનુ આ દારૂ જ છે ના ? દારૂ પીતે ધણું બૂડા કામો થઈ જાય છે અને ઘેર છોડગને પૂરું ખાવા મળતું નથી બગ, દવે એ ગોઝારા દારૂનાડી મારે નહિ બેઈએ.” આવા વિચારો કરતાં એ ઘેર પહેાચ્યો. એને પોતાના તરફ મિત્રા ફરેલા અન્યાગમુધી એને આ કેમ ન ગમતયુ તે મારે આશ્ચર્ય થયું બધાની અજાણી વચ્ચે બેચરે દારૂનાડીનું પાણી મૂક્યું તેજે આ નિશ્ચયથી જે મુશ્કેલીઓ બીજી ચગે તેનો વિચાર અજો કયો નહિ !

હવે તે દાડતાડી પી તોફાન કરતાગે અને માંમમચ્છી ખાનારો બેચર ન હતો. તેનો સીનો જ પથારી ગયો હતો તેની આખમા અને ચહેરામા કુદ્રતાની જે છાયા હતી તે બીડી ગઈ હતી પોતે એક માણસ છે, પોતાને ગ્વમાન છે, અને પોને ગમે તે કરવા શક્તિમાન છે આવો આત્મવિશ્વાસ તેનામા પ્રગટ્યો હતો તેના નિશ્ચયથી તે પથુ ગડી માણસ બન્યો હતો.

હવે તેણે પોતાના મોટા દીકરાને ઢોર આગવા ન મૂંડતા નિગાળે મૂક્યો પોતે મહાઓમા જ્યાં લાગ્યો ગરે છાપુ વચાતુ હોય તે આભળવા લાગ્યો. જ્યાં સુધી ઝુબેચનુ બેર હતુ ત્યાં સુધી તો એને દ્રશી મુશ્કેલી ન પડી, પણ ઝુબેચ નગમ પડી એટલે બધા જ પાછા પીવા લાગ્યા હતા એટલે બેચરને પીવાપાવાના પ્રસંગો આવવા લાગ્યા, અને એ વખતે એની આંકરી કમોટી થવા લાગી.

એક વખત એની દીકરીને ગમરો મરી ગયો ગૌ એની માથે રડવા ગયા ન્યાતીનાએ ત્યાં દાડ માગ્યો, અને બેચરે તે આપવા ચોખ્ખી ના પાડી એટલે ન્યાતીનાએ છેડાયા, “ભગત ધર્મ ગયો ભગત દારૂ આપ, નહિ તો ન્યાતબહાર મૂકીશુ” બધી જાતિઓને ન્યાતબહારનુ શસ્ત્ર ધણુ સહેલુ અને અસરદારક લાગે છે પણ બેચરે તો ચોખ્ખી ના જ પાડી તેણે કહ્યું “મારી પ્રતિજ્ઞા છે કે દાડતાડી પીવા નહિ” “પણ બોઈએ તો તુ ન પીનો, અમને તો પા,” ન્યાતીના બોલ્યા, “તે પણ માગથી નહિ બને,” બેચરે જવાબ દીધો લોકો યાકગા અમમવતાગ યાકગા અને બેચર તો બચ્ચુ માને વળગી રહે તેમ પ્રતિજ્ઞાને મપૂર્ણ વિશ્વાસથી વળગી રહ્યો ન્યાતીનાએ છેડાયા તેમનાથી ખીનુ તો કાર્ધ ધર્મ શકે તેમ ન હતુ એટલે બેચરને ગાળો ભાડી અને તેને ન્યાતબહાર જાહેર કર્યો બેચર ઉપર આની કાર્ધ અસર ન થઈ ન્યાતબહાર થવાથી લોકો એની માથે બોલે નહિ છામપાણી તો તેમની પાસે હતા નહિ એટલે બધ કરી શકે તેમ ન હતુ પણ દીવોદેવતા બધ કર્યો હતો તેમજ છાપરી છાવી હોય વગેરેમા મદ્દ પણ કોઈ કદતુ નહિ બેચરને તે બધુ નતેજા કરી લેતુ પડતુ આડોશપાડોશ માથે વાતચીતનો વહેવાર બધ થયા છતાં બેચર ક્યો નહિ, ડગ્યો નહિ એને તો એની પ્રતિજ્ઞા ગમે તે બોલે પાળવી હતી, અને એના આ ભવ્ય નિશ્ચય આગળ બધી મુશ્કેલીઓ પીગળી જતી એનો ગાર્ગ એને સગલ લાગતો.

આમ બેચર એના ન્યાતવાળાથી જોડે ચાલતો પડો ગયો, પાણુ એનુ પગિલામ મુંદર આવ્યુ બેચરના બધા દીકરા તેમજ આખુ કુટુંબ દાડતાડીનુ કટુ વિરોધી બની ગયુ, અને બેચરને પૂરી વફાદારીથી વળગી રહ્યુ.

બેચર એની ન્યાતવાળાને ત્યાં જઈ શકે તેમ નહોતુ, એટલે એ ગામમા કણુખીઓને ત્યાં રોજ જવા લાગ્યો ત્યાં થતી વાતો સાંભળતો ધીમેધીમે એની આ ટેવ વધી ગઈ પછી તો ગત પડે અને કણુખીઓ સાથે વાત કરવા ગામમા ચાલ્યો ત્યજ ત્યાં છાપુ વચાપ તે માંબળે અને મળે એટલી ખબર મેળવે આમ એનું જીવન એને ખબર પણ ન પડે તેમ ઊંચું ચડતુ જતું હતુ ન્યાતીનાઓનો બદિખ્તાર ધીમેધીમે ઘમાઈ ગયો, અને કરી ન્યાતીનાઓ માથે વ્યવહાર દારૂ થયો થોડો વખત ઠીક ચાલ્યુ એવામા ન્યાતીજાનુ પચ બેચર મળ્યુ, ત્યાં પચ માથે બેચરે દાડ પીવા ના પાડી અને તેથી કૂચી તેને ન્યાતબહાર મૂક્યો.

બેચર ન્યાતબહાર રહેવા ટેવાઈ ગયો હતો જ, એટલે એને એથી કશી અમર ન થઈ શકે. શિવાબેઉનાબે તો એ કણુળીઓને ત્યાં વાતો કરવા જઈ શકે તો પણ ચોમામામાં કાલપમા અંધારે જઈ ચડાય નહિ એટલે એને થયું કે જો આપણે વાચતા શીખ્યા હોઈએ તો ધેગ-બેકા વાચી શકાય અન્યાગસુધીનું જીવન જીવતાજીવતા એનામા માગ વિચારોનો અમલ કરવાનું બળ અને તત્પરતા આવી ગયા હતાં, એટલે એણે તરત જ વાચવા શીખવા માડ્યું. થોડા જ વખતમા એ માધારણ વાચતા શીખી ગયો. શીખવામમજવાની એનામાં જેટલી બિલટ હતી તેટલી બિલટથી જો કાઈ એને શીખનાર હોત તો તે એક સચકારી પુરુષ બની જાત એ રિગે મને શકા નથી.

આમ એની ખૂટી ટેવો એની મેળે માપની કાચળી માફક, મરી પડી તેથી જીવાનો ખિન્નવાયા તેમણે એને પીતો કરવા તામડો ગમ્યો. રાત પડી હતી ત્રણચાર જીવાનો ડાગ સાથે આમતેમ કરતા હતા થોડેક દૂર ગતામા એક ફતરુ ગીડી જોઈ લેતું હતું જીવાનો ફતરગની ચારેબાજુ બિલા ગયા, અને એક જીવાનની કડિયાળી ડાગના એક જ ફટકે ફતરાનું માથું ફૂટી ગયું તે બરતી પણ ચડ્યું નહિ, બિલુ પણ થઈ શક્યું નહિ, અને પગના પછાડા મારતું થોડી જ વારમા ગગશગળ થયું ગમ્યજી જીવાનો દગતાદમતા આ મરેલા ફતરગને ઉપાડી બેચરના વાડામા નાખી ગૃપચૂપ ભાગી ગયા દૂર જઈ બેચરની આવતી કાલે થનારી ફજેતીની કલ્પના કરી દગી તાળી આપવા લાગ્યા તેમને ખાતરી હતી કે હવે તો એ પીતો થવાનો જ.

મવાર પરી બેચરે વાડામા મગેલું ફતરુ જોયું ત્યારપહેલાં તો આખા ગામમાં બેચર ફતરું માર્યાની વાત કેવાઈ ચર્ચાઈ ગઈ હતી મરડિયા ન્યાતીલાઓ બેચર ઉપર દાઝે તો બલેશ્વા જ હતા એટલે મીએ મળી બેચરે જ માર્યું, એવો આરોપ મગ્યું ગમ્યો, અને બેચરને દશ રૂપિયા દડ કીધો. બેચરે તે દગ્ગે કાઢી બરી આપ્યો. તેમથી દાડ ખરીદી મી પીવા બેકા, અને બેચરને પણ પીવા કહ્યું. બેચરે દાડ પીવાની ચોખ્ખી ના પાડી એટલે ન્યાતીલાઓ ખિન્નવા અને બેચરને કરીમા ન્યાતમહાર મહેર કીધો. થોડા દિવસ તો આ બહિષ્કાર દડક રીતે ચાલ્યો, પણ ફરી પાછો ધીમેધીમે ધમાઈ ગયો જગતી માખીઓમા અને બાળકામા વેરની પ્રજાણ લાગળી પણ ધીમેધીમે ધમાઈ ગયું છે અને પછી મહાનુભવિમા ફેરવાઈ ગયું છે, તેમ દુન્યાઓ ચોડેચોડે વખતે એની માથે વ્યવહાર ચાલુ કરતા અવસત, ગડગડતો તો રહેતો જ.

બેચરનો મોટો દીકરો હવે લગનવાગક થયો હતો એ વખતે ૧૯૦૮ની ઝુબેદ ચાલતી હતી એટલે દુન્યાઓ બેચરને ટેકા આપતા હતા એટલે આ પ્રમંગ નિર્વિઘ્ને ચીકલી ગયો. બેચરે બહુ જ કડકસરથી ખર્ચ કર્યું હતું, અને એ ખર્ચ માટે કંઈક દગ્ગ થોડા જ વખતમા ખતથી ચૂકી દીધું હતું પોતાની જેમ પોતાના હોકાગને બધનમા ગણવાનો તે કદર વિગેધી હતો.

૧૯૦૦ની ઝુબેદ પણ આવી અને સમી મર્જ હવે બેચરને પોતાની દીકરી પગલાવડી હતી લગન નક્કી થયા. ગી મગાવદાલા આગા ગામના પણ આ આગા સો જગ્યા અને હિવટે ફરી બેચર પામે દાડ માગ્યો, દાડ ન આપે તો દાડ પીવાના માત રૂપિયા માત્રા આટલાઆટલા પ્રમંગોના પથરો માથે બટકાયા જા' જેની પ્રતિજ્ઞાનો કાંધો.

પણ ખર્ચો નહોતો તે બેચર દાઝ માટે પૈસા આપે એમ હતુ જ નહિ એટલે વિાજ પ્રમાણે દારૂડિયાઓનો મિત્તજ ગયો, અને ફરી બેચરને ન્યાતજ્ઞદાર બનહેર કીવો

ને ચોગ્ય કેળવણી અને ચોગ્ય મગવડ મળ્યા હોત તો જેની નિશ્ચયશક્તિ ઝગકી બેઠત એ બેચર આજે કામચેજ તાલુકાના પરજ ગામમા પોતાના ગતભાઈઓની મૂર્ખાઈ અને અજ્ઞાનથી હેગનગતી વેડતો છતાં આનદથી જીવન ગુમરી રહ્યો છે જેને એ જોવા હોય તે ટાપ્ટી વેલી રેલ્વેના ગલધાણુ ગેરેને બિતરી પરજ ગામે જાય

કહેવાતા ઉજળિયાતોના નિશ્ચયો બીજી જ ક્ષણે પલટાઈ જાય છે, મોળા પડે છે ત્યાં આવા તદ્દન સામાન્ય દેખાતા દુગળા બેચરભાઈની આટલી બધી નિશ્ચયશક્તિ જોઈ વદન કરવાનુ મન થઈ જાય છે. પણ અડગ નિશ્ચય એ ધનવાનો, માલેતુગરો, શેડિયાઓ કે વિદ્વાનોની મિલકત હતી જ ક્યારે ?

સ્મરણોમિં

મુકુન્દ વિ વિજયપાશશયં

૧

બિહજે ઉદધિ-ભિમિંઓ ઝાંણી
તીરના ખડકે માથ વૂટતી
ને ખરી રજકણો જરા જરા
ઓટ સાથ સરતા વહી જતા
સ્થભતી જલધિ-ભિરમા ફેરે
એકલો ખડક મૂક એ સહે.

૨

ને છતાં ભરતી એમ બિહજે
તીરના રજકણો લઈ ફેરે.
અદ્ય એ ખડક યે રહે રડી
શેવહીન થઈ જાય ત્યાં સુધી.
ચિર્જીહીન સ્થળમા છતાં ફરી
બિહજે અગણુ ભિમિંઓ હજી.

સરકારી જમીનગીરીની ઊચલપાથલ

ચંદ્રપ્રસાદ હરદેવરામ દીવાનજી

સરકારી જમીનગીરીમાં થતી ઊચલપાથલ માટે એક ગેઠદલાલને એના આદેશ પૂછ્યું ત્યારે એ ઊચલપાથલના કારણ માટે એ દલાલે જણાવ્યું કે દર પાંચ વર્ષે દિંદી સરકારના નાણાખાતાના પ્રધાન બદલાય છે અને દરેક નવો આવનાર પ્રધાન શરૂઆતમાં કે છેવટના ભાગમાં પોતાના પ્રતિગર્વથી કરના ઓછા વ્યાજે મરદારી લેતો કાઢી પોતાના અમલ દરમ્યાન દિંદી મરકારને કાયદો થયો છે એમ બતાવવા પ્રયાસ કરે છે, અને તેથી નાણાખાતાના દરેક પ્રધાનની પાંચ વર્ષની કાગકિર્દી દરમિયાન મરદારી જમીનગીરીમાં જરૂર જ ઊચલપાથલ થવાની આ દલાલનો અભિપ્રાય કાર્ષકાર્ષક અયોગાશ્રના નિયમ ઉપર ઘડાયેલો નથી, પણ એના મતઅનુસર ઉપગ્રથી બધાયેલો મત છે એમ આપણે જરૂર કદી સંકેતે અને એ કથનને અનુમોદન આપવાને આપણે કહી દેવાની દિંદી મરકારની રૂપિયાની અને કહી દેવાની પાઉડની જમીનગીરીના ભાવનો એક કોઠો તેવા દરશુ આ બેઉ જમીનગીરી જ પર્મદ કરવાનું જરૂર એ છે કે મરકારી જમીનગીરીની આખી બજારની વધારાને એ બે માર્ગદર્શક છે

કહી દેવાની પાઉડની લેાન		કહી દેવાની રૂપિયાની લેાન	
ઉચો ભાવ	નીચો ભાવ	ઉચો ભાવ	નીચો ભાવ
૧૯૨૩	૬૯૬૩	૬૭૩	૬૧
૧૯૨૪	૬૬	૬૮૩	૬૩૩
૧૯૨૫	૬૭૩૬	૭૪૩	૬૭૩
૧૯૨૬	૭૩૩	૭૬૬	૭૪૩
૧૯૨૭	૭૨૩	૭૬૬	૭૪૩
૧૯૨૮	૭૨૩	૭૫૩	૭૧
૧૯૨૯	૭૧૩	૭૨૬	૬૩૩
૧૯૩૦	૬૬	૬૮૩	૬૧૬
૧૯૩૧	૬૪૩	૬૩૩	૫૧
૧૯૩૨	૬૧૩	૬૮૬	૬૦૩
૧૯૩૩	૬૬	૬૮૩	૭૬૩
૧૯૩૪	૬૬૩	૬૧૬	૮૦૩

ઉપરનો કોઠો આપણને સૂચવે છે કે ૧૯૨૩માં કહી રૂપિયાની લેા નો ભાવ વધારેમાં વધારે ૬૭ ને ૬ આની હતો, અને તે વધીને ૧૯૨૭ માં ૭૬ ને ૧૫ આના થયો હતો ૧૯૨૩ માં ગર બેઝીયનો અમલ શરૂ થયો અને ૧૯૨૭ માં અમલ પૂરો થવાનો અમલ તબદીક આગ્યો ત્યારબાદ કહી દેવાની જમીનગીરીનો ભાવ ધટવા લાગ્યો અને ૧૯૩૧માં

૫૧ થઈ ગયો. પછી તે વધવા લાગ્યો તે ૧૯૩૩ માં ૮૮ ને ૧૨ આના સુધી વધ્યો. આ પ્રમાણે મર જ્યોર્જ શુસટરના અમલ દરમિયાન સરકારના ભાવો ઘટ્યા અને છેવટના ભાગમાં વધ્યા. મર જ્યોર્જ ગીંગ્રે કાર્ટરિંગે શરૂ કરી છે અને ભાવો વધ્યા જ છે અને ૧૯૩૪ ઓક્ટોબરમાં ૯૧ ને ૧૧ સુધી થયા છે એટલે દલાલના મત મુજબ એ અમલ દરમિયાન હવે ભાવ ઘટવા જોઈએ હવે આ વધારો ચાલુ રહેશે કે ફક્ત થોડો વખત રહેશે એ એક પ્રશ્ન છે જ્યાંથી ઉપરના આકાં પરથી આપણે એટલું તો જોઈ શક્યા છીએ કે દલાલે દર્શાવેલો મત ધણે અસરો ખરો છે.

હવે ઉપરના કોઠામાંના ૩૩૬ ટકાના પાર્સેલની અને ૩૩૬ ટકાના રૂપિયાની જમીનગીરીના ભાવોની મરખામણી કરીએ ૧૯૨૩માં ૩૩૬ ટકાની પાર્સેલની લોનનો ભાવ વધારેમાં વધારે ૬૯ ને ૬૯ આની હતો. જ્યારે ૩૩૬ ટકાની રૂપિયાની લોનનો ભાવ ૬૭ ને ૬૭ આની હતો. પણ ત્યાંબાદ ૧૯૩૦ સુધી ૩૩૬ ટકાની રૂપિયાની લોન પાર્સેલની એટલા જ ટકાની લોન કરતાં ઓછો ભાવે ટકી રહી હતી. ૧૯૩૧થી બેઝિના ભાવોનો તફાવત વધવા માડ્યો અને ૧૯૩૪ સુધીમાં તો પાર્સેલની લોન પાંચ ટકા વધારે ભાવે લડનમાં ખોલાવા લાગી સાધારણ રીતે આ બે લોનો વચ્ચેનો તફાવત ઝાઝો વખત ટકતો નથી, અને તેટલે બાકી ૩૩૬ ટકાની રૂપિયાની લોનને વધવાનો અભાવ છે આ એક સરકારી જમીનગીરીઓમાં વધારો થવાનું ચિહ્ન છે.

સર બેઝીન બેલેફોર્ટની કાર્ટરિંગ દરમિયાન ૧૯૦૬-૨૭ સુધી સરકારી જમીનગીરીઓ વધવા તરફ હતી, જ્યારે મર જ્યોર્જ શુસટરના સમયમાં ૧૯૩૧થી વધવા માડી એમ કહેવાનો અર્થ એ કે પહેલાની કાર્ટરિંગના વચગાળેના સમયમાં ભાવો વધ્યા હતા જ્યારે ખીજાના અમલના છેવટના ભાગમાં ભાવો વધવા માડ્યા આથી કરીને આ બે સમયમાં વધેલા ભાવોની મરખામણી કરીએ તો તે અસ્થાને તો ન જ ગણાય, અને તે આપણે નીચેના કોઠા ઉપરથી જોઈ શકશું.

૩૩૬ ટકાની રૂપિા લોન			૫ ટકા ૧૯૪૫-૫૫		૪ ટકા ૧૯૬૦-૭૦	
વર્ષ	ઊંચા	નીચા	ઊંચા	નીચા	ઊંચા	નીચા
૧૯૨૬-૨૭	૭૯૬૬	૭૪૩	૧૧૦૩	૧૦૪૬૬	૯૦૬૬	૮૬૬૬
૧૯૨૭-૨૮	૭૯૬૬	૭૪૩	૧૦૮૬૬	૧૦૫૬૬	૯૦	૮૭૬૬
૧૯૩૨-૩૩	૮૮૬૬	૬૦૩	૧૧૩૩	૯૮૩	૧૦૦૬૬	૬૭૩
૧૯૩૩-૩૪	૮૮૩	૭૯૩	૧૧૫૬૬	૧૦૯	૧૦૩૩	૯૦૩
ઓક્ટોબર ૧૯૩૪ ૯૧૬૬			૧૧૭૩		૧૦૫૬૬	

ઉપરના કોઠા ઉપરથી જણાશે કે ૩૩૬નો ભાવ જે ઓક્ટોબર ૧૯૩૪ માં ૯૧ ને અગિયાર થયો હતો તે ૧૯૨૬-૨૮ માં ૭૯ ને ૫ આનાથી વધ્યો નહોતો એ જ પ્રમાણે ૫ ટકા (૧૯૪૫-૫૫) ને ઓક્ટોબર ૧૯૩૪ માં ૧૧૭ ને ૬ આના થયો તે આગલા વખતમાં ૧૧૦ ને ૪ આનાથી વધ્યો નહોતો અને ૪ ટકા (૧૯૬૦-૭૦) નો ભાવ જે હમણાં ૧૦૭ ને ૭ આના થયો તે આગળ ૯૦ ને ૧ આનાથી વધ્યો નહોતો આ રીતે જોના દાલમાં જમીનગીરીના ભાવો આગળ કરતા ધણા વધ્યા છે પણ ફક્ત એટલો જ છે કે સરકારના ભાવોમાં કદીએ તો 'અદરની હવા જોઈતી કુકાતી નથી'. આ શંકાઓની

ભાષાનુ રૂપથીકરણ કંગીએ તો એનો અર્થ એવો થાય છે કે લોકો હાલમાં દૂંધી મુતની જમીનગીરીઓમાં નાણું રોકવાનું પર્મદ કરે છે, ત્યારે ૧૯૨૬-૨૮માં લોકો લાંબી મુદતમાં નાણું રોકતા હતા આથી કરીને દૂંધી મુદતની જમીનગીરીઓના ભાવો વધ્યા છે, અને માત્ર વર્ષ અને તે દરમિયાનમાં પાકતી લોનોમાં ૨૬ ટકાથી ૩૨ ટકા જેટલું વ્યાજ લેપતે છે. ૪ ટકાની લાંબી મુદતની લેન આગ્રહ વખતમાં દર ૮ ટકા વટાવે વેચાતી હતી, ત્યારે હાલમાં ૩૬ ટકાની દૂંધી મુદતની લેન મગભરથી પણ વધારે ભાવે વેચાય છે આ લોકોની મરકારની જમીનગીરીઓ તરફના વલણનો તફાવત બતાવે છે

આ ભાવોનો વધારો એકલા દિંદી મરકારની જમીનગીરીઓમાં જ છે એમ નથી પણ બ્રિટિશ મરકારની જમીનગીરીઓ પણ એ જ કથા કહે છે આ માટે બ્રિટિશ મરકારની જમીનગીરીઓની મરેગમ ઇન્વેસ્ટમેન્ટ ઇન્ડેક્સ જે Actuaries Investment Indexને નામે ઓળખાય છે તે આપ્યો છે

વર્ષ	મરેગમ આંક	વ્યાજની પડતર	વર્ષ	મરેગમ આંક	વ્યાજની પડતર
૧૯૨૮	૧૦૦	૪૫૧	૧૯૩૧	૯૨૦	૪૮૫
૧૯૨૯	૯૪૭	૪૭૬	૧૯૩૨	૧૨૩	૩૬૭
૧૯૩૦	૧૦૪૦	૪૩૧	૧૯૩૩	૧૨૪૮	૩૪૫

ઉપરના આંકડા ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે બ્રિટિશ જમીનગીરીઓ ૧૯૨૯માં થઈ ગઈ, ૧૯૩૦માં જેટલું થઈ તેટલા ઉપરાંત થોડું વધી, અને ૧૯૩૧ માં તે લગભગ ૧૦ ટકા પાછી થઈ ગઈ ત્યારબાદ ૧૯૨૮ કરતાં હાલમાં લગભગ ૨૫ ટકા જેટલી વધી ગઈ છે, અને આ વધઘટને અંગે ૧૯૨૮માં જે એ જમીનગીરીઓ ૪૬ ટકા વ્યાજની પડતર હતી તે ૧૯૩૩માં ૩૬ ટકા પડતર પર જમીનગીરીઓ આવી ગઈ છે આ મરેગમ વ્યાજની પડતર જે બ્રિટિશ જમીનગીરીઓમાં ઓછી થઈ તે દિંદી મરકારની પાઉંડની લેનો વધવાનું પણ કારણ છે એમ આપણે ભાગ દઈને કહી શકીએ

દૂકામાં ૧૯૩૧ના મહેસૂલમાં ત્યારે ઇંગ્લેન્ડે મોનાના ધોગણનો ત્યાગ કર્યો ત્યારથી બ્રિટિશ તેમજ દિંદી મરકારની જમીનગીરીઓના ભાવો વધવા માંડ્યા છે, અને બ્રિટિશ જમીનગીરીઓના વધાગમાં નીચેના કારણો આપી શકાય (૧) લગભગ પાંચ વર્ષથી આવતી આવેલી વેપારની મંદી, (૨) વેપારને ઉદ્યોગમાં લેવા પામ્યું થઈ જવાથી જે નાણા ફાળવ પડ્યા તે મરકારી જમીનગીરી તરફ વળ્યા, (૩) લોકોની અચૂક જે વેપારઉદ્યોગમાં રોકાવી તે પણ મરકારી જમીનગીરી તરફ વળી, (૪) લડનની મોટી બેંકોમાં લોકોની માપણ મોટા પ્રમાણમાં જતા થવા લાગી અને ત્યાર ઉપરનવાને એ બેંકોને મોટા પ્રમાણમાં જમીનગીરીઓમાં નાણું રોકવું પડ્યું તેમજ વીમા કંપનીઓને પણ પોતાનું મરકારી જમીનગીરીઓનું મેકાણું વધારવું પડ્યું અને (૫) મરકારી નિર્ભર તરફથી પોતાની નવી લેનોની ફેરફાર માટે જમીનગીરીમાં શાસ્ત્રીય નિયમ મુજબ દાંત્ર એનાયા અને તેથી પણ ભાવો વધવા પામ્યા.

ઉપર જણાવેલા પાંચ કારણો દિંદી મરકારની જમીનગીરીના વધાગને લાગુ ન પડી શકાય કારણ દિંદી મરકારની નિર્ભર તરફથી આવેલા શાસ્ત્રીય નિયમ મુજબ મરકારી જમીનગીરીમાં લેવડદેવડ થતી નથી જમીનગીરીમાં દિંદીમાં આવેલી તેજનાં કારણોમાં દિંદી

કરેલી મોનાની નિકામ અને તેથી થયેલી નાણાની છૂટ એ મુખ્ય ગણી શકાય આ ઉપરાંત મગકાગની પોતાની કચ્છ બાબતની ગિયતિમા થયેલો ફેરફાર અને ગજદારી મામલામા થયેલા સુધારાએ પણ મોટો ભાગ ભજવ્યો છે ઈ. સ. ૧૯૩૧ કે જ્વારથી હિંદ મોનાની નિકામ શરૂ કરી ત્યારથી આજ સુધીમા રા જે અજબથી વધારેનું મોનુ ચડ્યું અને એ રીતે છૂટા થયેલા નાણાનો મોટો ભાગ વેપારની મદદને લઈને બિનઉપયોગી થઈ પડવાથી મગકાગી જમીનગીરી તરફ વળેા ગજદારી મામલામા થયેલો સુધારો તો એટલો બધો દેખીતો છે કે એ બાબતમા કાઈ વધારે કહેવાની જરૂર નથી પણ સરકારની કચ્છની ગિયતિમા થયેલા ફેરફાર માટે નીચેનો કોડો કે જેમાં મગકાગની જ્વાળદારીઓ, તેની પાકતી તારીખ વ્યાજમહિન આપી છે તે અને બીજો એક કોડો મગકાગનું કચ્છ અને તેની મામેની તેની કમાણી કરતી ભડોળની વીગત મમજવગે

હિંદી સરકારની જમીનગીરીઓ

રૂપિઆની લોતો

વ્યાજ	નીકળી	ક્યારે ભગપાઈ	રકમ	અજગ.	વ્યાજની
ટકા	તેનુ વર્ષ	કરવાની		ભાવ	પડતર
૩	૧૯૦૬-૯૭	૩ મામતી નોટિમે	૫૪૦૬૪૦૦૦	૮૦૬	૪૮૧૫
૩	૧૮૪૨-૪૩	—	૨૨૭૩૨૭૦૦૦	૯૧૧૬	}
૩	૧૮૪૫-૫૫	—	૨૩૩૫૨૯૦૦૦	૯૧૧૬	
૩	૧૮૬૫	—	૩૬૫૩૬૧૦૦૦	૯૧૧૬	
૩	૧૮૭૬	—	૨૮૬૦૯૨૦૦૦	૯૧૧૬	
૩	૧૯૦૦-૦૧	—	૩૪૬૧૧૦૦૦૦	૯૧૧૬	
૪	૧૯૩૩	૧૯૪૩	૩૩૩૧૦૦૦૦૦	૧૦૫૬	૩૩૪૮
૫	૧૯૧૯-૨૫	૧૯૪૫-૫૫	૬૬૭૯૦૨૦૦૦	૧૧૭૬	૨૦૪૫૪
૫	૧૯૨૫-૨૯	૧૯૩૫	૧૦૪૪૧૫૦૦૦	૧૦૭૬	૨૦૪૫૪
૪	૧૯૨૬-૩૩	૧૯૬૦-૭૦	૬૨૮૦૭૧૦૦૦	૧૦૭૬	૩૦૫૫
૪	૧૯૨૭	૧૯૩૪-૩૭	૧૯૫૩૭૯૦૦૦	૧૦૩	૩૭૨૯
૪	૧૯૨૮	૧૯૩૪	૧૩૦૦૦૫૦૦૦	૧૦૦૧	૩૦૧૪૭
૪	૧૯૨૮	૧૯૫૫-૬૦	૯૦૫૭૦૦૦૦	૧૧૭૬	૩૦૨
૫	૧૯૨૯	૧૯૩૯-૪૪	૮૨૨૬૬૦૦૦	૧૦૮૬	૨૦૬૭૫
૬	૧૯૩૧	૧૯૩૫	૧૬૧૩૧૭૦૦૦	૧૦૩૬	૩૦૨૧૬
૫	૧૯૩૨	૧૯૩૮-૪૦	૧૯૨૩૦૦૦૦૦	૧૦૯૬	૪૭૫
૫	૧૯૩૨	૧૯૪૦-૪૩	૨૫૧૮૪૭૮૦૦	૧૦૯૬	૩૦૨૪૫
૩	૧૯૩૩	૧૯૪૭-૫૦	૩૦૬૯૦૦૦૦૦	૧૦૧૬	૩૩૬૮
૩	૧૯૩૪	૧૯૪૭-૫૦	૨૫૧૨૦૦૦૦૦	૧૦૧૬	૩૦૩૬૮

પાઉંડની લેનો

વ્યાજ ટકા	નીકળી તેનું વર્ષ	ક્યારે ભરપાઈ કરવાની	કમ પાઉંડ	અનર- ભાવ	વ્યાજની પડતર
૨૩		૧ વર્ષની નોટિસે	૧૧૫૩૯૯૮૬	૭૧	૩૫
૩			૭૭૦૨૪૧૮૫	૮૪	૩૫૬
૩૩			૮૮૬૬૭૮૮૪	૯૬	૩૦૬૬૫
૪૩	૧૯૨૭	૧૯૫૮-૬૮	૧૭૫૦૦૦૦૦	૧૧૫૩	૩૫૦૮
૪૩	૧૯૨૨	૧૯૫૦-૫૫	૩૯૮૫૨૪૧૮	૧૧૩	૩૫૧૩
૬	૧૯૩૦	૧૯૩૫-૩૭	૧૧૯૫૨૫૦૦	૧૦૪૩	૧૦૫
૫૩	૧૯૩૧	૧૯૩૬-૩૮	૧૬૮૫૮૦૫૯	૧૦૬૬	૨૦૬૨
૫	૧૯૩૨	૧૯૪૨-૪૭	૧૦૦૦૦૦૦૦	૧૧૪	૩૦૧૭
૪	૧૯૩૩	૧૯૪૮-૫૩	૧૨૦૦૦૦૦૦	૧૦૮૩	૩૦૨૬
૩૬	૧૯૩૩	૧૯૫૪-૫૯	૧૦૦૦૦૦૦૦	૧૦૨	૩૦૨૬૪

ઉપરના કોઠા ઉપરથી જણાશે કે ૧૯૩૫ પછી હિંદી સરકારની રૂપિયાની લેનો તુરંતમાં પાકતી નથી અને પાઉંડની લેનો ૧૯૩૭ થી ૧૯૩૮ સુધી ભરપાઈ કરવાનું મુક્તતવી ગળી સકાય એમ છે અને ત્યારબાદ લાંબા વખત સુધી કોઈ લેન પાકતી નથી કરજ અદા કરવાની બાબતમાં જે આ લાંબા વખતની સરકારને રાહત મળશે તે મગકારી જમીનગીરીના બાજુ વધારવામાં એક મોટા કારણરૂપ ગણી સકાય વ્યાજની પડતરના આકડા પરથી જણાશે કે જેમ લેન ભરપાઈ કરવાની તારીખ નજદીક છે તેમ વ્યાજની પડતર ઓછી છે, અને આ બતાવે છે કે લોકોને સરકાર ઓછા વ્યાજની જ લેનો કાઢશે એવી નીતિ ઉપર વિશ્વાસ નથી લોકોની મનોદશા જે દૂઢી મુક્તતવી લેનોમાં નાણા રાકવાની છે તે ઉપરથી એમ કહી શકાય કે સરકારી જમીનગીરીનો ઉછાળો બાધુ લાગે વખત રકે એમ લાગતું નથી

હિંદી સરકારની કંચની રિયલિટીમાં ચમેલા સુધારા માટે નીચેનો કોઠા આપ્યો છે

પરકારનું હિંદી અને ઇંગ્લેન્ડનું કરજ કુલ	૧૯૨૭	૧૯૨૮	૧૯૨૯	૧૯૩૦ કરોડ	૧૯૩૧ રૂપિયામાં	૧૯૩૨	૧૯૩૩	૧૯૩૪
કરજ પરે	૧૦૦૬.૧૯	૧૦૨૬.૩૭	૧૦૭૪.૪૬	૧૧૩૬.૫૧	૧૧૬૯.૯૦	૧૨૧૩.૬૩	૧૨૧૧.૮૪	૧૨૨૩.૯૭
વાજ ઉત્પન્ન કરતી અરક્યામતો	૭૮૬.૬૦	૮૨૯.૫૮	૮૭૫.૫૧	૯૧૩.૭૪	૯૩૮.૯૦	૯૫૮.૪૧	૯૭૨.૬૦	૯૭૭.૬૭

ઉપરના કોઠા ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે સરકારનું કુલ કરજ ૧૯૨૭ માં ૩ ૧૦૦૬.૧૯ કરોડ હતું તે વધીને ૧૯૩૪ માં ૩. ૧૨૨૩.૯૭ કરોડ થયું, ત્યારે વ્યાજ ઉત્પન્ન કરતી અરક્યામતો ૩ ૭૮૬.૬૦ કરોડથી વધીને ૩ ૯૭૭.૬૭ કરોડ થઈ આ રીતે દેવું નેટલું વધ્યું તેટલી જ વ્યાજ ઉત્પન્ન કરતી અરક્યામતો વધી અને તેટલે અંગે મગકારની રિયલિટી સુધરી, અને આ સુધારો એ પણ મગકારી જમીનગીરીના ઉછાળાનું એક કારણ છે આમ જતાં પણ લોકોના મનમાં એક જનનનો ડગ રહે છે કે મગકાર

પોતાની નીતિ એકદમ બદલશે એ લોકોનો હર એ મરકારી જમીનગીરીમાં વધારે ઉછાળો લાવવાને તેમજ આવેલો ઉછાળો ટકાવી રાખવાને માટે માગ ચિહ્ન તરીકે ન જ ગણી શકાય એ લોકોનો હર પાછલા અગત્ય અનુભવ પછી પેદા થયો છે. આ જ્યોર્જ શુસ્ટર જ્યારે હિંદી મરકારના નાણાખાતાના પ્રધાન હતા, ત્યારે મરકારી જમીનગીરીમાં નાણા રોકનાગરને બે ફટકા પડ્યા છે એક મમ્મે એક વર્તમાનપત્રના પ્રતિનિધિને એમણે કહ્યું કે જો મરકારને નવી લેન ઊંચા વ્યાજથી ટાઢવી પડશે તો તે વર્ષ દરમિયાન નીકળેલી લેન કાઢેલે લાવે નવી લેનમાં વળી આપવાની એઓ ગોડવલુ કરશે આવી જાતના હિંદી નાણાખાતાના પ્રધાનના ઉદ્ગાર જતા નવી લેન ઊંચા દરે નીકળી અને ઉદ્ગારે જા શબ્દો તો જાણે બેચાર્પ જ ન હોય એમ અણપ નાણુ રોકનાગરઓને આ પહેલો ફટકો હતો, કે જેથી લોકો લાખી મુદતમાં નાણુ રોકના અચકાવા લાગ્યા આ પછી ૧૯૩૩માં ૩૬ ટકાની ૧૯૪૭-૫૦ ની લેન હિંદમાં ટાઢવા પછી તુરંતમાં જ લગના ૪ ટકાની ૧૯૪૮-૫૩ ની લેન કાઢવામાં આવી, અને આ બીજા ફટકાએ લાખી મુદતની મરકારી જમીનગીરીમાં નાણા રોકના લોકોને અટકાવ્યા આ રીતે ટૂંક મુદતમાં પડેલા બે ફટકાથી લોકો ટૂંકી મુદતમાં જ નાણા રોકે છે આ અને બનાવે મર જ્યોર્જ શુસ્ટરના અમલ દરમિયાન બન્યા અને તેથી હાલના નાણાખાતાના પ્રધાન મર જેમ્સ ગ્રીનને તેના પ્રમાણમાં વધારે મુશ્કેલી વેડવાની રહી જોકે લોકોનો વિશ્વાસ મપાદન કરવાને મરકારની નવી લેન ઓછા વ્યાજે કાઢવામાં આવી, તે જતા હજ એ વિશ્વાસ દઢ થયો નથી મરકારની નીતિમાં દઢ શબ્દ એમણવાને જુદીજુદી મુદતનાઓ કરવામાં આવે છે, અને તેમાં માથી અગત્યની એ છે કે ૩૬ ટકાની લેન લગપાર્ષ કરી દેવાની મરકારે જાહેરાત કરવી જો આમ થાય તો લોકોને ખાતરી જ થાય કે હવે મરકારી જમીનગીરીઓનું ધોરણ ૩ ટકા ઉપર જ મુકા કરવામાં આવશે અને લવિષ્યનુ મરકારી કરજ ૩ ટકા ઉપર જ કાઢવામાં આવશે.

જો મરકાર ૩૬ ટકાની લેન લગપાર્ષ કરવાની જાહેરાત આપે તો મરકારી જમીનગીરીઓમાં લાના વખત માટે ઊંચા ભાવની આશા ગળી રકાય મિલાય કે, યુરોપ, અમેરિકા કે હિંદના મરકારી મામલામાં બેચકપાથક ચર્ચા જાય તો જ મરકારી જમીનગીરીમાં બેચકી અમલ થવાનો મહત્વ છે આ ઉપરાંત વખત જતા આવડેગે (income tax) માં ઘટાડો થવાનો મંત્ર છે, અને મરકારી જમીનગીરીઓ આવકવેગથી ગોળી ઘણી જૂઠા છે એટલે પણ એના લાવો ઊંચા ટકી ગહેવા ગતવ ગહે છે પણ એક વાત એ બાબતમાં ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે, અને તે એ કે વેપારગેજગારની મદીમાં પરિવર્તન થવાની માથે જ લોકોની મરકારી જમીનગીરી તરફની લાગણીમાં પરિવર્તન થયો, અને તે મમ્મ પણ હવે દૂર નથી આ એક જ એટલી અગત્યની વાત છે કે જો મરકારી જમીનગીરીના લાવો ઊંચા ટકી ગહેવાની તરફેણના બધા મંત્રોગોને પસંદાવે અને તદ્દન નીચા પાડી દે. આથી કરીને મરકારી જમીનગીરીમાં નાણા રોકનાગરઓએ થવાના સુધરના નજેગો ધ્યાનમાં રાખીને જ વધુ નાણાં મરકારી જમીનગીરીઓમાં એટલું ભૂલવું નહીં.

પણ તે જીતેલું તરુવર બને પાનખરના
પાંખચટ અને પાડુવરણા
કરોથી સ્પર્શાયું ફળથી લચતું પુરય સરખુ
ધરતુ નવલુ રૂપ હમણાં.

તહી લોકો દેઢે કંઈકે પથરા ને પર અને
જોઈ એને દેહે ચતચાન કંઈ ઘા ચમકતા,
નિહાળી એને ત્યા તરલ નવલો અનરમહી,
હરખ સ્પુરતો ફિલસૂફીતણા

અને એ જોલે ત્યાં 'કયમ હૃદય મારું કણકણે
પડે જ્યારે મારા ઉપર પથરા? તે તરુ અને
હુયે બને આજે નવલ પલટયુ રૂપ ધરના
ઋતુપ્રાન્તે પાછી ફળથી લચતા બેઉ જ બન્યાં.'

સ્વીન્દ્ર-સંગીત અને દિનેન્દ્રનાથ ટાગોર

પિનાકિન ત્રિવેદી બી એ (વિદ્યાભવન, શાંતિનિકેતન)

['પ્રગ્થાન'ના ગયા વર્ષના મારમાસના અઠમા 'કવિવર ટાગોરની સૂરસના' શીર્ષક થી મહિવાસ સેનશર્માના બંગાળી લેખનુ લાપાતર પ્રકટ થયુ હઇ તે વાંચીને હર્ષ થયો. પણ કવિના સંગીત વિષે તે લેખમા અને નીચેના પ્રસ્તાવિક લેખમા લખાયેલી વસ્તુઓની ચર્ચા સમગ્રણ કે અનુમૂલિતી તો કવિના પુર્ણપુર્ણ મમય (periois)મા ગીતો શ્રવણ કરવાથી જ થઈ શકે તે લેખમા કવિના સંગીતને સાંસ્કૃતિક પૃથક્કરણની દૃષ્ટિએ જોઈ તેમા જોનારોત યઈ ગયેલા પ્રાતીય તત્ત્વો—જેમકે 'બાકલ', 'ભાટિયાવી', 'કીર્તન' આદિના સૂરો—વિષે હલ્લેખ થયો છે. 'બાકલ' ગીતો અથવા તત્ત્વલ્લભીય સૂરોને આધારે રચાયેલા કવિના ગીતોના હૃદયસ્પર્શી સૂરોને પ્રત્યક્ષ સાલગવાનો પ્રસંગ ન આવે ત્યાં સુધી પરોક્ષ અવરચામા આપણે તે વિષે વિચારો કરીને સ્વીન્દ્ર સંગીત માટે આપણુ માનસ તૈયાર કરેલું રહુ. નીચેના નિબંધમા કવિ માટે 'કવિશ્રી' અને 'સ્વીન્દ્રનાથ' એ હલ્લય રાખ્તો વર્ણના છે. બંગાળી સાહિત્યમા કવિના સર્જનને લગતા લેખોમા સાધારણ રીતે કવિ વિષેનો હલ્લેખ માત્ર 'સ્વીન્દ્રનાથ' લખીને જ થાય છે. કાચ્યની જેમ કવિના ગાનમા પણ 'હન્દ' એ જ પ્રમાણ વસ્તુ છે]

કવિવર સ્વીન્દ્રનાથ ટાગોરને વિશ્વની અન્ય પ્રખ્યાતોની જેમ ગૂજરાતને મમાજ પણ મેટિકાએ કવિ, તત્ત્વવેત્તા કે નવલકથાકાર અથવા તો એ ત્રણે રૂપે જાણે છે. 'ગીતાજલિ' માટે 'નોબેલ' પુરસ્કાર મળ્યા પછી એમની માહિત્યકાર તરીકેની ખ્યાતિ વિશેષ વિસ્તારને પામી છે કેટલોક વખત ચાલિતલાના ક્ષેત્રમા પણ એમણે પોતાના મૌલિક અકનોથી દેશવિદેશમા નામના મેળવી છે પરન્તુ સ્વીન્દ્રનાથને મગીનકાર—composer—તરીકે તેમના સાહિત્યના પ્રગિયમા આવેલા શિક્ષિત મમાજનો પણ ખૂબ નાનો અંશ જ જાણે છે એના કારણરૂપે કવિશ્રીના રચેલા ગીતો જૂજ બંગાળી લાપામા છે તે વસ્તુ હોઈ શકે તેમ હોવા છતાં એ સંગીતના સૂરની સૌ અંગીતપિપાસુઓને મમગય તેવી વાણી તો એ અન્ય પ્રાતની લાપામા લખાયેલા ગીતનો રાખ્દાર્ય ન મમગવા છતાંયે જ્ઞાનદ આપે છે એ મેં જાતે અનુભવ્યુ છે

સ્વીન્દ્રનાથે પોતાનો પ્રાણુરસ સીંચીને અંકુરિત અને વિસ્તાગિત કરેલા શાંતિનિકેતન આશ્રમને ધૃતિદાસ જેતા જણાય છે કે એ સરથાનો ચર્ચાર્ય લાભ લેનારાઓમા ઓછાવત્તા પ્રમાણમા પણ હમેશ ગૂજરાતીઓ તો હોય છે જ બંગાળ અને ગૂજરાતનો મગધ સાહિત્ય, સંગીત અને કલાના ક્ષેત્રોમા ચતા આદાનપ્રદાનથી ઉત્તરોત્તર વધતો જ આવ્યો છે ગૂજરાતમા બેકાબેક પોતાના પ્રયત્નથી બંગાળી લાપા શીખી બંગાળી સાહિત્ય વાચનારની સખ્યામા પણ પ્રતિદિન ઉમેરો થતો જ જાય છે તે સરથામા અભ્યાસ કરી આવેલા ગૂજરાતી ભાઈબહેનોમાથી કેટલાક જણ ત્યાંના વિવિધ ઉત્તમો કે સન્માનમા 'વૈનાલિક'¹

૧. શાંતિનિકેતનમા આ રાખ્દને અર્થ રૂઢ થઈ ગયેલા છે. રોજ સવારે સાડાઠ કે સાત વાગ્યે આશ્રમના સૌ વિભાગેયુ કામ શરૂ થતા પહેલા કવિશ્રીના ભક્તિભાવવાળા—Jevotional—ગીતોમાથી સવારના રાગવાદ્ય એકાદ ગીત એકમે જણ ગાય છે અને અન્ય સૌ દ્વારમધ બેસા રવી સાંભળે

વખને ગવાતા ગીતોમાના થોડાક પોનાના આનદને ખાતરે શીખી ગયાં છે છેલ્લાં છે વર્ષના મારા ત્યાના નિવાસ દરમ્યાન મને પણ એ પ્રસ્થાના વિશિષ્ટ અગ મમા વિવિધ ઉત્તમો, ઋતુઉત્તમો અને નૃત્ય કે નાટ્યઅભિનયને પ્રમોગે ગવાતા તથા કવિશ્રીના અન્ય ગીતો, તે માટેના ઉત્તમ પુરુષ શ્રી દિનેન્દ્રનાથ ટાગોર પાસેથી શીખવાનું મફલાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે એને પશિણુમે વિશિષ્ટ પ્રકારના અને કેટલાક મૌલિક પ્રયોગોવાળા કવિશ્રીના એ ભારતીય સંગીત વિષે મારામા જે રમઝતિનો અચાર થતો હતું અનુભવતો આવ્યો છું તે દ્વાગ ગૂઝરાત મમશ્રી શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની પ્રતિભાની આ દિશાનો, અર્થાત્ તેમનો મગીતકાર તરીકેનો યથાશક્તિ પરિચય કંગવવાની મને અભિકાપા છે

ગવીન્દ્રનાથે ગમેલાં ગીતોમાથી ઘણાખગ મૂળથી જ ગેયરૂપ પામેલા હોય છે અને કેટલાક પ્રથમ કાવ્યરૂપે લખાઈને પાછળથી સૂગદ ચર્મ ગેયમૂર્તિ થયા હોય છે પણ ગાનને પ્રનામ સૂગેગરૂક અને તેના ગેયરૂપના સંપ્ટા કવિ પોને જ હોય છે કવિશ્રીના બધા જ ગીતો 'ગીતવિતાન' નામે ત્રણ ખંડમા પ્રકટ થયેલા તેમના પુસ્તકમા આની ગળ છે તે પ્રકટ થયા પછી તેમણે માત્ર દમગાર ગીતો જ રચ્યા છે. 'ગીતવિતાન'મા કુલ ૧૪૮૫ ગીતો છે એ જેના મગીતકાર તરીકેની તેમની મર્જનગમ્તિનો ખ્યાલ આવે તેમ છે એ ગીતો ઉપગન અન્ય વ્યક્તિઓના રચેલા કેટલાક અગાળી ગીતોની સૂરચના રવીન્દ્રનાથે જરી આપેલી છે ગૂઝરાતમા અને હિંદુસ્તામા વિવિધ સૂરે ગવાતા 'વદેમાનગમ' ગીતના પ્રથમાર્દની સૂરચના પણ ગૌથી પહેલા ગવીન્દ્રનાથે જ કરેલી

ગવીન્દ્રનાથ જેવા મહાન મગીતકારના ગેયમર્જનોને લવિધ્યતા મમાજ માટે રચાથી કરી દેવાનો એક જ ગમે છે એ બધા ગીતો જે તેમનો મમકાલીન કોઈ મંગીનવિશાગ્દ તેના મૂળ ગમ્યવિતા પામેથી બગાળ શીખી લઈ તેને ચ્વરલિપિમા ઉતારી લે અને ગમાગમે સુત્રમ રૂપે પ્રકટ કરે તો તે ગીતોનું મગીત જાળવાઈ રહે

શ્રી. દાગ્ડનાથ ટાગોરના વિશાલ કુલમાં ગવીન્દ્રનાથની જેમ આવીન્દ્રનાથ અને ગગનેન્દ્રનાથ મમા મહાન કલાકારો અને મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ અને ગાદાદા દ્વિગેન્દ્રનાથ જેવા પ્રખર તત્ત્વવેત્તાઓ અવતરેલા છે તે જ કુટુંબના શ્રી દિનેન્દ્રનાથ ટાગોરે મગીતના ક્ષેત્રમા ખ્યાતિ મેળવી છે એ જ કુટુંબના આ મગીતવિશારદે ગવીન્દ્રનાથના ઘણાખગ ગીતોને સ્વગલિપિ (notation) ગદ કરી ગ્યાથી રૂપ આપ્યું છે પશિચિન ાકિતઓ એમને 'દિનુગાષુ' લ્હી બોલાવે છે બગાળના કેટલાક મંગીનગ નગનારીઓએ પણ તેમને

છે. આ કાર્યક્રમ તે સવારનું 'વૈતાલિક' ને સુવાનો ઘટ થયા પછી પાચદસ ગીત ગાનાર છાકરા-છાકરીઓનું ૨૬ સમયોચિત સૂર ને ભાવવાશુ કોઈ ગીત ગાનાગાતા 'ધટાનવા'—આદ્રમની મધ્યમાનું વિશાલ વટરશ કે જેમા આદ્રમને મુખ્ય ઘટ હોય છે—નીચેથી ડાપડને, ડાનડાનીઓનાં નિવાસ-રચાનોની બે હાલની વચ્ચે આવેલા ગિયા હાગબધ સાલવરૂનો પામે બેવાર ફરીને સગીતની મનુર છાયામા રૂપે નિદ્રાધીન થયા પ્રેરે છે આ કાર્યક્રમ તે સાંજનું કે રાતનું 'વૈતાલિક'. હસ્યવને કે અન્ય કોઈ રમરણીય દિને પ્રાન કાકે ચારેક વાન્ય સમયોચિત સૂર અને ભાવવાશુ કોક ગીત ગાના-ગાના નાયકગાયિકા૧૬ આખા આદ્રમમા ફરી રૂપે જગરે છે. આ અને રાતના વૈતાલિક સાથે મીલક કે એસરાગનો પવન રાને ખોલ—મૃદગને મગ્ન ત્યાની વૈષ્ણવ કીર્તનમ ટળીઓમા ખાસ વપરાઈ એક વાદ્ય—નથા મ ટરાનો ધીરો વાલ મળે છે ત્યારે 'વૈતાલિક'ની રમણીયતાનું યથાર્થ ભાન થાય છે.

એ સુકાર્યમા સદાય કરીને કેટલાક ગીતોની સ્વરલિપિ તૈયાર કરી છે પણ સ્વીન્દ્ર-સંગીત ઉપર authority તો માત્ર દિનુઆશુને જ કહી ગયા સ્વીન્દ્રનાથ પોતે પણ કદાચ એ પદ્ધતિ સ્વીકાર કરતા અચકાચ

સ્વીન્દ્રનાથ પોતાના એકા ગીતો પોતે મગજેના તે ગીતોના મૂળ સૂરોમા જ મર્મચળે ગદાય તેમ ઇચ્છે છે અને તે માટે આગ્રહ એવે છે તેમના ગીતોના સૂરો અને ગીતશબ્દોનો ધ્વનિ ઘણીવાર ગીતના ભાવ સાથે થોડુવળુ સામઘ્વન્ય ધગવતા હોય છે. ગીતનું સર્જન થાય તે એકમાથે તેના શબ્દરચના, તાલ અને સૂર વગેરે મૌ અગોને લઈને જ એ ગીત જ્યા ગવાય, ત્યા, જેમ મૂળ લેખકના શબ્દો અદ્યથા વિના જ ગવાય તેવી જ રીતે ગીતના શબ્દો જેટલી જ અગત્યવાળુ અને તેની સાથે જ ઉદ્ભવ પામેલુ તેલુ સૂરરૂપી અગ પણ વિકૃત ન થતા મૂળરૂપે જ વ્યક્ત થાય તો તેને મપૂર્ણ ગીત કહેવાય ગૂઝગાતમા ગ્યાના 'ગીતોના કે એકાબ્ધોના મૂળ સૂરો જળવાઈ ગયે એવો તેમના લેખકોનો ઝાઝો આગ્રહ ન હોવાને લીધે એક જ ગીતને આપણે વિવિધ રચણે વિવિધ સૂરમા ગવાતુ માલગીએ છીએ શ્રી મેત્રાણીનુ 'કોઈનો લાડવાયો' એ ગીત જેમણે તેમની પોતાની પામેથી અને અન્ય વ્યક્તિદ્વારા પ્રામોદનમા ગવાયેલુ ગાલજ્યુ હશે તેમને આ વસ્તુ તગ્ન ગમગળે ખરુ બેતા તો ગૂઝગાતમા એક જ વ્યક્તિમા સ્વીન્દ્રનાથની માફક માહિત્યદાર અને મંગીતદારનુ આદર્શક મિશન થયેલુ આપણે કવચિત જ નોંધે એ છીએ શ્રી મેત્રાણી જેવી અપવાદરૂપ વ્યક્તિઓના ગાડાઓની અને લોકગીતોની વિશિષ્ટ મધુરતા અને હલકને વંદ્ય રગવાની ઘણાએ મંગીતપિપાસુઓને ઇચ્છા હોય છે તેમને એકાદ વખત માલગીને તે શ્રુતગીતોનુ વંદારા ચયાશક્તિ અનુગાન કરી આપણે મેતોપ માનીએ છીએ પરન્તુ તે જ ગીતોની ગૂઝગાતના કોઈ મંગીતદ્વારા સ્વરલિપિ લખાવાય તો વધુ નહિ તો થોડા ઘણા ગીતપિપાસુઓને ગૂઝરાત અને અન્ય પ્રકાર માટે પણ સ્વરલિપિમદ્ થયાથી ધ્યાથી રૂપ પામેલી એ ગૂઝરી ગીતમપદલુ મૂલનવરૂપ મળી શકે ગૂઝગાતી લોકગીત અને ગગ્યા કે ગગના ગીતોમા એક જ પ્રકારનો અને વિશેષ પરિવર્તનવિનાનો ઢાળ આખાયે ગીતમા હોય છે એટલે સ્વરલિપિલેખનમા મંદુર સુગમતા મળે તેમ છે આ દિશામા થયેલા કેટલાક પ્રયત્નો પ્રસસનીય અને ઉત્તેજનને પાત્ર છે

સ્વીન્દ્ર-મંગીતની ભૂમિકા ક્રમશઃ પહેલા, સાતિનિકૃતનની ઉત્તર દિશામા તાવજ્ઞોથી મોબીની ક્ષિતિજ આગળના મોગાનમા નાનકડા ઉવાને વીંટળાયેલી, સ્વીન્દ્રનાથે 'સુરપુરી' નામ આપેલી કુત્રમાં નિવમતા છપા ગ્લ મમા દિનુઆશુનો દૃઢ પરિચય કરાવેલો મને આવશ્યક લાગ્યા છે

એ ગ્લના માયા રત્નદાગમમા સ્વીન્દ્રનાથે તેમને પોતાના ગીતોના સુકાર્યની કલા છે અને તેમના 'શાશુની' (અંગ્રેજીમા 'Cycle of Spring') નામક ગીતોનાકથના ઉપકાગ્રષ્ઠ પર દિનુઆશુનો પરિચય દેતાં લખ્યુ છે.

"આમાર મકલ ગાને લાડારી,

આમાર મકલ નાટર કાડારી ?"

દિનુઆશુના પરિચયમા આવનાર મૌને ખચર છે કે મંગીતના ક્ષેત્ર ઉપગમ માહિત્યના

દેવત્રામાં પણ એ ખૂબ રમ લે છે અગ્રેજ અને જાણી લાપાની સાહિત્યધારા માથે એમને નિકટનો પરિચય છે એ પોતે મંગીતત હોવા ઉપગત ઉચ્ચ કોટિના કવિ અને રસજ સમાધાયક છે રવીન્દ્ર-મંગીતના વર્ગમાં કેટલીકવાર અમને દિનેન્દ્ર-મંગીતનો પણ લાભ મળે છે કારણ તત્ત્વચિંતક કવિ હાકિમનું સાહિત્ય વાચીને રમેલું તેમનું એક ગીત હજીયે તેના ગીતો સુર અને ગદ્યના લાવે સાથે મનમાં તાજુ જ લાગે છે 'સુરપુરી'માં જર્મ જેઈએ તો દિનુઆશુ તેમના ભોંતચિત્રે મુશોભિત નાનકડા ખડમાં બેસીને કા તો કોઈક ગીતની સ્વગલિપિ લખતા હોય કે પછી અર્વાચીન સાહિત્યમાનુ કોઈ પુસ્તક એકાગ્રચિત્તે વાંચતા હોય છાત્રછાત્રીઓ પ્રતિને તેમનો વાત્સલ્યભાવ ઘણા ઓછા શિક્ષકોમાં જણાય છે ગમે ત્યારે કોઈ પણ છાત્ર કે છાત્રી રવીન્દ્રનાથના કોઈ ગીતનો સુર જાણવા માગે તો દિનુઆશુ તેને નાખુશ નથી કરતા, પોતાની પાસે બેસાડી તે સુર શીખવી દે છે દિનુઆશુ એક કુશળ અભિનયકાર અને stage director છે રવીન્દ્રનાથનું 'તપતી' નામનું નિઝાકી નાટક સાતિનિકેતન તરફથી કલકત્તે ભજવાયેલું ત્યારે કવિનીએ પોતે પોતાની શ્વેત દાઢીને શ્યામ રંગી મુવાન ગમ્મનો પાક લીધેલો અને ગજમખા દેવદત્ત પુરાહિતનો પાક દિનુઆશુએ કરેલો, ત્યારે બદામી રંગના કદ, ઉપવસ્ત્ર અને માદે બાધેલી દેવદત્તની મૂર્તિમાં તેમની ઉચ્ચ કોટિની અભિનયકલા દીપી બેસતી રવીન્દ્રનાથે ભજવેલા પોતાના અન્ય નાટકોમાં પણ દિનુઆશુનો અભિનય નુદે જ પડી આવતો જણાય છે આગળ કહ્યું તેમ રવીન્દ્રનાથના અભિનય માટે તૈયાર થતા નાટકોના 'કારકી'—સુદાની—દિનુઆશુ જ હોય છે નાટકના વિવિધ પાત્રોને વ્યક્તિગત રૂપે કેળવણી આપીને અભિનય સફળ કરાવવામાં મુખ્ય હાથ દિનુઆશુનો જ રહે છે

સાતિનિકેતનથી પોતાની મોટરગામીમાં અગત્યાની મુકાઓ બેસા માટે નીકળી પડનાર દિનુઆશુની કથાપ્રિયતા વિષે શું ઘણું ? મંગીતદ્વારા જ્ઞાનગમનો આનંદ માણનાર એ વ્યક્તિની આનંદપ્રિયતા, રમૂજ સ્વભાવ અને sportsman જેવી મનોવૃત્તિથી તેમના પરિચયમાં આવનાર મૌને આનંદ થાય છે રવીન્દ્ર-મંગીતનો વર્ગ ચર્મ રહ્યા પછી તેમની પાસે બેસીને રમૂજ દૂરકા માલગતા હગીદગીને પેટ દુખી આવે એવું બને છે મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ, બડાદાદા, રવીન્દ્રનાથ અને તેમના પોતાના પિતા દિવેન્દ્રનાથના જીવનના વિરિધ પ્રમંથો પુન પુન તેમને મુળે સાબળવાનું મન થાય છે .

દિનુઆશુ વિષે થોડુંક જાણનાર ઘણાની એવી માન્યતા છે કે રવીન્દ્રનાથ તો માત્ર ગીતના શબ્દોની રચના કરીને દૂર રહે છે, અને તેમના બંધા ગીતોના સુર અને ટાળ દિનુઆશુએ યોજેલા છે પણ એ બધાએ સ્પષ્ટ રીતે જાણ્યું નેઈએ કે રવીન્દ્રનાથ પોતે જ પોતાના રમેલા ગીતોના સૂરોના સ્રષ્ટા છે દિનુઆશુ એ ધૂષ્ટતા કરવાથી દૂર જ રહ્યા છે. પણ એમ કહી રહીએ કે દિનુઆશુ શ્રુતિધર હોવાથી કવિશ્રીના ગેયમર્મનોના પ્રાણ અને માનગદ્ય છે રવીન્દ્રનાથ ગીતરચના કરી તગ્ન જ દિનુઆશુને હાકલ દે છે વિવળ ક્યાં વિના જ દિનુઆશુ પોતે કવિશ્રી પામે જર્મને એ નવીન ગીતનો એકેએક સુર કંબલ કરી લે છે. દિનુઆશુની ગેહાન્દરીમાં તેમના કેટલાક છાત્રછાત્રીઓને બોલાવે છે મને પણ કેટલીકવાર કવિશ્રીની પોતાની પાસેથી તેમના ગીત શીખવાનો મુયોગ મળ્યો છે. કવિશ્રી નવો સૂર શીખવતાં જરાયે ચાકતા નથી એમ કહીએ તો ચાલે, એક જ ગીત બરાબર શીખવવા

માટે તે પોતે શીખનારની માથે પદ્મચીમ કે પચ્ચીમવાગ ગાય છે. દિનુઆણુ નવા ગીતને બરાબર શીખી લઈને અનુકૂલતાએ સ્વગલ્પિમા ઉતારી તેને મ્યાથીરૂપ આપે છે તેની માથેમાથે જ પોતાના છાત્રછાત્રીઓને તે શીખવી દઈને તેની વ્યાપકતા વધારી દે છે કવિશ્રી પોતે તો અમુક ગીતનો સૂર પોતાના મનમાં ગોઠવાઈ જાય અને તે રુચી જાય એટલે દિનુઆણુને બોલાવી શીખવી દઈને નિશ્ચિત થાય છે એ જ ગીત કવિશ્રી પોતે એકાદ-બે કલાક પછી ગાય તો તેની અને મૂળ સૂરોની વચ્ચે કંઈક તો તફાવત હોય જ છે તે તો સદાયે ચિરનવીનતા ઉપામક ગણાય છે જૂનાં ગીતો પણ પુનઃ ગવાતા હોય ત્યારે તેમાં કંઈકકંઈક નવીનતાઓ ઉમેરવાનો કવિશ્રીને શોખ છે એમના એ શોખને ગાયકવૃદ્ધ સર્વદા પસંદ નથી કરવું તેનું કારણ તે બધા જૂના ગીતોને અમુક મૂરોમાં જ ગાવાને ટેવઈ ગયેલાં હોય છે દિનુઆણુ પણ તેમના વિદ્યાર્થીઓનો પક્ષ લઈ જૂના ગીતોમાં ઝાઝી નવીનતાને માટે ‘પ્રવેશનિષેધ’ જણાવે ત્યારે એ બંને જાણુ વચ્ચે થતો મીઠો અને રમૂજ મીઠો સાલગવાની ખૂબ મન આપે

ખીરભૂમ નિહાની મરભૂમિમા આવેલા શાતિનિકેતનને સુગમગાથી અને અભિનયાદિના આનંદરમે પ્રકુલિત ગાખનાર દિનુઆણુ જ છે વિશ્વકવિ તો ત્યાં હોય કે ન હોય એમને તો મદાયે વિશ્વસભાનાં આમતણુ ઊભા જ હોય છે પરંતુ વચ્ચેવચ્ચે જમારે એ આશ્રમમાં હોય ત્યારે સૂર અને અભિનયાદિનો જે પ્રદીપ તે પ્રકટાવતા જાય છે તે દિનુઆણુને દાયે જ જલસત રહી ઉત્તરોત્તર પ્રકાશ આપ્યા કરે છે માત્ર શાતિનિકેતનમાં જ નહિ પરંતુ જ્યાં જ્યાં સ્વીન્દ્રનાથનાં ગાન કે અભિનયાદિદ્વારા મગાજને આનંદ મળે છે ત્યાં ત્યાં દિનુઆણુનું નામ કૃતઝતા અર્થે સ્મરણીય છે

એક વખત એવો પણ હતો કે જમારે હિંદુસ્તાની ટપના મગીતના ઉગ્તાદિની મહેફિલમાં ‘રવિકાકુર’ના ગાન તો બેસૂર અને બેતાલ (વૈતાલિક) ગણાતાં અને ધૂણા તથા તિરગંગાની દૃષ્ટિએ બેવાતા એ વખતે એ ગીતો ઝાઝી લોકપ્રિયતા પણ નહોતા પામ્યા પરંતુ કાલક્રમે એ બધી ધારણાઓ જમાઈ છે અને શિક્ષિત તથા બદરાગાજમાં એ જ ‘રવિકાકુરના ગાન’ આનંદ અને ગૌરવ દેનારા થઈ પડ્યા છે ‘સ્વીકાકુરના ગાન’ આવડતા ન હોય કે પછી સાલજ્યા ન હોય તેની બગાળી વ્યક્તિઓ મળતી મુશ્કેલ છે એમ કહીએ તો ચાલે એટલું જ નહિ પણ એ ગીતો મૂળ સૂરે ગાઈ શકે અથવા તો તેની ગીતે કોઈને ગાતા માલજ્યા હોય તેવા માણસો પણ ધણાં મળી આવશે. એની સાથેમાથે જ કહી દેવું જોઈએ કે એ ગીતોના પ્રચારની વૃદ્ધિ માથે તરંગો આનાગઓને દાયે કાવે તેમ તાન, તાલ ને સૂર લગાવી ગવાના એ ગીતોની દુર્દશા પણ થઈ છે વળી ગીતનો કાંઈ ભાગ કાવ્યરૂપે ગમી જાય અને તેનો સૂર કદમકણુ માટે જરા કડિન હોય તો કેટલાક ગાયક-ગાયિકા નિરુપાય થઈ કાવ્યમૌન્દ્યનો પક્ષપાત કરવા જતા કવિસૃષ્ટ સરસ્વતીને અંગદાનિ કરે છે. લક્ષમગાજમાં સ્વીન્દ્રનાથના ગીત ગાઈ complete ગણાવાનો મોઢ રાખનાર કેટલીકવાર સ્વીન્દ્ર-મગીતના સૂર તરફ અસુરનું કામ કરે છે સ્વીન્દ્રનાથને કેટલાક જાણુ બેસૂર અને બેતાલ-મિદ્ધ કહેતા આવ્યા છે તેનું કારણ તેવા લોકોમાં રહેલો સુસાધનાનો અભાવ અને તેમની શ્લેષ્યુસ્તતા છે

ગુજરાતના મગાજને તો સ્વીન્દ્રનાથના મગીતનો ખ્યાલ નથી જ એમ કહીએ તો ખોટું નહિ એટલે તેની આગળ સ્વીન્દ્રનાથના ગીતોના સૂરોની બગાળમાં થતી વિકૃતિ વિશે

લખાણ કરવું અગ્નિને ગણાય' દિનુખાણ પાસેથી ગ્વીન્દ્ર-મંગીત શીખવામાં તેમના તરફની કાર્ષ્ણિક મુશ્કેલી ન હોવા છતાં સખેદ જણાવવું પડે છે કે તેમને લાલ લેનાગ્ની સખ્યા બહુ જ થોડી હોય છે એવી તેમની પોતાની કુશિયા છે દિનુખાણને મોટી મહેફિલ કે મિજલસમા ગાઈને લાગે જ તેમની પ્રતિભાનો પરિચય આપ્યો છે એટલે નાગમીન ઉસ્તાદોની નોંધમાં મમાજ તેમને ન ગણે તેમાં શું આશ્ચર્ય? અત્યારે નો દિનુખાણ 'સંગીતવિજ્ઞાન' નામના એક બગાળી મામિકના મુખ્ય તરીઓમાના એક છે. તે ઉપરાંત કલકત્તે કે એ તરફ અન્ય કાર્ષ્ણિક રચને ગાયનવાદનની દરીકાર્ષ્ણિક હોય ત્યારે તેના ન્યાયાધીશોમાં દિનુખાણ અગ્રગણ્ય હોય છે

માધારણ રીતે લોકોમાં બધે જ એવી માન્યતા જોવામાં આવે છે કે જેનો કંઈ મહેજ મધુર હોય, જે હૂમરી કે ગઝલકવાલીની લહેરીલી દા'માં ગાય, જેના તાન ને આવાપ બને તેટલા ટૂંકાટૂંક અને કપમાન હોય, ગાયકની માતૃભાષા ગમે તે હોવા છતાં ગાયનના શબ્દોનું ઉચ્ચારણ મહેજ હિંદી લાયા જેવું થાય અને તે ઉપગત મંગીતથી ઉદ્ભવતી માનવામાં આવેલી અગની આકૃષ્ટતા—આ બધું હોય તે જ ખરેખર ગાયક કેટલાક લોકો માત્ર 'ઉસ્તાદી' પર જ આકૃષ્ટિત હોય છે એવા લોકોના મત પ્રમાણે તે કલાકના કલાક દાન ફાટી જાય તેવા પહાડી અવાજના આલાપો અને ધાણી ફૂટની હોય તેમ તાલકેકાના બોલની બહાદુરી ન બતાવે તે ગર્વેથી શાનો?

એ પ્રકારના 'ગર્વયા' દિનુખાણ લાય ન હોય એમના કડમાં પૌરખનું ગાભીર્ય હોવા છતાં માધુર્યનો જરાયે અભાવ નથી પ્રચલિત કાયાધારી એ પુરખનો કંઈ આદરો મધુર દરો એવું પહેલેથી કાર્ષ્ણિક કંઈ જ ના શકે સમ્પત્તિને કહ્યું પાણેલું પપીકું ફરી લેવાની પાછળ તેમની કેટલી પ્રખર સંગ્રાધના છુપાયેલી છે તે એમને ગાતા માભગનાર જ જાણી શકે વિવિધ પ્રકારના કંઠવાળા પચીમત્રીસ કે તેથીગે વધારે ગાયકગાયિકાનું શ્રદ્ધ સહગાન (chorus) કરતું હોય ત્યારે તેમાં કંઈ વ્યક્તિનો કંઈ ખેસર થાય છે તે તરત પકડી કાઢનાર દિનુખાણ રવીન્દ્રનાથના મહાગાનયોગ્ય ગીતોને પોતાની શક્તિદાગ પાશ્ચાત્ય મંગીતની કેટલીક નવીનતાઓ વડે સુશ્રાવ્ય કરવાના પ્રયોગોમાં મદ્દજલ થયા છે પોતાના યુરોપનિવાસ દરમિયાન દિનુખાણને પાશ્ચાત્ય મંગીતનો પણ ગમપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો છે એટલે પાશ્ચાત્ય અને ભાગનીય મંગીતની વિશિષ્ટતાઓને ઘુસનાતમક રીતે રાગજનનાર એ ઘિરલ મંગીતત છે. પાશ્ચાત્યસંગીતને જ મોટેભાગે જાણનાર મિહલદીપતા શ્રી દેવર સર્વસેન રવીન્દ્રનાથના કેટલાંક મગાળી ગીતો શીખવા શાત્તિનિકેતન આવેલા ત્યારે દિનુખાણને જ તેમને કેટલાંક ગીતો યૌરોપીય મંગીતની રચલિપિતો આધાર લઈ શીખવેલા ગ્વીન્દ્રનાથના અને અન્ય પ્રાતના લોકસંગીતનો અભ્યાસ કરતા, શાત્તિનિકેતનમાં ગહેતા, હોલેન્ડના વિખ્યાત ગાયક મિ બાકેને ત્યાં દિનુખાણ કેટલીયે વાર મોટામોટા યૌરોપીય સંગીતકારોની કે પછી Negro Spirituals ગાતા પોલ ગેબ્બનની આમોદાન રેકૉર્ડ મન દઈ ગાભગતા બેસા હોય અથવા તે તેમની સાથે સંગીતવિપયક કંઈક ચર્ચા કરતા હોય

કલાના ક્ષેત્રમાં આત્મજાવેનો સર્વમતમ વિકાસ મંગીતના સૂત્રમાં થતો જણાય છે ઉચ્ચ દ્રાવિડ કાવ્યમાત્રમાં અને તેમાંયે ખામ ફરીને ગીતિકાવ્યો (lyrics)માં સૂરનો ખનિ ગૂઢ રૂપે ગ્લો હોય છે ગ્વીન્દ્રનાથ એક પ્રકારના ગીતિકાવિ છે એમના ગીતિકાવ્યોમાંનો

એ ગૂઢ સૂરધ્વનિ તેમને પોતાને જ હાથે વ્યક્તિત્વ પામે છે ત્યારે ગાનનો ઉદ્દેશ થાય છે અંતરના ઊંડાણેથી સૂઝાગ પ્રાણવાન થયેલુ તે ગીતિશાસ્ત્ર વ્યાપે ગીતરૂપે ગવાય છે ત્યારે તેના સૂરત કે ગીતિશબ્દોનું ઝાઝુ રહસ્ય ન સમજવા છતાંયે શ્રોતાના અનુભવે સ્પર્શ થવાના પ્રસંગો બન્યા છે મુગ્ધ કુન્નાર એવા રવીન્દ્રગીતોને માલબ્યા પછી કેટલાક વિદેશી અને પશ્ચાત્યાવાળાઓને તે ગીતના શબ્દો શીખી લઈ પોતાના મનગમતા સૂરે તે ગાઈને આત્મમતોપ માણતા જોયા છે માત્ર એક વખત કાને પડતા જ શ્રોતાના ચિત્તને મુગ્ધ કુન્નાર રવીન્દ્રનાથના કેટલાંક ગીતોના ગબ્દો જોતા જ રવીન્દ્ર-મગીતના રમિયાના અતરંગી તેના ગુન્ગરવ ઊડે છે પણ કદમા એ સૂર ન આવવાને લીધે એના અનુભવ ને વેદના જાગે છે તે અન્યને શી રીતે સમજાવી શકાય ? એ વેદનાને પરિણામે તેનું મન તે ગીતના સૂરોને કદમ્બ કરી લે ત્યારે જ જપે છે

રવીન્દ્રનાથના ગીતો અપૂર્ણ રીતે ગાવા માટે તેના અર્થના જ્ઞાનની આવશ્યકતા તો છે જ એમ ન હોય ત્યાં રવીન્દ્ર-મગીતમા ગહેલુ ભાવ અને સૂરનું સુમધુર સામજરય ખડિત થવાનો સંભાવ ગહે છે રવીન્દ્રનાથ જેવા મહાન દિવિના મર્જનોને તેનો ભાવ સમજ્યા વિના ગાનાર તે ગીતના સૂરસ્વરૂપને અપૂર્ણ રીતે મૂર્તિમત કરી શકતા નથી એમ કહેવું જોઈએ આજકાલ ને પ્રકારનું ઉસ્તાદી ગણાતુ હિંદુસ્તાની મગીત આપણે વિશેષ પ્રચાર પામેલું જોઈએ છીએ તેમા એ પ્રકારની ઝાઝી પચાન હોતી નથી તેમા તો ગવાતા ગીનના શબ્દો, માત્ર તેના સૂરના વાદનરૂપ હોઈ ખૂબ ગૌણ ગયાને હોય છે એટલે ‘હિ માવલિયા’ કે ‘હારે મૈયા’ એટલું જ હોય તોયે ચાલે, અને તે ઉપર જ આકાષ અને તાનના મહેલો સજાયા માન મગીતની દૃષ્ટિએ કદાચ તે પ્રકારની શબ્દની કે તેના અર્થની ગૌણતા કે અવગણના કુમ્મ ગણાય ! પરંતુ રવીન્દ્રનાથના ગીતોમા ગહેલા દ્રવ્ય અને મગીતને સરખું જ સ્થાન હોવાથી તેમાથી એકેની અવગણના તે ગીતોને અન્યાય કરવા સમાન જે, એટલું જ નહિ પણ એ ગીતો જો એના શબ્દોને અવગણીને માત્ર સૂરનું રાઈ બનાવવાને માટે જ ગવાય તો તે તેમનું ખૂન કરવા બગાળર છે

ગૂજરાતમા આપણે આજ સુધી સામાન્ય રીતે રૂઢિબદ્ધ હિંદુસ્તાની મગીતનો જ પરિચય પામતા આવ્યા છીએ એટલે એ પ્રકારનું જ કંઈક આપણે માલબ્યાએ તો મગીનનો આનંદ માણી શકીએ છીએ પ્રાણનો ઉત્સાહ પૂરી રવીન્દ્રનાથે ને સરસૃષ્ટિ રચી છે તેનો આનંદ ન માણી શકવાનું કારણ આપણે એક જ ચીલામા બેસી પડ્યા છીએ. સગીતના ક્ષેત્રમા નવીનતાના પ્રયોગો પ્રતિ આપણે સહાનુભૂતિભરી દૃષ્ટિએ જોઈએ તો રવીન્દ્ર-સગીતની વધુ મારી જગ કરી શકીએ આ મળધમા મારો એક અગત અનુભવ અન્ને દાકવાનું મન થાય છે શાંતિનિકેતનમા બે વર્ષ ગાળ્યા પછી ગૂજરાતની એક વિખ્યાત કળવણીની સંસ્થાના વાઈસ ઉત્તમ વખતે ત્યાંના પુરાતન છાત્ર તરીકે નિમન્ત્રિત થવાથી હું ત્યાં ગયો હતો ત્રણે મવાદ વજોગેના કાર્યક્રમમા ત્યાંનો મચાલક મહાશયે ‘તમે કઈ નવું શીખ્યા હો તે મલાળાવો તો ખગા !’ એમ કહી મને વચ્ચેવચ્ચે બે બગાળી ગીતો ગાવા કહ્યું મેં સ્પષ્ટ કહ્યું કે બધાને તે નહિ રુચે છતાંયે તેમના આગ્રહથી હું ને દરખાસી કાનડો ગાવાનો હતો તે ત્યાંના ગીતશિક્ષક પાસે શીક્ષણ પર ઠીક જગવી લીધો તેમને તે ખૂબ ગમ્યો અને તેમના વાદન સાથે મેં તે યથામકિત મુદ્દા રીતે ગાયો ગાઈને રંગની બહાર આવતા સચાલકે કહ્યું ‘આવું રાત્રેરાત્ર શું ગાયું ? હવે બીજું ગાઓ તે કંઈક રમકડમકવાણુ

ગાત્રે.' એ બીજું ગીત બંગાળી ન ગાતાં તેમણે કહ્યું તેવું મૂળગાત્રી ગીત ગાયું એને તે ગમ્યું પણ શ્રીતાવર્ગમાં જ શાંતિનિકેતનના બેત્રણ જૂતપૂર્વ મૂળગાત્રી વિદ્યાર્થીઓ હતા તેમને પહેલું બંગાળી ગીત પણ ખૂબ ગમ્યું હતું મગીતની ગમકગમકના મોહમાં જ રમનારને રવીન્દ્રનાથના મગીતની ચર્ચા કદર કરતા વાર તે લાગે જ છે. ચાલ છે એમ, કે મૂળ તો એવા ગીતોની લાખા ન મમમ્મય તે મમમ્મતી હોય તો તેનો ભાવ બરાબર સમજવો કઠિન લાગે તે પણ મમમ્મય તો તે ગીતનો સુર અપરિચિત અને ગાના અમુક એક જ ચોક્કસ ખીઆમાં બેસાડી દેવાય તેવો ન લાગે એટલે આવા સન્નેગોમાં એ ગીતો માલગત્તાં આપણને બંગામાં આવે તો આશ્ચર્ય નહિ આમ છતાં એવું મગીત ખૂબ મનોહર અને ભાવવાદી હોય છે તે તરત જણાઈ આવે છે

આગળ કહ્યું તેમ દિનુયાશુ પોતે પણ કવિ છે તે ઉપરાંત એક જ કુટુંબના હોવાથી બાલ્યકાલથી જ રવીન્દ્રનાથ માથેના મદવામથી દિગ્વિષ્ટતા જીવનની ભાવધારાને અનુમગ્વાનો તેમને ઉત્તમ સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે આ સુયોગનો બગાડ ગદ્યપયોગ કરી પોતાની રાક્ષિદ્વાગ દિનુયાશુએ રવીન્દ્ર-મગીતને અગર વચ્ચે આપ્યું છે દિગ્વિષ્ટતા ગીતોને પ્રાણ અર્પી એ ન ગાય તો બીજું કાણુ ગાઈ શકે ? શાંતિનિકેતનના એક મગીતન શિક્ષિત સુદાન આવેલા તેમણે દિનુયાશુના પરિચયમાં આવ્યા પછી એવું 'એ ગાત્રા મગીતર છે, 'મગીતનો જોડા મર્મ મમ્મ છે અને પૌરપદકે તેના માધુર્યને પ્રાણ અર્પી મૂર્તિમત મરી શકે છે ' સુધ્ધ મિતે ઉચ્ચાગચેલા એ રાષ્ટ્રોત્તુ મત્ય દિનુયાશુના પરિચયમાં આવનાર રીતે મુનાત છે

રવીન્દ્રનાથ અને રિન્દનાથે મગીતનો અભ્યાસ કાની પાઠે કરેલો એ આટલું વાચના-વાંચતા જ જાણવાની જિજ્ઞાસા થાય એમ છે વળતે આ વસ્તુની ખાચ નથી એટલે જ એવા લોકો રવીન્દ્ર-મગીત પ્રતિ નકાલગી દષ્ટિએ જુએ છે દિનુયાશુ તો ગાયકશિરોમણિ ગણાયેલા શ્રી ગદિધાત્રગાદ ગોસ્વામી તથા મગીતનિદ્ધ સ્થામશુદ્ધ મિશ્રના ખામ લાડીના છાત્ર હતા પોતાના શિક્ષક ગદિધાત્રાશુ વિષે રવીન્દ્ર-મગીતના વર્ગમાં દિનુયાશુ ચળીમેવા વાનો કહે છે મૂળ એ વિષયપુરુષ હતા વિષયપુરુષા દહણે મગીતના શાસ્ત્રીય અભ્યાસ માટે એક શાળા છે અને તે પ્રાચીન જ્ઞાનોત્કાલીનુ મથક ગાાય છે રવીન્દ્રનાથને મગીતના દેનાર મગીતના ખા શ્રી જદુભટ્ટના એ માગીત દના દ્રુપદ, ખ્યાલ અને ટપાના એ ખામ ગાયક હતા જદુભટ્ટની જેમ ગદિધાત્રાશુ પણ પહેલા ટાગોર કુટુંબના મગીતાચાર્ય હતા પાછળથી તે કામીમયાગ્નના મદાગમને ત્યા ગલા હતા જદુભટ્ટે ચળી મૌલિક સુગમના કર્યાનું કહેવાય છે, અને અન્ય મજેથી આવેલા મદાન ઉરતાદો માથે થયેલી હરીફાઈઓમાં જદુભટ્ટે મેળવેલી નામના વિષે ચળી વાનો, તાનગેતની વાતોની જેમ, બંગાળમાં પ્રચલિત છે પણ ત્રિવગીરીની વાત છે કે હજી સુધી એટલા મોટા મગીતના વિષે અનિદામિક પાયા પર કઈ જ લખાણ નથી. જદુભટ્ટ નિપુરના મદાગમને ત્યા જાય હતા

માર્ગભા વિખ્યાત મગીતાચાર્યો પાને જળવાયા પછી દિનુયાશુ જદુભટ્ટ પામે જળવાયેલા રવીન્દ્રનાથના લાયમાં પડ્યા તે પછી નો રવીન્દ્રનાથે પોતાના એ લાડીના ભત્રીજાને પોતાની પામે જ શાંતિનિકેતનમાં તાપ્તી લઈ ડાગમાં પડેલી ગમ્યા છે બાગેક વર્ષ ઉપર શાંતિનિકેતનનો કોલેજ વિભાગ (વિશ્વભાગતી, શિક્ષાભવન) ગ્રપાયો ત્યા મુખી દિનુયાશુ આજમની વચ્ચે જ ગળેલા દિનુયાશુ પામેથી રવીન્દ્ર-મગીતનો મારી રીતે અભ્યાસ કરનાર એ મદાગાદી મળતોના નામ અથે ઉદ્દેશ્ય મોગ્ય છે એક તો અન્યારે મુનાઈની

ફોલોશીપ ગૃહના સંગીતાચાર્ય પદિત બીમગવ શાસ્ત્રી જગાળી ન વાચી શકનાર મગીતરમિકા માટે એમણે રવીન્દ્રનાથના કેટલાક ગીતોને દેનનાગરી અક્ષરે મૂળ સ્વરલિપિમાં પુનઃકરણે 'મગીત ગીતાવલિ' નામે છપાવી મહાજ આગળ ધર્ષા છે હિંદુસ્તાની શાસ્ત્રીય સંગીતનો પણ એમનો સારો અભ્યાસ છે હજીયે એમની પામેથી વીણા પર રવીન્દ્રનાથનાં ગીતો સાલગવાની ઇચ્છા થાય છે શાંતિનિકેતનમાં કેટલોક વખત તે સંગીતશિક્ષક હતા બીજા ભાઈ તે શ્રી વામનરાવ શિંગેફર અત્યાગે તે જગાળના જ અમન્નોલ જકગન પામેના મિશનરીઓની એક અંગ્યામાં ચિત્રજ્ઞાના શિક્ષક તરીકે કામ કરે છે

શાંતિનિકેતનવામીઓ તરફથી આવ્યમમાં જ અને ફલકેને જે જે ઉત્સવો અને અભિનયો થયા છે તે બધાની મદદલતાનો આધાર દિનુગાથુ પર જ હતો પરંતુ પોતાના છાત્રછાત્રીઓને પડાં ગયેલી આધાર મેળવી ચાલવાની એ ટેવને દિનુગાથુ અનિષ્ટ ગણે છે અને ધીરેધીરે તે તોડવા પ્રયત્ન કરે છે લખનૌમાં ભગયેલી છેલ્લી સંગીત પરિષદ વખતે શાંતિનિકેતનથી પ્રતિનિધિરૂપે એક મડળીને આમત્રણ મળેલુ ત્યાં જઈ 'નવીન' અને 'શાપ્તમાસ' નામના બે નૃત્યાભિનયો માથે જે સંગીત ચયેલુ તે દિનુગાથુના એક મુખ્ય છાત્રના નેતૃત્વતળે જ ચલુ હતુ તેમાં સફળતા પણ મળી હતી

શાંતિનિકેતનમાં અપાતા સંગીતશિક્ષણમાંથી હાર્મોનિયમને દૂર ગણવાનુ કારણ એટલુ જ કે રવીન્દ્રનાથના કે અન્ય ભાગતીય મગીનમાં ગુંહેલી ઝીણીઝીણી મીડ તથા અન્ય વિગિષ્ટનાઓ તો વીણા, વિદ્યારુણા, મારગી કે મિતાર જેવા તત્ત્વવાદ્યોકારા જ પ્રકાશ કરી મકાય એમ છે તે ઉપરાંત દિનુગાથુ ઇચ્છે છે કે હાર્મોનિયમની વ્યાપકતાનુ સ્થાન વિવરણ જેવા તત્ત્વવાદ્યો લે દિનુગાથુને ગયા ડિગેમર મારાની ૧૦મી તારીખે જગજગ પચામ વર્ષ પૂગ થયા તે દિવસે તેમને અભિનવન અર્પણ મળેલી આશ્રમરામીઓની મહામા રવીન્દ્રનાથે પાકવેલા આગીર્વાદમાં દિનેન્દ્રનાથ ધીન્દુ પચામ વર્ષનુ મોપાન ચડે એમ ઇચ્છયુ છે અને તેમના 'ઉદાર દાન'ની મુક્તકંઠે પ્રગ્યા કરતા લખ્યુ છે

" ગવિર સપદ હોતો નિર્ગથક, તુમિ જદિ તારે
ના લઇતે આપનાર કરિ, જદિ ના દિને મથારે "

[ગવિની (રવીન્દ્રનાથની) સપદને જે તમે અપનાવી લઈને સૌને ના અર્પો હોત તો તે નિર્ગથક થાત]

આત્મમકાચગીત સ્વભાવને લીધે ચૂપચાપ બેસીને કાગ કપે જતા દિનુગાથુને શાંતિનિકેતનની 'રવીન્દ્રપરિચયસભા'એ 'ગવિન્દ્ર-મગીત' ઉપર એક પુનઃક લખવા વિનંતિ કરી છે મદ્દભાગે તેમણે તે કામ હાવયા લેવાનુ ઝબૂદ કરી ભૂમિકારૂપે એક પ્રબધ પણ તૈયાર કર્યો છે એમના એ પ્રબધનુ ગૂજરાતી ભાષાતર તથા તેમની પામેથી રવીન્દ્ર-મગીત વિષે મળતી અન્ય માહિતી ગૂજરાત પાસે ધરવાની હુ ઉમેદ રાખુ છુ

રવીન્દ્રનાથ માથે આપણે પણ ઇચ્છીએ કે દિનુગાથુ, જાત જીવ.

તા કે આ લેખ લખ્યાને વીની નવેલા સમય દરમ્યાન રવીન્દ્રનાથે જે નવા ગીતો રચ્યા છે તેની મજ્યા લગતન પચામ જેટલી થાય છે અને તેમાંના કેટલાક 'મદ્દુથા' નામના કાચચ થમા કાચરૂપે પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે ઈ ૧૯૩૪ના મે-જૂનમાં કવિશ્રી રાથે જે મદ્દુથી નૃત્યગીત અને અભિનય માટે સિલોન ગઈ હતી તેમાં પણ દિનુગાથુની ગેરહાજરી હોવાથી તેમના શિષ્યમડળે જ સફળતાપૂર્વક કામ ચવાવી લીધુ હતુ દિનુગાથુનુ વય આ વર્ષે બાવન વર્ષનુ થશે.

છેલ્લાં વીસ વરસમાં વિદ્યાર્થી આલમ

હેમન્ટકુમાર નીલકંઠ

[આપણા દેશના રાજપ્રકરણી ઇતિહાસમાં આ વરસથી એક પ્રકરણ પૂરું થાય છે તેથી છેલ્લા વીસ વરસનો આપણો ભૂતકાળનું દિવર્તન કરવાનો આ સ્વાભાવિક અવસર છે તેથી કેટલાક લેખકોને લુહાલુહા વિષયો ઉપર લેખ લખવાને આમ ત્રણ આપેલું ગયા આક્રમ પ્રગટ થયેલો 'પરિવર્તન' નો લેખ આ પ્રકારનો પહેલો લેખ હતો અને આ બીજો છે તત્ત્વી]

બે પરાક્રમે

આ શરે આવીએક વર્ષની ગાળી દર્શાવત છે તે વખતે મુગતની એક શાળાના વિદ્યાર્થીઓએ ભારે પગક્રમ કર્યું હતું એટલે તે એમણે એટમપ કર્યો, ને બીજું એવા સપ કરીને માનમાં ધારણની પ્રિલિમિનરી પરીક્ષામાં પોતાને ધેગથી નોટ લાવવાની હતી તે લગભગ અધાએ તિલકમહાગરની છબીવાળી પૂઠાની આણી હતી

તિલકમહાગરની છબીવાળી નોટ! આજે ભારે ગજદ્રોહ હેડમાતર મહન ન કરી શક્યા આખા વર્ગને 'ફોર્મ' ન આપવાની ધમકી આપી લાચાર વિદ્યાર્થીઓને તે પછી માન આવી

તે જ શાળાનો, તે પછીના બેત્રણ વર્ષનો આ બનાવ છે તે વખતે મદાયુદ્ધ ચાતુ હતું. બેરિન્ટમની ગ્રિધિતિ દિગ્ગેશ્વરે દુર્બળ થતી હતી આખા દિવસ બેરિન્ટમના બાળકો મારે મદાનુભનિનું મોજુ ફેલાવવા મારે આપણી મગકા જાગરૂત પ્રવલ્ન કરતી હતી એવું બેરિન્ટમ ચિન્ન ગ્રિધીક ફડ શાળાઓમાં મુદ્દા ઉધગાવવાનો પ્રવલ્ન કર્યો હતો પણ એમનીએ બગાળના બાકુગ પ્રાન્તમાં તે જ વખતે ભયકર દુઝાળી ચાલતો હતો. તે શાળાના ઉપવા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓએ આ વખતે બીજું પગક્રમ કર્યું પેના બેરિન્ટમ ફડમાં પેના ભગવાની ના પાડી હેડમાતરે જાનમાં કંચુ કે ભાઈ! આ બધું પોકળ અને અયોગ્ય છે એ તો અમે પણ જાણીએ છીએ પણ લાચાર છીએ ત્યારે વિદ્યાર્થીઓએ જૂજ રકમ એમાં આપી અને નવું જ બાકુગ કડ કાઢયું તે વખતે તો મારી રકમ ગણાય એટલું મોડું આશરે રૂપિયા પચામનું ઉધરાણું થયું પણ 'શાળાના વિદ્યાર્થીઓ અને સ્ટાફ તરફથી' એવું પેપરમાં છપાય તો મગકાને ગજદ્રોહની ગધ આવે એવું એટ મુખ્ય અચાલકને લાગ્યું. એટલે રૂપિયા મોકલ્યા તો ખગ, પણ 'મિત્રો તરફથી'

ખદેખર આ બંને પગક્રમે હતા, કાળ પ્રગ્ન ઉપરની આકૃત વખતે વિદ્યાર્થીઓએ ફડ ઉધગાવવા કે દેશનેતાની છબીવાળી નોટ વાળવી એ અનિગાદ્ય ગણાતું

'અંગ્રેજ લશ્કરે દિવંતું' અગ્રણ કર્યો'

છેક ૧૯૧૯માં પણ આવું જ હતું જનગપ કાપગના કૃત્યોથી દિવંતો ભગુવો અને અમલ્ય વર્ગ મમમમી રૂગો હતો ત્યારે એનો બંદુ આજે પડ્યો મુન્નગન કાલેજમાં પણ પડ્યો હતો. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ હોમરૂલ કે સ્વગાન્ય રિપે જગ મોટેથી વાતો કરવા

માંડી હતી તે વખતે કોલેજના પ્રિન્સિપલ ગેજર્ડસન હતા અકસ્માત્ વાતમા ને વાતમા એમની બેડે વિદ્યાર્થીઓને કઈક નીચેના ભાવની વાતચીત થઈ

‘ હિંદને સ્વરાજ આપવું જ પડશે ’

‘ પણ અફધાનિગ્તાન મારકતે કે ખીજ કાઈ રીતે કાઈ ચડી આવશે તો ? ’

‘ કેમ, અંગ્રેજ લસકર હિંદનું રક્ષણ નહિ કરે ? ’

પેલો વિદ્યાર્થી તદ્દન નિર્દોષ રીતે બોલ્યો હતો. અંગ્રેજો હિંદનું રક્ષણ કરે એમા આપણે શરમાવા જેવું છે એનું તો એને સ્વપ્ને પણ ભાન નહોતું

તે વખતે પ્રિન્સિપલ ગેજર્ડસનના મુખ ઉપર જે હા.. ચની લાગણી પ્રગટ થઈ તે કદી ભૂલી શકાય નહિ એવી હતી.

૧૯૨૦માં પણ

તે પછી ૧૯૨૦મા તિલકમહારાજનું અવમાન થયું હતું તે વખતે ગુજરાત કોલેજમા હતો અસહકારની ભરતીના પ્રથમ મોઝન વર્તમાનપત્રોમા ઉઝાળા મારવા લાગ્યા હતા પણ કોલેજમા ? તે જ વખતે એક દિવસ માટે પણ હડતાળ પાડવી એ જાગી હિંમત બતાવવા જેવું હતું એમ હડતાળ પાડી તો ખરી, પણ કયા મુદ્દા કોલેજની આમપામ છુપાઈ ગયા હતા કે જેથી જો બહુ જણા ગ્રમ્ય તો એમ પણ દાખલ થઈ જઈએ !

મુખ્યમા આથી અલગન વધારે મારુ હતું ખામ કરીને તે વખતના કારેગ થતા ગવર્નર (હાલના વાઇસરોય) લોર્ડ વિલિંગડોને માનપત્ર ન આપવાની ચળવળમા વિદ્યાર્થીઓએ ઠીક ઉત્તાહ બતાવ્યો હતો પણ ગુજરાતમા તો ઉપર લખ્યા મુજબ જ હતું. બમ પાંચપુસ્તકો વાચના, એ જ અમારું ઝમ ખી એ ડલાસના કૃતિહામના વિદ્યાર્થીઓમા તો મામાન્ય જ્ઞાન હોય એમ મનાય, પણ તે સરસામા ગુજરાત કોલેજમા તો એ જ વર્ગમા ‘ હાલ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પ્રમુખ કાણ છે ? ’ એ સવાલનો જવાબ બે ચાર જણને નહોતો આવડ્યો—અને ચૂટણી તગતની થઈ હતી છતાં ! એક ભાઈ તો માત્ર અર્થશાસ્ત્રવિષયક લેખો જ પેપરમા વાચે અને સમાચારના મુખ્ય પાના તરફ નજર પણ ન કરે !

એક ઐતિહાસિક સંવાદ

તે વખતે આખા હિંદના વિદ્યાર્થીનું માનસ કેવું દયાપાત્ર હતું તે, વિદ્યાર્થીઓએ અમદશકર કરવાની તરફણમાં એક હિંદી આગેવાને જે વાતચીત કરી હતી તે ઉપરથી સ્પષ્ટ માલમ પડી આવશે

૧૯૨૧મા હિંદની વગ્તુરિયનિ જેવા આવેલા કાઈઅંગ્રેજે (ધણુ કરીને ઝનક વેગલૂડે) આપણા એક નેતાને (કદાચ લ્યોર્ડ નેસેફ્ટને) પૂછ્યું “ આ તમારો શાળાકોલેજનો બહિષ્કાર એટલે પગ ઉપર કુડાડો મારવો એવું નથી ? ” ત્યારે એમણે જવાબ આપ્યો “ પગખમા ફક્ત સરકારની માલેફી—મર્વોપરિ સત્તા—મગજમા ઠમાવવા માટે જ યુનિયન જેઝને મલામ દગવા બાગ્યાઃ મોળમોળ માર્છલ ચાલવાની દરેક વિદ્યાર્થીને ફગ પાડવામા આની હતી અને એક પણ એવો હિંમતવાળો વિદ્યાર્થી ન તીકલ્યો કે જે આવો ગાડો હુકમ માનવાની ના પાડે તમારી કૅલિજ—ઓન્સર્ફમા આવું શિક્ષણ અપાય છે ખરું ? ”

એ કાન્તિકારી વર્ષ—૧૯૨૨

પછી ૧૯૨૧ ની માલ આવી એ વર્ષ તે વખતના દરેક ભેમવાળા વિદ્યાર્થીને તો

હમેશા યાદ રહેવાનું ખાસ કરીને અમહકાગી યુવાનને તો ત્યારે અને તે પછી કરોડ રૂપિયાનું
કેડ ઉધરાવાતુ ત્યારે વડ઼વર્યની પેલી પકિતઓ

"Bliss was it in that dawn to be alive,

But to be young was very heaven "

(તે વખતે જીવતા હોવું એ જ ધન્ય હતું, પણ યુવાન હોવું તે તો જાણે સ્વર્ગની
મઝા બોગવવી)

આજે કેટલાક સમાજવાદી યુવાનો લાલે એમ કહે કે ગાંધીજી તો પીછે હઠ કરનાર
અથવા મોડરેટ છે કે મૂડીવાદીના માથી છે પણ તેઓ ૧૯૨૧ પહેલાંને અને તે પછીનો
વિદ્યાર્થી, એ બે ચિત્રોનો ખ્યાલ રાખે તો તરત મમજી શકે કે ખરેખર મૂડલાને સજીવન
કરનાર સર નાગાયણ અપારગકર્મના ચીડમા બોલાયેલા શબ્દો 'the miracle worker'
(નદુગર) માયા પાડનાર ગાંધીજી જ છે

'જાળાળના ૧૦૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓએ શાળાડોલેજે છોડી,' એક આખા પાનાના
મથાળાને રોકે એના મોટા અક્ષરોમાં વાચના અમાના યુજગતના વિદ્યાર્થીઓના હૃદયમાં
પણ કંઈકેઈ ચર્ચ થયું હતું અક્ષત ધણાઓને તો સશ્લિષ્ટ આનેશ જ થયો હતો એક
દિવસે આચાર્ય ગિદવાણીજીના હાથમાં યુજગત કોલેજ છોડવા ઇચ્છનાર ૧૫૦ વિદ્યાર્થીઓના
નામોની યાદી મૂકવામાં આવી તેમને લાવબીની વિદાય પણ અપાર્થ પણ પાછળથી કોણ
જાણે શુરે થયું કે એ જા હુ કાઢ્યું તેમ છતાં યુજગત કોલેજના એ 'અનેછ કિલ્લા'માં
મોટામોટા ગાળડા તો પડ્યા જ હતા તે વખતે કોલેજની મામે, હાલ ન્યા દુકાનો ચર્ચ
ચર્ચ થઈ છે ત્યાં, વિદ્યાર્થીઓ ગરુતા હતા કોલેજના મેનાનની હદ અને એ દુકાનો વચ્ચેની
જગ્યામાં વિદ્યાર્થીઓની મશા લાગતી, અને નર્ચડનાંઓના ભાપણો થતા તેનો પ્રભાવ
એટલો જાણે પડતો હતો કે જે રોજન્ટસન ગાહેજને માત્ર એકાદ વગમ પહેલા જ હા...ગની
લાગણી થઈ હતી, તે જ માહેજ એક વળત ભાપણ ચાલગરા આગા ત્યારે તેમના હાથ
પોતાની સિગાર સળગાવતા ધૂનતા હતા એ હુ પામે જ હતો એટલે અપ્ર નેઈ શક્યો હતો

તેનાં પરિણામ

અને એ પ્રચલ ચળવળના પરિણામ, તાત્કાલિક વ્યગત્ય ન મળ્યું છતાં, કાલમતાં
નથી થયા એમ કંઈ નિષ્પક્ષપાતી વિચારક કહી શકે? થોડા વખત પછી ધણાખરા
શાળાડોલેજમાં પાછા દાખલ થઈ ગયા તેમ છતાં જેઓ મક્કમ રહ્યા તેમને માટે
વિદ્યાપીઠ અપાર્થ.

આજે વિદ્યાપીઠની સ્થિતિ કેટલાક કાળજીને લીધે ગમે તેવી હોય, પણ એણે યુજગતમાં
નવો યુગ આપ્યો છે એ નિમશય છે સાહિત્ય, ગજપ્રગણ, સમાજસેવા, મત્તાગ્રહ કે
મંગીત અને ચિત્રકામ જેવી લલિત કળા—દરેકદરેક ક્ષેત્રમાં વિદ્યાપીઠની અને ગાંધીજીની
અમર તજે આપેલાઓએ સુદર કાળો આપ્યો છે અને હલ્લુ આપ્યા કરે છે કેટલાક મગમ
યુવાનોને એ કાન્તિકાગક વર્ષે જ પેના ન્યાં મને જેનો અવિરોધ પચિચ છે એવા બે મિત્રોનો
ટૂક પરિચય અર્ધો આપુ છું

પણ તે જ વખતે હું એમને વિષે લખવાનો છું એમ જાણતા 'તમે માટે વિષે ને
નહિ લખો, તો ખરેખર મારા ઉપર મોટો ઉપકાર થશે', એવું ખરા દિલથી કહેનાર અને

સાચી રીતે મૂંઝી મેવા કળાગ મારા એક નિઃશ્વસી ઇશ્વરભક્ત મિત્રની, કે જેમનાં પત્ની જેતણ વાગ ફરીકરી જેલ જઈ આવ્યા, અને પોતે પણ, ક્ષયની ધાગતી હોય છતા, બારડોચીના મિત્રમમા લાહીના ઝપાટા વેડી જે વર્ષની મખત મગ્ન ભોગવી આવ્યા, એવા બાઈ ઉત્તમચન્ની મૂર્તિ નજરે તરે છે ત્યારે એમ સ્પષ્ટલાગે છે કે આ તો માત્ર વાનગી જ છે

હરિવદનભાઈ

પહેલા તો '૩૦ ની આલમ આબરમની જેલની દોરિષટલમા હું મરડાથી પીડાતો હતો ત્યારે અને પછી '૩૨મા નાશિક જેલમા મારી માથે હતા તેટલો બધો જ વખત મારા કપડા ધોઈ આપનાર મારા જે ગ્રેજ્યુએટ ધોખી તરફ આ ગીને મારી કૃતજ્ઞતા દર્શાવી લઉં.

અતિશય ઉત્માહ અને લાગણીને લીધે એમને વિષે મને મ્મા મહમદઅલી મારે વપરાયેલું વાક્ય 'always on the verge of laughter and tears' (હમેશ અશુ અને હાસ્યની હદ ઉપર) યાદ આવ્યા કરે છે

પોણામે વગ્ગની મખત મગ્ન અને શરૂઆતમા તો નાશિકમા જેને ફટલાક 'ડી' જ્લામ કહેના એવી મગ્ન, ભોગવી આવ્યા પછી એમનું માનગ કેવું હતું ? એ છૂટયા તે વખતે ધણાખરા મત્યાગ્રહીઓ થાકી ગયા હતા છ મહિનાની સગ્ન ભોગવી વગ્સ દોઢ વરસ આરામ લેનાગ ધણા હતા મળવળ પરી ભાગી હતી, પણ તેથી તો બિલકુલ એમને ઝનૂન ચડ્યું પહેલા તો માનવત્મક એ પુત્રે હાલ્લમાથી કૂમળી લાગણીને જોઈ ફરીને દેશવરો દઈ દીધો 'માતાઓના આમુ મ્મરો' એ માત્ર કવિતા જ—એટલે કહ્યપના, અતિશયોક્તિ જ— નથી એનો અનુચય મને એમની બાળતમા થયો તેમજ પોતાની વડીલોપાર્જિત મિલકતને તિલાન્તરિ આપી દીધી કે જેથી માતાના પોપાળની નૈતિક જવાબદારી ઉઠાવવામા રાહત મળે પછી એમની ટૂંકા વખતમા ગાઢ પરિચય પાડવાની શક્તિને લીધે પોતાની માથે, સત્યાગ્રહીના દુકાળના એ જમાનામા પણ, ફરી જેલ જવા મારે માથીઓ પણ મેળવ્યા

એટલામા બિહારમા મકટનિવારણ મારે એમની અમામાન્ય યોગનાશક્તિનો ઉપયોગ થાય મારે ગ્વામી આનંદે તેમને બોલાવ્યા, ત્યારે કિચિન ખાધા જેવું તેમનું મો થયું હતું એમણે તો દસ વર્ષ મારે જેલમા પુગલાની તૈયારી કરી હતી ! તેમા આ અંતરાય કેમ વેડાય ! 'બને તેટલા ઓછા વખત મારે અને ખામ જરૂર હોય તો જ મને બોલાવજો' એમ હરિવદનભાઈએ કહ્યું હતું. છતા બોલાવ્યા, તેથી ગયા તો ખગ પણ 'જોજો, હો ! મે મહિનાના પહેલા અરવાડિયામા માનગમતી પહેચી જ જઈશું,' એમ માથીઓને વચન આપના ગયા

પણ ત્યા તો એમને મારે બીજો ધગતીકપ થયો ! ગાધીજીએ મત્યાગ્રહ જ મોકૂફ ગમ્મ્યો ! શી તે વખતની એમની નિરાશા ! એમના અગત રનેલીઓ જ તે જાણે છે

હવે તો આ વાતને લાગે જણ મહિના થયા હમે એમના કાર્યક્ષેત્ર નવમારીથી તે અડી અમદાવાદમાં આવ્યા હતા એકાએક એમને તાવ આવ્યો એમને મેલેરિયા તાવ ચડી આવે છે ત્યારે ૧૦૪°-૫° સુધી થાય છે આ વખતે પણ તેમ જ થયું. પણ જલાલપુર તાલુકામા ખેડૂત મગ્ગની બેઠક હતી, ત્યા ધણાની ઓગખાણ થાય તો તાલુકામાં કામ થઈ

સકે બમ દાન કચકચાવીને તાવને ધક્કો મારવો કે તાવ ગાથે પણ જતું એમ દેરવ્યું તે દેરવ્યું જ, પછી ભલે 'માતાકેમ આમ મરે.'

દિલ્લિયુગભાઈ

જેને બાળપણના માથી હીએ એવી એની સાથેની મારી મંત્રી ઉપર તો પડે જ દાંકવો લેઈએ. પણ ગાંધીજીની અમર હું જાણુ છું તેવાઓમા જેના ઉપર સૌથી વધારે છે એવાનું કેળાવિત આ લેખમાં પ્રસંગોચિત છે તથા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પણ માર્ય છે તેથી આપુ છું

વિદ્યાર્થી તરીકે એ એટલો શરમાળ અને શાંત હતો કે તેને સારી સાલચક્રગતનું ઇનામ મળ્યું હતું મારી નજરે તો એ ઇનામ નમાલાપણા મારેનું હતું, કાગળ સાળામાં 'મારી વર્તણૂક' એટલે ડાહ્યામરે મો ઉપર માળ પણ ન બેઠે એનો વિદ્યાર્થી

પણ એ જ વિદ્યાર્થી ત્યારે વૈવનના ઊંચા ઉપર પગ મૂકે છે અને ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિમય માત્સ્વિનતાની અગ્ર તણે આવે છે, ત્યારે કેવો થાય છે તે એને હાલ જાણખતા બધા જ જાણે છે 'તમે માગ ત્રિવ જ નહિ પણ પૂન્ય પુરગોની હાગમાળામા હો, 'એવું પ્રમાણુપત્ર કિશોરગાલભાઈ જેવા માધક અને મત્વાગલીએ એને આપ્યું છે એ ઉપરથી જ એના સુદ્ધ કુદનપણાની ખાતરી થાય છે

'ગામડામા જાઓ', 'ગામડામા જાઓ', એવું ગાંધીજીનો તરફથી અને 'એડનેનું અને મનુરોનું મગડન કરો' એવું સુવાન મમાજવાદીઓ તરફથી દાન ફરી મળ ત્યા સુધી બોલાયા કરે છે પણ શરૂમા પ્રેમાભાઈ હોલમા કે બહુબહુ તો વગ્ગના વચરે દિવમે કાર્મ ગામડામાં કે મનુરોની મલાગા ભાવળ ઉપગત બહુ વધારે એ નિશામા નથી થતું એ ગોચનીય બીનાથી ભાગ્યે જ કાર્મ અમળ્યું હતો પણ નિપુણકાર્મએ તો માએમાય નિશ્ચય કર્યો કે જેલમાથી છુટ્યા પછી વિલેપાગલેના કાર્તિના પ્રકાનવાળુ જીવન હોડી ગામડામા જવું અને એને માનજીભાઈ જેવા શાન્ત કામ કરનાર, ખૂબ શ્રદ્ધાવાન, અને શારીરિક અશક્તિ છતા શ્રમજીવી જીવન ગાળવાનો માએ પ્રયત્ન કરનાર માથી પણ મળા તેથી તે આજે દરાડીમા ગ્રામ્યએવાનું કામ કરે છે

'ખાદી અને કાતણ' વિષેની એની 'ધગચ' તો એને જાણખતા બધા જ જાણે છે, પણ ગાંધીજીના ૧૧ મનોનું ખૂબ મત્વનિગથી પાવન કરવાનો દદ પ્રયત્ન કરનાર એના જેવા થોડા હશે, એ બહુ જાણ નહિ જાણતા હોય એણે તો છેક ૧૯૨૮-૨૯ની અન્તેવમનો અનુગરી અંગ્લિ-મરીબાઈ નીકારી છે ગરકારી પોલીસે પણ એના આ મતની કદર કરી અને 'એ તો હાવણીમા જ રહે છે' એમ કહીને એનો દડન કરાવ્યો.

૧૯૨૨ પછી

૧૯૨૧ પછી વિદ્યાપીઠની સીધી અગ્ર નીએ નહિ આવેના વિદ્યાર્થીઓમા પણ એ દિવસ્યાની થોડીધણી કાયમી અમર થઈ જ હતી અવમન, તે મા ૧૫ પાણી ઝોમમાં તે ઝોમમાં જ છેક આજે ૧૯૩૪મા પણ '૩૦ અને '૩૦ની, ૧૯૨૧ની અગ્રવળને કયાયે પાછળ પાડી દે એવી પ્રચલ અગ્રવળ થઈ ગઈ છતા વિદ્યાર્થીઓના તો તે વખતનો જીવનો નજરે પડતો નથી એ ગખેદ જાણવવું લેઈએ. મુગ્ધ દોલેજના એક અખ્યાપકને થોડા વખત ઉપર, એટલે અગ્રવળ ચાલતી હતી ત્યારે આજના દોલેજિવન વિષે પૂછ્યું હતું ત્યારે

એમણે ધણા નિરાશાજનક ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા અલગત, ૧૯૩૦ની લડત પહેલાં ‘મપૂર્ણ સ્વતંત્રતા’ની માગણી, ‘ઇકિલાય ઝિન્દાબાદ’નો જયઘોષ કે ‘માધમન ગો બેક’ના પોકારોમાં વિદ્યાર્થીઓએ મારો ભાગ લેજ્યો હતો. પણ જ્યારે લડત ચાલી અને ખરેખર કામ કરવાનો અને શૈય જતાવવાનો પ્રમગ આવ્યો ત્યારે વિદ્યાર્થીઓનો ફાળો ધણો જ ઓછો હતો તે સ્વીકારવું જ જોઈએ કોલેજ છોડીને જોલમાં જનારા કોઈ નહોતા એમ છેક નહિ, પણ તેમની સખ્યા એટલી જૂજ હતી કે ગણતરીમાં ન લેવાય.

આજનો વિદ્યાર્થી જીવનનું ગાબીર્ય મગજનો નથી એમ દેખાય છે “થિયોસોફિસ્ટો કહે છે તેમ ‘યુવાન નવુ જગત રચશે’ એવું કેટલા વિદ્યાર્થીઓ મનમાં વિચારતા હશે?” એમ મેં જ્યારે એકઠે કોલેજિયનોને પૂછ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું હતું કે ‘જીવન એ મોજમગ્ન કરવા માટે જ છે એમ આજના કોલેજિયનો તો માને છે’ આજના મધ્યમ વર્ગની આવક ઓછી થતી જાય છે છતાં કોલેજિયનો પહેલાં કરતાં સિનેમા, હોટેલ, કપડાની ટાપટી, વગેરે પાછળ ધણો વધારે ખર્ચ કરે છે, એ હકીકત માને આખમિયામણા કરાય એમ નથી યુવાન એટલે નવા વિચાર ધરાવનાર એવું ધણાને થયું છે, અને કેટલીક મામાજિક બાબતમાં આજના કોલેજિયનના વિચાર વધારે આગળપડતા જણાશે પણ યુવાન એટલે સાહસ ખેડનાર, live dangerously (જોખમથી ભરપૂર જીવન જીવો) એ મતને જીવનમાં આચરી જતાવનાર, નવી દુનિયા રચવામાં અતિશય ઉત્સાહથી ઝપલાવનાર, અને તેને માટે પડતી વિપત્તિઓ હસતે મોઢે વેડનાર, એમ કહીએ તો આજના ધણા કોલેજિયનો જીવાન નથી મોજગોખમાં રચાપચ્યા ગંધેવું એ જ એક યૌવનનું લક્ષણ નથી—અને તેમણે ખાસ કરીને હિંદ જેવા કગાલ પરાધીન દેશમાં, એ ખ્યાલ ધણા ઘોડા કોલેજિયનને છે.

આશાનાં લક્ષણો

પણ ‘અમાગ વખતમાં તો આવી બહુ મારુ હતું’ એ વિકૃત માનમના ભોગ મારે નથી થયું આવી ફરિયાદ તો માણસજાત મનજીવમાં આવવા માડી ત્યાગી મોટી ઉમરના માણસો નાનાઓ માટે કર્યા કરે છે તેથી હું પણ વિદ્યાર્થીઓની જૂતકાળની અને આજની ભૂલો કરતાં તેમનું ઉજ્જવળ ભવિષ્ય જોવાનું વધારે પસંદ કરું છું, એ ભવિષ્યના લક્ષણો દેખાય છે ખગ ?

પ્રથમ તો કોઈ પણ મદ્દાન ગળવળનું જગ પણ ગ્યાથી પરિણામ આવતું નથી, એમ માનવું તદ્દન ભૂલભરેલું છે ગૂંજરાન વિદ્યાપીઠમાં જ નહિ પણ ગુજરાત કોલેજમાં પણ પહેલાના વખતમાં ધણાખરા વિદ્યાર્થીઓમાં જે ખીક હતી તે તો જાણે કાનમની ગઈ છે એમ જ દહેવાય ‘૨૧ અને ‘૩૦ ના વચગાળામાં એક એવો બનાવ ગુજરાત કોલેજમાં બન્યો હતો કે જે ઉપગની વાતને ટેકા આપે છે ભાઈ રેહિત મહેતા અને ખીજઓની આગેવાની નીચે જ્યારે ગુજરાત કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ હડતાળ પાડી અને તેનો મફત અંત આણ્યો એ અગે પેપરમાં વાચ્યું ત્યારે અમને ખૂબ આનંદ થયો હતો તે વખતે અમને ૨૫૭૯ લાગ્યું હતું કે હવેનો કોલેજિયન અમાગ વખતની માફક માત્ર પાંચપુસ્તકનો કોડો રહ્યો નથી.

અને ‘૩૦ અને ‘૩૨ ની પ્રચંડ ચળવળમાં જોકે વિદ્યાર્થીઓએ બહુ કગાલ ભાગ લેજ્યો છે, તોપણ પહેલા કરતાં એ વધારે નીડર તો થયો જ છે ભલે આજે એનામાં એદરકારીકરી વિલામિના દેખાય, પણ એનામાં સ્વમાન આવ્યું છે એ નિશક છે.

વળી આવા વિલાસી વાતાવરણમાં પણ જોમની દેશદાઝ તત્વલત રહી છે તેઓ તો વિરોધી વાતાવરણની મામે ઝધડીને એ દેશદાઝ ઝળવવી રહ્યા છે તેથી તેઓ ખરેખર તીવ્ર ઇચ્છાશક્તિના, મદાય ઉત્સાહવાળા દેખાય છે, અને મમાજ્ઞમા કષ્ટકે દેગ્ધાર કરી નાખવો, કષ્ટકે સુધારો કરવો કે બળવો કરવો એવી વૃત્તિવાળા નજરે પડે છે ભલે એમના વર્તનમા કેટલીક વખતે નિશાબૂલ હોય, પણ ત્યા ગતિ છે ત્યાં જ નિશાબૂલ થયોનો સભવ છે, અને ત્યા જ માચી દિશાએ જવાના પ્રયત્નનો મગ્ધ છે ચેતનહીન જડતા માટે દિશા-બૂલનો સભવ જ નથી આમ વિરોધી વાતાવરણમા મક્કમ ગહેલા હોવાથી આવા યુવાનો યણુખગ મહામભાના અતિમ પક્ષના હોય છે, મમાજ્ઞવાદી થાય છે આ બાબતમા ભાઈ નીરુ દેમાઈનું નામ એક દષ્ટાન્ત તરીકે આપુ છું આટલી નાની ઉંમરે આટલું કામ ઉપાડી લેનાર અને છતા હમેશ હમતુ મો ગખનાર એમના જેવા યુવાનને જોઈ ભવિષ્ય માટે આશા ઉદ્ભવે છે

તે ઉપગત રાજકાગણનો નિયમ બાનૂએ મૂકીએ તો સમાજસુધારામા તો પહેલાં કરતા હીક પ્રગતિ થઈ લાગે છે કેટલાક માચી રીતે ક્રાન્તિકારક લગતો પણ થયા છે શારીરિક કેળવણી તરફની આપણી અક્ષમ્ય બેદગારી પણ ઓછી થઈ છે ગમે નો ધર્મ પ્રત્યેની મામાન્ય બેદગારીને લીધે કે બીજા ટાઈ કાગણુગર, પણ એટલું તો ખરું જ છે કે આજનો કોલેજિયન અસ્પૃશ્યતામા માનતો નથી, અને હિંદુ કે મુસ્લિમ વિદ્યાર્થીમા ધર્માધના ધણી ઓછી છે

તો પછી શા માટે નિગરા થવું ? શા માટે એમ કહેવું કે જૂની અમરવાળા વિદ્યાર્થીઓએ જે કુર્મું તેવું અને તેનાથી અડિયાતુ હવે નહિ થાય ? આજના વિદ્યાર્થીઓની પ્રિમાસનામા, તેની બેદગારીમા પણ અસતોપના બીજ તો પડેલા જ છે અને વધતી જતી આર્થિક સક્રિયતા તેને પોગે છે, તેથી કાલે એ જ વિદ્યાર્થી લાગ આવના યાદોગ દરીને ઝપવાવગે એવી આશા ગખવી શુ બર્થ છે ?

નહિ રે ભૂલું

તનમુખ

તારી દેવી જ્યોતિ એક દીઠી હવે હું નહિ રે ભૂલું;
હું તો બૂલીશ સર્વ દોષ તારા છતાં હું નહિ રે ભૂલું;
તારી જ્યોતિના તેજ રૂપાળા હવે હું નહિ રે ભૂલું,
તારી દેવી.

તેને સ્મરણને ગોળ મૂકી રાખુ હવે હું નહિ રે ભૂલું;
તેને હૃદયમદિગિયે રથાપુ હવે હું નહિ રે ભૂલું;
તેને ભિમિ અમૃતે ઉલ્લળું હવે હું નહિ રે ભૂલું;
તારી દેવી.

હું તો પ્રણ પાસે એક માણું હવે હું નહિ રે ભૂલું;
તેની જ્યોતિ છવનાન્તેય પૂણું હવે હું નહિ રે ભૂલું

ચર્ચાપત્ર

૨૧ ૨૧ 'પ્રસ્થાન' તંત્રીની સેવામાં

વિ વિ જે “માગશર” અંગના વિચારવ્યક્તમણુમાં આપ અમદાવાદમાં એક નવી આર્સ કોલેજની જરૂર વિશે ચર્ચા કરે છે, તેમા એક દલીલ એવી કરે છે કે યુજનશાને પોતાની યુનિવર્સિટીની અગત્ય છે અને “આખી યુનિવર્સિટીના ખીજ તરીકે આર્સ કોલેજ જ કામ” આપી શકે

યુનિવર્સિટીના આયોજનનો વિચાર ઉપાડતા મૌથી પ્રથમ વિચાર કરવો ઉચિત અને માટે ફેટલી અને કેવી ભૂમિ નોઈ એ તે અશતો.

ફેટલી ભૂમિ ?—એનો જવાબ ચોરસ માણેલોની મખ્યા વડે જ દેવો ઘટે—ચીધાની સખ્યાએ નહી, એવું મોટા માપનુ એ નિશાન છે

કેવી જમીન ?—એમા કાતી હકૂમત તલેની એ અગ પણુ આવી જામ પ્ષિટિશ અને દેશી ગાંત્ય બનેની હકૂમત તલેની જમીન એકદી મેળવીને પ્રદેશ મેળવવામાં આવે તો યુનિવર્સિટી પોતે પોતાની જ હકૂમતવાળુ ન્હાનુ ગાંધી યર્ષ રાષે બેશક આવેલામ સત્તાને અધીન તો એમાં એક કે અનેક આખા ગામડાનો અમાત્રેશ પણુ થાય, જે ગામડા પ્ષિટિશ કે દેશી ગાંત્યની હકૂમત તલેથી નીકળી જઈ યુનિવર્સિટી-ગાંધીની હકૂમત તલે આવે

કેવી જમીન ?—એમા થોડો દગિયાઝાડો, થોડો નદીકાંઠો અને ખીજ મળીને થતો પ્રદેશ હોય તો તેમા પૂરતુ વૈવિધ્ય આવે કુમરાઉ પ્રદેશ પણુ નોઈ એ એમ ઉમે-તો નથી, કેમકે અમદાવાદથી નજીક એ લક્ષણને વળગીને જ આ ચર્ચા ચાલે છે

પણુ “નજીક” એટલે શું ? આ યુગ મોટર-સારીઓનો બેસી ગયો છે અને ખીજ દાયકામા એયરોપ્લેનોનો પણુ બને એવો મલત્ર દેખાય છે મોટર-સારી યુગ એટલે વીજ-પચીશ માધ્યમનુ છેટું=કલાકનુ જ છેટું. એયરોપ્લેન યુગ એટલે પચાસગાક માધ્યમનુ છેટું=કલાકનુ જ છેટું

અમદાવાદ ! અમદાવાદ ! અમદાવાદ ! શું ગોખ્યા કરે છે ? બધિયાગ પોજ અને કિલ્લા માલુલા મગળે જ ચોળના ઘડવા બેએ તેવાને સહુચિત મધ્યકાલીન બેલગ્નેડીના યુગના મગળે કહિયે, તે ગાળ નથી દેતા, કેવળ સત્ય વર્ણન કયિયે છિયે એ મધ્યકાલીન મગળ છાડો મોટર યુગ એયરોપ્લેન યુગના માનસ વડે જ જે કાઈ ચોળના વિચારવી ઘડવી હોય તે વિચારો ઘડો. અમદાવાદ મધ્યમિદુથી પચાસગાક માધ્યમનુ વર્તુલ દોરે અને વર્તુલમા જેટલી બોલ આવે તે બધી જ અમદાવાદ છે, એ મિદ્ધાનતે પાયા નાખીને ઇમારત અણો.

આમ કરતા જમીન મેળવવાની ચાપણુના કદમા આમમાન-જમીનનો ફેર પડી જવાનો એટલું પણ અમદાવાદી વિદ્યોત્તેજના વાજનારા ધનાઢ્યોને સ્પષ્ટ સંજ્ઞામાં અને જાનના પડા ધૂણી જોડે એવે મોટા નિનાદે કહેવું પડે ખરૂં ! એવા અમદાવાદીઓ કરતા તો પેલો કાઠિયાવાડી મહારાગ વધારે અર્વાચીન માનમનો, જે નવી નવી યોજના લાવતા લાવના-મેવકાને નહેતો નહેતો કે મહારી ગજધાનિમાં એ યોજના આરમ્ભો તો પૈમા આપુ, પણ આમ કહેતો જે મહાગ રાજ્યની હદમાં કોઈ પણ ઠેકાણે ત્હમે આરભ કરવા ચાહો તો પૈસા આપુ વારુ હાલ તો એક આર્ટ્સ કોલેજની જ વાત છે ને ?

એ અહ્ય યોજના વિષે ચાર મહત્ત્વના મુદ્દા ચર્ચા માટે ત્હમારા વાચકો આગળ ધગ્વાની રમ લઉં છું

(ક) મોટા ગસ્તા ઉપર કે મોટા ગસ્તો થઈ શકે એવું સ્થાન અમદાવાદથી દશેક માઇલ છેડું હોય, એવું પસંદ કરતા લાલ વધારે ધણા વધારે નથી જોવામાં આવતા ?

(ઘ) આર્ટ્સ કોલેજ મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓ માટે પરંતુ પ્રથમથી જ આવી છૂટ માથે કે જેટલી સ્ત્રીઓ દાખલ થાય તેટલા પુરુષ વિદ્યાર્થીઓ પણ દાખલ કરવાના—એવું બધાગણુ ગમવાના લાલ વધારે ધણા વધારે નથી જોવામાં આવતા ?

(ગ) પ્રોફેસરો આસિસ્ટન્ટો ડેમન્સ્ટ્રેટરો ઝમરત રમતગમત મગીત આદિના શિક્ષકો તમામ ગુજરાતી જ જોઈએ—એવું નિરપવાદ બધાગણુ પ્રથમથી ગમવાના લાલ વધારે ધણા વધારે નથી જોવામાં આવતા ?

(ઘ) સ્ત્રીવિદ્યાર્થી કે પુરુષ જે કોઈને સ્વીકારાય તે ગુજરાતી માતૃભાષા હોય તેને જ સ્વીકારાય—એવું નિરપવાદ બધાગણુ પ્રથમથી ગમવાના લાલ વધારે ધણા વધારે નથી જોવામાં આવતા ?

પુખ્ત વિચાર કરશે પ્રોફેસરો આદિની જગ્યા માટે થોડા લાયક માણુમ (મા સ્વીકારે એવી લાયકીવાળા માણુમ)નો પ્રથમથી જ વિચાર કરશે આ માણુમો મળશે અને તેમને હાથે જભી કરવાની સરચાની યોજના વિચારણ દષ્ટિની હશે, તો દ્રવ્ય જમીન આદિ સામગ્રી મેળવવાનું પણ મહેલું પડશે

૨૫-૧૨-૩૪ વડોદરા

બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

તા. ૬. ૬ તો ધારુ છું કે અમદાવાદે ઇન્સ્ટિટ્યુટ મોટા પાયા પર રચી છે તો તેથી ઉપયુ પગથિયું મેડિકલ કોલેજનું ગણાય, અને લૅૉ કોલેજ પોતાની જમીન મકાન આદિ મેળવવામાં છે તો પ્રમુખીય આર્ટ્સ કોલેજની મરચા હાલ તુર્તમાં ઉપજનવો કે થોડા વર્ષ પછી, એ મુદ્દો એટલો મોટો નથી, આ બેના મેળમાં જ એ ત્રીજી સરચા પણ ચચવામાં આવે એ મુદ્દો વધારે મોટો છે ગુજરાતીઓની પ્રવૃત્તિઓમાં એક અપલક્ષણુ ધણું સામાન્ય પણ છે, પહેલાથી ચાલુ આવે છે અને હજી તો ઓછું ચર્તું નવો દેખાતું ગુજરાતીઓ ન્હાની ન્હાની છટ્ટી છટ્ટી સસ્થાઓ કરી મરે છે અને એકદર પ્રયામોનો દશાશ લાલ પણ મેળવી શકતા નથી એક મોટી યોજના લક્ષમાં રાખીને તે ઉપજવવી શકાય તેરી શરુવાત લલે છટ્ટી છટ્ટી ન્હાની મંચાઓ વડે થાય, પરંતુ એમાંની બેચા કુટી આવતા તેમના એકીકરણુ મગફન કે ફેડરેશન દાગ મૂળ યોજનાની મોટી આખી પ્રગવ્યાપી મંચાને ઉપજવવી, એ કલા ગુજરાતી નાયકોને હજી લગણુ તો સુમાધ્ય ચમેલી જણાતી નથી.

બ. ઠ. ઠાકોર

આ પણાં પ્રચલિત પચાગો અહ્યાધવની સાગણીઓ પ્રમાણે ગ્યાય છે ગણેય કેમકે દેવજે તે અય ઈ સ ૧૫૨૦ના અરમામા તે વખતના સ્પષ્ટ અહમાન મુગ્ય રચ્યો હતો પણ ત્યારપછીના ૪૦૦ વર્ષમા થયેલી નવી સાસ્ત્રીય સૂક્ષ્મ ગણનરી મુગ્ય તેની માગણીઓ ઉપરથી ઉપગમેલા હાલનાં અહમાનોમા કેટલોડેરે માલુમ પડે છે હાલની દમ્યમાન ગ્રહોની સ્થિતિમા તેમજ તેમના અસ્તોત્યના મમયમા થોડાક દિવસનો ફેર આવે છે વર્ણા ગ્રહોમા તો ક્લાકોનો ફેર પડે છે તે જણીતી વાત છે તેથી આપણી ખગોળની માગણીઓ નવેમગ્યી છેત્વી શોધો મુગ્ય અને હાલના દસ્ય અહમાન મુગ્ય ગ્યવાની જરૂર છે આ કામ ભાઈ હરિહરે ઉપાડી લઈને મુગ્યરાત ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે તેમણે વર્ષો મુધી પાશ્ચાત્ય રીનિઓનો અભ્યાસ કરી તેમને આપણી રીતિઓ સાથે મરખાવી મુગ્યનીમા નવી સારણીઓ અને ગણિતની પદ્ધતિઓ ઉતારવી શરૂ કરી છે આના પ્રાગલ-કપે છેત્લા આઠ વર્ષથી તેમણે મી દૃષ્ટાગમ ભટ્ટની મદદથી પ્રત્યક્ષ પચાગ કાઢવા માંડ્યું હતુ. તેણે વિદ્વાનોની આગી પ્રશમા મેળવી હતી હવે તેમણે આગળ વધી આ ‘સૂર્યગણિત’ મુગ્યન મમક્ષ પહેલા મણુઝરપે મૂકુ કર્યું છે

આમુ પચાગો નિગ્યન પદ્ધતિ ઉપર ગ્યવામા આવે છે ભાઈ હરિહરે માયન પદ્ધતિ સ્વીકારી છે નિરયન પદ્ધતિના આગ્રહીઓ દક્ષીણ કરે છે કે તેમાની રાશિઓ આકાશમા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણે મગો મટે છે પણ આ વાન સમૂર્ણ રીને સત્ય કાગની નથી કાગણુ ખગોળમાં ગણનરી મોટો મર્યાઆત ય્યા મ્યાનથી ડગવી, મેપાગર્ભગિદુ કોને ગણુવુ, તે નિગ્યનમા ચોક્કમ થતુ નથી દરવર્ષે પડાવા વિરંગા અવનાશના વધાગવામા આવે છે. ત્યારે હાલની સૂક્ષ્મ ગણતરીથી માલુમ પડ્યું છે કે અવનાશ પના વિરંગા થાય. આ મુગ્ય આ ફેર પ્રતિવર્ષ વધતો જાય છે

માયનવાદીઓ વગનગણનને જ મેપારભ ગણે છે વસનમપાન આકાશમા કાન્તિ-વૃત્ત ઉપર ચિય નથી પણ દરવર્ષે ઉપર ક્યુ તેમ પના વિરંગા પશ્ચિમ તરફ પાછો ફરે છે એટલે તાગઓ માથે તો તેનો મેગ મળે જ નહિ પણ માયનવાદીઓ તો તાગતમક નહિ અંશાતમક ગણિયો ગણે છે, અને વમતર્મપાતને ચોક્કસ વગળી મટે છે એટલે ગણનરી ચોક્કમ અને સદમ આવે છે, ભાઈ હરિહરે માયન પદ્ધતિ સ્વીકારી છે, પણ બધા નિગ્યન પસોના અવનાશ લઈને માયન ગણિતનો મેગ નિગ્યન ગણિત માથે માધવા પ્રયન કર્યો છે. અહ્યાધવનીઓ આ વાતને કેટલે દરજ્જે સ્વીકારે છે તે એક પ્રશ્ન છે

‘સૂર્યગણિત’ અમે અને તેટલુ અમારી શક્તિ મુગ્ય તપાસ્યું છે અને પગિણામે અમને આ પુનઃનુ ગણિત થતુ જ ચોક્કમ લાગ્યું છે. તેમા ભાગ્યે જ થોડીક મેકાનો ફેર આવે

છે વળી આ પુસ્તકમાં કલાક અને મિનિટોમાં ગણિત આપ્યું છે તે આ જમાનામાં હવે એક આવકારલાયક સુધારો છે, અને તે ઘણી મહેનતનો અર્થાવ કરે છે

બહુ જ કાળજીથી ગણિત કરી જિજ્ઞાસુને સમજ પડે તેવી રીતે તેની ગોઠવણ ઉત્તરોત્તર લેખોદ્ધાર કરવામાં આવી છે, અને છેવટે બધા ગણિતનો સાર આપીને તે રીત સમજાવવા માટે જોગવાઈ કરી આપી છે લખાણની શૈલી ઘણી જ શાસ્ત્રીય પણ વિવચના પ્રમાણમાં સરલ છે

ત્રીસમે પાને છાયાક પક્ષની વાર્ષિક અવનગતિ ૫૦૧૧ વિક્રાળા બતાવી છે તે ૫૮૧૧ નોઈએ, પણ એ ફક્ત છાપની ભૂલ છે, કારણ કે તેની નીચેના હિમાબોમાં બધે ૫૮૧૧ વિકલા ગણી છે

લેખાંક ૨૭ માં ક્ષતિકન્દ્રચુતિ ૦૦૧૬૭૫૧૦૪ છે એમ કહ્યું છે તેની માથે આટલા ત્રિજ્યાકસ=૦૧૬૭૫૧૦૪x૫૭.૨૬૫૭૮ અંશ થાય એટલું સમજાવ્યું હોય તો કાંઈક વધુ સ્પષ્ટ થાય

લેખાંક ૨૮મા ૩૪૫૭૦૦૦૦૦૦૪૧૮ ને બદલે ૨x૦૦૦૦૦૦૦૪૧૮ x ૫૭.૨૬૫૭૮ નોઈએ આ ફક્ત શરતચૂક છે

૫૦મે પાને તિથિસરકાર વધારે મુદ્દમ કરીને મૂક્યા હોત તો સારું, નોકે તેમાં ૧ વિકલાના પાચમા ભાગ ડગતા વધારે ફરક નથી

ત્રીજ-બાગશના ૧૪૪ મુદ્દલોદોષ છે, ૧૦૪ નોઈએ

૬૧મે પાને શકિ ૧૬૦૩, ૧૭૪૪ અને ૧૮૮૫મા વધારાના અધિક ભાગ આપાઠની જગાએ આશ્વિન નોઈએ એમ અમારું માનવું છે તેમજ ક્ષય માસ ૧૬૦૩મા નહિ પણ ૧૬૦૪મા નોઈએ પણ પુસ્તકની રચનાના પ્રમાણમાં આ બધી નજીવી ભૂલો લાગે છે

લેખકે ગણિતનો આરભકાળ ઈ સ ૧૬૦૧ની જન્મસુઆરીની ૧ લી તારીખની શરૂઆતની મધગતનો લીધો છે તે ગણતરીની સગળના મઠિ છે પણ સાથેસાથે નો ઈ મ ૧૬૩૪ થી થોડાક વર્ષ સુધીનો મેપારલનો ચોક્કમ મગય આપ્યો હોત અને પછી સૂર્યની ગતિનો દૈનિક કોઠો એક વર્ષ માટેનો આપ્યો હોત તો સાધારણ ગણતરી કળાગને કાંઈક તાત્કાલિક મગલતા થાત

આવા પુસ્તકો લખવામાં જે જ્ઞાન, જિંડો અભ્યાસ, ખત અને શ્રમની જરૂર છે તે ગ લાઈ હરિહરમાં છે અને તે નો આ તેમનું ખગોળગણિતનું કામ તેમની યોજના અને ઇચ્છા પ્રમાણે પૂર્ણ કરશે તો ગુજરાતમાં એક કાયમનો વારસો મૂકી જશે કારણકે છેલ્લા ૪૦૦ વર્ષમાં આવું પુસ્તક હજુ લખાયું નથી આ પુસ્તકે ગુજરાતી ભાષામાં એક અમૂલ્ય શાસ્ત્રીય ગ્રંથનો ઉમેરો કર્યો છે તેની અંદગની ગણતરીઓ બહુ જ ચોક્કસ છે તે મગધી તો જગાય રાકા નથી નો તેનો ઉપયોગ પચાગકારો કરે તો તે તેમના સૂર્યગણિતમાં જરૂર ઘણી સક્ષમતા લાની શકે દરેકદરેક ખગોળ અને જ્યોતિષના અભ્યાસીને આ પુસ્તક અનિવાર્ય છે એમ કહીએ તો વાસ્તવિક ગણારો પુસ્તકનું મૂલ્ય આઠ આના તેમાં લીધેલા શ્રમના પ્રમાણમાં ઘણું જ નજીવી છે, આશા છે કે ગુજરાત તેમના આ પ્રયાસને જરૂર ઉત્તેજન આપશે

લોકચર્યા

અખિલભારત હરિજનસંઘ

પરીક્ષિતલાલ મજમુદાર

ઈ. સ. ૧૯૩૨ના પૂ. ગાંધીજીના સપ્ટેમ્બર માસના ઐતિહાસિક ઉપવાસ પછી તેમની પ્રેરણાથી ૫ માસનીજીના પ્રમુખપણા નીચે મુખ્યમંત્રી એક મોટી જાહેરમલા મળી, અને તેમા અખિલહિંદ હરિજન સેવકમંડળની સ્થાપના કરવાનો અને શ્રી. ધનસ્યામદાસ ખીંગલા તથા શ્રી અમૃતલાલ વિ હક્કરને અનુક્રમે પ્રમુખ તથા મંત્રી તરીકે નીમવાનો ઠરાવ થયો. આ ઠરાવને આધારે શ્રી હક્કરબાપાએ દિલ્હીમા પોતાનું ચાલુ નાખીને આખા હિંદુસ્તાનમા (દેશી ગત્ય સહિત) જુદાજુદા પ્રાતિક હરિજન મંડળો સ્થાપ્યા છે. આ પ્રવૃત્તિ કેવા વેગથી ચાલે છે તેનું અવલોકન કરવા, તેના વેગને નવી દિશા આપવા વિચારવા, અને બધાના વિચારોની આપલે કરવા જુદાજુદા પ્રાતિક હરિજન મંડળોના પ્રમુખો અને મંત્રીઓ એક મધ્યમ્ય સ્થળે ભેગા મળે છે. મામાન્ય રીતે આવી સભાઓ વર્ષમાં બે વાર મળે છે. પૂ. ગાંધીજીની મગવડ ખાતર આ મલા પૂ. ગાંધીજીનો મુકામ ત્યાં હોય ત્યાં તે ગામે મળે છે. ઉલ્લી પાચમી સભા ગઈ નાતાલમા દિલ્હીમા મળી ગઈ. બે વર્ષના ગાળામા શ્રી હક્કરબાપાએ આસાસથી માડોને સિંધ સુધીમા અને પંજાબથી માંડીને મલખાર અને તામિલનાડુ સુધીમા ઠેરઠેર ફરીને મયો સ્થાપ્યા, અને બધું કામ એક-ધારું જ્યવસ્થિત એકલે હાથે કરી દીધું તેને માટે સૌ કોઈ તેગની કાર્યક્ષતાની પ્રશંસા કરે છે, અને ઉપર વર્ણવેલી સરહદમાથી બધા ભાગોના પ્રમુખ કે મંત્રીઓની હાજરી આ વસ્તુની સાક્ષી પૂરે છે. વળી આટલા દૂર સમયમા પણ દેશમાંથી ચુનંદા કાર્યકર્તાઓ આ કામને માટે મેળવી શકાયા છે, તે વસ્તુ પણ આ પ્રવૃત્તિનું ઉત્ત્તરવળ ભાગી સ્વયં છે. ઉલ્લી દિલ્હી સભામા જુદાજુદા પ્રાતના પ્રતિનિધીઓ તરીકે (૧) શ્રી મતીશચંદ્ર દાસ-ગુપ્તા—ખાદી પ્રતિધાનવાળા (બાળ), (૨) શ્રી રામનાગાયણ મોધરી (અમરે-રજપૂતાના), (૩) શ્રી પરમેશ્વરન પિલાઈ (કામીન ત્રાવણકોર), (૪) શ્રી દુર્ગાબાઈ ન્તેપી (મધ્ય પ્રાત), (૫) ભલ્લચારી રામચંદ્ર (માછસોર રાજ્ય), અને (૬) મિત્રીમ બીજલાલ નેહરુ (પંજાબ) વગેરેની હાજરી ખ્યાન ખેંચનારી હતી.

બીજી બધી આગલી મલાઓ કરતા આ મલા માટે પૂ. ગાંધીજીએ ધળો વખત આ કામ માટે આપ્યો. હરિજનમંદળનું કામથી બધાગણ ધડવાનો પ્રશ્ન દોઢ વર્ષથી ચર્ચાતા હતા, તે બાબત તેમણે (મોટી ગતિ સુધી ખેસીને) એક રાત્રિમા બધારણ તૈયાર કરી આપ્યું, અને તેની ચર્ચામા ભાગદ રાહ હલાક સુધી ખેસીને તેને પસાડ કરાવ્યું. આ બેકકની વિશિષ્ટતાઓ ખામ નીચે પ્રમાણે લાગી.

(૧) હરિજન બાળકો માટે દિલ્હીમા એક આદર્શ ઉદ્યોગશૈલીની સ્થાપના,

(૨) હરિજન સેવાની પ્રવૃત્તિને કામથી સ્વરૂપ આપવા આજીવન કાર્યકર્તાઓ મેળવવાની યોજના, અને

(૩) હરિજન મંથન બધારણ સ્થાયી છે

૧ હરિજન સેવકમંથન મુખ્ય દક્ષત દિલ્હીમાં છે, અને શ્રી ખીરલાનુ પણ વર્ષના ધણા વખતનું નિવાસસ્થાન દિલ્હી હોઈ તેમણે પોતાના મોટા ભાગના ખર્ચે એક હરિજન ઉદ્યોગગૃહની સ્થાપના કરવા વિચાર્યું છે તેમણે ૩૧ ત્રીમ હજારની કિંમતે દિલ્હીમાં મિલિત-લાઈન્સની બહાર જમીન ખરીદીને, મંથને તે ભેટ આપી છે, અને ચાંમડા ફળવવાની ક્રિયાને પ્રધાનપદ આપી શકાય તે રીતે એક મોટું ઉદ્યોગગૃહ સ્થાપવાની, તેને અગે છાત્રાલય કરવાની યોજના મંજૂર કરાવી છે ૫ ગાંધીજીએ આ મકાનનો પાયો નાખીને તેને પોતાના આશીર્વાદ આપ્યા છે

૨ દેશમાં આશીર્વાદ હરિજનપ્રવૃત્તિએ દરેક પ્રાંતમાં જુદાજુદા પ્રકારે કાયમી સ્વરૂપ પકડ્યું છે ખાસ કરીને ધણા સ્થળોએ મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ આશ્રમ સ્થાપીને હરિજન બાળક અને બાળિકાઓની ફળવણી માટે પ્રબંધ કરી ગયા છે હરિજનવાસોની આગમી સર્વજન કાર્યકર્તાઓના રહેઠાણો—એટલે settlements—પણ સ્થાપાયા છે અમદાવાદમાં શ્રી અનસયાબહેને સ્થાપ્યું છે એવું કન્યાગૃહ અપવાદ તરીકે ગણાતું, તેને બદલે દરેક પ્રાંતમાં આવા હરિજન કન્યાગૃહો સ્થાપવા માડ્યા છે માધ્યમિક અને ડોલેજની ફળવણી માટે છાત્રાલયો સ્થાપાયા છે, અને પ્રાથમિક ફળવણી આપવા માટે વિદ્યાર્થીઓનો ભોજનખર્ચ માથે ન પડે તેવા અભ્યાસગૃહો પણ હરિજન બાળકો માટે સ્થાપવા માડ્યા છે આ બધી પ્રવૃત્તિને કાયમી સ્વરૂપ આપવાને માટે કેટલાક સંબંધોના આશ્રયથી મધ્યસ્થ મથે એક ‘આજીવન સંબંધોનું મડળ’ હરિજન સેવકમંથને અધીન સ્થાપવા ઠરાવ્યું છે આ મડળ પ્રાંતવાર ચુનઠા કાર્યકર્તાઓને પોતાનામાં જોડશે, અને તેની દ્વારા મુખ્ય મથનીએ કામ કરશે

હરિજન સંધના બધારણને સુગોષિત (incorporative) બનાવવાને બદલે પૂ. ગાંધીજીએ તેને વ્યાવહારિક બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, અને ફક્ત મોટા નામો ખાતર સરચાએને જોલાવતા ગૃહસ્થોનું વ્યક્તિત્વ અલગ કરીને કાર્યકર્તાઓને આગળ સ્થાન આપવાનું અને સંધોના સચાલનમાં કડક નિયમન દાખલ કરવાનું સૂચવ્યું છે દાખલા તરીકે (૧) મંથના સંબંધો પૈકી કોઈ પણ ગૃહસ્થ ખામ કારણ સિવાય લાગલાગટ તણ મલામથી ગેરદાનગ રહે તો તેમનું નામ આપમેળે કમી થઈ જાય, (૨) જે કોઈ પ્રાંતિક કે જિલ્લાનો મથ હિમાબ કે હેવાલ પૂરા પાડવામાં અથવા સૂચનાઓનો અમલ કરવામાં જરા પણ બીજાથ બતાવે તો તેને કમી કરવા, અને (૩) જે કોઈ જિલ્લામાં સંધો બ્યવસ્થિત કામ ન કરતા હોય, તેમને જિલ્લાના અગ્રી તરીકે મિટાવી દઈને એજન્ટની મારફતે કામ લેવું આ ઉપગત ગાંધીજી હરિજન પર્સોનલને આધારે એકઠી થયેલી આશરે આકે લાખની રકમને મધ્યસ્થ સંધમાં જમા રાખવામાં આવી છે, અને દરેક પ્રાંતની સ્થાનિક પરિસ્થિતિને ખ્યાલમાં લઈને તે તે પ્રાંતના મંત્રીની હાજરીમાં બનાવેલા અંદાજો પ્રમાણે ખર્ચ કરવાની મગલ અપાઈ છે

આટલી ભારે જોખમદારી અદા કરવાને માટે શ્રી હક્કરબાપાએ પોતાના મદદનીશ તરીકે કામ કરતા શ્રી અધ્યાપક મલકાનીને સહગતીનું સ્થાન આપવા, અને તેમને બનેને સલાહ આપવા એક કાર્યવાહક સમિતિ નીમવા ભલામણ કરી

બધા પ્રાંતના પ્રતિનિધિઓ એકબીજાને આ સત્તાનો વિભાગ નહિ કરવા, અને પોતાની પાસે ગણવા, એટલે શ્રી હક્કરબાપામાં સૌનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે એમ જાહેર

કરવા આગ્રહ કરતા હતા, અને શ્રી, ક્રિષ્ણાપાત્રી કાર્યવાહક મલાતી માગણી નામજૂ કરી આખરે પૂ ગાંધીજીએ એક એવી ક્ષમ બધાગણમાં ઉમેરી આપી જેથી પ્રમુખ અને મંત્રી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે એક મલાહકારક મંડળ અને નીમી લે આ રીતે અને મનનુ મમાધાન થયું, અને છેવટે પૂ ગાંધીજીએ હરિજન પ્રવૃત્તિના મઅધમાં તેમનું હૃદય કાવચુ તેમના શબ્દો અતરમાં ઉતાવવાનું અથવા તેનો લાવ રીતમગ ગોડવવાનું મારે માટે અસક્ય છે પણ તેમનું કહેવાનું તાત્પર્ય એ હતું કે હરિજનપ્રવૃત્તિ કદત જન્મની અપૃથ્વતા ટાળવાના પ્રયત્નમાં મમાઈ જતી નથી, પણ સમાજમાં ગેહલી ઊંચનીચની લાવનાનો નાશ, એ જ તેનું લક્ષ્ય છે, અને આ વસ્તુ લગવદ્ગીતામાં વર્ણવેલી હિંદુધર્મની વ્યાખ્યામાં આવી જાય છે આવી જાતના હિંદુધર્મના ગ્દ્ધણને માટે પોતે મતન ચિંતન કરી ગ્લા છે હરિજન ઉદ્યોગગૃહનો પાયો નાખના તેમણે ઉચ્ચારેલા શબ્દો નીચે પ્રમાણે હતા

“..મને આગમ લેવાનું કહેવામાં આવે છે આગમ કેતે ન ગમે? મને પણ તે પ્રિય છે પણ માગ હૃદયમાં આજે બળતગ યઈ ગેહલી છે, અને તેથી મને આગમ કેમ પાલવે? હુ માનુ છુ કે જો હિંદુધર્મે જીવુ હોય તો અપૃથ્વતાનો નાશ થયે છૂટકો છે, અને જો અપૃથ્વતા ટકે તો હિંદુધર્મ ગયો જ અમજવો જોઈએ ”

(૧) ધર્મમાં સરેરાશ

ધર્મની બાબતમાં મગવાળાબાદાહી કરી ગરાકાદી શકાય જ નહિ આ ગ્યને એક અંગ્રેજીની વાની વાદ આવે છે એક અંગ્રેજ પોતાનો ઔદિક ગ્વાર્થ માધવામા ખિચકુલ કચ્ચા ગાખતો નહિ, એટલુ જ નહિ પણ પોતાના હેતુઓ મિદ્દ કરવા માટે તે આધુપાધુ પણ જોતો નહિ તેમ છતાં એકદર રીતે ધાર્મિક હોવાનો તે દાવો કરતો જ. અફવાડિયે તે નિમમિત રીતે દેવગમા જતો અને ત્યાં જતા ગ્તામા ગરીમ લોકોને જુદાથે દાન આપતો તેના મિત્રોને મોટે તે વાગવા કહેતો “જેકે ગાગા જીવનમા આમતેમ થોડાપણા ગાખડા પડેલા છે, છતાં પણ સવિચારે દાન કરવાથી અને દેવગર્મા જવાથી મને જે કાર્થ પુણ્ય મળે છે તેના પ્રમાણે કરી મને મુક્તિ મળવામાં તો વાર્ધા નહિ આવે એવી મારી દદ માન્યતા છે” તલે એક વખતે આ જ અંગ્રેજ મુદરથે એક મોઝ્ય ફોન્ટામટને પોતાના ખીડની આમપામ વાઝ કરવાનુ કામ મોપ્યુ તે ફોન્ટામટરે થોડા દિવસના વાઝનુ કામ કરીને પોતાના ખચનુ ખીત ગજુ કર્યુ ‘કામ ફેરું થયુ છે’ એમ જણાવે એને પૂછામા આવ્યુ ત્યારે તે ફોન્ટામટરે જવાબ આપ્યો ‘મરેગાશ—માપાગજુ રીતે કીક થયુ છે’ આ વાક્યપતો અર્થ પેના અંગ્રેજીથી મમમત્વો નહિ, તેથી તે જાને તે કામ જોવા માટે ગયો ત્યાં તો તેની અગત્યથી વચ્ચે તેને જાણ્યુ કે વાઝ તો મારેનાજુએ જીબી કરવામા આવી હતી, પણ વચમવચમ મોટા ઝીડા ગાખવામા આત્મ દતાં આ જોઈ તેણે તે ફોન્ટામટરને પૂછ્યુ ‘આવી વાઝ બાધવાનો તો અર્થ? આ ખુદશી જગાઓ ગખેરી છે તેમા ધર્મને દોરો જદાર નહિ જતા રહે?’ ફોન્ટામટરે જવાબ આપતા પૂછ્યુ ‘મદેન, દોરો કેવી રીતે જદાર જતા રહેને?’ જુલો તો ખગ, જે જે જગાએ ગાખડાં ગખેવા છે તેની બને બાનુએ વાઝ બેવડી અને ત્રેવડી કરાવી છે, અને તેમ કરવાથી શું આ ગાખડાનું કાકુ નહિ વર્ધ? અને તું એમ પૂછુ તું કે મગમગી રીતે એકદર જોતાં શું આ વાઝ જદાર નથી?’ તે અંગ્રેજે કહ્યુ ‘તુ તો કાર્થ અમ્મવનો બારદાન જાણ્ય છે’ ફોન્ટામટરે કહ્યુ ‘સાદેન, તું જાણતો જ દતો કે કામ તો આપ કરો છો તેમ ખગાજ જ ગજાગે પણ ત્યારે મેં ગાખડ્યુ કે માખમ મગમગી રીતે ‘ધાર્મિક’ ગ્દી છો ત્યારે મને એમ વાઝ્યુ કે તું આપને માટે કદાચ એક મરેગાશ વાઝ પણ આપી શક ખગો!’

[અવમ અને જાનિમાર્ગમાંથી]

(૨) જર્મનીમાં જીવનસુધારણા

૨*

સાવિધ્યમાં જનતા સુખ ને આગેજ્ય ભોગવે એ શરીરશાસ્ત્રના ધ્યેય સામે કોઈ પણ મનન્યુ વ્યક્તિને વિરોધ હોઈ શકે નહિ, પરંતુ વૈજ્ઞાનિક અને નૈતિક દૃષ્ટિએ, એટલે આગ કરીને કાયદેસર રીતે, અન્યાયી સાધનથી—માનુષી વધ્ધત્વથી—એ ધ્યેય પાર પાડતું એ મામે વિચારકો જરૂર વાધો ઉઠાવશે જ ગરીબશાસ્ત્ર લોકોમાં માનીતું વધુ છે, પરંતુ શરીરશાસ્ત્રને નામે પ્રચાર પામતા રાજા ને ભગલર્થા ઉપચારો વધારી નહિ જ લેવાય

વધ્ધત્વનું મમર્થન કરનારાઓ સમાજમાંથી અનિષ્ટ તત્ત્વો નિવારવા મથે છે એમની અમહાયાતા ને વધતી જતી સખ્યાથી જગત પર પડેલો બોલને તેઓ હક્કો કચ્ચા ધારે છે, પરંતુ એ અનિષ્ટ તત્ત્વો નક્કી કરવાનું કાર્ય કપરું છે કેટલાક સામાજિક કક્ષા, આર્થિક યોગ્યતા ને મામાન્ય શિક્ષણ પર પોતાનો મદાર બાધે છે પરંતુ સામાજિક કક્ષા સદ્ગુણુ નથી, આર્થિક યોગ્યતામાં અપરાધની છાટ હોઈ શકે ને મામાન્ય શિક્ષણ આડા વેતગઈ જન્ય કેટલાક શિક્ષણ ને શુદ્ધિનો રાશુમેળો ડરે છે, અવચ્છતાને મારગ જીવન માથે ભેજવી દે છે, અજ્ઞાનને અવશુણુ લેખે છે, ને માનમિક નિર્બંધતાને ગલીચ દશા માથે મગખાવે છે વિદ્યાલયના રતાતકો જ જીવવાને લાયક છે એવું માનવું એરાં બૂલભરેલું છે

આ બધું કહીએ છતાય હાંથ કે નીચ બનેય વર્ગોમાં શારીરિક ને માનમિક જીણપો ભોગવતી ઢમનસીય વ્યક્તિઓ અસ્થિતત્વ ધગવે છે જ એવા દર્દીઓના ૭ વિભાગ પાડી રાગય (૧) ક્ષય, આદી કે રૂક્તપિત્ત જેવા ચેપી દર્દોવાળા, (૨) અશીણુ જેવા દેહથી નિર્મોલ્ય બનેલા, (૩) યુનેગારો કે રખડુઓ, (૪) બહેગ, આધળા કે ખોડખાપણુવાળા પગવલખીઓ, (૫) માનપિક દ્વીઓ, અને (૬) મૂર્ખ કે માનમિક જીણપોવાળા

હવે આવા ઢમનસીઓને ખગી કરી માનરમમુદમાર્થી તેમની સખ્યા પાનળી કચ્ચામાં વૈજ્ઞાનિક શક્તતાઓ કેટલી છે? પ્રથમ તો આ જીણપો વરાપરપરા જિતરી આવડી હોય છે કે જન્મ પછી ચવા પામેલી હોય છે તે વૈજ્ઞાનિક રીતે નક્કી કરવાની જરૂર છે જન્મ પછી પેદા થતી જીણપો વારમામા જિતરની નથી એવું ગરીબશાસ્ત્રીઓનું કહેવું છે પડેલા આગ પ્રચારના દર્દો જન્મ પછી જ પેદા થાય છે એમાની ઘણી જીણપો દવાનારથી કે કેળવણીથી નિવારી શકાય તેવી છે યુનાઓ ગેકવા માટે તો તાત્કાલિક મખત મગ્ન કરવાની જરૂર છે

એટલે આપણે હેક્ષા એ પ્રચારના દર્દોનો જ વિચાર કરવાનો જાણી રહે છે માનમિક દર્દીઓ ને માનસિક જીણપવાળા થોડાં જ માનમિક દર્દો ચાગમામા જિતરે એવા છે મુખ્ય દર્દો તો બે જ છે Dementia praecox and manie depressive psychosis પાછળ દર્દ તો કુટુંબીઓમાં ને પેદીઉતા પણુ નજરે પડે છે છતા આ દર્દોના પ્રચાર પણુ જુદાજુદા દર્દીઓમાં જુદીજુદી મ્તતનો જણાયો છે એટલે એ પેદીઉતાર દર્દ છે, એમ કહેવું પણુ અજુગતુ બની ગય છે વળી જો કુટુંમમાં એવા પેદીઉતા દર્દો જણાયા છે ત્યા પણુ જાદુ સખ્યા નથી. ત્રણ પેદી મુધી એવું દર્દ બિનયું હોય એવા દાખલા ઘણા જ

થોડા જણાય છે આ પેદી સુધી એ દર્દ પહોંચ્યું હોય એવા તો એક બે દાખલા જ મળી આવે શારીરિક દર્દોની માફક માનસિક દર્દો પણ જને વળગે છે તેનો કા તો જડમૂળથી નાશ કરે છે અગર તો ધીમેધીમે જતો નાશ્વર્ય સ્થિતિ થાય છે

આવા માનસિક દર્દોના કારણો પણ હજી અલુગીકસ્યા ભેદી રહ્યા છે માનસિક દર્દોઓની સખ્યા ઝાઝી નથી એટલું જ નહિ પરંતુ એવા દર્દોઓ પરણ્યા હોય એવા દાખલા પણ આગળીને વેટે ગણાય તેટલા જ છે વળી આવા દર્દોઓને ખામ સરથાઓમા સાગવા માટે મૂકવાની જ જરૂર છે, એટલે પછી તેમને ખસી કરવાનો કાઈ અર્થ રહેતો નથી

માત્ર છેલ્લા પ્રગતના દર્દોઓ જ ખામ વિચારણા માગી લે છે ને તેમની સામે જ આ વધ્યત્વનું શસ્ત્ર ઉગામવામા આવેલું જણાય છે છતાં એમા પણ માનસિક દર્દોની માફક એ પેદીઉતાર ઊતર્યાના દાખલા ઘણા જ થોડા છે માનસિક નિર્બંધતાનું ખીજ મુખ્યત્વે વાતાવરણમા જ હોય છે એમા નિર્બંધતા પેદીઉતાર હોય છે છતાં ઘણા લાગમા તેનું મૂળ શોધી શકાય નથી

માનસિક નિર્બંધતાના શાપ ઉપર ઘણા લખાયા છે આવા ગુનેગારો ને વેસ્યાગૃહો જ જગનનો બાર વધારી ગયા છે એમના ઊંચા કુટુંબોના નિલાવખર્ચ વધી પડ્યા છે, અને સામાન્ય જનતા એમને માટે તુરંગો, શાળાઓ, દવાખાના, ન્યાયમંદિરો વગેરે નિલાવવા પોતાના જીવનનું હીર રેડે છે આમાના ઘણા ખરાબ હશે, પરંતુ તેઓ ખરેખર માનસિક નિર્બંધતા ભોગવે છે કે નહિ તે પુરવાર થયું નથી એ માનસિક નિર્બંધતા ભોગવતા હોય તોપણ તેઓમા માનસિક નિર્બંધતાના ચોક્કમ પ્રકારો જડી આવતા નથી મેમેચ્યુસેટ્સના ૮૬૦ કુટુંબો તપાસના તેમા વેસ્યાવૃત્તિ, ગુના ને સામાન્ય નાલાયકતા જણાઈ નથી, પરંતુ સરકૃતિની હલકી કક્ષાને માનસિક નિર્માલ્યતા ગણી લેવામા આવી છે શારીરિક કે માનસિક દર્દોઓના લા મા પરિચયમા આવ્યા છતાં એમનું દર્દ પાગખતુ મુશ્કેલ જણાયું છે

જોડખાપણવાળાની મખ્યા વધતી જાય છે એવી ચાત મોટેભાગે પાપાવિનાની જણાય છે ન્યાયમંદિરો ને વર્તમાનપત્રોદ્વાગ એની મખ્યાની જાહેરાત થતી હોવાથી એમ લાગે છે, ખાટી, મત્ત પરિચયિ એવી હોતી નથી કેલીફોર્નિયામા ૬૦૫ દર્દોઓની વીગત તપાસવામા આવી તો ૩૪ ટકા પુરુષો ને ૨૮ ટકા સ્ત્રીઓને સંગ્રહાઓની મારવાગમા મૂકવામા આવેલા આ લોકોને ખસી કરવા એનો કાઈ અર્થ નથી એમ કરવાના વૈજ્ઞાનિક મૂલ્ય માટે પણ કાઈ પુરાવો નથી એટલે માનસિક નિર્બંધતા ભોગવતા માણસો મમાજમા માનસિક ઊણપોવાળી વસ્તી ખૂબ જ વધારી ગયા છે એ વીગત વૈજ્ઞાનિક હકીકત આગળ ટપી શકે તેમ નથી

ધારો કે એ માનસિક દર્દ યા ઊણપનું ડાગણુ આપણે વધારે માગી રીતે મમજીએ છીએ તો ડાખનાને બદલે વૈજ્ઞાનિક હકીકતને આપણે વધારે વજૂદ આપના ચર્ચ જનું જોઈએ સામાજિક પ્રયોગ તરીકે વધ્યત્વને અપનાવી લેવા વધારે વૈજ્ઞાનિક પુરાવાની જરૂર બની શાય છે આ વિજ્ઞાનની બાલ્યાવસ્થામા સરીગગાત્ર પર બહાર પડતું માહિત્ય ઉતાવળા અનુમાનો ને ઝીણવટહોણી હકીકતોનો પ્રચાર કરી ગયું છે કેટલી માનસિક ઊણપો પેદીઉતા છે ને કેટલી જન્મ પછી પ્રાપ્ત થાય છે એટલું સમજીએ તોપણ ઓછું નથી અણગમતી ઊણપો વધ્યત્વદાગ ટાળતા પહેલાં એ ઊણપો પેદીઉતા કેવી રીતે બને છે તે મમજી લેવાની જરૂર છે.

આ ઊણુપો પેઢીઉતાર છે કે પાછળથી પ્રાપ્ત થાય છે તે વિષે પ્રયોગવાર પુગવો નથી મળતો એટલે તેને બૌદ્ધિક કમોટીએ ચડાવવામાં આવે છે ને કુટુબોના ઇતિહાસ તપાસવામાં આવે છે. પરંતુ આ રીત વૈજ્ઞાનિક નથી બૌદ્ધિક કમોટીએ અચોક્કસ ને મોટે ભાગે વિવિધ રીતો પર ઘડાયેલી હોય છે પેઢીનામાથી એ પરિણામો જુદા પડે છે

એ બીજા મારા હોય અગર તો એક બીજા મારુ હોય ને એક ઊણુપવાળુ હોય તો એમના મિલનનુ પરિણામ માધારણુ આવે હવે ધણા પુરુષો કે સ્ત્રીઓ ઊણુપવાળુ બીજા ધરાવે છે પરિણામે માનસિક નિર્બળતા ઉદ્ભવે છે એવા ઊણુપવાળા એ બીજા એકઠા થાય તો સત્તાન નિર્બળ થાય એક ઊણુપવાળુ બીજા હોય તે વાહકો ઠહેરાય છે, ને જાતે મામાન્ય પરિસ્થિતિ ધરાવે છે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં એક કરોડ વાહકો છે આવા વાહકો પારખવાનું વૈજ્ઞાનિક માધન નથી

માનસિક નિર્બળતાનુ પ્રમાણ વસ્તીમાં એક હજાર એટલુ ગણવામાં આવેલું છે એ ઘટાડો દ્રશ્યમત્રે એટલુ પ્રમાણુ ડરવા, નિર્માલ્ય બ્રહ્મિયોને જન્મતી અટકાવના ૬૮ પેઢીઓ બાગે એટલે એ કે ચણુ હજાર વર્ષો થાય નિર્બળ બીજા ધારણુ કરનાર વાહકો માનસિક નિર્બળતા ઉત્પન્ન કરતા ગહેવાના જ. ગતિસુધારણા માટે એ વસ્તુઓ પાતમાં લેવાતી જરૂર છે પ્રથમ નો નિર્બળ બીજા ધરાવનાર વાહકો પારખી ગઢવાના માધનો મેળવવાની જરૂર છે. એ જ યુગલની બીજાનિર્માલ્યતાથી કેટલી માનવમુશ્કેલીઓ ઉદ્ભવે છે તે વધારે જણવાની જરૂર છે અને એ મુશ્કેલી ખરાબ નિવામગ્ધાનો નિર્માલ્ય બીજા જેવા જ પરિણામ ઉપજાવતા હોવાથી અનેકગણી વધી જાય છે નિર્માલ્ય બીજાથી, ખરાબ નિવામગ્ધાનોથી, અગર તો બંનેથી આ પ્રકારના દર્દીઓ નીપજે છે

આ અધુર મચવાય તોય વધ્યત્વપ્રવર્તકાના લાભમાં આ પ્રશ્નનુ નિગાહરણુ આવે તેમ નથી. હજી તો આ વિષય પર જોઈએ તેટલી ચર્ચા પણ થવા પામી નથી માનવજાતમાં નિર્માલ્ય બીજા પ્રગટતા કેવી રીતે ? મનુષ્યો કુદરતી રીતે એવા નિર્માલ્ય બીજા ગરગતી પોતાની પ્રજામાં વહેતા તો નથી મૂંઝતા ને ? કયા મયોગોમાં એ બીજાનિર્માલ્યતા આવે છે ? માનસિક વાતાવરણુ તો એવી નિર્માલ્યતા ઉપજાવતુ નથી ને ? શરીરશાસ્ત્ર હજી આના જવાબ સોધી શક્યુ નથી વધ્યત્વદ્વારા નિર્માલ્ય બીજાને તો મદાર કરવામાં આવે તેટલી જ ઝડપે તે વધ્યા કરતા હોય તો તેમ કરવાનો અર્થ નથી

આ વિષયમાં એ ખોટી માન્યતાઓ આપણામાં ઘર ડરી ગઈ છે પેઢીઉતાર નિર્માલ્યતાનુ મૂળ ઉખેડી નાખવાથી તે જડમૂળથી નાશ્વર થશે, મારાં માખાપના છોકરા મારા જ થવાના. હકીકત બહારી જ છે સારામારા ફિલસૂફો, ટ્રવિઓ, વૈજ્ઞાનિકો જન્મવા જ ન પામત, કાચુકે તેમના માખાપોને વધ્યત્વ અર્પવાનુ જ યોગ્ય લેખાત

એથી આગળ વધીએ તો વધ્યત્વપ્રચાર અયોગ્ય ને અનીનિમાન છે એમ પણ પુગવા કરી રાકાય તેમ છે નૈતિક દષ્ટિએ અત્યંત મનુષ્ય જો પાપનો ત્યાગ કરી પુણ્યકાર્ય ન કરે તો નીતિ જેવુ કાઈ રહે જ નહિ. એટલે પોતાની તેમજ બીજાઓની શક્તિઓનો ગૌરવપ્રયોગ કરવા મનુષ્ય દરદાર છે. નીતિ મનુષ્યને પોતાના સ્વભાવ અનુગામ પોતાની શક્તિઓનો ઉપયોગ કરતા શિખતો છે શક્તિના વપરાશનો ધાર્યો અન ન આવે તો એટલી શક્તિ વેડકાર લેખાય. તેથી જ જુદું બોલતુ બોલુ છે તેથી જ મરજિયાત વધ્યત્વ બોલુ છે. વધ્યત્વથી ઇન્દ્રિયશક્તિને કાઈજ દાનિ થતી નથી એમ કહેવુ બેદુ છે. જીમ કાપી

નાખવાથી વાચાશક્તિ પર જેવી અમર થાય તેવી જ વધ્ધત્વથી જનનેન્દ્રિય પર અસર થાય છે વધ્ધત્વ લાદવાથી સરજનહારે નિર્માણ કરેલો જનનેન્દ્રિયનો ઉપયોગ છતાં પરિણામ ન ગહે એ શક્તિનો રાજ્યપ્રણીતી કાઈ ઉપયોગ ન કરે એ જુદી વાત છે, પરંતુ એ ઉપયોગ કરવા છતાં એના પરિણામો નાબૂદ કરવા એ જુદી વાત છે

એટલે મરજિયાત વધ્ધત્વ પાળવું એ ખોટું છે તેમ રાજતત્ત્વ વધ્ધત્વ લાદે તે પણ ખોટું છે એ દ્વારા એકદમ તત્ત્વની અનીતિ દાખલ થઈ જાય છે ગભ્ય મનુષ્ય માટે નહિ પણ મનુષ્ય રાજ્ય માટે છે એમ પ્રતિપાદન થાય છે એટલે એવા નિર્ણયોનો શાસ્ત્રીય કે નૈતિક દૃષ્ટિએ બચાવ થઈ શકે તેમ નથી એવા નિર્ણય અતરના અવાજને બધનકર્તા હોઈ શકે જ નહિ. વ્યક્તિગત શક્તિનો ઉપયોગ રાજ્ય તેને દૂર રાખીને કે ખીણ રીતે બલે અટકાવ, પરંતુ વ્યક્તિગત હકનો પાયો છે એવી શક્તિનું જેમ નાબૂદ કરવાની તેને બિલકુલ સત્તા નથી.

એટલે વધ્ધત્વ પ્રચારમા કરો જ અર્થ રહેતો નથી વિચારને સ્થાને લાવનાને પ્રાધાન્ય અપાયું છે વૈજ્ઞાનિક રીતને બદલે કલ્પનાતંત્રોને વગૂં મળ્યું છે મારા બીજ કયા ને ખોટા કયા એ નિર્ણય કરવા જતા જ વધ્ધત્વનો મુગ્ધો માર્ગો જાય છે વાગ્મો કે વાતાવરણ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે તે નક્કી કરવામા પણ એનો બચાવ લૂલો થઈ જાય છે વળી ભવિષ્યમા એથી નિર્માણોની મખ્યા ઘટશે જ એવું પણ ખાતરીથી કહી શકાય તેમ નથી, એટલે આર્થિક દલીલ પણ નષ્ટ થાય છે એનો મરજનમ યોજવામા તો બલકુલ અર્થ વધી પડ્યું છે વળી જેના પર વધ્ધત્વ લાદવામા આવ્યું હશે તેવી વ્યક્તિઓ માટે વસતિગૃહો કાઢવા પડશે એ તો વધારામા

શરીરશાસ્ત્રમા કેટલીક જ વાતો કાયદેમર ને અગરકાગ્ડ હોય છે તે આપણે ભૂલી જવું જોઈતું નથી વિગ્રહ ને મામાનિક અન્યાયો દૂર થાય તો આપણે ને ભાવિ પ્રજા વધારે આરોગ્ય ને વધારે સુખી જરૂર જાતીએ મહાગભ્યોના અદાજપરો તપાસીશું તો આવકનો મોટો ભાગ પાછલા દેવા વાળવામા કે નવા મરજનમ વસાવવામા ખર્ચાઈ જતો હશે લડાઈ શું નથી લાવતી ? મૃત્યુ, રોગ, ઘેઘાજા ને આર્થિક ને નાણાવિયયક અધાધૂધી મામાનિક અન્યાયોદ્વાગ ગલીય રહેકાણો, રોગચાળાઓ, મનુષ્યજીવનની નિગધાગતા ને નિરાશા ઇત્યાદિ પ્રગટે છે આપણે ઉત્પન્ન કરેલી મપત્તિ થોડા દાયમા બેગી થવાને બદલે મરજે હિંમ્મે વહેંચાય તો આપણે બધા જ સુખે ગહી શકીએ તેમ છે લડાઈ ને મામાનિક અન્યાયો પણ થોડા હાથોમા સત્તા એકઠી થવાથી જ પગિણે છે એટલે મનુષ્યના હુ ખો વધ્ધત્વપ્રચારથી દૂર કરવાની આશાએ લડાઈ ને મામાનિક અન્યાયો તરફ આખઆડા કાન કરવામા આવે તેમા પ્રચારકાર્ય ગણાવું હશે—શાસ્ત્રીય વિજ્ઞાન તો નહિ જ*

(૩) હિંદ સાથેનો વ્યાપારી સંબંધ

જનરલ રમટસનો અભિપ્રાય

અત્યારે ઇંગ્લંડ હિંદ સાથેના બધાજણોય સમઘના પ્રયોગ કરી ગયું છે એમાં ઇંગ્લંડે પોતાના ગળટીય પ્રશ્નોમા ને પગ્દેનો સાથેના નબધમા જે આપણેની નીતિ અખત્યાગ કરી હતી તેનું જ પ્રદર્શન થવું ગોચર છે અત્યારે હિંદમા જે જાતી ગયું છે તે પગણે બનતું નથી, એમ થયા વિના ગહે જ નહિ હિંદને સ્વગજ આપવું જ જોઈ એ

એક મેકા પહેલાં લોડ મેકાલે જેવા મ્હોયને હિંદ મોઢલા તેમણે કેળવણીની યોજના કરી સ્વગત્ય, ન્યાય, મમાન હક, વગેરે સ્થિતિ વિચારોના બીજા તરફના અત્યારે એના ક્ષણ આવવાની તૈયારી થઈ રહી છે

વિચારો જગતમા સૌથી લાયકર દાડગોળો છે લોડ મેકાલેએ રાષ્ટ્રના બીજનો હવે કાલ આવ્યો છે હવે એ પરિસ્થિતિનો સામનો કર્યા વિના તમારી મિદ્ધિ નથી

તમે ગમે તેમ કરો પરંતુ આખા ગાળુ જ તે કાર્ય યા બક્ષિમ હવે હિંદના રવરાત્યનો પ્રશ્ન પક્ષોનો પ્રશ્ન બનશે ને રાષ્ટ્રીય પ્રશ્ન મટી જશે તો તમને બારિ પડશે

x

x

x

સ્થિતિને ૧૯૩૧મા માગમા માડુ પગલુ લઈ જોણે મોનાનુ ધોગણુ હોડી દીધુ તે દિવસથી જ સ્થિતિની વળતી દશા થઈ કરી એકવાર લડન જગતના વ્યાપારનું કેન્દ્ર બન્યું ને લડાઈ પછી સ્થિતિની આર્થિક પરિસ્થિતિ મદગમ મદગ બની

રમણીકલાલ દલાલ

(૫) સૂર્ય પરના ડાઘા

દમ દમ વરસે આવતી આર્થિક ગદીના કાગળો અર્થશાસ્ત્રીઓએ અનેક આખાં છે એમા સૂર્ય પરના કાળા ડાઘને પણ એક કાગળુ બતાવ્યું છે સૂર્યના આ ડાઘ આપણા જીવન પર અજબ અસર કરે છે આકાશમા ફરતા ગ્રહો તથા નક્ષત્રોની અમર ન્યોતિય-શાસ્ત્ર બતાવે છે, પરંતુ આવા ન્યોતિયમા વિશ્વામ નહિ ગખતો એક ખગોળશાસ્ત્રી એએ ટોમમ મોરિયો આ સૂર્યના ડાઘ વિષે આ પ્રમાણે જણાવે છે

“ આકાશના કોઈ પણ પદાર્થ ક્રતા આપણા જીવન પર સૂર્ય અને ચંદ્રની અમર મૌથી વધારે છે સૂર્ય મોટો છે અને ચંદ્ર પામે છે” સૂર્ય વિષે લખતા તેઓ જણાવે છે કે દર અગિયાર વરસે સૂર્ય પગના ડાઘ છતા ધાય છે અને તેમાથી નીકળતી વિદ્યુત તથા મેગ્નેટિક શક્તિ આપણા સ્વભાવ પર પ્રગળ અમર કરે છે આપણે આડિયા તથા લડવાડિયા બની જઈએ છીએ આથી પરિસ્થિતિમા મહેજ પણ આતરરાષ્ટ્રીય બનાવ આપણને ઉશ્કેવવા બને, તો આપણે એકદમ જબરદસ્ત યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઈ જઈએ છીએ પરંતુ ત્યારે સૂર્ય શાત હોય છે ત્યારે એકદરે જગત પણ શાત હોય છે ને લોકોનું મન કલા અને સંસ્કૃતિની ખિલવણી તરફ દોરાય છે આવા પ્રમગો ૧૯૦૦-૧૦ અને ૧૯૦૦ મા બન્યા ૧૯૩૬-૩૭ દરમિયાન કરી પાછા ડાઘ છતા ધાય છે, અને જગતે ૧૯૧૪ની માકક કરી પાછા માનવસહાગના હત્યાકાડમાથી પમાર ચડુ પડગે ૧૯૦૫ના મોરોક્કન વિમલ વખતે પણ આ જ ગિયતિ હતી સૂર્યના ડાઘની અમર આપણા જ્ઞાનતત્ત્વો પર જ થતી નથી, પૃથ્વીના બૃહતર મુધી પણ તે પહેાએ છે ૧૯૩૬-૩૭ દરમિયાન મહાન યુદ્ધ ઉપરાત પ્રચ્છ મજાવાત તથા બૂકપોમાથી આપણે પમાર થવાનું રહે છે ઉપરાત નાનકડા દો—જેવા કે મધીરા, નાઉટ કે હડયની નખખાઈ—આપણને નડે તે તો જુદું જ. —૧૦

(૫) ગરીબો માટે મક્ત સંગીત

ગરીબના જલસામા જવાની શક્તિ ન હોય તેમને માટે શિવાજીમાં હીરજયર્ગ મ્યુનિસિપલ ઓરગેન્ડ્રા તરફથી દરમહિને પહેલા ગવિદારે જલસામા મક્ત જવાની વ્યવસ્થા

કરવામા આવે છે શુબર્ટ, બીથોવન, મોઝાર્ટ, વેબર્ગ, હેડન ને બ્રહ્મની કૃતિઓમાથી આ મોનમમા પ્રયોગો કરવામાં આવશે

આ જલસાઓનું મૂલ્ય કેળવણીની દૃષ્ટિએ આંકવાનું છે દરેક પ્રયોગ પછી વીગત સમગ્રવતુ એક નાનકડું લાપણુ કગવામા આવશે. પછી પ્રયોગનું ફરી પુનરાવર્તન થશે. *

(૬) વેદનાનું શમન

વાદકાપના શાસ્ત્રમાં વયરલેસ વાદનું સ્થાન

એકસ રેના નવા ઉપયોગ

લોહીનું એક બિંદુ પણ ટપક્યા વિના એક ચોર માંસ કાપી આપવું એ ગેકસપિયરના મમયમા અમમવિત લેખાતુ, પરંતુ હવે વાદકાપના નિષ્ણાતો લોહી નીકળવા દીધા મિવાય ને શસ્ત્ર વાપર્યાં સિવાય વાદકાપ કરી શકે છે બ્રોડકાસ્ટીંગમા વપરાય છે તેવા યત્રમા વાયરલેસ વાદ્ય નાખી એના પ્રવાહો ચાલુ કરી શકાય છે કે જે હાડકા મિવાય શરીરના ગમે તે ભાગ પર વાદકાપ કરી શકે છે એક જીણી સોય પર એ પ્રવાહો કેન્દ્રિત કરવામા આવે છે સરજન જે ભાગ કાપવા માગે છે તે ભાગ બાળીને એ સોય પોતાનો માર્ગ કરે છે અપ્પાથી મુકાયેલા કાપ જેવો જ એ કાપ હોય છે ને સહેલાઈથી તે ધા રુઝવી શકાય છે.

લાખી શસ્ત્રક્રિયા માટે અત્યારસુધી ધમિર ને કલોરેશનમાં વપરાતા દાતના દાકતરો વાપરે છે એ ગેમ ટૂંકી શસ્ત્રક્રિયામા જ કામ આવતો પરંતુ હવે તો અનેક દવાઓ ને વાયુઓનો ઉપયોગ કરવામા આવે છે કેટલાકનો ઉપયોગ તો એટલો મહેલો છે કે નજીવુ ઇન્જેક્શન આપ્યા પછી દર્દી શાત નિદ્રામા પડે છે એ જાગે છે ત્યારે એને ખબર પણ હોતી નથી કે વાદકાપ પતી ગઈ છે

કેકિનનો ઉપયોગ ને દુરપયોગ ધણો થયો છે છતાં એ જ્ઞાનવતુઓને જડ બનાવી દેવાની શક્તિ ધગવે છે દાતના દાકતરો એનો ઝાઝો ઉપયોગ કરે છે. પરંતુ એના ઇન્જેક્શન આપવાથી લાખી શસ્ત્રક્રિયાઓ કરતાં પણ દરકત આવતી નથી પરંતુ કેકિનના બે ગેરલાભ છે એ ફારા ઉત્પન્ન થતી જડતા લાખી ટકતી નથી તેમ કેટલાકને એનું ઝેર ચડે છે પરંતુ દાકતરો ને રમાયણુશાસ્ત્રીઓએ આ બે ગિણુપો પણ ટાળી નાખવા પત્નો કરેલા છે જરાક એડ્રીનેલીન ઉમેરવાથી એની અસર લાખી ટકાવી શકાય છે કરોડગજનને અધોળતા પ્રવાહમાં કેકિનનું ઇન્જેક્શન આપવાથી તમામ જ્ઞાનવતુઓ જડ બનાવી શકાય છે, ને દર્દી બાન ભૂલતો નથી વૃદ્ધ વ્યક્તિઓ માટે આ રીત વધારે ઉપયોગી થઈ પડે છે

કાહવાદનું ઊંડુ અવલોકન કરતાં પેશુચોરે એના મૂળભૂત જનુ ગોપી કાઢ્યા ઇંગ્લડના લીમ્બરે એવા જનુઓનો નાશ કરનાર દવાઓ લવામા ઉગાડી ધા કાહવાય નહિ ને લોહીને ઝેર ચડે નહિ તેવી યોજના કરી ને તેને મક્કળતા મળી અત્યારે પાટાઓ વગળમા ઉકાળવાથી ને ધા ધોવાથી સલામતી જળવાય છે

આંવાં હાનિકારક જનુઓનો નાશ કરવા ઝાઝી દવાઓના ઇન્જેક્શન આપવા નુકસાનકર્તા છે. શરીરરચનામા જ એવા જનુઓનો નાશ કરવાની યોજના કરવામા

આવેલી છે જંતુશાસ્ત્રીઓ એ શક્તિ કેવી રીતે વધારી શકાય તેના પ્રશ્નને વિચારી રહ્યા છે. તેમને પણ મદ્યલતા મળ્યા વિના ગહેવાની નથી.

અત્યારે શસ્ત્રક્રિયા ઘણી જ બલામત બની છે ને ગણનિરીક્ષણ માટે નવા માગો ખુલ્લા થયા છે 'એકમ રે'ના પ્રતાપે આ કાર્યને ઘણો જ વેગ મળ્યો છે પ્રથમ એકમ રે-થી હાડકા જ તપામાય એવી માન્યતા હતી અત્યારે શરીરનું એક પણ અંગ એવું નથી જે એકમ રેથી તપાસી ન શકાય કેટલાં ને હૃદયના સ્નેપદોટ લેવાય છે એમની હિલચાલની સિનેમા ફિલ્મ પણ ઉતારી શકાય છે કેટલીકવાર તો આછેગ ભાગોનું માન્ય ચિત્ર મેળવવા પ્રાણવાયુની નળીદ્વારા તેલી પદાર્થો પણ અગ્નિ કેલાવી શકાય છે.

કેટલાક તેલી પદાર્થોને લીવર બદાગ ધકેલી દે છે, તે ગોલ બ્લેડમાં એકકાચવાથી પારદર્શક બને છે મૂત્રાશયમાં સહેલાઈથી ઇન્જેક્શન આપી પચગી છે કે નહિ તે નક્કી કરી શકાય છે મગજના રોગો નક્કી કરવા એકમ રેનો ઉપયોગ ખૂબ જ લાભદાયી થઈ પડે છે. મગજની આલ્ટ્રાસાઉન્ડ કે અલ્ટરની કેટલીક જગાઓમાં હવા ઇન્જેક્ટ કરી શકાય છે હવાના પરબોટાથી ટયુબનું ખરું ધ્યાન નક્કી કરી શકાય છે હવે થોગિયમ ધાતુના કેટલાક ક્ષારો અંગોની રક્તવાહિનીમાં તદ્દન સલામતીથી દાખલ કરી શકાય છે રક્તવાહિની થોગ્ય પેરિસ્થિતિમાં ન હોય તો તે પણ વિના મુશ્કેલીએ જણાઈ આવે છે હજી શરીરગમ્યનાની આતરિક ખૂબીઓ તપાસવાના એક્સ રેના અખતરો ખતમ થયા નથી. હજી તો શરૂઆત છે માત્રી રીતે આ શક્તિઓનો અચાવ અર્થે જ ઉપયોગ થાય છે *

(૭) પશુપક્ષીઓને કલ્પનાશક્તિ હોય છે ?

મારી પામે ઘેર ઉછેરેલા ને પાએલા બે કુકુડિયા હતા એકવાર તે બગીચાની તલાવડી આગળ ગમતા હતા છેવટે તેઓ ડટાબ્યા બગીચાની હિવાળીમાં આઠોડી શરીર સાફ કરી તે જિયુ જોઈ બેઠા થોડીવાર સુધી તેઓ એમ ને એમ બેસી રહ્યા પછી તેઓ એકબીજાની નજીક ગયા, એકબીજાના નાક સુધ્યા ને પછી દૂરને રમ્તો પકડ્યો.

બન્ને સાથેસાથે આગળ વધ્યા દરેક એક ખીણ પાસેના ખાઓચિયા આગળ તેઓ પહેલા ગયા હતા એકવાર તેમણે ત્યાં દેડકાની ઉગાણી કરી હતી આજે પણ તેમને એ વાત યાદ આવી હોતી જોઈ એ.

આજે એના એ પુગણા ગયે છે ફરી જવામાં એમની કલ્પનાશક્તિએ કામ કર્યું કે નહિ તે વિચારવા જેવું છે પહેલાની ઉગાણીના મુખદ દર્શ્યો જરૂર તેમની નજર, આગળ તરી રહ્યા હશે.

મામાન્ય રીતે સ્વપ્નમાં કલ્પનાના ઘોડા કીડ દોડે છે એટલે પશુઓને સ્વપ્ન આવતા હોય તો એમની કલ્પનાના ઘોડા પણ દોડતા હોવા જ જોઈ એ. જે લોકો કૃતરા પાળતા હશે તેમને તો તેને સ્વપ્ન આવે છે એ વાતમાં મઝા હશે જ નહિ ઘણીય વાર સવડી પામે આવી કૃતરા સ્વપ્ન જાય છે, પછી ઊંઘમાં જ તે સળવળે છે કેટલીકવાર જોરથી ભમે છે ને એકાએક ભાગે પણ ચર્મ જાય છે એક ક્ષણ ચળી, ઝોમેર નજર કરી છાંતીલી વદનચર્મથી તે પાછું વળી ફરી સ્વપ્ન જાય છે. એ વખતે એ સ્વપ્નામાંથી જ ઝગડા ઊઠેલ

હોય છે કદાચ એ સ્વપ્નામાં એ બીજા કૂતરા સાથે લડ્યો હશે સ્વપ્નામાં તેણે એટલી તન્મયતા અનુભવી હશે કે તે ઝખડી બેઠો હશે ને બૂલ પારખતા હોતો પડી ગયો હશે

કેટલીક વાર પશુ કે પક્ષી જાણી જાણને બીજાની મજાક કરે છે એ પરિણામ પ્રથમથી જાણતું જ હોય છે શું થવાનું છે તેની એ કંપના પણ કરે છે કાઠવાર કૂતરા મયદાનમાં સમી રહ્યો હોય છે તો પક્ષીઓ એની પૂછડી પર ચાચ મારે છે તેઓ ધીમેધીમે પાછલા ભાગમાંથી નજીક આપી પૂછડીનો છેડો પકડે છે એ જ ક્ષણે તેઓ પાછા દૂર બેડી જાય છે કૂતરા કોધથી ધૂરકે છે ને પક્ષીઓ મજાકના ઉલામમાં બેડી રહે છે

બે કાગડાઓએ એક બિલાડીને પણ ખૂબ પજવેલી મારા ધ્યાનમાં છે એક પક્ષી બિલાડીનું ધ્યાન ખેંચતું ત્યારે બીજું પાછળથી તેની નજીક જતું બિચારી બિલાડી તેની નજર આગળ રહેતી આગળના કાગડા માંમે તે ધૂરકતી એવામાં પાછળથી તે મપડાતી પૂછડી પર ચાચ વાગતા જ તે અવળી ફરતી તો આગળનો કાગડો ફરી પૂછડી પર ચાચ મારતો એમ તે એટલી તો કાયર થઈ જતી કે છુલ્લા ચોગાનમાં સૂવાનું પણ ધડીભર વિભરી જતી.

પરંતુ ભવિષ્ય માટે આ કંપનાશક્તિનો તેઓ ઉપયોગ કરી શક્તા હશે એવું માનવામાં આવતું નથી માત્ર માનુષી હૃદય જ એવી લાખી કંપના ધરાવી શકે છે કારણ કે ભવિષ્યના દુઃખ, સુશ્રેણી ને લાગના વિચારો એમને જ મતાવે છે આવી સ્વાધી કંપનાશક્તિ જ ભય પ્રગટાવે છે તેથી જ પશુજીવન સુખી છે એમને કંપનાશક્તિ હોય છે ખરી, પરંતુ તે મનુષ્યના પ્રમાણમાં ખીલેલી હોતી નથી *

રમણીકલાલ દલાલ

લિખરટી લોજ લાઈબ્રેરી, વીલેપારલાની ચોપડીઓ ફરીથી નબળાગ ગોઠવવામાં આવે છે તેથી જ લાઈબ્રેરી પાસે લાઈબ્રેરીના પુસ્તકો હોય તેઓએ વેળાસર પાછા મોકલાવી આપવા વિનંતિ છે દરેકને જુદા કાગળો લખવાનું બની શકે તેમ નથી નેથી આ જાહેર અપીલ કરી છે

(૧)

ખીલ્યુ નો'તું ફૂલ
ઠયુ' નો'તું મૂલ
ત્યારે હતી તું મઝાની
ઓરે ! ઓરે ! ઓ અઝાણી !

આજે ખીલ્યુ ફૂલ
યયુ તાડ મૂલ
બની ત્યારે તું શુમાની
ઓરે ! ઓરે ! રૂપરાણી !

(૨)

હતી ફૂંળી કળી
વાયુ દહેરે લળી
મહેકી ભાડી'તી રસાળી
જાણે ઘેરેઘેર ઉઝાણી

ગઘભારે ભરી
વાયુશિરે ચડી
પૃથ્વીખોળે પડી

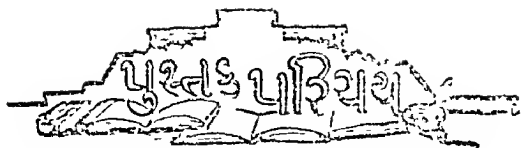
હાય ! બની તું ધૂળાળી
કેએ તને ના પિછાણી !

(૩)

આછી પીછી થકી
અરુણે રંગી'તી
ખિલાવી'તી દેહ રૂપાળી
હાય ! કેવી ! પ્રેમ-કહાણી ?

તેજપુંજ છવિ
બપોરા રવિ
બાળી ગયો દેહ સુંવાળી
જૂથી ગયો પ્રાણ-પરાણી !

અક્ષર્યર્થશ્રમ — લેખક: કનૈયાલાલ મા મુનશી, પ્રકાશક: એમ. મી. કોયરી, ગવપુરા મેડ, વડોદરા, આંધ્ર પ્રદેશ.

મીયુન મુનશી લખે છે તેમ આ એક પ્રદર્શન કે કાવ્ય છે તેઓ ઉપદેશનામાં લખે છે કે “આમા ઘણી વસ્તુઓ જેને હું મુન કે લખ્ય માનું છું તેની ગમન કરી છે.” પણ એનો અર્થ એવો નથી કે આમા અક્ષર્યર્થની મરકરી થઈ છે આમાં મરકરી અક્ષર્યર્થની નહિ પણ અક્ષર્યર્થની ખોટી વિડખનાની થઈ છે અને વિડખના દમોશા ઉપદર્શનીય છે મૂળ વસ્તુ જેમ મદાન તેમ તેની વિડખના વધારે ઉપદર્શનીય છે.

પહેલાં અંકમા કેદી અમદશગીઓના માંગની ઉપદર્શનીય બાજુ કુશલ રીતે બતાવી છે, અધિકારનો વિચાર ક્યા વિના આજીવન અક્ષર્યર્થનું ઘન લેવાનો વિચાર આવા દમનના વાનાવરણમા જ મુકે એ સ્વાભાવિક છે તે પછીના અંકમા અક્ષર્યર્થશ્રમ અને અક્ષર્યર્થની વિડખના, આત્મપ્રતારણા, પરસ્પર ઈર્ષ્યા, દેવ, નિન્દા બધા બદાર આવે છે છે જો બાજુ જગ વધારે લગાવો અમને લાગે છે, પણ આખુ નાટક એક ગાગ પ્રદર્શનનો દાખવો છે.

અદિતિ — લેખક: મોદનદાસ કમ્બલ ગોધી, પ્રકાશક: જીવજીત કાવ્યમાર્ગદેશક, નવજીવન પ્રકાશન મંડિ, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ, આંધ્ર પ્રદેશ.

પૂર્વ ગાંધીજીના અદિતિ વિશેના વિચારો, પ્રશ્નોપપ્રશ્નો ‘નવજીવન’મા અને ‘વમ ઈન્ડિયા’માં પ્રગટ થયેલા તેનો અહીં પાંચ ખંડોમા ગ્રંથિત કરેલો છે — અદિતિગાંધી, જીવદા, પાંચની ન્તાળા, નવો પ્રયોગ, મુદ્દનિર્ણય ગાંધીપ્રકરણમા પણ અદિતિ જા ધર્મ છે એ ગાંધીજીનો નવો મન છે અને તે ગમનવાને મારે આ પુસ્તક માનું ઉપયોગી છે અવદાગમા અદિમાના પ્રશ્નો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, અને કોઈકા અદિમાવિશેથી દેખાનું કંઈ પણ અદિમાનું દેશ, અને અદિમા એ કાવ્યપદ્યનું નથી વગેરે અદિમાના મર્મ પામ્યાં આ પુસ્તકમા નિરૂપેલા છે.

ગોમેયા — લેખક: પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે, પાગ આના.

આ પુસ્તકમા પૂર્વ ગાંધીજીના લેખો ઉપરાંત અન્ય લેખોના પણ લેખો છે. ગાંધીજીને ગોમેયાને ધર્મ તેમજ અવદાર જનમાં નવું જ રૂપ આપેલું છે એમને મન ગમેતા એક નગરી પ્રાણી નગરી અદિમાનું મર્મ રૂપ છે, બીજી નગરી મુખ્યત્વે બેની ઉપર નમના અને કૃષિ વિના કુખી કના બદોળા નિદમ્બાજના અવાજનું અનન્વ માધન છે અનેક ગાંધી પાળાપેળને મારે પ્રતિદ દિનકે બીજી જનપદે પણ આ પ્રશ્નો સમજતા વિના કેવો જવાબ દીતો છે તે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ આરંભ.

કર્મયોગ — લેખક: મધુસૂદન વિદ્યાર્થ, પ્રકાશક: ઉપર પ્રમાણે, જ આના.

આ પુસ્તકમાં ગીતાનો કર્મયોગને અનુકૂલ અર્થ કરી દેખાડેલો છે. ગીતાના અર્થોની પરપરામાં આવે અર્થ વર્તમાન યુગમાં મૌથી પહેલો મદ્દગત તિલક કર્યો છે. આપણા લેખકે એ પુસ્તકનો આધાર લીધો જણાય છે, પણ નિષ્પણ્ણપદ્ધતિ તેમની પોતાની સ્વતંત્ર છે અને તેમણે વસ્તુને બહુ સ્ટુટ અને બધા મમજી રોકે એવા રૂપમાં મૂકી છે. પુસ્તક સર્વ ગીતાપ્રેમીઓએ વાંચવા લાયક છે.

પલટાતું રશિયા —લેખક દિનકર મહેતા. કિંમત છૂટક ૦-૧૪-૦, ટપાલખર્ચ જુદું. વાર્ષિક કાળે ૦-૧૨-૦, ટપાલખર્ચ જુદું.

સમાજવાદ: તરંગમાંથી વિજ્ઞાન —અનુવાદક રણછોડલાલ પટેલ, કિંમત ૦-૬-૦. કમ્યુનિસ્ટ જાહેરનામું —કિં ૦-૬-૦ પ્રકાશક રણછોડ નારણદાસ પટેલ, સારંગપુર, ધાસીગમની પોળ, અમદાવાદ.

હિંદ કથે રસ્તે —જવાહરલાલ નહેરુ, કિંમત ૦-૨-૦, પ્રકાશક કમળાશંકર લલ્લુભાઈ પડ્યા, દાહોદ 'નવી દુનિયા' કાર્યાલય c/o "ફૂલવાડી" કાર્યાલય, દોલતખાના, સારંગપુર અમદાવાદ.

ખાનગી મિલકત અને સમાજવાદ —પ્રકાશક નરેન્દ્ર ભાઈલાલ દેસાઈ, ૩૩ પ્રિનમનગર અમદાવાદ, કિંમત બે પૈયા.

પહેલાં ત્રણ પુસ્તકો 'નવી દુનિયા' ગ્રંથમાળાના પ્રથમ ૩ મણકા છે. છેલ્લું 'મજૂર—માહિત્ય' ગ્રંથમાળા વર્ષ ૧, પુસ્તક ૧ હું છે.

પહેલું પુસ્તક મૅરિસ હિન્ડસ ફ્રંક 'લુમેનિટી અપરેટ' ને આધારે લખ્યું છે. 'જાહેરનામા'ના મૂળ લેખકો કાર્લ માર્ક્સ અને ફ્રેડરિક એંગેલ્સ છે અને 'સમાજવાદ' પણ એંગેલ્સનું છે. ભાષાન્તરે મગલ અને સુવાચ્ય થયા છે. આ ભાષાન્તરે બહુ અગ્રેજી નહિ લાણેલા પણ યુગગતી માત્ર વાંચી શકતા વર્ગને માટે યોગ્ય છે. આવા ભાષાન્તરોની મુશ્કેલી એ છે કે આમાં પરદેશની વ્યક્તિઓ, મતો, વગેરેના ઉલ્લેખો અહીંના સામાન્ય માણસને અજાત હોઈ વાંચતા મૂઝવણ અને પછી કટાણે પેદા કરે. 'પલટાતું રશિયા' આ મુશ્કેલીમાંથી મુક્ત છે. પણ ખીજ બે પુસ્તકોમાં આ મુશ્કેલી મામાન્ય વાચનારને આવવાની લોકોને વિચારો કરતા કરવાનો વધારે સારો રસ્તો એ છે કે તેમને માદામાં સાદી ભાષામાં દાલની મૂડીદાર પદ્ધતિ મમજાવવી અને તેમાં ક્યા અનિષ્ટ ગહેલું છે તે મમજાવવું એ દષ્ટિએ છેલ્લા બે પુસ્તકો અને ખામ કરીને છેલ્લું લખાયેલું છે. દુનિયામાં જે મહાન ફેરફારો થઈ રહ્યા છે તે સમજવાને, અને આપણી દુઃખદ પરિસ્થિતિ સમજવાને આ માહિત્ય વાચવાની જરૂર છે.

ખગોલગણિત ભાગ ૧ મૂર્ચગણિત —લેખક હરિહર ભટ્ટ, સમ્ય યુગગત પંચાગ મશોધન મંડળ, મૂલ્ય આઠ આના.

આપણું પરપરાથી ચાલતું આવેલું ખગોલગણિત જે ઉપગ્રથી દાલનું પંચાગ લખાય છે, તે અત્યાગે લાગે ગાળે ખોટું પડી ગયેલું છે. "આજે આપણા ગ્રહોમાં એકેક કલાકનો, ગ્રહોના ઉદયારતમાં અચ્ચા દહાડાનો અને ઉત્તરગયણ દક્ષિણગયનમાં ૨૩ દહાડાનો ફેર આવે છે."

આ સ્થિતિ સુધારવા, પશ્ચિમના નવા માધનોથી નક્કી થયેલ મણિતનો ઉપયોગ કરી ન્યોતિય નક્કી કરવા શ્રી હરિદ્વ લઈ એક મહાન ગ્રંથની રચના કરેલી છે તેનો આ પહેલો ભાગ છે બીજા દેશોમાં આવા કામોને ગાંતોની મદદ હોય છે, પણ આપણા રાજ્યોને કુદ્દ બાખતો છોડી આવી બાખતોનો કોણ જાણે કયાં ગમ લાગશે? આપણે ત્યાં કેળવણીની એવી લોકનિર્વાહિત સંસ્થાઓ પણ નથી જ્યાં આવા વિદ્યાપ્રગયણુ વિદ્વાનો નવરાસના વખતમાં વિદ્યાની પ્રગતિ કરી શકે એવી સ્થિતિમાં આ લેખકનો પુરુષાર્થ અનેકધા પ્રશ્નમનીય છે

આ પુસ્તકને અને પ્રયત્નને દરેક લાભીએ રી તરફથી તો અવશ્ય ઉત્તેજન મળવું જોઈએ તે ઉપરાંત ચીમતોએ અને ફલજ્યોતિષને અંગે કે એવા કાંઈ કાણથી ન્યોતિયમાં રમ લેતા દરેક આ પુસ્તકને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ

ઉત્તરિતો માર્ગ અને ગોસંવર્ધન--લેખક અને પ્રકાશક ચન્દ્રશંકર ગૌરીશંકર જોષી, દામનગર થઈ પાચતલાવડા, કિંમત રૂા ૨-૦-૦

ગોસંવર્ધનના અને ગાયના દૂધના અને દૂધની ખેદાશોના ગુણોનું આ પુસ્તકમાં શાસ્ત્રીય રીતે જ્ઞાન કરવામાં આવેલ છે પૂર્ણ ગાધીજીએ આ તરફ જ્ઞાન જેમ્મુ ત્યારથી આ વિષયનું મદત્વ આપણા લોકોને જણાવ્યું છે આ પુસ્તકમાં અનેક જ્ઞાનના ચિત્રો, કાકા અને આલેખો આપી વસ્તુને સ્પષ્ટ કરેલ છે પુસ્તકનો ઉપોદ્ધાત શ્રી ડાહ્યાભાઈ જ્ઞાનીએ લખેલ છે અને તેમાં આપણા દેશની મામાન્ય સ્થિતિ અને ગોપાલનમાં કરવા જોઈતા સુધારા તરફ બહુ મરસ રીતે જ્ઞાન જેમ્મુ છે

વિષય જોતા કહેવું જોઈએ કે આ વસ્તુ માત્ર પુસ્તક લખવાથી લોકોને મમજવાની નથી, લોકોને તેના પ્રત્યક્ષ ફાયદો પ્રયોગથી બતાવાય તો જ લોકો તેને અમલમાં મૂકે. અને એમ કરવાને માટે ગાંતોએ ગોપાલનના ખાતા ગખી લોકોને પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ આપવું જોઈએ અને તેનાથી થતો આર્થિક લાભ બતાવવા જોઈએ

કર્મમાર્ગ.—લેખક તથા પ્રકાશક હરિલાલ જાપુલાલ દાપડિયા; અમદાવાદ, કિંમત ૦-૬-૦

લેખક ગીતાનો કર્મમાર્ગ જે રીતે ગમજ્યા તેનું દ્રુક નિરૂપણ છે આનું જમાનાના પ્રશ્નો ઉપર ગીતાનો કર્મમાર્ગ ગો પ્રકાશ નાખે તે વિશે લેખકે વિચાર કર્યો નથી દાખલા તરીકે, વર્ણાશ્રમધર્મ વિશે કહેતા, અન્યાગની નાતો વર્ણ જન્મથી જ હોય કે બીજી રીતે કોઈ શકે, વર્ણને ઝેડીએડીવ્યવહાર માથે મજબ છે કે નહિ, અસ્પૃશ્યતાને ધર્મ માથે ગો મજબ છે વગેરે એક પણ પ્રશ્ન તેમણે ઉઠાવ્યો નથી

જીવનન્યોતિ —અનુવાદક સ્વ શ્રી મણિલાલ નયુભાઈ દોશી, બી એ આ શ્રી કૃષ્ણમૂર્તિના ૧૯૩૭ થી ૧૯૩૧ સુધીમાં કરેલા જ્ઞાપ્તિઓનો અનુવાદ છે. જીવનશિક્ષણ.—લેખક માજેવાવ જગજીવન દિવેદી, નાગાવ (વડોદરા ગાંત્ય), હાલ વડોદરા, કિંમત રૂા ૦-૮-૦.

કેળવણી, સ્વાશ્રય, યાગ્રિ, ગામાગ્રિ રૂદિઓ, ધર્મ, ગંધર્વ વિષયો ઉપર ચર્ચાત્મક અને બોધાત્મક નિબંધો.

માનવજીવન ઘટના પ્રથમ ખંડ:—અનુવાદક તથા પ્રકાશક ત્ર્યંબકલાલ શિ ત્રિવેદી એમ. એ, એલિમ્પ્લિન, મરખેન્સેરોડ, અમદાવાદ મૂલ્ય ૦-૪-૦, દ્વિતીય ખંડ મૂલ્ય ૭ આના

તિભેદમાથી મળી આવેલ કોઈ મરૂત ગ્રંથના ચીની ભાષાન્તર ઉપરથી ૧૮ મા મૈકામા તેનું અગ્રેજી ભાષાન્તર થયું તે મૈકામા આ પુસ્તક ધણું જ લોકપ્રિય હતું તે આ મૈકાની શરૂઆતમા ફરી છપાયું અગ્રેજી નામ Economy of Human Life છે તેનું આ ગુજગની ભાષાન્તર છે, એમ પ્રતાવનામા જણાવ્યું છે ચીની ઉપરથી આ અગ્રેજી હોય તો હોય, પણ મૂળ મરૂત તો જણાતું નથી પ્રથમ ભાગ ૫ ૩૪ ઉપરનું શાહમુગનું દૃષ્ટાંત મૂળ સરૂત હોવાની વાત ખોટી પાડવાને પૂરતું છે.

એ ગમે તેમ હોય પણ પુસ્તકનું વસ્તુ સારું છે ગંભીર મૈલીમા, ટૂંકા પાત્રિઆદેમા, ગૌરવવાળી ભાષામા જીવનનું રૂઢાપણ દર્શાવેલું છે

સંયમ અને ભક્તિમાર્ગ —અનુવાદક અમાલાલ બાલકૃષ્ણ પુગણી, પ્રકાશક શ્રી અર્ચવિદ્ કાર્યાલય, આણંદ

બાલુ અશ્વિનીકુમાર દત્તે વ્રજમોહન કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ મમલ આપેલ ભાષણોની નોંધ ઉપરથી મૂળ બગાળીમા ભક્તિયોગનું પુસ્તક લખાયેલું તેના ભાવાર્થવાહી ભાષાન્તરમા અહીં શ્રી પુગણીએ શરૂઆતમા મૂકેલા એ પ્રકરણો અને ‘રાધા’નું પ્રકરણ ઉમેરેલા છે ભાષણો દૃષ્ટાન્તો સાથે રસિદ ભાષામા આપેલ છે પુસ્તક કોઈ અસૌક્રિક વિષય ઉપર નથી, પણ વ્યવહારને મર્વ રચણે સ્પર્શ કરે છે. યુવાનોને બોધપ્રદ છે

વડોદરા રાજ્ય પ્રજામિત્ર.—લેખક અને પ્રકાશક વકીલ જીભાઈ કાનજીભાઈ, સુ પાટણ, કિંમત રૂ. ૨-૦-૦, છોટના પૂકાના રૂ. ૨-૪-૦

આ પુસ્તક ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલું છે પ્રથમ ભાગમા ૧૯૩૧ની સાલની વડોદરા મેટ્રની નુદીનુદી રીતે વસ્તીનજીનગી આપેલ છે બીજા ભાગમા ખેતી વિશે માહિતી છે જેમા ભડળીના વાકો ઉતાર્યા છે ભડળીના આટલા સુમળદ્દ દુહા અમે અન્યત્ર જોયા નથી ત્રીજા ભાગમા ટોંગ અને માણસોના રાગો વિશે માહિતી અને ઉપાયો છે ચોથા ભાગમા વડોદરાના જાણવાન્નેગ કાવદા છે

પુસ્તક ઉપયોગી છે.

જ્યારે તેઓ ઉપકાર કરે છે—લેખક માદીક, મળવાતું ઠેકાણું હિંદુસ્થાન અને પ્રજામિત્ર પ્રેમ, બેકહાઉમ લેન, કાંટ, મુબાઈ, મૂલ્ય રૂ. ૧

“આ પુસ્તકનો હેતુ એટલો જ છે કે પ્રાચીન અમલ્ય કે અર્ધમલ્ય ગણાએલા ગાંધો સાથે મલ્ય ગણાતા યુરોપીય ગાંધોએ પોતાની જે સભ્યતા દાખવી છે તેનો વાચકોને દર્શન કરાવવાનો છે ” તેમા મિમંગ, ધગન, ચીન અને હિંદુમા પશ્ચિમની પ્રગત્યે કેવી રીતે પગપેમારો કર્યો તે જણાવેલું છે પ્રતાવનામા શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશીએ કહ્યું છે તેમ હિંદુ મુસલમાન વચ્ચેની મૈત્રીમા અગ્રેજી અમલ દરમિયાન જે તૂટ પડી છે તે માધવાનું કામ કરવાનો આ પુસ્તકમા પ્રયત્ન થયો છે પુસ્તકનું વસ્તુ વાચકુ ગમે તેવું છે

ગોરા કે ગોઝારા:—પ્રગટકર્તા શાહીવ માહિત્ય મંદિર, ૧૮૦ કેળાપીડ, સુરત, એ આના ધનિષ્ઠમા નાઇલ નદીના કાટાની વચ્ચે આપેલા દેન્શાપાઈ નામના નાનકડા ગામમા કેટલાક અગ્રેજોએ મનાઈ છતાં કખૂતરો માર્યા, અને ત્યાના લોકોનો ધધોરાજગાર એ કખૂતરો ઉપર હોવાથી તેઓ સામા થયા અને એટલા બનાવના નિમિત્તે અગ્રેજોએ તેમના

પર જે ન્યાયને નામે ગિતમ ગુજર્યો તે કિસ્સો જ્યોર્જ બર્નાડ શેએ લખેલો છે તેનો આ અનુવાદ છે આ નાનો લેખ શેની લાક્ષણિક ઉપહાસશૈલીમાં લખાયો છે અને શ્રી ધર્મશાસ્ત્રી વીમાવાળાએ તેનું ભાષાન્તર પણ આરુ કરેલું છે

શ્રી યજુર્વેદીય પુરુષસૂક્તનું મૂળ મહિત ગુજરાતી ભાષ્ય.—ભાષાતંત્રકર્તા શ્રી હર્ષિચંદ્રિત હર્ષિલાલ નરસિંહરામ વ્યાસ, સ્વલ્પભાષી, મુ માનગ; મૂલ્ય ૦-૪-૦

આમા પુરુષસૂક્તનું મૂળ, તેનો અન્યથા અને ગુજરાતી અર્થવિવરણ તથા ગાયત્રીમંત્ર અને તેના ભાષ્યનું ગુજરાતી આપેલ છે

ચાર જીવનો.—લેખક વિદ્યાર્થી, ચાર આના

આ નાની ચોપડીમા સ્વામી વિવેકાનન્દ, દાનવીર દર્નેગી, છુકા ડી વોશિંગ્ટન અને સ્વામી ગમતીચંદા જીવનચરિત્રા આપેલા છે

પીપાવાવ.—લેખક, પ્રકાશક હરિલાલ ગોવિંદજી પારેખ, અમરેલી અને

મોડાસા.—લેખક મનુભાઈ નેધાણી, પ્રકાશક સુનીલાલપી છુટાલા કિંમત ચાર આના

આ બન્ને નાના લેખોને અમે આવકાર આપીએ છીએ આ પ્રમાણે, ગુજરાતના ગામેગામમા ત્યા ત્યા દરેકે પણ જાણવાજેવા થયેલો હોય, તેનો ઇતિહાસ, દનકથા વગેરે મર્વ મહાકાંઈ જવા જાણ્યો

આલપું એક નૈસર્ગિક વ્યાયામ.—લેખક તથા પ્રકાશક: છોટાવાલ લ માકા બી એ. બજારગ વ્યાયામ મંડળ, રાજકોટ

આ નાનો લેખ ધણો જ મુવામ્ય છે અમે મર્વને વાંચવાની અને તેનો જીવનમા અમલ કરવાની ભલામણ કરીએ છીએ. આ નાના પુસ્તકનો પ્રવેશક શ્રી જ્યોતેશચન્દ્ર પાઠકજીએ લખેલો છે અને તે પણ આછી નર્મલલીમા લખેલો મુવામ્ય અને પ્રેરક છે

સોયા ખીન્ડા.—લેખક ડાહ્યાલાલ હ જની. ખી એજ. (એમી ઈકા) ગોંડ મેકાલિરટ, એપેસાલિટ ઈન રેગિંગ, પારગ ફાર્મિંગ, પ્રકાશક દેવભાઈ દેસાઈ, મતી જોગાજી સેવામંત્રિ, ગણપુર, દાહિયાવાડ

આ નવું ધાન્ય આખી દુનિયામા ધણુ ઉપયોગી ગણાય છે અને આ નાની ચોપડીમાં તેનો ગુણકારીપણા વિશે ટૂંકા મુદ્દામર મુવામ્ય લેખ છે આ ઉપયોગી ધાન્યનું વાવેતર થવા માટે ઉપાયો લેવાવા નેહ્યો

મુખી ઘર.—અગટ કર્તા શ્રી-માહિત્ય મહિ, ૧૮૦ કેળાપીઃ, મુગત, ૦-૩-૦.

શ્રીઓએ ગૃહિણી તરીકે પણ સ્વમાન કેળવવું નેહ્યો અને ઘરકામને પણ દીપાવું નેહ્યો, મંડકારી થવું નેહ્યો વગેરે ભેધ ટૂંકામા અને સુગમ ભાષામા આપેલ છે

બાળલગ્નનો બળાષો.—લેખક આયુર્વેદવિદ્યાર્થ શ્રી કાળીદાસ ગજુડાદાસ વૈદ. પ્રકાશક વૈદ અખાલાલ વિદ્યદાસ, મતી, મોસ્તર જય નાથીયુવક મંડળ મુ લાટોલ (ઉત્તર ગુજરાત) કિંમત બે આના

વર્ણવિચાર.—પ્રણેતા સ્વલ્પનિષ્ઠ મહારાજ શ્રીનયુગમ શર્મા, અગટ કુનાર માણેકલાલ દવાશકર એજા, જમનગર, દાહિયાવાડ. પડત મૂલ્ય રૂ. ૦-૧-૦

ગિખારહસ્ય.—લેખક શાસ્ત્રી દેવાશકર મેવજી પુગેહિત દેવવાડકર કિંમત ચાર આના મેમત્રી શું છે?—લેખક ગજ, પ્રસિદ્ધકર્તા ચિયોમોહિકલ ફેરરેશન, ગુજરાત-દાહિયાવાડ, મળવાનું ઠેકાણું તરી 'ન્યાતિ', ભાવનગર, કિંમત ૦-૨-૦ પોસ્ટ માધે

લોકગીત.—લેખક અને પ્રકાશક જીવરાજ બેચર પટેલ, દેવરાજિયા, તા અમરેલી, દાહિયાવાડ, કિંમત ૧ આનો.

આચાર્ય અ. ટ. ગિદવાણી

આ મામલા આચાર્ય અમદાવાદ ટેકવદ ગિદવાણીના અવમાનની નોંધ લેતા અમને ખેદ થાય છે મુખર્ષિ યુનિવર્સિટીના એન્જ્યુએટ થયા પછી તેમણે ઇંગ્લંડ જઈ ઓક્સફર્ડની ડિગ્રી લીધી હતી અને થોડો વખત દિલ્લીમાં ગમગત્સ કોલેજના તેઓ પ્રિન્સિપાલ હતા તે પછી તેઓ બિહારના મહારાજના પ્રાઈવેટ મેકેડરી થયા હતા દરમિયાન અમદાવાદ જંગનાં એ જંગાનું મહાનામું આપી તેઓ અમદાવાદની શિક્ષણપ્રવૃત્તિમાં જોડાયા.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠની માથે તેમનું નામ મક્રણાયેલું છે એ મન્થાના પ્રારંભમાં તે મહાવિદ્યાલયના આચાર્ય અને વિદ્યાપીઠના કુલનાયક થયા વિદ્યાપીઠનો ઉદ્ભવ એક મહાન ગાંધીય ચળવળને અગે એકાએક થયો હતો, તેમાં ગાંધીય ટ્રેનવર્સીના ઉત્સાહી હિમાયતીઓ હિંદના અનેક ભાગોમાંથી આવી એકાએક જોડાયા, અને તે પહેલાં ગાંધીય શિક્ષણનું સ્વરૂપ હિંદમાં નક્કી નહિ થયેલું હોવાથી, વિદ્યાપીઠના પ્રારંભનો અર્થ, જેમ તેના વ્યખ્યાપકોના ઉત્સાહમાં અદ્વિતીય તેમ ટ્રેનવર્સીના ધ્યેયમાં, અને જવહરુ અંચવના મતન્યમાં અનેક મતમતાન્તરવાળો હોઈ અત્યન્ત મુશ્કેલીનો પણ હતો આવા મુશ્કેલીના અમયમાં મહાન ગિદવાણીજીએ પોતાના આયુષ્યના ઉત્તમમાં ઉત્તમ વર્ગમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠને આપેલા, અને પોતાની બાહોશી, લોકમાનસને આકર્ષવાની શક્તિ, વક્રત્વ, છટા, વિદ્યાર્થીઓમાં અને લોકોમાં લોકપ્રિયતા વગેરેથી, અમાજમાં ઉભરાયેલા ઉત્સાહના પ્રવાહનો મારો એવો ભાગ વિદ્યાપીઠ તરફ વાળ્યો હતો અને આખા ગુજરાતમાં નામના મેળવી હતી ગાંધી પ્રકરણમાં પણ તેમની નજર પહોંચતી, એના કાર્યપ્રદેશમાં ધૂમવાની તેમને હોય પણ હતી, અને દિલ્લીની મહામહાની અસાધારણ બેઠકમાં તેમનું ભાષણ અચરકારકતા અને રહાસ્ય મારે પકાયેલું હતું જેવટના ભાગમાં તેઓ કંગમી યુનિવર્સિટીના ટ્રેનવર્સી ખાતાના ઉપરી હતા અને ગઈ તા. ૧૩ મીએ હૃદય બંધ પડવાથી તેમનું અવમાન થયું.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ઇતિહાસમાં અને વિદ્યાર્થીઓના હૃદયમાં તેમનું નામ ચિરકાળ દીપશે.

રોજનિશી

- ૧૫-૧૨-૩૪ ટોલામાં પાટીદાર યુવક પરિવદ, ટોલામાં પાટીદાર ભરિની મગાજ પરિવદ; ચિનાને નાના બાઈ દિલ્હી પાસે વધારાની ચોખીસના દટની મગાજની
- ૧૬-૧૨-૩૪ સમનાઈ પાસેની મૈકુદ જમીનના ૨૭ ગામડિયાઓની શેક્ષીમુકમના અતાર મટે ધનપદ
- ૧૭-૧૨-૩૪ ડો મલપાદને એક વર્ષની કેદ, ડમનવાની સુભામાં સુયુક્ત સમિતિના અદેવાજ ઉપર ચર્ચા, અમલપતના મદાસમાં મગાજવારી શ્રી ન્યોર્થ નિવવાની ધરપકડ; મોનરાના હાંદે 'મલપાટી' ગામને પાપ આપી, ૧૧ વર્ષની વયે ૧૬ વર્ષની કુમારિકા મલે ઇફીવાર કુલ્લા તમ, બનાજ હલાકની દરિયાપન્ન નીમ વરની કાઠે મીકુ પકી મારો એવા તે મગકરે બદાર પાડેલા ખુસામે
- ૧૮-૧૨-૩૪ મામલ ઉચોમ ડગની પ્રભભેગી અપીવ, અનિગ્રાના મેગલસ દિગોર્ગિસ બોર્ડે પ્રમુખ આનજ પેગ કેલો આખાઈનીની ૨૫ વર્ષની ચોખના, ખાત અમુક નફાખાને બે વર્ષની થયેલી મ ૧ સામે કેન્સર રિંગર ગભામે
- ૧૯-૧૨-૩૪ પાલ્કામેનના ૪૩ સમયે એ પતિયાગાના મલારાને 'મદમ' રહેવા લખેલા કાનજનું પ્રકાગન, લપાન રા કાંચે વોશિ દન કાંચ ફનાથી રીપાની સત્તાવાર નાદેતાન, પીમની સ્વરૂપગાની નેહરને મુખાઈમાં એપરેન, દલકનામાં યુદે પિયન નેમે સિંચન આનજ વાઈસરોયનુ બાસ
- ૨૦-૧૨-૩૪ પાલકની આયુર્વેદિક કોરેનના વિશર્ધીઓની દટાજ, પરિવ ૧૧ દરવાજ દને ધન-વાઈધામાં એક ૧૫ વય લખી મારો એવા જેલસનાવાગાનો પ્રનિબધ, હાદોદમાં પચમનાલના મેનિટુટે કામદાર પરિશિયતિને અને કાદેલા દુકમો, નાધીલમે મામલ ઉચોમ ડગના બાગાંબ પિમે કેરુ નિવેદન
- ૨૧-૧૨-૩૪ આપરેન્ટની રેડે પચા કરેલો મદેરીપલાનો કાપેરા, રશિયાના સુમખાપાદના જમખા દાય રેવા કોરેનના ખૂન રાખે ૧૦૭ને ફમી અને અનેકને જેલ અપાધાની બદાર આનેલી ખબર, અમદાવાદના મિલમાલિકોને મુખાઈના નવર્નેર આપેલી સીમષી, યુગી સ્વામ, રાષ્ટ્રીય ધોને સ્વાયંત્ર પ્રધાનમદગ, અમદાવાદમાં તીલ્ટ યુવતાનાકાધિવાઈ મુસ્લિમ કેગાની પરિવદ, બરિસ્ટર આવરક ઉપરના દુકમની મુદત બે વર્ષ વડુ લખાઈ
- ૨૨-૧૨-૩૪ ગુત કોરેનના રેનદસમેનમાં શી બુલામાઈ બાપુ, દિલ્હીમદામનાની રોજમી બેક કાનપૂર ખાને બવાનો દાવ, અખાલા નિગાની ગુરુદાર સમિતિના પ્રમુખનું ખૂન, ડો મલપાટની અપીવ, પેગાવરમાં વગ વોર ટે પકડવાની સત્તા આપના કાચાની મુદત લખાઈ અલ્લેગના મદમુખાવારીઓમાં ૨૩ શાનુઈરિરે, આગેયુ સમાધાન, રંગિયામાં કિનેલિફ અને કામેનેવની ધરપકડ
- ૨૩-૧૨-૩૪ બિગિનેના કાવતરા કેરના બે કેરીઓના ઉપવાસ, કડિયાવાડના રાનઓ જિનરાતે કેરેગના જેલો એવી બદાર આરેલી દરીકન, મદાસમાંની આવની બેક મારે લખનીમાં રાઈ થયેલી તથાનીએ, અમદાવાદની મુસ્લિમ કોરેનના કેલક વિશર્ધીનેને કવામાં આવેલા દટ પ્રિન્ટિપાડે બિનરાતે પાગ એચ્વા, અમદાવાદના મિલમાલિક મડના દગો બામન મજૂરમદાને લખેલો પત્ર, વટાદાનો આર્થ કંધાવિનાયકની બાગાએને અમદાવાદમાં સકાર, દાહાના કુમારી દેમલના રિયને તેમના પિનના ધતમાં નવરેદ રહેવાનો દુકમ
- ૨૪-૧૨-૩૪ સરદાર વલ્લભભાઈને વલસાડમાં આવકાર, તેમનું બાપુ, હાદોદના રેલે યુનિયનને રેલે કપનીએ અમાન્ય ફર્ડ, દટનીએ એલિસિનિયાના મામલ બામન રાઈસધને રવાના કોલો નેધ, બનાદાના નવરે તેમના ઉપર ખૂનના દુદાથી દુકમો કનર એક આરે પી ગીન્ટની મસીની સબ રદ વરી ૧૪ વર્ષના સબ કની, હાદોદના રેલે યુનિયનના મારીનો પાવકડ, મેનલ ટેડ યુનિયન કેરેગનનો નવરક કનિસનો મુખાઈમાં સેખા, જર્મનીના કાચ સાધનો બિલવવા મટે મગાની મદ

- ૨૫-૧૨-૩૪ અખિલ હિંદ ક્ષીપગ્નિદ, વિમાની ક્લાર્કે ૧૬૦૦૦ માઈલના ઉદયન માટે રજૂ કરેલી યોજના, ગજકુમારી અમૃતકુવર પોતાની અગત મિલકત ગાંધીજીને અર્પણ કરી આયોદ્યારમાં કામ કરશે એવી ખબર, સરદાર વલ્લભભાઈનું ખારડોલીમાં બાપણ, અભરેના લક્ષાધિપતિ સામે સાતરા કાયદા મુજબ ફરિયાદ, ચિંધના પામ. ગામોમાં એક હિંદુ સ્ત્રીના અપહરણના કિસ્સાને મળ્યો ૧૪૪મી કલમ, એંગિસિનિયા અને ઇટલી વચ્ચે ગરમ વાતાવરણ, એંગિમિનિયાએ રાષ્ટ્રપદને મોકલેલો વિરોધ
- ૨૬-૧૨-૩૪ શ્રી મહાદેવ દેસાઈએ ગાંધીજી વતી સર પ્રમોશર પદથીને હરિજન બાબતમાં લખેલો પત્ર, લાહોરના એક વિદ્યાર્થી મલિક ચીમનલાલની 'રાન્ડોલ્ફ'ના આગેપગર ધરપકડ, બર્લિનમાં મહુદીઓની દુકાન ઉપર પિરેટિંગ, સરદાર વલ્લભભાઈનું સૂરતમાં બાપણ, લિબરેલોને આપેલો જવાબ, તા ૨૭મી જાન્યુઆરીએ 'કોમી ગુફા' વિરોધ દિન' ઉજવવાની પરિત માલવીય પત્રની સૂચના, જોડિયા પ્રાંતના મમા રવાદીઓની પરિવર્તની કરોબારી મલાની બેઠક, શ્રી ઝીણા ઇન્સાઈથી હિંદુ આચાર્ય, ટિલી ખાને અખિલ હિંદ તખીખી પરિષદ, ઇરાવા ખાતે પરિત મુદ્દાવાયે ખુલ્લું મૂકેલું સ્વદેશી પ્રદર્શન, સાર મરહદ મધરાતે બંધ કરવામાં આવેલો એવી ખબર
- ૨૭-૧૨-૩૪ ખાન અબ્દુલ ગફારખાનની માબરમતી જોલમાં બદલી, લવાઈપદતિને બગ ચાય છે, એવું જાણીપાવેલો મજરમદાનના મિલમાયેકોને પત્ર, શ્રીમતી કમલાદેવી ચટ્ટોપા યાયે મુખર્ધ પ્રાતિક સમિતિમાંથી આપેલું રાજીનામું, બનાવ પ્રાતિક સમિતિના પ્રમુખ હો વિધાન રાયે આપેલું રાજીનામું, સરદાર વલ્લભભાઈ બચ્ચમાં, મદારાણના શ્રી જોડીને બે વર્ષની સમ, અમદાવાદમાં હરિજનો માટે 'નિર્મલપુર'ની વારતુકિયા, ટિલીમાં ફેળવણી પરિવર્તની બેઠક, અમદાવાદમાં વિદ્વદ પરિષદ.
- ૨૮-૧૨-૩૪ સરદાર વલ્લભભાઈને ખેડા જિલ્લાનો પ્રવાસ, પૂના ખાતે લિબરલ ફેરંગનની બેઠક સમુક્ત સમિતિના અહેવાલનો અસ્વીકાર, જાપાન અને તુર્કી વચ્ચે વેપારી કરારો, મદુરામાં હાલે ખાડેલા ચોખા વાપરનાર મરણ સ્થપાયુ, સરદાર વલ્લભભાઈએ નરિયાદ મુ હોવામાં સ્વ શ્રી વિકુલભાઈની છત્રી ખુલ્લી મૂકી, સિદ્ધિનગી યુવક પરિષદે 'સપૂર્ણ સ્વતંત્રતા' માગનારા જરેલા ઇરાવ, હો ખાનસાહેબને પબ્લખમાં પ્રવેગ કરવાની મનાઈ પાછી ખેચાઈ, ગાંધીજીની ટિલીમાં પધરામણી, અમદાવાદમાં પ્રથમ ગુજરાત રાજસ્થાન પરિષદ
- ૩૦-૧૨-૩૪ સમુક્ત પ્રાંતની સમાજવાદી ગણિદના ઇરાવો, ઇરાવાની ગજકીય પરિવર્તના ઇરાવો, ગાંધીજીએ ટિલીમાં ખુલ્લું મૂકેલું સ્વદેશી પ્રદર્શન, રાસ નામે મરદાંગ વલ્લભભાઈનું સ્વાગત, બગાળ પ્રાતિક સમિતિના પ્રમુખ તરીકે શ્રી મુબાબ યોડની વરણી.
- ૩૧-૧૨-૩૪ જાનરલ સમરે ગાંધીજી ગાયેના પરચવહાર વિરો કરેલો ખુલાસો, અમદાવાદથી નવ લાખને ખરચે જૈન સંઘનું પ્રસ્થાન, અમદાવાદમાં ખૂબ મહત્તાપ્રવાસીઓનું કલાપ્રદર્શન, પરિત જવાહરલાલે શ્રીમતી કમલા નેહરુની લોવાની ખાતે લીરેલી મુલાકાત એક દિવસ સાથે મહેવાની તેમને મળેલી છટ, ટિલીમાં હરિજન ઉચોમજૂલ વગેરે માટે ૩ ૬૦૦૦૦ અર્થવાના હરિજનસંઘની જોડના કમવ

શુદ્ધિપત્રક

માગગરના 'પ્રગ્થાન'માં નીચે પ્રમાણે સુધારી લેવું

પૃષ્ઠ	પકિત	અગુદ	શુદ્ધ
૧૫૭	૧	મચાવી	પચાવી
૧૬૦	૩૦	કામભોગ	કાયાથોગ
૧૬૧	૫-૬	કામભોગ	કાયાથોગ
૧૬૨	૧૫	જે વસ્તુની	જે ધર્મ જે વસ્તુની
૧૬૩	૧૨	જીવન-મગ	જીવનત મગ
૧૬૪	૨૨	જૂમિકા	જૂમિદામા

૫ પ્રસ્થાન ૬

। દ્રષ્ટિપૂતં ન્યસેત્પાદમ્ ।

પુસ્તક ૧૯

મહા • ૧૯૯૧

અંક ૪

ગીતા વિષે સામાન્ય વિચાર

કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

૧

ધાર્મિક ઇંધાના ગચનાગ અને મનન કરનારા એ પ્રકારના હોય છે મધુળપણે એમને આ રીતે વર્ણવી શકાય :

એક, જેના મનનો કુદરતી અભિલાષ એવો બનેલો છે કે હું શી રીતે જીવનનું ઉચ્ચામાં જાંચું સાફસ્ય પ્રાપ્ત કરું હું છું તે કરતા વધારે શુદ્ધ વૃત્તિનો, વધારે ભક્તો, વધારે પ્રેમળ, પરાપકારશીલ, પોતાના દુખોને ન ગણકારનારો અને સત્યનિષ્ઠ થાઉં જે કાઈ જગતમાં હું કર્મ કરું તે અનેક સદ્ગુણોથી જ પ્રેરાઈને તથા તેની જ વૃદ્ધિ માટે કરું એ મદ્દગુણોને છોડીને ગમે તેટલો મારો કે બીજાનો ઐહિક લાલચ તો હોય તોયે તેની લાલચમાં ન ફસાઉં અને આમ પ્રયત્ન કરતાકરતા હું ઈશ્વરને ઝોળખી તેનામાં લીન થાઉં

આ પ્રકારનું બળ મેળવવા એ ઈશ્વરનું શરણ લે છે, એની ભક્તિ અને ઉપાસના કરે છે, તથા એ માટે વ્રત, તપ, ઉપવાસ, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, મનોજય, પશ્ચાત્તાપ, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે આચરતો ગહે છે પોતાની આવી અભિલાષાને પોષણ અને પ્રેરણા મળે અને આજુ-બાજુના વાતાવરણ અને પરિસ્થિતિને લીધે લાલચોમાં લપટાઈ ન જવાય તે માટે એ હમેશાં સત્યપુરુષો અને સદ્ગુણોના સમાગમ શોધતો ગહે છે જે પુરપતો મહત્તમ અને જે ત્રયનું વાચનમનન એની ભક્તાઈને માર્ગે જવાની અભિલાષાને પોષે તે પુરુષ લોકદષ્ટિએ અવિદ્વાન ગણાતો હોય અને તે પુસ્તક આધુનિક અને અણુખેડાયેલી ભાષામાં લખાયેલું હોય તોયે તે જ એને આદરણીય રહે છે. જેનું વલણ એની વામનાઓને ઉત્તેજન દેનારું હોય, તે પુરુષ ગમે તેવો વિદ્વાન અને અનેક લેખનો માનનીય હોય, અને તે પુસ્તક ગમે તેટલું પ્રાચીન, માન્ય થયેલું અને દલીલોથી ભરેલું હોય તોયે તેની એના પર બહુ અમર થતી નથી.

ધાર્મિક ગ્રંથ વાંચનારાઓને ખીજે પ્રકાર ચિત્તશુદ્ધિની અથવા આત્મજ્ઞાનની જ આકાંક્ષાવાળો નથી હોતો તેમ જ સાવ આસુરીયે નથી હોતો પણ જો ધર્મ, અર્થ અને કામપરાયણ હોય છે અને તે મિદ્ધ કરવા માટે આધારણ્ય શુદ્ધિને જે માર્ગો સ્પષ્ટ દેખાતા હોય તેની આછીવત્તીયે પગવાનગી આપે એવા ધર્મશાસ્ત્રો તેમને જોઈતા હોય છે જો માર્ગો દોષયુક્ત હોય તો તે દોષોને ઓછા કરવાના અથવા તેના બદલામાં કાંઈ નુકસાની અથવા પ્રાયશ્ચિત્ત અથવા પુણ્ય કાર્યો ઠગવી તે દોષોને ચલાવી લેનારા ઉપાયો સૂચવાય ત્યાં સુધી એમને ધર્મના એવા બધેનો સ્વીકારવાને હરકત હોતી નથી જિલ્લુ, એ રીતેયે પોતાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહેવા દેવા માટે એ શાસ્ત્રકારનો આભાર માની તેમને પૂજ્યશ્રેયે ખગ દા ત, ધણા માણસોને ખૂબ ધનવાન થવાની અભિલાષા હોય છે જો કાંઈ ધર્મ-શાસ્ત્ર એ વામનાને માવ અધર્મની ઠરાવી મનાઈ કરે, અને ધનવાનો પર ઠોક જ પાડે તો તે શાસ્ત્રોતી વાતો એમને ગળે નહિ જતરે એનો વિરોધ કરવાનું તેમનું બળ ન હોય તેઓ એ શાસ્ત્રને જીજ્ઞાસી માન્યતા આપશે, પણ જો બળ હોય તો તે ધર્મના ઉપ-દેશકનો પ્રાણ લેવા પર્યંત પણ વિરોધ કરશે પણ જો એ ઉપદેશક અથવા શાસ્ત્ર એને ધનમપાદનની પરવાનગી આપે અને માત્ર એના ઉપર એના બદલામાં દાનાદિકની નાનીમોટી ફરજને નાખી એની સપત્તિને આશીર્વાદ આપે, તો તેઓ તે ફરજને સ્વીકારશે અને તે ઉપદેશક અથવા શાસ્ત્રને માત્ર ગણીને પૂજશે આ રીતે ગુલામી ખ્રિસ્તી ધર્મને માન્ય છે એમ ઠગવનાર પાદરીઓ, અસ્પૃશ્યતા હિંદુધર્મને આવશ્યક છે એમ કહેનાર પડિતો વધારે સાચા છે એમ મનાવું અને મનાય છે એમને ગુલામ અથવા અસ્પૃશ્ય રાખી, એમને થોડાક દાનાદિક કરવા કે કેટલીક દયા દેખાડવી, એટલે સુધી જ ધર્મની આજ્ઞાઓ રહે તો એમને હરકત નથી

૨

આ બે ધર્મવૃત્તિઓ વચ્ચે મેળ એમી જ ન શકે એવું એકવાર મનાવું આથી, બે, બાણે, એકબીજાથી સ્વતંત્ર હોય એવા માર્ગોના ઉપદેશ શરૂ થયો એક બાજુથી પહેલા માર્ગને માવ ખોટો જ ઠગવવાનું બીજા ધર્મમાં સાહ્ય નહોતું એનો આદર્શ વધારે જિયો છે એ સ્વીકાર્યા વિના ચાલતું જ નહોતું એટલે બીજા પ્રકારના ધર્મપ્રવર્તકોને પણ પહેલાના ધર્મને પુષ્પાન્નલિ તો ચડાવવી પડતી જ પણ, એટલી પુષ્પાન્નલિ અર્પણ કરી દઈ એને છોડી દેવો એ કહાપણુનો માર્ગ મનાયો એ ધર્મ બીજા માર્ગમાં છેડાગાળી ન કરે એટલે થયું આમ મોક્ષધર્મ અને ત્રિવર્ગ (એટલે ધર્મ, અર્થ, કામ સખધી) ધર્મ વચ્ચે વિરોધ મનાતો આવ્યો.

ગીતા એ બે માર્ગોમાં મેળ માધવાનો માર્ગ સૂચવે છે એ મેળ નિષ્કામ કર્મયોગદ્વારા એની પાછળ રહેલી વિચારસરણી આની છે ત્રિવર્ગપરાયણ લોકો એ માર્ગે જવાના જ મોક્ષધર્મના અને મન્યામવૃત્તિના હજાર ધર્મગ્રંથો ઉત્પન્ન થાય અને કર્મમાર્ગનો તિરસ્કાર કરે તોયે લોકો એ માર્ગે રહેશે. યોગ્ય લાયકાત વિના એ માર્ગમાં પડનાર પાછળથી માખડથીયે ત્રિવર્ગની જ પ્રવૃત્તિ કરવા મડી પડે લોકોને માગ માર્ગદર્શક નહિ મળે તો ગમે તે રીતે કર્મમાર્ગનું આચરણ કરશે, પણ તેને છોડશે નહિ આથી, નહિ માત્રી સુમુખતા વધે, અને નહિ કર્મમાર્ગમાયે યશ મળે. પણ એથી જલદું મત્પુરુષ એમના માર્ગદર્શક થાય તો તેઓ વધારે ને વધારે શુદ્ધ, ધર્મ અને કુશળ રીતો જોળી કર્મમાર્ગને ઉત્તમતર વિશુદ્ધ

કરી શકે અને, પોતાની તેમા ગતી જોટલીયે સ્વાર્થશુદ્ધિ ન હોવાથી, પોતાનીયે ચિત્તશુદ્ધિ કરી શકે આવો આ ગીતાએ સૂચવેલો માર્ગ છે

૩

પણ જે ધર્મગ્રંથ અર્થકામની વામનાને આડકતરુયે ઉત્તેજન આપતો હોય તે ગગ-દ્વેષપોષક કયો એને ધર્મ નામ જ કેમ આપી શકાય ? અથવા, એ કયા દષ્ટિર્નિદુધી ધર્મ કહી શકાય ? અને એ ધર્મનું કેટલું મહત્ત્વ ગણવું ? એ જાણવું ઘટે છે ગગદ્વેષ તો આપણામા હોય છે જ. એને પોષવા માટે ધર્મની જરૂર જ નથી જુગાર જેવું કાઈક રમાય છે એવું પીનલ કોડ વાચીને કોઈ શીખતો નથી, અને જુગાર કેમ રમવો તે શીખવનાર શાસ્ત્રીય પુસ્તક કાઈ સચ્છાન્ત્ર બનતું નથી એવા પુસ્તકો ધર્મગ્રંથ થાય તો તે કોઈ પ્રકારના જુગારને એ માન્ય ઠગવે છે એટલા માટે નહિ, પણ ગભયકર્તાઓથી માડીને મેં વર્ગોમા જુગારની અદમ્ય વાસના રહેલી જોઈ એ રમવો જ હોય તોયે અમુક મર્યાદામા જ રમાય એવા અકુશ મૂકે છે માટે

આ જ રીતે જો કોઈ ધર્મગ્રંથમા લખ્યું હોય કે માણુએ પત્નીમમે વર્ષે લગ્ન કરવું, અથવા યજ્ઞમા કરેલું માસભક્ષણ હિંસા નથી, અથવા યુદ્ધમા થતી હિંમતથી પાપ લાગતું નથી, અથવા યુદ્ધના આજ્ઞાનનો ક્ષત્રિયે મદૈવ મત્તાર કરવો, અથવા અમુક માણસોને અસ્પૃશ્ય ગણવા, તો તેનો અર્થ એ નથી કે પત્નીમમુ વર્ષે બેમતા માણસે લગ્ન કર્યે જ છૂટકો, યજ્ઞમા માસભક્ષણ કર્યે જ છૂટકો, અથવા યુદ્ધમા બેલાશક કાયગ્રાહી ચલાવી જ શકાય, અથવા ક્ષત્રિયે લડાઈ ગાંધતા જ રહેવી, અથવા અસ્પૃશ્યને સ્પૃશ્ય ન જ ગણી શકાય પણ માણુમમા રહેલી અદમ્ય વામવાસના, મામાભિરુચિ, યુદ્ધપ્રિયતા, ગતિઅભિમાન વગેરે ગગદ્વેષોને પોતાના કાળના સમાજમાથી સાવ નિર્મૂળ કરવા શક્ય નથી એમ જોઈ, એ ગગદ્વેષોથી મમાજને અને ભૂતપ્રાણીઓને ઓછામા ઓછું નુકમાન થાય અને—સમાજનું ચક્ર ચાલવાનું તો ખરું જ ત્યારે—એને ઠીક રીતે ચલાવવાનો ઉપાય બતાવવાના હેતુથી એ ધર્મો ઠરાવેલા હોય છે આવા ધર્મોની આ કે તે વીગતો કહી સનાતન ગળ માટે એકમરખી હોઈ શકતી નથી એમા પ્રકૃતિ અને પગિચિતિ અનુસાર વધઘટ થયા જ કરે દીર્ઘદર્શી અને વધારે પૂર્ણતાએ પામેલ પુરુષો એ વધઘટ ઠગવે કે પરિસ્થિતિથી ઉત્પન્ન થયેલી રૂઢિઓ એને ઠરાવે, પણ એમા ફેરફાર થયા જ કરે કયા કાળમા કેવા પ્રકારના વિચારો અને રિવાજો પ્રગમ્યા હતા એ જાણવા માટે લલે એ ધર્મગ્રંથો ઉપયોગી હોય, પણ ધર્મગ્રંથની એવી કીણી વીગતો એ એનું સર્વકાળ માટેનું ઉપયોગી પ્રયોજન નથી

એક દાખલો આપવાથી આ વાત વધારે સ્પષ્ટ થશે ધારો કે જાપાનની સરકારના જુલમોને લીધે કે જાપાન પ્રત્યે દ્વેષ વધવાને લીધે કોરિયાની પ્રગમા બહુ મખત વૈરાગ્નિ મળગી બેઠે અને જાપાની સરકારના નોકરમાત્ર સામે સખતમા મખત દ્વેષ વગે પગિણામે કચાક તેમના ખૂન થાય, કચાક મારપીટ થાય, અને મર્ત્ત જ બહિષ્કાર તો થાય જ ધારો કે કોરિયાની પ્રગતુ એવું જોર વધતું ગય કે સરકારી નોકરોની દશા છેવટે પ્રગતી ત્યા પગ જ અવલખીને રહે, અને તે અગમામા ગ્રાગિયામા પ્રગતીય ગજતત્ર ઉત્પન્ન થાય ધારો કે એ ગજતત્રમા આગ્યા છે તો બધા ધાર્મિક અને ન્યાયી વૃત્તિના પુરુષો પણ, પ્રગતે માન્ય થાય એવું રાજતત્ર તેમજ ઉપગત્રવું હોય તો, પ્રગતી લાગણીઓની અવગણના કયે એમને

ચાલે એમ નથી હવે પ્રજનો જાપાની મગકારના નોકરો સામેનો દ્વેષ હજુ એાસર્યો નથી કેટલેક ઠેકાણે તો એમના કટકા કરી નાખે એટલેા એ બળવાન છે. ત્યાં એ ધાર્મિક અને ન્યાયી પુરુષો શુ કરે ? મને લાગે છે કે અપૃથ્થ જેવાયે કરીને એમને કાર્ષક ઊગારી લેવાનો માર્ગ શોધી શકે તો તે લર્ષ મતોપ માને અને આશા ગણે કે વખત જતા જૂના દ્વેષો ભુલાઈ જશે અને ભવિષ્યના અગ્રેમગે તેમને અપનાવી લેશે હવે આ ડાહ્યા માણુમોને જે કાયદો ઘડવો પડે તે દેખાવમા તો જાણુ જૂના સગકારી નોકરો પર કાયદેમર અસ્પૃશ્યતા નાખવાનો દડ કરતો હોય એવા સ્વરૂપનો હોય એ શક્ય છે કારણુ કે એવી ભાષામાં કાયદો ઘડાયા વિના પ્રજાની દ્વેષવૃત્તિ શાત થાય જ એમ ન હોય છતાં એ કાયદો સનાતન કાળ માટે એ જ સ્વરૂપમા રહેવો જોઈએ એમ વ્હી કહી શકાય નહિ ભવિષ્યના અગ્રેસરો એ ડાહ્યા માણુસો કરતા બીજી બાબતમા ઓછા શુદ્ધચિત્તના હોય છતાં ને પ્રજાના આ ભાગને કરેલો દડ ઉઠાવવાનો ધર્મ તેમને સુઝે તો તેમ કરતુ એમને માટે કર્તવ્યરૂપ જ થાય આ પ્રકારના જૂના ધર્મગ્રંથો વિષે પણ આ જ વિચારમગ્ણી લાગુ પડે છે

૪

પણ, આમ તો દરેક જણુ પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોમા દખલ કરવાની છૂટછાટ લર્ષ લે હજારો વર્ષથી પ્રજામા મનાતી આવેલી માન્યતાઓ એથી તૂટી પડે, અને તે સામાન્ય રીતે લેણી ન જ સહન કરી શકે. પ્રજાનો મોટો ભાગ નવાનવા સુધારાઓ ઉપરાઉપરી કગવાને કહી ઇચ્છના નથી કારણુકે ચાલુ વ્યવસ્થામા કાર્ષક ગડમથલ કર્યા વિના, કાર્ષક જૂની ધડીઓ લાગ્યા વિના સુધારા થઈ શકતા નથી, અને એથી ગડમથલથી તાત્કાલિક અગવડ ઘણી વધી પડે છે માટે અમુક જૂનો કે નવો નિયમ ધર્મનુ ઢાયમનુ અગ છે કે જમાનાં પૂગતુ છે તે જાણવાનો માર્ગ હોવો જોઈએ

એટલે કે, ધર્મનુ ધર્મત્વ શુ ? ધર્મનો આત્મા શુ ? જેમ—

“રસ હુ હુ જજે, પાર્થ, સૂર્ય-ચંદ્રે પ્રકારા હુ,
ઓકાર સર્વ વેદોમા, આકારો હુ જ શબ્દ હુ.
પુરુષત્વ નરે હુ હુ, ભૂમિમા ગધ હુ ભલો,
અગ્નિમા તેજ, કોતેય, તપ હુ નાપસો વિષે”

(અ ૩ ૮-૯)

એમ જુદાજુદા પદાર્થો વિષે કહ્યું છે, તેમ ધર્મમા પ્રભુ કયે સ્વરૂપે વમે છે એમ કહી શકાય ? આ જાણવાની જરૂર છે આનો અર્થ ગીતાના પ્રવચનોમાંથી શોધી શકાય એમ છે કે કેમ તે જોઈએ

સત્ય એ ધર્મનો આત્મા છે એમ મહાભારતમા બીજે ઘણે ઠેકાણે કહ્યું છે પણ સત્ય એ વધારે વ્યાપક અને તેથી વળી મુરઢલીઓ ઊભી કરનારો શબ્દ છે. વળી ધર્મ શબ્દનો અર્થ પણ ત્યાં વધારે વ્યાપક થવાનો મહત્વ છે અહીં ‘ધર્મ’ એટલે આચારધર્મ, જીવનવ્યવહારનું ધોરણ એ અર્થમા આપણે એનો આત્મા શોધવો છે

ને એ ઉત્તર આપવાનો મને અધિકાર હોય તો હુ કહુ કે મમશુદ્ધિ એ ધર્મનો આત્મા છે અમુક પુરતઃ અથવા અમુક મહાદ્ધ ધર્મયુક્ત છે કે નહિ તે જાણવાની ફરજી એ કે એથી એટલે મમદષ્ટિની દિશામા પ્રયાણ થાય છે કે વિષમદષ્ટિમા રિચર કગવે છે ? ધર્મનો અમુક વિધિ કે નિયેધ એ ધર્મનો આત્મા નથી, પણ માત્ર ઉપગુ કલેવર અથવા પહેરવેશ છે એની પાછળ ધર્મ રચનાગ્ની દષ્ટિ ને મમશુદ્ધિમાંથી બીડી હોય અને તેને વંચાગ્ની કે ગ્રેરતી હોય તો તે ધર્મ છે, નહિ તો અધર્મ અથવા માત્ર તાત્કાલિક ઇલાજ છે.

આ મમભુદિનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ યુગેયુગે વ્યાપક થતુ જાય તો ધર્મને તો વિકાસ થયો ગણાય, જે સંકુચિત થતુ જાય તો હાસ થયો ગણાય. દાખલા તરીકે, શત્રુને જ્યા દેખાય ત્યાથી, ગમે તે કાળે, ગમે તે સ્થિતિમાં, પૂરો જ કરી નાખવો એવો જ્યા સર્વત્ર આચાર હોય ત્યા તેને મારવામાયે અમુક મર્યાદા પાળવી જોઈએ એવા આચારને ઉપદેશ કરનારના હૃદયમાં મમભુદિનો ઉદય થયો છે એમ સૂચિત થાય છે. એ મમભુદિનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ તે કાળની પરિસ્થિતિથી મર્યાદિત જ રહેવાનું, છતાં એણે ધર્મને માર્ગ બાંધ્યો એમ કહી શકાય પછી જ્યારે મમભુદિ એથીયે આગળ વધે ત્યારે એના નિયમોનું ફરીથી શોધન થાય, અને છેવટે શત્રુને શત્રુ જ ન ગણવો એટલે સુધી પહોંચી શકે

તે જ પ્રમાણે જ્યા કઈ પણ કારણસર સમાજના કાઈ તિરસ્કાર પામેલા લોકોને અનેક હાડમારીઓ ભોગવવી પડતી હોય ત્યા તેને અમુક દિવસે તો દાન આપતુ જોઈએ જ એ ઉપદેશ ઉપદેશને થયેલી સમદષ્ટિની ભાવનામાંથી ઉદ્ભવેલો ગણાય વધુત્તર આચાર્યોએ જે વૈષ્ણવી કડી પહેરે તેમને—એટલે તેમને હરિજનનું ચિહ્ન આપીને—સ્વીકારી લેવાની કરેલી પ્રવૃત્તિ એ જ દષ્ટિમાંથી ઉદ્ભવી એ મમભુદિ આગળ વધીને છેવટે એ આખાં વર્ગને ખીજના જેટલો જ સમાન અધિકારી કરી મૂકે ત્યા સુધી એનો વિગમ બાકી રહ્યો ગણાય બાકીની બધી વચલી નિયમમર્યાદાઓ એક બાજુ મમભુદિનું ધ્યેય તથા ખીજ બાજુએ પરિસ્થિતિ અને ધર્મપ્રવર્તકની શક્તિ—એની વચ્ચેની બાધછાડ ગણાય

ત્રેપાર્થો ધાર્મિક પુરુષની ધર્મગ્રથો વાચવાવિચારવામાં આ જ દષ્ટિ રહે છે અમુક ધર્મગ્રંથ એનામાં રહેલી સમદષ્ટિની નૈમર્ગિક વૃત્તિને ખીજવવામાં ઉત્તેજન આપનારી છે કે ચિમળાવી નાખનારી છે? એને પોતાના કાળની મકુચિત ગગદ્ગયથી બધાયેલી મર્યાદાઓમાં જ જડી ગાખનારી છે કે એને તોડી સમદષ્ટિ વધાવવામાં પ્રેરત્માહન આપનારી છે? જે એની સમદષ્ટિને ઉત્તેજન આપે તે સામ્બાકયો જ એને ધર્મના આત્મારૂપ લાગે છે, અને તેના વાજ્યોને લીધે જ એ ગ્રંથ એને પૂજ્ય અને પ્રાણપ્રિય બને છે

આ રીતે એ બાહ્યજલ વચ્ચે તો તેમાં આખને બદલે આખ અને દાતને બદલે દાત લેવાની પરવાનગી છે, માટે કાળા ગાલ પર કોઈ મારે તો તેની આગળ જમણો ગાલ ધરવો એવો ઇશુ ખ્રિસ્તનો ઉપદેશ અદ્યતિન છે અથવા બાહ્યજલના 'જૂના કરાર'નું ખડન કરનારો છે એવો એ સાર નથી કાઢતો પણ એ એમ વિચારે છે કે જે કાળમાં યહૂદીઓ એટલા જનની હશે કે આખ અથવા દાતના બદલામાં ખૂનો કરી નાખે તે કાળમાં જેટલી ઇગ્ન કરી હોય તેથી વધારે શિક્ષા ન કરી શકાય એ નિયમ સમદષ્ટિ તરફ પ્રયાણ સૂચવનારો જ ગણાય એવો હોય, અને તેથી પવિત્ર ધર્મ જ હતો, પણ ઇશુ ખ્રિસ્તે ધર્મના આત્માને ઝાળખેલો હોવાથી તેના વિકાસની દિશા સૂચવી

એ જ પ્રમાણે એવો ત્રેપાર્થો કુરાન વાંચી એમાં ચાર સ્ત્રીઓ કરવાની પરવાનગી છે, દારી ગાખવાની પરવાનગી છે, ગુતેગાર સ્ત્રીને અમુક પ્રકારની શિક્ષા કરવાની એના ધણીને કૂટ છે, દરજામના શત્રુઓનો અમુક રીતે નાશ કરવાની પરવાનગી છે, એવો મકુચિત અર્થ નથી કરતો પણ એ એમ વિચારે છે કે એ ગ્રંથનું વલણ સ્ત્રીગતનિની જે માઠી દશા પેગમ્બરની પહેલા હતી તેમાં સુધારો કરવાનું છે, જમણી અરબો વિરોધી પર જે ધાતકીપણુ ગુનરતા તેમના પર અનેક મર્યાદાઓ નાખવાનું છે, અને પેગમ્બરના ઉપદેશનો એકદર

ધ્વનિ સમશુદ્ધિને પોષક છે, વિરોધી નથી એમ વિચારનાર મુસલમાન શ્રેયાર્થી ધર્મને એ આત્મા વધારે ને વધારે વિકાસ પામે એ રીતે એના ઉપદેશોની મર્યાદા વધારવા પ્રયત્ન કરશે

એ જ પ્રમાણે શ્રેયાર્થી હિંદુ મહાભારત, ગીતા વગેરે ગ્રંથોનું અધ્યયન ધર્મનું આ જ સ્વરૂપ શોધવા માટે કરે છે એમા કૃષ્ણે અર્જુનને લડવા પ્રેર્યો છે, લડાઈમા કપટો કર્યો છે, બ્રાહ્મણ જાતિની શ્રેષ્ઠતા ઠેકઠેકાણે ગાઈ છે વગેરે વાતો ધર્મનું પ્રાણરૂપ અંગ નથી સમદર્શિ, નિષ્કામશુદ્ધિ, મત્ય, અહિંસા—એ આખાથે ગ્રંથનો એકદર ધ્વનિ છે કૃષ્ણના અમુકઅમુક આચરણો ઐતિહાસિક સત્ય હોય તોયે તે સનાતન ધર્મના દ્યોતક છે એમ નહિ માને, પણ સમદર્શિનું ધ્યેય અને પોતાના કાળની પરિસ્થિતિ અને શક્તિ—એ બે કારણોના મિશ્રણથી ચયેલા મર્યાદિત પ્રયોગો છે પાછળ ચર્ચ ગયેલા મહાપુરુષોના છૂટક આચરણો બધા અનુકરણીય નથી હોતા પણ એ આચરણની પાછળ રહેલી ધર્મનિષ્ઠા એ જ આચરવાની હોય છે એમ અતિ પ્રાચીન ઉપનિષદકાળથી આજ સુધીના ધર્મપ્રવર્તકો કહેતા આવ્યા છે દાખલા તરીકે, તૈત્તિરિયોપનિષદમા ઘેર જતા શિષ્યને ગુરુ કહે છે

વાન્યવચ્ચાનિ કર્માણિ, તાનિ સેવિતવ્યાનિ । નો દ્વિતરાણિ ॥

વાન્યસ્માક સુચરિતાનિ, તાનિ સેવિતવ્યાનિ । નો દ્વિતરાણિ ॥^૧

તેમજ શ્રીસહજનનદસ્વામી પોતાની ‘શિક્ષાપત્રી’મા લખે છે

પૂર્વરપિ મહદ્વિવેદધર્માચરણ કચિત્ ।

ક્ષત સ્યાત્તતુ ન પ્રાણ પ્રાણો ધર્મસ્તુ તત્ક્ષત ॥^૨

આથી, શત્રુને મારવા માટે કે એની સાથે કપટ કરવાની પરવાનગી લેવા માટે ધર્મ ગ્રંથો વાચવાના હોય જ નહિ તે માટે ધર્મના આધારની જરૂર જ નથી મહાભારત કે ગીતા વાંચીને બિલાડીએ જીંદરને મારવાનો ધર્મ ઠગાયો નથી, કે કૂતરો બીજા કૂતરા પાસે રાટલો બેઈ તેના પર હુમલો કરતો નથી, કે સર્પ અને નાળિયાએ પરસ્પર વેગ બાધવાનો ધર્મ સ્વીકાર્યો નથી મનુષ્ય એ બધાથી અનેકગણો વધારે શુદ્ધિશાળી છે એટલું જાણુવા માટે એક લાખ સ્લોકના ધર્મગ્રંથની જરૂર નથી ધર્મગ્રંથ ન વાંચીનેયે માણુમની કુદરતી પ્રેરણાઓ જ એને એ તરફ વાળશે, એટલું જ નહિ, પણ ધર્મગ્રંથમા ૨૫૪ પ્રતિબંધ હોય છતાંયે કેટલાક એમ કરશે જ—એમ ચોરી, બળિચાર વગેરે કરે છે તેમ

શિવાજી મહારાજને મહાભારતની કથાઓ સાંભળી વીરગસનો પાનો ચડે એમ કહે છે, એવો પાનો ચડે એ ત્રવાણાવિક છે, કારણકે એ ક્ષાત્રજીવન જ ગાળતા હતા. મહાભારતને બદલે ‘ઇલિયડ’ એમણે સાંભળ્યું હોત તોયે તેમને એવું પ્રેતસાહન મળત મહાભારત સાંભળીને એમણે પોતામા ક્ષાત્રવૃત્તિ આણી નહોતી પણ ક્ષાત્રવૃત્તિ હોવાથી એને એ કથાઓમાથી પોષણ મળતું એટલું જ એ પોષણ મહાભારતના ધાર્મિક સ્વરૂપને લીધે નહિ પણ વીરરમના કાવ્યસ્વરૂપે ધર્મગ્રંથમાથી તો એ શીખ્યા કુગનને માનપૂર્વક મુમલમાનને પહોચાડતા, નજરાણા તરીકે કાઈ અવિવેકી અમલગારે મોકલેલી મુંદર અમળાને માતા કહી

૧. ને અનિય કર્મો હોય તેનું જ આચરણ કરવું બીજનું નહિ. ને અમારા સત્કર્મો હોય તેનું જ સેવન કરવું બીજનું નહિ

૨. પૂર્વના મહાપુરુષોએ પણ તે ક્યારેક અપ્રમાણ્યજનું કર્યું હોય તો તેનું ગ્રહણ પણ તેમણે આચરેલા ધર્મનું જ ગ્રહણ કરવું.

એ. ગીતા સોપતાં, અષ્ટપ્રધાનની ચોખ્ખા કરતા, સાધુમંતોને પૂજતાં અને ગાયત્રી રક્ષા કરતાં ન્ત ધર્મના સંસ્કાર એમના ઉપર ન હોત તો કદાચ એમણે શત્રુના કાઈ શહેરમાં કતલ ચલાવીને આનંદ માન્યો હોત, મગ્નિદો તોડી, કુરાનને બાળી, શત્રુ પ્રત્યે દ્રેષ દર્શાવ્યો હોત અને શત્રુઓની સ્ત્રીઓ પર બળાત્કાર ચુભર્યો હોત

ધર્મનો આત્મા મમણ્હિ છે એ દૃષ્ટિ ને આપણે ગમજી શકીએ તો ગીતા આપણને બળપ્રદ, આશાપ્રદ અને બોધપ્રદ ત્રય લાગશે. ધર્મનું એ તત્ત્વ આપણા જીવનમાં તેમજ જગતમાં દિવસેદિવસે જુદાં પામે, એનો વધારે ને વધારે અમલ થતો જોઈ શકીએ તો તે ધર્મની પ્રગતિ છે. ને આ બાબતમાં પૂર્વજો ગયા હોય ત્યાં જ થોભી જઈએ તો તે ધર્મને લકવો થયો છે એમ કહેવું જોઈએ, ને એમાંયે મકાચ કરીએ તો અધર્મને પથે ચાલીએ છીએ

૫

નિષ્કામ કર્મયોગદ્વારા કર્મમાર્ગને ક્રેય પ્રાપ્તિનું વાહન કરવું એ ગીતાનો ખામ ઉપદેશ છે એમ ઉપર કહ્યું ઇશાનપિતૃદા આ વિષયનો સ્પર્શ છે, પણ એ તો ૨૦-૨૨ મંત્રોનું જ પ્રસ્તુત હોવાથી એમાં એનો માત્ર સ્પર્શ જ છે, વિવેચન નથી એ કયાંયે બરાબર મમર્શવેલો હોય તો તે ગીતામાં જ છે

પણ નિષ્કામ કર્મયોગના વિચારનું ગીતામાં મારી રીતે નિરૂપણ થયું છે, તેથી એવું નિરૂપણ કરનાર મહાપુરુષમાં એ ધર્મનો મપૂર્ણ વિકાસ થઈ ગયો હતો અથવા એનું પૂરેપૂરું ગહસ્ય અને દૂર સુધીનું પરિણામ એમની કલ્પનામાં આવી ગયું હતું એમ ન કહેવાય એકને પહેલું નિર્માણ કરનારે જોણ આકૃતિને લીધે ઉત્પન્ન થતી કામ કરવાની સગવડની પહેલી શોધ કરી, પણ ચક્રાકૃતિ કેવડેલા યત્રો નિર્માણ કરી શકે તેની ચક્રાકૃતિને પૂરેપૂરી કલ્પના થઈ હશે એમ કહેવાય કે ? ચક્રાકૃતિથી ગરેડી, ગાડો, ગેરિયો કે ઘંટી સુધી જ એની નજર પહોંચી હોય, પણ આજના ગત્તવ્ય કારખાના એની એ શોધનો જ ઉપયોગ કરશે એમ એના મ્વપ્રમાયે ન આવ્યું હોય તેમ નિષ્કામ કર્મયોગના આદિદ્રષ્ટાએ એ સિદ્ધાન્તનું મપૂર્ણ રહસ્ય—જીવનના વિધિવિધ ક્ષેત્રોમાં એનું મ્વરૂપ—કલ્પ્યું ન હોય એ શક્ય છે એણે પોતાના કાળમાં નિષ્કામ કર્મયોગનું કે મમણ્હિના યોગનું જેટલું ક્ષેત્ર કલ્પ્યું હોય અને વ્યાખ્યા સ્વીકારી હોય તેના કરતાં આજે એનું ક્ષેત્ર વધારે વિસ્તૃત કરવાને અને વ્યાખ્યા વધારે સ્પષ્ટ કરવાને અવકાશ હોઈ શકે, અને આજે છે તેથીયે લાવિષ્યમાં વળી વધારે ક્ષેત્રોમાં એનું દર્શન થવું જોઈએ, અને એની વ્યાખ્યા વધારે સ્પષ્ટ બનવી જોઈએ. આમ થાય તો જ ધર્મનો વિદાસ થાય છે એમ કહી શકાય

૬

ગીતાની પછીના આપણા ધાર્મિક સાહિત્યમાં એક નવો શબ્દ વારંવાર વાપરવામાં આવે છે. તે શબ્દ 'સાક્ષાત્કાર' 'ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર', 'આત્માનો સાક્ષાત્કાર', 'ધર્મનો સાક્ષાત્કાર' વગેરે અનેક શબ્દપ્રયોગો રૂઢ થયા છે આ સાક્ષાત્કાર એટલે શું એ વિષે લોકોમાં ઘણી જાનની કલ્પનાઓ છે, અને વિદ્વાનોમાંયે બહુ થોડાઓ એનો સાચો ખ્યાલ ધરાવતા જોયા છે હું એના અર્થનું 'પ્રત્યક્ષ અણુવુ શક્ય, સેંહુ, ધર્મ્ય, અવિચળ'—

સ્પષ્ટપણે મમજી શકાય અને વ્યવહારમાં આવરવાનો પ્રયત્ન કરી શકાય એવું સ્વરૂપ સ્વયં હું અને તે દ્વારા ધર્મનું વિકાસશીલ સ્વરૂપ મમજનવા ઇચ્છુ છું.

શરીરમાય સહુ ધર્મસાધનમ્ । નીરાગી, બળવાન અને દૃઢ શરીર એ ધર્મપ્રાપ્તિનું પહેલું સાધન છે એમ જે માણુમની આગ્રહભરી શ્રદ્ધા હોય, તે માણુમ એ ધર્મમાધનનો સાક્ષાત્કાર કરાવે અને કેવી રીતે કરી શકે ? જગતમાં ધર્મની વૃદ્ધિ થાય એમ જો એ ઇચ્છતો હોય તો એને પોતાના ધર્મમાધનનો સાક્ષાત્કાર થયો એમ ક્યારે સમજે ? જરૂર એ પહેલાં તો પોતાના જીવનમાં એનો સાક્ષાત્કાર કરવા મથશે એટલે કે, એ પોતાનું શરીર નીરાગી, બળવાન અને દૃઢ થાય એ માટે તનતોડ પ્રયત્ન કરશે જો એ માણુમનું એટલું જ મકુચિત દર્શિર્બુદ્ધ હશે અને એટલો જ પુરુષાર્થ કરવાની શક્તિ હશે તો એ ત્યાં જ અટકી જશે એણે પોતાના જીવનમાં પોતાની જાતપૂરતો એ ધર્મસાધનનો સાક્ષાત્કાર કર્યો ગણાય. પણ જે માણુસનું જીવન પોતાના દેહમાં જ સમાઈ જતું ન હોય, પણ જગતનાથેનાના કે મોટા પ્રદેશોને પોતાના જીવનનું અંગ સમજતો હોય તે એટલેથી એ ધર્મમાધનનો સાક્ષાત્કાર થયેલો નહિ માને એ ક્યાંયે રાગ અને દુર્બળતાને ખેદ પામ્યા વિના જોઈ નહિ શકે. પોતાની આજુબાજુ મર્વત્ર નીરાગિતા, હૃષ્ટપુષ્ટતા અને શારીરિક સામર્થ્યનું દર્શન કરવા એ ઇચ્છશે આથી, એ ઠેકઠેકાણે આરોગ્યાલયો, વ્યાયામશાળાઓ વગેરે સ્થાપવાની પ્રવૃત્તિ કરતો હશે એની ઇચ્છા માણુમ જ નહિ પણ જનવરોને પણ હૃષ્ટપુષ્ટ અને નીરાગી જોવાની રહેશે, કુલજીવના ઝાંડોનો પણ એ વિકાસ ઇચ્છશે ન્યા સુધી ? ક્યાંયે રાગ અને નિર્બળતા છે ત્યાં સુધી ધર્મનું પહેલું સાધન જ જગતને સિદ્ધ નંધી થયું તો બીજા ધર્મોની શી વાતો કરવી, એ પ્રકારનો એ ઉદ્દગારો કાઢ્યા કરતો હશે ।

આ જ પ્રમાણે જે આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવા ઇચ્છે તેનો સાક્ષાત્કાર કેવા પ્રકારનો હોય ? આત્માનું જેનું એ વ્યવહાર્ય રીતે શુદ્ધ સ્વરૂપ મગજતો હોય તેનું એ પોતાની જાતમાં તેમજ જગતમાં દર્શન કરવા ઇચ્છે, એનો જ વ્યવહાર થતો અને પોષાતો જુએ ત્યારે જ એ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી ગ્લો છે એમ માની શકે એટલે કે જો એ આત્મા મત્ય-સ્વરૂપ છે એમ કહે તો એ પોતાની જાતમાં સત્યની ભૂર્તિ બનવા પ્રયત્નશીલ રહે અને જગતમાંયે મત્યનો વ્યવહાર સ્થપાયેલો જોવા ચાહે. જો એ આત્માને પ્રેમસ્વરૂપ સમજે તો ભૂતપ્રાણીમાં એ પ્રેમનો જ વ્યવહાર ઉત્પન્ન કરવા પ્રયત્ન કરે, જો એ જ્ઞાનસ્વરૂપ સમજે તો તેમ જ્યાં સુધી એ જીવતો છે અને પોતામાં અથવા આજુબાજુ અસત્ય, દ્વેષ કે અજ્ઞાન વર્તી રહેલા જુએ ત્યાં સુધી એ આત્માનો માંધક જ પોતાને માનશે, કદી મિદ્ધ થયેલો નહિ સમજે અહિંસાનું સ્વરૂપ વર્ણવતા યોગસૂત્રકારે કહ્યું છે કે તેના સાન્નિધ્યમાં નૈસર્ગિક વૈરવૃત્તિ પણ શમી જાય જો આમ થાય તો જ અહિંસા એને સાક્ષાત્ દર્શન આપે છે એમ કહી શકાય એ જ વિચારમરણી આત્માની વિભૂતિરૂપ બીજા શુણેનેયે લાગુ પડે છે.

આ જ વ્યવહાર્ય અને ધ્યેય બની શકે એવો સાક્ષાત્કારનો અર્થ છે એ ત્રિવાયની સાક્ષાત્કારની બીજી વાતો કાઈક અસ્પષ્ટ કલ્પનાઓ જ હોય છે કાઈ પણ જાતની પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેતાં જો પોતાની લાવના અને વૃત્તિઓનું પૃથક્કરણ કરશે, તો તેમને સાક્ષાત્કારનો આ જ અર્થ અનુભવાયે જણાયેલો હતો એમ માલમ પડી આવશે.

જ્ઞાન-તૂલ અને પીંજરો

પ્રતાપરાય પ્ર પંડિત

સ્વૂલની નગ્નતા ઢાંકી અનેરો ઓપ આપતું,
મોહ-શીતથી લાધેલા લીતિકંપ શમાવતું,
પડેલા હૃદયે કેા કેા શોષિતસાવિ ધાવને,
પાટાપીડીરૂપે લાગી તુતં દદં શમાવતું,
ખાળો તોય અરે એનો સ્વભાવ પલટાય ના !
રાખરૂપે બને તોયે ત્રણ સર્વ રુઆવતું,
સાગ સાધન્ત રે'તું એ પરાથે' તેથી દીપમા
પરમેશે ગણ્યું ગ્રાહ્ય. લેઈ શો 'જ્ઞાન' 'તૂલ'માં ?
સ્વભાવશુદ્ધ ને જોઈ સૂક્ષ્મ ને શ્વેત છે સદા;
ઉપેક્ષાથી રળેયુક્ત અવાવરુ બને ઠદા.

—તદા અલખ પીંજરો એકનિષ્ઠાથી સાધવો,
ઘટમા લક્ષ્ય જાંચું લે ચત્રકીલક બાધવો,
રળેયુક્ત બધો જ્ઞાન-તૂલ-રાશિ જણાવવો,
આત્રની તાંત બાધીને પીંજરાને જ પ્રાર્થવો.

પીંજરો કાળ-ધોધાથી છલો, વીઝે, ઊઠે રજ;
ધોડેધોડે 'વળી ઊઠે તાર-નાદ સમો સ્વર
રળેવિયુક્ત, ઉદ્ભાસે, તૂલ જાયે જોડી રહે !
ઘટમા આંત્રનીતાત, 'તદત્ત' 'તદત્ત' વહી રહે !

‘કુન્દમાલા’ અને ‘ઉત્તરરામચરિત’ વચ્ચેનું સામ્ય

હસમુખ ધી. સાંકળિયા, એમ એ., એલએલ બી

આજથી દશેક વર્ષ પગ મલબાર પ્રાતમાથી ‘કુન્દમાલા’ નામનું નાટક મળી આવ્યું ! કાઈ દિહનાગના કવિની એ કૃતિ છે એમ માનવામાં આવે છે એના અભ્યાસ પરથી ભવભૂતિના ‘ઉત્તરરામચરિત’ માથે વસ્તુ, વિચાર, ભાષા અને થોડાક લાક્ષણિક પ્રમગોભા એટલું બધું સામ્ય માલુમ પડે છે કે વાચનાગને સહજ થાય કે (૧) કયા તો ભવભૂતિએ ‘કુન્દમાલા’ ના વસ્તુ, વિચાર, અને ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો હોય, કે (૨) કયા તો ‘કુન્દમાલા’ ના લેખકે ભવભૂતિના ‘ઉત્તરરામચરિત’ નું અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય

‘કુન્દમાલા’ની સમાલોચના

ઉપર કહેલું સામ્ય દાખવતા પહેલા ‘કુન્દમાલા’ નું વસ્તુ ટૂંકમાં જાણવું આવશ્યક છે ‘કુન્દમાલા’ ગમના લક્ષ્મી પાછા કર્યા પછીના જીવનનો ચિતાર આપે છે લોકો સીતાના શીલ વિષે ગદા કર્યા કરતા હતા જ્યારે રામના જાણવામાં આ આવ્યું ત્યારે એણે લક્ષ્મણને સીતાને વનમાં મૂકી આવવા કહ્યું લક્ષ્મણે ગમનો આદેશ માથે ઉઠાવ્યો અને તે સીતાને એકલી વનમાં મૂકી આવ્યો ભાગ્યયોગે સીતાને આવી એકાકી અવસ્થામાં વાત્મીકિ અધિએ જોઈ, અને તે તેને પોતાના આશ્રમમાં લઈ ગયા સીતા આ વખતે ગર્ભવતી હતી, અને જતાજતા તે જાત લે છે કે જો પ્રસૂતિમય સુખથી વ્યતીત થશે તો એ ભાગીગથી નહીને દરેક જૂલનો દાર ચડાવશે

મગવતિ માગીરણિ, ચચહં સુલેન ગર્ભ નિર્વર્તયમિ તદા તવ દિને દિને સુખપ્રયિતયા કુન્દ-માલયોપહાર કરોમિ !^૧ નાટકને ‘કુન્દમાલા’ નામ આ પ્રસંગને લીધે જ કવિએ આપ્યું લાગે છે વાત્મીકિના આશ્રમમાં સીતા લવકુશને જન્મ આપે છે અણુધાર્યા મનોગોને લીધે રામને વાત્મીકિના આશ્રમ નજીક જવું પડે છે ત્યાં તે વાત્મીકિએ રચેલું ‘રામાયણ’ લખ અને કુશને મોઢે માલગે છે પછી પૃથ્વી, વાત્મીકી અને બીજાઓના મમગ્નવવાથી તે સીતાને પાછી સ્વીકારે છે રામ, સીતા, લક્ષ્મણ, બધા આવા સનોપકારક અતથી આનંદ પામે છે

હવે ઉપર કહેલા એ અનુમાનોમાથી જો પહેલું અનુમાન, એટલે કે ‘ઉત્તરરામચરિત’ ‘કુન્દમાલા’ પરથી રચાયું છે અને એની ગ્યતામાં ‘કુન્દમાલા’ ના વસ્તુ, વિચાર, ભાષા અને પ્રસંગોનો ભવભૂતિએ ઉપયોગ કર્યો છે, એ જો પુરવાર કરવું હોય તો ‘કુન્દમાલા’નો કર્તા દિહનાગ (દિનાગ) ભવભૂતિ પહેલા ચર્ચ ગયો એ દર્શાવવું જરૂરનું છે

૧ ‘Kundamala,’ by Dinaga, edited by Ramakrishna Kavi and Ramanath Sastri, Dakshinabharati Series No. 2, Bombay, 1923.

૨ ‘કુન્દમાલા,’ અ ૬ ૧, ૫, ૧૬.

દિહનાગના કાળનો નિષ્કૃષ્ટ

‘મેઘદૂત’માં કાલિદાસ ‘દિહનાગ’ સંખ્દ નીચે પ્રમાણે વાપરે છે. દિહનાગના પર્વ પરિહરન્ સ્થૂલહસ્તાવલોનાન્ ।^૧

ટીકાકાર મલ્લિનાથ આ વાક્ય સમજાવતા કહે છે કે આ શ્લોકમા કાલિદાસ પોતાના પ્રતિગ્ધર્ષી આચાર્ય દિહનાગનું સૂચન કરે છે.

આમ મલ્લિનાથના કહેવા પરથી કાલિદાસ અને દિહનાગ સમકાલીન હોય એમ લાગે છે.

કાલિદાસે આમ દિહનાગનું આડકતરી રીતે સૂચન કર્યાનું કારણ એમ હોય કે દિહનાગે કાલિદાસનું એના વાક્યો અને વિચાર વાપરી અનુકરણ કરવાનો કે ટાણ ટપાવોનો પ્રયત્ન કર્યો હોય. ‘કુન્દમાલા’ અને કાલિદાસની કૃતિઓના અભ્યાસ પરથી અનુકરણ થયું હોય એમ લાગે છે.

કાલિદાસ ‘રઘુવંશ’માં કહે છે

इति क्षितिशो नवति नवाधिका महाकनूना महतीय दासन ।

समारुह्युदिवमायुष क्षये ततान सोपानपरपरामिव ॥ ૨

આ ૧૮ વિચારને મૂર્ત કરતો શ્લોક ‘કુન્દમાલા’માં નીચે પ્રમાણે છે

आनाकमेकधनुषा भुवन विजित्य

पुण्यदिव क्रतुसर्तविरचय्य मार्गम् ।

ईश्वराकव सुतनिवेशतराज्यमारा

नि श्रेयाय वनमेतदुपाश्रयन्ते ॥ ૩

નીચેના બે શ્લોકોમાં પણ ઘણું વિચારસામ્ય મળી શકે છે.

ચન્દનવૃક્ષોને દાથીઓ બાંધવાના ખૂટા બનાવવામાં આવ્યા હતા, એમ કાલિદાસ નીચલા શ્લોકોમાં કહે છે

भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनाना समर्पितम् ।

नालसत्कारिणा प्रैत्र त्रिपदीछेदिनामपि ॥ ૪

આ ૧૮ વિચારને દિહનાગ નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે.

एतस्मिन्वितताध्वरे प्रतिदिन सान्निभ्ययोगाद्धरे—

स्वयंपा नन्दनचन्दनानिहहानालानगता प्रापिता ।^૫

વડીલોનો આગા અક્ષર પાળવી ૧૮ બોધો, એના ખગખોટા વિધે વિચાર ન થાય એ કાલિદાસ નીચે ટાંકેલા શ્લોકમાં કહે છે

૧ ‘દિહનાગના સ્થૂલ કરતણેા નર્વ હોવારતો જા’ ‘મેઘદૂત,’ શ્લોક ૧૨

૨ આવી રીતે પૃથ્વીપતિએએ, આયુષનો કષય થતા, નાણે સોપાન (દાદરો) ચડતા ન હોય તેમ, નવાણે ચડો કરી સ્વર્ગનું આગેદણુ કર્યું. ‘રઘુવંશ,’ સર્ગ ૩, શ્લોક ૬૮.

૩ અખિલ પૃથ્વીને જીતીને, સોસો યજ્ઞ કરી, સ્વર્ગનો રત્નો ખુલ્લો કરી, રાજ્યનો બચો ભાર પુત્રો પર મૂકી ઈશ્વારેઓ વનમાં નાથ છે. ‘કુન્દમાલા,’ અંક ૧, શ્લોક ૫.

૪ ‘રઘુવંશ,’ સર્ગ ૪, શ્લોક ૪૮

૫ ‘કુન્દમાલા,’ અંક ૧, શ્લોક ૭.

સ શુશ્રુવાન્નાત્તરિ માર્ગવેણ પિતૃનિયોગાત્પ્રહત દ્વિપદ્વિત્ ।

પ્રત્યપ્રહીદમ્જજાસનં તદાહા ગુરુણા દાવિચારણીયા ॥^૧

આ જ વિચાર, લગભગ એવી જ ભાષામાં, દિડનાગ દાખવે છે

પ્રણામપિ સંવોપદિષ્ટવતી, ન ચ ગુહનિયોગા વિચારમર્હન્તિ ।^૨

સમકાલીન અને પ્રતિગ્રંથી^૩ લેખકોના આવા વિચાર અને ભાષામાત્ર પરથી સાહિત્ય-વિવેચન (literary criticism) ના નિષ્કર્ષ મુજબ ઉપર કહેલું અનુમાન કરી શકાય કે (૧) દિડનાગે કાલિદાસ પર કાલિદાસનાં વિચાર અને વાક્યો વાપરી કટાક્ષ કર્યો હોય; કે (૨) કાલિદાસે દિડનાગ પર (આ અનુમાન ગદ્ય ગંભવિત લાગતું નથી), કે (૩) બન્નેએ કોઈ ત્રીજા લેખકમાંથી ઉદ્ધૃત કર્યા હોય.^૪

બૌદ્ધ આચાર્ય દિડનાગ અને 'કુન્દમાલા'ના દિડનાગ

કાલિદાસ ઈ મ ચોયાપાત્રમા સૈકામા યઈ ગયો એમ ઘણા વિદ્વાનોનું માનવું છે.^૫ આમ દિડનાગ ભવજૂતિ કરતા પહેલા યઈ ગયો એ દાખવી શકાય, હતા એ કોણુ હતો એ કહેવું મહેલું નથી 'કુન્દમાલા'નો કર્તા અને મહાન બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાની અને ન્યાય-વિશાળ દિડનાગ એક જ વ્યક્તિ હોવાનું અમંભવિત નથી. કારણ કે બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાની દિડનાગ ચોયાપાત્રમા સૈકામા યઈ ગયો, જ્યારે 'કુન્દમાલા'નો દિડનાગ પણ તે જ સમયે યઈ ગયો એમ આપણે ઉપર જોયું હતું એક જ કારણ આ અનુમાનની વિરૂદ્ધ છે તે એ કે 'કુન્દમાલા'મા ન્યાય કે બૌદ્ધ ધર્મ વિષે મહેજ પણ ઉલ્લેખ નથી, અને એક બૌદ્ધ રામ વિષે લખે એ માધારણુ રીતે અમંભવિત લાગે છે પણ જો આપણે વધારે વિચાર કર્યું તો આ અમંભવિતતા ટકશે નહિ ચીનો મુગાફ હું એન ગંગ અને ટિબેટનો ઇતિહાસકાર તાગનાય દિડનાગ વિષે લખતા કહે છે કે દિડનાગ દક્ષિણનો ગૃહેવાસી હતો અને પહેલા તો સુન્દર બાહ્ય હતો પાછળથી એણે બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો તેથી 'કુન્દમાલા' તેણે બૌદ્ધવાદી યથા પહેલા રચ્યું હોય એ અશક્ય નથી.

બીજું, 'કુન્દમાલા'ની ભાષાશૈલી એટલી બધી મહેલી અને મરળ છે કે તે કાલિદાસ પહેલા કે કાલિદાસના વખતમા જ લખાયું હોય એમ લાગે છે મોટા સમાસો, ક-ખ-પ-ફ જેવા પદ્ધતિઓ, જે બાણુ અને ભવજૂતિના સમયના આમ લક્ષણો છે તેનો તો 'કુન્દમાલા'મા અભાવ જ છે એટલે 'કુન્દમાલા' ભવજૂતિના સમયમા કે એની પછી રચાયું હોય એ સંભવિત જ નથી.

૧ 'શુશ્રુવા, ' સર્ગ ૧૪, શ્લોક ૧૬.

૨ 'કુન્દમાલા,' અક ૫, પા. ૫૯

૩ ૧૮મા મેકાના અમેજ સાહિત્યમા આવા કટાક્ષમય રાખેનો વપરાય ઘણો સાધારણુ હતો. પોપની 'Race of the Lock' નામની કવિતા તો આવા પ્રયોગોથી ભરપૂર છે.

૪ જુઓ A. B. Keith, History of Sanskrit Literature, p 82, Oxford University Press, 1923

જો ગમ્ભવનેકે જોકે 'Bombay University Journal' મા 'The Date of Kalidasa' નામના લેખમા કવિદાસ ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકામા યઈ ગયો એમ કહે છે.

‘કુન્દમાલા’ ‘ઉત્તરરામચરિત’ પહેલાં રચાયું

આમ બધી રીતે જોતા ‘કુન્દમાલા’ અને એનો કર્તા દિંનાગ ‘ઉત્તરરામચરિત’ના કર્તા ભરબુતિ કરતા પહેલાં થઈ ગયો હોય એમ લાગે છે

આ ઉપરથી એમ સહજ થાય છે કે ‘ઉત્તરરામચરિત’ ‘કુન્દમાલા’ના વસ્તુ પરથી રચાયુ હોય અને આ અનુમાન આ બે નાટકોના વસ્તુ, કેટલાક લાક્ષણિક પ્રસંગો, ભાષા અને વિચારસામ્યની સમીક્ષા કરતા દૃઢ થાય છે

‘કુન્દમાલા’ના વસ્તુની સમીક્ષા

પહેલા ‘કુન્દમાલા’ના વસ્તુની સમીક્ષા કરશું, અને ‘ઉત્તરરામચરિત’ના વસ્તુ જોડે સરખાવતા એમાં શું સામ્ય છે અને શો તફાવત છે તે જોઈશું

‘કુન્દમાલા’નું વસ્તુ ‘વાલ્મીકિ રામાયણ’ના ઉત્તરકાણ્ડમાથી લીધું છે ‘વાલ્મીકિ રામાયણ’મા—

(૧) રામ લક્ષ્મણને સીતાને ગંગા નદીના કિનારા પર એક વનમા મૂકી આવવા કહે છે ‘કુન્દમાલા’ના પ્રથમ અંકમા આ જ બનાવ આપેલો છે

(૨) સીતા ગર્ભવતી હતી અને પ્રસૂતિમય ધણેા પાસે આવ્યો હતો એમ કહેલું છે ‘કુન્દમાલા’મા સીતા વાલ્મીકિ આશ્રમમા જન્મ આપે છે

(૩) વાલ્મીકિ સીતાને એકલી જોઈ પોતાના આશ્રમમા લઈ જાય છે, ત્યાં સીતા લવ અને કુશને જન્મ આપે છે

આ બધા બનાવો ‘કુન્દમાલા’મા આપેલા છે

(૪) રામ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરે છે ત્યાં વાલ્મીકિ લવ અને કુશને લઈને જાય છે આ બાલકો રામની પાસે ‘રામાયણ’ ગાય છે આમ રામ જાણે છે કે સીતા, લક્ષ્મણવતી છે અને તેનો પાછો સ્વીકાર કરે છે

દિંનાગે આ બનાવમા કંઈ બહુ ફેરફાર કર્યો હોય એમ લાગતું નથી. ‘કુન્દમાલા’મા રામ સીતાને જોલાવવા મોકલતો નથી, પણ સીતા પોતે જ જતા લવ અને કુશ રામની પાસે ‘રામાયણ’ ગાય છે ત્યાં લાગ્યયોગે જઈ ચડે છે પછી વાલ્મીકિ રામને સીતાને પાછી સ્વીકારવા કહે છે, અને રામ તેનું પાછું ગ્રહણ કરે છે.

(૫) રામ શદ્ર તપસ્વીને માર્યા પછી પાછા પૂર્વપરિચિત ગયેલો—પચવટી, દષ્ટાકારણ્ય વગેરેમા જાય છે

દિંનાગનો રામ-સીતાના એકંદ્ર મારેનો નૂતન પ્રકાર

‘કુન્દમાલા’મા પણ રામ આમ જે રચેલોમા જાય છે પણ દિંનાગ રામને ત્યાં જવાનું કંઈપણ કારણ આપતો નથી આટલું જતા તે કુદરતના તથા મનુષ્યસ્વભાવના વર્ણનથી અંક ૩,૪,૫ ધણા જ સુદર બતાવે છે એ ઉપરાંત દિંનાગ એક એવો ફેરફાર કરે છે કે જે આખા નાટકને એક ગજાઈતું બનાવી મૂકે છે દિંનાગને મીતાને દાખવતું હતું કે રામે એને વગરકાણે કાઢી મૂકી નહોતી બીજી, એનો પ્રેમ સીતા પર પહેલાના જેવો જ હતો, અને એના પગિલાગથી એને ઘણું લાગતું હતું આમ કરવાને માટે જ્યારે રામ દષ્ટાકારણ્યાદિમા પાછા આવે છે ત્યારે સીતાને પણ ત્યાં જ ગણે છે. પરંતુ રામને તે

સીતાની હાજરીની જાણ થવા દેતો નથી વાત્સીકિ સીતાને પોતાના પ્રભાવથી એટલા પ્રદેશમાં મનુષ્યમાનથી અદસ્ય બનાવી દે છે આમ ગમ અને સીતા એકબીજાના માનિષ્યમાં આવે છે અને વાર્તાલાપ કરે છે, અને સીતાના એક પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં રામ કહે છે

યાગે તત્ પ્રતિદૃતિર્મમ ધર્મપત્ની । ૧

ગમના આ શબ્દો સીતાના હૃદયમાં અજળ પરિવર્તન લાવે છે તે જાણે છે કે ગમ અને એટલો બધો ચાહે છે કે અશ્વમેધયજ્ઞમાં ક્રિયાને માટે તે પીછા સ્ત્રી ન પરણતા સીતાની પ્રતિદૃતિ જ રાખશે આ માનસિક વિકાર તે નીચેના શબ્દોમાં દર્શાવે છે

एवं सन्दिग्धतार्यपुत्रेण परित्यागदुःख निरवशेषमपनीतम् । ૨

આમ એક વખતે સાચે ધન્યકર્તા, પણ વિધિથી જુદા પડેલા, બે હૃદયોનું ફરીથી પાછું મધાન થાય છે

ભવભૂતિએ કરેલા 'કુન્દમાલા'માં ફેરફાર

દિહનાગે 'ગમાયણુ'ની વાતોમાં શા ફેરફાર કર્યા તે આપણે જોયા ભવભૂતિ આ બન્ને—'રામાયણુ' અને 'કુન્દમાલા'—ના વસ્તુમાં શા ફેરફાર કરે છે તે જોઈએ.

દિહનાગને પોતે આ મહાન માનસિક પરિવર્તન કર્યાનું પૂરેપૂરું જાન થયેલું હોય એમ જણાતું નથી એણે તો અજાણતા જ આવા અર્થગાળીયેથી ઝરતા વાક્યો વાપર્યા હોય એમ લાગે છે.

પરંતુ ભવભૂતિ જેવો નિપુણ કલાકાર આ વાક્યોનું ખરેખરુ મૂલ્ય આંકે છે એનો કયા અને કેમ ઉપયોગ કરવો એ વિચારી એ નીચે દર્શાવેલા ફેરફાર કરે છે

'ઉત્તરગમચરિત'ના પહેલા અંકમાં, 'કુન્દમાલા'ની માફક, સીતા અને લક્ષ્મણ વનમાં જતા જણાતા નથી ભવભૂતિ નાટ્યશાસ્ત્રનો પ્રખર અભ્યાસી હોય એમ લાગે છે અંગ્રેજ માહિત્યમાં જેને climax (કાર્ટિ) કહે છે તે એ કયા લાવતી એ જાણે છે તેથી 'કુન્દમાલા'ની માફક પહેલો અંક climax સાથે જ ઉધાડવા કરતાં, ભવભૂતિ આપણને પ્રથમ અંકમાં climax તરફ એક દાદર પર ચડતા ન હોઈને તેમ ધીરેધીરે એકએક પગથિયું મગાડતો લઈ જાય છે

'ઉત્તરગમચરિત'ના પહેલા અંકમાં, તેથી, ભવભૂતિ આપણને ગમ અને સીતાને પોતાનાં પૂર્વજન યોગ્યનું ચિત્રદર્શન કરતા દાખવે છે વળી કવિ, લખિયનું પ્રતિજ્ઞિત પાડતો ન હોય તેમ, આપણને કહે છે કે ગમ એટલી સીતાને ચાહતો હતો તેટલો જ પ્રગ્નને ચાહતો હતો અને જરૂર પડે તો સીતાનો પ્રગ્નની જ્ઞાનર ત્યાગ કરવા તૈયાર હતો આથી રામ ત્યારે લક્ષ્મણને સીતાને એની દોહદની ધમ્મજા તૃપ્ત કરવાને બદલે વનમાં મૂકી આવરા કહે છે, ત્યારે આપણને બહુ આશ્ચર્ય થતું નથી આવી રીતે કવિ પોતે કે ગમ કર્તવ્ય કરે છે તે કારણમગ કરે છે, અકારણે નહિ, એમ દાખવે છે

૧ યજ્ઞમાં તારી જ પ્રતિદૃતિ મારી ધર્મપત્નીરૂપે રહેશે 'કુન્દમાલા,' અ. ૬ ૧. ૧૩૦ ૧૩

૨ આમ બોલતા સાચે મારું પરિભ્રામનથી ચયેડું પાપું કુળ દૂર કરું. 'કુન્દમાલા,' અ. ૬ ૧, ૧૩૦ ૧૩ પંક્તિ.

ખીજુ, કવિ આપણને કહે છે કે સીતા તો પોતાના વનવાસના કાળથી તદ્દન અજ્ઞાત હતી જિંદગી, એ તો પોતાને ઊંઘતી છાડી જવાને માટે રામ પર ગુસ્સે પણ થવાની હતી. પછી જ્યારે એને ખબર પડે છે કે ગમે તો એનો હમેશને માટે ત્યાગ કર્યો હતો ત્યાગ ને ધણી જ કોપાયમાન થાય છે પરંતુ આ કોપને કેમ જાત કરવો અને એ પ્રેમી આત્માઓની કેમ એકતા સાધવી તે કવિ ત્રીગ્ગ અક્રમા કરે છે.

વળી દિડનાગે રામને ફરીથી દષ્ટાકારવાદિમા કેમ જવું પડ્યું તેનું કઈપણ કાગ્ય આપતો નથી જ્યારે ભવભૂતિ શુદ્ધકને મારવાને બદલે રામને ફરીથી પૂર્વપરિચિત મ્યલોમા લઈ જાય છે, સીતાનું મગ્ગણુ કરાવે છે, એને એટલા બધા વિયોગદુ ખની ટાંચે લઈ જાય છે કે ગમ મોહ પામે છે અને સીતા ગિવાય અન્ય કોઈ એને પુનઃજીવન કરવા મક્કિ ધગવતુ નથી એમ દાખવે છે.

સીતા પાસે આ ત્ર્ય કગવવા માટે અને ગમ માથે ફરીથી એકના સાધવા માટે કવિ એને ત્યા જ ભાગીરથીના પ્રભાવથી અદશ્ય ગમે છે પરંતુ ગમસીતાની મૌહર્દતા કવિ કઈ એકાએક ઉત્પન્ન કરતો નથી એ તો ડો બેલવેલકર કહે છે તેમ ‘માનમિક પરિવર્તન’ લાવવા માગે છે આ પરિવર્તનને માટે ‘કુન્દમાલા’ના વસ્તુમા કવિ નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કરે છે

ભવભૂતિએ દિડનાગે પ્રયોજેલા નૂતન પ્રકારમાં કરેલા ફેરફાર

માનમિક પરિવર્તનને માટે દિડનાગે પ્રયોજેલા નૂતન પ્રકાર—સીતાને અને ગમને એક-એકના સામિધ્યમા લાવવાનો અને ગમ પાસે સીતા માટે પ્રેમનો પુનઃવિષ્કાર કરાવવાનો—તેની એ તોષ લે છે પણ એમા ઘટતા, થોડાં પણ ત્રણ અતિ આવશ્યક મણકા ઉમેરે છે

પહેલા તો ભવભૂતિ સીતાને એના ત્યાગનું કાગ્ય જ જણાવતો નથી. આથી ગમે પોતાને કારણવગર અને લેશ પણ પ્રેમ વિના છાડી દીધી છે એમ સીતાને સાદ્યા કરે છે, અને જ્યારે સીતા રામને ફરી પાછો વનમા જુએ છે ત્યાગે એને રામ પર ધણો તિગ્ગાર આવે છે પણ ધીરધીરે આ તિગ્ગાર અને ધુણા દયા અને પ્રેમના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે આમ સીતા, ડો બેલવેલકર કહે છે તેમ, ‘From a feeling of apathy and even resentment towards her husband, after many a swing of the pendulum, reaches finally a state of confidence and perfect reconciliation’¹ સીતાને આ ગિયિતિ પર પહોચાડવા માટે ભવભૂતિ દિડનાગે ‘કુન્દમાલા’માં છટાછવાયા નાખેલા વાક્યો અને પ્રમંગોનું એકીકરણ કરે છે, અને દરેકને તેની હિપયોગિતા પ્રમાણે એક પછી એક ‘માનમિક પરિવર્તન’ દાખવવા વાપરે છે અને આખરે જે શબ્દોમા દિડનાગે એકતા સાધે છે તેવા જ, પગ્ય વધારે ભાનનામય, શબ્દોમા તે એકતા લાવે છે

રામ—અસ્તિ ચેદાનીમશ્મષાય સહધર્મચારિણી મે ।

સીતા—આર્યપુત્ર કા ।

રામ—હિરણ્મયો સીતા પ્રતિષ્ઠિત ।

સીતા—આર્યપુત્ર હ્દાનીમસિ ત્વમ્ । ઘટો હત્તમતિદાનીં મે પરિત્યાગત્તજ્ઞાશત્વ-
માર્યપુત્રેણ ।^૧

આ જ શબ્દો ભવ્યુતિ ન્યાયે પ્રથમ અકના અંતમા થયેલા climax ના denouement તરીકે વાપરે છે, ત્યાં જ દ્વિતીય 'કુન્દમાલા'માં અનુભૂતા અને કલાના જ્ઞાન વગર પ્રથમ અંકમા ગમેતેમ છટાછાપા વાપરે છે

આટલું જના ભવ્યુતિએ 'ઉત્તરગમચરિત'ના ત્રીજા અંકનું વસ્તુ 'કુન્દમાલા'માંથી લીધું એમ તો સ્વીકારવું જ પડ્યું

અર્પણ]

અભિલાપ

મુકુન્દ વિ. વિજયપાશરાય

૧

રજકણ્ય થઈ તવ ચરણે જાણું,
ખાજેશે તોયે નવ છટું,
તવ ચરણ-સ્પર્શે સ્પર્શે હું
સાર્થક મુજ આ દેહ ગણું
અન્તરની એકલ અભિલાપ,
અધ હૃદયનો એ જ પ્રકાશ

૨

તવ વિચાર વક્ષઃસ્થલ માટે
દબાઈને હું હૃન્મ ભૂલું,
અણબોધ્યા આજેના ભાવે
યુગયુગની શાન્તિ પામું.
અન્તરની છાટેરી આશ,
જીવનનો એ એક ઉજાસ.

૧. રામ . હવે તો અર્ધમેધમા ઉ માગી સદ્ગુણચરિત્રી પમ—

સીતા : (રામની) આર્યપુત્ર ! કહો

રામ : સીતાની સુવર્ણમય મૂર્તિ.

સીતા . (પડકરે દૈવે અમુકમેન) આર્યપુત્ર ! હવે આપનું રૂપ પ્રકાશ્યું જાશે . મારા પતિ રામની
દાનનો કોટો આર્યપુત્રે દબાવી નાખ્યો . 'ઉત્તરગમચરિત', અંક ૩, શ્લોક ૪૬ માં પાળી.

ગ્રી

ક લોકોમાં એક સૂત્ર પ્રચલિત હતું કે 'જ્ઞાન એ શક્તિ છે' એ માન્યતાનું એક સહુ એ છે કે જ્ઞાનમાં પોતામાં જ એક એવો ગુણ મહેસો છે કે તે કાર્યગ્રાધક શક્તિરૂપે પરિણમે જ જો એ વાત માની હોય તો જે દેશમાં લાયબ્રેરીઓ અને શાળાઓ વધારે તે દેશ અને તે દેશની પ્રજા બીજા દેશના વધુ શ્રેષ્ઠ ગણાય પરંતુ આપણે જાણીએ છીએ કે વસ્તુતાએ તેમ નથી હોતું તો શું જ્ઞાનનો અર્થ મનજ્ઞતામાં આપણી જૂન થાય છે? હા જ્ઞાનના બે પ્રકાર છે એક પુનઃક્રિયા અને બીજું જીવન આ બંને બેદ હું સ્પષ્ટ કરું બાધા અને તેના સાધનો વડે અસારે એવી વસ્તુસ્થિતિ બની થઈ છે, કે માણસ વણી વીગતોની માહિતી મેળવી શકે છે તેને પણ જ્ઞાન ગણેથી જ જોળાખરામાં આવે છે પરંતુ ખરી રીતે જે જ્ઞાન—જે માક્ષાતકાર—પોતે અનુભવથી મેળવ્યું હોય છે, તે જ માણસ માટે માત્ર જ્ઞાન છે, અને તે જ્ઞાનને જ શક્તિરૂપે ઉપગતા સૂત્રમાં વર્ણવ્યું છે, કારણકે તે જ્ઞાન અનુભવમાથી જ બપજ્યુ દોઈ જીવનને દોરી શકે છે, જ્યારે પુસ્તકિયા માહિતી દરેક વખતે તેમ કરે છે એમ ન કહી શકાય જો બાધા ન હોત તો આચાર્યમાં—અનુભવમાં—જેનો માક્ષાતકાર થયો હોય તેને જ જ્ઞાન તરીકે લોકો મનજત અને તે જ માત્ર જ્ઞાન છે આ બેદ એટલો વાસ્તવિક છે કે કેટલાક લોકો પેલા પુનઃક્રિયા જ્ઞાનને ખરું જ્ઞાન ગણતા જ નથી

આ ઉપરથી આપણે આટલું મનન્યા કે જીવનમાં જિવાતુ જ્ઞાન એ જ માત્ર જ્ઞાન છે તે જ પ્રમાણે કોઈ પ્રજા પામે વારમાં આવેલા ઘણા ઉત્તમ શાસ્ત્રો હોય તેથી તે પ્રજા કોઈ શક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી જે શાસ્ત્રો જિવાય છે તે જ શાસ્ત્રો સામા છે, અને શાસ્ત્રોના અભ્યાસમાથી આપણે જેટલું મેળવી શકીએ તેના કરતા શાસ્ત્ર પ્રમાણે જીવવાનો પ્રયત્ન કરવામાથી આપણે વધુ વધારે મેળવી શકીએ અને તેથી જ જે ધર્મ પ્રજાના જીવનમાં વધારે વ્યાપેલો છે, તે ધર્મ વધુ જીવન, વધુ પ્રાણના છે

દરેક શાસ્ત્ર કોઈ તે કોઈ આધ્યાત્મિક મત્યો વિષે અર્થા કરતું હોય છે જે શાસ્ત્રમાં આધ્યાત્મિક સત્યો વધારે, તે શાસ્ત્ર વધારે ટકી રહેવાનું જે શાસ્ત્રોમાં દેશકાળથી મર્યાદિત એવા ગ્યાનિક મત્યો વધારે, તે શાસ્ત્રો મર્યાદેશકાળ માટે માત્રા નહિ રહેવાના ગીતામાં પણ જાને પ્રકારના સત્યો છે પરંતુ ગીતામાં જે રચાનિદ—મર્યાદિત—મત્યો છે, તે પણ એવા છે કે જેમને વ્યાપક કરી શકાય એ તેની ખૂબી છે દાખલા તરીકે યજ્ઞ-ભાવના લો, યજ્ઞ એટલે માત્ર અગ્નિમાં ધી રેડતું એટલું જ નથી ગીતાએ પોતે જ યજ્ઞનો વિસ્તૃત અર્થ સૂચવ્યો છે મામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે કોઈ પણ વસ્તુના ઉપભોગ માટે જે શક્તિ ખર્ચવી પડે, કિંમત આપવી પડે તે યજ્ઞ છે. અને તેથી જ ગીતામાં કહ્યું છે, કે યજ્ઞર્થ વિના જે ભોગવે છે તે ચોર છે યજ્ઞો હમેશા દેવોને અર્પવાના હોય છે અને એ દેવો પણ કોઈ અપગઓથી વીરળાઈ, સુગંધી, વિમાનોમાં ધ્યા કરતા મોખી,

હવે નથી, પણ વિશ્વની મમત શક્તિઓ જ છે તેથી તો ગીતાકાર બેધક કહી શક્યા છે, કે વરમાદ જોઈ તો હોય તો યજ કંગ અને કુદ્ગતની શક્તિઓને પુષ્ટ ગણે. તમે તેમને પુષ્ટ ગણો, અને તે તમને પુષ્ટ ગણે—એકપક્ષી લેવડેવડ કરી દેવાનું ન કાઢે. આગયજ એ મનુષ્ય અને પ્રકૃતિ વચ્ચેનો વેપાર છે. જોડૂત ક્ષેત્રદેવતાને ખાતરપાણીગળી યજથી મનુષ્ય ન રાખે અને પેતી લીધા કરે, તો થોડા વખતમા ક્ષેત્રદેવતા બૂખ્યા થઈ નાશ પામે. આમ સખ્દ સ્થાનિક તેમજ જૂનો છે, પરંતુ તેના હાવ વ્યાપક તેમજ મનાતન છે.

તેજ પ્રમાણે ગીતા અનેક વખત કહે છે, કે જ્યારે જાઈ અને અકાર્યની વ્યવસ્થા તુ ન કરી શકે, તને સમજ ન પડે, તુ ચૂચવાય તારે શાસ્ત્ર એ તારુ પ્રમાણ છે. માટે તુ શાસ્ત્રને અનુમરીને ચાલ અને એમા તારુ કત્યાણ છે. આ શાસ્ત્ર એટલે શું? અમુક કોઈ શાસ્ત્ર? જો એવા અર્થ ગીતાને અભિપ્રેત હોત તો તે એમ ન કહેત કે વેદને કે અમુક ઉપનિષદને અનુમરીને ચાલ? તેને બદલે તેણે માત્ર ‘શાસ્ત્ર’ એવો આગામ્ય શબ્દ વાપર્યો છે અને બીજી જગ્યાએ જણાવી દીધું છે કે “તે જ્ઞાન તુ પ્રણિપાત, પરિશ્રમ અને મેવા મારકતે જ્ઞાનીઓ પાસેથી મળ્યું તેઓ તને નારો માર્ગ બતાવશે.” આ ઉપરથી શું નિર્ણય થાય છે? એ જ કે ગીતા ‘શાસ્ત્ર’ શબ્દ વડે અનુભવી—જ્ઞાની—પુરોહિતોએ પોતાના જીવનમા મેળવેલો અનુભવ એવો અર્થ લેવા માગે છે.

ઉપરાત ગીતામા આ વર્ગો અને જાતિબેદ મમળી પણ ઉલ્લેખ છે. આ બાબતમા પણ સ્થાનિક શબ્દો પાછળ વ્યાપક અને મનાતન ગ્રામદાનો ઉલ્લેખ છે. અત્યારે વર્ણવ્યવસ્થાએ જાતિઓના વાડારૂપે જે અનિષ્ટ સ્વરૂપ પકડ્યું છે, તે ઉપરથી તમને દદામ વર્ણવ્યવસ્થાને ધૂતકારી દાદવાનું મન થશે. પરંતુ એમ ન કરી શકાય કોઈ પણ વસ્તુની વિકૃતિ જોઈને તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપ તરફ આપણે દુર્લક્ષ ન કરી શકીએ. જગ વિચાર કરના જામ્બો, કે વર્ણવ્યવસ્થા પાછળ દરેક માણસને તેને યોગ્ય એવું કામ ચોપી તેનું તેમજ સમાજનું કામ વધુ કાર્યમાધક કરવાનો ખ્યાલ હતો. આપણે મનુષ્યમાત્રની સમાનતાની ગમે તેટલી વાતો કરીએ, પણ એક વાત કબૂલ કર્યા વિના તમારે નહિ જ ચાલે, કે દરેક માણસની રુચિ અને શક્તિમા ફેર છે જ. એટલું તમે જરૂર કહી શકો, કે એવી જિજ્ઞાસાને કારણે આર્થિક અને સામાજિક બાબતોમા એટલો બધો તફાવત ન પડી જવો જોઈએ, કે જેથી અમુક વર્ગનો સામાન્ય જીવનનિર્વાહ કરવામા પણ મુશ્કેલી જબી થઈ જાય. ફની બીજા શબ્દોમા કહ્યું તો એ વાત માત્રી છે, કે એક માણસ શુદ્ધિનું કામ કરી શકતો હોય તેથી તેને એટલા બધા પૈસા ન મળવા જોઈએ કે જેથી સામાજિક કામ વધુ સારું કરી શકનાર જૂને મરીને નાશ જ પામે. પરંતુ તેથી મૂળ વાત ઉપર દુર્લક્ષ ન થવું જોઈએ કે અમુક માણસ અમુક જાતનું જ કામ વધુ માગી રીને કરી શકે તેમ હોય છે અને બીજે બીજા દરેક માણસની સર્વ શક્તિઓનો પૂર્ણ વિકાસ થાય તે માટે એ જોનું આવશ્યક છે, કે તેને માથે એવું જ કામ નાખવામા આવે કે જેમા તેની તે ખામ શક્તિઓનો પૂર્ણ વિકાસ થાય. ગીતાના શબ્દોમા કહીએ તો દરેક માણસનો કુદ્ગતથી જ અમુક ‘સ્વધર્મ’ સ્વભાવ અનુમાર નક્કી થયેલો હોય છે, અને તેને તેના ને સ્વધર્મને અનુમરના દેવામા જ તેનું અને સમાજનું હિત રહેતું છે. ફળવળીમાં પણ ‘હવે લોકો આ મિદ્દાંત તરફ નથી જતા હાયા શું, કે દરેક બાળકમા અમુક નિશ્ચિત શક્તિઓ રહેલી હોય છે અને તેને તેવી શક્તિઓનો વિકાસ કરવા દેવાની છૂટ આપવી

એ જ તેનો માયો વિકામ માધવાનો મૂળ પાયો છે? જે શક્તિઓને આર્થ રહેવું પડે છે તે શક્તિઓ પોને કથમર્થ જાય છે, એટલું જ નહિ પણ તેની અમર બીજી શક્તિઓ ઉપર પણ થાય છે, અને આખું જીવન વિદ્યુત બની જાય છે. ત્યારે એક શક્તિ પોનાતું યોગ્ય ક્ષેત્ર પામી વિકામ પામે તેથી બીજી શક્તિઓને પણ પુષ્ટિ મળે છે, અને આખું જીવન એક ખીસેલા ફૂલ જેવું વિકસિત થઈ ગોબા પામે છે. વર્ણનવચ્ચા પાછળ પણ કઈક આવી જ વિચારમરણી રહેલી હું જોઈ શકું છું તેનો ઉદ્દેશ અમુક પ્રાણીઓને અને તેમના વશજોને હમેશ માટે આખી પ્રગતના રાગત બનાવી મૂકવાનો કે અમુક વર્ગને દલિનપતિત રાખી તેમની મેવાઓ વટાવી ખાવાનો નહોતો. તેનો ઉદ્દેશ એ હતો, કે અમુક માણસો જન્મથી જ અધ્યયનઅધ્યાપન અને માનસિક ચિંતન માટે વધુ યોગ્ય છે, અમુક માણસો પોતાના બાહ્યબળનો ઉપયોગ કરવામાં જ રમ લઈ શકે છે, અમુક વંપારવણજીમાં, અમુક સારીગિક શ્રમમાં—એ વસ્તુચિન્તિતને સ્વીકારી લઈ તેનો ઉપયોગ કરી, એ સર્વ વર્ગોના મધ્યકારથી એવી મામાનિક સ્થિતિ બની કરવી, કે જેથી બધા વર્ગો પોતપોતાની વિગિષ્ટ શક્તિઓને માટે યોગ્ય ક્ષેત્ર પામી પોતાનો અને માથે એકબીજાનો વિકામ માધે, અને મમાજનો વધુ મમદ કરે. દરેક માણસના સ્વભાવને અનુસરીને જે કાર્ય મોપવામાં આવે તો તે કાર્ય પણ વધુ મારી રીતે થાય અને તે માણસ પણ પોતાનો વિકામ માધી શકે એ તેનો 'સ્વધર્મ' છે અને તેના પાલનમાં તેનું શ્રેય છે.

આ ઉપરથી એમ મમજવાનું નથી કે અમુક માણસનું કામ વધુ શ્રેષ્ઠ છે અને બીજાનું બિનશ્રેષ્ઠ છે. હરગિજ નહિ કાણ કે સ્વધર્મની કલ્પનામાં જ એ વસ્તુ રહેલી છે કે અમુક કામ અમુક માણસને માટે યોગ્ય—આવશ્યક હોય તે જ તેને માટે શ્રેષ્ઠ છે, એ ગિવાયનું બીજું બધું તેને માટે બિનશ્રેષ્ઠ—નકામું—'ભવાનહ' છે. બીજાનો ધર્મ—સ્વધર્મ—બીજાનું કામ, ગમે તેટલું વધારે મારુ લાગતું હોય તોપણ, તેને પોતાને માટે તે હરગિજ નકામું—નયેક નુકસાનકારક છે અને ગીનાએ એ વસ્તુ ઉપર એટલો બધો ભાગ મૂક્યો છે કે તે મમજના સશય જ ન રહે તે ચોખ્ખા શબ્દોમાં કહે છે.

સ્વધર્મે નિધન શ્રેય પરધર્મો મયાનહ ।

અત્યાર સુધીના વિચારથી તમે સમજી ગયા હશો, કે ગીનાની વર્ણવ્યવસ્થાની કલ્પના પાછળ એક મનાનન અને વ્યાર્થક મત્ય રહેવું છે. અત્યારના તેના વિદ્યુત સ્વરૂપને બાજુએ રાખીએ, પણ વગરગમન્યે જેઓ આ જાવચ્ચા જૂની છે તથા હિંદુજાન જેવા કાળા દેશની છે માટે જ તેને દરસી કાઢે છે તેઓ જરૂર જાય કરે છે, એમ તમને પણ હવે ગમજાને હવે, એ મત્ય ભડે વ્યાપક હોય, પણ ગીતાએ—હિંદુધર્મે—હિંદુસ્તાને જ તેને પ્રથમ સમજી લઈ તેનો આવો વ્યવસ્થિત ઉપયોગ કર્યો છે, એ માટે જરૂર તમે આગિમાન લઈ શકો.

પરંતુ તમે પૂછો કે દરેક માણસ પોતાનો સ્વધર્મ નક્કો શી રીતે કરે? તેમજ સ્વધર્મ પ્રમાણે દરેકને વિગિષ્ટ કામ મળવું જોઈએ એ વાન આવી હોય, તોપણ ને વસ્તુને આનુવંશિક કરી રાખે? પ્રાણીઓ દીકરો પ્રાણી જ જન્મે—તેની જ શક્તિઓવાળો હોય એવું માનવાનું કાર્થ કાણ છે?

પ્રથમ હું પહેલો પ્રશ્ન લઉં. દરેક માણસ પોતાનો સ્વધર્મ શી રીતે નક્કી શકે?

મારુ એવુ માનવુ છે કે આવી મુશ્કેલીને કાઢકે હળવી કરવાના ધરાદાયી જ વર્ણવ્યવસ્થાને આનુવશિક કરવાનુ આપણા પૂર્વજોએ ઠીક માન્યુ હશે અમુક માખાપને ત્યા, અમુક કુળમા બાળક જન્મે અને બાલ્યાવસ્થામા અમુક પ્રદારના સસ્કારો જાણ્યેઅજાણ્યે પામે, એટલા માત્રથી જ તેની અમુક રુચિઓ ઘડાઈ જાય એમ માની શકાય અને તેથી ઉપગના બને પ્રશ્નોને આ રીતે હુ એક કરી નાખુ છુ

પણ તમારો મવાલ કદાચ અત્યારની પરિસ્થિતિમા સ્વધર્મ કેવી રીતે જાણી શકાય એ વિષેનો હોય કારણ અત્યારે વર્ણવ્યવસ્થા જેવુ ગળુ નથી ગમે તે જ્ઞાતિનો માણસ ગમે તે કામ અત્યારે કરતો હોય છે, એટલે આ વસ્તુ નક્કી કરવી એ એક મુશ્કેલીનો પ્રશ્ન થઈ પડે પહેલાના વખતમા ગુરુશિષ્ય જ્યા મહજ્જવન ગાળતા ત્યા કુરાળ ગુરુ અમુક રીતે શિષ્યને તેનો સ્વધર્મ નક્કી કરી આપવામા મદદ કરી શકતો હશે અત્યારે તો એ પણ ગળુ નથી આમ પેઢીએપેઢીએ ધધો બદલાય અને ક્ષત્રિકેક્ષત્રિકે ગુરુ બદલાય એવા જમાનામા માણસે પોતે જ પોતાનો સ્વધર્મ નક્કી કરી લેવાનુ રહે છે, અને માત્રી મત્યનિષ્ઠા બે માણસ કેળવે અને તેને ખાતર ગમે તેવો ત્યાગ કરવાની વૃત્તિ ગણે, તો જરૂર તે પોતાનો સ્વધર્મ થોડીવણી નિષ્ફળતાઓ પછી જાણી શકે *

દ્વિદલ

પ્રતાપરાય પ્ર. પંડ્યા

તેલીના બળદને

આબ્યો ત્યારથી એક માર્ગ કરતો, જ્યા તારી જેવા ક્યાં,
આપ્યુ વીચ અખૂટ, વાપરી શક્યો ના માર્ગ કે શોધવા;
તો તો યોગ્ય તને ધયા ગલુ હવે આંખે જડયા ડાબતા.
ચક્ષીના ચિચવાટથી પણ હજી એ ના ચહે ભગવા,
તો 'આ અદપ' ગણી ચહું શ્રવણમા ભેડી ખોળ નાખવા.

બળદનો પ્રત્યુત્તર

પીલીને તલ ને કઈ મગફળી લેળી ચતી ભેઈને
ને તેના ફળરૂપ આ ધણીંતણા ગાહંસ્થ્યને ભેઈને
આખો તો ચહું છું જ બધ કરવા, કિંતુ ગણી 'લૂણ એ'
ખુદતા કાન કરી સુણુ, ચહું, બધી ગાળો અને હાક એ—
ચાહે તો ઠર બધ કાન * સુજને ઇલાપદો બ્રેય છે.

હિંદની આર્થિક ઉત્પત્તિની યોજના

ડુંગરસી ધરમસી સંપત

હિંદની ઔદ્યોગિક ઉત્પત્તિ સાધવા માટે પ્રગતિ સમજી વગેરે હવે ઠીક કોડ ગયા છે ખેતીવાડીપ્રધાન દેશો કળતા ઔદ્યોગિક દેશો એક વિષ્ણુતિ અને ઉત્પત્તિ ભોગવે છે તે હવે હિંદીઓ મારી પેઢે મમજી રાકયા છે

સને ૧૯૧૧મા ઔદ્યોગિક કમિશનનો રિપોર્ટ ભારતમાર્તક શ્રી મદનમોહન માલવીયજીની તોંધ માથે બહાર પડ્યો ત્યારે હિંદીઓને પોતાની નમળાઈઓ અને ક્ષતિઓતુ ભાન થયુ હતુ પરતુ આપણી હિંદી સરકારની બેકાળજી અને બેદરકારીના પરિણામે જ ઔદ્યોગિક ગતિગતિને પૂરતુ ઉત્તેજન મળ્યુ નહોતુ. તે પછી અનેક વિદ્વાનોએ ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ વિષે ત્રથો લખ્યા છે પરતુ દેશપરદેશના બહોળા અને વ્યાપક અનુભવ મેળવી આ દેશના દેશકાળ મુજબ કોઈ મયુક્તિક યોજના પ્રગ મન્મુખ મુકાઈ હોય એતુ આ લેખકના ખ્યાનમા નથી

ઔદ્યોગિક કમિશનના રિપોર્ટને મત્તર વરમ પમાર થયાં છે તે પછી ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિને માટે કોઈએક પુસ્તક બહાર પડ્યુ હોય તો તે આ વગસે જ મર વિશ્વેશ્વરયાની અનુભવી કલમથી 'Planned Economy for India' લખાઈ બહાર પ્રગ મન્મુખ મુકાયુ છે આ પુસ્તક વિસ્તીર્ણ અને યોગ્ય સમાલોચના માગે છે તે યુગરાતી પ્રગ મમજી મૂકવાની હું ગ્ગ માચુ છુ.

સર વિશ્વેશ્વરયાની ઝોળખાણુ આપવી હોય નહિ. માધ્યમોરના દીવાનપદે છ વગેરે સુધી ગ્હા તે પહેલા નેઓ મોટા અને મજળ ઇન્જિનિયર હતા. માધ્યમોરમા રાજ્ય તરફથી અનેક મોટી ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓ એમણે સ્થાપી હતી દીવાનપદેથી નિવૃત્ત થયા પછી એમણે લદાવતીનું લોહાતુ મોટુ જરખાતુ મલાબ્યુ અનેક મ્યુનિમિપાલિટીઓના કરકમર કરવાના તેઓ મલાહકાર થયા લોહક બેરેજની યોજના મળથી તપાસ કરનાર નિમાયા દેશપરદેશોમા ખૂબ પ્રવાસ કર્યો ત્યાના રાગખાના બારીકાઈથી જોયા મોટા ઔદ્યોગિક શાહમોદાગમે માથે હિહાપોહ કર્યો ગળખાનઅમેરિકાની ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓનો બારીક અભ્યાસ કર્યો આવી રીતે ઉત્તર વયના પાકા અભ્યાસ પછી જ આ પુસ્તક લખાયુ છે. મર વિશ્વેશ્વરયાએ ધણા પુસ્તકો બહાર પાડ્યા છે તેમના ધણાખગ ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિને લગતા છે એટલે ૨-૧ વિષય ઉપર લખવાનો એમનો ખામ અધિકાર છે અને તે અધિકાર એમણે મપૂર્ણપણે માખિન રી યનાઓ છે

હિંદમા પાનીમ કરેડ દેશ વસે છે યુનાઇટેડ કિંગડમથી એ વરની માડાસાનગણી છે યુનાઇટેડ સ્ટેમ આક અમેરિકાથી એ વરની ત્રણગણી છે હિંદના લોટાની પ્રાચીન સમૃદ્ધિ મુગાપિયનો કરતા ધણી જ જૂની છે એક વખત આખા જગનમા હિંદની ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ અત્રેક હતી. પરંતુ હમણા હિંદ પરદેશી સરકારના તાબામા છે. હમરો માર્કિસ દૂરથી એ

પરદેશીઓ દિલ્હી શામન કરે છે દિલ્હીના ઔદ્યોગિક વિજ્ઞાનમાં પરદેશીઓનું હિત નથી એવો આ દેશને પોતાના ઉત્પન્ન કરેલા માલની મુખ્ય જાનર બનાવવા આવ્યા છે દિલ્હી પોતાની ગાંજની જરૂરિયાતની ચીજો માટે પરદેશી ઉપર આધાર રાખે એવું ગાંજનીતિનું પ્રાણ છે ગરીબ દિલ્હીઓનો આર્થિક રસ ચૂસવા માટે બીજા દેશોનું તે નીતિ માધનરૂપ બનાવવામાં આવી છે

આખા જગતમાં ભારે મદી છે દિલ્હીમાં પણ તેરી જ જગી મદી પ્રવર્તે છે પરંતુ પરદેશોની મદી ક્ષણિક છે દિલ્હી મદી દીર્ઘજીવી છે. હજારો ટ્રેલ્સુઓટા નોકરી માટે જામે છે રેલવેના આધારણ કલાર્કની અગિયાર જગ્યા માટે ત્રણ હજાર અરજીઓ આવી હતી યુરોપઅમેરિકા પામે સ્વગજ છે દિલ્હીમાં પરદેશી ગાંજ છે યુરોપઅમેરિકાની ઉત્પત્તિની નીતિ પોતાના ગાંજના હિતમાં ધકાવે છે દિલ્હી ઉત્પત્તિની નીતિ પરદેશીઓના લાભમાં નિભાવાય છે યુરોપઅમેરિકા પામે મોટા કારખાના, વિપુલ ધનમય, વ્યાપક શગરી, પોતાની જઠાતનીતિ, દુશિયાર અને વસપર પગથી કેળવાયેલા દારીગરો હોવાથી એ દેશોમાં મદી બહુ અંપ ગમવાની હશે દિલ્હીને બધું એકઠું એટલી ઘૂટવાનું હોવાથી તેને આ મદીની અગમ્યાથી મુક્ત રતા ઘણો મમય લાગશે યુરોપઅમેરિકામાં પોતાના આર્થિક પુનઃ સ્થાપના માટે જે પત્ર અને દશવર્ષીય મોજાનાઓ રાજ્ય અને પ્રજાના અંકચથી શક્ય છે, તે દિલ્હીમાં પરદેશી મત્તાને લીધે શક્ય નથી

ગરીબી હોય ત્યાં વિસ્તાર પણ વધે છે તે મુજબ દિલ્હી વગતી પણ ખૂબ વધતી જાય છે યુરોપના દેશો પોતાની કાજલ વગતીને માટે સમ્યાનો ધગવે છે દિલ્હીને તેરી સગવડ નથી અને ૧૮૮૧થી ૧૯૩૧ સુધીના પચાસ વર્ષોમાં દિલ્હી વગતી ૩૬ ટકા વધી છે હવે દિલ્હી વગતીમાં આખા જગતમાં પહેલો નંબર ધગવે છે ચીનને નો તે કયાગનુષ આપી ગયું છે. છેલ્લા દશ વર્ષોમાં જ સાડાત્રણ કરોડ જનગણના વધી છે જગાજમાં એક ચોરસ માઈલે ૯૨૫ જેટલી વસ્તી છે યુરોપઆખાનું પ્રમાણ ચોરસ માઈલે ૧૦૭, અમેરિકાનું ૪૧, જાપાનનું ૪૪૩ અને ચીનનું ૨૨૦ આવે છે એક ગરીબ, પરમત્તા હેઠળનો દેશ વગતીના આવડા વધારાને કેમ મહન કરી શકશે? આપણી જમીન આવડા વધારાને કેમ નજાવી શકશે? જગતમાં આપણા મનુષ્યોને માટે પણ બીજા દેશોના દરવાજા બંધ છે

મોગ્યાઓ, ઉપદ્રવો અને તેથી ભયંકર મરણપ્રમાણમાં દિલ્હી ભયાનક રીતિ છે છેલ્લા દશ વર્ષોમાં ગણતરી કરતા દિલ્હીમાં મરણપ્રમાણ દર એક દાનને ૨૪૫ નું છે સ્વિટ્ઝરલેન્ડ દરદાને ૧૨૦૫નું, ફ્રાન્સમાં ૧૬૦૩નું, જર્મનીમાં ૧૧૦૧નું, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ આફ અમેરિકામાં ૧૧૦૩નું અને જાપાનમાં ૧૮૦૧નું છે દિલ્હીમાં મનુષ્યની મરણસ આયુર્મેયદા ૧૯૩૧ની ગણતરી મુજબ ૨૬૦૭ વર્ષની છે તે ઉગ્રતાની પાછળ, અમેરિકાની ૫૬૦૪, જર્મનીની ૪૯૦૦૪, કેનેડાની ૫૩૦૪ અને જાપાનની ૫૬ છે દિલ્હીમાં સરેરાશ, ઉત્તરી પ્રાંત ૧૧ ટકા અને ગામડામાં ખેતીપ્રધાન પ્રાંત ૮૬ ટકા વધે છે દરજ્જા અને વેલમાં ઉલોગી ૮૦ અને ખેતી ખાતે ૨૦ ટકા છે જર્મનીમાં તે ૬૨ અને ૩૮ ટકા, ફ્રાન્સમાં ૪૨૫ અને ૫૦૫ ટકા, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ આફ અમેરિકામાં ૫૬૧ અને ૪૩૫૫ ટકા, કેનેડામાં ૫૨૫ અને ૪૬૫ ટકા, તથા જાપાનમાં ૫૬ અને ૪૪ ટકા છે દિલ્હીમાં માણસો કેવી રીતે જામે લાગ્યા તે નીચેનો કોડો દર્શાવેલો:

ધર્મો	૧૯૩૧મા ધર્મે વળગેલાની સંખ્યા	ટકા
ખેતી, શિકાગ, માછીમાર	૧૦૩,૨૯૪,૪૩૦	૨૦.૨
ઉદ્યોગ, ખાન	૧૫,૬૯૭,૮૫૩	૪.૪
વપારવાહન	૧૦,૨૫૫,૦૦૩	૨.૯
મગકારી નોકરી, લગ્ન	૧,૮૩૬,૭૫૮	૦.૬
દુનગઉદ્યોગ	૨,૩૧૦,૧૪૧	૦.૭
ધર્મોકર	૧૦,૮૮૮,૨૭૭	૩.૧
ખીજા આખ્યાગદિત ધર્મો	૭,૭૭૮,૬૪૨	૨.૨
એકાર જેવા ધર્મો	૧,૮૪૪,૮૨૭	૦.૫
કુલ	૧૫૩,૯૧૬,૦૫૦	૪૩.૬

વિદ્યા

હિંદમાં અને ૧૯૩૧ની વર્તમાનપત્રો મુજબ કુલ લાગેલા ૨૩,૯૬૬,૭૫૧ મુગ્યો અને ૪,૧૬૯,૧૦૫ ઓછો હતી, જે આખી વર્તમાન પ્રમાણમાં આડે દશ ગણાય દશ વગર અને તેની ઉપગ્રાની ગણતરી કરતા સ્થિતિ હિંદમાં ૧૧ ટકાનુ લાગુતરુ પ્રમાણ આવે છે તે માથે ખીજા દેશો મગ્યાવતા તે ગ્રેટબ્રિટનમાં ૯૨.૫ ટકા, ફ્રાંસમાં ૯૪.૧, જર્મનીમાં ૯૬.૭, અમેરિકામાં ૯૫.૭, જાપાનમાં ૯૬, કેનેડામાં ૯૪.૯ અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં ૯૮.૬ આવે છે ગણિયાના આકાશ તપામતા જણાય છે કે ત્યાં છેલ્લા દશ વર્ષોમાં ૮૩ ટકા અભણોની સંખ્યા ઘટાડી દશ ટકા ઉપર લાવવામાં આવી છે દશ વર્ષમાં પોણાએ ટકા વસ્તીને શિક્ષિત કરવાનો દાખલા જગતમાં અનોડ છે

છેલ્લા આકાશો મુજબ સ્થિતિ હિંદમાં અને ૧૯૩૦-૩૧માં કુલ ૨૬૭,૦૬૮ વિદ્યાની મગ્યાઓ હતી અને ૧૨,૬૮૯,૦૮૬ વિદ્યાર્થીઓ હતા આ મુજબ દર ૧,૦૩૬ મનુષ્યે એક મગ્યા આવે છે આ મુજબ હિંદમાં ગ્રૂલ જનારાઓની સંખ્યા ૫૬.૭ની આવે છે જ્યારે તે ગ્રેટબ્રિટનમાં ૧૮.૮, જાપાનમાં ૧૯, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકામાં અને કેનેડામાં ૨૩.૭ અને ૨૪.૪ જેટલી છે હિંદમાં ૨૧ માણસે એક છોકરા વિદ્યાર્થી એવું પ્રમાણ આવે છે, તો કેનેડામાં ચાર માણસે એક છોકરાની ગમ આવે છે ગણિયામાં ગા. રોડ છોકરાઓ અને મનુષ્યો શિક્ષણ લે છે, ત્યાં છ માણસે એકની ગમ આવે છે હિંદમાં વિદ્યા પાછળ મરકાર કુલ ૨૮૧ કરોડ રૂપિયા ખર્ચે છે, જે દર છોકરા પાછળ રૂ. ૨૨ આવે છે જાપાનમાં દરેક છોકરા પાછળ રૂ. ૫૯, ગ્રેટબ્રિટનમાં રૂ. ૧૭૨, કેનેડામાં રૂ. ૧૯૯, અમેરિકામાં રૂ. ૨૭૫ મગકાર ખર્ચે છે, ગણિયામાં પચવર્ષીય યોજનાના પહેલા ચાર વર્ષોમાં પંદર અબજ રૂબડા વિદ્યાર્થી માટે વપરાતા હતા હિંદમાં દર મનુષ્યે રૂ. ૧ની ગમ વિદ્યાખર્ચની આવે છે, ત્યારે જાપાનમાં રૂ. ૧૧, અમેરિકામાં રૂ. ૨૨, કેનેડામાં રૂ. ૪૮, અને અમેરિકામાં રૂ. ૬૫ ખર્ચાય છે

હિંદમાં અને ૧૯૩૦-૩૧ મા ૧૭૦૮ વર્તમાનપત્રો હતા તેમાં ૨૨૧ દૈનિક હતા. બધા વર્તમાનપત્રો અને માસિકાની સંખ્યા ૪૪૬૯ની હતી આનુ પ્રમાણ દર દસ લાખ માણસે એક વર્તમાનપત્ર આવે છે તે માથે ખીજા દેશોમાં તે પ્રમાણ નેતા અમેરિકામાં ૧૭૨, જાપાનમાં ૧૫૫, કેનેડામાં ૧૫૮, અને ગણિયામાં ૧૦૦ની સંખ્યા આવે છે

ખેતી

હિંદની ખેતી બહુ જ પછાત છે અને ૧૯૨૧-૨૨માં ૨૦૧ અબજની હિંદમાં ખેતીની

પેદાશ થઈ હતી, જે મનુષ્યદીક ૩ ૬૪ ની પેદાશ અરેગશ આવે છે ત્યારે અમેરિકામાં ૩ ૧૭૫, કેનેડામાં ૩ ૨૧૩, જાપાનમાં ૩. ૫૭, અને ઐટલિયનમાં ૩. ૬૨ની મરેશમ આવી હતી હિંદમાં અને ૧૯૨૧-૨૨માં ઔદ્યોગિક પેદાશ ૪૫ અબજની ગણતરી હતી—હમણા મહેજ વધી હશે,—જે દર મનુષ્યે ૩ ૧૨ની ગણતરી થાય છે અમેરિકામાં દર મનુષ્યે ઔદ્યોગિક પેદાશ ૩ ૩૨૧, ઐટલિયન અને આર્જેન્ટિનામાં ૩ ૪૧૭, કેનેડામાં ૩ ૪૭૦ અને જાપાનમાં ૩. ૧૫૮ પેદાશ મરેશમ ગણતરી હતી

આખા હિંદમાં ૧૮ લાખ એકમ માર્કેટ જમીન છે, જે જગત આખાની ૨.૧૫ ટકા ગણાય છે બ્રિટિશ હિંદની વચ્ચે ૨૭૫ કરોડની છે તેમાં ખેતી ઉપર નબત્તી વચ્ચે ૧૬૫ કરોડ એકર છે ૭૦ ટકા છે આખા બ્રિટિશ હિંદમાં પાંચ કરોડ એકર જમીન પાણીથી પીત કાવામાં આવે છે તેમાં ૨૫ કરોડ એકર નહેરના પાણીથી, ૬૧ લાખ તળાવના પાણીથી, અને ૧૫ કરોડ કાવાના પાણીથી પાવામાં આવે છે ગરકારે નહેરો ઉપર એક અબજ છત્રીય કરોડ રૂપિયા ખર્ચ્યા છે નીચે મુજબ હિંદની પેદાશ થાય છે

પાક	એકર દરલાખ	પેદાશ ટન દરલાખ
ચોખા	૮૦૬	૩૩.૨
ધઉ	૨૪૦૮	૮.૩
ખીજા અનાજો	૧૬૪	૨.૬
ગરડી	૨.૯	૩.૨
બિયા	૧૬.૪	૨.૬
કપાસ	૧૪.૨	૩.૮
જુટ	૩.૪	૧૧.૨
ચાહ, કોફી, રબર	૧.૬૪	૪૪૮ દરલાખ પાઉન્ડ

હિંદ ખેતીપ્રધાન દેશ છે છતાં અનાજની પેદાશ વચ્ચેપૂરતી થતી નથી ૩૫ કરોડને બે ટક જમાડવા માટે ૮૫ થી ૯ કરોડ ટન અનાજ જોઈએ છીએ હિંદનો અનાજનો પાક ૨૦ કરોડ એકર જમીનમાંથી લગભગ છ થી માત્ર કરોડ ટન થાય છે પરંતુ દેશની અગત, વાવણીના ખીજા અને જનરેશને માટે વપરાતુ અનાજ બાદ કરીએ તો મનુષ્યોને માટે માત્ર પાંચ કરોડ ટન અનાજ બાકી રહે છે આની રીતે હિંદીઓને બે ટક મળે તેટલું અનાજ હિંદીઓ પોતાના ખેતીપ્રધાન દેશમાં પસંદ નથી અને લગભગ સાડાત્રણથી ચાર કરોડ ટન દર વર્ષે ખૂટે છે હિંદી નિઝામ વેપારનો મુખ્ય આધાર કપાસ, જુટ, બિયા અને ચા ઉપર રહ્યો છે હિંદના ૭૦ ટકા મનુષ્યો ખેતી ઉપર ગેકાવા છે પરંતુ તેઓ ૧૦૦ ટકા મનુષ્યો માટે ખોરાક પૂરો રાકતા નથી

ખીજા મુધરેલા દેશો ઉત્તીરપ્રધાન છે ઐટલિયનમાં ખેતી ઉપર ૭ ટકા (હમણાં ત્યારે સરકારે બેકારોને ખેતી ઉપર લગાડવા માંડ્યા છે ત્યારે ૧૧ ટકા), અમેરિકામાં ૨૭ ટકા, કેનેડામાં ૩૩ ટકા, અને યુરોપના ખીજા મુખ્ય દેશોમાં ૩૦થી ૪૦ ટકા માણસો કામે લાગ્યા છે, ત્યારે હિંદમાં ૭૦ ટકા લાગ્યા છે

હિંદના લોકોમાં અનંદદ આનંદ, અજાણતા અને ગરીબાઈ છે, તે ઉપરના આંકડાઓથી જણાશે લોકો ધર્મના ધર્મગી અને વરેઓમાં મગસવા છે ગમવની તેમને કિંમત નથી માધનેનો બગાડો લયમર છે લગભગ અર્ધો બાગ્ર સ્ત્રીઓ છે. તેમના પૌત્રપૌત્રોના પાગ નથી એક ટકા સ્ત્રીઓ પણ માંડ લખી વાળી નહોતે છે. અનુષ્ઠનો, બીનો, રોડા, અનામે

લગભગ આઠ કરોડ ઉપર છે. તેઓ પશુપત્નથી પણ નીચું જીવન ગુજારે છે તે સિવાય શહેરોમાં કાર્મિક અમૃદ્ધિ જોવામાં આવે છે. પરંતુ શહેરોમાં ગરીબોના આવાસમાં ગીચ વસ્તી, અતીતિ, ભૂખમરો, કુશિયાલકામ, અનેક જનતા રોગો, ઉપદ્રવો જોવામાં આવે છે. ગામડામાં ગરીબોની જીવન સ્થિતિ ગંભીર છે. ગરીબો, ગરીબો અને ગરીબો ત્યાં હમોશ માટે વ્યવસ્થા કરી રહ્યા છે. મેં ઝોરીમાંના ગામડા અને અનાથોના જગલના ગામડાઓ જોયા છે. હું ગરીબોની જીવન સ્થિતિ, મહાગત, મહતો, ગેરકાયદેસરના અમૃદ્ધિ, મોજ, વિલાસ અને ગોળો જરૂર જોવામાં આવે છે.

વસ્તીના વધારાથી જમીનના નાનાનાના ટુકડા થતા જાય છે. જમીનના ધણા માલિક ધનાથી ખેતીની પેદાશ ઉપર વધારો ખર્ચો પડે છે. આથી ખેડૂતને બહુ થોડું મળી શકે છે. નાનાનાના ટુકડાઓમાં અમૃદ્ધિથી થઈ શકતી નથી. ખીજા સુધારા દેશોની પેડે પેદાશ વધારી શકાતી નથી. મનોનરીને કારણે લગભગ સરકારી નથી. પરંતુ ત્યાંની સરકારે સમિટીઓ નીમી, ખેડૂતને અમૃદ્ધિ, અમૃદ્ધિથી અખતરો દેવાની જોયા છે. તે જરૂર ફોલોવ કરી લેવાની છે.

ખેડૂતો ઉપર લગભગ ૧૦ અબજ રૂપિયાનું દરજ્જો છે. આટલું મોટું દરજ્જો ખેડૂતોની ભગવત બહુ મુશ્કેલ છે. ખેડૂત વધારાવાળી ચાલુકામાં દરજ્જો માથે જાયેલો રહે છે. સરકારી સંસ્થાઓએ આ દિશામાં ધણું સુધાર કામ કર્યું છે, પરંતુ તેમની વ્યાપકતા અને કાર્યક્ષેત્ર બહુ જ અલ્પ પ્રમાણમાં છે. એટલે આ સવાલનો નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી ખેતીની હાલત સુધારે નહિ. હિંદુસ્તાનની ખેતીના સુધારા ઉપર ૭૦ ટકા પ્રગતિ મારી સ્થિતિનો આધાર છે. ખેડૂતને હમણાં બાર મામમાં જ મામથી માત્ર મામ સુધી જ મામ કામ રહે છે. પાંચ માસ તે નવરો રહે છે. તેના ગમતમાં ગૃહઉદ્યોગો માટે તેને શિક્ષણ આપવું મારું છે. સ્ત્રી બનાવવી, સુતર કાપવું, કાપડ, પારી વણવી, ટોપકા બનાવવા, વગેરે અનેક કામો તે કરી શકે છે. ગોળ બનાવવો, શાકભાજી ઉગાડવા, સાદરીઓ વાગવી વગેરે ધણું ગૃહઉદ્યોગો તેના કુટુંબ માટે ઉપયુક્ત થઈ શકે તેમ છે.

જંગલમાં ખેડાગેતો ગેજગારી આવવા માટે જમીનના મોટા ટુકડાઓ તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. હવે કુટુંબોને એ ટુકડાઓ ઉપર વસાવવામાં આવશે. તેમને હથિયાળ, ઘોડા, યંત્રો, નાણાં, બીજાં અને ખાતર મરકાગ પૂરા પાડશે. ખાવાનું અને કપડાં પાનું પૂરા પાડવાની યોજના છે. ગણિયાએ તો આ બાબતમાં ખૂબ કસ્ય ખર્ચ્યું છે. ત્યાં બે લાખ ટ્રેડરો હમણાં કામે લગાડવામાં આવ્યા છે. દરરોજ ગણિયા ૩૦૦ ટ્રેડરો બનાવે છે. ગણિયા બીજાં પાંચ વર્ષોમાં બહુ મોટી રકમના અનાજ, કપાસ, ખાંડ પેદા કરશે.

રસ્તાઓ અને વાહનો

હિંદમાં અને ૧૯૩૦-૩૧માં ૨૫૩,૧૨૫ માર્ગલિના રસ્તા હતા. તેમાં ૨૭,૩૩૬ માર્ગલિના પાકા રસ્તા અને ૨૧,૨૬૪ માર્ગલિના કાચા રસ્તા સરકાર નિભાવે છે. ૪૬,૭૧૬ માર્ગલિના પાકા અને ૧૫૭,૭૭૬ માર્ગલિના કાચા રસ્તા મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને લોકલબોર્ડો નિભાવે છે. હિંદમાં અને ૧૯૩૧-૩૨માં કુલ ૪૨,૭૫૩ માર્ગલિની રેલવેઓ હતી. બીજા દેશોની અરખામણીમાં હિંદ પાછળ છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકામાં ૨૬૧,૮૧૬ માર્ગલિની રેલવે છે. હિંદમાં દર દશલાખ માણોમાં ૧૨૦ માર્ગલિ રેલવેની અગેગલ આવે છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકામાં ૨૧૩૨ માર્ગલિની દશલાખ માણોમાં ઉપર અગેગલ આવે છે.

ગ્રેટબ્રિટનમાં ૨૧૧૬૨ માઈલની રેલવે અને દશલાખ માણસ ઉપર ૪૬૦ની મરેગરા આવે છે દેનેડામાં ૪૩,૧૭૩ માઈલ રેલવે અને ૪૩૧૮ માઈલની મરેગરા આવે છે

વેપાર

હિંદનો વેપાર દિનપ્રતિદિન ઓછો થાય છે પરંતુએના પ્રમાણમાં હિંદનો વેપાર ઘણો ઓછો છે દર મનુષ્યદીઠ ૩ ૧૭ની મરેગરા આવે છે ત્યારે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકાનો મનુષ્યદીઠ ૩ ૨૧૪, ગ્રેટબ્રિટનનો ૩.૫૯૭, દેનેડાનો ૩ ૯૨૦, અને જાપાનનો ૩ ૯૦ વેપાર છે આખા જગતનો મદી પહેલાં એટલે અને ૧૯૨૬માં ૧૯૦ અમજનો વેપાર હતો અને ૧૯૩૩માં તે માત્ર ૭૭ અમજનો ગ્લો હતો હિંદનો વેપાર પણ ધટીને આડ આના ધર્મ ગ્લો છે હિંદનો પરદેશનો વેપાર ઘણાંપરે યુરોપિયનોના હાથમાં છે માખણ હિંદીઓને મળતુ નથી માત્ર પાણી જેવી હાથ હિંદીઓને મળે છે

વહાણવટ

હિંદનું વહાણવટ બહુ જ નાનું છે તે પણ લગભગ એક રૂપિયામાં ચૌદ આના ઉપર પરદેશીઓના હાથમાં છે હિંદીઓને પોતાના દેશનો વેપાર પણ પોતાના હાથમાં નથી બધું વહાણવટ જબરદસ્ત યુરોપિયન કંપનીઓના વહીવટ અને મૂડી નીચે ચાલે છે હિંદના બહારે ખાતે અને ૧૯૩૧-૩૨માં કુલ ૨૦૦૫ દશલાખ ટન વહાણવટની આવકગવડની નોંધ હતી આથી ઘણું જ વધારે એટલે ગ્રેટબ્રિટન બહારે ખાતે ૧૬૧ દશલાખ ટન, દેનેડા ખાતે ૬૬ દશલાખ ટન, અમેરિકા ખાતે ૧૪૬ દશલાખ ટન અને જાપાન ખાતે ૧૧૦ દશલાખ ટન વહાણવટ નોંધાયું હતું હિંદમાં હિંદી માલિકીની અને હિંદી વહીવટ નીચેની પચીસ મીંચરે પણ પૂરી નથી તેમ હાલમાં જે બારે હરીફાઈ યુરોપિયન કંપનીઓ કરે છે, તેથી હિંદી વહાણવટ આગળ વધે તેમ પણ નથી હવે તો નવા કાયદા હેઠળ અંગ્રેજ વહાણવટને કાયદેમગ મગકારી ગ્લેસ મળ્યું છે એટલે હિંદી વહાણવટને આગળ વધવાને જગ પણ અવકાશ ગ્લો નથી દેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા વગેરેનું વહાણવટ ખૂબ વધે છે, ત્યારે હિંદનું પાછું હટ છે

પોસ્ટ અને ટેલિગ્રાફ

સને ૧૯૩૧-૩૨માં હિંદમાં કુલ ૨૩,૯૮૩ પોસ્ટ ઓફિસો હતી એ વગમમાં એક અમજ ઉપર કાગળ, પોસ્ટ કાર્ડ અને મનીઓર્ડરનો બ્યવદાર થયો હતો માત્ર કરોડ વર્તમાનપત્રો વહેંચાયા હતા. ૧૧૧ કોડ પારમલો, અને દશકોડ પેકેટો પોસ્ટ ઓફિસોએ વહેંચ્યા હતા. આ મહેનો મગ્યાળો દર મનુષ્યે મરેગરા ૩.૪ હાંવે છે ત્યારે અમેરિકામાં દર મનુષ્યે ૨૧૬, ગ્રેટબ્રિટનમાં ૧૪૪ અને જાપાનમાં ૮૭ની પોસ્ટ ઓફિસદાર વહેંચાયેલી વસ્તુની મરેગરા આવી છે આપણા દગતા ગેટકોગળા વધારે કાગળો અને પાગગલો મુધરેલા દેશોની પોસ્ટ ઓફિસો લાઈ મળે છે

એ જ વગમમાં એક કોડ ઓમી લાખ તારના સંસ્થા તાર ઓફિસોએ મૂક્યા હતા, જેની મરેગરા એક હજાર માણસો પાછળ ૫૧ જેટલી માત્ર આવે છે આની માગે ગ્રેટબ્રિટનમાં દર ૧૦૦૦ માણસોએ ૧૧૨૯ મહેરા, જાપાનમાં ૯૪૧ મહેરા, અમેરિકામાં ૧૯૫૧ મહેરા, અને દેનેડામાં ૨૧૪૫ મહેરાઓની ગમ આની હતી હિંદમાં ટેલિફોનોના માત્ર ૫૫,૮૫૦ સાહકો હતા તેની દશકનાં મનુષ્યો પાછળ ૧૦૬ની ગમ આવે છે ત્યારે જાપાનમાં દર હજાર મનુષ્યો પાછળ ૧૧૦, ઓસ્ટ્રેલિયામાં ૮૩૦, અમેરિકામાં ૧૬૩૪, ગ્રેટબ્રિટનમાં ૪૪૬ અને દેનેડામાં ૧૪૧૦ ટેલિફોન મળ્યો હતા.

નાણાંની પેદાશ

હિંદી અને પ્રાંતિક મરકારોની સને ૧૯૩૨-૩૩માં ૨૬૮ કરોડ પેદાશ હતી, જે ૬૦ મનુષ્યે ૩ ૧૯ જેટલી આવે છે વડી મરકારની આવક ૧૩૦ કરોડની હતી તે મામે ગ્રેટબ્રિટનની ૧૩૩૪ કરોડ, અમેરિકાની ૨૭૩૨ કરોડ, કેનેડાની ૨૦૫ કરોડ, અને જાપાનની ૪૫૯ કરોડ પેદાશ હતી આ દેશો કુલ હિંદની વસ્તી પ્રમાણમા ઘણી જ મોટી છે.

લશ્કરી ખર્ચ

હિંદમા અંગ્રેજી લશ્કર, દેશી લશ્કર, દગિયાઈ લશ્કર અને વિમાની લશ્કર, એ રીતે ચાર ખાતા છે. જગતના મહાન યુદ્ધ વખતે લગભગ સાડાચૌદ લાખ હિંદીઓ યુદ્ધક્ષેત્રમા બ્રિટિશ સરકારના હુકમ મુજબ ઉતારવામા આવ્યા હતા આમા ૧૩૦૦ લાખ મિપાલીઓને તો પરદેશો ખાતે મુકવામા આવ્યા હતા હિંદે એટલે મોટકા કુલ શહેનશાહના લશ્કરમાથી પચીસ ટકા પૂરા પાડ્યા હતા, જ્યારે બધા સમ્પ્રદાયોએ મળી માત્ર બાર ટકા લશ્કર મૂક્યું હતું. સને ૧૯૩૨મા સાડા હજાર અંગ્રેજ લશ્કર અને ૧૬૨ હજાર હિંદી લશ્કર હતું તે મિત્રાપ ૧૧ લાખ માણુગ લોકલિપરે કે દેશી ગળ્યો પાસેનું લશ્કર હતું કુલ લશ્કર માડા-ત્રણ લાખનું હતું તેની મામે ગ્રેટબ્રિટનનું લશ્કર બે લાખ, અમેરિકાનું ૧૩૨ હજાર, જાપાનનું ૨૦૦ લાખ અને કેનેડાનું માત્ર ચાર હજાર જ લશ્કર ગણવામા આવ્યું હતું

લશ્કરી ખર્ચ ૧૯૩૦-૩૧મા માડ કરોડ રૂપિયાનું હતું અને ૧૯૩૨-૩૩મા એકાદન કરોડનું હતું તે મામે ગ્રેટબ્રિટનમા ૧૧૮ કરોડ, અમેરિકામા ૧૬૯ કરોડ, જાપાનમા ૬૩ કરોડ અને કેનેડામા ત્રણ કરોડ માત્ર હતું આ પ્રમાણે હિંદની ગરીબાઈ, ઓછી પેદાશ અને દૂર સંયોગો જોતા હિંદનું લશ્કરી ખર્ચ ગણુ જ ભારે ગણાય, છતાં લશ્કરી ખર્ચ ધટાડવાની મનાઈ હજવામા આવે છે

પરચૂરણ

આખા જગતમાં સુધરેલા દેશોમા કુલ વિદ્યુદ્દશક્તિની પેદાશ ૭૦૦ કરોડ કીલોવાટની ગણાય છે હિંદના નાગખાનાઓમા દસલાખ કીલોવાટ પેદા થઈ શકે છે, જ્યારે ગ્રેટબ્રિટનમા પચાસ લાખ એટલે પાચગણી પેદા થાય છે અમેરિકામા બરાત્રણ કરોડ, અને જાપાનમા ૪૦ લાખ કીલોવાટ વિદ્યુદ્દશક્તિ પેદા થાય છે

એક હિંદીની મરેગશ વાર્ષિક આમદાની ૩ ૮૨ ની ગણાય છે પણ હમણાની મદીના મમયમા ૩ ૫૫ જેટલી ગણવામા દરકન જેવું નથી આની મામે એક જાપાનીઝની મરેગશ વાર્ષિક આમદાની ૩ ૨૭૧, એક જર્મેનની ૩ ૬૩૪, એક અંગ્રેજની ૩ ૧૦૯૦, કેનેડાવાસીની ૩ ૧૨૬૮, ફ્રાન્સવાસીની ૩ ૬૩૬, અને અમેરિકનની ૩. ૨૦૫૩ની ગણાય છે એક હિંદી કુલ એક અંગ્રેજની આમદાની તેગણી વધારે છે, એક અમેરિકનની પચીસ-ગણી વધારે છે.

અમેરિકાની કુલ મથદ્ધિ ૩ ૧૧૨,૩૧૫ કરોડની ગણવામા આવે છે બ્રિટિશ હિંદની કુલ મથદ્ધિ ૩ ૧૨,૦૦૦ કરોડની ગણાય છે આ રીતે હિંદ કુલ અમેરિકાની મથદ્ધિ નવગણી વધારે છે તે મિત્રાપ હિંદની વસ્તી અમેરિકા મનાં ત્રણગણી વધારે છે. તે તો નફામા ગ્રેટબ્રિટનની મથદ્ધિ ૩ ૨૯,૪૩૨ કરોડ એટલે હિંદ કુલ અદીગણી વધારે છે આખા જગતની મિલકત ૩ ૨૭૭,૭૭૭ કરોડ ગણાય છે અમેરિકા પામે આખા જગતની ચાલીશ ટકા મથદ્ધિ છે, જ્યારે વસ્તી માત્ર માત્ર ૨૬ ટકા છે, હિંદની વસ્તી ૧૭ ટકા છે, અને મથદ્ધિ માત્ર ૫૫ ટકા છે.

ઉમર ખચ્યામની રુખાયાત

૨૫. અંબાલાલ ગોવિન્દલાલ

૧

વૃક્ષની છાયાતળે, નિર્જન સ્થળે
રંગીન શરાબ, કિતાબ ગીતતણી અને,
ને તું—પ્રભુય લલકારતી પડખે હશે,
નિર્જન સ્થળે તો સ્વર્ગથી મુંઢર થશે.

૨

ક્ષણભ્રમી ભવતર, કેયા સુધી સંતાડશે
સ કેત એ—કહી નાખ માથું હોય તે,
ખારીક અંતર કહે, વસે સાચા જૂઠે
ને શા ઉપર આ ભવનો આધાર છે ?

૩

સાદ મયખાનેથી—ઠંડાણે આવજો,
મધમહેશ્વરના બિરાદર ભગજો,
દહાડા ભરાયે જિંદગીના તે પ્રથમ
હું ભડ મયજામ,^૧ પીવા આવજો

૪

આવ, આવી વસંત જામ શરાબ દે,
ખાળ પશ્ચાત્તાપ, ઉદમાની 'ન શે',
રહેજમા પક્ષી સમયનું આવશે,
જો ઊડયુ, ઝટ કર, અહીં તે આવશે.

૫

સરિતાકિનારે જો ગુલાબ ખીલે અહીં,
ખચ્યામ સાથે આવ લાલ શરાબ પી,
ઘેરો લઈને મય પધારે સાકી જો
તારી તરફ—તે પી નિરાતે, ગમર નહિ.

૧. મય=શરાબ, જામ=ખાણો. ૨ ક્રિકેટ

૬

ઊલા ઊગીને, બહારથી આવ્યો અવાજ:
ઊલા શરાણી બારણે, જોલો કમાડ,
બણો તમે આજે અહીં, કાલે કયણી ?
ને એકવાર ગયા પછી કંઈ છે જવાબ ?

૭

અપ્સરાનો સાથ સ્વર્ગે સંતને,
મધ ને મધના કુંવારા જ્યાં ઊઠે,
દીનની આસા પીજો પરલોકમા;
ત્યાં હલાલ, અને હરામ અહીં હશે !

૮

આસપાસ જિંચે નીચે અહીં ને તહી
બહુગરીના ખેલ છે એ—કંઈ નહી,
સૂર્ય વચ્ચે દીવડો, ભૂત-છાય સા
ગોળ આપણ આવીએ જઈએ અહીં.

૯

માયાતણા આ મદિરે શાનીજને
શાને પરોવ્યુ મન ? અલ્લાહ બોલીને !
યાવા વિરક્ત વિહારથી જ્યારે યહ
મૃત્યુ પ્રહે છે હાથ, બોલે 'ઊઠ હવે'.

૧૦

શાને ટકારે મધ-વેરી મસ્તને ?
પુણ્ય હત, તો દર હત, તું શું કહે
દીનના ડાળી, સખર^૧, સાચું કહે
સોગણાં પાપો શરાણીયો કરે.

૧૧

મધરાત વીતી દાર ધીમ ઊઘડ્યું,
આવી સનમ—ને નૂરથી બહાણું ચયું,
સીનેર સુરાહી હતી મને આસા કરી,
કે આખા—આખ્યુ એ જ, અમૃત દ્રાક્ષનું.

૧૨

ભોણુ 'ખિરાદર હામ મેં કેવી ભીંચી ?
તદલાક જૂનીને, ફરી શાદી 'ફરી.
ખુદ્દિ નઠોર હેતી ખિછાનેથી તણ,
દ્રાક્ષ-તનયા સાથ મેં મૈત્રી ફરી.

૧૩

સ્વર્ગનું સંગીત કુરાને કહે
સોનેરી પાનાં, પણ નહિ દૃષ્ટિ ઠરે;
આયત રસીલી જામ ઉપર ચીતરી,
તે વાંચતા ઉપકરવશ હૈયુ નમે

૧૪

ખાજા ! વિનંતિ એક મારી ધ્યાન ધરઃ
અદલાહને સોંપી મને, તુજ કામ કર,
હું ખરે રસ્તે, તને અવગુ દીસે,
દૃષ્ટિ તુજ સુધાર, ના મુજ વાત કર.

૧૫

આજ જુમ્મા છે મુસલમાનો કહે,
ને ભરી મુરાહી, આજ શરાબ લે,
અન્ય દહાડે એકથી સતોષ ને,
જામ બે ભર આજ ને મહિમા વધે.

રામશંકર પંડ્યાનો મંગાર સુદામાના ગ્યની જેમ ટચમચ ચાલ્યા હવે. હવે. અનેક વખત તેમને જગત ઉપર વેગવચ આવતો, પણ એ દુષ્ટ જગત તેમને છોડે એવું નહોતું અને તેમના સંકલ્પો નિમિત્તમાત્રમા અરી પડતા. તેમનો :વિદ્યાવ્યામગ ભારે હતો વ્યાકરણ, જ્યોતિષ, કાવ્ય વગેરે તેમના ગ્રિષ વિષય હતા. તેમનું મનૂતનું જ્ઞાન અગાધ હતું, પણ તેમનેય વાગ્યાર સુદામાની પત્નીની જેમ ગૃહિણીના વેણ સાભળવા પડતા

‘એ જ્ઞાન મને ગમતું નથી, ઋષિગાયણ રે,

‘માગે બાળક લાવે અન્ન, લાગુ પાવણ રે’

અને ઋષિગાયણમા પાવ લાગતી એ પત્નીના વેણને પાછા ઠેકવાની સકિત ગહેતી નહિ તે કલ્પવાતે મને ખબરે નેળિયો નાખી નીકળી પડ્યા, અને તજુચાર ઘેર આટા મારી જે કંઈ મળે તે લઈ પાછા આવતા

રામુ પડ્યાનો આ નિત્યનો જીવનક્રમ એમા કોઈક વખત ઉધગણી કરવા આવનારના તકાદયથી વિશેષ પડતો તે વખતે પડ્યાજીને જગતનો અન્યાય ખૂબ જ માલનો લોકાને ત્યા ભર્યાબહાર પડ્યા હોય, અને પોતાના જેવા વિદ્વાન ધાર્મિક પુરુષને એટલા ભૂખે જ મરવું પડતું ન હોય, પણ અસરકારી જડમાઓના મહેણા પણ સાભળવા પડતા હોય, એ તો અન્યાયની અવધિને? પડ્યાજી પર આવા અન્યાયોની ઝડી આજકાલ ખૂબ વગમી ગઈ હતી. મોદીની ઉધરાણી ખૂબ ચડી ગઈ હતી, અને તે હવે એક પાઈનું પણ ઉધાર ધીરવા તૈયાર નહોતો દિવાળી નજીક આવતી હતી છોકરાઓ ઘરમા માગ કપડા અને મારુમારુ ખાવાને માટે તગાદો કરતા હતા, ગૃહિણી પડ્યાજીની નિષ્કર્મચતતાના ઉપર ધમ-પછાડા કરતી હતી એ બધાથી અડગાઈ એક દિવસ ગમુ પડ્યા ખબરે નેળિયો નાખી ઘર બહાર નીકળી પડ્યા પોતાના જેવા વિદ્વાનની જે કદર કરી શક્યું નહોતું એવું પોતાનું ગામ તેમને અજબામણુ થઈ પડ્યું હતું. આજે તેમણે પામેને ગામ જવાનો નિશ્ચય કર્યો

માણેકકારી પૂર્ણિમાનો મગલ દિવસ હતો. પાસેને ગામે જઈ પડ્યાજી પહેલા તો મદિરમા ગયા મદિરમા બાવાજી તુલસીદાસજીનું ચમચણ વાચી રહ્યા હતા. બાવાજીનો કંક ખૂબ મધુર હતો, અને તેમની ગાવાની હલકે સુન્દર હતી પડ્યાજીની બધી રમતતા ખીલી બેઠી તે ગમાયણુ માંબળતા બેઠા એમ કરતા જપેાર થતા આખ્યા બાવાજી માથે પડ્યાજીએ પ્રમાદ આરોગ્યો જપેાર સંગીતની ચર્ચા ચાલી રામુ પડ્યા મારું ગાઈ શકતા હતા, એક વખત તો તેમની એ નિષ્ણાતતા બદલ ચારેબાજુએ કીર્તિ પણ ફેલાયેલી હતી, પણ ગૃહિણીની આખમાથી નીકળતી જ્વાળામા તેમની એ બધી ગમિકતા તવાઈ જતી. એટલે આજે લાખે વખતે તક મળતાં પડ્યાજી મંગીતચર્ચામા મસગૂચ થઈ ગયા મામવેદની અનેક ઋચાઓ તેમણે પોતાના સુમધુર દડે લલકારી ‘ગીતગોવિન્દ’ના માધુર્યથી પણ

તેમણે પોતાના યજ્ઞમાનને વચિત ગણ્યા નહિ એમ કદતાં સાંજ પડ્યા આવી પંડ્યાણને પેતે શા દામને અંગે આવ્યા હતા તેનું એકાએક અમરણ થઈ આવ્યું. પણ ગાળે કઈ થોડું જ વિદ્યા માગવા જઈ શકાય? પોતાને એક ધા છે, તેમાં શુદ્ધિથી છે, અને હાકગ પણ છે એ વાત જો બૂઝી જઈ શકાતી હોત તો કેવું મારું ! પણ પડ્યાણની દુષ્ટ અમરણ-શક્તિ એવી હડીલી હતી કે ફરીથી ને ફરીથી તેનું અમરણ કદગરી આવતી

પૂર્ણિમા આકાશની અટારીએ ચડી કાઢી મુઝાની જેમ ધગતી પ્રતિ મીટ માંડી ગઈ હતી આવી સુન્દર ગત ! પણ જ્યોતમાં સુખદુઃખ વસ્તુજન્ય છે એ વાત પડ્યાણને આજે વધુ અચોટ રીતે અગમ્ય આવી સુન્દર પૂર્ણિમા જોતા તો કાવ્યના આશ છ કાર્ષ્ણિય પાઠે પણ ધરમા હાકગએ ગદ્ય જોઈ ગયા હશે, બધાએ દલુ બાધુ પણ નહિ દોષ, એ વિચારે પડ્યાણનું બધું કાન્ત સુધાર્થ ગયું બાવાણએ તે ગત ત્યા ગઈ જતા ખૂબ આમદ કર્યો, પણ તેમનું મન માન્યુ નહિ, એટલે તેમના જોષિધામાં પૌવા અને ગાકગનું એક પરીક બાવાણએ બાધી આપ્યું. તે કાર્ષ્ણિય પડ્યા ગમે નવેક વાગે થોડું જતા નીકળ્યા

પોતાનું ગામ ત્યાંથી નજીક માર્ધિય જેટલું દૂર હતું વચ્ચેએકાદ માર્ધિયની એક નિર્જન ઝાડી આવતી હતી પડ્યાણ જતાં એ ઝાડીમાં આવી પહોંચ્યા ત્યારે ચારેબાજુએ નીરવ શાન્તિ કે તાપેલી હતી ધીર ગુણેમાં ચડતું અન્તરાણ મેનાકુદ્દરી ગમી ગયું હતું પડ્યાણ ઉતાવળથી આશે જતા હતા એવામાં જાણે કે તેમને એક જમ થયો જાણે પોતાની માથે કાઈ ચાલી ગયું છે એમ તેમને લાગ્યું જાણે તેના પગલા પણ અગમ્યનાં હોય એવો તેમને ભામ થયો પડેલા તો પેતે એ જમ જ માન્યો આજે આજો દિવસ મગીનના વાતાવરણમાં એવાથી કાવ્યના શક્તિ વધુ લીમ બની ગઈ છે એમ તેમને લાગ્યું પણ પેના પગલાં તો મતન રીતે પોતાની માથે આવે જ જતા હતા એમાં જુન થાગો અંબાર જ નહોતો પડ્યાણએ પોતાની ચારેબાજુએ નજર ફેરવી, પણ કાર્ષ્ણિય નજરે પડતું નહિ ત્યારે એ પગલા કોના? તેમને ભારે મૂઝવણ થવા લાગી આમ પડ્યાણ કાર્ષ્ણિયે ડરે એવા નહોતા, પણ આરા અગમી પગલા ! તેમનું હૃદય મહેન્દ્રસાહેબ ધડકવા લાગ્યું મનમાનમાં તેમણે ચડીપાવના અપ શર ફરી દીધા. પણ તે થોડુંક ચાલ્યા નહિ ત્યાં તો તેમને લાગ્યું કે પોતાની બાજુમાં માએમાય કાર્ષ્ણિય ચાલી રહ્યું હતું તેમણે પોતાની નજર ફેરવી, તેમનું લોહી જાણે ફરી જતું હોય એમ તેમને લાગ્યું માએમાય પોતાની અટોચાડ જ કાર્ષ્ણિય ચાલી રહ્યું હતું આજેનું માણસ જેવું જ—પણ તે માણસ છે એમ કહેવાનું મન માન એમ નહોતું નેનામાં એવું કઈક વિચિત્ર હતું જેથી તે માણસ છે હતા માણસ નથી એમ માનતા મન પ્રગટું હતું પડ્યાણ પોતાની બધી શક્તિ બેગી કરી બોલ્યા, ‘અચ્છા, કાણ છે તું?’

‘હું? બન ધુ’

‘બન છે તેથી તારી બદાહુરી બનાવવા આવ્યો છે? મારી પામે તારા બાપનું શું દાટયું છે કે મારી માથેમાથે ચાલે છે?’

‘અરે! કાર્ષ્ણિય, એમ ચિન્તાર્થ શાના જાણો છો?’

પંડ્યાણમાં દિગ્મન આવી, ‘ચિન્તાર્થ નહિ તો તને શું પડે? કઈ જાન છે તને કે ન કોનો માથે ચાલી ગયો છે?’

‘નહિ, તે તો મને પૂછતું હતું ખરે જોશિયા જોશો એટલે કાર્ષ્ણિય મદાગજ નહિ

એમ માની હું તમારી માથે આવ્યો ..’

‘હા, તે તો હીએ જ તેની તારે થી પચાત ?’

‘મારે આજે બાહ્ય જમાડવાનો નીમ છે’

પડ્યાજી જોઈ રહ્યા. ભૂત બાહ્ય જમાડે ! બાપે !

‘તો જમાડજે જ પછે ધણુ પડ્યા છે—’ માથેના ગામ તરફ આગળી કરતા તેમણે કહ્યું

‘મહાગજ, પણ માટે ધજેડ ગયા આવી ત્યા હવે બીજે કયા ગજ ? માટે તો તમને જમાડ્યા છે !’

પડ્યાજીનો જમવા માટે વાધો નહોતો પણ કાણ ગણે કેવુને બટ ખાવાનું લઈ આવશે ! એટલે તેમણે કહ્યું ‘તાગ જેનાનું અપવિત્ર બોજન હું કરીને એમ તું માને છે !’

‘ના, ના, અપવિત્ર નહિ શુદ્ધ બાહ્યણિયા ગમેઈ લઈ આવીશ તમે ધડીમગ અડો ખેસનો તો હું તરત જ પાછો આવીશ’

પડ્યાજીને તેમા ખામ શુભાવવાપણુ ન લાગ્યું તે બાજુમા એક મોટી શિક્ષા પડી હતી તે પર બેસા ભૂત તરત જ અલોપ થઈ ગયો થોડીક વારમા તે એક સુંદર પાટલો અને સોનાના થાળીવાડકા તથા દૂધપીંડા લઈ આવ્યો. પડ્યાજીએ પોતાની મુઠા મારી રીતે તૃપ્ત કરી. ભૂતે આગ્રહ કરવામા પછુ કઈ મણા ગળી નહિ જમી પડવાયા પછી પડ્યાજીએ કહ્યું, ‘વારુ ત્યારે, તું હવે તારે રસતે, હું ગારે ગતે’

ભૂતે કહ્યું, ‘જરાક થોભો, માગથી દક્ષિણ દીધા વિના તમને કેમ જ્યા દેવાય ?’ એમ કહી તરત જ તેણે પડ્યાજી માટે એક મોનાની ગ્લનગરિત ઝારી ધરી પડ્યાજીની આખ તે જોતા ચમકી તેમણે તે ઝારી લીધી ભૂત અલોપ થઈ ગયો

હવે ગરતા પર તેમના પગલા જોઈમા ને ઉત્સાહથી પડવા મડ્યા આજે હવે શુદ્ધિણીનું મોહુ તરત જ બધ કરી ચકાશે, તે એ ઝારી જોતા ચલિત જ બની જશે, એની ઉપર વળી ગતો પણ છે ! ખારમા આગમેપાયમા કપિયા તો એના ઊપજરો જ પેક્ષા વાણકાને પણ ચૂપ કરી દેવાશે હોકગાનું કકળાણુ પણ ટળશે—હાસ, હવે બધી ચિન્તા ટળી ! ગમુ પડ્યાનું હૃદય આનંદથી નાચી ઊઠ્યું.

થેરે શુદ્ધિણી તેમનો મત્તગ કરવા તૈયાર થઈને જ ઊભેના હતા તેમને જોતા જ તે ભમૂકી ઊઠ્યા.

‘આજ સપાવે દડાડે પણ છે કઈ તમને ? પોતાનું પેટ ભગ્યુ એટલે બધાનું...’

‘અરે ! અરે ! આમ તું આટળાં ચાની ચાષ છે ? હું શુ લાગ્યો છું તે તો જો .’

‘જોયું, જોયું—જાણ તમાગ ગાનતાન ને બજાર તમાગ ચોપડાં માગ દયા ભરના પાપ’

‘પણ આ જો તો ખરી—’ દહેતા રામુ પડ્યાજી પેલી ગ્લનગરિત સુગર્હ ઝારી શુદ્ધિણીના હાથમા મૂકી દીધી તે તેને જોનાં જ આબી બની ગઈ પહેલા તો તેણે તે માયુ

જ માન્યું નહિ, પછી તરત જ એક શકાયી તેનું ડીલ ધૂણ બિચું. જમીન પર તેને નાખતા તે બોલી બોલી 'ક્યાથી લાવ્યા આ ? જેની હોય તેને પાંત્રી આપી આવો— પાંત્રી આપી આવો. તમે તો હવે છેલ્લે પાટલે આવી બેસા છો, પણ માગ આ ગરીબાં છોકરાને ક્યા ગરદન મારવા બેસા છો ?'

પડ્યાછને આ અમલ થઈ પડ્યું. શું પોતે એવા અધમ બની ગયા હતા કે પોતાની પત્નીનો પણ વિશ્વાસ શુભાવી બેસવાની ગિયતિ આવી પડે ? હા, જે પોતે ધનિક હોત તો આવી વસ્તુ પોતાના ધરમા જોતા કાઈને શકાયા નહિ—આજ તો ખુદ પોતાની પત્ની જ શકા કરે છે તો પછી અન્યની તો વાત જ શી ? પડ્યાછ જગા ધીમે રહીને બોલ્યા, 'જે તુ આમ ઉકળેલી ને ઉકળેલી જ રહેવાની હો, તો માગથી તને કંઈ નહિ ફરી શકાય પણ હું ગમે તેવો હર્ષગ છતાં તે ધારી લીધો તેવો અધમ તો નથી જ '

ગૃહિણી ગડી પડી ગરીબાઈનું દુઃખ તેને ખૂબ માલતુ હતું પરંતુ માટે તેને માન નહોતું એમ નહોતું તેની સગળતા, તેની વિદ્વતા, તેની આધુતા, તેની ઉત્તમતા એ બધું તે મારી રીતે જાણતી હતી તે માટે તેને ગર્વ પણ થતો હતો પણ તે કંઈક કામધંધો કરે, અને કુટુંબની વધુ કાળજી ગળે એવી તેની તીવ્ર ઇચ્છા હતી છોકરા મોટા થશે, તેને બણાવવા પડશે, તેમને પરણાવવા પડશે, વગેરેનો તો તે કદી વિચાર જ કરતા નહોતા પુરુષ કદાચ એટલો વિચારશૂન્ય બની શકે, પણ સ્ત્રીને એ કેમ પાલવે ? પડ્યાછનાં પત્ની એથી અકળાયેલા ગ્રહેતા હતા, આજ પોતાનો ગુસ્સો કાલવતા પતિનું અજાણતા અગાજ રીતે અપમાન થઈ ગયું એ વિચારે તેને શરમ આવી તે ગડી પડી ગડાગડતા તે બોલી— 'બહુ', માત્ર તે કંઈ મોડું છે. જન્મતા જ હું મરી કેમ ન ગઈ કે આવા દિવસ આવ્યા ? તમારાં ગો વાક કાઢું ? પણ આપણા ધરમા જ્યાં એ ટકે આવા જેટલા દાણા પણ નથી ત્યાં મોનાની આવી જારી જોતા લોકો શું કહેશે ?'

'તે તો હવે જાણું છું,' પડ્યાછ બોલ્યા, 'પણ તું આખી વાત તો માલજ' એમ ફરી પડ્યાછએ આખો પ્રસંગ ફરી મલજાવ્યો અનેક શકાઓથી ગૃહિણીનું હૃદય ધૂણ બિચું, પણ પડ્યાછએ તે બધી દગી દાડી છોકરાઓને જમાડી, બંને મોડી ગત સુધી જારીનું શું કરતું તેનો વિચાર કરતા બેસા અને કંઈ કે બેનણુ દિવસ પછી સુરત જઈ તેને કાઈ માગ દુઝાનદારને વેચી દેવી, ને તેમથી જે કંઈ પૈસા આરે તે વડે સુખેથી તેમનું આખું વર્ષ તો ગળાડી જશે

બીજે દિવસે પડ્યાછ ખૂબ આનંદમાં બેસ્યા, જારીના ને જારીના વિચાર જ તેમના મનમાં ગમી ગયા. શણખરે તો તેમને પોતા પ્રતિ આશ્ચર્ય પણ થયું પોતે ક્યનમાં કેમ મોડી પડ્યા ! આખી જિંદગી તેમણે દ્રવ્ય પ્રત્યે ઉદારીનતા કેળવી હતી, તે હવે એકાએક મરી પડી તેમને લાગી બીજે દિવસે સુરત જઈ વેચી તેના પૈસા તે લાવવાના હતા— છોકરાને એ વાતથી તેમણે અત્યંત ગમ્યા હતા માત્ર ગૃહિણી અને પોતે જ તે વાત જાણતા હતા, બન્નેએ તે જારી ઉપર પોતપોતાના અર્ચન ગમ્યા પણ ગમે તેમના એ અર્ચનને જાણે એક અણધારેલો ફટકો લાગ્યો વડ એકમની મધગાળ પૂરી થવા આવી હતી બહાર ચાલેલું સરદના ગવન, પ્રસન્ન આકાશમાંથી ધગની પગ જારી ગયું હતું પ્રકુશ મને પડ્યાછ અનેક વિચારો કરી થોડા જ વખત પહેલાં ઉપમા પડ્યા હતા એવામાં અમાન

ખાંભણું પર કોઈ ટકારા માગતું હોય તેવો અવાજ આવ્યો. પડચાણ મક્કાળા મગી પડચા તેમણે ખૂમ પાડી, ‘કાણુ છે એ ?’

‘એ તો હું જ,’ બહારથી જવાબ આવ્યો.

‘હું જ એટલે ? મધરાતે અહીં શું દાટયુ છે ?’

‘રામુ, ઝારી ?’

પડચાણ સમકયા અવાજ પરિચિત લાગ્યો. પેલો ભૂત તો નહિ ? તે અકળાઈ બોલ્યાઃ ‘છે—તેનુ શુ ?’

તરત જ બહાર જાણે મોટા વટોળિયો થયો હોય અને પાદકા ખડખડાટ કરી બેઠ્યા હોય એવો અવાજ થયો. પડચાણના પ્રશ્નનો કોઈએ ઉત્તર આપ્યો નહિ. ગૃહિણીએ આ બધું માલજયુ હતું. બીડથી તેના મુખમાથી અવાજ પણ નીડળી શકતો નહોતો. પમીનાથી તેનું શરીર ઝેગઝેગ થઈ ગયું. માત્ર ‘ઉ ઉ ઉ’ અવાજ જ મહામહેનતે જગ વાર પછી તેના મોમાથી નીડળ્યો. પડચા ગભરાયા તે બોલ્યા, ‘શું છે ? કઈ સ્વપ્ન આવ્યું ?’

થોડુંક સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરતા ગૃહિણી બોલી, ‘જાણ્યું તમારું સ્વપ્ન !’ ચૂનામા નાખે એ ઝારીને મારે તો કોઈએ નથી જોઈતું. તમારે લાઈબધ ખામા આવ્યું હતું તો પહેલેથી જ ખાવા કેમ નહિ થઈ ગયા ?’

આવા સંપાદા પડચાણ મારે નવા નહોતા. હવે આ નવો દોગ્તદાર વધ્યો, એટલે પોતાને માથે પડતા જૂતિયામા કોઈ લાગીદાર મળ્યો છે એવો સતોષ પડચાણને થયો. તે હસી બોલ્યા, ‘પણ આમ ચિડાઈ શાની જાય છે ? ખીચાગે પૂઝરા આવ્યો હનો કે કોઈ ચોરી તો નથી ગયું ?’

‘એમો, એમો, હવે ખીચાગે ખામ્મો તો પેંડી કહેવત છેડ ખોટી નથી લોભિયા વમે ત્યા ધુતારા બૂબે ન મરે તેને બોલાવીને ઓમો તેની ઝાગે માગ ધરમા એવા નખખોદિયાનું ધન નહિ જોઈ એ’ ખીજે દિવસે ગૃહિણીએ પડચાણને તે ઝારી વેચવા સુગન જવા દીધા નહિ. ને તે પછી તો રોજ મધરાત પછી ‘રામુ, ઝારી ?’ અને પડચાણનો પ્રત્યુત્તર ‘છે’નો ટૂંક વાર્તાલાપ નિત્યક્રમ જેવો થઈ પડ્યો. પડચાણ પણ ધીરધીર અકળાયા એક દિવસ ગુસ્સામા ‘રામુ, ઝારી ?’ જાલજના તે બેઠ્યા ઝાગે પામે જ ગખી મૂકી હતી. ઝારી બોલી જે દિશામાથી પ્રશ્ન આવ્યો હનો તે દિશામા ‘જહાન્નમમા જાય છું ને તારો ઝારી—કાણુ ઠર અહીંથી,’ કહેતા પડચાણએ ઝાગેનો જોગથી ઘા કંગી ફટ દઈને ઝારી ઢાકી દીધી. પોતાના માથા પરથી જાણે કોઈ મોટા ભાગ બેઠ્યો હોય તેમ તે નિરાતે પછી ખાટકામાં પડચા ગૃહિણીએ પણ છટકાગતો દમ ખેંચ્યો. પણ મવારે બેઠતા પડચાણની અનનયથી અને મૂંઝવણનો પાર રહ્યો નહિ. ઝાગે તેને નિત્યને સ્થાને જ હતી ! ખસે જણ્યા હવે તો ભારે ચિન્તામા પડચા આવ્યું ઠરવું શુ ? ગત્રે પાછું તે જ નાટક. અન્તે તેમણે નક્કો કર્યું કે ઝાગેને વેચી દેવી. પડચાણ સુરત ગયા ઝાગેના તેમને ખાગમે રૂપિયા બેપત્તયા રાજ થતા તે ઘેરે આવ્યા. ‘આજે ગત્રે હવે ને આવે તો તેનું માયુ જ ફાડી નાખીશ,’ એવો દૃઢ મંડક તેમણે પોતાના મનમા કંઈયે આરમો રૂપિયાની મોટા સીધી તેમણે ગૃહિણીના હાથમા મૂકી દીધી. ગૃહિણી તેને ટપાટમાં મૂકવા જતાં જ ચીસ પાડી બીડી. પડચાણ દોડી ગયા. પેલો ઝારી ત્યા આવ્યો હાજર થઈ ગઈ હતી !

બન્ને જણ અકલ્પ્ય બીતિથી હવે ધ્રુજવા મડ્યા હવે તો યોગીનો પણ માથે આરોપ આવશે અને ધારો કે તેમ ન થાય, તોપણ તે ઝંવેરીને આમ દગો કેમ દર્ધ શકાય ? પડ્યાછ પાછા તરત સુગત ગયા ઝંવેરીના હાથમા તે નોટનો થોકડો મૂકતા 'ખોલ્યા' 'લો તમારા રૂપિયા.' પેલો ઝંવેરી આશ્ચર્ય પામ્યો 'કેમ, તમને યોછા પડ્યા ?'

'ના, ભાઈ, ના યોછા શાના પડે ?' કહી તેમણે ઝારીનો આખો ઇતિહાસ તે દુકાનદારને કહી મલળાવ્યો દુકાનદાર ચક્રિત બન્યો સાચે જ ઝારી ત્યાંથી અલોપ થઈ હતી રામુ પડ્યાની પ્રામાણિકતા ઉપર તે મુગ્ધ બન્યો પડ્યાછ હવે ભારે મૂઝવણમા પડ્યા પોતાનો જ્ઞાનભંડાર હવે તેમણે ઉથલાવવા માડ્યો આ જૂતના આવા વર્તનમા કઈક ગૃહસ્થ ગૃહેષુ છે એમ તેમને લાગ્યું કદાચ તેની અતૃપ્ત વાસનાને લીધે તે આવું કરતો હશે. તેમણે તે બધા ટાળવા એક ઉપાય વિચારી બોલ્યો. તેની ઝારી જેવી જ ખીછ ઝારી ધડાવી શકાય, અને તે પૂછવા આવે ત્યારે તેને એકની જગ્યાએ બે ઝારી બતાવી તેને તે આપવામા આવે તો કદાચ તેની વામના મતોપાય અને તે પાછો ન આવે આ વિચાર આવતા એ ઝારી માટે પૈસા ક્યારથી લાવવા એ પ્રશ્ન તેમના મનમા ઉદ્ભવ્યો એવામા પેલા દુકાનદારે તેમને પૂછ્યું 'મહારાજ, તમે શો ધંધો કરો છો ?'

'ધંધો તો ખાસ કંઈ નહિ અધ્યયનમા મારો ધંધો સમય જાય છે શેષ મમયમા યજમાનશ્રુતિ કરું છું '

'કંઈ જ ધંધો કરતા નથી ?' આશ્ચર્ય પામી દુકાનદારે પૂછ્યું.

'ના '

'અને કંઈ કરવાનો વિચાર નથી ?'

'અત્યારે જ વિચાર આવ્યો, પણ શું કરવું તે સંકટ નથી '

'એમ ? તમે નામુ તો જાણતા જ હશે ?'

'હા; જાણું છું '

'તો અમારી દુકાનમા નામુ લખવા ન રહો ? અને સાથેસાથે અમારા છોકરાને મંદકૃત પણ લખાવજો '

'જરૂર રહું, જો મને સતોપકારક વેતન મળે તો '

'તેની તમે ચિન્તા કરશો નહિ '

પડ્યાછ સુગતમા હવે ઝંવેરીને ત્યાં નામું લખવા ને છોકરાઓને મંદકૃત લખાવવા એકા સુગતમાં પણ તેમનો ભાઈબંધ તેમને બૂલ્યો નહોતો. પણ તેનો અવાજ હવે પહેલા જેવો કાગ્ગો નહોતો એટલે ગમ્યું પડ્યાના આડોશીપાડોશીઓને ભડકવાનું કંઈ કાગ્ગુ રહ્યું નહોતું થોડા જ વખતમા રામુ પડ્યાનો એ પેદીમા લાગ રાખવામા આવ્યો તેમણે પોતાનું ઠામ ઝોવી કુશળતા, એકનિષ્ઠા ને પ્રામાણિકતાથી કર્યું હતું છએક મહિનામા તો પેલી ઝારી જેવી નની ઝારી કરાવવા જેટલા પૈમા તેમની પામે બેગો થઈ ગયા છોકરાઓના મુખ વમન્તમા ખીલતા ચુલ્લાજ જેવા બની ગયા શુદ્ધિથી શીતળ, મૃદુ ચરિત્રા જેવી રામુ પડ્યાના સાત શૂંઠે પોતાના સ્નિગ્ધ સ્મિતથી ઉગળી ગઈ 'રામુ, ઝારી ?' ના રળનીધનિ

હવે પહેલા કમ્તા ઓછા થયા હતા, પણ જ્યારે જ્યારે તે સભગાતા ત્યારે તે વધુ ને વધુ મૃદુ, વધુ ને વધુ સ્નિગ્ધ બનતા હોય એવું લાગતું હતું.

અને રામુ પડ્યાએ પેલી ઝારી જેવી જ ઝારી તૈયાર કરાવડાવી, આતુરતાથી નેરારને ‘રામુ, ઝારી?’ના ધ્વનિની તે રાહ જોવા મડ્યા મધરાત પીતવા આવી જાણે દૂરદૂરથી વીણાના કોઈ મધુર સૂર આવી રહ્યા હોય એવો તેમને લાસ થયો. સૂર નિકટ ને નિકટ આવતા ગયા. જાણે વીણા રણકતી હોય તેમ એક અવાજ આવ્યો ‘રામુ, ઝારી?’ તરત જ બંને ઝારી પોતાના હાથમાં લઈ રામુ પડ્યા ઝારી પાસે જઈ બોલ્યા, ‘ભાઈ, હવે તો એકની જગ્યાએ બે છે બહુ દિવસ માથવી હવે મને ઝાણમુઝા કરો.’

વાતાવરણમાં જાણે એક મધુર સ્મિતનો પ્રકાશ ફેલાઈ રહ્યો એક અવાજ આવ્યો ‘પડ્યાજી, આશીર્વાદ દો આજે જ તમારી નક્ષિણા હું આપી શક્યો છું..’ અને તરત જ વાતાવરણમાં સ્નિગ્ધ શાન્તિ રેલી ગઈ.

તે પછી કોઈ દિવસ ‘રામુ, ઝારી?’ના ધ્વનિ પડ્યાજીએ માલગ્યા નહિ, અને તેમના ગૃહમાં પ્રકટેલા અનેકની, શાન્તિની જ્યોતિ કદી તેમને ત્યજી ગઈ નહિ આજે પણ પડ્યાજીના વશવાગ્મો એ ઝારી માથવી રહ્યા છે.

થોડાંક નવાં ચબરાકિયાં

ફિરોજશાહ રૂસ્તમજી મહેતા

વાસ્તવિકતા એટલે સ્થૂલતા, અને કલ્પના એટલે ઉડ્યન એટલા જ મારુ
વાસ્તવિકતા દસ્યમાન પૂરેપૂરી, પણ આકર્ષણમા અધૂરી, અને કલ્પના અદસ્ય પૂરેપૂરી,
છતા આકર્ષે સૌથી ઘણી ઊડોને વળગી પડે એ ઉડ્યન—વળગીને ઊડી જાય એ સ્થૂલ

અનીતિની ગતી અને આદર્શ નીતિના ગિરિશૃંગ વચ્ચેના જે બ્રૂલતો પુલ તેનું નામ
'પહેવારુ નીતિ.'

સોરતીથી દૂર રહો, પણ જો દૂર રહેવાનું જ ન હોય તો સોરતીની ટિકિટ લેતી
વેળાએ માની જ દયો કે એ પૈસા તમારા જ છે.

અને

સોરતીના પૈસા મળ્યા પછી માની જ દયો કે એ પૈસા તમારા નથી

પ્રકૃતિના હૃદયમા પેશુ એ કામ ચિત્રકારનું,
હૃદયની પ્રકૃતિમા પ્રવેશનું એ કાર્ય વાર્તાકારનું

પાપના ડર કરતા ડરનું પાપ ઓછું ભયઢર નથી

કળાકાર અને દીકાકાર જાતે ગમે એવા સ્વતંત્ર હોય, છતાં તેઓ બન્ને એક પ્રકારે
મમાજના યાચક જ છે પહેલાને લોકો પાસેથી છૂટનો હુક યાચવાનો શૈગિષ્ટ આદત પડી
ગયેલી હોય છે, બીજાને લોકો પાસેથી હુકની છૂટ માગવાની ગર્વિષ્ટ ટેવ બધાઈ
ગયેલી હોય છે

અસહ્ય એ જીવતા જીવત ભૂમિદાહ છે—એ અંધારો મડો એકવાર શરૂ થયો
વધ્યો જ જવાનો

ચોરી એ જીવતા જીવત જલદાહ છે—પાણી ધોઈ બહુ મદાયટ ડગી નાખે
તેમ ચોર ધોવાઈ ખાલી જ ચવાનો

અદેખાઈ એ જીવતા જીવત અગ્નિદાહ છે—અદેખો બળતી ઝાડીનું પખેરુ હોઈ
એમાં જ ભસ્મ થવાનો

શક્તિવિનાની 'મહાનશીયતા' એ તો જાણે અવાજ વિના કોઈ દેખાડેલો પોતાની
અશક્તિનો એકગર જ

આતુર ઉમેદવાર યુવકઃ—(મુંદરીને મર્મીણુ હસ્તધૂનન કરતે) હસ્તધૂનનને આપણે
હસ્તોનું સુંખન કહીએ તો કેમ ?

ચંચળ સુદર યુવતી—(અણુગમતા એ ઉમેદવારને રોકકુ પરખાતે) જેવી જેની
ધાગણા ! આમ તો દૂતગ વગેરે પ્રાણીઓનું સૂધવ એ
તેમના મનથી તેમનું સુંખન જ છે ના ?

નાસ્તિક એટલે કે ધર્મગમા જગાયે નહિ માનનાર, છતાં તેને ઉદ્દગારચિહ્ન લેખે
વાપરનાર માનવી !

ઢાંચની અને બાજુ બતાવનાર મનુષ્ય ડાહ્યો હોય એનું નામ મગ્ધાર, પણ એ
ડાહ્યો કહેવાય એનું નામ સદ્બાચ્ય

ચમેલી જૂલમા ભારાઈ ગ્દી જવા પામે એ દમનમીખી કરતા કીધેલી ભારાઈમા જૂલ ગ્દી
જવા પામે એ દમનમીખી આપણને ઘણીયે તાર ભાગે યઈ પડે છે

સૂઝઃ રખગો ટુકડો ખમીખમીને ધણાઓએ લાખોલચ બનાવી દીધેલો, ધમીધસીને
ફેટલાકાએ અદશ્ય કરી મૂકેલો

એકરાર પરતારીને કરનાર માટે કોઈ જૂના દર્દની અતાવઘા, અને મંબધી
સાભળનાર માટે કોઈ નવા દર્દની શરૂઆત

ઘણીયે વાર અશ્રદ્ધાનું મદ્દજતા કરતાં શ્રદ્ધાનું નિષ્ક્રિયના વિશેષ કીર્તિવત અને કાન્તિમાન
દેખાય છે

જીવનની ગમતના મેદાનમાં જ્યારે 'આધારણુ પરિચય' નામે દોડવાની શરૂત દગમિયાન
યુવક અને યુવતી બે માથે મળી ખૂબ જ 'નિકટ મિત્રાચારી'ની વાડ ઉપરથી કુદકા લે
છે, ત્યારે તેઓની પહેલા ત્યાં કોઈ બીજું પણ ચૂપચૂપ ઠેકડો મારી આગળનીકળી ચૂંટ્યું
હોય છે. તેનું નામ 'કામેચ્છા', અને નહિ કે 'અદ્વિજ્ઞાનન એમ'.

ગાયક સંભળાવે પોતાના અવાજનો અનુભવ,
ગુરુ મહાળાવે પોતાના અનુભવનો અવાજ.

જલદીથી મરણ પામે કે અવશ્ય મરણ પામે એમ સમજતે લોકો એને 'સ્મરણ'
કરી બોલાવતા નથી, પણ એ મરણ લગી રહેનારુ છે એમ જાણીને લોકો એને સ્મરણ
કરી ઝાળખે છે

'એકાર' પ્રકારપ્રકારના આવે છે એમા કેટલાક પોતે નોકરીથી એકાર ન ગહે તેના
ચિન્તાતુર હોય છે, અને કેટલાક નોકરી માટેની પોતાની રખડ એકાર ન બને તેના
ચિન્તાતુર હોય છે !

'લભ' એટલે 'યોગ' નું આગળ વધીને 'પ્રયોગ' મા ફેગવાવુ તે.

મને લાગે છે કે કોઈ પણ મુમાફર જપાન સુધી ફરી આવે, અને ચીનની મૂળ રાજધાની પિપીંગ (પેકિંગ) જોવા વગર આવે તો તે મૂર્ખાઈ જ ગણાય જપાનથી ફક્ત ચાર દિવસમા જ ત્યા પહોંચી જવાય છે, અને શાગહાઈથી તો ફક્ત ચાલીશ કલાકમા પિપીંગ પહોંચાય છતા ધમ્માખર મુમાફરે ત્યા જવાની તકલીફ નથી લેતા એ નવાઈ તથા શોકની વાત છે

હિન્દુસ્તાનથી જપાન જતા આગબોટ ચીનમા બે બદરે—હોગકોંગ અને શાગહાઈ— એ તો ઊભી જ રહે છે, અને ત્યા ઊતરી થોડાક કલાક ફરી લીધુ, એટલે ચીન જોવાઈ ગયુ, એવો સતોષ ધણાખરા મુમાફરે માની લે છે હોગકોંગ બ્રિટિશ હદમા છે, અને ત્યા ખરુ ચીન મુદ્દલ જોવા મળતુ નથી ત્યાના લોકો પણ પશ્ચિમના રંગે રંગાઈ ગયેલા લાગે છે શાગહાઈનુ પણ એવુ જ છે શાગહાઈમા વળી અંગ્રેજ, કેન્ચ, રશિયન, જપાનીઝ એ બધાનો હિસ્સો છે, અને ત્યા તો આતરદેશીય લોકોનુ અદ્ભુત પ્રદર્શન થાય છે આપણે ચીનમા છીએ, તે વાદ ગમતુ પણ શાગહાઈમા તો રહેલુ નથી

ચીનનુ સ્વયં તો પિપીંગ અને આમપાસના પ્રદેશોમા છે જપાન કરતા ચીન જોવાની એક રીતે મને ઘણી હોમ હતી, કાગ્લુ હુ ગળતી હતી કે ચીન પણ આપણા જેવુ જ મરીમ, લૂટાયેલુ, અજ્ઞાન અને ગદુ છે માગ ત્યાના અનુભવો મારી નોંધપોથીમાથી જ નીચે ઉતારુ છુ

નાનકડી જપાનીઝ બોટ ‘ હોકુરી મારુ ’ના ચાર દિવસ આખરે પૂગ થયા, અને અમે ચીનના ટાન્કુ બદરે પહોંચ્યા અંગ્રેજ મમજનાર ત્યા કોઈ નહોતુ પરન પુષ્કળ વાતો હતો અને ધૂળથી મોઢા દર્શાઈ જતા હતા એકાદ કલાકે મામાન, મનુ વગેરેમાથી છૂટી અમે આગગાડીમા બેધ, ચાર કલાકે પિપીંગ આગ્યા

જપાનમા ઘણા મિત્રોએ અમને ચેતાવેલા ‘ પિપીંગ ખડુ ભયંકર જગા છે ત્યા હરામખોર લોકો મનુષ્યોનુ હંણુ કરી નાશ છે રિસા, ટેકસીવાળા કોઈનો વિશ્વાસ નજરરો ‘ કેટલાક મિત્રોએ તો અમને કહેલુ ‘ શ્રીઓને માટે ચીન જવાનું સાહમ ખડુ ભયંકર છે તમે જગો તો લાગ્યે જ જીવતા પાછા આવગો ’ છતા કોણુ અણે કેમ માગ મન ઉપર આ ધમકીની અખર જ નહોતી થઈ. વળી, સદ્ભાગ્યે અમેરિકામા મારી સદાખ્યાયિનીઓ હતી એવી ચીની બહેનપણીઓ પિપીંગમા ઘણી હતી; અને તેમને માગ આવવાની અખર પણ મેં આપેલી હતી, એટલે કોઈ હંણુ કરી જગે એવો ભય મને એક ક્ષણ પણ નહોતો લાગ્યો હુ બધા મુભચિન્તકોને જપાનમા એક જ જવામ દેતી, ‘ બોટો રૂપિયે કોઈ ઉઠાવી નાશ, તોપણ પાછો મૂળી જ નાશ છે ને ? મને પણ ઉપાડી જશે તો જરુ પાંકી મૂકી જશે. ’

પિપીંગમાં યગ વીમેન્સ ક્રિસ્ટિયન એસોસિયેશન (Y. W. C. A.)માં અમારે માટે બધી તૈયારી હતી. જાપાનમાં તો દરેક જ્યે જમવા વખત છરી, કાઠા ને ચમચા મળતા. અહીં તો જમવા બેઠા ત્યારે ચોપચીક (હાધીદાતની પાતળી સળીઓ) મૂકેલી હતી. અમારી મુઝવણી નોંધી અમને કાચના ચમચા આપવામાં આવ્યા. ખોગડમાં મુખ્ય તો ચોખા જ.

બીજે દિવસે મવારે મારી બહેનપણી મીસ ચૌય સાથે ટેકરીમાં બેસી અને ગર્ગનું મંદિર (Temple of Heaven) જોવા ગયા. દરથી જાગ્રહી અને વાદળી રગનું આ મંદિર આકાશની પશ્ચાદ્ભૂમિ માથે અતિશય મુન્દર દેખાતું હતું. આ મંદિર ૬૦૦ વર્ષ ઉપર બધાયેલું છે, છતાં રગરોગાન વગેરે તદ્દન તાજું જ જણાય છે. મંદિરમાં મૂર્તિ કે કશું જ નથી જૂના વખતમાં રાજાઓ સ્વર્ગમાં જવાની ઉમેદથી અહીં પ્રાર્થના કરવા આવતા. મંદિરમાં જોવા ચાલેલા અને મુન્દર નક્શીવાળા પડા છે. મંદિરની આમપામ ગોળ મોટા ઓટના છે તેના કડેંગ બહુ આકર્ષક છે. મંદિરની આમપામ ઘણું ફેલાયેલું ચોગાન છે.

પિપીંગમાં બીજી જોવાલાયક જગા તે ત્યાનો ગિશિંગ મહેલ (Winter Palace) મુન્દર બગીચો અને જોયે ટેકરી ઉપર મંદિર આ મંદિરના શિખરનો ઘાટ કાષ્ઠિક આપણા દેશની મસ્જિદોના ધુમ્મટને મળતો છે. આ મંદિરની કથા રસમય છે. ચીનના એક મંત્રાટને ઘણી રાણીઓમાંની એક મુસલમાન હતી. આ સ્ત્રીને દર દેશાવર ચીનમાં બહુ એકલવાયુ લાગતું હતું, અને પોતાનો દેશ ધડીધડી દેવે ચડી આવતો હતો. માનીતી સ્ત્રીને રાજી કરવા માટે પુરુષ શું ન કરે? ચીનના રાજાએ આ મંદિર તે મુસલમાન સુદરીને પ્રમજ કરવા બધાવ્યું. એનો ધુમ્મટ ખાસ મસીદ જેવો કરાવ્યો. કે તેથી તે સ્ત્રીને ચીનમાં પરદેશ વેકતા કાષ્ઠિક સ્વદેશ જેવું વાતાવરણ લાગે. આ મંદિર ઉપરથી પિપીંગ શહેરનો દેખાવ બહુ રળિયામણો દેખાય છે. સામી બાજુએ નિષિદ્ધ શહેર (Forbidden City)ના પીળા છાપરા સાંવ સોનેરી જણાતા હતા.

ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો, તે નિષિદ્ધ શહેર વિશે હવે થોડું લખીશ એવું નામ જ એવું છે કે દરેક જણને ત્યાં જવાનું મન થાય. ચીનમાં નવા સુધી શહેનશાહત હતી, ત્યાં સુધી આ સ્થળમાં આમવર્ષના કોઈ પણ માણસને અહીં દાખલ થવાની પરવાનગી નહોતી. માત્ર રાજકુટુંબ તથા તેમના નોકરચાકરોનું લક્ષર જ અંદર પ્રવેશ કરી શકતું. સોનેરીપડતો પીળો રંગ તે ચીનમાં સામ્રાજ્યનો રંગ ગણાય છે. આ નિષિદ્ધ શહેરમાં તમામ મકાનના છાપરા એ જ રંગના છે. આખા શહેરની આમપાસ મોટા કાટ અને તેની આજુબાજુ પાણીની નહેર છે. તે સર્વ નિષિદ્ધ નામની યથાર્થતા પુરવાર કરે છે. આ નહેર અહીંથી નીકળી દૂરદૂર આવેલા ગ્રીષ્મ મહેલ (જેને વિગે હવે પછી ઉલ્લેખ કરું છું) સુધી પહોંચે છે. આ નહેરવાટે ગજકુટુંબનાં માણસો હોડીમાં બેસી ગ્રીષ્મ મહેલમાં જતા. આ નિષિદ્ધ શહેરનો ઘેરવો ઘણો જ વિશાળ છે. અને તે જોતાં આપણને એમ વિચાર આવે કે એક માણસને, પછી ભલે તે રાજા હોય કે બિખારી, આખરે તો બે ગજ જેટલી જગા બમ થઈ પડે છે—છતાં મનુષ્યના લોકને ચોલ જ ક્યા છે? એક દિવસમાં આ શહેર નોંધી લેવું અશક્ય છે. અમે આખો દિવસ રૂપાં ત્યારે પાચમાં ભાગનું નોંધી શક્યા હતા. શહેરની અંદર ઝાડની ઘટાઓ, ફૂલથી ઢકાઈ ગયેલા ઝાડ અને મકાનોનું બાલ સૌન્દર્ય જોતા જ આખો જાણે તૃપ્ત થઈ જાય છે. અહીં પીચના ફટલાક ઝાડ જોયા તે દસ્ય આખ આગળ ખડું થાય છે, ત્યારે એમ જ થાય છે કે ઈશ્વરે મને કવિ કે ચિત્રકાર

‘કેમ ન બનાવી ? પરીની પાંખ જેવા કે પ્રભાતના આકાશ જેવા સુદર ગુલાબી રંગના ફૂલથી તે ઝાંડ ઢકાઈ ગયા હતા, અને ધીરેધીરે ગીંઝા પવન આ ફૂલ માથે પ્રેમ કરતો હતો. પવનના આગમનથી મૃગવાઈ, ફૂલની અગ્રખ્ય પાખડીઓ જમીન ઉપર પારી પાતી હતી મેં પૃથ્વી ઉપર નજર કરી તો ફૂલગુલાબી પાખડીઓની મુલાબી રાખ્યા વમનવાયુ માટે તૈયાર થયેલી જણાઈ, અને આકાશમાથી દેવો પુષ્પવૃષ્ટિ કે તેમ ઝાંડ ઉપરથી પાંદડીઓનો વરસાદ સતત વરસ્યા જ કરતો હતો ! જગતમા ફૂલ જેવું સુદર બીજું કશું જ નથી

આ નિષિદ્ધ નગરમા અતિગમ્ય સુદર અને કીમતી સીનેનુ મગ્નદુસ્થાન છે ચિત્રકળા, લાથીદાતની અદ્ભુત કારીગીરીયાળી વસ્તુઓ, લાખોટેલી સીને, ‘જેડ’ના અમૂલ્ય નમૂના, પાર્ગલીનનો મામાન—આ બધું જોતા પત્ર યાદી ગળ, પણ આજો કદી ન થાકે આ મગ્નદુસ્થાન તો સીનમા પ્રત્યક્ષતાકે ગાળ્ય થયા પછી કરવામા આવ્યું ત્યાગપહેલા તો સીનના સમ્રાટ અને સામ્રાજીઓના નિત્યના વપરાશની આ વસ્તુઓ હતી આ ઉપરથી તે ગજકુટુબના વૈભવનો મારો ખ્યાલ આવી શકે

પિપીંગથી થોડે દૂર એના જ ઉપનગર જેવું ચેનચીંગ ગામ છે ત્યાં એક વિશાળ (મહાશિક્ષણ આપતી) યુનિવર્સિટી છે ત્યાં હું થોડા દિવસ ગહેવા ગઈ હતી ત્યાંથી થોડે દૂર ટેકરીઓ ઉપર બહુ જોવાલાયક મંદિરો છે સીનમા લીલોતરી બહુ જ થોડી નજરે પડે છે આ ટેકરીઓ અને આજુબાજુનો પ્રદેશ પણ તદ્દન ઉજ્જડ છે સીનમા ધટાદાર ઝાંડ પણ નથી જળાના પહેલા મંદિરમા સતેલા છુદ્ધભગવાનની વિશાળ મૂર્તિ છે આ મૂર્તિને પગમા પહેરવાના જોડા ચડાવવાની પ્રથા છે ! મંદિરમા એક બાજુ ઉપર આ રીતે અગ્રવેશ જોડાનો મોટો મગ્ન હોતો મંદિરની આમપાસ ધર્મશાળા વગેરે મગ્ન છે ત્યાંનો દેખાવ ધણો આપણા દેશ જેવો લાગ્યો, પણ ફેર જોટલો કે સીનના મંદિરોમા દર્શન કરવા આવેલા લોકો લાગ્યે જ જળાય છે ધણાખગ મંદિરોમા તો પૂનરી મિત્રાઈ કાઈ જ ન દેખાવ ધણી જગાએ ધૂળના ઢગલા યઈ ગયા હોય અને મૂર્તિઓ બધી લાકડાની જ

બીજું સુદર મંદિર તે નીલ વાદળનું મંદિર (Temple of Blue 'Clouds) હોવાય છે તેની બાધણી દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના મંદિરોને ધણી મળતી આવે છે આ મંદિરના પ્રવેશદારો અતિ આકર્ષક છે મંદિર ઊંચી ટેકરી ઉપર છે, અને તેને પહોંચવા ધણા પગથિયા ચડવા પડે છે આ નીલ વાદળના મંદિરમા થોડો વખત ડોન્મન યાટ મેનનું શયન દેખાવવામા આવ્યું હતું અહીંથી નીચે ઊતરતા બીજું દેવળ આવે છે, તેમા પાચમો બૌદ્ધ-માધુઓની મૂર્તિઓ છે દરેક મૂર્તિનો ચહેરો તથા હાથના હાવભાવ જુદાજુદા છે

ત્યારપછી પિપીંગનું મર્ચન્ટ્સ ગ્રામ ગ્રીષ્મ મહેલ (Summer Palace) જોયો ત્યાં પહોંચવા માટે ધણા ગામડાઓમા યઈને જતાનું હતું, તેથી ગામડાંઓમા ડોકિયાં કરવાની પણ મારી તક મળી. ગામડાના લોકોના કપડાં અને શરીર આપણા દેશ કરતા કદાચ ગદા હશે, પણ ગ્રસ્તાઓ આપણા જેટલા ગદા ન લાગ્યા

સીનની સામ્રાજી (Dowager Empress)ને નૌકમિત્ય તૈયાર કરાવવા ગાળ્યની તિબેટીમાથી પુષ્કળ પેમા મળ્યા હતા તેમાથી તે ગગિક, ગોખીન અને મનોમત્ત ગણીએ પાતાના મોજગોખ માટે આ મહેલ બધાંઓ અંદર કૃત્રિમ તળાવો, ખડકો વગેરે ધણું છે દેખાવ અનિગમ મનોહર છે સામ્રાજ્યના પીળા (ઓનેરી) રંગના છાપગ દરેક મકાન ઉપર છે તળાવની આમપાસ ‘વીલો’ના ઝાંડ છે સુદર પુલ પણ ધણા છે. એક બાજુ

આગમની એક વિશાળ હોડી પાણીમા ચલુવામા આવી છે લગભગ અઢીમો પગથિયા ચડીએ ૫ ત્યારે ઉપર પહોચાય. આ બધુ અદ્ભુત મુંઝ છે, છતાં તે મર્વ એક ગરીબ, બૂખે મગતી પ્રગ્નના નિમામાથી બાધવામા આવ્યુ છે તે પણ ધડીવડી યાદ આવ્યા વગર નથી રહેતુ. અને તો- પણ ત્યાનુ મૌનદર્થ જોઈ મને એક દાણ એમ પણ થયુ જ કે

" If eyes are made for seeing,
Beauty has its own excuse for being "

એક વિશ્વવિખ્યાત સ્થળ વિષે બે બોલ પણ ન લખુ તો ચીનનુ વર્ણન અધૂરું રહી જશે, એમ લાગવાથી તે અહીં લખુ છુ પિપીંગની લગભગ ચાલીશ માર્મિલ દૂર ચીનની વિશાળ દીવાલ (Great Wall of China)નો થોડો ભાગ આવેલો છે ચીનનો આ બહુ ઓતાકો ભાગ ગણાય છે અહીં ભૂટાગનો પણ ભય ગણાય છે આ આગૂ આગગાડી પણ તદ્દન અવ્યવસ્થિત હોય છે આ ચાલીશ માર્મિલનુ અન્નર કાપના અમાગી ગાડીએ છ કલાક જતા અને નેટકા જ પાછા આવતા લીધા પંદરમો માર્મિલ લાખી આ ચીનની દીવાલ ઊંચી ટેડરીઓ ઉપર બાધેલી છે, અને જગતના અવમાઓમાની એક ગણાય છે તે ચોગ્ય જ છે દૂરદૂર નજર દેતા પણ લાખી દીવાલનો અત જણુતો જ નથી એની ઊંચાઈ માંડ ફૂટ અને પહોળાઈ વીસ ફૂટ છે દીવાલ ઉપર થોડેથોડે અતરે પહેરેગીરોને માટે દેડીઓ છે. છેડ તિમેટ મુધી આ દીવાલ ચાલી જાય છે આ દીવાલની તળેડીએ પહોચવા માટે અમારે ગધેડા ઉપર બેમનુ પડયું હતુ, તે પણ નવો ને આનન્દદાયક અનુભવ નીવડ્યો

આ ઉપરાંત ચીનમા મેં જોયેલી યુનિવર્સિટીઓ, ઇન્જિનારો, નાટકો દેકે ઉપર એકએક પાનુ લખી શકાય, પણ તેમ દેવતા જતા લેખ ઘણો લાખો થઈ જવાની બીડ રહે છે અન્નમા ચીના લોકો વિષે થોડુ લખી આ લેખ મમેડી લઈશ

ચીન એટલો વિગ્તન દેશ છે, કે તેમા ઉત્તર, દક્ષિણ ને મધ્ય ભાગોમા તો ભાષા પણ ભિન્નભિન્ન છે, ઘણા રીતરિવાજો પણ જુદા છે, લોકોના શરીરના ગવાણુ પણ જુદા છે, છતાં ચીનમા પણ હવે ઐક્યની લાવના દિવસેદિવસે મજબૂત બનતી જાય છે અમલુ લોકોને અક્ષરજ્ઞાન આપવાની યોજના ઉત્તર ચીનમા ખૂબ જોમજોર ચાલી રહી છે લોકોને પોતાની-ચુટીઓનુ લાન થાય એ જાગૃતિનુ પ્રથમ પગથિયુ છે. ચીના લોકોમા હાલ્યમજ્જતિ ખૂબ તીવ્ર હોય છે આવી જ્યગયેલી અને જૂખમગે વેડતી આ પ્રગ્નમા આ વૃત્તિ આગળ- પડતી જોઈ નવાઈ લાગે છે વળી ચીના લોકો બહુ માયાળુ અને મહેમાનગીરી કરવામા બહુ જ શુર છે .

ચિનોમા લાખી ચોટલી અને લાખી મુઝાવાળા ચીનાઓ આપણે જોઈએ છીએ, તેવા તો મારી નજરે એકે ન પડ્યા, પણ જોવણુ ઈચ્છિ જોટલા નાના પગનાળી ચીની સ્ત્રીઓ તો પુષ્કળ જોઈ. મોટા શહેરોમા સિધિત વર્ગમા બાળકોઓના પગ બાધવાનો દૂર ગિરાજ નીકળી ગયો છે, બાકી તો બધે હજુ ચાલુ જ છે

ચીનમા અભણુ અને લજેલા લોકો વચ્ચે ખૂબ મોટુ અંતર પડી ગયેલુ મને લાગ્યુ હસ્તઉદ્ધોગોમા ચીનની અભણુ સ્ત્રીઓ પણ બહુ કુશળ છે એમના હાથનુ મીઠણુ કે ભગન-કામ જોઈએ તો વડીલર છડ થઈ જવાય

આટલો વિશાળ દેશ ત્યારે અઢીજુની ઊંચમાથી જાગશે, ત્યારે જુગારના વ્યસનને ત્યાગશે, ત્યારે કેળવણે અને એડતા જાગતી જનારે તેને દગાવના દેશો મામે માયુ ઊંચકી શકશે, ત્યારે એ ચીન બહુ ઠરી શકશે.

ગગનમંડળ કોઈ નવો જ્યોતિં જાગે,
હો મહાજ્યોતિં જાગે,
અવનીની કૃષ્ણ કોઈ સતિયો જાગે,
હો મહાસતિયો જાગે.

ધરમધી ગાણાં નર્યા પાપના એંધાણાં,
એના ઠેરઠેર યાણાં ભાંગનારો જાગે,
હો કોઈ સતિયો જાગે.

ગગનમંડળ કોઈ નવો જ્યોતિં જાગે,
હો કોઈ જ્યોતિં જાગે,
અવનીની કૃષ્ણ કોઈ સતિયો જાગે,
હો મહાસતિયો જાગે.

તૃષ્ણાના તિમિરડખ પળનો નવ દેવ જન્મ,
ભૂડા વિખના ઉતાર ફૂનિયા માગે;
હો કોઈ સતિયો જાગે.

ગગનમંડળ કોઈ નવો જ્યોતિં જાગે,
હો મહાજ્યોતિં જાગે;
અવનીની કૃષ્ણ કોઈ સતિયો જાગે,
હો મહાસતિયો જાગે.

તિમિરદુર્ગમા કરાલ જીવનની ઊઠે દાય;
સુખિનો ઉજસ પ્રેરનારો જાગે,
હો કોઈ સતિયો જાગે.

ભ્રમના વળગાડ ઠાઠનારો જાગે,
હો કોઈ સતિયો જાગે;
નવજીવન ખેલનો ખેલદો જાગે,
હો કોઈ સતિયો જાગે.

આબુ પહાડ પર ત્રણ ગિરો—એ ભાઈ અને એક બહેન—ની ત્રિપુટી આકર્ષિકે ગમે છે ટોડ રોકે નામના ખડક પર હમેશા માંજે જવાનો આ ત્રિપુટીનો નિયમ થઈ પડ્યો છે ગમે તેટલુ ફરીને થાક લાગ્યો હોય અથવા તો ખીજી કોઈ જગાએથી ફરીને ઘેર આવતા મોડુ થઈ ગયું હોય, તોપણ એ 'દેડકા-ખડક' પર તો આ ત્રિપુટી મળે જ દેડકાની છેક ઉપર લાગ્યે જ કોઈ ચડી શકે છતાં આ બન્ને ભાઈઓ તો ચડી શકે છે, અને નીચે આવી બહેનને કહે છે કે દેડકો એના પ્રેમમાં છે માટે જ બહેન એને રોજ મુલાકાત આપે છે—અને નહિ કે આ ત્રિપુટીના આનંદની ખાતર બહેન પણ એ વાત સ્વીકારી લે છે, એટલુ જ નહિ પણ પોતે પણ એ દેડકાના પ્રેમમાં છે એમ જણાવે છે. બહેને પણ દેડકાના આકારનો ખીજો નાનો ખડક—મોટા દેડકાની બહેન—ગોધી ઝાઢ્યો છે, અને એક ભાઈની સાથે એની પ્રેમકથની જોડી દે છે તે ભાઈ પણ બહેનની ભાભી 'દાદુરી'નો સ્વીકાર કરવાની આનાકાની કરતો નથી કેટલાક દિવસ પછી આનંદની ટોચ પર સહેલતી આ ત્રિપુટીમાંથી બહેનને અચાનક અમદાવાદ જતા રહેવું પડે છે પછી દાદુરીનો પ્રેમી ભાઈ બહેન પર પત્ર લખે છે અને બહેન તેનો જવાબ વાળે છે

આબુ, તા ૭-૬-'૩૩.

પ્રિય બહેન,

મહીમલામત ઘેર પહોંચી ગઈ લઈશ એમ માની લઈએ છીએ મોટરમોટો પર વળાવવા આગા ત્યારે તને ધસડી જતી મોટર અતિશય દૂર લાગી, સાંજે જ જણાયું કે એથી પણ વધુ કર તો તુ જ હતી ત્રિપુટી તોડવા એટલુ કઠિન હૈયુ તો તુ કરી શકે, પણ બિચારા તારા દેડકાને છોડતા તારા જીવ કેમ ચાલ્યો! બિચારો એટલા બધા આસુ પાડતો હતો કે અમારા તો બધાય કપડા ભિંગઈ ગયા એવું દુઃખ સાલજવા અમે ઉપર ચડ્યા તો અમારી અમન્યબી વચ્ચે એના આસુથી ઘોવાયેલા ગાલ પર એક ઝાંખો શિલાલેખ દેખાયો, જે મેં ત્યાં ને ત્યાંજ ઉતારી લીધો અને આ માથે તને બીકુ છુ શિલાલેખ લાગ્યો હોવાથી બીજું કંઈ લખતો નથી 'દાદુરીએ નણુદને પ્રણામ કહાવ્યા છે

શિલાલેખ

કચનનગરીનો ગગન જે એડ,
માનીની ગણી રિયાળ છેડ,
દૂખે ન પુત્રનું મુખ લગાર,
અદેખાઈના ભર્ષા લગાર.

અણુમાનીતીનો નખીકુમાર
રૂપરૂપના ભર્યા અખાર,
અમરાપુરીમા ન મળે, જોડ
એવી એની છે કાન્તિ અજોડ

“ગજ બધું છે તમારે કાજ,
સન્નેને મગતપ તેટલા સાજ.
શાને તજો તમે જળ ને અજ ?
માગ તને હું આપુ વચન—”

ગજગણે યર્ષ પગે પડીને પૂછે ગજન

“દુઃખ માત્ર ન લુંથી કળાય,
કહું તને દિલ તારું દુખાય—
તોયે કહેવા દે

કાશ અહીંથી લાખેક દૂર,
નગરી, જેના રૂપ અમુર,
બાગઝરખા ઘર્ષ, મેડીમહેલ,
રાક્ષસીઓ જેમા કરે છે રહેલ
પાછળ મોડું છે એક ઉદ્યાન,
દૃષ્ટિ થતા પણ જુલાય ભાન
ચોક્કી મૂકી ત્યા ફેણચક્રેલ નાગતણી,
ત્યા જો પડ્યો છે શેલનો એવ લાલ મણિ
જો નખીકુમાર જ ઊપડે તે કાજ જ્ઞાતા ગજન,
તો જ ખપે મને જળ અને અજન”

નખીએ જાણ્યું.

“માવકી તોયે પોતાની માત.”

દોડતો જઈને પગે પડે છે પોતાને તાન

“છો શિર દેલ્યો છડું યર્ષ જામ,
વચન આપનું ખાલી ન જાય.
આપો રત્ન, શું કોઈ વિચાર ?”

રતન ખોલુ કોને ગમે? તોયે રાગ લાચાર

અડગ નખી ચાલ્યો પાળવા પોતાની નેમ,
ઢળી પડે છે પાછળ રાગ દસરથ જેમ
માનીતીને મન કામજ કાઢ્યું

ટાળે મળી મૌ રાક્ષસીઓ કંઈક નિદાળે,
એકબીજા સામુ જોયા કરે. પેલું શું આવે?
જોનજોતામાં દગ્ગદગ્ગતો એક અશ્વ દેખાગો,
કો અટકાવે તે પહેલા તો નાગચાકીએ આગો
સ્તબ્ધ બની મૌ ઊભા રહે છે. નાગ વડે

“ ધીરજ ધર એ કા’ના કાડીલા ધીરજ ધર,
તું પહેલા આવેલા સોળ વીરોની કચની કળ.
મામે બેઠેલી રાક્ષસીઓ સહુ શાપ દિયે છે—
શિલાઓ સોળ દેખાય એ પેલા સરાઓની છે ”

‘પિતાતાણુ એ વચન,’ સૂણી નાગ નીચુ જુએ છે
મણિ લેવાને નખીતણા નર્પા કર અડે છે,
આણુપરે જઈ દેડકાકારે ગિલા પડે છે

નિર્દોષ જીવને કેમ હણાય ? આકાશવાણી યાય

“ બિગડવાનો એક જ માર્ગ,

ખત્રીસલક્ષણી બાળા કા વીર,
તારે શિર ચડાવે એના બે વીર,
ને તને અડાડે એનું મૌલાઅચીર,
પુનર્જીવન ત્યારે જ મળે એ વીર ”

સહસ્ર વર્ષની ઉંપાઓ ચાલી,
મંધ્યાઓ ચાલી,

નખીરાજની ધીરજ ચાલી,
બાળા એ વીર તોય ન આવી

એના અશ્રુએ છેક નીચેનો ખાડો ભરાયો

નખીકુમારના નામ ઉપરથી લોક કહે એને નખીતળાવ,
હિન્દુઓનું એ તીરથ બનીને નાનીમોટી જ્યા ફરે છે નાવ

x x x
ફાળી મંધ્યા હતી એ એક,
બાળા કા આવી ઉપર છેક

કર ધર્યો છે કુકુમથાળ,
કહે રમે જોને ચોતીની માળ
નયનકમળની પાખડી જાણે,

ને સ્વેત ખાદીની સાડી—ફેરેરી ચાંદની જાણે
કરે ધરીને ફૂલની માળા ને ચાલે હસની ચાલે,
પાછળ વીર કુમાર જેવા બે વીરા હાલે,
અને .....

નખીરાજને સહેજ અડે એનું સૌભાગ્યચીર,
અને જેવા અડે છે, વીર બે એના, મેડકશીર,
મેહ ગાજે તેમ ફાટે છે શિલા,
અકથ્ય થાયે એ મંધ્યાની લોતા

માહેથી નીકળે એ નખીકુમાર, પહેરે છે હાર,
આકાશથી વર્ષે છે ફૂલો ને યાયે છે વાણી.

“અમર રહો એ અનોઝ જોડુ”
અને નાગ ફરી ત્યાં દેખા દઈને આપે છે મળિ,
“આશીર્વાદ માગ, તમે ધાઓ ગમ્મ ને ગણી”

x

x

x

કચનનગરીમા ઉત્તમ આજે
“સાતે કાળે?” એક ધગડી બિખારણુ પૂછે
“અઝી, એટલુ ન ગળે?” ઉત્તર મળે છે
“કેમ જુલી? નહોતી આવી પેલી કુમાર માથે
અખગા જેવી રૂપાળી નાર?
એ વીગ બાગાને આવ્યા છે બાળ—
નવા ગજકુમાર

જન, અલી, જન મહેલે, તનેવ મળશે,
કેટલાયે ગરીબોના પેટ હરશે!”

સાલી બિખારણુ
રાજમહેલના મરુખામા એક હેમનો દીવ્ય જૂલે છે,
કામે છે રાણી, જમણે કુમાર, પ્રેમ કરે છે—
બાળકની ખેંચાખેંચ કરે છે
રાણી ફરે ‘માડુ’, રામ્મ ફરે ‘માડુ’,
ગણી ફરે ‘ગહેવા દો, હજી છે કાચુ’

x

x

x

રાણીને દરોળી માત ઉકારે
“બાણુ વાચુ,
બહેન, આજે કેમ મોડુ?”

આખ ઝોળીને રાણી નુએ છે
‘લાવો એ બાળક માડુ’
પણ આ શુ?

માત ઊભી છે, રાણાએ જતાગ મખી ઊભી છે
કયા છે એ બાળક ને કયા છે એ કુમાર,
સ્વપ્ન કે માચુ?

આ સિલાલેખના અક્ષરો ઉકલવાની મુશ્કેલી તો તું તેને જાતે જોઈશ ત્યારે જ
મમજીરા નાની બહેનને પ્રણામ એ જ.

બાઈ તારી.

અમદાવાદ તા ૬-૬-૩૩

પ્રિય બાઈ,

માગ પત્રના અત્રાવે તમે નહિ લખો એમ ધારી આગા નહોતી ગમી હતી
હારી હજી વગરકેલે મનોપાપ ત્યારે કેવો આનંદ માય એ તો તમે જ દર્શી દોનો.

આખુ છોડ્યું એટલે? એ મથળ છોડ્યું, એ હુગગ છોડ્યા, પણ મધુગ મગજો કઈ છોડાશે? ત્રિપુટીઆનંદ કઈ ભુલારો? ખરેખર વસ્તુ છોડ્યા પછી જ એનો મોઢ વધતો જાય છે કલ્પનાને મથળકાળના બધનો નહિ નડે અમદાવાદની પોળના તપેલા ઓગડામાં બેસી નખીતળાવની સુદરતા, એ કંઠે દીસતા પદ્મડોની કામળતા, છેલ્લે દિવસે બોગવેલી ચાદનીની રમ્યતા અને એથીયે વધારા દેડકાને તો કેમ ભૂલીશ?

એના વિગાળ ઉદરપટ પર બોગવેલી હર્ષ, ગોષ્ઠ, મૌન આદિ મિશ્ર લાગણીઓની નવીનતા વગેરે માનસિક સૃષ્ટિમાં અતુલની ગદી છું. માજે નાની બહેન પ્રુછે છે “બહેન, પેલા બન્ને અત્યારે ‘દેડકા’ પર ચડતા હશે, નહિ?” હજવાળ આપુ છું “જુલું કેમ બોલે છે? અમે ત્રણ સાથે ચડીએ છીએને! જે હું તો મૌથી આગળ છું” ભાઈ ત્રિપુટી તો અખડ છે, અને અખડ જ ગહેરો

પેલી દૂર મોટા ભલે માગ દેદને ઉપાડી ગઈ, પણ હૃદય આગળ તો એનું જોડ ન જ ચાલ્યું એ તો ગદી ગયું મારા વહાલા દેડકા પાસે—એ દેડકા મેળવી આપનાર માગ બન્ને વીગ પાસે

ભાઈ, મને ખૂબી એકલા મગ કરશો તે નહિ ચાલે હું અપેખી છું, એટલે માગ શાપ તમને જરૂર લાગશે જે એમ કરશો તો મારી નણ્ણલ (તમારી તો કઈ નહિ, તમે જ પૂરુ કરો) તમારાથી ગિમાઈ જશે—તમને ભૂલી જશે, મમજ્યા? દુર્વામાના શાપે જેમ દુખ્યત શકુન્તલાતુ થયું તેવી જ રીતે માગ શાપે દાદુરી અને

દેડકાનો શિલાલેખ વાચી બહુ જ હમવું આવે છે કામ કરતા, ખાતા, વાચતા, પણ હમણા તો એ જ વાદ આવે છે ને હસી જવાય છે ધગમા બધાં હમવાનું કાગણુ પ્રુછે છે તો શું જવાબ આપુ! બિલટ, વધુ હમવું આવે છે અમારી પ્રેમકથની વાચી, પ્રેમી યુગલના સોનેરી સુખો મંનમાં લાવી બળી ન જતા દુનિયાની પ્રેમદહાણીઓમાં અમારી કથની અપૂર્વ છે જે અદેખાઈ કરશે તો જે છે તે—તમારી દાદુરી—પણુ શુભાવગો બિચારી રડતીરડતી મને લખે છે

‘મેં વીગ આપ્યો કેવો મળેનો!’

તારો વીર છે કયમ અદેખો?

નૃણ્ણલવીર મને રોજ કહાવે

વીરનો વીર કેમ વીરી ગયો?’

બિચારીને બહુ મતાવો છો તમે એની પામેય જતા નથી?

ભાઈ, ક્યનનગરીનો હિતસ ન લખ્યો હોત તો ન ચાલત? ક્યા વિસ્તાગતા તો મગ આવડે છે અત્યારે તો ટપાલનો વખત થઈ જવા આપ્યો છે, નહિતર હુએ એને થોડી વધુ વિસ્તાગત

માથેનો પત્ર માગ દેડકાને પાડવગો?

ત્રિ

તમારી બહેન

તંત્રસંપ્રદાયનું ઉત્પત્તિસ્થાન

શ્રી નગેન્દ્રનારાયણ ચૌધરી, એમ એ., પિએચ ડી

તંત્રસંપ્રદાય હિંદની જમિના નિર્માણ નહોતો. શક્તિપૂજા ને બીજા તાત્ત્વિક પ્રયોગો મૂળ હિંદી નથી, એટલે એનું મૂળ વિદેશી હોવું જોઈએ એ નક્કી થાય છે કુદાચિન્તામ્નાય યા કુબ્જકામન તત્ત્વ સ્વર્ગગ્ધ મદામહોષાધ્યાય ડોક્ટર હર્મ્યાશાસ્ત્રીએ મૂળોધન કર્યું છે તેમા શિવ પાર્વતીને નીચેના શ્લોક કહે છે એથી પણ આ મતને વજૂદ મળે છે

गच्छ त्व भारते वर्षे षष्ष्टिकाराय सर्वत ।

यावन्निवाधिरारस्ते न सगमस्त्वया सह ॥

‘હિંદમા જા. દેશગ્રામા તારો અધિકાર જમાવ તારો અધિકાર જામે નહિ ત્યાં મુખી તારી સાથે મંગમ નહિ થાય ’

તત્ત્વસંપ્રદાય વિદેશથી આપાત થયેલો પરખાય છે તેથી જ કદાચ તત્ત્વને આગમ કહેવામા આવે છે આગમનો નીચે મુજબ વિચિત્ર અર્થ પણ કરવામા આવ્યો છે

आगत शिवस्त्रेभ्यो मत च गिरिजामुखे ।

‘શિવના મુખથી આવેલો અને ગિરિજાના મુખમા ગયેલો’

પરંતુ એનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન ગોધનુ ઘટે છે તત્ત્વસંપ્રદાયનો મૂળ ઉદ્ભવ શ્રુતિમાં છે એવી હિંદી લેકાકિતને ‘સતસહિતા’ નીચે મુજબ અમર્થન કરે છે.

श्रुतिपथगलितानां मातृपाणा तु तंत्रम् ।

શ્રુતિપથગલિતાનામેવ તંત્રોક્ષપૂજા ।

‘તત્ત્વસંપ્રદાય શ્રુતિમાથી સરખાયો છે.’

‘તત્ત્વપૂજાનો શ્રુતિમાથી જન્મ થયો છે’

આ ને બીજા આવા પુરાવાથી પ્રાચીન હિંદુસંપ્રદાયના અનુયાયીઓ તત્ત્વસંપ્રદાય પ્રત્યેના અપૂર્વ ભક્તિભાવથી પોતાની માન્યતા ગ્રહ કરવા અંખ્યાબધ દલીલો કરે છે, પરંતુ તેમાંની એકમા પણ વજૂદ મૂકવા જેવું તત્ત્વ જણાતું નથી તેઓ શ્રુતિ ને તત્ત્વનો અંમધ સિદ્ધ કરવા મથે છે પરંતુ ઠીકા અભ્યાસ કરવાથી જણાશે કે અખધને બદલે શ્રુતિ ને તંત્ર વચ્ચે ધણું જ અંતર દેખાય છે

માત્રી વાત તો એ છે કે તંત્રસંપ્રદાયને હિંદુઓના પ્રાચીન ધર્મ સાથે ઘણો જ ઘોડો સબધ છે. તંત્રસંપ્રદાય વેદધર્મથી ભિન્ન છે ને વિદેશી તત્ત્વો પર ગ્રચાયેલો છે એમાં તો કોઈ શકા નથી તત્ત્વવિદ્યા માહિત્યની યાદ યાખાઓમાં જણાતી નથી ‘અગ્નિપુગણ’ સિવાય બીજા પુગણોમા તંત્રસંપ્રદાયની જે વાનો કરવામા આવી છે તે દલકા પ્રકારના તત્ત્વ પ્રયોગોની જ છે એથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે એનો પ્રાદરજોએ પ્રથમ તો સ્વીકાર નહોતો

જ ક્યો, કારણકે તેનું મૂળ વિદેશી હોઈ વેદિક વિધિથી માવ વિરુદ્ધ હતું દક્ષિણની દત્તચાળણીતી છે એ યજ્ઞમાં સર્વે દેવોને આમત્રણ હતું. માત્ર શિવને જ એ આમત્રણથી બાકાત રાખવામાં આવ્યા હતા આથી શિવ ક્રોધે ભગવા યજ્ઞ હરણનું રૂપ ધરી નાસી જતા હતા તે વખતે શિવે એનો મહાર ક્યો એમણે મવિતાના હાથ ભાગી નાખ્યા, લાન મારી પુષ્પના દાત તોડી પાડ્યા, ભગની આખો ફાડી ને જે દેવોએ તેમને મન્માન્યા નહિ તેમને જડ બનાવી દીધા આથી પણ અપ્પ થાય છે કે તત્રસંપ્રદાય શરૂ કરનાર પરમેશ્વર શબ્દનું પ્રથમ હિંદુધર્મમાં સ્થાન નહોતું એમની વિદેશી ઉત્પત્તિને લીધે એમને મદાય ઠાળી મૂકવામાં આવતા. પાછળથી એમને હિંદુ દેવ તરીકે સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે ને વેદ્યુગના રુદ્રનું સ્થાન પામી એમણે ઐતિહાસિક નામના મેળવી છે અત્યારે હિંદુધર્મમાં એ ધણું જ માનવતું સ્થાન ભોગવે છે

વળી તત્રસંપ્રદાયનું ઉત્પત્તિસ્થાન શ્રુતિ છે એ વાત ‘શ્રીમદ્ભાગવત’ ને ‘પદ્મપુરાણ’ની નીચેની વીગતથી પણ નાખૂદ થાય છે એમાં તો તાત્રિકોને સારી પેઢે ઉનારી પાડવામાં આવ્યા છે

ભવત્રતધરા યે ચ યે ચ તાન્સમનુવતા ।
પાપઢિનસ્તૈ ભવન્તુ સ્વછાલ્પરિપવિત ॥
ઘટ્શોચા મૂઢધિયો જટામસ્માસ્તિધારિણ ।
વિશન્તુ શિવદીક્ષાર્થા યજ્ઞ દૈવે મુરસવમ્ ॥
ઘઘ્ન ચ ઘઘ્નણાર્થેઽયયૂય પરિનિન્દય ॥
સેતુ વિધરણ પુસામત પાપઢ્ઢમાગ્રિતા ॥

‘શ્રીમદ્ભાગવત’, ૪, અધ્યાય ૨.

શિવની પૂજા કરનાર ને તેમને અનુસરનાર ધર્મશાસ્ત્રોના વિશદીઓ છે એ ભલે પાપી થતા નજ શૌચયાળા, જટા, ભ્રૂમ અને હાડકા ધારણ કરનાર, મૂરખાઓ ભલે જેમાં મુરખત્વ દિવ્ય મનાય છે એવી શિવદીક્ષા લેતા માનવતાના પોષકરૂપ મેતુસ્વરૂપ વેદ ને બ્રહ્મણેની તમે નિંદા છો, તેથી તમે પાખડ મતવાળા છો.

કપાલમસ્માસ્તિધર યે હર્ષદિક્કલિગિતઃ ।
ઋતે વનસ્વાત્રમાચ્ચ જટાત્રકલધારિણઃ ।
હર્ષદિક્રિત્યોપેતાસ્તૈ વૈ પાપઢિનસ્તથા ॥

‘પદ્મપુરાણ’, ઉત્તરખંડ, અધ્યાય ૨૩૫

વેદવિરુદ્ધતા, બોપરી, ભસ્મ ને અસ્થિ ધારણ કરનાર, નીચા આત્રમમાં પ્રવેશ કર્યા વિના જટા વધારનાર ને વશક ધારણ કરનાર વેદે મજૂર ન કરી હોય એવી વિધિ આચરે છે એ લોકો પાખડી ગણાય છે

‘ભાગવત’માં તેમજ ‘પદ્મપુરાણ’માં તત્રસંપ્રદાયના અનુયાયીને પાખડી ગણવામાં આવ્યો છે

તત્રસંપ્રદાયનું મૂળ નિમેટ્રના બોન (Bon) ધર્મમાં છે નિમેટ્ર ને ચીનની લોકોગિન પ્રમાણે નુપિન સ્વર્ગમાં રંગેણ લુદ્ધ પાસેથી શીખી અસંગે પ્રથમ હિંન્દુ તત્રસંપ્રદાય દાખત

કર્ષો હિમાલયની ઉત્તરે માનવ મરોવર પાસે આવેલા કૈલાસ પર્વતને તિબેટી ભાષામાં તિલ્લે કે તિલ્લે કહે છે, અને એ ઉપરથી મસ્કૂત શબ્દ તુલિત જિનરી આવ્યો હોય તેમ જણાય છે તિબેટના એક પ્રાંતનું પુરાણ નામ જ્ઞાનજીન છે જ્ઞાનજ મરોવરની પશ્ચિમે આવેલા કૈલાસ પર્વતને કુતો એ પ્રદેશ આવેલો છે ત્યાં પ્રથમ બોન ધર્મ ચાલુ થયેલો ત્યાં જ બોન ધર્મનો મંથાપક ગેત્રાખ (ગેન રાખ) અથવા ગેન (ગેન) જન્મ્યો હતો મી લા રામ પા ના ગુરુભુમ (ગુરુભુમ) પગથી પણ જણાય છે કે તિબેટનો બોન ધર્મ કૈલાસ પર્વતની આજુબાજુના પ્રદેશમાં સ્વીકારાયેલો હતો ને એ પર્વતમાં એક મહાન બોન માધુ થઈ ગયેલો હતો બોન ધર્મનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન તિબેટનો કૈલાસ પર્વત છે એ વાત હવે નક્કી થઈ છે તત્તો તપાસના પણ આપણને માલુમ પડે છે કે હિંદુ ત્રિપુટીમાંના મહાદેવ સરે કૈલાસ પર્વત પરથી જ જગતને તત્તમપ્રદાયના ગિદ્દાતો શિખવાડ્યા છે આ બધા પુરાવા પરથી એટલું તો ચોક્કસ મિદ્ધ થાય છે કે બોન ધર્મ એટલે કૈલાસ પર્વત જ તત્તમપ્રદાયનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે અત્યારના જમાનામાં પણ આ પર્વત બોન લોકોનું તેમજ તત્તમપ્રદાયના અનુયાયીઓનું યાત્રાધામ છે 'માધનમાલા'માં એકજગ્યાના ૧૨૭ સાધનમાં અગત્યનું વાક્ય છે

આર્યનાગાર્જુનવાદમંટિષુ ઉદ્ગતમ્ ।

આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવ્યું છે કે આર્યનાગાર્જુનપાદે બોટ વા તિબેટ દેશમાંથી એકજગ્યાની પૂજા હિંદુમાં આણી ત્યાં એ પૂજા ઘણી જ પ્રચલિત હતી એકજગ્યા મહાચીનતાગ વા મહાચીન તરીકે પણ ઓળખાય છે તિબેટનો પૂર્વ ને અગ્નિખૂણા તરફનો મોટો ભાગ ચીનની હકૂમતમાં હતો ચિનાઈ મતાનો જોના પર સીધો કાજૂ હતો તેથી જ તિબેટના આ ભાગને અર્ધચેન અથવા મહાચીન કહેવામાં આવેલો આ પ્રદેશને બોડ ચેન વા મહાતિબેટ પણ કહેવામાં આવે છે

એમ કહેવાય છે કે ધ્યાનજોના મહર્ષિ વચ્ચિ એકવાર મહાચીનમાં ગયા ત્યાં તેમણે મદિગામાં અચ્યૂર ને બીજાત્મ વિધિ ડગવતા જુદાને સ્ત્રીઓના ટોળાથી વૈદ્યાયેવા જ્ઞેવા આ દશથી જ તે હેબનાઈ ગયા તેમણે જુદાને સકાગમાધાન કરવા વિનવણી કરી જુદે એમની વિનવણી માન્ય ગળી તમામ ગ્રહતા કરી, એટલે વચ્ચિ મત્રગિદ્ધિ અને મત્ર, મામ, મત્ત્ય, મુદ્રા ને મૈયુન એ પચ મત્રારનો છૂટથી ઉપયોગ કરી શક્યા પૂનતી આ રીત તદ્દન હિંદુશકાગતી છે મહાચીન પ્રદેશમાંથી એટલે અગ્નિખૂણાના તિબેટમાંથી તે આયાત થઈ છે.

હિંદુમાં આર્યો આવ્યા તે ઇતિહાસ પહેલાંના માગામાં હિમાલયની દારોદાર દિલ્લી આજુએ કાશ્મીરથી આગામ મુધી તિબેટવાગીઓ વચેતા હતા પાછળથી એમને અંદરના ભાગમાં કાકી કાદમાં આવ્યા પરંતુ એ નવા આગનુક આર્યોએ એમના તિબેટવાગી પાટોનીઓનો બોન ધર્મ અપનાવી લીધો, પોતાના ધર્મમાં એને જોગવી દીધો, અને પોતાના પાર્મિક ગિદ્દાનોને દરકત ન આવે એવા તેમાં મુદ્યાગ કરી લીધા જૂના વખતમાં તિબેટના પશ્ચિમ ને નૈર્ઝર્તખૂણાના બાન માથે બવજાગ કરવાને કાશ્મીર તરફનો અને પૂર્વ ને અગ્નિખૂણાના બાનને માધનો આમાં તરફનો એમ બે ગથવમાર્ગો હતા તિબેટમાંથી હિંદુમાં આસના માનુષો આ બે માર્ગો વહે જ જિનરી આવના આમ કાશ્મીર ને આસામ પણ તિબેટ માથે ગાઢ મનધમાં આવના હતા એટલે તત્તમપ્રદાયનો મધુર્ધ સ્વીકાર

તો નથી જ થયો, છતાં કાશ્મીર, જગાળ ને આમામના ધાર્મિક જીવન પર એની લોહચુબક જેવી અમર થવા વિના નથી જ ગઈ કાશ્મીર ને પૂર્વ હિંદ તત્ત્વસંપ્રદાયના બે મુખ્ય મથકો છે કાશ્મીર એના ચાસકે તત્ત્વ માટે મશહૂર છે પૂર્વ હિંદ પણ તત્ત્વસંપ્રદાયના પ્રચારમા સારો ફાળો આપેલો છે આર્યો હિન્દમા આવ્યા નહોતા તે પહેલાના ચાલકાલીનિક યુગના મોહન જોડારો ને હરપ્પાના ઇતિહાસમા પણ તત્ત્વસંપ્રદાયના નિશાન જણાય છે અલિનંત્રગુપ્ત, હેમરાજ, વસુગુપ્ત ને કાશ્મીરના બીજા તાત્રિક આચાર્યોએ તાત્રિક સાહિત્યના વિકાસમા નોંધવાલાયક ફાળો આપેલો છે સર્વાનંદ, પૂર્ણાનંદ, બ્રહ્માનંદ, કૃષ્ણાનંદ, આગમવાગીશ જેવા અનેક તાત્રિક સંતો ને વિદ્વાનો મરગ્નવવા માટે જગાળ પણ ખૂબ ગૌરવ લઈ રહ્યું છે તાત્રિક સાહિત્યમા એ લોકોની સેવા પણ એટલી જ અમૂલ્ય છે કાલીદેવી ને તેના વિવિધ સ્વરૂપોની પૂજા ને દીક્ષાના તાત્રિક પ્રકારો અત્યારે પણ જગાળા ને આસામમા ઠેરઠેર નજરે પડે છે ગુજરાતી લાપામા લખાયેલા ‘આગમપ્રકાશ’ નામના ગ્રંથમા પણ નોંધાયું છે કે કાલીપૂજા જગાળામાથી જ ગુજરાત ને પશ્ચિમ હિંદના બીજા પ્રદેશમા દાખલ થવા પામી છે પૂર્વ હિંદમાથી તત્ત્વસંપ્રદાય વિંધ્ય પ્રદેશમા ને પછી દક્ષિણ હિંદમા પ્રસરીને હશે વિંધ્ય પ્રદેશમા પણ તત્ત્વસંપ્રદાયે ઠીક અડો જમાવેલો જણાય છે શિવશક્તિનું બીજું નામ વિંધ્યવામિની પણ જણાવવામા આવેલું છે દક્ષિણ હિંદ પણ એના અઠાવીસ મિદ્ધાતાગમે માટે વિખ્યાત છે પૂર્ણગિરિ, ઉડીયાન, સીરીહટ ને ડામાખ્યા એ ચાર તત્ત્વસંપ્રદાયના પવિત્ર ધામ જણાય છે આ ચાર સ્થાનમા તત્ત્વસંપ્રદાયે પ્રથમ વિકાસ સાધેલો ત્યારપછી તે બીજા સ્થાનોમા પ્રચાર પામેલો એમ ધીમેધીમે મમગ્ત હિંદમા પ્રચાર થવા પામેલો સ્વાત બીજામાના ઉદ્યાનને જ ઉડીયાન (ઓડિયાન—ઓડિયાન—ઓદ્રાન) જણવામા આવે છે. પૂર્ણગિરિનું તિબેટી નામ ગન બહી રી છે કાલચક્રપરિચ્છેદ દુસ ખોગ ચી ઈ સીમ કથી લેહુ નામના તિબેટી ગ્રંથ મુજબ તે ઉદ્યાનની ઉત્તરે છે ઉદ્યાનનું તિબેટી નામ ઉ ચ્યન છે ને તે સ્વાત બીજામા આવેલ છે સીરી (સીરહટ) ને ડામાખ્યા એ જાને આસામમા આવેલા છે એ જાને ગૌહતીની નજીકમા છે આમ પહેલા બે કાશ્મીર જાનુએ છે ને બીજા બે આમામ પ્રાંતમા છે

મમયના વહેવા સાથે ઇસુની સાતમી મદીમા જુદ્ધધર્મ તિબેટમાં પ્રસરી એના રાજકર્તાઓએ તેનો રાજધર્મ સરીકે અગીકાર કર્યો લામાનું જોર વધ્યું બોન ધર્મને કચરી નાખવામા આવ્યો તિબેટના પશ્ચિમના ભાગમા આવેલા મથકોનો તિબેટી રાજકર્તાઓએ સમૂજો સંદાર કર્યો આમ પાછળથી તત્ત્વસંપ્રદાયનું જોર ઘટ્યું, કાશ્મીરની ખીણમાં એને તિબેટના બોન ધર્મમાથી પુનઃ પ્રેરણા મળી નહિ આમ જ્યારે પશ્ચિમ તિબેટમાથી બોન ધર્મનો જડમૂળથી નાશ થઈ ગયો હતો ત્યારે પૂર્વ ને અગ્નિકાળના તિબેટની પ્રજાએ ચિનાઈ મતાધીશોને પોતાના ને પોતાના ધર્મના ગદાણુ માટે વિનંતિ કરી, તેથી જ તેઓ બોન પ્રજા ઉપર આ પ્રદેશમા હકૂમત ચલાવવા પ્રેરયા આમ આ પ્રાંતોએ મહાન લામાઓની ધૂમરી ફગાવી દીધી ને અનેક મૈદાઓ સુધી તેઓ ચિનાઈ મતાની હકૂમતમા રહ્યા એટલે તિબેટના આ પ્રદેશમા બોન ધર્મ ઘણા મૈદાઓ પોષાયો ને પૂર્વ હિંદના તત્ત્વસંપ્રદાયને નવા ધાર્મિક વિચારો ને આદર્શો આપતો ગયો પૂર્વ ને અગ્નિખૂણના તિબેટમા ગીચ વગતી છે. ત્યાં પાંચ મકારની વિધિ જન્મ પામેલી. તેની નાથેના ગાદ મળ્યોને લીધે જ જગાળા ને આમામમા

પણ તે મારી પેઠે પ્રચલિત છે આજે પણ તેથી જ પૂર્વ દિંદિમાં ને ખામ કરી બગાળા ને આસામમાં તત્ત્વપ્રદાયનું જોગ નજરે પડે છે

હવે 'તત્ત્વ' શબ્દનું વિવેચન કરીએ દિંદુ લોકાક્રિત મુગ્ધ

તત્ત્વોત્તિ વિપુલાનર્મસ્તત્ત્વમગ્ધમગ્ધિતાન્ ।

ત્રાણ ચ કુરુતે યમાત્તત્ત્વમિત્યમિચીયતે ॥

તત્ત્વ અને મત્રોવાળા મિપુલ અર્થને વિસ્તારે છે અને પોનાના અનુયાયીઓનું મ્હણ કરે છે તે તત્ત્વ કહેવાય છે

પરંતુ આ વિવરણ પણ ઘણું જ કાષ્ઠનિક છે, ને ધાર્મિક શાક્તિના આ વિભાજનો સાચો બેદ પરખાવતું નથી લગભગ દરેક તત્ત્વમાં જાદુની વાત આવે છે ને તેથી જ તત્ત્વપ્રદાયને ઇન્દ્રગણવિદ્યા, મોહનશાસ્ત્ર કે ગદ્યમવિદ્યા કહેવામાં આવે છે તત્ત્વપ્રદાયનું મૂળ બોન ધર્મ પણ મુખ્યત્વે જાદુ ઉપર જ વિવરણ કરે છે બોન ધર્મની પગમેણિનું નામ એા ગિંવાલ એન્કપ્પેન યાને મહાન જાદુગર છે

હવે તત્ત્વપ્રદાયના દેવદેવીઓને આપણે બોન ધર્મના દેવદેવીઓ માથે મગખાલીએ તત્ત્વપ્રદાય મુખ્યત્વે શિવ અને તેમની શક્તિ ઉમા અને તેમના વિવિધ સ્વરૂપોનું વિવેચન કરે છે તેથી જ કદાચ તત્ત્વપ્રદાયને શાલગી વિદ્યા કહેવામાં આવતો હશે એની પૂજનું સ્વરૂપ શૈવમાર્ગીઓ કે શક્તિના ઉપાસકોની પૂજને મળતું જ છે પાછળથી તત્ત્વપ્રદાયના આગ વિભાગ પણ પડ્યા છે શૈવતત્ત્વ, શાક્તતત્ત્વ, વૈષ્ણવતત્ત્વ ને બૌદ્ધતત્ત્વ

તત્ત્વપ્રદાયના મહાદેવ ને મહાપ્રવર્તક શિવ છે એ દેવ મૂળ વિદેશી છે ઋગ્વેદમાં શિવનું આપણે તેના દિંદો-યુગેથીય મૂળ ગોધવા જઈએ છીએ, પરંતુ એનું દિંદો-યુગેથીય નામ નથી અવગતા બાપામાં પણ આપણને એ નામ જડી આવતું નથી તિબેટી શબ્દ ગિબ એટલે મગળ, એ ગિબ દેવનું નામ છે, અને તે ઉપરથી ગિવ ચયુ હશે એમ મઠજ ધારણા થાય છે ગિબ નામના દેવ બોન ધર્મમાં અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે એમને પત્ની પોતાના પરિજનો માથે નૃત્ય કરવાનો ઘણો જ ગોખ હોય છે એટલે કદાચ તત્ત્વપ્રદાયના ભગવાન શિવ જેમને પાછળથી વેદના રૂઢ કહેવામાં આવ્યા ને જે પણ તાત્ત્વનૃત્યના ખાત્ર ગોખીન છે, તે તિબેટના બોન ધર્મમાંથી ઊતરી આવ્યા હશે અવગત, તિબેટની બાપામાં પણ ઘણા શબ્દો મંગ્દૂત ઉપરથી વપરાશમાં આવેલા છે સરકૂત બાપાનો જ તિબેટની વર્ણમાત્રાનો પણ સત્તાતીમગો અક્ષર છે દાખલા તરીકે શયુ, ગત, ચાગિયુ (બુદ્ધને વિખ્યાત શિષ્ય), શાકચ (ગૌતમ બુદ્ધની જાતિ), ચક્તિ, ચકર, ચાશ્મનીટશ, સિરીય, શુભ, મ્લોક, મી, વગેરે શબ્દો તિબેટમાં પણ વપરાય છે એક પણ દાખલામાં મંગ્દૂત જ તિબેટની વર્ણમાત્રાના એડીંગમાં અક્ષર જેવો નથી બોલાતો. શિવ મંગ્દૂતમાંથી તિબેટની બાપામાં આવ્યો હોય તો એ શબ્દ તિબેટની વર્ણમાત્રાના ખીન્ન અક્ષરમાં લખાત તિબેટની બાપામાં શિવ મૃત્યુના અર્થમાં પણ વપરાય છે એકમરખા ઉચ્ચારવાળા આ બે શબ્દોથી કદાચ ગૂચવણ ઊભી થવા પામી હશે તેથી જ કદાચ શિવને મંદારમૂર્તિ લેખવામાં અ ન્યા હશે. તેથી જ કદાચ તેમને ત્રિમૂર્તિના મંદારક અંગ લેખવામાં આવ્યા હશે તેથી જ કદાચ વેદના વાગના શિવ ને મંદો પણ વિનાયકમૂર્તિ રૂપમાં આવ્યા હશે ને વેદધર્મના મંદો સ્થાને શિવનું નામ ધૂમી જવા પામ્યું હશે.

તત્ત્વસંપ્રદાયની દેવીપૂજનનું મુળ તિબેટના બોન ધર્મમાં છે બોન ધર્મમાં પરમેશ્વરને બદલે પર્મેશ્વરીને અગત્યનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે, પર્મેશ્વરની તે સત્લાલક શક્તિ છે

વેદધર્મમાં ઉમાને મ્થાન નથી પરંતુ પુરાણોમાં તેમજ તત્ત્વસંપ્રદાયમાં શિવની શક્તિ તરીકે અગત્યનો ભાગ ભજવે છે ઉમાનો કાલ્પનિક અર્થ 'ઉમા' કરવામાં આવે છે 'બેટા' તપ કરીશ નહિ,' પાર્વતીની માતા મેનકા 'અણુ એને તપ કરતાં વારતી ન હોય' પરંતુ ખરું જોના ઉમા તિબેટી ભાષાના 'યુમ' શબ્દ ઉપરથી સંસ્કૃત બનેલો શબ્દ છે તેનો એ ભાષામાં અર્થ 'માતા' થાય છે! મહાદેવી સમગ્ર સૃષ્ટિની 'માતા' લેખાય છે બોન ધર્મની અદ્ય પણ 'યુમ' દેવી તરીકે પૂજ્ય છે. તે દ્વારા જ તત્ત્વસંપ્રદાયમાં પણ તે પૂજની યર્થ હશે.

સકરની પત્ની દેવી દુર્ગા પણ વેદધર્મમાં જણીતી નથી, પરંતુ તત્ત્વસંપ્રદાયમાં તે ધણુ જાણ્યું સ્થાન ભોગવે છે એને માત્રમદિગ ધણુ જ ગમે છે તે પોતાના અનુયાયીઓને દુર્ગ એટલે મુશ્કેલીમાંથી બચાવે છે તેથી તે 'દુર્ગા' કહેવાય છે જોકે આ અર્થ નિર્માત્મ્ય ને ઠોકરી બેસાડેલો જણાય છે તિબેટની ભાષાના ગદ્ય શબ્દ ઉપરથી આ શબ્દ બન્યો હશે એમાં નારી જાતિનો પ્રત્યય 'મો' છોડી દેવામાં આવેલો જણાય છે બોન ધર્મમાં 'ગદ્ય મો' નામની મહામંદાક દેવી ધણુ જ પૂજ્ય છે તેને લીધે જ તત્ત્વસંપ્રદાયમાં દેવી દુર્ગાની પૂજા ચાલુ કરવામાં આવી હશે

શિવપત્ની કાલી પેણુ તત્ત્વસંપ્રદાયની જાણીતી દેવી છે, પરંતુ વેદધર્મમાં એનું નામ નિશાન જણાતું નથી તત્ત્વસંપ્રદાયમાં પણ કાલીદેવીની પૂજા બોન ધર્મના આધારે જ શરૂ કરવામાં આવી હોય તેમ જણાય છે બોન ધર્મમાં 'ગ્વેલ યુમ' પૂજ્ય છે બોન ધર્મની એ મહાદેવી મનાય છે. તિબેટ ભાષાના ગ્વેલ શબ્દ ઉપરથી 'કાલી' શબ્દ બન્યો હોય તેમ લાગે છે અહીં 'યુમ' પ્રત્યય મૂકી દેવામાં આવ્યો છે. કારણકે આખા નામમાં તે કાઈ તાત્ત્વિક ભાગ ભજવતો નથી આ દેવીને ખુશ કરવા એક ખાસ મ્લોક તિબેટની ભાષામાં ભણવામાં આવે છે આજે પણ એ મંત્રોચ્ચાર ચાલુ છે

દોગ્મી પણ તત્ત્વસંપ્રદાયની જાણીતી દેવમૂર્તિ છે તિબેટના બોન ધર્મમાં એની પણ પૂજા થાય છે તિબેટના 'ગુમ મો' શબ્દ ઉપરથી 'દોગ્મી' શબ્દ ઉદ્ભવેલો જણાય છે એનો અર્થ પણ ચડી છે.

વળી તત્ત્વસંપ્રદાયમાં ભૂતચોળિ ને રાક્ષસોનો પણ ઉલ્લેખ નજરે ચડે છે તિબેટના બોન ધર્મમાં પણ ભૂત ને રાક્ષસોની સામાન્ય પૂજા થાય છે, એટલે તે દ્વારા તત્ત્વસંપ્રદાયમાં પણ એ બીના ધૂસવા પામી હશે

ગાકિની એક પ્રચારની યોગિની છે 'ગાક' શબ્દનો આ નારીજાતિનો શબ્દ છે વેદની ભાષામાં કે અમલ સંસ્કૃતમાં આ શબ્દ નથી તિબેટની ભાષામાંથી આ શબ્દ પાછળથી સંસ્કૃતમાં આવ્યો જણાય છે એ ભાષામાં 'ગાગ'નો અર્થ 'પ્રજા', 'ડહાપણ' થાય છે તે ઉપરથી જ્ઞાનદેવી માટે એ શબ્દ વપરાવા લાગ્યો એટલે ગાકિની એટલે જ્ઞાનદેવી તિબેટની ભાષામાં એને ચે શેષ કચી મ્બગહ ગ્રા મા કહે છે

કુબિજા ને ખડગેહા પણ તત્ત્વસંપ્રદાયમાં શક્તિઓ લેખાઈ છે તિબેટના બોન ધર્મમાંથી એમની પૂજા પણ તત્ત્વસંપ્રદાયમાં દાખલ થવા લાગી છે 'ચ્લો મો' નામના

તિબેટી ભાષાના શબ્દમાથી કુબ્જિ શબ્દ બનેલો છે એનો અર્થ સ્ત્રીશક્તિ થાય છે. 'મ્ખાર ઓ મો' નામના તિબેટી શબ્દ ઉપરથી ખરોદા શબ્દ ઉપજાવી કાઢવામા આવ્યો છે. 'મો' પ્રત્યયને બદલે 'રોદા' પ્રત્યય વાપરવામા આવ્યો છે, જે નારીજાતિવાચક પ્રત્યય છે

વળી તત્ત્વપ્રદાયમા આપણે કર્ણપિશાચિનીની પૂજનો ઉલ્લેખ પણ માલગીએ છીએ. બોન ધર્મમા ડાકિનીના એક સ્વરૂપ તરીકે 'કરના'ની પૂજા થાય છે તેમાંથી તત્ત્વપ્રદાયની કર્ણપિશાચિનીની ઉત્પત્તિ હોય એમ જણાય છે

બોન ધર્મની માફક તત્ત્વપ્રદાયમા પણ ગુરુ ઘણો જ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે બોન ધર્મમા લામા (બ્લામા)નું મ્થાન ઘણું જ ઊંચું છે, તેની પદવી પ્રભુ જેટલી જ છે જેટલીકવાગ પ્રભુથી પણ તેની પૂજા અદકી થાય છે. તત્ત્વપ્રદાયમા પણ ગુરુની શક્તિઓ પરમેશ્વર જેટલી જ મનાય છે વેદધર્મ કે પુરાણોમા ગુરુને આદરુ અગત્યનું સ્થાન આપેલું જણાતું નથી એટલે બોન ધર્મની અમરતુ જ આ સ્પષ્ટ પરિણામ છે એ વાત મિદ્ધ થાય છે.

એક ઘણો જ પ્રાચીન ધર્મ, જે મૂળે હિંદી નથી, તેની શાખા તરીકે તત્ત્વપ્રદાયે એક ધાર્મિક યોજના અઘાપિ જાળવી ગઈ છે તત્ત્વપ્રદાયમા જે રીતે પૂજા કરવામા આવે છે તેનું મૂળ તિબેટના બોન ધર્મમા છે તે ઉપર મિદ્ધ કરવામા આવ્યું છે બોન ધર્મનાં અનેક દેવદેવીઓ તત્ત્વપ્રદાયમા પણ પૂજા પામે છે એ ઉપરથી તત્ત્વપ્રદાયનો બોન ધર્મ માથેનો ગાઢ સબંધ નક્કી થાય છે એના બેદી શિક્ષણ માટે પણ તત્ત્વપ્રદાય બોન ધર્મનું અનુકરણ કરે છે. જાદુ, રાક્ષસપૂજા ને મંત્રપૂજા તત્ત્વપ્રદાયના ખામ લક્ષણ છે એ લક્ષણો જ એનું તિબેટના બોન ધર્મ સાથેનું મામ્ય મિદ્ધ કરે છે *

વસંતવધાઈ

ભગવત રામચંદ્ર ભટ્ટ

વિશ્વ વસંતવધાઈ !

ઢેવી પ્રાણપ્રભા પથરાઈ ! .... વિશ્વ (ધ્રુવ)

ઘરઘર મંગળ ગીત સખી સૌ ગાઓ આનંદદાયી,
ઋતુપતિના રમ્ય દિને સૌ આનંદ ને સુખદાયી. વિશ્વ
આંખો મ્હોરે, ગજવે ઠોકિલ, ટહુકીને શરણાઈ,
ચેતન ચમક્યા, નગનીર સળક્યાં, જ્યોતિ અનોખી છાઈ વિશ્વ
અગમ દેશથી ભિતરે આજે અનિલરાજની સ્વારી,
દશદિશ વિચરે, વિહરે મધુરી જાય પરાગ પસારી. વિશ્વ
પરભૂતકેરા ઠઠમાં ફૂલ, મત્તમયૂર નચાવી,
પુષ્પપરિમલભોગી ભૂગને રંગ પ્રમત્ત બનાવી. વિશ્વ
પ્રાગણ્ય પમરે કુહરતકેરા અગોપાગ ભરાઈ,
નારી નયનમાં નર્તન્તી દે બહાલમકેરી વધાઈ. વિશ્વ
સર્વ ઋતુમાં શ્રેષ્ઠ મનાયે જીવન—જીવનદાયી,
પ્રણયકુસુમને ભાવથી રંગી, વધાવ ઋતુ વરદાયી;
વિશ્વવિકાસ વધાઈઃ ઢેવી.

૩૨૦મા પાનાનું અનુમ્પાન]

પણ આ રીતે પોતાની ભાવનાનો માક્ષાત્કાર કરવાનો કેમ અભિલાષ થાય છે? એનું કારણ એ છે કે પોતાની અને જગતની વચ્ચે કોઈકે પ્રકારની એકતા છે એવી મનુષ્યના હૃદયમાં અણુશીખવેલી પ્રતીતિ રહેલી છે, અને તેથી એ પોતે જોને કોઈ ધર્મ મમજે છે તેથી જગતને વર્ણિત રાખવા નથી ઇચ્છતો આ રીતે મત્ય, પ્રેમ, જ્ઞાન વગેરે છૂટાછૂટા શુભોના માક્ષાત્કારને નામે જે શ્રદ્ધાનો—જે અંત પ્રતીતિનો—એ વ્યવહાર કરે છે તે કોઈ પ્રકારની મમજુદ્ધિ હોય છે એટલે કે મમજુદ્ધિને જ એ ધર્મનું ધર્મત્વ મમજે છે

૭

ગીતાએ શીખવેલો ધર્મ નિઃકામ કર્મયોગનો છે અને એની પાછળ મમજુદ્ધિની પ્રતીતિ રહેલી છે મમજુદ્ધિની અણુશીખવેલી પ્રતીતિમાથી નિષ્કામ કર્મયોગ ઉદ્ભવે છે અને નિષ્કામ કર્મયોગની માધનાથી મમજુદ્ધિનો સ્પષ્ટ માક્ષાત્કાર થાય છે આ ધર્મનો ઉપામક પહેલા પોતાના અગત વર્તનમાં મમજુદ્ધિને અને તેના માધનરૂપ અનામક્રિયોગને ગિદ્ધ કરવાને મથશે, એમ થતા એ પોતાની જાતમાં એનો માક્ષાત્કાર કરશે પણ એવો પોતાની જાતમાં સાક્ષાત્કાર કરવાનો પ્રયત્ન જગતમાં એને મિદ્ધ થતા જોવા માટે પ્રયત્ન કર્યા વિના પૂરેપૂરો મદ્ધ નહિ થાય આથી એ એવો પ્રયત્ન કર્યા જ કરવાનો કે જોથી પિંડમાં તેમજ ધ્વજાડમાં બને ઠેકાણે એ એ ધર્મનું જ દર્શન કરી શકે પોતાની જાતમાં સાક્ષાત્કાર અને જગતમાં માક્ષાત્કાર એ એકબીજાની પછી થનારી વસ્તુઓ નથી, પણ કેટલેક અંશે સ્વતંત્ર રીતે અને કેટલેક અંશે એકબીજાને ટેકા આપીને વધે છે

જો આ વાત આપણે મમજુદ્ધિ અને જો મમજુદ્ધિ ધર્મનો આત્મા છે એ વાત સ્વીકારતા હોઈએ તો ધર્મની સ્થાપના માટે કહો, અથવા ધર્મનો માક્ષાત્કાર થવા માટે કહો, અથવા જગતમાં ધર્મગત્ય ચાલવા માટે કહો, જગતમાં કેવા પ્રકારનો વ્યવહાર વધવો જોઈએ અને તે વ્યવહાર વધવા માટે કઈ દિશામાં પ્રયાણ થવું જોઈએ એ સમજવું કદાચ ન પડે વળી, જો એ વસ્તુ આપણે મમજુદ્ધિ તો આગળ વધતી માનવપ્રજ્ઞના ધર્મનું બાહ્ય સ્વરૂપ યુગેયુગે બદલાતું, વધતું, વિકાસ પામતું, વધારે ને વધારે મમદષ્ટિનો સાક્ષાત્કાર કરાવતું થયા જ કરવાનું જે પ્રજાનો ધર્મ એવો વિકાસ ન કરે તે ધર્મ લકવો થયેલા અવધવની જેમ નિષ્પ્રાણ ધર્મને પડશે.

૮

મનમાં જીવન એ જીવનનું સાધન છે કે માધ્ય છે એવો પ્રશ્ન વાગવા કરવામાં આવે છે ધણાની એવી મમજુદ્ધિ થયેલી જોવામાં આવે છે કે આધ્યાત્મિક જીવનમાં અમુક હદ પછી એક એવી સ્થિતિ આવે છે કે જે પછી માણસને મનમાં જીવન ગાળવાનો આગ્રહ ગમવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી એટલે કે, જેમ બાળકને ચાલતા ન આવડે ત્યાં સુધી જ એ ચાલણુગાદીનો ઉપયોગ કરે છે તેમ ‘અલ્પદશા’ને નામે માનેલી એક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યા બાદ મનમાં જીવન ગાળવું જ જોઈએ એવો આગ્રહ ગમવાની જરૂર રહેતી નથી. એવો આગ્રહ રહેવો એ અજ્ઞાન બાકી રહી ગયાનું ચિદ્ધ છે એટલે સુધી પણ કેટલાક લખી ગયા છે આ અપાલ વેતનમર્ગમાં પેડેલો ભયકર મરો છે, અને કોઈકે ને કોઈકે સ્વરૂપે લગભગ દરેક ધર્મ અને મંત્રપ્રદાયમાં એ ઠીકરો છે, એમ કહેવામાં મને જગત મકાસ નથી

લાગતો એ 'પ્રભુજ્ઞાન' કા તો ચોખ્ખું પાખડ હોય છે અથવા કોઈક જનના ગાડપશુનું ચિહ્ન હોય છે ચાલવાની કળા અને ચાલણુગાડીને જેવા માધ્યમાધનનો મળ્ય છે તેવો પ્રભુચિત્તિ અને મન્માર્ગનો નથી પણ જે રીતે મુખર્ષિ-આત્રા ગડને મુખર્ષી આત્રા પહોચવાનું શ્રેષ્ઠ સાધન ગણીએ અને આત્રાને માધ્ય ગણીએ તેવો એ મળ્ય છે એટલે કે આત્રા પહોચવું હોય તો એ ગતે ગહીને જ પહોચી શકાય, એને કથાયે છોડીને નહિ, કાચુ કે એ રગતાનું છેવટ તે જ આત્રા આત્રા પહોચ્યા બાદ એ ગતો છોડવો કે ન છોડવો એ પ્રશ્ન જ અગ્ચાને જને, પણ આત્રા પહોચીને પાછો મુખર્ષિ માથે વ્યવહાર ગખવાનો ગહેનો હોય તો તે જ ગતે ગખી શકાય આડે માર્ગે ને ગખવાં નિષ્પ્રમણલેલો જ ચાય તેમ સન્માર્ગી જીવનનું છેવટ તે જ પ્રભુચિત્તિ અથવા મોક્ષ એ માર્ગ છોડી શકાય જ નહિ પ્રભુચિત્તિએ પહોચ્યા પછી જીવનના વ્યવહારો ગહે તો ને મન્માર્ગે જ ચર્ચ શકે આડે માર્ગે કથારેય કગાય જ નહિ

પણ, ત્યારે, સાધક અને મિદ્ધ વચ્ચે ઈશો બેઠ જ નથી કે શુ / અથવા માધનો મુખર્ષિ-આત્રા ગડ જેવા જ છે કે જેનો ઉપયોગ પાછળથી છોડી શકાય એવા કોઈ ચાલણુગાડી જેવા માધનો પણ છે? એનો ઉત્તર એ કે એવા પણ કેટલાક માધનો છે એ કેવા હોય છે તે એક દાખલાથી જ મમળવીશ વ્યાકુળ માધક કથાય ચિત્તમા અશુદ્ધિ ન પેમી જાય, વિકારો જો ન કહે એ બાળનમા બહુ ડગતો અને માવધ ગહે છે લક્ષાનિર્દિયપ્રાપ્તં વિદ્વાત્તપિ કર્ણતિ । (ઇન્દ્રિયોનો જાળવાન મમ્મહુ વિદ્વાનને પણ કમાવે છે,) એને અલગશ મન્ય માનીને એ સામાન્ય મદાચારના નિયમો પણ વધારે કડક રીતે પાળે છે ઉદાહરણાર્થ, સામાન્ય સદાચારનો નિયમ એમ શીખવે છે કે જુવાન સ્ત્રીપુરુષોએ એત્રાતમેવન ડગુ નહિ માધક એકાતમેવન તો કગતો નથી જ, પણ એને પોતાના મનમાયે કોઈ માટે કુવિચાર ઉત્પન્ન થાય, તે માટે એ વિગ્નતિના જુવાનો માથે મમર્ગમા આવતા અત્યત માવધ ગહે છે કોઈ પણ સ્ત્રી સાથે એકઆમને પણ બેમવા ને ઇચ્છતો નથી, લક્ષ્મણની જેમ એના પગ પર જ એની દષ્ટિ રહે છે, કુતૂહલથીયે મોઢા પર ફટી નથી સામાનિક કાર્યોમા સાથ આપવો પડે ત્યારે મર્યાદાપાલનમા બહુ આગ્રહી ગહે છે આવા મર્યાદાપાલનમાથી જ એનું ચિત્ત શુદ્ધ અને નિર્દોષ થાય છે અને એ આગળ વધે છે એને ધીમેધીમે પોતાના ચિત્ત ઉપર વિશ્વાસ બેસતો જાય છે જેમ જ મદિનાનું નામ બાળક જોઈને ડાઈને વિદાર થતા નથી, અને જેમ પાંચ વર્ષના બાળકને વિદારનો અનુભવ થતો નથી, તેમ આ પુરુષમા પાંચ વર્ષના બાળક જેવી નિર્દોષતા આવે છે, અને નવત્રા રિચિતિમાયે તરણ સ્ત્રી દેખાય કે તેનો એકાતમાયે મેળાપ થઈ જાય, તેથી જેમ જ મદિનાના બાળકને જોઈ વિદાર નથી અનુભવાનો, તેમ એને વિદાર નથી થતો પછી મહેજે જ એનું વર્તન વધારે આભાવિક જનનું જાય છે એટલે કે પોને કચી જે વાડો ઉત્પન્ન કરી હતી, તે ઝોઢી થતી જાય છે ઝોઢી થતી જાય છે એટલે એ એકદમ જ એકદ દિવસ મરંને તોડી નાખે છે અથવા તોડવાનો ખાગ પ્રવર્તન કરે છે એમ નહિ, પણ જે વાડની દુરુષ્ટી ડગવાનો આગ્રહ ન ગખવામા આવે તે વાડ જેમ ધીમેધીમે ધમાઈ જાય તેમ એ ધીમેધીમે વસાય છે આ પ્રકારના વિધિનિયેશોનો દ્વિદલ જ ચિત્તને પ્રલેભનોમાથી જાગરાનો હોવાથી આખાયે મદાચારી મમારમા પગાતા એવા કટવાક વિધિનિયેધનીયે એ ટર્નરને અગે અવગણના

કે એમ બને—જેમ પાંચ વર્ષનું બાળક એ નિયમોની અવગણના કરે છે તેમ એ અવગણના વિધિનિષેધ માટે અનાદર અથવા તુચ્છભાવ ઉત્પન્ન થવાથી નહિ પણ કાર્થ કર્તવ્યને બળવતા જ થઈ હોય મનન પુરુષ પોતાની દોરી માથે જેટલી મન છૂટ લે તેથી વધારે એ ભંગ ન હોય. આ જ પદ્ધતિએ વિધિનિષેધના બીજા નિયમોના વિચાર કરવો જોઈએ

પણ ધર્મસ્થિતિ વિષે વિચિત્ર કલ્પનાઓ મમાજે બાધી લીધેલી હોવાથી જેઓ પોતાને વિષે એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યાની માન્યતા ફેલાવી શકે છે તેઓ એ દરાને નામે પાખડ ચલાવે છે, અને ધર્મપ્રથમાના છૂટકછૂટક ઉદ્દગારોમાથી ભળતો જ અર્થ કાઢે છે અને એ અર્થના વિસ્તારપૂર્વક ગ્રંથો નિર્માણ કરે છે

૯

આડે માર્ગે જવાની આપણને લાલચ થયા જ કરે છે સત્ય અને ધર્મનો માર્ગ કંઠ, લામો, અવહેવાર, ગગનવિહાર જેવો લાગી આવે છે જેમ ઘણીવાર ગજમાર્ગે ક્રતા આડીઅવળી પાયદ્વીઓ ટૂંકી હોય છે, તેમ અમત્ય અને અધર્મ ટૂંકા ગતતા લાગે છે

પણ આમ લાગવાનું કાણુ આપણુમા કેળવાયેલી ખોટી ટેવો જ છે અણુધ્વ શિક્ષકને વિદ્યાર્થીને મારવાનું જ મન થાય છે બાળકને સુધારવાનો એ જ મહેલો ઉપાય એને લાગે છે કાણુ, એમા એને મયમ પાળવો પડતો નથી, વિદ્યાર્થીનું માનમ તપાસવાની કે શિક્ષણ-સામ્રાજ્યનો વિચાર કરવાની ઝડપડમા પડતું પડતું નથી પણ આપણે ગણીએ છીએ કે જે એ ગતતા છોડી દે છે અને સામ્રાજ્ય રીતે પોતાની કુશળતા વધારીને શિખવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેને પાછા પહેલા માર્ગે જતું ગમતું જ નથી, અથવા મય છે તો તેમા પોતાનો શુભ નથી મમજતો પણ ખામી ગમજે છે સામ્રાજ્ય માર્ગે શુદ્ધ છે એટલું જ નહિ પણ ટેવાયા બાદ વધારે મહેલો, કાર્યમાધક અને શિક્ષક તેમજ વિદ્યાર્થી બન્નેને રોચક પણ લાગે છે

આ જ નિયમ આપણે જીવનના બીજા વ્યવહારમાથે જોઈ શકીએ છીએ કાર્થ સુતારને ખોટી રીતે એાગર પકડવાની ટેવ કે પોંગળને જૂલસરેલી રીતે પોંગળાની ટેવ પડી હોય, ગમનારને ખોટી રીતે દડો ઝાલવાની ટેવ પડી હોય, પછી એને કાર્થ માચી ગીન બતાવવા ગય છે તો એ માચી રીત એને વધારે કંટાળે લાગે છે. શરૂઆતમા માચી રીતે કરવા જતા એને નિષ્ફળતાયે આવે છે, થતુ તેના કરતાયે એાછુ કામ થાય છે આથી એ ઘણીવાર ‘મને પેલી જ રીત ફાવે છે’ એમ કહી નવી રીત મદલ નથી કરતો પણ જે ધીરજ ગમી એ નવી ટેવ પડવા દે છે તો એને અનુભવ થાય છે કે એની કાર્યશક્તિ વધી ગઈ, શ્રમ ઘટ્યો, અને ખોટી રીત ગમે તેટલી ફાવી ગઈ હતી છતા નવી રીત જ શ્રેષ્ઠ છે

એ જ પ્રમાણે આપણને અમત્ય, અધર્મ, કપટ, દિમા વગેરે આચરીને જ આપણા કામો ઉકેલવાની ટેવ પડેલી હોવાથી સત્યનો, ધર્મનો, મગજનાનો, અર્દિમાનો માર્ગ કંટાળે અને નિષ્ફળ જતાયે લાગે જ, અને અધર્મનો મહેલો માર્ગ લેવાનું મન થયા કરે. પણ આપણુ કાર્થ મિદ્ધ દરવા પ્રયત્ન તો કરવો જ છે, અને રીત પણ માચી જ ગમી છે, એવો નિયમ કરી મત્યને જ વળગવાની ટેવ પાડીએ તો છોટ એ જ માર્ગે મીયો, મહેલો અને પહેલા કરતા રતીજ વધારે પરિણામદાયક છે, એાછો નથી, એમ અનુભવ આવશે

આનું પારખુ લેવા એકદમ જગતના એાટાં નર્ગો લખી જોતું ન જોઈએ પણ આપણા નિત્યજીવનના વ્યવહારમા એનું પહેલું પાંખુ લેતું જોઈએ એમાં આપણે જે ચીવટાર્ધથી ધર્મને માર્ગે ગંદીએ જ, અને એની ટેવ આપણને પડી ગય ત્યા મુધીની

અગવડો ભોગવી હાઈએ તો એ અનુભવ થવાનો જ પછી આપણી ખાતરી થવાની જ કે મોટાં કામો પણ એ જ રીતે થાય તો ત્યાં એ જ માર્ગ મરણ થાય આથી એમા જ શ્રદ્ધા એવાની અને એની જ દેવ કેળવવાની જરૂર છે.

૧૦

જેમજેમ મત્ત અને મમશુદ્ધિ વિષે અને તેમાથી લપગતા ધર્મો વિષે આપણી નિષ્ઠા વધતી જશે, "વિચાર મુક્ત મરો અને તેના પરિણામો અનુભવાતા જશે તેમતેમ એ માર્ગ છોડીને અમુક એક લોકમત્રહતુ કાર્ય દ્રુકે રમ્તે મિદ્ધ કરવાની વૃત્તિ અધીગાઈની અને અશ્રદ્ધાની જ લાગશે, અને લાખે મગવાળે, કોઈ પણ ઉદાત્ત ધ્યેયને પહોંચવાનો દૃઢામા દૃઢા અને ઝોઝામા ઝોઝા કલેગો ઉત્પન્ન કરવાનો માર્ગ સત્યનો જ છે, એમ ખાતરી થશે તે રમ્તે જતાયે જો મિદ્ધિ હાથ આવતી નથી લાગતી તો તેનાં કાગળો ત્રણ હોઈ શકે આપણા મત્યામગ્ન્યમા હલુ કચાક ખામી, એ માર્ગમા આપણુ શિખાઉપણુ અથવા કૃશ ઉત્પન્ન થવા માટે જોઈતો મમય આથી, તેને મિદ્ધ દરવા માટે કોઈ દૃઢા જણાતો વિષમશુદ્ધિનો કે અમત્યનો માર્ગ લેવા કરતા આપણે સત્યનુ જ વધારે ધ્યાન ધરીએ અને આપણી તપશ્ચર્યા વધારીએ

પણ આ તપશ્ચર્યા એટલે શુ ? અમુક રમ્તો અધર્મનો છે એ કયા બાદ એ માર્ગે તો ન જ જવાય એવો પટેલો નિર્ણય કરી નાખીએ પણ એથી પશુતા તો નહિ આવે ? અધર્મને માર્ગે જતુ નથી અને મિદ્ધિ આપનારે કોઈ ખાતરીનો ધર્મ્ય માર્ગ દેખાતો નથી, જે દેખાય છે તે આચરવાની સાચી રીત માલમ પડતી નથી, કહેવાતા ધર્મમાર્ગે સિદ્ધિ મળશે એવું કાંઈ મિદ્ધ જણાતુ નથી ત્યાં કળારા છોડી નચરનાગ આપણે લાખો માણુમો શુ કરીએ ? કલાસક્તિ છોડવાનો આદર્શ શુદ્ધિને સમગતયાથી હૃદયમા ગહેલી આમક્તિ થોડી જ તુરત ચાલી જઈ શકે છે ? અનામક્તિ એ તો ચિત્તની પકવાવગ્યાનુ ઉવટનું પગથિયુ ગણાય ત્યારે નકામી એની વાતો કરીને જો કાયદો ? આવીઆવી રાજાઓ બિડી સ્વાભાવિક છે

અહીં ધીરજથી પોતાની પાતતા વધાવવાની સાધના એનું નામ તપશ્ચર્યા. અમત્ય કરતા મત્યનુ બળ વધારે છે, અને ધર્મનો જ જય છે—એ જો સાચું છે, તો મારા ધ્યેયને મિદ્ધ કરવાનો કોઈ ધર્મયુક્ત, શુદ્ધ માર્ગ હોવા જ જોઈએ ચૈતન્યમા કોઈ પણ ચાતુ દુખને દૂર કરવાનો શુદ્ધ ઉપાય નિર્માતૃ કરવાની શક્તિ રહેલી જ છે મને એ રમ્તો સ્વપ્નો રહ્યો. એ મને સુએ એ માટે હું મારું ચિત્ત શુદ્ધ કરું મારી હૃદ વાસનાઓ અને દેવોનો મયમ કરુ અને મારા ધ્યેય પર જ એકામ ચાઉં. આવી શ્રદ્ધાથી જે મડે છે તેને છેવટે પોતાની ધર્મ-શુદ્ધિને મપૂર્ણપણે અનુરૂપ હોય એવો માર્ગ મળ્યા વિના રહેતો જ નથી એટલી શ્રદ્ધા અને ધીરજને અજાવે લોકો અશુદ્ધ માર્ગ લેશે એ વાત માગી પણ, તેથી, એ રીતિને ધર્મનું અનુમોદન છે એમ ન કહેવું જોઈએ જેટલે અને ધર્મદષ્ટિ પાછલા જમાનાઓ કરતા આગળ વધી હોય તેટલે અને પાછલા કાળના ધાર્મિક પુરુષોના જીવનના આ કે તે કૃત્યો અનુપયોગી કંઈ છે એમના જીવનનું વલણ અથવા ગમિ જાણવા પૂરતો જ એમના જીવનનો ઉપયોગ થઈ શકે.

૧૧

ગીતામા ત્રણ ગુણોની ચર્ચા મારી પેઠે છે ત્રણ ગુણો વિષેની મારી દષ્ટિ અને

સાખ્યદષ્ટિમાં જે ફરક છે તે મેં ‘શુવનગોધન’ના માખ્યખડમાં રજૂ કર્યો છે એ વિષે હું અહીં કંઈ કહેવાનો નથી. પણ ત્રણ ગુણો વિષે લોકોમાં કેટલાક ભૂલભરેલા ખ્યાલો જોવામાં આવે છે ને જોને ગીતાનોયે આધાર નથી એ વિષે બે સખ્દ કહેવા ઉચિત થશે

મત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ સખ્દોના અર્થોમાં અનેક ભાવો પેસી ગયા છે, અને તેને લીધે ત્રિગુણની રૂપનાઓમાં ઘણું મિશ્રણ થઈ ગયું છે લોકોમાં એક રૂપના આ પ્રમાણે છે રજોગુણ એટલે કર્તૃત્વશક્તિ સાથે બળવાન ગગદેવ જેનામાં બળવાન ગગદેવો પણ હોય અને તેને અમલમાં મૂકવાની શક્તિ પણ હોય તે રજોગુણી, જેના ગગદેવો ક્ષીણ થવાથી કર્તૃત્વ ધરી જાય તે સત્ત્વગુણી, અને જેનામાં ગગદેવો હોય પણ કર્તૃત્વ-શક્તિ ન હોય તે તમોગુણી. એટલે કે સત્ત્વગુણમાં ગગદેવ તથા કર્તૃત્વ બન્ને ઓછા હોય છે, રજોગુણમાં બન્ને બળવાન હોય છે અને તમોગુણમાં કર્તૃત્વ નથી હોતું માત્ર ગગદેવ હોય છે આને જોડેજોડે જ એક બીજી રૂપના પણ લાગી છે તે એ કે સાહજાનુચ્છાવ મત્ત્વગુણી છે, ક્ષત્રિય રજોગુણી, વૈશ્ય રજતમ મિશ્રિત અને શૂદ્ર તમોગુણી છે

આ બન્ને રૂપનાઓ ભૂલભરેલી અને પ્રત્યક્ષ અનુભવને વિરોધી છે કર્તૃત્વગતિનો માત્ર રજોગુણ સાથે જ સળધ હોતો નથી વારતવિગ્ન રીતે ગીતાના ૧૮માં અધ્યાયના ૨૬, ૨૭, અને ૨૮માં ‘લોકોમાં કલા પ્રમાણે કર્તૃત્વશક્તિ જાતે જ ત્રણ પ્રકારની હોય છે ગગદેવ ધટવાથી કર્તૃત્વશક્તિ પણ ધરી જ જાય એમ કાંઈ નથી એટલે કે ગગદેવનો ક્ષય થાય પણ સાથે કર્તૃત્વશક્તિ ઘણી હોય તો તે માર્ત્ત્વ કર્તા કહેવાય, કર્તૃત્વશક્તિ ઘણી હોય પણ સાથે ગગદેવ પણ હોય તો તે રાજસ કર્તા કહેવાય અને કર્તૃત્વશક્તિ હોય, ગગદેવ પણ હોય પરંતુ એની શુદ્ધિ બહુ જ તામસ હોય તો તે અધમ, તામમ અથવા ગણસી કર્તા કહી શકાય ગગદેવના ધટવાથી ક્રિયાપદ્ધતિમાં ફરક પડે, પણ કર્તૃત્વશક્તિ ધટવી જોઈએ એ ખ્યાલ ભૂલભરેલો છે પણ મૂળે જ કર્તૃત્વશક્તિ ઓછી હોય અથવા તામમ હોય અને ગગદેવ સુમ દશમાં હોય તો તે દેખાવમાં માર્ત્ત્વ લાગે એમ બંને ઘણા કહેવાતા માર્ત્ત્વ સ્વભાવના લોકો આ રીતે કર્તૃત્વહીન અને સુપ્ત ગગદેવવાળા હોય છે પરંતુ એ કાંઈ માર્ત્ત્વકતા જ હોતી નથી

તે જ પ્રમાણે દરેક વર્ણના કર્મોમાં મત્ત્વગુણને રજોગુણને, તેમજ તમોગુણને પૂરતું ક્ષેત્ર છે શૂદ્રસ્વભાવ તમોગુણપ્રધાન છે કે સાહજાનુચ્છાવ મત્ત્વગુણપ્રધાન છે એવું કયાંયે ગીતામાં કહ્યું નથી; અને સ્વચ્છ છે એમ જો કાંઈ બતાવે તો તે અનુભવયુક્ત નથી પ્રાચીન કાળથી તે અત્યાર સુધી કપાયે એવું બન્યું નથી કે દરેક વર્ણના કર્મો કરનાગમાં માર્ત્ત્વ કર્તા, રાજમ કર્તા અને તામસ કર્તા નિર્માણ થયા ન હોય વળી, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર-સ્વભાવ ગજમતામમ જ હોય તો તેમનાથી અનામકિયોગ કેવી રીતે થઈ શકે અને તેઓ કેવી રીતે પોતાના કર્મોદ્ધાર જ ક્રેયપ્રાપ્તિ કરી શકે ? મોક્ષનો અધિકાર મર્વે વર્ણોને છે એ વાત ગીતા તેમજ બીજાં શાસ્ત્રો સ્પષ્ટ સ્વીકારે છે એટલે કે સાહજાનુચ્છિક વર્ણોની પાછળ જે સ્વભાવ અથવા રુચિનો ભેદ છે તે ગુણોને લીધે છે એમ જ કહ્યું છે, ત્યાં ગુણો એટલે મત્ત્વ, રજ, તમ નહિ, પણ મામાન્ય અર્થમાં એટલે કે ખાગિયન, વિનયતા, વક્ષણ મમજ્જવો જોઈએ. પૂર્વકર્મ, જન્મ, મરણ, પરિરિચિત વગેરે વગેરે અનેક કાળગુણો લીધે વ્યક્તિમાં અને દરેક મંથમાં જે ખાગ અભિરચિતો નિર્માણ થાય છે તે જન્મ ગુણો

કહેવાય તેને લીધે કેટલાકને પડનપાડન વગેરે વિદ્યા કે શુદ્ધિ મંબધી કર્મો જ કરવાં ફાવે; ખીન્નને લડવુ, સાહસના કાર્યો ઉપાડવા, અમલદારી કરવી વગેરે જ ફાવે, ત્રીજાને વેપાર ખેડવામાં જ મન દોડે, ચોથાને કળાકૌશલ્યમાં જ રુચિ હોય આવી દરેક કર્મની રુચિ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ત્રણે પ્રકારની હોઈ શકે. ગીતા એમ શીખવે છે કે આ સર્વે રુચિઓ પવિત્ર કે અપવિત્ર બને જતની હોઈ શકે છે. જો એ રુચિ સાથે સાત્ત્વિકતા અને મુમુક્ષુતા હોય, તો તે પવિત્ર છે, જો એની સાથે રાજસચ્ચતિ, લોભ વગેરે હોય, અથવા તામસવ્રત્તિ—આળસ, અજ્ઞાનતા વગેરે હોય, તો તે અપવિત્ર છે આ જ રીતે ચોખ્ખામેળો, શેલીદાસ વગેરે આંતરને સતપુરુષો હોઈ શકે છે, અને વેદશાસ્ત્રસમ્પન્ન પાંદાણુ પામર હોઈ શકે છે

આમ સત્ત્વગુણુ વધવાથી કર્તૃત્વ ધરી ગય છે એ ખ્યાલ બૃહભરેલો હોઈ કાઢી નાખવાની જરૂર છે કર્તૃત્વ ધટવાના અનેક કારણો છે અને તે સ્વતંત્ર છે તેમ જ આગ વણોના કર્મો ત્રિગુણો પૈકી કોઈકની પ્રધાનતા સ્વયં છે, અને તેથી પાંદાણુકર્મો જાતે જ શ્રેષ્ઠ છે અને શૂદ્ધના કર્મો જાતે જ કનિષ્ઠ છે, અથવા એ વણોમાં જાંચનીચનો ક્રમ છે, એ વિચાર પણ બૃહભરેલો છે

૧૨

‘ગીતામયન’માં ઘણો વિસ્તાર થયેલો છે આટલો બધો વિસ્તાર કરવામાં હું અતિ-વાચાળતાનો દોષ કરું છું એમ મને ઘણીવાર લાગ્યું છે. કાગળ ૧૮માં અધ્યાયના ૬૩માં શ્લોકમાં આવી ચર્ચા કરવી અને કયા ન કરવી એ વિષે જે કહ્યું છે તે હું સાવ સાચુ જ માનું છું છતાં મોટેથી બોલીને હું મારે પોતાને માટે જ આ ઉપાસના કરી રહ્યો છું એમ મન માની મન મનાવ્યું છે પણ આટલું બધું લખતાયે એમાંનું ઘણું પહેલે વાચકને ન સમજાય એ શક્ય છે મમનર્થનેયે એનું પૂરું તાત્પર્ય લક્ષમાં ન આવે એ પણ શક્ય છે ઉપોદ્ધાતમાં કહ્યા પ્રમાણે એ વિષય જ એવો છે કે એ જીવનના વિકાસની સાથે-સાથે જ મમનર્થ, જીવનનો વિકાસ એટલે માત્ર વયની વૃદ્ધિ નહિ, પણ શુદ્ધ જીવન ગાળવાનો પ્રયત્ન, સત્યનો આગ્રહ, આત્મનિરીક્ષણ, જગતનું નિરીક્ષણ, સૂક્ષ્મ અવલોકન અને વિચાર કરવાની ટેવ, તથા પવિત્ર પુરુષોનો સહવાસ—અને એ બધાની સાથે જગતનો અનુભવ—આ વાત ઘણાના લક્ષમાં આવેલી હોતી નથી ઘણાનો એવો ખ્યાલ હોય છે કે ઉત્તમ પ્રકારે તર્ક કરવાની શક્તિ હોય, ઘણા શાસ્ત્રોત્તું બારીકાઈથી અધ્યયન કરેલું હોય, દર્શનશાસ્ત્રોની ચર્ચામાં રુચિ હોય અને પૂરતું લાપાછાન હોય તો તત્ત્વજ્ઞાન પણ સમગ્રજીવને એ જ. પણ આ બૂલ છે જીવન વિષેનું તત્ત્વજ્ઞાન અથવા જીવન વિષેનું માયુ દષ્ટિબિંદુ કેવળ શુદ્ધિગમ્ય નથી શુદ્ધિ ઉપરાંત એમાં ભાવનાશુદ્ધિની તેમજ જીવનના અનુભવની અપેક્ષા રહે છે. એ પ્રુત્તકા કે ઉપદેશોમાધીયે ન મળી શકે હજારો પુસ્તકોથીયે જેની કલ્પના ન આવી શકે તે—અનુભવ યતા—પલકાગમાં સમગ્રર્થ જાય

અહીં હું કોઈ ગૃહ—યોગાદિવના—અનુભવની વાત કરું છું એવા કોઈ ધોડા ન દોડાવે; સામાન્યપણે જ વાત કરું છું જેમ જોને કદી દાઢમાં ચસકા ન આવ્યા હોય તે ગમે તેટલો શુદ્ધિચાળી હોય તોયે તે દુઃખની કલ્પના ન કરી શકે, તેમ જીવનની અનેક બાબતો વિષે છે

આથી આ પ્રુત્તકનુયે વિચારપૂર્વક અને શુદ્ધ જીવનના પ્રયત્નપૂર્વક વાગવા વાચન-

મનન કરવા લક્ષ્યામણ કરું છું. એથી લાભ જ થશે. ધર્મપ્રધોના નિત્ય વાચન અને મનનથી આપણને કાઈ ને કાઈ વિચારવાનો, આચરવાનો અને પચાવવાનો ખોરાક મળ્યા જ કરે છે. જે સાવ સામારિક ભુક્ષિના જેવા લાગતા હોય તેમનામાથે ધાર્મિક વાચનની ટેવ મારી રુચિ નિર્માણ કરે છે, એમનામા વિચારને પ્રેરે છે, તથા એમના અંતઃગતમાને ક્યારેક પણ જગ્યાડી દે છે.

૧૩

જાના, આધ્યાત્મિક પ્રયત્નો વાચકને સાચો ઉપયોગ ન્યારે શ્રેયાર્થો ધર્મમકટમા આવી પડે સારે જ થાય છે. ન્યારે કાઈ વિષયમાં એ પોતાને એવી મૂઝવણભરી સ્થિતિમા આવી પડેલો જુએ કે ત્યાં સુધી એને પોતાનો કર્તવ્યમાર્ગ સ્પષ્ટ અને નિશ્કપળે સ્પષ્ટ ન થાય ત્યાં સુધી એને માટે કશુંયે પગલું ભરવું અશક્ય જ થઈ પડે, અને ધર્મમાર્ગ સ્થિતિમા બીજાને માર્ગ લેવાની એની તૈયારી ન હોય ત્યારે એને ધર્મમકટ જેવું લાગે છે ત્યાં સુધી જીવનના બ્યવહારમાં આવી મૂઝવણ બીજી થઈ નથી ત્યાં સુધી ધર્મપ્રધો ભાવનાપ્રેરક કે વિચારપ્રેરક ભલે થાય, અને એના અર્થો ફરવામા એ ભલે બીજા તર્ક દોડાવે, તથાપિ એને એ પ્રયત્નો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ થઈ શકતો નથી એવો મમય આવી પડે ત્યારે જે પ્રયત્નો મદદથી એ પોતાનો ધર્મ સ્પષ્ટ અને નિશ્કપળે સોધી શકે તે પ્રયત્નો એને જીવનદોરી બને છે એવો ન્યારે અનુભવ થયો હોય છે ત્યારે એને એ પ્રયત્નો

‘શ્રેષ્ઠ વિદ્યા, શ્રેષ્ઠ સાગ, આ છે પવિત્ર ઉત્તમ’ (૯-૨) લાગે છે

વિચારી પુરુષને એવો ધર્મમકટનો પ્રસંગ ક્યારેક પણ આવી જાય છે તેવે પ્રસંગે માર્ગદર્શક થઈ પડે એવા જે કેટલાક પ્રયો જગતમા ગણાવી શકાય એના છે, તેમા ગીતાનું સ્થાન ઘણું ઉચ્ચ છે, અને હિંદુધર્મના અંકગતને બાજરેલાને તો એને બહુમતે પહેલું સ્થાન મળે *

રાસ સંબંધી ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો

મધુસૂદન ચિમનલાલ મોદી, એમ એ, એલએચ બી

રાસ સંબંધી ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો અત્રે આપવાનો પ્રસાદો છે, જોકે રાસ શબ્દની ઉત્પત્તિ અને ગૂઢગતતા તે ક્યાથી આવ્યો તે અંગે મારે કાંઈ કહેવાનું નથી હાલ જેની રીતે તાલ દઈ ગરબા ગવાય છે તેવી જ રીતે ગમ પહેલા ગવાતા હતા, અને તેમાય આધેડ સ્ત્રીઓ અને દારિયા ગમ તો પુગ્ગો પણ ખેલતા હતા, તે નીચેના અવતરણો પરથી મિદ્ધ થશે

એક રાસ આખોય ઉદ્ધોતનસગ્નીની કુવલયમાલ (વિ મ ૮૩૫)મા છે મથની શરૂઆતમા જ તે આવે છે. તે નીચે પ્રમાણે છે

જહા તેળ કેવલિના અરણ્ય પવિસિક્કણ પચ્ચોરસસયાઈ રાસણજ્ઞાનચ્છલેણ મહામોદ ગદિયાઈ
અવિસ્તવિક્કણ દમાએચ્ચરીએ સવોદિયાઈ । અવિ ય,

સવુજ્જહાં કિં ન સુજ્જહાં એતિહાં વિ મા કિંચિ મુજ્જહાં ।

કીરત્ત જ કરિયવ્વય પુણ દુવ્વકઈ ત મરિયમ્મય ॥

इति प्रवच ॥

કસિણકમલદલલોચનચલણેહિતઓ

પીળપિટુલયળકદિયલમાર કિલતઓ ।

તાલચલિલ્લયાવલિરુલ્લયલસરઓ

રાસયમ્મિ જડ લગ્ગહાં સુવત્તીસરયઓ ॥ સવુજ્જહાં ॥

અસુદ્ધસુલમલ રુદિરપવાહિરુરય

મસપિત્તદુગધિ સદ્ધાવવિલીળય ।

મેયમજ્જવસપોપ્પસહદ્ધકરકય

વમ્મમેત્તપદ્ધાચણસુવત્તીસરયથં ॥

સવુજ્જહાં ॥

કમલચદ્ધણીલુપ્પલક્કિતિસમાણય

મૂઢાંહિ ઉવમિજ્જહાં સુવત્તીગય ।

યોવય મિ મળ કથઈ જડ રમણિજ્જય

અસુદ્ધ તુ સવ્વ ત્તિય ઇય પચ્ચસ્થ ॥ સવુજ્જહાં ॥

જાણિરુળ એય ત્તિય એય અસારણ

અસુદ્ધમેત્તરમણ્ણસવકયવાવારણ ।

કામયમ્મિ મા લગ્ગહાં મવસદ્ધકારણ

વિરમ વિરમ મા હિંદહાં મવસારણ ॥ સવુજ્જહાં ॥^૧

આ અવતરણમા પહેલી કડીમા સુવત્તીમાર્થે રામચત્ત કેની રીતે રમતી હતી તેનું ચિત્ર છે આ અવતરણની ઉપયોગિતા ગૂઢરાતી માર્દિતમા બીજી રીતેય છે આ અવતરણ ઐતિહાસિક રીતે જૂનું '૫૬' પણ કહી શકાય

૧ કુવલયમાલનું મ પાદન શ્રી નિત્યવિજય કરે છે, તેના પહેલા કાર્તિકમાં માર્દ વાચવામા આ '૫૬' આવ્યું હતું

હેમચંદ્ર (વિ મં ૧૧૪૫-૧૨૨૯) છદોડનુસાસનના અધ્યાય પમાં 'રામ'નામના
છદનું ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે આપે છે

સુણિવિ વસતિ પુરપોટપુરધિદે રાસુ

સુમરિવિ લલહ હુડ તમસણિ પહિડ નિરાસુ ॥^૧

“વમનમા નગરની ઓઠ પુગ-ધ્રીઓના શમ મુણીને (ચોતાની) પ્રેમનીને ગમી
પધિક તત્ક્ષણ નિગાશ થયો”

જિનદત્તમુનિ (વિ મં ૧૧૩૨-૧૨૧૧) ચર્ચરી નામે અપમરા કાવ્યમાં કી ૧૯મા
'દાડિયાગમ'નો ઉલ્લેખ કરે છે

જહિ રમણિહિ રહમણ કયાદ ન કારિયદ

લડડરાસુ જહિ પુરિહુ મિદિતડ કારિયદ ॥^૨

'દાડિયાગમ'ની પદ્ધતિ જિનદત્તમુનિના મમમમા ધધી ન ૩૯ હોવી નોંધાયે, પ્રચુત
ઉદાહરણમા પુરપોતે દાડિયાગમ એવતા વર્ણવ્યા છે 'જ્યા પુગપતે પણ દાડિયાગમ એવતા
અટકાવાય છે' દીકાકાર ઉમેરે છે કે 'ઓઓની તો પછી વાન ન કયા રહી?'

અહીં ખામ એવ ક્યાં વિના જે કાર્ષ પુગા પ્રાકૃત અને અપમરા માહિત્યમા
મને મળ્યા તે નોંધ્યા છે, અને મને ખાતરી છે કે કાર્ષને 'ગમ' ઉપર વિવેચન કરતુ દ્રવ્ય
તો આ અવતરણો ઉપરોગી થઈ પડશે. ગમ કે ગમદના ખીન અર્થો છદ સાત્ર અને
કાવ્યશાસ્ત્રમા થાય છે, પરંતુ અમે તે અપ્રચુત હોઈ તેમનું વિવેચન અધરિત છે ગમનૃત્યના
ઉદ્ભવેથી ચતુર્માળી, સંગીતરતનાકર, દીપવિજયનાદ્યાદિમા છે, પણ એ નાણીતા હોઈ તેને દાકી
અને ચર્ચો ખોટા વિગતો કરવો ઘટાગત નથી

બે પાદપૂર્તિઓ

નટવરજાસ પ્રભુજાસ બુધ

૧

લણાવતો શિક્ષક ના સ્વ-ખાલને,
હુલમ કાપે ન કદી સ્વ-ખાલને,
ન વંદકેરાં સ્વજનો નિરાંમય,
'પરોપકારાય સતા વિમૂતય' ।

૨

બેરી છયાત પરણી, બદુ મોજ માણી,
પુટ્ટા ગૃહસ્થ વહિયા મુગલીર વાણી:
“હૈ વાનપ્રસ્થ, વિરમ્યું ગન વાસનાથી,
'સૌંદર્ય શું ? લગત શું ? તપ એ જ સાથી.' ”

૧. છદોડનુસાસન (દેવકજ મૂલ્યદે બદાર ખાટલી આવૃત્તિ), પા. ૩૯ (અ)

૨. અવપ્રસન્નકાવ્યવર્તી (અ. પદિન લાવચદ અવવાનસાસ, 'નાવકવાડ ઓરીએન્ટલ સીરીઝ'

હિંદના નવા બંધારણમાં વ્યાપારી રક્ષણનીતિ

‘સેવક’

હિંદને જ્યારે હેક્ષા સુધાગતા હોય આપવામાં આવ્યા હતા, ત્યારે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે દશ વર્ષ પછી એથી પણ વધારે હોય હિંદને આપવામાં આવશે એ હોય હવે આપણને નવા બંધારણરૂપે સાપડવાના છે એ બંધારણને માટે પહેલા માઈમિન કમિશન હિંદ આવ્યું, જેનો મંપૂર્ણ અહેવાલ થયો ત્યાગ્યાદ લગયેલી ત્રણ ગોળમેશ પગિયો અને હિંદની રાજદારી ચળવળ, એ બાબત અત્યારે ઉલ્લેખ કરવો અગ્યાને છે આપણે તો જે નવું બંધારણ હિંદને મળવાનું છે, તેમાં હિંદને માથે જડવામાં આવેલી વ્યાપારી રક્ષણનીતિ વિષે જ ચર્ચા કરશું

હિંદની ગરીબાઈ તો જગમશહૂર છે એ ગરીબાઈના તાગણુ માટે હિંદને પોતાના ઉદ્યોગ ખીલવે, અને તેથી તેના શરારી વીમા તેમજ વહાણવટાને ઉત્તેજન આપવા ધારે, તો તે નવા બંધારણમાં વ્યાપારી રક્ષણની કલમને આધારે ન જ કરી શકે કાગણુ, વ્યાપારી રક્ષણનીતિનો મોટામાં મોટો મુદ્દો એ છે કે બ્રિટિશ વેપારીઓની પેઢીઓને ઘેરો પહોંચાડનારું જે ઘર પછી પગલું હિંદ લેશે, તો પ્રાતિઃ ગવર્નમેંત તેમજ વાઇસરોયના હેતુ પોતાની ખામ સત્તાની રૂએ તે રદ કરી શકશે આ બાબતમાં ગવર્નમેંત કે વાઇસરોયનો નિર્ણય હેવટનો જ ગણાયો હિંદમાં બ્રિટિશ પેઢીઓ, બેંકો, વીમા કંપનીઓ તેમજ વહાણવટાની કંપનીઓ કેટલાય વર્ષો થયા ધૂમી ગઈ છે, તેમને કાઈ પણ મન્નેગોમાં નુકસાન ન જ પહોંચવું જોઈએ એવાં જ વ્યાપારી રક્ષણનીતિનો અર્થ થઈ શકે એ બ્રિટિશ પેઢીઓનો, બેંકોનો, વીમા કંપનીઓનો અને સ્ટીમ કંપનીઓનો ઇતિહાસ જે આપણે તપાસશું, તો આપણને ચોખ્ખું જણાયું કે એમની જેટલી દુરીક હિંદી મર્યાઓ જીવી થઈ છે તેમને બદલામ કરવાના તેમજ તેમને જરૂરમૂળથી ઉબેડી નાખવાના પ્રયાસો કરવામાં એમણે અત્યાર સુધી બિલકુલ પાછી પાની ટીપી નથી આવી મર્યાઓ, જેઓ હિંદના માથેનોએ મજબૂત બની છે અને જેમણે હિંદનું નાણું પરદેશ ધમડી જવામાં અને હિંદને ગરીબ અને પાવમાલ કરવામાં ઘણું જ મોટો ફાળો આપ્યો છે, તેમને અવિનાશી અને અનિચળ રાખવાની વ્યાપારી રક્ષણપદ્ધતિ હિંદ માથે નવા બંધારણમાં લાદવામાં આવનાર છે

ઇ. સ. ૧૮૩૩ના ગવર્નમેંટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટમાં કે અત્યાગના ચાતુ ગવર્નમેંટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટમાં આવી જતની રક્ષણપદ્ધતિનો બિલકુલ ઉલ્લેખ નથી, તો નવા બંધારણમાં એ દાખલ કરવાનો હેતુ શો ? એમ હોઈ શકે કે બ્રિટિશ વેપારી બેંકીઓ હિંદને વધારે મજબૂત રીતે જડવી ? જે એવી જાતનો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે તો બ્રિટિશ સરકાર આપણને ચોખ્ખું કહેશે કે એ રક્ષણનીતિનો અર્થ જ તમે ખોટો કરો છો. બંધારણમાં

અમે સિટિશ પેઢીઓને જે હકો હિંદમાં આપીએ છીએ તેવા જ હકો અમે હિંદી પેઢીઓને અમારા દેશમાં જરૂર જણાતા આપણે એટલે એ વ્યાપારી રક્ષણનીતિ હિંદને ભવિષ્યમાં અમારે લાભ આપે છે તેથી જ દાખલ કરવામાં આવી છે. વર્ષો સુધી હિંદ સિટિશોના આવાંઆવા કચનો ઉપર વિશ્વાસ મૂકતું આવ્યું છે, પણ હિંદનો છેલ્લો પદ્મથી વીમ વર્ષનો અનુભવ હવે એવા કચનો ઉપર વિશ્વાસ મૂકતા અચકાવે છે. આજે પણ સિટિનમાં એવો કાર્પ પણ કાયદો નથી કે જેથી હિંદી પેઢીઓને ત્યાં વેપાર કરવામાં અટકાયત મૂકી શકે તે છતાં આગળીને વેદે ગણાય એટલી પણ હિંદી પેઢીઓ સિટિનમાં હસ્તીમાં રહેવા પામી હોય તો એ ઘણું અગ્નયજ્ઞ જેવું છે સિટિશોની પરદેશી પેઢીઓ તરફનું વર્તન જ એવા પ્રકારનું છે કે સિટિશ પેઢીઓના રક્ષણ માટે એમને કાયદાની જરૂર નથી, અને પરદેશી પેઢીઓની પંજવણી પણ કાયદાની સુગાલમાં નહિ આવતા એવી સીકતથી કરવામાં આવે છે કે એવી પેઢીઓને સિટિશ આડતિયા નીમે જ છૂટકો કાર્પ કહેશે કે આ બધા બિન-પાયાદાર આક્ષેપો છે તો તેવાઓને કહીશું કે મિથિયા સ્ટીમ નેવિગેશન કંપની અને તાતા ઇન્ડસ્ટ્રિયલ બેંકના કાર્યવાહકોનો પૂછો કે એમને ત્યાં કેટલી અને કેવી પંજવણી ચર્પી હતી, અને એ લોકોને પગિણામે ત્યાંનું કામકાજ કેટલું મળતું હતું? આ તો સિટિનની વાત છે પણ ખુદ હિંદમાં જ સિટિશ બેંકો, વીમા કંપનીઓ અને બીજી આયાતનિકામની પેઢીઓ કેવી મુક્તિ અને પ્રયુક્તિઓ વાપરી એમની હરીફ દેશી સંસ્થાઓને કેવી હેગન કરે છે, તે તો એમને અનુભવ હોય તે જ જાણી શકે.

રાજદ્વારી બધાગણના અભ્યાસીઓ કહે છે કે બધાગણનો સૌથી અગત્યનો મુદ્દો એ છે કે જે પ્રજાને માટે એ બધારણ હોય તે પ્રજાને તે માન્ય હોવું જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ તે પ્રજાના લાભનું તે હોવું જોઈએ હવે આપણે મહેજ પૂછશું કે આ બધાગણમાં જે વ્યાપારી રક્ષણનીતિ ધુસારી દેવામાં આવી છે તે હિંદી પ્રજાને લાભની છે કે? નવા બધાગણના હિમાયતીઓ પણ કબૂલ કરે છે કે એ નીતિ હિંદના એકલાના લાભની તો નથી જ પણ એ નીતિના બચાવરૂપે જુદાજુદા કારણો આપવામાં આવે છે મૌઠી પહેલા તો એમ કહેવામાં આવે છે કે નવા બધારણમાં જે વ્યાપાર તેમજ બીજી બાબતોને લગતી આવી રક્ષણનીતિ ન દાખલ કરવામાં આવે, તો એ બધાગણ જે એક અખતરો છે તે ક્ષેત્રમંદ ન ચર્પી શકે બીજું, મહાસભાએ પોતાની અચકાવે અને કાયદાના સવિનય ભગની નીતિ તદ્દન છોડી દીધી નથી, પણ મુક્તતરી ગમી છે અને મહામભા એ દેશની સૌથી અગત્યની રાજદ્વારી મસ્થા હોવાથી આવા રક્ષણની જરૂર છે, કારણ મહાસભા પોતાના બજાથી સિટિનના વેપારને ઘેરો પહોંચાડી શકે છે એ અનુભવથી પુરવાર થયું છે ત્રીજું, મહામભા એ બધાગણનો નાશ કરવા જરૂર પ્રયાસ કરે એવું, મહામભા બધાગણપ્રતિ અળવળથી સિટિન સાથે વાટાઘાટ કરવા તૈયાર નથી પાચ્યું, મહાસભાની આર્થિક, સામાજિક અને રાજદ્વારી નીતિ સિટિનના સુભદ્રીઓને તદ્દન ક્રાંતિકારી લાગે છે છર્ડ, હિંદુસ્તાનમાં મમાજવાદીઓનું જોર વધતું જાય છે, અને તેથી મૂડીદારો અને જમીનદારોને રક્ષણ આપવાની જામ અગત્ય છે આ ઉપરાંત ઘણાં નાનામોટા કારણો આપી એ રક્ષણનીતિનો બચાવ કરવામાં આવે છે. દૂકામાં એમ કહી શકાય કે આ રક્ષણનીતિ એ મહામભાની સત્તાનો પરચો જે છેલ્લા બારતેર વર્ષમાં જણાયો તેવું પરિમામ છે. એ

નીતિનો અચાવ કરનારા બંધારણમાં બંધનોની જે બેડીઓ લાદવામાં આવે છે તે માટે મહામહાને માથે દોષ મૂકે છે જે આપણે એ કબૂલ કરીએ તોપણ એટલું પુરવાર કરવાને પૂરતું છે કે મહાસભા એ હિંદી જનતાની મંરથા છે અને એના આદેશો દેશના હિતને લાભકર્તા છે જે એમ ન હોય તો બ્રિટનને પોતાનો વેપાર હિંદમાં કોયમી ટકાવી રાખવાને બંધારણમાં કલમો શું કામ નાખવી પડે ?

બંધારણ ધંડોગાઓએ વ્યાપારી રક્ષણનીતિ બાબત એવી સુદૂર અને વિવેકી ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો છે કે માધારણ દૃષ્ટિથી વાચી જનારને તો એમાં હિંદના લાભોનું જ રક્ષણ કરવાને એ નીતિના અખત્યાગની જરૂર છે એમ લાગે પણ એ બંધારણ ધંડોગાઓ પોતાના દશવિલા વિચારમાં પ્રામાણિક નથી, એ કહેવું અતિશયોક્તિભરેલું તો નથી જ દાખલા તરીકે, વેપારની રક્ષણનીતિ બાબતમાં કહ્યું છે કે બંને દેશો—બ્રિટન અને હિંદ—વાટાઘાટ કરી સ્વતંત્ર વ્યાપારી મુદ્દિ કરે તો એ બંધારણની રક્ષણનીતિની કલમો એમાંથી કાઢી નાખવામાં આવશે જે એ વાતમાં પ્રામાણિકતા હોય તો હિંદી સરકારે શું કામ બ્રિટન ને હિંદની વ્યાપારી વાટાઘાટ હિંદના વેપારીઓને બાકત રાખીને અને તદ્દન ખાનગી રીતે ચલાવવી જોઈએ ?

એક બાબુથી આપણને કહેવામાં આવે છે કે મહાસભામાં હિંદી જનતાનું પ્રતિનિધિ નથી, અને બીજા બાબુથી મહામહાના નેતાઓના શબ્દોના આધાર ટાકી વ્યાપારી રક્ષણનીતિની જરૂરિયાત છે એમ કહેવામાં આવે છે એટલું તો ચોક્કસ જ છે કે વ્યાપારી રક્ષણનીતિ બ્રિટનના લાભ સાચવવા માટે નવા બંધારણમાં કોઈ પણ રીતે ધુસાડવાની તો હતી જ, પણ મહાસભાના નેતાઓના આર્થિક, સામાજિક અને રાજદ્વારી સિદ્ધાંતોને આકાંક્ષ આગળ ધરીને એ નીતિનો અચાવ કરવા, દેશમાં આંતરિક મતભેદ વધારી મહામહા તરફથી લોકોની મહાનુભૂતિ ઓછી કરવા, પ્રયાસ થઈ રહ્યા છે

દેશના હિતચિંતક દરેકને એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી કે વ્યાપારી રક્ષણનીતિ એ હિંદના ગેરલાભની છે, એટલું જ નહિ પણ બ્રિટનને ધંધુપડતો ફાયદો આપનારી છે.

૧

એકાન્ત આ કૈદતણા ખૂંલે રે
 હૈં ભિંમિઓ અંતર ભિંમિ છે !
 મને દિલે કાવ્ય નવાં ગોઠે છે !
 ને કલ્પના કે' કડીઓ રચે છે !

૨

પરંતુ ક્યાંથી રુચનાઈ લાવવી ?
 શેની વળી લેખિની રે બનાવવી ?
 ક્યાંથી મળે કાગળનીય કાપણી ?
 શેણે લખુ હું મુજ કાવ્યની કડી ?

૩

ઓ ભિંમિઓ સૌ ઉરમાં શમી સહુ !
 મારે દિલે ના કદી ચોગ્ય ભઠ્ઠું !
 હું છું નહિ માનવ, કિન્તુ કેદી—
 મારે વળી શું દિલ ને શી લાગણી ?
 કેદી દિલેના કદી કાવ્ય ભઠ્ઠો.
 ભિંમિ બધી અંતરમાં શમી જળે.

છેલ્લાં થોડાં વર્ષ થયા ખેડૂતોને હિમથી ઘણું જ નુકસાન થવા લાગ્યું છું આખા વર્ષની મહેનતનો તૈયાર કરેલો ખેતીનો પાક એક જ રાતમાં મચળગો નાશ પામે છે ખેતીને જતુએ! અગર તીડથી જેટલું નુકસાન થાય છે, તેનાથી હિમથી અનેકગણું નુકસાન બહોળા વિસ્તારમાં એકસામટું થાય છે એટલે એ ઉપદ્રવ દાળવાનો ઉપાય છે કે કેમ અને હિમ શાથી પડે છે એ કંઈક જાણવું જરૂરનું છે

હા પ્રદેશમાં વારંવાર હિમ પડે છે, પરંતુ ત્યાં એવી જ જાતના પાક તૈયાર કરવામાં આવે છે કે જેથી ઘણું નુકસાન માલૂમ પડતું નથી. હિમનું કારણ ભારે નુકસાન હિંદુસ્તાન અને અમેરિકામાં થાય છે અમેરિકાની અદર બહોળા પાયા ઉપર ખેતી થાય છે એટલે ત્યાં હિમથી બચવાને માટે અનેક પ્રયોગો થાય છે અને ધણીવાર એમાં સફળતા પણ મળે છે. હિંદુસ્તાનમાં હિમ પડવાનો વખત ઘણું કરીને માગશર કે પોષ માસ હોય છે એ માસ દરમ્યાન હવા ઘણું કરીને ઠંડી તો હોય જ છે, પરંતુ કોઈકવાર અતિ ઠંડી હવાનું એવું મેળું આવે છે કે જે હવામાનમાં બચકર દેગ્રા કરી મૂકી ઉષ્ણતા એકદમ ઓછી કરી દે છે. બધા જાણે છે કે બરફનું ઉષ્ણમાન (temperature) શૂન્ય ડિગ્રી (સેન્ટીગ્રેડ) ગણાય છે જે થર્મીમીટરથી તાપ માપવામાં આવે છે તેમાં બરફનું ઉષ્ણમાન ૩૨ ડિગ્રી ગણવામાં આવે છે જે વખતે હિમ પડે છે એ દરમ્યાન હવાની ઉષ્ણતા બરફથી પણ ધણીવાર ઓછી થઈ જાય છે ઘણે ઠેકાણે વાસણોમાં અને ખાખોચિયામાં રાત્રે બરફ જામી જતું ઘણાં જોયું હશે આટલી બધી ઠંડી ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ સહજ પ્રશ્ન થશે.

ઠંડી ઉત્પન્ન કરવાના બે પ્રકાર છે એક તો ઠંડી વસ્તુની લગોલગ બીજી ઠંડી વસ્તુ મૂકીએ તો બન્ને વસ્તુની ઉષ્ણતા એકસરખી થઈ જશે સાધારણ ગરમ વસ્તુ ઠંડી પડશે, જ્યારે ઠંડી વસ્તુ સહેજ ગરમ થશે ઠંડી ઉત્પન્ન કરવાનો બીજો પ્રકાર ખાસ કરીને વાયુને હા કરવામાં વપરાય છે જો વાયુને બધ વાસણમાં રાખીએ અને એકાએક તેમાંના થોડા વાયુ ખેંચી લઈએ, તો એ વાયુની ઉષ્ણતા ઓછી થઈ એ ઠંડો પડી જશે આ જ પ્રયોગ વાયુને પ્રવાહી અને ઘન રૂપમાં લાવવા માટે વપરાય છે વાયુને પ્રવાહી બનાવવા પ્રથમ વાયુને સખત બળ સહે એવા બધ વામણમાં ખૂબ દબાવવાથી બરવામાં આવે છે, પછી તેને એકાએક છુટ્ટું કરી ધણું જ ઓછા દબાવવાળા બીજા વાસણમાં દાખલ કરવામાં આવે છે આમ થવાથી કાબોનિક ગેસ જેવો વાયુ તો ઘન રૂપમાં આવી જાય છે, અને એ જ રીતે હવાને પણ પ્રવાહી બનાવી શકાય છે આમ જો હવાનું દબાવું કોઈ કારણથી એકાએક ઓછું થાય તોપણ ધણી જ ઠંડી ઉત્પન્ન થવા મંભવ છે આ બન્ને ઠંડી થવાનાં કારણોથી હિમ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે એ હવે સમજશે

(૧) ૧૯૩૩નું 'સાહિત્યનું' નોબેલ ઇનામ

૧૯૩૩ના વર્ષનું સાહિત્યનું નોબેલ ઇનામ ઇટલીના પ્રખ્યાત નાટકકાર અને નવલકથાલેખક મિનોર પિન્ડેલોનો મળ્યું છે.

મિનોર લ્વીગી પિન્ડેલોનો જન્મ મિમિલીમાં ગિગોન્ડીની પામેના પ્રદેશમાં એક ગામડામાં થયો હતો. ઓગણીસ વર્ષની વયે એ પહેલવહેલા રોમ ગયા અને ૧૮૯૧ મુધી ત્યાં જ રહ્યા. પછી વિદ્યાભ્યાસ માટે જર્મની ગયો, અને પોતે વિદ્યાપીઠના તત્ત્વજ્ઞાનના ફનાતક થયા ત્યાંજાદ રોમ આવી એમણે ૧૯૨૩ મુધી એક કન્યા હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું. ૧૮૯૬માં એમણે 'મેલ ગિયાકોન્ડા' (*Mai Gioconda*) નામના કાવ્યપ્રવહારનું સાહિત્યરસમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧૮૯૧માં 'પમચુઆ ડ ગી' અને ૧૮૮૫માં 'એલગી રેનન' (*Elegie*) નામે એમનો કાવ્યગ્રંથ બહાર પડ્યો. સિમિલીના એક લેખક લ્વીગી ફ્યુઆનાએ એમને મમમ્મીને એમને વાર્તા લખના કહ્યાં. ૧૮૯૪માં એમની પહેલી નવલકથા 'લેન્ડુમા' બહાર પડી એમાં એમનો ત્રીજ વસ્તુપ્રેમ ખૂબ ઉગ્રરૂપે બહાર પડી આવે છે. ત્યાંજા પછી 'ઇલ દુર્નો' નામની નવલકથા લખી અને ટૂંકી વાર્તાઓ પણ પ્રસિદ્ધ કરી. ૧૯૦૦માં એમની અતિરાપ પ્રખ્યાત નવલકથા, — 'ઇલ દુ ગોરિયા' બહાર પડી એમાં વાત એવી છે કે કોઈ માણસ મરી જવાનો દોષ કરે છે, અને પછી નવે નાગે, નવા જ વાતાવરણમાં, નવેમગ્ધી જીવન શરૂ કરવાના ફોગટ પ્રવાન કરે છે એમણે કળા વિષેના પોતાના વિચારો અને મતનો 'આર્ટ એ સાયન્સ' (*Arte e Scienza*) નામના પુસ્તકના બે ખંડોમાં ૨૦૮ કપાં એ પુસ્તક ૧૯૦૮માં બહાર પડ્યું.

૧૯૧૩માં એમની 'ઇ વેચી એ જિયોવાની' (*I vecchi e i giovani*) નામની નવલકથા પ્રગટ થઈ એમાં એમણે નવા જમાનાના ઇટલીના જીવનનો મુદ્દર ખ્યાલ આપ્યો છે.

પોતાની જાણ વિષે એમણે ૧૯૨૦માં કહ્યું હતું. "જીવન તો બરાબ જેવું છે એમાં દરેક માણસ પોતાની જાનને જીતે છે, અને જ્યાં એને જાણ નથી પડતી કે માણસોને શા માટે આમ આત્મવચના કરતી પડે છે—દરેક માણસ પોતાને માટે વાગેધરીએ જુદીજુદી ભ્રમણા ઉપજાવતા રહી પડે છે જે જે માણસો આ પ્રમાણે આત્મવચના કરી રહ્યા છે એમના પ્રત્યે મારી કળામાં ત્રીજ મમમાવ કપાં હોય છે પણ એ મમમાવની પાછળ માણસને આત્મવચના કરતી પડે એની પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરનાર વિધિની રૂ મનની પણ હોય છે જ."

જીવન પ્રત્યે નેવાની એમની આ નિગરાબરી દૃષ્ટિ પિન્ડેલોના નાટકમાં એમને ખૂબ નેશપૂર્વક રજૂ કરેલી છે જુદાનીમાં તો એમને નાટક પ્રત્યે ઘોરો અજાનબોયે હતો,

પણ ૧૯૧૩માં મિમિલીના નાટકના નિર્દેશકોએ એમની પાસે 'લા મોર્સા' 'La Morsa' નામની એમની એક દૃષ્ટી વાર્તાનું એકાદી નાટકમાં રૂપાંતર કરાવ્યું એમનું પહેલું ત્રિઅક્ષી દ્રશ્યોત્તર નાટક 'એ નાન દોમી' 'Se non così' ૧૯૧૮માં મિલ્લાન ખાતે ભજવાયું હતું

એમના નાટકો માટે પહેલા તો એવી દીકરા થઈ કે એમાં જીવનનું ખરું પ્રતિબિંબ પાડવામાં આવ્યું નથી પણ જાણી જોઈને ગમે તેમ મચરદી નાખવામાં આવ્યું છે પણ પત્નીથી ગમના વિવેચકોએ એમની વિચારધારા અને એમના નાટકોમાં ગદ્યનું માનવજીવનનું દર્શન પાડ્યું એમની વિચારમંડલની દૃષ્ટિમાં આ પ્રમાણે છે 'જીવનમાં વચના વિના ચાલે એમ છે નહિ અને એ વચના મદા કોગટ હોય છે આપણે જોને મન્ય માની ઘર્ષણે છીએ તેના અનેક સ્વરૂપો નજરે ચડે છે અને જવાબ ખાટા હોય છે માણસ પોતાને જોવા ધારે છે તેવા નથી હોતા, પણ એ જુદાજુદા માણસોને જુદેજુદા સ્વરૂપે દેખા કે છે, અને એના આ અનંત સ્વરૂપો એણે પોતે મનમાં દબાવી પોતાની મૂર્તિ કરતા નહન જુદા જ હોય છે એટલે જ જ્યારે નીતિનું દર્પણ એકાએક માટે આવતા લોકો એને દેરા સ્વરૂપમાં જુએ છે તે નજર સામે આવતા ભાવો વિનાશ ઉપશ્ચિત થાય છે'

પિરેન્ડેલોના ઘણાખરા નાટકોમાં દારુનો, શિક્ષકો, વીરીતાળાઓ વગેરે મધ્યમ વર્ગના માણસો જ જોવામાં આવે છે. એમના જીવનની ઝીણીઝીણી મુશ્કેલીઓમાંથી એ માનવજીવનને મહત્વના પગિણાઓ તાગવી કાઢે છે

પિરેન્ડેલોના નાટકોને ઇટલીશરમાં તેમજ જહાગ લોકપ્રિય થતા કચી વાગ નથી લાગી આજ સુધીમાં એમના નાટકોના લગભગ પંદર ભાષાઓમાં અનુવાદ થઈ ગયા છે ૧૯૨૫માં એમણે પોતે જાગ ખાતે ડાહ્યાના ચિત્રેટર રચાયે તેમાં ઇટલી અને બીજા દેશોના નવા નાટકો ભજવાય છે એ જ વચ્ચે એઓ પોતાની નટમંડળી માથે લડન, પેન્ડિંગ, બેમિલ અને જર્મનીના બીજા અદાર ચિત્રેટરોમાં ગયા હતા અને ત્યાં એમણે પોતાના નાટકો ભજવી ખતાવ્યા હતા દરેક દેશણે એમને ઉત્સાહભર્યો આવકાર મળ્યો હતો

નોબેલ ઇનામો

૧૯૩૩ના ઇનામો ગણુના આજ સુધીમાં ૧૯,૭૫૭,૦૦૦ ક્રોનો (સ્વીડનનો ચલણી સિક્કો) એટલે કે ૧,૦૨૭,૦૦૦ પાઉન્ડના ઇનામ અપાયા છે ૧૯૩૩માં વહેંચાયેલા ઇનામોમાંનું દરેક ૯,૪૬૫ પાઉન્ડ હતું

આજ સુધીમાં નીચેના પદો દેજોને આ પ્રમાણે નોબેલ ઇનામ મળ્યું છે
જર્મનીમાં—૪૦, ફ્રાન્સ—૩૬, ગ્રેટબ્રિટન (બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય માથે)—૨૮, અમેરિકા—૧૫, સ્વીડન—૧૭, હોલ્લંડ—૮, ડેનમાર્ક—૭, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ—૬, ઑસ્ટ્રિયા—૬, ઇટલી—૬, બેલ્જિયમ—૪, નોર્વે—૪, સ્પેન—૩, પોલેન્ડ—૨, અને રુશિયા—૧ (આમાં બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં હિન્દુસ્તાનમાં બે જણને નોબેલ ઇનામ મળેલા છે—૧ શ્રી રીન્ડનાથ મહુર, ૨ મર ગમન)

નિપવરાગ ચાગ ઇનામો અપનામાં આવ્યા છે ૧ સાહિત્યનું, ૨ પદ્યવિજ્ઞાનનું, ૩ રસાયણશાસ્ત્રનું, અને ૪ દવાનું

આશરે એક વગ્ગ ઉપર આ હંતામના અર્યાપડ આદરેડ નોખેયની શનવાર્ષિક
જયનિ ઉજવાઈ હતી *

(૨) સિધુઆનિયાનો સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ

અગિયારમી મદીથી પદમી મદી સુધીના પાચએ વર્ષના ગાળા દરમ્યાન સ્થિતી
યુગેપે પોતાના કૈષ્ણ લશ્કરીઓને પરધર્મી સિધુઆનિયા માંમે મોગ્યા માડવા મોકલ્યા ક્યા
જનાય સિધુઆનિયા બાલિકથી કાળા મધુદ સુધી ને વિદ્યારથી મોગ્યા સુધી ચિન્ના
પામનો જ ગયો. રશિયનોને મહેલાઈથી હરાવવામા આવ્યા ને સિધુઆનિયાના ગમગ્યો
રશિયન આગેવાનો માથે લગ્નગંધથી લેડાયા

સિધુઆનિયનો આલુ મંદામથી પશ્ચિમમા જરા નરમ પડ્યા ત્યારે તેમણે રશિયનોને
છેક તારંગે જોડે મેત્રીમંથ સાચો પૂર્વમા ત્યારે ભયરાદ્યો ઘેગયા ત્યારે સિધુઆનિયનોએ
હુઝેડગે માથે દોરની કડી લાંબી સિધુઆનિયનોએ ચગીમખાનની યુરોપ છનવાની અનન
તુષ્ટા ધૂળભેગી કરી નાખી તેની જ રીતે યુરોપના તારંગ ગત્ત્ય મોદડન હોડને આપુ હગવી
પાયામાંથી હચમચાવી નાખ્યુ

સિધુઆનિયા પ્રદેશોનો વિસ્તાર વધવાથી વિદેશી અમર માટે માર્ગ મોકળો થયો પ્રથમ
આપણે પ્રગનિમાન પશ્ચિમના મંથમા આવ્યા ત્યારે સિધુઆનિયનો પૂર્વમા રોકાઈ ગયા હતા

સિધુઆનિયન કાયદો ને ગજલાખા રશિયન હતી પાશ્ચિમાત્મ આચારવિચારો લેટિન-
હાગ ગતો હતા સિધુઆનિયન લાખા લઘુમતીની લાખા તરીકે સિધુઆનિયન સામાન્યમા
મહત્વનુ ધ્યાન પ્રાપ્ત કરી શકી નહોતી

પદમી મદીની શરૂઆતમા પોલડ ધણી જ મુરદેલીમા આવી પડ્યું. એટલે તેણે
પરધર્મી સિધુઆનિયા માથે મનુષ્ય બાધે સિધુઆનિયન ગમ્મ યોગાઈગા પોલીશ ગણી
યાન્વિગાને પડ્યો ને બન્ને આત્રાન્ત્રો અગત મળે લેડાયા તારંગ ને રશિયનો આવેના
તેમના સપુત્ર લશ્કરને દોરી મદાન રિતૌનમે ટેનનમર્ગે આગળ હુઝેડરોને કાતીય માગ માર્યો
એ પગજયથી તેઓ કદી પણ ઊંચા આવી શક્યા નહિ. પોલેડ આવેના અન્ય પડી
સિધુઆનિયન ગમગ્યોએ પ્રગ્નતા મોટા ભાગને સ્થિતીધર્મ અગીકાર કરાવ્યો ત્યારથી
સ્થિતીધર્મ ગાજધર્મ મનાયો. પરતુ પ્રજા તો મંદાઓ સુધી જે ધર્મ માટે લડ્યા હતા ને
જે માટે મંદાઓથી લય કેળવ્યો હતો તેથી સત્તરીક બની છેડ મતગમી મદી સુધી ગાડ
જગલમા જઈને પગ અન્નિપૂર્ન કરતા ગદા ધીમેધીમે એ અનધની મડામાં મગજ
બની સિધુઆનિયા પોલેડ બેથુ ભગી ગયુ ટુડ મુન્નમા જ પોલેડમાંથી 'વેમવે'ની
યોજના દાખલ થઈ ને પ્રગ્નને ગામડામાં ગ્દેસાની ફજ પાડવામાં આવી સિધુઆનિયન
લોનીનાળી પન્ન નવા પ્રચરની મોડગ્યાની માગા પોચને બંને પોલીશ બની ગી (ધર્મ-
મન્નિ) અર્થે પન્ન ગામડાઓ પર ભારે કર નાખીને તેમજ જૂના મિન્દિસાનેની આડે
આવી જૂનામ મુન્નગવા માડગો લનનમા અર્થમા કે ગજામાં પોચ બાળા વપરાસ લાવી

સિંધુઆનિયન નામનો પગધર્મી લેખી અદિષ્ટાગ પોકાગવામા આવ્યો એનું નામોનિશાન જૂમી નાખવા પ્રયત્નો આદરવા.

પોલેડ માથેના મળધ મામે તેમજ નવા ગળ્યતર ને તેના ગુલામી નવા તપ મામે વિધિયનોએ સખત ઝુએશ ઉઠાવી પરતુ ચાલુ મચામોથી તેઓ કટાળી ગયા હતા, આગેવાન-વિહોણા બની ગયા હતા, પોલ-સિંધુઆનિયન કોઝેસોમા તેમને છેતરીને ભગવામા આવ્યા હતા એટલે તેઓ શાંતિમય જીવન ગાળવા પોતાના વતન તરફ વળ્યા ગાજડાગભાગમા માથુ મારવાનું સદત મકી દીધું દુઃખ મમયમા જ એનું પરિણામ ફક્ત યયુ પોલેડ આગિદ્રયા, જર્મની ને રશિયાએ વહેંચી લીધું

અગાઉની ને ઓગણીસમી મદીમા કેટલીયે વાર પોલ ને સિંધુઆનિયનોએ રગિયન જૂમરી ફગાવી દેવા પ્રયત્નો આપ્યા પરતુ તેમનું કાર્ક વળ્યું નહિ

એ બળવાનું વેગ લેવાનો ગશિયનોએ નિર્ણય કર્યો ને અંધાધૂંધીનો કારમો કાળ પ્રવર્ત્યો સિંધુઆનિયા નામ જૂમાઈ ગયું એમની લાપા ભાગ્યવવાની બધી યર્ષ એ શીખાતી નહિ તેમ જોલાતી પણ નહિ એ વેળા સિંધુઆનિયન લાપામા માત્ર ધાર્મિક પુસ્તકો જ હતા, છતાં તેમને ગેરકાયદેમર ગણવામા આવ્યા સિંધુઆનિયનોને સિંધુઆનિયામા પણ શિક્ષકો, વકીલો કે સરકારી નોડરો બનવાની પરવાનગી આપવામા આવી નહિ કેથોલિક પુરોહિતોનું જોર જમ્યું દરેક સિંધુઆનિયન વસ્તુને એ લોકો ધિક્કારતા બધું જ પોલ લાપામા જ ઉપદેશવામા આવતું પરતુ શ્રોતાઓ પોલ લાપા બિલકુલ સમજતા જ નહિ

આમ સિંધુઆનિયન પ્રજા પૃથ્વીના પટ પરથી ધોવાઈ ગઈ હોય તેમ લાગ્યું પરતુ ગમ્ખના ગજ નીચે પણ હજી જલત ગિનગારી બાકી હતી છેલ્લો અગાર હજીયે ત્યા તગતગતો હતો

પમાગ થતા વીરત્વના છેલ્લા મોજાઓએ કેટલાક પોરજા ડચુઓનિલેઈટીંગ ને રેઝા જેવા સિંધુઆનિયન પુત્રોને ગ્રેગ્રા પાઈ ને તેમણે સિંધુઆનિયાના જૂતકાળમા ને સિંધુઆનિયન મન્કૃતિમાથી ગ્રેગ્રા પામત્રા નિર્ણય કર્યો ગીથે, લેમીંગ, કેન્ટ, મીડવીટક ને બીજા લાપાગાસ્ત્રીઓને સિંધુઆનિયન વસ્તુ ને અધ્યાત્મમા સુવર્ણાગાર સાપડયા છે ઝીમ્સે સિંધુઆનિયન દેવકથાઓનો એક વિખ્યાત સમૂહ ગહાર પાડયો છે એડમ મીડવીટકે 'લીલા ઓઝોઝીઝના મોજા' ગાણ છે 'સિંધુઆનિયા અમારી માતૃભૂમિ છે, તારા વિયોગથી જ અમે તારુ માથુ મૂલ્ય બાકી શક્યા છીએ' પરતુ એણે પોલ લાપામા લખ્યું કેન્ટે જર્મનમા લખ્યું દોસ્તોયેવકી ને સોલોવયેવે ગશિયનમા લખ્યું

છૂટા પડી ગયેલા સિંધુઆનિયનોની રાષ્ટ્રભાવના આથી પ્રતિષ્ઠિ યર્ષ, સિંધુઆનિયન ગણાવવામા બિલકુલ શરમ નથી એમ તેમને લાગવા માડ્યું પરતુ ગશિયન પગ નીચે એ મગ્જુતોલ ફશા બોગવતું એમા નવજીવન સચાર યર્ષ શરૂએ એમ કેઈ માની શકતું નહિ

પરતુ એ નવમુયેઈય નજીક હતો, સિંધુઆનિયાના જર્મન વિભાગમા ઊપાના અજવાળા હવાયા સિંધુઆનિયનોને નિદ્રાસુક્રત કરવા એક સિંધુઆનિયન ભાગિડ ચાલુ ગયું યોગ જ મમયમા બીજા વનુ પયો પ્રગટ થવા લાગ્યા ને આ ગેરકાયદેમર બડખોર માહિત્યને વદગનાર દગરો સિંધુઆનિયનોને દેહાન, દેશપારી કે જ્ઞેષ દેતા ગશિયનોને ધણું જ વમમ્ પડી ગયું સિંધુઆનિયન પ્રજા ગતત્ર સિંધુઆનિયાનું સૂચક ચિહ્ન બની ગયો દેહાત ને દેશપારીના કડક દુકમો હતા એના પ્રનગન ને પ્રચાર ચાલુ જ રહ્યા, આ અગમાન વિગ્રહમાં

રશિયન સામ્રાજ્યની ગામે થના સિયુઆનિયનોએ પોતાના હન્નરો ધીરુપુરોને જેલ, દેશપારી, કે દેહાત હાગ ગુમાવ્યા ઘણાય ઇંગ્લડ, અમેરિકા, ષાઝીલ, દક્ષિણ આફ્રિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા જેવા ઉદાર દેશોમા ભાગી ગયા આમ મૂળ સિયુઆનિયા કરતા વચ્ચીનો મોટો ભાગ પરદેશમા જઈ વચ્ચો.

ગિયાને અપૂર્ણ પગજીવ મળ્યો મમાધાનીની વાત આવી સિયુઆનિયન થયો રશિયન લિપિમા ૩૩૩ રશિયન રીતે જાપવા જૂટ આપવામા આવી પરંતુ કેથોલિક ચર્ચ ધર્મધનાથી ભડકયુ એણે સક્રામને ટેકા આપ્યો ને જાપેલ રશિયન પુત્રકોનો બહિષ્કાર પોઝાયો

એવામા એ ગગભૂમિ પર કવિઓ ફૂટી નીડળ્યા મટાઝદામ, કુદીર્ડ, મેંગેનીમ જેવાના કાવ્યોએ સિયુઆનિયન નવજીવન પર કરી વળતી રાજ્ય ઉગાડી મુશીને ગળ્યા દાતાનજ પ્રગટાવી મૂકયો

ઈન્વી મન ૧૯૦૫ની રશિયન રાજ્યક્રાંતિમાં જાગે વધારે છૂટજાટો મૂકવી પડી એ વેળાએ વિલનીયમમા મળેલી મહાન સિયુઆનિયન ગાંધીય મહામલાએ સિયુઆનિયન સ્વાતંત્ર્યનો પડકાર કર્યો પરંતુ રશિયન હુમાનો પરાજય થયો સિયુઆનિયન સ્વાતંત્ર્યના પ્રશ્ન પર દમદારીનો અધકાર પુન કરી વળ્યો

મહાન જગતયુદ્ધતુ લોહીતરસયુ નાટક સિયુઆનિયાની ગગભૂમિ પર ભજવાતુ. એ ચાર વર્ષના ગાળા પછી ત્યા ભાગ્યે જ એક ઘર કે એક કુટુંબ એવું રહ્યું હશે કે જેણે કાંઈ ને કાંઈ ભોગ ન આપ્યો હોય.

સમકૃતિમય જગતના વિજેતાઓએ સિયુઆનિયા હસ્તગત કર્યું એવી ફૂગતાથી તેમણે એ પ્રદેશ પર પોતાનો કોગડો ચલાવ્યો કે જગલીમા જગલી જતો પણ એવો જુલમ નહિ વગતાની ગકતી હોય એમના જુલમ આગળ જાગના જુલમો નકામ' અરપણા જેવા લાગતા. નિર્દોષ સ્ત્રી બાલકોને ફેરળ કીડા ખાતર માગપીટ કરતા, ભૂટતા ને પ્રાણુ લઈ લેતા પણ એ આક્રમણકારો શાત પડતા નહિ મૃત સ્ત્રીદેહો માથે ગમેભાગ કરતા પણ અચકતા નહિ. ઈન્વી મન ૧૯૧૫થી ૧૯૧૮ સુધીનો સિયુઆનિયાનો આ કાળો કારમો ઇતિહાસ છે.

પરંતુ ઈસ્વી મન ૧૯૧૮મા આ હમનસીબ દેશમા પણ સેનાનો સૂજ જાગ્યો શાંતિ ચર્ચ પ્રમુખ વિલમનના હદેગ મુજબ પરાજિત પ્રજાઓને આ જુદમી આક્રમણકારોના પગનાથી મુક્તિ મળી થોડાક સિયુઆનિયન મોટેરા, સ્ત્રીઓ ને યુદ્ધમા ધવાયલા પાટનગર વિલનિયમમાં ભેગા મળ્યા ઈન્વી મન ૧૯૧૮ના ફેબ્રુઆરીની ૧૬મી તારીએ સિયુઆનિયાના સ્વાતંત્ર્યની મહાધોપણુ કરી

આ નવા સિયુઆનિયાએ સિયુઆનિયન સ્વાતંત્ર્ય ભોગવવાનો હર્ષગોકભરી કાર્યવાદીની શરૂઆત કરી

જર્મનોએ સિયુઆનિયન તખ્ત પર પોતાનો ગજની બેમાડવા બાજુ ગોકરી

જર્મનોની પાછળ મમાજવાદીઓ સિયુઆનિયામા ઊભગયા જગતક્રાંતિ પશ્ચિમમાં પ્રમાગવા તેઓ મોખરે આવ્યા પહેલુ સિયુઆનિયન લગ્નર બાગચોદ વર્ષના બાવક-બાલિકાઓનું અનેકુ હતું તેમણે એ અગ્નિશિખાઓની ગામે માથુ ઝાકયુ. જર્મનોને ભગાડવા ને ગમાજવાદીઓને ધૂમવા ન દેવા તેમણે ડગ ડગી જાગના લગ્નરમાંથી યુદ્ધકેદીઓ પાછા ફર્યા એટલે આ કાર્યમા મકડા રાહન મળી. થોડા જ વખતમા સિયુઆનિયાએ મોરિંપેટ

રશિયા સાથે સુલેહ કરી આ તક માધી જર્મન ને રશિયન ગાજસતાના એક લશ્કરી વિભાગે વ્યાલિટક ગાજસોમા અડો જમાવ્યો. ગ્વાનિક મગકાગી પરવા કર્યા મિવામ તેમજ પોતાનું જોગ આજમાવ્યુ જોવામા જર્મનીના પગમાથી છુટકા પોલેડે પશુ પોતાનુ માનાવ્યુ ઘડવા પ્રયત્ન આજમ્યો જર્મની કે રશિયાની માથે પોતે ન બેજાઈ જાય ને માટે જ આ તકદારી હતી લિયુઆનિયા ને લટાવિયાને જૂતગજને દિગામે ભરખી જવાની તેમની દાનત હતી. ફરી લિયુઆનિયનોને જે દાવાનજ વચ્ચે ઝમૂમતુ પડ્યુ લિયુઆનિયનોએ પોલોને હગવ્યા સુવાઈઝાઈ આગળ મધિ થઈ, પોલેડે લિયુઆનિયન પ્રદેશનો સ્વીકાર કર્યો પછી લિયુઆનિયનોએ પેલા ગાજસાહી જલમગામે મામે પોતાના શસ્ત્રો ઉગામ્યા લીગ ઓફ નેશન્સ વચ્ચે ન પડી હોત તો એમને માફ નાખ્યુ પણ ફરી દીધા હોત

એક જ અડવાડિયા પછી પોલેડે ફરી લિયુઆનિયા પર હુમલો કર્યો એના પાટનગર વિલનિયસને કબજે કર્યું લિયુઆનિયાનો મોટા ભાગ પણ હસ્તગત કર્યો પોલેડની મધ્ય મગકારે આ હુમલાની જવાબદારી નકારી બળવાખોર સેનાપતિ એલિગોગ્રાએ જનજવાબદારીથી એ કાર્ય કર્યું હતુ એમ જાહેરાત કરી વધારે લોહી રેડાય તે પહેલા ગાજૂમર ને હેગની આંતરરાષ્ટ્રીય મહા વચ્ચે પડી તેમજ લિયુઆનિયન હક્કો કબૂલ રાખ્યા પોલેડની મધ્યમથ સરકારે પણ આ પ્રશ્નનો શાંતિથી નિવેડા આપવાનું વચન આપ્યુ પરંતુ પોલ લોકોએ હુમલા ચાલુ રાખ્યા લોઈ કર્ઝન, હીમાન્ગ ને ખીન્ગ સભ્યો જનિવામા પોતાની નવી યોજનાઓ કરતા રહ્યા કલેઈપીડાની પણ એ જ દશા થઈ લિયુઆનિયાનુ એ એક જ બદર હતું વસંદમતા હગર મુજબ તેને જર્મનીથી છુટ પાડી લિયુઆનિયાને આપવામાં આવ્યું હતું. રાષ્ટ્રમંદની પોલેડ તરફની એકતરફી મનોવૃત્તિ લિયુઆનિયનોને જાણીની હતી એટલે લિયુઆનિયન યુવાનોએ એલિગોગ્રાનુ જ અતુકગણ કર્યું મધ્યમથ લિયુઆનિયન મરકારની તેઓએ પરવાનગી પણ લીધી નહિ ને ફ્રેચ નૌકસૈન્યને હાકી કાઢ્યુ.

પરંતુ પુરાણુ લિયુઆનિયન પાટનગર વિલનિયસ ને મૂળ લિયુઆનિયાનો એક તૃતિયાશ ભાગ હજી પણ પોલ ઝૂમરીમા સડે છે પોલ લોકો તેમને લિયુઆનિયન મીટાઈ દેવા માગે છે લિયુઆનિયન શાળાઓ કે લિયુઆનિયન ભાષા પણ ચલાવવાની મનાઈ છે.

લિયુઆનિયા છેલ્લા બાર વર્ષથી આની વિરુદ્ધ પોકાગ ઉઠાવી ગયુ છે. પોલેડનો તેણે બહિષ્કાર કર્યો છે હજી પણ જાણે મંદ્રામ ચાલુ જ છે

જગતયુદ્ધ પૂરુ થયા પછી, ધ્વની મન વહરરમા પહેલી લિયુઆનિયન પાકાંમેન્ટે લિયુઆનિયાને પ્રજાગત્તાક જાહેર કર્યું ખેડૂતોના દર્શિબિદુથી રાજતત્ર ધણે એમ ઘોષણા ધધ.

બધાનો મમૂલો નાશ થયો હતો. લેલો બિનજવાબદાર બની ગયા હતા. અનેક આક્રમણકારોથી લુટાઈ ચુક્યા હતા એટલે રચનાત્મક કાર્યક્રમના પહેલા પગલા ધણાં જ કપરા હતા. યુદ્ધના પરિણામે પણ એ પ્રદેશને નવી જ રીતે ઊમે કવવાની તક આપી હવે તેનુ બધાગણ ગામડાને બદલે ખેતરોનું ધણું ખેતીના સુધાગ દાખલ થયા અને જાને ખેડનારને જ જમીનો આપવામા આવી અર્ધાંચીન આરોગ્યપદ્ધતિએ જૂના ગીચ ગામડાને બદલે નવા મવડવાળા મકાનો ઊભા થયાં

અનાજની નિકાશ કરનાર દેશો માથે હરીફાઈ ફરી ન શકવાથી મગકારે રાષ્ટ્રીય મધ્યમથ કેન્દ્રી ઊભા કર્યા કાસા માલનો ત્યા તૈયાગ માલ બનાવવામાં આવેલો લડાઈ પટેલા અનાજ ને લોકકુ પરદેશ મગાવવામા આવતું તેને બદલ તૈયાર માવની નિકાશ થવા માડી.

કેળવણી ફગનિયાત કરવામા આવી. માખમિક શાળાઓ ને ખામ શાળાઓ ઉઘાડવામા

આવી. ખેતી, સુધારકામ, તથા બીજી કાગીગીરીઓ શિખવવામાં આવી મર્મ કેળવણી મફત અપાતી. ગરીબ પણ બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીઓને મરકાગી ખર્ચે પોતાની કેળવણી પૂરી કરવા પહેલે મોકલવા માડવા વિદ્યાર્થીક ને અખાડામાં ૪૦ ટકા વિદ્યાર્થીઓને મફત ગણવામાં આવતા ને ૨૦ ટકાને શિષ્યવૃત્તિઓ અપાતી

કેળવણીની આખીયે ચેલ્વતામાં ચૂટણીને રચાન હતુ ચોગ વિદ્યાર્થીઓને જ આગળ લાવવા ઉત્તેજન અપાય છે તે ગોધખોળ માટે પણ પૂરતી મગવડની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે

શિષ્યઆનિયનો પોતાની પરિસ્થિતિથી મધુર્ણ માહિતગાર છે પોતાના ગુમાવેલા હક્કો માટે હજુ તેમની લડાઈ ચાલુ જ છે પરંતુ મગીમાં જરૂરિયાતો દેગજીવુઓને મુક્તિ અપાવવાના તેમના પ્રયત્નો હજુ થબી ગયા નથી શસ્ત્રથી નહિ તો બુદ્ધિથી પણ પુગાળા પાટનગર વિદ્યાનિયમને મર કરવાની વાત શિષ્યઆનિયનો હજુ વિમર્શ નથી

મરકૂતિના ખમનામાંથી બધુ માગી લેનાર તેઓ માત્ર શિખારી નથી પેતાનો શિક્ષો આપવા પણ તેઓ તૈયાર છે મરકૂતિ પિસાગે તેઓ મરનાર ખિલવવા મથે છે ને તેથી જ તેઓ બીજા બાલ્ટિક ગણો કરતા જુદા પડે છે *

રંગભૂમિકાનાં દંડાલ

(૩) અવનવી રંગભૂમિ

ચોગ સમય ઉપર લડનમાં આધુનિક ગ્યાપત્ય પરિપદ મળી હતી તેમાં પોલોન્ડા પ્રતિનિધિ તરીકે દેલેના અને ઝીમન ગિરકરા આવ્યા હતા એમણે ચોર્ગોમાં બધાવાના સાધમથદોનિયમ ચિયેટરનો નકશો તૈયાર કરેલો છે એની ગમજૂતીમાં એમણે લખ્યુ છે

આ રંગભૂવન (ચિયેટર)નો હેતુ પ્રેક્ષાને પણ નાટકના કાર્યમાં ભેગવવાનો છે એટલે ખામ રંગમય (સ્ટેઈજ) જેનુ કર્મ રાખ્યુ જ નથી આખા ભોયતળિયાને મરખા ભાગોમાં (૨ મિટર x ૬૦ મિટર) વહેચી નાખ્યુ છે આ પટાઓ જ્યાં જોઈએ ત્યારે લીધાનીયા કરી લઈ શકાય છે દરેક નાટકના કાર્યને અનુકૂળ થઈ પડે એ રીતે રંગભૂમિની કમવાર ફેટલીક જગ્યાઓ નક્કી કરવામાં આવે છે. આને લીધે દરેક નાટક વખતે પ્રેક્ષકો બગાળ જોઈ શકે એ રીતે બેસવાની ખુરશીઓ જુદી જુદી રીતે ગોઠવવી પડે છે પડેલો તો છે જ નહિ, એનુ કામ પ્રકાશ કરવામાં આવે છે પ્રેક્ષકો અને નટા મેળમેળ થાય છે એના બે લાગ છે (૧) નટાની સાથે ગીધા મળધમાં હોવાને લીધે પ્રેક્ષકોમાં પણ એક જાતનુ ચેતન પેા થાય છે પ્રેક્ષકવર્ગ પણ નાટકના કાર્યમાં લાગ લે છે; (૨) પ્રેક્ષક સાથે મળધમાં આવવાથી નટમાં પણ નવુ ચેતન આવે છે તે આપણી કદિમત રંગભૂમિનુ બોળિયુ ઉનાગી ખખેગી નાખે છે તે માત્ર માત્રે બેઠેલાઓ પ્રતેજ અભિનય નથી કરેલો પણ પોતાના આખા શરીરથી અભિનય કરતો થાય છે

જે નાટકમાં એક પડી એક મરકાવેલા અથવા એકીમાથે બજવાના દરમો આવતા હોય તેને માટે આ ચિયેટર ખૂબ અનુકૂળ પડે છે જેમકે 'બોરન' એમાં ૪૦ દરમો છે એમાંના ફેટલાંક તો એકીમાથે લગવવામાં આવ્યા હતા. આખુ નાટક હોલ કવામાં પૂરુ થઈ ગયુ હતુ

ચિયેટરના સુધારામાં હવેનુ પગલુ એ હશે કે આખા પ્રેક્ષકવર્ગને પણ કાર્યમાં પ્રતન કરવામાં આવશે

['ડિઝાઈન ફોર હુડે ']

* 'The Modern Review'. August, 1934. 'Lithuania's Apeleor Fight for Freedom', by A. Poska.

‘સ્વૈરવિહારી’

ફોટોગ્રાફ પાડવા વિશે

મને નવાઈ લાગે છે, આ વિષય ઉપર કેમ કોઈએ નથી લખ્યું!—હા, શ્રી સુદર્ભે (ગુજરાતી બોડીંગીશી એક નિયમ કર્યો કે વ્યવજનાન્ત તત્ત્વ નામોને ખોડા મટાડવા, જેમકે જગતનુ જગત લખવું એટલે ગુજરાતી નામોમાં વ્યવજનાન્ત નામ ફક્ત મુંદરમ જ રહ્યું અને એ તે તત્ત્વમ છે કે તદ્ભવ ? તેના રૂપો શા પ્રમાણે કરવા ? આ તખ્તમવાળાઓ કોઈને સુખે વ્યાકરણ નહિ કરવા દે !) ‘બાતો ફોટોગ્રાફ’ ઉપર લખ્યું છે તે હું ગાણુ છું, પણ ત્યાં તો ફોટો ન પડાવવાની વાત આવે છે, પડાવવાની નથી આવતી ! દુનિયામાં બધા વિશે લખાય છે, ખાવા વિશે, રમવા વિશે, રીનલાત વિશે, પગલુવા વિશે, લડવા વિશે, એમ અનેક બાબતો વિશે લખાય છે, અને ફોટોગ્રાફ વિશે કેમ કોઈ નથી લખાતું ? દુનિયામાં પરણવાનું કે લડવાનું એક કે બહુબહુ તો બેચાર વાગ થાય, પણ ફોટોગ્રાફ પડાવવાનું જીવનમાં કદી ન થાય તેવા તો કોઈકે જ હશે ! સાધારણ માણસને પણ જીવનમાં બારેકવાર તો ફોટોગ્રાફ પડાવવાનો આવતો હશે ! તેમાં પણ બીજી બધી બાબતો કરતા ફોટોગ્રાફ પડાવવાની બાબત જુદી પડે છે તમારે પરણવું ન હોય કે લડવું ન હોય, તો બેન્નેથી મુક્ત રહી શકો છો. પણ તમારે ફોટો પડાવવો ન હોય તો તેથી બચી શકાતું નથી તેનો મુખ્ય દાખલો બેવો હોય તો મહાત્મા ગાંધી પોતે છે પોતે ફોટોગ્રાફ પડાવવા નથી ઇચ્છતા અને તેમના જ ફોટો દેશમાં કંઈ હનરો પડતા હશે !

મહાત્મા ગાંધી શબ્દ લખતા એક વિચાર આવે છે આજ સુધી ઘણા સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતાપ્રિય માણસો કહેતા કે આ આપણા જ જેવા કોઈ માણસને મહાત્મા કહેવાની પુરાણી રીત વીમમી સદીમાં ક્યાંથી આવી ? કોમ્યુનિસ્ટો તેમને કોમરેડ કે બાઈબલ * ગાંધી

* અહોહોહો ! દિંદમા તે શું નથી ? કોમ્યુનિસ્ટોએ બધાને કોમરેડ એટલે બાઈબલ કહેવાની રીત કાઢી તે ધણને નવી લાગતી હશે ! પણ કાકરડાઓમાં બાઈબલ શબ્દ વાપરવાનો વૂનો વિવાદ છે—એટલે સુધી કે કાકરડાનું બીજું નામ બાઈબલ છે !

કહેવું પડે કરે કોમ્યુનિસ્ટ ન હોય તેવા અગ્રેજ લાજેલા તેમને મિસ્ટર ગાંધી કહેવું પડે કરે ? પણ હમણા મદાત્માજીએ હાથ ધરેલ આભોદ્યાયોજના ગાંધી મદાત્માજીની પોલિટિકલ યોજનાનો ગૃહ હેતુ સમજાવવા જે મરકારી ગાદી બદલ પડી છે, —એ યાદી મરકારને ત્યાંથી ચોરાઈને બદલ પડી છે એ જ મદાત્માજીનું પોલિટિકલ પક્ષ માનિત કરવાને પૂરતું નથી ? એ દલીલ કેમ કોઈએ ન કરી ? —તેમા મદાત્માજી શબ્દ વપરાયો છે એટલે હવે તે વાપરવામાં વાધો નથી

પણ હું તો ફોટોગ્રાફની વાત કરતા હતો મને લાગે છે કે ફોટોગ્રાફીના માધ્યમોમાં બેત્રણ મોટા અગત્યના સુધારા થવાની જરૂર છે

આ સુધારા કરવાની ખામ જરૂર એટલા માટે છે કે એક ગાર્વિક માન્યતા એવી છે કે ફોટોગ્રાફમાં મોટું હમણે જ હોવું જોઈએ હવે દુનિયાની ઘણી માન્યતાઓની પેરે આ માન્યતાની નીચે શી મમજાવ ગેદેલી છે તે મને મમજાવતું નથી શું એમ માનવું કે માણુમનું હસતું સ્વરૂપ એ જ એવું મૌથી માણુ સ્વરૂપ છે ? તો પ્રશ્ન થાય છે કે સાચું સ્વરૂપ એટલું શું ? સામાન્ય રીતે એમ મનાય કે જે મૌથી વધારે દૃઢ તે મૌથી માણુ સ્વરૂપ. તો તો માણુસ ઊંચતો હોય ત્યારે જ તેનો ફોટો પાડવા જોઈએ, ટાંગણું માણુમ બંધી કિયામ ઊંચતાની કિયા જ મૌથી વધારે લાભો વખત કરે છે તમે કદાચ કહેવાને લગાશો કે હા એટલા માટે જ ઘણીવાર ‘ઊંચતી ખૂબસૂરત’ (sleeping beauty) ના ચિત્રો વખણાય છે પણ એ બગાળ નથી અહીં ચિત્રોની વાત નથી, ફોટોગ્રાફની વાત છે કોઈ ઊંચતાનો ફોટો લઈ સુધી જોયો કે સાબળ્યો નથી અને તમે ફોટોગ્રાફને ત્યાં જઈને ઊંચવા માટે કે જે ફોટોગ્રાફરને બોલાવીને ઊંચવું શરૂ કરે એ જાને અગત્ય છે એમ કરવું જ હોય તો મીનમાં જેમ અફીજની હોટલોમાં માણુમને સવાની મગરડ હોય છે, તેમ ફોટોગ્રાફર પણ સાથે સાથે અફીજની હોટલ ગાંધી પડે અને કંમેરા સીટિંગ તરફ અધ્ધર ક્યાં ગાંધી પડે પણ એમ બધું યાં છતાં પણ ‘ઊંચતી ખૂબસૂરત’ જેવો ફોટો પડે એ અશક્ય છે ખરી ઊંચતા માણુમની આકૃતિ એવી હોતી જ નથી એક આખી ગત ઊંચતા માણુમની આકૃતિએ જોયા કરે તો ફરી ‘ઊંચતી ખૂબસૂરત’નું તમે નામ નહિ કે ઊંચતા આપજો દોરેલી આકૃતિએ આપજો જોઈ મંડા નથી એ મારું જ છે, બધા માણુમે લગભગ સાથે જ સૂએ છે ને સાથે જ ડાકે છે ને એથી પણ મારું છે અને સતી રખતે આપણા શરીરની આકૃતિઓની કેળાઓ ઠાવ્યા—જુમરા આપજો જોતીએ છીએ તે એથી પણ મારું છે મોટા ડાકતુ એ મારું કે નહિ તે મજબી ધણાએ લખ્યું છે પણ મોટા ઊંચતા માટે મૌથી મોટો ત્રાસ આ મૌથી જ છે કે મોટો ઊંચતા માણુમ બિંધતા શરીરની આકૃતિ જીવંતે બતાવે છે આઈવર મેડે છે કે પ્રશ્ન માણુમને પોતાની આકૃતિનો ધડકો એનો અર્થ એવો થાય છે કે અહાં પ્રાપ્તિમાં માન માણુમ જ દરાર આલે છે પ્રશ્નને ન માનના હો તો પ્રમાણુગ્રામની લગામાં કહેવા કે પ્રાપ્તિમાં શરીરના બે હેઠામથી પચાસ થી લાખમાં લખી લીધી માન માણુમના મંદમમાં જ જમીનને ઘટપૂરે બની ગયે છે, બીજા કોઈ પ્રાપ્તિમાં નહિ તમે કહે કે નિવાર ? પણ નિવારના શરીરની લાખમાં લાખી લીધી તે જિંદગી દોષ ત્યારે જમીનને ઘટપૂરે નહિ જાને જમીન સાથે તે લગભગ માડ અંચેનો પૂરેલા કરશે આ ઘટપૂરે, જે માણુમનું રિશિલ

(આને લીધે જ માણસે ખૂણામાં કાટખૂણાને માપતું ધોરણ ગણ્યો ગીતાના કૃષ્ણને જો જુમિતિ અબધી બોલતું હોત તો કહેત કે — “ખૂણામાં કાટખૂણો હું !”), તે ઉંચગા ગણિત યાચ છે એટલે ઉપર જુમિતિની પગલાયામાં આપેલી માણસની વ્યાખ્યા પ્રમાણે માણસ ઉધે છે ત્યારે માણસ જ નથી રહેતો માટે જ મરી ગયેલા માણસને આપણે કબરમાં કે ચિતા ઉપર આડો સુવાડીએ છીએ માટે કહું છું કે ઊધતાનો ફેટો તો લેવરાવાય જ નહિ છતાં ઉંચતાના ચિત્રો આવે છે, એ એ કલાનુ અસત્ય ગણાવુ જોઈએ દરેક કલામાં મત્ય હોય કે ન હોય, પણ તેમાં અસત્ય તો હોય જ છે અને ‘ઊધતી ખૂબસૂરત’ એ ચિત્રકલાનુ અસત્ય છે નાટકમાં પણ ઊધતાં દેખાતા પાત્રો ખરેખર ઊધતા નથી હોતા એ તો તમે જાણતા હશે. એ વળી નાટ્યકલાનુ અમત્ય

એટલે વધારે સમય જે ક્રિયા ટકતી હોય તે ક્રિયા માણસનુ માત્રુ સ્વરૂપ બતાવે છે એ ધોરણે હસતા ચહેરાનો ફેટો સાચો નથી પણ ધારો કે કોઈ કહે કે માણસના મત્ય સ્વરૂપને તે ટકવાના સમયની લખાઈ માથે અબંધ નથી, અને માણસનુ ખરું સ્વરૂપ તે હમે છે ત્યારે જ પ્રગટ થાય છે તો કહું છું, એ પણ ખરુ નથી મુસાફરી કરીને રોશને ઊતરતા-વેત પાડેલા ફેટામાં ધણા માણસો હમતા હોય છે તે શુ ખરેખર તે વખતે તે મનથી હસતા હશે ? હમે તો શુ, ધણા તો મુસાફરીના ચાકચાપાકચા, ઉત્તગગવાળા અને બૂખ્યા પણ હોય છે આ જમાતો એવો બુડો છે, તમારે ન હમવુ હોય તોપણ મમાજની ખાતર—રિવાજની ખાતર હમવુ પડે

માગ એક મિત્ર જે હાસ્યરસના મારા લેખો લખી શકે છે તેમને મેં એકવાગ હાસ્યનો લેખ લખવા કહ્યું મને કહે, મનમાં હાસ્ય ન હોય તો હાસ્યનો લેખ શી રીતે લખી શકાય ? કહેવત છે કે તમારો મારીને મોઢું લાલ ગમવુ પડે છે તે તમારો મારીને મોઢું લાલ ગમી શકાય, પણ હસતુ તો ન રાખી શકાય પણ આ જમાનો તો એવો છે, તમારો મારીને પણ મોઢું હમતું ગમવુ પડે નહિતઃ આ બધા મુસાફરો શી રીતે કેમેરા સામે હમતુ મોઢું ગમતા હશે ! બીજો દાખલો ધણા અગ્રેજ ફપતી પરણીને દેવળમાંથી બહાર નીકળતા તરત હમતા ફેટો પડાવે છે તે શુ પગણીને તરત કોઈ દસી શકે ખરુ ? તમે કહેશો, કેમ પગણીમાં જ મુસાફરી જેવો ચાક લાગતો નથી હિંદુ વિધિએ તો પરણવામાં પણ ચાક લાગે છે પણ ધારો કે કોઈ સુધરેલી વિધિએ દૂકી રીતે જ પરણ્યા હોય તો-પણ પગણીને તરત દસી શકાય એ હું માનતો નથી કેટલાક પરણતાના શાસ્ત્રના પડિતોના મત પ્રમાણે તો કેટલાક પરણતા કે પગણીને તરત કે પગણીને આગરે જતા ગડે છે તે વધારે સ્વાભાવિક છે પણ તે પણ જવા દઈએ માણસનો અંગે સ્વભાવ મેમાં પ્રગટ થાય છે એ મૂળ મવાલ છે ને ? આખું કાવ્યમાહિત્ય જોઈ વળે કોઈક જ કવિ એવો હશે જે એમ નહિ કહેતો હોય કે મને ગડવુ આવે છે કે આસુ આવે છે અશ્રુગ્રામ્ય, અશ્રુકવિ એ તો આપણા પ્રચલિતના સંજ્ઞા છે આખા માહિત્યમાં ગડવાનું માહિત્ય અને હમવાનું માહિત્ય બન્નેના પ્રમાણુ લો માગ મગજવામાં હવે ૩ નુ પ્રમાણ આવશે હું માત્ર ગુજરાતી કે હિંદના સાહિત્યની વાત નથી કરતો, દુનિયા આખીનું માહિત્ય લો, તો તેમાં રડવાના અને હમવાના માહિત્યનુ એ જ પ્રમાણ આવશે ત્યારે હમે કેમ કહેવાય કે હમની વખતે માણસનું માત્રુ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે ? ઊલટુ એમ કહેવુ પડે કે ગડતી વખતે માણસનું માત્રુ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે પણ ગડતી વખતનો તો કોઈ ફેટો પડાવતુ નથી !

હવે માત્ર કહેવું હોય તો એમ કહેવાય કે આદિત્યમાં ગડવામાં માણુમનું માયુ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે અને ફોટોગ્રાફીમાં હમવામાં માણુમનું સાયુ સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે આને મીધી ભાષામાં કહેવું હોય તો એમ જ કહેવાય, કે માણુએ ફિલ ગડવું રાખવું ને મો હમનું રાખવું એમ કરવાથી તેનું ખરું સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે આનું જ નામ દમ કે ખીજું કાઈ? મને તો ખાતરી થાય છે કે ફોટો અને સાદિત્ય બંને જુદાણા છે કલામાત્ર જુદી છે અમયુ શ્રીયુત મુનશીએ ઐતિહાસિક નવલકથામાં છૂટ લઈ શકાય એમ સાબિત કરવા ઇતિહાસ વિશે એટલું બધું કહ્યું. કલામાત્ર જુદી હોય, કલામાં જુદું આવી શકે, તો પછી ઐતિહાસિક નવલકથામાં શું થઈ શકે ને શું ન થઈ શકે એની ચર્ચાની જરૂર જ ક્યા રહી? જુદીની માને જુદું પડ્યું! કલા જ જુદી છે તો કલામાં જુદી હકીકત જરૂર કહી શકાય.

પરણુવા વિશેની આ ખીજ કહેવત અત્યારે હાથમાં આવી દમણા એક પુસ્તક બહાર પડ્યું છે જેમાં ખાવા વિશેની બધી કહેવતો મમ્મલી છે. હવે કોઈ પરણુવા વિશેની કહેવતોનો મમ્મલ કરે તો, હું ધાડું છું, બધી કહેવતો અંદર આવી ગયી. કાગળકે ખાવું ને પરણવું એ જ માણુમનતની એ મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ છે.

એટલે જોકે હમતા ફોટો પડાવવો એની પછવાડે કશા જ શુદ્ધિ મમ્મલ શકે એવા કારણો નથી રહ્યા, તોપણ હમતા પડાવવાની પ્રયા છે તેની ના પડાય તેમ નથી કહાય ગિવાજની પછવાડે શુદ્ધિગમ્ય કારણો નથી માટે જ રિવાજ સાચું ગણ્યો છે. જો શુદ્ધિગમ્ય કારણો હોય તો તો કાગળોનો નારા કરીને પણ તમે ગિવાજને ખસેડી શકો ઘણીખરી રિયર થર્મ ગયેલી પ્રયાઓ કે રિયલિટીઓ શુદ્ધિના ઓહાવિનાની હોય છે માટે જ ટકી ગયે છે.

ખીજનું પ્રાણીઓથી માણુમ કઈ રીતે બિન્ન છે? જૂઠિતની રીતે મેં ઉપર કહ્યું કે તે ટકાવ લેતો ગયે છે અથવા ટકો કે જમીન માથે કાટખૂંડે ગયે છે ખીજ બાબતમાં કર્મ રીતે બિન્ન છે? થાઓ કહે છે કે માણુમને ધર્મ છે, પ્રાણીઓને ધર્મ હોતો નથી પણ આ જમાનામાં તો ધર્મ જેવું કંઈ ગયું નથી એટલે એ વ્યાખ્યા નક્કામી હું કહું છું, બધાં પ્રાણીઓમાં માત્ર માણુમ જ દસી અને રડી શકે છે મહાગન ગમણુભાઈએ કહ્યું છે, 'હાથીઓ પણ હમે છે.' પણ ત્યાં હાથીઓ હમતા નહોતા, ખુગ થયા હતા એટલું જ. માત્ર માણુમ જ હસે છે અને રડે છે અને આપણે જોયું કે કલામાં તેનું ગડવું ને હમવું બંને જોડું છે એટલે કે બધા પ્રાણીઓ કરતા તેની ગિનતા એ કે માણુમ જુદો છે.

પણ મૂળ વાત પર આવતા, હમતા મોઢાથી ફોટોગ્રાફ પડાવવાનો ગિવાજ એટલી શકે એમ લાગતું નથી હવે આ ગિવાજને લીધે ફોટોગ્રાફરો ઘણીસાં પોતાના ધગકને દમાવવાનો પ્રયત્ન કરતા મુશ્કેલીમાં આવી પડે છે 'તમાગ પત્નીને મંજારો,'—પણ તે વખતે તો ધણાના મોઢાંમાંથી દુ ખનો નિશ્ચામ નીકળી જતો મેં આલખ્યો છે પત્નીનું નામ મજબૂતને હમે અથવા દમી શકે એવા ઘણા થોડા હમે એકવાર તો માગ વાચવા કે માનગવા પ્રમાણ એક ફોટોગ્રાફર પોતાના ધગકને કહ્યું, 'તમાગ પત્નીને મંજારો' પેલાં કહે, 'મેં તેની હમણા જ તદ્દલાક આપી છે.' ફોટોગ્રાફર કહે, 'ત્યાં તદ્દલાકને મંજારો' પણ તે વખતે પણ ધગક દસી કે મલકી શક્યો નહિ, તેણે માત્ર, અંગ્રેજ ઉપગ્રથી આપણા નવલકથારી કહે છે તેમ, 'છટકાગનો દમ ખેન્ચો.' આવી રીતે ઓડનું મોઢું ન વેળાઈ ગયું એટલા માટે ફોટોગ્રાફર પામે દમાવવાના કોઈ મોક્ષમ માધનો નોઈએ હવે આપણે ઉપર જોયું છે કે

આ હમણું તે માત્ર ઉપરઉપરનું જ હમણું નોંધવું છીએ, કઈ અતગતા હમણની જરૂર નથી એટલે શારીરિક હમણુ થઈ શકે તેા જમ છે .

હવે શરીરની અદર કોઈ કોઈ જ્ઞાનતત્ત્વનાં પ્રધાનો કે મધ્યો કે કેન્દ્રો એવા છે જ્યાં સ્પર્શ કરવાથી માણુમ હમે છે એ મર્મવિદિત છે ફોટા પાડતી વખતે ફોટોગ્રાફર મને જ જઈને કે કોઈ નોકર માગકત ધગકતે હમાવવાનું ક્રવ્યા જાય તો ખગળ દેખાય ફોટોગ્રાફરને તેા કેમેરા પામે જ હવુ કે, જીન માણુમ પામે એવો સ્પર્શ દગવે ના ધગક કયાંક ચમકીને તેની આમે જોવા જાય, અને કદાચ ધમાલમા પેનો માણુમ કેમેરા આડો આવી જાય ધગકની પાછળ ગીતે ધાર્યો સ્પર્શ ફરી ગદાય નહિ—ગિવાય કે પગને તળિયે પણ ધણાખરા તેા જોડા પહેરીને જ કોટા પડાવે છે વળી સ્ત્રીઓને આ પ્રમાણે અડકવા જલુ અમમ્ય ગણાય, એટલે મારુ તેા એ છે કે ફોટોગ્રાફીના કમેરા માથે એક વાયરલેસ એવી મામત્રી ગખવી કે જેથી ખરેખર સ્પર્શ વ્યાં વિના ધારી જગાએ ધચગની મારફત સ્પર્શ ફરી શકાય અને માણુમને જોઈએ તેટલુ દગાવી શકાય આ વાગદેમ સાધનનો બીજો પણ ઉપયોગ થઈ શકે નાણા માણુમને જલુ હીલા બેગવાની ૨૫ હોય છે તેમને કેડની આસપાસના િંદુએ અડકીને ટટાર પણ ફરી શકાય, અને આ સમયે એવો હોવો જોઈએ કે જે કપડાની મોસરી પણ અગર વગી શકે

એક બીજો પણ સુધારો કરવાની એટલી જ જરૂર છે ફોટોગ્રાફ પડાવનાર માણુસ ફોટામાં કેવો દેખાશે તે ફોટોગ્રાફર જોઈ શકે છે, તે જમ નથી, અથવા કહો કે તે તકામુ છે ખરુ તેા પડાવનારે પોતે જલુ જોઈએ કે પોતે કેવો દેખાશે ફોટોગ્રાફર તેા જલુ જોઈ શકે છે કે ધગક કેવો દેખાય છે માણુસને પોતાને જ હમેશા ખબર નથી હોતી કે પોતાનું મો કેવુ છે અથવા જુદાજુદા ફેરફારથી તે કેવો દેખાય છે અને પોતાના કેવા પ્રકારના મુખને પોતે પ્રતિબિંબા મુકવા માગે છે તે તેણે જ નક્કી કરવાનુ છે ફોટોગ્રાફી કરતા એ રીતે હજમન કરાવવાની ક્યા વધારે મગવડાળી થઈ ગણાય તેમા દરેક ફેરફાર ને દરેક ક્ષણે માણુમ પોતે કેવો દેખાય છે તે મામે અરીમામા જોઈ શકે છે અને પોતાનુ મો કેવુ થવુ જોઈએ તેની ફરમાશ આપી શકે છે ફોટોગ્રાફીમા પણ એક એવુ સાધન હોવુ જોઈએ જેથી ધગક પોતાનુ મો પમદ કરીને ફોટોગ્રાફ પાડવાની ફરમાગ આપી શકે એ જોવા વિના ફોટો પડાવવો તે અધારગમા જૂમકા મારવા જેવું છે * જોડો કે કોટ અધમેમતો ન આવે તેા તે ગદ ફરી શકાય છે, તેના પૈમા આપવાની ના પાડીએ, પણ કોટામા તેમ થઈ શકવુ નથી માટે આ ફોટોગ્રાફીને મધુર્ણ કલાએ પહોચાડવી હોય તેા આટલા સાધનો જોગમા જોગ જોઈએ જ.

આ ઉપરાંત મામાન્ય જનતાએ કાયદામા એક ફેરફાર કરાવવાની ઘણી જરૂર છે. ઘણા લેખકો પુસ્તક ઉપર કાનો હક હોવો જોઈએ, લખેલા કાગળો ઉપર કાનો હક હોવો જોઈએ તે મખધી ચર્ચા કરે છે પણ આ મહત્ત્વની ફોટોગ્રાફીની આગત તરફ કોઈનુ ખ્યાન હજી ગયુ નથી ધારે કે જતે પોતાનો ફોટો ન પડાવવો હોય, જતા કોઈ જાનો પાડીને પ્રતિહ કરે તેા જ કોઈથી મનાઈલુકમ કાઢી તેને રાખી શકે કે નહિ ? મહાત્માજીને પોતાના

* અલગત એક રીતે ફોટોગ્રાફી આખીથે અધારમા જૂસકો મારવા બગમર જ છે. કેમેરામા આધારુ જ દરાય છે અને તેમા ધરાકતા મોથી પરાવર્તન પામેલુ અજવાલુ જૂમકા જ મારે છે પણ અહીં સાક્ષાત્ક અર્થમા આ વાક્ય સમજવાનું છે

ફોટો પડે તે ગમતુ નથી, છતાં તેમના ફોટા પડે છે, પ્રમિદ્ધ થાય છે અને તેનાથી લોભ કમાણી કરે છે પણ મહાત્માજી તો અમહકારી રહ્યા, ફોટો જઈ મનાઈતુકમ ન મેળવે. પણ સાધારણ માણસને એવો હક તો હોવા જોઈએ કે નહિ? તમે કહેશો કે હરેક માણસને પ્રમિદ્ધિ ગમે છે, અને જેને પ્રમિદ્ધિ જ ન ગમતી હોય તેવો માણસ આવી બાબતની દગ્ગાર જ ન કરે પણ તે ખરું નથી. માગ જોક મિત્ર છે જેમને ફોટો પડાવવો ગમતો નથી તેઓ કેમેરાથી નામે છે છતાં તેમને પ્રમિદ્ધિ નથી ગમતી એમ તો ન કહેવાય કારણકે તેમના ઘણા લેખો કાગળો વગેરે જોઈ છુ જેમા તેમનું નામ પ્રમિદ્ધ થાય છે ઉપર જે માહિત્યકસા અને ફોટોડલાનો મિલેક દરી જાતાવ્યો, તેમ ફેટલાકને માહિત્યમા પ્રસિદ્ધ થવું ગમે ને ફોટામા પ્રમિદ્ધ થવું ન ગમે. વળી આ પ્રશ્ન તો બધાને એક રીતે અમરકર્તા છે ફોટામા જ ઉપર કહ્યું તેમ મત્યામત્યનો પ્રશ્ન નથી એટલે કોઈને પોતાનું અમુક મોઢું પ્રમિદ્ધ કરવું ગમે ને અમુક પ્રમિદ્ધ કરવું ન ગમે જેમ આપણા મનમા ઘણાંયે વિચારો, લાગણીઓ વગેરે થાય છે પણ તેમાથી આપણે પ્રમિદ્ધિમા મૂકવા હોય તેટલા જ મૂકી શકીએ છીએ, તેમ એક જ માણસના અનેક પ્રકારના મોઢા થતાં હોય તેમાથી તેને અમુક જ પ્રમિદ્ધ કરવું હોય બીજું ન કરવું હોય તો તેની પ્રમિદ્ધિ અટકાવવાને તેને કાયદેમગ ઇલાજ હોવો જોઈએ

એકવાર એક ફોટોગ્રાફર મિત્ર મને કહે કે ફોટોગ્રાફી કલા છે, એટલે કોઈ વ્યક્તિનો ફોટો મેં પાડ્યો હોય તો તે ફોટો પાડી પ્રમિદ્ધ કરવાનો હક્ક માત્ર મને હોવો જોઈએ, બીજો કોઈ માણસ માગ ફોટા ઉપરથી ફોટો પાડી પ્રમિદ્ધ ન કરી શકે એ ગમે તેમ હોય, પણ તેથી વધારે મોટો પ્રશ્ન આ છે કે ફોટો તમારો છે, પણ મોઢું તો પેલાનું છે ને. તમારો કે તમારો ઉપરથી પાડનાર બીજા ફોટોગ્રાફરનો ગમે તેનો ફોટો પ્રમિદ્ધ થનો રોકવાનો હક ફોટાના વિષયમુત માણસને હોવો જોઈએ ને. એક માણસ બીજાને કાગળ લખે છે, તો બલે તે કાગળ બીજાના હાથમા ગયો એટલે તે ઉપરની માહિતી તે બીજાનો ગણાય પણ તેની પ્રમિદ્ધિ રોકવાનો હક્ક મળે કાગળ લખનારને રહે છે, તેમ ફોટામા પણ તમે ફોટો પાડો તો તેની માહિતીકળજે બલે તમારો રહ્યો પણ તેની પ્રમિદ્ધિ રોકવાનો હક તો મળે ઘણીને રહેવો જ જોઈએ જમ ગમે તે માણસ ગમે તેનો ફોટો પાડી પ્રમિદ્ધ કરી મૂકે એમ જ કહે છુ, આ અન્યાય રોકવો જોઈએ એમ નહિ થાય ત્યાં સુધી ફોટોગ્રાફીનો પૂર્ણ વિકાસ નહિ થાય

આ વરમ લયજર હિમ પડ્યું જામડાના પરિચયવાળા એક જાડ કંદે, ચોરી કરના પાલુ આ હિમ આફત બુડી છે. ચોરીમા તો બચાવેલું બચ તેથી ચાલુ ખાવાની આવકને નુકસાન થતુ નથી. આ તો વણી મહેનને જે મળવાનું હતુ, અને જેના ઉપર ચાલુ ખાવાનાં આસાર હતો, તે ગયુ

આ આકતની સામે જે હાવાયો લેવાના તેમા મખ્યત્વે સરકારી મહેસૂલની રાહત મેળવવાને જે સમયપ્રકરણી દિલચાપ કરની ભેઈએ તે મદાસખાએ હપાડી લીધી છે આપણી કમનસીબી તો જુઓ આવી દેખીતી આફતમા પણ એક મહેમુલખાશીને માટે પણ પુરુષ ચળમળ કરીએ ત્યારે કઈક વળે ! એની મળે આ વસ્તુ થઈ બચ તેની તત્ત્વચર્યા નર નહિ !

પણ આની એક વિજ્ઞાનની પાલુ બાજુ છે હિમ સાથી પડે છે, તેનાથી વનસ્પતિને શુ થાય છે, અને તે નાગ અટકાવવાને શુ કરવું તને વિરો બેગાનિનેએ ચર્ચા કરી ભેઈએ જુમાડાથી અને પાણી ખાવાથી કાયદો થાય છે કે નહિ તે દાખલા આપી પ્રગટ થતુ ભેઈએ છેલ્લા યોડ વરગોના ચાલુ લાવથી જણાય છે કે આપણા દેશ ઉપર આ આફત જંગમ પહેલાના કરતા વચારે આવે આ વચારે તો કોઈની સાક્ષરણમા નહિ એક હિમ પડતુ. ચડીમા અને વિસ્તારમા બનનેમા અપૂર્વ ! આપણી સરકાર આપણા બાન ઉપગતનુ ખરચ ફરી ખેતીની ચોખ્ખાવના ખાતા સખે છે તેમાથી કેમ કોઈ કઈ નર કહેવું નથી—કરવું નથી ! ખેતીવાડીમા નોરખોળ કરનારી સામી કાઉન્સિલ (Imperial Council of Agricultural Research) પણ કેમ જુગી જતી નથી !

એક પ્રથ થાય છે આપણા દેશ ઉપરની આ આફતનો ઉલ્લેખ જૂના પુસ્તકોમા છે ખરો ? હુ તો ઇતિહાસનો નર પ્રશ્ન કરું છું કમનંદક દેશ ઉપર છે પ્રકારની આફતો ફતલ ગણાવે છે

અતિરૂઠિનાઠ્ટિર્મૂવિકા શલમા શુરા ।

અયાસતાથ રાજાનઃ પઢેતા ફતલ સ્મૃતા ॥

અનિવૃદ્ધિ, અનાવૃદ્ધિ, હાદર, તીડ, અને શુક, ચૂડા એટલે પાક ખાઈ જનારા પક્ષીઓ, અને રાતઓનો જુલમ આમા હાદર અને પક્ષીઓના ઉપદ્રવ અત્યારે આપણે જાહુ મોટો ગણતા નથી પણ આમા હિમ કેમ દેખાતુ નથી ? કૌટિલ્યે પણ દેશની આફતોમા હિમ ગણાવ્યાનુ સ્મરણુ નથી. કોટિલ્ય આક પ્રકારના દેવી ભયો ગણાવે છે અગ્નિ, ઉદકતય (રેલ), અધિ, દુર્ભિદ્ધ, ક્રોધ, બ્યાવ (વાર), સર્પ અને રાક્ષસો. કોઈ વિદ્વાન આ ઉપર પ્રકાર પાટને ?

X X X

ચાલુ મહા માસના છેલ્લા દિવસોમા સતરામમદાગજના સ્થાતકના બચસ્થાપકોએ એક મોટો યજ્ઞ આરબ્યો છે આપણા ધર્મધેલા અને ધર્મવેવલા લોકો તથા લાખોની સખ્યામા એમા થરો.

મોડી મેદની હમેશા વ્યક્તિના વિચરને દખાવો દેનારી છે, અને કન્યવ—કોટાહલ સતરામના હમેશા સ્વાભાવિક રીતે માણુમને આકર્ષનાર છે, એકર આ તરફ દાસીન, આ મ હિરનો યજ્ઞ પ્રકારની ક્રિયાઓને નહિ માનનાર, સિદ્ધાન્તથી અના વિરુદ્ધ પાલુ સિદ્ધાન્તના પૂરતા આગ્રહરિનાના, અને વિચાર કરે તા આ નાયને નાયમદ કંઈ પણ કોટાહલમા વિચાર નહિ કરનારા એવા બના નર આ તરફ આજોઈ અધપ્રસાદના બનને પચારો. તે

- ૧૨-૧-૩૫ : શ્રીમતી સ્વરૂપરાણી નહેરુને લકઝવાનુ દફ, સાબરમતી હિલ્લન આશ્રમને મદદ કરવાની નહેરુ વિનંતિ, પેશાવર ત્રિલોકામા 'માતિના કાચદા'ની સુદત લખાઈ, દશ રાત્રી આગેવાનો ઉપગના મનાઈહુકમોની સુદત લખાઈ અને મુખ્યની મહાસભાની કિલમને પ્રતિબધ, સર મુદરાવદીનુ આવસાન
- ૧૩-૧-૩૫ : અમદાવાદના મિલમાલિકો અને મજૂરો વચ્ચે ગાંધીજીની સગરા થયેલુ સમાધાન, સારમા મનગણતરી વખતે જોબ અને દારૂઓ પકડાયા, એક બગાળી યુવકે ૩૬,૦૦૦ માર્કવની મુસાફરી સાર્કકય ઉપર કર્યાની ખબર
- ૧૪-૧-૩૫ : ગુજરાત વિદ્યાપીઠના પ્રથમ કુલનાયક અને ગુજરાત મહાવિદ્યાલયના પ્રથમ આચાર્ય શ્રી અસલમલ ટેકચેદ ગિદવાણીનુ કરાચીમા હૃદય બધ પડવાથી અવસાન, જે હિન્દુઓએ દિલ્હીથી બડીનાય સુધી પેટ ચાલીને ચાત્રા આર હયાની ખબર, આખા ગુજરાતમા અને મુખ્યથી ઠેક કારમીર અને પન્નળ સુધી ઠડીનુ ફરી વળેલુ મોટુ, ટો આગેકરે સયુક્ત સમિતિના અહેવાલ વિરો કરેલુ નિવેદન; બ્રહ્મદેરાને હિંદથી છુટુ પાડવાના હિમાયતીઓની રગૂનગા પશિદ, રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રસાદએ ગિહારના ગવર્નરને આગેરો જવાબ
- ૧૫-૧-૩૫ : રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રસાદની દિલ્હીમા પંડરામણી, તેમને બન્ધ આવકાગ, સારની મનગણતરીના પરિણામે જર્મનીને મળેલો વિજય, અમદાવાદ ત્રિલોકા સમિતિના મંત્રીએ હિમ સબધમા રાફે કરેલી તપાગ, સખત ઠડીને લીધે પન્નળમા ટોરો અને માણસોની ખુવારી, એક ગિધી યુવાને પાણી ઉપર ચાલી રાફે જોવી સાર્કકલ બનાવ્યાની ખબર, ઠડીના કેરના સમાચારો પાક, ટોર અને માણસોની ખુવારી તેમજ રાજવાળાનો સલવ, ગાંધીજી અને રાષ્ટ્રપતિ વચ્ચે મસલત, બાલિયા ત્રિલોકામા મહામલાસમિતિની કથેરીઓ ઉપર દરોડો, રાજસાહીમા સામુદાયિક ઝડતીઓ, મૈત્રીના ઠાકોર જોધપુર રાહરમા નગર કેદ, શ્રીમતી હલીદે હનુમની દિલ્હીમા જામિયા મિલિયાના ઉપકમથી આશ્માનમાલા, બગાળ મરકારે આગેદ્યારના પેતાના કામમા વાચરલેસને ઉપયોગ કરવાનુ કરાજ્ય
- ૧૬-૧-૩૫ : મહાસભાની કારોબારી સમિતિના તથા પાર્લામેન્ટરી જોડના આગેવાન સભ્યોએ ગાંધીજીની લીવેલી મુલાકાત, કારોબારી સમિતિની ખેડક, સ્વ. અન્ધકર તથા સ્વ. ગિદવાણીજી માટે શોકપ્રદર્શક કરાવે, લાયકેરિયને તાલીમ આપવા માટે કલકત્તામા વર્ગો, કણીટના ખેડતોને રાહત આપવા સબધમા શ્રી. દેરાપાડેએ ગાંધીજી સાથે કરેલી મસલત, રાષ્ટ્રસથમા ક્રાન્સને પડકો સાર પ્રાતમાથી લરકરી થાણા ઉઠાવી લેવા
- ૧૭-૧-૩૫ : અમદાવાદના મિલમાલિકો તથા મિલમજૂરો વચ્ચેના દિલ્હી ખાનેના સમાધાન ઉપર સર પચ શ્રી પાટકરની સહી, બહાર પડેલુ સમાધાન, ગાંધીજીનો તે સબધમા મજૂરોને સદેશો, જામના કાચદાઓ રદ કરવાની શ્રી સત્યમૂર્તિની દરખાસ્તની ખબર, આગ્રામા બરફ, ગુજરાતમા હિમથી કરોડો રૂપિયાનુ નુકસાન થયાના અદાજે, 'પૂર્ણ સ્વરાજ દિન'ની ઉજવણી બાબત કારોબારી સમિતિનું જ્વહેરનામુ, મહાસભા હવે મિલોને પ્રમાણુપચ નહિ આપે એવો કારોબારીનો કરાવ, પાર્લામેન્ટરી જોડની સભા; વડી ધારાસભા માહલા મહાસભાપક્ષના ઓદોદારોની નિમણુક, કયુગામા લરકરી કાચદો, રાષ્ટ્રસથની કાગ્નિસે સારનુ કરારનામુ સ્વીકાર્યું, રશિયાના ક્રિસ્ટિવિફને દશ વર્ષની અને કામેનેવને પાચ વર્ષની કેદ, બીજા ૪૯ને કેદ તથા ૨૯ને દેરાખારી, અમદાવાદથી મોઢરમા હજ કરવા બપોડેઓને અલિનદન આપવાનો મેગવડો, મુજબના તથા કરાચીના નામગાર મડોના ૨૬ થયેલા રજિસ્ટ્રેરોનો
- ૧૮-૧-૩૫ : રાહેનરાહના રોષ્ય મહોલયની ઉજવણીની અનન રહેવાની મહાસભાની કારોબારી સમિતિની પ્રલભેગી નિનનિ, મહાસભાવાદી સજવાના બપવાના ઉપયોગ સબધમા રાષ્ટ્ર

પતિએ પાર્લામેન્ટની બેઠીના પ્રમુખને લખેલો પત્ર, આચાર્ય ગિદવાણીજીના અવસાન બદલ શોક પ્રદર્શિત કરવા તેમજ તેમનું સ્મૃતિચિહ્ન બળવવા શુભશન વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓની અમદાવાદમા સભા, શ્રી. રાજ બોઝને તેમના નંદરકેદના સ્થાનકે લઈ ગયા, પાર્લામેન્ટરી બેઠીની સભામા ગાંધીજીની હાજરી, ગ્રાન્યકલોગમધ સંબંધમા તેમણે આપેલી સમજૂતી, મદારસભાપક્ષને તેમના અગ્નીર્વાહ, હૈંદ્રાબાદ ગુનિસિપાલિટીએ મરકાને નમતુ આપી મહાસભાવાદી દાક્તરને ખરતરફ કર્યો; કસ્ટોમીમા -લેવે દમોશીની દરવાજા

૧૮-૧-૩૫ * મદ્રાસ ધારાસભાની પેટાચૂંટણીમા મદાસભાવાદી હમેદવાદનો વિજય, મદાસભાવાદી સભ્યોએ મહિને રૂ. ૧૫૦ મહાસભાને આપવા એવા પાર્લામેન્ટરી બેઠીને દગવ, મદાસભા-પક્ષના સભ્ય શરદારી સમાજ બોમા હાજરી નાનિ આપે એવા બેઠીનો કરાવ, બમનગરની નેલમા શ્રી લવણપ્રસાદ હપવાસ કરતા હોવાના સમાચાર, દવાનામા ગરક ર સામે બોમ્બને મારો, બનાબ પ્રતિક સમિતિના મહમ ત્રી શ્રી -ચામુદીનની ધરપકડ

૨૦-૧-૩૫ * વડી ધાગસભાના મહાસભાપક્ષની કમિયમીની બેઠક ગાંધી ટોપી પહેરવાને નિયમ, ભાવિ કાર્યો વિશે ગોડવલુ, એરિયા પ્રાતના મદવાલ ત્રિવંમા હોસદાન ટેકરી આગળ નવાયામુખી હોવાના સમાચાર, રાષ્ટ્રપતિનું દિલ્હીમા આપલું, પતિયાળીની નેલમા હપવાગે ગયેલા રાજકેદી સરદાર સેવાસિંહનું અવસાન

૨૧-૧-૩૫ વડી ધારાસભાની બેઠકની રાજઅત શ્રી. સત્યમૂર્તિએ સરકારના આમકલોગ સંધિવિરુદ્ધના ખાનગી ખરીતા સામે કરેલો કુન્દરો, બેઠક મુલતવી રાખવાની દરખાસ્ત પસાર, આચાર્ય ગિદવાણીજી સમારકફાળમા મદદ કરવાની અમદાવાદના આગેવાન નાજરિકોની વિનતિ; મક્ત વીમા સાવધાન સમિતિના અગિયાર સભ્યો સામે મુખર્થ હાઇકોર્ટે બદનક્ષી ફેસમા કરેલું રૂ. ૧,૦૦૦નું દુકમનાસુ, એખા બદર આગળ 'મોહમમ્મી' આગબોદ કૂબી, કાસ અને હિંદલી વચ્ચેના કરારને બાદકન રાજ્યેની મનૂરી, એસિટ્ટુયાની ગાદી હપર આઈ કમુક મુલેનને બેસારવા માટે છપી પરિષદ, બિહારની પુનર્વદનાના કામમા મદદ કરવા બાબત રાષ્ટ્રપતિની વિદ્યાર્થીઓએની વિનતિ, એવિસિનિયાની મરહદ હપર હિંદલીના લશકરીઓને કાપી નાખ્યા, મુબાલમા 'લેનિન કે'ની હજવણી, મદાકોસા પ્રાતની મહાસભાસમિતિની ચૂંટણી સંબંધમા તકરારોને નિવેડો આપવા માટે રાષ્ટ્રપતિએ ડો નેથદ મહમૂદની કરેલી નિમણૂક

૨૨-૧-૩૫ વડી ધાગસભાની બેઠક શ્રી રાદૃયદ્ર બોઝની અટકાયતના સુખે બેઠક મુલતવી રાખવાની દરખાસ્ત પસાર, 'ગાંધીજીને જય'ની સભામા ચોપણા, મુબાઈમા જે મનૂર આગેવાનોની ધરપકડ, રીનખનુ એ કુલે દ્રોહારક કનુ પોતાનું બાપલુ, મનૂર તં સંબંધના નંરેન્દ્રમ યજ્ઞે દગવ, મ મકલોગ મરળના શુભ આવર્દનું વિશે ગાંધીજીએ છાપાને આપેલી મુલાકાત, ગોંધવિવધમા વખાની વડા પ્રધાનને ખુલારો, અનતપુરમા દેરિયા સામે પ્રિનમધ મુકાયાના ખખર, સુરતની એન્વલિક્કિયુવનીએ માળાપે ગોડવેલી તગાઈ કનકારી દરિયત વર સાથે કુવા લગ.

૨૩-૧-૩૫ * રાદદના ગાંધીની તાખમતી નેલમા લશરેલી તગિયનના સમાચાર, આચાર્ય ગિદવાણી સમારક ફાળાને ગાંધીજીના અગ્નીર્વાહ, મુબાઈ ગુનિસિપલ ચૂંટણીનું પરીણામ ૩૭ મદાસભાવાદીઓમાથી ૨૬, ૫ સુમાજવાદીઓમાથી ૩, અને ૫ શ્રી હમેદવાદીઓમાથી ૪ ચૂંટાયા, શ્રી મુકામ બોઝની 'દિંદની લડત' નામની ચોપડી સામે પ્રતિબંધ, સોપાળ રાજ્યે છાપાને એરેટિનમ પાછો ખેંચ્યો, ગીનન્નપાન વચ્ચે 'વિમદ', નાગપૂરમા રવ અરવ કરની ખાલી જગ્યાએ મદાસભાવાદી શ્રી ખરેની ચૂંટણી, સર સેમુઅલ હોનુ એકસકડમા લાવલુ, ગાંધીજીએ દિલ્હી પાસેના ગામડાની લોધેલી મુલાકાત, વડોદરા સરકારે દિમસ કટના રાદત માટે રૂ. ૨૩,૫૦૦ મનૂર કર્યો, બિવાસપુરમા એક મદાસભાવાદીની ધરપકડ.

અ તુ ક મ શિ કા

પુ ૦ ૧૯

મહા ૧૯૯૧

અંક ૪

૧ ગીતા વિષે સામાન્ય વિચાર	કિશોરલાલ ધ મશરવાળા	૩૧૩
૨ જ્ઞાન-તૂલ અને પીંગલે [કાવ્ય]	પ્રતાપગાય પ્ર પડયા .	૩૨૧
૩ 'કુન્દમાલા' અને 'ઉત્તરગમચરિત		
વચ્ચેનું સામ્ય .	દમમુખ ધી ગાદગિયા	૩૨૨
૪ અભિલાપ [કાવ્ય] .	મુકુન્દ વિ વિજયપાગશર્થ	૩૨૮
૫ જ્ઞાન અને તેનું પ્રામાણ્ય .	આચાર્ય શ્રી દુપાલાની	૩૨૯
૬ દ્વિફલ [કાવ્ય]	પ્રતાપગાય પ્ર પડયા	૩૩૨
૭ હિંદની આર્થિક ઉન્નતિની યોજના	કુમરગી મરમગી મપટ	૩૩૩
૮ ઉમર ખચ્યામની રુખાયાત [કાવ્ય]	ગ્વ અંગાલાલ ગોવિંદલાલ	૩૪૦
૯ 'રામુ, આરી ?' [વાર્તા] .	સ્નેહગ્ધિ	૩૪૩
૧૦ થોડાંક નવાં ચમ્પરાકિયાં	કિશોરલાલ રૂસ્તમજી મહેતા .	૩૪૦
૧૧ પિપીંગ	વિનોદિની રમણભાઈ નીલકંઠ ..	૩૪૨
૧૨ સતિયો જાગે [કાવ્ય] ..	મુદરજી ગો મેટાઈ	૩૪૬
૧૩ આણુનો ફેડકો	ચિતુભાઈ પટવા	૩૪૭
૧૪ તંત્રસંપ્રદાયનું ઉત્પત્તિસ્થાન	શ્રી નગેન્દ્રનાગાયણ ઓધરી	૩૬૨
૧૫ વસંતવધાઈ [કાવ્ય] ...	ભગવત્ ગમચદ વાદ	૩૬૬
૧૬ રાસ સંબંધી ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો	મધુસૂદન ચિમનલાલ મોદી	૩૭૭
૧૭ બે પાદપૂર્તિઓ [કાવ્ય]	નરવરલાલ પ્રભુલાલ છુચ	૩૭૮
૧૮ હિંદના નવા બંધારણમાં વ્યાપારી		
રક્ષણનીતિ .	'સેવક'	૩૭૯
૧૯ અંતરમાં શમી જળે [કાવ્ય]	હૃદયકાન્ત .	૩૮૨
૨૦ હિમ	યશવત શુ નાયક .	૩૮૩
૨૧ જ્ઞાનગોચરી		૩૮૬
(૧) ૧૯૩૩નુ સાહિત્યનુ નોબેલ ધનામ	(૩) અંતની ૨ ગમ્મિ	
(૨) લિયુઆનિયાનો વ્વાત વ્યસગ્રામ		
૨૨ સ્વૈરવિહાર	'સ્વૈરવિહારી'	૩૯૩
૨૩ વિચારચંક્રમણ .	ગ વિ પાડક .	૩૯૬
૨૪ પ્રો. બ ક ઠાકોરનાં વ્યાખ્યાનો	... ..	૪૦૦
૨૫ રોજનીગી .. .	...	૪૦૧

લવાજમ   હિંદમાં રૂ. ૫   પરદેશમાં રૂ. ૩૫   છૂટક અંક રૂ. ૦૫

પ્રકાશક રાજાજી કેમુરભાઈ મિસ્ત્રી પ્રસ્થાન કાર્યાલય પાદમી અગિયારી સામે ખમારાચોડી અમદાવાદ
મુદ્રક મણિલાલ પુરોષોત્તમ મિસ્ત્રી, બી એ, આદિત્ય મુદ્રણાલય રાખમડરોડ અમદાવાદ
તા ૧૧-૨-૧૯૩૫

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂર્ણં ન્યસેત્પાદમ્ ।

પુસ્તક ૧૯

કાગણ • ૧૯૮૧

અંક ૫

ગુજરાતના ધ્રુવરાજ બીજાનું દાનપત્ર

[શક સંવત ૮૦૬ ઇ સ. ૮૮૪]

ધનપ્રસાદ ચઢાલાલ મુનશી

ઐક અપ્રસિદ્ધ તામ્રપત્ર (દાનપત્ર) અને માગ વિદ્યાપ્રેમી મિત્ર બાગેટ પ્રતાપરાય તરફથી મળ્યું છે. આ દાનપત્ર ગુજરાત શાખાના ગણકૂટ (ગોઠાડ) ધ્રુવરાજ બીજાના સમયનું છે, અને તે શક સંવત ૮૦૬ માર્ગશીર્ષ મઠી દિનીયા, ઇ સ ૮૮૪ રકમી નવમ્બર, સોમવારનું છે

શ્રીયુત બાગેટને આ પતરા એમના જ્યુરપક્ષ તરફથી અકલેશ્વર તાલુકાના હામોટ ગામેથી મળ્યા છે દાનના પત્રગ્રંથ છે અને તે સુરક્ષિત સ્થિતિમાં છે પુરાવિદોની પદ્ધતિ પ્રમાણે આ હામોટ દાનપત્ર કહેવાય ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ગણકૂટ—ગોઠાડ—ગાતના ગાંધ્યકાલ વિશે આ પતરા નવો પ્રકાશ પાડે છે અહીં ગુજરાત શાખાના ગણકૂટો વિશે અને આ દાનપત્ર વિશે ટૂંકા અગ્નિય આપવા પ્રયામ કર્યો છે ?

ઇસવી મનની છઠી શતાબ્દીમાં દક્ષિણપચમાં—બાદામીમાં (વાતાપીમાં) ચૌલુક્યો—સોલકીઓ—ગૌરવથી રાજ્ય કરતા હતા દક્ષિણના ચૌલુક્ય બીજા પુરિશીતો અધિકાર ગુજરાતમાં પણ હતા, ઇ સ ૬૨૭ ૨ આ ચૌલુક્યોની ગાંધ્યલક્ષ્મી છીનવી લઈને મધૂર-ખટ્ટીર અથવા માન્યખેટ (માલખેડ)ના ગણકૂટોએ દક્ષિણમાં માત્રાગત્ય રચાવ્યું, શ મં

૧ સુંબઈ ગેઝિટિયરના પ્રથમ ભાગમાં ગણકૂટો (ગુજરાતના)નો ઇતિહાસ આપ્યો છે એ સંમય પછી ગુજરાતના ગણકૂટો વિશે ધણી નવી હમીકતો જપલબ્ધ થઈ છે તે બધી સકવિત કરીને લેખકે વિસ્તૃત ઇતિહાસ લખવા પ્રયામ આદર્યો છે

૨ રવિશ્રીર્વિદ્ય ઐહોલ પ્રસક્તિ જપરથી પુલકેશીનો લાઠ, માલવ અને ગુર્જર જપરનો વિજય વર્ણવ્યો છે તે આધારે એ ઈ, પુ ૧, ૫, ૫ અને અગ્રાડ

૩. નામિક જિલ્લામાં મોતખટ નામથી જણીર્વ છે

૬૭૫ (૬ મ ૭૫૩) તેમની ઝળકતી રાજકારકિર્દી લગભગ ઇશુની દશમી સતાબ્દી સુધી રહી તેઓનું પાટનગર માન્યપેટ હતું.^૧

રાષ્ટ્રકૂટોના રાજ્યવિસ્તારમાં દક્ષિણમાં ગમેશ્વર અને ઉત્તર ભારતવર્ષમાં ગંગા-જમનાના પ્રદેશોનો સમાવેશ થતો હતો પશ્ચિમ ભારતવર્ષનો પ્રાતીય વિભાગ રલાટ—વર્તમાન ગધ્ય અને દક્ષિણ ગુજરાત—તેઓના સામ્રાજ્યની સીમામાં ગણાતો રાઠોડોના તામ્રપત્રોમાં એ પ્રદેશનું નામ લાટશ્વરમણ અને રાજ્યનો વાસ્તે લાટશ્વર બિરુદનો ઉલ્લેખ મળે છે લાટદેશના રાષ્ટ્રકૂટો દક્ષિણના રાજ્યોના મહાસામન્ય હતા પણ તેઓનું સામન્ય સ્વતંત્ર ગણાતું. રાષ્ટ્રકૂટોની એ સાખાઓ ગુજરાતમાં રાજ્ય કરી ગયાની ખબર ૫૩૦ છે

પ્રથમ શાખા: દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ વંશમાં જટો રાજ્ય દન્તિવર્મા—દન્તિકુર્મ (બીનો) ગણ્ય કરતો હતો એ ઘણો પરાક્રમી અને મહત્તાકાંક્ષી રાજેન્દ્ર હતો એના હાથી મરી, મહાનદી અને રેવાજી (નર્મદા) સુધી આવ્યા હતા, એમ એના મમયના મામનગઢ લેખમાં છે, શ સ ૬૭૫^૩ (૬ સ ૭૫૩) એ સમયે લાટના રાજનગર ભૃગુચક્ર—ભરૂચમાં મહાસામન્ય ઔદાણુ બતૃવર્દ શાસન કરતો હતો, વિ મ ૮૧૩^૪ રાષ્ટ્રકૂટ દન્તિકુર્મ ઔદાણુને હરાવી લાટ સર કર્યું, અને લાટની હકૂમત પોતાના કાકા ધુવરાજના પૌત્ર કર્કરાજને સોંપી,^૫ શ સ ૬૭૬ (૬ મ ૭૫૭) એનું ઉપનામ રાહપ્ય હતું દન્તિકુર્મના કાકા કૃષ્ણે રાહપ્યને હરાવી ગુજરાત ખાલ્યા કર્યું કર્કરાજના મૃત્યુ પછી ગુજરાતની પ્રથમ શાખા સમાપ્ત થઈ, ૬ મ ૭૬૦

૧ સોલાપુરની દક્ષિણપૂર્વે ૬૦ માઈલ ઉપર માલખેડ આવેલું છે એ રાષ્ટ્રકૂટોનું પાટનગરનું શહેર હશે એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે શ્રી ચિન્તામણ વેદ આ સ્થળ વિશે કઈક શકા દર્શાવે છે જુઓ એમના ઇતિહાસની નોંધ નં. ૫, ૩૫૧, History of Mediaeval Hindu India, Vol II. માન્યપેટ પહેલા તેઓની રાજધાની નાસિક જિલ્લામાં ના મયૂરખેડીમાં હતી એમ તેઓના તામ્રપત્રોથી જણાય છે

૨. લાટ દેશ મહી અને તાપી નદીનો મધ્ય પ્રદેશ કહેવાતો એમ સામાન્ય માન્યતા છે. રાજ કાળ પ્રમાણે એની સીમામાં વગદર થતી રહી છે લાટ દેશનું નામ પ્રાચીન છે કે અર્વાચીન કાળમાં પ્રચલિત પામ્યું છે એ વિશે ઇતિહાસવિદોગ્ય મતભેદ છે મૌર્યસમ્રાટ અશોકના ધર્મોપદેશના શિલાલેખોમાં ‘લટિક’ (પ્રાકૃત રટ્ટીક) રાખ્દનો ઉલ્લેખ આવે છે એ રાષ્ટ્રીક—લાટીક અથવા લારીક—લાટ રાખ્દનો સૂચક રાખ્દ છે એમ કેટલાક વિદ્વાનોના અભિપ્રાય છે મૌર્યકાળમાં સિન્ધુથી ચાણા સુધીનો આખો વિભાગ અપરાન્ત કહેવાતો, એના પ્રાતીય વિભાગમાં સૌરાષ્ટ્ર, આનર્ત અને લાટ ઉત્તર ગુજરાત તે આનર્ત. દક્ષિણ અને મધ્ય ગુજરાતનો લાટ દેશમાં સમાવેશ થતો હતો ઇતિહાસને પાને ગુપ્તસમ્રાટ કુમાર ગુપ્તના મન્દસોર લેખમાં ઇ. સ ૪૩૭-૩૮ માં લાટ નામનું પ્રથમ દર્શન થાય છે. રાષ્ટ્રકૂટ ગોવિન્દ ત્રીજાના કાળથી (શ સ. ૭૩૪) એ દેશનું નામ વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રચલિત મળે છે વિશેષ માટે જુઓ લેખકનો લેખ ‘ગુજરાતે ગુજરાત નામ ક્યારે ધાવ્યું હતું?’ અગિયારમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાંનો નિબંધ તેમજ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બર, ૧૯૩૩, અ. ૪

૩ ઈ એ, પુ ૧૧, પ ૧૧૧

૪. ‘એપિગ્રાફિયા ઈટાલિકા’, પુ ૧૨, પ ૧૯૨

૫. ગુપ્ત તામ્રપત્ર—‘જનક બેન’ એશિયાટિક સોસાયટી, બાન ૧૬, પ ૧૦૫

બીજી શાખા : દક્ષિણની ગાદીએ દશમો પુરુષ મહાગાનધિગજ ગોવિન્દ ત્રીજો ગાન્ય કરતો હતો, એના પિતાનું નામ ધ્રુવગજ નિરુપમ હતું. પિતાના ગાન્યકાલ દરમિયાન ધ્રુવગજ ગોવિન્દ (ત્રીજો) દરિકા^૧—કેદારથી ખલાત સુધીના પ્રદેશો શાસક હતો નિરુપમના મૃત્યુ પછી ગોવિન્દ ત્રીજો ગાદીએ આવ્યો, સ મ ૭૫૩ (ઇ. સ ૭૬૩) એણે પોતાના નાના ભાઈ ઇન્દ્રને લારેશ્વરમંળનો અધિકાર મોખ્યો હતો એમ ઇન્દ્રના પુત્ર કુંગવના વડોદરા લેખથી ખબર પડે છે, સ મ ૭૩૪^૨ (ઇ સ ૮૧૨).

વડોદરા તામ્રપત્રમાં લારેશ્વર ઇન્દ્ર વિશે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે. 'તેને ભાઈ ઇન્દ્રમમાન પરાક્રમી ભૂમિ પર વિખ્યાત નૃપ, અદ્ભુત યશનું મૂળ ઇન્દ્રગજ તેણે (ગોવિન્દે) આપેલા લારેશ્વરમંળનો રાજકર્તા થયો'^૩ એ કાલે લાટ દેશમાં શાસન કરતું હતું તે જણવું રહ્યું.

રાષ્ટ્રકૂટ ગાન્યકાલ મમયે મરુ—મારવાડમાં પ્રતિહાર વસતો વત્સરાજ ગાન્ય કરતો હતો એ ધણો બાહોશ અને પ્રતાપી રાજા હતો એ ગુર્જરના—ગુર્જર દેશનો સ્વામી હતો. આપણે અત્યારે શુજરાત દેશ કહીએ છીએ એ તે મમયે શુજરાત દેશ કહેવાતો નહોતો પરંતુ રાષ્ટ્રકૂટના સમયમાં વર્તમાન જોધપુર ગાન્યનો ઉત્તરથી દક્ષિણનો પ્રદેશ ગુર્જરના—ગુર્જર દેશ કહેવાતો હતો. આ હકીકત પ્રતિહાર વસના ભોજદેવના વ્રિ. સ ૬૦૦ ના લેખથી ફક્ત યા્ય છે^૪ રાષ્ટ્રકૂટ ગાન્યની ઉત્તર તરફની સીમા ગુર્જરદેશની દક્ષિણ ભીમાને મળતી હતી અને સાખ પાડોશી ગાન્યો પરમપરિગ્રહ આઠગતા એમ રાષ્ટ્રકૂટના તામ્રપત્રોથી ખબર પડે છે

ત્રીજા ગોવિન્દના પિતા ધ્રુવગજ નિરુપમે ગુર્જરના દેશના પ્રતિહાર વસના વત્સરાજને હગતી મરુ—મારવાડના ગણમાં નમાડી મૃત્યો હતો વત્સરાજે ગૌડ દેશ ઉપર વિજય મેળવી ત્યાંના ગમના જે મ્વેત છત્રો (ગર્ભચિહ્નો) છીનવી લીધા હતા એમ ગોવિન્દ ત્રીજાના ગધનપુરના દાનપત્રથી ખબર પડે છે, સ મ ૭૩૦ (ઇ સ ૮૦૮)^૫ રાષ્ટ્રકૂટ ગોવિન્દ ત્રીજાના ગાન્યકાલ મમયે કનોજ મહોદયમાં પ્રતિહાર વત્સરાજનો પુત્ર નાગભટ્ટ—નાગવલોક ગજ કરતો હતો ઉત્તર ભારતનો એ મહાપ્રતાપી રાજા હતો. રાધનપુર પત્રમાં ઉલ્લેખ છે 'તેને પોતાના ધનુષ પર તારવા મારે મુકેલા તીર સાથે આવતો જોઈ ગુર્જર સ્વપ્રામા પણ યુદ્ધ ન દેખે તેમ ભયથી નષ્ટ થઈ ગયો'^૬ ગોવિન્દના ભયથી નષ્ટ થનાર ગુર્જરનાનો નાગવલોક—નાગભટ્ટ હતો

નાગભટ્ટને હગવવામાં ગોવિન્દ ત્રીજાનો નાનો ભાઈ ઇન્દ્ર મદદે હતો આ હકીકત શુજરાત શાખાના ઇન્દ્રના પુત્ર કુંગવના વડોદરા લેખથી^૭ ફક્ત યા્ય છે 'યુદ્ધમાં તૈયારી કરી આવેલા ગુર્જરાના અધિપતિઓના નાવડને તેણે (ઇન્દ્રે) હણી મેલ નેમ મલવ

૧. 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ', પુસ્તક ૩, પૃ ૩૬, મુબઈ એઝિટરિયર પુ ૧, ભાગ ૧ થો, પૃ ૧૨૩

૨. 'ઈસ્ટિયન એટિક્વેરી', પુ ૧૨, પૃ. ૧૫૬

૩ અહીં જે શુજરાતની અનુવાદ આપ્યા છે તે શ્રી કાશિ અમા તરફના શુજરાતના ઐતિહાસિક લેખોના પુસ્તક બીનમધો (પુસ્તક દબે પણ પ્રસિદ્ધ થનાર છે) લીધા છે

૪. 'એપિગ્રાફિયા દિડકા', પુ ૫, પૃ ૨૧૦-૧૧. વિશેષ મારે જુઓ 'જુદિપ્રકાશ', 'ગોડગાંધાર-રિસેઅર ૧૯૩૩, અ.ક ૪ થો, તેમજ લેખકનો નિજા અધિવારમાં શુજરાતી સાદિશ પત્રિકા.

૫ અને ૬. 'એપિગ્રાફિયા દિડકા', પુ ૬, પૃ. ૨૧૬.

૭. 'ઈસ્ટિયન એટિક્વેરી', પુ. ૧૨, પૃ. ૧૫૬.

દુગ્ધના દેશમાં નસાડી મુકયો ગુર્જરદેશના અધિપતિ અને તેના નાયક—લાટદેશના મહાલિકને હગનવામાં ગોવિન્દની મદદે એનો ભાઈ ઇન્દ્ર હતો.

ઉપરના લેખોથી ફલિત થાય છે કે ગુર્જર દેશના પ્રતિહારનો અધિકાર લાટ પ્રદેશમાં હતો ત્રીજા ગોવિન્દે પ્રતિહાર નાગહતને હગવી ઇન્દ્રને લાટ દેશનો શાસક નીચેના લાટેશ્વર મળ્યો પ્રથમ મહામાયન્ત ઇન્દ્રગજ લાટેશ્વર કહેવાયો, શ મ ૭૨૦, ઇ સ. ૮૦૮.^૧

ગુર્જરાત ગાખાની વસાવસી આ પ્રમાણે મળે છે

ઇન્દ્રગજ→કર્કગજ→ગોવિન્દ→ધ્રુવગજ પ્રથમ→અકાલવર્ધ

અકાલવર્ધને ત્રણ પુત્ર હતા ધ્રુવરાજ દ્વિતીય, દન્તિવર્મા અને ગોવિન્દ બીજો

ધ્રુવરાજ બીજાના નાના ભાઈ દન્તિવર્માનું શ મ ૭૮૬ (ઇ સ ૮૬૭) એક દાનપત્ર મળ્યું છે ગાંધ્યૂટ ગામને પૂર્ણા નદીમાં (પૂર્ણા નદી—નવસારી તાલુકામાં છે તેમાં) સ્નાન કરી, કામ્પિલ્યતીર્થના બોદ્ધ વિહારને મર્થા તૈલાટના નામ ઉપરથી કહેવાતા ૪ ગામમાં અને નાયગ કેાલુમાં આવેલુ ચોક્ખટ્ટી ગામ ત્રી આર્યમંથના શિષ્યોના પરપગના ઉપભોગ માટે દાન કર્યા વિશે એ દાનપત્ર છે ચોક્ખટ્ટી ગામની ચતુર્થીમાં આ પ્રમાણે આપી છે પૂર્વે દન્તેશ્વર ગામ, દક્ષિણે અપમુન્દર ગામ, પશ્ચિમે કાલુપરિલકા ગામ, અને ઉત્તરે મન્દાકિની નદી (ગંગા નદી)

ડો દેવદત્ત લાડારજી સાહેબે આ પત્ર સંપાદિત કરી 'એપિગ્રાફિયા'માં લેખ લખ્યો ત્યારે દાન અપાયેલુ ગામ અને સીમાનો સ્થળનિર્દેશ આપ્યો નહોતો મેં મારા એક વિદ્યાર્થીની સ્ટેડીયે મારફતે વિશ્વામપાત્ર હરીજત મેળી છે આ જગ્યા નવસારી તાલુકામાં ગામે છે તે આ પ્રમાણે

પૂર્ણા તે વર્તમાન પૂર્ણા નદી કામ્પિલ્યતીર્થ પીનમાલ અને મંગેણા ગામની મધ્યે પૂર્ણા નદીના તટ ઉપર કપિલેશ્વર મહાદેવનું સ્થાન છે ને તૈલાટ—તૈલાડ,^૨ ચોક્ખટ્ટી—ચોખડ તૈલાડની વાયગમાં છે

પૂર્વે દન્તેશ્વર=કાલેવ, ચોખડથી ૨૫ માઈલ દુર છે

દક્ષિણે અપમુન્દર=આમુન્દર

પશ્ચિમે કાલુપરિલકા=કોલામણા, ચોખડની જગણ પશ્ચિમે છે, ઇનામી ગામ છે

ઉત્તરે મન્દાકિની નદી=મીટાળા નદી વર્તમાનમાં મદાવ પણ કહેવાય છે

ધ્રુવરાજ બીજો: અકાલવર્ધ ધ્રુવગુણે ગદ્ગુણમાં ઓતિવાળો અને ધર્મો લાટેશ્વર મળ્યાની ગાદીએ આવ્યો વર્તમાનમાં હામોટ દાનપત્ર મળ્યું છે તે પૂર્વે શ મ ૭૮૬નું એક દાનપત્ર આ ગામનું જણુમાં^૩ (નવસારી તાલુકા)માંથી મળ્યું છે રાષ્ટ્રદૂત ધ્રુવના ગાંધ્યકાલ સમયે ગોવિન્દ ત્રીજાનો પુત્ર અમોઘવર્ધ—દત્તિકામપ્રગિદ્ધ સર્વ દક્ષિણમાં ગાંધ્ય કર્યો હતો, શ સ ૭૩૭-૭૮થી શ મ ૭૮૭-૮૮

૧ 'ઈલિયન એટિક્વેરી,' પુ. ૧૨, પુ. ૧૫૬

૨ 'એપિગ્રાફિયા ઈડિકા,' પુ. ૬, ૨૮૩.

૩ નવસારી પ્રાન્તના પ્રજામળના મ ની ધીયુત મણિભાઈ દ્વિવેદી પ્રાચીન દત્તિકામના અગ્રણી સહાયો છે આ દાનપત્ર તેમજ રાષ્ટ્રદૂતના દત્તિકામની સામગ્રી હુ જે એકઠી કરી રતો છુ તેમાંના દાનપત્રોના અગ્રણી કરવા તેમજ જે મદદ કરી છે એ માટે હુ એમનો તથાગી છુ

૪ અમદાવાદ સંસ્થાન સમયે તેવાડી પગણા તરીકે પ્રસિદ્ધ હતું

૫. 'ઈલિયન એટિક્વેરી,' પુ. ૧૨, પુ. ૧૮૧.

શુભરાત રાષ્ટ્રકૂટ સાખાના તાત્રપત્રો ઉપરથી એક વાત નોંધવાજોતી મળે છે કે લાટેશ્વરના મૃત્યુ પછી દક્ષિણાધિપતિ અને તેના સુબોધા લાટેશ્વર ખાવડા કરવા મવારી લઈ આવતા ધ્રુવરાજને ગભ્યારૂઢ થતા જ દક્ષિણના વલ્લભ જોડે જગમા ઉતરવું પડેલું 'સત્તુ વ'ક્ષણ, પ્રતિપક્ષો ધરેલા અનુજનો અને અનુજના દ્વાને એણે (ધ્રુવરાજને) પોતાની અસીના ચમત્કોપે શાત કર્યા' આ અણુત્રાના તાત્રપત્રમા ઉલ્લેખ છે વલ્લભ તે દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ વશનો મહારાગવધિરાજ ગોવિન્દ ત્રીજાનો પુત્ર અમોઘવર્ષે શરૂ હતો અનુજના દ્વા—આ એનો ભાઈ અન્તિવર્મા જોને અનિર્દિષ્ટ બળવાખોર નામે એણખાવામા આવ્યો છે, તેણે પિતાના મૃત્યુ પછી લાટની ગાદી લેવા ઉધામો કરેલો, પણ ધ્રુવ તેને હરાવી પેતે લાટેશ્વરમઃજની ગાદીએ આવ્યો વિવ્રવ પ્રાપ્ત કર્યા પછી ગોડાઢ ધ્રુવરાજે નિરુપમલુ ખિરુદ ધારણ કર્યું

શુભરાત દેશમા મિહિર બોજ ગાયન કરેલો હતો પ્રતિદાર બોજદેવના તાત્રપત્રો અને રાત્યકાલ જોતા તે ધણો બળવાન નજેન્દ હતો. શુભરાત મૃત્યુમા રાષ્ટ્રકૂટના અનુજનો પશુ હતા મિહિર લાટ ઉપર મવારી લઈ આવ્યો નિરુપમે ગણ્યકાલમા તેઓને મખત હાર આપી આ સ્ફીકત અણુત્રા લેખમા આ પ્રમાણે આપી છે 'મિહિરનો શ્રી માથે યોગ હતો અને તે ઉમદા અનુજનોના મળથી આવૃત્ત હતો તેણે પગક્રમથી મર્વ દેશ છોડેલા હતા છતાં પગાન્યના તિમિરથી ઢાંચેલા મુખ સાથે તે, ધાગવધનો પ્રતાપ નિજ પ્રતાપ કરતાં અધિક જોઈ, અદૃશ્ય થઈ ગયો' પ્રતિદારનરેન્દ મિહિર બોજ ઉપર વિવ્રવ મેળવી ધ્રુવ ધારાવર્ષનું ખિરુદ ધાગણ કર્યું

રાષ્ટ્રકૂટના રાત્યકાલ મમયે લાટ દેશના મીમાડની ઉત્તર અણુદીક્ષપાટણમા આપોત્કટ—આવડા વનરાજદેવના વશજો રાત્ય કરતા હતા આવડા આસુડાજ ધ્રુવરાજ રાડોડનો અમદાક્ષીન પાટણમા શામન કરેલો હતો, વિ મ ૯૧૩-૯૪૪ (૬) મ ૮૫૭-૮૮૮) આવડા વશનો અંતિહામિન્દ દરિએ ઇતિહાસ મળતો નથી જન ગ્રંથોને આધારે આવડા રાજેશોનો રાત્યકાલ મળે છે, પણ તેઓના ગભ્યવિન્તાર વજેની પૂર્ણ માહિતી મળતી નથી તેઓ શુભરાતની હતા કે કેમ એ લારતવર્ષના ઇતિહાસકાગેમા મતભેદનો પ્રશ્ન છે આપણો વર્તમાન શુભરાત દેશ પણ તેઓના ગભ્યકાલ મમયે (ઉત્તર શુભરાતનો પ્રદેશ) શુભરાત કહેવાનો કે તરિ એ પણ શકોનો પ્રશ્ન છે આવડા વશના ગભ્યીઓનો ગભ્યકાલ જોતાં તેઓ પાટણમા ગૌગવથી રાજ કરતા હતા. લાટ પ્રદેશની ઉત્તર-પશ્ચિમ સીમા અણુદીક્ષપાટણ અને મોંગપૂની મીમાને મળતી હતી રાષ્ટ્રકૂટ તાત્રપત્રોમા 'ત્વગથી મળવા આવતી પ્રવળ શુભરાતેના,' 'યુદ્ધ માટે તૈયાર શુભરાતનું બળવાન મૈ-ય' (અણુત્રા તામપત્ર), 'તૈયારી કરી આવેલા શુભરાતના અધિપતિઓના નામકને' (વડાદગ દાનપત્ર, વજેરે ઉલ્લેખો મળે છે, તે પાટણના આવડા વિશે હોય એમ સૂઝવે છે રાષ્ટ્રકૂટ ત્રીજા ગોવિન્દના અને શુભરાત સાખાના ધ્રુવરાજ દ્વિતીયના દાનપત્રમા વત્તરાજ અને મિહિર (બોજદેવ) વાસ્તે જુદો ઉલ્લેખ છે પાટણના ગાનઓની ગાનપદવીના ખિરુદ ગા હતા એ વાસ્તે પણ ઇતિહાસનું પાનું ડોરુ છે. આ ઉપરથી માનવાને કાળુ મળે છે કે અણુદીક્ષવાડપાટણના વનરાજ આવડાના વર્ગજો શુભરાત—શુભરાત દેશના રાજાજ તણે શામન કરતા હશે પ્રતિદાર

૧. શુભરાતની આદિત્ય પરિપદ, સાતમી જોડક, શ્રી ગમકાવ મોદીનો લેખ, ઇતિહાસ વિમાન, ૫ ૩૮.

૨. શુભરાતના ઇતિહાસમા આપ—આપોત્કટ—આવડા રાજકાલના અવશેષો, સિકા વજેરે હજુ સુધી

રાજ્યોની મદદે આવડાઓ લાટના ગઠોડ ગળેન્દ્રને પદ્મભટ્ટ કરવા પોતાના સૈન્ય જોડે હાજર હોવા જોઈએ મુવના રાજ્યકાલ મમયે પાટણમા ચામુડરાજ (વિ સ ૬૧૩-૬૪૪, ઇ સ ૮૫૭-૮૮૮) રાજ કરતો હતો ધાગવર્મે મિહિર અને તેના માગરીદ ચામુડને હગવી કાટેશ્વરમડળની કીર્તિ વધારી મુવરાજ લાટમા એકચક્રે શામન કરતો હતો

મુવગંજનુ એક દાનપત્ર ગાયકવાડી રાજ્યના નવસારી તાલુકાના બચુઆ ગામમાથી રા સ. ૭૮૬ જ્યેષ્ઠ અમાવાસ્યાનુ મળ્યું છે, ^૧ એ ભરૂચ દાનપત્ર તરીકે પણ ઓળખાય છે દાન આપતી વખતે ગઠોડ મુવનો મુકામ બૃગુકચ્છ—ભરૂચમા હતો સૂર્યમહાલ મમયે નર્મદા નદીના મૂળ તીર્થમા (શુક્લતીર્થ આગળ ૧) સ્નાન કરી તેના ગામે (વર્તમાન તેન ગામે) લાક્ષાયણ ગોત્રના જોજિલા નામનો વેદસપત્ર ધ્યાલ્ય જે એ સ્થળે સત્ર (સદાવત) ચલાવતો હતો તેના નિભાવ સારુ કર્માન્તપુર સાથે જોડાયેલા ૧૧૬ ગામ મધ્યેનુ પારાણ્યક ગામ દાન કર્યા વિશેનુ એ દાનપત્ર છે

આ ગામની ચતુ સીમા આ પ્રમાણે આપી છે ૨ પૂર્વે કુણ્ડીરવલ્લિકા, દક્ષિણે ત્રેના આહારમાનુ ખેંગરજીક ગામ અને જોણુધા, પશ્ચિમે મોટક નામવાળુ ધ્યાલ્યોનુ ધામ અને ઉત્તરે મોર્ધવારાક ગામ

૬૫૯૫૫ થયા નથી, એટલે એ રાજ્યોનો ઇતિહાસ અપૂરો છે. ૬૫૯૫૫ સનની સાનમીથી દરામી રાતાબીમા નણુ સ્થળે આવડાઓનો અધિકાર હતો એમ ખબર પડે છે રા. સ ૫૫૦, વિ સ ૧૮૫, (ઇ સ ૧૨૭)મા અને એ પૂર્વે કૈક સિત્રમાવમા આપ, બ્યામમુખ અને તેનો પુત્ર રાજ કરતા હતા એમ સિત્તમાલ નિવાસી પ્રસિદ્ધ જ્યોતિષી બ્રહ્મશુરના બ્રહ્મસ્ફુટ ગ્રંથથી અને ચીની યાત્રાળુ હચુન સગથી ખબર પડે છે બીજુ. વિ સ. ૮૦૨ મા (ઇ. સ ૭૪૪) વનરાજે અણહીલપાટણની સ્થાપના કરી અને આવડા રાજ્ય સ્થાપ્યુ તે, અને ત્રીનુ, વડવાણમા ધ-પ્રીવગડ રાજ્ય કરતો હતો એમ હડાલા દાનપત્ર (રા સ ૮૩૬, ઇ. સ ૬૧૩)થી જ્ઞે છે સિત્તમાલનુ આપ—આવડા—ગજ વિ સ ૭૬૧, ઇ સ ૭૩૮ મુધી હતુ એમ ચૌહાલ્ય અવનીજનાપ્રય પુલકેશીના નવસારી લેખથી ખબર પડે છે એ પછી પ્રતિ હાર—પરિહાર રાજ નાગભટ્ટ અથવા તેના પોત્ર વત્સરાજે સિત્રમાલના આપરાજને હરાવી શ્રીમાલ—સિત્ત માલ પોતાનુ કર્યુ જ્વાલિયરથી પ્રતિહાર ગજ ભોજદેવના સમયનો શિવાલેખ મળ્યા છે તેમા ઉલ્લેખ છે કે વત્સરાજે ભડી પાસેથી બળપૂર્વક તેનુ સામ્રાજ્ય છીનવી લીધુ. રાયબહાદુર ગૌરીરાકર ઓઝા સિત્તમાલના આવડાનો મૂળપુરુષ ભડી હરો એમ માને છે શ્રી ચિન્તામણ વૈદ આ અભિપ્રાય માનતા નથી અણહીલપાટણના આવડા અને સિત્રમાલના આવડાઓને શો સબધ હતો તે નવજ્યામા નથી પ્રતિહાર વ રાના રાજ્યો મહાબળવાન હતા એમ ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે એમણે ગૌડ દેરાથી ઉત્તર ભારતવર્ષમા પોતાનુ સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યુ હતુ આ હકીકત જોતા પાટણના વનરાજના વગળે કનોજ મહોદયના પ્રતિહાર રાજના રાજછત્ર તળે સ્વત્ર અથવા મહાસામન્તાધિપતિ તરીકે રાજ કરતા હરો એમ માનવાને કારણ મળે છે ‘બ્રહ્મશુર અને બ્યામમુખ,’ જુઓ ઇ એ, પુ ૧૭, પૃ. ૧૯૦, ‘વનરાજ,’ જુ સા પ અગિયારમી ખેડક, ઇતિહાસ વિભાગ, પૃ ૩૮, હડાલા લેખ, ઇ એ પુ ૧૨, પૃ ૧૬૦, નવસારી લેખ, મુખર્ષ ગેઝિટિયર, પુ ૧. ભા ૧, પૃ ૧૦૬, ભોજનો લેખ, Arch. Society of J. Arch., 1903 04, p 280-81

૧ ‘ઇટિયન એટિકેવરી,’ પુ. ૧૨, પૃ ૧૩૬ અને અનાગ. ડો બ્રહ્મર અને ઇ હુદા આ દાન, પનરા વિષેના ઓરિયેન્ટલ મ્યુઝિયમમા ભેટ કરેલા છે

૨. આ સ્થળોનો ચોક્કસ નિર્દેશ થતો નથી. સોડજોગ ચાલુ છે.

આ ઉત્ક્રીણું દાનપત્ર પછી ગુજરાત રાજાના એક તામ્રપત્ર રાક સવત ૮૧૦નું મળ્યું છે.^૧ આ દાનપત્ર અકુલેશ્વર (વર્તમાન અંતલેશ્વર જિલ્લે ભરૂચ)મા નિવાસ કરી રાષ્ટ્રકૂટ કૃષ્ણે દાન કર્યા વિશેનું છે તે ઘણું અથુદ્ધ અને પનરા ધમાઈ જવાથી મુદ્ધ વાચી શકાતું નથી મુખઈ ગેઝેટિયરના મપાદરનું અને ભરૂચ અને અકુલેશ્વર તામ્રપત્રોના સરકર્તા પુગાવિદ ઈ દુલ્લુશનુ માનવું છે કે ધુવરાજનો વિગ્તાર ભરૂચ સુધીનો હતો. આ વર્ષ પછી ધુવનું ગજ અમાત્ર થયું આ વર્ષેનું ધુવરાજના બાઈ દંતિવર્માનું દાનપત્ર મળ્યું છે.^૨ કૃષ્ણ દંતિવર્માનો પુત્ર ધનો હોવો જોઈએ આ ઉપરથી શ મ ૭૮૯ અને ૮૧૦ વચ્ચે રાષ્ટ્રકૂટ દંતિવર્મા ગજ કરતો હતો ઉપલબ્ધ હાસોટ દાનપત્રથી કલે છે કે ધુવરાજનો ગજકાલ સત્તર વર્ષ વધે છે બચુઆ દાનપત્રમા 'અનુજના દગા'ને ધુવરાજે પોતાની શમશેરથી શાત કર્યા એ ઉપરથી પોતાના બાઈને મારી નાખીને એણે અશાંતિ અને આપત્તિકાળ વિતાવી પોતાની ગજનાદી ગિયર અને પગસર કરી હાસોટ દાનપત્રમા નવસારી પ્રાતના મદવા તાલુકાનું ગામ 'દેલશા' (દુડસા) ગામ દાન કર્યાંતો ઉલ્લેખ છે, એથી જણાય છે કે હાટેશ્વર ધુવરાજ આખા લાટમડળ ઉપર હકૂમત ભોગવતો હતો મામનતાધિપતિ ધુવરાજ શ સ ૭૮૯થી ૮૧૦ સુધી શાસન કરતો હતો.

હાસોટ દાનપત્રની હુકીકત: લેખ તાખાના ત્રણ મળખૂત પત્રગ ઉપર લખેલો છે. રાષ્ટ્રકૂટ શાસનોના રિવાજ મુજબ વચમાથી કાણુ પાડી સીડથી પનરા બાધેલા છે, એટલે પુત્રક પ્રમાણે વાચી શકાય છે. પહેલું અને ત્રીજું પત્ર અંદરથી કાતરેલું છે, જ્યારે વચમાનું પત્ર બંને બાજુએ કાતરેલું છે. સીલ ગોળ છે, અને કરી ઉપર રાઠોડની હમેશની મુદ્રા— કમળ ઉપર એડેલી, બંને હાયમા સર્પ રાખેલી, શિવની મૂર્તિ છે પત્રગ સુરક્ષિત રિયતિમા છે ભાષા મરકૂત છે, અને તે મહેલાર્ધથી વાચી શકાય તેવો લેખ છે. છેવટના શ્લોક સિવાય બધો ભાગ ગદ્યમા છે.

બચુઆ દાનપત્રમા અને દંતિવર્માના શ મ ૭૮૯ના દાનપત્રગામા જે શરૂઆતની હકીકત આપી છે તેવી જ આ દાનપત્રમા છે પ્રથમ પક્ષિતમા જુદદેવની સ્તુતિ પછી શિવ અને વિષ્ણુની સ્તુતિ છે વશાવળી દક્ષિણના ગણકૂટ ગોવિન્દ પ્રથમથી અમોઘવર્ષ શર્વ સુધીની છે, અને તે પછી ગુજરાત રાજાના ઇન્દ્રરાજથી ધુવરાજ દ્વિતીય સુધીની છે આમા ધુવના બાઈ દંતિવર્માનું નામ નથી.

રાજાનો મુકામ હુણકરકંમા હતો શક સપ્તમ્બર ૨૬,^૩ માર્ગશીર્વ દ્વિતીયા, ધનુષ-સક્રાંતિ, મહાપર્વણીને દિવસે, બીમેશ્વર સગમતીર્થમા સ્નાન કરીને કામ્પિપ્ત્યતીર્થના બૌદ્ધ-વિહારના આર્યસંઘના શિષ્યોના પગપગના ઉપભોગ માટે ત્યાના મુખ્ય ભિક્ષુ ધક્કલતને કાન્તારગામ વિષયમા આવેલું દેલશા ગામ અર્પણ કર્યાંતો હકીકત છે.

દેલશા ગામની ચતુ સીમા પૂર્વે વડવહિરગામ, દક્ષિણે પૂગવી નદી, પશ્ચિમ સિમ્મ-તડાગીકા, ઉત્તરે પઘલુણક ગામ.

૧ 'ઇડિયન એન્ટિક્વેરી,' પુ ૧૩, પ ૬૬

૨ એ. ઈ. પુ ૬, પ ૨૮૭

૩. આ દાનપત્રમા રાક વર્ષ ૮૦૬ પૂરો આપ્યો નથી, પણ હવેનો અંક ૬ આપ્યો છે ધુવના ર સ ૯૮૯ પછી કૃષ્ણનું દાનપત્ર ર સ ૮૧૦ નું મળ્યું છે એટલે ર મ. ૮૦૬ બરાબર છે. લેખકે પૂનાના ભાદરાજર એરિયન્ટલ રિસર્ચ હન્ડીક્રપ્ટના સેક્રેટરીને વર્તમાન લખી અંગ્રેજ તારીખ મ ગાવી છે તે સોમવાર, ૨૩ મી નવેમ્બર ૮૮૪ વર્ષ બરબર મળે છે એટલે પત્રગ બરા છે.

રાગ કુવરાજની સ્વદંતની ચઢી છે દત્તકનું નામ બગબર વચાતુ નથી ૧

અહીં આ દાન આપવામા આવ્યું તે બૌદ્ધવિદારને આપ્યું છે ગણકૃત ગામએ શિવલક્ષ્મી હતા પણ તેઓ અન્ય ધર્મે વાગે મહિષ્વૃતા દાખવતા એમ બગ પડે છે ઇશુની નવમી શતાબ્દીમા બૌદ્ધ ધર્મ ગુજરાતમા બીજા ધર્મની જોડે પ્રચલિત હતો. એ જૈન ધર્મ સોલકીઓના રાજકાલ જેવો અગ્રધાને હતો કે નહિ એ ગણુસામા નથી

લુણકલ્ક તે વર્તમાન ઉનાઈ ન્યા બિના પાણીના કુડ છે તે સ્થળ

બીમેશ્વર સગમતીર્થ નવમારી પ્રાતમાના કામજેજ (પ્રાચીન કર્માજેજ) તાલુકામા એ તીર્થસ્થળ છે, એક બીમનાથ અને બીજી ગળતેશ્વર બંને તાપી નદીને કાંઠે છે માનવતુ બીમેશ્વર સગમતીર્થ તે વર્તમાન બીમનાથનું સ્થળ આ સ્થળની પવિત્રતા અન્યાગતા કાળમા મનાય છે અને પ્રત્યેક વર્ષે જત્રા પણ લાગાય છે

કામ્પિધ્યતીર્થ કપિલેશ્વર મહાદેવનું સ્થળ આ સ્થળના બૌદ્ધવિદારને કુવરાજના લાઈ દન્તિવર્માએ દાન કર્યાની હકીકત અગાડી આપી છે

કાન્તારગામ વિષય તે સુરત નજીક કતારગામ છે તે અત્નારે આપેનું જિલ્લો કહીએ છે તે એ કાલમા વિષય કહેવાતો

દેવશા=દુડૈસા આ ગામ અને ચતુ સીમાના ગામ નવમારી પ્રાનના મહવા તાલુકામા આવેલા છે

ચતુ સીમા

પૂર્વે વડવલિલ્લાલોડ.

દક્ષિણે પૂરાવી નદી=પૂર્ણા નદી

પશ્ચિમે લિગ્ગતકાગિકા=શકરતળાવડી

ઉત્તરે પદ્મલુણક=પદ્મમાણા

૧. અસલ પતરા મારી પાસે છે મુબઈના પ્રીન્સ ઓફ વેલ્થ ગ્યુઝિયમના કુચેટર આચાર્યશ્રીએ મારું પતરાનું લેખનવાચન તપાસ્યું છે, અને યોગ્ય સૂચના આપી છે તે માટે હું તેમનો તાદ્દી છું.

સદ્ગત ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે

શ્રી. શ્રીનિવાસ ગામ્ત્રી

[ઐસર યુનિવર્સિટીના વાઇસ-ચાન્સેલર ડો ઈ પી મેટકાફના નિમંત્રણને માન આપીને, યુનિવર્સિટીના 'એક્સ્ટેન્શન લેક્ચરર' તરીકે શ્રી નાસીરુદ્દીન આપણા એક મહાપુરુષ સ્વ ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે હપર ગયે મહિને બેંગલોરમાં ત્રણ વાપણો આપ્યા હતા. હવેના યુવાનો અને પ્રતિષ્ઠિત આગેવાનો સમક્ષ તે આપ્યા હતા. નીચે પહેલા ભાષાનો અનુવાદ છે. અનુવાદક]

શ્રી

ગોખલે ૨૦ વરગ હપર મગ્ન પામ્યા તે જમાનાના ધણાખગ વિકટ પ્રતોનો

હિંદી દષ્ટિકોણ રજૂ કરવા માટે હિંદના ગાયા ગર્વમાન્ય પ્રતિનિધિ મુખ્યત્વે તે જ હતા. પણ હિંદ તેમને શુભાચ્યા પછી તો એક આખો જમાનો વહી ગયો છે. દેશમાં મહાન ફેરફારો થયા છે નના પ્રશ્નો ઝળગ્યા છે અને જૂનાનું મદરવ ઘટી ગયું છે અથવા તો તે હવે પ્રશ્નો જ રહ્યા નથી. ઈ વસ્તુઓને મદરતની ગણતરી અને ઘ્યા વિચારો, ઉદ્દેશો કે ગર્યો તરફ સવિશેષ ધ્યાન આપવું એ બાબતમાં તેમના અને હાલના જમાનામાં એટલો બગો ફેર પડી ગયો છે કે જૂતકાળનો અને આજનો—એગ બંને જમાના બેનાર માગ જેવાને તો એ ફેરફારો ખામ ધ્યાન ખેંચે એવા લાગે છે.

ગત જીવન અને આધુનિક જીવનમાં આમ આટલો બધો ફેર પડી જવાથી, ગોખલેની જીવન પ્રતિમા તમારી આગળ ખડી કરવી કે જેથી તમે, યુવાનો, તેમના જીવન અને કાર્યને મહાનુભૂતિની મમજી ગંઢા, એ કાર્ય મેં ઉપાડ્યું છે તેમાં કંઈક માડન તો વ્યુ છે જ.

પ્રાથમિક અસરો

એક ગરીબ કુટુંબમાં મુળર્ષ ઇલાકાના ગ્લાગિરિ બિસ્વામાં તે ૧૮૬૬માં જન્મ્યા હતા. એમણે પ્રાપ્ત કરેલી આટલી મગ્ગ કેળવણી મુખ્યત્વે ટ્રીને એમના મોટાભાઈને આભારી છે. એન્લ્યુએટ થયા પછી તેમણે એડવાર્ડ એન્લિનિયર્ગિંગ કોલેજ અજમારી જેમ્. તે જમાનામાં ત્યા પરીક્ષામાં પહેલા બે નજરે આવનારને મરફારી નોકરી મળી જ જતી. ૨૧ કર્પૂર શ્રીનિવાગગવ જેવા પ્રતિભાશાળી પુરોને એમણે ત્યા જોયા. તેથી એમની નિમણૂક થાય એવો મજબ ન લાગવાથી તેમણે એન્લિનિયર્ગિંગ કોલેજને તિલાંજલી આપી. “મારાથી હરીફાર્થ થઈ ગઈ જ નહિ, એવા કેટલાક ગસસો અહીં છે,” એવા લાશ્વલિક શબ્દો તેમણે તે કોલેજ છોડતા ઉચ્ચાર્યા હતા. ૧૪ી કાયદાની કોલેજમાં જોડાયા, પણ ત્યા પણ તે બહુ રહ્યા નહિ.

તે પછી કેમ્બ્રિજ એન્લ્યુકેશન મોગાયટી નામની ઉચ્ચ પ્રતિના સ્વાર્થત્યાગી કેળવણીકારોની જે મગ્યા તે વખતે સ્થપાર્ધ હતી, તેમાં તે જોડાયા. મુળર્ષ ઇલાકાના દક્ષિણીઓનો કેટલોક ઉત્તમ ક્ષાત્ ત્યાં આકર્ષાર્ધ આગ્યો હતો, અને તેઓ આજીવન મગ્યો બન્યા હતા. ગોખલેને પોતાને આકર્ષનાગ તો તે વખતના બે અગ્રનણ્ય પુરો હતા. એક તો મહાન ખ્યાનિવાળા શ્રી ટિગક અને બીજા શ્રી આગરકર, એમના જીવનપથમાં મહાન ગનડે આવ્યા ત્યા મુધી શ્રી

આગર એમના જીવનવિધાયક હતા એમ કહેવાય અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી શ્રી ગનડેનું નામ તો ખામ રંગભૂમિ છે તેમના મમયના તે એક મૌથી આકર્ષક વિશ્વતિ હતા એમણે હાથમા લીધેલા અનેકવિધ કાર્યોમા તેમની મુખ્યની હાઈકોર્ટના જજ તરીકેની નવજન કારકિર્દી એ તો એક અંશ માત્ર હતી. મામાનિક, ઔદ્યોગિક, અને રાજકીય—ત્રણે ક્ષેત્રોમા ગનડે અત્યંત પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિ હતા તે ઉપરાંત ખીજા નેતાઓમા ભાગ્યે જ હોય છે એવી એક અમામાન્ય શક્તિ તેમનામા હતી આશરપદ યુવાનોને પોતાની તરફ આકર્ષી, તેમના મન અને હૃદયને તેઓ એવો એક આપી નકતા કે જેથી આવા યુવાનો ભવિષ્યમા પ્રગતિના કાર્યોમા આધનરૂપ અને મહાન રાનડેએ પોતાની આ શક્તિથી ગોખલેને પોતાની તરફ આકર્ષી તેમના કષ્ટકષ્ટ મતના અનુભવોથી ભરપૂર જીવનમાં, અણીને વખતે કામ લાગે એવા પાઠ ગોખલે પોતાના ગુરુ શ્રી ગનડેને ચરણે ભેળીને શીખ્યા, અને એ શિક્ષણનો પોતાની અગત પ્રતિભાથી તેમણે આવો અદ્ભુત ઉપયોગ કર્યો.

રાજપ્રકરણમાં પ્રવેશ

કોલેજમા પ્રોફેસર તરીકે અમામાન્ય કુશળ કાર્ય તેઓ કરતા હતા, તે દરમ્યાન શ્રી રાનડેની સૂચના અને મદદથી તેમણે ગૃહમંત્રીની સેવા શરૂ કરી સાર્વજનિક સભા જેવી મહાન ગૃહમંત્રી મર્યાદાના નિમાસિકતા અધિપતિનું કામ તેમણે ધણી નાની ઉંમરમા હાથમા લીધું મામાનિક મુદ્દારા ઉપર લક્ષ આપતા એક અગ્રેજ મામલિકમા પણ તેમના લેખો આવવા માડ્યા લેખક તરીકે તેમની પ્રતિભા એટલી ઝળઝળી બેઠી કે થોડા જ વખતમા તેમના હાથમા પ્રાન્તમલા (પ્રોવિન્સિયલ કોન્ફરન્સ)ની લગભગ સોપવામા આવી એમની પ્રગતિ એટલી ઝડપથી ધપી કે અખિલ હિંદ રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું મંત્રીપદ પણ એમને મળ્યું.

૪ મ ૧૯૮૬મા માર્ચનિઠમલા ઉપર મોટી આક્રમ આવી પડી એ મહાનુ જીવન કહો કે આત્મા કહો એવા શ્રી ગનડે હતા મમય વીતતા મહારાષ્ટ્રના બધા પ્રતિભાશાળી, બુદ્ધિશાળી અને શક્તિશાળી માણસોનો તે મન બની ગઈ પણ આ નવા આગવુંકોમાના કેટલાક ઠઈ હમેશ કામને મગ્ન અને વિદ્યગ્રહિત કરે એવા નહોતા એકબે જણાએ રાનડે અને ગોખલે બંનેને ભારે મુશ્કેલીમા મૂક્યા એકદમ ઢીલુ મૂકી દે અને હાટ રીકારીને પોતાના હાથમાનું સૂત મૂકી દે એવો શ્રી ગનડેનો સ્વભાવ નહોતો તેમણે બધું સરળ કરવા ખૂબ મહેનત કરી, પણ ઉગ્ર વિરોધને લીધે કામ કરવું જ હવે તેમને અશક્ય થઈ પડ્યું. આખરે તે માર્ચનિક મહામાથી છૂટા થયા અને તેમણે ડેક્કન ઝીલા સ્થાપી ગોખલે અને ગનડેનું મારી પેટે અપમાન થયું આમ રાનડેની મતા છીનવી લેવા માટે મમયતાના મામાન્ય નિયમોને પણ કોરે મૂકવામા આવ્યા હતા.

ગોખલે તે વખતે જીવન હતા, અને તેમને તો ખૂબ જ લાગી આવ્યું કાર્ક પણ આખરે ખૂબ ગભીર સ્વરૂપ આપી દેવું, અતિરાય દુખ થાય એટલું બધું મનમા લાગી ગયું એવો એમનો મુદ્દાનો સ્વભાવ આ વખતે પહેલીવાર ઉપર દેખાઈ આવ્યો પોતાની પ્રોફેસર તરીકેની ફરજ બજાવ્યા પછી બચત રહેતી તમામ શક્તિ તેમણે માર્ચનિક મહામાના કામ પાછી વાપરી હતી, અને તેમ છતાં ત્યારે એમના ઉપર ગાળોનો વગમાદ વગરનો અને એમને હમેંવી મૂકવામા આવ્યા ત્યારે તેમને ભારે દુખ થયું તે દુખ તેમણે તેમના એક અતિ નિકટ મિત્ર શ્રી જી પી જેમી ઉપેન્ડના દાગળમા ઠાલવ્યું હતું આ શ્રી જેમીએ ગોખલેના જીવનના ઘડતરમા ખૂબ મદદરેનો ભાગ ભજવ્યો છે ગોખલે તેમને કેટલું માન આપતા,

કેટલા પૂજ્ય ગણતા, અને ચાહતા તે ગોખલેના એમના ઉપરના એકબે કાગળ ઉપરથી જણાય છે તેમણે આ વખતે શ્રી જ્ઞેશીને લખ્યું

“આ પૂનાના જાહેર જીવનથી હું તો ત્રાસી ગયો મારા ઉપરથી ક્યારે જાહેર જવાબદારીનો બોજો ઉઠાવી લેવામા આવે અને હું ક્યારે ખાનગી ગૃહસ્થનું સ્વસ્થ, નિવૃત્ત જીવન જીવી શકું એ જ હવે હું ઝાપું છું”

પણ ત્રીસ વર્ષની યુવાન વયે હૈયમન્દાસ લેવો એ તો પ્રકૃતિને ઉવેખવા જગજર ગણાય ગોખલે કદી નિવૃત્ત થયા નહિ—અથવા કહો કે એમની નિવૃત્તિ એમના મૃત્યુ પછી આવી

વેલ્થી કમિશનમાં જુગ્માની

તે પછી ૧૮૯૬મા લોર્ડ વેલ્થીના પ્રમુખપદ નીચે એક શાહી કમિશન નિમાયુ હિંદી નાણાપ્રકરણની સ્થિતિની તપાસ માટે મુખ્યત્વે કરીને તે નીમવામા આવ્યું હતું હિંદી રાજકારણાગતી ખરચની વહેંચણી કેમ કરાતી હતી તેની તપાસ કમિશનને ખામ કરવાની હતી. હિંદી પક્ષ એમ કહેતો—અને આ બાબતમા તો હજુ પણ આપણને સતોષ આપવામા નથી આવ્યો—કે હિંદી લશ્કરના કેટલાક ખાતાનો અને એવી બીજી બાબતોનો ખર્ચ હિંદના કર ભરનાર ઉપર નહિ પણ સિવિલ તિબેરી ઉપર પડવો નેઈ એ મર વિલિયમ વેડગર્બર્ન અને દાદાભાઈ નવરોજી જેવા હિંદના કેટલાક માયા મિત્રો આ કમિશનમા ગમ્યો હતા બધા કમિશનોની માફક તે વખતે આની નિમણૂકની જાહેરાત હિંદમા ખૂબ વધાવી લેવામા આવી, અને લોકોને આશા પડી કે એને લીધે કંઈકેઈં સાડુ ચર્ચ જશે પણ ઘણા-ખરા કમિશનોની પેઠે તેને લીધે માત્ર એક રિપોર્ટ જાહેર પડ્યો

એ કમિશનની આગળ જ સુબ્રહ્મણ્ય આવર, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી અને દીનશા વાસ્તા જેવા પ્રખ્યાત પુરોગામી માણેમાય જુનાન ગોખલેએ પણ જુગ્માની આપી કમિશન આગળ જુગ્માની આપનારાઓમા મૌથી આકર્ષક જુગ્માની ગોખલેની હતી, અને તેમની જુગ્માની મૌથી મારી હતી ઘણા માણસોએ ગોખલેની પૂજ્ય પ્રશંસા કરી મર વિલિયમે કહ્યું કે ગોખલે પોતાના દેશની અબ્બેડ મેવા કરી છે, અને તેમના મત પ્રમાણે કળવાયેલા હિંદી સુધારકના વિચારોનું અતિ કુશળ દિગ્દર્શન એમની જુગ્માનીમા થયું હતું પણ ગોખલે એવી તારીફથી કુલાઈ ગયા નહિ એ તો એમ જ ધારતા કે એ બધી પ્રશંસા મારે માટે નહિ, પણ મારા ગુરુ માટે છે તેમણે શ્રી જ્ઞેશીને એક કાગળમા લખ્યું “આ બધા વખાણ ખરુ જોતા તમને અને ગવસાહેબને (રાનડેને) ધટે છે હું તેને લાપક નથી અને જો મને તે આપવામા આવ્યા હોય તો આપણી જૂની પ્રણાલિકા પ્રમાણે ગુરુદક્ષિણા તરીકે હું તે તમાગ જોને ચરણે ધરુ છું મારું કામ તો પાણીના નળ જેતુ કે એડીમનના ટ્રામોડેશન જેતુ ગણાય. જેને લીધે એક મહાન ગાંધીય કર્તવ્ય હું મનોપૂર્વક જાનની રાક્યો, એવી તમારી અણમૂલ, હાર્દિક અને આનંદથી અપાઁલેલી મહાપ માટે સાચી કૃતજ્ઞતાની લાગણી તરીકે એને સ્વીકારજો”

પોતાના ગુરુઓ માટે ગોખલેને કેટલો પ્રેમ અને પૂજાજાન હતા તે આ કાગળ ઉપરથી જણાય છે ગુરુ પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ એ તો ખરેખર એમના સ્વભાવનું એક આગળ પડી આવતું લક્ષણ હતું શ્રી વાસ્તાએ જ્ઞેશીને લખ્યું હતું કે ગોખલે આ જુગ્માનીની કમોડીમાથી બહુ સરમ રીતે ઉત્તોર્ણ થયા હતા.

પૂનાના પ્લેગનો પ્રગંભ

પણ જીવનનો પ્રવાહ એકધારે વહેતો નથી આપણા ઉચ્ચોચ માન્યતા મમયમા જ ઈશ્વરને આપણા ઉપર—અલખન આપણા ભલાને માટે જ—કોઈ જાનતું અપમાન અને દુઃખ મોકલવાનું સૂઝે છે. લાખા વખત સુધી ગોખલે આ આત્મમંતોષ ભોગવી શક્યા નહિ તે ઇચ્છામાં હતા ત્યાં પૂના અને આમપામના પ્રદેશમાં કેવળ વર્તવના પ્લેગના સમાચાર તેમને મળ્યા પ્લેગનિવારણના કામમાં હિંદી મરકારે ગેડિયા કેટલાક અંગ્રેજ સિપાઈઓએ બે સ્ત્રીઓ ઉપર અત્યાચાર કર્યો અને તેમની એક ઘોડા વખત પછી મરણ પામી, એવી તે વખતે પૂનામાં પ્રચલિત વાર્તા પણ તેમને જણાવવામાં આવી. ગોખલેને આથી હાવા દુઃખ થયું મગ વિલિમમ વેડગજને તેમનો પચિસ પાસાંમેન્ટના કેટલાક મર્યોને ડગબો અને ત્યાં તેમણે તે વિંગ ભાખ્યું હતું પછી તેમણે ‘મેન્સેસ્ટર ગાર્ડિયન’ પત્રના પ્રતિનિધિને મુલાકાત આપી વળી તે પછી તે પત્રમાં તેમણે આ જાના વિંગે લખાણ પણ કર્યું આને લીધે ઇચ્છા અને દિન બન્ને દેશોમાં લાગે ખજખજાટ થયો સુમર્ષ મરકાર તરફથી તપાસ કરવામાં આવી તેણે ઇચ્છા તરફ કર્યો કે આ બધું તો ફેલે લીધે જીવ કરેલું તૂત જ છે હાહાહા જુઠાણુને માગી હકીકત તરીકે ગોખલેએ ‘પાસાં પાડી એમ કહેવામાં આવ્યું, અને આખી કામનો ખોલ એમના ઉપર જતર્યો

આ વખતે ગોખલેને નગરવાલના લેખી પડી એમના વેડગજને જેવા મિત્રોને પણ લેકાએ ગાળો લાડી પાસાંમેન્ટમાં ગરમાગરમ ભાખો મળા પણ ગોધી દુખાવાક જીના તે એ જાની કે આવી ગિનિગા હમેશા જાને છે તેમ ગોધી દલગી ગાળ મુગેપિયન જાનૂથી નહિ પણ હિંદી જાનૂથી જ દેવામાં આવી શાલાઈ નવગેજ ઉપગન તે વખતે પાયાંમેન્ટમાં તે જ પાગમી કામના એક જીન હિંદી મળા મગ માણેજ ભાવગમરી હતા તેમણે કહ્યું “આ પ્રજ્ઞાન જલજન મગ્યાના ઉમગને ગોખલેએ બ્રટ કર્યો છે”

જાણે ગોખલે અદેશ આખા ત્યાં તેમણે એ જાખન તપાસ શરૂ કરી પણ કર્મ પ્રમાણે એમને મળી શક્યા નહિ એક મહુદગરને જાણે તેમ પોતાના જાણે કામો માટે અપૂર્ણ જલજનગી તેમણે રીઝારી લીધી મગ તેમ શાય પણ પોતાને ખજર આપનારના નામ જાણે ન પાડતા, એવા એમણે આમદ કગબો મિત્રોએ મલાદ આખી કે દવ તો એમને માટે એક જ માનભયો માર્ન હતા, અને તે એ કે, તેમણે જિનશગની માગી માગરી આ કડવા જુટડો મળવાને ને તમાર થયા, અને આવી કપરી ડોદરીમાંથી પણ તે પમાર મળા ગરનર લોડ મેન્ડગરને, પ્લેગ હમિશનના મર્યોને, અને પેલા મિપાઈએને તેમને માદીપત મોકલ્યા ગોખલેના કેટલાક ઉત્તમ રણે આ પતો ઉપગથી જાણ છે. એમને લાગ્યું કે માકો પૂરેપૂરી, ખગ દિવની અને એવી હોરી નેઈએ કે જેથી આમાં પદને અપૂર્ણ મતોય થાય અને આખી જીના ઉપર કામગને પડે પડે. ગોખલેએ પત્રમાં લખ્યું “મે જે કર્યું, તે જગતી વખતે મને જાનતું હતું કે એક ઘણી દુખાવાક કડવી ફગ ફ જાનતું હુ. નામગર ગરનરની ચિતામાં ઉમેરો કરવામાં હું માધનજન થયો એ વિચાર મને ખાગ દુખાવામાં છે મે તેમના દેશજુએને અને મિપાઈએને અન્યાય કર્યો એ વસ્તુ અને ખૂબી કરે છે ફગથી મું નહન જિનશગની શામા માયુ હુ”

આવા માગા, ઉદાર જાવ નરૂ પણ ગરનરે મોગ પ્રતિજનન મળ્યું નહિ ગોખલેના નામ મરખુ ઉચ્ચાગના તેમના દાક તો અમમના હતા.

અમરાવતી મહામલા

ચોડા વખત પછી ફરીથી ગોખલેએ દિંદી ગાંધીપ્રદેશમાં પોતાનું નાવ ફેકાર્યું તેમણે મધ્યપ્રાન્તમાં આવેલા અમરાવતીની મહામલામાં હાજરી આપી કમનમીએ ત્યાં આવેલા પ્રતિનિધિઓએ અને ખામડરીને બગાળી પ્રતિનિધિઓએ એમને ખૂબ હેરાન કર્યા અને ખરેખર દિલગીરી થાય છે કે ગોખલે તરફ આ વખતે બહુ દુર્વર્તન ચલાવવામાં આવ્યું હતું. પ્લેટફોર્મ ઉપર વક્તા તરીકે પ્રતિનિધિઓ એમને ઓળખવા પણ ન દે! આ પ્રમંડે એમને ખૂબ ગુસ્સો ચડ્યો મહાસભાની બેઠક પછી વર્તમાનપત્રોને તેમણે એક લેખિત બહેગત આપી ફરી પાછા પત્રોના વમજમાં તેઓ ધમકાયા એવા આગેપસર ગોખલેતો પણ લોકો દોષ કાઢે છે એમણે કઈ જ લખવું નોંધવું નહોતું એમ ધારી એમના કેટલાક મિત્રો દિલગીર થયા. પણ એ પત્રમાંના અતલાગના ભાવોનું પુનઃમગણ અને મનન કરવું ચોખ્ખું છે

“મારી વર્તણૂક વિષે છેવટે તો નિર્ણય થયો તેને વિષે તો મને મુદ્દલ રાજ નથી એક દિવસ જરૂર એવો આવશે કે ત્યાં આ અમનગીય બનાવ, મને લાગેવળે છે ત્યાં સુધી તો, ગુસ્સાની નજરે નહિ પણ શોક અને અનુકંપાની નજરે જોવાં નોંધ્યો, એમ મારા દેશબંધુઓ માનતા થશે મેં તો વર્તમાનના અને મન્યનિષ્ઠા, પ્રામાણિકપણને અનુમતી એવા જે એક જ માર્ગ હતો તે અતિ વિકટ મનોગોમાં લીધો છે હું ખો અને કસોટી-ઓને ચોખ્ખું દૃષ્ટિથી સ્વીકારવામાં આવે તો તેથી માણુમ પવિત્ર અને ઉન્નત થાય છે લોકપ્રિયતાના ભક્તના તેજમાં કે લોકોના તિરસ્કારના ડાપકામાં મારે તો એટલું જ કંવાનું છે કે મારી ફરજ બજાવ્યા વગેરે બહુ મેવાના કર્મો કાઈના કલાથી લેવાતા નથી અને કાઈની ધૃતિથી મૂકી દેવાતા નથી કઈ ક્ષણમાં માણુમ કામ કરે છે—બીચી કે નીચી—તે પ્રમાણમાં ઓછું મહત્ત્વનું છે માણુમ કઈ કરે તેની પ્રજા કદર કરે તો જરૂર માણુમને આનંદ તો થાય જ પ્રજાની કદર ચોખ્ખું મતોયનું વાગ્યું છે એથી આગળ વધીને હું એમ પણ કહું છું કે તેથી માણુમને ઉત્તેજન મળે છે, એની ચક્રિતનો વિકાસ થાય છે, અને આ દેશમાં તો આ એક જ બદલો તેને મળે છે પણ જીવનનો ઉચ્ચોચ હેતુ પ્રજાની કદર મેળવવી એ નથી એટલું જ નહિ, પણ મૌથી ઉચ્ચ કરતા જ ઊતરતો હેતુ પણ એને ન ગણામ હર્ષદે સ્પેન્સરના શબ્દોમાં કહું તો ‘જો તે કદર મળે તો મારું, ન મળે તોપણ મારું જ છે, જોકે પહેલાં એટલું સારું નહિ’”

એક બગાળી મુદ્દરે ગોખલેને સરસ ઝાગળ લખ્યો હતો, તેનો જવાબ તેમણે વાળ્યો “મારા કાર્યનું બગમથાન મારો અતરાતમાં છે, અને નહિ કે પ્રજાની તાળીઓ, એ સૂત્ર તો હું ઘણા વખતથી શીખ્યો છું જીવનનો ઉત્તમ ભાગ આપણે મજા ભોગવતા હોઈએ એ નથી, પણ જેમાં સહન કરીએ તે જ છે”

તેમના ધાર્મિક વિચારો

ગોખલે કઈ અંગે અણેવવાદી હતા, અને તે પોતાની માન્યતા કદી છુપાવતા નહિ. એક વખતે આર્ચ બ્રેડલોને સમજાવ્યાનંદિ આપવા બહુ મજા બગાઈ હતી તેમાં તે સુખ્ય વક્તા હતા ત્યાં તેમણે પોતાને અણેવવાદી ગણાવ્યા હતા તે વખતે તેમના ઉપર ટીકાઓ પણ ચર્ચ હતી પણ એમ લાગે છે કે રાનડેની અમર તથા આત્મા પછી એમના ધાર્મિક

વિચારોમા ફેરફાર થયો હતો ઇશ્વર વિષે એમનો ખ્યાલ શો હતો તે ચોક્કસ રીતે તો કાંઈ જાણતું નહોતું એ વખતે એમણે મને કહ્યું હતું કે કાંઈ પણ માણસના ઇશ્વર અને પ્રકૃતિ સાથેના અંધ વિશે કંઈ પણ જાણતું અયોગ્ય છે મને ખબર છે ત્યાં સુધી તો એમ કહું કે એમને લાગતું કે પોતે કાંઈ અદૃષ્ટ શક્તિની દોરવણી નીચે જીવે છે, અને પોતાનું કાર્ય કરે છે, અને તે અદૃષ્ટ શક્તિ તેમની ચારેબાજુ વ્યાપી છે

ગોખલે પોતાના શિષ્યોને ડાયરી ન ગ્રાખવાની સલાહ આપના તે વખતે મગધારનું એક કામ જુવાન માણસોની પ્રવૃત્તિની જુદીજુદી રીતે તપાસ કરવી એ હતું ખાસ કરીને જે યુવાનો જાહેર સેવાનું કંઈ કામ કરતા હોય તેમના ઉપર તો દેખરેખ ગ્રાખા જ સગકાં મૂકેલા ઘણા આરોપોમા આ ડાયરી તેને બહુ ઉપયોગી થઈ પડતી પણ વિચિત્ર વાત તો એ છે કે મારી પાસે એમના જ હસ્તાક્ષરની એક નોંધ છે અને તેમા તેમણે પોતાની મુરાદો લખી છે તે લખે છે

“શ્રી ગુરુદત્તની પરમકૃપાથી હું નીચેની બાબતોમાં નમ્ર પણ દૃઢ પ્રયત્ન કરીશ”

(૧) હું યોગસાધના કરીશ,

(૨) અર્વાચીન અને પ્રાચીન ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, ખગોલવિદ્યા વગેરેનું મારું જ્ઞાન મેળવીશ,

(૩) મુબઈની ધારાસભા, વડી ધાગમલા અને બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના મધ્ય થવાની કાશિશ કરીશ

આ બધી મલાઓમા મારી તમામ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરીને મારા દેશનું કલ્યાણ કરવા પ્રયત્ન કરીશ. ઉત્તમોત્તમ તત્ત્વજ્ઞાનના પાવા પર રચેલા ધર્મનો હું ઉપદેશક થઈશ અને તે આખી દુનિયાને શિખવાડીશ”

ગોખલેને પ્રગમાત્મા મમદા પોતાના આત્માને ખુલ્લો મૂકી તેને પવિત્ર કરવા હતો તે આ કાગળ બતાવે છે એમને આ સક્રિયતાવધી તગ્બોળ ભાવમા જ રહેવા દઈને આપણુ આજનું ભાષણ મમાત્ત કરવું યોગ્ય છે *

નવાં નવાણુ

ઉમારાંકર જોષી

રમે હૈયાને ટેરવે સદાયે,
ને હોઠે ન આવે, એ ગીત મારે ગાવું સખી
કદી કયાથી જરીકશુ સુણાયે,
ને આજી સમજાયે, એ ગીત મારે ગાવું સખી.
ઉરે કોઈની પગલીઓ પૂછ,
ઓચિંતી આજ ફૂલ, એ ગીત મારે ગાવું સખી.
જૂનાં સોણાની મજરીઓ મ્હોરી,
અનત રમે હોરી, એ ગીત મારે ગાવું સખી
કંઈ જનમોના ખાંધણાં તૂટ્યા,
નવાણુ નવાં ફૂટ્યાં, એ ગીત મારે ગાવું સખી
ધસી ડસતી નાગણુ સમા દોડે,
જાણું ન, કોની સોડે, એ ગીત મારે ગાવું સખી
દોડે, દોડે, કોડીલ ઉર નાનું,
દોડે છાનુછાનુ, એ ગીત મારે ગાવું સખી.
ઘણુ ગમતું તોયે ના ગમતું,
હૈયામાં મૂંઝાતું, એ ગીત મારે ગાવું સખી.

મારી નાની છાતીમા ન માતું, એ ગીત મારે ગાવું સખી.
ઓરે નાની છાતીમાં ન માતું, એ ગીત મારે ગાવું સખી.

અખિલભારત મહિલાપરિષદ

[કરાંચી આધવેશન]

સરોજિની મહેતા, એમ, એ

ૐ નાતાલના દિવસે દરમ્યાન અખિલભારત મહિલાપરિષદની નવમી બેઠક કરાચી ખાતે ભરવામાં આવી હતી માત્ર નવ વર્ષથી બની થયેલી હોવા છતાં આ પરિષદ દેશભરમાં એક મહત્વની સંસ્થા તરીકે પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે, અને હિંદી સ્ત્રીઓનું અંપૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી સૌથી મુખ્ય—ખસરે એક જ—સંસ્થા તરીકે એ માન્ય થઈ છે.

ગમે વર્ષે કલકત્તાની પરિષદ વખતે ગુજરાતની સ્ત્રીઓએ આ વર્ષની પરિષદ અમદાવાદમાં ભરવાનું આમત્રણ આપ્યું હતું પરંતુ મેનનગ્રાન્ટિંગનો ગેગ શિયાળામાં દબાય કરીથી ગંભીર સ્વરૂપ પકડે એ શકાથી ઘણી નાખુશીથી આમત્રણ પાછું ખેંચવું પડ્યું માત્ર પાંચ જ મહિના તૈયારી કરવા માટે બાકી રહ્યા હોવા છતાં કરાચીની સ્ત્રીઓએ પરિષદને કરાચીમાં આમત્રણ આપ્યું તે માટે તેમને ધન્યવાદ ધરે છે અને એટલી દ્રઢતા વખતની તૈયારી હોવા છતાં પરિષદની બેઠક બહુ જ સફળ રીતે પાંચ પડી તે એ સ્ત્રીઓના અવિશ્વાસ પરિશ્રમને કીર્તિ જ.

પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા ૧૫૦ હતી જે વર્ષે ૧૮૦ થી ૨૧૦ મુધી રાખ્યા હોય છે, પણ કરાચી દેશને છેક પશ્ચિમ ખૂણે આવેલું હોઈ બધા જ પ્રાંતોને માટે દૂર ગણાતા, તેથી આટલી સંખ્યા પણ મારી કહી શકાય આ પરિષદની એક વિશિષ્ટતા એ હતી કે એ અંગ્રેજ સત્તારીઓ—ડૉ મોડ ગેપડન અને મિમિમ કોગ્નેટ આશાખી હંગવડથી પ્રતિનિધિ તરીકે આવ્યાં હતા.

તા. ૨૯મી ડિસેમ્બરે પરિષદ ખુલ્લી મૂકવાની ક્રિયા ખલકદીના હોલમાં થઈ માત્ર આ એક જ પ્રગળે પુરગોળે આમત્રણ આપવામાં આવે છે, અને એ વિશાળ હોલ કરાચીની જનતાથી ખીચોખીચ ભરાઈ ગયો હતો. સ્વાગત મિતિના, પ્રમુખ મિમિમ હોમી મહેતાએ આવકારનું બાપણ વાચ્યું તે પછી પરિષદના પ્રમુખ મિમિમ રત્નમજી ફરીદુનજીએ પોતાનું પ્રમુખ તરીકનું બાપણ વાચ્યું પ્રમુખના બાપણની વિશિષ્ટતા એ હતી કે એમાં કેળવણી અને સમાજસુધારા સંબંધી અનેક મુદ્દાઓની દ્રઢતામાં ચર્ચા કરી હતી અને એક પાઠશી બહેનને સ્વદેશીની હિમાયત કરતા નોંધ સર્વને ખરેખર ધણો આનંદ થયો. મિમિમ રત્નમજી નિઝામ હૈદરાબાદમાં એક ગ્રાણીતા મહાજાગરણ છે, અને એમના પ્રયત્નથી જ દિલ્લીમાં લેડો અરવીન કોલેજની ગ્યાપના થઈ છે એ દિવસની મહામા બોધનાગ તો અનેક હતા પણ એ વક્તાઓ વિશે ખાસ લખવું નોંધ એ એક તો ગ્રાણીતા મહાજાગરણાદી શ્રી જયગમદામ દોલતગમ કરાચીની જનતા તરફથી પરિષદને આવકાર આપના એમણે એમના વક્તવ્યથી શ્રોતાજનોને મુગ્ધ કરી દીધા પરંતુ પરિષદની પ્રથમા કરતા એમણે એક 'ચેતવણી' આપી ધણા દીકાકારો મુગ્ધ એમનો પણ અભિપ્રાય એવો હતો કે આ પરિષદ દિવસમાં પણ

વખત વસ્ત્રો બદલનાર સ્ત્રીઓની બનેલી છે પણ દેશની ગરીબાઈ એટલી બધી છે કે કેટલાક ગામડાના કુટુંબોમાં ત્રણ સ્ત્રીઓ વચ્ચે એક જ વસ્ત્ર હોય છે તે વાત પરિવંતી સ્ત્રીઓએ બૂલવી ન જોઈએ એમ એમરો કહ્યું બીજા વક્તા તે, શ્રી વાગીશ્વરી જેમના નિર્દેશો વરસા છે એવા શ્રીમતી મંગલિની નાથકુ એમની અંગે કશીમા એમણે પરિષદ તરફથી બોલતા શ્રી જયરામદામની અને બીજા વક્તાઓની ટીકાને સચોટ ઉત્તર આપ્યો, અને પોતે એક વખત જેના પ્રમુખ થવાનું અપૂર્વ માન ભોગવ્યું છે એ મહામહા પણ આ પરિષદ જેટલી પ્રતિનિધિત્વવાળી નથી, એ વિષે ખાતરી આપી જેઓ એમ ટીકા કરે છે કે અભિલક્ષારત મહિલાપરિષદ એ માત્ર પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી મર્યાદા નથી એમણે આ ખામ લક્ષમાં લેવા જેવું છે

પરિષદનું ખરું કામ ૧ લી જાન્યુઆરીએ દયાગમ જેઠમજી નિંધ કોલેજના હોલમાં શરૂ થયું. તે દિવસે કેળવણીપિપયક ઠગોવાની ચર્ચા થઈ ગઈથી અગત્યનો ઠગવ તે બંને તેટલા નજીકના લવિષ્યમાં પરિષદનું મર્ચ કામકાજ હિંદી ભાષામાં સલાવવાની ધ્રુવજા બંને કરનારો હતા આખા હિંદની એક ભાષા હોવાના પરિષદના આદર્શને મર્ચ સ્વરૂપ આપવાની ધ્રુવજાથી જ આ ઠગવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો સહશિક્ષણના ઠગવ ઉપર વિરુદ્ધતા દર્શાવવામાં આવી હતી ઠગવને અનુમોદન આપતા મિમિસ કમીને બહુ જ મગમ અને સમજૂતીભર્યું ભાષણ કર્યું છતાં અસલ સ્વરૂપમાં ઠગવ પસાર ન થઈ શક્યો સુધારેલા ઠગવ મુજબ પ્રાથમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં સહશિક્ષણ હોવું જોઈએ અને માધ્યમિક શિક્ષણમાં ન હોવું જોઈએ બીજા કોઈ ઠગવો ઉપર વિરુદ્ધતા દર્શાવાઈ નહોતી

આ પરિષદ ખૂબ શિક્ષણસુધારણા પરિષદ તરીકે શરૂ થઈ હતી, અને પટણામાં મળેલી એક વખતે સમાજસુધારાના પ્રશ્નો હાથમાં લેવાનો ઠગવ કરવામાં આવ્યો ત્યારે પરિષદના એક વિભાગ તરફથી એ બાબત ખૂબ વિરુદ્ધતા પણ બતાવવામાં આવી હતી છતાં હવે તો સમાજસુધારાના ઠગવોની ચર્ચા એ જ પરિષદના સૌથી આકર્ષક ભાગ બની ગયો છે કેળવણીના સૂક્ષ્મ પ્રશ્નોમાં થોડી જ સ્ત્રીઓને રસ પડતો અને સામાજિક બંધનો તો એટલા બધાં અને એટલા ઘાતક છે કે એમને વિષે તો લગભગ દરેક સ્ત્રીને વિચાર કરવાની ફરજ પડે જ

સતતિનિયમન માટે માન્ય થયેલી (recognised) 'કલીનીકસ' સ્થાપના સમજીના ઠગવ ઉપર ગયા વર્ષની માફક આ વખતે પણ ખૂબ ગરમ ચર્ચા થઈ હતી ઠગવમાં સ્પષ્ટ દર્શાવેલું હતું કે આપણી સ્ત્રીઓની સારીરિક નિર્ભયતા, બાળમરણનું અતિગમ મોટું પ્રમાણ અને દેશની વધતી જતી ગરીબાઈ એ સર્વ લક્ષમાં લેતા આવી 'કલીનીકસ' સ્થાપનાની જરૂર છે છતાં વિરોધીઓ એ જ જૂની દલીલ કરતા હતા કે સતતિનિયમનના જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાથી અનીતિ વધશે જુએ મગતા ગુનેગારોની પ્રજામાં વધારો થવા દેવો અને અસખ્ય સ્ત્રીઓ અને બાળકોના અકાળ મરણ માટે જવાબદાર થવું એ વધારે અનીતિમાન છે એ વાત વિરોધીઓના લક્ષમાં નહોતી ઇંગ્લેન્ડથી સતતિનિયમનના પ્રચાર માટે ખામ આવેલા મિમિસ હાઉ માગીને પશ્ચિમમાં એ ચળવળ કેવી રીતે બની થઈ તેનો ઇતિહાસ આપ્યો અને ઠગવના ટકામાં ખૂબ જુસ્સાદાર અને સચોટ ભાષણ કર્યું ઠગવ મોટી બહુમતીથી પસાર થયો હતો

ઉગ્રણી, પાર્ટીઓ, જમણા વગેરે કચેરીની પ્રતિષ્ઠિત સન્નારીઓ તરફથી ખૂબ મેળાપમાં રાખવામાં આવ્યા હતા આવા પ્રમગોએ જ પ્રતિનિધિઓને કચેરીનાં ગહેર કાર્યકર્તાઓના સમાગમનો લાભ મળ્યો.

અવ્યવસ્થા તરીકે કામ કરનાર યુવતીઓ અને યુવાનો વિશે ઉલ્લેખ ન કરવો તે એક પ્રકારની કૃતઘ્નતા જ ગણાય. પ્રજાતથી મોટી ગત સુધી એમની ફરગને પૂરી થતી નહોતી જુદીજુદી જરૂરિયાતો અને જુદાજુદા અવસ્થાવણી દોહમાં સ્ત્રીઓની સેવા ઉઠાવતી એ રમત નથી છતાં આ યુવાન સ્વયંસેવકો હમતે મોઝો પોતાની ફરગને બળગતે જતા અને કદી કાઢતે ફરિયાદ કરવાનું કાગળ મળ્યું નહોતું.

ટીકાકારો હમેશા પૂછ્યા કે છે કે પરિષદે અત્યાગ સુધીમા કેટલી મિહિઓ કરી? પરિષદ માત્ર ફરાવો પસાગ કર્યા કરે છે અને મુકીબર સ્ત્રીઓને દબાવે વસ્ત્રાભૂષણનું પ્રદર્શન કરવાની તક આપે છે એમ પણ એ લોકો કહે છે. આવી ટીકાઓ અમતોપ કે નિગાયાવાને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે એમ કેટલાક માને છે હું તો માનું છું કે માત્ર ઈર્ષ્યાની લીધે જ ઉત્પન્ન થાય છે માહિત્ય, વર્તમાનપત્રો, રંગભૂમિ, મિતેમા, બધે જ બહુલી સ્ત્રીઓ ઉતારી પાડવાના પ્રયત્નો થાય છે અને એ બધા પ્રયત્નોની પાછળ હું તો ઈર્ષ્યા મિત્વાય બીજું કાંઈ પણ ઉત્પાદક કાગળ જોઈ સડતી નથી પરિષદની ખુદશી બેઠકમાં ફગવો મિત્વાય થું ચઈ શકે? જગતની મમન્ત પરિષદો ફગવો પસાગ કરવા મિત્વાય બીજું થું કરે છે? પ્રતિનિધિઓ પાછા પોતાને વતન ગયા પછી જ રચનાત્મક કામ તો કરી શકે, અને એ સળધમાં આ પરિષદ માથે મનધ ધરાવનારી સ્ત્રીઓએ જે મિહિઓ કરી છે તે ભાગ્યે જ કાંઈ પરિષદ માથે સળધ ધરાવનાર બક્ષિઓએ કરી હશે.

માત્ર નહ વર્ષે ચણા ગ્રાપન ચયેલી હોવા છતાં આ પરિષદ જે રચનાત્મક કામ કર્યું છે તે કાંઈ પણ ગમે તેટલી પ્રાચીન મગ્યાતે નાલા આપે તેવું છે પરિષદના કાર્યકર્તાઓના પ્રયત્નથી જ 'મારડા કાયદો' પસાગ થયો છે અને એ જ એક મોટી મિહિ ગણી શકાય પરિષદ માત્ર વાર્ષિક તમાસો છે એમ કહેનારોએ માગી વિનંતિ છે કે એમણે શ્રીમતી નાનજીમાએ મૈસૂરમાં મોટી વધતી સ્ત્રીઓને કેળવણી માટે નૈયાગ કરી અમલમાં મૂકેલા પાય વર્ષેનો કાર્યક્રમ, સાતાગમાં અતિ મફતનાવી મિમિગ હમીદઅલીએ પાગ ઉતારેલા ગ્રામ સુધારણાનો કાર્યક્રમ, શ્રીમતી કમલામા દામ્યાના અવિશ્રાત પરિશ્રમથી પગલાર થવા માટેનું ચામઉદ્યોગ મમિતિતું કાર્ય, અને બગાથાની કાલગાની ખાણમાં કામ કરતી સ્ત્રીઓ મળધી તણુ બહેનોએ અને તપાસ કરી તૈયાગ કરેલા અધેવાલ, એ ગર્વનો અગ્રામ કરવા પરિષદની જુદીજુદી શાખાઓ માગફતે ચાલતા કામના આ તો થોડાક નમૂનામાત્ર છે.

હિંદની સ્ત્રીઓની કરોડોની ગખ્યાના પ્રમાણમાં પરિષદમાં હાજરી આપનાર સ્ત્રીઓની સખ્યા અતિશય થોડી છે તે ખરું છે, પરંતુ આપણી સ્ત્રીઓની સુવાગી દગા, એમના મામાનિક બધનો અને આર્થિક પગતતા એ લક્ષમાં લેતા આગલી મખ્યા પણ આશા-જનક ગણી શકાય વગર, પતિ અને બાળકોને મુકીને મેકડો માર્કેટની મુમાફરી કરી દગ વર્ષે પરિષદમાં હાજરી આપવી એ હિંદી સ્ત્રીને માટે મહેલો વાત નથી.

પરિષદ માત્ર વસ્ત્રાભૂષણનું પ્રદર્શન જ છે એમ કહેનારને કહાય ખાગ નહિ હોય કે કેટલીક ખાદીધારી સ્ત્રીઓ પરિષદમાં મૌથી અગ્રાથ લેનારી છે શ્રીમતી કમલાદેવી

ચત્રોપાધ્યાય, મિમિમ ક્રીન્મ, શ્રીમતી લક્ષ્મી કુટ્ટી મેનન, શ્રીમતી અરણ્યા આમરવ્યો એ થોડાં નામોનો ઉલ્લેખ પણ જમ છે. દક્ષિણ દિશ્માંથી આવતી સ્ત્રીઓ 'સાદુ જીવન અને ઉચ્ચ વિચાર' એનો આદર્શ પૂરો પાડે છે, અને સખ્યા તેમજ મહત્ત્વ જાણે લગ્ન લેતા એ સ્ત્રીઓ પરિપક્વમાં અગ્રસ્થાને જ છે

પરિપક્વ મૌથી મોટી મદ્ગતા તો એ જ છે કે એણે પરિપક્વમાં આવતી સ્ત્રીઓના સમ્બંધમાં તો નાત, જાત, ધર્મ, શ્રીમતાર્થ, ગરીબાર્થ એ બધા વાડા ભાગી નાખ્યા છે. છાત્રાસપના આગણ્યમાં વિશાળ મડપમાં માથે જમવા બેઠેલી સ્ત્રીઓનું એ ચિત્ર કેમ વિભગય? એક વખત મનાતન હિંદુધર્મના અને મનુચિત મનોવૃત્તિના સ્તરમરૂપ ગજાની મદ્રાસી પ્લાસ્ટીકની શૂદ્રને હાથે પીગમેલો લાત ખાતી હોય, અને એની એક તરફ ખિન્નીની મામાદારી ખોગક ખાતી હોય, છતાં ત્રણે ખૂબ આનંદી વાતો કરતા હોય, એ દર્શન ખીજે કયા ધર્મ રહે?

અખિન્નભારત મહિલાપરિષદે નેટવુ રચનાત્મક કામ કર્યું છે, અને સૈક્યભાવની માધના કરી છે તેટલે જગત્તે એના પ્રથમના નવ વર્ષમાં મદામજાએ પણ એ બંને કી બતાવ્યા હતા એમ સિદ્ધ કરી બતાવવા ટીકાકારોને વિનંતિ કરું છું

(૫૨૫)

ગયા વરસ મૂર્તિમન્ત ળની આજ સામે ખડા,
વટે રસભરી બધી સુખદ ભૂતવાતાં, રમ્યાં
પિતાજનનિહેતના ઝરણુ નિર્મળામા, ગયુ
પ્રસન્ન રસલોલ બાલ્ય રમતુ અને નર્તતુ.
ફરી વિવિધખડ ઇવનતણા નિહાળ્યા ત્યહીં
અનેક નવભાવ, ઠહપન નવાં ઘડ્યા, ને રચી
કઈ સ્વપનમાળ, સૃષ્ટિ ઉરનો, તરગાવલી;
પ્રસંગ સહુ આજ ચિત્રપટ મૂક ઉઠેલતું.

મનોરમ નવો પ્રદેશ સ્થિરચિત્ત રાગું ત્યહીં,
હસે કુસુમ એ શિમતો ઉર ભરું, સમીરો વહે
સુમન્દ રવ, રશ્મિઓ મૃદુલ તેજના, પ્રાણુદા
ઝરે સુભગ ચન્દ્રિકા, મધુર તરવ સૌ ઇવને
મને પ્રગટ વર્તમાનમહીં પ્રેમથી વીંટતા;
ભલે અતલ ભાવિ દષ્ટિપથદ્વર હો વિસ્તરું

સ્વે તપત્રની બધારણુઓળના બ્રિટિશ સરકારે જાહેરમા મૂક્યા બાદ, તે ઉપર આમની સભા અને ઉમરાવની સભાની એક ભેગી સમિતિ નિમાઈ અને તેના અહેવાલ અનુસાર હિંદુસ્તાનને નવું બધારણુ આપવા માટે બ્રિટિશ સરકાર એક કાયદો ઘડશે અને એ કાયદો થયા બાદ તે નવું બધારણુ અમલમા આવશે પણ એ નવા બધારણુ મળ્યા હિંદ પાસે અમુક બાહેધરી માગવામા આવી છે અને તેમા બ્રિટનના વેપાર બાબત અને હિંદની અનામત શરારી સમ્યા બાબત એ બે વિષયો મુખ્ય છે

હિંદ સાથેના બ્રિટનના વેપાર સમ્બંધી એવી બાહેધરી માગવામા આવી છે કે જેથી હાલનો બ્રિટિશ પ્રગતો હિંદમા જે વેપારધર્મો છે તે કાયમ રહેવો જોઈએ, અને તેની વિરુદ્ધની કાઈ પણ ચળવળ થાય તો તેને લગતી સંપૂર્ણ સત્તા વાઇસરોયસાહેબને આપવામા આવી છે જોકે સાથેસાથે એમ પણ કહેવામા આવ્યું છે કે એ વેપારી સમ્બંધ જતે દેશોનો અન્યોન્યે જ રહેશે (reciprocal) પણ સાધારણ બુદ્ધિના માણસને એટલું તો સહેલાઈથી સમજી શકાય કે બ્રિટિશ પેટીઓ હિંદમાં આવી વેપાર કરશે એ તફન સ્વાભાવિક છે, પણ હિંદી પેટીઓ બ્રિટનમા જઈને વેપાર કરે એ કેટલું અમભવિત છે? અલખત કાયદાની દૃષ્ટિએ હિંદી પેટીઓને ત્યાં વેપાર કરવા જતા શેકનાર કાઈ નથી, પણ એ જાતની પેટીઓને કામ કરતી અટકાવવાની બ્રિટિશ રીત જુદી જ હોય છે. હિંદી સ્ટીમર કંપનીને એ બાબતમા થયેલો અનુભવ કાઈ હજી જૂનો નહિ કહી શકાય, અને હિંદી સ્ટીમર કંપનીમા બ્રિટનની જે પેટીઓએ માલ આપ્યો તેમને વિતાડવામા પણ ત્યાંના લોકોએ પાછી પાની કરી નથી એટલે અન્યોન્યના ઓઠા હેઠળ જે બાહેધરીઓ ધુસારી દેવામા આવી છે તે એકનગરી જ રહેશે, અને બ્રિટનની હિંદના વેપારઉદ્યોગ પરની બેટીઓ વધારે મજબૂત કરશે એમ કહેવું અતિશયોક્તિભર્યું તો ન જ ગણાય વાઇસરોય સાહેબને આ બાબતમા આપેલી મત્તાનુસાર એ બાબતનો એ નામદારનો નિર્ણય એ મર્વોપરી સત્તાનો હુકમ જ મમજવો પડશે હાલના બધારણુમા વાઇસરોયસાહેબને આપેલી ફતવાઓની મત્તાનો જે ઉપયોગ થયો છે તે ઉપરથી એમ માની શકાય કે વેપારઉદ્યોગ બાબતની મત્તાનો પણ ઉપયોગ એ જ રીતે દેશની શાષ્ટ્રીય ચળવળને દાખી દેવામા જ કરવામા આવશે દાખલા તરીકે, ધારાસભામા કાઈ મત્તે દરખાસ્ત લાવે કે ઇન્ડિયન બેંકમા હિંદી ઓતુ પ્રમાણુ નોટરીમા વધારવું અને પગદંડી બેંકાએ પણ હિંદીઓને પોતાને ત્યાં નોટરીમા અમલદાર તરીકે ગણવા, તો આવી દરખાસ્તને પણ વાઇસરોયસાહેબ પોતાની સત્તાનુમાર એ બ્રિટનના વેપારઉદ્યોગની વિરુદ્ધની છે એમ કહીને ઉઠાવી દઈ શકશે વેપાર બાબતની મગાયેલી બાહેધરી દેશને કેટલી નુકમાનકર્તા છે એ જતાવવાને આ પૂરતું છે.

સ્વેતપત્રમા જણાવ્યા મુજબ નાણાં સંબંધી જે લક્ષમણો કરવામા આવી છે તે એમ ધારી લઈને કરવામા આવી છે કે હિંદે નવું બધારણ અમલમા આવે ને પહેલા અનામત શગરી મ્થાપી જ હશે આ અનામત મ્થાની બાબત ઉપર આટલો બધો ભાર મૂકવામા આવ્યો છે એટલે એ વિષય આપણે જરા વધારે વીગતવાર ચર્ચાશુ એ અનામત શગરી મંરથાને લગતો કાયદો પમાર થઈ ગયો છે, અને એ સરથા પણ ચિત્તર્થ બેંક ઓફ ઇડિયાના નામથી ૧૯૩૫ના એપ્રિલની પહેલી તારીખથી ચાલુ થનાર છે એટલે એનું બધાગણ જાણીએ તે પહેલા એવી શરાશી સરથા વિષેનો હક્કનો પાછલો ઇતિહાસ અરથાને તો ન જ ગણાય

એવી અનામત શગરી સરથા મ્થાપવાનો પ્રશ્ન ઇ સ ૧૮૩૬મા બેંક ઓફ બંગાલે ઉપાડ્યો હતો, પણ ઇ. સ ૧૮૪૦મા બેંક ઓફ બેંગાલે સ્થપાઈ અને ઇ. સ ૧૮૪૩મા બેંક ઓફ મદ્રાસ સ્થપાઈ એટલે એવી મધ્યસ્થ શગરી મ્થાનો વિચાર પડતો મુકાયો. વળી પાછો એ જ પ્રશ્ન ઇ સ ૧૮૫૬ અને ઇ સ ૧૮૬૭મા ખૂબ ચર્ચાયો, પણ કઈપણ પરિણામ ન આવ્યું ઇ. સ ૧૮૬૭મા બેંક ઓફ બેંગાલેને ધણુ જ નુકસાનીમા જતરવુ પડ્યું અને સંચાલિતો લાભ લઈને બેંક ઓફ બંગાલે અખિત હિંદની એક મધ્યસ્થ બેંક માટેની યોજના રજૂ કરી પણ ઇ સ ૧૮૭૦મા સરકારે તે યોજના ઉપર આખરે ઠંક પાણી ફેડ્યું આ પછી એમ જ મનાવું હતું કે સરકારી મદદથી એવી બેંક મ્થાપવી તો શક્ય જ નથી પણ ઇ. સ ૧૮૯૮-૯૯મા સરકારે નાણા અને ચપલ માટે નીમેક્લી કાઉન્સલ કમિટીના અહેવાલ સાથે મિ હેમલ્ટો નામના ગૃહસ્થે પોતાની ખાસ તોધ પ્રગટ કરી એવી બેંકને માટે સખત દલીલો કરી એનું પરિણામ એ આવ્યું કે હિંદી સરકાર અને હિંદી વજીર વચ્ચે એ વિષય ઉપર ખૂબ જ પતવ્યવહાર ચાલ્યો અને છેવટે એવી બેંક માટે મમય અનુકૂળ નથી કહીને એ બાબત મુલતવી ગણવામા આવી ત્યારબાદ ઇ સ ૧૯૧૪મા ત્યારે મિ લાયોનલ, મિ એપ્પાહીમ, અને મિ કીન્સે પોતાની ખાસ તોધ એંગલેન કમિશન આગળ રજૂ કરી ત્યારે એ વિષય પાછો સજીવન થયો પણ એંગલેન કમિશને મધ્યસ્થ શરાશી મરથા માટે ખાસ લાભમણુ ન કરી, કારણુ એણે બધા માક્લીઓ લડનમા જ તપારથા હતા અને તેથી હિંદની સ્થિતિથી વક્રિગાર ન હોવાનું જણાવી તે વાત ઉઠાવી દીધી હતી આ કમિશનનો અહેવાલ બહાર પડ્યો અને એવી બેંકની યોજના મરકારે પડતી મૂકવાનું યોગ્ય ગણ્યું કેટલાકનું માનવું એવું છે કે તણુ ઇલાકાની જે તણુ બેંક હતી—બંગાળ, મુબઈ અને મદ્રાસ—એમની એકમેકની ઇર્થાને અગે એવી મધ્યસ્થ બેંક મ્થાપવાનો પ્રશ્ન અવારનવાર મુલતવી રહેતો હતો

આ પછી ઇ. સ ૧૯૧૬-૧૮મા ઔદ્યોગિક કમિશન નિમાયુ અને તેની લક્ષમણોને અગે મધ્યસ્થ બેંકનો પ્રશ્ન પાછો સજીવન થયો લક્ષમી દુગ્ધાન એવી મરથાની સરકારને અગત્ય જણાઈ, અને પરિણામે ઇ. સ ૧૯૨૧મા તણે ઇલાકાની બેંકને બેંકી કરી ઇપિરિયલ બેંક ઓફ ઇડિયાની મ્થાપના કરવામા આવી ઇપિરિયલ બેંક ઓફ ઇડિયા હમ્લીમા આવી તે મમયે લોકોને એવી આશા હતી કે તણે ઇલાકાઓની બેંકોના જોડાણથી દેશની શરાશી પૂજી એકત્ર થઈ શકશે, બેંકની શાખાઓના વધાગથી દેશની બચતમાં વધારો થઈ શકશે, બેંકમા લોકોને વધારે વિશ્વાસ આવશે, નવી બેંક બેંકોની બેંક તરીકે કામ કરી શકે, હાલિઓને બેંકોગની કેળવણી મળી શકશે, એ બેંકમા હિંદીઓ જોડ્યા હોવા ઉપર જવાં માટે કેળવણે, મરકારની પુગત બેંકમા રહેતા તેના ઉપયોગ દેશના હિતને માટે થઈ શકશે, અને તેથી નાણાંબજારમા જણાતી તગી ઝોછી થઈ શકશે આ

ઉપરાત એમ પણ માનવામાં આવતું હતું કે ઈ. સ. ૧૯૩૧માં ત્યારે ઇપિરિયલ બેંકનો પટો પૂરો થશે ત્યારે પટાની મુદતમાં વધારો કરતી વખતે સરકાર ચલણ અને હુડિયામણનું કામકાજ એ બેંકને સોંપી દેશે આ બધી માન્યતાઓ અને કેટલીય આશાઓ નિગરાઓમાં પલટાઈ ગઈ છે, તે તો છેલ્લા ૧૩ વર્ષના હિંદના બેંકીંગ ઇતિહાસ પરથી સર્વેને વિદિત છે, એટલે એ બાબત વધારે ચર્ચવાની આવશ્યકતા નથી.

ઇ. સ. ૧૯૨૦માં આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાપ્રકરણનું સંમેલન થયું, અને તેમાં જે દેશોમાં મધ્યસ્થ બેંક ન હોય તેમાં તેવી બેંક સ્થપાવી જોઈએ અને ચલણ અને હુડિયામણનો વહીવટ એવી બેંકને જ સોંપવો જોઈએ એવો ઠગવ થયો આ ઠગવ અનુસાર હિંદી સરકારને દુનિયાની સુધરેલ પ્રજાઓની માથે જોભા રહેવાને એની મધ્યસ્થ શગણી સંસ્થા સ્થાપવાની જરૂર જણાઈ, અને તે નિમિત્તે હિંદને અનામત ગણી સંસ્થા, રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયાના નામ હેઠળ મળે છે આપણા ગૈરવ્યક્તિઓને આપણે માટે એકદમ પ્રેમ જીભગાઈ ગયો, અને તેથી રિઝર્વ બેંક સ્થાપી ચલણને હુડિયામણનો વહીવટ આપણને સોંપી દે છે એવું રખેને માની જતા. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના બીજા ભાગોમાં એની રિઝર્વ બેંક સ્થપાઈ છે માટે જ હિંદમાં પણ તેવી બેંક અરકારે જોભી કરે છે.

સર બેન્ડીસ બ્લેક્ટ ન્યારે હિંદના નાણાખાતાના પ્રધાન હતા ત્યારે એમણે રિઝર્વ બેંકને લગતો પહેલો ખરડો ઈ. સ. ૧૯૨૭માં વડી ધારાસભા મમક્ષ રજૂ કર્યો પણ તે વખતની વડી ધારાસભામાં હિંદી મહારથીઓ જેવા કે સર પુરષોત્તમદાસ, ૨૪૦ પડિત મોતીલાલ નેહરુ, પડિત માલવીયજી વગેરે હતા અને તે ખરડામાં સૂચવેલી બેંક હિંદના હિતની વિરુદ્ધની હતી એમ લાગવાથી તેની સામે થયા આથી કરીને તે ખરડો પસાર ન થઈ શક્યો ત્યારબાદ નાણાખાતાના પ્રધાન હાડન જર્જ આબ્સ અને ત્યાના ભાગતા વળગતાની સૂચનાનુસાર બીજો ખરડો વડી ધારાસભા મમક્ષ રજૂ કરવા તૈયાર કર્યો પણ હિંદના આણક્ય સ્વર્ગસ્થ વિઠ્ઠલભાઈ પટેલે અમુક કાયદાઓની બારીકોતો લાલ લઈને તે ખરડો રજૂ ન થવા દીધો ત્યારબાદ મદામભાવાઈઓએ ધાગસભા ત્યાગી, અને નરી વડીધાગસભા લોકમત કરતા સરકારના મત તગ્દની વલણની થઈ, એટલે તેનો લાભ લેવાને બધારણને લગતો જે સ્વેતપત્ર બ્રિટિશ મગકારે કાઢ્યો તેમાં રિઝર્વ બેંકની સ્થાપના એ એક બાહેધરી તરીકે જણાવવામાં આવી આથી તે વખતના નાણાપ્રધાન મર જોર્જ સુસ્ટરે એ રિઝર્વ બેંકનો ખરડો એ વડી ધાગસભામાં રજૂ કર્યો અને ઉપલક્ષિયા ચર્ચા બાદ તે પસાર થયો, એટલું જ નહિ પણ તે કાયદાએ પણ મગકાગને ચોપડે ચડી ગયો હવે આ ખરડો પ્રમાણેની રિઝર્વ બેંક ઈ. સ. ૧૯૩૫ની એપ્રિલની તા. ૧લીથી કામ શરૂ કરશે એટલે આપણે તેના બધાગણની ઉપરેખા તપાસશું.

રિઝર્વ બેંક શેરહોલ્ડરની બેંક થશે અને તેની ચાપણ રૂપિયા પાંચ કરોડ ગાખવામાં આવી છે એ પાંચ કરોડ રૂપિયાની ચાપણ દરેક રૂ. ૧૦૦ના શરમાં વહેંચી નાખવામાં આવી છે આ શેરોના પાંચ રજિસ્ટરો ગ્રેશે—મુખર્ષ, મદ્રાસ, કલકત્તા, દિલ્હી અને ગૂન. આ પાંચે રજિસ્ટરોમાં નીચે મુજબ શેરોનું પ્રમાણ રાખવામાં આવ્યું છે.

મુખર્ષ રૂ. ૧,૪૦,૦૦,૦૦૦	મદ્રાસ ૭૦,૦૦,૦૦૦
કલકત્તા ૧,૪૫,૦૦,૦૦૦	ગૂન ૩૦,૦૦,૦૦૦
દિલ્હી ૧,૧૫,૦૦,૦૦૦	કુલ ૫,૦૦,૦૦,૦૦૦

આવી જાતનું પ્રમાણ રાખવાનો અર્થ એવો સમજાવવામાં આવે છે કે એમ કરવાથી બેંકની

ચાપલુ આપ્યા ફેશના ખૂણેખૂણે વહેંચી ગકાય દરોગ રૂા ૫૦૦ને બદલે રૂા ૧૦૦નો ગણ્યો છે કે જેથી કરીને બેંકની ચાપલુ એકલા ધનવાનોના હાથમા જ ન રહેવા પામે, પણ સાધારણ વર્ગના લોકો પણ નાણા રાષ્ટ્રી શકે શેરોની વહેંચણી પણ એવી રીતે કરવામા આવનાર છે કે જેથી પહેલી ગમે તેટલા શેરોની અરજ કરી હોય તોપણ તેને ડિરેક્ટરો પહેલાં પાંચ શેરો જ આપશે. આ પ્રમાણે શેરોની વહેંચણી કરવામા જે દરેક ગનિસ્ટગનો શેરોનો હિસ્સો છે તેના કરતા ટૂંકાથી વધારે શેરોની અરજ કરનાર હશે તો ચિટ્ટીઓ ઉપાડીને જેનું નામ આગળે તેને શેરો આપવામા આવશે, એટલે કે પહેલા પાંચપાંચ શેરો જેને મળશે તેઓ ગનિસ્ટગને હિસ્સે આવતા શેરોના જે ભાગ જ હશે જે વૈધી પાસે ઓછા અરજ કરનાર હશે તો બાકી રહેલામાંથી અર્ધા પાંચ શેરોથી ઓછાની અરજ કરનારને આપવામા આવશે અને બાકીના અરજ કરનારોને સરખે ભાગે આપવામા આવશે આ ઉપરાંત દરેક પાંચ શેરોવાળાને એક જ ગત આપવાની છૂટ અને તે પણ એક જ માણુમને દશથી વધારે ગતો આપવાનો હક નહિ આ મત આપવાનો હક પણ બેંકની સલાહ ચાલે તેના છ ગહિના આગમ્ય બેંકના નામ ઉપર રાંડ ચડી ગયા હોય તેને જ મળશે આ પ્રમાણે મત આપવાની પદ્ધતિ ઉપરથી મમજી શંકારી કે ઘોડી મૂડીવાળા કે જેની પામે પાંચથી ઓછા શેરો હશે તેમને તો શેરહોલ્ડર તરીકેનો કરો જ હક રહેતો નથી, અને મુખર્ષ ઇલાકા કે બ્લા હિંદીઓ ખામ કરીને નાણામંડળમા ધણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે તેમને તો જેમ બને તેમ દબાવી ગણવાનો જ પ્રયામ કરવામા આવ્યો છે એમ હોડો વિચાર કરનારને લાગ્યા વિના રહેતું જ નથી બેંક એમ ન હોત તો મુખર્ષ કરતા કલકત્તાને વધારે ચાપલુનો હિસ્સો આપવાનો શો અર્થ?

રિઝર્વ બેંક છ શાખાઓ સ્થાપશે મુખર્ષ, કલકત્તા, મદ્રાસ, મિલ્કી, રમૂન અને લાહોર હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોમા ઇંગ્લિશ બેંક રિઝર્વ બેંકના આડતિયા તરીકે કામ કરશે પણ રિઝર્વ બેંકને જરૂર જણાય તો હિંદુસ્તાનના બહાર શાખાઓ ખોલવા ઉપર પ્રતિબંધ નથી, મિલાય કે હિંદની બહાર શાખાઓ ખોલવાને ગવર્નર જનરલની મંજૂરી લેવી જોઈએ બેંકનો બધો વહીવટ મધ્યસ્થ બોર્ડ કરશે, અને એ મધ્યસ્થ બોર્ડ એક ગવર્નર, બે હેપુટી ગવર્નરો, ચાર ડિરેક્ટરો ગવર્નર જનરલના નીમેલા, આડ ડિરેક્ટરો શેરહોલ્ડરોએ ચૂટી જાહેલા અને એક મરકારી અમલદાર જેની નિમણૂક પણ ગવર્નર જનરલ કરશે એમ મોળ લગુની બનશે. હિંદની પાંચ શાખાઓમા સ્થાનિક બોર્ડ નીમવામા આવશે જે આડ જણુનું બનશે, પાંચ શેરહોલ્ડરો તરફથી ચૂટાને અને ત્રણ મધ્યસ્થ બોર્ડ તરફથી શેરહોલ્ડરોમાંથી નીમવામા આવશે

એ બોર્ડમા વેપારી, ઔદ્યોગિક અને ખેતીવાડીનું પ્રતિનિધિત્વ રહે તેવો બંદાબસ્ત કરવામા આવ્યો છે અને તે બીજા દેશોની એવી બેંક માટેની પ્રચલિત રૂઢિનું પ્રતિબિંબ છે દક્ષિણ આફ્રિકાની એવી મધ્યસ્થ બેંકમા શેરહોલ્ડરોને છ પ્રતિનિધિ ચૂટવાના તેમાંના બે ઉદ્યોગ સાથે અને એક ખેતીવાડી માથે બેઝામેલો હોવો જોઈએ એવી કલમ છે એ જ પ્રમાણે ઓસ્ટ્રેલિયન નેશનલ બેંકમા નીચકુ પ્રતિનિધિત્વ હોવું જોઈએ એવી કલમ છે (૧) બેંક, (૨) સેર્વિસ બેંક, (૩) ઉદ્યોગ, (૪) વેપાર, (૫) ખેતીવાડી, અને (૬) મજૂર વર્ગ આને જ લગતી કલમો બેંક ઓફ ફ્રાન્સની બાબતમા છે એટલે હિંદની રિઝર્વ બેંકમા પણ જે એવી કલમો છે તે ધણી જ આવકાગલાયક ગણી ચકાય

રિઝર્વ બેંકનો વહીવટ બેંક ઓફ ઇન્ડિયાની માફક બેંકીંગ ખાતુ અને નોટોનું ખાતુ એમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો છે બેંકીંગ ખાતુ હિંદી વજર, હિંદી મરકાઝ, પ્રાતિક સરકાર અને દેશી ગળ્યોના બેંક તરીકે કામ કરશે અને શિડ્યુલ બેંકની મહીલાળી દૂદી-પનીઓ મુદતની અને દર્શની ખરીદશે આ ઉપરાંત ખેડૂતને મદદ આવે એટલે ખામ કરીને દેશના પાકને નાણુ પૂરુ પાડવાને લગતી દૂદીપત્રીઓ હોય તો તે નવ મહિના સુધીની મુદતની ખરીદવાની છૂટ આપવામાં આવી છે.

નોટ ખાતુ સરકારની પાસેથી નોટોનો વહીવટ લઈ લેશે અને ભવિષ્યની નોટો રિઝર્વ બેંકના નામથી નીકળશે જોકે રિઝર્વ બેંકને નોટોની મોનોપોલી આપવામાં આવી છે તોપણ તેને અમુક હદથી વધારે નોટો કાઢવાની મત્તા નથી એ નોટ ખાતામાં નોટોના બદલામાં અવેજ રાખવો પડશે અને તે અવેજ નોટોની જવાબદારીથી ઓછો ન હોવા જોઈએ આ અવેજ સોનાના સિક્કા, મોનાની લગડીઓ, પાઉંડની જમીનગીરીઓ, અને રૂપિયા તથા રૂપિયાની જમીનગીરીઓનો ગહેજે આ અવેજનો ઓછામાં ઓછો ૪૦ ટકા ભાગ સોનાના સિક્કા, સોનાની લગડીઓ, પાઉંડની જમીનગીરીઓનો રહેશે પણ મોનાના સિક્કા અને લગડીઓ કોઈ પણ વખતે ૩ ૪૦ કરોડથી ઓછી કિંમતના ન હોવા જોઈશે બાકીના ૬૦ એટલે ૬૦ ટકા રૂપિયા, હિંદી મરકાઝની જમીનગીરીઓ, દૂદીપત્રીઓ, વગેરેના રહેશે પણ સરકારની જમીનગીરીઓ એ અવેજના ૬ ભાગથી વધારે ન હોવી જોઈશે અને રૂપિયા ૫૦ કરોડથી પણ વધવા ન જોઈશે.

આ ઉપરાંત દરેક શિડ્યુલ બેંક પોતાની રાજની દર્શની જવાબદારીના પાંચ ટકા અને મુદતની જવાબદારીના બે ટકા બેંકમાં જમા રાખવા જ જોઈશે રિઝર્વ બેંકને દૂરિયા-મણુ ૧ શિ ૬ પેન્સ ૫૦ ટકાવી ગળવાને માટે ૧ શિ પૈન્ડ પેન્સ પાઉંડ વેચવાની અને ૧ શિ ૬ પેન્સ ખરીદવાની ફરજ પાડવામાં આવી છે.

રિઝર્વ બેંકને ખેતીવાડીની આટનું એક ખાસ ખાતુ સ્થાપવાની સત્તા આપવામાં આવી છે, અને હિંદ જેવા ખેતીપ્રધાન દેશને એવા ખાતાની ખામ અગત્ય છે, એમાં બે બે મત હોઈ શકે જ નહિ.

મોટીમોટી આશાઓથી રિઝર્વ બેંક સ્થાપવામાં આવી છે, પણ આશાઓ કેટલે અશે ફળીભૂત થાય છે તે વખત જતા ખબર પડશે પણ એક ઘણી જ અગત્યની બાબત રિઝર્વ બેંકમાં ભૂલી જવામાં આવી છે તે એ છે કે હિંદી શગરીને એ બેંક માથે જોડવાનો પ્રયત્ન જ નથી સાગએ દેશની ખેતી અને વેપારને જે હિંદી શરાશી મદદ કરી રહી છે, તેને જ બાજુએ મૂકી દીધાથી જે ઘણાએ ફાયદાઓ રિઝર્વ બેંક આપવાની આશાઓ રાખવામાં આવે છે તેમાં જરા ઊણપ આવ્યા વિના ગહેજે નહિ એ હિંદી શગરો વેપારને જે મદદ કરે છે તેના ખ્યાલ આપવાને એટલું જ કહેવું પૂરતું થશે કે હિંદનો આયાત અને નિકામનો જે વેપાર છે તેમાં તો એ શરાફોનો હિસ્સો છે જ, પણ જે દેશની અદરેતો આતરપ્રાતીય વેપાર છે તે તો આખો જ શરાફોની મદદથી ચાલે છે આયાતનિકાસના વેપાર કરતા એ આતરપ્રાતીય વેપાર લગભગ પદગણો છે એ જાણીને તો ઘણાને અન્યમી જ થશે આવી જે વર્ષોજૂની ચાલતી આવેલી હિંદની લાક્ષણિક શગરી મંરચાને રિઝર્વ બેંક માથે જોડ્યા વિના રિઝર્વ બેંક દેશના વેપાર, ઉલોગ તેમજ ખેતીવાડીને શી રીતે ઉપયોગી થઈ શકશે એ એક કાયડો જ છે ને ?

“ભાઈ! ઝો ભાઈ! મોટી બહેન બોલાવે છે, ચાલોને?”

પરીક્ષાને એક જ મામની વાગ હતી જેને ઓસ્ટીનના ‘પ્રાઈડ એન્ડ પ્રેજુડીસ’ના પાના ઉપર હું ગારુડી આખ ફેરવી રહ્યો હતો, ત્યાં તો નાનકડો વિશુનો તીણો અવાજ માગ દાન સોસરવો નીકળી ગયો ન માબજ્યુ હોય તેમ મેં મારું વિહંગાવલોકન ચાલુ જ રાખ્યું ત્યાં તો અદરના ખડમાથી મોટી બહેનનો ઝીણો ખિન્ન સ્વર કાને અથડાયો

“વિશુ! ઝો વિશુ! ક્યા મરી ગઈ? હા . . પ્રસન્ન શું કરે છે? મા મરવા બેઠી છે ત્યારેય એને વાંચવાનું?”

ગલરાતીગલગતી વિશાખા મારી પાસે આવી લપાઈને ઊભી ગઈ તેની રિયલિટી સહી વચ્ચે સોપારી જેવી હતી એક બાબૂથી મોટી બહેનનો હુકમ અને ખીજ બાબૂથી મારી ધાક

મારી ત્રણ બહેનોમા વિશાખા સૌથી નાની નાની ભોટી વધુ વપરાય એ સૂત્રાનુમાર વિશાખાને અધાય દામ ખતાવે. કાર્કને ના પડાય નહિ એ પૂરુ થયુ કે બીજું, અર્થ પહોંચ્યું હોય ત્યાં તો વળી ત્રીજું, એમ ઉપગઉપરી અવિગત કામની પરપગ નીચે એ કાયમ દટાયેલી ગહેતી એને જેમવા વાગે નહોતો અને છતાંય કાર્ક ગદ્ગદીએ કામથી પરવારી ઓટલે કે પાડોશીના ઘરમા ફક્કા ધમવા કે બાજી રમવા એસે તો મોટી બહેનની ગાળોની ઝડીઓ તૈયાર જ હોય! તેમાય મારુ કામ ઓટલે તો વિશુ એકપગે તૈયાર

“વિશુ! મારી પેનસિલ! વિશુ! મારુ પેંડા! વિશુ! માગે પેન્સિલો!” એમ કેટલાય સામટા હુકમોનો જવાબ વિશુ એક જ ફેગમા આપતી

કર્ક વખત ભાઈને શું જોઈશે તેનું અચૂક જ્ઞાન ધરાવનાર તે બહેન માગે મન અણુમોલ ધન સગખી હતી એની આખામા આસુ ભેતા મારુ હાથ ગુરુકુ થઈ જતુ આખા ધગનુ વૈતરુ ઉઠાવે તોય એને યશ નહિ, કામ કરે સચાયુ તોય નાના છાંડગમા ખપી જાય

આમ નાના છેડકરામા અધામા વિશુને જેરલાલ કરતા લાલ વધુ હતો અધાતુ કામ કરે, અધાનો પડતો બોલ ઉઠાવે, ઓટલે અધાને સગખી વહાવી લાગે મારે મિનેમા ભેવા જવું હોય તે કાર્કનો સંગાથ ન જડે તો ‘ચાલ વિશુ!’ પહેરે ઢપડા! આવવું છે ને મિતેમા ભેવા?’ કહું ને વિશુ તરત ધોયેલા ઘાઘરીપોલકા પહેરી તૈયાર બાને દર્શન જવું હોય તોય વિશુને સાથે લે બાપુજી ફરવા પણ વિશુને લઈ જાય દાખાજી માથે ડકાર પણ જવાનું પાડોશી પર્વજ્ઞાન કરવા કાર્ક ઘાટ પર જતા હોય તોય વિશુને ન બૂલે, છતાંય મારા તરફ વિશુને અનન્ય પક્ષપાત હતો, અપૂર્વ માન અને લાગણી હતા અધાના હુકમો સાથે છૂટ્યા હોય તો પહુંલા ભાઈનો હુકમ મગવાય અને મને પણ વિશુ તરફ મવાઈ લાગણી એનું બાળક હંચુ ઓટલે મારે મન કાવ્યની પ્રેરણા, એના વાળના મૂંચળામાં

આગળીઓ પરાવતા હું બધા દુઃખ ભૂલી જતો વાચનમાં ચિત્ત ન ચોટે ત્યારે એના બાલિશ વાતો મારા મનને પ્રકુલિત કરતી, થકિલા અંતરમાં તાઝગીના પૂર પૂરતી

એનો વાક હોય ને કોઈ કહે તો વિશુ મહી લેતી કડવા શબ્દોનો જવાબ એક આજી રિમતથી આપી સામાનું હૃદય છતવાનું તે અસુલભ જ્ઞાન ધરાવતી છતાંય વગરવાકે ન્યારે કોઈ એને ઠપકો આપતું ત્યારે તેનું બાળક હૃદય ધવાતું, ઝાકળના ખિંદુગમાં અશ્રુકણો તેના નયનમંદોળ પર ઊપડી આવતા, અને એક અક્ષરે બોલ્યા વગર એકાદ ખૂણાનું શગણું લઈ આસુ લૂછી, હૈયું હળવું કરી તે કામ કરવા મડતી બાળે પણ તેમ જ બન્યું

એક બાળુ મોટી બહેનનો ઠપકો અને બીજી બાળુ મારી ધાડ આમ બે બાળુથી મપડાયેલી વિશુને માટે મુક્તિનો માર્ગ માત્ર આસુ જ હતો આસુ મારતી, લપાતી, છુપાતી, ગભરાતી, મારી તરફ આવતી વિશુને નેઈ મારું હૃદય રડી ઊઠ્યું પુરતકે ઊંધું મૂકી મેં એને ગોદમાં લીધી વાસે હાથ ફેરવી ધોતીના છેડાવતી આસુ લૂછ્યા અને પાસે પડેલા ધડામાંથી ઠંડુ પાણી પાઈ શાત કરી. એના કૂમકા શમ્યા અને પલવારમાં તો આસુનું સ્થાન હાસ્યકિરણાવસિએ લીધું

એના રેશમી વાળમાં આગળીઓ પરાવતા મેં પૂછ્યું “શું કામ હતું, વિશુ ?”

“મોટી બહેનને દવા પાવાનો વખત થયો છે ને ?” તેણે ક્રામળતાથી જવાબ આપ્યો તેના સ્વરમાં કોયલ ટહુકતી તે મેં બાળે જ બપેયુ—ગળવાની પરવા કરી.

મોટી બહેનનો મૂળ સ્વભાવ બહુ માયાળુ, તેમણે છોકરા એટલે તો એમને મને દેવના દીધેલ ગતો કામમાંથી નવગ પડે કે તરત હોંચકે હોંચવા બેમે અને અમે ચારે ભાડુઓ હોંચનાના ચાર મળિયે ચાર અગરફકા મગા ગોડનાઈ જઈએ ધડીમાં મને, તો ધડીમાં વિશુને, તો કોઈવાગ સુલભા, જ્યતીને ખાળામાં બેમાડે, માથે હાથ ફેરવતા જાય ને બાળકોને ગમે એવી અનેકગી વાતો કરે કોઈવાર લેરાન મમંધી, તો કોઈવાર રમતની, તો કોઈવાર ફરવા જવાની

હું નાનો હતો—એટલે લગભગ અત્યાદે વિશુ જેવડી છે તેવાં હતો—ત્યાં સુધી તો મને પણ એમ હોયકે બેગી, મોટી બહેનના વત્સલ ખોળામાં માયું મૂકી હોંચવાની મજા આવતી એ ખોળામાં હું મોનેરી સ્વપ્ના ધડતો અને ભાગતો એ ખોળાની એથે હું ગદ્ગદમાં દળના દળ પાછા હડાવતો અને આવી અનેકવિધ કલ્પનાસૃષ્ટિ ગ્વી ચાકતો ત્યારે ઊંઘી પણ જતો પણ ન્યારથી મારી બાલિશતા ઓચરવા માડી, ન્યારથી માગ જીવનક્ષેત્રો બદલાવા માડ્યા, ન્યારથી મારી ગમજતાએ આરોગ ઉઠુચનો આદરવા શરૂ કર્યા, ત્યારથી મેં આ હોંચકે હોંચવાનું ઝોણું કર્યું હતું ક્યાક વાચનો હોઈ, ક્યાક કવિતા, વાર્તા કે નાટક લખતો હોઈ, ક્યાક ફરવા ગઈ કે ક્યાક નવું ચિત્રપટ આણું હોય તે બિનેમા-ગૃહનું ગગણુ ગોધું આમ મોટી બહેનનો માયાળુ અકે મૂકી મારું જીવન દુન્યવી બનતું ચાલ્યું હતું એટલે બાળ મોટી બહેનની ગમ્ત માદગીને મમંધે પણ હું દૂર એક ખૂણામાં બેસી પરીક્ષાની તૈયારી કરતો હતો

વિશુને લઈ ધીરે પગે હું મોટી બહેનની પચારી પામે ગયો અર્ધમોંઘી આખે તે નિશ્ચેષ્ટ જવા પડ્યા હતા એમનું આખું શરીર કેવડાની ફણગ મધુ દિક્કુ ચઈ ગયું હતું છતાંય એમાં બૂનકાળની મોદ્યભરી દેહચણિનું પ્રતિબિંબ પડતું હતું બેતાળાની અમર એમના

સફેદ કાળા વાળમાં ઝપટ ચતી આંખોની નીચેનો લાગ શ્યામ પડી ગયો હતો. ગાલમાં સહેજમહેજ ખાડા પડ્યા હતા. ચામડી ગિન્ગધતાવગની અને કચલીવાળી બની ગઈ હતી તેમા નહોતા તેજ, ગૌરવ કે મૌદ્ય.

અમારા મંદ પગલાના અવાજે એમની અર્ધમીંચી આંખો બંધડી અને હોડ કાઈ બોલવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય એમ લાગ્યું.

‘ બાબહેન ! દવાનો વખત થઈ ગયો ખરું ? ’ મ બીતાબીનાં બોલવાનું માલસ કર્યું. કોઈવાગ મોટી બહેનને અમે ‘ બાબહેન ’ના લાડકા નામે પણ મનોધતા.

‘ લાઈ ! બા ! અત્યાગ સુધી તડકા કેટલે ગયા છે ? વાચવાનું તે આવું ? ’ બહેને મહાપ્રયામે ચગડાતા અવાજે વાક્ય પૂરું કર્યું.

વિશુને બાબૂના ખડમાથી દવાની શીશી લાવવાનું લાજીરી મે જેમતેમ બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

‘ બાબહેન !. .... ’ પણ એમની આંખો ગિચાઈ ગઈ હતી એટલું બોલ્યા તેમા તો એમને શ્યામ પડી ગયો હતો.

મે ફરી શરૂ કર્યું : ‘ મોટી બહેન ! પરીક્ષા છે તે તો તમે જાણો છો. તો આટલી પરીક્ષા પામ ચાઉં પછી બે વગ્ગ સુધી નિરાત જ છો ? પછી તમારી પાસે ને પાસે મ્હીશ ’. મોટી બહેને માગ તગ્ગ પાતુ ફેગ્ગ્યું.

‘ અરે બાબી તારી પરીક્ષા ! આ હું જઈશ પછી તારે પરીક્ષા જ છે ? વાચજોને બાપ ! કાઈ ‘ બાડ ’ એમેય નહિ કહે, હું છુ ત્યા સુધી, પછી કોઈ કામે નહિ બતાવે ને શું નહિ બાળે હું મરવા પડી છુ, છુ તારી પરીક્ષાને રુવે છે ! ’

મોટી બહેનના શબ્દો માગ હાથમોમગ્યા નીચળી ગયા. મોટી બહેન જશે પછી ? પછી શું ? પછી કાઈ નહિ ! અત્યાગસુધી મને એ ખ્યાલ જ નહોતો આવ્યો કે મોટી બહેન ચાલ્યા જશે બધા જતા રહે, આખી દુનિયા પ્રલયપૂરમા ડૂબી જાય પણ મોટી બહેન તે કાઈ મરે ? એ મરે તો પછી અહીં કોણ ? આ બધું કરે કોણ ? રાધે કોણ ? કામ કોણ કરે ? અમારી મરભગ કોણ કરે ? અમે સાજામાદા હોઈએ તો અમારી સારવાર કોણ કરે ? નિગાળેથી મોડા આવીએ તો અમારી બાળ કોણ કાઢે ? અમારા કપડા, અમારી પથારીઓ... એમ જીવનની બધી જરૂગિયાતો પલ્લવારમા મારી નજર સમક્ષ ખડી થઈ ગઈ માથેમાથે એ વિચાર પણ આવ્યો કે અમારી જીવનની કઈ વસ્તુ સાથે મોટી બહેન મકળાયેલા નહોતા ? મોટી બહેન જાય એટલે ? અંધારું ! કાયમની રજની ! ઘરમા કોણ ? બાપુજી તોડરીએ જાય, સુલભાબહેન માસરે જાય, જ્યન્ટી નિશાળે જાય, વિશુ બાલમદિરમા જાય ! પછી ? પછી હું તો કોલેજમા જઈ ! સાડા ત્રણે પાછો આવું ત્યારે ઘેર કોણ ? ટેડકા જેવડું તાળું ! ઘર ઉવાડવાનું, કપડા મોધવાના, ખાવાનું બોળવાનું, કપડાં ધોવાના, માજના જ્યન્ટી વિશુને રાધણમા મદદ કરવાની, બાપુજી આવે એટલે એમની મગભગ કરવાની, જમી પગવારી વામણ માજવાના, પથારીઓ કરવાની અને પછી દમ વાગે બેઠવાનું ! બેઠવાનું ? .. કે લેમન કરવાનું ? ઝોક્ષ ખાતા આખમા બેઠવ ભગવ કે ચોપડી એમ ને એમ છાતી ઉપર પડી રહે અને નિદ્રાને ખાળે સવારમા અર્ધા જગતા, અર્ધા બેઠતા બેઠવાનું ને પાણુ એનું એ કયા સુધી ? એક દિવમ, બે દિવમ, ત્રણ દિવસ.....

એક માસ, બે માસ, ત્રણ માસ .. ..

એક વર્ષ, બે વર્ષ, ત્રણ વર્ષ .

અને મને પ્રિવિયસની ટ્રિગો યાદ આવી—આદેશનો અનન્યાસૂચક આકેડો મારી નજર સમક્ષ તરવરી ગઈ

એક, બે, ત્રણ, ચાર તે અતત કાળ સુધી

‘મઈનો દીકરો જીવે ત્યા સુધી શીવે,’ એ મુત્ર યાદ આવ્યું

વિશાખા દવાની શીશી લઈ આવી એટલી વારમા તો માગ માનસસરમા આ અને આવા અનેક વિચારતરંગો ઉદ્ભવી રમી ગયા. વિશાખાએ દવાનો ભાગ કાઢ્યો ને મેં એક હાથે એમનું પડખું ઊંચું કરી બીજા હાથે દવા પાઈ ડગની મારી વિશાખા પાણીનું પ્યાલું ધરી ગઈ હતી પાણી પાચુ અને એમને સુવાડા

દિવસેદિવસે મોટી બહેનનું ગરીબ લયડતું ચાલ્યું બધાએ એમની આરા મુકી દીધી બે દિવસથી તો એ બહુ નરમ થઈ ગયા હતા દવા પણ પિતાતી નહોતી દૂધ પણ ટકતું નહિ મોસમીનો રમ પણ નહોતો લેતા આજે એમની તબિયત તદ્દન લયડી ગઈ હતી આગલી રાતે બાર વાગે એક ઝાળો આવી ગયેલો. આજે મવારની બીજવાર એ મૂર્છિત થઈ ગયેલા

અત્યારે લગભગ સાંજના પાંચેક વાગ્યા હતા નજીકના સગાવહાલાં મોટી બહેનનું દુખ જોણું કરવા એકઠા થયા હતા વહાલીશિર્ષ, જીજી, બા, બધામ ટોળું વળી બેઠા હતાં બાપુજી પણ આજ નોકરી પર ગયા નહોતા, દાદાજી અને મામીબા પણ પાસે જ બેઠા હતા

કાયમના ઉભંગગંગે લીધે કહેા કે વાચનના ચાકને લઈને કહેા, પણ હું અંદરના ખડમા હોંચકે સ્વમસુપુષ્પિની મિશ્ર અમર નીચે પડ્યો હતો પરીક્ષા, મોટી બહેનની માદગી, એમનું અદ્ભુત અવમાન, ઘરની વિષમ સ્થિતિ, સગે અનેકવિધ અપ્પેનોએ મારી સુપ્રમા વસ્થા આવરી દીધી હતી વિશુએ આની એકમે વાગ દટોળ્યો તોય મને ખબર ન પડી, સ્વમસુપુષ્પિ કરતા કોઈ અકચ ઘેનની અમર મારા પર વધાઈ હતી એમ કહું તો ચાલે એકમે વાર પાસા ફેરવ્યા પણ સ્વસ્થતા ન આવી એટલામા બાપુજીનો મખત અચાજ મેલગાયો અને હું સફાળો બેઠો થઈ બહાર આવ્યો બધા સગાવહાલા કંપકા દેવા લાગ્યા

‘અલ્યા ભાઈ ! ઉંચ તેય કેટલી ?’ જેને જે ફાચ્યું તે બોલ્યું પણ હું તો સ્થિતપ્રજ્ઞ શો સીધો મોટી બહેનની પથારી પાસે પહોંચ્યો ને તેમને સ્વસ્થ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, તે પાસુ વાળી સૂઈ ગયા હતા મને જોઈ મામીબાએ મોટી બહેનને સ્વસ્થ કરવા પ્રયત્ન કર્યો.

‘બહેન ! બેટા ! ને તો પ્રમત્ત આવ્યો !’

મોટી બહેન તેમ જ નિષ્પેષ પડી રહ્યા, એટલે બાએ ફરી પ્રયત્ન કર્યો.

‘વિશુ ! બેટા ! ને ભાઈ આવ્યો ! તુ કહેતી’તીને કે તારે વાત કરતી છે પગસન બેડે !’

મોટી બહેન સભાન જ પડ્યા હતા, કારણ કે બાના શબ્દો માલગી એમણે તરત પાસું ફેરવ્યું એમની ચક્તવિહોણી નિસ્તેજ આંખો પલ્લવાગ માગ મુખનું, આખાય દેહનું પાન કરતી હોય એમ લાગ્યું હું ખાટકાને અડી છૂટણુ પર બેઠો, અને એમણે એમનો નિર્મળ, કાપતો હાથ માગ મખતક પર મૂક્યો

‘ભાઈ પ્રસન્ન ! ઉંખનો’તો બા ! મને ગમ્યું હો. ભાઈ ! રાતદહાડો વાચનાય કરે

એટલે દહાડે ઓઠું બાવી જ ગયું ।’ જતી વખતે એમનો સ્વભાવ અમલ સ્થિતિ પર આવી ગયો હોય એમ મને લાગ્યું

‘ ભાઈ! બહેનોને બોલાવ મારી પાસે, ’ અને વિશુ, મુલલા, જયન્તી, ઝોશિયાળા જેમ આવી મારી આજુબાજુ ગૂપચૂપ ગોડવાઈ ગયા અને બાબહેને ફરી શરૂ કર્યું

‘ પ્રમત્ત ! તું પાગ થજે બેઠા અને તારા બાપુજી તને વિલાયત મોકલશે હો ભાઈ ! પછી મોટા ઝોફિસર થઈ પાછો આવજે અને આપણા દાદા, બા, આ મામીબા અને તારા બાપુજી, બધાયનું કહ્યું કરજે હો ભાઈ ! બહેનોને તારે બોલે મૂકુ છું, પહેલા ખવડાવી પછી ખાળે પાણી પાઈને પીજે ! તું ફાટયું પહેરજે પણ એમને ઓછું ન આવવા દઈશ ’

એમને દમ અડ્યો ને એ શાત થઈ ગયા બેઠેલા બધાની આખમા આસુ આવી ગયા બાપુજીનું પુરુષલ્લય પણ રહી ગયું એકલા મારી જ આખમા આસુ નહોતું ! મારું હૃદય તો એમ જ માનતું કે મોટી બહેન તો અમર છે, એ તો દેવી છે, અમાગ ધરની લક્ષ્મી છે, એ મરે જ નહિને ! એ બધાની મૂખતા, વેવલાપણ અને અધીર્ગાઈ ઉપર બિલકુલ મને મનમા હમવું આવ્યું

ડોક્ટરને બોલાવડાવ્યો, ડોક્ટરે એમનું રથેથોગાપ—શ્વાગતલિકા—મૂકયું, હૃદયના ધબકારા ગણી જોયા, હાથમા મોટી બહેનનો હાથ લઈ નાડીપરીક્ષા શરૂ કરી સગાવહાલા બોલે શ્વાસે ડોક્ટરના જવાબની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા, અને ડોક્ટરના હાથમા જ હાથ ગપ્પી મોટી બહેને દેહ મૂક્યો.

અવસાન અંતે નીપજતા દારણ ઉલ્કાપાત, શોક અને આસુના નાટક લગજવાઈ ચૂક્યા, બધા રહી રહ્યા, માત્ર મારું બાળક હૃદય ન સમજી શક્યું આ બધું નાટક, ન બોલેલી શકયું આ ગહન મૃત્યુ કોપડો

મારું મન તો કે તત્ત્વાન્વેષક ભૌતિકશાસ્ત્રીની માદ્ર એક જ વિચારમા તટ્ટપ બન્યું હતું કે મોટી બહેન મરે જ કેમ ? ભૂત કે લવિષ્યના સારમાઠા, કશાય વિચારે તે વખતે મારા અનભિચ હૃદયમા ઉદ્ભવ્યા નહોતા. બધી ક્રિયાઓ મેં યત્નવત્ પૂર્ણ કરી, પણ મારા અંતરનું સમાધાન ન થયું હું મારા મનને મનાવી જ ન શક્યો કે મોટી બહેન દેવલોક પામ્યા

x

x

x

મોટી બહેન ગયા અને તેમની પાછળ સ્ત્રી સસાર મૂકતા ગયા મારા મનબંધે તો એમના જવાથી કોઈને કાંઈ ખાસ લાભજેરલાભ જેવું નહોતું થયું કાગળ કે આજ એમને મહે કેટલીયે શિશિરે વીતી પણ કશું કાર્ય એમના વિના અટક્યું હોય એમ મને નથી સામગ્રી સાગમાઠા પ્રમગે વડીલો, બાપુજી અને સગાવહાલા એ વ્યાવહારિક આસુના પીપા પાડી ઝોશિયાળાં બનવાનો દેખાવ કરી શાત બનતા

એ નિગતિયા જીવોમાથી બાદબાકી કરું તો માત્ર મારી જ કોઈનો પણ સસાર બગડ્યો હોય, કોઈના પણ આદર્શોના ઉત્તર ગિરિશૃંગો તૂટી પડ્યા હોય, કોઈનીય ભાવનાઓની ભગ્ન થઈ હોય, કોઈની પણ આશાની ધમારેતો અધૂરી રહી હોય, કોઈનું જીવન સ્ત્રી સ્મશાન જેવું બન્યું હોય, તો તે માત્ર મારા એકલાનું જ જયન્તી પગણી માસરે ગઈ સત્તા સ્મશાન જેવું બન્યું હોય, તો તે માત્ર મારા એકલાનું જ જયન્તી પગણી માસરે ગઈ બાપુજી તો બાર મામમા જ મોટી બહેનની વરસી વાળી સંધરના ટીપા જેવી લાય ચટક બાપુજી તો બાર મામમા જ મોટી બહેનની વરસી વાળી સંધરના ટીપા જેવી લાય ચટક અમદાવાદી પાપડ પહેરી બિધલ્યા દાદાજીનું વાર્ધક્ય ! નાચવનાર બા હતાં મામીબાને

સુવાવડોની ઉપાધિમાથી મુક્તિ મળી માત્ર મારે જ ગ્યાર્થ જગડ્યો હોય એમ મને લાગ્યું અને હજુ પણ લાગે છે

વિલાસતના સ્વપ્ના તો બે શિશિગેમા જ થીજી ગયા કોટુણિક મૂઝવણોને લીધે બાપુજી મને એ ૫૦૦૦ માર્કલની મુસાફરી કરાવી શકે તેમ નહોતું એટલે મારે ફાળે તો યુનિવર્સિટીની નીરમ પરીક્ષાઓ જ રહી હતી

આ અગમામા એક અણુધાર્યો બનાવ બન્યો, જેણે મારા હૃદયવેવા ભ્રાન્તિપણ અને સગારમોહ દૂર કર્યા અને નિષ્કામકર્મને માર્ગે ત્રેયો મોટી બહેન તેમની પાછળ પિયગના પૂર્વજોના કીર્તિદીવડાસમુ એક ગકાન મારા અને મારા મગિયાઈ ભાઈ ચૈતન્યના બોધ વટામા મુકતા ગયા તેમના જીવતા તો બધો વહીવટ અને ન્યાતમતનો કટગિયાવર એ ધરની નજીવી આવકમાથી તે વરતા, અને અવમાનકાળે પણ મને લાગવી ગયેલા 'ભાઈ દાદાના અમરણચિહ્ન અને મોમાળની આબરૂના અવગેયમનુ આટલું ધર તમને બે ભાઈ એને સોપની જાઉં છું તે માયવી ગખલો અને દાદા અને બાની શ્રાદ્ધમવતરી તેના ભાડાની આવકમાથી કરજો મોટા થાવ, બે પૈસા રજો અને મૂપડાની હવેલી બનાવજો તે તમારી, મારી અને મહુગત દાદાની આબરૂ વધશે બાપી છે એટલું જનની ગખજો તેજ મારે આત્મા ઠરશે.' પરંતુ મોટીબહેનની, માતામહતી કે બનેની કુળ આબરૂની મારા મિવાય કાઈને પડી હોય એમ મને લાગ્યું નહિ

મોટી બહેનના અવમાનને બે વર્ષય નહિ થયેલા તે ચૈતન્યના માંખાપ અને વડાઓ તરફથી મોમાળનું ધર વેચી નાખવાનું ફરમાન નીકળ્યું ફરમાન એટલા માટે જ કે કાં તો મારે ધર વેચી ચૈતન્યના હિસ્માની અર્ધા રકમ આપી દેવી કે કા તો દાદાની આબરૂ અખડ રાખવા ધર મારે પોતે ગખી ચૈતન્યના ભાગના ધરની દિંમતના અર્ધા રૂપિયા મને ત્યાંથી લાવી આપવા મારી રિયતિ ઘણી વિષમ હતી ધર વેચવું નહોતું તે પૈસા આપવાના હતા

મોટી બહેનના દેવલોક પામ્યા પછી ધરના બધાય મારા તરફ કીકકીક લાગણીનો દેખાવ કરતા દેખાવ એટલા પૂરતો જ કે પાછળથી જ ખખર પડી કે એ લાગણીનો બાજો નહોતો પણ માત્ર નાટકી અભિનય અને દેખાવ જ હતો અને આશા હતી કે દાદા, બાપુજી કે મામીબા ત્રણમાથી એક તો મને આ કપિયાની રકમ આપવામા મદદ કરશે જ. મોટી બહેનના મૃત્યુ બાદ પણ મામીબાએ અમારા ધર મારેના મગધ જેના ને તેવો જ મામી ગખ્યો હતો, કારણ કે એમને મન અમે જ એમની ઘરપણની લાકડી હતી

એક દિવસ બધા પ્રુશમિગજમા હતા, સ્વાદિષ્ટ બોજન પછી મનોપના ઝોડકા ખાતા બધાય ધધરબધગની, ન્યાતમતની, કુટુંબને લગતી દેશદેશાવરની એમ અનેક આગલી પાછલી ઉકેલી ગલાં હતા અને મેં એ દાવકું ગખી મોમાળના ધર મગધી વાત ઉકેલી બધાય ધરને વેચાતું જોવા તૈયાર હતા એમ એમની મુખજેખાઓ રપટ ચૂચવતી હતી, પણ જ્યાં મેં ધરને કાયમ રાખી કાઈ જાદુકાર શગડના ઉછીના પૈસા લાવી ચૈતન્યને એના ભાગ પેટે આપવાની વાત ગુટ દરી કે બધાવનાં મુખ પડી ગયા કાઈ એક અશ્વરથે ન બોલ્યું પળવાર તો મને એમ જ લાગ્યું કે કાઈ તાત્તિક વિદ્યાના મકળ બજની સ્ત્રી નીચે એમની વાચા હગઈ ગઈ હતો. એમ ને એમ નીવડતાબરી બેચાર પજો પનાર મરૂં મઈ અને ત્રણેમા મદુથી વધુ જોખમદારી અને પોતાપણુ નખખતા બાપુજી ધીરે રીતે બોલ્યા

‘ને ભાઈ! તારામાં ગમ નથી એ જૂનો ખામધડો ગળી તું શું કરીશ? તું તે કેટલી જગાએ ધ્યાન આપીશ? વરમાદ છે, કોરૂ છે, હા છે, ના છે એમાનુ આવે, જાપગ મચળાવવાના, નીકા તૂટીફૂટી હોય તો મગગવવાની, ભીંતોમાં પાણી ઊતરતું હોય તો પ્લાસ્ટરો કઠાવો, ભાડવાનો લડેઝમડે, પારોશીઓ પજવે!—તું તે કેટલી જગાએ ધ્યાન આપીશ? તું તે વાગીશ, પરીક્ષાઓ આપીશ, ફરીતફરીશ કે આ ચક્કીમાં પડીશ.’ આપુછએ પૂરું કર્યું અને દાદાજીને એમની દલીલો ઉપર ઝમ્મમવાની હિંમત આવી

‘એવું છે બા, તું તો હજી નામન છે! તે કાઈ તકાલગણે લેવા છે? આ તો મોટી રકમની વાત! કાઈ નાના છોકરાના જેવ છે? તું બાજે લાવવાનું કહે છે પણ વાણિયો બાગ આના મહેલે બાજ લે, અને એટલું તો તારા ઘરનું ભાડૂયે નથી આવતું. મકાનોની પીક નગમ છે તો પછી બાજીના વ્યાજના પૈસા ક્યાંથી લાનીશ? અને ઉપરથી ઘર મમરાવવાની વાત તો બાજુએ રહી’ દાદાજીએ કહિતી વ્યુ ને માગીયાએ એમની શ્રદ્ધા ભગવતી શરૂ કરી. ‘ભાઈ! ને બેટા, એવું છે તારાથી કેટલે પહેલયાને? આ તારા દાદાનું ઘર, આ મારું ઘર એ બંધ તારું જ છેના’ ઘર ધર શું રહે છે? જાવ બંધને કંમાય એટલે કરાવજોને નવી હવેલી’

અધા બોલી રહ્યા. દુરેકને અવગ્રા એમ લાગ્યું હશે કે પોને અકેકે મોનાનો અથગ દહો છે મારું બાજક હંદય જે અત્યાગ સુધી આ એન્દ્રગણિક રનેદમળમાં ગચવાઈ ગયું હતું તે એકાએક મભાન બન્યું દુન્યવી દલ અને મ્નાર્થો રનેદના વિવિધ અધનો અને બજો મારી નજર મમલ ખડા થઈ ગયા મગ્દારી હંદય આ દુન્યવી ડાહ્યાઓના અપદ વચનો સાભળી તટ્ટપટ થઈ રહ્યું

મારે મારે માત્ર એક જ પાસો નાખવાનો બાજી હતો કેવી ચાલાકાઈથી, ફેદથી તે નાખવો તેની જ ગડમથલ માગ બિનઅનુભવી માનમમાં ચાલી ગઈ હતી છેવટે મેં હિંમત બીટી ‘એવું છે, તમે અધા કહેો છો એની ના નથી, તમારી મસાહ મતગ માની છે મારાથી બધી જગાએ ન પહેલયાય—અંબે દેખરખ ન રખાય એ વાત પણ માચી પરતુ એ મકાન અખડ ગમવાનું કહું છું તે મારા સ્વાર્થ ખાતર નહિ, પણ દાદાની કીર્તિ જાખી ન પડે અને મગતી વેળાનો મોટી બહેનનો બોલ પણ એટલા પૂરતું જ બાગી મારે મકાનોની શી ખોટ છે?’

હું આગળ બોલું ત્યા તો દાદાજી અને માગીના માથે જ બોલી બેઠ્યા ‘તું કાઈ અણમભજૂ છે બેટા! તને જોઈને, તારું ભણતર જોઈને તો અમારી આખ હરે છે કે કેવો ડાહ્યો દેવ જેવો છોકરો છે!’ એમને ખાડ પીરમતા વચમાં જ અટકાવી મેં શરૂ કર્યું ‘વાણિયાના વ્યાજની વાત તમે કહેો છો તે પણ બગાળ છે પણ તમે ત્રણ મુગબીઓ મારો તો એ મજબબ કાઈ ન રહે એની નથી’ પત્રવાગ તો ત્રણે જણ વિચારમાં પડી ગયા મેં આગળ ચલાવ્યું, ‘તમે ત્રણ માથે થઈને અર્ધી રકમ આપવા ડમર કંમે તો મારી મુકેલી સહેજે ટળી જાય એમ છે વાણિયાને બદલે તમને વ્યાજ આપીશ અને બાગ આપાને બદલે જમાન અને ચલાવી લેશે તો તો કાઈ મૂઝવણ નહિ રહે!’

વગરછનીએ વગમાદ પડે ને જે ચિંતિ ચાપ એની એમની રિથતિ થઈ મઈ થાંડી વાર તો અધાય નિશ્ચય થઈ ગયા અહારની આકત પોતાને જ માથે ડાવરી આવી ભણી

બધાના મુખ પડી ગયાં હું આગળ કાંઈ કહું એ પહેલાં તો બાપુજીએ ચલાવ્યું, 'ને ભાઈ! તુ તો ગાડી ગાડી વાતો કરે છે' પૈમા તે કાંઈ એમ ગરતામા પડ્યા છે? તુ તો અમને બધાને ભયી ભયી દેખે છે પણ અમારું મન જાણે છે કે બધું કેમ ચાલે છે આ લગ્ન કર્યું તારી બાના મૂઆ પછી, આ નવું ઘર લીધું, જયન્તીને પગલાવી, અને પગચૂંકા બીજું, એમ બધું બગ્યાઈ ગયું છે બિચરું દેવું થયું છે એ નકામા આવવાનું એક દેહાણું અને જવાનાં અનેક માગથી તો કાંઈ મવડ થાય તેમ નથી, બિચરું એમ તો ક્યાથી કહે લો બાપુજી, આ તમારે ખચ્ચ શયુ હશે અને દાઢ બીડમા હશે તો લો આ ઘરના રૂપિયા આવ્યા છે તે' આવે ત્યારે આપણે' એમણે આગળ ચાલુ જ ગયું, પણ મેં માલગીરાની પગા જ નહોતી કરી આટલા શખે પણ માગ ફમગા મગજને ચગડાવે ચડાવવા બમ હતા અનેક વિચારોની પગપગ માગ મનમ આવો અને ગઈ 'બાપુજીએ મારી પામેથી પૈમા મેળવવાની લાચરત પુગવા કરી હતી'

વિચારત મોડલવાની વાત આવેલી ત્યારે મોટી બહેનના શખેડા મેં મભારી આપેલા, ત્યારે બાપુજીએ એક સામાન્ય વ્યાવહારિક મનુષ્યના મુખમા સોખે એવું દુન્યવી મત્ય ગૂં કરી મને જીવનના પહેલવહેલા જ આશ્ચર્યમા ગરકાવ કર્યો હતો

'ને ભાઈ તુ ડાહ્યો છે, ગમજુ છે, મારી ગિચિત મારી રીતે મમજી શકે એમ છે તારી બહેનને મોઝે મેં તને ઇચ્છા મોડલવાનું વચન આપેલું તે ખરું, પણ અત્યાગના મંથેગો નેતા માગથી એ પાળી શકાય તેમ નથી આ બીજી વાગ લમ ન કર્યું હોત, તો તો મરનારીને આપેલું વચન હું જરૂર પાળત, હવે તો દરેક પગલું વિચાર કરીને મૂકવાનું. આગળપાછળ નેઈને કામ કરવાનું'

આ અને આવા કેટલાય દુન્યવી કડવા મત્યોનું માગ મગજ પર એકીમામદુ આક્રમણ થયેલું

મત્રીના નિવેદન પછી ખજનચીનું, અને હેર્યે સ્વાગત મમિતિના પ્રમુખનું, એમ બાપુજીએ પુરું કર્યું એટલે દાદાજીએ અને એમની પાછળ મામીમાએ પણ પોતાનું નિવેદન રજૂ કર્યું

પાણી વસોવે માખણ ન તીરજે જે વાતનો મને રૂખેય ખ્યાલ નહોતો તે પ્રત્યક્ષ નેઈ 'દીરા પાછળ અધારું' એ કહેવતનો માસુસદાર કર્યો જાંવી અપમાનના ઝોળા ધાન-ચક્રુએને પગવાગ તો કાખાકખ કરી નાખતા લાગ્યા

દાદાજી અને મામીમાના નિવેદનમા ખાગ દમ જેવું કાંઈ નહોતું બન્યું એક જ જાનની સ્વભાવાનુકૂળ વિચારગતિ ગૂંથી હતી અને તેના જ પ્રતિગિબંધ ગખાવવિ ગૂં કરી

'ને ભાઈ! અમે થયા વૃદ્ધ' ઘડપણમા ટેકા પૂરતા પાય પૈમા એકકા કર્યા હોય તે કાંઈ એમ આપી દેવાય? માંદગાન નેઈએ ને નેઈએ ત્યારે દેાની પામે દાય ધરીએ?

મેં હેર્યે દાવ ફેર્યો, 'બાપુજી? નમાગ કાંઈથી અરડ થાય એમ ન હોય તો મોટી બહેન દેહ હોડતી વેળાએ તમ બહેનોના ખચખૂટણ માડુ તમને જે મમતી મોપગ કરી છે તે રકમથી ચૈનન્યનો બાગ લગપાઈ ફરીએ તો? જેવું બીજેથી બાગ ઉપગવર્ગ તેવું હું બાગ આપીશ, અને દાદાની લકમીથી નેમતી જ આવડ મચાવે, કહેકહે પૈમા પાછા વાળી દઈશ.'

આ શબ્દોનો અણુધાર્યો જવાબ મળ્યો, ‘એ પૈસા તો નહિ મળે! એ તો મરનારીએ મને મોપ્યા છે ત્યાં બેઠીને છોડીએને કાઈ ખપ પડે તો તરત ક્યાંથી લાવવા? એના હું વાલી છું’ એમની લખાણપૂર્વક વાગધાગ કયા અને કયારે અટકી તે મને બગમર થઈ નવી મૂળ વાત તો એમ હતી કે એ પૈસાનું અસ્તિત્વ જ નહોતું બહેનોના વાલી થઈ બેઠેલા બાપુજીએ એ શિવનિર્માલ્ય પુષ્પ મધુ બહેનોનું ધન તો કયાનુયે બીજા લગ્નના ખર્ચમા વટાવી પાછું હતું પણ તત્કાળ પૈસા લાગી આવવા ક્યાંથી? એટલે આ આખા વ્યાવહારિક નૂતણો એમણે અજમાવ્યો હું તો ડાઘઈ જ ગયો.

મારી પાસે તો પાઈએ નહોતી બિંચે નળે પરીક્ષા પાગ ફરી મેળવેલી જાતવૃત્તિમાથી તો માગ પુરતક, શી અને કપડા માડ નીકળતા, ત્યા અચાવવાની વાત શી? એવો કાઈ લક્ષ્મીનદન મિત્રે નહોતો એટલે વિધિના વિધાન પૂર્ણ થયા વગર વેચાઈ ગયું અને સ્નાયો મગાઓનું છેલ્લું યથન તૂટ્યું, આશાનો છેલ્લો બધ તૂટી ગયો માતાનો બોલ ન પાળી શક્યો એટલા પૂરતા માગ આત્મસન્માનના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા દાદાજીનો—માતામહનો કીર્તિક્ષણ અમર રાખવાની ધગશ ધગતું હૃદય નિર્બળ આશિયાળુ બની ગયું પૈસાના જ બધા સગા હતા એ વાત તરત સમજાઈ અને માનવસ્થતિ—

‘ન વા અરે સર્વસ્વ કામાય મર્વ પ્રિય ભવતિ ।

આત્મનમ્નુ કામાય મર્વ પ્રિય ભવતિ ॥’

એ અનેરું સૂત્ર વગરટિપ્પણે દીવા જેવું માફ મમળ્યું

પૈસા આવી ગયા, ચૈતન્યનો ભાગ તેને મુખત કર્યો, મારા પૈસાના મે પોરટનાં મર્ટિક્રિટો લીધા પૈસા આપ્યા એટલે તો બધાય દિતસ્વીઓ સલાહ આપવા મડા કાઈએ શેરોમા રોકવાનું જણ્યું, તો કાઈએ ગગકની દુકાને વ્યાજે મૂકવાનું જણ્યું તો વળી કાઈ દીર્ઘચક્ષુએ જમીનમા રોકવા સૂચવ્યું પણ આ ગિચતિએ હું કાઈનુંય વાલીપણ સ્વીકારવા તૈયાર નહોતો એટલે એમની મસાહનો મેં ઝાઝો ઉપયોગ કર્યો નહિ

એ વાતને બે શરદા વીતી હશે અને વિશુના લગ્નનો પ્રથમ ધરમા ચર્ચાવા માડ્યો શરૂઆતમાં તો મારાથી જાના જ દાવપેચ રમાના હતા, અને મને પણ કાઈ તથા નહોતી એ સાંસારિક બાબતોની

શિયાળાની હડી મધ્યા હતી આજ હું ફરવા નહિ ગયેલો ચિત્ત અસ્વસ્થ હતું એટલે ત્રીજો માણે મારી ૮’x૧૨’ની નાનકડી ઓગ્રીમા ટેનિમનતું ‘પ્રીન્સેસ’ વાચતો પડ્યો હતા થોડીજ જ પકિતઓ વાંચી હશે ને બાગણ ખખડ્યું મારું બ્યાન તે તરફ ગયું, પણ બાગણમા કાઈ નહોતું, એટલે આમાન્ય રીતે પ્રણીતાર બનતું તેમ આજે પણ પવનના જોરે કે કાઈ બિલાડીના પ્રવતને બારણું મહેજ હાલ્યું હશે એમ મનને મનાવી મેં ફરી પુસ્તકમા મન પરોવ્યું પણ એટલામા તો બાગણ ઓઘે બેઠેલી વિશુએ આપ મેં ફરી પુસ્તકમા મન પરોવ્યું પણ એટલામા તો બાગણ ઓઘે બેઠેલી વિશુએ આપ બારણું ખોલી નાખ્યું અને તેનું ગમતિયાળ નિર્દોષ મુખ ટમકડું આંધી મખાએ બેઠેલા આદલા સમુ પણ આજ તેના મુખ પર નેમર્ગિક આનંદો જામ કે સ્મિત નહોતા, જણ્યું કે અનિવાર્ય બનાવ તેના હૃદયને કોરી ખાતો હોય, કાઈ અકસ્માત મૂંઝવણે એના માનમપટને ફેરી લીધો હોય એમ એનું ચત્ય મુખકમળ સચવતું હતું

વિશુ દાખલ થઈ, અને હું કાઈ જઈ તે પહોંચા તો તે જ હૃદયમયન છુપાવવાનો

પ્રવલ્ન કરતી ગણે હતું ન અન્ય હોય તેમ મુખ પર દૃઢિમ ચિમ્ત પ્રકટાવી કાવકાનથી બોલી, 'કેમ ભાઈ આજે ફરવા નથી જતુ? માન વાગી ગયાને?'

મેં માન નકામો જ માથુ દલાવ્યુ પણ એમ એટલેથી પને એમ નહોતુ એનો નિંદી સ્વભાવ મને એટલેથી છોડે એમ નહોતુ.

'તબિયત નરમ છે? કોઈએ કાઈ કંઈ છે? માથુ દુખે છે? લાવો દવાની આપુ!'

એમ અવિશ્રામ પ્રશ્નપરપગ છૂટી અને મારા જવાબની વાટ નેચા વગર એ માથુ દવાવવા બેઠી

'બહેન થયુ હતું, નથી ફજાલુ...ગમ!'

એક તો મારી માનસિક ચિન્તિ અસ્વસ્થ હતી તેમજ વળી વિનુએ પ્રશ્નપરપગ પ્રશ્ની અસ્વસ્થતાને ગીડમા ફેંચી નાખી, અને અધૂરામાં પૂરુ વગરજો માથુ દવાવવા બેઠી અને મેં મારૂ માનસિક ગમનોલપણુ ગુમાવ્યુ

'ગહેવા દેને દોઢ ડહાપણુ કરતી'

એના હાથ હીડા પડ્યા અને ધીરે ધીરે એનુ લગભગ પગથી હાથ લઈ લીધા આમુનો પ્રસાદ ચાલુ થયો હતો તેનુ તો મને જ્યાર મારા લગભગ પર અશ્ચર્યિદુગ્ધે પડ્યા ત્યારે જ ભાન આવ્યુ અને હું બેઠો ચર્ચિ ગયો

'ગડે છે?...'

એના ફુગાવ વધ્યા, એનુ નાનકડુ માથુ મેં ખોળામાં લીધુ, અને આમુ લૂછી વાગેલા ચાખરી શાત કરાનો પ્રવલ્ન આદર્શો કોઈ સ્વિમ હું જાણુ કરુ તો વિનુ ગડતી નહિ, બલકુ રામો જવાબ આપી મને વંડુ ચિંતનના પ્રવલ્ન કરતી પતુ આજે એ ગડી પડી એ મારે મન અન્યથાના વિચાર હતા

એના ફુગાવ ધીરેધીરે ઓછા થતા માડયા હતા

'વિનુ! બહેન જો તો! તાર માટ હું એક મુદ્દા પીન લાગ્યો છુ, જો તો! આજ ઉમાડ તો! મારી બહેન નહિ.' મ એક મુખનો શુચકારો બોલાવ્યો ને એને આમુબીના નયન બંધા કર્યા

'ક્યા છે?' એના બોલ દમુદમુ થઈ ગયા હતા, એની પ્રાપ્ત નિરખની આંખાન ચિમ્તના કિરણો વેરતી હતી

'ક્યા છે?' મેં એના ચાખા પાડાનો પ્રવલ્ન કર્યો

'કેનુ હાંચુ જોયુ મુદ્દા વસ્તુનુ નામ દીધુ એટલે? પહેલા મને કંઈ, તુ કેમ ઉમાડ કે આજ? મોટી બહેને કે જાણુએ કાઈ કંઈ હતું આજ?'

માનકા માને અમે મોતી બહેન જ કહેતા હતા

એનુ મુખ પડી ગયુ એનો જવાબરી આનંદ મમૂલો અદરશ થઈ ગયા. ફરીસાં એ વ્યાખ્યાનમ વ્યાખ્યાણી દરબી જેવી ચર્ચિ ગઈ

'ભાઈ! જાણુએ મારા વિરાદ.' માડ એટલુ બોલી ત્યાં તો ગરજવા એના વિરાજ ચંડુએ પૂરુ ચિતર્યા, અને પાગ ફુગાવ તરે થયા

જે વસ્તુ અગત્યા મ અનેક મજાપવિદ્ય હતા હતા તે મારા એના એક જ વાક્યે, એક અધૂરા વાક્યે જ, મારા લગભગ આવી ગઈ ફરીસાં મ એનો વામો ચાખરી

સાંત કરી, એની મગજ વિસ્ફુલ્લ લગ્ન નહિ થાય એવું અણધાર્યન આપ્યું ને એને મુખડે સ્મિતફલકાં વેગવા

ગવિહાર હતો. બાપુજીને આંદિમમાં નહોતું જવાનું જમી પગવારી દાદાજીના ખડમા બેઠા હતા હું પુત્રતકાલ્યમા ગયેલો તે મહેજ મોટું થયેલું ખડમા કાપરો ત્રાપ્યો હોય એવું વાતાવરણ લાગતું હતું દાદાજી, મામીબા, બાપુજી, અને વડાલીદેઈ એમ ચાર મુત્તમદીઓ કાંઈનું ઘર માડવાલાંગવાની વાતો કરી ગયા હોય એમ લાગ્યું મને બારણામા જોયો અને બધાએ મુખ પર કૃત્રિમ સ્મિત આણ્યું

‘આપ્યો ભાઈ! જરા મોટું થયું ખરું? ના જમી લે વિશુ વાટ જોઈ બેસી ગઈ છે,’ બાપુજીએ કહ્યું ને હું ઝટપટ શણિયું વીંટાળી ગોડામા પહોંચ્યા

જમવા બેઠો પણ મારું ચિત્ત પેલા મટાડચોગમા હતું બાપુ ન બાપુ કડી, વિશુના એકબે મવાસોના અધિપિર્ધા જવાબો આપી, હું હાથ ધાઈ બેઠી ગયો, કપડા ખદ્દની બહાર આવ્યો, અને બાપુજીએ સાંત કરી અદર બોલાવ્યો.

‘જન્મો! બેસ!’ અને હું હજારમા ડોકુ હલાવી એમની મામો બેઠો.

માગ કરતા એ સોડોની મજલણ વધુ હતી—જેમ તિડગ કરના મિંદારીની વધુ હોય છે તેમ એટલામા તો દાદાજીએ સ્મિત બીડી ‘લો ભાઈ! ત્રણે એમ છે કે વિશુ ઘઈ મોટી વાઈ નહિ ને પદ્મમુ ત્રાય છ દોડરી એટલે માપનો ભારો એ તુ તો મમજુ છે એટલે તને હલેતુ પડે એમ નથી એટલે તારા બાપુજીનો, આ તારા મામીદાદીનો, અને મારો પણ વિચાર એવો છે કે હજનલાલના લાલુ માથે આપણી વિશુનું મગપણ ઠરવું અને લગ્ન પણ મહા મહિનામા કરી નાખવું, એટલે નિદ્રાજ વચમાથી! કેમ જડાય? મામી-બાએ મમતિસ્યજ મમતક હલાવ્યું ‘કાલ બેઠીને શું છે, શું નહિ! મારો દેહ ના હોય, તારા બાપુજીની તબિયત પણ દિવસેદિવસે લથડતી જાય છે તારા મામીદાદીની પણ હા છે, અને આ તારી વહાલીદેઈ પણ ઠહે છે એણે છોડરો જોયો છે અને આમ બોલવે ચાલવે બધી રીતે મારો છે હોય! જરા નાદાન છે, એ તો મોટો થશે એમ મમજણો થશે ને બધું માથે પડશે એટલે એની મેજે લેન પર આવી જશે બાકી પેસાની સારી બેખડવાબો છે લગવાનનો આવ્યો એકનો એક છે એના બાપને, એટલે આપણી વિશુને હું ખ તો નહિ કોઈ વાતનું કેમ બોલ્યા નહિ જડાય!’ અને એમણે રૂઝવેટ કે લેનીન કરતાય અગત્યનું ભાષણ કર્યું હતું, એવા આત્મચૌરસ સાથે હજુ બીજું પ્રવચન કરવું પડશે એમ કંપી બેઠીના ફોલો ગળ્યામાથી જસતનું પાનદાનિય કાઢી, તમાકુની નાનીશી—રોજ કરતા વધારે—ઢગલી કાઢી, બમણો ચૂનો લગાવી, આગામી પ્રવચન માટે પ્રેરણા મેળવવાની તૈયારી કરવા માડી એમના મુખ ઉપરનું આણું સ્મિત એમની દૃઢિયા મૂંઝોના વાળમાથીયે દેખાતું હતું આખો મટાડચોરા પોતાના વાફાપાટથી મતમુઘ બની ગયો હતો એ દરથે તો એમણે પલવાગ આત્મમનોષ અનુભવ્યો

ઠહેવાતું બધું દાદાજીએ ઢી નાખ્યું હતું—મખલા, દલીસો અને વખાણના એ સખ્તો સદિન, એટલે માઈને બોલવા જેવું જીવું નહોતું માન માગ જવાવની પ્રતીક્ષા કરતા બધા ઉપર આમે બેઠા હતા અને નેટની દલગાજ ગળી મેં સડ કંઈ

‘એણે છે દાદાજી! તમે બધા મુજબી છો છતાં જવારે વિશુના હિનાદિતનો તમને

ખ્યાલ સરખાય નથી આવતો ત્યારે જ મારે એ સખ્તો બોલવા પડે છે. તમારી ભેખમતરી મગજ તમારી ફગજ અદા કરતા હોત તો મારે કાઈ કહેવાનું નહોતું એટલે વધારેઓ કે આગમું બોલાય તો શુભો નહિ કરતા મને મગજવાનો પ્રયત્ન કરવો, અને મારી બુદ્ધિ હોય એમ આપને લાગે તો સુધારગા, એ હું પહેલેથી જ તમાગ બધાની પાસેથી માગી લઉં છું તમાગ મને છોકરો મારો છે ! ગાગ મને તેથી ગાવ બિલકુ છે ન્યાતરગ કરી મેજવેલી આપદાદાની આખર અને અનેક કાળાધોળા કરી, અનેકના નખોળિયા અને અનેકની મિલકતો ઝાળવી મેજવેલો પેગો આ બે વસ્તુ મિલાય લાલુની જમા બાજુમા એથી કઈ વસ્તુ છે કે તમે તેના હાથમા વિશુનો હાથ મોપવા તૈયાર થયા છે ! ત્યારે એની ઉધાર બાજુ પર હું શાહી જ દોળવા માગુ છું ”

હું બોલતા તો બોલી ગયો પણ પગિણામની પગવા ટર્પા વગર જ બાપુશના મગજનો પાગે ડચારનોય મામાન્ય આઠ છાડી આગળ ધસી રહ્યો હતો મેં તો માત્ર પ્રકાશ પાડ્યા પગતુ જ વિવેચન કર્યું હતું પણ મત્ય આભળના પણ માણ્ય લાન બૂલી જતું હશે તેનો સાક્ષાત્કાર તો બાપુશની મુખમુદ્રા કરાવતી હતી મેં તો માત્ર મારી ફગજ જ અદા કરી હતી અને મોટી બહેનના મગતી વખતે ઉચ્ચારેલા શબ્દોને જ મારા પ્રેરક તરીકે ગણ્યા હતા આ દરમિયાન મત્ય રજૂ કરી આ લોકોને ફૂલબ્યા કરતાં મૃતમાનાના શબ્દોને અનુમરી ચાલતા હું આત્મસંતોષ અનુભવી રહ્યો

‘ તને પૂછ્યું ’ તેમા, કેમ ! મારી છોકરી છે ! હું અહીં જ લગ્ન કરવાનો છું. આપદાદાની આખર પર પાણી ફેગવતું છે ! કેમ તારી ભુદ્ધિ બગડવા માડી છે ! આ તો અમે છીએ, ને તું છડેઓક કુળવાન અને વગરકુળવાન ઉપર ભાથણુ આપવા મરી નય છે, તો અમે નહિ હોઈએ ત્યારે તું શું અમારી આખર મગજવાનો હતો ! ’

બાપુશ શાત પડ્યા ન પડ્યા ને મેં ઝપવાવ્યું ‘ પણ વિશુ પોને જ પગણવાની ના કહે છે, પછી ! ’ શું તમે નોનુલમથી પરણાવવા માગો છો એને ! મોટી બહેનના મરતી વખતે ઉચ્ચારેલા શબ્દો બૂલી ગયા કે—ગમે તે થાય તોય ત્યા તો દેશો જ નહિ મારી ફૂમળી કેળ જેવી છોકરીને ! તમને ભારે ન પડે એટલે તો હું ત્રણે છોકરીઓના નામના થોડા રૂપિયા મૂકતી ગઈ છું કુચારી ગખજો, એ પિવડાવજો, પણ ત્યા તો ન જ દેશો તમને ભારે પડતી હતો તો હું પાળીશ ! ’

બાપુશ કાઈ એમ ગાળ્યા ગય એમ નહોતા. ‘ એમ, એમ, હવે મોટા પાળનારો ના ન્નેયો હોય તે ! અમે બધા તારે મન તો મરીપગવાર્ધા હોઈશું જગ છટ આપી, બે અક્ષર ભણાવ્યા, એટલે મામું બોલના ચર્ધ ગયા ! હજુ તો આગળ બહુ ખપ પડે ! મા . . બા છોકરાઓને ભણાવવા જ ન જોઈએ ભણાવીએ ત્યારે બહુ મગજ ને ! અને ઉપરથી મામા થાય તે વડેલી મૂડીના બ્યાગમા ! છે નખ જેટલા ને આ માડુ ને આ બોલુ તેની શી ખખર પડે તમને ! એટલી બધી ગાઈ હોય મગજમા તો પાવવજોને બહેનને એટલે ખખર પડે બધીય ! એ તો બીના ઘઉં દળાના છે ’

મારે કહેવા જેવું હતું જ નહોતું ગ્યું. એમના ગિધતિચુગન મગજને વિશાળ ખનાવવાનું કાર્ય મારે માટે ખાઓચિયાનો દર્શિયા કરવા જેવું હતું એટલે પગિણામની વાટ ન્નેગ, રિથનિપ્રત્ત યોગી શો હું તો ચાતિ જ મગજની રણો હતો. લમનું કામ ફરે અને બૂલે

આગળ વધતું હતું મારો નિશ્ચય અંતિમ હતો. માત્ર વિશુની તૈયારી, નિડગતા અને દિવસ પર જ કામ લેવાતું હતું.

લગ્નને એત્રણ દિવસની વાત હતી ને મેં મારા બધાંય પુત્રો, કપડાની એક મોટી દુકાન અને જરૂરના ચાલુગીલા જે મેં મારે જ ખર્ચે વગાવેલા, તે બધુંય ભાડાના મદાનમાં ખસેડ્યું. ઘરના અમલયા કે આ તો છોડવાદ છે. જુવાન લોહી છે તે જગા બિછાવેને શમી જશે એમને મન સુવાન, શિક્ષિત અને આવડતથી એટલે ઉદ્ધત, તપ્ત અને એવદ્. એટલે ડાઈએ મારા કાર્યમાં ડખડ વધી નહોતી એમણે નો એમ જ દરખેડુ કે આ બધું એના મનવિગદ્ધ થાય છે એટલા પૂરતું જ એ મુલ્યાંકન કરવા માગે છે. પણ વિશુય મારી સાથે જ એ આત્માવગરનું, દીરાગરનું અધનાગરનું ચચળ છોડી જવાની છે તેવું તો એમને સ્વપ્નુય આશ્યુ નહિ હોય.

આજે છેલ્લી રાત હતી આવની કાલે મવારમાં તો લગ્નમુહૂર્ત હતું. આખો દિવસ લગ્નમગ કાર્યવ્યવસ્થા અને લગ્ન સાથે મનન મન્નામેલ ધમાલમાં જ વ્યતીત થયો હતો. લગ્નમગ મધ્યગને બધાંય ચાલુપાલુ નિદ્રાના ગાદ થેન નીચે પડ્યા હતા. માત્ર હું અને વિશુ એ જ જાગતા હતા. આવી ગત, આવી પળેપળે ગભરામણ અને ચિંતા વધારી મૂકતી ભયકર ગત દીવ્ય માગ જીવનમાં આવ પહેલા આવી નહોતી. આવશે કે કમ તેનીય શક છે, પ્રત્યેક પળે અમારા હૃદયધનકાર વન રહ્યા હતા. માગ જગતા વિશુની ચિંતા મને વધુ હતી હું ગમે તેમ રમ્મો દાડુ પણ વિશુ એ વિચાર પળેપળે મને અકળાવી મૂકતો હતો.

કુમારથી પ્રાખાજખ ધર્મ ગયેલા ‘મેથ ધોમ-જોતો ટકોરો પડ્યો’ પળેપળે અમારી ગભરામણ, જ માત્ર હૃદયદૌર્બલ્ય પણ મને શિથિલ બનાવી મૂકતું હતું. ફેગામડે રખેડે અને ઉત્માહ તો કયાંય અલોપ ધર્મ ગયા હતા. પત્રવાર તો એમે વિચાર દિવસમાં તેજી વધાર મૂકી દઈ જે થાય તે મૂકે મોઝે મહી લેવું પણ હૃદય ડખ ફેલુ હતું. મારા કાર્યના કે કયા ગયો તારે આશાવાદ કે કયા ગયો તારા મંચારમાં સ્વર્ગ ઉતાગવાની કોડ મરી ગયા તારા જીવન જીવવાના ગ્વમ કે કુમારહૃદયમાં આટલી શિથિલતા? આટલું વ્યર્થાધપણ? ‘મજામતી ગોધવામાં પુરુષાર્થ દલાય છે,’ એ મારી ઝાગડીની છર્ણુ દીવાલ પર મારા જ હાથે લખાયેલો જીવનમત્ર માલયોં આત્મમગ્ન એન્કુ કરી, પત્રવાર આત્મમથન પણ નિવારી, લાવિની અમેદ જીવનિકા પાછળ છુપાયેલું નસીય દરખા વગર, પહેરેલા જ કપડાંએ, વિશુનો નાનુક ધૂજતો હાથ પકડી, ધીરે પગલે મુખ્યદાર આગળ આવ્યો. આગળા ઉવાડી અને ખડખડાટમાં ધર્મ લપાઈને પચાર ધર્મ ગયું. માગ હૃદયધનકાર વધી ગયા આખા ટરીંગ શીત આવી ગયા હવે વધુ વખત ખોવાતો નહોતો. છેલ્લો નિર્ણય કરી, બધુંય મન્દપમગ એન્કુ કરી, વિશુને લઈ હું બહાર નીકળ્યો. તમગનો અવાજ ગરિની નીગવતા વધુ લયાનડ બનાવી મૂકતો હતો. આજ તારા અને પાછલી ગનના અજવાળિયા અમાગ માર્ગ પર તેજના કિરણો વેરી રહ્યા હતા. માગ મુખ પર ગોઠ કરતા ચિંતાની છાયા વધુ સ્પષ્ટપણે તરી આવતી હતી. વિશુની વિશાળ ચચળ તપતોગા આસુના પૂર હતા ને અમે ઘા છોડ્યું, અનાથ, અણપ્રીત, અને અમદાય.

અમે મોટરમાં બેસીને જતા હતા ત્યારે ગાથે બેઠેલી એક ત્રણ વર્ષની છોકરીએ પૂછ્યું કે આ બધા કાડો અને વાડ કેમ ઝડપથી દોરે છે? આવી બહુ આગગાડીમાં બેઠેલા માણસો પણ કહે છે કેઈએ જવાબ આપ્યો કે ગનિ 'રેલેટિવ' (માપેક્ષ) છે એટલે ગમે લાખી ખુગ્મી પર સૂતાસૂતા ચઢને વાળ્યા પછવાડે મનાવકદ્દી રમતો જોઈ રહ્યો હતો, એટલામાં એક નાગએ ઘણી ઝડપથી દોડવા માડ્યું હું એટલે બધા છેવગરો કે આશ્ચર્ય ચકિત થઈ રહ્યો પણ એક ક્ષણની અંદર જવાગે મને ભાન થયું ત્યારે મને હમવું આનું, અને પેલી છોકરી માભરી આવી

x

x

x

માનુસરસુ, ચ્ચઅસવચ્ચ એ રેલેટિવ (માપેક્ષ) છે હું માધ્યમ રીતે સાધુઓને મળવા જતો નથી, કે જે મને તેમની અસૌકિક શક્તિમાં ખાગ શક્તિ નથી, અને હું 'મોક્ષ'ને મૂકી દેવા નથી મારી શુદ્ધિ અને શક્તિ પ્રમાણે મેં મુક્તિનો માર્ગ જોયો છે, પણ અશક્તિને લીધે તે મારે થોડું જ ચડી શક્યો હોઈશ તેથી મુક્તિ મેળવના માટે પડ્યા તે સત્સંગને મળે જેમ ગામગામમાં કેઈ મારા ચાગિચવાન કે શક્તિ પોને મળુ છુ તેમ સાધુઓને હું મળ્યો છુ, અને અને સારી વ્યક્તિઓને પુ શબ્દો એક દિવસ એક વૃદ્ધ સાધુને મળવા ગયો તે સાધુનિ વિચારપ્રવાહથી અત્રંગ હતા અને સુદર દષ્ટાનોથી મગ્ન શક્તિમાં ઉપદેશ આપે છે, એવું માભજ્યુ હતું તેમને હમાર હાલનમાં જોયા મામાન્યમાં મામાન્ય કાદિના માણુમાં લાખ્યા વખતથી કેઈ દેવી પીઢાતા હોય તે જેવી રીતે બારીકમાં બારીક લક્ષણોને મોડુ સ્વરૂપ આપીને લાખી વાત કરે છે, તેવી રીતે આ સાધુએ પોતાના દેહની વાતો કરી જે ધર્મ (જૈન)માં મયમ અને દેહમનને મોહું મહત્ત્વ અપાયુ છે, જેમાં સાધુઓ માયાના વાળ ઉભેરી કાઢે છે તેની સહનશક્તિ ખૂટેલી જોઈને મને ઘણી દયા આવી મને થયું કે અને એક જ માટીમાંથી ઘડાયેલું માટલું છે એટલામાં વાત નીકળી બીજા સાધુની આ ગિમાર મહારાજે તેમની એવી નિંદા કરી કે હું સાચેમાચો આશ્વા બની ગયો આ સાધુ મહાન ગણાય છે, ધાગાય મારા મિત્રોને મોઢે મેં એમના વખાણુ સાભળેલા પછુ મને એવો કડવો અનુભવ થયો કે હું વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગયો જેની નિંદા થતી હતી તેને હું જોળખતો હોઈશ એવું આ મહારાજને સ્વપ્નેય ખ્યાલ નહિ હોય હું જાણુ છુ કે એ (બીજા) જરા દબી છે તે છતાં પવિત્ર જીવન ગાળે છે હું ઠીક મખ્યામાં એવા સાધુઓને જોળખુ છુ કે જે સ્વદેશીનો પ્રચાર અને ઉપદેશ કરે છે અને ખાદી પહેરે છે, પણ તે ઝીજ બધાને દલા વિના ગહેતા નથી એક વિદ્વાન સાધુ જેમની ખ્યાતિ ઠીક ફેલાઈ હતી તેમને ગજદગબાગમાં જોવાનીને એક મહારાજએ લાપણુ કરાવ્યું હતું તે આ પ્રમગની વાત વારવાર કહેવાનું ચૂકતા નહિ, આવું

નેઈ જાણીને પેલા ખીચારા મોઝીએ કાઠીમાં કંપત મુકાવની વખતે કહ્યું હશે, 'ભાઈ, મેલ કરવત મોઝીના મોઝી' અને થયું કે મદદ કપડા પથુ ઠીક છે, સાધુના કપડામાં વખતે વધારે મેલ હશે

x

x

x

ખગાળીએ જ્યારે દેશની વાત કરે છે ત્યારે તેમના મનમાં માત્ર 'સોનાનું ખગાળ' જ હોય છે, તે પ્રમાણે આપણે 'ગુજરાત'ની વાતો કરીએ છીએ ત્યારે તેમાંથી દેશી ગાંધોની પ્રગ્લને ખાતલ કરીએ છીએ, એટલે કે પ્રગ્લ લક્ષમાં ગાળીને વાતો કરીએ છીએ ઉત્તર ગુજરાતમાં લગભગ ૨૦ લાખની વસ્તી છે મહેસાણા પ્રાંત અને મહીકાડા એવંત્સી માટે હું કહી શકું કે લાખો ગુજરાતીઓએ ગાંધીજીને જોયા નથી, શ્રી વડાજીભાઈને પણ જોયા નથી, ખાગડોલી વિશે તેઓ જાણતા નથી ગાંધીજી કે 'વડે માતરમ્' કે ગાંધીજી સ્વગાંધી વિશે પૂરા અજ્ઞાન છે, અને તેમણે 'મહાત્મા ગાંધીજી જય' પોઝારી નથી તેમજ એ હાથે નમસ્કાર કર્યા નથી જે મહુચિત દૃષ્ટિવાળા દેશલક્ષ્મી આવા કરોડોની વસ્તીને અજ્ઞાનમાં સડવા દઈને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની આશા રાખે છે અને ખોટી દલીલ કરે છે, કે સ્વગાંધી મળશે ત્યારે દેશી રાજ્યોને નેઈ લઈશું, તેમને સ્પષ્ટ કહેવાની વરજ છે કે જે સ્વદેશીનો પ્રચાર અફળ જતો હોય તો તેના કારણોમાં આવી પછાત પ્રજાનો હિસો છે બોધકોટ અને મોઝીના દિવસોમાં વિદેશી માલ આવી પ્રગ્લમાં ખપતો હતો આજે પણ આ પ્રગ્લ ખાદી વાપરતી નથી, જાપાનીઝ ખાદીની ટોપીઓ પણ પહેરતી નથી આવી પ્રજાને ખાતલ રાખીને સ્વગાંધી મળવાનું જ નથી એ દીવા જેવું ચોખ્ખું છું 'સ્વરાજ્ય મળવા દો, પછી આપણે હિંદુ-મુસ્લિમ ઝઘડા કે ગેરસમજૂતતો નિકાલ કરીશું,' એવું કહેતાં પણ જાણે છે કે એ દલીલ વજૂદિનાની છે, વ્યવહારુ નથી

x

x

x

૮૧ વર્ષની વયે શ્રી અગ્ન્યાસ તૈવજી ગામડેગામડે રખડવા નીકળ્યા, અને આજ સુધીમાં લગભગ ૭૫૦ ગામડાં કર્યા મારી સાથે ૩૫ દિવસમાં તેઓ લગભગ ૨૨૫ ગામડાં કર્યા હશે ૧૦-૧૨ દિવસ રખડીને ૪-૫ દિવસનો આરામ લેતા સવારે ૭ વાગે શરૂ કરીને રાત્રે ૮ વાગે મુસાફરી પૂરી થતી કોઈ ગામડે અક્ષમ્પ ઉતાવળ કરી નહોતી દરેક ગામડે અમે પહેલેથી સભા ગોઠવી રાખવાની યોજના કરેલી તેનો અમલ મારે થયો દરેક ઠેકાણે પ્રગ્લની વાતો, દુ જો, અગવડો સાંભળી લીધા અને અમે સંભળી, મગહન, પ્રગ્લકીય જગૃતિ, સેવાશક્તિ વગેરે વિષયો પર માદી લાપામાં બોધ કર્યો

પણ અમે ઉત્તર ગુજરાતના કેટલાક ગામડામાં હૃદય ચીરી તાખે એવી ગરીબાઈ નેઈ એમ કહીએ તો માલે કે ૧૦૦ ટકા સ્ત્રીઓ માગશર અને પોપની કંકડતી કંડીમાં માત્ર સુતરાઉ લૂગડામાં હતી પુરુષોએ પાતળી શાલ કે જાડું સુતરાઉ ઝાંઢવાનું ગાંધુ હશે, પણ એક પણ સ્ત્રીએ નહિ, ૯૫ ટકા જેટલા છોકરા પણ માત્ર ફૂડા કે ડાલમાં હતા, કે ચણિયો અને ઝાંઢણીમાં હતા ઘણા છોકરા નવજા મવાગની કંડીમાં જોયા સ્ત્રીઓના લૂગડામાં એકથી પાંચ મોટા ચીંગડા હોવાના, માથા આગળ તો ખટુ જ એવા ગામડાં જોયા કે જ્યાં એક પણ સ્ત્રીને વાચતાલખતા આવડે નહિ. આ બધું વડોદરા ગાંધીમાં કે જ્યાં કેળવણી મક્ત અને ફરજિયાત હોવા વિશે ડોકા વગાડાયો છે। કાકરડાના આખરિયા ટપ્પામાં ૧૬૦૦

માણુમની વસ્તીમાં એક સાહસી હતો તે એથી ગુજરાતી ચોપડી સુધી ભળેલો મેં પૂછ્યું, 'તમે કદી વાચ્યો છો?' બીચાગએ સરર્ગિશ પડીને કહ્યું, 'હું નાનપણથી અડી રહ્યો છું, ઠાકરડા જેવો થઈ ગયો છું' અને એવા ગિપાર્ક, મુમયમાનો જેવા કે જે ઠાકરડાથી ગણના હતા! અને માહજુ કે એક ગામે મુસ્લિમ છોકરાઓને કલગો પઢવાનું આવડતું નહોતું ઠકરાતી ગામડા જેવા કે ન્યા ઠાકરાના ભાષાતો ભગ્યગરમા બદ્ધ ફોડીને પ્રગ્નને રગડતા હતા એક ઠકરાણી વિશે લેખિત અરજી અમને મળી કે જેમાં આખો ફિવસ વગરવેનને વેક કરાવતી બાઈએ એક દગ્ગને ખાધા પછી આગમ લેવા માટે કટકાર્યો અમારી મુઆફરીમા અને વીમગી મદીમાગી ઝાગણીમગી, અદામગી, મત્તરમગી, અને સોળમીમા પ્રવેશ કરતા.

ગામડાની પ્રગ્નને ન મળે માગ ગ્રતા, ન મળે ગામમકાઈ, ન મળે દવાની રાગવડ, ન મળે આનદ કે રજનના કાર્ક પાળુ માધન, અને ઘણે ઠેકાણે પીવાના પાણીની ભારે મુશ્કેલી—વગડા ખોદીને પાણી મેળવી લેવાનું અને તેમા મકડો ઝડપા લડવાના અત્યજેના કૂવાની તો વાત જ શી કરવી? અને જે દેડતો કૂવો હોય તો ભગીને કાળુ પાણી આપે? અને આપણે શહેરીઓ બટન દાખીને વીજળી ભોગવીએ, પખા મલાવીએ, નળની સાથે ફેરવીને પાણીના ધોધ વાપરીએ!

x

x

x

'ઈશ્વરે ગામડા બનાવ્યા અને માણુએ શહેર બનાવ્યા', એવી અંગ્રેજીમા કહેણી છે, પણ આપણા ગામડામા સૌનાન પેસી ગયો છે અને ગભ્ય અલાવે છે ફરેક ગામડે કુર્મપ અને પાર્ટીઓની વાતો માહગી કાઈ પણ પ્રકારનું માર્ચનનિક કામ થઈ શકે નહિ; કાળુ કે જે સીજ એક પક્ષે ઉપાડી તેને બીજા પક્ષે તોડી જ પાડવી જેઈએ! દક્ષિણ ગુજરાતમા આવી ભયકર સ્થિતિ મેં જેઈ નહોતી પ્રગ્નને મોટા ભાગ અત્તાન અને અમોલ, એટલે 'ચાર રૂપિયાનો ચપગશી' તેમને ધમકાવતો અને ગાળ દેતો આવે કૌટુંબિક કલેશ, કકાગ, અદેખાઈ, વેગ અને અનુદાગતા અપાર ભેવામા આવે છે.

અવિશ્વાસનું પણ પૂછવું શું? કાઈ કાઈના પગ વિશ્વાસ મૂકી શકે નહિ એક બદમાશ મહેમાન આવીને વર્ષનું કામ બગાડી શકે છે એ માગ કડવા અનુભવની વાત છે કાઈ બાબતના રપટ છુદ્ધિર્વચ નિર્ઝુગે ગામડાની પ્રગ્ન કરતી નથી, અને 'લાડી તેની ભેમ'ની માફક જાહેરચર્યામા જે મોટા બગડા પાડે અને બીજાને બોલતા રોષી શકે તે જીતી નય કલેક્ટરના દગ્ગનએ પહોચેલા એક પાટીદાર ભાઈએ મને કહ્યું કે આ લોકોમા તો આવી જ રીતે વાત ચાલે!

x

x

x

ગામડાનું બધું જીવન ડગ્થી પાયમાલ થયું છે સરકારી નોકરોનો ડગ, શાહુકારનો ડગ, નાગડા બાવાનો ડગ, ઠાકરડાનો ડગ, ગબારીનો ડગ, પોલીસનો ત્રાસ અને લાચ અમલ હોય છે સૌદસિયા એટલે ગામડાંના થઈ બેઠેલા આજેવાનોનો ડગ, અને આ બધા ભૂટે ન્યાતનો ડગ, લોકવાયડાનો ડગ, પેપગનો ડગ ઈશ્વરનો તો ડગ હોય જ, પણ પયગપહાણનો ડગ એટલો જ.

ગામડામા ધર્મ વિશે શ્રદ્ધા હોય છે એ વાત માફ ભ્રમભરેલી છે ભણેલા પણ ગણેલા નહિ એવા ભોળા મૂર્ખ બ્રાહ્મણો આ વાત માનના હશે. જે ધર્મ કાંઈ લક્ષ્ય કરતો હોય તો ગામડિયા તેને માને છે કહેવાતી ધર્મભાવનાની પાછળ સ્પષ્ટ આશા અને માગણીઓ હોય છે. આશા કૃપીભૂત ન થવાની હોય તો કૃષ્ણ અને ગમને દશ મળના નમસ્કાર કરે. હા, લોકો ભજનો ગાય છે, પ્રાર્થના કરે છે, મંદિરમા ઘટ વગાડે છે, કપાળે ટીકાટપકા કરે છે, નાળિયેર ચડાવે છે પ્રસાદ ખાય છે, ઇશ્વરને એકબે પૈસાની લાચર ધરે છે, ઇશ્વરમેળાપનો ઇગરો રાખનાર બ્રાહ્મણને ખતરાવે છે આ બધું ઇશ્વરનો માફતકાર કરવા માટે કે સ્વર્ગમા સ્થાન મેળવવા માટે નહિ, પણ આ જગતમા કાંઈ સુખ મળે એની આશાથી—સુખ ન મળે, દુઃખ તો ટળે એટલા માટે

x

x

x

‘આખા જગતની બધી પ્રજાઓમા હિંદી પ્રજા જ એવી છે કે જેમા શારીરિક સ્વચ્છતા, શૌચને અતિમહત્ત્વ આપવામા આવ્યું છે’ આવી ટીકા મેં ઘણીવાર સાંભળી છે. એક દિવસ હું ઇન્ડિયામા એલેક્ઝાન્ડ્રિયાના લખપતિ વેપારીને ત્યાં મહેમાન થયો હતો એ ભાઈ સિંધી હતા હિંદી ભાષામા તેમણે મને કહ્યું: “જુઓને આ સુધરેલા કહેવાતા માળા યુરોપિયનો, જાગરૂએ ગયા પછી માટી પાણીથી હાથ પણ ધોય નહિ અને ટચમા પડીને ગદા બગડેલા પાણીમા નહાય” પણ એ ભાઈના ફંગેનેબસ લતામા સારા ધર્મમા જાગરૂ એટલો ગદો હતો કે માગતી ત્યાં એમાયુ નહિ! આપણા શૈથિલ્ય દેશમા અમે છોકરાઓને શાળામા પૂછતા ‘સાચુ બોલેશો? માએસાચુ વહો કે કેટલા દિવસે નાહો છો?’ બહુ ટેકાણે આભળતા કે આન દિવસે, વખતે પછા દિવસે અને કેટલાક ગામડામા મીઠા પાણીની તળી ઘણી હોય છે જે અિતઅનુભવી લોકો દેડભગીને કહે છે કે તમે ચોખ્ખા વહો તો અમે અડકીએ, તે જાણે છે કે આ લોકોને પીવાના પાણીની મુશ્કેલી હોય તો નાહવાની તો વાત જ શી? અને વપડાની તળી પણ ખરી

x

x

x

એક દિવસ મોઝીનોના ગામડામા સાંભળ્યું ‘આ પગ્ગમડળ શુ મદદ કરવાનું હતુ? લલો લગવાન કું તો કરે! એ પણ નથી કરતો’ પ્રજા પુરુષાર્થ બુદ્ધી ગઈ છે એ માર આઈઆઈને જડ નિષ્ક્રિય બની ગઈ છે જે આવે તે મારે અને લૂટે મગકારી નોકરો લૂટે, તલાટી, તંત્રવીજ્ઞાન, પોલીસ, મુન્સી ગોકરો લૂટે, પટેલ કનડે બ્રાહ્મણો અને ગોસાઈ લૂટે, પક્ષીઓ લૂટે, પક્ષ લૂટે, બિંદર, તીડ, જૂડ, હરણ, રોજ, હરાયા ઢોર એમનો પાક આઈ જાય, અને છેવટે ઝળજેલો શાહુકાર એ કાઈ કાઈ બિધાયતા વરે, ફૂક મારીને ફાલી ખાય એક વખત હાથમા આવ્યો એટલે ચૂસી ખાય સાધુડા અને નાગડા ખાવાનો ત્રામ એછો નથી.

x

x

x

આ ઉત્તર ગુજરાત ખરેખરો ઇશ્વરે તજ્યો (God-forsaken) છે પ્રજાનુ માનસ વિચિત્ર છે તેમા ધણીય સારી વ્યક્તિઓ છે હું જાણુ છું તે મિવાય બીજી ઘણી હશે પણતપણુના દાખલા આપીને હું કઠાબ્યો છું એક પેટલાદ તાપુડામા જ હાઈડ્રોસો અને

૧૦ લાખની વસ્તીવાળા બાર તાલુકાવાળા પ્રાંત (જિલ્લા)માં માત્ર પાંચ. પેટલાદમાં ૫૦-૬૦ દવાખાના, આ પ્રાંતમાં તેનાથી અડધાં પણ નહિ.

પણ હવે આ બદલાતું હોય એવું લાગે છે ઠેકઠેકાણે નવી પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવામાં આવી છે નવી વ્યક્તિઓ કાર્યક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરે છે કાર્યકર્તાઓને મંદબળનું ભાન થયું છે પ્રશ્નને આગેવાન નેહતા હતા તે નેહએ તે ગમ્યામાં નહિ પણ કોઈ કોઈ મળી રહે છે લોકજાગૃતિનું ગાંડું વર્ધોથી અટકાયું હતું તે અતે 'દેહાયુ' છે જડતા, દુષ્ટતા, સ્વાર્થોપણ નષ્ટ થયા નથી, પણ કાર્ષ્ઠ્ય ઓછા થતા હોય એવું દેખાય છે પ્રકાશ વધતો જાય છે, અને અધકાર ઓછો થતો જાય છે.

વિરાટપદભાવ

સોમાભાઈ ભાવસાર

પૃથ્વી

પ્રભો! લઘુક હું ભલે ક્ષણિક જતુના જેવડો
મને ખબર છે, હુંતો મધમધન આ ટેવડો
ન બાડ, પણ જાગમાં ફકત તુરંચ રે છાડવો;
કમેકમ ખોલી વધી જગતમાં થયો આવડો.

અને સ્મૃતિપટે જરાજર તરે પ્રભો! એ મને,
ભરી ઠગ ત્રણે પતાળ, નભ, વિશ્વને આવરી
જાલી નૃપ સમીપથી સકળ રાજ્ય લીધું હરી
વિરાટપદ તેઈને લઘુક જેવડા વામને.

વિરાટપદ શક્ય ના પ્રગટ વસ્તુ જો ના થતી
વિરાટપદ વસ્તુના લઘુક રૂપથી જન્મતી,
જગે પ્રથમ વસ્તુ સૌ લઘુક તુરંચ સી લાગતી,
પરતુ રૂપ સાં વિરાટપદને પછી પામતી.

ભલે વખત ખૂબ ઘાય દાણ કિંતુ એ આવશે
વિરાટપદશ વ જો નજરની મમલે હશે.

વેપારી જગત

‘સુધારાનાં આંતરવાંનાં પાણી’

જયસુખલાલ કૃ મહેતા

સ્વતંત્રતાને માટે દરેક દેશને ઝંખના હોય છે જગતભરના દેશોએ એક યા બીજો પ્રમતો સ્વતંત્રતાને માટે અઘળા ભોગો આપેલા છે જે દેશભાષી સ્વતંત્રતા વર્ષો કે જમાના થયા ચાલી ગઈ છે, તેને જે ઝંખના થાય છે તેની તો કદાચ ભાગ્યે કોઈ બીજા દેશને થતી હશે. અંધારામાં પુગાયેલા આદમીને તેજની કદર છે એવી સતત તેજમાં રહેતા આદમીને નહિ હોય ઇંગ્લંડના એક ગણીતા ધાર્મિક લેખક કહે છે કે ઇંગ્લંડ અને એવા જ બીજા ઉત્તરના પ્રદેશોને સૂર્યદેવતા તેજની કિમ્મત છે એવી કિમ્મત કોઈ બીજો દેશોએ નહિ હોય વર્ષો થયા આપણે રાહ જોઈએ છીએ, વર્ષો થયા હિંદુઓની ચીમ નીકળે છે કે ‘એ દિન ક્યારે આવશે’ હજુ પૂરું દિશામાં સૂર્યદેવતા કિરણો જણાતા નથી અભિગમ્ય અને ઉત્તમ—નવા પરણેલા જોડાને—અરરપગમનો પ્રેમ અનુભવવાને વખત મળે તે માટે શ્રીકૃષ્ણદેવે સૂર્ય ઉપર ઢાઢી દેનારુ પોતાનું ચક્ર છ મામ માટે મૂક્યું હતું તેમ તો આપણી કમોટી કરવા કોઈ દેવે ચક્ર નહિ મૂક્યું હોય કે જેથી બીજા દેશોમાં રાત્રિ મટીને પરાડ થાય છે, પરાડ જઈને મધ્યાહ્ન આવે છે, પણ આ દેશમાં રાત્રિ જતી જ નથી, તો પરાડ ને મધ્યાહ્ન તો આવે જ ક્યાથી ?

એ વર્ષોની અભિક્ષાયા ૧૯૨૧ થી ૧૯૩૨ સુધીની રાજકીય ચળવળમાં આત્મીમૃત થઈ હિન્દુસ્તાનને સાંસ્થાનિક સ્વગત્ય મળશે એમ જ્યારે લોર્ડ ઇર્લિને કહ્યું ત્યારે આ મર્ચે અભિક્ષાયાઓને ઢઢકે રૂપ મળશે એમ જણાયુ આ આશાઓ કેવી રીતે નિગરામાં ફેરવાઈ એ તો ઇતિહાસની વાત છે બ્રિટિશ સરકાર હાલ શું કરવા ધારે છે તે બતાવનાર ‘સ્વેતપત્ર’ પહેલા બહાર પડ્યો, ત્યાગપત્રી જોઈને પાર્લામેન્ટરી ગ્રિપોર્ટ અને હવે બિલ પણ બહાર પડ્યું. એટલે હવે અચોક્કમતા ગઈ નથી અમળપ વિચારો કે અનુમાનોને ધ્યાન નથી કાયદાની ભાષામાં લખાયેલું બિલ આપણી આગળ છે, સુનદા ગજદારી પુરુષો અને ભાષાશાસ્ત્રીઓએ ધડેલો ગ્રિપોર્ટ પણ સમજ છે એટલે હિન્દુસ્તાનનું ભાષી કેવી રીતે ઘડવામાં આવનાર છે તેનો નકશો જેમ સિંધપાશ્વરી મકાનનો નકશો તૈયાર કરે એમ તૈયાર કરવામાં આવેલો છે

નેપોલિયને એક વખત કહ્યું હતું કે તારકનો આધાર પોતાના પેટ ઉપર છે (An army marches on its stomach) મર્ચે ગજદારી વિષયો પાછળ અર્થશાસ્ત્ર જોએ છે. રાષ્ટ્રીય ભાવના આર્થિક ભાવના ઉપર ચપાયેલી છે રશિયામાં આવો મોટો વિપ્લવ થયો તેની પાછળ બાળકો, બહેનો ને જતનીના મોટા ભાગનો ભૂખમરો હતો હિન્દુસ્તાન માટે તદ્દન વિરુદ્ધ વિચારવાળા માણસો પણ એક બાળનમાં એમન થાય છે કે જે પ્રગતીની આર્થિક સ્થિતિ સુધરે અને ભૂખમરો ઓછો થાય કે નાબૂદ થાય તો જ રાજકીય સુધારા-

ઓની સફળતા ગણાય સ્થિતિશ રાજદ્વારીઓ આ સમજતા નથી એમ તો ન હોય પણ તેમનું દષ્ટિગિન્દુ સ્થિતનની આર્થિક ગિતિ ઉપર રચાયેલું છે સ્થિતનનું માત્રાન્ય મોટે ભાગે હિન્દુસ્તાન ઉપર અવલમ્બે છે વર્ષો થયા હિન્દુસ્તાન ઓની દૃઢચૂંકી ગાય છે, અને તેના વેપાર, તેના ઉદ્યોગો, તેનું વહાણવટું, તેનું બેંકિંગ, તેનું વીમાખાતું એ સઘળાને હિન્દુસ્તાન સાથેના સંબંધને લીધે કાયદો થયેલો છે આ ઉપરાંત તેનાં છોકરાંઓ હિન્દુસ્તાનમાં બધી key positions (આવીની જગ્યાઓ) રોકી બેઠા છે, તથા વગલગ એક હજાર કરોડ રૂપિયા આ દેશમાં રોકેલા છે આ દેશનો આયાત અને નિકાસનો વેપાર તેમના હાથમાં છે મોટા ઉદ્યોગો જેવા કે કાલસો, જુટ, ચા, રેલવે, શિપિંગ, વગેરે તેમના હાથમાં છે રાજ્યદ્વારી સંતનત તેમના હાથમાં છે, તેમ જ વેપારઉદ્યોગની લગામ પણ તેમના હાથમાં છે હિન્દુસ્તાનને માસ્થાનિક સ્વરાજ મળે તો તેમને ભય છે કે તેમના હાથમાંથી આ સત્તા સરી જાય, અને તેથી જ તેઓએ જુદીજુદી ગતની મહીસલામતી (safeguards) કાયદામાં મૂકેલી છે વળી ગવર્નર જનરલ અને ગવર્નરોને પૂર્ણ સત્તા આપેલી છે કે જેથી કોઈ પણ વ્યક્તિને સદેહ લેખો થાય કે અમુક પગલાથી સ્થિતિશ વેપારીઓને કે કારખાનાઓને નુકસાન જશે તો તરત તેલું પગલું કે તેવા પગલા અટકાવી રાકાય

ઓર્ડિનન્સ શુ છે અને તે કેવી રીતે બહાર મૂકવામાં આવે છે તે વિષે આપણા લોકોને હવે વધુ માહિતીની જરૂર નથી આવા ઓર્ડિનન્સ ગવર્નરો કાઢી શકશે તે ઉપરાંત, કોઈ પણ કાયદો કાઉન્સિલ ના પાડે તોપણ કાયદા તરીકે પમાગ થયેલો તે જાહેર કરી શકશે.

ગવર્નર જનરલને હિન્દુસ્તાનની આટ(credit) સાચવવાના બહાના નીચે અમુક પગલા લેવાની બહોળી સત્તા આપવામાં આવેલી છે જોઇન્ટ પાર્લામેન્ટરી રિપોર્ટમાં તથા બિલમાં આની વીગતવાર નોંધ છે તે ઉપરાંત ગવર્નરો તથા ગવર્નર જનરલને તેમની નિમણૂક વખતે જે પત્ર મળશે તેમાં સચિસ્તર નોંધ આપવામાં આવશે

ગ્રેટબ્રિટનથી જે માલ આયાત થતો હોય તેની ઉપર આયાત જકાત નાખવાની હમણાની એસેમ્બલી સત્તા ધરાવી શકે છે ૧૯૧૯માં મોન્ટેગ્યુ ચેમ્સફોર્ડના સુધારા દાખલ થયા તેની રૂએ જો કોઈ પણ જકાતી સલાહ એસેમ્બલી અને હિંદી સરકાર ભેગા મળી કબૂલ કરે તો હિંદી પ્રધાન વચ્ચે પડી શકે નહિ છેલ્લા પાંચઠ વર્ષ થયા એવી હિલચાલ શરૂ થઈ ચૂકેલી છે કે સ્થિતિશ સંસ્તનતના બંધા દેશોને જકાતના મંજૂરમાં પસંદગીનું ધોરણ આપ્યું છે એટલાવાની કબૂલાત આ ધોરણ વધુ સ્વીકારાય અને થોડાક વખત ઉપર જ થયેલ ગ્રેટબ્રિટન અને હિન્દુસ્તાન વચ્ચેના કરારનામાંથી તો એને મહી-સિલ્કો પૂરો મળી ગયો છે નવા સુધારા આથી પણ વધુ આગળ જશે જો ગવર્નર જનરલને એમ લાગશે કે કોઈ પણ જકાતથી ગ્રેટબ્રિટનના વેપારને નુકસાન થાય છે, તો તે તેવી જકાત નામજૂર કરશે સ્થિતિશ આયાતને મારવાને માટે એસેમ્બલી અમુક કાયદો ઘડવા કે અમુક પગલા લેવા માગે છે એમ ગવર્નર જનરલને લાગે તો તે પોતાની સત્તા તરત જ અજમાવી શકે છે

આવી વ્યવસ્થા હિન્દુસ્તાનમાં આયાત થતા માલ (સ્થિતિશ) માટે તે વાપરી શકશે, એટલું જ નહિ પણ હિન્દુસ્તાનમાં વેપાર કરતા કે ઉદ્યોગો અશ્વત્થતા બંનેનેના હક્કોની સાચવણી માટે પણ વાપરવામાં આવશે. એક જ દાખલો લ્યો હમણાના કાયદા પ્રમાણે

હિન્દુસ્તાનમાં વહાણવટાના જગત અર્થે કોઈ પણ કાયદો એસેમ્બલીમાં દાખલ કરાવી શકાય શ્રીયુત હાથએ પોતાનું શિક્ષણ એ પ્રમાણે દાખલ કરાવ્યું હતું નવા કાયદો પ્રમાણે એનું બિલ પણ ગેરકાયદેસર ગણાશે, અને એને દાખલ પણ થવા દેવામાં નહિ આવે વહાણવટાને માટે તેની ખિલાવણી સારું લવિખની હિંદી મગકાં અમુક ગકમ આપવાનું નક્કી કરે તો બ્રિટિશ શિપિંગ કંપનીઓ જે આ દેશમાં કામ કરતી હોય તેઓ આવી જ ગકમ પોતાને માટે માગી શકે ।

આ પ્રમાણે આ દેશના વેપાર અને ઉદ્યોગને ખિલાવવાની વાતો તો બાબુએ રહી, પણ આમપાસ દરેક પ્રકારની દીવાલો બાધી લેવાનો ધરાદો છે એક પ્રખ્યાત અને મોટા રાજ્યની વાત છે તેનો એક સરદાર હતો તેને હરદમ ખૂબસૂ કે રાજમાહેજ અંગ્રેજોને અને બ્રિટિશ મરકારને બોધ્યો તે કરતાં વધુ નમતુ આપના હતા તેણે તે મનધર્મા રાજને પણ ખુલાખાથી વાત કરી ગમતે વાત સાલળી લીધી, અને તે હસ્યા, થોડા દિવસ ગયા ત્યારપછી એ સરદાર રાજની મુલાકાતે આવ્યો, અને તેમની ગાદી આગળ બેઠો રહ્યો. રાજએ તાળી પાડી એટલે તરત જ ડમરેક લસકરીઓ નાગી તરવાર સાથે આવીને બેઠા રહ્યા પેલા સરદાર મામે તેમણે તે તરવાર ધરી દીધી રાજએ પેલાને કહ્યું, 'હવે તું ઉત્તર દિશામાં જ' સરદારે જવાબ આપ્યો, 'રાજમાહેજ એક ઈંચ પણ ખસી શકાય એમ નથી, કારણ કે તરવાર ભોંકાઈ જાય' એવી રીતે બધી દિશાઓમાં જવું અશક્ય હતું ત્યારપછી રાજએ લસકરીઓને આજ્ઞા જવાનું કહ્યું, અને પેલા સરદારને કહ્યું, 'મારી સ્થિતિ આવી છે અમારે કોઈ પણ દિશાએ જવું હોય, કોઈ પણ માર્ગ પકડવો હોય, તો જેમ તારે માટે અત્યારે અશક્ય હતું તેમ અમારે માટે પણ અશક્ય છે' આ દેશના વેપાર અને ઉદ્યોગની પ્રગતિ માટે નવા સુધારાના અમલમાં એટલું જ અશક્ય થઈ પડશે

ઉપર જણાવી ગયા તે પ્રમાણે કોઈ પણ રાજ્યદારી સુધારાની યોજના કતેહમદ બનાવવી હોય તો તેનાથી આર્થિક ઉન્નતિનો પાયો રચાવો બોધ્યો જે આવી જતની આર્થિક ઉન્નતિને બદલે આર્થિક અધોગતિ થવાની હોય અને હિન્દુસ્તાનના કરોડો લોકોને માટે હાલની ગરીબાઈમાંથી છૂટકારો થવાનો ન હોય તો તે રાજ્યદારી સુધારા નિષ્ફળ જવાના એસેમ્બલીએ તેથી જ મિ. ઝીલ્હાનો ઠરાવ પમાર કર્યો છે કે ફેડરેશનની યોજના નકામી છે અને પ્રાતિક સુધારામાં પણ બહુ મોટા ફેડરેશનની જરૂર છે હિન્દુસ્તાનની આખીએ હિંદી વેપારી કામ આ કરવા ધારેલા સુધારાની સામે પડેલી છે, અને તેણે મરકારને ગભીરમાં ગભીર એટલે આખી છે કે જે સુધારાથી દેશના વેપારઉદ્યોગ ખીલવી નહિ શકાય તેવા સુધારા સ્વીકારવા અશક્ય છે.

ઉમર ખરયામની રુખાયાત

૨૫. આંબાલાલ ગોવિન્દલાલ

(ગતાકથી ચાલુ)

૧૬

અદ્રમા રમઝાનનાં જિયો અરે !
પિવાય શી રીતે યરાબ, કહે હવે,
શાબાનના અતે પરંતુ પીય, કે
રમઝાન ઈદ સુધી ગને મરતી રહે

૧૭

ગુલાબ સાથ વસંત-બહારું વહી ગયું,
યૌવનતાણુ પુરતક રૂઠું તે—રે ગયું !
ગીત બુલબુલ ઠાળીએ ગાઈ ગયું,
કોણ જાણે કયાથી આવ્યું, કયાં ગયું !

૧૮

બંધ ગુલશન મહેલે જ્યાં બહિરામનાં,
રાત્રી વરુ ને વાઘનાં જંગલ બન્યા
શાહી દમામથી જે શિકારે ખેલતા,
આજ તે શિકાર કબ્રનાણા થયા

૧૯

આત્મને અદરયામાં ગેં મોકલ્યો,
આકેબતનાં લોહ કંઈ કંઈ, જાણુ, જો.
યાત્રા કરી પૂરી મને ધીમે કહ્યું,
તુંમાં વસે જન્મત જહાન્નમ, તું જ જો.

૨૦

સૂર્યમંડળના પ્રવાસે હું ગયો,
આસન શનિનું જ્યાં હતું, તે પર ચડ્યો.
વાટે જગતના લેહ કંઈ કંઈ ઊકડ્યા,
પ્રારબ્ધકેરો લેહ ના હાથે ચડ્યો.

૧ દિજરી સંવતનો ૯મો મહિનો ૨ દિજરી સંવતનો ૮મો મહિનો ૩ ધમનનો
એક રાત્ર. ૪ પરલોક.

માટી વડે મારી ઘડી કાયા પ્રભુ !
 જાણ્યું હશે શું શું કરીશ અહીં પ્રભુ !
 આત્મા વિના તારી કંઈ જ બની શકે ?
 શિક્ષા પછી ! ઇન્સાફ એ તારો પ્રભુ ?

૨૨

કલ્પાંત શો અધ્યાત્મ ! જીવન ધૂળ છે,
 જીવ એમ બળાય, સોના મૂલ છે
 રહેમત પ્રભુએ પાપીઓ માટે કરી,
 પાપી નથી તે, રહેમતના હકદાર છે ?

૨૩

પાસ આલિમના શીખવા વિદ્યા ગયો,
 શિષ્ય થઈ હું ઈશ્વર સા પામી ગયો,
 સર્વ શ્રમ અભ્યાસનો કહું સાર કે,
 ખાકમાથી ખાક થઈ બાકી નથી.

૨૪

અવળા પડેલા જામ શું આકાશ એ
 જન્મ મૃત્યુ લોટીએ જેની તળે,
 તેની દયા લેવા કદી બાચું ન જો,
 આપણા જેવું જ તે નિર્માલ્ય છે

૨૫

કાલની કોઈ ખબર કંઈ કે' નહિ,
 જહોલાવું દિલ સાકી ! સુરાથી, ગમ નહિ—
 હે અંદ્ર ! અળકે આદનીએ ને, પછી
 વ્યર્થ વ્યોમે અંદ્ર છે શોધે ફરી.

૨૬

અન્યને રજાક મા તુજ ગુલમથી,
 શાંતિ ન હોમીશ કોઈની અપકૃત્યથી,
 આરજું તારે અનંત આરામની,
 તું જ બળ, બાળીશ ના તુજ પાપથી.

૨૭

ભગવત્ ! કૃપા ને કેળ્યા પેદા કરું
ઉપત્તિ કાળે સ્વર્ગ નકં ઉભય રચ્યુ,
તારે દીવાને સ્વર્ગ, મારે કંઈ નથી,
દરબાર તારે આલુ હું, તો શું થયું ?

૨૮

સાધી ! શરાણ ભરી ભરી હું પીશ કે
મારી કબરમાંથી હવામા બિડશે
કેઈ પ્રવાસી આ તરફ જે આવશે,
આશ્વિનમુગ્ધ બની ધડી થબી જશે

૨૯

પ્રીતે નમ્યો રહ્યકને જે મૂર્તિને,
તેણે દલકિત અહીં કરી મુજ કીર્તિને.
જનમમાં મારી પ્રતિષ્ઠા ભીંજવી,
ગીત સાટે આળસ મુજ લાંટીને

૩૦

પ્રત્યેક દિલને પ્રેમપથે પૂજળે,
મારું ગણ્યુ સર્વસ્વ ચરણે મૂકળે,
હજારે કાળાથી હૃદય દેવળ ૩૬;
કાળા ન શોધીશ, દિલ પ્રેમી શોધને

૩૧

જેવાર દિવસ જિંદગી આ પહેલશે,
રણવાયરા, નદીપૂર સમ બિડી જશે;
તેમાય જે દિનની નહિ મારે લમા,
આથમ્યો ને દિન દાલે બિગશે

‘ઐતિહાસિક પાત્રો અને તેનું નિરૂપણ’

[એક વચાન]

ચિમનલાલ ચક્રવર્તી શાહ, એમ એ, એલએચ બી.

જીઠી સાહિત્યગમેક્ષન મંચે ત્રી મુનશીએ ઉપગના વિષય ઉપર એક નિબંધ વાંચ્યો હતો, અને તેમા ઐતિહાસિક પાત્રોના પોનાના નિરૂપણનો એક પચાસ રજૂ કર્યો હતો તે આખો નિબંધ માનવશાસ્ત્રમા જેને મર્મચેતનપદ્ધતિ (ratiocination) કહે છે તેનો સુદર નમૂનો છે અમુક માન્યતાઓ—તેની ગત્યતા માટે નહિ પણ ખીજા કારણોને લીધે—પોને સ્વીકારી લીધી હોય, પછી તે ગત્ય જ છે તેવું મનાવના પ્રયત્ન કરવો તો હોય, તેને માટે સ્વીકારો ભેગી ડરીએ છીએ પછી ગોરી દલીલો મેળવીને પોતાને મનારી લઈએ છીએ કે પોતે સ્વીકારી લીધેલ માન્યતા મન્ય છે માટે પોતે સ્વીકારી છે, અને નહિ કે પોતે સ્વીકારી છે માટે તેને મન્ય પુરવાર કરવા દલીલો ગોધી છે આખરે એવો ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે કે તે માન્યતા મદા ગત્ય જ હતી, અને પોતે તેને મત્ય ગણવા પછી જ સ્વીકારી છે. આ ભ્રમ ઘણી વખત અજ્ઞાત અને માથો (unconscious and sincere) હોય છે થી મુનશીની ખાચતમા કામ્પેટ આતુ જ બન્યું છે, નહિ તો તેમના જેવા વિદ્વાન માણુમ અને જાહેશ વકીલ આટલી ગંધી લૂની દલીલો છતાં પોતે રજૂ કરેલ મત સંપ છે તેમ માની લે એ અશક્ય લાગે છે

આવો ભ્રમ ઉત્પન્ન થવાનું મુખ્ય કારણ એ હોય છે કે પોતે દરેક દલીલોમા અને પોતે સ્વીકારી લીધેલ માન્યતાઓમા ગત્યનો અંશ હોય છે તેના વાદનો સત્યાભામ દૂર કરવા તે મપૂર્ણપણે અસત્ય છે એમ દહેવાવી એક ખીજો વાદ જ ઉત્પન્ન થાય, જે અસત્ય જ હોય When dogmatism meets a dogmatism, truth is sacrificed એક વાદની મામે ખીજો વાદ જવામરૂપે રજૂ કરવામા આવે, ત્યારે ગત્યનો ભોગ અપાય છે માટે આવા વાદને અસત્ય ઠગવવા તેમાં મહેલ મત્યનો અંશ સ્વીકારવો જોઈએ, અને કેટલે દરજ્જે તે અસત્ય છે તે બતાવવું જોઈએ

ઐતિહાસિક પાત્રોનું નિરૂપણ અનેક દષ્ટિબિન્દુથી થાય છે ઇતિહાસકાર એક દષ્ટિ-બિન્દુથી કરે છે, તેનું જીવનચરિત્ર લખનાર ખીજા દષ્ટિબિન્દુથી કરે છે, નવલકથાકાર ત્રીજા દષ્ટિબિન્દુથી કરે છે. દરેકની મર્યાદાઓ મુદ્દી છે, ગરજ કે દરેકનો ઉદ્દેશ મુદ્દો છે શ્રી મુનશીએ માત્ર એટલું જ ચર્ચ્યું હોત કે નવલકથાકાર ઐતિહાસિક પાત્રોના નિરૂપણમા ઇતિહાસકારથી અથવા જીવનચરિત્ર લખનારથી કેટલેક દરજ્જે મનાવ છે, તો એ પ્રશ્ન તફન અસમ હતો અને ચર્ચાસ્પદ અને તેવા હતો પણ તેટલેથી તેમને નવેશ થયો નથી ઇતિહાસકાર અને નવલ-કથાકારમા તેમજ ઇતિહાસ અને નવલકથામા ખ્યાલ ફેર ગઈ છે જ નહિ એવો મત તેઓ રજૂ કરે છે, અને તેમ કરવામા ઇતિહાસ એટલે શું તે પ્રશ્ન પૂછી તેનો પોતે જવાબ આપે છે તે જવાબનો સાર તેમના સમ્બોધા નીચે મુજબ છે.

“ ઇતિહાસ વિજ્ઞાન છે કે કલા, એનો પ્રાણ સત્ય છે કે કલ્પના, એ રાષ્ટ્રીય ધર્મ શકે કે માત્ર ક્યાજ રહે ? ઇતિહાસના સાધનો સદા સૂઝા જ રહેવાના. માનવીની જોવાની, માદ રાખવાની શક્તિ અત્યંત પરિમિત. એની માનવાની અને અતિશયોક્તિ કરવાની શક્તિને માપ નહિ... . એ કષ્ટે તો પોતાનો પક્ષ જ સળંગ કરવા. એવા માનવીની કહેણી ઉપર સત્યનો પાયો રચવા કરતા તો દેવીમા બગેલા બાધ્યા હોય તો વધારે વાર ટકે. જાણ્યા અને અજાણ્યા અર્ધસત્યો અને અસત્યો પર ઇતિહાસ રચાયો છે, અને બીજી રીતે એને રચવા શક્ય નથી ઐતિહાસિક વસ્તુઓની અપરોક્ષ, પ્રયોગાત્મક તપાસ શક્ય નથી ખરું જોતા તો એક બનાવ બન્યો એવો અણિશુષ્ક બીજો બનતો નથી. મનુષ્યજીવનનો પ્રવાહ અકસ્માતથી અને ઇચ્છાશક્તિના સ્વૈરવિહારથી બદલાતો ચાલ્યો આવે છે . . . આવા અણુધાર્યા અકસ્માતો શુદ્ધ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં શક્ય નથી. તેમ જ જેટલા ઇતિહાસકારો તેટલી ઇતિહાસદષ્ટિ દેખાય છે. આવા પ્રશ્નોનો સ્વભાવ પ્રમાણે ઇતિહાસકાર જવાબ કે છે ને રુચિ પ્રમાણે વાચક તેનો સ્વીકાર કરે છે. આવા પ્રશ્નો એકમેકને પૂછવા કરતા નચિકેતાની માફક ચમ-રામને જ પૂછવા એમ શા માટે ન રાખવું ? આ જોતા ઇતિહાસ વિજ્ઞાનની ભૂમિકા પર પહોંચી ન શકે. ભૂતકાળના અવશેષો વર્તમાનમાં પડ્યા હોય—એ બધાની વિવેચનાત્મક તપાસ, પૃથક્કરણે સરખામણી કૈંક અશે વિજ્ઞાનલક્ષી બની શકે. પણ ત્યારે ઇતિહાસ ઇતિહાસ ન રહે—એ પુરાતત્વ બની જાય ઇતિહાસ સાહિત્યની એક કલાત્મક કૃતિ છે જે કથન કથનની સરસતા માટે ઉદ્ભવે તે જ શુદ્ધ સાહિત્ય, તે જ શિષ્ટ સાહિત્ય. જે ઇતિહાસો માત્ર કથનની સરળતા માટે વચાયા છે તે બચી ગયા છે બાકીના બધા ઉધાઈએના ગોઝનરૂપ બની એ ઉપયોગી પ્રબળી વૃદ્ધિના સાધનરૂપ બન્યા છે સર્જકતાનુ રહસ્ય સાહિત્યકારના સ્વાનુભવમાં છે, પાત્રો કે પ્રસંગોના અરાપણામાં નથી. ઇતિહાસને ચાર લુહાલુહા પ્રકારમાં વહેંચી શકીએ લોકકથા, કથા, નવલકથા અને ઇતિહાસ. ચારેનું મૂળ એક જ છે, ભૂતકાળના પાત્રો અને પ્રસંગોને કર્પનાદ્વારા સ્વાનુભવના રંગથી સરસતા આપી સંજીવન કરવાનો પ્રયાસ. ”

ઉપરના સારથી જણાશે કે શ્રી મુનશી વિજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનલક્ષી તપાસમાં બેઠા પાડે છે, પુરાતત્વને ઇતિહાસ ગણવા ના પાડે છે, જ્યારે લોકકથા, કથા અને નવલકથાને ઇતિહાસના પ્રકાર ગણે છે ઐતિહાસિક વસ્તુઓની અપરોક્ષ, પ્રયોગાત્મક તપાસ શક્ય નથી અને ઇતિહાસકારો તેટલી ઇતિહાસદષ્ટિ છે, માટે ઇતિહાસ વિજ્ઞાનની ભૂમિકા પર પહોંચી ન શકે કથનની મરળતા (? મરસતા) માટે લખાયેલા ઇતિહાસો જ આદર્શ ઇતિહાસ છે અને અમર ગહેવાના—પછી ભલે તેની હડીકતો ખોટી હોય, કે દષ્ટિ વિકારી હોય, કે મનસ્વી હોય ઇતિહાસનો પ્રાણ કલ્પના છે, સત્ય નહિ

ઉપરની દલીલોનો અને મતનો જવાબ આપીએ તે પહેલા ઇતિહાસ એટલે શું, તેનો ઉદ્દેશ શો છે અને તેના પ્રકાર કેટલા છે તે જોઈ જઈએ તો ઇતિહાસ વિજ્ઞાન છે કે કલા, તેનો પ્રાણ સત્ય છે કે કલ્પના તે તુલ્ય માલુમ પડશે

ઇતિહાસ એટલે ભૂતકાળના બનાવોનું શોધન અને તેનું વર્ણન તેના ઉદ્દેશ બે હોઈ શકે (૧) જ્ઞાનની જિજ્ઞાસા સંતોષવી, જે વર્તમાન સમજવું અને તે શોધથી ઉત્પન્ન થયું છે તે જાણવું, અને (૨) વર્તમાનના પ્રશ્નોનો નિકાલ લાવવો અને લવિષ્ય કેવું યશે તે સમજી આગાહી કરવી પ્રથમ ઉદ્દેશમાં માત્ર મલ જાણવાની લાવના છે, બીજામાં તે અત્યંત જાણીને તેનો ઉપયોગ કરવાની લાવના છે બીજા ઉદ્દેશનો આધાર પહેલા ઉપર છે ઉદ્દેશના જેમ આ બે વિભાગ છે, તેમ ઇતિહાસની વ્યાખ્યાના બે વિભાગ છે એક અત્યંત બનાવોનું શોધન અને બીજું તેનું વર્ણન. એક પુરાતત્વ, બીજો ઇતિહાસ બંનેનો ઉદ્દેશ એક—સત્ય

હકીકતોનું શોધન, વર્ગીકરણ અને વર્ણન આ ઇતિહાસનો આદર્શ બીજા ઉદ્દેશમાથી ઉત્પન્ન થાય છે ઇતિહાસનું તત્ત્વદર્શન (Philosophy of History) અને ઇતિહાસકાર રજૂ કરેલ હકીકતોનું નિરૂપણ (interpretation) ઇતિહાસકાર બનાવોને શોધી વર્ણવે છે, તેનો નિરૂપક (interpreter) તેમાથી નિયમો તારવે છે, અનુમાનો બાધે છે ને મિદ્ધતો શોધે છે તે શોધી કાઢેલ નિયમો, અનુમાનો અને મિદ્ધતોનું પછી વિનિયોગન (application) થાય છે તે કામ ગજદારીઓ (statesman અથવા politician)નું આ વિનિયોજિત તત્ત્વજ્ઞાન (applied philosophy) અથવા સમાજશાસ્ત્ર (sociology)—અને તે કામ સ્મૃતિકારનું અને ઇતિહાસના તત્ત્વદર્શન (Philosophy of History)નો આધાર મામાન્ય તત્ત્વદર્શન (General Philosophy) અને માનસશાસ્ત્ર (Psychology) ઉપર રહે છે જીવનનું તત્ત્વજ્ઞાન થુ છે, તે ક્યા માનસમાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે પ્રમાણે ઇતિહાસનું નિરૂપણ (interpretation) થાય છે

આ ઉપરથી જણાશે કે સાચા, આદર્શ ઇતિહાસકારનું કામ તો માત્ર મત્ય હકીકતોનું શોધન અને વર્ણન છે વિજ્ઞાનમાત્રનો ઉદ્દેશ તે જ છે મત્ય હકીકતોનું અન્વેષણ, વર્ગીકરણ અને વર્ણન તેનું નિરૂપણ (interpretation) તે તત્ત્વજ્ઞાનને સોપે છે જ્યાં વિજ્ઞાનની હક પૂરી થાય છે, ત્યાંથી દ્વિલક્ષી શરૂ થાય છે ઇતિહાસ જ્યાં પૂરો થાય છે ત્યાંથી ઇતિહાસનું તત્ત્વજ્ઞાન શરૂ થાય છે. (Philosophy begins where science ends. Philosophy of History begins where History ends) એ મત્ય હકીકતોના અન્વેષણ, વર્ગીકરણ અને વર્ણનમા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી વૈજ્ઞાનિક ભાવે અને વૈજ્ઞાનિક રીતિએ કામ કરે છે એ વૈજ્ઞાનિક ભાવ અને વૈજ્ઞાનિક રીતિ એટલે શું? વૈજ્ઞાનિક ભાવના મુખ્ય લક્ષણો—મત્ય હકીકતોની તાલાવેલી, કથનની કાળજી, દૃષ્ટિની ચપ્પતા, વસ્તુઓની આત્મબંધતાની પગખ, અને મંપૂર્ણ નિષ્પક્ષતા (a passion for facts, cautiousness of statement, clearness of vision, sense of interrelatedness of things and complete impartiality) વૈજ્ઞાનિક રીતિઓ બે જ છે, induction અને deduction સત્ય હકીકતો ભેગી કરી તેમાથી નિયમ તારવી કાઢવો તે નિયમને સત્ય ગણી બીજી હકીકતોને તેની નીચે લાવવા પ્રયત્ન કરવો, અને હકીકતો તે નિયમને ખોટા કાગવતી હોય તો તેને છોડી દઈ બીજો નિયમ બાધવો આ બંને રીતિઓ સાથે કામ કરે છે તેમા હકીકતોની પસંદગી (selection facts) હોય છે તે પણ મત્ય શોધવાના ધરાદાયી જ

ત્યારે જોનો ઉદ્દેશ સત્ય જાણવાનો છે, જોનો ભાવ વૈજ્ઞાનિક છે એવો માણસ તે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી, અને આ રીતે જ્ઞાનના જે વિભાગમા કામ થઈ શકેલ હોય તે વિજ્ઞાન. ઇતિહાસ એ અર્થમા વિજ્ઞાન છે અને ઇતિહાસકાર આ અર્થમા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી છે એનો ઉદ્દેશ મત્ય શોધવાનો—તેનો ઉપયોગ બીજા ગમે તે કરે તેને માટે તે ખેપરવા રહે

વિજ્ઞાનનું બીજું અંગ એ ગણાય છે કે કાર્યકારણ સબધ શોધવા કાર્યકારણના નિયમ (law of causation)ના અનેક અર્થ થાય છે વિજ્ઞાનમા તેનો અર્થ એટલો જ છે કે એક બનાવની પૂર્વે યદ્ય ગયેલી વસ્તુ શોધવી અને જાણવી Science only seeks efficient and secondary causes, not first causes Its cause passes into effects. What is cause today was effect yesterday, what is effect

today becomes cause tomorrow^૧ એકદરે એ ગણુ વર્ણન (description)મા પરિણમે છે, તત્ત્વજ્ઞાનમા નહિ—not in interpretation The scientist leaves that to the philosopher as the historian leaves it to the philosopher of history (વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી એ કામ ફિલસૂફને માટે ગણે છે—જેમ ઇતિહાસકાર એ ઇતિહાસના ફિલસૂફ માટે રાખે છે તેમ)

વિજ્ઞાનનો સંકુચિત અર્થ એ કે પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ, માપ અને ગણિત જેમા હોય તે જ્ઞાનનો વિભાગ—experiment and mathematics ૨x૨=૪ એ એક અચળ નિયમ જેટલે દરજ્જે જ્ઞાનના વિભાગમા આ અણ હોય તેટલે દરજ્જે તે વિજ્ઞાન—નહિ તો નહિ આ ધણો જ સંકુચિત અર્થ છે, અને એ અર્થમા વિજ્ઞાન શબ્દ હવે વર્ણગતો જ નથી જીવનક્રમમા જેમજેમ જીવે ચડતા જઈએ તેમતેમ વિજ્ઞાનનો આ સંકુચિત અર્થ છોડી દેવાય છે Physics, chemistry, biology, psychology, history, sociology એ દરેક વિજ્ઞાન છે દરેકની Category of Causation બદલાતી જાય છે છતાં દરેક નો ઉદ્દેશ મત્ત જાણવાનો છે દરેકમા વૈજ્ઞાનિક ભાવે તથા વૈજ્ઞાનિક રીતિએ જ કામ ચાલે છે ગણિત એ Methodological Science છે નિર્ણય પદાર્થોના વિજ્ઞાન વિભાગો માટે, સજીવ પદાર્થોના વિજ્ઞાનવિભાગો માટે Logic એ Methodological Science છે જેમા logically કામ ચલુ હોય તે જ્ઞાનનો વિભાગ તે વિજ્ઞાન Metaphysics તે એક રીતે higher Methodology છે દરેક વિજ્ઞાનની Categoryની એ વિવેચનાત્મક તપાસ કરી દરેકનું સ્થાન નક્કી કરે છે આ વૈજ્ઞાનિક ભાવની પ્રતિસ્પર્ધા જેની, પણ ખરી રીતે નહિ, તે રસ દષ્ટિ, કલાત્મક દષ્ટિ અને વ્યાવહારિક દષ્ટિ આ ભાવોના પરસ્પર મળધનો વિચાર અહીં નથી કરતો.

આ દષ્ટિએ એક આખી વિજ્ઞાનમાળા છે અને તેમા ઇતિહાસને પણ સ્થાન છે હવે આપણે શ્રી. મુનશીની દલીલો જરા તપાસીએ તો તેમનો મત કેટલે દરજ્જે ખોટો છે તે તુરંત માલુમ પડશે પ્રથમ તો ઇતિહાસમા કલ્પના કેટલે દરજ્જે કામ કરે છે તે જોઈએ, કારણ કે શ્રી મુનશીની દલીલ એમ લાગે છે કે ન્યા કલ્પના કામ કરતી હોય ત્યાં કળા, ન્યા તે ન હોય ત્યાં વિજ્ઞાન કલ્પનાના પ્રકાર અનેક છે, અને વિજ્ઞાનમા કલ્પનાને સ્થાન છે, તે વસ્તુ જાણવાની જરૂર છે કલ્પનાચિત્ર એ પ્રગટના. એક Re-productive અને બીજુ Productive. એક હતી અથવા છે એવી વસ્તુનું ચિત્ર ઉત્પન્ન કરવું, અને બીજુ કાંઈ દિવસ અનુભવી નથી હતી નહિ એવી વસ્તુનું ચિત્ર ઉત્પન્ન કરવું આ બે પ્રકારનો મત્ત થુ છે તે પ્રશ્ન હાલ એક બાજુ પર ગણુ છુ ઇતિહાસમા પહેલા પ્રકારની કલ્પનાને સંપૂર્ણ સ્થાન છે પણ તેની મર્યાદાઓ જાણીતી છે It is a scientific use of imagination. મારું ચિત્ર ડરવા હું કાંઈ ચિત્રકારને કહું તો તેમા કલ્પના તો છે જ ઇતિહાસમા આ કલ્પનાનો ઉપયોગ બીજી રીતે પણ છે પ્રત્યક્ષ જોયેલી વસ્તુને Reproduce કરવી, અને જેને જોઈ નથી અને જે કેવી હતી તેની જુમાની મળે છે તે ઉપરથી તેનું ચિત્ર ખરું કરવું. આવી કલ્પના, ઉપયોગની મર્યાદાઓ પણ જાણીતી છે ન્યાયામન પર એકેલ ન્યાયમૂર્તિ પોતાને મળેલ જુમાની ઉપરથી શું બન્યું હોય જોઈએ તેની કલ્પના કરે છે

૧ વિજ્ઞાન માત્ર કાર્યજ્ઞ અને ગૌણ નહોતો રોયે છે, અને નહિ કે આદિ કાલે વિજ્ઞાનનું કાર્ય કાર્યમા કર્યું કરે છે. આજે ને કાર્યરૂપે છે તે ગઈ કાલે કાર્યરૂપે હતું આજે ને કાર્યરૂપે છે તે આવી કાલે કાર્યરૂપે થશે.

આવી રીતે ઉત્પન્ન કરેલા કલ્પનાચિત્રો જીવન્ત મનુષ્યોનાં કર્તવ્યો હતાં માટે તેમાં ઇતિહાસકાર પ્રાણુ પૂરે છે, તે નિર્જીવ જોખાઓને સજીવ બનાવે છે, પણ તેમાંય તે પ્રાણુ તે મનુષ્યો છે ઇતિહાસકારે માત્ર તેને ચોક્કસ કાઢ્યો છે, તેને વર્ણવ્યો છે. અને એ વર્ણન જેટલે દરજ્જે એ સજીવ બનાવી શકે તેટલે દરજ્જે તે મગ્ન છે તેટલે દરજ્જે ઇતિહાસ સાહિત્યની કળાત્મક કૃતિ યઈ શકે છે સાહિત્યની કળાત્મક કૃતિ યવુ એ ઇતિહાસનો ઉદ્દેશ નથી કથનની સરસતા હોય, પણ હકીકતો ખોટી હોય અને દષ્ટિ વિકારી હોય તો તે ઇતિહાસ નથી—ખીચુ ગમે તે હોય ‘ચક્રવાકમિથુન’ અને ‘યુસીડાઈડીઝ’ નો ઇતિહાસ એક જ ઉદ્દેશથી લખાયા છે એટલું કહીએ તેમાં જ તે મનની અમત્યત્વ જણાઈ આવે છે કલ્પનાનો ઇતિહાસમા ઉપયોગ છે માટે કથનની સમ્મતામા તે જ તેનો ઉદ્દેશ છે, એ બ્રમ છે ‘ચક્રવાકમિથુન’ રમિકતા સતોષવા બલે હોય, ઇતિહાસનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તે નથી પણ મત્ત જાણવાનો છે દષ્ટિ વિકારી હોય અને હકીકતો ખોટી હોય છતાંય કથનની મરમતા હોય તો તેને આદર્શ ઇતિહાસ કહેવો એ બ્રમ છે ઇતિહાસ સત્ય હકીકતોના શોધન કર્યા પછી તેના વર્ણનમા સરસતા ઉમેરી શકે તેટલી તેની મહત્તા, પણ સત્ય વિનાનો ઇતિહાસ, મૃતપેદ મમાન છે—પછી તે દેહ બલે ગમે તેટલો સુંદર હોય જે Herodotus અને Thucydides વિષે મુનશી લખે છે તેને વિષે ઇતિહાસકારો શુ કહે છે ?

“It is easy for the student now to show the inadequacy of his sources. Yet the work of Herodotus remains a scientific achievement as remarkable for its approximation to truth as for the vastness of its scope. It was his chief glory to have joined to this scientific spirit an artistic sense which enabled him to cast the materials in the truest literary form. In Thucydides, a higher art than that of Herodotus was combined with a higher science. He scorned the story teller, ‘who seeks to please the ear rather than to speak the truth,’ and yet his rhetoric is the culmination of Greek Historical prose. He withdrew from vulgar applause considering that his narrative would be considered ‘disappearing to the ear.’ Yet he recast the materials out of which he reconstructed it in order to lift the narrative into the realm of pure literature. Speeches, letters, and documents are remodelled to be in tone with the rest of the story. It was his art in fact which really created the Peloponnesian war out of its separate parts. Yet this art was merely the language of a scientist. The ‘labourious task’ of which he speaks is that of consulting all possible evidence and weighing conflicting accounts. It is this which makes his rhetoric worthwhile ‘an everlasting possession, not a prize competition which is heard and forgotten.’

શ્રી. મુનશીની બીજી દલીલ ઐતિહાસિક વસ્તુઓની અપરેક્ષ, પ્રયોગાત્મક તપાસ શક્ય નથી માટે ઇતિહાસ વિજ્ઞાન નથી આ વિજ્ઞાનનો મકુચિત અર્થ મેં ઉપર જણાવ્યો છે તે મુજબ નિબંધની શરૂઆતમા પોતે વિજ્ઞાનની વ્યાખ્યા કરી છે તેનો અને આ વ્યાખ્યાનો ભેદ તુરત જણાઈ આવશે અમુક માણસે શા હેતુથી યુનો કર્યો તે શોધી કાઢવું મેનિરેટ્ટેટનું કામ છે. તેની અપરેક્ષ, પ્રયોગાત્મક તપાસ શક્ય નથી માટે સત્ય શોધી શકાય જ નહિ ! આ રીતે, biology, psychology, anthropology, sociology, એ કોઈ વિજ્ઞાન થઈ શકે જ નહિ

મુનશીની ત્રીજી દલીલ એવી છે કે એક બનાવ બન્યો. એવો અણિશુદ્ધ બનતો નથી અને ઇતિહાસમા અણુધાર્યા ગઢન તરવો હોય છે માટે એ વિજ્ઞાન નથી અહીં પણ વિજ્ઞાનનો સંકુચિત અર્થ છે તે સાથે Law of Causation સમજાયો જ નથી જેને મુનશી ગઢન તરવો કહે છે તે પણ ઇતિહાસના કારણો છે અને ઇતિહાસકાર તેની નોંધ લે છે

“Scientific synthesis, therefore, which constitutes the Science of History, is an endeavour to generalize, to entangle a complex causality, in order to discover general factors without eliminating any of them a priori”

“Causality in history is infinitely complex and it is this fact which explains why history had much difficulty in constituting itself as a Science”

પછી મુનશી કહે છે ઇતિહાસકારો એટલી ઇતિહાસદષ્ટિ માટે ઇતિહાસ વિજ્ઞાન નથી. અહીં ઇતિહાસ અને ઇતિહાસનું તત્ત્વજ્ઞાન એ બેનો ભેદ ભૂલી ગયા છે એટલે આ ભલ થાય છે Interpretation has a great personal bias, description can have none કોટ, બકલ, માર્કમ અથવા હેગલે ઇતિહાસનું તત્ત્વજ્ઞાન આપ્યું છે, તેમણે ઇતિહાસ નથી લખ્યા તે તત્ત્વજ્ઞાન સાચું હોય અથવા ખોટું હોય અથવા અર્ધસત્ય હોય. Such a philosophy of History is more a work of art than history itself

વર્તમાન પ્રશ્નોનો નિકાલ લાવવા ઇતિહાસકારને પૂછવું તેના કરતા નચિકેતાની પેઠે યમરાજને પૂછવું સારું. આવો મત મુનશીનો હમેશા હોય તેમ લાગતું નથી, નહિ તો ‘ઐતિહાસિક દષ્ટિબિન્દુ’ એવો લેખ પોતે ન લખત

Every sociology is founded upon a philosophy of history. Marx's communism is nothing if not a philosophy of history applied to the solution of the present problems

તેની જ રીતે મુનશીએ જે દષ્ટાંતો આપ્યા છે તેમા પણ પુરાતત્ત્વ, ઇતિહાસ અને ઇતિહાસનું તત્ત્વજ્ઞાન એ ત્રણેનો ભેદ ભૂલી ગયા છે કુમારપાલે અહિંમા પ્રવર્તાવી અને તે શા માટે તે એક પ્રશ્ન અને તેમાથી માર્ક્સીઝ સિદ્ધાંત કાઢવો તે બીજો પ્રશ્ન છે

મુનશીની બીજી દલીલ ઇતિહાસકાર પોતાના સ્વાનુભવથી ઇતિહાસમા સરમતા અને એકતાનતા લાવે તેનો આધાર પાત્રો કે પ્રમંગોના ખગપણમા નથી આ દલીલને જવાબની જરૂર

નથી. તેમાં મત્યાંશ માત્ર એટલો છે કે અધી હકીકત એક જ માન્યમાથી પમાર વાય છે માટે તેમાં એક પ્રકારની એકતા (synthesis) આવે છે પણ આ કાંઈ ઇતિહાસની વિરૂધ્ધતા નથી વિજ્ઞાનના દરેક અંગમાં વીગતો ભેગી કર્યા પછી તેની synthesis થતી જ જોઈએ અને તેનું પુરતક લખવામાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી આક્ષર હોય અને શૈલી મારી હોય તો વર્ણન મગ્ગ અને પણ સાહિત્યની કળાત્મક કૃતિ થવું—કથની મરસતા માટે જ લખવું તેનો મુકો ન હતો અને ઇતિહાસનાં કાંઈપણ પુરતકની પેઠે તેની વીગતો જોડી હરો, દષ્ટિ વિકાસી હરો અને તારવી કાઢેલા સિદ્ધાંતો અસત્ય હરો તે ઉપયોગી પ્રજ્ઞ—ઉપાર્થ—ની પ્રક્રિયું સાધન બનશે, પછી ગમે તેટલું સરસ હોય

લોકકથા, કથા અને નવલકથા ઇતિહાસના પ્રકાર નથી. એ ઇતિહાસને પોતાનું સાધન ગણી, તેમાંથી સરમ કથાઓ બાંધે સાહિત્યકાર કરે, તે ઇતિહાસ નથી બીજી રીતે, લોકકથા અને કથા ઇતિહાસની સત્ય હકીકતો ગોળવાના સાધન છે એકમપિપ્પા, ટ્રેકટ, દશગો અને હુમા એમણે ઇતિહાસ લખ્યા નથી પોતે ઇતિહાસ લખ્યા છે એવાં દાવા તેમણે કર્યાં નથી અને તેમને કાંઈ ઇતિહાસકાર કહેતા નથી

મુનશીની છેલ્લી દલીલ “ ઐતિહાસિક નવલકથાને માનવવ્યવહારના એક પ્રયોગ સિવાય બીજી રીતે હું જોઈ શક્યો નથી ગત મુગ હતો તેવો કાંઈ સાહિત્યનો કલાકાર મળે શક્યો નથી કથા તો જૂતકાલને અમભાવ્ય આકારોની સૃષ્ટિ એ માને અને વર્તમાનમાં એના પાદામીનરી જેવી લાવી ખડકવા બેમે, કે કથા તો પોતાની આમપામ આલના જીવનનાટકનાં છાયાચિત્રો જૂતકાળના પટ પર નયવે ” નવલકથાકાર ગમે તે કરતો હોય, ઇતિહાસકાર આ બેમાનું એકત્ર નથી કરતો તેતો રજૂ કરે છે—અથવા તેમ કરવા પ્રયત્ન કરે છે—જૂતકાળ જેવો હતો તેવો તેને મન તે અમભાવ્ય આકારોની સૃષ્ટિ નથી, અને તે મનુષ્યો નિર્જીવ દીગિકા નહોતા તે દના જીવન્ત મનુષ્યો, અને ઇતિહાસકાર રજૂ કરે છે જીવન્ત ઇતિહાસ હતો તેવો—જદુનાય સગકાર જેને life-like history કહે છે

શ્રી મુનશીના કથનમાં મત્યાંશ એટલો છે કે લખાયેલા ઘણાખરા ઇતિહાસો એકપક્ષી, પૂર્વમહેતે અતુચરીને હોય છે, અને ઇતિહાસના જે વિભાગ—સત્ય હકીકતોનું ગોળન અને તેનું વર્ણન—History and Historiography—તેમાં બીજા અંગોને વિરોધ મહત્ત્વ અપાયું છે ઇતિહાસકારની નિષ્પક્ષતાને પણ મર્યાદા હોય છે અને ઇતિહાસના સાધનો કેટલેક અંશે લૂલા રહેવાના એ પણ મત્ય છે છતાં ઇતિહાસનો આદર્શ સાહિત્યની કલાત્મક કૃતિ થવું તે નથી, તે થઈ શકે તો તેની મહત્તા પણ સત્ય હકીકતો સોધી તેને રજૂ કરવી તે છે History is not Historiography.

શ્રી મુનશીને હવે દૂકામાં જવાળા આપવો હોય તો આમ કહેવાય ઇતિહાસનો પ્રાણ સત્ય છે, તેનો ફેલ કલ્પનાથી ઉત્પન્ન થયો છે અને કળાએ ધડ્યો છે ઇતિહાસનો વિદેશ સત્ય હકીકત ગણવાનો છે, પણ તે સાહિત્યની કલાત્મક કૃતિ થઈ શકે છે ઇતિહાસનો ઉપયોગ વ્યક્તિગત રીતે બિનબિન થાય છે પણ ઇતિહાસ અમત્ય નથી આ દષ્ટિબિંદુ રજૂ કરતા કેટલાક ઉતાગ આપુ છું

“ Art and philosophy have variously falsified history for artificial satisfaction or the vain amusement of the mind x x x

History as it is conceived today, may blossom into art, may be crowned with philosophy, but it is primarily and necessarily the solid establishment of facts and the precise exposition of the facts established a task singularly difficult and delicate, in short the pursuit and expression of Truth."

"Thus, not the principle of the philosophy of history but the way in which it is practised is to be condemned"

"For, if a living creature is rendered useless, if deprived of its eyes, so if you take away truth from history, what is left is but an unprofitable tale"

એક પ્રશ્ન ચર્ચવાને મન થાય છે મુનશીએ આ બળત્રો રા માટે કર્યો ? મુનશીની આ માન્યતા ક્યાથી આવી ? દૃઢાગા જે ratiocinationનું આ લેખની શરૂઆતમાં મેં કહ્યું છે તેના પહેલા શા છે ? આ માનમસાસનો પ્રશ્ન છે તે મમજવા માટે મુનશીનું આખું માનસ સમજવું જોઈએ તેમના પુસ્તકોમાંથી તરી આવતા તેમના માનમનો મેં કાઢી અભ્યાસ કર્યો છે તેમાંથી આ પ્રશ્નને લગતી મુખ્ય માન્યતાઓ એ છે (૧) તેમનો શ્રમજીભાવનાનો વિરોધ, (૨) His romanticism—તેમાં 'કળા માટે કળા'—કથનની મરમતા માટે લખાણ હોય તે જ શિષ્ટ સાહિત્ય બીજો મુદ્દો અહીં ચર્ચવા નથી માગતો 'મત્યમ, શિવમ, સુન્દરમ'ના સંબંધનો પ્રશ્ન સનાતન છે શ્રમજીભાવનાના વિરોધમાંથી ઉત્પન્ન થયું તેમનું જીવનનું તત્ત્વજ્ઞાન એ તત્ત્વજ્ઞાને નીચેના શબ્દો તેમની પાસે લખાયા છે "આ દૃષ્ટિથી પ્રેરાઈ મેં પ્રયત્ન આપ્યો નથી માધુ ચીતરવાનો, કે ડાલાઓ અને મહેતાજીઓને પ્રિય એવા પ્રણાલિકાધર્યા દોગલાઓ ચીતરવાનો, કે ગુણ-દોષના ફિક્કા આકારો ચીતરવાનો હું તો ચીતરવા મથ્યો છું, લોહીની લગતીઓ જેની ગોમા આવે છે એવા, ખરા જીવનમાં પ્રેમ કરે છે, યુદ્ધ કરે છે, પાપ કરે છે, તગડે છે એવા સ્વપુરોષો મારો રમ જીવનના એવા ખેલમાં ગૂંચા છે, નથી ગૂંચો ડહાપણે ધડા ધોગજોમાં નીતિએ ધડા સિદ્ધાંતોમાં" આ શબ્દોમાં જો બજવાની અને જો માનમની અને તેને અંગે ઉત્પન્ન થતી માન્યતાઓની આવી ગણે છે. ગુજરાત એક અને અતુલ બને એવા ગ્વપ્ના મેવતો અને મનુષ્યવ્દભાવ અમુક જ જાતનો હોઈ શકે એવું માનતો માણસ, ગુજરાતનો ૧૧મા મકાથી ઇતિહાસ જોવા જોમે તો તેને નીરમતા, નિર્જીવતા અને પ્રણાલિાનું જોર એ મિવાય કાઈ નજરે આતું નથી તે સમયે શ્રમજીભાવનાનું ગુજરાતમાં પુરજોર હતું શ્રીશકરાચાર્યે શ્રમજીભાવનાને હિંદુધર્મના શિખર ઉપર મૂકી હતી, અને બકિનિનું પ્રાબલ્ય હતું. આ વસ્તુ મુનશીને ન ગમે જો સ્વાભાવિક છે આ મમયનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ ઘણો ખરા જૈન સાહિત્યમાં છે. તેના પ્રયત્નો અને ગમ્માં અમુક ટપના જ છે—ગુરૂની પ્રતિમા ગમ્માં, પ્રણાલિકાધર્યા દોગલાઓ ત્યાં નથી જડતો મુનશીને ક્યાં જીવનનો ઉલ્લાસ માટે તે ઇતિહાસ ખોટો છે માટે પોતે ઘડી કાઢેલ ઇતિહાસ મત્ય છે, નહિ તો બધો ઇતિહાસ જ ખોટો છે માટે ઇતિહાસનો પાયો મત્ય હોય જ નહિ, માટે

ઇતિહાસ વિજ્ઞાન નથી પોતે ઘડેલો ઇતિહાસ સાહિત્યની કળાત્મક કૃતિ છે, માટે ઇતિહાસ એટલે સાહિત્યની કલાત્મક કૃતિ સાહિત્ય અને કળાનો પ્રાણ તથા નહિ પણ મરસતા અને મચોટતા છે તેનું મુખ્ય લક્ષણ ગમિકતા મતોપવી એ છે, સાહિત્ય અને કળા એ જ ખરું જીવન છે, એ જીવનને ગમિકતા સતોપવા સિવાય બીજા કાઈ બધનો નથી. માટે ઇતિહાસને કથનની સંગતતા વિવાય બીજો કાઈ મુદ્દો નથી. ગમિકતા મતોપે તે આદર્શ ઇતિહાસ, પછી તેની હકીકતો ખોટી હોય કે દષ્ટિ વિકારી હોય

આનું મચોટ દૃષ્ટાંત હેમચંદ્રાચાર્યને મજરીને જોઈને વિકાળ થાય છે તે આજન્મ વીતરાગ કાઈ હોઈ શકે તે મુનશીનો ‘સ્વાનુભવ’ નથી. જીવન મનુષ્ય ઉપર વર્ણવ્યો તેવો જ હોય, માટે હેમચંદ્રાચાર્યને મજરીને જોઈ વિચાર થયો જ જોઈ એ, પછી લલે તે દશિનું હોય—પણ તેમા તેની માન્યતા, નહિ તો એ માધુ અને માધુ ઇતિહાસમા હોય જ નહિ આ પ્રમાણે ઐતિહાસિક પાત્રોનું નિરૂપણ કરવામા લલે પોતાની પામે કાઈ પણ ઐતિહાસિક માધન ન હોય, લલે જે માધનો છે તે ગદ્યા તેની વિરુદ્ધતા હોય તોપણ મુનશીનો ‘સ્વાનુભવ’ એક વસ્તુ કહેતો હોય તો ઇતિહાસ અમત્ય અને ઇતિહાસને સાહિત્યની કલાત્મક કૃતિ બનાવવા માટે પોતે તેનું નિરૂપણ કરી શકે

શ્રી મુનશીની માગણી છે એક ‘કાઈ સાહિત્યકારો પર દુપા કરો નિર્જીવ પાત્રો હસ્તીમાં આવતાં અટકાવવાનો એમને કાઈ તો રસ્તો ખતાવો ” એ રસ્તો પોતે હલે ખતાવી દીધો છે કે ઇતિહાસ અમત્યો અને અર્થમત્યો પર જ રચાય છે અને મહાય એવો જ રહેવાનો, માટે ઐતિહાસિક પાત્રોને તમારી મરજી પ્રમાણે સજીવ બનાવી શકો છો જીવન્ત ઇતિહાસ મત્ય હોઈ શકે, અથવા સત્ય ઇતિહાસમાથી જીવન્ત પાત્રો મર્તવી શકાય, એ હલે મુનશીની રૂપનામાં નહિ બતરે

શ્રી મુનશીને એક વિનંતિ કરવાનું મન થાય છે તેઓ પ્રતિભાશાળી પુરુષ છે આર્યમસ્કૃતિનો પૂજરી, આયોનો પગ મક્કન, તેમનો સાચો ઇતિહાસ ન લખી શકે ? ઇતિહાસ અસત્ય છે અને રહેવાનો એમ કહેવાની એને જરૂર છે ? મુનશીનો ‘વેરની વસ્ત્રજાત’નો જગત ભારતનો ઇતિહાસ લખતો હતો, મુનશીએ ‘ઐતિહાસિક દૃષ્ટિમિન્દુ’ લખ્યું, ત્યારે ઇતિહાસ અમત્ય છે એની તેમની માન્યતા હતી ? ઇતિહાસ અથવા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિમિન્દુ શા હોઈ શકે તેની સુદ્ધ નમૂનો મુનશીએ પોતે જ ‘સુવર્ણ યુગના મર્જન’મા આપ્યો છે યાજ્ઞવલ્ક્યે બાળલક્ષ કેમ દાખલ કર્યો હતો તેની ચર્ચા કરતા, તેના કારણે શોધવામા એક નમ્ર અભ્યાસી તરીકે મુનશી કારણો શોધે છે, કે પછી, “મનુષ્યની કામ કરવાની ગમ્મિત અત્યંત પગમિન છે એની માનવાની અને અતિશયોક્તિ કરવાની શક્તિને માપ નહિ, એ લખે તો પોતાનો પક્ષ જ સમજાવે.” ભાગતની સસ્કૃતિનો સાચો ઇતિહાસ મુનશી લખી ન શકે ? આર્યસરકારની લશ્કીમાં પરમરકાગને બાળવા તત્પર માણસ, આર્યમસ્કૃતિનો માચો ઇતિહાસ ન આપી શકે ? ઐતિહાસિક દૃષ્ટિમિન્દુથી આર્ય-સસ્કૃતિની મહત્તા જે પુરવાર કરવા મથે છે, ઐતિહાસિક પાત્રોને જીવન્ત બનાવી જે અસ્મિતા પ્રગટાવવા પ્રયત્ન કરે છે, તે જ માણસ ઇતિહાસ અમત્ય જ હોય એમ કહે, તો પોતાની ભાવના ટકાવી શકે ? ચિંતજીવ અને શિષ્ટ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવા મથતો માણસ એમ કહે કે ઇતિહાસ સત્ય નથી અને હોઈ શકે નહિ તે છતાં ઐતિહાસિક પાત્રો ઘડે,

તો પરિણામ—“ What will be left will be but an unprofitable tale ”
એ નિશક છે

નોંધ.—ઠપરનો લેખ લખવામાં મેં વણા પુસ્તકોનો આધાર લીધો છે. કોઈને યાદપા નથી કે રબેને પાડિત્યનો રોળ હાગે. આ પ્રશ્ન હવે પશ્ચિમમાં ચર્ચાસ્પદ રહ્યો નથી તેને માટે મેં પણ સાહિત્ય મેળવ્યું અને એક સ્વતંત્ર પુસ્તક લખી શકાય પણ તે ચર્ચાનો વિષય ન નહિ હોવાથી આટલા નવાખથી ન સંતોષ માનું છું. છતાં નવાખ ઘણો ન લખાયેલું થઈ ગયો છે જેને આ વિષયમાં વિશેષ રસ હોય તેને માટે મુખ્ય પુસ્તકોની એક યાદી નીચે આપું છું આ લેખ બનેવાનીની આખરમાં તૈયાર કર્યો હતો પણ કેટલાક કારણોને લઈને લખવામાં ફીલ થઈ છે.

- (1) Introduction to Science by Sir Arther Thompson.
- (2) Scientific Outlook, by Bertrand Russel.
- (3) Article on History in the Encyclopaedia Britannica.
- (4) Article on History and Histrography in the Encyclopaedia of Social Sciences.
- (5) Processes of History }
(6) Theory of History } by F. J. Tegg.
- (7) Philosophy of History, by Hegel.
- (8) Chapter on History in the Outline of Modern Knowledge

અભાણુ પથ

જેઠાલાલ ત્રિવેદી

(પૃથ્વી)

અભાણુ પથમાં વહી જવન આ જતું, સંશયો
ઊઠે મનમહી ઘણા, “ જવનપંથ શુ સત્ય આ
હશે ? અગર ઊલટી દિશ વહેણુ આ મુજનાં ? ”
નથી સરળ માર્ગ ને ખહુય ટેકરાટેકરી,
દિશા નવ ઠળી શકું તિમિરધુંજને પોટલે
સ્વયં હૃદયથી છતાં ઊઠતી પ્રાણુની પ્રેરણા,
અને ઘસડતી જતી અદીઠ માર્ગમા મુજને.
નદી પથ સમુદ્રનો વણુદીઠે વહેતી જતી,
છતાં હૃદયપ્રેરણા ઘસડતી ઘસી ટેકરા
અને ખડક ખોતરી લઈ જતી દધિ અકમાં.
કદી સરિત કોઈ ના ઉદધિપંથને ભૂલતી,
ઠરું ફિકર શીદ હું ? જવન છો વહેતું જતું;
વહે સરલ ભાવથી જવન છો સરિતા સમું,
હુંયે સરિતા સમો સરળ થૈ તરું સંશયો.

“ ઠીક તલહળા ભેગા ક્યાં સો । ” પ્રશુધીના હૈયાની દૃઢ જેવી લાગતી મીઠી તાપણી પર હૈયુ ધરી, આગળા સેકતાં યુગ્મનીવાળા માણુમ ખોલ્યો. એણે માથે મોચિલા જેવું કાળિયું વીંટયુ હતુ ને એની મેઘી પછેડી એક વાદળા બીજી વાદળાને ઢાકે તેમ તેના મેઘા અંગરખાને ઢાકતી હતી.

“ જરા મોટો ભડકો થવા દે । બાચકો ભરીને આમ વ્યમ નાખતો નથી ? ” યુગ્મની-વાળાના સાથીદારે મને સંબોધીને કહ્યું અને તેણે તલસળાતુ આપુ પૂળિયું તાપણીમા ધરી નીધુ ઊડીને આકાશમા જતા રહેતુ હોય એમ ઉતાવળા બની સિંદૂરવરણી બ્લાળા ભૂંડી રહી. તડ તડ તડ અવાજ કરી તલસળાતુ મળે વેદના વ્યક્ત કરી રહી બે ઢોગ એક જ ચૂંદલામાંથી ખાણુ ખાવા ચૂકે તેમ બને માણુમ તાપણી પર ચૂક્યા ને પળભર તૃપ્તિ અનુભવી પાછા હાંચા પણુ સતોષ વગર સાચી તૃપ્તિ કોઈનેય મળી છે ? તાપણીનો ભડકો હોસવાથો ને તુરત ફરી તાપની દૃઢની લાલસા મગી

“ તાપુ ને આપુ કોઈનુ બેઠી રહેતુ નથી આટલો ભડકો તાપીને ઊઠીએ, ” ભલાકાકાએ કહ્યું પણ સસાગમા ફસેલો માણુમ ‘ આટલુ આટલુ ’ કરતાં તો રાત શરદનુ આયુષ્ય ગુમાવી બેસે છે, એ કાણુ નથી જાણતુ ? સૌ જાણે છે, છતાં એમ જ કરે છે ભલાકાકાએ પણ એ પછી તો દશબાગ ભડકા તાપ્યા, પણ મોહમયી તાપણીની માયા ન છૂટી. જૂના વખતમા પુરુષોએ સ્ત્રીને મોહમા ફસાવનારી ગણી ને તેની નિંદા કરી છે તેઓ આ તાપણીને નિંદવાતુ કેમ શુલી ગયા હશે ? તાપણીએ જ તપને નામે તેમને ફમાવ્યા તો નહિ હોય ?

“ મા’જો ગયણુ નેચે શું દુઃખો લાગે મ ભઈ । ” ભલાકાકાના સાથી જગાજીએ માયા પર વિસાળ જીવ જેવી મૂકી ગહેલી ગયણુની ડાળો તરફ નજર ફેરવી કહ્યું પર્યુભરી ડાળીઓ ભડકાના પ્રજ્વળતા પ્રકાશમા અસ્પષ્ટપણે દેખાતી હતી એ ડાળીઓને માથે કેટલુ હિમ ગળતુ હતુ, તેની જગાજીને ક્યા ખચર હતી ? એ દુઃખથી જ જાણીએ મ્હાન હાસ્ય કરી રહી હોય એવો જાણો પ્રકાશ તેમના પાન પર પડતો હતો “ અલ્યા જશુભઈ, તુ એકલો વાહો રેતા શીરગો ખરો ! ભો નથી લાગતો ? ” ભલાજીએ તાપણીમા ભડકો મકોગતા કહ્યું

હુ કઈ જવાબ આપુ તે પહેલાં જ જગોજી બોલી ઊઠ્યો “ પટેલિયાના દિયરાને ભો ચેવો ? અમ ભઈ ? ” એમ કહી તેણે ઢેડાઉ આદીની ગડીમાંથી ધતૂરી (ચલમ) કાઢી માફ કરવા માટે હથેળીમાં અડાળી.

“પોતાના ખેતરમાં ભય રાનો લાગે ? હું કઈ નવો વાસો ગહેવા ઓછો આવ્યો છું ?” ઝમઝમ બોલતી હિમ જેવી ઠડી રાતના અધકારમાં હું આ બોલું છું, તેના જાન સાથે મેં કહ્યું, ને દૂર દૂર અધકારમાં નજર નાખી કદાચ અનતમાં નજર પહોંચે પણ આ અધકારમાં પહોંચે તેમ નહોતું એક ભયની કુમરી મેં હૃદયના ઊંડાણમાંથી અનુભવી—સ્થિર તળાવને તળિયે મગર હાલે તેના જેવી

ન્યારે ઘેર રહી હું ગામની નિશાળમાં જ ભણતો હતો ત્યારે તો મોટાભાઈ માથે ધણીય વાર ખેતરમાં રાતે વાસો આવતો કોઈ કાઢવાર હું એકલો પણ વાસો રહેતો હતો પણ ગામ છોડી બહાર ભણવા ગયો એટલે એ વ્યવસાય બધ પડ્યો ખેતરના ઝાડનાં ને વનપક્ષીઓ વિસરાવા લાગ્યા ને નગરના નૂતન માનનીઓમાં હું ભળી ગયો દૂધમાં સાકર ભજે તેમ તો નહિ, પણ પાણીમાં ગોળ ભરે તેમ કઈક અતડો રહી ભળી ગયો હાલ હું કોલેજના છેલ્લા વર્ષમાં હતો, એટલે હવે ખેતરના નહિ પણ ખેતરને એક વિચિત્ર વસ્તુ તરીકે પિંછાને એવી સૃષ્ટિના મનોરવમ હું સેવતો હતો

આજે દશ વર્ષે હું ખેતરમાં એકલો ગતવાસો ગહેવા માટે આવ્યો હતો પોષ મામની પોષાતી—તેથી જ વધારે ઠડી—હિમભરી રાત હતી આડેક વાગ્યા હતા લીલા નીલમ જેવા મગનો ઢગ ખળા વચ્ચે થયો હતો, તેની ઉપર ઝાડમાં પાથરવાની મોદ ઢાંચી પૂળા ગોડરી તે ઉપર મારી પથારી પાથરી હતી. સગી સાજનાં ઊંચ પણ ન આવે અને એટલા વહેલા સૂઈ જવું એ વમવાતી માટે શોભારૂપ પણ ન લેખાય તેથી તલ ખખેરી લીધેલા તલના પૂળિયા છોડી, તાપણી આગળ લાવી, હું તાપવા ખેઠો તાપવાનું જલદી ખૂટી ન જાય તે માટે હું તાપણીમાં બંધે સળીઓ નાખતો હતો મોઝાં પગે ચડાવીને આવું એવી ઠંડી હતી, પણ લાભી મસ્કરી ક્યાં વગર છોડે નહિ એટલે એ વાત જતી કરી હતી એકવાર કૂવા પર કૂવાના ચાળામાં હું નહાવા માટે ગયો હતો એ વખતે મને મોઝાં પહેરતા ને કાઢના જે સમય લાગેલો તે કોશિયો તથા બીજા ખેડૂતો બેઠાં રહ્યા હતા, અને છેવટે એક જણએ કહેલું પણ ખટુ, ‘લઈ, એ મોઝાંબોળ ધરે રાસીને આપા હોત તો ચ્યારના નહીને ઘેર ના પોચ્યા હો ?’

આવા વાક્યો દેખીતા સમભાવના રૂપે બોલાય છે, પણ બોલનાર તે હાસી કે અવ ગણનાના ભાવથી બોલે છે તેથી કે બીજા ગમે તે કારણથી માંભળનારને ગાંડીવમાંથી છૂટેલા શર જેવાં લાગે છે નેકટાર્ક જેવી વસ્તુઓ તો ગામડામાં હાસ્યારૂપ ગણાય એ મમજીએ, પણ ગમે મફત વીંટાળી કડકડતી ઠડીમાં પણ બહાર આવોએ તોપણ લોકો હાસી કર્યા વગર ન રહે. “આ ચીંચરા કરતા ચાલ કે કામળી ઓઢો તો શું ખોટું જસુભાઈ ?” લાભી જ ટીકાના ગણેશ માંડતાં. ફળિયામાં સામે મળતા મારે બાલમિત્ર કાંતો તો મફતરના બે છેડા પકડી પાડીને રસ્તામાં જ બિભો ગમી કહે: “આનાથી તમને ગળાફાંહો દેવો હોય તો આટલી જ વાર !” એમ કહેતાની સાથે જ એ આટી પાડી બે છૂટા છેડા ખેંચવા લાગતો મારું ગળુ દબાવતા મારે તેને ખોટુખોટુ હસીને રોકવો પડતો. આમ ખોટુખોટું હમવાથી જ માણસનું હૃદય લુપ્ત બની ગયું છે, પણ મારે બીજું કરવું પણ શું ?

હું તાપતા તાપતા નીરવ કહેવાતી ગત્રીનો ઝમઝમ કરતો ગ્વ સાલળી રહ્યો. બીકની લાગણી હજી જગી નહોતી. હું એ હિમમથી રાત્રીનું કાન્ય માણવા તત્પર થયો. પણ એ

કાચ્ય એટલું સરતું ન નીકળ્યું ખડતલ દેશી બોડના પડખા તથા ચખરકી સંભળાવા લાગી ને થોડી જ વારમાં “મોતીભઈ સે કેર” બોલતી બે મનુષ્યાકૃતિઓ રાવણ નીચે આવી ગંનેજી ખડગખડગ કરતી, હડીથી જડેલી ડાંગો ખળીની રણકી જમીનમાં પટકરી, અને એ રવતા પડધા શાંત ગત્રીમાં રહે તેનીયે પહેલા અને જણા તાપણી આગળ આવી મારી માગે બેસી ગયા હડીથી કપતા અને જણા હાથપગ સેકવા લાગ્યા. અમારા ખેતરોના રખવાળ લલાજી તથા તેના સાથી જગાજીને મેં તુરત જ ઓળખ્યા, ને ઉદગતાથી તાપણીની મહેમાની તેમને માણવા દીધી.

“પોતાના શેતરની વાત તો ના કરચો ભઈ પણ ઈ ખરુ કે મોતીભઈની ધાંકે કાચ તમારું નામ ના હોય,” લલાજીએ પોતાના કમવાળા મેલા અંગરખાનાના ખીસામાંથી કોળી અરીણુ જેની ગડાકું * કાઢી જગાજીને ચલમમ ભરવા આપતા કહ્યું.

થોડીવાર તડતડ થતો તાપણીનો અનાજ તથા દૂર બોલતા શિમાળોના અવાજ મલળાયા. પછી લસેજી વાને ચડ્યા તાપણીના મીઠા તાપની ગળે એમને કેર ચડતી હોય એમ લાગ્યું કેરી પદાર્થોના અકુશના કાચલામાં જે જે ચીજો તથા વસાણાનો ઉલ્લેખ છે, તે સિવાય બીજી ધણીયે ચીજો કેર ચડાવી શકે છે, તેની એ કાચલાને મુમદો ધડનારને ખબર નહિ હોય? લક્ષ્મી અને અધિકારની કેર તો ધણીને ચડે છે, અને ચાંદની રાત, સૌંદર્યદર્શન તથા મીઠી વાતોથી પણ કેર ચડવાનું સાંભળ્યું છે. ધણી કારીગરોએ એ કેરના આશ્રયે પોતાનો કામિયો અજમાવ્યો છે.

“મારો કાકો બે હોળ રાખતા એ દિ’ની વાત કરું સુ એ દિ’ હું હોળદત્ત વરહનો ખરો. પણ ત્તકો હુશિયાર તો નઈ એકવાર કાળીચૌદસની રાતે કાકો માતાએ બૂંધા બેળા ધૂણવા બેઠા, એટલા ખાતર હું એકલો સેતરમાં વાહો આવ્યો. કાળીચૌદમની અધારી રાત્રી ઉંચે બેઠે એક તારા તગતગ થતા દેખાય જણે કાળા હાલ્લામાં ધોળા ભાત નાં પાડી હોય? બીજું કાચ ના દેખાય! લગાર કાક ખખડે કે ચૂરેલ આઈ કે વેતરી આઈ ઈમ ભેં લાગે, જણો મોતે એ તો ચૌદસની ગત્યા! માયાવતરો અવિય બેળો ચઈ જાય.”

“મી તો સેતરમાં આઈને ધૂણી પેટાઈ દીધી સાંતી તો મારી કાચ ચડકારા મારે! પણ કાકઈડાને દિયરો ચઢને ઈમ બીહ તો ચઈ રિયુ! તાપીને ચાચો એટલે તાપણીમાં દેવતા લાચો ને મારુ ધારિયુ ઓગિંદ્ર મેલી હું તો ખાટલીમાં પડ્યો ગામમાંથી ગરલા ને ખડતાલા વાગતા તે ને ભૂવાના ધૂણવાના હેકારા હજગતા’તા લેમાં ને લેમાં હું તો હમી હાજમાં ઉઘી જ્યો. લરલાખરે જાળ્યો ને બેહ સુ તો ઓગિંદ્ર દાંતી નાં મળે હું તો ખીતો ખીતો દાંતી હોધવા લાળ્યો પણ હોય તાણે જડે ને! ખરાખર અજવાળું થિયુ તાણે ખળગ પડી કે આધલીમાંથી કાક ખાજરીના પૂજાનો ભારો પણ બાધી જ્યેહું હણ. પછી કાકો આવ્યા, ઈમને પગકું કાઢ્યું. પણ ઈમ કાઈ વળ્યું નઈ ભઈ એવી વાત નહીં વહવાંતીની છે.”

આટલી વાત ચાલી એ દરમ્યાન જગાજીએ ચલમ તૈયાર કરી પોતે મોઝા દમ ખંચી લીધા, પછી તેણે ચલમ લલાજીના હાથમાં આપી એથી લલાજીનું મોં કામમાં પડ્યું જમ નવરી હતી પણ મોઝા હાલવાચાલવાનો માગ ન મળે ને?

* ગોળના રસની મેળવણીથી ચલમ તથા દુધામાં પીવાની તમાકું.

પણ હવે જગાજની જીભ તૈયાર થઈ હતી, તેમા વળી તેમને મીઠી તમાકુનો નીચો ચડ્યા વગર રહે ? બલાજની બલી વાતની અવગણના કરતા હોય તેમ તેમણે ચલાવ્યું.

“તમે તો બલા આદમી ! મારી વાત હાલજો તમે તો વાહો રે’તાં દાતી મેની, પણ મીં તો બિલ્લી ચોરી કરવા આવનારની દાતી ઝડપી લીધી’તી એવા આ બદા તો !” જગોજ પોતે જ શાખાશી માટે પોતાનો ખભો ચાળડો કે શુ એમ મને તો થયું પણ એણે તાપણું મંદારતાં આગળ ચલાવ્યું “તીજ સાલ હું વડવાળામાં વાહો હતો તાણે એક દા’ડો મંદારાત્યે ઝબચીને જાન્યો સેતરના ચોઢાની મહૂડી પર ચીબડી ચીલાચીહ કરવા મડી પડી હતી મી વચાર કર્યો કે નહી ચ્યાક ચોર ચકી રહ્યો હશે”

“ચીબડી બોલે ઈકે જાણવું તે ચોર આયો સે એ વગર ચીબડી બોલે જ નઈ, હા જશલઈ” બલોજ મોગાથી ચલમ ખસેડી ધુમાડો કાઢતા મને વચવાતી લેકોના જ્યોતિપનો પાક બણાવવા માટે વચ્ચે જ બોલી બીક્યા આજકાલ દરેક ધધાને પોતાનું નોખું શાસ્ત્ર હોય છે, તો વચવાતીને પોતાનું શાસ્ત્ર હોય તેમા નવાઈ શી ?

“હા, એ વાત હાચી બઈ” જગોજએ પોતાનું તાન તૂટશે એ ભયથી વચ્ચે પડી આગળ ચલાવ્યું; “પછી મીં તો ખુખારે ખાધો ને લાકડી ખખડાઈ ચીબડી તો બધ થઈ જઈ, પણ પછી મને અજખાથી જીંધ ના આઈ જરા આખ મેચાવા મારી તિખા પાહેના સેતરમાં ભરડ ભરડ અવાજ થવા લાન્યો હું તો ખી’ના વગર બીક્યો, ડાગ ખમે કરીને નાયકના સેતરના શેઠે પોચ્યો ચીબડી બોલતી’તી ઈની વાત હાચી નેકળી મારો બેટો દાદીઓ હમી હાજનો ચકતો હશે, મારા સેતરમા ના પેહાયુ ઈકે નાયકના સેતરમા પેશીને, ગાડાં ખેચાય એવા નોતા ઈકે દાતપડાની ભરડ ભરડ કાપવા મડેલો. ઈની માતી જખરી હો બઈ”

“ચીયો દાદીઓ ? અમારો પાડોશી ?” બલાજએ વચમા પૂછ્યું હું તો મૂગો મૂગો રસથી સાબળી રહ્યો હતો.

“હા, એ જ તો ! હાલજો તો ખરા દિયરાનો બળધ આખા દા’ડાનો ભૂચ્યો હશે ઈના માટે આ કરતૂક કરવા અચેલા વાકા વળી વળી એ તો એક સોડ આઈથી તો બીને સગાર છેટેથી, ઈમ સેતરવાળાને ખખર ના પડી જાય ઈમ કાપતા કાપતા આધા નેકળી ન્યા. સેઢા પર ઈમની દાતી પડી’તી ને પસેડી પણ પડેલી મી પમેડી તો ના લીધી પણ દાતી ઉપાડી લીધી ને હું તો મારા ઠેકણે આઈને હુઈ જ્યો રડાનો પાથરો બાયમાં લઈ એ તો દાંતી હોધવા લાન્યા પણ ચ્યાથી જડે ? પૂમે પણ કૂને ? ચોરની મા કોકીમા પેહીને રુવે ! ઈમને તો ખુખાગ ખાધા, આમતેમ ક્યાં બધુ હું હમજતો હતો, પણ બોહું શુ ઝામ ? મારો બેટો લાગ કાચ્યો હોત તો એ દિ’ મારા સેતરમાથી જ બાકું તાણી જાત. પણ હું ખરો તે ઈમની દાતી જ પચાવી એ દાતી એ રહી હજુ માગ ધરમા સે હાથો બદલાવી રાખી સે ઓળખે તાણું વે’માય ને ?”

“તમે ય ખરા, ઠીક માળાને સપડાવ્યો !” જગોજ જેવા વીગપુરુષને કઈક બિરદાવવાની જરૂર જણાવવાથી હું નિરર્થક બોલી ગયો જગોજ વાતમા ને વાતમા દીકરો તથા બેટો શબ્દ વાપરતો હતો, એથી મને કઈક ચીડ ચડતી હતી પણ હુયે ‘માળા’ શબ્દનો

નિરંકુશ ઉપયોગ કરું છું તેવું મને અત્યારે ભાન થયું મારી ડળવળી 'બેટા'થી આગળ વધી 'સાળા' સુધી પહોંચી હતી!

“આપડે તો એવા! કોઈના ગાળ્યા ના જઈએ,” આત્મલાઘા કરતા તીર જંગલ બોલ્યા. હું તેમની હાંસી કરવા જ તેમનો ખબો ચાખડતો હતો, તેની એમને ખબર નહોતી.

થોડી વારે બંને જણા ઊભા થયા “હ્યો બેઠો ભઈ! કાંવ ભોં નથી હો!” કહીને તેમણે પોતાની ડાંગો ઉપાડી નાણે કોઈ ઊંડી યુક્ષમા અદશ્ય થઈ જતા હોય તેમ થોડી જ વારમા અંધકારમા અદશ્ય થઈ ગયા તેમનો પગલવ અને ખામડાની ચળવળથી તેમના અસ્તિત્વના અવરોધરૂપ બની ગઈ છેવટે તે પછી કાળી ગાંજીમા કૂચી ગઈ, ગેય ગ્રંથુ શૂન્યમ્ હું જાણે શૂન્ય જગતમા બેઠો હોઉં એમ પસવાગ થયું થોડી વાર કાઉડીની સ્ત્રીમ સંભળાઈ તે માગ નિર્જન રાત્રીજીવનમા કોઈકે માથી છે, એમ મને જાન થયું.

કરી હું અંધકારનું અપૂર્વ કાન્ય પીવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પણ તે પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો માગ મનમાથી પેલા બે જણાની વાત ખમેડી ખમતી નહોતી નાણે કોઈ પથ્યગને ઊંચો કરી ઉચલાવીએ છતા પાછો ત્યા ને ત્યાજ આવી પડે તેમ, માગ મનમાથી એ વાત વારવાર ઉચલાવ્યા છતા ખસી જ નહિ.

બસાજ કે જગાજ જેવો પ્રમંગ મારે આવે તો હું શું કરું? એવનીમથી જુદા પ્રકારના બંને પ્રમંગોએ મને તો બવનો જ પદાર્થપાકે આપ્યો. જગાજએ તેની મમજ પ્રમાણે તો હિમત અને બડાદુરીની વાત કરી હતી, પણ માગ મનમા તો એ વાતથી પડી બયસંચાર જ થયો હતો. પથારીમા સ્થઈ ગ્રંથેતુ વધારે મલામત છે કે તાપણી આગળ બેગી તાપ્યા કરવું વધારે હિતાવહ છે, તેની ઘડલાજમા હું પડ્યો “મને કોઈ મેંત બનાવો જી વાટ,” મનમા ક્ષકે ગૂળન થયું ને તે માથે હું ધીમેથી હમી પડ્યો એ હાસ્ય પણ કોઈક અગોચર દબાણમાથી નીકળતું હોય તેમ લાગતું હતું મે બીજા વસવાતી લોકો બોખારો કરે છે તે હમે બોખારો કાઢ્યો, પણ તે બોખારોનો અવાજ મને પ્રત્યક્ષહિન જણાયો મે બગાસું ખાધું તે જનાનાની નાલુક સીના જેવું લાગ્યું મેં સ્થઈ ગાવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ગણુગણાટની સ્થિતિથી આગળ ન વધી શક્યો. હું કટાળ્યો મે બોલો થવા વિચાર કર્યો, પણ મારા શરીરનું વજન મને હમેશ કરતા વધારે જણાવા લાગ્યું. માણસના શરીર પર હવાનું દબાણ છે, એ વાત તો વિજ્ઞાનવેતાઓના કહેવાથી જ મે માની લીધેલી, પણ અધનારતું દબાણ તો આજ એકાએક જાતે અનુભવ્યું.

નાણે આખો નિર્જન વગડો અને કાળી હિમ જેવી ગત મને માંણુમામા પકડી બીંસી રહ્યાં હોય એમ લાગ્યું અધારાનો કાળો કોટ મને તથા મારી અરૂપ તાપણીને ઘેરી બોલો હતો. નાણે અંધારરૂપે કાળદેવ અમારો આમ કરવા ધમી ન આવતા હોય! ભડકો હોલવાઈ ગયો હતો અધારાની યુક્ષમા મને વિચિત્ર આકૃતિઓ જણાવા લાગી મે ભડકો સળગાવી વધારે અજવાળું કર્યું પણ વિશ્વઆપી અંધારને ઉજળવાનું માગ ભડકામા સામર્થ્ય ક્યાથી હોય? અંધારે એ તેજનો અભાવ હશે કે તેજ એ અંધકારનો અભાવ હશે? બેમાથી વધારે સ્વાભાવિક શું હશે?

રાયજીના ચલાળા પર ક્ષકે અવાજ થયો ને પાન ખખડ્યા માડુ કાળજી લેયત પાચલ થવા લાગ્યું, પણ થોડી વારે અખર પડી કે એ તો કોઈ જીંધમાથી એકાએક જાગી

જોડેલા પક્ષીની પાખોનો ફડકાટ હતો. પક્ષીના સ્મરણ સાથે અને તેની નિર્ભયતાનું સ્મરણ યુ. અને હું કંઈક દિંમત લાવી કૃત્રિમ રીતે 'come one, come all!' બોલતો ઝડપથી જોભો થઈ ગયો, ને ઠંડીથી કપતો, દિંમત ટકાવવા પ્રયત્ન કરતો, આમતેમ ખળીમા ફરવા લાગ્યો.

સવારે વહેલા મોટાભાઈ આવતા જ હું અહીંથી છૂટો થવાનો હતો. તે આજે પરગામ ગયા હતા, અને ખેતીનો સાથી ખગ કામની મોસમમા બહુ માદો થઈ ગયો હતો. મને તેના પર મીઝ ચડી હતી; પણ એથી કંઈ સવાર વહેલું થઈ ગય કે એ માને થઈ ગય એમ ઓછું હતું ?

ગામમાથી કવચિત્ કવચિત્ દૂતગના ભમવાનો અવાજ મંભળાતો હતો એ અવાજથી ગામ સાથે હું સપર્કમાં હોઉં એવી નિર્ભયતાનો મંચાગ પળવાર થઈ જતો.

ખસ આજે જોવવું તો નથી જ, સવારે ઘેર જઈ નિરાતે જોધીગ, એમ નિશ્ચય કરી હું ફરવા લાગ્યો. બહાદુરીના વિચારો મનમા લાવી ભયને બૂલવા લાગ્યો. તેવામાં રાયણના થડ આગળ કંઈક સડસડાટ ધમારો થયો. મારુ હૃદય બધ પડી જશે એમ મને લાગ્યું. ઢાતીએ હાથ ધરેને હું હતો ત્યાં ને ત્યાં જ મળ્યડ થઈ ગયો. મેં એ વખતે જરૂર ચીસ પાડી હોત, પણ જીભ તાળવે ચોંટી ગયેલી તે હાલી જ નહિ. નક્કી કોઈ જગતી જનાવર રાયણના થડ પામે આવ્યું હશે, એમ મેં ધમારા પરથી અનુમાન કર્યું હવે એ કાળા અંધકારમા બચાવ તેમ નહોતું. સીમમાં ખીજે કોઈ વમવાતી છે નહિ, અને વાધ તો નહિ આવ્યો હોય ? હું બચથી જોભો હતો ત્યાં જ નીચે બેસી ગયો. થોડી વારે રાયણના થડ તરફ પારીક દૃષ્ટિપાત કરતા કંઈક તગતગતું હોય એમ જણાયું. ધડરવાળો માગે મિત્ર વિનાયક ઘણીવાર કહેતો કે રાત્રે વાધની આખ જુઓ તો દીવા જેવી ચળકતી દેખાય એની વાત મને માદ આવી. નક્કી એ વાધની આખ હોવી જોઈએ હમણાં તે મને તરાપ મારી પકડે એટલી જ વાર છે, એમ માની મેં બચથી આખ મીંચી દીધી મીંચેલી આખે કર્મક નિભયતા મેળવી, મેં તાપણી તરફ અવાજ કર્યા વિના ખસવા માડ્યું. પણ બધ તથા ભયકારને લીધે હું મગતી ડાખળીના ગજમાં અટવાઈ ને ઢળી પડ્યો.

દીલે લાકડા તથા ડાખળી બોકાઈ, પણ જે થયું તે મારુ થયું હતું, એમ લાગ્યું એક તો ડાખળીની ગજમાં હું પડેલો તેથી અવાજ થયો નહોતો, અને વાધથી રક્ષણ મેળવવા માટે ડાખળીમા પેસી મહેલાઈથી સતાઈ શકારો, એમ માન્યું. એ નિર્જીવ ડાખળીના છોતરાં મને તે વખતે વાતમલ્યભરી માતાની મોદ જેવા સુવાળા લાગ્યા. એ નિર્જીવ વસ્તુની દૃઢને લીધે જ મારા દેહમાં ઉખા ટપી ગઈ હતી, એમ મને લાગ્યું.

હું નિરાતે ડાખળીમા લપાઈ પડી રહ્યો થોડી વારે સ્વસ્થ થઈ રાયણના થડ તરફ તાકીને મેં જોયું હવે એકને બદલે બે આખ દેખાતી હતી, પણ તે માગ તરફ તાકી રહી નહોતી, એથી મારો બધ સહેજ નરમ પડ્યો. મેં દિંમત એકંદી કરી રાયણ તરફ વધારે સ્થિતતાથી થોડી વાર જોયું તેવું જ સ્મરણમા કંઈક રૂઠું ને હું શિયાળ હતો તે એકાએક સિંહ બની ગયણના થડ તરફ દોડ્યો. એ વાધની આખને મેં પગની લાત મારી "ઓય ! સુવર, ઘાટ !" બોલી મારી કમઅકલ તથા બીરુતાનો રોષ મેં ક્રાંત ઉપર ઠાલ્યો.

રાયણના યડમા એક ચૂડ મારેલી હતી તેની ઉપર મારો કોટ તથા ટાપી મેં સમી સાંજના ભેરવી દીધા હતા કઈક જીવજીવના સ્પર્શથી કે પછી પવનથી મારો કોટ તથા ટાપી ખીંટીએથી મગી પડ્યા હતા તેના મરકવાથી ગાયણના ખરખચડા યડ માથે ને ધસારો થયેલો તેને મેં જગલી જનવરનો ઘમારો માની લીધો હતો પહેલાં મને એક ચળકતી આખનો લામ થયો હતો તે મારા કોટના ખિસ્માખ ખોસેલી પેનની ક્લીપ હતી પાછળથી એ આખો દેખાતો હતો તે તો કોટના એ ખૂટન પર તાગનો પ્રકાર પાંદડાંમાં મઈને પડતો હતો, તેથી ખૂટન ચળકાટ માગતા દેખાતા હતા

આ બનાવથી મારો ભય એકદમ સરી ગયો હું ફરી દિંમતથી ફૂલાવા લાગ્યો— ફૂટબોલ હવા ભરાતા ફૂલાય તેમ. મને મારી કાયગતા પર હમણુ આવ્યુ દશ વર્ષ—ફૂટબ દશ વર્ષ પર—જ હું કેવો દિંમતવાન હતો, ગતે એકલો વામો રહેતો, અર્ધો રાતે ખેતરમાંથી ઘેર જતો ને ખીક નામને તો ઝોળખતો જ નહિ ત્યારે આજે આટલો ખીકણુ કેમ બન્યો? હું વિચારમાં પડી ગયો મને મમજાય કે શહેરના કોમળ જીવન તથા નિર્મલ્ય વાતાવરણથી મારું સંસ્કૃત હગાઈ ગયું હતું દશ વર્ષમાં હું આવો ખીકણુ બન્યો, તો ને જીવનભર શહેરમાં જ વસે તેના શું હાલ થતા હશે? મેં મારી વર્ષો પહેલાની નિર્ભયતા પાછી મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો પણવાગ વાધ બની ચૂક્યા કોટટાપીને ફરી ખીંટી પર ભેરવી, આટા મારતા મારતા, હું મનની કેળવણી વિષેના ગભીર વિચારો કરવા લાગ્યો

થોડી વારે મારામાં ખરેખરી દિંમત આવી છે કે નહિ તે જોવા માટે મેં ખોખારો ખાધો નીરવ રાત્રીમાં એ ખોખારો પુરુષવલરી રીતે ગાજી જાયો મને એથી મનોપ થયો. શહેરના ચોટીદારોના મબજાતા ખોખારાં મને યાદ આવ્યા તેની માથે સીમના વસવાતીના ખોખારાને મગખાવવા એ વસવાતીનું અપમાન કરવા બગેબર છે, એમ મને લાગ્યુ હું હર્ષપૂર્વક દશ વર્ષ પહેલાનુ જીવન જીવતો હોઉં એમ અતુલવી રહ્યો એ અતુલવમાંથી મને નવું બળ મળવા લાગ્યુ

હડી લાગવાથી મેં ફરી તાપણી ચેતાવી તાપતાતાપતાં હું રાયણની ખાનૂએથી દેખાતા, તારાઓથી મહેલા આકાશના ચરવા તરફ જોઈ રહ્યો અગમગ થતા હજારો હીરાઓની એ સમૃદ્ધિથી મારી આખ મહજ અગાઈ. હું આખ ખસેડવા લાગ્યો તે જ વખતે, મારી તાપણીના લડકામાંથી જીડતા ધામા જેવો સંગમતો ધામો આકાશમાંથી ખરતો જણાયો. તેજની એક લીટી દોગાઈ જોતજોતામાં બૂમાઈ ગઈ ક્યા અગોચર હાથથી એ તેજરેખા દોરાતી હતી એની પણુ કાઈ ગમ પડી નહિ નબોમજીના અમખ્ય તારંગોમાંથી એકનું પતન થયુ બાકીના તારા તેને માટે જરા પણુ શોડ દર્શાવ્યા વગર પૂર્વવત્ અગમી રહ્યા હતા. મારુ હૃદય કઈક શોકના લાવથી ભરાયુ ગામડાના લોકો તારો ખરે છે ત્યારે 'ગમ, રામ, રામ' બોલે છે. તેઓ માને છે કે કાઈ મહાન પુરુષના મૃત્યુ વખતે તારો ખરે છે તે ગમે તે હોય, પણુ તારા જેવી એક મહાન જ્યોતિનું પતન તો આપણે સગી આખે જ જોઈએ છીએ. મારુ હૃદય કોમળ લાવોથી ભરાઈ ગયું કેમ જાણે એ અજણ્યા તારાનો ખરવા સાથે નબોમજીમાં મને કઈક ન્યૂનતા લાગવા માંડી

દૂર દૂર શિયાળવા ઝી જોક્યા ને માગ શોદાકુળ ચિત્તને અતુલ જ તાતાવજી મગજાયુ. મૃત્યુના કોઈથી પણુ પાછા ન ફેલાઈ શકતા આમજીવની ફરતાના વિચારમાં હું મરી પડ્યો.

દૂરદૂર દેવાકે ચીળડી બોલી રહી હતી 'મને ચોરનો ખ્યાલ આવ્યો. ચોગના ને મૃત્યુના ખ્યાલથી મારો હિંમત કંઈકે ઓમરવા લાગી. પણ હવે આંખો ધેંગેતી હોવાથી બહુ થયું એમ માની હું મારો પથારીમા જઈ સૂતો રીલે ગોઠડી ને નીચે નાખેલા પૂજાના સાંકા ખૂંચતા હતા પણ ઊંચ ન જુએ સાંચગે ને બૂખ ન જુએ લાખરો, એ ન્યાયે મારી આખ મિથ્યાઈ ગઈ અંધકારમા તેજ નેવાની લાલમાવાળો હું પોતે પણ જાણે અધકારમય બની ગયો.

મવાટે જાગીને પથારીમા બેઠો થતાંની સાથે જ જોઈ 'છુ' તો મારી ટોપી તથા 'કોટ સામેની ગાયણુના ચડવાળી ખીંટીએ ન મળે હું ગભરાયો ભલાજીની દાંતીની પેઠે મારા કોટટોપી પણ ગયા કે શું ? નક્કી એમ જ થયું, એમ માની હું તો પથારીમાથી ઊત્રો પણ ન થઈ શક્યો શરમ તથા ઉદ્વેગથી હું લેવાઈ ગયો.

તેવામા મોટાભાઈ હાથમા દોરડું લઈ ફૂવા તરફથી આવતા દેખાયા. તે નજીક આવતા જ બોલ્યા "આમ ઘસઘમાટ ઊધીને વાસો રહેવાતુ હશે કે ? અને ભાઈસાહેબ, આ કોટ ઘેર રાખ્યો હોત તો ના ચાલત ? કોઈ રાત્રે ઉપાડી ગયું હોત તો ?" મોટા ભાઈએ ડાંખણીની ગજી પર પડેલા કોટ તથા ટોપી તરફ હાથ કરી કહ્યું.

કોટટોપી ગજી પર પડેલા જોઈ મને શાતા વળી, જીવમા જીવ આવ્યો. મોટાભાઈએ પડવા કરવા માટે ખીંટીએ દોરડું બાંધવા માડ્યું હું કાઈ પણ બોલ્યા વગર પથારીમાથી ઊંચ્યો મોટાભાઈએ ફૂવા પર દોરડું લેવા જતા પડેલા કોટટોપી ખીંટીએથી ઉતાગી ગજી પર મૂક્યા જે, એ હું હવે સમજી ગયો. મારો પામરતા મને લજ્જી ગઈ ઊગતા પ્રકાશમા હું વધારે શરમાવા લાગ્યો મો ધોવા માટે પણ ત્યા ન શકાતા હું તુરત ઘેર ચાલ્યો ગયો.

વળામણું

સ્વપ્રસ્થ

અચેર બળતો હતો, ધૂળ ધગી હતી, પાદરે નિરશ્ર અવકાશઅંકિત થતા સૂંકા લોમડા ઊંભા, ખડખડી દિલે સ્થિતિ જગાડી ગાડાં જતા સુદ્ધર નદીઢાળમા જોતરતાં, ન દેખું પછી, ચોંલા ધૂળમહી પડેલ જલમાંહી રૂપી જતા.

‘કુન્દમાલા’ અને ઉત્તરરામચરિત’ વચ્ચેનું સામ્ય

હસમુખ ધી. સાંકળિયા, એમ એ., એલએલ. બી.

(મતાંકર્થી માંસુ)

ભવબ્રુતિએ ત્રીજા અંક ઉપરાંત ‘કુન્દમાલા’માંથી લીધેલા પ્રસંગો

પૂર્ણ ત્રીજા અંકની વસ્તુ ઉપરાંત ‘કુન્દમાલા’માં ધણ એવા વાક્યો, પ્રસંગો અને વિચારો છે જે ભવબ્રુતિએ ‘ઉત્તરરામચરિત’ માં સુધારાવધારા કરીને યોગ્ય સ્થલે એક કલાકાગની દૃષ્ટિએ ગોઠવ્યા છે.

‘કુન્દમાલા’માં સીતાને વનમાં છોડવી વખતે લક્ષ્મણ ભાગીરથી નહી, ઋષિઓ અને વનદેવતાઓને સીતાનું રક્ષણ કરવા પ્રાર્થના કરે છે.^૧

આ જ વસ્તુચિત્તિનો ભવબ્રુતિ નીચે પ્રમાણે ઉપયોગ કરે છે પહેલા અંકમાં ચિત્રો ત્વેનાત્વેતા રામ અને સીતા ભાગીરથી નદીના ચિત્ર આગળ આવે છે આ વખતે જેમ પૃથિવીમાતા સીતાનું રક્ષણ કરતા હતા, તેમ સીતાનું રક્ષણ કરવા ભાગીરથી અને બીજા દેવતાઓની રામ પ્રાર્થના કરે છે પણ જ્યારે રામ આમ કહે છે, ત્યારે એને મદુર પશુ ખ્યાલ નથી કે ભાગીરથી વગેરેને સીતાના રક્ષક થવાનો વખત આવશે આમ જે શબ્દો દ્વિતીય માધારણ રીતે જ વાપરે છે તેને ભવબ્રુતિ દીર્ઘદૃષ્ટિથી વાપરી પતાકારથાન (Tragic Irony)નું એક સુદૃઢ દૃષ્ટાંત આપે છે.

‘કુન્દમાલા’માં સીતાને એના ત્યાગનું કારણ લક્ષ્મણ નીચે પ્રમાણે આપે છે.

ઋષીણા મોક્ષવાલાનામાર્વસ્ય મમ ચામત ।

શનૌ શુદ્ધિ ગતા દેવી કિંતુ લોકો નિરદુઃશ ॥૨

પણ ભવબ્રુતિ આ કારણ કેવા શોકપૂર્ણ પ્રસંગ ઉત્પન્ન કરી કહે છે તે જુઓ.

સીતાના ત્યાગથી અને કુ ખી થયેલો રામ વામન્તી નેડે વનમાં વાર્તાલાપ કરે છે સીતા એ લોકોના સાન્નિધ્યમાં જ પણ અદૃશ્ય છે આવે વખતે વાસન્તી રામને પૂછે છે કે તેને સીતા માટે આટલો બધો પ્રેમ હતો ત્યારે એનો કેમ ત્યાગ કર્યો ? આનો જવાબ આપતા રામ કહે છે. ‘લોકો ન મૃષ્યતીતિ ।’ [લોકો (સીતાને) તદ્દન શૂંક માનતા નથી એટલે] આમ ભવબ્રુતિ રામની પોતાની પાસે જ સીતાને એના ત્યાગનું કારણ જણાવે છે.

૧. ‘કુન્દમાલા,’ અંક ૧, શ્લોક. ૨૧-૨૫

૨. ‘ઋષિઓ, લોકપણો, રામ અને મારી (લક્ષ્મણની) સમક્ષ દેવીએ (સીતાએ) અગ્નિપ્રવેશ કરી (એકવાર તે) પોતાની શુદ્ધતા પુરવાર કરી હતી છતાં પણ (સામાન્ય) લોકો નિરદુઃશ હોઈ, તે માન્ય કરતા નથી.’ ‘કુન્દમાલા,’ અંક ૧; શ્લોક ૧૩.

‘કુન્દમાલા’ના બીજા અંકના ‘પ્રવેશક’માં દિદનાગ એ મુનિકન્યાઓને મોઢે આપણને ખબર આપે છે કે સીતાએ એ પુત્રોને જન્મ આપ્યો છે, તેઓ વાલ્મીકિ પાસે ‘ગામાયણ’ લખે છે, અને રામ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનો છે.

‘ઉત્તરરામચરિત’ના બીજા અંકના ‘વિષ્કમ્બક’માં ભવભૂતિ પણ આ જ ખબર આપે છે.

‘કુન્દમાલા’ના ત્રીજા અંકમાં રામ અને લક્ષ્મણ વનમાં જ્યાં સીતા છે ત્યાં આવી ચડે છે. પણ રામ અને સીતાને એકમેકના સાન્નિધ્યની ખબર નથી પછી સીતા રામ અને લક્ષ્મણનો સવાદ સાંભળીને સ્વગત કહે છે કો નુ સહુ એષ સજ્જતજલપરસ્તનિતગમ્મીરેણ સ્વરવિશેષણસ્યન્તદુ લમાજનમપિ મે શરીર રોમાશ્ચયતિ ।^૧

‘ઉત્તરરામચરિત’માં પણ આવો જ પ્રસંગ ઉત્પન્ન થાય છે તે વેળા સીતા કહે છેઃ
અદ્ય રે જલમરિતમેષમન્યસ્તનિતગમીરમાસલ ક્વતો નુ એષ માં જ્ઞટિતિ ડામુક્યતિ ।^૨
વિચાર, ભાષા, અને પ્રભંગમાં કેટલું માખ્ય ।

‘કુન્દમાલા’માં જ્યારે સીતા પોતાના પરિવાર પછી ગમને પાછો જુએ છે ત્યારે કવિ સીતાના હૃદયની નીચે પ્રમાણે સમીક્ષા કરે છે

અદ્યો દષ્ટ્વ દત્તિ પરિતાપ ચિરપ્રવાસ દત્તિ મન્યુ । પરિક્ષામ દત્તિ ઉદ્વેગ, નિરુલ્લેસ દત્તિ લમિમાન. ।^૩

કરણુગસને આસેખવામાં પરાઢાઢાએ પહોંચેલો ભવભૂતિ આ હૃદયમન્યનને અને એના અદિલનોને તમમાને મોઢે નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે

સટસ્ય નૈરાશ્યાદપિ ચ કલ્પય વિપ્રિયવદ્ધા-
દ્વિયોમે દીર્ઘેઽરિમન્તાટતિ ધટનાસ્તસ્મિતમિવ ।
પ્રસન્ન સૌજન્યાદ્દયિતકર્ણગાંલકદગ
દ્વર્ષીભૂત પ્રેમ્ણા તવ હૃદયમરિમન્લેષ દવ ॥^૪

‘ઉત્તરરામચરિત’માં એક પ્રેમપ્રભંગને વર્ણવતો-

કિમપિ કિમપિ મન્દ મન્દમાસતિયોગ-
દવિરલતકગોલ જલ્પતોરકમેજ ।

૧. સીતા ‘અદ્યો, પાણીથી બરેલા વાદળના જેવા મહીર અવાજથી કોણ મારાં હૃદયપૂર્ણ શરીરમાં પણ રોમાય ઉત્પન્ન કરે છે ।’ ‘કુન્દમાલા’, અંક ૩, પાં. ૩૦.

૨. સીતાઃ ‘અદ્યો, કયાથી આ જલપૂર્ણ મેષની જાળના જેવો સ્પૂલ અને મહીર શાબ્દવનિ । જે કાને પડતા જ મારા જેવી મદમાગિનીને પણ તરત જ સુષ્ટિમાં લાવી દે છે ।’ ‘ઉત્તરરામચરિત’, અંક ૩, શ્લોક બીજા પદેલા

૩. સીતા ‘અદ્યો, (રામને) જ્યાં એટલે સત્તાપ થયો, ધણે કાગ (એમનાથી) દૂર રહેડુ પાડ્યું એટલે ક્રોધ પણ આવે છે મુઠાઈ જવા દોવાથી મનમાં ચિંતા થાય છે, અને (એમનામાં વધારે પડતી) દયા નથી એટલે (એમને માટે) અભિમાન પણ આવે છે ।’ ‘કુન્દમાલા’, અંક ૩, પા. ૩૧.

૪. તમચા ‘છે આરા તજ્ઞ જનિયુ દદાસી, રંગમયું તનવા યહી,
જડમાલમયું આ લીર્પકાલ વિયોગ મળવા યહી,
મીનિસ પીરે સુપ્રસન્નમયું પ્રિયકદનથી ડાઘી આમથી
આ દણુ જગુ નવ હૃદય રમમય પ્રેમકદય યહી. ’

‘ઉત્તરરામચરિત’, અંક ૩, શ્લોક ૬.

શશિચલપરિરમ્યપ્રતૈવૈરુદ્ધોળો
રવિદિગ્ગતયામા રાત્રિરેવ ધ્યરણીત્ ॥૧

—શ્લોક, ‘કુન્દમાલા’ના નીચે ટાંકેલા શ્લોકને ધણે જ મળતો આવે છે
કિમલયસુકુમારં પાણિમાલમ્બ્ય દેશ્યા
વિવિધરતિષ્ઠીભિઃ સઠ્ઠપામિદિનાન્તે ।
ચરણમ્મનનેગાન્મન્યરસ્ય દ્વયરામિ
સુતપયસિ તટિન્યા સેકતે ચત્ક્રમસ્ય ॥૨

એક જ પ્રસંગ બન્ને શ્લોક બહુ જ માદી અને સરલ ભાષામાં વર્ણવે છે, છતાં ભવ્યભૂતિએ જે અનુપ્રામ, સાલિત્ય અને માધુર્ય ઉમેર્યા છે તે ખામ નોધવા લાયક છે

હરણો, મોર, અને ખીજા પ્રાણીઓ અને પક્ષીઓ સીતાનું દુઃખ જોઈને ધણા જ દુઃખી થયા છે અને સહેજ પથુ આનંદ બતાવતા નથી આ મહાનુભૂતિને લક્ષમણ એક જ વાક્યમાં નીચે પ્રમાણે મમેદી લે છે— તિર્યંગતા વામમી મ પર મનુષ્યા ॥૩

આ જ સંદાનુભૂતિને ‘ઉત્તરરામચરિત’માં રામ નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે

હત્ તિર્યંચોડપિ પરિચયમનુરુષ્યન્તે ॥૪

‘કુન્દમાલા’ અને ‘ઉત્તરરામચરિત’ બન્નેમાં ન્યારે મીતાને રામ વનમાં મૂકી આવવાનો વિચાર કરે છે, ત્યારે લક્ષમણ અને રામ, એક ચાકાસ જેમ પોતે પાળેલા પ્રાણીને વધ્યમૂર્મિ પર લઈ જાય તેમ, પોતાને ચાકાલની સાથે મરખાવે છે ‘કુન્દમાલા’માં લક્ષમણ કહે છે

તદરમપિ સ્વજનવિજ્ઞાનનિર્દિષ્ટાઙ્ગા દેશીમાદાય ગૃહહરિણીમિવ વધ્યમૂર્મિ વનમુપનયामિ ॥૫

આ જ વિચારને રામ વધારે ભાવ, લાગણીથી અને આર્દ્રતાથી ‘ઉત્તરરામચરિત’માં નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે

૧. મન્દ અતિમન્દ મન્દ ધૂનિ રેલિ;
નદિ પૂર્વાપર કાઇ ગણેલ,
મુખે કાઇ એમ લવતા ગેલ,
આતિગન અગિયલથી લપટી કર અંકે,
રમતગમતમાં એમ ન ભલ્યો પ્રહર જતો નિરા એક,
છક નિરા થાકી ચિરામી નથ

‘ઉત્તરરામચરિત’, અંક ૧, શ્લોક ૨૭.

૨. સાંજના દેવીના (સીતાના) કમળની દારી જેવા સુકુમાર હાથને આગળી, નહીતા તડ પર વિવિધ પ્રેમગોળી કરેલા, રેલીમાં માલતા કીમાં, આડાંઆવળા પગલાં પડતા (તેનું) મને સ્મરણ થાય છે
‘કુન્દમાલા’, અંક ૩, શ્લોક ૧૨.

- ૩ ‘કુન્દમાલા’, અંક ૧, શ્લોક ૧૭.

૪. ‘ઉત્તરરામચરિત’, અંક ૩, શ્લોક ૨૦ પછી

૫. ‘જેવી રીતે ઘરમાં પાળેલી દરિયીને ચડાઇ વધ્યમૂર્મિ પર લઈ જાય તેમ હું પણ પોતાના સ્વજન પર વિશ્વાસ રાખતો અને તારૂં સંકાપજનની દેલીને (સીતાને) વનમાં ત્યાગ કરવા લઈ જાઉં છું’
‘કુન્દમાલા’, અંક ૧, પા. ૩.

દૌશવાસપ્રમુતિ પોપિતાં પ્રિયા સૌદાવપ્રયગાગ્રયામિમામ્ ।

છન્ના પરિવદામિ મૃત્યુવે સૌનિકો શ્વશુરુન્તિકામિવ ॥^૧

વળી, 'કુન્દમાલા'ના જ્યાં ઝાંઝમા રામ ન્યારે સીતાના વિયોગથી શોકાપૂર્ણ થઈ મોઢ પામે છે ત્યારે સીતા, જે અદૃશ્ય રીતે એના સાગ્રિખ્યામા જ છે તે, રામની પાસે જઈ એને પાછો સજ્જવિત કહે છે ત્યારે રામ સીતાને કહે છે

દેહિ મે દર્શન પ્રિયે । ત્યજ્યતા દીર્ઘરોયોડય કિં તુ નિષ્કલ્પેના મયિ ।^૨

મીતા આનો જવાબ આપતા કહે છે

આર્યપુત્ર, વિપરીત સ્થલુ ડવાલ્લમ્ ।^૩

'ઉત્તરરામચરિત'મા આવેો જ પ્રસંગ ઉપરિચિત થતા ગમ કહે છે:—

કય નાસ્ત્યેવ, તનુ લકરણે વૈદેહિ । કાસિ દેવિ પ્રતીદ । ન મામેયવિધં પરિત્યક્તુમર્હસિ ।^૪
અને એનો પ્રત્યુત્તર આપતા મીતા કહે છે

અયિ આર્યપુત્ર, વિપ્રતીપન્નિવૈતત્ ।^૫

ઉપર ટાકેલા બે ઉતારામાથી એટલું તો કહી જ શકાય કે દિલ્હનાગે વર્ણવેલા પ્રસંગથી બવબૂતિ એટલેા બધો આકર્ષણીય કે એણે એ પ્રમગને લગભગ જેવો ને તેવો, મહેજ ફરફાર સાથે, 'ઉત્તરરામચરિત'મા ઉતારી લીધો

આ જ પ્રમાણે રામ ન્યારે લવ અને કુશને પહેલીવાર જુએ છે, તે વખતના રામના વાવ અને લાગણીનું વર્ણન બન્ને કવિઓ જે બાપામા અને ગૃહાર્યમા કરે છે તે નોખલો લાયક છે. લવ અને કુશને જોતા 'કુન્દમાલા'માં રામ પોતાના હૃદયની લાગણીનું વર્ણન કરતાં કહે છે

આપાતમાર્ષેણ ચચાવિ ચુકત્યા સબન્ધન રાતમયન્તિ ચેત ।

વિષ્ટય કિં રોયગુણાતમિહલ્લન્દ્રોદયેષ્ચ્યોતતિ ચન્દ્રકાન્ત ॥^૬

૧ 'બાલાપલ્લવી પ્રેમ પરી મન

ઉડરી પોપલુ કરી,

જેના દિલમા દૂર થયાની,

લેણ વાત નવ કરી,

કસાઈ પાળી પોણી ઉઠેરી,

કપોલી કે નયમ પરી.

તેમ કપટ દૂડ છળી ઉતરીને,

મોત હાથ દેડ દરિ । 'ઉત્તરરામચરિત', અક ૧, શ્લોક ૪૫.

૨ 'હે પ્રિયે । મને દર્શન આપ. આવેલો બધો રોય છાકી દે, મારાપર કેમ દયાદાન થઈમઈછી ?

૩ 'આર્યપુત્ર, આ કપકોતદન (ખેડો અને) વિપરીત (બગટ) છે.' 'કુન્દમાલા', અક ૪, પદ ૪૫.

૪. રામ 'હા ! શું નથી જ । રે નિર્દય વૈદેહી !'

સીતા 'ખરેખત કું નિર્દય જ છું, કે તમને આવા દેખતી છતાં પણ છડ છું.'

રામ: 'દેવિ ! કયા મઈ ! કૃપા કર, દયા કર અને આ પ્રમાણે તણ દેવો એ તને છાજવું નથી.'

૫. સીતા 'અંજે આર્યપુત્ર ! આ તો વિપરીત જેડ આપ બોલો છો.'

'ઉત્તરરામચરિત', અક ૩, શ્લોક ૪૩, ૫૬લા

૬. જે (ખરેખરો) સબન્ધ ધરાવના હોય છે, તેના મન તો ઉપરડપરના કોઈપણ પ્રકારથી આકર્ષિત થાય છે. શું ચન્દ્રના ગ્રણદોષનો વિચાર કરીને ચન્દ્રકાન્ત મણિ ચન્દ્રનો ઉદય થતા ઝરવા માટે છે ?

'કુન્દમાલા', અક ૪, શ્લોક ૧૦.

ભવભૂતિ આ જ ભાવ અને લાગણીને નીચે પ્રમાણે આલેખે છે
 વ્યતિષ્ઠતિ પદાર્થાનાન્તર ક્ષોડ્વિ દેતુ
 નં સ્વલ્પ મહિષપાવીન્પ્રીતય સમ્પન્તે ।
 વિકસતિ હિ પતંગસ્યોદયે પુન્ડરીક
 દ્વતિ ચ દિમરમ્પાતુદયતે ચન્દ્રકાન્ત ॥^૧

આ એ સ્લોકોમાં આવેલી એક જાતની ઉપમાઓ પરથી જ એમ નં કહી શકાય કે ભવભૂતિએ ફિરનાગે વાપરેલી ઉપમા લીધી કારણકે સરકૃત સાહિત્યમાં ઉદ્ધિગત થયેલી (conventionalized) ઉપમાનો એટલો બધો સમૃદ્ધ છે કે આ ઉપમાઓ પણ એ સમૃદ્ધમાની હોય અને ભવભૂતિએ એમાંથી જ લીધી હોય, અને નહિ કે દિક્ષનાગમાંથી છતાં જે વિચારને દર્શાવવા આ ઉપમાઓ વાપરેલી છે તે તો દિક્ષનાગને જ પહેલા ઉદ્ધમનેલો એમ લાગે છે પણ ભવભૂતિએ એ વિચારને વધારે સારી અને અનુરૂપ ભાષા વાપરી સુંદર સ્વરૂપ આપ્યું આમ કરવાને એણે નીચે દર્શાવેલા ફેરફાર કર્યા લાગે છે
 જે શબ્દોમાં દિક્ષનાગે એ વિચાર દર્શાવ્યો તે શબ્દો ભવભૂતિને ધણા જ ળાછરા અને ફિક્કા લાગ્યા. દાખલા તરીકે, ‘કથાવિ દુક્ત્વા’ ને માટે એને ‘જાનતર ક્ષોડ્વિ દેતુ’ અને ‘સવન્નિન સનમયન્તિ ચેત’ ને માટે વ્યાપ્તિ વાક્ય (generalised statement) ‘ન સ્વલ્પ મહિષપાવીન્ પ્રીતય. સમ્પન્તે’ વાપર્યાં વધુમાં ‘પદાર્થાન્’ અને ‘ઉપાધીન્’ જેવા તત્વજ્ઞાનમાં આવતા શબ્દો વાપરી આખા સ્લોકને એણે એક ઉચ્ચ કક્ષામાં મૂકી દીધો.

પાત્રાલેખનમાં પણ જે જે યુક્તિઓ દિક્ષનાગ વાપરે છે તે જ યુક્તિઓનો ભવભૂતિ ‘ઉત્તરરામચરિત’માં ઉપયોગ કરે છે

દાખલા તરીકે, ‘કુન્દમાલા’માં ન્યારે લવ અને કુશ રામ આગળ ‘ગમાયણુ’ ગાતા, કૈકેયીએ રામને વનમાં મોકલાવવાને જે ભાગ ભજવ્યો તેનું વર્ણન આવ્યું, ત્યારે રામ તરત જ તેમને તે સ્લોકો મૂકી દેવા કહે છે. કારણકે ગમ એટલો ઉદારવૃત્તિનો હતો કે કૈકેયીએ જે કર્યું તે પર કઈ પણ ટીકા સાબળવા કે કરવા એ રાજ્ય નહોતો.

આ જ પ્રમાણે ન્યારે ગમ, લક્ષ્મણ અને સીતા ‘ઉત્તરરામચરિત’માં ચિત્રદર્શન કરતા કૈકેયીના ચિત્ર આગળ આવે છે, ત્યારે રામ તરત જ એ ચિત્ર છોડી કઈ ખીન્ન ચિત્ર જોવા માંડે છે.

અતમા જે પ્રમાણે વાસ્ત્વિક ‘કુન્દમાલા’માં દેવોએ ઉચ્ચારેલી સીતાની શુદ્ધતા નહિ ગણ્યકારવાને માટે રામને ઠપકો આપે છે, તે જ પ્રમાણે શ્રવિની પૃથ્વી ‘ઉત્તરરામચરિત’માં રામને ઠપકો આપે છે.

‘વાલ્મીકિ (સક્ષોપમ)—હે રાજન્, વ્રતસૌહાર્દ, કિ યુગ તથ પ્રતિપાદિતાં જનકેન, પરીતાં વદારથેન, દુતમદ્ગત્પામકથ્પત્વા, વિશુદ્ધચારિત્રાં વાલ્મીકિના, માવિતશુદ્ધિં વિમાવચુના,

- ૧ મનમહા કઈ હેતુ પ્રીતિ જોને કરાવે,
 નહિ નહિ કદિ બાણકર્ષણે પ્રેમ આવે,
 દિનકર ઉદયેથી પથ પામે વિકસિ,
 શિતકર ઉદયેથી જો દ્રવે ચન્દ્રકાન્ત ।

‘ઉત્તરરામચરિત’, અંક ૧, સ્લોક ૪.

દુર્હતરં મગવત્ શિશ્વમરાયા, દેવીં છીતાં જનાપવાદમીત્યા ધવળમાત્રેણ નિરાકર્તુમ્ ।^૧

‘ઉત્તરરામચરિત મા પૃથિવી લગલગ આ જ શબ્દોમા રામને કહે છે

પૃથિવી—મગવતિ માગીરણિ યુક્તમેતત્તર્વં ન વો રામમદસ્ય ।

ન પ્રમાણીકૃત પાણિર્વાસ્ત્યે વલ્લેન પીઠિત ।

નાહ ન જનકો નાનિર્નાનુશ્રુતિર્ન સન્તતિ. ॥^૨

આમ ‘કુન્દમાલા’ અને ‘ઉત્તરરામચરિત’મા વિચાર, ભાષા અને પ્રમંગલું મામ્ય છે આના ઉપરથી એમ કહી શકાય કે (૧) ‘ઉત્તરરામચરિત’ વાંચ્યા પછી દિહનાગે એવું જ નાટક થોડાક ફેરફાર સાથે લખવાનો પ્રયામ કર્યો હોય, કે (૨) ભવભૂતિએ દિહનાગનું ‘કુન્દમાલા’ વાંચી, એને પદ્યશૃંગિકા તરીકે ગણી ‘ઉત્તરરામચરિત’ લખ્યું હોય

‘કુન્દમાલા’ ‘ઉત્તરરામચરિત’નું અનુકરણ ?

ભવભૂતિને આમ કરવાનું શું કારણ હતું અને એણે કેવી રીતે કર્યું તે દાખવતા પહેલાં પહેલા અનુમાનના તર્કોથી શું કહેવાનું છે તે તપાસવું

જે વિદ્વાનો એમ માને છે કે ‘કુન્દમાલા’ ‘ઉત્તરરામચરિત’ની અનુકૃતિ લખવાનો પ્રયામ છે તેઓ કહે છે

(૧) ‘કુન્દમાલા’નો લેખક દિહનાગ ભવભૂતિ પહેલાં થઈ ગયો એ સાબિત કરવું મુશ્કેલ છે,

(૨) એક દિહનાગ ભવભૂતિ પહેલાં થઈ ગયો એ નિર્વિવાદ છે પણ એ તો બીદ હતો. ન્યારે ‘કુન્દમાલા’નો કતાં હિન્દુ જ લાગે છે,

(૩) ‘કુન્દમાલા’ ‘ઉત્તરરામચરિત’ની અનુકૃતિ છે તેનો આરામા આરો પુગવો તો એ જ છે કે ‘કુન્દમાલા’ એક એવી નિબ્ધન અને અનાકર્ષક અનુકૃતિ હતી કે જોકાએ એની દરકાર કરી નહિ અને તેથી એ તદ્દન બુલાર્ધ નારા પામી ગઈ;

(૪) જે ભાષા અને જે વિચાર ‘ઉત્તરરામચરિત’મા સુષ્પ્ત લાગે છે, તે જ ન્યારે ‘કુન્દમાલા’ વાંચીએ છીએ ત્યારે એટલા બેડાળ અને છટાબવાયાં લાગે છે કે તે તેમની નિબ્ધન અનુકૃતિ જ લાગે છે, અને

(૫) ભવભૂતિ એક એવો મહાન કળાકાર હતો કે તે દિહનાગને અનુભરે એ મત્રવિત જ નથી

હવે બીજા અનુમાનની તર્કોથી પહેલા જે પુગવા ટાંક્યા હતા તેની સમાલોચના કરશું.

(૧) કાલિદાસે નિર્દેશ કરેલો અને બૌદ્ધમતવાદી એમ બે દિહનાગ થઈ ગયા, આ

૧ વાસ્ત્મિકિ (કોપયી)—‘દે દયાણુ રાજ, જેનું જનકે દાન કરેલું અને જે દાન દરાસે લીધું, જે અકન્મત્રીથી પવિત્ર કરાયેલી, જેના ગાદિત્રની સુદ્ધિ વાસ્ત્મિકિએ અને વિભાવમુએ (ઉચ્ચારિતો), અને અખિલ વિશ્વનું લગભગપણ કરતી એવી પૃથિવીની જે પુત્રી તેનો યોગિના કપાળની બીકથી, માત્ર સત્તાગવાયી, ત્યાગ કરવો શું લને યોગ્ય છે?’ ‘કુન્દમાલા,’ અક ૪, પદ ૭૫.

૨ પૃથિવી—‘નાલપાણુમા અસ્થો દસ્ત, ગુરુઓ નવ લગાર તે મનથી,

કે, દુ, અગ્નિ, જનક, વા, ગર્ભદેવ નવ સીતા ન વન બટકો!’

‘ઉત્તરરામચરિત,’ અક ૭, સ્લોક ૪.

અને ભવભૂતિ પહેલા થઈ ગયા એ નિશ્ચય છે. આ અને કદાચ એક પણ હોય. દિગ્નાગ બૌદ્ધમતવાદી હોઈ ‘કુન્દમાલા’ લખે એ શક્ય નથી એ કહેવું વાગ્યું નથી, કારણકે બૌદ્ધ દિગ્નાગ બૌદ્ધમત સ્વીકારતા પહેલા ધ્યાનથી અને દક્ષિણેના મહેવંસી હતો કે ન્યાયી ‘કુન્દમાલા’ પ્રાપ્ત થયું છે.

ભવભૂતિએ ‘કુન્દમાલા’ મુદ્રારી ‘ઉત્તરરામચરિત’ કયું*

હવે આપણે ભવભૂતિએ પોતાની ગ્યનાશક્તિ અને કળા કેવી રીતે વાપરી તે તપાસીશું. ઉપર ટોકેલા ભાષા, વિચાર અને પ્રસંગના સામ્ય પરથી એટલું લાગ્યા વગર રહેવું નથી કે જોકે ભવભૂતિએ દિગ્નાગે ‘કુન્દમાલા’માં વાપરેલા ભાષા, વિચાર અને પ્રસંગોના ઉપયોગ કર્યો છે, છતાં જ્યાં જ્યાં એણે એ વાપરી છે ત્યાં એક કલાની દૃષ્ટિએ જ વાપરી છે એ એક મહાન કળાકાર હતો. જે ચિત્ર દિગ્નાગે ‘કુન્દમાલા’માં આલેખવા પ્રયત્ન કર્યો તે એને ઘણું જ ગમ્યું પણ એને લાગ્યું કે એ ચિત્રની પશ્ચાદ્ભૂમિકામાં હાથ અને તેજ અને ખામ કરીને ચુકિતમય ગ્યનાની જરૂર હતી. આથી પહેલાં એણે નાટકનું શીર્ષક જે એક નાના અને નજીવ પ્રસંગ પરથી આપવામાં આવ્યું હતું તે ફેરવી નાખ્યું, અને સર્વ પ્રસંગોને બરાબર ધ્યાનમાં લેતું એક વ્યાપક શીર્ષક ‘ઉત્તરરામચરિત’ આપ્યું.

પછી પહેલા અંકમાં પશ્ચાદ્ભૂમિકા ચીતરી અને બાકીનામાં જ્યાં જ્યાં રચના, તેજ અને હાથ, ભાવના અને લાગણીની ન્યૂનતા હતી તે પૂરી આમ ‘કુન્દમાલા’ના વસ્તુ, વિચાર અને ભાષા એણે ઉપયોગમાં લીધા, પણ એક નિપુણ કળાકાર તરીકે. ‘કુન્દમાલા’ આથી એના બીજા સ્વરૂપમાં—‘ઉત્તરરામચરિત’ તરીકે—પ્રગટ થયું પણ એથી એનું પહેલું સ્વરૂપ ભુલાઈ ગયું.

‘ઉત્તરરામચરિત’ એક મૂલકૃતિ

ભવભૂતિએ ‘કુન્દમાલા’ને પશ્ચાદ્ભૂમિકા તરીકે વાપર્યું તેમાં એનો હોય તો લાગ્યો જ કાઢી શકાય એથી એનું ‘ઉત્તરરામચરિત’ એક મૂળકૃતિ નથી એ પણ કહી ન શકાય કારણકે જગતમાં દરેક સાહિત્યમાં મહાન નાટ્યકારો અને કવિઓએ પોતાની આગળ થયેલા કવિઓની અને નાટ્યકારોની કૃતિઓનો ઉપયોગ કર્યો છે, એ પ્રમાણ છે શેક્ષ્પિયરના લગભગ બધા નાટકો આદિકૃતિઓ પર રચાયેલા છે પણ એણે જે ભાવ, જે લાગણી, જે પાત્રાલેખન અને જે સંનાતન સત્યો એમાં પૂર્ણ છે તેથી તેના નાટકો મૂળકૃતિઓ કરતા હજારગણા સાગ થયા છે ભવભૂતિએ પણ ‘ઉત્તરરામચરિત’માં રામ, સીતા અને લવકુશલ જે પાત્રાલેખન કર્યું છે, જે શુદ્ધ અને સંનાતન પ્રેમના ચિત્રો આલેખ્યા છે, અને જે કુશલ-રસપ્રધાન ભાવો વર્ણવ્યા છે તેનાથી ભવભૂતિ અને એના ‘ઉત્તરરામચરિત’ લોકોમાં સદાને માટે સ્થાન મેળવ્યું છે.*

* લેખમાં આપેલા સંસ્કૃત વાક્યો અને શ્લોકોના ભાષાતરો—‘મેઘદૂત’ના શ્રી. કિશોરભાઈ ધનરામકૃત ‘મેઘદૂત’ના ભાષાતરમાંથી, અને ‘ઉત્તરરામચરિત’ના શ્રી. દ્વિવેદી અણ્ણિલાલ નયુઆઈકૃત ‘ઉત્તરરામચરિત નાટક’ના ભાષાતરમાંથી લીધા છે. ‘કુન્દમાલા’માંના અવતરણનું ભાષાતર માનું પોતાનું છે.

ખરતા તારાને

રજનીકાન્ત મોદી

(સમ્બા)

શા માટે તું ત્યજીને અચ્ચ ગગનમાં સ્થાન તારું અનેરું
આવ્યો આ વિશ્વમાંહા ? કયમ નવ ગમિયુ ત્યાં તને, તારલા હો ?
પુર્યો લેગાં કરીને અગણિત જગમાં મેળવી'તી સ્થિતિ એઃ
તેને હા, આમ છોડી, ફરી ભવવ્રતમાં ધૂમવા કેમ આવ્યો ?

છોડી આકાશગંગાપટ પર અધૂરાં સ્નાનનાં સાખ્ય મીઠાં,
છોડી રાત્રે શશીનાં ધવલ કરતણા હાસનાં સાહચર્ય,
શું પાછો તું થયો હા ! જગતસુખના મોહથી અન્ધ આવે ?
જુઝારો પાપપુજે તુજ અહીં સદૃશ દીપ્તિ પુર્યે લસન્તી.

દીધો શુ શાપ કો'એ કુપિત ધર્મ તને જૂલને કાજ તારી,
જેનાં રોગે થયો તું ધ્રુવપદ પરથી ભ્રષ્ટ આકાશમાંથી ?
ત્યાગી હેતાળ મેત્રી, મુજ હૃદયમહી જગતા સ્વપ્ન જેવા
તારાની, કેમ આવે અહીં જગમહી તું, એમ જો હોય ના તો ?

(વસન્તનિધા)

તારા પ્રપાતતણુ કારણ એ અગમ્ય
આવી શકે કયમ કદી મુજ કલ્પનામાં !
કયાં વિશ્વનાં અણઉઠેલ જોડા રહસ્યો,
ને કયાં હું મન્દમતિ માનવજાત નાનું !

(૧) સર્પવિષની રોગનિવારણની શક્તિ

ઝેરી સાપના ઝેરની મદદથી રોગ મટાડવાની નવી ચિકિત્સાપ્રણાલિથી હમણાં હમણાં વૈદ્યાનિકામાં નવો ઉત્સાહ આવ્યો છે. ધોણુ કે મહેજ પીળાશ પડતુ ગોખગ માપતુ ઝેર, મોઝાસિન નામે એક જાતના જળચર સાપતુ પીળા રંગતુ ઝેર, ટેકમામ પ્રદેશના રેટલ સાપતુ માખણ જેવુ દેખાતુ ઝેર માણસના જુદાજુદા રોગો પર વપરાવા માડયું છે કેન્સર, પિત્ત, કોલ, વગેરે લયકર રોગો પર સાપના ઝેરની નિદુર્ઘ અસર જણાઈ છે ન્યૂયૉર્કના ડૉ. સેમ્યુઅલ પેક મોઝાસિન સાપતુ ઝેર જરા પાતણુ કરી, એની ઉચ્ચતા ઓછી કરી, રોગીના શરીરમાં દાખલ કરી રક્તસ્રાવ બંધ કરી શક્યા છે એક ભાગ ઝેર ૩૦૦૦-૪૦૦૦ ભાગ પાણીમાં ભેળવી આ-અમચીના પાચક ભાગ જેટલુ કરી પિચકારી દ્વારા માણસના શરીરમાં દાખલ કરવામાં આવે છે ત્યાં મોલ થોચવામાં આવે છે ત્યાં સહેજ ઢાળો કે લીસો ડાઘ પડે છે, તે મિવાબ બાહ્ય શરીરમાં બીજો કંઈ ફેરફાર થતો નથી. માપતુ ઝેર શરીરમાં જતા લોહીના રક્તકણોની અંગકૃતશક્તિ એટલી બધી વધારી દે છે કે રક્તસ્રાવ બંધ થઈ જાય છે.

ઈ. સ. ૧૯૩૦ થી અત્યાગમુધીમાં ડૉ. પેક આ રીતે ૧૫૦ ગાળીઓની ચિકિત્સા કરી છે, અને તે દરેકમાં તેઓ સફળ થયા છે હેમેફિલિયા નામે એક લયકર રોગ થાય છે એ રોગથી શરીરના રક્તકણોની શક્તિ છેક ઘટી જાય છે, તેથી મહેજ અગ્નિ ધા કે નહોતર વાગતા રક્તપાત થઈ દરદી મરણશરણુ થઈ જાય છે આ લયકર રોગ પશુ સર્પવિષના પ્રયોગથી મટાડી શકાયો છે. ખીખ સાપો કરતા મોઝાસિન સાપતુ ઝેર આ બાબતમાં સૌથી અકબીર પુરવાર થયુ છે. તદુરસ્ત માણસના શરીરમાં આ મીઠાવાણુ ઝેર દાખલ કરવાથી કંઈ નુકસાન થયુ નથી ડૉ. પેક કરતા ડૉ. મોનેલેમરના પ્રયોગોનુ પરિણામ વધારે નવાઈ પમાડે તેવું છે. ડૉ. મોનેલેમર અગાઉ અમેરિકાના રેડ ક્રોસ મંડળના અર્જન-જનરલ હતા તેમણે ગોખગ સાપતુ વિષ નરમ કરી કેન્સર રોગ ઉપર પ્રયોગ કરવા માડયો. એક વખત કોઈ એક કોલિયાને ટેરે-ટુલા જાતનો કરોળિયો કરડયો. આ કરોળિયો જલુ ઝેરી હોય છે, બહુ વખત એનો દય જીવલેણુ થાય છે; એનો ભોગ થનાર હાયપગ પછાડી તગડે છે. તેને 'ટેરે-ટુલા નૃત્ય' કહે છે નવાઈની વાત એ બની કે એ કોલિયાને આમાનુ કાઈ થયુ નહિ ઊંચેરો એનો રોગ મટતો જતો લાગ્યો, અને રોગી માને થઈ ગયો આ જનાવ પછી ડૉ. મોનેલેમરે જુદાજુદા અર્પતુ વિષ માણસના શરીરમાં દાખલ કરી તેની અસરો જોવા માડી.

મળે કેન્સરવાળા એક રોગી ઉપર તેમણે મૌથી પહેલો સર્પવિષનો પ્રયોગ કર્યો.

રોગવાળા રચાનને મૂઢ બનાવી દર્ધ દુઃખ ઓછું કરવાના ધરાદાયી તેમણે પહેલા શરીરમાં એર દાખલ કરાવ્યું. દૈન્યેશન દીધા પછી થોડા વખતમાં રોગની પીડા મટી ગઈ, પરંતુ માથે સાથે રોગ પણ મટતો ગયો. આજ સુધી એ રોગી પ્રવાહી પદાર્થ મિલાવ બીનું કર્મગતે ઉતારી શકતો નહિ, તે હવે ખાદ્ય પદાર્થ પણ ખાઈ શક્યો, અને નિરાંતે ઝૂંબ લઈ શક્યો. આ પ્રયોગની સફળતા જોઈ ડોક્ટરે દેશવિદેશના બીજા ડોક્ટરોની મદદથી આગળ પ્રયોગો શરૂ કર્યા. કેન્સર ઓકેટોમી ઓફ મેડીમને બમો રોગીઓ પર સફળતાથી પ્રયોગ કર્યા છે બીજા પણ કેટલીક વૈદ્યીય સંસ્થાઓએ આવા પ્રયોગો કર્યા છે અને સર્પદંશ પર ગોખરા માપનું એર પૂરેપૂરું સફળ જાહેર કર્યું છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાના પોર્ટ એલિઝાબેથ સ્નેકપાર્કના ડિરેક્ટર એફ. ડબલ્યુ. ફિઝ સાઈમન્સ ધણા વખતથી માણુમના શરીરમાં જુદાજુદા સર્પોનાં વિષનું મિશ્રણ દાખલ કરવાના પ્રયોગો કરી રહ્યા હતા. પ્રયોગોને અંતે તેમણે જાહેર કર્યું છે કે કેટલાક વિષોનું મિશ્રણ કરી બનાવેલી 'વેનેન' નામે દવાથી અપરમાર રોગનો નિર્મૂળ નાશ થાય છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ધણુખરું એ દવા વપરાય છે.

ગત મહાયુદ્ધ પહેલા ટો મેનાર્ટોએ લંડનમાં દ્વાદોશમીન નામે સર્પવિષનું મિશ્રણ મનુષ્યશરીરમાં દાખલ કરી જોયું હતું. પરિણામે હાથરોગ ઉપર તે અકસીર જણાયું છે.

જલ્મર મોકાસિન, રેટલ વગેરે મર્પોનું વિષ રક્તકણોનો નાશ કરી નાખે છે, એટલે કે લોહીનું પાણી કરી દે છે. કોષ્ટા કે કોષેલ સર્પનું વિષ સ્નાયુઓ પર અસર કરી માંસપિંડોને જડ બનાવી દે છે. પરિણામે, શ્વાસગ્રાધ થઈ રોગીનું મરણ નીપજે છે. દક્ષિણ અમેરિકાનો રેટલ માપ ધોળાશ પડતું એર શરીરમાં દાખલ કરે છે (ઉત્તર અમેરિકાના રેટલ સાપનો રંગ પીળાશ પડતો હોય છે) આ એર એકીગાથે લોહીના રજતણો અને ગ્નાયુઓ પર અસર કરે છે જે 'એન્ટિવેનમ'ના પ્રયોગથી દક્ષિણ અમેરિકામાં રેટલ મર્પનું એર જીનરે છે, તેથી ઉત્તર અમેરિકાના રેટલનું અને બીજા સાપોના એર પણ જીનરે છે પરંતુ જે 'મિરામ' પ્રયોગથી ઉત્તર અમેરિકાના રેટલનું એર જીનરે છે, તેથી દક્ષિણ અમેરિકાના રેટલનું એર જીનરવું નથી.

જુદાજુદા સાપના દશથી શરીર પર જુદીજુદી અસર થાય છે. રેટલના દંશથી માણુમના હાથપગ ખેંચાય છે, દષ્ટિ ઝાંખી થઈ જાય છે, એ વખતે કોઈ કોઈ વેગા શ્વાસ બંધ થઈ જાય છે, તે ગરદન ભાંગી પડે છે. ફેર ડિલેન્સ નામે સાપના લીલા રંગના એરથી માણુમની આંખમાંથી લોહી ટપકે છે, ટેક્સમ રેટલ સાપ જે જગ્યાએ કરડે છે, ત્યાંની ચામડી ગરમ સીંધું પડવાથી બળી ગઈ હોય તેવી થઈ જાય છે.

વિષની આવી જુદીજુદી અસરો કેમ થાય છે તે હજી જાણી શકાયું નથી. આ વિષયના પ્રવીણ મિ. રેમડ ડિટમાર્સ ધણા પ્રયોગો પછી એટલું કહી શક્યા છે કે સર્પ-વિષ પાણી કરતા બારે છે. સર્પવિષમાં કાર્બન, ઓક્સિજન, હાઈડ્રોજન, નાઈટ્રોજન, ચરબી કે મેદ જેવો પદાર્થ, કેલ્શિયમ કલોરાઈડ ફોસ્ફેટ વગેરે હોય છે. પગલુ આ બધા સામાન્ય નિર્દોષ પદાર્થો અમુક અમુક પ્રમાણમાં બેગા મળના 'નિટ્રકનિન' કરતા પણ ભયંકર બની જાય છે.

મિ. ડિટમાર્સ પોતાને હાથે પોતાના પ્રયોગો માટે હજારો સાપોના મુખમાંથી એર

કાઢે છે 'એન્ટિવેનમ' તૈયાર કરવા માટે તેમણે ઉત્તર અમેરિકાના રેટલ સર્પના મોંમાંથી એક જેલન જેટલું એર પોતાને હાથે ઝોકાવ્યું હતું એક લાડીને છેડે થોડાક ઈંચ લાંબો લાકડાનો દુકડો સાધી તે વડે તેઓ પ્રથમ સાપને મળખૂલ લોંમમા દે છે પછી તારની નળીવાળા કાચના એક વાસણ ઉપર હાથ વડે મો પકડી દાખી, વિપદત નળીના છિદ્રમા પ્રવેશાવી, માથા ઉપર બોંસ દઈ, તમામ એ મહાર કાઢી લે છે

ફ્રાન્સના પેરટર ઈન્સ્ટિટ્યુટના ડૉ૦ આલ્બર્ટ કાલમેટે મૌથી પહેલાં સર્વ ઝેરિયુ મારણુ 'એન્ટિવેનમ' તૈયાર કર્યું હતું અત્યારે લગભગ બધા દેશોમા એ તૈયાર થાય છે આપણા દેશમા પણ જુદાજુદા સાપનુ એર ઉતારનાર એન્ટિવેનમસ સીરમ તૈયાર થાય છે, અને ઝેરી સાપનુ એર ઉતારવામા તે અકસીર હોવાથી તેનો ઉપયોગ વધતો જાય છે કસોલીના છેલ્લાં કેટલાક વર્ષોના હેવાલ પરથી જણાય છે કે ૧૯૨૫મા ૨૪૦૭ શીશીઓ (એક શીશી ૪૦ સી. સી.), ૧૯૨૬મા ૨૬૬૭, ૧૯૨૭મા ૨૭૬૮, ૧૯૨૮મા ૩૩૧૦, અને ૧૯૨૯મા ૩૪૦૪ શીશીઓ સીરમ તૈયાર થયું હતું આ હેતુથી જુદેજુદે સ્થળે સર્પ-મંદહાલયો પણ રાખવામા આવે છે આફ્રિકા દેશમા કોઈ પણ ઝેરી મર્પ પકડાય કે તેને સાચો પોલોના મર્પસંમહાલયમા મોકલી આપવાનો કાયદો છે આ રીતે મેહલવાનું ટપાલકે રેલવેખર્ચ પડતું નથી

'એન્ટિવેનમ' તૈયાર કરવાની ક્રિયા બહુ અટપટી કે મુશ્કેલ નથી માપના મોમાંથી એર કાઢી દઈ તેમાં લગભગ ૩૦૦૦ગણુ મોકાવાળું પાણી ભેળવી તકુરસત ધોડાની ગરદનની આમડીમાં અંદા પ્રમાણમાં દાખલ કરવામા આવે છે, પછી ધીરેધીરે પ્રમાણ વધારતા જાય છે જ મહિનામા ધોડાનુ શરીર વિષ સહી શકે તેવું બની જાય છે આ મામાન્ય અવસ્થામા જેટલા વિષથી તેનુ મળણ થવા પામે, તેનાથી ૫૦ગણુ વધારે વિષ તેના શરીરમા ઉતારવા છતાં તેને કંઈ થતું નથી એનું લોહી જ એવું બની જાય છે કે એના શરીર પર ઝેરની અસર થવા પામતી નથી જ માસ પછી, એ ધોડાના શરીરમાંથી તેને ખિંકુલ દુખ દીધા સિવાય, લગભગ આઠ ક્વાર્ટર લોહી કાઢી એક બીજાજુદા પાત્રમાં રાખવામા આવે છે એ લોહીને બીજાજુદા કંડી ઘટ કરવામા આવે છે, અને પછી કાચની શીશીઓમા ભરી વેચવામા આવે છે પાચ વર્ષ સુધી એ અવિકૃત રહી શકે છે હાઈપોડરમિક નીડલની મદદથી 'એન્ટિવેનમ' શીશીના પેટની આમડીમા દાખલ કરવામા આવે છે 'બગથી' પરથી] રમણલાલ સોની

(૨) જાપાનની પ્રગતિનો ભેદ

સૌંધી ઉત્પત્તિથી જાપાની ઉદ્યોગપતિ બીજા દેશોના વેપારને હાથ કરી રહી છે એનામા ઉદ્ધાપાતની ગતિ છે ને રણવીરનો ધસારો છે જાપાની નિકાસ જગતી દીવાલો માથે જેસથી અચડાય છે કેટલીક વાર એ દીવાલોમા ગાખડા પડે છે, કેટલીક વાર તે પાછી વળી વેવડા જેગથી ધસારો કરવા એકઠી થાય છે એમનું જીવન, દરકસર, ખેંક-યોજના ને ચત્રો આ પરિસ્થિતિના કારણજાત છે વિજ્ઞાન ને વત્રનો ત્યા મુગ છે જાપાન પશ્ચિમ પાસેથી એ યુક્તિ શીખ્યું છે વીજળી પ્રગતિનું માધન બની રહી છે ઝોજા કબારથી ઉત્પાદનનું મર્ચ ઘટ્યું ને હલકા મલણથી નિકાસ વધી પરંતુ ખામ કારણ તો તેઓની સાદાર્થ છે થોડાં સાધનોથી તે જીવી શકે છે, તેથી તેઓ સોણું વેચી શકે છે.

ઓસાકાનો દુકાનદાર જુઓ લીસો કીમોનો પહેરી તે વાંમ, કાગળ ને તાગથી વિમાનનાં રગડડાં બનાવતો હતો એમા અનેક ઝીણવટભરી ખૂબીઓ હતી એ રમકડું પણ થોડુંક ઊંડુ જોઈએ સાળામા તેણે યાત્રિક શિક્ષણ લીધું હતો એનો પુત્ર નવા યાનથી એને મદદરૂપ થઈ પડતો હતો. એની પત્ની એનો દિમાબનીમ બનશે એના પુત્ર પક્ષોદરા હતો. તે બડાગમાથી ઓડેંગ લાવશે ને પોતાની આવકસ પણ માલ પહેચાડશે એના ધરના દીવાનખાનામા એની કારીગીરીનો સમગ્ર દેશ પાછલા ખડમા કાગખાનુ ચાલતું હતો ઉપર રહેવાની વ્યવસ્થા જાણીશે

કાખીની મુલાકાત લઈએ ત્યાંનો દુકાનદાર ઓઓના ગરમ કપડા બનાવી વેચતો જાણીએ લીમથી પચામ ચેન જેની સોઘી કિંમતે બાળકાના કપડા તો એકથી ત્રણ ચેનમા એને ઘણું જ મોંઘું પડવડે છે, એટલે તે મોંઘું વેચી શકે છે ઝોગાકાના વેપારીઓના કંકડા ખરીદી તે આ માલ બનાવે છે એની છોકરીઓ જાતે સીવી કપડા તૈયાર કરે છે એની પત્ની દુકાન સાફસફ ગાખશે, દિમાબ લખશે, ને સામાન વેચશે એની છોકરીઓ પણ કામમાં આવશે કેળવણી પામેલા હોઈ તેઓ જમાનાથી જરા પણ પછાત નહિ જાણાય લાડન ને પેરિમનાં ફેશન માસિકો પણ તેમની પાસે પડેલા હશે દરેક પાટનું અનુકરણ કરવામાં તેઓ ચૂકશે નહિ

મુંદર ટિપાઈ સરખમ, દર્પણો, કબાટો, ઇસ્કોતગ વગેરે નાયોગાની દુકાનમાં વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવાયેલા નજરે પડશે અંદર કોઈ એટલું નહિ હોય. પરંતુ અંદર પણ મૂકતાં જ 'સાહેબજી' બોલવાનો રિવાજ છે તુરત જ એક વૃદ્ધા જાણીએ તે ધરાક માથે વાતચીત કરશે, જ્યારે તેનો પુત્ર કારખાનામા કામ કરતો હતો નાયોગાની ખમાલભરી શેરીઓમા ફરતા તમને એક પણ વ્યક્તિ આજસુ પડી રહેતી જાણીએ નહિ.

ટોકિયો પ્રકાશવતું વૈભવશાળી નગર છે ત્યાં વિદેશીઓ મમય ને નાણા બગબાદ કરશે, પરંતુ ત્યાંની વસ્તી તો તદ્દન ઉદ્યોગશીલ જાણીએ રસ્તાની બંને બાજુએ વિવિધ વસ્તુઓની દુકાનો જાણીએ, પણ તેની પાછળના ભાગમા કારખાનાઓ અદરૂપ રીતે કામ કરી રહેલાં હોય છે યુવાન ને મોટેગ બધા જ માથે મળી કામ કરે છે મોટે ભાગે એક કારખાનું એક જ કુટુંબની માલિકીનું હોય છે એટલે ત્યાંનું ઉત્પાદનખર્ચ માત્ર કાચા માલની કિંમત જ પૂરતું હોય છે

પશ્ચિમમા ને દિલ્હિમા પુરુષોએ મજૂરી કરવાની ને ઓરોએ પૈમા ઉઠાવવાના હોય છે, પરંતુ જાપાનમાં એમ નથી. ત્યાં તો ઓરો પણ ખેતરમા, દુકાનમા કે કારખાનામાં કામ કરે છે. તે માદી ને ઓછી ખરચાણ હોય છે તે અલકાદેશ તો પહેરતી જ નથી. એમનું ધર માદાઈ ને સ્વચ્છતાનો અવતાર હોય છે ધૂળનું તો નામનિગાન મળે નહિ રાચરચીકું પણ બહુ હોતું નથી. ઉનાળામાં આપ્તુય કુટુંબ જમીન પર માદી પાથરી સૂઈ જાય છે શિયાળામાં ઓશિકું ને કામજ બમ યાય છે. પહેરવાના લૂગડા માટે તેમને કબાટો કે ઝારડાઓની પણ જરૂર પડતી નથી પછી ૫૦ મેન કમાનાર મજૂરજી સુખચેનમાં રહી શકે તેમાં નવાઈ શી? મોટે ભાગે તેનો શેક જ તેને ખાવાનું આપે છે ખાધાખર્ચ ૩૫૫ ૧૦ સેન આવે છે. મવારે લીલી ચા ને લાલનો નારનો કરવામાં આવે છે, જેનું ખર્ચ ૬૫૫ ૫ સેન હોય છે ધણુંખરુ તેઓ બાપીકા ધરમા જ જામે છે, નહિ તો કોઈ પણ દોરેલમાં

૧૦ સેનમાં મારુ લાલુ મળી શકે છે એ ચેનનો કીનોમો ધરમા પહેગવાનો ને પાચથી દસનો કીનોમો બહાગ માટે ખમ થાય છે એ ટકે છે પણ લાળા ગાળા મુધી લાકડાની ચાખડીઓ પડે પહેગવાની સાથુ, પાવડર ને મોળ પલુ નજીરી કિમતે વચાય છે.

ત્રીમ ચેન કમાનાગ કારકુન મુખચેનથી જીવી શકે છે આખા દિવમતુ ખાધાખર્ચ ફક્ત ૩૦ સેન આવે છે પાચ દમ ચેન તે ફૂકા માટે તોય ચાલે એવુ ધરબાડુ ૧૦ સેન હોય છે ૩ સેન આપી તે દ્રામમા ફરી શકે કુકુબનો દરેક માણુમ કમાતો હોય છે ખરચાળ સામાજિક બચહારો હોતા નથી

વળી તેમના જીવનની જરૂરિયાતો ઘણી જ ઓછી હોય છે કદાચ એમના ધાર્મિક રિવાજોથી એવુ ધોગણ પડી ગયુ હશે લગવાન શુદ્ધ જીવનની જરૂરિયાતો ઘટાડવા ખામ ઉપદેશ દીધેલો ને તે જાપાનીઓના દિલમા ખામ ઊંડા ઊતરી ગયો છે

દેશબરમા ગમે તેને મળે, ભલે તે ગરીબ કે તવગર હશે તોપણ તે મીઠુ હળીને જ તમારી સાથે વાત કરશે દીવેલીયુ મોઢુ તો તમને જોવા પણ નહિ મળે જાપાન તમને આનંદનુ ધામ જણાશે.*

(૩) બાદશાહી લક્ષ ને અંગ્રેજી લહાયક માનસ

યુરોપમાં તોફાન અગાઉની શાંતિ

માસેદસ—બીજું સેરેજીવો

ઓસ્ટ્રોબરની હમી ને મગળવારે માસેલ્સમા ખીજો ઐતિહાસિક ગોળાખાગ થયો ઇસ્વી મન ૧૯૧૪ની પેઠે તે કદાચ મમસ્ત યુરોપનો ઇતિહાસ ધડગે, ઇસ્વી મન ૧૯૧૪ના બે મહિના પહેલા જર્મનીની નૌકાશક્તિ વધતી જતી હોવાથી ગ્રેટ બ્રિટનને અને જર્મન સૈન્યશક્તિ વધતી જતી હોવાથી ફ્રાન્સને લડાઈ લડી લીધા વિના છૂટકા નહોતો, તેવામા આરશાહી રશિયાએ ફ્રાન્સીના દોરડાની ગરજ મારી

સેરેજીવોનો ગોળાખાગ બન્ને પક્ષને લડાઈની સરચાત કરી દેવાનો અંપાવરનો મિમલ હતો. અત્યારે યુરોપીય લડાયક પરિસ્થિતિ તૈયારીમા છે પાકટ ચયેલી નથી યુરોપની આગેવાની સામે એંગ્લો-ટયુટાનિજ સઘબળ પણ તૈયારી કરી રહ્યુ છે તે ખતાવવા પૂરતો ઇંગ્લેડે જર્મનીને ટેકા આપ્યા કર્યો એથી નવી આશાએ પ્રેરાઈ પોતાનું બલ વધારવાના પહેલા પગલા તરીકે જર્મનીએ ઓસ્ટ્રિયાને હોધ્યા કરવા ધાર્યુ પરતુ આ ગોળાખારે જર્મની ને ઇટલીના બે ફેમિસ્ટ પ્રદેશો વચ્ચે અણધાર્યો ને ત્વરિત વિશેષ નાખ્યો ઓસ્ટ્રિયન સરહદ પર ઇટલીએ પોતાનુ લસ્કર તુરત જ રવાના કર્યુ, એટલુ જ નહિ પરતુ જૂમધ્ય મયુદ્ધમા સર્વોપરી મંત્રા મેળવવાની લગીફાઈ ઘડીબાર જૂલી જઈ જર્મની વિરુદ્ધ સપીલો સામનો કરવા તેણે ફ્રાન્સને સૂચના કરી એ જ ઇટાલિયન રાય પ્રગટ કરે છે મોસ્ચર ખાર્થોની આગેવાની નીચે ફ્રાન્સે જર્મની વિરુદ્ધ ઉઘાડો વૈરલાખ પ્રગટ કર્યો ને ગ્રેટ બ્રિટન તરફ પણ કુકાડો માર્યો

વળી અમેરિકા સાથે મૈત્રી વધારવાનું ફ્રામનું વલણ એકદમ મજબૂત બન્યુ ને ગણસંધમાં લગવા અમેરિકાને તેણે ખામ આમ્રહ કર્યો આ સંબધથી જર્મની ને બ્રિટનની

* 'People', 15th January, 1935 'Secret of Japan's Success'

મામે થવા ફાંમને પુષ્કળ મથવારો મળ્યો છે. યુરોપીય રાજનીતિમાં ઈટલીની મૈત્રી મરો દમેશાં સકા રાખવામા આવેલી છે એટલે ફ્રાંસે એ નવા સંબંધ માટે ખાગ ખાતરી રાખી પણ નહોતી મધ્ય યુરોપ ને બાલકન નાના ગાંત્યોની મૈત્રી ઓસ્ટ્રિયા ને જર્મનીના મૈત્ર્ય મામે તેમજ ઈટલી મામે ફાંમને હજી પણ અમૂલ્ય છે ઈટલી વિરુદ્ધ યુગોસ્લાવિયા.

તમામ બાલકન ગાંત્યોમાથી ઈટલીને યુગોસ્લાવિયા વિરુદ્ધ ખૂબ જ રોષ છે યુગોસ્લાવિયા મજબૂત પરંતુ વામીઓની ઔદ્યોગિકી વસ્તીવાળો દેશ છે, એટલે ઈટલીએ આવા પાડોશીને બાહ્યશૂના લેખવાનો નથી છતાં યુગોસ્લાવિયા રાજનીતિક ક્ષત્રામાં પ્રમાણમાં જરા ઊતરતું લેખાતું હોવાથી મર્યાપન ળાપાના ટોળટપ્પાથી મુસોલિની છેડત્રા મદિનાથી ખૂબ જ છેડાતો હતો. ફાંમ ને ઈટલી વચ્ચે નરી મૈત્રી જામતી જોઈ યુગોસ્લાવિયા ૨૯૪ ચમકતું પણ હતું પરંતુ ઈટલી કગતા તેમનો તથા તેમની મૈત્રીના ફ્રેંચ લેખાનો વધારે વિશ્વાસ રાખતા એ વાત મોસ્કોર થોઈએ યુગોસ્લાવિયાના ગમન અને તેની પ્રગતિને જાહેર કરી દેવામાં જરા પણ મગ્ય ગુમાવ્યો નહોતો. વ્યૂત્કચનામાં મત્ત્ય અંકાય તે કગતાંય મુસોલિનીના ગુમાની ને અસ્મિતાભ્યાં આત્માને એ મેળખ વધારે ગાદ્યો અંગ્રેજોની લડાયક તૈયારી ને બાદશાહી લગન.

આત્મરાષ્ટ્રીય લડાયક પ્રવૃત્તિમાંથી આ પહે ઉગ્તસ નિવૃત્ત રહેવા માગે છે, કારણ કે હમણાં તે રાજકુમારના બાદશાહી લાગની ઉજવણીમાં પડ્યું છે ને યાદેનયાદનો રોષ મહોત્સવ સમસ્ત સામાજ્યમાં આવતે વર્ષે ઊજવવાની આશા રાખે છે. તે ઉપગત મૂંચવાયેલું આર્થિક કોકરું પણ જર્મનીને ઉત્સાહિત કરતું અટકી પડ્યું છે. યુગોસ્લાવિયા માથે તુરતમાં જ લાર્ષ કરવાનું બદલાનું રોધવાનું ઈટલીને દાઝ કાઈ જ કાગળ નથી પરંતુ યુગોસ્લાવિયાની લારી જાથી વાળી દેવાની તો તેના જિગરથી ધમ્મા છે જ મુસોલિનીનાં હમણાંનાં કેટલાક ચમકાર બાપણથી સમસ્ત ઇટાલિયન રાષ્ટ્ર યુગોસ્લાવિયા વિરુદ્ધ ધુવવાઈતો ઊડે જ, એટલે સરારી રીતે ખામ પગલા બરવાની જરૂર રહેશે નહિ.

યુગોસ્લાવિયા વિરુદ્ધ કારસ્તાન

યુગોસ્લાવિયાને એક્સો ને એક મતાધારી શત્રુઓ છે, એટલે એ દેશના ગમન અને પ્રધાનો વિરુદ્ધના લઘુમતીઓના કાવતાબાજોને આશ્રય અપનાર ને પોપનાર પણ મત આવશે. રાજ્ય એલેક્ઝાન્ડરનું ખૂન થયું એનું આ માદુ ને સીધું કારણ છે ઈટલી કે જર્મની સામે કાયદેસર રીતે તો કોઈ આમળાં ચીધી શકે તેમ નથી, છતાં એમના તરફ યંડાની નજરે જોનારની ખોટ હશે નહિ. *

(૪) હડતાળો, ધંધો ને પેસા

હુમણાં બાટે દત્તાલો પડવાનો મંમલ નથી પરંતુ આ હડતાળો શાથી પડે છે તેનું કારણ ગોધવામાં તેમ તેનું નિવારણ કરવામાં આવેલું નિષ્ફળ નીવડીએ છીએ રાષ્ટ્રની પગમાં આપણે મીથો ચીતો ચૂખી જતાં વાગ લગાડના નથી.

અર્વાચીન સામાજિક અધારણ ઉપલાથી પાડવાની માગણી જાગતી મદી ૫૨ જ બગવતર જાતની જાણ છે મંદીની છેક છેવટની હદ કપાગનીયે ઝોળગાઈ ચૂખી છે એટલે

કાયા માલનાં મૂલ્ય વધશે નહિ તો નફાનો વ્યાપાર ઝાઝો ટકી શકશે નહિ. આ બીના આપણા આગેવાનોના લક્ષ બહાર છે, અગર તો અત્યાગની મદીથી વાધો નહિ આવે એવી આશામાં તેઓ જીવી રહ્યા છે

પરંતુ એ આશા અફળ જવાની છે વાતાવરણ એટલું ધુધવાયેલું છે કે ક્યારે ભડકા યશે તે કહી શકાય નહિ કેટલાક ખેતીવાડીના આગેવાનોએ ને ધધાદારીઓએ મંદીના કારણે આર્થિક દુગંધ્યા છે ખરું જુઓ તો અમેરિકાની છેલ્લાં પાંચ વર્ષની મંદી સુવર્ણ ડોલરની ખરીદશક્તિ વધવાને જ આભારી હતી તેથી જ આર્થિક જૂથોમાં નિંગરા ફેલાર્થ હતી, ખરીદશક્તિ મરી ગઈ હતી બેકારી વધી હતી ને નફાનો ગાળો નાખૂદ થયો હતો

આર્થિક અધેરના પરિણામો આર્થિક યોજના મળખૂત ચરવાથી જ નિવારી શકાય એટલે જ અમેરિકાની નવી મહામલાનું કાર્ય અગત્યનું ને મુશ્કેલ બની ગયું છે મમાજવાદમાં ભળવું કે પીછેહઠ કરવી તે હવે જ નક્કી કરવાનું છે

ચોત્રીસ રાષ્ટ્રોમાં અમેરિકાએ છેવટે સોનાની કિંમત વધારી, પણ આર્થિક સમતુલા જળવાય તેટલી ઉંચાઈએ કિંમત પહોંચે તે પહેલાં તેણે અધીરાર્થ દાખવી એટલે જ મમાજવાદી પ્રયોગોને સ્થાન મળ્યું ને અમેરિકન ઔદ્યોગિક આગેવાની કચળા ગઈ

ગયા ફેબ્રુઆરીમાં સોનાનું અમુક વજન ને તેની મદીનું ધોરણ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ એ મગકારી નીતિ હતી એવું પ્રગ્તને જાહેર કરવામાં આવ્યું નહોતું એ જાણવા તો એમને મેની ૧૪મી સુધી વાટ જોરી પડી હતી

ઉદ્યોગોને પ્રતિબદ્ધવિદોણા ગમવા હોય તો મદીને જ ટેકા આપવો જોઈએ. અર્થેથી પડતો મૂકવામાં આવેલો અખતરો ફરીથી ઉપાડી લેવો જોઈએ, ને ડોલરનાં મૂલ્ય ટકાવી રાખવા જોઈએ ધારાસભામાં બેસનારમાં આટલું આર્થિક જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે કેળવાયેલા પ્રજામતના ટેકાની પણ તેમને અગત્ય છે

આર્થિક જૂથોને કિંમતની સમતુલા માન્યતા એકઠા કરવા જોઈએ: એકબીજા માટે એમની ખરીદશક્તિ વધવી જોઈએ ભાવ સ્થિર થતા જ બેકારીનો અત અવારો ને મદીથી ધોરાર્થ જ્યેલા નફા ને સલામતીએ ફરીથી પ્રગટ યશે મદી ઉદ્યોગ ને ખેતીવાડીને ટેકા કરવાની પણ જરૂર રહેશે નહિ

છેલ્લા પાંચ વર્ષ દરમિયાન જગતે સોનાનું મૂલ્ય નવેમરથી આકચું છે એક આઉસ સોનું ધરવી મત ૧૯૨૬થી ૧૯૨૬ સુધીમાં જટલો માલ ખરીદ કરી શકતું તેથી અઢીગણું દ્રવ્ય અત્યારે ખરીદી શકે છે, એટલા એનાં મૂલ્ય વધ્યા એ જ સાચી ખરીદશક્તિ એટલે સોનાની ખરીદશક્તિમાં દોઢગો ટકા વધારો થવા પામ્યો છે સોનાની માગમાં જગત ઘેડુ થયું છે ને સોનાના બીજા ઉત્પત્તિસ્થાન નજરે ચડ્યા નથી તેથી પણ આ પરિણામ આવ્યું છે

પણ જગત ભલે સોનાનું મૂલ્ય નક્કી કરે. દરેક દેશે તો સોનાનું મૂલ્ય પોતાની મિક્ષામાં આકવાનું છે પ્રથમ એ વાત નક્કી કરી લેવાની જરૂર છે.

લાકડાના વેપારીને કહેવામાં આવે કે પહેલાનો વાગ તે વખતના માપ કરતાં અઢી-ગણા માપનો અત્યારે મમાવેશ કરે છે તો જૂની ગણતરી ઉપર વ્યાપાર કરવો અશક્ય છે એ વાત એ પુરત મમજી નામ આવે ફેરફાર પાંચ વર્ષના ગાળામાં અઠગણતા થઈ ગયો હોય તો તેને નાદારી લેવી પડે એટલે તરત જ તે એ માપમાં સુધારો કરવા મથે.

પરંતુ આ સીધો માર્ગ સ્વીકારવાને બદલે આપણા આગેવાનો પોતાની આગેવાની ગુમાવે એવી નીતિ જ અપત્યાર કરી રહ્યા છે. એથી આપણી વ્યાપારી સંસ્થાઓને પણ ઘોઠો લાગવાનો સંભવ છે મદીનું આ સાચુ કારણુ લક્ષમાં લેવાને બદલે તેઓ ઉદ્યોગ ને ખેતીવાડીની ઉત્પન્ન ધટાડવા તૈયાર થયા છે

તેમને ગૂચવતી આ ઇદ્મનળ વિખેરી નાખવાની જરૂર છે આર્થિક બધારણુ પડી ભાગતા જે પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થશે તેને પહોંચી વળવાની ખેતીવાડી ને ઉદ્યોગોને શીર જવાબદારી ઝૂમ્મે છે એટલે એ માચી મખત્તિના મર્જકાએ તો એ દિશામાં જરૂરી સુધારા કરાવવા ઝુખેશ ઉઠાવવી જોઈએ

ડોલરની કિંમત નીચી આંકવાથી અત્યારની મદી થવા પામી છે હવે તેવી આકણી ન થાય તે માટે વિરોધ ઉઠાવવાની જરૂર છે. ખેડૂતો કાચો માલ ઉત્પન્ન કરે છે. આ કાચા માલનુ મૂલ્ય સોનાના મૂલ્ય પર આધાર રાખે છે દરેક દેશના ચલણુની કિંમત કાચા માલની કિંમત પ્રમાણે ફરે છે એટલે જગતના સોનાનું મૂલ્ય નીચુ હોય તે કોઈ પણ દેશને ન પાલવનું હોય તો તે પોતાની હદમાં સોનાનું મૂલ્ય વધારી શકે છે એટલે કાચા માલ માટે જગત જેટલુ સોનુ આપે તેને દરેક દેશે પોતાના ચલણુના વધારે સિક્કામાં વહેંચી નાખવુ ઘટે. તેમ ન થાય તો મદી વેક્યા વિના મિલ્કિ જ નહિ જગત સાનું મધરે નહિ, નવી સુવર્ણ ખાણો સાપડે ને તેના મૂલ્ય બદલાય ત્યા સુધીની વૃથા આશા ઉપર નભવાનુ

દાખલા તરીકે, પાંચ વર્ષ પહેલા રૂની એક ગામડીનું જગતભરમાં પાંચ આઉંસ સોનુ બિખજતુ અત્યારે જગતના કોઈ પણ ભાગમાં તેનુ દોઢ આઉંસથી વધારે સોનુ બિખજતુ નથી આ પ્રમાણે દરેક ખેતીવાડીની દશા છે દરેકની કિંમત ઘટી ગઈ છે રૂના પાકનો નાગ કરવાથી એના મૂલ્યમાં ફરક પડ્યો નથી અમેરિકાએ પાક બાળી મૂક્યો તો બીજા દેશોએ વધારે ઉત્પન્ન કર્યો છે

ઇસ્વી સન ૧૯૨૧થી ૧૯૨૯ સુધીમાં ખેતીવાડીની આવક અગિયાર કરોડ ડોલર હતી, એટલે પચાસ કરોડ આઉંમ બગબર હતી આ કિંમત એક આઉંમના વીસ ડોલર પ્રમાણે ગણતા જ થાય ઇસ્વી સન ૧૯૩૨માં આપણી ખેતીવાડીની આવક વીગ કરોડ આઉંમ સોના જેટલી હતી, કાગણુ કે મોનાનું મૂલ્ય પચટાવ્યુ હતુ પરંતુ ડોલરમાં એની કિંમત બદલાઈ નહોતી

હુવર્ગના કારભારમાં વીમ ડોલરે આઉંસનુ ધોગણુ ટકી રહ્યુ એટલે આપણી ખેતીવાડી પચાસ કરોડ ને બદલે વીસ કરોડ આઉંમ સોના જેટલી ચર્ધ ગઈ, એટલે ને આવક માત્ર ચાર કરોડ ડોલરની ચર્ધ.

ઘણા દેશોએ મોનાનું મૂલ્ય સો ટકા વધારી દીધુ છે, કેટલાકે તો તેથી પણ વધાર્યુ છે આઉંસના પાત્રીસ ડોલરનો ભાવ કરી, ૬૯ ટકા ભાવ જોયે લઈ જતાં, પ્રેમિડન્ટ રૂઝવેલ્ટથી માત્ર કરોડ ડોલર વધવા પામી પરંતુ કરનો બોળને વખ્ષો, પ્રમ્નદ્રાપ દેવુ વખ્ષુ, વ્યવહારના દર બદલાયા વગેરે પરિસ્થિતિમાં ખેડૂતો પાસે ઉદ્યોગનુ ઉત્પન્ન ખરીદવા શિલિક જ રહેવા પામી નહિ કોંગ્રેસે તો એક આઉંમ સોનાના ૨૦ ૬૭ ડોલરને બદલે ૪૧-૩૪ ડોલર કરવાની સત્તા આપી હતી. એટલે બીજા વિગેધી કારણો ન હોત, તો ઠીક તેજ થાત

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની તેજને લીધે દુનિયાની બીજી ઉત્પન્ન માટે માગણી વધી એટલે

રોકક મેના ખાતે રોકાઈ સંધરાતી બધ થઈ છતાંય સોનાની કિંમત તો વધતી જ ગઈ. ઇસ્વી સન ૧૯૩૩ના માર્ચથી ૧૯૩૪ના માર્ચ સુધીના એક વર્ષના ગાળામાં મેનાનો ભાવ વીમ ટકા વધ્યો છે. એટલે ૧૯૨૬મા બેટલી ચીન્નેના બદલામાં સો આઈમ સોનુ મળતું તેને બદલે ૧૯૩૩ના માર્ચમાં માત્ર ૪૮ આઈસ સોનુ મળી શકે તેમ હતુ અત્યારે તો ચાલીસ આઈમ સોનુ મળે તોપણ નસીબ

આ પ્રમાણે મેનાનો ભાવ નક્કી કરવાના ધોગણની અમર થઈ છે જ સોનાનો ભાવ વધવાની માથે બીજી ચીન્નેનો ભાવ પણ વધ્યો છે જ પરંતુ હવે બીજી ચીન્નેનો ભાવ વધી શકે તેમ નથી અત્યારે એક આઈસ મેનાના ભાવ ૩૫ ડોલર છે તે ઘટે તો જ એમ બને

સોનાના ભાવમાં આપમેળે મદી આવતાં હજી ધણીવાર લાગશે. ધોરણ નક્કી કરી શકાય તો જ કાચા માલના ભાવોમાં બેઠ્ઠીતી તેજ આવે એમ થવા માટે ખેડૂતોની ખરીદ-શક્તિનો નાશ થવા ઇઈ મૂડીદારો કંચા સુધી મૌન સેવી શકશે? ખેડૂત મંડળીએ તો કોંગ્રેસની ભલામણ મુજબ સોનાનો ઊંચો ભાવ નક્કી કરી નાખવા આગ્રહ રાખ્યો છે ડોલરના ભાવમાં વધઘટ થવાથી સરકારનો સમજો વિનાશ થઈ ગયો છે નાણાના ભાવમાં થતો ફેરફાર જ ક્ષતિનો કારણભૂત બને છે

ખેડૂતમંડળીએ સગદિત ઉત્પન્નના ભાવોતુ ધોગણ નિશ્ચિત કરી નાખતુ ઘટે છે તો જ સમાજવાદ નિષ્ફલ જશે. ખેડૂતોએ તો ખાનગી મિલકતના દુર્ગત્વરૂપે ઝૂમવાતુ છે *

(૫) વડવાનલનો ઉપયોગ

જગતના કેટલાક જાલવિભાગોમાં વડવાનલનો લડાગ લયો છે એક ફ્રેંચ વિજ્ઞાની પોતાની વ્યાપારી નૌકાને તરતી ફેકટરી બનાવવા માગે છે તેમાં બહારથી બજાતણુ ભાવવાને બદલે તે નૌકાને જ બજાતણુવાળા પ્રદેશમાં એટલે વ્યક્તિના નજીકના કિનારે લઈ જવા ધારે છે ત્યાં ઠડા ને ગરમ બંને સમુદ્ર ઉપયોગમાં લેવા ધારે છે.

ગરમીભર્યું મપાટીતુ જાલ નૌકામાં ખેચી લેવામાં આવશે તેની વરાળ બનાવી અર્ધખાલી નળીઓમાં મચગવાની ગોઠવણુ કરશે એમ બનાવ્યા પછી તેના અનેક ઉપયોગ થશે પરંતુ એ વરાળ પોતાતુ ગર્થ કરી રહેશે ત્યારબાદ એને એ સમુદ્રના ટડા પાણીથી પ્રવાહી બનાવાશે આમ અર્ધખાલી જગા રહેશે ને વધારે ગરમ પાણીમાંથી વધારે વરાળ પેદા કરી શકાશે *

(૬) છખીઓનાં પુનર્જીવન

વર્ષો પહેલા લીધેલી કેટલીક છખીઓ તમને એટલી બધી ગમતી હોય છે કે તમે તમાગ મહેમાનોને બતાવવા તે વારંવાર બહાર કાઢો છો પરંતુ સમય જતા તેનો રંગ બદી ગયેલો આપણને માલૂમ પડે છે પરંતુ હવે એવી બદી ગયેલા રંગવાળી છખીઓને અમલ સ્વરૂપમાં મૂકવાતુ સજવિત બન્યુ છે એ રીતે તમારા જીવનસમરણો ચિગ્ગ્યાથી બનાવવાનો યોગ હવે કાયમી થયો છે પોટેશ્યમ બાયકોમટ ને સોડિયમ ક્લોરાઈડ એ દરેકના ચાર લાગમાં એક લાગ હાઈડ્રોક્સોરિકમીડ ઉમેરી એકમે ને પચીસ લામ પાણી

૧ 'Scientific American', October 1934 'Strikes, Business and Money'.

૨. 'People', 25th December, 1934 'Warm Seas made to work!'

સાથે મેળવેા ત્રણેને ખૂબ જ હવાથી તમે જે મિશ્રણ તૈયાર કરશે તેથી ઉપલી કગમન તમે પાર પાડી શકશો. છત્રીને પાણીથી લોહી નાખી આ મિશ્રણમાં રાખી મૂકો, એટલે ધીમેધીમે તે સ્વરૂપમાં આવી જશે. પછી પાતળું ‘ડેવલપીંગ સોલ્યુશન’ વાપરી તેને ફરી ‘ડેવલપ’ કરજો એટલે મૂળ જેવી નવી છત્રીઓ તૈયાર થઈ જશે.^૧

(૭) ડંખ મારી મધમાખ મરી જાય છે ?

મધમાખીના ડખ મનુષ્યોને જીવલેણ નીવડતા નથી, પરંતુ ઘણા લોકો એમ માને છે કે ડંખ માર્યા પછી મધમાખ મૃત્યુ પામે છે. આવું કોઈવાર બન્યું હશે, પણ તેવો કંઈ ચોક્કસ નિયમ નથી.

ડખ મારનાર મધમાખ પોતાનો ડખ પોતાના શરીરમાં પાછો ખેંચી શકે કે નહિ તે પર આ ખીનાનો આધાર રહે છે. જો તે પોતાનો ડખ જલદીથી પાછો ખેંચી લેવા જાય છે, તો એ ડખના કાટા ડંખ દીધેલી વસ્તુમાં ભરાઈ જાય છે. ત્યાંથી છૂટા થવાની મથામણમાં જો તેના ડખ ઊખડી જાય તો મધમાખ મરી જાય છે! પરંતુ શાંતિથી તે પોતાનો ડખ પાછો ખેંચી શકે તો તેની જાતને નુકસાન થતું નથી.^૨

(૮) અણુઓના વિભાગો કરવાની નવી રીત

અણુના વિભાગ કરી શકાય એ વાત કલ્પનામાં પણ નહોતી. હવે એવો વખત આવી લાગ્યો છે કે એ વીગત સત્ય બની ચૂકી છે. ખરેખર અણુઓના વિભાગો કરવામાં પણ આવ્યા છે. પરંતુ હવે એ કાર્યસરણીમાં પણ એક પગલું આગળ ભરાયું છે. ખીજ તત્વના કણોથી મારો ચલાવી અણુના વિભાગ કરવાને બદલે હવે અમુક પદાર્થમાંથી સ્ફુરતા શક્તિકિરણો કામે લગાડવાથી અણુના વિભાગો થઈ શકે છે.

આ પદાર્થ થોરિયમનો બને છે. એ પદાર્થના કિરણોદ્વાગ ભારે હાઇડ્રોજનના અણુના વિભાગો કરવામાં આવે છે. આ કિરણો ખૂબ જ વેધક હોય છે, પરિણામે ભારે હાઇડ્રોજનના સામાન્ય હાઇડ્રોજન પરમાણુઓ બની જાય છે, ને તબુ તત્વ અસ્તિત્વમાં આવે છે.^૩

રમણીકલાલ દલાલ

ગંગોત્રી રચનાર ઉમાશકર ભોષી, પ્રકાશક, મૂળશકર સોમનાથ ભટ્ટ, સીઆપુરા, વડોદરા;
સોલ્વ એજન્ટ્સ, આર. આર. ગેહની કંપની, પ્રિન્સેમ સ્ટ્રીટ, મુઆઈ-૨, દોહ રૂપિયો

‘વિશ્વશાંતિ’ કાવ્ય પદ્ધતિ અનેક નાનામોટા કાવ્યોત્તમ મંત્રક ગુજરાતી સાહિત્યને અર્પવા
આવતા આ યુવાન લેખકને અમે આવકાર આપીએ છીએ પ્રસ્તાવનામાંથી પ્રમંગલશાત્
જાણવા મળે છે કે તેઓ ઇંડો તરફના છે એ શૌર્ય અને સૌંદર્યસપ્ન પ્રદેશમાંથી અર્વાચીન
યુગમાં કદાચ આ આપણને પહેલો કવિતાનો ફાલ મળે છે *

તેમની કવિતામાં પણ જ્યાં કવિતાને ઇષ્ટ હોવાથી તેમના રચકકાલના રંગો આવી
શકે ત્યાં કવિના મૂળ વતનના રંગો સુરેખ આવેલા છે

ખરા બપોર અડચે દાણા રે કાઢવા,
ઢાંઢી ઢાંઢીમાં ડાશી પેઢાં રે લોલ.
ઢાંઢીમાં પેઢાં ને જુધે જઈ બેઢાં,
બૂંસી, લૂછીને દાણા કાઢવા રે સોલ
સાઠસાઠ વર્ષ લગી ઢાંઢી રે કાલવી,
પેટની ઢાંઢી ના ભરાણી રે લોલ
હુંહલી ભરીને ડાશી આવ્યા આગણિયે,
દયણાના દાણા સૂક્યા રે લોલ.
સૂકવીને ડાશી ચૂલામાં પેઢાં,
અપારે માડ એક ઢેજુ રે લોલ

આગણામાં બગેલા ગલકીના વેલામાંથી ‘ખલુડી બાઈ’ નીકળ્યા, કરાને રોડસેથી કળ્પતરે
આવ્યા, અને અધૂગમાં પૂડ, ‘મેડી હરાઈ ગાય’ પણ આવી, પણ
ડાશીને દીકરો પોદચો પલેગમાં,
હરાઈ ગાય કાણુ હાકે રે લોલ?
હામમતિ રાટલો કગતો ટપાકા,
દાણા ખવાતા ન જાણ્યા રે લોલ

ફૂતરો ગાયને ભસે છે, ડાશી હાઈળીકાઈળી મેડીને હાંકવા આવે છે ત્યાં જિસાડી રાટલો
લઈ પમાર થાય છે તેની પાસેથી ફૂતરો રાટલો લઈ જાય છે. ગામડાની નિગાહારતા, ગરીબી,
કુખનું આ આગેહૂબ ચિત્ર છે તે સાથે ગામડાની મનોદશાનું ચિત્ર પણ તેમાં આવે છે

* થોડા વરસ પહેલા એક નીલકંઠ કવિએ થોડા કાવ્યો આપેલા, પણ તેમાં કાવ્ય તરીકે સમઢધ
જેવું વિશેષ નહોતું. પણ એ વ્યક્તિ તરીકે બુલાઈ જવો જોઈતો નથી એ વાકના લેખકને અમે તેને
વિશે વખાસ કરીને તેના જીવન અને કવનનો પરિચય આપવા વિનંતિ કરીએ છીએ.

છેલ્લુંય ટેબુ તાણી ગ્યો કૂતરો,
 દયાણુ પાશેર માડ બાકી રે લોલ
 ‘એ રે પાશેર કણુ પખીડાં કાળે,
 મારી પછવાડે નખાવળે રે લોલ
 કાઠી ભાગીને એના ચૂલા તે માડળે,
 કરળે વેચીને ઘર, કામઢુ રે લોલ’

આટલી ગરીબાઈમા મરતી ડોસી મરતા મરતા કામઢાની સગવડ કરવાનું બૂલતી નથી
 અને પેલા ધનામ લેતા વિદ્યાર્થીનું સ્મૃતિચિત્ર—

લાભો કંઠે હાથ ધનામ લેવા,
 પગે ધરી નાચુક નાની મોજડી,
 માથે મૂકી હીર ભરેલ ટોપી,
 માગી ભીખો ડીલ પર જ બૂલડી,
 એ વેપ ને ઉમર સાત આંકની

પણ ખરાબર ગામડાનું છે થી ઉમાશંકર શહેરોમા પણ એ ગામડાના માણસ જોવા બૂલી
 ગયા નથી ‘હરીફ’મા ગામડાના માદિકરી શહેરમા આવી બગડીઓ પહેરે છે તેનું સાત
 ચિત્ર છે અને નાના, પાલીસ કરતા છોકરા ઉપર સરસાઈ બોગવતો અને પોતે ‘પોલીસ દાદા’ની
 સાત ખાતો મોઝી પણ કોઈ ગામડામાથી મુખર્ષમા આવી ધધે ચલાવતો નથી લાગતો ?

પણ આ ગામડાના આટલા સમભાવી આલેખનનું કારણ માત્ર નાનપણનો સહવાસ
 નથી પણ હિંદના ગરીબ માણસો તરફ અને સસાગમા અન્યાયથી પીડાતા માણસો તરફની
 લાગણી છે, જે આ દસકાની કવિતામા વિશેષ રૂપે વ્યક્ત થવા લાગી છે હાલના સંસાર-
 તત્ત્વમા રહેલ આર્થિક અને ગૌણપ્રકરણી અન્યાય મામે લેખકને સખ્ત તિરસ્કાર છે અને એ
 અન્યાય કોઈ દિવસ વિદ્યુતે સંભળના ઊંચા વર્ગનો નાશ કરશે એવી લેખકને પ્રતીતિ છે

રચો રચો અગરચુખી મદિરો !

ઊંચા ચણો મહેલ, અણો મિનારા !

મદો રક્ષક, લટકાઓ ઝુમ્મરો,

રંગે ઉડાવો જળના કુવાગ

x

રચો ભલે !

અતઃ રૂપતી શિક્ષા

એ કેમ ભાવિ બહુ કાળ સાખશે ?

દરિદ્રની એ ઉપહાસલીલા,

સંકેતવા, કાટિક જીભ ફેલતો

બૂખ્યા જનોનો જઠરાગ્નિ જગશે,

ખડેરની ભરમણી ન લાપશે

ગી ઉમાશંકરે છેલ્લા સત્યાગ્રહયુદ્ધમા ભાગ લીધો હતો એ જાણીતું છે યુદ્ધોત્સાહના,
 યુદ્ધમા પોતાનો દીનભાગ આપવાના અનેક કાવ્યો આ સંગ્રહમા છે પણ એ મર્વમા એમની
 વિશેષતા આ યુદ્ધની પછવાડે રહેલી એમની શ્રદ્ધામા છે પણ આ વિષય ‘વિશ્વરાતિ’મા
 પરિચિત થયેલો હોવાથી વિશેષ ચર્ચતા નથી

આખા સંઘમાં દાંપત્યપ્રેમને એકાદએ કાવ્યમાં આહોતરે અર્થ થયો છે તે મિત્રાણ દાંપત્યપ્રેમના કાવ્યો નથી અંધહની ત્રિગિજ્ઞતા માનવઅનુભવના નવા જ ભાવોને કવિનાના વિષયભૂત કરવામાં રહેલી છે, અને એમ ક્રતા લેખક આધુનિક ચિત્તશાસ્ત્રનાં નિરીક્ષણોનાં પણ ઉપયોગ કરે છે, તે પણ નવી કવિતાનું લક્ષણ ગણાવું જોઈએ 'નમ્રતા'નું કાવ્ય એનો નિદર્શક દાખલો છે તેમાં ચિત્તનું પૃથક્કરણ કરવા છતાં બાની અને કલ્પના કવિતાનાં જ રહ્યા છે પણ બધામાંથી એક ઉત્તમ કાવ્ય તરીકે અને એક જ 'બળતા પાણી' આપીએ છીએ.

નદી દોડે, સોડે ભડભડ બળે દુગ્ધવતે,
પડે, ઝોળા પાણી મહોં, મગિત હૈયે મળગતી
પણ દોડે દેહે, તપીતપી બેડે બિંદુ જળના,
વગળા હૈયાની પણ મદદ કે ના દર્ષ શરિ
જરી થવી જૈને બહળી, દર્ષ છોળા તટ પરે,
પહાડોને છાટી શીતળ કગવાનું નવ બને
અરે! જે પહાડોએ નિજ શબ્દ નિચોવી અગપિયુ
નવાણુમાં, તેને મમય પર દે છુદ ન શકે
કિનારાની આકી જડ કંઠણ માઝા કચમ કરી
ઉઘાપી લોપીને, સ્વજન દુખને શાત કરવું ?
નદીને પામેના સળગી મરતાને અવગણી,
જવુ મિધુકેરા અદીક વડવાગિનિ ભુજવવા !
પછી ત્યાથી કે દો' જળભર ભાલે વાદળ બની,
વહી આવી આહી ગિરિદેવ શમ્રાવાનું મર્ધ ગહે !

અરે! એ તે ક્યારે ? ભસમ મહુ ચે મમ પછીથી ?

જગતની ચોજનામાં લાભે પસંદે કોઈ ગુલ રહેક છે પણ એ ગુલ મેળવતાં સગણિની ખાતર વ્યથિતે કેવા બીધણ દહોં સહન કરવા પડે છે તે અહોં નદીના દસમાં બહુ સુંદર રીતે વ્યક્ત કરેલું છે વાસ્તવિક ભૌગોલિક સ્થિતિ, વાડવાગિની પુરાણકલ્પના, અને દરિયાના પાણીના વાદળાથી ચતા વરસાદની વૈતાનિક હકીકતનું આ સુભગ મિશ્રણ છે તેમના નિર્મળ કાવ્યોનાં પણ આ સુંદર દાખલો છે ઉમાતકર માત્ર કુદગતનું વર્ણન નથી કરતા, પણ કુદરતમાં કોઈ હૃદયનો ભાવ અપૂર્વ રીતે મૂર્ત થતો જુએ છે ત્યાં તેમનું કાવ્ય રુકરે છે બેત્રણ પકિતમાં વરણને મૂર્ત કરવાની તેમની શક્તિ મારી છે પણ સ્થલસંકોચને લીધે તેનો એક ટુકો જ દાખલો આપીશું 'એક બાળકને અશાન લઈ જતા' કોઈને રોવું નહોતું 'જતા સૌયે રોયા રૂઢિસર, દર્ષ હામ લમણે।' અને પછી

બલે લેને ચાલ્યા, જરી જઈ, વળાકે વળી ગયા,
તહોં ઓટ તારી સરખ વચની ગોઠણ દોડી
રહી'તી તાજી એ, શિર પર ચડીને અવરને
સૂઈ રહેવાની આ રમત ગુજ દેખી અવનરી
અને પોતે ઊંચા કર કરી મથી કયાકે ચડવા,
—અમે આગે ચાલ્યા—અમત પરખી જે જ કપરી,

ગળા પૂઠે નાખી કર, પગ પછાડી, સ્વર ઊંચે
ગઈ મડી રાવા! તુજ મરણની ખોટ વસમી
અંકેલીએ આખા જગત મહી એણે જ વરતી!
અને રાવુ નહોતું પણ મુજથી રાવાઈ ગયું!!

શ્રી ઉમાશંકરે અત્યારસુંધીના આપણી કવિતાસમૃદ્ધિના વારમાનો સારો ઉપયોગ કર્યો
‘હે અને’ તેના વિકાસમા પોતાનો ફાળો આપવો શરૂ કર્યો છે. સસ્કૃત વૃત્તોના કાવ્યોના
જેટલી સુશ્લિષ્ટતા તેમના ગીતોમા કથાકથકાક દેખાતી નથી, પણ ‘રામમંદી’ જેવું
કાવ્ય ભવિષ્યમાં તેની પણ સિદ્ધિની આશા આપે છે આ ચારે વગસના કાવ્યોમા પરલક્ષી
કાવ્ય તરફતે તેમનું વલણ વખાણવા લાયક છે અને સમક્રમા ‘સિદ્ધ થતી જતી હયોદી
અને માનવહૃદયના વધારે વિશાલ અને વધારે તદસ્પર્શો ભાવોને વિષય કરવાનું તેમનું
કોતુક ભવિષ્યની સારી આશા આપે છે આપણો આ જુવાન લેખક
ઝળુભોમ વિષે જનમ્યો હતો,
મરિતસગતિમા ઊછર્યો હતો

તેને

ગિધડી કામળ કાલ જતાં ઉરે
જલધિના સહચારની વાંછના.

એ ગિધડેલી વાંછના ફળે એમ આપણે ધ્રુષ્ટીએ

રમશાનમાં કર્તા, ચમનલાલ ગાધી, પ્રકાશક, ઊર્મિકર્પાલય, કેન્સો હોલ, કરાચી;
મૂલ્ય છ આના.

‘ઊર્મિ’ના કાવ્યાંકમા પ્રગટ થયેલું ૨૮૧ પકિતનું આ એક ખડકાવ્ય છે આખા
કાવ્યમા મિશ્રોપગતિ ગળેલ છે અને કથાક વર્ણન, કથાક ચિંતન, એવા ચિત્રચર્ચ પ્રવાહને
એ એકધારું અનુકૂલ પડેલું છે. વૃત્તમા લેખકે ક્યાંકક્યાંક જે છૂટો લીધી છે તે પણ વૃત્ત-
વૈવિધ્યને માટે જરૂરની હોય તેથી વધારે નથી લીધી

કર્તાની વર્ણનશક્તિ, કરૂપનાશક્તિ અને સ્વયમ ત્રણેય આ કાવ્યમાં વ્યાપારમાં
આવે છે કાવ્યમા કોઈ અપૂર્વ ભાવનો આડખર કર્યા સિવાય આ વૃત્તથી ગાંભીર્યનું વાતાવરણ
રચી શકાય છે ભાષા પણ વિષયને અનુકૂળ ગભીર અને છતાં ધરગથ્ય શબ્દોથી ‘સંયોદ
થયેલી છે. ‘શિવ’ અને ‘વિષ’ એ શબ્દોના છકારને ગુરુ કર્યો છે તે અને ‘મૂક’ અને
‘રુદન’ના ઉકારને પ્રકૃતિવિરુદ્ધ ઉચ્ચાર્યા છે તે સિવાય ખૂબ એવી કોઈ દ્વંસ્વદીર્ઘની છૂટ
નથી લીધી. થોડા જ દાખલા લઈએ.

ત્યા પશુશાખાલીણ એક દૂકું
પડયુ હતું યોગસમાધિલીન
માગલ તૂટ્યા સહ ડાળપાદાં
હુંયે દૂકું વિશ્વસ્મશાન કેડું;
વિચારી ભેટયો સમદુખિયાને

સમત્વ બધુત્વ રમશાનમાં ખરુ
ત્યા બેઠ ના, મદિર સ્વાર્થના નધી;

ભકતોતણી ભકિતતણા બરાડા
નથો, વસે ન્યા શિવ શાન્તિરૂપમા
માતાય કે દિ ચાકીય ખીજતી
ખોળો ખસેડી શિશુને રડાવતી,
ખોળો શ્મશાને યુગના યુગોથી
છે પાયથો વિશ્વમયા અમિતને
અહીં ધખારા ફરતા રામી જતા,
પોદાડતી ભેરવી ગાઈ ગીતકા,
રોડ રિઝાવે શિવ નૃત્યતાડવે
અમી પિવાડી જગવિષ પી જતા

રમણસંકાયને લઈને વધારે દૃષ્ટાંતો આપી શકતા નથી લેખક સાખા કાચો લખવાના વિશેષ પ્રયત્નો કરે એમ ઇચ્છીએ છીએ લેખકમા કલ્પના અને વર્ણનશક્તિ બન્ને છે અને સાખા કાચો માટે આવશ્યક, વસ્તુના અને વિચારોના અપ્રમાણ ધાટ ધડવાની શક્તિ, જે વડે સાંખ્યા કાચો ચર્ધ શકે છે, તેની હથોડી વડે તેઓ આપણા સાહિત્યને અવનવી કૃતિઓ અર્થે એમ ઇચ્છીએ છીએ

આખનાં પૌયણાં—હતાં, કરસનદાસ માણેક, પ્રકારાક, ઉપર પ્રમાણે; મૂલ્ય ચાર આના આ પણુ ઉપરના કાવ્યની પેઠે 'ભર્મિ'ના કાવ્યાક્રમા એકવાર પ્રમિદ્ધ ચર્ધ ગણુ છે આ એક કુણુ વિરહનુ ભર્મિકાવ્ય છે. આખુ' કાવ્ય લગભગ પોણોસો દુતવિલમ્બિત દુત્તના શ્લોકોમા લખાયેલુ છે નાયકના જીવનનુ હજી પરાડ હજી

જાજતી'તી હજી જીવનમગસા
નવઉધાની અક્રોધિક આગતી,

હજી નાયકને જીવનની ફિલસૂફી લાધી નહોતી

જીવન શુ ? જીવનું મરતાં લગી,
મરણુ શુ ? જીવતા લગી કલ્પનુ
અધિક મેં, સખિ, આ ચક્ર ફિલસૂફી
જીવનમા કદોયે નવ કલ્પી'તી.

એ સમયે નાયકના જીવનપથમા' નાયિકા જાનડે છે નાયિકાનુ વર્ણન થોડા શ્લોકોમાં કરે છે:

સુમધી ફીણુ સરીર તજી સશી
જીતરતો તવ લોચનકાકેડે,
નયનસચિત આદનીના અમી
ગટગટાવી નવા ધરતો વણુ

નાયક કહે છે—કહો કે કલ્પે છે—કે ફીણુ ચંદ્ર સારી તારા લોચનના અમી પી પાછો પુષ્ટ થાય છે. આ પ્રાચીન કવિઓના જેવી કલ્પના છે અને તેમા પણુ લેખકે સારી કલ્પના-શક્તિ બતાવી છે પણુ વર્તમાન સમયના વણુનમા તેમની વિશેષતા રહી છે:

જીવનને ગુરુભાગ્યી આપતા
જીવનમા ગુરુઓ અજતા નથી,
જીવનના ગુરુભાર ઉતાગતી
જીવનદાયિની, એક તને દીડી.

પણ આ સમય મહાન અન્યાય અને અધિકારનો હતો મમાજ આખો સિતમગરના દોર નીચે દબાયેલો હતો

“કમર બેવડી વાળા ગુલામ સૌ
નયનજ્યોત ‘હું’ કાજ જલાવજો,
રુધિરવર્ષણથી મુજ ખેતરે
મરી જજો, પણ પાક ભરી જજો.”

અને ફરજ, શિસ્ત, સનાતન શાસનો, લૂણહલાલી વગેરે મધુર શબ્દોથી મોહાર્ધને માનવ પોતાના બધેનોને ‘શણુગાર’સમા ગણતો હતો કાર્ધ આ શાસનની સામે થતું તો તેના માથે વીજળી તૂટી પડતી. એવામાં

તદપિ કા નરસિંહ પિનાકી શો
ગરલ જીરવી માનવહિરતુ
જગવતો નિજ જાહવીથી ફરી
જગ સુકાયલ અમૃતના ઝરા

ત્યારે નાયકની સહી કહે છે.

ઢલું મને “સહુ સ્વપ્ન સમેટીને
જગતજગની માહી સુકાવજો,
તદપિ સ્વપ્નની આંધી અસંગતા
વિમરજો નવ જગતમા કદી
નિરખજો ધમસાણુની ધૂળમા
વળી મસાણુની ખાખમહીં મને,
કણીકણી ચક્રી પ્રાણુ પ્રકુલશે,
પ્રગટશે, પ્રિય, ખાખથી પોયણુ

પણ આમાનું કશું યાય તે પહેલા નાયિકાનું જીવન સમેટાઈ ન્ય છે. નાયિકાના પ્રથમ અવતરણ જેવું જ આ તેના છેલ્લા વિલોપનું પણ સુદર અને મર્મસ્પર્શી વર્ણન છે

નયન નિર્જળી રાશનીમા રમે
ન્યમ શમે ગીત આદિમ નાદમા,
વિરમતી તવ લોચન વીજળી,
શ્રી હરિલોચન તેમ વિરામી તુ
અણુઝિલાયલ વાણીની ઝાળીમા
જડતી જીર્મિ અનતમહીં શમે
તજ સગુણુ ચર્ય અમૃતમા
શમી અનંતવિહાગિણી તુ અખિ

અને ‘હવે—

તું ગર્ધ, સ્વપ્ન ગયા, સુખડા ગયા,
જખમ જર્ણુ રહ્યા, મૂરવા રહ્યા,
કરુણુ અશ્રુ રહ્યા, દૂસકાં રહ્યા—
પ્રગટિયા નહિ ખાખથી પોયણુ !

ઉઃ ઉખેડી સુલોચન-ધારથી
સ્મિત, સુમાલિની, અતર વાવિયા,
નયનનીકથી નીર છલાવિયા
તદપિ કેમ હજુ ઊગતા નથી ?

આ નાનું ખડકાળ્ય આપણા જૂનાં પ્રિયવિરહ કાવ્યથી અનેક રીતે જુદું પડે છે. આવા જૂનાં કાવ્યોમાં શૂગાર અને વિલાસ કરુણને પોષવા આપતો, અહીં વિલાસનું અગ્રણ્ય નથી જૂનાં કાવ્યોમાં નાયક સખીને પ્રિયશિષ્યા કહી મખોધતો, અહીં નાયક સખીને શુરુ કહે છે—એકે ત્યાં શુરુનો વાચ્યાયં નથી તેમ જ આ કાવ્ય પશ્ચિમની કરુણપ્રશસ્તિ (elegy) થી એ રીતે ભિન્ન છે કે તેમાં ચિંતન એટલા પ્રધાનભાવે નથી આવતા. એકે લાગણીની પ્રધાનતા સાથે આવી શકે તેટલા વિચારો અને સત્યો છે, જેમાનું એક તેની સચોટતા અને મિતલાપિતા માટે અમે ટાકીએ છીએ.

વિજય જીવનનું નવ ધ્યેય છે,
નવ પરાજય જીવનનો સુપ્તો.

જીવનનો પરાજય કહી ચતો જ નથી,—ભલે તેનો વિજય ન દેખાય. અને અહીં એકે રસને સમુચિત રીતે ખાખગાથી પોષણ નથી ઊગતા એવા ઉદ્ગારથી કાવ્ય પૂરું થાય છે, પણ આ કાવ્ય પોતે એક ખાખમા ઊગેલું પોષણ છે અને એ રીતે જીવનનો વિજય—ઉત્કર્ષ જ બતાવે છે.

કેટલાંક વિવેચનો કર્તા અને પ્રકારાક, નવલગમ જગન્નાથ ત્રિવેદી એમ એ., અધ્યાપક મહિલા પાઠશાળા, કાચગળ રોડ, સોલ એજન્ટ, જેચદ તલકશી એન્ડ મન્ડ, બુકસેર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ, ૧૪૬, હોર્નબી રોડ ક્રાઉન્ડ-મુખર્ષિ ફિં રા ૧-૮-૦

ઉચ્ચ અભ્યાસક્રમોમાં ગુજરાતી સાહિત્યને યોગ્ય સ્થાન મળે તો ગુજરાતી ભાષાના વિવેચનસાહિત્યને એની મેળે કેવું ઉત્તેજન મળે તેના આ પુસ્તક પુરાવો છે.

શ્રી નવલગમના વિવેચનો એક અધ્યાપકને હાજરે તેવા તટસ્થભાવે અને તે સાથે વિષયભૂત લેખક તરફ પૂરતી સહૃદયતાથી કરેલા છે. બધા વિવેચનોના અભિપ્રાયો સાથે મળતા ચર્ચાએ કે નહિ, પણ એક વાત દરેક કહેશે કે તેમણે કોઈ જગ્યાએ કોઈ તર્ક પક્ષપાત ગણેલો નથી, અને પોતાને જે લાગ્યું તે જ મરત્ત લાવે કહેલું છે.

બધા વિવેચનોમાં વિવેચકની પોતાની દષ્ટિ આવે જ, અને આ પુસ્તકમાં પણ કર્તાના ખાસ વલણો આપણને જણાય છે તેમાનું માચી વધારે સ્પષ્ટ વલણ તે કર્તાના સમાજસુધાગ માટેનો ઉત્સાહ છે. આ ઉત્સાહ તેમને કોઈ જગ્યાએ યૂગ પુસ્તકની કદર કરવામાં બાધક કે અતગમ્યભૂત થયો નથી, કાગળ કે વિવેચન સુધારાના પક્ષપાતી અને અર્વાચીન જમાનાના લેખકો સખધી જ છે.

શ્રીયુગ નવલગમનું અંગ્રેજી અને ગુજરાતી સાહિત્યનું વાચન બહોળું છે, અને તે આ વિવેચનોમાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બન્ને રીતે જણાઈ આવે છે. શ્રી નવલગમને ગોળગોળ બોલવાનો કટાળો છે. ગોવર્ધનરામભાઈની મમાધાનવૃત્તિ અને શ્રી અમલુલાલની 'પૂર્ણિમા'માં વેસ્તાને અત્યત અમઝવિત પર્ગિરિયતિવાળી વર્ણનીને લમની અધિકારી બતાવી છે તે એમને ગમતું નથી. શ્રી મુનશીનો સ્પષ્ટવક્રત્વનો ગુણ એમને

પણુ આ સમય મહાન અન્યાય અને અધિકારનો હતો સમાજ આખો સિતમગરના દોર નીચે દબાયેલો હતો.

“કમર ખેવડી વાળી ગુલામ સૌ
નયનજ્યોત ‘હું’ કાજ જલાવજો,
ગુધિરવર્ષણથી મુજ ખેતરે
મરી જજો, પણ, પાક ભરી જજો.”

અને ફગજ, શિસ્ત, સનાતન શાસનો, તૂણહલાલી વગેરે મધુર શબ્દોથી મોહાઈને માનવ પોતાના બંધનોને ‘શણગાર’સમા ગણતો હતો કાઈ આ શાસનની સામે થતું તો તેના માથે વીજળી તૂટી પડતી એવામા

તદપિ કા નરસિંહ પિનાડી શા
ગરલ જરવી માનવકિરતુ
જગવતો નિજ માલવીથી ફરી
જગ સુકાયલ અમૃતના ઝરા

ત્યારે નાયકની મેંહી કહે છે

કહ્યું મને “સહુ સ્વપ્ન સમેટીને
જગતજગની માહી ઝુકાવજો,
તદપિ સ્વપ્નની આછી અસગતા
વિસરજો નવ ગત્રતમા કદી
નિરખજો ધમસાણુની ધૂળમા
વળી મસાણુની ખાખમહો મને,
કણીકણી ચકી પ્રાણ પ્રફુલ્લશે,
પ્રગટશે, પ્રિય, ખાખથી પોયણા.

પણુ આમાનું કશું યાય તે પહેલા નાયિકાનું જીવન સમેટાઈ જાય છે નાયિકાના પ્રથમ અવતરણ જેવું જ આ તેના છેલ્લા વિલોપનું પણુ સુદર અને મર્મસ્પર્શી વર્ણન છે

નયન નિર્જંગી રેશનોગા ગમે
જ્યમ શમે ગીત આદિમ નાદમા,
વિરમતી તવ લોચન વીજળી,
શ્રી હરિલોચન તેમ વિરામી તુ
અણુઝિલાયલ વાણીની ઝોળીમા
ભડતી ભર્મિ અનતમહો રંગે
તજ મગુણુ સ્વરૂપ અમૂર્તમા
શમો અનંતવિહાગિણી તુ સખિ.

અને હવે—

તું ગઈ, સ્વપ્ન ગયા, સુખડાં ગયા,
જખમ જર્ણુ રહ્યા, મૂગ્યા રહ્યા,
કરુણ અશ્રુ રહ્યા, ફૂસકા રહ્યા—
પ્રગટિયા નહિ ખાખથી પોયણા !

ઉ ઉખેડી સુલોચન-ધારથી
સ્મિત, સુભાસિની, અતર વાવિયા,
નયનનીકથી નીર છાંવિયા
તદપિ કેમ હજુ ભગતા નથી ?

આ નાનું ખડકાવ્ય આપણા જૂના પ્રિયવિરહ કાવ્યથી અનેક રીતે જુદું પડે છે
આવા જૂના કાવ્યોમાં શૂગાગ અને વિલાસ કરુણને પોષવા આપતો, અહીં વિલાસનું મ્મગ્ને
નથી જૂના કાવ્યોમાં નાયક સખીને પ્રિયશિખ્યા કહી સમોધતો, અહીં નાયક સખીને ગુરુ
કહે છે—જોકે ત્યાં ગુરુનો વાચ્યાર્થ નથી તેમ જ આ કાવ્ય પશ્ચિમની કરુણપ્રશસ્તિ
(elegy) થી એ રીતે ભિન્ન છે કે તેમાં ચિંતન એટલા પ્રધાનભાવે નથી આવતા જોકે
લાગણીની પ્રધાનતા સાથે આવી શકે તેટલા વિચારો અને સત્યો છે, જેમાનું એક તેની
મચોટતા અને મિતભાષિતા માટે અમે ટાપીએ છીએ

વિજય જીવનનું નવ ધ્યેય છે,

નવ પરાજય જીવનનો સુધ્યે।

જીવનનો પરાજય કદી થતો જ નથી,—ભલે તેનો વિજય ન દેખાય ! અને અહીં જોકે
અને સમુચિત રીતે ખાખગાથી પોષણ નથી ભગતા એવા ઉદ્ગારથી કાવ્ય પૂરું થાય છે,
પણ આ કાવ્ય પોતે એક ખાખમા ભગેયુ પોષણ છે અને એ રીતે જીવનનો વિજય—
ઉત્કર્ષ જ બતાવે છે

કેટલાંક વિવેચનો કર્તા અને પ્રકાશક, નવસંગમ જગન્નાથ ત્રિવેદી એમ એ.,
અધ્યાપક મહિલા પાંડલાળા, કાયરખ રોડ, સોલ એજન્ટ, જેમ્સ તલકશી એન્ડ મન્ડ,
બ્રૂક્સેસર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ, ૧૪૬, હોર્નબી રોડ કોટ-મુખર્ષિ ફિં ૩ ૧-૮-૦.

ઉચ્ચ અભ્યાસક્રમોમાં ગુજરાતી સાહિત્યને યોગ્ય સ્થાન મળે તો ગુજરાતી ભાષાના
વિવેચનસાહિત્યને એની મેળે કેવું ઉત્તેજન મળે તેનો આ પુસ્તક પુગવે છે.

શ્રી નવસંગમના વિવેચનો એક અધ્યાપકને છાજે તેવા તટસ્થભાવે અને તે માથે
વિષયભૂત લેખક તરફ પૂતી મહદ્વ્યતાથી કહેલા છે બધા વિવેચનોના અભિપ્રાયો માથે
મળતા થઈએ કે નહિ, પણ એક વાત દરેક જહેગે કે તેમણે કોઈ જગ્યાએ કોઈ તરફ
પક્ષપાત ગણેલો નથી, અને પોતાને જે લાગ્યું તે જ સત્ય ભાવે કહેલું છે

બધા વિવેચનોમાં વિવેચકની પોતાની દૃષ્ટિ આવે જ, અને આ પુસ્તકમાં પણ
કર્તાના ખામ વણલો આપણને જણાય છે તેમાનું માધી વધારે સ્પષ્ટ વણલું તે કર્તાનો
સમાજસુધાગ માટેનો ઉત્સાહ છે આ ઉત્સાહ તેમને કોઈ જગ્યાએ મૂળ પુસ્તકની કદ
કરવામાં બાધક કે અતગમ્યભૂત થયો નથી, કારણ કે વિવેચન સુધાગના પક્ષપાતી અને
અર્વાચીન જમાનાના લેખકો મધ્યની જ છે.

શીયુન નવસંગમનું અગ્રેજ અને ગુજરાતી સાહિત્યનું વાચન બહોળું છે, અને તે આ
વિવેચનોમાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બન્ને રીતે જણાઈ આવે છે શ્રી નવસંગમને ગોળગોળ
ખોલવાનો કદાળો છે ગોવર્ધનરામભાઈની સમાધાનરત્તિ અને શ્રી ગમજીલાલની
'પૂર્ણિમા'માં વેરપાને આપન અર્ચનવિત પત્રિચિત્તિનાળી વર્ણવીને લામની અધિકારી
બતાવી છે તે એમને ગમતું નથી. શ્રી મુનગીનો સ્પષ્ટવકતૃત્વનો ગુણ એમને

ગમે છે તે જ રીતે તેમણે પોતે પણ પ્રચલિત અભિપ્રાયોથી કે વ્યક્તિની પ્રતિષ્ઠાથી ન દોરવાતાં પોતાના અભિપ્રાયો સ્પષ્ટ દર્શાવ્યા છે ‘યુદ્ધાખર્ષિહ’ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની પણ પહેલાની નવલકથા એ ખરું, પણ તેનું મૂળ એનોની તરફનું ઝણું જોતાં તેને લાગ્યે જ અનુકૂળ કહી શકાય, તે આપાત્તર છે અને અનુકરણ કયાં કયા કદંબુ થયું છે એ તેઓ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કલાપી માટે તેમને માન છે, પણ કલાપીએ કેટલી ખધી જગાએ અગ્રેજ સાહિત્યમાંથી વિચારો, તરંગો વગેરે લીધું છે અને તેમાં હાલના સંપાદકે ‘કયા’ કયા જૂલો ‘કરી છે તે સર્વ તેમણે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલ છે કેટલાક શ્રી મુનશીને પ્રણાલિકાલગના આદ્યદ્રષ્ટા માને છે, પણ તેઓ પણ એ હિલચાલની અમુક ભૂમિકાએ દાખલ થઈ તેને આગળ ચલાવે છે એમ દર્શાવેલ છે

દરેક લેખક વિશે લખવાનું દષ્ટિબિંદુ પણ તેમણે યોગ્ય પર્વદ કરેલું છે ગોવર્ધનરામ અને રણજીતરામની કૃતિઓની વિશિષ્ટતા અને શ્રી મુનશીની નવલકથાથી તે શી રીતે જુદી પડે છે તે ખતાવ્યું છે શ્રી રમણલાલ વસતલાલની કૃતિઓની અદ્યદ્ય સરખામણી એ જ સમયના અવલોકનને માટે યોગ્ય દષ્ટિબિંદુ છે તે જ રીતે ખોટાદક, ખખરદાર, લલિત દરેકને યોગ્ય દષ્ટિથી જોયેલ છે, જોકે કહેવું જોઈએ કે કવિશ્રી નાનાલાલ અને ગોવર્ધનરામની હજી વધારે વિસ્તારી દીકા ચવાની જરૂર છે, અને લેખકને તે ધ્યાનમાં પણ છે.

એ રીતે શ્રી મુનશીની આ પુસ્તકમાં સૌથી વિનૂત દીકા થયેલી છે નવલકથા અને નાટકોના વિદ્યમાન લેખકોમાં તેમનું સ્થાન મહત્વનું છે અને એમને વિશેની આ કદાચ પહેલી જ વિસ્તૃત દીકા છે * એમને વિશે દીકાકારોમાં કઈક ઉચ્ચ મતભેદ છે, અને શ્રી નવલગમનું વિવેચન વિચારપ્રેરક હોવા સાથે તેથી વધુ એટલું ત્રિશદ્ધ થયું છે કે તેમનાં સર્જનો વિશે, એમને જે કેટલાક ચર્ચના જેવા મુદ્દા જણાય છે તે, એમને અહીં ચર્ચવા જેટલો અવકાશ ન હોવાથી, વિશેષ ચર્ચા માટે દૂકામાં મૂકીએ છીએ

શ્રી નવલગમ શ્રી મુનશીની વિચારમંડળીને શુદ્ધિવાદ (rationalism) કહે છે પણ શ્રી મુનશી પોતાના “આલેખનમાં માત્ર એક જ વસ્તુ તરફ નજર રાખે છે અને તે એ કે દરેક માણસે પોતાના અભાવાનુસાર વર્તવું, મૌએ પોતપોતાના વ્યક્તિત્વને વફાદારીથી વળગી રહેવું” એ દુસ્સોની કુદરતપરસ્તીમાંથી પ્રવર્તેલો સ્વૈગચારવાદ નથી?—જેને લીધે અનીતિ અને સ્વચ્છન્દાચારના આક્ષેપો શ્રી મુનશી ઉપર આવે છે! અથવા એમ ન હોય કે સર્જકના હૃદયમાં સયમ અને સ્વૈગચારના આનન્દનો યોગ્ય સમન્વય ન થયો હોય? શ્રી નવલગમ કહે છે કે શ્રી મુનશીમાં નીચેની અતિમાનવની લાવના અને ગીતાની સ્થિતપ્રજ્ઞતા બન્ને આવે છે પણ ગીતામાં અને આપણી આખી હિન્દુ ફિલસૂફીમાં અભિમાનભાગ પ્રથમ આવશ્યક છે અને નીચેની ફિલસૂફીના કેન્દ્રમાં અભિમાનમાહાત્મ્ય છે તેનું શું? એમ ન હોય કે આ બે બાજતો પણ સર્જકમાં અસમન્વિત જ રહી હોય? શ્રી નવલગમ કહે છે “તેમના હૃદયમાં માનવ પ્રત્યે પારાવાર પ્રેમ ભર્યો છે” પણ તે સાથે તેમની કૃતિઓમાં માનવ તરફ અને માનવ જેને ઉચ્ચ માને છે તે તરફ જણે બિડા તુચ્છકાર (cynicism) પણ નથી જણાતો? તેમના પાત્રોમાં અભિમાની અને માનિનિ સ્ત્રીઓ પણ યોગ્ય વલ્લભ મળતા અભિમાન છોડી દેવામાં આનંદ માને છે તે રીતે

દરેક માણસને—જીને તેમજ પુરધને—કોઈ એવો આદર્શ, એવું ધ્યેય, એવી પૂન્ય વ્યક્તિ ન હોય જેની આગળ તેનું અભિમાન ગળી જાય ? એમ હોવામાં તેની અતિમાનવતાને દૂષણ લાગે છે ? શ્રી નરસિંહરાવ ‘ગુજરાતનો નાથ’ને ‘સગવતીચંદ્ર’ સાથે સરખાવતા કહે છે કે ‘ગુજરાતનો નાથ’ના પાત્રોને સ્પષ્ટ મૂર્ત વ્યક્તિત્વ છે, ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના પાત્રો વધારે સામાન્ય લક્ષણોનાં બનેલા (types) છે. શ્રી નવલરામ મુનશીના પાત્રો વિશે કહે છે “તેમના પાત્રો મુખ્યત્વે પ્રતિરોપો (types) છે, વ્યક્તિઓ નથી” આ વિષય ઉપર વધારે પ્રકાશની જરૂર છે. આ પુસ્તકમાં જેમ શ્રી રમણલાલના પાત્રોની સરખામણી કરી છે તેમ જ શ્રી મુનશીના પાત્રોમાં અંદરઅંદર ભેદ કેટલો છે, શેનો છે, સ્વભાવનો છે કે બાહ્ય પરિસ્થિતિનો છે, એ રસિક ચર્ચાનો વિષય થઈ પડશે. આ બંધા પ્રશ્નો શ્રી નવલરામનું વિવેચન વાચતા સ્વાભાવિક રીતે ઉદ્ભવે છે અને એ જ એ વિવેચનની આર્યતા છે. શ્રી નવલરામ પોતે અથવા આપણા અન્ય વિવેચકો તે તરફ ધ્યાન આપી શ્રી નવલરામને શરૂ કરેલ વિવેચનતત્ત્વને આગળ ચલાવશે એમ આશા છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક નવલરામ વિવેચક થઈ ગયા પછી આ બીજા નવલરામ વિવેચકને પણ તેમનાં સમશુદ્ધિ કરેલા વિવેચનો માટે અમે અભિનંદન આપીએ છીએ.

પ્રોફાસર ડૉ. હાઈન્ડ્રીસ રજત મહોત્સવ સમારક ગ્રન્થ. મખાદક, સમારક ગ્રંથ સમિતિ. વતી વિષ્ણુપ્રસાદ મ. જાડ મેત્રી, પ્રકાશક, પ્રાણલાલ સ્ત્રીમનલાલ ઠાકોર મંત્રી, રજત મહોત્સવ સમિતિ, પ્રોફાસર ડૉ. હાઈન્ડ્રીસ, અમદાવાદ.

આ મશગૂલી સંસ્થાના રજત મહોત્સવપ્રમંચે સમારક ગ્રન્થ પ્રગટ કર્યો તે મર્વયા ઉચિત છે. ગ્રન્થ તથા લાગમા વહેંચાયેલો છે. પ્રથમ ભાગમાં રાજાનો ઇતિહાસ અને રાજાને શરૂ કરી અત્યાર સુધી વિકસાવનાર તેના આચાર્યો શ્રી જીવણલાલ દીવાન અને શ્રી બળવતરાય ઠાકોરની કારકિર્દીની રૂપરેખા છે. એ નેતા બંનેની કાર્યદક્ષતા માટે ગમે તેને પણ માન થયા વિના રહે નહિ. આ કાર્યદક્ષતા માત્ર શિક્ષક તરીકેની નહિ, માત્ર રાજાના વ્યવસ્થાપક તરીકેની નહિ, પણ મરકાર માથેના બ્યવહારમાં પણ તેમની આખી કારકિર્દી સગકારી ખાતાથી સ્વતંત્રતા ચેળવવાની, જળવવાની અને વિકસાવવાની એક લક્ષણ છે. બંનેનું જીવન શિક્ષક ધારે તો અહોરમા કેટલું કામ કરી શકે તેના દાખલારૂપ છે.

બીજો વિભાગ રાજાના વિદ્યાર્થીઓ અને અન્ય જનોએ આપેલા રાજાના મંત્રમરણોનો છે. મંત્રમરણોના સમૂહરૂપ ગ્રન્થો વિને અમારે અન્ય પ્રસંગે કહેવું પડે છે તે અહીં પણ કહેવાનું છે કે આ વિભાગ ભેદીએ તેવો મચ્છ થઈ શક્યો નથી. તેનું કારણ વિદ્યાર્થીઓને રાજા માટે પ્રભવ નથી એમ નથી, પણ આપણામાં દજી સંસ્મરણોની શાદકના ઓછી વિકસેલી છે. ત્રીજા વિભાગમાં સ્વતંત્ર શિક્ષણવિષયક લેખો છે. આ વિભાગ પણ મચ્છ ગણી શકાય તેટલો મોટો નથી. પણ તેમાંના લેખો મનનીય છે. ગુજરાતમાં સ્વતંત્ર રીતે જીવવધી વિશે વિચારો કરનારા શુ વિચારે છે તે આ વિભાગમાંથી જ્ઞેવાનું મળે છે તે ઉપરાંત યોગ્ય ઐતિહાસિક મતોધનના લેખો પણ છે.

ગ્રન્થમાં મારી અખ્યાના ફાટાઓ પણ આપેલા છે. ગ્રન્થને આવકાર આપવા માટે અમે આ સંસ્થાને અને તેના આલમચાલકોને પ્રગતિ અને મશ હમ્દીએ છીએ.

રોજનીશી

- તા. ૨૫-૧-૩૫ વડી ધારાસભાના પ્રમુખ તરીકે સ્વતંત્ર પદ્ધતિ સર ચાલુદેવ રહીમની ચૂંટણી, વાહન નાયનું વડી ધારાસભા સમક્ષ બાષણ નવા સુધારા વિશે મમજૂતી આપતી સરકારી યાદી, ભરત જિલ્લા લોકલ બોર્ડ તથા ભરત અને જૂનસર તાલુકાબોર્ડ એમના પ્રમુખો તરીકે મહાસભાવાદીઓ, ગુરમાવમા મુશ્કની તાલીમ માટે બનાવેલી લશ્કરી મુશ્ક, લડનમા બહાર પડેલું હિંદી સુધારાનું બિલ, અમદાવાદની કેટલીક મિલોના કેલ્વિન કામદારોએ દિલ્લી સમાધાન ન સ્વીકાર્યું, શોલાપુરમા મલાળ ધીનો હુકમ.
- તા. ૨૬-૧-૩૫ સાગલીમા 'પૂર્ણ સ્વરાજ દિન'ની ઉજવણી સામે મનાઈ; પડિત માલવીયજી વગેરે હિંદુ નેતાઓ નેપાળના મહાસાનની મુલાકાતે, અમદાવાદના સમાજવાદી પક્ષના મંત્રીઓએ દિલ્લી સમાધાન વિરુદ્ધ બહાર પડેલું નિવેદન, નેપાળના મહાસાનનું દિલ્લીમા શાહી માન, દખ્ખણ હૈદરાબાદમા તાડીની ફકાનો સામે પિકેટિંગ.
- તા. ૨૬-૧-૩૫ દેરાબરમા 'પૂર્ણ સ્વરાજ દિન'ની ઉજવણી, કલકત્તા તથા બનારસના મુખ મકાનો ઉપર રાષ્ટ્રધ્વજો, કારોબારી સમિતિના ઠરાવમા મુખાઈના સમાજવાદીઓએ કરેલો ફેરફાર, અમદાવાદની કેટલીક મિલોમા હડતાળ, તા. ૭ મીએ સમુક્ત સમિતિના અહેવાલ સામે વિરોધ દિન પાળવાની રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રબાલુએ બહાર પડેલી અપીલ, શ્રી હીલા અને રાષ્ટ્રપતિ વચ્ચે મસલાત, બોડમા પોલીસે રાષ્ટ્રધ્વજ ઉતારવાના સમાચાર, ચીન-નપાન 'વિગ્રહ' પત્રી ગયાના બખર, મેયેરિયાથી સિલોનના ૬૦૦ ગાયો બચાવ, માલ કઈસરે પોતાની વસતીમાં હાથે કાપેલા લાકડાની ભારી વડે ચી.
- તા. ૨૭-૧-૩૫ દિલ્લીમા હકીમ અજમલખાનજીની સવતસરી, બાબા ગુરદાસસિંહને 'રેસ્ટમેન' પત્રે રૂ. ૧૦૦૦ બદલનીના આપવા એવો કલકત્તા હાઇકોર્ટનો મુકદ્દમા, કાલિકટના શ્રી ગોપાળને કામદારોની રિયલિટ સળધમા દરા દિવસના ઉપવાસ આદર્શ.
- તા. ૨૮-૧-૩૫ ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિના ઉપપ્રમુખે હિંમત કટ સળધમા બહાર પાડેલું નિવેદન, અમદાવાદમા મિલહડતાળના મામલાને જો મેન્જિસ્ટ્રેટ દરા દિવસ માટે બહાર પાડેલા હુકમે, જાણીબાર સળધમાં બહાર પડેલો મેનન અહેવાલ, આમની સજામા વધુ પ્રધાન ઉપર ગાળોની જડી, વડી ધારાસભાના મહાલ સભ્ય શ્રી આચાર્યનું અવસાન, ગાધીજીની દિલ્લીથી વર્ષા માટે રવાનગી, પેગાવરના ગામડાને લશ્કરી વેગ, બંગાળમા બે નજરકેદીઓને સાડા ત્રણ વર્ષની કેદ, કપ રાજદ્વારી કેદીઓને આદામાન મોકલવામા આગ્યા.
- તા. ૨૯-૧-૩૫ : વડી ધારાસભામા હિંદ-બ્રિટન વેપારી કરારો વિરોધ ચર્ચા, અમદાવાદની વડુ મિલોમા હડતાળ, મહીસૂરમા રાષ્ટ્રધ્વજ અડાવવાની મનાઈ, લેબોગ અત્યાચાર કેસમા એક આરોપી શ્રી. જોગેન્દ્ર દત્ત નિર્દોષ ઠર્યા, મદ્રાસ ધારાસભાના મહામત્તાવાદી સરવે ડો. મલાયાલુ અવસાન, સહરામા બરફ, નેકોળાબાદમા ૧૪૪ મી કલમ.
- તા. ૩૦-૧-૩૫ : વડી ધારાસભામા હિંદ-બ્રિટન વેપારી કરારો સળધમા શ્રી ગોપાળે સુધારા પસંદ આ કરારો તરત રદ કરવા, દિનાજપુરમા રાજદ્વારી ધોડ, ૨૧ જાણની ધરપકડ, અમદાવાદ જિલ્લા સમિતિના મંત્રીએ હિંમત સળધમા બહાર પાડેલું નિવેદન, વડો દરાના મજૂર કાર્યકર્તા શ્રી પાગારકરનો અપીલમા ફરકારો, નપાને ખાલાગમિશ

છત્યું; ભાતના કામદાઓ રહ કરવા સબધી શ્રી. સત્યમૂર્તિના ખરડાને વાહસરોયે રજૂ કરવાની આગેલી પરવાનગી

તા. ૩૧-૧-૩૫ : ' ખોટી હડતાળ ન પડે, ' એવો આધીછનો અમદાવાદના મજૂરઓએ સદેશો, અમદાવાદમાં કુલ ૨૫ મિલોમાં હડતાળ, શરત બોલેને છૂટા કરવાની માગણી કરવા કલકત્તામાં બહાર સભા; આયકવાડ સરકારે ફાતિમોજન પ્રતિબંધક ખરડો બહાર પાડ્યો, મનીબાનુ અપહરણ કેસમાં લીબકાના ઠાકોરને બે વર્ષની મન, શ્રીનગરમાં બરફનો વરસાદ, ઈસાબેલ ખાતે ધરતીકંપ, ત્રણ મરણ, ૧૨૫ મકાનોનો નાશ, મેલિસન ૫૦,૦૦૦ ફૂટ લંબે ડવામાં ઊડવાનો પ્રયત્ન કરશે એવા મમાચાર, પડિત નવાદર લાલજી શ્રીમતી કમલા નેદરુની મુલાકાતે

તા. ૧-૨-૩૫ : અમદાવાદના મિલમજૂરોની હડતાળ બાબતમાં મજૂર મદાનનને તેમજ મદાસભા સમાજવાદી પક્ષનો પ્રવાસો, હિંદી બધારણના ખરડાની હિંદી સરકારે પ્રસિદ્ધ કરેલી આગત્તિ, ગોરળ રાજ્યે ' નન્મમુનિ, ' ' રાગની, ' અને ' સદેગ ' સામે પ્રતિબંધ મૂકવાના મમાચાર

તા. ૨-૨-૩૫ : શ્રી ઝીણાએ વડી ધારાસભામાં નીચડી મતદબ્બનો સુધારો રજૂ કરવાની આગેલી નોટિસ કોમી ચુકાદાને બદલે બીજી સર્વસમ્મત યોજના નક્કી ન થાય ત્યાં સુધી કોમી ચુકાદાનો સ્વીકાર, પ્રાલિક મરકોરને લગતી યોજના અગ્રુ તોપકારક અને એના વાધાભર્યા તરવો દૂર ન થાય ત્યાં સુધી તે હિંદી મતના કોઇ પણ પક્ષને સતોપી રાખે નહિ, સમૂહન ત્રની યોજના મૂલેજ ખરાબ છે તેથી તે અસ્વીકાર્ય છે આથી, પરિસ્થિતિનું પુનરાવલોકન કરવું, શ્રી. ભૂલાભાઈનો સુધારો બધારણની યોજના સાદીવાદ અને પ્રગુલ્વની બાવનાથી તેમજ આર્થિક રોષણ માટે ધડાઈ છે, તે હિંદી પ્રભને કોઈ પણ ભતતી સાચી સત્તા આપતી નથી અને એનો સ્વીકાર હિંદની પ્રજાતિને અવરોધક તેમજ પ્રાત્યાધાતક છે આથી, એ યોજનાને આધારે કોઈ પણ બધારણ ન ધડવું, મદાસભાપક્ષનો બીજો સુધારો અત્યારે કોમી ચુકાદાની બાબતમાં સ્વીકાર અસ્વીકાર વિશે કરો પણ અભિપ્રાય બ્યકત કરતા અટકવું, ગુજરાત અને કર્ણાટકના ખેડૂતોની માવમિલકન જપન કરવામાં આવી છે, તે સબધમાં ન્યાયાધીશ નીમી તપાસ કરવી ને અહેવાલ રજૂ કરવો એવી શ્રી. સત્યમૂર્તિની દરખાસ્તને વાહસરોયે હાખલ કરવાની મજૂરી ન આપી, કાસ અને લિટન વચ્ચે વિમાની કરારો, ફ્રેચ સામ્યવાદી નેતા મેલ કેમીને ઈંગ્લડમાં ભતરતા બધી, ચીન-જાપાન વિશ્વદની સંધિ, લેલમાં ઈ. સત્યપાલની નાદુરસ્ત તબિયત, સચુક્ત સમિતિની યોજના અસ્વીકાર્ય ને અઅવહાર્ય છે એવો મધ્ય પ્રાતની ધારાસભાનો ઠરાવ

તા. ૩-૨-૩૫ : દાર્જિલિંગમાં ધરતીકંપનો આવકો, એક રશિયને પૃથ્વીની ખજપાળા મુસાફરી આરંભી, લાહેરમાં ધરતીકંપ

તા. ૪-૨-૩૫ : વડી ધારાસભામાં સચુક્તસમિતિના અહેવાલ ઉપર ચર્ચા, મદાસભાપક્ષ તરફથી શ્રી. ભૂલાભાઈનો સુધારો, ' હિંદ-અર્માં કરારો પૂરા થાય તે પહેલાં તેમને લગતી શરતો વડી ધારાસભા આગળ મૂકવા સરકાર બધાયેલી નથી ' એવો સર ભોરનો જવાબ, સરકારી નોકરોનો પગારકાંપ તા. ૩૧ મી માર્ચથી આગળ નહિ ચાલે એવી મરકારી યાદી, વડી ધારાસભામાં શ્રી. દાસની પ્રુદાઇ ખિદમતગરો સમિતો પ્રતિબંધ છઠાવી લેવાની વિનંતિ કરતી દરખાસ્ત પસાર વડી ધારાસભામાં સરકારની ખરેલી બે દારો વિશે આમની સભામાં પ્રમોતરી, શ્રી નગીનદાસ અમૂલખરામનુ અવસાન, બંગાળમાં ૩૦૦ મહાદેના વિસ્તારમાં રેલ, માલમિલકનને મુકસાન.

- તા. ૫-૨-૩૫ : વડી ધારાસભાના ઉપપ્રમુખ તરીકે શ્રી. અખિલચંદ્ર દત્તની સર્વાનુમતે ચૂંટણી; રાજસભામાં બધારણને ખરડો અસ્વીકાર્ય છે એવા સુધારાની મોટિસ; અમદાવાદની હડતાળને એકાએક અંત; આગાખાને નવા સુધારાને આપેલી વધામણી.
- તા. ૬-૨-૩૫ : આમની સભામાં દિ. ૬ સુધારાનો ખરડો બીજવાર પસાર, કલકત્તાએ કરેલા સ્વ-તંત્રતાના દરાવ સબધમાં રાષ્ટ્રપતિને ખુલાસો, સ્વ પરિવ મોતીલાલજીની સંવત્સરી, રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રપ્રભુને અલ્લાહાબાદમાં આવકાર, કલકત્તાના ૭૦૦ કૂંચીઓની હડતાળ, કલકત્તાનું વિશ્વનાથ આયુર્વેદિક મહાવિદ્યાલય જનસેવાને અર્પણ, વામદાના રાજ્યે ખેડૂતોને આપેલી રાહત, દિ. ૬-ચિટન કરોડે ૨૬ કરવાનો વડી ધારાસભાનો અભિપ્રાય સરકાર વહેતો મૂક્યો એવા દિ. ૬ વલ્લરનો જવાબ; ધોળામાં બાળકનો સામે મેજિસ્ટ્રેટ આપેલા મનાઈદુકનો.
- તા. ૭-૨-૩૫ : દેશમાં સંયુક્ત મમિતિના અહેવાલનો વિરોધ દિન દેખવાયો, વડી ધારાસભામાં શ્રી. ઝીંજુને સુધારો બે ભાગમાં પસાર, વડી ધારાસભામાં સાંસ્થાનિક સ્વરાજના ધ્યેય સબધમાં ગૃહમંત્રીએ દિ. ૬ વલ્લરનું નિવેદન વાંચ્યું, સંયુક્ત સમિતિના અહેવાલ બાબત તેમજ મહાજાના નવા બધારણ સબધમાં રાષ્ટ્રપતિનું નિવેદન, લખનૌમાં રેલવે યુનિયનના કાર્યકરોને ત્યાં દરોડો, વર્ધામાં આગોળદાર સંયત સુધારેજી બધારણ, શ્રી. કુમારખાની તે સબધમાં સ્પષ્ટતા.
- તા. ૮-૨-૩૫ : રાષ્ટ્રપતિને અલ્લાહાબાદ મુ. નું માનપત્ર; સરદાર વલ્લભભાઈ અમદાવાદમાં એસ્ટ્રોસિયામાં ૫૦૦ સમાજવાદીઓની ધરપકડ.
- તા. ૯-૨-૩૫ : શ્રી દાઉદભાઈન ગાંધીજીની મુલાકાતે, ધર્મને નામે અપાતા બળિદાનો વિરુદ્ધ ગાંધીજીની મુલાકાત; દાકા યુનિવર્સિટી લશ્કરના કામમાં લેવારો એવા ખખર, જનરલ મોરિને રાજસભાના બતાવેલો વિશ્વાસ.
- તા. ૧૦-૨-૩૫ : શ્રી ઝીંજુ નું રાષ્ટ્રપતિને તેજ, ગુજરાત પ્રાતિક સમિતિની બેઠક સરદાર વલ્લભભાઈ પ્રમુખસ્થાને, રાજપુરમાં આગેવાનોની ધરપકડ, કોલ્હાપુર પાસે પશુચર.
- તા. ૧૧-૨-૩૫ : વડી ધારાસભામાં પ્રમુખની વર્તણૂક બદલ સભા મુલતવી રાખવાની સર મહમ્મદ ચાકુબની દરખાસ્ત કાનૂનબદાર, શ્રી. ગૌળાની એવી જ દરખાસ્ત 'દિંદ-નિરતન' નેપારી કરારના સબધમાં વડી ધારાસભાના અભિપ્રાયને ઠોકરે મારવાના સરકારના નિર્ણય સામે સભા મુલતવી રાખવી, પ્રમુખે દરખાસ્તને કાનૂનબદાર ફેરવી શ્રી. હારકાનાથ મિશ્ર અને શ્રી. અશરફુદ્દીનની ચૂંટણીમાં ભ્રષ્ટા રહેવાની બિનભાષકાત ૨૬ કરવાનો કરાવ પસાર, પરદેશી ચોખાની આયાત ઉપર નિયમન મૂકવાનો કરાવ પસાર, શ્રી હારકાનાથ મિશ્રની ચૂંટણીમાં ભ્રષ્ટા રહેવાની બિનભાષકાત સબધમાં શ્રી. ભૂલાભાઈ અને ગૃહમંત્રી વચ્ચે ખાનગી મત્રણા, દિ. ૬ સુધારાનો ખરડો બીજા વાચનમાં આમની સભામાં પસાર, આમ એવા સબ બાબત વડી ધારાસભામાં શ્રી અસફઅલીના સવાલો, હટલી ને એબિસિનિયા વચ્ચેના ઝગડા અંગે હટલીની લશ્કરી તૈયારીઓ, ગુજરાત પ્રાતિક સમિતિએ 'સત્ય અને અદિસા'નું ધ્યેય મનુર રાખ્યું સારડા કામદાના બચ માટે અમદાવાદની ઠાઠમાં બે જણને ૪૦૦ અને ૨૦૦ નો દડ, ડો. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર અલ્લાહાબાદમાં એનિ બેસ્ટ રફલની સંવત્સરી, અધ્યાનિસ્તાનમાં વિદેશી માલની આયાત સામે પ્રતિજ્ઞ, આતરરાષ્ટ્રીય મનુર પરિવદના નિયમ ઉપર કાચના ઉઘોન ઉપર ટેરિફ બેઝનો અહેવાલ પ્રમિદ્ધ થાય, ત્યારબાદ વડી ધારાસભા સમક્ષ આ નિયમને પુન વિચારવા માટે મૂકેલો એવા શ્રી. દાસનો કરાવ વડી ધારાસભામાં પસાર.

તા. ૧૨-૨-૩૫ : ખાન અબ્દુલ ગફારખાનની સાથેરમતી જેલમાં તેમના બંદીઓએ લીધેલી મુલાકાત, ફેજાદારી કાયદામાં સુધારા સૂચવતા ખરડાઓ વડી ધારાસભામાં રજૂ થયા; ડૉ. પરાજીએના પુત્રી શ્રીમતી રાકુતલા પરાજીએ એક રમિયન કળાકાર સામે લગ્ન કર્યાના ખબર પડિત માલવીયજીનું નામ મળદારપત્રમાં દાખલ કરવાનો હુકમ, ડૉ. રવીન્દ્રનાથ કાકુરને અલ્લાહાબાદ યુનિવર્સિટી યુનિયન તરફથી માનપત્ર, કેટલાક મુસ્લિમ વિદ્યાર્થીઓ સભા છાત્રી ગયા

તા. ૧૩-૨-૩૫ સંયુક્ત સમિતિના અહેવાલ ઉપર રાજસભામાં ચર્ચા રાષ્ટ્રપતિ અને શ્રી ઝીણા વચ્ચે કોમી સવાલ વિષે મત્રણા, દરખાસ્તોએ પોતાના રાજ્યનામાં પાછા બેચાના સમાચાર

તા. ૧૪-૨-૩૫ મુખર્દી સરકારનું અદાલતપત્ર ધારાસભા આગળ મુકાયું, છેવટે બે લાખની ખોટ રહેશે, વડી ધારાસભામાં મદાસભાની અમુક સભ્યો સામે ચાલુ રહેતા પ્રતિબંધો વિશે સલાહજવાબ, અમદાવાદ મ્યુ અને સરકાર વચ્ચેની કેળવણીની માટ બાબતમાં સરકારનો છેવટનો નત્નો, ખાન અબ્દુલ ગફારખાનની જેલમાં બીજવર મુલાકાત, સરદારે મુલાકાત માટે મુખર્દી સરકારની માંગેલી પરવાનગી, અખરનાથની હસ્તાગતો અત, કામદારોને વિજય, શ્રીમતી હાટમાઈને સતતિનિયમન વિરોધા માધીજના વિચારો વિશે આપેલો અભિપ્રાય, સરદાર વલ્લભભાઈએ આણંદમાં ઇસ્પિતાલ ખુલ્લી મૂકવાની વિધિ કમી, સિધના એક આનિલવર્ગે કરેલી બલામણુ રૂપ વર્ષ ઉપરના કુવારાઓને પગારમાં વધારો ન આપવો

તા. ૧૫-૨-૩૫ મુખર્દીના એક મજૂર કાર્યકર શ્રી. ગરમાલકરને સળ, દરબગા મ્યુ સરખેડ થઈ, અલ્લાહાબાદ ખાતે સ્વરાજ લવનમાં ઢિંદી રાષ્ટ્રીય સમદસ્થાન થશે એવા સમાચાર, વાઘસરોયના સહેરા વખતે વડી ધારાસભામાં સભ્યોએ રા માટે જીભા રહેલુ પડે છે તે વિશે શ્રી. શ્રીપ્રકાશ પ્રમુખને લખેલો પત્ર, મુખર્દી ધારાસભાએ સંયુક્ત સમિતિના અહેવાલ ઉપર વિચારણા કરવાની સરકારી દરખાસ્ત ઉતારી મૂકી.

તા. ૧૬-૨-૩૫ સરદાર વલ્લભભાઈએ મુખમમાં સ્વરેશી બલર ખુલ્લું મૂક્યું, કોમી સવાલ વિરોધી મત્રણા સંબધમાં શ્રી ઝીણાએ મુસ્લિમ લિગની કોન્વેન્સિસ સમક્ષ કાઢેલા ઉદ્ગારો, આગેવાનો વચ્ચે તે બાબત મસલત, શિહોરમાં બ્રેલિસ્ટ્રેટ બાળલગ્નો સામે કાઢેલા મનાઈહુકમો; મસીના આગળ એક લાખ છટલિયન લરકડીઓનો જમાવ બકેદરાની ધારાસભામાં પોલીસ અને અશીલુને લગતા ખરડાઓમાં સરકારની હાર મિત્રાપુરમાં લાખના ઉદ્યોગમાં મજૂરોની હસ્તાગત

તા. ૧૭-૨-૩૫ મહેસાણા ખાતે પ્રલમડળનું પ્રથમ અધિવેશન, તુરાણગાદની મ્યુ. એ ખાદી ઉપર નકાત દૂર કરવાનો બેવાર ઠરાવ કર્યો કમિશનરે તે રદ કર્યો. નેધરુર રાજ્યમાં 'મોટન રિયુ' અને બીજા પત્રો સામે મનાઈ, નળસપુર પાસે એક મુશોરે કુહાડી વડે વાળે માર્યો, ઈટલીનુ લરકર સોમભલીલ અને રસ્તે.

અ નુ ક મ લિ ળા

પૃ ૧૯

ક્રાંતિ . ૧૯૮૧

અંક ૫

૧ ગુજરાતના કુવગજ બીજાનું દાનપત્ર	ધનપ્રમાદ ચલાલાલ મુનશી	...	૪૦૫
૨ મદ્રગત ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે	શ્રી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી	..	૪૧૩
૩ નવાં નવાણુ [કાવ્ય]	ઉમાશંકર જોષી	.	૪૧૯
૪ અખિલભારત મહિલાપરિષદ	સરોજિની મહેતા	.	૪૨૦
૫ જન્મદિવસે [કાવ્ય]	વાલ્મીકી	..	૪૨૫
૬ રિઝર્વ બેંક	મદ્રપ્રમાદ હરદેવગમ દીવાનજી	..	૪૨૬
૭ 'દીવા પાછળ'..! [વાર્તા]	મદ્રપ્રમાદ પાઠક	...	૪૩૧
૮ દેગદર્શન	ડૉ. સુમન્ટ મહેતા	..	૪૪૪
૯ વિરાટપદભાવ [કાવ્ય]	મોગાલાઈ ભાવમા	.	૪૪૮
૧૦ વેપારી જગત	જયસુખલાલ કૃ. મહેતા		૪૪૯
૧૧ ઉમર ખર્યામની રુખાયાત	સ્વ. અખાલાલ ગોવિંદલાલ	...	૪૫૨
૧૨ 'ઐતિહાસિક પાત્રો અને તેનું નિરૂપણ'	ચિમનલાલ ચક્રબર્તી શાહ	.	૪૫૫
૧૩ અજાણ પથ [કાવ્ય]	જેઠાલાલ ત્રિવેદી	.	૪૬૪
૧૪ ખેતરનો વસવાતી	જેઠાલાલ ત્રિવેદી	.	૪૬૫
૧૫ વળામણાં [કાવ્ય]	સ્વમંથ	...	૪૭૭
૧૬ 'કુન્દમાલા' અને 'ઉત્તરસમચરિત'			
વચ્ચેનું સામ્ય	હસમુખ ધી. માકળિયા		૪૭૭
૧૭ જ્ઞાનગોચરી		...	૪૮૧
(૧) સર્વવિધની રોનનિવારણની રાજી	(૫) વડવાનલનો ઉપયોગ		
(૨) ભપાનની પ્રગલ્ભો ભેદ	(૬) છત્રીઓના પુનર્જીવન		
(૩) વાદશાહી લગ્ન ને અમેલ લડાયક માનસ	(૭) ૩ ખ મારી મધમાખ મરી નય છ ?		
(૪) દરનાલો, ધ ધો ને પૈસા	(૮) અપુષ્પોના વિભાગ કરવાની નવી રીત		
૧૮ પુસ્તકપરિચય	...	૨૧	૪૮૧
૧૯ રોજનીશી	...	..	૫૦૦

સવાજમ   હિંદમાં રૂ. ૫   પરદેશમાં રૂ. ૭૫   છૂટક અંક રૂ. ૮૫

પ્રકાશક રજીસ્ટ્રાર ડેપુટી મિસ્ટ્રી પ્રદેશન કાર્યાલય પાટણી અગ્રિયારી સમિતિ ખમાસાદો અમાસાદ
મુદ્રક મહિલાલ પુસ્તકાલય મિસ્ટ્રી, બી. એ., આદિય મુદ્રણાલય. રાયખડ રોડ અમાસાદ.
તા. ૧૮-૩-૧૯૭૫

શ્રી બલવતરાય ક ઠાકોર

વિદ્યેષારથે અદિત્યસભા વરફળી હાજરાયેલા પસંતોત્સવના પ્રમુખ

卐 प्रस्थान 卐

। दृष्टिपूर्तं न्यसेत्पादम् ।

पृष्ठ १८

वैत्र - १५८१

मिथुन

केन्द्र

अक्षरान्तराद्ये वक्ष्यमाणे राशौ

१० मिथुने पवन श कर्ष ? कर्षुं छ साधनाश्चेन्न त्वां
 वहे कुंठ गधातली; तस्युं छ पत्र क्त्वां मित्रने
 दुवास्त पथरावतो कुंठणि हीग के तस्युनी.
 यद् रजनि भोडिसे निहर सेववा. तूं त्यक्तो
 करे द्रिपण मन्द मन्द रसणन्त संगीतना;
 न नगि आवतं मधुर गान सुषुवा कर्षुं.

નિરાશાસૂર

ખલવંતરાય કવયાજીરાય ઠાકોર

૫૧

ઠેકે ઠેકે ઠોકરાવું ટાયડું, હો રાજ
 બોલે બોલે લોગવાતું જિલકું, હો રાજ
 તાને તાને ઠરકાવું ચિતડું, હો રાજ
 ઉઘે ઉઘે સોણલાંની રાતડી, હો, રાજ
 દ્રોઝે દ્રોઝે હાંરણાંની ભાતડી, હો રાજ
 છોતે છોતે હારણાંની ખાખડી, હો રાજ
 આશે આશે ધાસકાની ભાવઠ, હો રાજ
 છેયે છેયે અમીની વખાવટ, હો રાજ
 પુણ્યે પુણ્યે પાતડી જમાવટ, હો રાજ

૩

વંતસલ વાઘેર

સુદરભ ગા. બેટાઈ

પૃથ્વી

અહો શ્મશ્વકન્દરામહો જોઠે નવી મૂર્તિ શી !
 સહી વરસભાર એ કંઈ વળી ગઈ બેવડી;
 નસો શિયિલ જાપસી કરચલોભયાં હાથ ને
 કપાળ પર, સ્વેદથી સકલ અંગ ભીંજ્યાં દોસે;
 અચિન્ત્ય કંઈ ચિન્તના નયન લાલ એ વૃદ્ધનાં
 કદી કગુણગૂઢ હાસ હસતાં ગિડાર્થ જતા,
 નિહાળી અમ ઘેલછા હરખડેલડો એ થતો,
 જઈ વિસરો વયભાર અમ સંગ એ જેલતો;
 ધરી નિજ ખલે મને કદીક નાચતો દ્રુતો,
 ઘડી હૃદયગૂઢભાર નિજ સર્વ ભૂલી જતો.
 નહીં શ્મશ્વ નામ ! કેન્તુ સુજ ચિત્ત વ્યાપી રહ્યો,
 અને સરલ હારયયુક્ત નિજવાણુ વધી રહ્યો;
 અખૂટ નિજ આત્મનાં ઝરણુ ગૂઢ વાતસલ્યના
 વિમુક્ત કરીને મને સતત એ ડુળાડી રહ્યો.

સોરઠા

- તૂટી દેહની પાળ, આતમનીર વહી ગયાં;
મારા અંતરમાંથી પ્રેમલગ્ન રમી રહ્યો.
ઓખાના દરબાર લોક કહે વાઘેર છે,
નમતો મારો પ્રાણ તારી આશિષ ઝીલતો.
ચમકે જેવા આભ લખલખ કરતા તારલા,
લાખેણાં તુજ લાડ સ્મરણે ચમકે સોણલાં.

૪

સાંઝને સમે

સુન્દરમ

સાંઝને સમે સખી આવજો,
સૂના સરવરકેરી પાળે, હો સખી
સાંઝને સમે જરા આવજો.

છેલ્લુ ફિરજુ ચેતુ આભથી વિદાય લે,
છેલ્લો ટહુકાર એનો પખીડુ ગાઈ લે,
છેલ્લો ઝણકાર તારે ઝાઝર ઝકારતી
સાંઝને સમે સખી આવજો.

પોયણી પ્રકુલ એવું સકેલી હાસ્ય લે,^૧
છેવટની ચૂમી એની પાંપણિયે ઝાસ દે,
દળતી પાંપણ મારે આંસુ એક મૂકવા
સાંઝને સમે સખી આવજો.

ભરતો ઉઝ્ઘાસ વાયુ કુએને કોટી લે,
ખરતાં ફૂલડાંને એની છેવટની ચૂમી દે,
ખરતા અતરકાજે છેવટની એકવાર
મુરલિ ઉઝ્ઘાસતણી લાવજો, હો સખી
સાંઝને સમે જરા આવજો.

૧ પાકાન્તર

ગિડાતી પોયણીની પાંપણે પ્રેમની
રાણી મૂકી ગયે દયકાઓ ઓગની,

કવિને

આદરાયણ

હૈયે તારે ઝગે દીવડો એનાં તેજ ભલે જગ રાજે,
અમારો માર્ગમાં દીવડો થાજે.

આંખ અમારી ભરેલ અધારથી સાચી દિશા નવ ભાળે,
તેજનાં અંજન આંજતો જાળે.

પૃથ્વીથી ઊડતો તારણ અન્દ્રને આંગણે કોક દી જાળે,
જગનો થાક્યો વિસામો ખાળે.

દીન ને પીડિત રક્તચુંસાયેલ માનવી મોતને ખાળે,
એને અમર ચેતના પાળે.

જોતાં અચેતન છુરણ, તેહના હાથ દોડી તું રહાજે,
એની ટેકણલાકડી થાજે.

હુખ્તારિઘનાં ધારણ લેકવા તું તારી બસરી વાજે,
ઠાળની આગળ આગળ ધાજે,

બોલે પ્રજના પ્રાણ અભિનવ બોલ તેના સહુ રહાજે,
એને ઉર પૂંટીધૂટી ગાજે.

આકાશ, સાગર, અદ્રિના અકમાં જ્યાં જવું હોય ત્યાં જાજે,
ગીત તો માનવબાલનાં ગાજે.

લોભ મ રાખતો, લોભ મ રાખતો, નિત નયુંનયું ગાજે,
તારાં અન્તર ઠાલવી જાજે.

ટૂંકી વાર્તા વિશે કંઈક*

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

વાર્તા એ જ્યાં છે એટલે તેનું મુખ્ય પ્રયોજન એ છે વાર્તામાં એ એકેવી

રીતે ઉત્પન્ન થાય છે? વાર્તાના પાત્રોની લાગણીથી અને વાર્તાના પાત્રો તરફ વાચનારને થતી લાગણીથી અવગત, રસ હમેશા વાચનારમાં જ નિષ્પન્ન થાય છે. અને ઉપર બેઠે બતાવ્યો છે તે ઘણી જ ગૂઢ દૃષ્ટિએ બતાવ્યો છે કે કોઈ કોઈ વાર્તામાં વાર્તાના નાયકની લાગણી જ વાચનાર અનુભવે છે, જેમ કે નાયક કરુણ દસામાં હોય તો વાચનાર પણ કરુણરસ અનુભવે છે પણ કોઈવાર વાર્તાનું પાત્ર અત્યંત ઉત્સાહમાં હોય, પણ તે વસ્તુ ઉત્સાહ-યોગ્ય ન હોવાથી વાચનારને હાસ્ય થાય છે આ તાત્ત્વિક બેઠે નથી, છતાં મારા વક્તવ્યને આગે મેં આ વાત આ રીતે મૂકી છે.

હવે આ લાગણી વિશે મૌથી પ્રથમ એ કહેવાનું છે કે પાત્રોની લાગણી સ્પષ્ટ હોવી જોઈએ. આનો એક દાખલો આપું જે માગ અનુભવમાં આવેલો છે, એક વખત હું નાટક જોવા ગયેલો તેમાં એક પિતા પોતાની દીકરીને બેટતો હતો પણ તે બેટવામાં તેનો અભિનય પતિ પત્નીને બેટતો હોય તેવો જગ થઈ જતો હતો એ દૃશ્ય અત્યંત જુગુપ્સાકારક લાગ્યું હતું જે જૂનું નાટકમાં અભિનયમાં થઈ, તેની જ જૂનું વાર્તામાં કાર્યમાં કે ગદ્યમાં થવા સમર્થ છે એક બીજો દાખલો આપું એક પુરુષ એક સ્ત્રીને બહેન તરીકે ચલાવતો હોય અને છતાં શબ્દો કે વર્ણનમાં કયાંક પતિપત્નીના જેવું થઈ જતું હોય, ત્યાં લાગણીની અસ્પષ્ટતા આવે છે અવગત, વાર્તાકારને આ જ વસ્તુ બતાવવી હોય એમ અને એટલે કે કોઈ પુરુષ ગદ્યારવી એક સ્ત્રીને બહેન કહે છે, પણ તેને વાસ્તવિક રીતે તે સ્ત્રી તરફ કામોદ્દીપ્તિ છે એવો વાતનો વિષય હોઈ શકે પણ ત્યાં પણ પાત્રની લાગણી વાચનારને મારે સ્પષ્ટ જ છે, હું તો લેખકના મનમાં જ પાત્રોની લાગણીની અસ્પષ્ટતા હોય તેને જણાવવા શક્ય હું એવો જણાવે આપણી વાર્તામાં અને ગદ્યમાં પણ થઈ શકે છે.

લાગણી હમેશા પગિચ્છિતિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. મારે મારે બીજું કહેવાનું છે તે એ છે કે પરિસ્થિતિ, કે પ્રસંગ અને લાગણી એ બે વચ્ચે મેળ હોવો જોઈએ એટલે કે એ પાત્રને એ પગિચ્છિતિમાં એ લાગણી થવી આપણા અનુભવે શક્ય કે અભવિત હોવી જોઈએ. આમાં વાર્તાકાર ઘણીવાર જૂલ કરી નાખે છે ઘણીવાર પ્રસંગ કઈ હોય અને લાગણી કઈ જુદી જ વાર્તાકાર ચીતરે છે અને નેટલો જ બીજો હોય તે લાગણીના અતિરેકનો થઈ નાખે છે પ્રસંગ ઉપર થઈ જોઈએ તે કરતાં પ્રમાણમાં ઘણી ઘન કે વેગવાળી કે વિચારવાળી લાગણી વાર્તાકાર ચીતરે છે તે હોય છે આ હોય થવાનું કાગળ એ છે કે વાર્તાકારના મનમાં ઘણીવાર પ્રથમ અમુક લાગણી—જેવી કે કરુણ કે વીર—નું નિર્પણ કરવાની હોશ

* મુંબઈમાં શ્રી તરુણ ગુપ્તાની સહિત્ય સભા આગળ તા. ૨૪-૩-૩૫ના રોજ આપેલ વ્યાખ્યાનના ટાંચણ ઉપરથી.

યઈ હોય છે, અને પછી તેને ચોખ્ખી પરિસ્થિતિ મળવામા તે નિષ્ફળ જાય, પોતાની નિષ્ફળતા મર્જનના ઉત્સાહમા તે મમળે નહિ, અને પછી લાગણી ચીતરી કાઢે, એ છે એ લાગણી પોતાની અંગત હોય એટલે પોતે તો કદાચ અનુભવે (જોકે તે પણ એક પ્રકારની આત્મપ્રતારણ કે નિર્જનતા વિના નહિ જ), પણ પરિસ્થિતિ તે લાગણીને ઉચિત ન હોય તો વાચનારને તેમા રસ પડે નહિ અમુક પ્રસંગ કઈ લાગણીની કેટલી માત્રા મહત્ત્વ કરી શકે તે સમઘી બહુ જ સુત્ર, સ્વાભાવિક અને પ્રસન્ન વિવેક કે વિવેચકશક્તિ વાર્તાકારમા હોવી જોઈએ

દરેક વાર્તામા પ્રમગ હોય જ. ઘણીનાર અનેક બનાવો કે પ્રસંગો હોય આ બધા બનાવો સ્વાભાવિક ક્રમમા બનવા જોઈએ સ્વાભાવિક એટલે વાર્તાની સૃષ્ટિમા મલવિત 'અરેબિયન નાઈટ્સ'મા જે બની શકે તે, 'સરમ્વતીચંદ્ર'મા ન બની શકે, કારણ કે બન્નેની સૃષ્ટિઓ જુદી છે 'અરેબિયન નાઈટ્સ' જેની વાર્તામાં પણ જે બને છે તે સ્વાભાવિક જ છે. એક સ્ત્રી પોતાના પતિને મત્ર લણી અરઘો પથ્થરનો બનાવી દે છે તે પણ સ્વાભાવિક જ છે—એ રીતે કે સ્ત્રીપુરુષના જ્વહારમા જે કાઈ પણ કાગળુથી સ્ત્રીને પતિ તરફ દેખ થાય તો એ એટલો ઝેરીલો છે કે આ રીતે સ્ત્રી પતિ ઉપર પણ વેર લે એમ એ બનાવે છે—અને સ્ત્રીમા એ વૃત્તિ સ્વાભાવિક છે. પણ આવા 'અરેબિયન નાઈટ્સ' જેવા મર્જનો તો વિગલ જ હોય છે આપણા જમાનામા અનેક દુઃકી વાર્તા લખાય છે તે ઘણીખરી તો આપણા વાસ્તવિક મમાજની જ છે, માટે મામાન્ય રીતે વાર્તાકારે આપણી દુનિયાની મલવિતતાની દૃષ્ટિ અચૂક ગાળવી એ સલાહભરેલું છે.

આ માથે માટે કહેવું જોઈએ કે અત્યારે અનેક જાતની વાર્તા લખાય છે, તેમા કેટલીકમા બનાવો ઘણા હોય છે, કેટલીકમા એકાદ બનાવ જ અમુક લાગણી કે લાગણીવાળા વિચારો કે લાગણીજન્ય વિચારોને ટીંગાડવાની ખોટી જેવો હોય પણ દરેક મથલે એ પ્રમગની ખોટી એટલો ભાર ઉચકવાને મમર્થ છે કે નહિ, એ હમેશા જોવાનું ગ્રહે. આમાં જ વાર્તાકારનું કૌશલ દેખાઈ આવે છે એક મામાન્ય કસોટી એવી મૂકી શકાય કે વાર્તામાં સ્વાભાવિક રીતે પ્રમગમાથી લાગણી વિચારો નીકળતા પ્રતીત થવા જોઈએ, લાગણી વિચારો માટે બનાવ ઉત્પન્ન કર્યા છે એવું પ્રતીત ન થવું જોઈએ અને લાગણીને અનુરૂપ પ્રમગો ને બનાવો પણ જોઈએ. વાર્તામા આટલા બનાવો તો જોઈએ જ એવું કહી શકાતું નથી, પણ અત્યારની ઘણી વાર્તાઓમાં પૂરતા બનાવો નથી હોતા તે તરફ લક્ષ દોરુ છું ઘણી વાર્તાઓ હાડકાવિનાના સરીર જેની અપ્રતીતિક, બનાવટી, નિર્જીવ જણાય છે

આ ઉપરાંત વાર્તાના બનાવોથી પણ એક સુદર આકૃતિ થવી જોઈએ. જેમ જનજનમ રંગથી કે રેખાથી ભાત પડે, તેમ બનાવો પણ મેમવપેટ પર આકૃતિ કરે છે પણ આ માત્ર કપક જ છે તેથી જેમ ભાતમાં એકમગ્ધો આકૃતિઓનાં પુનરાવર્તનો હોય કે મામમામુ સરખાપણું હોય એવું કાંઈ બનાવોમાં જોઈએ એવું અભિપ્રેત નથી

વાર્તામા અને દુઃકી વાર્તામાં ખામ કરીને આ બધા બનાવો, લાગણીઓ વગેરેમા ક્યાંક મધ્યગિન્દુ હોવું જોઈએ, અથવા કહો કે પ્રધાન ગોણીની ઘટના હોની જોઈએ આ મધ્યગિન્દુ કઈ વાર્તાના લેખની વચ્ચમા જોઈએ એવો અર્થ નથી, તે ગમે ત્યાં આવે, છેડ છેડા વાચકમા પણ આવે પણ એ આવવું જોઈએ આખી વર્નાની બધી હકીકત, બધા

વિચારો, બધા બનાવો એ મધ્યગિન્દુને જ દર્શાવતા જોઈએ, એ પ્રધાન વસ્તુને જ પુષ્ટ કરવા આવતા જોઈએ. તેમા પણ દ્રુકી વાર્તામા ખામ વધારે મહાળ ગણવી જોઈએ જેમ એક મોટા ઘરની રેખાઓ, કરતા એક હીંગતી રેખા વધારે સદ્ગતિવાળી જોઈએ, તેમ મોટી વાર્તા કરતા નાની વાર્તામા આવી સદ્ગતિ વિશેષ જોઈએ. આને જ ખીજી રીતે કહેવું હોય તો, જેમ કહેવાય કે વાર્તામા એકત્વ જોઈએ. એ સિદ્ધ કરવું ઘણું મુશ્કેલ છે અને એવી જોટ સાબિત કરી શકાતી નથી તે અનુભવનો વિષય છે અને તેને કેમ સિદ્ધ કરવું તેની રીતો બતાવી શકાતી નથી પણ હિતમ લેખકોની કૃતિઓનું વારંવાર પરિશીલન કરવાથી એ એકત્વની કદર કરવાની, તેનો મ્વાદ લેવાની શક્તિ આવે છે, અને તેથી એ એકત્વની જોટ હોય ત્યાં તે વગ્ની શકાય છે એ એકત્વ સિવાયની કોઈ કૃતિ તે કલાની કૃતિ નથી.

આ સંઘર્ષ હોવા ઉપરાંત વાર્તામા ચમત્કાર—અસૌક્રિકતા જોઈએ ખરી રીતે એ જ વાર્તાનો પ્રાણ છે કલા માત્રની મુશ્કેલી એક વિશેષ કે વિગધાભાસમા મૂકી શકાય કલાની કૃતિમા સભવિતતા જોઈએ અને તે સાથે જ તેમા ચમત્કાર જોઈએ દુનિયાના સામાન્ય બનાવોનું સામાન્ય વર્ણન કર્યું જઈએ તેમા સભવિતતા પૂરેપૂરી હોય છતાં તેમા ચમત્કાર ન આવે પણ કુશળ કલાકાર સંઘર્ષ સભવિત લાગે એવી રીતે જ ચમત્કારક બનાવો યોજે છે, અને કેવળ સામાન્ય બનાવોમાથી પણ ચમત્કાર ઉત્પન્ન કરે છે એમાં જ એની પ્રતિભાની કમોટી રહેલી છે

મેં આ વાર્તાની કમોટી કરી જોવાના ફેટલાક મુદ્દા કલા છે તેનાથી માગી વાર્તા લખતા આવશ્યકે જેમ મારું કહેવું નથી કલાના ગમે તેટલા નિયમોના નિરૂપણથી સર્જન શક્ય શકતું નથી સર્જન માત્ર પ્રતિભા પર આધાર મળે છે, જેના વ્યાપારની કૃતિઓ આપણા હાથમા નથી પણ આ નિયમોથી આપણે ખરાબ કૃતિઓ પાઠવી શકીએ, અને ખરાબ કૃતિ આપણે રચી હોય તો તે મમજી તેનો નાશ કરી શકીએ અથવા તેને સારી કરવાની રકુરણા, યાય ત્યાં સુધી તેને દબાવી રાખી શકીએ

હિંદની આર્થિક ઉત્પત્તિની યોજના

હુંગરસી ધરમસી સંપત્તિ

૨

ઉદ્યોગો

૨ વિવેચકૈયાએ હિંદના 'ઉદ્યોગોની' ખાખતની ઘણી ખાત્રીકાર્ત અને ઝીણવટથી તપાસ લીધી છે એમણે પડેલો માથે સગ્ગામણી કરી આપણી પગધીનતાનું ભાન કરાવ્યું છે માત્ર ખેતીની પેદાશ ઉપર કાર્ત પણ દેશ સમૃદ્ધિવાન બની શકે જ નહિ ટ્રેડિસ્ટન વગેરે ઔદ્યોગિક દેશો ખેતીવાડી ઉપર વસ્તીના 'બહુ થોડા' વિભાગને રોકે છે તેઓ પોતાને જોઈતો કાચો માલ આશ્રિત દેશોમા પેદા કરવા ઉત્તેજન આપે છે પોતે જગત અને હિંદિયામણના ખામ હક્કો ભોગવી ખીજ દેશો ઉપર સગ્માર્ધ ભોગવે છે આવા કાચા માલોમાથી મુદર ચીલે બનાવી એ જ આશ્રિત ને પછાત દેશોના લોકોની થોડી કમાણીમાથી તે માખણ ખેંચી લે છે પોતાનો વેપાર વધારી તે સ્ટીમરો, રેલવે, પોસ્ટ, ટેલિગ્રાફ વગેરે અનેક શાખાઓને પુરુ કરે છે ખીજ દેશોને ફોલી ખાવાના સતત, નિયમિત અને પદ્ધતિમગ્ના વ્યવમાયમા એમનું દાક્ષિણ્ય અનેરું છે એ કહેવાતા મુધરેલા દેશો પોતાની ગર્વાળ પદ્ધતિ અને ગ્રેહણીકરણી રાખી પોતાના કમજીરીઓના યોગક્ષેમ નિભાવે છે વધારે કમાવું, વધારે નાણા ખાગ્યવા, ધનનો ફેલાવો કરવો, અને નાણાનો કગતા ગખવા, એ એમની પદ્ધતિના માખાના મણકા છે

મજૂરીના ભાવો ઊંચા ગખવા, માચાઓ પાસેથી મુખ્ય કામ કાર્ત મજૂરવર્ગને તેના નકામા આડકતરે ભાગ આપવો, અને પાછળ દેશોના ઉપર પોતાના 'ખાદશાહી' કાઢેને નિભાવવો, એ આજની મજૂરતિના બધાગણો છે ધન, સમૃદ્ધિ, શક્તિ, મોભો અને વિકાસ મેળવવા માટે આજે દરેક દેશ ઔદ્યોગિક ચડતી ચાહે છે હિંદની પગધીનતાનો અને પગતજતાનો મુખ્ય મખ્ખળ એના કાચા દ્રવ્યોની ખાણો છે, હિંદમા ઔદ્યોગિક વિકાસની ખૂબ વાતો થાય છે, રશિયા અને જપાનના દાખલા અપાય છે, પરંતુ ગરેખર પ્રગતિ બહુ અદ્ય છે ગભ્ય માવકુ છે લોકોમા અજ્ઞાન, વહેમો, અવિદ્યા અને પછાતપણ છે ધાર્મિક ઝગડા, ન્યાતગતના બેદો પણ ખૂબ અતગાયરૂપ થઈ પડે છે

મને ૧૯૩૦મા હિંદના સિટિંગ વિભાગમા ૮,૧૪૮ કારખાના હતા આખા હિંદમા ૯,૪૨૨ કારખાના ગણાય હતા વીન કરતા વધારે મતુખ્યને રોકનાર કારખાનાનો આમા સમાવેશ થાય છે એ કારખાનાઓની મૂડી લગભગ ૭૦૦ કરોડ જેટલી ગણાય આમા ૪૦૦ કરોડની મૂડી યુરોપિયનોની અને ૩૦૦ કરોડની મૂડી હિંદીઓ તરફથી રોકવામા આવી છે એ મૂડીના ગણણ માટે યુરોપિયનોએ નવા બધાગણમા ખામ હક્કો મેળવ્યા છે ન્યા મુધી એ જ બધાગણ ગહેરો, ત્યા મુધી યુરોપિયનોના હક્કો હિંદીઓના ઉદ્યોગોના વિકાસમાં અંતગાયરૂપ થઈ પડશે

ગ્રેટબ્રિટનમાં મને ૧૯૨૮માં ૧,૦૭,૫૦૦ કારખાના હતા, ત્યારે તેની વચ્ચે માત્ર દિંનની વચ્ચેના તોર દર નોટલી ૪ છે એ કારખાનાઓ ઉપર ૭,૦૦૭ કરોડની મૂડી એટલે દિંનથી ૨૩મણી મૂડી અંગ્રેજોએ રોકી છે તે ગિરાવ આપી દુનિયાની ૫૦મ પ્રમુખોના અને ગરીબ પ્રમુખોના અંગ્રેજો શરૂ છે અંગ્રેજો પોતાની જતાવેલી વસ્તુઓ ખીજ પ્રમુખોને વેચી તેમની પાસે સ્થાનગીરીઓ ઉપર ઉધાર આપી મારું વ્યાજ મંગલ છે અંગ્રેજો કરતા પણ અમેરિકાનું યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ પમાદાર નખાય છે ત્યાં ૧,૭૪,૧૩૬ કારખાનાં છે એની પાછળ ૨૩,૦૦૦ કરોડ રૂપિયાની મૂડી રાકાઈ છે ને દિંન કરતા ૭૫ મણી વધારે છે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સને યુરોપના થાપાખગ રાત્રો પાસે લેખા નાખા છે, પરંતુ અંગ્રેજ સુદા એ મનવાન રાત્રો પોતાનું દેવ અથવા વ્યાજ આપવા ના પાડે છે

દેનેશની વચ્ચે એક કરોડની એટલે દિંન કરતાં માત્ર ત્રણ દસ નોટલી ૪ છે તેમા ૨૪,૦૨૦ કારખાનાં નોધાયા છે, અને તેની મૂડી ૧,૪૪૫ કરોડની મળાય છે—ને દિંન કરતાં પાંચમણી વધારે છે

ઉદ્યોગોમાથી જુદાજુદા દેશોને નીચે પ્રમાણે માલમદી વાર્ષિક પેદાશ કાય છે

દેશ	ઉદ્યોગોમાથી પેદાશ	બેનીમાથી પેદાશ
દિંન	૧૨	૫૮
અપાન	૧૫૮	૫૧
ગ્રીકન	૩૮૪	૧૨૯
ગ્રેટબ્રિટન	૪૧૨	૬૨
દેનેશ	૪૭૦	૨૧૩
અમેરિકા	૭૨૧	૧૭૫

દિંનને પડેગોમાથી કાંઈ કાંઈ વસ્તુઓ મચાવતી પડે છે, તેની નોધ નીચે મુજબ છે

કરોડ રૂ	કરોડ રૂ
૧ કાપડ, મુતર, કપાસ	૨૬
૨. રેલવેનો આમાન, પટા	૧૫
૩ તેલ	૧૦
૪. ખાંડ	૬
૫. તાંબા દધિવારો	૩૩૩
૬. રેશમ	૨૩૩
૭ કામળો, ગમાવળો, દારૂ, ગળદ	૧૫
[દરેક મચાવે કરોડ]	૯
૮. કચિણાણું, દવા, ઘીન	૧૭
[દરેક વસ્તુ બે કરોડ]	૬

પડેગો તરફ જાવડમા જુદા અને કાપડાં ૩૩ કરોડ, કપાસ ૨૪ કરોડ, અપાન ૨૦ કરોડ, આ ૨૦ કરોડ, તેથી ખિયા ૧૪૩ કરોડ, આમા ૮ કરોડ, વચ્ચે એ પડેગોની અપાનની વસ્તુઓ દિંનમાં બની શકે છે ૪૫માં કચો, મૂડી અને મજૂરી બધું દિંનમાં મળી શકે પરંતુ મગાની અડકાર અને મરના અંગ્રેજ બની શકા નથી દિંનનો જુદા

સ્વદેશીમાં જ છે સ્વદેશી વગર સ્વગળ મોલુ છે સ્વદેશી એ હિંદીઓનો આત્મા છે. આપણે હમેશા આત્મમતોની જ નહિ પણ પગદેશોને મોટી રકમનો માલ પૂરે પાડનારા હતા, પણ બ્રિટિશ અમલમાં આપણે પગદેશોની વસ્તુઓના મોહમાં આર્થિક ગુલામગીરી સ્વીકારી છે. આપણા દેશની આર્થિક ગત્યનીતિ ઐતિહાસિકતા લાભમાં ગમી આ દેશના ધનનો પ્રવાહ ત્યાં વાળવા પ્રયત્નો થાય છે તેમાં ખામ કરી અદાગ પેન્સના રૂપિયાનું દરિયામણ, ઓટાવા કરારો, પાઉંડ સાથે રૂપિયાનું લગ્ન, અને હિંદ-બ્રિટન કુરારો છે આપણી પામેથી જ દેશો મોટી રકમ માલ ઉપાડે છે, તેનો જ માલ આપણે લેવો નોંધ એ પણ તેને બદલે ઐતિહાસિકતા ખામ પસંદગી (preference) અપાઈ છે મિત્રાય હિંદી સરકાર છૂટથી રૂપ વેચીને હિંદની આર્થિક સ્થિતિને અન્યાય કરે છે લંકાશયરના લાભ માટે કાપડના ઉદ્યોગને માવજત તરીકે ગણ્યો હતો એ મિત્રાય જાપાનની પેઠે ગૃહઉદ્યોગોનો શાસ્ત્રીય વિકાસ પણ ધણા જરૂરનો છે હિંદના ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે જરૂર, ખામ કાયદા વગેરેની જરૂર છે. આપણી રૂઢીઓમાં માત્ર માહિત્ય વગેરે વિષયો શિખવાય છે, તેને બદલે ઔદ્યોગિક વિકાસનો વિષય શિખવવો નોંધ એ

રસ્તાઓ

હિંદમાં રસ્તાઓની ખામ જરૂર છે હમણાં તો માત્ર ૪૨,૦૦૦ માઈલની રેલવે અને માંડ હજાર માઈલના રસ્તા છે ચાર વરસમાં રસ્તાઓ ઉપર હિંદી મરકારે તથા પ્રાતિક મરકારે માત્ર ૨૦ કરોડ ખર્ચા છે, જ્યારે અમેરિકામાં દર વરસે ૧૬૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચાય છે ૧૯૩૩-૩૪માં અમેરિકાએ આથી બહુ મોટી રકમ રસ્તાઓ ઉપર ખર્ચા છે માત્ર ૧૯૩૩ સુધીમાં હિંદમાં બે લાખ મોટરો અને લોરી બેસો રજિસ્ટર થઈ હતી જગતમાં માત્રાચાર કરોડ મોટરોમાંથી માત્ર યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં જ ૩૦ કરોડ મોટરો હતી ઐતિહાસિકતા પણ લગભગ ૨૫ લાખ મોટરો વપરાય છે આ મેં મોટરો પગદેશથી હિંદમાં આયાત થાય છે એના લાગે પણ હિંદમાં ખનતા નથી હિંદી મરકારના ઉત્તેજન વગર ક્યાંથી અને ? મોટરો માટે બધા કાચા દ્રવ્યો હિંદમાં થાય છે, નિષ્ણાત કામદારવર્ગ પણ મળે પણ ઉત્તેજનનો અભાવ છે

રેલવે

હિંદની રેલવેઓ લસકરી નજરે બધાઈ છે એમાંથી અગ્રેજ રોંગ હોલ્ડરને ભૂતકાળમાં ખૂબ પેદાશ મળી છે હમણાં સુધી પણ એજિપ્તો, ડોમીનો મોટા ભાગ, વેંગનો, પુલો મારુ લોડુ વગેરે પૂર્વ પાડવામાં ઐતિહાસિકતા કાળજીનાઓને પસંદગી અપાય છે ખીજા કોઈ મરતા દેશોમાંથી થોડો માલ લેવાય છે કે પાલાંમોટમાં ખૂબ ધાધવ ઉદાયવામાં આવે છે રેલવેના એજિનિયરિંગ વિભાગો માટે હિંદીઓને પૂરતી કળવણીના માધનો અપાતા નથી હજી કોઈ હિંદીની એન્ટ તરીકે પાકી નિમંણુક થઈ નથી

વહાણવટ

આપણો દેશ એક વખતે આપણા પ્રાચીન વહાણો, નાવિકો અને સોદાગરો માટે પ્રમિદ હતો ચાર હજાર માઈલના કિનારાવાળો આતંકિક, અવહાર એક રૂપિયામાં ચોંદ આના પગદેશી વહાણવટીઓના હાથમાં છે, પગદેશો સાથે તો બધો વેપાર પગદેશી વહાણો જ ચલાવે છે સીનગપાનની લડાઈ વખતે (૧૮૬૪માં) જાપાન પાસે પોતાનો વેપાર માત્ર

આંક ટકા જેટલો જ ગંધાનીક વહાણોમાં થતો. દરેક એટલા થોડા સમયમાં ગંધાને પોતાના વહાણોમાં લગભગ મિતરે ટેકો વેપાર વ્યાપીન લીધો છે. હિંદની બહારનો પરંપરા વેપાર હિંદીઓના હાથમાં ગંધાના પ્રવતોને હિંદી સગકારે ધોંગવાળા કુંદાડાથી કાપી નાખ્યા છે.

હિંદમાં હિંદીઓને કમાનો, ચીફ ઓફિસરો અને એન્જિનિયરો તરીકે શિક્ષણ આપવાના સાધનો હિંદી મગકારે બનાવ્યાં કર્યાં નથી. હિંદની મીમર કંપનીઓને, ફરજિયાત પગદેશી અમલદારોને નિભાવવા પડે છે. હિંદમાં ૩૩ કંપનીઓ વહાણવટુ ખેડવા બિતી થઈ, તેમાં અંગ્રેજ અને પગદેશી કંપનીઓની હરીકાઈથી ૨૩ તો મરણશરણ થઈ ગઈ છે. ગંધાને પોતાના વહાણવટાને દરવરસે પોણો કરોડ રૂપિયા મદદ આપે છે. પરદેશીઓને ગંધાને પોતાના બહાર વચ્ચે વહાણવટાથી વેપાર કરવાનો હક્ક નથી. અમેરિકા પણ પોતાના વહાણવટાને કરોડો ડોલરોની મદદ દે છે. લગભગ ૪૪ દેશોએ પોતાના વહાણવટા માટે પોતાના દેશના વેપારને અનામત (ગિર્વ) ગણ્યો છે. હિંદમાં મગમ ખજાગીઓ, સુદર બહાર, બહારનો વેપાર, માહત્તિક વેપારીઓ અને જોઈતા કાચા દ્રવ્યો છે. પરંતુ સાવધી માતા હોવાથી પોતાના માવકા બાળકો કરતાં માવિત નરક બહુ આકર્ષણ હોતા અહીંનું દ્રવ્ય ત્યાં ધસડાય છે. વિલાપતતા કારીગરો, કાગળનાવાળાઓ, બેકો અને એન્જિનિયરોને નલાવવા હિંદ મારુ ક્ષેત્ર છે. અંગ્રેજ વહાણવટાને નવા કાયદાના બધારણમાં ખાસ રક્ષણ મળ્યું છે.

વિમાનખાતું

હિંદની મરકારે વિમાનખાતાને ઉત્તેજન આપવાનું ગરુ વ્યું છે. દરેક વિમાન ગ્રેટબ્રિટનથી તૈયાર કરવાઈ ખરીદાય છે. એટલે વિલાપતતા કારીગરોની મદદ માટે આ ખાતું સહકાર આપે છે. હિંદીઓને શિક્ષણ આપવા દગમીમાં મગવડ કરવામાં આવી છે. પરંતુ દગમીમાં એકન્ડ કલામ લાયમન્સ મળે છે, ફર્ટ વસાસ માટે વિલાપત જલુ પડે છે. ઇંગ્લેન્ડથી હિંદની અકવાડિઝ વિમાની ટપાલ છે. હિંદમાં થાય કરાંચી, મદ્રાસ, કલકત્તા, રમ્પત, મુબઈ વગેરે માટે તાતા કંપની અને ઇમ્પિરિયલ એગ્રેવેન્સે કટ્ટાકોટા આપ્યા છે. હિંદમાં જ વિમાનો બાધવાના કાગળનાતાની જરૂર છે. વિમાનોનો વિજાસ કરવા માટે હિંદી મગકારે તણુ વરમની યોજના તૈયાર કરી છે. લગભગ એક કરોડ ખર્ચાં જુનાબુદ્દા રાજેશમાં વિમાનોના એરોડ્રોમ (વિમાન મથકો) બધારી. રાત્રિએ ઉડવન કરવા તેજસ્વી પ્રજાશની મગવડ કરાઈ છે.

પોસ્ટ, તાર, રેડિયો, ટેલિફોન

દર દસ હજાર મનુષ્યે કોનેડામાં બાર પોસ્ટ આફિસો, ગ્રેટબ્રિટનમાં પાંચ ઓફિસો, અમેરિકામાં ચાર અને હિંદમાં ભાગ્યે એકની ગમ આવે છે. તારઓફિસો કોનેડામાં દર દસ હજાર મનુષ્યે ચાર, ગ્રેટબ્રિટનમાં ત્રણ, ગંધાનેમાં એ અને હિંદમાં દર ચોમ હજારે એક આવે છે. ટેલિફોનો દર દસ હજાર માણસોએ ગંધાનેમાં ૧૦૫, ગ્રેટબ્રિટનમાં ૪૨૯, કોનેડામાં ૧,૩૪૯, અમેરિકામાં ૧,૬૩૭ની રાસે આવે છે, ત્યારે હિંદમાં દર દસ હજારે એક ટકા ઉપર મહેજ ઉપર ગમ આવે છે. રેડિયો હિંદમાં હજી વ્યાપક નથી એની ઉપયોગિતા હિંદી પ્રજાના મન ઉપર કમી નથી. પ્રવતુ અજ્ઞાન અને વિદ્યાની ખામી એના વિકાસમાં અતગમરૂપ છે.

શક્તિ

મને ૧૯૩૧માં ગ્રેટબ્રિટનમાં ૨૭૫ કરોડ ટન, જર્મનીમાં ૧૨ કરોડ ટન, અમેરિકામાં લગભગ ૪૦-૫૦ કરોડ ટન કોલસો દર વચ્ચે ખાજાવ છે. હિંદમાં બેથી અઢી કરોડ ટન

કોલસો દર વરસે નીકળે છે હિંદમાં કોલસો બહોળા પ્રમાણમાં મળતો નથી. પરંતુ બાળવાનું લાકડું મળી શકતું હોવાથી તેનો ખર્ચ વળી રહે છે અમેરિકા ૧૨ કરોડ ટન કેરોમીન પેદા કરે છે, ત્યારે રશિયામાં ૨૧ કરોડ ટન, વેનેઝુલામાં ૧૧૧ કરોડ ટન, ઇંગ્લેન્ડમાં ૩૬ લાખ ટન અને હિંદમાં (બરમા માથે) દર લાખ ટન કેરોસીન પેદા થાય છે હિંદમાં તો માત્ર ૧૦૦ કરોડ ટન થાય છે, તેને બીજા દેશોથી દરેક કરોડ રૂપિયાનું તેજ મળાવવું પડે છે.

વિદ્યુતશક્તિ અમેરિકામાં ૧૧૦ લાખ, કેનેડામાં ચાલીસ લાખ, ફ્રાન્સમાં વીસ લાખ, જાપાનમાં અગિયાર લાખ, અને હિંદમાં માત્ર માત્ર લાખ અથવા અડધા (હોર્સ-પાવર) પેદા થાય છે નીચેનો કોઠો હિંદની પહોળાઈ સ્થિતિ દર્શાવે છે.

ઉત્પાદનશક્તિનો વ્યય: લાખ અથવા અડધા

દેશ	મનુષ્યશક્તિ	કોલસો	પેટ્રોલ	જળશક્તિ	સરવાળો	દરમનુષ્યે અથવા અડધા
હિંદ	૧,૦૬૦	૩૪૦	૮૦	૩૦	૧,૫૧૦	૦.૪૭
અમેરિકા	૪૦૦	૧૦,૦૧૦	૪,૮૧૦	૧,૨૧૦	૧૬,૪૩૦	૧૩.૩૮
ગ્રેટબ્રિટન	૧૫૦	૨,૭૦૦	૨૮૩	૪૦	૩,૧૭૩	૬.૬૫
કેનેડા	૩૩	૫૫૦	૧૭૬	૫૬૦	૧,૩૪૮	૧૩.૦૩
જર્મની	૨૧૦	૩,૩૩૦	૮૫	૧૩૦	૩,૭૬૫	૬.૦૪
ફ્રાન્સ	૧૮૦	૧,૨૭૦	૧૨૩	૨૪૦	૧,૭૭૩	૪.૩૫
જાપાન	૨૧૦	૫૨૦	૭૦	૩૦૦	૧૧૦	૧.૭૫

વેપાર

આખા જગતનો બધો વેપાર મને ૧૯૨૯માં ૧૯,૦૦૦ કરોડનો હતો અને ૧૯૩૩માં તેમાં ચાલીસ ટકા ઘટાડો થયેલ છે મર્ચ હેગોએ એન્ગ્લીશ સામે જગતની દીવાસો બીજી કીધી છે, મોનાવું ચક્રણ લગભગ બંધ જેવું છે, નાણાંની કિંમત ઘટાડી નાખી છે, પોતાના દેશને દરેક વસ્તુમાં આત્મમંતોષી બનાવવાના પ્રયત્નો કરવા માડ્યા છે. પરંપર અવિશ્વાસ અને ધર્માના અભિ મળગી ગયા છે હિંદનો વેપાર પણ ખૂબ ઘટ્યો છે અને ૧૯૩૨-૩૩માં આવડ અને નવકે ૩ ૧૩૩ કરોડ અને ૩ ૧૩૬ કરોડની હતી જગતના કોઈ પણ સુધરેલા દેશ કરતા હિંદ વેપારમાં ઘણું જ પછાત છે ત્રીસ વર્ષો ઉપર હિંદનો વેપાર કેનેડા કરતા ત્રણગણો અને જાપાન કરતા બેવડો હતો હમણાં તો હિંદ કપાસે પછાત પડી ગયું છે હિંદના પડેલા આંધેના વેપારનો મોટો ભાગ યુરોપિયનોના હાથમાં છે હિંદનો કુલ આંતરિક વેપાર ૨,૫૦૦ કરોડનો ગણાય છે હિંદના વેપારમાં બ્રિટિશ લાભોને ખામ રક્ષણ આપવામાં આવે છે. હિંદમાં ત્યાં સુધી ઔદ્યોગિક વિકાસ નહિ થાય ત્યાં સુધી હિંદનો વેપાર પછાત રહેશે હિંદીઓ પરદેશમાં પગભર થઈ શકતા નથી બધે બધે સામગ્રીના કિંમતો સુગ આડી આવે છે તાતા જેવી મહાન કંપનીને પણ ગ્રેટબ્રિટનમાં પગભર થવામાં મોટી મુશ્કેલીઓ નડી હતી હિંદીઓને યુરોપ સાથેના વેપારમાં બીજા ક્રેડીટ મુમીનોમાં મૌધી મોટી મુમીન કડેલા આપવાની છે ગમે તેવા ભાગ ભાલ ઉપર પણ ત્યાં કડેલા આપવાની રજૂ પડી છે તેમાં લડનમાં પગભર થવું આપણા વેપારીઓને માટે બહુ મુશ્કેલ છે.

યુરોપમાં વેપાર કરવા ઇચ્છનાર હિંદી વેપારીને જૂની દબ આંધને નહિ તેણે પૂર્વી મૂડી, બેંકો માથે મંત્ર, ચોખ્ખો દિવાળ, ઓફિસના અનુભવી માણસો, જગતના આપારની

દરેકની ખર્ચ અને નવા માધનો વસાવવા, ગણા હિંદી મગકારે પણ પોતાના તરફથી દરેક મોટા સ્થળે એક વેપારી પ્રતિનિધી નિભાવવો જોઈએ કેનેડા જેવા પ્રાંતો પણ ૩૪ ટ્રેડ કમિશનરો નિભાવે છે આપણે માત્ર છ નિભાવીએ છીએ તે સિવાય હિંદી માલને માટે જે જે દેશમાં મોકલવાનો જરા પણ અવકાશ હોય, ત્યાંથી દર માસે આપણા વેપારના હિત અને વિકાસ સાધવાને ગિપોર્ટો મળવા જોઈએ કાર્ષિ પણ દેશની સમૃદ્ધિ વેપાર વગર વધતી નથી આપણે તેમાં પછાત છીએ વલ્ચાળગ દેશોએ હિંદના વેપારીઓ સામે આડકતરી રીતે આરણ્ય બધા જેવા કર્યા છે. કાગળ કે હિંદુ ક્ષિત્રને ખામ પર્મજી આપે છે.

નાણાખાતુ

હિંદના ઉદ્યોગો જૂટ, ચા, કાલસા, ચોખા વગેરેના કાગખાનામાં બ્રિટિશ મુદીની મોટી રકમ રોકવામાં આવી છે એ મુદીને ખામ રક્ષણ મળવાથી હિંદીઓના ઔદ્યોગિક વિકાસને અંતગંધો બળા થયે

હિંદના નાણાખાતા ઉપર હિંદી વજીગનો કાબૂ છે હિંદની વડી ધારામલાને પૂછ્યા વગર તે લોનો અને ઉધાગનાણા મગજ પડે તેટલા લઈ શકે છે હિંદી વજીર બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળનો મત્સ્ય છે તેને હૈડે બ્રિટિશ હિત વમે છે હિંદુ બ્રિટિશ માત્ર વધારે વાપરે અને ખરીદ કરે તે માટે તે ઉત્સુક હોય છે. એના જ દબાણથી પાર્લિડ સાથે રૂપિયાના લમ થયાં સોળ પેન્સનો રૂપિયો નિભાવી ગણવાની છલ પણ તેની જ છે હિંદુમાંથી અઢી અબજનુ મોનુ ચડાવ્યા દેવામાં પણ તેની વગ હશે. હિંદુ-બ્રિટન દરામ, ચોટાવા કરાર એવાં એવા અનેક હિંદુહિતવિરુદ્ધના કાર્યોને તે મજૂર કરે છે

હિંદનો ગાન્યવહીવટ તેની વસ્તીની આવકના પ્રમાણમાં બહુ જ મોથો છે મોટા મરકારી અમલદારોના પગાર જગતના કાર્ષિ પણ પ્રદેશ કરતા હિંદમાં બહુ ઊંચા છે હિંદમાં કરોડો મનુષ્યોને એકટક બોજન મળતુ નથી છતાં હિંદી વજીગના દબાણથી હમરોના પગારવાળાઓનો પાચ ટકા પગારકાપ પણ રદ કરી આપવામાં આવ્યો છે. હિંદમાં મોટુ બ્રિટિશ લસકર નિભાવવામાં આવે છે અમલદારો તો લગભગ અગ્રેજો જ છે. તેમના ઉપર હિંદની અર્ધી આવક અર્ધી નાખવામાં આવે છે હિંદુબહારના ભાગોનું રક્ષણ કરવા હિંદમાં બ્રિટિશ, લસકર નમે છે હિંદમાં શિક્ષણશાળા બનાવવામાં આવી છે

હિંદનું કરજ સને ૧૯૦૦માં રૂ ૩૦૭ કરોડ હતુ સને ૧૯૩૪માં તે ૧,૨૧૦ કરોડ થયુ છે હિંદના બજેટમાં જામેઉધાર પાનુ નીચે મુજબ છે

પેદાશ	કરોડ રૂપિયા	ખર્ચ	કરોડ રૂપિયા
કુટમ	૪૬-૮૭	લસકર	૪૪-૪૨
ધન્કમટેક્સ	૧૭-૧૩	હિંદનુ વસલાતી ખાતુ	૯-૫૮
મીઠુ	૮-૫૫	બાજ	૯-૬૬
અશીણુ	૧-૫૯	વસલાતી બાંધકામો	૨-૦૭
રેલવે	૦	બીજા સીધા ખર્ચો	૩-૫૮
ચલણુ ટકશાળ	૧-૨૩	પરચૂરણુ	૭-૨૮
પરચૂરણુ	૫-૫૧		
			૭૬-૫૦
૮૦-૮૮	કરજ ધરાડવાનો વાર્ષિક ફાળો		૩-૦

મવે પ્રાંતોની મંયુક્ત આવક રૂપિયા ૮૪૬૭ કરોડની હતી તેમાં ૩૩ કરોડ જમીનમહેસૂલના, ૧૪ કરોડ કેશી પદાર્થોમાથી, ૧૨ કરોડ સ્ટેમ્પમાંથી મુખ્ય હતા બ્યારે મવેનો 'મંયુક્ત ખર્ચ' ૮૬.૬૫ કરોડનો હતો તેમાં ૫૦ કરોડ પગાર અને ૮ કરોડ બાધકામ મુખ્ય છે છેલ્લાં ૧૨ વર્ષોમાં તેમને ૨૩૫ કરોડ રૂપિયા ખોટ આવી છે.

હિંદમાં સર્વે મ્યુનિસિપાલિટિઓની કુલ પેદાશ ૧૯૩૦-૩૧માં ૩૬.૬૦ કરોડની હતી. આખા હિંદમાં ૭૮૧ મ્યુનિસિપાલિટીઓ છે તેઓ બે કરોડ લોકોનો મ્યુનિસિપલ કારભાર કરે છે આખા હિંદમાં ૧,૨૪૬ જિલ્લા અને તાલુકા ખેડોડો હતી તેની પેદાશ રૂપિયા ૧૬.૫૭ કરોડની હતી લગભગ ૨૫ કરોડ માણુમના સ્વાસ્થ્ય, જનસુખકાંગે, રસ્તાઓ, ખજાનો વગેરે એટલી નાની રકમમાંથી નિભાવવાના હતા અને ૧૯૧૪ અને ૧૯૩૦ વચ્ચે જનપાનમાં લોકહિતમુદ્યાગ્રહાની આની મર્યાઓ પાછળનો વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૪૧ કરોડથી વધારીને રૂ. ૨૧૯ કરોડ કરવામાં આવ્યો છે હિંદમાં એ જ મુદતમાં માત્ર આઝીસ કરોડ વધ્યા છે. અમેરિકામાં એક વરસમાં આવા ખાતા પાછળ રૂ. ૩.૪૬૮ કરોડ ખર્ચ છે અમેરિકામાં મનુષ્યદીઃ જનસુખકાંગેની મર્યાઓ વાર્ષિક રૂ. ૧૫૦ ખર્ચ છે, ત્યારે હિંદમાં માત્ર રૂ. ૨ ખર્ચાય છે

રેલવેઓ અને પોર્ટ ટ્રસ્ટો

હિંદની રેલવેની પેદાશ મને ૧૯૩૦-૩૧માં રૂ. ૯૬.૮૩ લાખની હતી, તેમાંથી રૂ. ૩૦ કરોડનો સામાન ખરીદાય છે તે ધણોખરો પડેગો—મુખ્યત્વે એટલિટન પામેથી લેવાય છે રેલવેની કાયદેમર એડ નવા મુદ્યાગ હેઠળ નિમાણે તે ઉપર ધાગમભાનો કોઈ પણ જાતની લાગવગ મહેસો નહિ હિંદમાં મુખ્ય જરૂરોમાં મને ૧૯૩૦-૩૧માં કુલ પોર્ટ ટ્રસ્ટોની આમદાની ૭૫ કરોડની હતી તેમણે કુલ કરજ પદ કરોડ હતું આ પોર્ટ ટ્રસ્ટોમાં હિંદીઓની લઘુમતી છે તેમાં બ્રિટિશ દક્ષોનું ખાગ રક્ષણ થાય છે પોર્ટ ટ્રસ્ટો ધણોખરો સામાન એટલિટન પામેથી લે છે તેના મવે મોટા અધિકારો બ્રિટિશોના હાથમાં છે એટલે એમની નીતિ બ્રિટિશ લાલની હાથ તેમાં નવાઈ જી

દરવેશ અને સરકારી પેદાશ

એ રીતે ૧૯૩૦-૩૧માં મધ્યમ મરકારની આમદાની ૧૦૪ કરોડ, પ્રાંતિક મરકારોની ૮૩ કરોડ, અને સ્થાનિક મર્યાઓની ૫૩ કરોડ મળી ૨૬૦ કરોડની પેદાશ થઈ એ દર મનુષ્યે રૂ. ૧૦ થઈ (દેશી ગરબોની ગણતરી કરી નથી) જનપાનમાં તે દર મનુષ્યે રૂ. ૭૬, અમેરિકામાં રૂ. ૨૨૦, ડેનેકમાં રૂ. ૧૯૭, અને એટલિટનમાં રૂ. ૨૯૦ હતી એક હિંદીની વાર્ષિક પેદાશ એક બ્રિટનવાસી કરતા ત્રીસગણી ઓછી છે હિંદની મર્યાઓ નેના કરો ઓછા નથી, છતાં પશ્ચિમના દેશો લોકહિતના જે મહાત્ અને વ્યાપક કાર્યો નિભાવે છે, અને મર્યાઓ બેકારોને જે મોટી મદદો આપે છે, તેવું હિંદમાં નથી

કરજ

હિંદનું રૂ. ૫૦૦ કરોડનું કરજ પડેગોનું અને રૂ. ૭૦૦ કરોડનું કરજ હિંદના લોકોનું છે પડેલી કરજ લડતમાં બીજી કચેલી પાઉડની લોનો છે આમાં લગભગ ૨૦૦ કરોડનું કરજ બ્યાજ આપતું નથી રૂ. ૧,૦૦૦ કરોડનું કરજ બ્યાજ આપે છે ચાલીમ કરોડના મિક્કા અને રૂપ છે, લગભગ પડી લગભગ ૧૫૬ કરોડની બજેટખાદ આવી હતી, જે લોનો બીજી કચેલી પૂરી કરાઈ હતી. ૯-૧૩માં મને ૧૯૦૮-૨૯માં રૂ. ૫૨૮ કરોડ જનહિતના કામમાં વપરાયા હતા ૧૯૩૪માં અમેરિકાએ જનહિતના કામોમાં એથી દસગણી વધારે રકમ ખર્ચી હતી

(ગતાકૃપી ચાલુ)

૩૨

ચરણે સુરાને નિત્ય શીશ ઝુકાવીએ,
ને મયતણા હસતા લગે જીવ હોમીએ,
સાકી સુરાહી કંઠથી ગાલે, અને
ને દ્રાક્ષજીવન જામમા હસતા ભરે.

૩૩

હે જીવ ! તારે હૃદયથી રડવું રહ્યું,
કિસ્મતતણી ચડીતર આથડવું રહ્યું,
શાને પ્રવેશ કયો શરીર વિષે કહે,
એ જાણીને કે આવી પરહરવું રહ્યું ?

૩૪

આપણે નોંતા ને બહાણા વહી ગયાં,
આકાશ, તારા, ચંદ્ર જોળ ફર્યા ગયા,
જેને ધીમે પગ મૂકે એ આ ભૂમિ પર,
હોયે કદાચ નોંચે રસિકો યદ્ય ગયા

૩૫

એવું નથી દિલ જે નુકાઈ સહી શકે,
જોવી ન નેનાં, દર્શથી તારા ખસે,
તારે કદાચ તમા ન હોયે, પણ જાલે,
આત્મા નથી, તુજ પ્રેમમાં જે ના બળે.

૩૬

વિશ્વ છેતરીએ કદી આડંબરે,
ઈશની આજ્ઞા નમી ગણવી પડે,
યુક્તિ બધી મેં વાપરી, ગણકારુ ના
કે ઈશનો સદેશમારગ ના જડે.

૩૭

મંદિર ને મસ્જિદ જાંદગી કાજ છે,
 દેવળતણે પશુ ઘાંટ જાંદગી કાજ છે,
 ઉપવીત, તસથીહ ને ઇસાઈ 'ક્રોસ'ને
 સર્વે પ્રભુની જાંદગીનાં સાજ છે.

૩૮

મંદિર, મદ્રેસા, મસીદ, દેવળ વિષે
 જનહિલમા જનનત જહનનમ વાત છે,
 પ્રેરણા પામ્યા પ્રભુની તે નહિ
 નાહક વિચારે આમ જીવન ગાળશે.

૩૯

શાને છોડે, નિદ્રા કુસુમ હસાવશે
 આનંદના ? પૂછ્યું મને જ્ઞાની જને,
 નિદ્રા સગી મૃત્યુતણીને સંગ શો ?
 સૂજે નિરાતે કથમાં—કુરસદ હશે.

૪૦

આ એવકા ઘર આપણું આલમ ક્યો,
 જોયું બધું ને જાહુ તપાસ કરી વળ્યો,
 ચંદ્ર શું અમીવદન તુજ સમ ના દીહું,
 મોહક સરો તું સમ નહિ, નેહું રડ્યો.

૪૧

ખીલ્યા વસતે પુષ્પ શો તું જામ લે,
 ને ફૂલ શી સુક્રમાર માથક સાથ લે,
 ને પી સુરા, નહિ તો જૂરું આકાંથ તે
 અણચિંતવ્યા તમને ઉખાડી નાખશે.

૪૨

તે કે'ર દહાડે ઓમ અગ્નિ વર્ષશે,
 ને મૃત્યુ વિશ્વ પ્રજાળવા, અહીં આવશે,
 માથકનો પકડી હું પાલવને કહીશ,
 નિર્માણ તારું બાળવો નિહોવને ?

૪૩

જહનનમ શરાખી કાજ આલમ ઉંચરે
 સાચી નમી, અજ્ઞાની જનની વાત એ.

પ્રેમી શરાણી જાય દોઝખ તો જરૂર,
હાથ થું ખાલી બેહિસ્ત બની. જશે ?

૪૪

કાનૂન કુદરતના, અદબ દીનની લખ્યાં,
મારી નથી ઇમ્જા, મુરા પી તોડવાં;
માત્ર આત્મ, મમત્વને માયા થકી
ઉગારવા મન બેડયું લાલ શરાબમાં.

૪૫

પીર મયખાનેથી આવે મેં દીઠા,
જામે શરાબ અને મુસલ્લા^૧ સહ દીઠા.
વિચિત્ર વર્તન શેખ ! આ થું, મેં પૂછ્યું,
ધીમે ઠહે ઠે 'પી મુરા, સઘળું કના.' "

૪૬

આ વિશ્વ થું છે, પંખીનો મેળો દીસે,
આશમગાહ સવારસાંજતણી દીસે,
જમશેદ^૨ના દરબારના અવશેષ જ્યાં,
બહેરામ^૩ તાણી સોડ જ્યાં સૂતા હશે

૪૭

એ જ મય વિધવિધ રૂપો લઈ ચકે,
વાચક, અવાચક, વૃક્ષ, ફૂલ બની ચકે;
માનીશ ના કે જીવ પણ નશ્વર હશે,
રૂપ સૌ બદલાય જીવ જીવી ચકે

૧. સાદી જે નમાઝ પઢતા પથગાય છે તે

૨. ધરાનનો એક ગાન

૩. ધરાનનો એક ખીજો ગાન

યુરોપીય મહાજવાદનો

એક મર્મમાન્ય અર્થ એ છે કે હુન્નરઉદ્યોગોનો અને તેટલો વાનિજ્ય વિષય જગ્યા અને તેમ જરી મહાજની મપતિમા વધારો તથા કામના મમલમા ઘટાડો કરવો. પશ્ચિમની મજૂરિત ચત્રના અપરિમિત વિદ્યામ અને વિદ્યામ પર ગયાગેલી છે, પરંતુ તેથી મપતિની વહેંચણીમા જે પ્રમાણગદિત બેંક જિન્ના થાય છે તેને લીધે, એકદરે મપતિમા બેનુમાર વંશારો થવા છતાં મહાજની અન્ન આર્થિક વર્ગ વિગ્રહ જાગે છે. મહાજવાદ ચત્રવાદને મર્વાને અપનાવી લે છે, પણ એમ ક્રમતા તેના મામાનિક ઉપયોગમા તે જે મૂળમૂત ક્રાંતિ કરે છે તે એ છે કે ઉત્પત્તિના માધનોને તે મામાનિક માલિકીના અકુશ નીચે મૂકી દે છે આથી બે મહત્વના પગિલાઓ આવે છે એક તો પ્રજાના અગ્રજીવને મર્વત ચત્રમય બનાવવામા સરળતા થઈ જાય છે અને તેની મદદથી અદ્યગક મપતિ પેરા થવા માડે છે, બીજુ એ કે અર્થજીવનની મામાનિક માલિકીના મિદ્ધાતને આધાર તથા ચત્રની પાગવાર શક્તિને લઈને મમત લોક આગળ સુખ-મહુદ્ધિના અપરિમિત વિકાસનો આર્થ મુકાય છે, અને મપતિની પેદાશમા પોતાનો મગબો દક્ક ગહેલો છે એ જાનની લાગણી કેળવાય છે આ રીતે ગિયાના મહાજવાદે યુરોપની અરાંચીત મજૂરિને અપનાવતાં જે ફેરફારો કર્યા તે એની મામાનિક ગચનામા કર્યા, એના ફોનોની વહેંચણી મમત મહાજને લખ્ય થાય એમ કહે, પરંતુ વધારેમા વધારે સુખમગવડોનો એનો આર્થિક અમનો એમ જ ગલો, એટલુ જ નહિ પણ તેની મહાજવાદી ગ્યાપના કરી

મહાજવાદની મિદ્ધાતરૂપનામા આર્થિક મમાનતા આવો જાય છે કે કેમ એ પ્રશ્ન વિવાદાસ્પદ છે પરંતુ મોવિયટ ગિયાને તો પ્રયોગ પરથી જણાયુ છે કે આર્થિક મમાનતાનો પ્રશ્ન એ મોટેભાગે મહાજવાદી અર્થનરમૂતો નહિ પણ મનુષ્યસ્વભાવનો પ્રશ્ન છે લઈ દિશર લખે છે “આવકની મમાનતા વ્યક્તિજન કાર્યશક્તિને ધાતક છે એમ મોવિયટ તત્ર ગળે છે, અને તેથી તે આરકાને એન્સરખી કરી દેવાની વિગ્રહ છે આથી જીવનનિર્વાહનાં ધોગજોમા અનેક દરારો પડે એ ગિયનિ ચલાવી લેવાનું તેમને માટે અનિવાર્ય થઈ પડે છે

“૧૯૩૪ના જાન્યુઆરીમા ગેવિને કહેયુ, ‘માકર્મવાદ પ્રમાણે મમાનતા એટલે અંગત આવમ્યકનાઓને એકસરખી જનાવી દેરી તે નહિ પણ વર્ગો નાખદ કરવા તે’

“વળી ‘પ્રજા’ પત્ર, જેમા આવતા લખાણો ગતાર્થીત વર્ગની માન્યતાઓનું પ્રતિબિંબ પાડે છે, તેમા એક લખમા લિઓન્ટિય (Leontiev) લખે છે, ‘બચિયના મર્પૂર્ણ વર્ગગદિત મહાજવાદ પળ મમાનતા તો નહિ હોય, કેમકે કમ્યુનિસ્ટ સુવર્ણપુગનો પ્રેરકહેતુ તો એ છે કે ‘દરેક જાન પોતાની શક્તિઓ અનુમાર કામ આપે,’ અને ‘દરેક પોતાની આવમ્યકનાઓ પ્રમાણે લે.’ પરંતુ શક્તિઓના પાળ બેદ હોય છે ઉપગત, એક માણસને મનાર લેઈએ, તો બીજાને વાકડિયા વાળ લેઈતા હોય”

આમ વ્યવહારુ મમાજનાદ તો આર્થિક મમાનતાના તત્ત્વને છેવટની નિલાગતિ આપે છે. માણુમની અગત કાર્યગતિને પ્રોત્સાહન આપવા તથા પોતાની વિશિષ્ટ શક્તિઓ, મનની ચોરી વિના પોતાના કામમાં તે વાપરે એ પ્રામાણિકતા જાળવવા, મુખ્યત્વે જેમના કાર્યમાં અપૂર્ણતા કે બાંધુપ મક્કાની લેરી પાડવે નહિ તેમને બીજાઓ કરતા કાર્ય વધારે લાભ આપવાની જરૂર આમ બાબી રહે છે. માણુમ તેના મામાન્ય હવનમાં આર્થિક ગદ્ગદાની આશાએ જ પ્રામાણિકપણે વર્તે એટલે બધો સ્વાર્થવશ પણ એનો સ્વભાવ હોતો નથી, કે જે કામમાં પોતે પાગલ હોઈ પોતાની વિશિષ્ટ શક્તિ વાપરે, તેમાં કાર્ષ વિશેષ. બધાની આગા ન ગાંધે એટલે સુધીની આમાગિડ કે પાગમાર્થિક મનોદગા પાગુ એની નથી દેતી. ગમે તેમ, મોવિયટ તત્ત્વને બંને જાગૃતા અનુભવ પછી ખાતરી થઈ છે કે ઉત્પત્તિના ચક્રને કાર્યક્ષમતાથી ગતિમાં ગામવા સારુ ખામ લાભોની પ્રથા તથા એમાંથી ઉત્પન્ન થતી અસમાનતાની નિયતિ અમુક પ્રમાણમાં હમેશા જાળવવી જ પડશે. આમ મમાજનાદી અર્થકારણુ વ્યવહારમાં માનવસ્વભાવની વિવેકજાળનાને માન આપી આર્થિક સમાનતા વિષેનો આગ્રહ જરૂર છે.

પણ ત્યાં જ મમાજનાદે લોકગમ્ય મુકેલ આદર્શ અને આ અનિનાય અમમાનતાની ગિયનિ વચ્ચેનો વિગેધ જાગે છે. જોકે હાલ તો કામ પ્રમાણે નિભાવ આપવાની વ્યવસ્થા છે, પણ આવશ્યકતાઓ અનુમાર વ્યવસ્થા કરવાનો આદર્શ અમક્ષમાં આવે ત્યાંજ અસમાનતા તો આપમેળે જ રહે છે. કેમકે એક તો દુદીનુદી અગિયોની આવશ્યકતાઓના ધોરણ નક્કી કરવા મુશ્કેલ હોય છે. ઉપરાંત આવશ્યકતાઓમાં પણ વારંવાર ફેરફાર થતા રહે છે. મોને મન આવશ્યકતાઓના ધોરણ એક એકમરખા હોતો નથી.

લૂઈ ફિનર લખે છે “રશિયાની આ પગિયતિમાં એક જનની મનોદગા ‘કોલ્કો’ કરતી દેખાય છે. ત્યારે મોવિયટ નાગરિક અમમાનતાને લીધે ફિગિયાદ ‘કે છે, ત્યાં’ તે પોતાનાથી નીચેની કક્ષાઓમાં જોડો હોય તેમને બહી જાય છે અને જાણે પોતાની ગિયનિની દયા આવતી હોય તેમ ઉપગની કક્ષાઓ જોડે પોતાની ગિયતિની તુલના કરવા જેમી જાય છે. મોવિયટ લેખકો અને પત્રકારો જોડો અદ્યતન ધન અને ગત્યની આર્થિક મર્દ મેળવે છે, તેમને ત્રિયે ઠેઠે વાતો થતી હોય છે. તોપણ આ જ મોવિયટ લેખકોને તેમની મોટી આવકોનો જાણવ કરતા અને પોતાની ગિયતિ પ્રથમ દરજ્જાના ગત્યમત્રીઓ કરતા ‘ધણી’ ખગળ છે એમ ફિગિયાદ કરત્ય મે મોખ્યા છે.

“મહકારી મંડળોમાં નહિ નેડાયેલા ખેડૂતો, મગજના સંબો તરફ જનાવાતા પદપાતને તિરસ્કારે છે. આવા ખેતીમગજમાં દાખલ થયેલા ખેડૂત કામદારોને મગજના ખામ ‘લોક લાભો તરફ ગુમાની નગરે જુએ છે, કામદાર કારખાનાના અધિકારીઓના ખામ ‘લોક જોઈ મનમાં ફરકાય છે, ત્યાર આ અધિકારીઓને પ્રતીણ કરીગોની (technicians) તરફેણમાં આટલો મોટો પડપાત કમ થાય છે તેની મમજ પડતી નથી. વળી આ કરીગો એમ માને છે કે પોતે દુર્જનરની ગમાન કક્ષાએ હોવા જોઈએ. પરંતુ ‘દુર્જનર’ પડેગી નિષ્ણાતની ધર્ષા કરતો હોય છે અને જે કેટલાક દારૂ વૈજ્ઞાનિક મારે ‘કિરાડ છે તે પોતાને મારે કેમ બધ છે તેના કારણો મોખનો હોય છે. વૈજ્ઞાનિક લેખકોના મોખ્યાણ પોતાને મને યોનાં અમા સેર છે, અને લેખકો એમ જુદે જ કે કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો, અગાધકો તથા પ્રધાનમંડળના મજોની પોતાના કરતા વધારે અભાજ લેવાય છે.

“...ખામ લાભ અને લાભના અભાવ વચ્ચેનો તફાવત એટલો નહોતો હોય કે એ દૃશ્યો વચ્ચે ખૂટની ભેડી કે કોઈ ખામ ખડના લાભથી વધારે ફેર પડતો ન હોય. પરંતુ બીજો ફરતો અહીંયા આ માદા લાભોની કિંમત અહતને લીધે વધારે છે.. હમણાહમણાં વસ્તુઓની ઉત્પન્નમા વધારો થવાને લીધે આ ખામ લાભોને ઘણી અગત્ય અપાઈ છે, અને આથી અમમાનના લોકોને એકાએક ખૂચવા માડી છે પરંતુ ઉત્પત્તિ હજી વધે તો ઘણા ખામ લાભો નાખૂદ પળુ થઈ જાય. ખાસ લાભ અહતનું પરિણામ છે...”

રખેને આ ઉદ્દતી લીટીઓ પરથી કોઈ માની બેમે કે વપરાશની સ્થિતિની ખામ અહતને લીધે આ જતની અમમાનના લોકોને તીવ્રપણે ખૂચે છે અને એ દૂર થતા તેમનો માનસિક હિતગાદ બધ થઈ જાય, એ અર્થ આ ઉપરથી નીકળે છે. અહતને લીધે આજે નહોતો તફાવત પણ મોટું રૂપ ધારણ કરે છે એટલું જ. પરંતુ જન થતાવેત અમમાનતાને નવી અમત્ય મળે છે, કેમકે ત્યારે પહેલાની અબુપુગમેલી માગણીઓને મંતોપ મળે છે, પણ તેથી અમમાન દૃશ્યો વચ્ચેના એક જતના તફાવતો જઈને ખીજ આવે છે. સૂઈ દિશગ આગળ લખે છે તેમ, “આવસ્થકતાઓ અને મગવડોની વહેચણીનું પ્રમાણ આભાવિક બનશે ત્યારે ખામ લાભો ભોગવતા લોકો ઘોડા જ હશે, ત્યારે રાહેરોઓને ખામ હક્કોની જરૂર પડશે નહિ. ઉત્પન્નમા વધારો થવા માથે છેક જ બિનજરૂરી હોય એવા ખામ હક્કો જતા ગહેશે, પરંતુ તેને યાને ખીજ આવશે

“આજે વપરાની એક ભેડી કે બે ભેડી હોવાનો તફાવત અમમાનનામાં ખપતો હોય, કાલે એવું સ્થાન મોટરકાર લે, પગમદિવસે મોટરોની જુદીજુદી જતો વચ્ચેના તફાવત ખ્યાન ખંચે... શક્તિ અને આવડન પ્રમાણે આવડોના ભેદ ઓછાવતા ગહે એ મિથિતિને ઉત્તેજન આપવાથી ગણિયામા મજાકાજ અમમાનના તો ગહેવાની જ”

આમ ધીરેધીરે આવસ્થકતાઓની અને પછી મગવડોની જત થતા અમમાન દૃશ્યો વચ્ચેના એક જતના તફાવત બિનજરૂરી થઈ પડે છે, ત્યારે ખીજ આવસ્થકતાઓનું રૂપ ધારણ કરી ઊભા થાય છે

કોઈ ખામ હક્ક ભોગવતું હોય એ હાનિકારક નથી. અમમાનના અનિવાર્ય છે એ વિષે પણ દરે બેમત ગહેતો નથી ત્યારે આ જતની અમમાનનામા કઈ ભય ગહેવા છે ? સૂઈ દિશગ કહે છે “ખામ લાભોની દગનીનું ખગળમા ખગળ લક્ષણ એ છે કે મમે તેને સેનાથી વચિન ગણી શકાય. કાજી કે હક્ક ખૂટતી લેવાની ધમકીનો કુશળતાથી ઉપયોગ કરીને અમુક બક્તિને પગથીન અને આગાકિન રિથનિમા રાખી શકાય સામે ભય તો એ છે કે આતાનું ખગળપરીથી પાવન કરાવવામા ખામ લાભ સાધનની ગજા મારે.”

મતાનું કેન્દ્રીકરણ જ્યે વધારે તેમ એના થતા દુરપયોગમાથી આવા પરિણામો નીપજે છે એ અનુભવ મર્ચમામાન્ય છે તોપણ એ વાતનો કોઈ ઇન્કાર કરી શકે તેમ નથી કે મોવિવટ ગભ્યતરે હજી સુડી જોનાના આમાગિક આદર્શોનો દ્રોહ કર્યો નથી જનાં, અતાર લગી બક્તિ, રોગી કે પશુમા થયેલા મતાના એકદમ્યુ કેન્દ્રીકરણોનો કાગકિર્તિઓ એના સૂઈ દિશગનો બધ અન્યાને નથી જ. પરંતુ ઉપર ચર્ચવતી પરિસ્થિતિમા જે જે ખીજ મુદ્દમ અને વિશિષ્ટ ભવના બીજ પડેલાં છે, તે તો મમાનના વિશ્વમર્તુ જ આકરન કરાવે એમ છે

આ અમમાનતાનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે એની પાછળ વધારે ને વધારે મગવડો મેળવવાની દરેકની અવિરત તાલાવેલી રહેલી છે, તેમજ એ મેળવવાના પોતાના હક્કની સ્વમામાન્ય લાગણી તો મોજૂદ છે જ. ગણિયાના જીવનવ્યવહારમાં આ મનોદશાનું સ્થાન ગૌરવના જનું પડે તેમ નથી, એ લૂઈ ફિશિંગના વર્ણન પગથી આપણે જોઈએ, અને એ જાતનું માનસિક ઘડતર યુરોપીય મમાજનવાદ જે આદર્શ મેવે છે એની નીચે અનિવાર્ય પણ છે. હેનરી એફ વોર્ડે લખે છે તેમ, “મમાજનવાદી તત્ત્વ નીચે એક વર્ગની મજૂરીના ફળ ખીન્ને વર્ગ પડાવી જતો હોય એવા આર્થિક વર્ગભેદ ન હોય, પરંતુ હકીકતની અને માનસિક દૃષ્ટિએ ‘ઉપલા વર્ગ’ની હક્કની હોઈ શકે” મમાજનની સમસ્ત મંપત્તિ પર મમાજની માલિકી છે તથા પ્રત્યેક વ્યક્તિનો પોતાની જરૂરિયાતો પ્રમાણે તેમા ફિસ્સો છે એ બાવના અને તાલીમ પર ઘડાયેલી મમાજનની મનોદશા મહજ જ અમમાનતાઓ મદન કરી ન શકે, અને મુખ્યત્વે જ્યારે મમાજનની માલિકી અને અડુશ નીચે ઉત્પત્તિનું આયોજન થઈ રહ્યું હોય ત્યારે તો નહિ જ ઉપગત આ જાતનું માનસિક વક્ષણ, જ્યારે સમાજવ્યાપી આદર્શ અને જવાબદારીના ભાનથી પ્રેરણાને પોતાનું કામ પ્રામાણિકપણે અર્જવ ત્યારે, મમાન જલ્લાની તીવ્ર આશા ગમે છે સામાન્ય માલિકીનો ભાવ તથા એના માર્વત્રિક સ્ત્રીકાગ્રમાથી ઉત્પન્ન થતી હક્કની લાગણીને લીધે કાઈનાથી જીતગતા ધોગણે જીવતું એને માટે અસલ થઈ પડે છે, ઝીણા વ્યવહારનો આગમ થાય છે, અને જીપલી ટક્કાઓ જેડે પોતાની તુલના કરવા ખેસી જાય છે.

માણસની શારીરિક તથા બૌદ્ધિક શક્તિઓ સ્વાભાવિક જ વત્તીઓછી હોવાની, એ દેર જૂમી શકાતા નથી પરંતુ અડીયા તો દરેકની પોતાની આવશ્યકતાઓ વિષેની સરેરાશ મહત્વાકાંક્ષા દેગમા શક્ય એવા ઊંચામા ઊંચા ધોગણુ સુધી પહોંચે છે, એટલે કે, એની મપાટી એટમરખી રીતે ઊંચામા ઊંચી હદ સુધી જવા જાય છે, અને આ વૃત્તિને ‘મો પોતાની આવશ્યકતાઓ પ્રમાણે લે’ એ આદર્શ નીચે પોપણુ તેમજ ઉત્તેજના મળી રહેવાથી તેનો આવેગ ઝડપથી વધતો જાય છે અને ‘જીપલા વર્ગ’ની હક્કની માનસિક ભાન મતત રહ્યા કરે છે.

આમ મર્વ પ્રકારના કામો સોવિયટ સિદ્ધાંત અને પ્રચાર પ્રમાણે મરખી અગત્યના ગણાતા હોવા છતાં, શારીરિક જમ ઝગનાથી પ્રધાનમડળના અખો સુધી વધતી જતી અમમાનતા અને તેથી કઈ નહિ તો માનસિક દૃષ્ટિએ દેખાતા ખામ લાભોના ડખ લોકહૃદયમા જતગતા રહે છે. જોકે એ ખરું છે કે અજીવના ડાળમા ગણિયાના જનમમુલે ભગીચ ત્યાગો ડ્યા છે, અને તાત્કાલિક જલ્લાની આશા વિના સામાજિક અને આર્થિક યોજનાઓને મિદ્ધ કરવા પાછળ એણે ડમર કરીને કામ ડ્યું છે પણ આ પાછળ એના ફજો પોતે જ આખવાનો છે એની ઉજ્જવલ આશા રહેલી હતી પગિણામોની આશામા પોતે ઉદાગતાથી ફિમત જ આપ્યા કરવાની છે એવો મહેજ પણ મશય ભારે ભૌતિક સિદ્ધિઓના વચનો પર ડર્થમા પોતાનું મર્વસ્વ ડેડનાર ગણિયાના લોકમમુલને ખીજન કાઈ પણ મમાજ ડરતા વધારે વિદ્વાતક અને જીવલેણ નીવડે આથી હેનરી એફ વોર્ડના શબ્દોમા કહીએ તો ટૂંકમા, “જ્યારે નિશ્ચિત માગણીના પ્રમાણમા આવશ્યકતાઓ પૂર્ગ પાડવાની વ્યવસ્થા થાય ત્યારે ઉત્પત્તિની માધનમામઝી અને લોડસમુદની વધતી જતી માંગણીઓનો અન્યોન્ય વિકાસ, થાય છે” આમ ભૌતિક વિકાસ જ્યારે આખા મમાજનુ

માખ્ય અને ત્યારે આવશ્યકતાઓ અને મગવડો વચ્ચેનો બેદ હુમ્મ થનો જાય છે અજ્ઞના દાગમા જીવનનિર્વાહની આવશ્યક વસ્તુઓ માટે લોકો માગણી કરે છે, પણ જ્યારે એ મૂળભૂત આવશ્યકતાઓ મળવી મુમાખ્ય અને સ્વલાલિત બની જાય, ત્યારે મગવડોની અત્યંત જરૂરી આવશ્યકતા લાગવા માડે છે, અને એની મનત, મામુદાયિકે માગણીના પોકાર શરૂ થાય છે મુખ્યત્વે જ્યારે વ્યક્તિગત દાર્શનિકિતને ઉત્તેજન આપવાને અમુક મગવડો ખાસ લાભોરૂપે કેટલાકને મળતી હોય ત્યારે એ માગણી જોર પકડે છે વળી માથે ઉત્પત્તિમા વધારો થના એ માગણીઓ પરિપૂર્ણ થાય અને ખાસ લાભોના એ મમયના ધોગણો જતા ગહે, પરતુ પાછા એના બદલામા એથી ઉંચા બીજા લાભોના ધોગણો રથપાય. એમ વધના જતા ઉત્પન્નનુ પ્રમાણ વધતી જતી માગણીઓને પહોંચી વળે ત્યા મુધી મગવડો આવશ્યકતાઓમાં લગતી જાય છે અને મોજગાખના ગાધનોની ગગજ મગવડો જેટલી અને આગળ જતા આવશ્યકતાઓ જેટલી લાગવા માડે છે, અને એ રીતે જીવનનિર્વાહના ધોગણુનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થતો જાય છે તથા લોકમમજતની ક્ષુધાવૃત્તિ વધારે વિદ્યાળ, વધારે ઉત્તેજિત, ચચળ અને દિન પડ દિન પ્રગતિશીલ બનતી રહે છે, તથા અનિવાર્ય અમમાનના આ વૃત્તિના મનત પ્રેરકબળ તરીકે કામ કરે છે અપૂર્ણ]

પ્રેરણા

૩૫

આજ નાચી જીઠ મોરના ટોકે,
 મજતા પ્રેરક સૂર,
 લીલીછમ ધરતી પર દહેકે,
 ઉદય પ્રેમ સુદર,
 દૃઢયે સ્મિત અકર્ય આતુર,
 ચરે નીલ વ્યોમમા તેજના પૂર,
 વાદળી પીળા લાલ કૂંડો ખોંડ્યા
 જગલી અપરપાર,
 જીવન સૌરભ ચેતન છલકયા
 અનત જિમિમીળ;
 આજે અણુદીઠના ગાજે તાર,
 આજે આણુ વિશ્વ હસે નિઃશાર.
 ટેલક ટેલક મોરલા બાલે,
 કૂંડડાં ડાલે રવતત્ર,
 અંતર ધબકે ડાલે ડાલે,
 અગ અલગ નાચત;
 વાયે ધૂર ભરતી નાદ અનત,
 ગાજે ખડ ભરતી નાદ અનત,
 આજે સર જીવન ગાન દિગત.

હોં સિપટલમાં મારા પહેલા એ દિવસ કેમ ગયા તે હું જાણતો નથી, પણ એ વિશે એક વાત જણાવવા તો હું ખામ છતેમજ હું દુનિયામાં સૌ કોઈને પોતપોતાના વહેમો હોય છે એમ મો કોઈ ભલે માનતું ન હોય પણ હું પોતે પૂરી અદાથી એ રીતે માનું છું અને મારા વહેમો મારે તલબારે શરૂમાતો નથી મારા મનની એક માન્યતા છે—કહો, વહેમ છે—કે માણસ આગેસામ મરણ પામે તે પહેલા એનું જીવન મૃત્યુની નાનીમોટી કેટલીય આશ્ચર્યોમાં પમાર થાય છે એટલે કે આ જિંદગીમાં આતરેઆતરે એ અનેકવાર મરે છે, અને એક જ જિંદગીમાં અનેક જિંદગીઓ માણી લે છે કાયરો અનેકવાર મરે છે એ કહેવત સાથે આ વાતને જોળવવાની નથી આ તો વીજળીને આચકે થતાં જીવનપદ્ધતીની, જીવસંયોમનના ખેલની વાત છે

મારા નાકનું ઓપરેશન સફળતાથી પૂરું થયું ત્યાં મારી એક જિંદગી પૂરી થઈ પછી એ દિવસે મને લાન આવ્યું તેટલો વખત મારું શરીર, મારું ચિત્ત, મારો આત્મા, મારું જે કંઈ હોઈ શકે તે બધું મોતને હવાલે હતું પછીના એ દિવસ અર્ધમૃત્યુ-અર્ધજીવન એવી મધિફાના હતા ત્રીજા દિવસનું પ્રભાત ગળ્યું ત્યારે ખાતરી થઈ કે નવી જિંદગી મળી

આગળથી કહી ગયું કે આ મારી નવી જિંદગી ગળેતા બાર દિવસ જ ચાલી એ બાર દિવસમાં નવા મૃત્યુ મારે તૈયારી પણ થઈ ગઈ હતી એનો આચકો, વખત પાક્યો એટલે, મળ્યો અને વળી પાછો બીજી જિંદગીમાં હું ધકકેલાયો પણ વચ્ચે એ બાર દિવસની જિંદગી, મહેંગા વચ્ચેના કોઈ રણકીપ જેવી જિંદગી, મળતાં મળી ગઈ એની જ મને સારો વખત નવાઈ થયા કરે છે

નવાઈ ન થાય તો બીજું શું થાય ? ક્યા એનું છસાત હમર માઈલો છેટેનું ઘર, ક્યા એના સગાસંબંધી, ક્યા એની સમૃતિને અનોખી જીવનપ્રણાલી, અને ક્યા હું, ક્યા મારું સંકુચિત હિંદી જીવન, ક્યા મારો કગાલિયત ? અમારો તે જોટો કહી હોઈ શકે ?

એ બાર દિવસ મારે તો કશું કરવાનું જ ન હતું અને એથી તો એ બાર દિવસ મને પહેલમાં પૂરા થઈ જતા કોઈ અતત સ્વપ્ન જેવા લાગે છે એ બાર દિવસ ઉપર મારો પોતાનો કશો હક્ક નથી, એ મારી માલિકીના નથી કોઈ દેવી શક્તિએ કરુણાથી પ્રેમથી આપેલી એ તો છૂપી બક્ષિય છે

મારે માત્ર મારી સૂઝી જીવનવેળ પગ વગગી ગયેલી વાદળીની ડાયા સ્વીકારવાનું હતું, અને તેટલા લીલા થવાનું હતું.

એ વાદળી તે વાયોલા

ખીખ દર્દીઓ અને નર્સો એને વિદ્યા કહેતા, પણ હું તો એણે પોતે કહેલું નામ જ વાપરું છું દવાખાનામાં એ ગાળે એ રાતપાળીએ આવતી હતી ઊંચવાથી ગૂંચલુકામમાં રાત આખી મચી રહેતી અને દર્દીની ઘટડી થાય ન થાય તેપણ અવાગનવાગ મૌ બિછાનાઓ કને ફેરા ખાઈ જતી બિલાડી તે એની આગળ થુ ચૂપચાપ ચાલવાની હતી ? અને અપખતા તો એની જ મને પહેલી લાગણી થઈ હોય તો તે એ કે આવી અસાધારણ પદ્ધતિ કયા આ આવી સાકડી નીકમાં વહેવાનું પમદ કરતી હશે ? કોઈ કોઈ ગરજથી અક્ષય ગુમાવી બેઠેલા દરદીને એમ કહેતા પણ માલખ્યા હતા કે વિલ્લુબહેન દિવસે પણ ગહેતા હોય તો કેવું !

અમારી ઝોળખાણ મારી તરકથી બહુ મોડી થઈ કહેવાય ઓપરેશન પછી ત્રીજે દિવસે જ્યારે હું બરોબર ભાનમાં આવ્યો—એટલે કે મૌને ખરેખર ઝોળખી શકતો થયો—ત્યારે મેં પ્રભાતના પહોરમાં એને જોઈ એ એક નર્સ છે, ને ફગ્ગ પ્રમાણે ગરમ પાણી અને ફના પૂમડાથી મારો ધા સાફ કરવા આવી છે, એમ મમજી લઈને હું મારે પડ્યો રહેત. પણ એની સામે જોયું તો એ તો જાણે મને કેટલા જમાનાથી ઝોળખતી હોય એવો એનો દેખાવ હતો આવું મને સહજ લાગણી વડે જ સમજાયું એણે જરી પણ ઈજ્જત ન થાય એમ નાકનો ધા બરોબર સાફ કરી દીધો એટલી કુમારથી એ કામ કરતી હતી અને એ વખતે એના ચહેરા પર એવી કાળજી તગવતી હતી કે મને સારો વખત ડર લાગતો હતો કે એની મજબૂતીને બળે કેટલાંય બધા નાક માગ ચહેરા પર ઊગી ન નીકળે તો સારું. અને પછી એણે મારા મોઢામાં આગળી નાખીને દાંતણું કરાવ્યું એ તો હજી આજે પણ હું પૂરું માનતો નથી પછી મારા માથાના વાળ ઝોળવા લાગી હું તો આખો મીચી ગયો હતો અને માગ નાકના ધવાયેલા લાગને અદેખાઈમાં ઉશ્કેરતા ચહેરાના ને માથાના બધા અણુઓ ઝોળાવવા મડી ગયા હતા છતાં જાહેરે બહેલે હચેણીથી વાળ દાખીને ‘કયૂ અખી અચ્છા હો ગયા ના ?’ એમ બોલી, ત્યાં આપોઆપ મારી આખો બધડી ગઈ, ને જોઈ છું તો મારાથી ઝીલી પણ ન શકાય એટલો ભાવ એ મારી પર વરસાવતી હતી નાકના અવારનવાર અણુકા ખાતરી ન આપતા હોત તો આ બધું હું સ્વપનામાં જ ગણી કાઢત.

પણ સાજ સુધીનો મમય તો મારે સ્વપનામાં જ કાઢવાનો હતો એ સ્વપનામાં એક જ મૂર મુખ્ય હતો આવા ભાવ માટે મારી લાયકી શી ? જિંદગીમાં કદી મેં કોઈ પુરુષ કે સ્ત્રી પ્રત્યેથી આવો ઉમળકા મેળવ્યો ન હતો અને મેળવ્યો ન હતો એ ઉપરથી કદી મેળવવાની આશા પણ રાખી ન હતી ત્યાં અચાનક આં કોઈને કહીએ તો કોઈ માને પણ નહિ એવું કયાથી બનવા માડ્યું, એમ હું મુઝાવા લાગ્યો.

ગતે એ આવી ને પ્રથમ પહેલું કામ એણે ધાની સલાળ લઈને પછી વાળ બરોબર કરી દેવાનું કંઈ મને આધુઆધુ યાદ છે ‘કે ગાળે મારા મગધીઓ આવેલા એમાંથી તો કોઈને વાળમાં વાક દેખાયો ન હતો, તો આને હવે રાતને મમયે તે મારા વાળની આટલી શી પડી હશે ! પણ આ વિચારો તો બધા ફોગટ હડાપણના જ હતા એણે સવારની જેમ પાધુ પૂછ્યું, ‘અચ્છા ના ?’ ત્યારે એની આખવાટે બિચારાઈ જતા ઉમળકામાં હું તો

ગરક જ થઈ ગયો. રાતે ઘણીવાર આંત્રીને એ ખબર ફરી જતી મવાડે પાંડી પૂરી માવજત કરીને બીજી નર્મને બગેળા કાળજી ગાખવાનું કહીને માગ બિજાના પામે ફેટલીય વાગ આવ્યા પછી માડમાડ મુરેલીએ ગઈ.

પામેના પાર્શ્વશિનવાળા દર્દીએ એને મને મળવા આવેલા કોઈને કહ્યું 'પણ ખરું' 'આ લાઈનો કેમ કઈ ગભીર લાગે છે પેલી જોગી બાઈની કિકર તો જુઓ' એણે ગભીરપણે કહેલું, પણ એમા હતી તો ટેકા જ

આખો દિવસ હું સ્વપનામા પડી ગયો ને માજની મગ માટે તૈયારી કરી ગયો એ મીઠી મારે બિજાને આવી ને શ્વાસ તો એનો માનો ન હતો છતાં 'અચ્છ ના?' એમ બોલી ત્યારે ગઈ તા તરફ નજર કરી દેખેણી પરે વાળ મમા કરવા લાગી ત્યાં મેં ચહેરો જરી વિચિત્ર કર્યો એટલે પોતાના મન માથે જ બળડી કે આ લોકોએ પાટો બરાબ બાધ્યો નથી લાગતો. અને પાટો બ્રેજેળવા લાગી બીજી એક નર્મ આવીને કહ્યું 'તમને ડોક્ટરમા બોલાવે છે અને આ શું કરો છો? પાટો હજી હમણા જ બાધ્યો છે' વાચોલા ચિડચાઈ જઈને સ્વગત બોલી 'આમ પાટો બધાતા કરો? તો દુખ શાનું થાય?' પણ તરત મુદુતાથી પેલી બાઈને કહ્યું 'હુ આવું છું જરી આ બગેળા કરી લઉં'

હવે આ બધામા માગી વલે વિચિત્ર થતી જતી હતી મને કઈ ગમતુ નહોતુ એમ નહિ પણ શા માટે આ પરદેશી બાઈ મારી આટલી કાળજી લે છે એ તો મારે સમજતુ ને? એ ને? આ ગમજવાની મથામણુ તે માત્ર વેવલાપણુ જ છે એનું મને એ વખતે લાગ જ કયા હતું?

પાટો ઠીકઠીક ફરી ફરી નિયમ મુજબ વાળ બગેળા કરવા લાગી એટલે પહેલીવાર હું ચાલાટી કરવા ગયો એમાં બેલટો બમણો સપડાયો આ વખતે તો કોઈ કૃત્રિમ લાગણી માગ મોઢા પર હું લાવી શકુ એમ હતું જ નહિ—માત્ર એક વ્રતની ગમતી મંત્રવણુ વાળ બગેળા કરીને—માગ સિવાયના કોઈને વિષે વાત કરતો હોત તો કહેવું પડત કે પપાળોને—ધીમેથી બોલી 'તારી મા કે પ્રેયસી જેવું તે મને ક્યાંથી આવડે?'

'ના, ના, બગેળા છે।' એની બાપામા મને જવાબ આપતો માલગીને એના હરખતો પાર રહ્યો નહિ 'બરાબર નથી,' દદતાયી એણે કહ્યું, 'નહિ તો આમ તને કળતર એનું થવા પામે? એટલી મારી બાણુ?'

ઘોડીવાર પંડી આવીને પામેની ખુગી પર બેસી અને અનેક મવાલો પૂછવા લાગી મારાથી હજી સ્પષ્ટ બોલી શકાય એમ હતું નહિ એટલે એણે ફગમાલ્યું કે માગે માત્ર પાપણુથી (માયાથી પણ નહિ) કે હાયથી જવાબ આપવા એને ક્યાં જવાબ જોઈના જ હતા? એને મવાલ પૂછવાં મળે એમાં જ એના બધા જવાબોનો અર્ક એને મળી જતો લાગતો હતો.

'તમે વિદ્યાર્થી તો નથી ને?' આ માલગીએ ત્યારે જરી આત્મવંધી મ બધાં ગોચા કર્યા 'કેમ? એમા અચ્છો પામવાનું શું છે? તમારે અદોના વિદ્યાર્થી તે વિદ્યાર્થી મિવાવ બીજુ બધુ હોય છે તમે તો.'

વચ્ચે જ હમાગાથી મે મમળતી દાધુ કે હું વિદ્યાર્થી ન હતો

એણે શું પૂછ્યું તે કરતા શું ન પૂછ્યું એની યાદી જ કદાચ દૃષ્ટી નીવડે

ખીજે દિવસે ગયા પછી એણે દિવસને વખતે કેટલીયે વાગ ટેલિકોન પર ખબર કરી કે મને કેમ છે. કહે તો હું ગભરાઈ જ ગયો. સારી રાત જે લામ કરે તો તે દિવસે થોડુંક તો ઊંધવું જોઈએ ને? અને આ આટલા ઉમ્મગરા વહોગવાનું એને કારણ? (કાગળો શોધવાની મારી આ જૂડી જતને લયકર આવત હતી.) મેં આ વિચાર આખો દિવસ વાગોળ્યા કર્યો.

સાજે આવી ત્યારે એ તદ્દન પ્રકુલિત, હજી હમણા સીધી સ્વર્ગના કોઈ ઉદ્યાનમાંથી જતરી આવી હોય એવી તાજગીભરેલી લાગતી હતી. મને થયું કે મારે લીધે એને આટલો ઉત્લામ અને ઉમ્મગ ગઢે છે તો ગા માટે મારે આડે આવવું? અને કે મને જોઈને એને એનો નાનો ભાઈ કે કદાચ—જોકે એમ થવું અગભવિત છે પણ—એનો પતિ કે પત્ની કોઈ પુગણો મિત્ર યાદ આવતો હોય અને માત્ર મારે એક મગવડભરી ખોટી તરીકે ઉપયોગ કરીને એ એના ઉમ્મગકાની લાગણીઓ ધડીલગ ટિંગાવતી હોય પણ ત્યા વળી મારું સ્વમાન જાળવી આવ્યું એમ કોઈને આપણો ઉપયોગ શા માટે કરી જવા દેવું? નક્કી કર્યું કે એને પૂછીને ખાતરી કરીશ પણ આ બધા પોથીમાના ગોંગણા હતા એનો મુદ્દા, પૂરવવાદમાં તાણી જતી નજર અને માને જુલાવે એવી હથેલી, એ બધું અનુભવાનું ત્યાજી હૃદય એનો માત્ર આભાર જ માનવું.

અને છતાં નવાઈતી વાત તો એ છે કે હમેશા વાયોલા જ એશિયાળા જેની તો લાગતી ઘણીયે વાર આભારની લાગણીથી એ મારી તરફ જોતી મેં તે એનું એવું શુભાશુ નર્થું હવું.

પછી તો બપોરને વખતે એ એના સામાન્ય (નર્મના નહિ પણ ધરખમગના) લેખામમા દવાખાને આવી જતી ખાટલા પર પડે એસીને અનેકવાર પૂછેલા મવાલો કરી પૂછતી હું પણ એ વખતે પ્રથમ જ સાલળતો હોઈ એમ અચખાથી એ માલળી રહેતો વચ્ચે એને એની પર્સની બાજુએ જોતી જોઈ એ શું છે એ જાણવા મેં ઇતેમરી બતાવી એ ધડીકમાં મારી સામું તો ધડીકમાં એમા જોતી હતી, એટલે મારે આ ધૂટતા કચી પડી મને થયું કે જોઈ તો ખરો કે કેવી જખી છે 'કાંતી જખી છે?' માર્ગથી બોલાઈ પણ ગયું.

'તમારી,' કહીને એક બાજકની ખેડે દસી પડી, અને પર્સની બાજુનું, આટલું માગ મો આગળ ધરીને બોલી, 'કેમ, છે કે નહિ?'

એના ગયા પછી મેં મનને વળી એમ મનાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે એને એના પોતાના ચહેરામાં અને માગ ચહેરામાં કોઈ સગખાપણુ લાગતું દરો નહિ તો આવા—નવલકથાઓમાં આવે છે તેથી જુદા જ—ભાવથી મારી માથે એ શી રીતે વર્તી શકે?

પછીથી એ બપોરે પણ દવાખાને આવતી હું કહું કે એણે આગમ લેવો જોઈએ તો એનો જવાબ, માજે અજબ પ્રકુલિતપણુમાં હાજર થઈને આપતી.

પછીને દિવસે એણે ટેલિકોન પર અનેકવાર ખબર કરાવીને મને જણાવ્યું કે એની બહેનના લગ્ન માટે ખરીદી કરવા એ માથે જવાની છે એટલે દવાખાને બપોરની વેળાએ નહિ આવી શકે મારા મનમાં થયું કે એને કઈ મન રોષી. લે એવી પ્રવૃત્તિ મળી નમ તો હું બચી જાઉં, પણ થોડોવાગમાં એ આવી જ છે તો! અને ખરીદી કરી આવીને થો

જતા પણ ખબર કરી ગઈ મારે એની બહેન અને બીજા સંબંધીઓ વિષે એને ઘણું વાણુ પૂછવું હતું, પણ મને કેં પૂછવા જ દે તો ને ?

તે સાંજે એ ટૂંક ઓછી પ્રવૃત્તિ હતી બીજી સવારે જતા જતા એણે બીજી નર્મને મારી લાળવણી કરી 'કદાચ મારે પૂના, અને કદાચ ઉદી, જુનુ થશે,' એમ કહી જીવન-મગ્નની વિદાય હોય એમ મારી તરફ દીકરી રહી એની દૃષ્ટિમાં શું હતું તે એ વખતે મમજવાની માગમાં પૂરી સ્ત્રી પણ ન હતી પોતે જ વાળ મમા કરી આપેલા છતાં, કેમ 'બરોબર નથી, કહીને કોઈની પર ખિન્નતી હોય એમ ફરી હાથ વડે ઠીક કરવા લાગી ને બેઈ રહી, બેઈ જ રહી

મહામુસીબતે એ ખસી અને મહામુસીબતે હું છૂટકારાનો દમ ખેંચવા પામ્યો અને નાક જેવી ચીજ પર આપરેશનને એવા ઉધામા કરવા પડે તો આમ કોઈ પગેશી બાઈ આટલું હેતં બતાવી ગય તો એમાય શું મોટું આશ્ચર્ય એમ સાદી દિલસૂઝી ગોઠવતો એક જાતની મોકળાશ એ સવારે અનુભવતો હું પડી ગયો. ફોન પર પણ સમાચાર મેળવી જેમ અરેબિયન ડાલકે આવતા અટક્યા એથી પણ ચિત્તને આગમ રહ્યો

અચાનક બપોરે મને ઉધમ્મથી ઝગકાવીને એક નર્મ ખબર આપી કે વાયોલા યાદ ઉત્તરગાથી બિમાર થઈને હસ્પિતાલમાં આવી છે. એ દલીલ કરી કે આ તો નાક, કાન ને ગળાની હસ્પિતાલ છે પણ જવાબ મળ્યો કે અહીં નર્સો સાથે ફાવે, એ કાગળથી એ તો જરૂર પડે અહીં જ આવે છે, અત્યાગમુધી હું મારી જાતને કાયક ન ગણીને બનાવ્યો જતો હતો અત્યાગ મને કુદરતી રીતે જ મમગઈ ગયું કે માડુ ગમે તે થાઓ, માડુ એ ગમે તે ડોક, મારે મારી જાતને એના કાયમા મુદ્રી દેવી બેઈએ

સાલણ ખુગ્ગીમાં હું એના મિત્રાના પામે ગયો

એણે તો એટલું જ મદત્તરે કહ્યું, 'હું ઉદી તે શી રીતે જઈ શકું ? મારી ડચુડી ' મેં કહ્યું, 'ઉત્તરગાથી તબિયત લયકે જ તમારે આગમ ખાતર પણ જવાની જરૂર હતી' તો હલે, 'ડચુડી પરથી મને ખસેડી લો ને જુઓ કે હું કોડીની પણ રહું છું' ઉત્તરગા તો હોય જ ને ? એની ઓછી નવાઈ છે ?

પુરસીમાં એની કને એ મને વારવાર બોલાવતી ને એની અખૂટ વાગધારા છોડ્યે જતી મારે તો મમજવા ન સમજવાની પરવા કર્યા વગર એમાં ભિન્નથે જ જવાનું હતું બે દિવસમાં તો એ સારી થઈ ગઈ. એ પોતે જિજ્ઞાસામાં હતી, પણ મારા ધા તો એ જ સંભાળતી, ને વાળ પણ

સારા થયા પછી નાકનો પાટો છોડી, દાક્તરને રુઝાયેલું બનાવીને એમના ગયા પછી, ટપલી લગાવીને બોલી, 'આ લુચ્ચુ નાક બહુ જલદીજલદી માડુ થઈ જવાનું લાગે છે !'

'તે તો તમારી કળા છે !' હું વિવેક કરવા ગયો

'મોઈ મારી કળા !' એની વ્યથા વગ્ની ગગય એવી હતી જ નહિ

બીજી સવારે મને 'ડિસ્ચાર્જ' (છૂટે) કરવાનો હતો મારા નાપાક નાક પર મને અત્યંત ખીજ થયી કા તો એણે મુઝેલી જ બિગી કરવી નહોતી, કા તો દવે ગટ રુઝાવું બેઈ છું નહોતું પણ હૃદયની વંન્ના ઓછી જ નાકને રુઝાવું અટકાવવાની હતી ? આખા રાત સ્વપોચ પગલા ભગતી વાયોલાને બેઈ આવતી કાંયે એ કેમ હોડો, એને પડીને

દિવસે ને એને પછીને દિવસે ને એનેય વળી પછીને દિવસે એ કેમ આ ઓરડામા હોંડો
એની કલ્પના કરતો કરતો મવાગ થતા તો તાવથી ભગઈને ખીજી કાઈ હોસ્પિટલ માટે
હુ ઉમેદવાર થઈ ગયો.

‘હુ કેટલું કહું છું કે આ હોસ્પિટલનું એક્સટેન્શન (વિસ્તાર)’ કરો, પણ કાઈ માને
તો ને ?’ વાયોલાએ મૂઝવણ વ્યક્ત કરી.

સતારે ડાહ્યોની ગહ જોતો હોઈ એમ સળધીઓની ગહ જોતો મૂઝાની માફક પડી
ગયો વચ્ચેવચ્ચે આખ ખોલીને મડખે બેઠેલી વાયોલાની નજર માનથી મારી માગી
લેતો કે એની પ્રેમવર્ષા ઝીલવાને હુ ચોગ્ય પાત્ર ન નીવડી શક્યો.

નીચે મોટાનું ભૂગણ વાગ્યું ને મને થયું કે મળધીઓ આવ્યા આવ્યા જ વાયોલા
કહે ‘એના વાળ તો જુઓ ભૂડાના ?’ એની એ છેલ્લી હથેળીનો પ્રભાવ જ મારા મસ્તકને
કદાચ અત્યારે ગાડપણથી બચાવી ગયો હશે.

મને નીચે ધઈ જતા હતા, ત્યારે દાદરનો કંઠેડો પકડીને વાયોલા ઊભી હતી એ
અણુઓળખીતી પરદેશી નર્સ કંઠેડાથી આગળ કેટલે આવે ? પાપણો ઊંચકીને મેં છેદ્યું
એની તરફ જોયું ને નજરથી ખતાવવા કર્યું કે મને નકામા રાખની માફક પગણે દવા-
ખાનામાથી ફેંકી દેવામા આવે છે પણ ભાગ્યે જ મારી એ ફગિયાદ એના લક્ષ્યમા ગઈ હશે,
કાગણું કે એની આખ તો આખી પ્રવાહી થઈને ટપકી રહી હતી હુ દ્રષ્ટિ મીચી ગયો
મીચેલી આખે એની એ આકૃતિ ૫ કદાચ વધારે સારી રીતે જોઈ શકું છું ઉઘાડવા જઈ
છું તો અદેખા આસુ બધું ઝાપુઝાપુ કરી આપે છે.

ટાઈકાઈડમાથી બચીને ‘નવી નિંદગી’ પામ્યા પછી જ્યારે એ હોસ્પિટલમા તપાસ
કરવા ગયો, ત્યારે ત્યાના લોકોએ કહ્યું કે એ તો કયાગની દવાખાનું છોડી ગઈ છે તે છતા
મેં પૂછ્યા કર્યું ત્યારે મારા મવાલો પરથી મને એ લોકોએ ગાડો જ ગણી કાઢ્યો પછી
હતા તેટલા પૈમા ખગચીને ધિયેટરોમા, ગાડીના પહેલાખીગ વર્ગોમા, મોટી હોટેલોના
નૃત્યજલમાઓમા, કલ્પનાએ કહ્યું ત્યા ત્યા તપાસ કરી પણ ફેગટ ! પણ એ જ ઠીક થયું
એને કઈ મારી કનેથી મેળવવું નહોતું ને મને ? મારે વિશેષ શું જોઈએ ? મને એણે કેમ
ચાહવું એ જીખગ્યું છે, એ આ આટલી નિંદગી માટે તો ખસા છે.

કાઠિયાવાડની કોરી

ચંદ્રપ્રસાદ હરદેવરામ દીવાનજી

કાઠિયાવાડના ચલણનો ઇતિહાસ એટલે કાઠિયાવાડની કોરીનો ઇતિહાસ એમ કહીએ તો ચાલે હાલના ગળદારી ભાગલાના પ્રમાણમા કોરીના ચલણ માટે કાઠિયાવાડને એક જ ગણી શકાય. કેટલાક દેશી ગળ્યોને પોતાની દરજાજ હતી, અને દરેક દરજાજનો મુખ્ય મિલ્કો કોરી જ હતો.

કોરી નામની ઉત્પત્તિ એ એક ઐતિહાસિક વાત છે, અને તેને મધ્યમ નવાનગર યાને જામનગરના રાજ્ય માથે મુકાય છે. જામજી મનરમાજી ઉર્ફે મતાજી ઈ. સ. ૧૫૬૯મા ગાદી ઉપર આવ્યા અને તેમણે શુરંગતના જ્યોત્સના સુવત્સાન સુઝત્સાન ત્રીજીની પામેથી મિલ્કા પાડવાનો પરવાનો મેળવ્યો. પણ શુરંગતના સુવત્સાને પોતાના જાપના નામ ઉપરથી તે મિલ્કાતુ નામ 'મહુમદી' પાડવા ફરમાન કર્યું લોકવાયકા એવી છે કે ત્યારબાદ જામજી મતાજીએ સુવત્સાનને નગરગણ કર્યું, અને તેમા એ જાનના મિલ્કા મુક્યા સુવત્સાની રૂપિયા અને પોતાનો મિલ્કો—જે પાછળથી કોરીના નામથી જાણીતો થયો. સુવત્સાનને અભિનન્ન જાપના જામજીએ કહ્યું "જેમ ગાજળો પોતાની કુવરીઓને પોતાના માવિઃ સુવત્સાનતુ પાણિમ્મદ્ય કગરી પોતાને મોઢુ માન મળેલુ મમજે છે, તેમ હું મારા મિલ્કાને કુવરી તરીકે માગ માલિકના રૂપિયા માથે પરણાવુ છુ, અને આશા ગાયુ છુ કે એથી માગ મિલ્કાની આજક મધજે જ" આવી સુવત્સાન એટલા જવા ગણ થઈ ગયા કે જામજીએ જ નવા નાના મિલ્કા જતાને તેતુ નામ કુવરી પાડવા ફરમાન કર્યું કુવરી મિલ્કો આગળ જતા કોરી થઈ ગયો, અને કાઠિયાવાડનો મુખ્ય મિલ્કો કોરી તરીકે જ જાણીતો થયો.

કોરીના મુખ્ય મિલ્કા માથે બીજા નાના મિલ્કા પણ ચલણમા હતા, અને તેમને કોરી માથે જ પ્રમાણમા જોડવામા આવ્યા હતા આ મિલ્કાઓ ત્રાણિયા, દોડડા, દીંગલા અને હમ્મુના નામથી જાણીતા હતા તેમતુ કોરી સાથેતુ પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે હતુ

૬૦ ત્રાણિયાની એક કોરી

૩૦ દોડડાની એક કોરી

૨૦ દીંગલાની એક કોરી

૧૦ હમ્મુની એક કોરી

પણ કોઈ કોઈવાર કોરીનો ભાવ વધીને ૩૮ દોડડા થયો હતો, અને તે વખતે બીજા મિલ્કાના ભાવોમા પણ એ જ પ્રમાણે ફરફારો થતા હતા. કોરીથી વધારે કિંમતના મિલ્કાઓ 'અટિયા' અને 'પાણિયા' પણ ચલણમા હતા, અને તે અનુક્રમે કોરીથી અડી અને પાચ-ગણી કિંમતે ચાલુ હતા.

કાઠિયાવાડમા થળી જતતની કોરીઓ ચાલતી હતી, પણ તેમા જૂનાગઢ, પોરબંદર અને નવાનગરની કોરીઓ વધારે જડાજો ફેલાવો પામી હતી પોરબંદરની કોરી ગણાશાહી

કાગેને નામે ઓળખાતી, જૂનાગઢની કારી દીવાનશાહી કારીને નામે ઓળખાતી, ત્યારે નવાનગરની કારી જમશાહી કારીને નામે ઓળખાતી હતી. પોરબંદરના રાજકર્તા ગણા તર્ગક સંબોધાતા હોવાથી એ કાગેનું નામ ગણાશાહી કારી પડ્યું, અને નવાનગરના રાજકર્તા જમશાહેજ તરીકે સંબોધાતા હોવાથી એ રાજ્યની કારી જમશાહી કાગે તર્ગક જાણીતી થઈ જૂનાગઢના નવાજ એ મોગલ બાદશાહના પ્રતિનિધિ યાને દીવાન તરીકે કાઠિયાવાડમાં આવ્યા હોવાથી જૂનાગઢ રાજ્યની કારી તે દીવાનશાહી કારી તર્ગક ઓળખાય છે.

કારી એ ચાદીનો મિક્કો હતો. પણ જેમ મોગલ બાદશાહેને પોતાના સોનાના મિક્કા અશરજી ઉર્ફ મોહર હતા તેમ કાઠિયાવાડના રાજાઓએ ચાદીની કારીના જેટલા જ વજનના સોનાના મિક્કા પડાવેલા, અને તે મિક્કા 'મધરી'ના નામથી જાણીતા હતા. આ મધરી યાને મોનાની કારીને રૂપાની કારી માથે એકથી ૩૦ ના પ્રમાણથી બેડવામાં આવી હતી પણ એ પ્રમાણની કિંમતમાં ફેરફાર થયા કરતો, તેથી તેનો ભાવ ૨૦ થી ૩૮ ની વચ્ચેમાં ફેરફાર કરતો. આ સોનાની કારીમાં એક ગદિયાણો ચોખ્ખું મોતું આવતું, અને તેમાં કશાનો ભેગ નહોતો આવતો, ત્યારે ચાદીની કારીમાં ૬૭ ટકા ચાદી અને બાકીનો ભાગ મેળવણીનો હતો. ગદિયાણો એક દેશી વજન છે, અને ૧૮૧૬ ગદિયાણા એટલે સો તોલા થાય.

રાણાશાહી, દીવાનશાહી અને જમશાહી એમ ત્રણે કારીમાં જમશાહી કારીનો ફેલાવો મહુધી વધુ હતો અને તે આખા કાઠિયાવાડમાં ચાલતી હતી. આના પુગવા તરીકે કારીની ઉત્પત્તિથી જ જમનગર રાજ્ય તેની માથે મકળાયેલું હતું એ ઐતિહાસિક ખીના છે. ખીજું, મવત ૧૬૫૧માં પાલીતાણા દરબારના પૂર્વજો ગોહિયોએ જૈન લોકો માથે જે ખતપત્રો લખ્યા તેમાં જૈનોને દરબારને જમશાહી કારીમાં રકમ આપવાનું લખ્યું છે. ખીજું, ઈ. મ. ૧૭૫૮-૬૦ દરમિયાન ગોડલના દફતાર કુલાણએ ઉપલેટા અને ધોગણ પેટે જૂનાગઢને રૂ. ૫,૦૦૦ જમશાહી કારી ધીરી હતી, અને છેલ્લું ઈ. મ. ૧૮૨૧માં જૂનાગઢના લગ્નગની ગેરવર્તણૂક માટે જૂનાગઢે જે જરી માનું બ્રિટિશ સરકારને આપ્યું તે ૬,૮૫,૦૦૦ જમશાહી કારીમાં આપ્યું હતું. આ ચાર ખીના એટલું સાગિત કરવાને પૂરતી છે કે જમશાહી કારીનો ફેલાવો મૌથી બહોળો હતો. આથી જરીને જમશાહી કારીનો ઇતિહાસ નીરમ તો નહિ જ લાગે તેમજ અત્રે અસ્થાને પણ નહિ જ ગણાય.

જમશાહી કારી એ નવાનગર રાજ્યનો મુખ્ય સિક્કો હતો, અને જમશી સત્તરમાલ ઉર્ફ મતાણએ ઈ. સ. ૧૫૭૦માં એ સિક્કો પાડવાને ટકગાળ ગયાથી જમશી મતાણ એ નવાનગરની ચાદીના ત્રીજા રાજ્યકર્તા હતા. ચાદી તેમજ મોનાની કારીઓ પાડવામાં આવતી, અને કાઠિયાવાડના નીચેના રાજ્ય અને તાલુકામાં એનું ચલણ હતું.

ઓખા મડળ (હવે વડોદરા રાજ્યનું), જૂનાગઢ (કેટલાક પ્રાંતો), ભાવનગર (કેટલાક પ્રાંતો), મોગળી રાજ્ય, ધ્રોલ રાજ્ય, ગજકાટ રાજ્ય, ગોડલ રાજ્ય, વાકાતેર રાજ્ય, અને જેતપુર, મેળણી, માળિયા, લોધીડા, વીંગપુર, ગવરીદડ, કોટડા ચાગાણી, મુરીલા, ગજપગ, વામાડડ અને ચીતલ તાલુકાઓ.

દેકામાં જમશાહી કારી ૧૦,૦૦૦ ચોગમ માઈલના ચિત્રાગમાં ચાલતી હતી. કારીના ભાવમાં વખતોવખત ફેરફાર થયા કરતા હતા. ઈ. મ. ૧૮૬૨માં ૨૧૪ કારીના રૂ. ૧૦૦

આવતા પણ બ્રિટિશ મરકારે તે વખતે એ દિગ્વિમામણ ત્રણ ઠોરીના રૂપિયા ૫૦ નક્કી કરવા ફગવ્યુ, અને કાઠિયાવાડના પોલિટિસલ એજન્ટે ગાંધી ૫૦ એ બાબતમા દબાણ પણ કર્યાનું કહેવાય છે જ્યારે દેશી ગાંધીએ એ બાબતમા બહુ લક્ષ ન આપ્યુ, ત્યાંજે મુખર્ષ મરકાર માગતે કાઠિયાવાડની ટકશાળો બધ કરવાની તબ્દીજ થઈ નવાનગર ગાંધી આ બાબતમા પોતાની અગ્ગ મુખર્ષ મરકારને ડરી, જેમણે જવાબ આપ્યો કે હિંદી મરકારના હુકમ અનુમાર થયો એટલે નવાનગર હિંદી સરકારને લખ્યુ. આનુ પગિણામ એ આવ્યુ કે મરકારે તે મમયે તો ટકશાળ બધ કરવાનું મુલતની ગાખ્યુ, પણ પોલિટિસલ એજન્ટના પ્રધામોને અગે જમશાહી ઠોરીનું ચલણ બીજાં ગાંધીમા વાણુ ધટી ગયુ, અને તેથી ઠોરીનો ડખપના રૂ ૧૦૦નો ભાવ થઈ ગયો, અને આ ભાવ ત્રણો લામો વખત સુધી ટટી રહ્યો.

આ પછી ત્રીમ વર્ષે ઈ મ ૧૮૯૩મા મરકારે પાછો ટકશાળનો પ્રશ્ન ઉપાડ્યો, અને જે જે રાજ્યોમાં ટકશાળો હતી તેમને જણાવ્યુ કે એમણે બીજા છ મહિના સુધી નવા મિક્કા ન પાડવા અને એની અમર ઠોરી અને રૂપિયાના દિગ્વિમામણની ઉપર શુ ચાપ છે તેનું નિરીક્ષણ કરવું નવાનગર ગાંધીએ એમ કરવા કબજા કર્યું, અને ઈ સ ૧૮૯૪મા નવા મિક્કા પાડવા બધ કર્યો એ જ અરમામાં જમશી વિલાશ દેવલોક થયા, અને જમશી જમાશ મગીર હોવાથી રાજ્યતો કારોબાર મરકાર હસ્તત ગયો આ તકનો લાલ લઈને ઈ મ ૧૮૯૮માં એ સરકારી કારોબારીઓએ ટકશાળને હમેશ માટે બધ કરી દીધી, અને બ્રિટિશ હિંદનું ચલણ ગાંધીમા દાખલ કરી દીધુ આ ચલણ દાખલ કરવાને રૂપિયા અને ઠોરીનું દિગ્વિમામણ ઢોગો ડખપના રૂ ૧૦૦ ઠેગવામા આવ્યુ, આ એક આપખુદી દર હતો, ઢારણુ ઢોગીની ચાંદીના ભાવને હિસાબે પણ ૩૮૪૭૭ ઢોગીના રૂ ૧૦૦ થતા હતા આ રીતે દર રૂ ૧૦૦ દીઠ નવાનગરની રૂપતને ૫૦ ઢોગીનું નુકમાન વેકવું પડ્યુ, એટલે મેકડે ૧૨૩૩ દડા નુકમાન થયુ.

ઈ. મ ૧૮૯૩મા મરકારે બ્રિટિશ હિંદનું ચલણ કાઠિયાવાડમા દાખલ કરવા નક્કી કર્યું, અને ઈ મ ૧૮૯૮ સુધીમા તો કાઠિયાવાડી ઢોગીનું નામનિશાન પણ રહ્યું નહિ, અને તેમા જમશાહી ઠોરી ચલણમાથી નીકળવામા મોંથી છેલ્લી હતી આ ચલણુ નીકળી જવા બદલ રેટરને કુશુ વળતર (compensation) પણ મળેલ નથી.

આ રીતે ૧૫૭૦મા શરૂ થયેલા ઠોરીના ચલણુનો ૩૨૮ વર્ષે અત આવ્યો, અને કાઠિયાવાડના સ્વતત્ર ચલણુને નામે મીંડુ વળી ગયુ.

૧. **વાસ્તવિક જગતના** એ પગમ અદ્ભુતો—સ્થળ અને કાળ—એકબીજાથી સ્વતંત્રપણે હયાતી ધરાવી શકતા અસ્તિત્વો નહિ, પણ એકબીજા માથે અમુક ચોક્કસ રીતે સંકળાયેલી થતના (phenomena) છે એ નતન વિચારમરણીયો આપણે હમણાં માગી પગિચિત થતા જઈએ છીએ માપેક્ષવાદનો એ મૂલ્યવૃત્ત મિદ્ધાત છે કે સ્થળ નગરોની આપણી બધી ગણતરીઓમા મમય અમુક બાગ લગવે છે, જેમકે, સ્થળના વિસ્તારની મર્યાદાઓ વખતે એ વિસ્તારને ઓછાવતો બતાવનારુ એક જ તત્વ—અતઃ—એ બીજુ કાઈ નહિ પણ સ્થળાતરની એકસગળી ગતિને લાગના ઓછાવતા સમયનુ જ સૂચક છે પણ માપેક્ષવાદનાં તત્વજ્ઞતાની આ એક મિવાયની બીજી દલીલો અનાયાસે બુદ્ધિગમ્ય થાય તેની નથી મામાન્ય જનતા માટે ફક્ત એટલુ જ શક્ય છે કે સ્થળ અને કાળના પરસ્પરના સંબંધને બની શકે એટલા દૃષ્ટિબિંદુ પરથી નિહાળવો, જેથી પછી એવા કેટલાક સુમબદ્ધ નિરીક્ષણોના સમગ્રદર્શો અવલોકને વિષયને યોગ્ય દૃષ્ટિકોણે જોઈ શકાય

આ દૃષ્ટિએ આ વિષયને અપ્રેરતા અનેક પ્રશ્નો છે, જેમકે, ‘વખત એટલે ગતિ’ (‘પ્રમથાને’ જ્યેષ્ઠ, ’૮૯) નામક માગ અગાઉના એક લેખમા માનવજગતના વિકામની સાથે સમયના વહન મારેની મનુષ્યની અવલોકનદષ્ટિ કેવી મૂઢમ બનતી આવી એનો ઇતિહાસ આપવાનો મેં યત્ન કર્યો છે અને મમયની વહનરૂપ ગતિને તદ્દન મૂલ કલ્પનાઓથી નર કરી કાર્ધ અગમ્ય (mystic) લાગતી વિચારગ્રણાલી સુધીનુ રેખાચિત્ર મેં દર્શ્યું છે

અહીં આપણી મમક્ષ એક બીજને પ્રશ્ન બોલો છે ‘સ્થળ અને કાળ એકબીજાથી સ્વતંત્ર કેમ ન જીવી શકે ?’ આ પ્રશ્નના પેટામા સ્થળ અને કાળના વિકાસક્રમનો આખો પ્રશ્ન પણ સમાઈ જાય છે એટલે એ આખો વિકાસક્રમ તપાસી આપણે એ બંને કેટકેટલે દગલને પરસ્પરાવલખી છે તે જોઈ જઈશુ

આપણે આ પ્રશ્નને મૂળમાથી જ તપાસવા પ્રયત્ન કરીએ અસ્તિત્વ અને શૂન્ય જે અકલ્પ્ય મર્યાદાએ હાય મિલાવતા હરો તેની આમપાસ આપણે જમિતિનુ ‘બિંદુ’ નંપેલુ છે એ બિંદુ મારેની આપણી રૂપના ‘દિક્તો નાનામા નાનો એકમ’ એવી કાર્ધ છે એને લખાઈ, પહોળાઈ કે ડિયાઈ કાર્ધ નથી હોતુ જોઈ શકાય કે આ કલ્પનામા પણ વદતોવ્યાધાત મમાયેલો છે પણ સૈદ્ધાંતિક કાણેને લીધે તે ચલાવી લેવો પડે છે

હવે ધારે કે એ કાર્પનિક (છતા અકલ્પ્ય) બિંદુ એક દિશામા ગતિ કરે છે, એટલે રેખાનો જન્મ થાય છે આ રેખા એ ખરુ જોના લખાઈવિનાના બિંદુએ પોતાની ચિયતિના પુનરાવર્તનથી જન્માવેલી નવી રિયતિ છે એ મૂળબિંદુમા લખાઈ જેવુ કાર્ધ જ નથી, અને છતા રેખા એટલે જ લખાઈ આ નવો ગુણ એને બિંદુની ગતિએ આપ્યો છે અહીં એ ખ્યાલમા રાખવાનુ છે કે મૂળબિંદુ એક જ છે, એટલે ગમે તે બાજુ તરફ જતા તેને

તેને નવુ જ મ્થાન મળે છે તેમજ એ ગમે તે આજુ ગતિ કરવાથી તેમા જન્માવી શકે છે બીજી રીતે કહીએ તો બિંદુની સ્થિતિમાની અપેક્ષાએ આ ગતિ એ બિંદુના 'કાંટખૂણે' વહન'ની બરાબર થાય છે

એ જ પ્રમાણે આપણે એ રેખાને પણ એવી કાંટખૂણે ગતિ કરતી દર્શાવે જેથી એ રેખાની અંદરના બધા બિંદુઓ (વસ્તુતઃ મળબિંદુની બધી સ્થિતિઓ) પર એ ગતિ એકમામરી અને એકમરુપી અમર કરે, અને દરેક બિંદુને એ ગતિ દરમ્યાન જગતમા એ રેખાના કોઈ પણ બિંદુથી પૂર્વે નહિ ગેકાએક સ્થાન મળે આવી જનતની ગતિ માટે વધુમા વધુ અતુરુણ દિશા એ રેખાને કાંટખૂણે છે અને પ્રતિકૂળ દિશા એ રેખાની અંદર મમાયેલી ગતિની જ દિગામા છે કેમકે જો એ રેખા પોતાની અંદરની ગતિની દિશામાં જ ચાલે તો માત્ર તે લખાયે જ જવાની, અને એ ગતિની દિગાની અપેક્ષાએ પાછળના બિંદુઓને આગળના બિંદુઓએ રોકેલા મ્થાન જ માત્ર મળવાના એથી ઊંચકુ, જો એ રેખા પોતાને કાંટખૂણે ગતિ કરે તો તુરંત 'મપાટી' નજરે પડશે આ મપાટી એ રેખામાથી જ જન્મેલી હોવાથી તેમા રેખાનો લખાઈનો ગુણુ તો છે જ પણ વધારામા રેખાની ગતિએ એક નવા 'પહોળાઈ' નામના ગુણુને જન્મ આપ્યો છે, જોકે એ નવો ગુણુ રેખાની ગતિ પહેલા તેમા ન હતો

અને એ ટ્રેણી આગળ લખાવી મપાટી પર લાગુ પાડીએ તો સપાટીએ પણ પોતાનાથી કાંટખૂણે ગતિ કરવી પડશે, જેથી તેની અંદરનાં બધા બિંદુઓને એ ગતિ દરમ્યાન એ મપાટી પરના અન્ય કોઈ બિંદુને છેલ્લું ન પડે આવી જનતની ગતિ માટે પ્રતિકૂળ દિશા એ સપાટીને ક્ષિતિસમાતર (in the same plane) છે, એ સ્પષ્ટ છે અને કાંટખૂણે ગતિ કરતી સપાટીમા ઊંડાઈનો એક નવો ગુણુ ઉમેરાઈ દળ જન્મે છે

આ બધી ગતિઓમા આપણે એક ખામ લક્ષણ જોયું કે બિંદુ, રેખા કે ગપાટી કોઈની પણ ગતિ વખતે જૂની સ્થિતિમાના બધા બિંદુઓને એ આખી ગતિ દરમ્યાન સ્વતંત્ર સ્થાન મળે છે કોઈ પણ બિંદુને ગતિની દિશામા પોતાનાથી આગળ ગયેલા બિંદુએ રોકેલું સ્થાન કે સ્થિતિ છેલ્લાની કદી પણ જરૂર પડતી નથી. અને જ્યારે એની જરૂર પડે છે ત્યારે ગતિ ખૂણે નહિ, પણ પોતાની અંદરની ગતિની દિગામા, એટલે કે પોતાને ક્ષિતિ-માતર ચર્ધ હોય છે

હવે અનનર જગતમા ગતિ કરાની અભાવનાઓ માત્ર ત્રણ દિશાની ગતિથી જ ખર્ચાઈ ગયે છે એમ આપણે જગતની અનતતા ગમન્યા પછી ન કહી શકીએ જગત માથેના અનુભવે આપણે એટલું તો જાણ્યું છે જ કે જગતની અનતતાના ખ્યાલનો મહત્વારી એક એ ખ્યાલ પણ છે, કે કોઈ પણ ટ્રેણી અનત પકિતઓ સુધી ચાલુ રહે—ચાહે તો એ ટ્રેણી એક, બે વગેરે મખ્યાઓની હો, ચાહે તો નાનું, મોટું વગેરે પકિતઓની હો, અથવા તો કોઈ પણ અન્ય ગુણનાત્મક ગત્યતાઓની હો. અને આમી ધન પદાર્થને (દળને) પણ કાંટખૂણે ગતિની અભાવના હોવી જોઈએ એ સ્પષ્ટ થાય છે

૧. કોઈ પણ ખૂણે ચાલી શકે, પણ કાંટખૂણાની કલ્પના સમજવામા વધુ સહેલી છે માટે જ તેનો ઉપયોગ કયો છે બીજા ખૂણાઓની પસંદગી કરવા, જતાં કેટલાક નવા સાહીય પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે.

૨. આ સમ્મત મોટા વાદવિવાદનો વિષય છે પણ આપણી ચર્ચાપૂરતી એની પસંદગી ખોટી નથી.

ત્યારે ધન પદાર્થે કરવાની આ ગતિનું સ્વરૂપ કેવું હોઈ શકે ? આપણા પૂર્વાતુલવધી આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા આપણે પ્રયાસ કરીએ પ્રથમ તો આ નવી ગતિ એ પદાર્થથી કાટખૂણે થવી જોઈએ અને જો આપણે ગેખા અને મપાટીની ગતિઓનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરીશું તો જણાશે કે એ ગતિ મૂળ વસ્તુને કાટખૂણે થાય છે—એટલે એ મૂળ વસ્તુમાના કાઈ એકાદ બિંદુને કાટખૂણે નહિ, પણ એકેએક બિંદુને કાટખૂણે જોમકે, રેખા જે ગતિથી મપાટી બનાવે છે તે ગતિની દિશા રેખા પરના એકેએક બિંદુ* માથે એક જ સરખો ખૂણો કરે છે એ જ મુજબ મપાટીમાંથી ધન બને છે ત્યારે પણ એ ગતિની દિશા એ સપાટી પરના બધા બિંદુઓ કે ગેખાઓ (જેને મપાટીના આગુઓ કહી શકાય) એ બધા સાથે એક જ મળેલો ખૂણો કરે છે અને આ જ પ્રમાણે ધન પદાર્થે જે ગતિ કરવાની છે તે પણ એવી હોવી જોઈએ જે ધન પરના (એટલે કે એના બધાગણુમા મમાયેલા= અદરનાં) એકેએક બિંદુ સાથે એક જ સરખો ખૂણો કરે અને વળી આગળ જણાવ્યું તે પ્રમાણે એ ગતિ દરમ્યાન એમાનું કાઈ પણ બિંદુ અગાઉના કાઈ પણ બિંદુના સ્થાનને છેદીને ન જવું જોઈએ

આ એ મુખ્ય શરતો ખ્યાલમા ગમ્પીને આપણે ધન પદાર્થની કઈ ગતિથી એ 'જોઈતી' વસ્તુરિચિતિ ઉત્પન્ન કરી શકાય તે જોઈએ પ્રથમ તો આપણને જે મામાન્ય રીતે ગતિ લાગે છે તે જ લઈએ ધારે કે આપણે કાઈ દડાને ધા કરી તેને ગતિ આપીએ છીએ આ ગતિ તે દડો કઈ દિશામા કરે છે ? એ તો અપ્પે છે કે એ ગતિ દરમ્યાન દડાના આગળના બિંદુઓએ રેફેક્ષા ધ્યાન પાછા પાછળના બિંદુઓને લાગે આવે છે એટલે કાટખૂણે ગતિની એક શક્તિ તો પૂરી પડતી નથી હવે આપણે ગતિની દિશાથી તે દડામાના બિંદુઓ સાથે થતા ખૂણા જોવાના રહ્યા આ સળધે આપણે અગાઉ જોયું તેમ, જો કાઈ પણ બિંદુ રિચર હોય તો તેની કાઈ પણ દિશામા થતી ગતિ તેની મૂળ ગિચિતિને કાટખૂણે ગણી શકાય પણ જ્યારથી બિંદુમાંથી રેખાનો જન્મ થયો, ત્યારથી એ નવી ગતિનો દિશાનિર્ણય બિંદુની મૂળગતિની અપેક્ષાએ જ કરવો પડશે અને બિંદુની એ ગતિની દિશા તેનાથી બનેલી રેખામા મમાતી હોવાથી આપણે તે રેખાથી જ કાટખૂણે માપવાનો રહ્યો રેખાની મપાટી અને મપાટીનું દળ એમ બન્ને ગતિઓ વખતે આપણે આ બાબત કાળજી ગમ્પી હતી. ત્યારે હવે પ્રશ્ન એ થશે કે ધન પદાર્થની સ્થળાતર થતી ગતિ તેની અદર રેખાના રૂપમા મમાયેલી બિંદુઓની ગતિઓની બધી દિશાઓ માથે એક-સરખો ખૂણો કરશે ? જોમકે, મળતા ખાતર આપણે છ બાજુવાળો ધન કદબીએ, તો તેમાંની કાઈ પણ એક બાજુને કાટખૂણે થતી ગતિ બાકીની પાંચ બાજુઓ માથે પણ એવા જ ખૂણા કરશે ? જવાબમા 'ના' જ આવશે કેમકે એ ધનની સ્થળાતરની ગતિ જે ત્રણ દિશાઓ (લગાઈ, પહોળાઈ, ઊંચાઈ)મા શક્ય છે એ ત્રણે દિશાઓમા જતી રેખાઓ (કે એવી રેખાઓથી બનેલી સપાટીઓ) તેની અંદર આવેલી છે અને તે એકબીજાને કાટખૂણે હોવાથી એકાદ દિશામાં કાટખૂણે થતી ગતિ બીજી એ કે એકને સમાતર રહેવાની આથી દડો જે ગતિ કરે છે તે આપણે જોઈએ છે તેની નથી જ

તેમ છતાં એ દડાની ગતિની દિશા તો આપણે નક્કી કરવી જ પડશે અને એ દિશા-

* બિંદુ સાથે ખૂણો થવો એટલે અહીં બિંદુની ગતિની દિશા સાથે ખૂણો થવો.

નિર્ણય માટે, પૂર્વ, પશ્ચિમ વગેરે આપેલ વ્યાખ્યાઓ નકામી થઈ પડશે કેમકે આપણે તો એ દડાએ કરેલી ગતિને દડાના પોતાના જ દષ્ટિબિંદુથી જોવાની છે, બહારની વસ્તુઓના દષ્ટિબિંદુથી નહિ (કાણુ બહારના બધા દષ્ટિબિંદુ અસાધ્યમાન છે સૂર્ય પણ જગતમાની બધી વસ્તુઓની પૂર્વમા જ છે એમ નથી કલ્પના ખાતર એ જુદાજુદા ગ્રહો પોતપોતાની દક્ષિણા માર્ગમા સૂર્યની બે ગાંઠુએ આવેલા હોય ત્યાં તેમાની ગતિઓ તથા અન્ય તારાઓ પગની ગતિઓ મરખાવી જોવી) આથી આપણે રેખા અને મપાટીની ગતિઓનું અવલોકન કરીશુ તો જાણી શકીશુ કે દડો કંઈ છે એવી ગતિ,—એટલે કે પૂર્વના બિંદુઓએ રોકેલા ધ્યાન પાછળના પમાગ થાય અને ગતિની દિશા એ પદાર્થના બધા બિંદુઓ માથે જુદાજુદા ખૂણા * કે એવી ગતિ,—તો ત્યારે રેખા કે સપાટી પોતાનાથી ક્ષિતિમમાનગ દિશામા ગતિ કરે છે, ત્યારે જ થાય છે જેમકે, કોઈ રેખા પોતાના છેડાની દિશામા કે કોઈ મપાટી પોતાના વિગ્તાગની દિશામા ગતિ કરે ત્યારે જ આગળના બિંદુઓના ધ્યાન પાછળનાથી છેડાના જાય અને બધા બિંદુઓના ગતિના ખ્યેય સાથેના મંગલ જુદી રીતે બદલાતા જાય આથી આપણે કહી શકીએ કે આપણે ફેરેલો દડો પણ એવી જ—એટલે કે પોતાનાથી ક્ષિતિમમાનગ—ગતિ કરે છે. આપણે એ દડાને ગમે તે બાજુ ફેંકીએ અને છતાં એની ગતિનું આ સ્વરૂપ તો એનુંજ જ રહે.

ત્યારે આપણે ધન પદાર્થોની એવી ગતિની મોઘ કુચાની ગદી જે ગતિ વખતે ઘટ-ખૂણે ગતિ થવાની બે મુખ્ય શરતો અબાધિત ગદી રહે આ ગતિ કઈ? એક તરફથી આપણને આ પ્રશ્ન ઊઠે છે, ત્યારે બીજી તરફથી પાર્થિવ જગનની દગે (?) દિશાઓમાની ગતિનું અવલોકન પણ આપણને નિગમ કરે છે હવે અહીંથી આપણી શોધનો ઇનિદામ પકડો ખાય છે આપણે બિંદુમાથી રેખા, રેખામાથી સપાટી, અને મપાટીમાથી દગાની મોઘ સીધે સીધી, અટક્યા વિના જ, કરતા આવ્યા પણ અહીં આવતા આપણે મોઘને ધરીબર પડતી મૂકી, જેમ વિજ્ઞાનના ઇતિહાસમા હમેશ બનતું આવ્યું છે તેમ, કોઈ નવા શોધવિચાર માટે ખોરાક પૂરો પાડે, અથવા તો આપણા જૂના બીજામા મમાઈ જાય એનું કોઈ નવીન તત્ત્વ હાથ લાગે ત્યાં સુધી ગદ જોઈએ

અને ભટકતા ભટકતા આપણને એક નવીન તત્ત્વ હાથ લાગે છે—મમય આ તત્ત્વના ગુણધર્મોનું અવલોકન કરતા આપણે તેમા બે મુખ્ય ખામિયતો જોઈએ છીએ એક તો એ કે મમય આ જગનમાની બધી વસ્તુઓ માથે એકમરખો ખૂણો કરે છે બીજી બાધામાં કહીએ તો અમુક કાલાતરે આવેલું મમયમા ‘ ધ્યાન ’ જેટલો પૃથ્વી માથે ખૂણો કરે છે તેટલો જ ખૂણો તે માગ રુધિગના કણકણ માથે કરે છે અને એ જ ખૂણો તે સૂક્ષ્મ-દર્શક કે દૂરદર્શક યંત્રથી જોવાથી બધી વસ્તુઓ માથે કરે છે હજુ બીજી રીતે આ વાત સમજવા પ્રયત્ન કરીએ તો વર્તમાનથી ભવિષ્યનાં કોઈ ચાક્રસ અંતરે સુધી

* આ ‘ ખૂણા ’ શબ્દનો આ સ્થળે યતો અર્થ સમજવાની જરૂર છે સામાન્ય રીતે ખૂણો એ એક જ સપાટીમા મોળાકાર ગતિનો સૂચક છે પણ તેનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ એવું છે કે એક સીધી રેખા પોતાના એકાદ છેડાની દિશામા ગતિ કરે, તો એ ગતિથી થતી રેખાની લગાડની વિદ્યુતિને પતિભાગે એ ગતિના ક્ષય અને એ રેખાના બિંદુઓ વચ્ચેના મળધના પ્રમાણેમા જે ફેરફાર એકમરખો નથી થતો તે ફેરફારનું એકસરખા ન હોવાપણુ પણ એક પ્રકારનો ખૂણો કરે. ખૂણાની આ વ્યાખ્યા એક ખાસ સંજ્ઞાનો વિષય થઈ ગયે તેમ દોરાખી તેનું નિચ્ચન અહીં સંકલ્પ નથી.

મુસાફરી કરવામાં જગત પરનાં બિંદુઓને ઓછુંવતું મરડાવું પડતું નથી. બધાં વર્તમાન બિંદુઓ માટેની તે એકસરખો મંબંધ રાખતી દિશા છે અને વળી એ તત્ત્વમાં કંઈ એવો પણ ચમત્કાર છે કે એ વહન દરમ્યાન ત્રણ મર્યાદાઓ-વાળા જગતની અંદરનાં કોઈ પણ બિંદુએ વાપરી બગાડેલા સમય તેની પાછળ હસડાતા આવતા કોઈ બિંદુને ભાગે આવતો નથી મમયનુ એક બિંદુ (ખરી રીતે 'સ્થાન') મારે ભાગે આવ્યું અને ચાલ્યું ગયું, અને બીજા એવા અનેક આવવાના, અથવા કહો કે હું એવા અનેક બિંદુઓમાંથી કે 'સ્થાન'માંથી પસાર થવાનો પણ તેમાનું કોઈ પણ 'સ્થાન' રાષ્ટ્રીય કરેડસર (national economy) માટેના પરબીડિયાંની માફક ભાગ મિલાય બીજા પણ કોઈને સાથેસાથ લાભ લગાડી શકાય તેમ નથી. અને જે વખતે મમયના એક બિંદુમાંથી હું પસાર થયો તે જ વખતે મારી, અદરનું તેમજ બહારનું બન્ને જગત એ બિંદુને ગમાતર ચાલ્યા આવતા અને તદ્દન નથી જ તાજગીવાળા બિંદુઓમાં પસાર થયા ફેફસાંએ વાપરેલું મમયનું બિંદુ જુદું, હૃદયે વાપરેલું મમયનું બિંદુ જુદું, અને બાહ્ય જગતમાં પણ એમ જ એક બિંદુમાંથી આપણી પૃથ્વી પમાગ થઈ અને એને સમાતર બૃહસ્પતિ કે સુરેનમને પણ જુદાજુદા બિંદુઓ વાપરવા (કે જીવવા) મળ્યા.

મમય નામનું આ તત્ત્વ ગતિનું સ્વરૂપ (કે પરિણામ) છે કે કેમ તે આપણે સીધી રીતે જાણી શકતા નથી પણ આપણી શોધમાં ખાલી પડેલી પ્રગતિ પર તો તે જરૂર બેઠી જાય છે આપણે ગતિની શોધમાં હતા તે ગતિને આપણે જાણી શકતા નહોતા, માત્ર તે ગતિમાં શું હોતું જોઈએ તેની આપણને ખબર હતી. આપણે તે સમયમાં જોયું પછી ? સમયને ગતિ ન કહીએ તો કાંઈ નહિ. પણ એમ ક્રૂતા વાતનો મેળ મળતો નથી તેનું શું ? કા તો બિંદુ, રેખા, મપાટી અને દળનો આપણે માનેલો ઉત્ક્રાન્તિક્રમ ખોટો, કા તો એ ઉત્ક્રાન્તિક્રમ આગળ ચાલવાની આપણે કલ્પેલી શક્યતા ખોટી, કા તો સમયના શુભ-ધર્મોની આપણે કરેલી પરીક્ષા ખોટી, અને કા તો એ શુભધર્મોને પૂર્વાનુભવથી નક્કી થયેલું સ્થાન આપવાનો આપણો તર્ક ખોટો મમયને ગતિનું સ્વરૂપ ન માનીએ તો આ આગમાંથી એકાદુ ખોટું દે છે અને તે કયું દેશે ?

પણ આ બધા પછી 'આમાં કાંઈ ખોટું છે,' એમ આપણને થતી શકાના નેપથ્યમાં જુદું જ ગહન ગહેલું છે અને એ કાગળ જાણીએ એટલે પછી 'એમાં શું ખોટું છે ?' એ શોધ કરવાની જરૂર જ ગહેજે નહિ આપણી ભુદ્ધિ કાંઈ ન હોય એમાંથી કાંઈક ઉત્પન્ન થાય એ ચમત્કારમાં માની શકતી નથી અને દિશ્માંથી કાળ જન્મે એ આપણને આવા ગદુગદના ખેલ જેવું લાગે છે પણ આપણે એ ખેલની આખી ગમ્ભીરિને ફરીથી જોઈ જઈએ તો જણાશે કે બિંદુમાં જે નહોતું તે લગાઈ, તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા લગાઈ-વાળી રેખા થઈ, રેખામાં જે નહોતું તે તેમાંથી ઉત્પન્ન થઈને પહોળાઈવાળી મપાટી થઈ, અને મપાટીમાં જે નહોતું તે તેમાંથી ઉત્પન્ન થઈને ઊંડાઈવાળું દળ થયું આમ એ શ્રેણીની દરેક પંક્તિ પોતાનાથી કાટખૂંજે ગતિ કરવાને પગિણાગે અનુક્રમે લગાઈ, પહોળાઈ અને ઊંડાઈ (કે ઊંચાઈ) એમ નવા શુભેને જન્માવતી આતી છે અને આ નવા શુભાનો જન્મ કાંઈ જ ન હોય એમાંથી કાંઈક થાય એવા નથી એ તો ગતિનો આપણી દૃષ્ટિએ કરેલો અર્થ માત્ર છે અને એ પ્રમાણે જ ધન પદાર્થ પોતાનાથી કાટખૂંજે ગતિ કરનાં 'મમય' નામનું જે નવું તત્ત્વ ઉત્પન્ન કરના લાગે છે તે પણ એ ગતિનો

આપણી બુદ્ધિએ કહેલો અર્થ જ છે આથી આમા ચમત્કાર હોય તો એ શ્રેણીના ગદ્યા હપ્તાઓમા એકમગ્ધો જ છે માત્ર આ નવા ચમત્કારથી આપણી બુદ્ધિ હજુ ટેવાઈ નથી એટલું જ

અને આપણી બુદ્ધિ એ ચમત્કારથી ટેવાશે ખરી ? ચાલો, આપણી બુદ્ધિની શક્તિ અજમાવી જોઈએ

મામે એક બિંદુની ગતિ કરવાથી જે રેખા મળે છે તે બિંદુ હવે પ્રથમથી બિલ્લટી ગતિ કરવા માટે છે, એટલે રેખાની લંબાઈ ઘટતા ઘટતા છેવટ તે રેખા અદસ્ય થાય છે અને માત્ર બિંદુ જ રહે છે * એ જ પ્રમાણે રેખાની જે ગતિથી મપાટી સર્જાઈ હતી, તેથી બિલ્લટી ગતિ રેખામા આવતા મપાટી અદસ્ય થઈ માત્ર રેખા જ રહે છે અને તર્કની એ શ્રેણી ધનરૂપ પદાર્થ પગલે લાગુ પડતા એ ધનમા અણુરૂપ ગ્રહેલી સપાટીની અવળી ગતિને પરિણામે વનનુ ધનત્વ લય પામે છે પણ આ કલ્પનાને આગળ લંબાવી ધનરૂપ પદાર્થોની એથી મર્યાદાની ગતિ-કાલ-પગલે લાગુ પાડી રાકીશું ? જે ગતિથી કાલનો જન્મ થયો એનાથી અવળી ગતિની કલ્પનાને આપણે અત સુધી લઈ જઈ રાકીશું ?

જુઓ કોઈ પણ ધન પદાર્થની બિલ્લટી ગતિ ચતા જે પાર્થિવ જગતના એ બધા ધનો અણુઓ માત્ર છે તેના પર પણ બિલ્લટા ક્રમથી અમર પડે છે (કોઈ યત્રમાં જેમ અનેક દિશામા ગતિ કરતી શક્તિઓ સુમેળથી કામ કરે છે તે આપણે સ્પષ્ટપણે મમજી રાકીએ છતાં આપણાથી ઊતરતી દક્ષાની બુદ્ધિને એ જોડ અગમ્ય રહે, તેમ જુદીજુદી દિશામા ગતિ કરતા સમયોત્તુ એકાસાથે અસ્તિત્વ આપણને કાવડારૂપ લાગે છે. એટલે આપણે મમયના અવળા ક્રમની કલ્પના બહુબહુ તો આખા જગત પગલે જ કરી રાકીએ) અને હવે જગતનો કાળ બિલ્લટો બખબચ લાગે છે એ એક દમગ પમાર થયા, અને અહીં ધુરોપ જગતમાન્તિ માટે વિચારો ચલાવી ગયું છે આજે પેલુ મામે દેખાય છે તે મહાયુદ્ધના અતનો હિતમ્બ છે હવે આપણે એ મહામહેત્તમા જ બેસા છીએ. જુઓ, સામે પેલા કિલ્લાની ધૂળમાથી તોપનો ગોળો નીકળી, આડોઅવળો ભટકાઈ, 'ગુસ્તવ પ્રત્યાકર્ષણ'ના નિયમ પ્રમાણે અધ્ધર બેસી, તોપના મોઢા તરફ જવા માટે છે અહીં કિલ્લાના જે જે પથ્થરોને તે ગોળો અડેલો, તે બધા કાઈ ચમત્કારથી કિલ્લામા ગોડવાવા લાગે છે. ગોળો તોપના મુખ નજીક પડે છે એમામા ઓચિંતો વાતાવરણમાથી ધુમાડો અને પ્રકાશ હિતમ્બ થઈ એ બધા પણ ગોળા સાથે તોપમા જાય છે અહા ! ધુમાડો અને પ્રકાશની રાસાયણિક ક્રિયા પ્રતિક્રિયા થઈ દારૂ બની ગયો જુઓ, હવે સૈનિકો એ દારૂને ઠામી-ઠામીને બહાર કાઢે છે, અને તે દારૂખાનામાથી ગાગખાનામા મોઢલાય છે કારખાનાના રાસાયણિકો તે દારૂને મૂળતત્ત્વોમા જુદા પાડે છે જુઓ, આ એક ભાગમાથી નેપાળાના બી બની ગયા તે હિંદમાં મોઢલાયા બિયા ચૂટનારાઓએ તેને ત્રસ પર ચોડી દીધાં એ એ બીમાથી ફૂલ અને ટળા બનતા છેવટે તે ત્રસમા જ અદસ્ય થયું ત્રસ પણ છોડમાં રૂપાંતર પામ્યું આ ચોમામાની ઝતુમા, ત્યાં દગિયામાથી નદીઓ માગદત પૃથ્વી તરફ મીઠું પાણી છતાઈ ગયું છે અને પછી તે પાણી આકાર તરફ જઈ વાળા બની વગળગરે

* જતિનો એ અવળો ક્રમ બિંદુની ગિચિતિની પેરી પાર પાનું ચાડુ રહે એ ચૂડ પ્રશ્ન સાથે આપણે અત્યારે સંબંધ નથી, એકે એ પ્રશ્ન આપણને નહા જ હોવામા લઈ જાય છે

મમુદના પાણીમા સમાઈ જાય છે, એ ક્રતુમા તે છોડ પૃથ્વીમા અદૃશ્ય થયો. જરા આગળ જઈએ આ મહાગણા પ્રતાપ, હજીદીધાટની લડાઈ પછી તેમને અકબર સાથે મતભેદ પડે છે અને હવે એ મતભેદનુ કારણ ઉપસ્થિત થયુ, તે અકબરનો આતંગલગ્નનો આગ્રહ ધણે આગળ જતા આપણે આ પાડવોને હિમાલયમા જોઈએ છીએ કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમા થવાના કુટુંબના નાશ માટે તેઓ પશ્ચાત્તાપ (કે પૂર્વતાપ ?) કરી રહ્યા છે, અને આ ગમચંદ્રણ પુષ્પક વિમાનમા સ્વર્ગમાથી અયોધ્યામા આવી, યત્ન કરી, રાવણનો સહાર કરી, સીતાને પગલે છે હવે તેમને બાળપણ આવે છે અને જીવનના બધા રામાચનો અંત જન્મ પછીની અગ્રેવાવસ્થામા આવી જાય છે અને આ પૃથ્વીનો રસ સૂર્યમા એક થતો દેખાય છે અને આ તે જ નેપ્ચ્યુલા ને પ્રથમ સૂર્યમાળા તરીકે હતી. અને પછી .. પછી..... પછી. જેવો અંધકાર આપણી પાછળ લવિષ્યમા મૂકીને આવ્યા છીએ તેવો જ આગળ ભૂતમા પણ છે

અલગત, આ કલ્પનાઓથી હમરે વધી ગયેલા માટે આશાજનક મહેશો આપવાનો મારો હેતુ નથી આપણે તો માત્ર મમય માથે આપણને કેટલા દુઃખનો પરિચય છે તે જ જોવાનું હતું વગ્નુત તો મમય કે અન્ય પરિમાણોની આપણે કદખી તેવી અવળી ગતિ શક્ય હોય તોપણ આપણને ગમ્ય નથી પણ આ બધામા ખામ જોવાનું એ છે કે આપણા તર્કની રારતો મુજબ સમયના અવળા વહનથી છેવટ ધનરૂપ પદાર્થો તેમના મૂળ મથાને આની સ્થિત થતા સમય અદૃશ્ય થવો જોઈએ પણ પદાર્થો ગહે અને મમય અદૃશ્ય થાય એ બને ! અને ન બને તો એ આખી કલ્પનામા તુટી ક્યા છે ?

એ તુટી આપણી બુદ્ધિની પગિમિતતામા છે આપણે કોઈ પણ જાતના પરિમાણો-વિનાનું બિંદુ સિદ્ધાંતપૂરવું કલ્પ્યુ છે પણ જો આપણી કલ્પનાને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનું કહેવામા આવે, તો આપણે કબૂલ કરવું પડે કે તે આપણી કલ્પનામા જિતરું નથી એમ જ રેખાનું પણ માત્ર એકલી લખાઈ જ હોય એની રેખા એ ફક્ત ભૂમિતિના મિદ્ધાતર્કમાં જ છે, આપણી કલ્પનામા નહિ અને એ પ્રમાણે મપાટીની કલ્પના કરતી વખતે પણ આપણી કલ્પનામા ઊંડાઈ આવ્યા વિના રહેતી નથી પણ 'ધન પદાર્થો વિષેની' આપણી કલ્પના આપણને મપૂર્ણ લાગે છે આપણે માનીએ છીએ કે હવે એ પદાર્થમા પૂર્તિરૂપે ખીગ્ન કશાની અપેક્ષા નથી અને ત્યારે સમયના અવળા 'ક્રમમા અવલોકનને પરિણામે લામતા મમયના અદૃશ્ય થવા પછી ગહેતા એકલા ધન જગદની કલ્પના કરવાનું આપણને કહેવામા આવે ત્યારે જ આપણને તે કલ્પનામા કાર્કિક બાણ જણાય છે આથી આટલી કમગત પછો આપણી બુદ્ધિ સમયવિનાના ધનરૂપ પદાર્થને અપૂર્ણ માને છે અને તેથી જગત આપણને પહેલા જે મૂળબિંદુની ત્રણ કાટખૂણે ગતિઓનું પરિણામ લાગતું તે હવે ચાર કાટખૂણે ગતિઓનું પગિણામ દેખાવા માટે છે અને સમય પણ હવે આપણી જગત વિષેની કલ્પનાઓનું અનિવાર્ય અંગ બની ગહે છે એટલે હવે આપણે જાણી શકીએ છીએ કે કા તો જગત છે એવું ગહે અથવા તો અવળા ક્રમે ગતિ કરતા માત્ર બિંદુ એટલે કે શૂન્યતાની ગિચિતિ આવી ગહે પણ એ એ વચ્ચેની સ્થિતિ શક્ય નથી આથી જ આઈન્સ્ટાઈન ને જગતમા આપણે છીએ તેને Four Dimensional Econtinuum દિક્કાલ કહે છે કેમકે સમય એ ચોથું પગિમાણ છે અને એ દરેક પગિમાણ ગતિનો આપણી બુદ્ધિએ કંડો અર્થ (જેને આપણે પગિણામ કહીએ છીએ તે) છે

પં. ફરેક વરસ પહેલા મારા ગામમા મેં એક મીઠાઈની દુકાન ખોલી તે ખોલવાનો હેતુ મ્વાર્થો નહોતો, પણ જુવાનોનું ધ્યાન વેપાર તરફ ખેંચીને વેપારની અભિવ્યક્તિ વધારવાનો હતો. રાષ્ટ્ર અનેક વ્યક્તિઓથી અનેક હોવાથી દરેક વ્યક્તિએ ગૃહ-હિતને માટે સ્વહિત સાધવાનો ટ્રસ્ટીને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એ મિદ્ધાન્ત મારી શુદ્ધિને બરાબર હસેલો હોવાથી આ ધધામા બને તેટલું દ્રવ્ય મેળવી સ્વહિત માધી પશિણામે રાષ્ટ્રહિત પણ માધી ગૃહસેવા કરવાનો મારો ઉચ્ચ હેતુ હતો. પણ દુકાન ખોલ્યા પછી કેટલાક દિવસ લગી ધરાક આવતા નહિ છતાં બનાવેલી મીઠાઈ ન વેચાવાને કારણે હું જુબી થયો હતો, એમ માનવાતું કરું કારણ નથી એક તો હું સ્વભાવે સતુષ્ટ વૃત્તિનો હતો તેથી, અને બીજું મારી મિષ્ટ વસ્તુઓ પ્રત્યે અતિશય લક્ષિત હોવાથી વેચાયા પછી વધેલા ખેડા, બગરી, બાસુદી વગેરે મીઠાઈનો થયેલો અનાદર, તેમનો હાર્દિક સ્વીકાર કરીને હું દૂર કરતો. માહકાને વાસી માલ વેચ્યો નહિ એ મારો દૃઢ મિદ્ધાત હોવાથી વધેલો માલ પોતે જ કાપટયા વિના ચાલે એમ નહોતું. એને હું એક પવિત્ર કર્તવ્ય ગણતો.

ધીમે ધીમે મારી દુકાનનું વેચાણ વધવા લાગ્યું છેવટે એ ધરાકી એટલી બધી વધી ગઈ કે પડીકા બાધવાને પસ્ટી કાગળ મળવાનીય મારે મુશ્કેલી પડી. પસ્ટીની આ તાણુ બમારે ખૂબ વધી ગઈ, ત્યારે છાપુ કાઢવાનો વિચાર મારા મગજમા સ્પુર્યો ખૂબ વિચાર કરીને છાપુ કાઢવાનો વિચાર મેં નક્કી કર્યો ભલે છાપામાં મને વધારે પેમો ન મળે, તોય મારી મીઠાઈની ગ્રહોખબગ તો તેમા આખી શકાશે, છાપાના જૂના તેમજ નવા એક મીઠાઈનાં પડીકા બાધવાના કાગળા આવડે, અને છાપાના તંત્રી તરીકે નામ ઝળકશે, આવા વિચાર એક કાકરે એ—ના, ત્રણ પક્ષી મારવાનો મેં ઠરાવ કર્યો અને તેને અમલમાય આણ્યો.

બધા ધધાનો જો સૂક્ષ્મ રીતે વિચાર કરવા બેગીએ, તો તેમાના ઘણાખરા જોડધધા છે, એમ માલૂમ પડશે જોડધધા એટલે જોડાનો ધધો અથવા ચમાગનો ધધો એવો અર્થ મમજવાને બદલે ધધાની જોડી એમ મમજવાનો છે. આ જોડીમાના એક ધધાનો માલ બીજા ધધામા ઉપયોગી હોવાથી બન્ને ધધા એક જ માણસ કરે, એ વધારે મગવડખર્ચુ છે. આ અર્થ બરાબર સમજાય, એ હેતુથી થોડાક દાખલા આપુ લેખક અને પ્રકાશક એ બન્નેના ધધા જોડધધામા આવી શકે નવા પુસ્તકો લખતાં પહેલા લેખકને જૂના પુસ્તકો વાચવા પડે છે, અને પ્રકાશકની દુકાનમાય લેખકના નવા પુસ્તકોથી કીકે રોબા થાય છે નાટકકાર અને નાટક કંપનીનો માલેક એ પણ એવી જ એક જોડી છે. શરાફનો અને તાળા બનાવનારાનો એમ બન્ને ધધાની પણ એવી જ જોડી થઈ શકે છે. પૈમાની પેટીઓને તાળાની જરૂર

હોય છે, અને તાળાનું માહિત્ય બતાવવા ખરીદવામાં પાંચ પૈસાની જરૂર હોય છે એવી જ વાત બોજનાલય અને ઔપધાલયની છે બોજનાલયમાં જમો એટલે ઔપધાલયના રોગીઓ વધે, અને દવાખાનામાં ઉપચાર કરાવવા આવેલા બહારગામના રોગીઓને વીંશીમાં જમવું પડે છે રોગી મારો થવા માટે અને ઘેર જવા બપોરે ત્યાં તો વીંશીના ખોરાકથી થયેલા મરડો મટાડવા ફરીથી તેને દવાખાનાનો આગરો લેવા પડે છે આ રીતે એક જ વાર દવાખાનાના કે વીંશીના મકાનમાં જો કોઈ મપડાગો કે પછી બંને આલયોમાં તે કાચમના ગ્રાહક તરીકે નોંધાય જવાનો. વકીલનો અને ધાડપાડુનો આવો જ નોંધાયો ગણાવી શકાય અપેક્ષે વકીલ વકીલત કરે અને ગરે ધાડ પાડે કે પડાવે આમ ડરવાથી દિવસરાતની દરેક પળનો દિગ્માળ ભગવાન પામે તે સહેલથી આગી શકે છે ધાડ માટે ખીજો કોઈ પકડાય તો પાડેલી ધાડ મહેજે પચી જવા ઉપરાંત કેસ ચલાવવાની શી વંધાગમાં મળે છે જે પોતે જ પકડાય, તો વકીલને કેસ ચલાવવાની શી આપવાની જરૂર પડતી નથી પોતે જ કેસ ચલાવી શકે છે ઉપરાંત ધરાક વધે છે એ વાત તો છે જ આ કેસો નીચે ધધાને ઉચ્ચ ધધામાં સામેલ કરવા માટે ફેટલાક લોકો મારા ઉપર શુરસે ધરો. પણ ઉપર્યુક્ત નિયમ વ્યાપક બનાવવાને માટે સારીચિકિત્સા ઉપર નભતા બધાય ધધાને વિચારમાં લેવા પડેલા તે વિચાર કરતા ધાડપાડુના જેવો હાથના ભેર પગ અને શરીરના ખસીના પર જ સફળ થતો ખીજો ધધો મને દેખાયો નહિ—હ, —ને આવા જ ધધામાં છાપાવાળો અને મીઠાઈવાળો એ બે ધધાદારીઓની નેડી છે છાપામાં લેખો ખૂટે, એટલે મીઠાઈની જાહેરખબર આપી શકાય, અને પડીકા બાધવાની પરતી ખૂટી પડે ત્યારે છાપાના અક્ષર વાપરી શકાય મીઠાઈના ગ્રાહકોને તેમને ખબર ન પડે, એવી રીતે નીતિ-પોષક લેખો આપવાથી ફેટલું દેશહિત થઈ શકે છે અને છાપાના લેખોની મધુરતા મીઠાઈના મિશ્રણથી ફેટલી બધી વધી શકે છે, એનો વિચાર કરવા જેવો છે આમ આ ધધા પરસ્પરપૂરક અને પરસ્પરપોષક છે

મેં શરૂ કરેલા છાપાનું નામ પણ એ ધધાની નેડીને યાજે એવું જ ગણેલું એ નામ હતું ‘નીતિમેવો’ એક દિવસે ‘નીતિમેવા’ના નવા અંકમાં દુકાનનો મેવો મૂકીને એ પડીકું મેં નમૂના દાખલ ગવળહાદુર પારખને અભિપ્રાય માટે મોકલી આપ્યું તેમણે મેવાની પારખ કરીને એટલાક ખાતા ખાતા ‘આ મેવા ઘણો સુગમ છે’ એ શબ્દો ઉચ્ચારી પડીકાનો કાગળ મારા નોકરના હાથમાં પાછો મૂક્યો ત્યારથી છાપાને મળેલા અભિપ્રાયમાં ઉપરના બક્ષામણપત્રને હું હમેશા અપરચાન આપતો આવ્યો છું અને તેથી મારા છાપાનો ખપ પણ ખૂબ વધ્યો છે મિઠાઈની દુકાનથી મારા છાપાને ફેટલો બધો લાભ થયો, બુઝ્યો! એ તેના ઉપકારનો બહોળો મારુ છાપુ, અકેવાડિયે એકવાર અથવા દુરોજ એકવાર જન્મ લઈને, તેની સેવા કર્યા કરે, તોય વાળી શકાવાનો નથી અહીં એક વાતની યોજાવટ કરવી ઘટે છે મારે માથે અસત્ય ઘટનાઓ આરોપ ન આવે, એટલા માટે ગવળહાદુરની ઉપર્યુક્ત સિફારસનો ઉલ્લેખ હું ‘અમારા મેવાને મળેલું અભિનંદન’ એવા સદિગ્ધ શબ્દોથી કરતો આવ્યો છું જે તત્ત્વોને નીતિપોષક છાપા ચલાવવાના હોય છે, તેમની ઉપર નીતિને માગે ચાલવાની ફેવી બારે જવાબદારી હોય છે, તેનો વાચકોને આ ઉપરથી ખ્યાલ આવી શકશે

‘નીતિમેવો’ એ ટૂંકુ ને મરમ નામ કયા, ને આજકાલના બીજાં છાપાનાં લાખા-
લાખાં ને નીમ નામ કયા ? કેટલાક છાપા પોતાના ગ્રહેરના કે પ્રાંતના નામની પાછળ
‘સમાચાર’ શબ્દનું લાંબુ પૂછકુ લગાડીને આમતેમ ભ્રમણ કરતા હોય છે. એમાંના
ધણખરા સાચી ને પૂરી ખબરો આપવાને બદલે વ્યક્તિવિષયક દીકરો કરીને પ્રતિપક્ષી-
ઓની ખબર લે છે કેટલાક છાપુ પોતાના નામની પાછળ ‘વૈભવ’ એ ભવ્ય પદને જોડે
છે આ શબ્દથી એટલાવું હું આપાદ દર્શાવેલો. નાગપુરના એકવાર ગાંધીય મહાત્મા બેઠક
હતી તેમા છાપાના તંત્રી તરીકના ઉચ્ચ અધિકારથી મારેય જવું પડેલું નાગપુર સહેર
જોઈ લેવાનોય મારો એક હેતુ હતો, પણ કાર્યવાહીને લીધે તેની મગવડ મને મળી
શકી નહિ પણ તેની મને વિશેષ ચિંતા નહોતી કારણ ‘નાગપુરવૈભવ’ દૈનિકનું
કાર્યાલય જોઈશ એટલે નાગપુર સહેર જોવાની જરૂર નહિ રહે, એવા મેં વિચાર કરેલો
છાપકવાને દિવસે જાપકુ કાર્યાલય જોવા હું ગયો. પાંચ મિનિટમા જ ત્યાંની ગદદી,
અવ્યવસ્થા, ખૂમાખૂમ વગેરે ગાલળીને મારું માનુ ફરી ગયું અને એ દૈનિકને વિષે મારો
મત પણ ફરી ગયો ત્યાં જતા પહેલા ‘નાગપુરવૈભવ’ એ સમાસને હું તનુપુર્ય માનતો,
અને ‘નાગપુરનો વૈભવ’ એવો એનો વિગ્રહ કરતો પણ ત્યાં ગયા પછી એ તો બહુ-
મિદિ સમાસ છે, અને ‘નાગપુર છે વૈભવ જેનું’ એવો વિગ્રહ કરીને મેં મારા મન
ઉપરની પહેલી છાપ જૂસી નાખી આ ઉપરાંત કેટલાક છાપા, લોકોના વખાણ મળે તે
પહેલા જ, ઉદય, સૂર્ય, ચંદ્ર, માગરની માથે પોતાની તુલના કરી ગમે છે, એમનોય
મને તિગરકાગ આવ્યો.

‘તંત્રીમહાશય’ એ બહુમાનવાચક નામ મને નાનપણથી મળતું, પણ બારેખમ
નામ માથે કેવી ભારે જવાબદારી માથે આવે છે તેનું મને તે વખતે જ્ઞાન નહોતું જ્યારે
એ કામ કરવાની વેળા આવી, ત્યારે છાતી ઉપર મોટા પરચ પડ્યો હોય, એમ મને
શર્ધ ગયું પહેલો અગ્રલેખ લખવાને માટે હું રુઆબજેર મૂકો ઉપર હાથ ફેરવતો, ચિત્તનો
ધુમાડો કાઢતો ટેબલ ઉપર હાથ ટેડીને જોડો ખરો, પણ આરંભેલું વાક્ય પૂરું થાય, ત્યારે
તે ? કાગળ ખરાબ છે, શાદી ખગરેલી છે, ટાક તૂટેલી છે, એવા અનેક બહાના કાઢી,
‘નાચતાં ન આવડે તેનું આગળ વાકું,’ એ ન્યાયે નોટગતે ગાળોય આપી જોઈ પણ બધું
નકાસું ! ગાળો જેટલો મહેદ્દથી મોઢામા આવતી, તેટલો સહેલથી ભાગેખમ ને પ્રીટ
શબ્દો મગજમા આવતા નહોતા એક કલાક પૂરો થયો, તોય ‘દયાળું અગ્રેજ પ્રજાનું
મહત્ત્વ શંક થયું, ત્યારથી—’ એ લખેલા શબ્દોથી આગળ લખવાનું કશું સૂઝતું નહોતું
છેવટે કપાળે પ્રવેદનિન્દુઓ બાજવા, તાળવું સુકાર્ધ ગયું, શરીરે કપ છટખેરે, આખમા
આસુ આવ્યા, રોમદર્પ થયો, આ રીતે કાચગ્રન્થમા વર્ણવેલા આઈ સારિવટ ભાવોનો
મારે વિષે સંચાર થયો. આ ભવ્યાપારેણ વ્યાપાર મા ન પડ્યો હોત, તો હીક થાત, એમ
મનમા લાગવા માડ્યું પરીક્ષામા પ્રશ્નપત્ર અધરો હોય, ત્યારે ઉમેદવાગની જે ગિથિતિ થાય
છે, તેનો અનુભવ પરીક્ષા આપવા જવાની તઝદી લીધા વિના મને અનાજામે મળી ગયો.
પણ આજ્ઞાત આવ્યે તેમાથી છટવાનો ઉપાય પણ માખુમને સૂઝે જ છે મેં મારું અધિપતિનું
દમામભર્યું આમન છોડી દીધું, તે હું વાચનાલ્પમા ગયો, ને ત્યાં બેચાર છાપાની જૂની
કાંધેલો જોઈ ગયો તેમાની બાલિશ દલીલો, ગદ્ય વિચાર અને અશુદ્ધ ભાષા વાંચ્યા પછી

એનું તો મનેય લખતા આવડે, એવો વિશ્વાસ એકો જૂના એકાવાચતા મેં ‘આર્યભૂમિ,’ ‘સ્વદેશ,’ ‘માતૃભૂમિ,’ ‘માતૃભાષા,’ ‘મનાતનધર્મ,’ ‘માતૃવિદ્યા વિચાર,’ ‘ખાવિંદ્યચણ-વિદે મિલિંદાયમાન,’ ‘આકાશમાનો બાપ,’ ‘સ્વતત્ત્વના’ ‘દેશમેવા,’ ‘સ્વમાન,’ ‘પડકાર,’ ‘તડંગેડ,’ ‘આખમા ધૂળ ફેંકવી’ ‘આપખુદી,’ ‘બેઠ્યુ સત્તા,’ ‘લોકમત્તા,’ અર્ધગ્રંથ મુધારકો,’ ‘અગ્ન્યપડિત,’ ‘અમાગ વિદ્વાન મિત્ર,’ ‘ભાઈબધ’ વગેરે શબ્દોની અને અપશબ્દોની નોંધ કરી લીધી આ બધાની મદદથી છાપાના બેચાર સ્તંભો ભરવાનો મેં ટાવ કર્યો ને તેને મક્કળ થતા વાગ પછુ લાગી નહિ પહેલા અક્ષમા મ વિધવાઈગવપનથી થતાગ લાભો વિષે વિવેચન કરી તેમા મુધારકોની ખૂબ લગમત કરી હતી તેથી મારા છાપાને ખૂબ પ્રાદેશ મળી ગયા લગભગની રકમ અને મુધારકોને દીધેલી ગાળો એ બને વચ્ચેનો જગત્તનકમબધ મને પહેલે જ મપાડે દેખાયાથી મેં આજ લગી તે જ ક્રમ ચાલુ રાખ્યો છે પ્રસ્તુત તેમજ વિષયાન્તર થવાનો જગત્ત ભય રાખ્યા વિના મુધારકોને ગાળો દેવાનુ મારુ મન મેં મતન રીતે પાળ્યા કર્યું છે આ વાતની સાક્ષી મારા વાચકો પૂરમે ‘ગણિતસાવલિ’ નામનો ‘વિષ્ણુમહસ્તામ’ની પ્રણાલિકાને અનુમરીને લખાયેલો એક અન્ય હુ યોગ જ વખતમા પ્રકટ કરવાનો હુ નવા તરીઓ તેનો ખતવી અખ્યાન કરે, એવી આશા છે એ વાચ્યા પછી અપશબ્દવાદમયમા મારુ જ્ઞાન કેનુ અગાધ છે, તે તેમને દેખાયા વિના નહિ રહે આ ગાળો વચ્ચેવચ્ચે મતન રીતે લેખરૂપી ક્ષેત્રમા વેરી દીધી હોય, તો દ્રવ્યરૂપી પાક બહુ જ મારે આવે છે, એવો મારે અનુભવ છે આજ લગી મળેના અનેક કાપ થયા છે, પણ અપશબ્દોનો આ પહેલો કાપ છે

આ ઉપરાંત છાપાના કાપાણેના કેટલાક ઉત્પત્તિચાનો હોય છે, એ વાત ધીમે ધીમે નાગ ખ્યાનમા આવવા લાગી એમાના કેટલાંક નિત્ય અને કેટલાંક નૈમિત્તિક હોય છે ગાંધીય મના, ધર્મ પરિષદ, સામાજિક પરિષદ, ગણગોત્રમવ, હિંદુ મહાસભા, મુસ્લિમ કોન્ફરન્સ વગેરે મચાઓની વાર્ષિક બેઠકાએ નિત્ય હજમચાનો ગણાવી શકાય એમાથી કેટલીક પરિષદોના ચુલાનુવાદ ગાવામા અને કેટલીકની નિન્દા કરવામા વરમમાંથી જ માગતા એકો તો મહેજે ભગવ છે હવે બાકી રહ્યા નૈમિત્તિક પ્રમગો એમા લડાઈઓ, ગત્તવકાંતિઓ, પાર્લામેન્ટની ચૂટસી, મૃત્યુ, વિધવાવિવાહ, વગેરે બનાવો આવે છે. ઈશ્વરે મામાન્યવાદી લોકોને મહત્વાકાંક્ષાની જે બક્ષિમ આપી છે, તેનો માગો લાભ તો અમે છાપાવાળા જગત્ત ઉડાનીએ છીએ પેલુ બોચર યુદ્ધ મારા છાપાના ચાલન માટે ત્રણ વગમ લગી ત્રમમા આવ્યુ ત્યાં આફ્રિકામા બદ્દકાના બાર શરૂ થાય, એટલે અમરી આફ્રિકામા લેખોની મગ્યતી ગરૂ થાય ત્યાં જેટલો રક્તપાત થાય, તેટલી સાહી અહીં અમાગ લેખોમા વપગાય ત્યાં દુશ્મનો છાપા માટે, તેમ અમાગ છાપખાનામાંય પ્રાદેશ મમાચાર માટે છાપો મારે ત્યાં બીતો તેમજ હિંદુમા પડેલા બાકા જેમ સનિકા પૂરી દેતા, તેમ અમેય અમારા છાપાના ખાલી સ્તંભો લખાણોથી ભરી દેતા આખરે ત્યારે મંધિની વાતો થવા લાગી, ત્યારે તો અમાગે નિમ્તમાદ વધી ગયો ત્રણ વગમ લગી એખરેલેન ઉપર દીકામ્મના ચામખા ચવાલ્યા પછી, મુધારકો ઉપર ચામખા ચલાવવાનુ અમને ખૂબ મોજુ લાગવા માંડ્યુ. પણ ઈશ્વર દયાળુ છે ! દક્ષિણ આફ્રિકામા જગ માતિ થવા માટે છે, ત્યાં તો ઉત્તર આફ્રિકામા ગાડા મુલ્યાએ તોફાન શરૂ કર્યું પછી તો ગરિયા

અને જાપાન વચ્ચે યુદ્ધ શરૂ થયું. તેની શાંતિ થાય ન થાય, ત્યાં તો છેલ્લું યુરોપીય મહાયુદ્ધ સાંધ્યું અને અમારું કાગેય ઠીકઠીક સાંધ્યું. આમ થયું, ત્યારે અમારા જીવમાં જગ જીવ આવ્યો.

એકવાર કલકત્તામાં મહામલાની બેઠક ભગવાની હતી તેના પ્રમુખ મુખ્યમંત્રી એક વનણીતા ગૃહસ્થ હતા તેમનો જાનગી મત્રી મારો પરિચિત હતો તેની મારફતે જો પ્રમુખનું ભાષણ લખેલું સૌથી પહેલાં મળી ગયું, અને તેને વધારાનો અંદ નાટી મૌની પહેલાં છાપી શકાય, તો લોકોને મેં ખાસ તાર્થી મમાયાર મગાવ્યા છે, એમ મમજાવીને છાપાની કીર્તિ વધારવાનો તુફો મારા મનમાં બેઠ્યો. તરત જ એ વ્યવસ્થા કરવા પાછળ હું મડી પડ્યો અને પેલા મત્રીને મળી તેની આગળ આ વાત કાઢી તેમણે ઘણી ખુશીથી પ્રમુખના ભાષણની નકલ મને મોપી મહામલાની બેઠકને પહેલે દિવસે જ એ ભાષણની હજારો નકલો છાપાવી તે વચાણ માટે મૂકી ભાષણમાં વચ્ચેવચ્ચે કૌમમાં 'તાલીઓ,' 'હાથ,' 'hear! hear!' 'shame! shame!' વગેરે ઉદ્દગારવાચક શબ્દો મૂકીને યથેસાં માયા ભાષણનો દેખાવ તે ભાષણને આપવા હું ચૂમ્કો નહિ મથાળે કૌમમાં 'અમારા ખામ ખમગપત્રીએ તાર્થી મોડલેલા મમાયાર' એ શબ્દોય મોટે અક્ષરે છાપેલાં મારો મારી દુકાન સામે હમેશના કરતા વધારે લોકોની બીડ વનમી મારા આનંદની સીમા ન રહી આખે ચમ્મા ચડારી, માયુ ઊંચું ડરી, ટેડની મામે હું મારા કૃપાકટાક્ષે ફેંકવા લાગ્યો છેરો એક જણે મને પૂછ્યું "કેમ તંત્રીશ! આજના વધારાના અકમાં તમે પ્રમુખમાહેનનું ભાષણ છપાવ્યું છે, ને આટલી ઉતાવળે મગાવના તમને ભારે ખર્ચ થયો હશે, નહિ?"

કાઈક જેપરવાઈ અને કઈક અધિકારનો આવિર્ભાવ મોઢા ઉપર આણીને ફેર શેખરને ભાગપૂર્વક ઉચ્ચારી, ગભીર અંતરે મેં જવાબ વાળ્યો "નિરપેક્ષ દેશમેવાને માટે પૈસો તો શું પણ મારી વન પણ હોમવા હું તૈયાર છું?"

તેણે ફરીથી કહ્યું "વચ્ચેવચ્ચેથી ચોમ ઠેકાણે 'તાલીઓ' અને 'હાથ' વગેરે શબ્દો પણ આપ્યા છે, એ મારું કર્ત્યુ. હમણા જ અમે બધા મળીને એ ભાષણ માલજના હતા, ત્યારે બગાળ તે જ વખતે તાલીઓ પડતી હતી અને હાથની ઊંચાં બિભરાતી હતી."

મેં કહ્યું "ભાષણ બને તેટલું શબ્દગ આપવાનો અને શ્રોતાઓની મનોહૃત્તિઓ બગાળ દર્શાવવાનો શક્ય તેટલો પ્રયત્ન કર્યો છે ખરો!"

આ પછી તેણે બીજો મવાવ પૂછ્યો. "પણ તંત્રીશ! તમારો આ ખમગપત્રી ખૂબ માહિતી ધરાવનારો માણસ હોય એમ લાગે છે."

"મારો નિયમ એવો છે, કે માણસની પૂરી પરીક્ષા કર્યા પછી જ તેને કામ પર રાખવો," મેં કહ્યું.

"કેટલીક વાર તો તે બનેલા બનાવોની વીગતો કરતાય વધારે વીગતો જાણતો હોય એમ લાગે છે"

"એમ કેમ કહો છો?" મેં પૂછ્યું.

“ ગઈ કાલે પ્રમુખનું ભાષણ થયું નથી, તે છતાં તેણે તે પૂરેપૂરું મોકલી આપ્યું છે, તે ઉપરથી તેને મળેલી માહિતી અજ્ઞાપ્ય લાગે છે, ” પેલા ભાઈએ મને મમમ્મન્યુ

પહેલાં તેા તેના આ કહેવાનો અર્થ જ માગથી મમમ્મનો નહિ પણ ‘ ગઈ કાલની મહામજાની ખેડકે જે દિવસ મુલતવી રહી, ’ એ ખખ્ખ જગાએ મેં માલગી ત્યારે મારી ફજેતીનો પાગ રહ્યો નહિ જે તાલીઓ અને હામ્યનો મેં ઉદારતાથી છાપામા ઉદ્યેષ કરેલો, તે બધા મને વ્યાજ સાથે પાછા મળ્યા

એકાદ બનાવ અને કે તરન જ તેનો મવિગ્તર અને વીગતવાર હેવાલ છાપામા એકદમ આવે છે તેનું રહમ્ય એ જ હોય છે કે તે માહિતીનો લેખ તે બનાવ બનતા પહેલાં કેટલાય દિવસ પહેલેથી લખી ગયેલો હોય છે ખામ કરીને મૃત્યુલેખને વિષે આ વાન વધારે માચી છે જે મૃત્યુ થયા વિષે લેખક મખેદામ્ય પ્રદર્શિત કરતો હોય છે, તે મૃત્યુ-વિષયક લેખ તેણે કેટલાય વરસ પહેલાં દારૂના ઘેનમા ઘમડી કાઢેલો હોય છે મૃત મનુષ્યની નખિયનને વિષે ધન્યવનરીને જગાય રોડા આવે તે પહેલાં, અને તે પોતાના આપુત્રાદિ પરિવાર માથે આનંદ કરતો હોય તે વખતે તત્તીમહાચય તેના મૃત્યુના કારણોની મીમામા કરતો હોય છે, અને તેના આત્માને શાનિ બસવા માટે પરમેશ્વરને કાલાવાલા કરીને, તેના કુટુંબીઓને નેમને ભવિષ્યમા કોઝારા થનારી ભાગે ખોટને માટે લાગણીપૂર્વક અને ઉદારતાથી માન્યન આપતો હોય છે ।

વર્નમાનપત્રોને ખીછ બાખતોમાથી જે લેખવિષયો મળે છે, તેનું વિવેચન અન્યા-લગી થયું એ વિગથેનો ભગા ખૂટે, એટલે જૂખ્યા વરુઓની જેમ તેઓ એકખીમ ઉપર તૂટી પડી નિર્નાદ અથાવે છે એકખીમના લેખો ઉપર મનમા આવ તેની ટીકા કરીને અને એકખીમને થાકી જવાય ત્યાં લગી માળો ઈઈને તેઓ પોતાના અંકો ભરી કાઢે છે

છાપામા અમલેખ અને તત્તીની નોધ લખવામા જે મુરકેલીઓ આવે છે ને દૂર કરવાના ઉપાય ઉપર બનાવ્યા છે. આક્રી ગહેલી જગ્યામા નોટિઓ, ગાહેરખખરો વગેરે ભગ્ગક ભગેલુ હોય છે ગાહેરખખરો ઘણખરુ દવાઓની હોય છે, એમાં ‘ દોનિડ પીમ્, ’ ‘ દોલોખેનો મલમ, ’ ‘ દગજની ગમખાણુ દવા ’ વગેરેનો મમાવેશ થાય છે આ દવાથી ગગ કેટલા મંટ છે તે કહી ગકાલુ નથી, પણ તત્તીની મરીખાઈતો ગગ તો મટે જ છે વળી વિવિયમમાહેજની ‘ પોંડ ગોળીઆ ’ થી ગોળીઓની મુધા પ્રદામ થાય છે કે નહિ તેની ખખ જ નથી, પણ તત્તીજની મુધા શાન થાય છે, એ વાત ચોક્કમ માહેજ લોકોમા વિવિયમમાહેજ અને હિંદુ લોકોમા મમનગરના વંધરાજ એ જન્નેને તો ગાહેરખખરથી થનો નફો બરાજ મમમ્મનો છે છતાં એ બજેની ગાહેરખખરોમા મોટો દૂર હોય છે વંધરાજ પોતાનો અભિપ્રાય કે કથન રપટ ગબ્દોમા વીમવવાર રહે છે ત્યારે વિવિયમમાહેજ એકાદ વાનાં કહેવા હોય એના ડોળ કરીને એકાદ મુરક સીને, ગરીરાગાને અથવા ખાખના મનુગને વચ્ચે આણી પોતાનો હેતુ પાટ પાટ છે મનુષ્યોની મમગમખુમા કોમા રવીને મૂજાની રીત અને મગદાઓની ગતીમી કાસ (દુખનો માથે પ્રપચયુદ્ધ) થી લડવાની રીત વચ્ચે જેટલો કેર હોય છે, તેટલો જ દૂર આ જન્નેની ગાહેરગતો વચ્ચે હોય છે વિવિયમમાહેજની વાનો ખૂન મમિક હોય છે ત્યારે તેમની વાનાંમચુ ગાહેરખખર માગ છાપામાં લેવાની

મેં ગરબાત કરી, ત્યારે કેટલાક વાચકોએ માગ એ કૃત્ય પ્રત્યે નાખુશી દર્શાવી, અને મેં તે જાહેરખબર લેવાનું બધું કર્યું પણ એ બધું થઈ ન થઈ, ત્યાં તો મારા ઉપર પત્રોનો ખૂબ મોટો વરમાન વરગ્યો. પત્રોમાં ઘણાખગાએ જણાવેલું કે 'તમારા આખા છાપામાં માન એ જાહેરખબરો મારી રીતે લખાયેલી હોય છે અને જો એ જાહેરખબરો બધું કરેગો, તો અમે છાપું લેવાનું બધું કરીશું' માગ અત્યંતોત્તેજી વાચકોને ખાતર મેં તે ફરીથી ચાલુ કરી છે.

માગ છાપામાં આવતી જાહેરખબરોમાંથી કેટલીકના શુભ વિષે મને અનુભવ થયો છે. મારા છાપખાનાનો એક માણસ મંધિવાથી પીડાતો હતો. છાપામાંની જાહેરખબર ઉપર એણે ઝાલર ફેરવ્યો કે તરત જ એનો રોગ મટી ગયો. મારે એક ડાહ્યો નોકર નોનડો હતો, તેને જાહેરખબરની દવા આપી એટલે એની તોનડી ભાપા તો ગઈજ, પણ એની માથેમાથે તે ગૂંજાતી લાવાય શુદ્ધ રીતે બોલવા લાગ્યો. દાહના મલમ વિધેની જાહેરખબર છાપામાં જે જગ્યાએ હમેશા છપાય છે, તે જગ્યા પણ દર અડવાડિયે આછી સફેદ થવા માડી છે. વક્તવ્યોત્તિયાની દવા વિષે જાહેરખબરમાં વાચ્યા પછી એક મહા-ગંગીને તે દવા આપી ત્યાગ્યા તેનો ગંગ મખળગો અદશ્ય થયો છે. ડાહ્યું એ ગમખાણ દવા પેટમાં જવાનો અને તેના પ્રાણ દેહમાંથી બહાર આવવાનો બગાળ એક જ કાણે બેગ આવ્યો !

મારા છાપામાં દેગવિદેહના સમાચાર બને તેટલા મનોરંજક રૂપે તરફ મારી દ્રષ્ટિ છે તેથી મારે વાચકવર્ગ મારી ઉપર દ્વિત દોષ છે. વાચકોના જ્ઞાન માટે મારે જો ધરતુ મીઠું મરચું લભરાયીને સમાચારને ગંદક રૂપે પડ, તોય હું ડગતો નથી. લોકમેવામાં સ્વાર્થનો હોમ પ્રમોગપાત્ત કરવાય પડે એટલે મારા છાપાની કાંઈલા જાનાગને નીચે લખેલી માહિતી જેથી માહિતી મળ્યા વિના નહિ રહે.

'' અમેરિકામાં 'જ્યુગેલો' ગામમાં એક સ્ત્રીને ત્રણ મોઢાવાળું બાળક અવતર્યું. તેને આખે શરીરે વાળ હોવા ઉપરાંત કપાળ ઉપર લાંબી પૂંછડી છે. બાળક એક કલાક જીવ્યું હતું. મવણના અસ્તિત્વ વિષે નકાશીલ થનારા નાસ્તિક સુધારકોના મોઢા આ ત્રિયુગ બાળકે બધું જ કરી દીધા !''

‘બોલગામના પ્રખ્યાત મંદિરના હનુમાનજીને રામનવમીને દિવસે ઝેમેઝેગા પરમેશો વળ્યો. જાણકાર લોકો આને દુગિદ્ધ ગણે છે. આ અમલકા જોવા માટે ભારે ઠંડાં જામેલી દરેક જાણ પામેથી. પંસોપંસો લઈ તેને અદર પ્રવેશ મળે. એ રસ્તે લગભગ મો રૂપિયા ઉપર થઈ ગઈ છે. હનુમાનજીના પરસેવામાંથી મળેલી આ રસ્મનો વિનિયોગ સકલનિવારણને માટે આશ્વજીભોજનમાં થવાનો છે. ધર્મદ્રષ્ટી સુધારકો આ વાત તરફ ધ્યાન આપશે કે ?’

‘લગેડોમાં એક ધરતીકપનો આચકો લાગ્યો. તેને લીધે જમીનમાં જે મોટા ચિગડો પડેલો, તેમાંથી રોપનાગનું મસ્તક દેખાતું હતું. ગેપના મસ્તક ઉપરના મણિને લીધે એ ચિગડામાં બધું ઝગઝગાટ થઈ ગયું હતું. આ વાચ્યા પછી આપણા પુણ્યોને ખેટા માનનારો કોઈ મરખ હરો ખરો કે ?’

ઉપર લખેલા ગામ વ્યોલકલિપત છે, એ વાત અતુર વાચકોને 'કહેવાની જરૂર નથી.

મીઠુપણના મુખવિવરમાં અર્જુનને જે અનેક ચમત્કાર દેખાયા તે જ જાતના મારા કપોલમાના ચમત્કારો હું વાચકો માટે રજૂ કરતો હોઉં છું.

એકવાર એક મનમાન્ય મામિકનું અનુકરણ કરવાના હેતુથી મેં ‘મમાગાગમા’ને બદલે ‘માગમમદ’ એ શબ્દ યોગનાની શરૂઆત કરી હતી પણ થોડા જ વખતમાં એક ટીપ્પણી વાચકે એ શબ્દની પહેલા ‘અતિ’ અને પાછળ ‘ણી’ મૂકીને, અને તેની જ બાબતે ‘મોગને નાચતો નેઈને કેલ પણ નાચવા લાગી’ એ વાક્ય લખીને મારા અંક મને પાછો મોકલી આપ્યો. ત્યાગથી મેં એ શબ્દનો ત્યાગ કર્યો છે. કોઈ મહાપુરુષ ગુર્જરામી થાય, ત્યારે તેની વાદગીરી અર્થે હું ખુશીથી—ખુશીથી નહિ, નાખુશીથી—એક અંક બધ ગણુ છું મહાગણી વિકટોગિયાના મૃત્યુ ગમ્યે તો આપ્યો મહિનો છાપાના અંક બંધ ગણવાની મારી યોગના હતી હું તૈયાર હતો, પણ વાચકો સામા થયા, અને એ વાત પડતી મૂકવી પડી.

વચ્ચે મને એક મામિક ચલાવવાનો વિચાર આવેલો. પણ મામિક એક ઉદ્યાન મમુ છે, ત્યારે હાપુ એક ખેતર જેવું છે એટલે મામિક વધારે મુંઠ, બેચેનિયત અને ટકાવે હોય, છતાં તેમાં આવકના કરતાં જવડ—ખીચત શબ્દોમાં રહેલું હોય તો જમાં કરતા ખચ્ચ પામુ મોડુ જ હોય છે. હાપુ બધે તાત્કાલિક મદદરવનું હોય, છતાં તેમાંથી આવક મારી થાય છે વળી, મામિક શરૂ કર્યા પછી અંકો કાઢવાની અનિયમિતતા માચવવાની જ્યાબદારી પણ તંત્રીને માથે આવી પડે છે જેમ ગમને હજવનગમથી હશેના મોડુ જ હાપુ પડે છે, તેમ મામિકના અંકાય નિયમિત રીતે જમલિને નીકળી માલકોના હાથમાં જઈ પડે એ ન ચાહે કેટલાક મામિકો તો આખી સૃષ્ટિ દિવાળીના આનંદમાં મગ્ન હોય તે વખતે હોળીનો તહેવાર પાળવામાં મચેલા હોય છે, અને અવર્ણન પછીને વાંચ માટે પાક આવ્યા પછી લોકો જ્યારે આપાદીમાં લહેર કરના હોય છે, ત્યારે આ મામિકો દુકાળની ચિંતામાં ડૂબી દુકાળને અગે શરૂ કરેલા કામોની વ્યવસ્થા કેવી હોવી નેઈ એ તેની મુદ્દાસર ચર્ચા કરતા હોય છે આ બધી બાબતોનો વિચાર કરીને મેં મામિક ચલાવવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો.

તતીપદને લોકો ખૂબ જનમાનની નજરે જુએ છે આ પ્રધાનો આ એક મોટા કાર્ય છે તેને ગમે તે મતમાં જ્યાની છટ હોય છે તેને માટે રાષ્ટ્રીય મદામમાં જેની પરિચોમાં ભેમવા માટે જામ જુદી વ્યવસ્થા કરેલી હોય છે ગમે તેમ મદાપુરુષને તે ગમે તે વખતે ઉપરેશ કરી શકે છે એકવાર તો મેં પ્રિન્સ ગિરમાર્કને ગાજ કેવી રીતે ચલાવવું તે વિષે લામો ઉપરેશ કરેલો ખીજે એક પ્રયત્ને મોલેમાહેજને અન્યચચનાને લગતી કેટલીક સૂચના કરી તેમને ઉનેગન પણ આપેલું ગામમાં નાટક કપની આવે એટલે અમાગ બે ફી પામ નક્કી જ હોય છે ને એ પામ આવવાના રહી ગાય, તો અમે તેના નાટક ઉપર પ્રતિષ્ઠા ટીકા કરીને કપનીને મળવતિ વસુધરે! હેદિ મેં વિવરમાની ચિચિતિમાં આણી મળીએ હીએ. અન્યકાગે નવા પુતકો રમે કે તગન જ તેમણે એડએડ નકલ અમને મોકલી આપી જ નેઈએ, ને ન મોકલે તો અમે ચાગખા મારીમારીને તેમની પીડનાં છોટલા કારી તેમને હેગન કરી મળીએ હીએ ગામો મોગી મદદરવો અધિકાર અમે અમારે વિશેનો ઉત્તેજ એક વચનમાં કરાને જાહેર અને વચનમાં કરીએ હીએ, એ છે.

હજી માગે છાપાનો ખર્ચ જોઈએ તેવો નથી ઉપર ખતાવેલા લોહપ્રિય થવાના ઉપાયોમાં હજી એક ઉપાય ગણાવવાનો મહો મયો છે એટોય અનુભવ હું સર્થ લેવાનો છું એ ઉપાય કાગળકામનો છે મને વિશ્વામલાયક થયેલો ખર્ચ મળી છે, કે તત્ત્રીના એક જોડનિવાસથી તેના છાપાના ગ્રાહકો ઓછામાં ઓછા પાંચ હજારની સંખ્યામાં તો વધે જ છે ને હમણાંદમણા માગસારા લોકો જેલમાં જઈ આવ્યા પછી હવે જોડનિવાસમાં દોષ કરો મહો નથી આજથી જેલમાં જવાના હેતુથી જેલમાં વખત આગમાગ મુદતથી આગરના મીડિયમનું લક્ષ્યગીતે તીખાતમતમતા કાઢગ ચાપ એવો મેં પ્રયત્ન કરેલો ખર્ચ. પણ એ નિષ્ફળ ગયો. તેમજ આગરનું માનીતી ફરિયાદ કરી નહિ અને માગે હાથપગની ચળ શમાવવાનું મદદનાય શખલાઓને અને હાથપગીઓને મળ્યું નહિ આ પછીનું પનથિયું ચોરી કરવાનું છે. ને તેમાં હું નિર્વિવાદ રીતે મદદ થવાનો છું, એમ મારી કુશ્મી કહે છે જે ચોરી પચી જશે, તો અર્થજ્ઞાન થવાને કાગળે છવન સખમા વિતાવી શકીશ જે પકડાઈ જઈશ, તો કેદખાનામાં જવાને લીધે છાપાના ગ્રાહકો વધશે, ને એ રીતે અર્થજ્ઞાન તો થશે જ! આ રીતે એક બાજુએ સુખાનિશ્ચયતાનો માગ અને બીજી તરફ કીર્તિપ્રાચુર્યની મદદનદી એ જલ્લેના વિચારથી હું આજે તો આનંદમાનમાં રૂબરૂ મારી રહ્યો છું *

વેપારી જગત

હિન્દી સરકારનો આવકમંત્રી અરુણો

જયગુણલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા

કેળુ આરીની છેલ્લી તારીખે હિન્દી મંત્રી પોતાનું બજેટ વડી ધારામંત્રી આગળ રજૂ કરે છે. દરેક દેશમાં જ્યારે બજેટ રજૂ થાય છે, ત્યારે એ એક મહત્વનો રાષ્ટ્રીય પ્રશ્ન ગણાય છે, અને તે તે દેશની રાષ્ટ્રીય પાર્લામેન્ટમાં તે ઉપર જુદા જુદા પદના દૃષ્ટિગિન્દુથી ઉપયોગી ચર્ચા થાય છે. આ ચર્ચા ખાલી ચર્ચાને જ રૂપે નહિ, પણ બજેટની આગ દેશને ઉપયોગી અને ફાયદો થાય એવી મતના ફેરફારો સરવરા માટે છે. આ દેશમાં બજેટની આગપામનું વાનાવગમ કંઈક ખોટાગમ, કંઈક અસંવત્તાનું અને કંઈક જાઝનાના પાણી જેવું છે. બજેટ ઉપર ધારામંત્રીને ચર્ચા કરવાનો દમ છે, સુભાગ મુકવાનો હક છે, પણ તે પગાર થાય તે પછી તેને અમલમાં મુકવા કે કેમ તે કારગારી (એકઝીક્યુટીવ) મંત્રી નહીં કરી શકે છે. એટલે જર્નલિઝમ અને તેની કાઉન્સિલ મારગમંત્રીના સુભાગ ચોખ્ખા લાગે તો તે રાજીકરે, અને ન ચોખ્ખા લાગે તો પોતે મંત્રીની જે દરખાસ્ત નામજૂર થઈ હોય તેને મરટિલિફિકેટ આપીને મજૂરી આપે એનો અર્થ એ થાય છે કે ધારામંત્રી જ્યારે દરખાસ્તો કે સુભાગ લઈ આવે છે, ત્યારે પોતાની જવાબદારી ખિતકુન હોતી નથી દાખલા તરીકે, રેલવેનું આખું અગાજપાક, એટલે કે રેલવેને માં આગમી વર્ષમાં ખર્ચ કરવા રોકિલી રકમ વડી ધારામંત્રીએ વધુમતીથી ઓછી કરી રૂપિયા એક ઉપર લાવી દીધી. જે દેશમાં લોકોની જવાબદારી છે, તે દેશમાં આવી દરખાસ્ત આવે નહિ, અને આવે તો પગાર થાય નહિ. છતાં પગાર થાય તો જે પ્રધાનમંત્રી અમલમાં હોય તેને ગણનામાં આપી હોદ્દા છે રજા મિનાય ખીરે રહેતો જ ન રહે, અને તેમના પ્રતિપક્ષીઓએ તે તોફાની નીકારવા નેઈ એ અર્થવા તો આવી દરખાસ્ત થાય પછી સ્વાભાવિક રીતે મંત્રીને રેલવે તો ચલાવવી જ છે, એટલે રેલવેના બજેટને મરટિલિફિકેટ આપી આપીને રકમ મજૂર થાય છે. જિન-જવાબદાર મંત્રી આ મતનું ખોટાકું અને આ મતની જિન-જવાબદારી ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. આવી મતનો વાટાવાટ અને ચર્ચાથી એક જ ફાયદો થઈ શકે, આખા દેશમાં લોકમતને ફેળવી મકાવ, અને હિન્દુસ્તાનમાં તેમજ પરદેશમાં એમ બનાવી નકાવ કે હાલનું ગતિવિધિમાં લોકમતની કેટલું વિગેધી છે.

આ વર્ષે જે બજેટ રજૂ કરવામાં આવ્યું, તેમાં ખેતરનું કારકરો ફાયદો બનાવવામાં આવ્યો હતો. હિન્દી મંત્રીના ખર્ચનથી નગરથી જે બજેટ તૈયાર કરવામાં આવે છે તેમાં મોટી ખોટ એ હોય છે કે જે આવકના અગમ રજૂ કરવામાં આવે છે તેનો અંદાજ ઓછો મુકવામાં આવે છે. વર્ષે અને પચીસમા જ્યારે ફાયદો દેખાય, ત્યારે મંત્રી પોતાની

જનને મુખારકંબાદી આપે છે પણ તેમ જ કેઈ પણ જાતના કરે એ જ કંચાની મુચનાને તે તરછોડી કાઢે છે, કાગળ કે તેમના કહેવા મુજબ જે કાયદો થયો છે તે તો ફક્ત પ્રાથમિક થયેલ છે, અને તે કાયદો રચાયે ગયેલાની નિશાની નથી. ગયે વર્ષે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે આજુ સાલમાં ૧૦ લાખનો કાયદો ગયેલો, છતાં બેથી ત્રણ કરોડનો કાયદો ગયો તોપણ દેશને કંચા બોમ્બમાથી દમ ખેંચવાનો વાગે આવ્યો નથી આવતે વર્ષે પણ કાયદો બતાવવામાં આવ્યો છે, અને તે મરકાગના ટીકાકારો કહે છે તે વાળળી છે કે તે વડુ મોટો થયો, જે ગદત આપવામાં આવી છે તે માટે આવ્યાત ઉપરના કંચા મળ્યામાં.

મગધારી નોકરોના પગારમાં આજે એ વર્ષ ઉપર ન્યારે દેશની આર્થિક સ્થિતિમાં કટોકટીનો પ્રમગ આવ્યો હતો, ત્યારે ૧૦ ટકાનો કાપ મુખ્યમાં આવ્યો હતો તેમાંથી પાંચ ટકા ગયે વર્ષે પાછા આપવામાં આવ્યા હતા, અને બાકી ગયેલા પાંચ ટકા આ વર્ષે પાછા આપવામાં આવ્યા છે એ હવે રૂપિયાથી ચોખ્ખા કરાતા માણસોની આમદાની ઉપર જે કંઈ દાખલ થઈ ગયો છે તે કરમાં જુદા જેવી રાહત આપવામાં આવી છે—અગર જોકે ખરી રીતે તે આવે બોલે કાદી નાખવો બોલે છે તેમના દેશના ગરીબ તેમજ તવગર લોકો ઉપર પડ્યો છે, તેમાં નામની જ ગદત મળ્યા મિવાય બીજું કંઈ મળ્યું નથી છતાં મગધારી નોકરોના પગાર ઉપર મુકાયેલો કાપ પાછો મળ્યો છે જા ૨૦૦ સુધીના માસિક પગારવાળા નોકરોને માટે જ આ કાપ પાછો અપાયો હોત તો લોકલાગણી મગત થાત, પણ મોટા પગારવાળાઓને એ જ છૂટ આપવામાં આવી છે આ છૂટ ગરીબ કર બગનાગઓના બોલે આપવામાં આવી છે, તેથી પ્રમત મતો ન પામે એ સ્વાભાવિક છે ખર્ચની જાણમાં લશ્કરી બોલે દમેશના જેટલો જ ગણરામાં આવ્યો છે, એટલું જ નહિ પણ ખાતનત્વી તેમજ લશ્કરના વડા એમ જાહેર કરે છે કે હાલ જે બોલે છે તેની અદર કંઈ પણ ઘટાડાની આશા રાખવી તે કોઈ છે બનદું, વખત જતાં તેમાં વધારો થના સંભવ છે એમ જાહેર કરવામાં આવેલ છે। ન્યારે આખી પ્રમત નરીબાઈથી પાલમાં થઈ ગઈ છે, અને ન્યારે વસ્તીનો મોટો ભાગ હવે તદ્દન અભણ દશામાં છે, દેશનો વેપારગેજગાર મદીની સ્થિતિમાં પડેલો છે, ત્યારે એ મરેનો ઉલ્લેખ ખમનત્વીના ભાષણમાં બોલેની ઉમેદ મળીએ એવું કશું બન્યું જ નથી બનદું, ચોર કાદવાળને દરે એ ન્યાયના હિમાબે, કોએમ પક્ષના નેતાઓએ ન્યારે ગરીબોની જાણ કરી, ત્યારે ખમનત્વીને તેમાં મામ્યવાદની, ગદ આવી। કોઈક ખાનમાહેબે હિન્દના ગરીબો માટે તેમના ભાષણમાં ઉલ્લેખ કર્યો હતો, તેથી ‘ટાઈમ્સ’ના પ્રતિનિધિએ પોતાના કાગળમાં લખ્યું કે ‘આ તો હાહાકારો મામ્યવાદ’। જુદાં દેશના પિતાએ બધાને ફરગાન આપ્યું હતું કે જુદાં દેવ સન્સુખ કોઈએ ગરીબાઈ, રોગ કે મૃત્યુની વાત ન કરવી, તેમજ તેની મગસ તેવા દરેક ન લાવવા હિન્દી મગધાર આધુનિક ‘જુદાં દેવ’ બની બેઠેલી હોય તેમ લાગે છે। કેમકે ગરીબાઈની વાત તેને મામ્યવાદી જણાય છે। તેમ જ લખ્યું ભાષણમાં બોલે અને લેખકને એવી વાતો માટે જ જેનવાત્રા બોજવા પડેલી છે આ બધાના પ્રાયચિત રૂપે એક કરોડ રૂપિયા ગામડાઓના ઉદ્ધારકાગ મારે હિન્દી મગધાર જુદા મુક્યા છે જે પ્રમાણે કોઈ તવગર વેપારી દર વર્ષે લાખો રૂપિયા ગળેનો હોય, અને તેમાંથી થોડીએક,

જૂજ રકમ વેપારીઓ તરફથી મુકગ થયેલા ધગમના લાગામા આપતો હોય, અથવા તે કોઈ એક મદિગના પૂગરીને થોડીએક પૂગ માટે આપતો હોય, તેના જેવો આમા લામં થાય છે તે એક કસોડ રૂપિયા કેવી રીતે ખરચાશે તે જોવાનું છે ગામઉદ્ધાર માટે મહાત્માજી કે ખીન્ન કોઈ તરફથી થના ડાર્થ તગ્ સરકારને બહુ પમદગી નથી પણ પોતે આ કસોડ રૂપિયા એવી રીતે ખરચે કે ગામડાના લોકો સુધી પૂરેપૂરા પહોંચે, તો જ તે રૂપિયા ઊગી નીકળ્યા ગણાય દિલ્હીથી નીનગતાંનીતગતા એ કસોડ કયાગે અને કેવી રીતે પહોંચશે, તે તો વિધિના હાથમા છે મહાત્માના પ્રતિનિધિઓએ વડી ધાગમભામા જે રીકા કરી છે તથા બજેટ ઉપર દેગભગમા જે ટીકા થઈ છે તે જોના હજુ પણ મગકાગે ભાન થાય કે આ બિનજવામદાર લોખડી ચોડુ એ દેશના ગવરકારોઆગે માટે બિલકુલ અથોગ્ય થઈ પડ્યું છે અને પ્રજાને ખરી જવાબદારી અપાય તો જ ગવરકારોઆગે બરોજગ ચાલે, તો પ્રજાને પાડ !

જો આ પ્રમાણે હજુ સુધી પ્રતીતિ નહિ થાય, તો દેશની અજ જે બેદિલી છે તે વધશે, અને જે મામ્યવાદ અત્યારે નથી તે ઊભો થશે હ હમગ માર્કિસ દૂર બેડેલા દિંદી વજર અને તેના મહાહકારો તો હજુ ઇડિયા બિલ ઉપર ચકચાગ ચવાવી ગહેલા છે, જોકે તેઓને ગમ (દેશી) તેમજ પ્રજા તરફથી બરોજગ ગીતે ચેતવણી અપાઈ છે કે નના સુધારા કોઈને માન્ય નથી !

બે મુકતકો

સરસ્વતીચન્ડ મુકુમદાર

બિચારાં !

વૌધાયેલા પૃથિવી સરતા પક્ષો જેવું અરેરે !
નીચે નીચે સરસ સરણ હાય ! હૈયા તૂટયાને !

*

વિરાટ !

આજે દીઠાં રજકણુ બધા એકલા લબ્ધ થાશે,
ને પાછા એ રજકણુ જની લબ્ધતામાં મહાશે.

‘સ યતસ્ય કવિઃ શ્રીરાજશેખરસ્ત્રિભુવનમપિધવલયન્તિ ।
હરિણાઙ્કપ્રતિ(પઙ્કિત)સિદ્ધયા નિષ્કલકા ગુણા યસ્ય ॥

કર્પૂરમંજરી

શાર્દૂલક્રોડિતૈરેવ પ્રત્યાતો રાજશેખર- ।

ગિશ્વરીવપરઘ્નૈઃ સોહ્યોત્તૈસ્ચશેખર ॥

સુવ્રતતિલકે ક્ષેમેન્દ્ર

રાજશેખરનો પૂર્વપરિચય

કવ્યવિધાનિપુણ, અલંકારશિરોમણિ, કાન્યકુબ્જીય મહેદ્રપાળ નૃપાશ્રિત, મહાપ્રાણ કવિગજ રાજશેખર મધ્યકાલીન કવિગતોમાં એક મહાવિદ્વાન કવિ યદ્ય ગયો છે તેનો જન્મ યાયાવર કુટુંબમાં થયો હતો, અને તેને પોતાના કુટુંબનું વધુ કુલાભિમાન હતું તેથી જ તેણે પોતાના યથોમા યાયાવરીય તરીકે પોતાને ઓળખાવ્યો છે ? યાયાવર એ એક કુટુંબનું નામ છે, અને તેમાં અનેક કવિશ્રનો યદ્ય ગયા છે એમ અનેક યથો ઉપગ્રથી જાણાય છે ? તેનું મળવતન મહાગાંધૂના ચેદિદેશમાં હતું, કાગણ તે ‘બાલગમાયણ’ની પ્રસ્તાવનામાં પોતાના પ્રપિતામહ અન્નલજલદને ‘મહાગાંધૂચૂડામણિ’ તરીકે જાણાવે છે વળી ‘અકિતમુક્તાવલી’ના ‘કવિ વર્ણનના’ શ્લોકોમાં પોતાના પૂર્વપુરૂષ સુરાનદને ‘ચેદિમહામહાન’ તરીકે બતાવે છે આથી તેનું મળવતન ચેદિદેશ હતું એમ નિઃસંદેહ જાણાય છે, પરંતુ જેમ બિચ્છણ કવિ કામ્બીગને છેડી કણીટકના રાગના આશ્રય તણે ગયો હતો, તેમ રાજશેખર પણ પોતાનો સ્વદેશ છેડી કાન્યકુબ્જીના રાગના આશ્રયે ગયો હોવો ભેદ્ય એ એમ જાણાય છે તેના પિતાનું નામ દુર્લુક કે દર્લક અને માતાનું નામ શીવવતી

- ૧ સો અસંસિરિરામ્નેદ્રો તિહુઅળપિવલેન્તિ ।
હરિણાઙ્કપ્રતિ(પઙ્કિત)સિદ્ધયા નિષ્કલકાગુણાજસ્ય ॥ ૧૦ ॥

કર્પૂરમંજરી (પ્રસ્તાવના)

- ૨ યાયાવરીય સંક્ષિપ્ત મુર્તિનાં મતવિસ્તરમ્ ॥ કાવ્યમીમાસા, પૃ ૨
૩. (અ) સમાધિગુણશાલિન્ય પ્રસન્નપરિપક્વિયા ।
યાયાવરકવૈર્વાલો મુનીનામિવદત્તય ॥ ૧૨ ॥

ધનપાલકૃત તિલકમંજરી

- (૭) યાયાવરઃ પ્રાજ્ઞવરો શશસ્તિ સૂરિસમાજય્ય ।
નૃત્યમ્યુદાર ભણિતે રસરથા નદી વયસ્વોદરણપદ્મી ॥

ઉદયમુદર્ગ, ઉચ્છવાસ ૯

હવે રાજશેખર યાયાવર કુટુંબનો હતો, અને તે બ્રાહ્મણ હતો એમ પણ કરીને જણાય છે તે ક્તોન્નધિપતિ મહેદ્રપાલનો ગુરુ અને ઉપાધ્યાય હતો એમ તેણે 'કર્પૂરમંજરી' અને 'બાલગમાયણ' વગેરેમાં જણાવ્યું છે. ગુરુ કે ઉપાધ્યાય બ્રાહ્મણ જ હોઈ શકે એટલે તે બ્રાહ્મણ જ હતો એ અનુમાન વાસ્તવિક લાગે છે. ગજશેખર નામની વ્યુત્પત્તિ કગ્તા પંચુ તે બ્રાહ્મણ હશે એમ દેખાઈ આવે છે. ક્ષત્રિયાર્થક્ષિત રાજા શેષર રાજશેષર એ સમામવિગ્રહ અંહોં અનુચિત જણાઈ બધાએમતો નથી. 'કર્પૂરમંજરી'ની પ્રગ્તાવનામાં તે પોતાના નામની વ્યુત્પત્તિ રજનીવલ્લભશિલ્પક. એમ કરે છે. ૨ ગજનીવલ્લભ=ચંદ્ર, શિખર=શેખર એમ ચંદ્રશેખર વા ગજશેખર એ શિવવાચક નામ તે બ્રાહ્મણ હશે તેવી પ્રતીતિ આપે છે. પણ તેની ત્રી અવતીનુદરી ચૌહાણ કુલોત્પન્ના હતી એમ 'કર્પૂરમંજરી' ઉપરથી જોઈએ છીએ. ૩ એટલે તે ક્ષત્રિય હશે, એમ પણ અનુમાન જાય છે, ઉપર જણાવેલ મંજૂત પ્રમાણો જોના તે બ્રાહ્મણ હતો એમ ચોક્કસ જણાય છે. જ્ઞાપ્ય તે બ્રાહ્મણ હોવા છતાં ગામના મસર્ગને લઈને કે તે સમયની ત્યાની ધર્મવ્યવસ્થાને લઈને તેણે ચૌહાણ કુળની વિદુષી ક્ષત્રિય કન્યા માથે લગ્ન કર્યા હોય, એ બનવાજોગ છે.

રાજશેખરનો સમય

'શકરવિજય' કાવ્યમાં ગજશેખરનું નામ અનેક વખત જોવામાં આવે છે. ૪ 'શકરવિજય' કાવ્યનો રચનાત્મક જોતા તે માત્રા શતકમાં રચાયેલું વિદ્વાનો માને છે, એટલે ગજશેખર કવિ માત્રા શતકમાં થયેલ શકગચાર્થનો મમકાલીન હતો એમ અનુમાન જાય. પણ ગજશેખરના સ્વચિત 'બાલગમાયણ' વગેરે ગ્રંથોમાં તે મહેદ્રપાલનો ઉપાધ્યાય હતો એમ તેણે જણાવ્યું છે, અને મહેદ્રપાલનું તેણે કેટલુંક વર્ણન પણ કર્યું છે આ મહેદ્રપાલ જનોજમાં ગામ વસેલો હતો એમ તેના એક દાનપત્ર ઉપરથી જણાય છે. ૫ તેના પછી તેનો

૧. (બ) રહુજલ પૂઢામણિજો મહેદ્રપાલસકોબગુહ ॥ ૫ ॥

(વ) શાલકદ્વદરાઓળિ અરાગસસત્તહુવજ્ઞાઓ ॥ ૬ ॥

કર્પૂરમંજરી (પ્રસ્તાવના)

૨. ભાવકવ્યતામેત્તકો મળયતે રજનીવલ્લભશિલ્પક ॥ ૫ ॥

કર્પૂરમંજરી

૩. ચાહમાનકુલમૌલિમાલિકા રાજશેષરકર્ત્ત્વદ્વિની ॥ ૧૧ ॥

કર્પૂરમંજરી (પ્રસ્તાવના)

૪. (અ) તનોદિત કથન રાજશેષરઃ ।

શકરવિજય, દ્વિતીયસર્ગ

(વ) કવિતાકુશલોડય કેરલમાકમન કથન રાજશેષરાખ્ય ।

શકરવિજય, ચતુર્દશસર્ગ

૫. હં દરસિ શ્રીમહોદયસમાવિષ્ણાવેકગોહસ્ત્યશ્રયપતિસપત્નકધાવારાત્—પરમમગવતી-મક્કો મહારાજપ્રીમોજદેસ્તસ્યપુત્રસ્તત્પાદાનુપ્યાત ધીચદ્રમશરિકાદેશ્યામુત્પન્ન પરમમગવતીમક્કો મહારાજપ્રીમદેસ્પાલદેવ

પુત્ર મહીપાલ ઈ મ ૯૧૭મા કનોજમા ગત્ય કરતો એમ સ્થોદાનીનો ગિલાલેખ જણાવે છે^૧ એટલે મહદ્રપાલ નવમા શતકના અનમા કે દશમા શતકની શરૂઆતમા ગત્ય કરતો હતો એમ નિશ્ચિત થાય છે. આ ઉપરથી રાજશેખર દશમા શતકમા થયો હતો એમ લાગે છે. તેથી ઉપર્યુક્ત 'ગરુડવિજય'નો રાજશેખર આથી જુદો જ હતો એમ જણાય છે ડો બાડગર અને પડિત વેંજર પણ રાજશેખરને દશમા શતકમા ચલાવે માને છે આ સિવાય રાજશેખરના પ્રથો ઉપરથી પણ તેનો સમયકાલ નિર્ણય થાય છે. રાજશેખર તેની 'કાવ્યમીમામા'મા ગૌડવગેના કર્તા વાકપતિરાજ અને ઉદ્ભટની નોધ લે છે^૨ આ બન્ને કવિઓ ઈ મ. ૭૭૬ થી ૮૧૩ સુધીમા ચર્ચ ગયેલ ડાસ્મીગ્ના નૃપતિ જ્યાપીડના મલાપનિ હતા આ સિવાય ડાસ્મીરના નૃપતિ અવતીવર્મા કે જે ઈ મ ૮૫૭ થી ૮૮૪ સુધીમા ચર્ચ ગયો છે, તેના સમકાલીન વિદ્વાન આનંદવર્ધનનો પણ તેણે 'કાવ્યમીમામા'મા અભિપ્રાય નોધ્યો છે.^૩ આથી નેઈ સકાય છે કે મોડામા મોડો રાજશેખર ઈ મ ૮૮૦ પછી થયો હોવો નેઈએ ઈ મ ૯૬૦મા મપૂર્ણ રીતે લખાયેલ 'યશસ્તિલ્લઘ્વપૂ'મા મોમદેવે રાજશેખરની નોધ લીધી છે, અને ત્યાંપછી ઈ મ ૯૬૦ લગભગ થયેલ કવિ મોદલે પણ તેની ઠીક પ્રશંસા કરી છે આ બધી ચર્ચા ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ નરી આવે છે કે રાજશેખર ઈ સ. ૮૮૦થી ૯૪૦ સુધીમા એટલે નવમા શતકના અનમા કે દશમા શતકની શરૂઆતમા થયો હોવા નેઈએ

રાજશેખરની સ્ત્રી અવંતીમુદરી

રાજશેખરની પત્ની અવંતીમુદરી એક વિદુષી હતી અને તે ક્ષત્રિય સૌદાણુ કુળની હતી, એમ આગળ પણ આપણે જણાવી ગયા છીએ. રાજશેખર પોતાના પ્રથોમા પોતાની સ્ત્રીના અભિપ્રાય લેતો હતો એમ 'કાવ્યમીમામા' ઉપરથી જણાય છે તેણે 'કાવ્યમીમામા'મા તેનો ત્રણ વખત અભિપ્રાય ટાંચ્યો છે^૪ 'કર્મગમ્જરી'ની રચનામા તેણે મારો મહાદ્વાર આપ્યો હતો, એમ તેની પ્રગ્તાવના ઉપરથી જણાય છે^૫ આ વિદુષી સ્ત્રીએ પોતાની છતાદાર ભાગ્યા વડે બીજા પણ પ્રથો રચ્યા હશે એમ અનુમાન થાય છે, પણ હાલમા તેનો એક પણ સ્વનત્ર પ્રથ ઉપરબ્ધ થતો નથી

૧ એપિગ્રાફિકા ઈડિકા, પો ૧, પા ૧૭૨

૨ (અ) ન દત્તિ વાકપતિરાજ ।

કાવ્યમીમાસા, પૃ ૬૨

(ક) તસ્ય ચ પ્રિયાડમિધાન્યાપાર, હત્યુદ્ગટા ।

કાવ્યમીમાસા, પૃ ૧૬

૩ પ્રતિમાચ્યુત્પત્તયો પ્રતિમાથ્રેયસી હત્યાનદા ।

કાવ્યમીમાસા, પૃ ૧૬

૪. (૧) હયમ્ શક્તિર્ન પુન પાકદત્યવતિમુદરી ।

કાવ્યમીમાસા, પૃ ૧૬

(૨) વિદગ્ધમગીતિનિવેદ્યવસ્તુનોરપનનિયતસ્વમાવમ્ ।

કાવ્યમીમાસા, પૃ ૬૬

૫. મર્તુ કૃતિમવન્તિમુદરી સા પ્રયોજયિતુમેતદીચ્છતિ ॥ ૧૧

કર્મગમ્જરી (પ્રસ્તાવના)

રાજશેખર કવિરાજ તરીકે

રાજશેખર પોતાની જાતને કવિગજ તરીકે ઓળખાવવાનું પમદ કરતો હતો. વધુમાં તે બાલકવિ તરીકે પણ પોતાને ઓળખાવતો, એમ તેના અથો ઉપરથી જણાય છે. તેને મહાકવિ ક્રમતા કવિરાજ થવું વધારે પમદ હતું. ‘કાવ્યમીમામા’માં પણ કવિઓની આંક ઉપાધિઓ- (degrees)માં કવિગજની ઉપાધિ સર્વમાં મહત્તમ બનાવતા તેણે જણાવ્યું છે કે જે કવિ જુદીજુદી ભાષાઓ ઉપર કાબૂ ધરાવે છે અને તે તે ભાષાઓમાં સ્વતંત્ર રીતે કાવ્યો અને પ્રબંધો રચી શકે છે તેને કવિગજ કહેવામાં આવે છે. આમ તે કવિગજની ઉપાધિ (degree) સર્વત્ર જણાવે છે, અને તેથી જ તે પોતાને કવિગજ તરીકે ઓળખાવતો હતો. એટલું જ નહિ પણ તે અનેક ભાષાનો નિપજાત હોવાથી અને તે તે ભાષાઓમાં સ્વતંત્ર અથો રચવાનું તે મામત્ત્ય ધરાવતો હોવાને લીધે જ તેને કવિગજ કહેવામાં આવતો તે પોતાની કવિ તરીકેની કાગડિઈની સત્યાતમા પોતાને બાલકવિ કહેવગતો હતો.

રાજશેખરના અંથો

રાજશેખર મહાન વિદ્વાન હતો એમ મૌલિક તાત કહેવા કરતા તેના ગ્વેષ્ટા અનેક અથો જોવાથી જ તેની અગાધ વિદ્વતા જણાઈ આવે છે. તેણે પોતાના કવિજીવનના આગલમાં ‘બાલકમાયણ’ અને ‘બાલમહાભારત’ રચ્યા હતા અને પોતાની ખ્યાતિ, તેમજ કવિ અને કવિરાજ તરીકેની કાગડિઈ ‘વિદ્વસાલભગિનિ’, ‘કર્પૂરમંજરી’ અને ‘કાવ્ય-મીમામા’ વગેરે વિદ્વતાપૂર્ણ અથો વડે મેળવી હતી. આ મિત્રાણ તેણે ‘હરવિદ્યાસ’ અંથ રચ્યાનું સુપ્રસિદ્ધ જ્ઞાનાચાર્ય હેમચંદ્રના ‘કાવ્યાનુશાસનવિવેક’ ઉપરથી જણાય છે. ઉત્તરવંશ-જ્ઞાત પણ ‘હરવિદ્યાસ’ના ધણાખગ શ્લોકો તોખ્યાનું દેખાય છે. ‘હરવિદ્યાસ’ અંથ ઉપરથી રાજશેખરે ‘ભુવનકાસ’ નામનો અંથ રચ્યાનું જણાઈ આવે છે. વળી તેણે ‘કવિવિમર્શ’ નામનો અંથ રચ્યો હતો, એમ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે. આ પ્રમાણે તેણે અનેક અથો રચ્યા હતા. તેણે કાંઈ પણ એક વિષયના અથો લખવા કરતા જુદાજુદા વિષયોના અથો લખ્યા હતા, તે ઉપરથી જણાય છે કે તેણે અનેક વિષયોનો ઉકો અભ્યાસ કર્યો હતો, અને તેની વિદ્વતા અમાપ હતી.

રાજશેખરનો કનોજ પ્રત્યેનો પ્રેમ

આગળ આપણે જણાવી ગયા છીએ કે રાજશેખર કનોજના રાજા મહેંદ્રપાલનો ઉપાધ્યાય હતો. તેણે પોતાના અથોમાં ખીજા સહેગના વર્ણન કરતા કનોજનું વર્ણન સુદઃ અને એક પવિત્ર નગર તરીકે વર્ણવ્યું છે. તેથી તેનો કનોજ પ્રત્યેનો વધુ પ્રેમ જણાઈ આવે છે. તેણે ધણેખરે કેડાણે કનોજનું ‘મહોદય’ નામ આપ્યું છે. મહોદય એ કનોજનું

૧. બાલકવિ કવિરાજો નિર્ભયરાજસ્ય તથોપાધ્યાય ॥ ૧ ॥

કર્પૂરમંજરી (પ્રસ્તાવના)

૨. યસ્તુતત્તુનવતત્રમાવાવિશેષેષુ તેષુતેષુવ્રષ્ણેષુ તસ્મિતર્દિમથ રસે સ્વલગ્ન સ કવિરાજ ॥

કાવ્યમીમામા, પૃ ૧૧

નામ છે એમ 'દેવનાભમાલા' જણાવે છે^૧ વળી 'વિશ્વપ્રકાશમેદિનીકાવ્ય'માં પણ મહોદય એ કનોજનું નામ છે એમ લખ્યું છે 'કાવ્યમીમાસા'માં તેણે મહોદય (કનોજ)ની સ્ત્રીઓના વસ્ત્રપરિધાનની નુસ્ત્ર પ્રગતિ કરી છે^૨ 'બાલરામાયણ'માં તેણે કનોજનો એક પવિત્ર તીર્થ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે^૩ એટલું જ નહિ પણ ત્યાંની સ્ત્રીઓની વેશપરિધાનકળા અને આભૂષણપરિધાનવ્યવસ્થા માથે કનોજની મહત્તા બતાવતું તેણે સુદર વર્ણન કર્યું છે

રાજશેખરનો લાઘુ સાધેતો અર્થઘટ્ટ

રાજશેખર ભારતવર્ષમાં અનેક દેકાણે કર્યો હતો અને તેનો લાઘુ સાથે સારો મનઘડો એમ જણાય છે. 'કર્પૂરમંજરી'ની રચના લાટના કાઈ રાજકર્તાની કન્યાના નામ ઉપરથી રચાયાનું લાગે છે, અને તેથી માલુમ પડે છે કે તેનો લાટના રાજા માથે સારો મનઘડો હતો, 'બાલરામાયણ'માં તેણે લાટ જેવું સુન્દર વર્ણન કરતા તેને પૃથ્વીના તાજની ઉપમા આપી છે^૪ તે લાટ દેશની સ્ત્રીઓના આર્મ્ય ઉપર મુગ્ધ થયો હતો, અને તેમની પ્રાકૃત વાણી તેને બહુ જ ગમતી હતી એમ 'કાવ્યમીમાસા'માં^૫ અને 'બાલરામાયણ'માં^૬ ઉપરથી જણાય છે

રાજશેખરનો પ્રાકૃત પ્રેમ

રાજશેખર વિદ્વાન કવિ હતો, એટલું જ નહિ પણ તે સર્વભાષાનિષ્ઠાત કવિ હતો તે અનેક ભાષા જાણતો હતો, અને સારાથે ભારતવર્ષમાં પરિક્રમણ કરવાથી તે દેશદેશના કવિઓના મહાગમમાં આવ્યો હતો જે તે પ્રાતના કવિઓના પાંકબેદોનો તેણે મારો અભ્યાસ કર્યો હતો, એમ 'કાવ્યમીમાસા'માં આપેલ જુદાજુદા પ્રાતના કવિઓના પાંકબેદો તેમજ

૧ (ક) કાવ્યકુન્જ મહોદય ।

(ઘ) કાવ્યકુન્જ શાધિપુર કૌશ કુચસ્થલ ચ તત્ ।

દેવનામમાલ્યામ્

૨ તાત્કલ્પાન્નતરંગિતગઢલેખમાનામીલવિદરલોલિતતારદારમ્ ।

૩ આત્રીણીગુલ્ફવરિમળલિલોત્તરીય વેશનમસ્ત્યતમહોદયસુદરીણામ્ ॥

કાવ્યમીમાસા, પૃ ૮૦

૪ इदं द्वयं सर्वमहापवित्रं, परस्परालंकरणैकहेतु ।

પુર થ હે જાનકી કાવ્યકુન્જ, સરિચગૌરિપતિમૌલિમાલા ॥ ૮૧

બાલરામાયણ

૫ अयमसवितो विश्वभराशिर शेखर इव लाटदेश ॥

બાલરામાયણ, ઇક ૧૦

૬ पटलि लटभ लाटा प्राकृत ससृष्टद्विप ।

જિહ્વચાલલિલોટાપ લન્ધસોદયસુદયા ॥

કાવ્યમીમાસા, પૃ ૩૪

૭ लक्ष्मीर्कृतं प्रवृत्तोऽपि लाटीलवहवीर्दितं ।

લક્ષ્મીભવતિર્કર્ણ સ્વેપામેવાત્રપત્રિણામ્ ॥ ૪૮

બાલરામાયણ, ઇક ૧૦

વિરૂપાસ્તિત્વ

સખળસિંહ જાડેજા

સખે ! જીવનની કહી સંકર આમાં પૂરી થવી,
ઠરેલ લઘુ પંથમાં જીવનચક્ર પૂરા કરી
રચેલ મૃદુ જાળ જે કનકતંતુની સ્વપ્નમાં,
વિખાઈ સહુ ક્યાં ગયું પવન સત્યનો ફૂકતાં.

રચી સરલ અતરે નૂતન મુદિ આદર્શની,
હવાઈ ખુરળે પડ્યા અકલ દેશ ઊંડાણમાં;
હતી મગજમાં ભરી, સહજ જે સુમારી ગઈ,
ઠગ્યું અણનમેલ જે અધમ પાદમાં શીર્ષ આ.

વૃથા હૃદય, કલ્પના, સુખદ ભૂતપૂર્વ સ્મરી,
અધિક કડુતા ભરે વિહિત ભાવિ, અસ્તિત્વમાં,
હતી સુખદ અજ્ઞતા અધિક જ્ઞાનસંપ્રાપ્તિથી,
અજાણ રથજમા વસી જીવન જાત અજ્ઞાનમાં.

પરંતુ કથવું જ શું, નહિ જ, ઠાંઈ જે હાથમાં,
સખા જીવન સાથે હો, અગર એકલાંયે જવું !

જીવો હજી અધિક શ્રી નરસિંહરાવ*

ઝીલી પ્રભાતકિરણો, ઝંજૂ^૧ સાંજ રંગો,
અહા તથા ઉડુગણો હૃદયે સમાવી,
ગાયા સુરીલ કવનો નભ ઠોકિલોનાં
ને સ્તોત્ર મીઠપભર્યા વનદેવતાનાં.

પામી સુવાસ રસપ્રેરક પ્રાણવાન
સન્ન્યુ, સમાજહિતબોધક ગદ્યગાન;
એ ગદ્યગીત બળવાન વહો હમેશ,
સાહિત્યકુળ, ગુજરાત ઝગો વિશેષ

વાણીપ્રભુત્વ અતુલું નિજ લેખિનીમા,
ઓજમ્ વડું નિજ ગિરા વિકસાવનાર,
એવાં પ્રભાવ, બળ, જ્ઞાન ધરાવનાર
જીવો હજી અધિક શ્રી નરસિંહરાવ
સાચાં સુરીલ ગૃહિણી સહધર્મચારી,
જીવો તમે ઉક્ત્ય વર્ષ અનેક ભાવિ.

શ્રદ્ધાબળે ગરલ વૂટ પચાવી આપે
ભક્તિભર્યા સરલ ઘોલક જ્ઞાનભાવે
ગાયા 'ઘણાં ચ પદ પ્રેમદયાદ્રવ્યતાં
માયા, જીવારિ ભયડુગર ભેદનારા

જે વાદને કરુણગાન વિશેષ ભાવે
આનદ શાત રસ તે જગને અખાડો!^૨

* શ્રી નરસિંહરાવને ૭૫ વર્ષ પૂર્ણ થતા વિલેપારણે સાહિત્યસભાએ અર્પણ કરેલ
'અર્ધ'માં આ પદ્યકૃતિ હતી

૧ સમી

૨ તે વાદ નિત્ય નવલા સ્વરને જગાડો.

આ વખતની પરિષદ અનુક્રમે આડમી હતી. પહેલાની પરિષદે રાનીપરજ પ્રદેશના જુદા-જુદા બાંચામાં આવેલા સોણપુર, ડામવાડા, વેડમી, મલો, ખાનપુર, પૂના, ઉનાઈ એટલા સ્થળોએ થઈ હતી. આ બધા સ્થળો તથા આ વખતનું સ્થળ મગરૂર્ધ એ બધા જ નાના સરખા રાનીપરજ ગામડાઓ છે એમ છતાં તેઓ દમથી વીગ, ને ચાલીસ દુગ્ધર સુધી બાંધીગહેનોની પરિષદને મમાની શક્યા છે કારણ કે તેઓ સ્વાગતનો બધો બાર માણમના માથા પર ન રાખતા ધણોખરે બાર ઉપાડવામાં કુદરતને બાગીદાર બનાવે છે પાણીની વ્યવસ્થા કોઈ નદીમાનાને જ સોંપવામાં આવે છે મગરૂર્ધને તે મગવડ નહોતી તો તેણે ગામના લોકોની તથા ગામના બજારોની મહેનત ભેગી કરી ચાર ફૂવાઓ સ્વચ્છ કર્યા અને કોસ ચાલુ રાખ્યા. તડકાથી રક્ષણ કરવાનો બાર તેઓ કોઈ પ્રાચીન કાંડોના ઝૂંડોને સોંપે છે મગરૂર્ધએ અખડધજ આમલીઓના રાનને તે સેવા સોંપી. રાત્રે પ્રકાશ ભેઈએ, તો પૃથ્વીમાનો દિવસ પર્વદ કરી તેઓ અદ્રમાનો ઉપકાર સીકારી લે છે આ વખતના તેમના પ્રમુખ મરદાર શ્રી વલ્લભભાઈ દેશની અને જગનજીમાં ગૂંચવાયેલા, અદ્રમાનો ને તેમનો મેળ એક માથે ખામે કે કેમ એની ઘોડી વાગ ચિન્તા પણ થઈ પડી, પરંતુ આખરે એ બે આકાશ અને પૃથ્વીની દેવતાઓએ તડવેડ કરી અને માધપૃથ્વીમાં નહિ તો તેની પછીનો પડવાનો દિવસ પરિષદ માટે ચિંતર ગયો

પણ એ બધી વ્યવસ્થા થયા પછી જોગનનો પ્રશ્ન ગહે જ છે જૂના સુવર્ણયુગની વાતો માબજીએ છીએ કે ન્યારે ફૂલકાંડોના વનો દુગ્ધરોનું સ્વાગત કરી શકતા આજે દિમાસપના વનો પાસે પણ એટલી સમૃદ્ધિ હશે કે નહિ એ ધૈર્ય જ માણે છે, તો બાપડી મગરૂર્ધની શી વિગત? તેથી રાનીપરજ બાઈજીએ નૂળથી જ સુંદર સ્વાગતી પ્રથા પાડી મોકલી છે મમા હોય કે પરિષદ હોય, ન્યા નજુ પડે ત્યા ચોખાનાળની પોટલી માથે બાંધીને જ જતુ ગામગામની નાનીમોટી ટોળાડીઓ મગરૂર્ધના જોનગમાં ઠેરઠેર ગોઈ પકાવવા લાગી તે દમ્ય જોવા જેવું હતું અને રાત્રી ગભીર શીતળતામાં એની અદ્ભુતના ઓગ વધતી હતી

પરંતુ રાનીપરજ જૈયા દીનદગ્ધિ સોમના આ વાર્ષિક મેળાવડાને પરિષદનું નામ શોભે ખડું? આજે પૂરેપૂરું મોઝે છે કે કેમ તેની અજર નથી, પણ એ મોટા નામને યોગ્ય થવાનો પરિષદના રાનીપરજ આવેવાનોતો પ્રયત્ન છે એ હું માણું છું તેથી તેઓએ આ વખતે હાથ કર્યો છે કે એમની પરિષદ દવે માત્ર વગર એક દિવસનો મેળાવડો જ ન રહે, પરંતુ તે એક કાયમી યંત્રાનું રૂપ લે તેને માટે અધાગણ ધડવાનો તેઓ વિચાર કરી રહ્યા છે. મંરથા અને તેના મધારણનો વિચાર કરીએ છીએ એટલે ઓદિમ, હાથેલા તોટ

પેપર, રબ્બરના મિક્કા, ગાદીતકિયા, ખુરસીખિલ એ સૌથી પહેલા આખ સામે ખેડા થાય છે. જેકામે પહેલા સહેજે કરી શકાતા તે આ બધામાંથી પમાર થાય ત્યારે જ હવે આગળ પગલુ માડી શકે છે ને થોડા પૈસા ઉધગવે તેમાંથી પહેલા બિલ આ જ વસ્તુઓના ફાટે છે રાનીપરજ પરિષદ આ આળપવાળામાંથી ખસી કોઈ સાચુ કાર્યવાહી બધારણુ ઉપગતી શકે એમ તેના આગેવાનો ઇચ્છે છે 'પ્રધાન'ના કોઈ વાચકો સચના મોડલે એવી આરાએ આટલો ચર્ચો કરી છે

આ પરિષદે ઘણા ઠગવો કર્યા, પણ ઠગવોનો ગમ્મ મદનિષેધ મનથી કરાવ એ જ છે તેઓ આજ સુધી મદનિષેધના પ્રયત્નના અનેક બિયલાઓ મારી ચૂક્યા છે એ પ્રયત્નોના ફળરૂપે આજે ગામેગામ એવા કુટુંબો જોવામા આવે છે, જેઓએ દારૂનાડી છોડી દીધા છે અને ત્યારથી વિવેકી જીવન ગુમ્મરી સુખી થયા છે ઘણા ભાઈબહેનો પોતાના બૂલેલા લોકોને શુદ્ધ રસ્તે વાળવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો કરે છે પરંતુ એમ છતાં આ મદિરાગદસી તેમને ખૂબ જ મથાપી રહી છે ખાસ કરીને માદગી વખતે આ રાક્ષસી માણુમની શ્રદ્ધા ડગાવી મૂકે છે માદગીથી અકળાઈને ગમે તેવા દાકતરને શરણે જવું, અખાદ્ય ને અપેય આખ મીચીને ખાઈ લેવા પડે એવું ઊંચી ગણાતી કામેમા પણ ક્યા જોવામા આવતું નથી? તો આ પ્રમાણુમા અજ્ઞાન કોમ માદગીથી અકળાય, ભૂવાજીતિને શરણે જાય, તેમની સલાહ માની દારૂનું સેવન કરે એમને શું કહેવાય? એમનો તિરંગા તો કેમ જ થાય? પરંતુ ગનીપરજમા દારૂના મૂળ એટલા ઊંડા ગયા છે કે જીવસંતોમટની પ્રતિષ્ઠા વગર તેઓ તેમાંથી બચે એ અતિ દુર્લભ છે તેથી તેઓ રહી રહીને આ ગદસી ઉપર પ્રહાર કરે છે

પણ ન્યાય ખૂણેખૂણે ભૂવા વમતા હોય, ન્યાય ગામેગામ પીકાઓ તૈયાર હોય, ત્યાં તેમના યત્નો ધૂળ પડે લીંપણુ મમા થાય એમા થી નવાઈ? તેથી તેઓએ જાણે મોટા નિમાએ નાખતા હોય તેમ રાજકર્તાઓને વિનવણી કરી છે કે તમારે ઊપજના જે બીજા માર્ગો દાદવા હોય તે કાઢો પણ આ પીકાની બક્ષા ધધિરને ખાતર અમારા ગામેમાંથી ખેંચી લો તેમણે એટલે સુધી વચન આપ્યું છે કે જો મરકાર પીકા બધ કરે તો તેઓ પાચ વર્ષમા પોતાના લોકોને દારૂમુક્ત કરશે હાહાકારા સ્વાર્થયુગમા એ મરીબની હાય કોણુ માલગવાતું છે? તેથી હવે જે પોતાથી બને ને કરવાનો પણ માર્ગ તેમણે શોધ્યો છે આ માર્ગ તેઓએ ગાંધીજીની આમઉદ્યોગપ્રવૃત્તિમાંથી ઉપાડ્યો છે ગામમદાર્થ તે પ્રવૃત્તિનું એક મહત્વનું અંગ છે રાનીપરજ ભાઈઓ પણ પીનાગઓની છાપરીઓને આશ્ચર્ય કરી એ સેવા મારફત તેમનામા શ્રદ્ધા પેદા કરવાનો પ્રયત્ન કરવા માગે છે

ગનીપરજનો એક જીવંતોગતો પ્રશ્ન આજે તેમના જમીનદારો ને શાહુકારો માથેના મનધનો છે શાહુકારીની અપ્રામાણિક પ્રથા અજ્ઞાન વર્ગોની અદર અને ખામ કરીને ગનીપરજ પ્રદંશમા વર્તે છે તે ખરેખર નાહુકારની ગાખને હીણુપ લગાડનારી છે જમીનના માલિકો ને રીને ઉત્પત્તનો માલ ખેડવાયાઓ પાસેથી લે છે, તે પણ એવી જ અપ્રામાણિક છે બીજી બધી રીતે કેળવાયેલા, વિવેકી, અને ધણીવાર ધર્મપગાયણુ એવા શાહુકારો અને જમીનદારો કેવળ જૂની ચાલતી આવેલી પ્રથાને વગ થઈ અપ્રામાણિકતા કરે છે, અને જૂની પ્રથાના આટલું પડેવા હોઈ તે તેઓને ડખતી નવી ગનીપરજ લોકો

હં. સમજતા થયા અને પોતાની દિવમેદિવમે નધતી જતી કઠાસિયતનું કારણ શોધના થયા ત્યારથી તેઓ બેચાગ વસ્તુઓ મોટે અખી રહ્યા છે તે ઈશ્વર આપને કે દયાળુ મેઠ-શાહુકારો આપને કે કોઈ દયાળુ ગઝલ આપને એની તેઓને ગમ પણ નથી. એ અધા નિમિત્તો બેગા થાય તો તેમનું કામ ઘણું મગ્ગ થાય એમા શક્ય નથી

પહેલો પ્રશ્ન દારૂતાડીતો—તે વિષે ઉપર કહી ગયો હતો, રાનીપરજના ગુલગુલ મુખ્ય માધન જમીન તે મગધમા શાહુકારીની તે જમીનદારીની ઉપર કહી તેવી અપ્રામાણિક પદ્ધતિને સીધે કંગળા ડૂબતા ડૂબતા આજે ગનીપરજ ખેડૂતો મોટે ભાગે ખાતેદાર મટી ગણાતિયા થઈ ગયા છે ગણાતમા મોટે ભાગે અગ્રધી એટલી પેદાશ તેમની પાસેથી જમીનનો માલિક લે છે પણ એ માલિક ઘણુખરુ તેમનો લેણદાર પણ હોવાથી તેની નજર આખી પેદાશ ઉપર મૂકે છે, અને દમાયેલા ગની ખેડૂત પાસેથી તે ખેંચી જતા તેને કોણ અટકાવે? તેથી ગનીપરજની બે માગણીઓ છે—ગણાત ઉત્પન્નનો ત્રીજો ભાગ અમારી પાસેથી લેવું જોઈએ, તથા અમારી પાસે જમીન મિલકત નિર્વાહનુ બીજુ માધન ન હોવાથી જમીનનો ફળને હોડાવી અમને ગજળના ન કરવા જોઈએ વડોદરા મરકારે આ બે માગણીઓને પહેગી વળવા એક ખામ કાયદો કરી આપો છે પરંતુ અરેખર અજ્ઞાન પ્રજાને માત્ર કાયદાથી બચાવવી એ દુર્લભ વાત છે કાયદા પ્રમાણે ગણાતના દર હરે છે તે ત્રીજા ભાગથી અને બીજા ભાગથી પણ વધી ગય છે એવી ખૂમ છે લોકોને જમીનપરથી દારૂ કાઢવાને કાયદાની ખારીઓ મોખવા માડો ત્યારે શું થયે એ જોવાતુ છે પણ ગનીપરજ ઉપર ગાળ્ય કરનાગ બીજાં ગાળ્યોને આટલુ પણ કરવાતુ કયા સૂત્રે છે?

આ કાયદો થવાથી જમીનદાર વર્ગો ગેપમા આવી ગય એ આભાવિક તો છે જ, પણ એ ગેપ મગકારને માથે ન જીતરના ગનીપરજના ગાયા ઉપર જીતર્યો છે, એ દુઃખની વાત છે માપ જેમ કોધાધ જતી માગનારને ન ઝોગજળતા લાડીને દશ માંગે છે, તેમ કોધાધ જમીનદારો દરતા જળ્યાય છે તેરી વિકટ ગિચિતમા પણ ગનીપરજ આગેવાનોએ તેમની પગિદતા પ્રમુખ મગદારને વિનનિ કરીને એવી મનવગનો દરાવ ધડી કાઢ્યો કે અમે હઈ પ્રવલ્ન કરી ગયા છીએ તે અમારૂં કવ્યાણ થવા અથેજ કરીએ છીએ કોઈના ઉપર અમારે વેગ નથી પરંતુ જરૂરથી દુનિયા માને છે કે બે પરમા એક મગે તો જ બીજો તમે અર્ધિમામા ને ઈશ્વરમા શ્રદ્ધાવાન ગનીપરજને તો માને છે કે આમાને માર્યા પિના તેઓ અવગર તરી રાડોગે ગણુ કે નગવાની તેમની કદપના વિવંકયુક્ત છે તેઓ પોને શાહુકાર થઈ જવા માગતા નથી તેઓ તો જે મહેનતમનુરી કરે તેના બદલામા પેટપૂર મેટલેજ માંગે છે દું તો જરૂર આશા ગણુ છુ કે આ ગેટિયા કાનનાગ, શુદ્ધ ખાદી પહેગનાગ, અજન મેડગીઓ ખાંધી દુનિયાઓ ગમરનાગ, ગાધીમગ્ન અને મેવાપગયણ રાનીપરજ ખેડૂતો વેગ્રેગ મમાવનારો મરેદિવનો માર્ગ મોધી કાડો

સદ્ગત ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે

શ્રી શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી

૨

મુખર્ષ ધારાસભામાં

૧૮૮૯ની આખરે મુખર્ષ ધારાસભામાં ચૂટાયેલા મધ્યેની એક જગ્યા ખાલી પડી યુવાન ગોખલેએ ઉમેદવારી કરી પરિણામે બનાવ્યું કે ચૂટણીમાં છત્તરે એ એમને માટે ધણું મુશ્કેલ હતું તે મુખર્ષ ધારાસભામાં હતા તે દરમિયાન કેટલાક મહત્વના મગેલા ઉપર તેમણે પોતાના વિચાર મંચિત્તાજ જણાવ્યા હતા તે બેઠકમાં તેમનું સૌથી પ્રખ્યાત ભાષણ તો જમીનમાલિકાની બદલીના કાયદા—લેન્ડ એલિયનેશન બિલ—ઉપર થયું એની ચર્ચા વખતે નીચ મનબેદ જતથો હતો જેને તેઓ મહત્વની ગણતા એવી એક કલમ ઉપર હાર મેળવ્યા પછી સર ફિરોજશાહ અને ત્રણ બિલઅધિકારી માયીઓ ધારાસભા છોડીને ચાલ્યા ગયા, અને આવી રીતે આગની યુદ્ધનીતિની તેમણે ધણા વગ્મ પહેલા આગાહી કરી એ મમગણીય પ્રમગ આ બિલની ચર્ચા વખતે જ બન્યો હતો મગ ફિરોજશાહના આ કાર્યમાં ગોખલે મમન ન હતા, એવો શરૂઆતમાં દેખાવ થયા પણ મગ ફિરોજશાહના ગયા પછી તેમણે ત્યાં એક ભાષણ કયું અને તે ભાષણની પણ એ જ અમગ ન થઇ એવું તેમને લાગ્યું ત્યાં તેઓ પણ મગ ફિરોજશાહને પગથે ચાલ્યા

ગનડેતુ મૃત્યુ

૧૮૭૧માં આખા હિંદને ગાંધી ગગકાર કરીને મહાન ગનડે મદ્દગત થયા તેમના જીવન દરમિયાન જેવું જગત ગોખલેને લાગતું તેવું તે પછી કદી લાગ્યું નથી એમ ગોખલે હમેશા કહેતા તેમના જીવન અને કાર્ય વિષે ગોખલેએ કેટલાક ભાષણો આપ્યા ધણા વગ્મ મુધી લોકોને આગા રહ્યા કરતી કે તેમનું જીવનચરિત્ર થી ગોખલે વખતે તેમના મગણ પછી ગોખલેએ એક કાગળ લખ્યો હતો તે અત્યાગે યાદ આણવા જેવો છે “ગનડેતો જીવનપરિચય અને તેમના કેટલાક ખામ ભાષણો તથા લેખો પ્રમિદ કરવાનો મે નિશ્ચય કર્યો છે અલગત આ કાર્ય પાછળ ઠીકઠીક વખત પીતરો, પણ જો જીવનના, પ્રેમ અને પૂજ્યભાવ, ત્રણેના સગમથી આવું કાર્ય કદી પણ પૂરું થઈ શકે એમ હોય તો એ કામ હું જરૂર પૂરું કરીશ,” એમ તેમણે હતું

પણ મરસામાન્ય ગોખલે વાત તો એ છે કે આ વચન પૂરું થવા માટે નિર્માણ નહોતું આજે પણ ગનડેતું મારું જીવનચરિત્ર મળતું નથી તેમને જ ચરણે જેમણે પ્રગતસેવાના પાદ લીધા હતા તેઓએ કે ગોખલેના કાઈ પણ શિષ્યે ગનડેતું જીવનજીતાત લખ્યું નથી એવી જ રીતે ગોખલેનું જીવનચરિત્ર ન લખવા માટે મારે પણ કેટલાક દોષ કાઢે છે એ બાબતમાં મારો ગુનો હું કબૂલ કરું છું તેથી જ તે મહાન કાર્ય માટે મારે શક્તિ કેટલી છે, તેની પ્રાથમિક તપાસ—કમેટી—દરવાની નહ મને મેસુર યુનિવર્સિટીએ આપી તે બદલ હું તેનો ખામ આભાર માનું છું. ઈશ્વરની મંજૂર હશે તો જે ભાષણો અત્યાગે હું કરું છું તેના પાયા ઉપર ગોખલેની પૂર્ણ વિકસિત જીવનજીતાની લગ્ન છમાગત તો નહિ, પણ તેમનું જીવન અને કારકિર્દી ગોખલે રીતે ચર્ચા શકે એવી ભાષણોની વિનૂન હાગમાગા તો જરૂર રચીશ.

વડી ધારાસભામાં

વડી ધારાસભામાં તેમની એવા કીમતી અને અપ્રતિમ મહત્વની હતી એમના વાર્ષિક પોતાના ઉત્કૃષ્ટ ગુણોને લીધે એટલા ધ્યાન ખેંચતા કે ખૂબ માનપૂર્વક તે સભાગાતા, અને આજે પણ યુવાનો તે ભાષણોનો અભ્યાસ કરે તો એ શ્રમ મફત જ થાય, કેમકે હિંદી નાણાશાસ્ત્ર અને ગાંધીકારભાગના અમુક વિષયો ઉપર તે ભાષણો પાકેય પુસ્તકની ગરજ મારે છે પણ અદાજપત્ર ઉપરના ભાષણોમાં જ ગોખલેનું વડી ધારાસભાનું કામ સમાપ્ત થતું ન હતું ધારાસભાના કાર્યના દરેકદરેક વિભાગમાં તેઓ ભાગ લેતા અને તે કંઈ નાનોસૂતો નહિ

‘હિંદ સેવકસભાજ’

૧૯૦૫માં ગોખલેએ ‘હિંદ સેવકસભાજ’ સ્થાપી મામાજિઠ અને ગાંધીપ્રકરણી વિષયોમાં જોને પ્રગ્ભમેવાનું કામ કહેવાય એવું ડામ કરનારા ઘણા યુવાનો તૈયાર કરવા એ એમના મમાજનો પ્રધાન હેતુ હતો. પ્રગ્ભમેવાના આ કાર્યનો મુખ્ય પાયો પચવર્ષીય ફળવણીનો હતો મખત અખ્યામ અને તાલીમ મેળવ્યા સિવાય કોઈ પણ માણસ હિંદમેવક થવાને લાયક ન થઈ શકે, એવો ગોખલેનો દૃઢ મત હતો ને ઉપગત જે યુવાનો સેવાટતિથી આવે તેઓ માત્ર ઉચ્ચ ગ્રાંથિકના જ નહિ, પણ હિંદની યુનિવર્સિટીની પરીક્ષાઓમાંથી મિક્ષ થયેલી અગામાન્ય શક્તિના હોવા જોઈએ એવો આગ્રહ પણ તે ગમતા હિંદ સેવક-સમાજના સભ્યોને માત્ર પ્રતિજ્ઞાઓ લેવી પડતી તેમની એ જ હું તમને હમણા કહીશ પહેલી તો એ હતી કે હિંદસેવકે ધર્મ, પથ કે સંપ્રદાયના બધા ભેદો પૂરેપૂરા અવગણીને દરેકદરેક હિંદીને પોતાનો ભાઈ ગણવો હિંદની કોઈ પણ એક કામ કે મત મારે નહિ, પણ મમસ્ત હિંદી પ્રજા મારે તેણે કામ કરવું બીજી પ્રતિજ્ઞા વધારે ગમિક અને જાણુવા જેવી છે કોઈ પણ હિંદમેવકે વ્યક્તિગત ખાનગી કારણોસર તકગર કરવી નહિ અક્ષત, જહોર કારણોમર મતભેદ અનિવાર્ય છે અને એ તકગર તો તમે તેને ગાંધના નહિ જાઓ, તોપણ પાછળથી આવોને તમને બાઝને આ હિંદ સેવકસમાજની શાખાઓ હિંદના જુદાજુદા પ્રાન્તોમાં પચગયેલી છે અને મને આશા છે કે પ્રૌઢ ઉમરના માણસો તો પ્રગ્ભમેવાના વિધવિધ નિશાના એના કાર્યથી અજાણ નહિ હોય

હિંદમ પક્ષનો વિરોધ

૧૯૦૭માં પ્રખ્યાત ઠલકતાની દાદાભાઈ નવરોજીના પ્રમુખપદવાળી મદામભાના અધિવેશન પછી જે કેટલાક અતિમ વિચારે પ્રતિ તેમનો તીવ્ર વિરોધ હતો તેનું ખડન કરવા મારે ખામ તેમણે ઉત્તર હિંદમાં પ્રવાસ કર્યો છે’ જા કેટલાક વગમથી મદામભામાં તીવ્ર મતભેદ જાગ્યો હતો, અને એકેકની માથે આમજી વિરોધ કરના પક્ષોના ઉદ્બલવથી ગાંધીયાર્થ શિથિલ થયું હતું સુવ્યવસ્થાને ઉચ્છેદ, ક્ષિટિગ મજબુતે પ્રતિકૂળ, સુપ્રચિત મમાજનધાગણુના પાયાને જ હ્યમચાવનાગ મતો કલાવા માગ્યા હતા જે આવા મતોનો મફત પ્રચાર થવા દેવામાં આવે, તો ગાંધીજીન કેસ બચકર જેમખમા આની પડે એનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન ગોખલેને હતું તેથી આની અધોગામી દિલ્લચાવ અટકાવવાનો તેમણે નિર્ધાર કર્યો આ એમનો પ્રવાસ ખૂબ મફત થયો, એમ તે વખતે જધાને જ્ઞાન્યુ હતું અતિશય ગમપૂર્વક તેમના ભાષણો લોકો માલગતા અને યુવાનોના મગજ પર તેની અમર શીનળ અજન મમી થઈ હતી આજ મુધી ગોખલેએ, કંગેલી દેશમેરામાં આ ખેતજી માગમા ફરીફરીને આપેલા ભાષણોદ્વારા એમજો ફરેલી મેવા ઉચ્ચતમ હતી, એરી તે વખત મામાન્ય માન્યતા હતી પણ ને ભાષણોમાં જે

મતોનું ખડન તેઓ કરતા ને મતોના મમર્થકો તરફથી તેમના ઉપર મળત હુમલો થયો-
બગાળના એક મમર્થ પત્ર—‘વદેમાતરમ્’—એ તેમના અવેગાલિમાન વિષે, પ્રત્ય પ્રત્યેની
શુભ નિષ્ઠા વિષે અને દેશભેદક તરીકે ગણવાના નેમના હક વિષે શકા ઉઠાવી ટીકાની
કડવાશ એટલી વધી ગઈ કે દેશદ્રોહી તરીકે તેમને વિષે સૂચન કરતો આખા હિંદને ચોકાવ-
નારો ‘વિશિષ્ણુનું પ્રવાણ’ એ નામનો લેખ પ્રમિદ્ધ થયો. આવું નિંદાત્મક ઉપનામ
ગોખલેને મળે એ ખરેખર એક કરુણ ઘટના હતી તે જમાનામાં રાજકીય અક્ષેપોનું
ધોગણ હથકું ને હલકું થતું ગયું, તે એટલે મુઠ્ઠી કે ગોખલે જેવાની પણ ફરીફરીને ઉત્કૃષ્ટ
શૃંગારી ભરપૂર મિદ્ધ થયેલી કાગિદી એના ઝેરી હુમલાથી બચી નહિ.

મિન્ટો-મોર્લી સુધાગ

મિન્ટો-મોર્લી સુધાગ દાખલ કરાવવામાં ગોખલેએ મહાન અને ધ્યાન ખેંચે એવો ભાગ
લીધો હતો. મોર્લી અને મિન્ટો વચ્ચે, જેમાંથી કોનો હાથ, એ સુધારાના કાર્યમાં, વધારે
હતો એ જ નક્કી કરવું આજે પણ કઠિન છે. મોર્લી પોતે એક કુશળ શુદ્ધિમાન માહિત્યકાર
હતા, તેથી તેમણે તે વાઇસરોયને તે ખ્યાલ પણ આપ્યો તેના ધણી પહેલા પોતાના
સરમરણો પ્રસિદ્ધ કરીને પોતાની પછીની પ્રગતિને નિર્ણય માટે આધાર મળે એવી ચર્ચા
કરી મૂકી હતી. પોતે લખ્યા હતા, તે જ કામગીરી તેમણે પ્રસિદ્ધ કર્યા, અને તેથી મામાન્ય
માન્યતા તે દલ ધર્મ ગઈ હતી કે નવા બધારણના ઘડતરમાં એમનો ભાગ વધારે હતો.
કેટલોક સમય વીત્યા પછી મિન્ટોની કીર્તિને યોગ્ય ન્યાય મળતો જાઈએ એમ ઇચ્છનારા-
ઓને વિચાર આવ્યો કે જાતી શકે તો મિન્ટો તરફનું પાસું નમાવવાનો પ્રયત્ન કરવો
જોઈએ. આ કામ જોન લુકેનને સોંપવામાં આવ્યું. પૂરેપૂરે એક જ પક્ષ તરફ એ ઢળેલો
નહોતો, અને માહિત્યની દૃષ્ટિએ એનું પુસ્તક જોન મોર્લીના પુસ્તકની કાટિમાં આવી શકે
એમ નહોતું અસંભવ, કેટલીક બાબતો એણે મત્ત સ્વરૂપમાં આલેખી, અને લોર્ડ મિંટોએ
પણ નવા સુધાગના ઘડતરમાં મહત્વનો ભાગ લીધો હતો એમ ખતાવ્યું તેમ છતાં એ
પુસ્તકની પ્રમિદ્ધિ પછી પણ મોર્લી અને મિન્ટો એ બેની મગખામણીમાં વિશેષ માન તો
મોર્લીને જ મળતું.

હમણાં મિન્ટો પણ તરથી એક બીજો પ્રવાસ થયો છે તેમની નોંધપોથીના કેટલાક
મહત્વના ઉત્તરો નથા તેમના બીજા લખાણોવાળું એક પુસ્તક કાઉન્ટેમ મિન્ટોએ પોતાની
નોંધપોથીના કેટલાક ઉત્તરોની પુરવણી સાથે પ્રમિદ્ધ કર્યું છે. આ પુસ્તક વાચતા રસ પડે
છે એમ તો હું નહિ કહું. પણ તેમાંના કેટલોક ભાગ ગોખલે તરફ મિંટો ફેરી નજરે જોતા તે
વિષય ઉપર પ્રકાશ ફેંકે છે. મારે કબૂલ કરવું પડે છે કે તેમાંના છૂટાછવાયા ફગ ગોખલેના જીવન
અને કીર્તિને શોભા આપે એવા નથી પણ આથી હું જરા પણ અસ્વચ્છ થતો નથી.
મિમ્લ્યા અને દિલ્હીની આમખામ કેટલીક ભેદી વ્યક્તિઓ હમેશ જલસાની હોય છે. તેવી
વ્યક્તિઓએ ગોખલેની વિરુદ્ધનો જે પૂર્વગ્રહ કાઉન્ટેસના મનમાં ઠસાવ્યો હતો તેથી કાઉન્ટેમ
મુક્ત થઈ ગઈ નથી એમ હું માનિત કરી શકું એમ છું. આપણા આ
પડિત-અધિકારીઓ આપણા આગેવાનો વિષે એવા ખોટા ખ્યાલો બાધી ગમે છે એ
ખરેખર એક વિચિત્ર ઘટના છે તેમના મત બાધવાના ધોગણ જ જુદા હોય છે. હકીકત
મેળવવાના સ્થાનો, માધનો પણ જુદા જ હોય છે અને જોકે તેઓ આપણા આગેવાનોને
બણીવાર મળે છે, પણ સી આઈ. ડી ખાતાના શુદ્ધ સત્યવાદીઓ જે પ્રતિકૂળ મત

આપણા આગેવાનો વિષે તેમના મનમાં મજબૂત દાખલ કરી દે છે તે મન તો આનુભવની ધણીધણી વિરોધી જુલાનીઓ ભેગી થાય ત્યારે જ શિથિલ થાય છે. પોતાની જાત, પોતાની આખ, જગતા પણ આવા માણસો ઉપર આપણા અધિકારીઓ વધારે વિશ્વાસ રાખે છે !

કાઉન્ટેમ એન્ડ મિન્ટોના પુત્રક્રમા ધ્યાન ખેંચે એવા એક પ્રમુખનો ઉલ્લેખ છે ૧૯૦૬ની સાલમાં લોર્ડ મિન્ટો વાઈસરોય થયા પછી તરત જ હિંદની મુલાકાતે યુવરાજ પ્રિન્સ એન્ડ વેમ અને તેમના પત્ની આવવાના હતા કાઉન્ટેમ કહે છે, 'પ્રિન્સ તરફથી આ મુલાકાતના બહિષ્કારનો પ્રયાગ થયો હતો' આ શોધ તો કાઉન્ટેમે પોતે જ કરી લાગે છે—'અને બહિષ્કારની એ ધમકી લોકો માગફતે આપવામાં, કોઈ પણ રીતે મુખ્ય ચળવળખોર ગોખલે હતા '

આ જગતમાં એવું કોઈ નથી કે જે આ ગપગોળો માયો માને. પણ કાઉન્ટેમે તો તે માન્યો એટલું જ નહિ પણ મધુર્ણ ગાભીર્યથી તેની નોંધ પણ લીધી ! ગોખલેના પ્રમુખપદ નીચે બગાયેલી ૧૯૦૫ ની મહામહામા યુવરાજ અને યુવરાજીને આવકાર આપનારો દરોઝ તેમને જ લીધે થતો હતો એ તો ગણતી વાન છે આ જગતભેર પ્રમંથ બન્યા પછી જો કોઈ માણસ એમ કહે કે ગોખલેએ એકાએક પડેલા લીધા અને તે ચળવળખોર બન્યા, તો તે ક્ષય, દળવામાં હળવા ગબ્દોમાં કહ્યું તો, અત્યંત વેગળું છે

તે ઉપરાંત એ બહિષ્કાર ઉઠાવવાનું માયે લેવાની પોતાની તૈયારી ગોખલેએ જાને આગળ પડીને વાલમરોયના ખાનગી મંત્રીને જણાવી એવું મરમરણુ પણ એ નોંધપોથીમાં છે ! આખી પ્રજાનો બહિષ્કાર પોતાના એક શબ્દ માત્રથી લડી જાય એવી અસામાન્ય શક્તિનો ગોખલેએ કદી ઘવો દે દોગ કર્યો નથી મત્તાના સિખરે પહોંચેલા આપણા દેશના અધિકારીવર્ગમાં આપણા આગેવાનો વિષે કેવા વિચિત્ર ખ્યાલ ફેરવીકવાર હોય છે તે બતાવવા મેં આ પ્રમુખનો નિર્દેશ એક વાનગીરૂપે કર્યો છે

'ઇન્ડિયન મોશ્વેસ ગિફ્ટોર્ગ'ના અધિપતિ શ્રી એમ કે નટરાજને આપણા આગેવાનોને એકવાર ગભીર એતવણી આપી હતી આપણા ગત્તાધારીઓ તરફથી આપણી જે પ્રશંસા થાય તેને માયા દિયતી, અતઃકણપૂર્વક કંગેલી, પ્રશંસા માની લેવાની બલ કોઈએ કદી ન કરી, કેમકે આ મત્તાધારીઓ એક બાજુએ આપણી પ્રશંસા કરતા હોય છે ત્યારે બીજી બાજુએ ખાનગીમાં તો તે જ વખતે આપણા વિષેનો તેમનો 'મત ધરે' બિતરતો હોય છે, એમ એમણે કહ્યું હતું મને લાગે છે કે શ્રી નટરાજનની આ એતવણી અદાગણુ નથી

મોર્સોના જે પત્રો પ્રસિદ્ધ થયા છે, તે ઉપરથી લાગે છે કે ગોખલે તરફ તેમને મિત્રવૃત્તિ હતી, એટલું જ નહિ પણ અસ્ખલિત માનવૃત્તિ પણ હતી મુધાગના ધકતરમાં ગોખલેનો હિસ્સો મહત્ત્વનો અને પ્રશંસાપાત્ર હતો એમ તે માનના જ્યારે મોર્સોએ હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સમાં મુધાગનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો ત્યારે એક પછી એક અમીરે હાથ ધર્મને કહ્યું કે મુધાગ તો લગભગ કાન્તિકારક છે અને તેનું ઉગમસ્થાન દક્ષિણથી આવેલા એક પાકા હિંદુની નુકમાનકારી અમર છે લોર્ડ મોર્સોએ પોતાનો બચાવ જુરગાએગ કર્યો મુધારાથી જેમના બાવિ ઉપર, મુખદુખ ઉપર બારે અસર થાય તેમના પ્રતિનિધિઓની મલાદ ભેટી એ તો મારી ફગ્ગ છે, એમ તેમણે બારપૂર્વક જણાવ્યું તે વખતે ગોખલેનું નામ મુર્દા દેવામાં આવ્યું હતું, અને ગોખલેએ તેમને જે મલાદ અને મદદ આપી તેનો જાહેર સ્વીકાર

પોતાના લાપણુમા તેમણે ક્યો હતો. એ બાળતમા ગોખલેએ પોતે ક્યું હતું, કે ' માગ ખરડા ઉપરથી મોક્ષને થોડાક સૂચનો મળ્યા હતા, પણ મારી બધી યોગ્યતાઓ સ્વીકાર્યા ન હતી '

ટિળક ઉપર આરોપ

૧૯૦૮મા મુખર્મી મરકારને ટિળકની ઉપર કામ ચલાવવાની જરૂર લાગી, અને મરકારે તેમને ૬ વરમની મગ્ન કરાવી તે વખતના ટિળકના શૌર્યભર્યા વર્તનની, તેમના કુશળ બચાવની માગ ઉપર ઊંડી છાપ પડી હતી અને ૬ વગસ જેટલી ભારે મગ્ન જ્યારે એમને કરવામા આવી ત્યારે મને લાગ્યું હતું કે ટિળક અચોક્કસ રીતે પ્રતિકૂળ દૈવના પગમા મપડાયા હતા ગોખલે આ કેમની મપૂર્ણ વીગતોથી વાકેફગાર થાય એવી મારી અને મારા સાથી શ્રી દ્રવિડની તીવ્ર ઇચ્છા હતી જેલમા મકગ હોય તેટલી છૂટછાટવાળી સગ્ન ટિળક ભોગવી શકે એવી સગવડ અપાવવા માટે ગોખલે બોર્ડ મોક્ષને મળે એમ અગે તો માગતા હતા ટિળકના ઘણા પક્ષકારો જેને વજન આપતા એવા કેટલાક પ્રમુખીય વર્તમાનપત્રોએ પ્રગિદ્ધ 'કરેલા નિંદા લેખો મને અત્યાગે પણ અતિશય દુ:ખ અને રાગ મારે થાદ આવે છે ટિળક ઉપર કામ ચલાવવામા ગોખલેએ નીચ ભાગ લખ્યો હતો એમ તેઓ જણાવતા ટિલક અને તેમના અનુયાયીઓનું સ્વાતંત્ર્ય છીનવી લેવાની મુખર્મી મરકારને મલાહ આપવામા મુખ્યત્વે ગોખલે કારણભૂત હતા એવા આરોપવાળા લેખો એકબે વાર નહિ, પણ મતત કેટલાય અઠવાડિયા સુધી સાપ્તાહિકોમા પ્રગટ થતા, પણ ગોખલેને પોતાને ટિળકની આ સગ્નની બાળતમા કેટલું લાગતું તે બતાવવા આજે તેમના એક પત્રમાનો કેટલોક ભાગ હું તમારી આગળ વાચીશ અને આમ પહેલી જ વાર તે પ્રમિદ્ધ કરીશ

શ્રી પટવર્ધન ઉપગતા કાગળમા તેમણે લખ્યું હતું

ટિળકના વિષયમા તો મને જરા પણ શકા નથી કે થોડા જ મમયમા તેમની તરફ બહુ માયાળુ વર્તન ગમવામા આવશે, અને આવતે વર્ષે જ્યારે નવા મુધાગઓ અમલમા મુકારો ત્યારે જે હિંદમા શાન્તિ હશે તો સરકાર તેમને દેશમા પાછા આણુને અને છોડી મૂકશે તમે પૂરેપૂરી ખાતરી ગમજો કે એ બાળતમા માગથી બનતું બધું હું કરી છૂટીશ પણ એ વાત હું જાહેરમાં કહેવા માગતો નથી, કારણ કે તેથી તો ઉદ્ધામ પક્ષના માગ મિત્રોમા ઊલટી ગેરમમજ વધવાનો મભર છે હેન્ટે તો મર જ્યોર્જ કક્કાર્ડને જ હું જાતે અરજ કરીશ, કાગળ એમના છૂટકારાની બાળનમા કુફરતી ગીતે બધો આધાર હવેના થોડા મહિનાની દેશની અને બામ કરીને મુખર્મી ઇલાકાની ગિયતિ ઉપર રહે છે

મર જ્યોર્જ કક્કાર્ડનો આ કાગળ પણ આ બાળત વિષેની ગોખલેની વૃત્તિ વિષે વાકી પૂરે છે તેઓ લખે છે હમણા જ બનેલા પ્રમેગા ત્રિષે લખવાનો મને બિલકુલ વખત નથી, અને તે પ્રસંગો વિષે તમારો મત જુદો હશે પણ એટલું ખાતરીથી માનજો કે કોર્પની પણ ધરપકડ કરવી એ મને ઘણું અરચિર લાગે છે પણ આ ધરપકડ તો તદ્દન જરૂરી હતી જો એમા વિલગ ક્યો હોત તો લાગે મુશ્કેલીઓ જરૂર ઊભી થાત, અનેતમાર્ગ અને માગ બનેના જે હેતુ છે તે મક્કન કરવામા નવા વિધ્નો ઊભા થાત

પ્રેસ એક્ટ

હિંદના પ્રેસ એક્ટના પ્રમગના ગોખલેના વર્તન ઉપર ટીકાઓનો વરમાદ વરસ્યો છે દેશના બનાવોમા આગળપડતો લાગ લેવાની ઇચ્છા રાખનાર આગેવાન સમક્ષ કેવા વિષય

પ્રમગે ઉપસ્થિત થાય છે તેવું આ એક દશા છે પ્રેમ એકટ તેના અમલ સ્વરૂપમાં તો ખૂબ ભારે હતો. હિંદની કોબિનેટના હિંદી મળ્ય શ્રી મિલે જે સ્વરૂપમાં તે પહેલાં હતો તે સ્વરૂપમાં તેને ટેકા આપવાની સ્પષ્ટ ના પાડી કોબિનેટના ખીજા મળ્યો તેમાં કઈ પણ ફેરફાર કરવા દેવાની એવી જ દૃઢ રીતે ના પાડતા પ્રાન્તિક મગકારની માફક હિંદી સગકારને પણ, કોઈ પણ કાગળમગ, પોતે જાહેર પ્રમુખને નમતુ આપે છે એવો દેખાવ થાય તો તે ગિલકુલ ગમતુ નહોતું વાજળી માગણીને વચ થતુ, તે પણ તેમના સ્વભાવની વિરુદ્ધ હતુ આવા કટોકટીના પ્રમગે સિંદ, મર લોરેન્સ જેન્કીન્સ અને ગોખલેની સૂચનાથી ત્રણ ફેરફારો—ત્રણ મહત્વના ફેરફારો—તે બિલમાં કરવામાં આવ્યા અત્યાગસુધીના પમાર થયેલા કાયદામાં આ વખતે પહેલી જ વાર કાયદાની કોર્ટ વચમાં પડી શકે એવી કલમ દાખલ કરવામાં આવે એવો એ ત્રણમાનો એક સુધારો હતો.

દક્ષિણ આફ્રિકાનો પ્રશ્ન

ગોખલેના જીવનનો અતલાગ મહત્વના બનાવોથી ભરપૂર હતો. તેમાં મૌથી પ્રથમ તો દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રશ્નમાં ગોખલેએ શુ કર્યું તે હું ચર્ચાશ તેમના, મમયમાં હતા તેવાં દુ ખો અને મુશ્કેલીઓ આજે પણ દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓને પડે છે, પણ તે વખતે તે ઘણા તીવ્ર રૂપમાં હતા. ૧૯૧૨ના અતલાગમાં તેમને પોતાને દક્ષિણ આફ્રિકાની મુલાકાત લેવી પડી હતી પણ ત્યાંની મગકારે જે વચન તેમને આપ્યું હતુ, તે યોગ્ય વખતે પળાયુ નહિ તેથી ફરીથી પાછી ઘણી ઉમર રૂપે લડત શરૂ થઈ દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓનાં દુ ખોની એવી રોમાચક કહાનીઓ હિંદમાં આવતી કે તેને વિષે આ દેશમાં કડવી ફરિયાદો થવા લાગી તે વખતના વાઇસરોય લોર્ડ હાર્ડિંગ ત્યારે મદ્રાસ હતાકામાં અવામ કરતા હતા મદ્રાસ મહાજન સભાએ તેમને માનપત્ર આપ્યું અને તે વાચનાનું માન મને મળ્યું હતુ પ્રત્યુત્તરમાં લોર્ડ હાર્ડિંગે દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રશ્ન અંબધી જે કટલાક વચનો કલા તે હવે તો ઐતિહાસિક મહત્વના થઈ ગયા છે લોર્ડ હાર્ડિંગનું કથન જાતે તો તદ્દન યોગ્ય અને ન્યાયી હતુ પણ તે જાહેર રીતે બોલી દેવાનું અતિસાહસ વાઇસરોયે કર્યું તેથી તેમની કીકડીક ઝાટકણી લેવાઈ પણ તે ન્યાયી, નીકર અને વીગપુરુષ હતા. એમણે એ દૃષ્ટાંતને જગા પણ ગણકાર્યો નહિ લોર્ડ હાર્ડિંગે કહ્યું

“હમણાહમણાધી, તેમને અન્યાયી લાગતા કાયદાઓનો નિશ્ચય વિરોધ કરીને, જેને ‘પેમિવ ગિઝિમુલ્મ’ કહે છે એવી ચળવળ ઉપાડીને, આપણા દક્ષિણ આફ્રિકાના દેશબધુઓએ પોતાના દુ ખો પોતાના જ બળથી નિવારવાનો નિર્ધાર કર્યો છે. આપણે દૂર ગ્યારલ્યા તેમનું આ મથન નિહાળીએ છીએ, ત્યારે લાગે છે કે આમ આશ્રયનું પગલું લેવામાં તેમણે યોગ્ય જ કર્યું છે તેમની આ જહેમતમાં હિંદની ખૂબ જાડી અને બળીકળી ગહેલી મહાનુભૂતિ તેમને મળી છે અને એકલા હિંદની જ નહિ પણ મારા જેવા કે જેઓ જાતે હિંદી નથી, છતાં જેમને આ દેશના માણુએ પ્રત્યે પ્રેમભાવ છે, તેવાઓની અનુકંપા પણ તેમની માથે જ છે પણ છેક તાજેતરના જે બનાવો બન્યા છે તે ઉપરથી જણાય છે કે પરિસ્થિતિ અતિગમ્ય ગંભીર થઈ ગઈ છે આ શાન્ત વિરોધની ચળવળ મામે એરા ઉમ ઉપાયો યોગ્ય છે કે પોતાને મળ્ય ગણાવના દેશમાં તે ઉપાયો દહી પણ માખી લેવાય નહિ દક્ષિણ આફ્રિકાની મગકારે પોતાના વર્તનની યોગ્યતા વિષે

હિંદને અને મમત જગતને' મંત્રાપ આપવો હોય તો' તેમને માટે એક માર્ગ છે, અને તે એ કે પૂરેપૂરી અને ઊંડી તપાસ કરવા માટે તદ્દન નિષ્પક્ષપાતી અને હિંદના હિતોત્થ યોગ્ય-પ્રતિનિધિત્વ તો જેમા હોય જ એવું કમિશન નીમવું માગ આ વિચારે ઇંગ્લંડ હિંદી પ્રધાન મંત્રી ભાગ્યવૃત્તે મૂકવામા મે આવકો ખાધો નથી."

જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકામા તાર મારફતે વાઇસરોયના આ વચનની ખબર ફેલાઈ ત્યારે ત્યાંના હિંદીઓના મનમા કેવી લાગણી ઉદ્ભવી હતી તે કલ્પવું મહેલું છે મહાત્મા ગાંધીને પોતાને તો વાઇસરોયના આ કથનની અનુકંપા તથા મદદનું ઝંઘુ સ્વીકારવા યોગ્ય રાખ્યો જ જડયા નહોતા અતિશય ગભીર પ્રમત્તે, વખતમગ્ના આ વચનોથી તેમને અને અનુયાયીઓને મજેલી મદદ માટે ગાંધીજી કેટલા ઉપકારવશ થયા હતા, તે મને આજે પણ યાદ છે થોડા વખત પછી તો પરિચયિતિ જાણી વધારે ખગડી, અને મામલો છેડ કરોડટી ઉપર આવ્યો દક્ષિણ આફ્રિકાની મરકારે એક કમિશન તો નીમ્યું, પણ તેમા એક પણ હિંદના પુત્રને જગ્યા મળી નહિ તે ઉપગત તેમા હિંદી કામના જે પ્રખ્યાત શત્રુઓ હતા ગાંધીજીએ હોર્ડ હાર્ડિંગના રાખે તરફ દક્ષિણ આફ્રિકાની સરદારનું ધ્યાન ખેંચ્યું. કઈ નહિ તો, હિંદી નહિ તો હિંદી કામના મિત્રો હોય, એવા ગોગએ એમા નિમાવા નેઈએ એવી વિનમ્ર, મર્યાદાશીલ માગણીને પણ તુચ્છકાર કરવામા આવ્યો ખુદ હિંદમા પણ થોડા વરસો ઉપર એવી જાતની માગણીને અંગ્રીકાર જ થાત હમણા થોડા વરસથી જ આવી જાતના મહત્વના કમિશનોમા હિંદીઓ નિમાય એવી માગણીઓ થાય છે, અને તે સ્વીકારાય છે દક્ષિણ આફ્રિકાની મરકાર જતી હતી, અને તે માગણીને જવાબ નકારમા આવ્યો શાન્ત વિંગાધની નવી પ્રયા ગાંધીજીએ આ વખતે આગળી, અને તેમા ઓઓ અને બાળકોને પણ બેળાયા શ્રીમાન ગાંધી તો એથી પણ આગળ વધ્યા—તે વખતેએ કઈ મહાત્મા નહોતા તેમજો તેમના અનુયાયીઓ પામે એવી જાતના સપથ લેવડાવ્યા કે જેથી તેઓ આ કમિશનને જગ પણ વચૂદ ન આપવા બધાયા. ગાંધીના આ પગલાને હોર્ડ હાર્ડિંગે વિચિત્ર પમતું કહ્યું અને તે તેથી અચ્ચ, અધીગ થયા અનિશય ગુપ્ત તારવ્યવહાર, એક બાજુએ ગાંધી અને ગોખલે વચ્ચે, તથા બીજી બાજુએ ગોખલે અને વાઇસરોય વચ્ચે પસાર થયો આ જ વખતે ગોખલે, તેમના વિનાશક રોગ—મધુમહેદ—ના વિગ્રથી પીડાતા હતા આ સમયના ગાળામા ગોખલેને લારેચુદ કરવું પડ્યું હતું એ મને અપ્પ વાદ આવે છે એક બાજુએ હીલુ ન મન્તારા મક્કમ ગાંધીને અને બીજી બાજુએ અધીરા થઈ ગયેલા વાઇસરોયને, બન્નેને, મમજવવાનું વિકટ ઝામ તેમને માથે હતું. આ પ્રસંગની પીડા હું મલ્લ હતી. 'અરે! મારી કેવી જપરી ડસોટી!' એવા હું ખોદ્દાર ગોખલે આ પ્રસંગ માટે કાઢતા 'આવી બાબત માટે પણ બસ ઘોર સપથ લેવડાવવાનું ગાંધીને શુ કામ હતું?' એમ એક વખતે તે કચવાટમા ભલડી જાડયા પણ હતા તાર મારફતે ચર્ચા કરવી અને તે ગાંધી સાથે, તેમા ઈર્થ અર્થ ન હતો જો તે જાતે પામે જ હાજર હોત તોપણ એને ચસાવી શકાત નહિ મહાત્માએ તારમા છેવટનો જવાબ મોકલ્યો "એના માણસોને માત્ર સપથથી જ આવા બધનમા તે લાવી શકે અને કઈ મદદ બહાગની મળવાની હોય તો ઘણું મારું, એને માટે હાર્દિક આવકાર, પણ જો ન મળે તો માથા ઉપર પગથેર રહેા જ છે!"

મુરતની મહાસભા અને પછી

મુરતની મહાસભાના તડ પછી અલાહાબાદમાં એક નિર્ણય થયો હતો, તે મુજબ પછીની મહાસભામાં જોને તે કોંગ્રેસનું ધ્યેય કહેતા તેના ઉપર જેઓએ મહી કરી હોય તેવા જ મહાસભાના પ્રતિનિધિ તરીકે આવી શકે એમ હતું હતું અત્યાગ્રમીની પ્રણાલિકામાં આ એક મહત્વનો ફેરફાર હતો ઘણા માણસોને આ ફેરફાર અતિશય વધારે પડતો લાગ્યો, અને તેમણે મહાસભાની બહાર ગહેવાનું પર્મદ કર્યું મહાસભા વધારે ને વધારે નબળી પડતી ગઈ, અને આખા દેશમાં એક મામુદાયિક લાગણીનો પ્રવાહ ફેલાયો કે જેઓ મહાસભાથી અલગ થઈ ગયા હતા તેમને પાછા મહાસભાની છત્રછાયામાં આણવા કઈ તો કરવું જ નેઈએ લાગવાગટ તણ વગમ સુધી ગોખલેએ સતત મહેનત કરી એક સમાધાન લગભગ થયું, પણ કેટલીક ગેરમનનૂતને લીધે તે લાગી પડ્યું. ગોખલેને લાગ્યું કે દિગ્ગ અને તેમના અનુયાયીઓ પુન મધાન માટે પૂરેપૂરા તૈયાર ન હતા, અને તેથી તેમણે તે સમાધાન પ્રત્યેની તેમની મમતિ પાછી ખેંચી લીધી ૧૯૧૪ની મહાસભાની મદ્રાસની બેઠકમાં વિષય-વિચારણા મમતિમાં તેમનો આ નિર્ણય જાહેર થયો. એ ઉપરથી તીવ્ર અને કડવો વિખવાદ શરૂ થયો. પોતાના પગલાની ચોગ્યતાનો જાહેર મહાસભા બચાવ કરવાની ગોખલેમાં તાકાત ન હતી તેમણે વર્તમાનપત્રોમાં ગોતાનો બચાવ દ્યો આવી બાબતોમાં હું તો કંઈ છું કે ઘણા ઘણા મેકાઓના અનુભવ ઉપરથી માયા તરીકે મિદ્ધ થયેલો મુવર્ણનિયમ તો એ છે કે જેટલું ઓછું જોવ્યા તેટલી જલ્દી તડગાર પતી. મારા વિગ્રધીને આથી શાન્ત કરી શકીશ એમ માનીને ગોખલેએ જે કંઈ કર્યું તેથી તો વાકચંદ્રાકરે નવાનવા આરોપો મકરાની તેમના વિગ્રધીઓને તડ મળી. આથી ક્રોધો વધતો ગયો, અને કદાચ બેવડું પ્રેક્ષોને અને બીજાઓને ગ્નામાં ટાળે મેળવ્યા.

ગોખલેનું રાજપ્રકરણી મૃત્યુપત્ર

યુદ્ધ દરમ્યાન જગતના ચાતાવળમાં 'મદાન કાન્તિકારક' વિચારો જાગ્રતા હતા મદાન યુદ્ધમાં હિંદે જે ઘણો માનનીય લાગ જત્યો હતો તેને ગાંધીબાગમાં પ્રગલ્ભા નવરૂપમાં કંઈક બદલો આપવો નેઈએ એવી સામાન્ય માન્યતા ત્યારે ફેલાઈ હતી માયા ઉદાગમનવાદી લોડ વિલિંગ્ડન છે, તેથી તેમને લાગ્યું કે એ દિશામાં મગર પોતે લોકોના હેવાથી નહિ પણ અંગ્રેજીથી કંઈક કરવું નેઈએ એવા મમય આવી લાગ્યો હતો તેમણે ગોખલેને બોલાવ્યા, અને આવી રીતે મગરાની પોતાની જ ગણપુરીથી, ગોખલેની માન્યતા પ્રમાણે, હિંદને ઓછામાં ઓછું શું આપવું નેઈએ કે જેથી હિંદને મનોપ થાય તેની વીગતોવાળો ખગડો લખી આપવાનું વિલિંગ્ડને ગોખલેને હતું અનખત, આ બાબત અનિગય ગુપ્ત ગણવાની હતી આ વખતે ગોખલેએ એમના સ્વજાતનું એક ગૌથી આગળ તરી આવતું લક્ષણ જનારું નેમણે કર્યું "આ તો અનિગય બાંને જોખમગરીનું લામ મને મોપવામાં આવ્યું છે આવી બાબતમાં તો આખા હિંદનું પીંગળ મારી પાછળ નેઈએ નેથી ને વખતે હિંદની વગુચિયતિથી પગિગિત કોઈને પણ હિંદી ગાંધીપ્રકરણમાં ઉચ્ચોચ ગિજરે પદોચેતા લાગે એવા એ મદાન પુરો—જ કિંગાજાદ મહેતા અને નામદગ આગાખાન—ની ગતિદાલેવા માટે લોડ વિલિંગ્ડનની તેમણે મમતિ મેળવી ને વખતે ગોખલે મગજપચાગીએ મૂતા હતા યુદ્ધની પ્રગલ્ભ

દરમ્યાન હિંદને જે સંતુષ્ટ ગણવું હોય, અને તેની તરફ યોગ્ય વર્તન થયું છે એમ હિંદના મનમાં દસાવવું હોય, તો હિંદનો જે માગણીઓ પૂરી પાડવાથી આમ થઈ શકે તેનો કાચો ખરડો ગોખલેએ હિંમત એકઠી કરીને પેનમિલથી કર્યો આ ખતને ગોખલેનું 'રાજ્યપ્રકરણી મૃત્યુપત્ર' કહેવાય છે. પણ ખરું જોતા ગોખલેનું મૃત્યુપત્ર એટલે હિંદના લોકો કેટલા ગંજકીય સુધાગરો મેળવવાને હકદાર હતા અને તે બાબત જે ચળવળ કરવામાં આવે તો કેટલા સુધાગર તેઓ ખુશીથી સ્વીકારે એ વિષેનો ગોખલેનો મત, એમ હોય તો આ કઈ સાચું મૃત્યુપત્ર નથી આ ખરડો તો ઇંગ્લંડ આપમેળે, પોતાની જ ઇચ્છાથી, હિંદ તરફથી એક પંચુ હરફ એ બાબતમાં ઉચ્ચારાય તે પહેલાં, ઇંગ્લંડને ગોલાપદ યાય એવું તુરંતાતુરત હિંદને શું આપે કે જેથી તે હિંદને સતોષી અને સુખી ગણી શકે તે વિષેનો ગોખલેનો મત હતો.

મુલેહુ અને મુલ્યવસ્થા વિના પ્રગતિ અગકચ

ગોખલેને લાગતું કે સમકારની નૈતિક મત્તા સૌથી વધારે મહત્વની છે. એના ઉપર જ હિંદી ગંજકીયારણની આખી ઇમારત ઝબી છે ખૂબ ભક્તિભાવથી તેમણે બર્ફનો અભ્યાસ કર્યો હતો, અને તેમની માફક ગોખલે પણ માનતા હતા કે આ જગતમાં કોઈ પણ જાતની પ્રગતિ કરવી હોય તો તેને માટે શાન્તિ અને વ્યવસ્થા તો પ્રાથમિક જરૂરના છે આ શાન્તિ અને મુલ્યવસ્થાએ જ આ દેશનું ઉધું વાળ્યું છે, એવી એમના અને આજના જમાનાના ઘણા ગંજકીયારણી આગેવાનોની માન્યતામાં એમને તો જગતે શ્રદ્ધા નહોતી આ આગેવાનો આર્તનાદ પુકારે છે, "દેશમાં છે જગત તોફાન થતું જે જરૂર હોય તો ભલે લોહી ઝડાય, કે જેથી કંઈ અનુભવથી આપણે જાનમાં તો આવીએ ખરા આમ તો દેશની મુશ્કેલીઓ બધી વિન્દ થઈ ગય છે, અને છેવટે લડીઝવડીને એક છૂટકાગના ઉપાય તરીકે લોકો હાથપણ શીખે અને એ હાથપણ આપણને મદદ કરે બારણું હિંદી વસ્તુચિતિથી અજાણ એવા પરદેશીઓની બડાગથી લાભેલી મત્તાથી, કે તેમની પામેથી આવાન કરેલા ગંજકીય હાથપણથી નહિ, પણ દેશના પોતાનો બળથી, પોતાની જ સમજણથી, ગાંધીય કૂટ પ્રત્નો આવી રીતે જ ઉકેલાય" આ દષ્ટિબિંદુમાં કંગો જ માત્ર નથી એમ માનું હોયું નથી પ્રભુ જાણે એ માન્યતામાં વજૂદ હોય પણ હું તો ગોખલેની શાળામાં ભણેલો છું, અને ગોખલે પોતે તેમના ચુરુ ગનડે, જોયી, મહેતા અને બીજાઓના ઉપદેશાનુસાર વર્તના આ બધા વ્યાવહારિક જ્ઞાનનાળા, શાણા અને મહાન પુરુષો હતા, અને સહીમલામત અને મદદગાર યાય એવે માર્ગે પ્રજાને દોગવાની તેમનામાં શક્તિ હતી. શાન્તિ અને મુલ્યવસ્થાને ગોખલે મૌથી અગ્રપદે મૂક્તા અને મૌથી મહત્વની ગણતા.

શાન્તિ અને મુલ્યવસ્થા પરતી તેમની આ શ્રદ્ધા કેટલી પ્રામાણિક અને મૂળગામી હતી, તે 'હિંદ સેવકમંજી'ના મળ્યોએ એના કેવી રીતે યોગ્ય વાહન થયું તે વિષેની તેમની મળ્યોને આપેલી એક ગુપ્ત સૂચના ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે અમારે ખામ પ્યાન રાખવાનું તેમણે કહ્યું હતું કે તોડગાહીના ગમે તેટલા દોષ હોય હોય અને કેટલીક અગ્રેજ વ્યક્તિઓની ઉદ્ધતાઈ ગમે તેટલી અમલ હોય, તોપણ અગ્રેજ જ આ દેશમાં મુલ્યવસ્થાનો પ્રતિનિધિ છે, અને મુલ્યવસ્થા વિના આપણા લોકોની પ્રગતિ અગકચ છે. તેમના અનુવાચીએને તેમની લાગણી ઉપર અને એ લાગણી વ્યક્ત કરતી ભાષા ઉપર શા માટે મધ્યમ ગણવાનો હતો

તે તથા જે દિવસાસોમા તેઓ જોડાઈ ગઈ તે કેટલી મર્યાન્નિ હતી તે આ મુજબ ઉપગ્રથી જણાયું.

મોમાયટીની મ્યાપના મમયની મુગમત પગપગની મમજૂની પ્રમાણે, અને હું તો કહું કે તેના ધાગધોગણ પ્રમાણે પણ, મોમાયટીના મગજોને જે ચળવળો ગાન્તિ અને સુવ્યવસ્થાને બાધક હોય તેવી ચળવળોમા ભાગ લેવાની મના છે.

શ્વિટન જોડેનો મંબધ

“જે ગાયુ તો ગોખલેએ રૉલેટ એટ્ટ, અમૃતમગની ઝભણ કયા, ખિવાફતની ચળવળ વગેરે પહેલા વખતુ હતુ.” એમ ટીકાની દષ્ટિથી જોના તમાગમાના કેટલાક કહેશે આજે ગોખલે જીવન હોત તો આજે સુ કહેત એમ તેઓ મને પૂછશે હિંદ માથેના શ્વિટનનો મંબધ ગોખલેની દષ્ટિએ તો અનિશય જરૂરી છે અને આપણી નજર પડેએ ત્યા મુધી તો અનિવાર્ય છે એ બનાવવા મે તેમના પેલા ગુપ્ત કાગળનો ઉલ્લેખ કર્યો આજકાલ એવુ ક્યન જરીપુગણુ, અમલના વાગતુ, થઈ ગયુ છે. હાલના ગજકીય આગેવાનોને એથી મણમગો થાય ગતડે, ગોખલે અને મહેતા તો હમેશ કહેના કે હિંન્ના શ્વિટન માથેના સમાગમમા તેઓ એક મગ ઝગનાર ઇશ્વરનો હાય નહિ, પણ ડાહ્યા કંદ્યાણુવાગી પ્રજુનો હાય જોના આ મમધ તેમની દષ્ટિએ પવિત્ર ભાગતો, અને ગમે તેટલી ઉશ્કેગણી થાય છતા એ મમાગમનો નિગમકાર થાય એવુ કઈ પણ ડોઈને ને કહેસા દેતા નહોના વિચિત્ર મટના તો એ છે કે તે પડી ધણધણુ બની ગયુ અને આજે તો જાહેરમા મમગ એવા મતનુ ઉચ્ચારણુ ઝગમા મુદ્દા તેના નીડર વક્તાને ધોનુધણુ જોખમ વહોરવુ પડે છે પણ અન્યાયે હું તમારી ઉદાર જિની માગણી દુરુ છુ. કાગણુ કે અત્યાયે હું જનકાગમા જીવુ છુ, અને પમાર થઈ ગયેસુ એ જીવન પગવાર માટ ફરી જીવવાની તમને વિનિતિ દુરુ છુ. શ્વિટિય મંમધની બદાર આ દેનનુ ભાવિ ધડાય અને વિકમે એવા વિચાર માત્ર ગોખલેની નજરે ખારે જૂલખરેસો દતો આ જ નવા મતનો વિગ્રધ કરવા માટે, અને બની શકે તો શિથિય કરવા માટ તેમણે ઉત્તર હિંદમા પ્રવાસ કર્યો દતો ઝમનગીએ, બીજી બધી મગકાગેની માફક શ્વિટિય મગકાર પણ એક કે બીજી જાતની જૂલ કર્યા વિના લાગો વખત ગદી શમ્તી નથી અને જેટલી જેટલીમા આમ બને છે, તેટલીમા શ્વિટિય ગાજના પાના દયમગી ગઈ છે.

હિંદ-શ્વિટન મમધ એ એક દિવ્ય કંવાણુકારી યોજના છે એવી ગોખલે-ગનડેના વખતની માન્યતા આજે તેટલી મજબ નથી પણ તેના કઈ ઉપાય નથી કાળ તો ધણે જ જાત છે વિધિ પણ સ્વસ્થ જોગી મહેતુ નથી જમાનો બદલાના નવા પ્રમંજો ઉપગ્રિય થાય છે, ની યોગનાઓ ધડાય છે આજના બળગાળી યુવાને નિર્ધાર કર્યો છે કે તેની દન્ડા પ્રમાણે હિંન્નુ રડના ન થાય, તો આ પાગ કે પેલી પાગ ફેમતો આણુવા માટે લડી લેતુ પણ નાસ્તિક પ્રથ તો એ છે કે આજે ગોખલે જીવતા હોત તો ગોખલે ચેતે શ કરત ?

મને એક બાબતની પૂરેપૂરી ખાતરી છે આજે પણ શ્વિટિય મમધની અનિવાર્યતા વિશે જોડ્યા જ કરના તેમને કશું જ અટકાવી શકત નહિ—એમના દુકેડેદુકકા કરી નાખવાની ધમકીથી પણ તે અટકત નહિ તે સ્વગત માટે મુદ્દ જરૂર કરે તેમની દષ્ટિએ હિંદ

સ્વરાજ એટલે આત્મશામન ભોગવતા મર્યાદાનો દગ્ગનો—એથી એક ડગલુ પણ આગળ નહિ, ક્ષિત્તિશ પ્રગ્નસમૂહ (commonwealth)ની બહાર નહિ, પણ અદર ન હિંદુ સ્થાન હોય અને આ ઉદ્દેશ એ કેવી રીતે મિલક કરે ? માત્ર શુદ્ધ બધારણીય ઉપાયોથી.

‘ ઇતિહાસમાં દાખલો નથી ’

ગાંધીપ્રકરણી મનભેદનો એક ખીલ્લો અશ આ ‘ બધારણીય ઉપાયો ’થી દાખલ થાય છે ‘ બધારણીય ઉપાયો ’ એ સંપદાઓની માત્રી વૈજ્ઞાનિક વ્યાખ્યા જગતના ગાંધીપ્રકરણના અભ્યાસીને જણતી નથી હમણા થોડા વખત ઉપર જ એક ગાંધીપ્રકરણી મનભેદમાં ગોખલેની પોતાની વ્યાખ્યા મેં ટાકી બતાવી હતી મહામભાની છાવણીમાં પણ ‘ બધારણીય ચળવળ ’ની એ વ્યાખ્યા સ્વીકારવામાં આવે છે પણ નવાઈની વાત એ છે કે જ્યારે માગ જેવા માણસો બધારણીય ચળવળની દિમાખત કરે છે, ત્યારે ટીકાકારો મારી તરફ ફરીને મને પૂછે છે, ‘ જેને તમે શુદ્ધ બધારણીય ઉપાયો કહો છો, તે વડે આજ સુધીમાં કયા દેશે સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું છે, એ તો બતાવો ! ’ ગોખલેને બરાબર આ જ પ્રશ્ન મદ્રાસમાં પૂછવામાં આવ્યો હતો પરંતુ આપા કોલેજની મામેના મેદાનમાં તેમણે ગાંધી ભાવણ આપ્યું તે પ્રસંગ મને બરાબર યાદ આવે છે બાપણના અંતભાગમાં એક કાગળ કોઈએ તેમના હાથમાં મૂક્યો અને આ જ પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનું તેમને કહેવામાં આવ્યું તેમનો જવાબ હાજર જ હતો તેમણે કહ્યું, “ ડબ્લ્યુ કોઈ દેશે હજી સુધી તેવી રીતે સ્વતંત્રતા નહિ મેળવી હોય પણ હિંદુ શા માટે પહેલી જ વાર એવું ન કર્યું અને મમસ્ત જગતને નવો દાખલો ન બેસાડવો ? જગતનો ઇતિહાસ કઈ પૂરો નથી થઈ ગયો હજુ તો એ અથના ઘણા પ્રકરણો લખાવાના બાકી છે હિંદુ અને ઇસ્લામ, હાયેલાય મેળવીને હિંદુ બાવિ પરિપૂર્ણ અને સફળ કરે છે એવો ઉદ્દેશ કરતું એક તેજસ્વી ઉત્તરજન પ્રકરણ ઇતિહાસગાથામાં કેમ ન લખાય ? ”

અહા ! કેવાં પીરોચિત વાક્યો ! અત્યારે મને તે યાદ આવે છે

બરાબર આ જ મતલબ પૂછતું મહાત્મા ગાંધીએ લખેલું નિવેદન મ થોડા વખત ઉપર વાંચ્યું એ બાબત બે વિચારો માગ મનમાં આવે છે મહાત્મા જોડે ગાંધીપ્રકરણી વાદવિવાદમાં ઊતરવાની હિંમત હું ન કરું. મને એ જગા પણ ગમતું નથી પણ જ્યારે મહામભા બધારણીય પદ્ધતિ તરફ માર્ચનિક સમતિથી પાછી વળી છે, અને ગાંધીએ પોને આગળ પડીને એ પદ્ધતિ તરફના પુનરાગમનને આગીવાદોથી નવાળ્યું છે, ત્યારે તે આ પ્રશ્ન પૂછવાનો યોગ્ય અવસર કે ખરો ? જગતના ગાંધીપ્રકરણી ઇતિહાસમાં પહેલી જ વખત એક નવી જ નિશાન યુદ્ધનીતિનો આગલ કરનાર, તે નીતિના પિતા જેવા મૌથી શક્તિશાળી અને અત્રિતિમ પ્રતિભાશાળી મહાન પુરુષથી તો વળી આવે—જગતના ઇતિહાસમાં હજુ સુધી બન્યું છે કે નહિ એવો—મામૂલી પ્રશ્ન પૂછાય ખરો ? એવા માણસ આવે પ્રશ્ન પૂછે એ હેરાત પમાડે એવું લાગે છે પણ આપણે બધાએ એક વાત ખ્યાલમાં રાખવી જોઈએ જે વિષય પ્રસંગ હિંદુને આજે સાપડ્યો છે, તે એવો છે કે આપણા હૃદયના ઊંડામાં ઊંડા પડે તેથી ઘૂંટી જડે છે હાલનો પ્રસંગ જ એવો છે કે તેને લીધે આપણને વર્ષોથી ટકા આપનાર પાયાઓ જ મહર છે કે નહિ એવા પ્રશ્નો જોડે તેથી જાતે વિચક્ષણ શુદ્ધિવાળા

હોવા છતાં મદાત્મા પણ આવા છિન્નચિત્ત કરી નાખે એવા પ્રશ્નો પૃષ્ઠીને તેમના શ્રોનાન્તરોને અને અનુયાયીઓને વિદ્યુત્ત કરી મૂકે છે એમા મને નવાઈ નથી લાગતી

ગોખલેનું વર્તન કેવું હોય !

શ્રી ગાંધીએ ધબ્બીયે વાર ગોખલેને પોતાના ગાંધ્યપ્રકરણી ગુરુ તરીકે ઓળખાવ્યા છે નફન માયુ પણ દત્તે એમના ગુરુએ આંકેલી ઝપટ મર્યાદાની બહાર તે ગયા જતાપ છે ગોખલેને જે પ્રમોશનો જગત અનુભવ નહોતો, તેમજ આગાહી પણ નહોતી, તેવા પ્રમોશનવાળી આ મર્યાદાભંગ ન્યાયી હતું એમ એ કદાચ ગણતા હશે મળ્યું પછી ગોખલેની કૃતિ નિર્ધનગામી યઈ છે એમના વખતમા, એમની હયાતીમા, મરકાગ્ને કાષ્ઠ-કાષ્ઠવાર એમની અજેખરી તુલિઓ વિષે મક્કા બેઠતી, પણ હાલ એવી શક્તિ એના મનમા રહી નથી એમના ગાંધ્યપ્રકરણી કીકાકાગેએ ધબ્બીવાર એમની બીકણ નીનિ માટે, અતિશય રિયલિટ્યુગ્ન—જગ પણ ન મને—એવા એમના અભિપ્રાયો માટે, તેમની છેક જ કિકી, નિ સરવ કાર્યપ્રજ્ઞાથી માટે ગોખલેને ગ્રેધકા સીધા છે પણ આજે તેઓ શુ કહે છે ? ભારે આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આજે તે બધા જ એમનો આગરો લે છે, અને ગોખલે છવના હોત તો હું જેમ હાન વર્તુ છુ, તેમ તે વર્તત ખરા કે, એમ મને મદાત્માના આગેરાનો સુદા પડે છે માયુ પડે તો હું ખાતરીથી નબળો નથી કે તે શુ કરત આવી જતની વિચારમગ્ની ધબ્બીવાર વિમાર્ગે સર્વ જતારી યઈ પડે છે—અથવા કહો કે કઈ નહિ તો તે નિર્ગંધ તો છે જ

તેમજે શુ ક્યું હોત તે મળ્યા માટે તો ગોખલેના પોતાના જખાણો, ભાવણો અને તેમનું છવન દરમ્યાનનું વતન જ પ્રમાણજત મળ્યાપ, મને તો લાગે છે, અને આ મન હું નમતાપર્યંત જૂઠું હવાની રજત લઉં છુ, કે દિદેએવકા એમણે માન્ય કરેલા પચને જ ચુરત રીને વચળી ગલા છે ગોખલેએ શુ ક્યું હોત તે વિષે ગમિક કલ્પનાઓ જ દોડાવાય છે એમ નહિ, પણ ધબ્બીવાર તો અમાગ હાલના માર્ગને એમના વર્તન માથે મરખાવાય છે કલ્પનાપ્રધાન અને નવાન-શો ચિત્તને બંધે આવી તુલના આકર્ષક લાગે, પણ વ્યવહારમાં તો એનું પશિણામ ગન્યમા આવે છે

છેરે, હું એટલું જ કહીશ કે મને પૂરેપૂરે મનોવ આપી શકે એવું કામ મેં આજે પૂરું કર્યું છે આ તમુ દિવસનાં પશિષ્ટમ હું આવી મગ્મ રીતે વેળી શક્તે તથી તાજાનુચ થાઉં છુ આપણામા એક માન્યતા છે કે જગતે એક મહુચુખી કાલો પુત્ર તેના માનપિતાની ઉત્તરક્રિયા કરવા નાઉં ત્યાર એ કાર્યની પચિનના અને જુગેદગરી જ એને મશખ બનાવી દેશવી મને છે કદાચ એમ પણ હોય કે જે કાર્ય મેં આ તમુ ક્વિચ દરમ્યાન કર્યું, તેના મદાનપણાએ જ મને પણ શરીર અને મન નન્ને બાજતમા મપૂર્ણ સક્તિગાથી મખ્યો હોય મારા બાવણો માંજીવવા જેએ આવ્યા નેમનો દાર્દિક આભાર માનું છુ *

પ્રો. વ્યોમેશચન્દ્ર પાઠકજીના અકાળ ને કરણ અવમાનને લીધે આપણા સાહિત્યને જે ખોટ ગઈ છે તે જલદી પુગાય એવી નથી. જુદાંજુદા સામયિકામાં અવાગનવાગ પ્રસિદ્ધ થયેલા એમના છૂટાછવાયા લેખો પઠ્યો જ નહિ, પરંતુ એમના સમાગમમાં આવનારા મર્વ કાઢતે એમની તેજસ્વી મેધા અને ખાસ કરીને અમાધાગણુ વિવેચનશક્તિની પ્રતીતિ થયા વિના નહિ ગ્હી હોય 'ગણકુસુમ'ની એમની દીક્રામાં એ શક્તિનો કઈક લાભ આપણને મળ્યો છે, પરંતુ એનો સપૂર્ણ લાભ મળે તે પહેલાં તો એ આપણને છોડીને ચાલ્યા ગયા છે.

એમની ભુદ્ધિ મરદિશીય હતી. અર્થશાસ્ત્ર ને ઇતિહાસના તો એ અધ્યાપક જ હતા, પરંતુ 'સસ્કૃત', ગુજરાતી ને અંગ્રેજી સાહિત્યનું એમનું વાચન તે તે વિષયના નિષ્ણુત જેવું જ હોય તે તલસ્પર્શી હતું સંગીતના એ બહુ જ જાણી કાટિના જ્ઞાતા હતા કાઈ ઉસ્તાદ પાસે શીખ્યા વિના પોતાની મેળે એમણે સંગીતશાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. એટલું જ નહિ, પણ એ ત્યારે ગાતા ત્યારે મારામાગ ગવૈયાઓ પણ મુઝ થતા.

ભાષણકર્તા તરીકે પણ એમણે ખ્યાતિ મેળવી હતી. વિનોદ, વૈવિધ્ય, પાડિત્ય અને મૌલિકતા વડે એમની ભાષણશૈલી અકિત હતી એમનું ભાષણ સામળતા કાઢતે કંદી કેટાળો આપ્યો જણ્યો નથી એઓ વધુ જુઝ્યા હોત તો ગુજરાતના એકે અગ્રગણ્ય વક્તા તરીકે સ્થાન મેળવત એ નિમશય છે.

ધર્મશાસ્ત્ર અને ભાષાશાસ્ત્રનો એમણે જોડો અભ્યાસ કર્યો હતો. શાસ્ત્રીય વિષયો એમની ભુદ્ધિ હમેશ ગચતી મમાજશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્ર પણ એમના પ્રિય વિષયો હતા મમાજશાસ્ત્ર વિષે એક પુસ્તક ગયાનું પણ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ એમને મોકલ્યું હતું.

આવી અહોભાવ અનુભવાવે એવી મર્વદેશીયતા અને વિગ્લ પાડિત્ય ઉપરાત એમની સહજશુદ્ધ રસિકતા અને આન્યતામાં કદી ય ન સરી પરે એવી વિનોદપ્રિયતાને લીધે એમનું મિત્રમંડળ વધારે ને વધારે બહોળુ બનતું જતું હતું.

એમના જેવા વાત કરનારા બહુ જ વિગ્લ હશે ત્રણચાર કલાક સુધી એમની સાથે વાર્તાલાપ કર્યા પછી વખત ક્યા ગયો તે જણાવું પણ નહિ એમની સાથે વાત કરતા સમય જાણે યબી જતો હોય એમ લાગતું.

બીજાને માર્ગદર્શન કરાવવાનો, અન્યને આગળ આજુવાનો, અતીવ વિગ્લ ગુણ એમનામાં અસાધારણ પ્રમાણમાં હતો કેટલા ય શીખાઉ સાહિત્યકારોને એમની મલાહનો લાભ મળ્યો હશે એ માત્ર મલાહ જ નહોતા આપતા પણ તેમની કૃતિઓમાં યોગ્ય

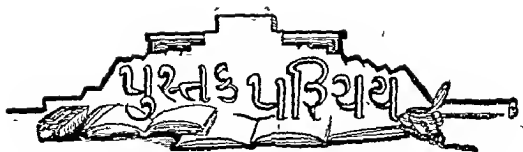

સુધારા સૂચવતા તેમજ પ્રસિદ્ધ કરવા યોગ્ય હોય તો કોઈ સારા મામલિકમાં પ્રમિદ્ધિ માટે મોકલાવી પણ આપતા એમની તબિયત બિલકુલ મારી નહોતી, એમનાથી બહુ જ પગિશ્રમ લઈ લખી કે વાચી શકાતું નહોતું ત્યારે પણ ‘મારી-નોંધપોથી-નો’ ઉપોદ્ધાનો એમણે મમતાથી પ્રેરણાને સ્વેચ્છાએ મને લખી આપ્યો હતો.

એરિસ્ટર થઈ આવ્યા પછી એમને સમગ્રણીનું દર્દ લાગુ પડ્યું અને એતલુવાર તો એમની સ્થિતિ ચિંતાજનક પણ થઈ ગઈ હતી એમના પત્ની, જણીતાં કવયિત્રી ને લેખિકા, શ્રીમતી જયમનબહેનની અવિશ્રાત શુશ્રૂષા, અને ‘કુંગળમા કુશળ કોઝરની ઔષધિ, ને પથ્યને પગિણામે ગયે વર્ષે એ રોગ જાણે જતો ગયો હોય એમ અને હવે કંઈ ચિંતા જેવું નથી એમ સર્વ કોઈ ને લાગ્યું અને ધમદમે જાણે આપણી દૂર દેકડી કરવી ધારી હોય એમ અકસ્માત આવીને એમને ઉપાડી લીધા જે ઇન્જેક્શને એમને બાધિમાથી બચાવ્યા હતા તે જ ઇન્જેક્શન, કોણ જાણે શાથી, એરી થઈ ગયું અને ગઈ તા ૨૩ મી માર્ચને દિને બરાબર ચાળીશ વર્ષ પૂરા કરી (ખીજે જ દિવસે એમની વર્ષગાઠ હતી, એઓ આલોક ઉડી ચાલ્યા ગયા.

સ્વ. રા બ કમળાગકર ત્રિવેદી વિષે લખતા એમણે લખ્યું હતું, “કોઈ અજાણ્યા ગામડામાં કેટલીક વાર અજાણ્ય ડાસીઓને એકસોચાળીશ વર્ષની નિદેશી બંધે છે તેના કરતા નર્મદાશકર કે ગોવર્ધનગમ જેવા કળાકારો અથવા મણિલાલ કે નર્મદાશકર જેવા મહાપંડિતોને ઈશ્વરે ચિરંજીવી કીધા હોત તો કેવું સારું ?” આ શબ્દો લખાયા ત્યારે એ એમને પોતાને જ વધારે સચોટતાથી લાગુ પડશે એમ કોણે ધાર્યું હશે ?

તો આવી અસાધારણ શુદ્ધિમત્તા, આવો મિલનમાર સ્વભાવ, આવી મર્વદેશીય સિદ્ધિ એ મર્વનો અંત આ જ ? કુદરત કથું વેડરી દેતો નથી, ઈશ્વર કાંઈ નિરર્થક જવા દેતો નથી એમ કેમ મનાય ? જે અપૂર્વ શક્તિ ઈશ્વરે એમને બક્ષી હતી તેનો અંશત લાભ પણ આપણને મળે તે પહેલા જ એને ફરમાવી નાખવી એમાં સર્વશક્તિમત્તા કાલે હશે, દયાળુતા તો નથી જ લાગતી !

દિનચર્યા:—લેખક આપાલાલ ગ વૈદ્ય, પ્રકાશક રણછોડજી કેમુરભાઈ મિસ્ત્રી, પ્રચ્છાન કાર્યાલય, પાગમી અગિયારી મામે, અમદાવાદ કિ ૧-૮-૦

આ પુસ્તકમાં આપણે હરેરાજ જે શરીરની દિવાલો મામાન્ય રીતે કરીએ છીએ તે આગળની દૃષ્ટિએ કેવી રીતે જગી તેની ચર્ચા અને નિર્ણયો છે. કર્તાએ પોતાના નિર્ણયો પૂર્વ અને પશ્ચિમના વૈદ્યો અને વૈજ્ઞાનિકોના આધારે બતાવેલા છે. ચર્ચા કેવળ તદ્દન અને વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જગી છે. જૂના આપ્તા આવના વહેમો તેમજ અત્યારે વિજ્ઞાનને નામે પ્રચલિત વહેમો, બન્ને સામે કર્તાએ મોગ્ય ચર્ચા કરી છે. હિંદની આબોહવા અને આપણી આર્થિક સ્થિતિ પણ લેખકે ધ્યાનમાં રાખી છે. પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી છે.

બોલ્ડોવિઝમ અને બીજી વાતો:—મૂળ લેખક ગાજગોપાલાચાર્ય, અનુવાદક જોશલાલ ગાધી પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે, વાર્ષિક કાળે ૦-૮-૬, ફૂટક ૦-૬-૦

આ નાના પુસ્તકમાં શ્રીગાજગોપાલાચાર્યે પોતાના જીવનની દિલસૂરી ઘણી માઠી બાપામાં આપેલી છે. દુઃસહના કેટલાક લેખકો જેમ પોતાની ગદ્યમય માન્યતાઓ (What I believe) મંત્રહે છે તેવું આ પુસ્તક છે. તેમાં અત્યારની સમાજજીવનમાં પછીનું ક્વાભાવિક પગલું બોલ્ડોવિઝમ અને તે બતાવેલું છે, અને તેમાં કઈજ ડરવા જેવું નથી એ સ્પષ્ટ કરેલું છે. પણ આ બોલ્ડોવિઝમ અહિંસાપૂર્વક મિલ્લ કરવાનું છે અને એ જ તેને મેળવવાનો વ્યવહાર તેમજ ટૂંકામાં ટૂંકો માર્ગ છે એમ બતાવેલું છે. તે સિવાય શાંતિ, ધર્મ, હિંદના ઇતિહાસસુગો, જ્ઞાન અને છોડવા, વિરાટ અને સૂક્ષ્મ અને ભણાવું સાચું જાણે એવા મયાળાના લેખો છે. શૈલી સર્વત્ર ઘનના આરકામાં વાતચીત કરવાની છે, અને મરણ બાપામાં જોડા સત્યો ચર્ચા શકાય તેના સુદર દાખલો છે. પુસ્તકના પ્રારંભમાં શ્રી નરહરિભાઈએ આપ્તા પુસ્તકનો સાર ટૂંકમાં મગ્ય રીતે આપેલો છે.

ગરીબાઈનો ગુનો:—મૂળ લેખક હેન્રી બ્યોર્ન, અનુવાદક શકરદાસ પાર્વતીશંકર શાસ્ત્રી. પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે, વાર્ષિક કાળે ૦-૨-૦ ટપાલખર્ચ માફ, ફૂટક કિંમત ૦-૩-૦, ટપાલ ખર્ચ શુદ્ધ.

ગરીબાઈ એ સમાજનો ગુનો છે, એ આ પુસ્તકનું મુખ્ય વક્તવ્ય છે અને જો કે આ બાપણ અમેરિકામાં સંબોધાયું હતું છતાં આપણે બધા મમજી મપીએ એવી રીતે તેમાં ચર્ચા કરેલી છે. ગરીબાઈ કાટવાનો મુખ્ય ઉપાય તે એવો બતાવે છે કે બધા ઉત્પાદનું મૂળ કારણ જમીન ખાનગી માલિકીની ન ગ્રહીતા સર્વમામાન્ય માલિકીની થવી, બેઈ એ. ખરી

રાજનામું — લેખક અને પ્રકાશક નરવર મ પટેલ, સોલ એજન્ડસ દીવેટિયા એન્ડ મેન્સ, અમદાવાદ

નવ દુકા વાર્તાઓ અને નાટકોનો આ ગ્રંથ છે આ જુવાન વાર્તાકારે વાર્તાનું નવું જ વસ્તુ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને જ લીધે અથવા લેખકની સ્વાભાવિક રુચિથી ઘણીખરી વાર્તાના પાત્રો ધૂની છે. વાર્તાના પ્રતાપને વાર્તાનું કલાત્મક રૂપ આપવામાં હજી કવચિત કચાશ દેખાય છે ખતાવોના મુખવાર્તાઓની કવના, પણ કોઈ જગાએ આમાન્ય રીતે માન્ય થાય એમ નથી અગ્નિદેવતાની વાર્તામાં લેખક પૂર્વકાલને કંપનાથી ભરાયર ઉપગતી શક્યા નથી છતાં સ્વતંત્ર વાર્તા લખવાનો આગ્રહ, મેનમાં પ્રતીતિ હોય તે જ કહેવું, દલરહિત સીધી શૈલી, નવામાં વિસ્તારનો પરિહાર, વગેરે મારા ચિહ્નો છે નાટકમાં લેખક વાર્તા જેવી શક્તિ નથી જતાવી શક્યા લેખકને અમે કહેલ કચ્છીએ છીએ

ખિલીપત્ર — ગમણીક ડિજનલાલ મહેતા, પ્રકાશક દીવેટિયા એન્ડ સન્મ, પાનકા નાકા, અમદાવાદ મહાભારતમાંથી લીધેલા વસ્તુના ત્રણ નાના નાટકો

ઘંટડી — લેખક તથા અનુવાદક શ્રી હરિશંકર વિદ્યાર્થી, પ્રકાશક બાનુશંકર શર્મા, આર્યસમાજ, આણંદ (ગિ ખેડા), મૂલ્ય એક રૂપિયો

આ તેવીમ વાર્તાનો મમલ છે, જેમાની મત્તર હિંદીમાંથી અનુવાદિત થયેલી છે સઘળી વાર્તાનો ઉદ્દેશ અષ્ટ રીતે હિંદુધર્મના મગદનનો અને મુમક્ષમાનોના તેના ઉપરના આક્રમણથી હિંદુધર્મીઓને ચેતાવવાનો અને જ્યાવવાનો છે આવા ઉદ્દેશથી કલાને દાનિ થાય એ દેખીતુ છે, અને કર્તા તે બધે પણ છે છતાં વાર્તા કહેવાની અમુક મગલ રૂપથી વાર્તા સુવાચ્ય થઈ છે

અનસુયા — પંડિત શ્રી નાગદાસ, પ્રકાશક ચૌકમી અખાલાસ પ્રમુદાસ પટેલ મુલ્ય રૂ. ૧ આના, સ્ત્રીઓ માટે પાઠ્ય આના 'આર્ય પ્રજાગ'ની એટ, સવત ૧૯૯૧

આ પણ ઉપગના જેવા જ ઉદ્દેશથી લખાયેલી મગગ વાર્તા છે. અને તે ઉદ્દેશથી અહીં પણ કલાને દાનિ થઈ છે આમાં કહેવાતા મનાતનીનો દલ પણ ખુલ્લો કરેલો છે. અને એ દલને લીધે જ હિંદુધર્મીઓ અકાગના આક્રમણને લાગ આપે છે, તે જતાવેલુ છે બાપા મગલ છે

પર્યુપણ પર્વનાં વ્યાખ્યાનો — પ્રકાશક શુવનલાલ છંગનલાલ મધવી, પચામર્ષની પોળ, અમદાવાદ, મુલ્ય ચાર આના

દરબરમની પેડે આ ૧૯૯૦ની સાલના પંજુમણના વ્યાખ્યાનો છે આ વખતે આ વ્યાખ્યાનમાળામાં જૈન ધર્મશુરુએ, પણ ભાગ લીધો હતો તે એની વિશિષ્ટતા છે

કચ્છનું અર્ધગાસ્ટ્ર (પ્રથમ ભાગ) — લેખક અને પ્રકાશક જયગમદાસ જેઠાભાઈ નાગાધી, અંગર, કચ્છ, ડિ ૩ ૦-૮-૦

આ નાનું પણ ઉપયોગી પુસ્તક માત્ર કચ્છીઓને જ નહિ પણ પ્લિટિશ હિંદના વિચારકાએ પણ ખ્યાનમાં લેવાયોગ્ય છે કચ્છમાં ધીમેધીમે પરદેશી માલ પેમારો કરે છે, અને તેની આખાદાની ઘટતી જાય છે લેખક કચ્છની ખેતીવાડી સુધારવાને જે સૂચના કરી છે તે વિચારવા જેવી છે.

ભારિયા જાતિમાં પ્રવર્તી રહેલી બેકારીનાં કારણો — લેખક ભાઈ દુગરશી ધરમશી સપ્ટ, કચ્છ અગ્ર ૩૧ પ્રકાશક ભાઈ દુગરશી હિંદામ હાઈ, સુખડવાળા બિંદિંગ, હૈન્નીયો રોડ, કોટ, મુબઈ, મૂલ્ય ૦-૪-૦ (પોસ્ટેજ નહીં)

આ નિબંધ બેકે માત્ર ભારિયા કામની બેકારીને માટે લખાયો છે, પણ લેખકની દૃષ્ટિને લીધે તે મર્મ કોષ્ટને વાચવા યોગ્ય બન્યો છે. બેકારી હિંદમાં આવૃંચિત્તે છે, અને તેના ઈર્ષાવેશા ઉપાયો પણ લગભગ બધી કામોને લાગુ પડે તેવા છે

શ્રી કચ્છ લોહાણા કેળવણી જનરલ કુંડના ટૂટી મંડળ તથા વ્યવસ્થાપક મંડળનો આહવાસ વિદ્યમ સંવત ૧૯૮૮-૮૯ — પ્રગટ કરનાર મત્રીઓ, શ્રી કચ્છ લોહાણા કેળવણી જનરલ કુંડ, મુબઈ

આ મંથાને એક અભિનંદન આપવું ધરે છે કે આ મંથા કચ્છ જેવા પછાત ભોગમાં મહત્ત કેળવણી આપે છે, અને તે માત્ર પોતાની કામનાં બાળકોને નહિ પણ બધી કામોનાં બાળકોને શિક્ષકો નબધી તેમને મુશ્કેલી પડતી જાણાય છે, તો કુંડના વ્યવસ્થાપકોને અમારે સૂચના કરવાની કે અત્યારે ગુજરાતમાં એવા અનેક મેવાભાવી કેળવણીકારો છે જેઓ તરફથી બેકેએ તેવી સજાદ મળી શકે

આરોગ્યદીપક ભાગ ૧-૨ — લેખક અને પ્રકાશક ડૉ પ્રદ્યાદશ કે પડયા, વડાલીકર, ખેડખલા (એ પી રેલે), કિં ૧-૪-૦

આ પુસ્તકમાં આરોગ્ય ઉપર અને કેટલાક રોગોના ઉપાયો વિશે લખેલ છે

ધર્મરત્નો સ્વીકાર અને ઇન્કારનો ઇન્કાર — લેખક પંડિત જીવરામ ગણપતિગમ, પ્રકાશક : અખાસાલ મૂળજીભાઈ પટેલ, મૂલ્ય ૦-૮-૦.

શ્રી નરસિંહભાઈના ' ધર્મરત્નો ઇન્કાર ' પુસ્તકના જવાબનો પ્રયત્ન

૨૧.

વીર કોલેજ કુમાર — લેખક જમિયન ગૌ મેલત, સુગત, કિં ૦-૧૨-૦
ગદવદન નામનો કોલેજનો એક વિદ્યાર્થી નામની નામની તે જ કોલેજની કન્યાના પ્રેમમાં પડે છે અને સગમડપમાંથી પિત્રોત્તરના મગક આપે તેનું હગમ કરી ગય છે એવું આ નાટકમાં બતાવ્યું છે અત્યાગના કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ બહુની વખતે આંમળીના વેદે ગણી રાકાય તેટલી ગાયે અમામ કુતી વિદ્યાર્થીનીઓને પરણી જવાના મનોગ્ધ સેવતા હોય અને તેમાં બહાદુરી ગાનવા હોય તો આપણી મમાગનું દુર્ભાગ્ય ગણાય. આ નાટકમાં લેખક એક કોલેજિયન છે, પણ હું ધારું છું કે તેમણે આ નાટકમાં આપેલો ચિતાર મામાન્ય વિદ્યાર્થીનું માનમ ઈર્ષાવતો નથી

બલિદાનની મત્યદતના કિંવા દિવ્ય દાંપત્યપ્રેમ — અપાદક અને પ્રકાશક દિન્દ્યાળ મયારામ વિ હકર, અમદાવાદ, વિનામૂલ્ય.

અમદાવાદમાં ઓશિફણુ કામ કરી ગેલ પંડિત મોક્ષાકરનું આ પુસ્તકમાં જીવનચરિત્ર આપ્યું છે તેમાં તેમને તેમના મૃતપત્ની ચૈદ વર્ષ પછી નવો અવતાર ધારણ કરી મળે છે એવી અદ્ભુત ઘટના પણ વર્ણવી છે !

ઇન્સાનની આહુ: — લેખક. ગુણવતગાય આચાર્ય, રાણપુર, કિં. ૦-૮-૦.

હરિજનોની દુખી હાલત દર્શાવતી આ માત્ર નવલિકાઓ જીવનમાં બનેલી મત્ત
 થતનાઓ ઉપરથી લખાયેલી છે તેનો ઉદ્દેશ, લેખક કહે છે તે પ્રમાણે, વાચનારાઓના
 હૃદયમાં વ્યથા જગાડવાનો છે ભાઈ આચાર્યની કલમમાં એવી શક્તિ છે કે તેમનો આ
 ઉદ્દેશ મિલ્લ થશે એમ કહી શકાય

અર્ધુ અંગ — લેખક યજ્ઞેશ શુક્લ, મુબઈ, કિ ૦-૧૨-૦.

પોડશી — લેખક યજ્ઞેશ શુક્લ, મુબઈ, કિ ૧-૦-૦

સ્ત્રીઓ માટેના માસિક 'ગુણસુંદરી' ની બેટ તરીકે આ પુસ્તકો તેના ઉપત્રીએ
 લખ્યા છે પહેલામાં દાતણવાળીથી માંડીને ઉચ્ચ સમાજ સુધીની સ્ત્રીઓના જીવનની
 કમ્પ્યુતાનો ખ્યાલ આપતી આ વાર્તાઓ આવે છે, જે ગ્રસપર્ચક વાચી જવાય તેવી છે
 બીજા પુસ્તકમાં મગડી, હિંદી અને જગાણી લેખકોની સોળ વાર્તાઓ ભાષાતર કરી મૂકી
 છે, તેમાં સ્ત્રીજીવનના પ્રશ્નોની ચર્ચા છે આવા પ્રયાસને બદલે જેની આવડે તેની કૃતિ
 વાતો લખવાનો લેખક પ્રયત્ન કરે તો શુભગતી માહિત્યની અને સ્ત્રીઓની વધારે મારી
 સેવા બની શકે.

સંસાર — લેખક ભાનુ પ્ર. દવ, કિ ૧-૮-૦

અમદાવાદના અદ્યાર્થિક પત્ર 'માતૃભૂમિ' ની બેટ તરીકે આ પુસ્તક એક વીમ વર્ષના
 જુવાન લેખક ભાઈ ભાનુએ લખ્યું છે તે ધણે અંગે અંગ્રેજી નવલકથા 'દ્રાષીક' ઉપરથી
 નિષ્પન્નવવામાં આવ્યું છે છતાં પ્રસ્તાવનામાં શ્રી 'ધૂમકેતુ'એ કહ્યું છે તે પ્રમાણે, 'લગભગ
 સ્વતંત્ર ગણી શકાય એટલું બધું તાજુ આ લખાણ દેખાય છે'

નવલસરમ ત્રિવેદી

રોજનીશી

- તા ૧૮-૨-૩૫ વડી ધારાસભામાં જેવે બજેટ બે કરોડ રૂપિયાની ખોટ, વીનળીથી ચાલતુ દવાઈ નાદામ રોધાયાની બખર, ' હિંદુસ્થાન સેવાદળ ' અને વૃદ્ધાવન ' પ્રેમમહાવિધાયક ' ઉપરના પ્રતિબંધ સંબંધમાં સરકારી નવાબ ઉપર ચર્ચા કરવા માટે મળા મુલતવી રાખવાની શ્રી શ્રીપ્રકાશની દરખાસ્ત પ્રમુખે કાનૂનબદાર ગણી, સરદારશ્રી દાહોદામ, બીવ રોવામ રળના વાર્ષિક ઉત્સવમાં તેમનુ પ્રવચન, જર્મનીને વિધિપુર સર સાર રોપાયુ
- તા. ૧૯-૨-૩૫ વાહસરોય અને ગવર્નરે માટે સૂચનાનો ખરડો બહાર પડ્યો, દિલ્હિપાઈન ટાપુના બધાગળ ઉપર મિ ઝેગોરિયાએ લોહીથી કરેલી પોતાની સહી, શેઆવઢીમાં એક સાબ સ્ત્રીપુરુષોનો જંગીનમહેસૂલ બાળક સત્યામદ, ગુરતની એક વજીર કન્યાએ માખાપની સ મતિની હુકેશ કરી કરેલા હચ્છાલમ
- તા. ૨૦-૨-૩૫ બ્યાર તાલુકામાં રાનીપરજ પરિષદ સરદાર વલ્લભભાઈનુ પ્રમુખપદેથી બાપણ; અમેરિકાના પ્રમુખે ' રાષ્ટ્રીય યુનિવર્સિટી 'ના કાયદામાં માગેલી બે વર્ષની વડુ મુદત, અબ્દુલ અકબરખાનની મુલાકાત સરદારને લેવા દેવામાં ન આવી, તે સંબંધમાં શ્રી અસફઅલીની દરખાસ્ત વડી ધારાસભામાં પ્રમુખે નિયમબદાર કરાની
- તા. ૨૧-૨-૩૫ મિ રપ્રાદ બેવગામમાં નન્ડકેદ, ગદરમાં ઔદ્યોગિક પ્રદર્શન, મુબાઈમાં દેશી રાજા ઓના પ્રધાનોની પરિષદ, વડી ધારાસભામાં ગ્રામપુન રચના સંબંધમાં સવાલજવાબ, જગતના કરારને લગતા કરાય ઉપર જોધીનો સુધારો રદ, વાહસરોયના સ દેશા વખતે ડાભા થવાના રિવાજ મામે મહાસભાપક્ષનો વિરોધ
- તા. ૨૨-૨-૩૫ વડી ધારાસભામાં રેલ્વે બોર્ડના અદાલતને ઘટાડીને માન શ ૧ આપવો એવો શ્રી. બલાભાઈ દેરાઈનો સુધારો પસાર, અમદાવાદના મસ્કતી મારફેટ મદાલતને પોતાના મતાદારો ગ્રામસ્તાઓ, વગેરેના છાકરાને કળવણી આપવા માટે શ ૫૦ હમરનુ કરેલુ ટૂંક
- તા ૨૩-૨-૩૫ પગારકાપ રદ કરવા માટે સરકાર સામે કપકાની મહામતાપક્ષની દરખાસ્ત પસાર; દિલ્હીમાં શ્રી. ચિતામણિના પ્રમુખપણા હેઠળ કોમી સુકાદા વિરોધી પરિષદ, કલકત્તા યુનિવર્સિટીની ગેનેરના કરાવે વિગ્રાથિનીઓ માટે જુદો અભ્યાસક્રમ, —બરતપ યજ્ઞ, સ નીત, ચિત્રકલાનો સમાવેશ, અ યેત મિવાય બીલ વિધેયોની માનુભાષામાં પરીક્ષા, ગાધીજી નાગપુરમાં, તેમને હાથે ખુલ્લો સુકાયેલો ખાદી બહાર, રામપુરના નવાબે શ્રેષ્ઠ ડાઈ કવિના માટે રૂ ૧૦૦૦નું હનામ કાદચુ, ' ઘોરલી આઈ ' નામનુ મરાઠી પુસ્તક લખેલ
- તા. ૨૪-૨-૩૫ દિલ્હીમાં રાષ્ટ્ર વજ્ય દન, રાષ્ટ્રપતિ અને શ્રી. સત્યમૂર્તિના બાપણો
- તા ૨૫-૨-૩૫ નરેન્દ્રો અને પ્રધાનોની સભાએ દિ દી સુધારાના ખરડાને અત્યારના સ્વરૂપમાં અસ્વીકાર્ય ગણ્યો, મિલકાતના શ્રી સુધાભાઈના ભાઈ પાસેથી શ્રી સુધાભાઈના ' દંડ પેટ વસુલ કરેલી રકમ દિ દી વછરે પાગી આપવી એવો અમદાવાદની કોર્ટનો ચુકાદો, મહાસભાના અત્યારના ધ્યેયમાં ફેરફાર ન કરવાનો પત્રબ પ્રાતિક સમિતિનો કરાય, શ્રી બલાભાઈને લખેલી ચુનું માનપત્ર, અવગિરિયામાં તોફાન, આરખોએ ટાઉનહોલ ઉપર કરેલા દુમલો, અમેરિકામાં બેકારોની ૮૩ કલાક સુધી સત્તાનું મૂલ્ય, ' આખરે સફળ અત્ત,

તા. ૨૧-૨-૩૫ : પગપાળો ૮૦ હજાર માઈલની મુખારી કરનાર યુવાન પ્રવાસી અમદાવાદમાં, વડી ધારાસભામાં માલની ટ્રાન્સપોર્ટ મટિની સગવડો અપૂરતી હોવાથી તે સાથે શ્રી લાલચંદ્રની કાપની દરખાસ્ત પસાર, હિંદના દેસી રાજ્યોએ સમૂહતર સળધમાં કરેલા હરાવથી આમની સેવામાં ખજાનગાર, હિંદી વજરે આપેલો ગોળગોળ ખુલાસો.

તા. ૨૭-૨-૩૫ : વડી ધારાસભામાં ન્યાયખાતાને કારોબારીથી અલગ કરવાની માગણી, રાજસભામાં વિદેશી ચોખાની આયાત અટકાવવા મટિની દરખાસ્ત પસાર, ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિ તરફથી હિંમત કટમા રાહત આપવા અર્થે ખેડૂતો માટે મરતા અનાજની કુદોનો ખોલવાનો હરાવ

તા. ૨૮-૨-૩૫ : વડી ધારાસભામાં દોડ કરેલ રૂચિવાની ખચતવાળું અદાજખા, કાચા ચામડા પરની જકાત રદ, ધનકમટેક્સ અને સુપરટેક્સના સરચાર્જમાં ઘટાડો અને નાની આવક વાળાને આવકવેરામાં રાહત, આદીની જકાતમાં આઈસે ત્રણ આનાનો ઘટાડો, પારસી કોમના લગ્ન તથા છૂટાછેડાના કાયદાને સુધારતો ખરડો રાજસભાએ સિલેક્ટ કમિટીમાં મોકલ્યો

તા. ૧-૩-૩૫ : મુખાર્ધ ધારાસભામાં ખાન અબ્દુલ ગફારખાન જેલવાસ બાબત સલાહજવાળ, અમદાવાદની પોલીસર હાઈસ્કૂલને તેની ગેરરીતિને કારણે સરકારે અવમાન્ય કરી.

તા. ૨-૩-૩૫ : અમદાવાદ મ્યુનો રાનાબિંદમહોત્સવ પ્રથમ દિવસ, બાળકોનો મેળાવડો, શ્રીસભા લશ્કરીઓનો બળવો, ખારડોલી તાલુકાના આશ્રમોમાંથી કિચનર પોલીસ વિદાય, સાદા પોલીસો રહ્યા, લોઈડ ન્યેશર્નને પ્રથમમ ડળનું આમ ત્રણ, તેમની યોજના વિશે માગવામાં આવેલી વીગતો, હિંદીમાં મુસ્લિમ શ્રી પરિવર્દ સારસ કાયદો કડક કરવાની વિનંતિ, પતિયાળા જેલમાં સરદાર બગવાનસિંહની ગમિર સ્થિતિ

તા. ૩-૩-૩૫ : અમદાવાદ મ્યુનો રાતાબિંદ મહોત્સવ બીજો દિવસ, સરદાર વલ્લભભાઈના પ્રમુખપદ નીચે સમારભ, રાનાબિંદ મ્મારક ગ્રથ સરદારને અર્પણ, ખારમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિવર્દ અમદાવાદ ખાતે ડિસેમ્બર માસમાં મળશે એવો ગુ સા સ ની બ્યવસ્થાપક સભામાં હરાવ

તા. ૪-૩-૩૫ : સિયામના રાજ્યે સ્વેચ્છા ગાદી ત્યાગ કર્યાના સમાચાર; હિંદી મરકારના બજેટ ઉપર હિંદી વેપારીઓના સચુક્ત મ ડગની સમિતિનું નિરેદન, મલ્ય પ્રાંતના ગવર્નર નાગપૂર ખાતે એક હાઈસ્કૂલના મુવર્ણ મહોત્સવ પ્રસંગે 'વહે માતરમ્' નવાયુ ત્યારે તેમના પત્ની તથા અમલદારો આવે માનમાં ડાખા રહ્યા, છૂટી અને એજિસિનિયા વચ્ચે કામચલાઉ કરારો, શ્રીસભા બજાવો, કેટનો ગવર્નર જનરલ માર્થો ગયો, વેનેઝ્યુએલ પક્ષના માલસો ગિરફતાર.

તા. ૫-૩-૩૫ : મરદાગ વક્લમભાઈ એ ખાન અબ્દુલ ગફારખાનની જેલમાં લીંચેલી મુલાકાત, મુખાર્ધ ધારાસભામાં રાજકારી આળકારી નીતિ સાથે કપકાની દરખાસ્ત, સિંધ સાહિત્ય પરિવર્દ બાવશિફાલુની દગવર્ધો યોજના ઘડી

તા. ૭-૩-૩૫ : અમદાવાદમાં વાડીલાલ સારાભાઈ દોસ્તિપદ સાથેના આરો યલુવનનો સરદારે પાયો નાખ્યો. વડી ધારાસભામાં કારોબારી સભાનો અર્થ ઘટાડી એક રૂચિયા કરનારી શ્રી બૂલાભાઈની દરખાસ્ત ડાડી નઈ, 'લોકમ ગદ' પ્રેસ પામે નમીનનીરી, ભરથ મ્યુ રૌચ મહોત્સવમાં તાજા બરવામાં તટસ્થ રહી

તા. ૮-૩-૩૫ : મિદનાપુર નિહતામાં લગ્ન કરે ત્રાસ વર્નાબા સળધના ખબર બાબત વડી ધારાસભામાં સલાહજવાળ, દંત્વ ડ ખાતે કલાકમાં ગુડલા માઈલના વેગે મોટર દોડાવવામાં સર

કેમજેલે મ્યાચેસા રેકૉર્ડ, અમદાવાદમાં બાલરત્ના સંપાદનો સમારભ; હિ હી વીમા ક પનીને દટવીમા તાખા ખોલવા દેવાની છટકીની સરકારે ના પાડી

તા ૯-૩-૩૫ બ્રિટનેર તથા પતિયજાના રાજ્યોએ સમૂહત નમા જોડાવાની શરતી સ મતિ આપ્યાના બખર, વડી ધારાસભામાં મીડાના ખાતા અંગેની શ્રી પિરોચાની દરખાસ્ત પસાર, મુખાર્ધમા સ્થાનિક સસ્થાએની પરિષદ, અમેરિકામાં જોડારોને રાહત આપવા માટેની ૫૦ લાખ ટોલરની ચોજના

તા ૧૦-૩-૩૫ સાઈકલ ઉપર જગતના પ્રવાગે નોકજેવા શ્રી ક્રિસોસિ હ નૈરોબીમા

તા ૧૧-૩-૩૫ અમદાવાદમાં મહીપતરામ અનાથાશ્રમ તથા યુનીવાર્સ અખત્રાશ્રમના નવા મકાનોની લેડી તનુમતીને હાથે ઉદ્ઘાટન વિધિ, મુખાર્ધમાં ૧૮ વર્ષમાં સખતમાં સખત ગરમી, ઊનના ઉદ્યોગના રક્ષણ માટે ટેરિક ખોડની તપાસ, શ્રીમતો મામતો ૨૦૦ બજવાખોરો કેદ, બવગિરિયાની સરહદ બધ

તા ૧૨-૩-૩૫ વડી ધારાસભાની બેઠક લરકરને હિન્દીમય કરવાની સરકારની મન્દગતિ સામે વિરોધ દાખલ રપિયો એક મ જૂર કરવાની શ્રી માટિન ચોધરીની દરખાસ્ત પસાર ખાન અખુલ ગફાખાની જોડમાં અસ્વસ્થ તબિયત, રણુટ ટ્રોન્ડી માટેની છટવી મેચમાં મુખાર્ધની છટ, હિ હી મુધારાના ખરડા ઉપર આમતી સમામા ચર્ચા

તા ૧૩-૩-૩૫ અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ વિદ્યાપીઠની લાયકેરી આખી દેવા અંગે ચર્ચા, કાયદાની સવાહ માગવાનો કરાવ, ડમાનિયામાં હિ હી માલનો બહિષ્કાર

તા ૧૪-૩-૩૫ મુખાર્ધ ધારાસભાની બેઠક 'વ દેમાતરમ્' સળધી સરકારી પરિપત્ર બાબત સવાલ જવાબ વડી ધારાસભાની બેઠક નાણાખાતાના ખરડા ઉપર ચર્ચા, રાજસભાની બેઠક, 'અનીગદ યુનિવર્સિટી એક્ટ' મા મુધારો કરતો ખરડો, ગાધી સેવા સંધુ નડ બધામ્ અને જ્યવમ્થાપક સમિતિની યથેશ્વરી ફેરચના, રાજેન્દ્રખામુને વર્ધા મ્યુનિસિપલ માનપત્ર, ટાકામાં મોહિનીમોહન નામના બાર વર્ષના ગણિતશાસ્ત્રીને એમ. એ ના વર્ગમાં બેસવાની છટ, જર્મનીમાં શહેરીઓ માટે ફેરચાત લરકરી તાલીમ, હવાઈ કાર્ડ માટે જાગી તૈયારીઓ, વડી ધારાસભામાં લડનનુ સ્ટોરખાતું કાઢી નાખવાની મૂચના, ગાધીજીની સ્તવનાસલાહ પ્રમાણે કામ કરવા વર્ધામાં સ્થપાયેલ મહિલા મળ, ઓરિસ્ટાના એક માછ પ્રધાન ડો રિન્ટેલિનને જન્મટીપ.

તા ૧૫-૩-૩૫ ચિનાઈ દેલવે ઉપરના ચેત્રાના હકા રોવિયેટ સરકારે વચી નાખ્યા, સૂરતના અનાવિલ અને પાટીદાર વિદ્યાર્થી આશ્રમો ઉપરનો અકુશ સરકારે ૨૬ કર્યો, વર્ધા નજીના રોઠી ગામમાં શ્રી મીરાજાહેન વગરેએ રાફ કરેલુ ગ્રામ પુનર્વિન્યાસ કામ, પ્રેસિડન્ટ રેવેન્યુની નીરા ચોજના ગેરકાયદેસર હોવાનો ફેરચ અદાલતનો ચુકદો

તા ૧૬-૩-૩૫ વીરોપાલોની સત્યાગ્રહ છાવણીમાં કળજે રોપવા સળધી નહોરાત, પૂના મ્યુનિસિપલ ચડાવવાનો નાવ, ખાદી કાર્યલય રાસ, તિલક રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલય સત્રાસ, વલ્લભ વિદ્યાલય બેંગ્લાસલ, વિનયમ દિર મુખાવ, એ ઉપરના પ્રતિનધો સરકારે હકાવી લીધા મોર્વેના પ્રધાનમળનુ રાજન્યામુ, નામ પરવતની રોષખોજ માટે અમેરિકન કાર્થાને પરવાનગી ન આપાઈ

તા ૧૭-૩-૩૫ રત્નાગિરિના મહારાજાવાદી આગેવાન શ્રી અપ્પાશાહેન પટવર્ધનની ધરપકડ, ઊન કાતવા માટે નવો રેડિયો ચોરાવાના સમાચાર, આકલાવમાં બગીચોની પચમા સવજોએ પિરસણ પીરસ્થાના સમાચાર

- તા. ૧૮-૩-૩૫ નામપૂરમાં રાષ્ટ્રપતિને હસ્તે ચયેલી ધ્વજવદનની ક્રિયા, કાઠિયાવાડમાંથી મનેલા હળરો વર્ષ જૂના તામ્રપત્રનું ડો. પ્રાણનાથે કરેલું વાચન, સતતનિયમનના પ્રશ્ન ઉપર રાજસભામાં ચર્ચા, ડો. ગેલેલી દરખાસ્ત
- તા. ૧૯-૩-૩૫ ગાંધીજીએ ચાર અડવાડિયા માટે લીવેલું મૌનવ્રત, બેલગિયમની સરકારે આપેલું રાજનામું, કરાચીમાં ભગી અદાલતે નયુરામનું ખૂન કરનાર અખડુલ કચુમને ફાંસી દેવાઈ તે નિમિત્તે ટાળા ઉપર સરકારે કરેલો ગોળીબાર ૪૦ મરણ, ૧૦૧ ધાવલ, કલાકે ૨૭૦ માર્દલ વિમાનમાં ડાડવાનો વિલિયોસ્ટનો રેકૉર્ડ.
- તા. ૨૦-૩-૩૫ કરાચીના મેજિસ્ટ્રેટ છાપખાનાઓને આપેલી નોટિસ આગલા દિવસના બનાવ સંબંધમાં તેમજ ફાંસી વિશે કરી ખબર બહાર ન પાડવી
- તા. ૨૧-૩-૩૫ સામ્યવાદી સંસ્થાઓ સામેના પ્રતિબંધ સંબંધમાં સરકારની નીનિ દર્શાવતી યાદી, કરાચી ગોળીબાર સંબંધમાં વડીવારાસભાની એક મુલતવી રાખવાની દરખાસ્ત પસાર, જામૂવાના રાત્રને ઈદારની હાલ હાડવાની મનાઈ
- તા. ૨૨-૩-૩૫ મહાસભાપક્ષના એક આગેવાન અને વડી ધારાસભાના સભ્ય શ્રી શેરવાણીનું અવસાન, ઈંટલી લરકરી તાલીમના વર્ગો શરૂ કરશે, વડોદરા પ્રભમ ડળનું શ્રી અખ્યાસ તૈયમજના પ્રમુખપણા હેઠળ વડોદરામાં બારમું અધિવેશન, જીનિવા રેનેટારિયમમાં શ્રી વિકુલભાઈની તખ્તી મૂકવાની ક્રિયા શ્રી સુભાષ બોઝને હાથે, બાગમાં ગાંધીજીએ મોકલેલા છાંનુ રોપણ, મુબઈ સરકારે કરાચી ગોળીબાર સંબંધમાં તપાસ કરવા ના પાડી
- તા. ૨૩-૩-૩૫ વડી ધારાસભામાં મીઠાની જાકત અને સોનાની નિકાસ સમિતિ વિરોધ, કાઠિયાવાડમાં હરિજનો માટે રોડ ડ્રવાનુ કામ માટે લેવાયું, કોમી ચુકાદા વિરોધી પ્રતિનિધિ મળ સંબંધમાં શ્રી કેપ્ટરનું નિવેદન, શ્રી બેગેશ પાકકજનું અવસાન, ફિલિપાઈનના નવા બંધારણને પ્રેસિડન્ટ રજવેલ્ટે આપેલી સમિતિ,
- તા. ૨૪-૩-૩૫ દિલ્હીમાં કોમી ચુકાદા પરિપદ, બેલબેલી ખુરસીઓ, કોમી ચુકાદા વિરોધની દિવસાલેના પરિપદે કરેલો વિરોધ, શ્રીમતી નીલી રોનગ્રમને અદાર માસગી કેદ.
- તા. ૨૫-૩-૩૫ ગવર્નર જનરલે વડી ધારાસભાના અભિપ્રાયને ઠોકરે મારી ખાસ સત્તાથી મળેલ રાખિયા રેલવે બ્લોક તથા લરકરી ખરચો, નાણામિલ ઉપર શ્રી ભૂવાભાઈનું બાપણ, બહારદેરાના અલગ થવા બાબત સવાલજવાબ, શ્રી સુભાષ બોઝની મુરાફરી બબત પ્રતોત્તરી, રાષ્ટ્રપતિએ રાષ્ટ્રીય સંતાહ ડબ્બવા આપેલો આદેશ, અમદાવાદના કનેક્ટરે મહામળા સંબંધી બાબતો મેળવવા પોલીસોને મોકલેલા સરકારી વીત્તો, દિલ્હી યુનિવર્સિટીના પદવીદાનમમાર બ, કરાચીના ગોળીબાર સંબંધે આમની સભામાં સવાલજવાબ, ફારો નીકાળજમાં વપારો કરવા કરેલો ઠરાવ, હિટલર સાયમન વચ્ચે મંત્રણા, અને તે સંબંધે સરકારી યાદી
- તા. ૨૬-૩-૩૫ બેરસદ તાલુકામાં પ્લેગના કેર વિશે ડૉ. બારકર પટેલનું નિવેદન, બેલગિયમમાં રાષ્ટ્રીય સરકારની સ્થાપના, ગવિનય બગલા કેદીઓ સંબંધમાં મુબાઈ ધારાસભામાં સ્વાયત્તજવાબ, મુબબના નવા પત્ર 'બેલબે રેન્ટ' પાસે ગા હળરની મગાપેલી ભમીનબોરી, વડોદરામાં કારખાનાનો નવો કાપરો દાખલ કરવાની કામદાર કાર્કર્નાઓની માગની, કરાચીમાં શ્રી જયરામદાસના પ્રમુખપણા હેઠળ પરિપદ; મકલ અને મેરડીના વાવેરની દિલ્હીના કમિશનરે કરેલી મત્રાઈ, શાદોરની ટકનીક

સ્કુલ ઉપર ચાલુ પિકેટિંગ, હિંદ-ખર્ખા ટ્રિબ્યુનલ સ બધા વડી ધારાસભામાં શુદ્ધ મતોએ બતાવેલી દિવંગીરી, એક સુલતવી રાખવાની દરખાસ્ત પસાર

તા. ૨૭-૩-૩૫ વડી ધારાસભાની એક કેનિયાને લગતી બાબતમાં શ્રી સત્યભૂતિની દરખાસ્ત, ચચા પછી પાછી એ ચાઈ રહેનશાહના રોમ્બ મહોદસવની ઉત્તરણી સ બધા સવાલજવાબ, પુસાની ખેતીવાડી સરકાર દિલ્લી ખાતે ફેરવવા સ બધા ખર્ચની માગણી પેટે ૧ રા આપવાની શ્રી ગોવિંદ પતની દરખાસ્ત ઉપર ચચા, અમદાવાદ મ્યુનિ. નું અદાલત, વિધુનિયા સભે નાગોઓનો નોંધ, મદ્રાસમાં ૩૦૦૦ કામદારોનો સત્યાગ્રહ, કોલ્ડી સાગળી રાજ્યે હરિજનોની હાલત સુધારવા માટે રા. કરેલા પ્રયાસો

તા. ૨૮-૩-૩૫ વડી ધારાસભાની એક એક સુલતવી રાખવા વિશેની શ્રી અમરૂચી તથા શ્રી કૃષ્ણ હકની દરખાસ્તો કાનુનબહાર રી, હિંદ-ખર્ખા ટ્રિબ્યુનલ વિશે સરકારી નિવેદન ઉપર શ્રી બુવામાઈના પ્રદારો, સિવિલ એવિયેરાનની માગણી પ્રમુખના નિર્ણાયક મતથી મંજૂર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી અમદાવાદમાં વિનયમ દિર ચલાવેરો એવુ મહામાત્રનું નિવેદન, સાર્વજનિક કૃષાઓ બધી કોમો માટે ખુલ્લા હોવાની નહેરુન મુકવા મુખા સરકારે સ્થાનિક સરકારોને આપેલો હુકમ, પડિત માલવીયજીની અસ્વચ્છ તબિયત, હોલકર રાજ્યમાં મદિર પ્રવેગની હરિજનોને ફટ, ડો સત્યાગ્રહની સત્તા અપીતમાં કાયમ, બોવાલના 'કર્મચોર' પ્રેમને નોટિસ.

તા. ૨૯-૩-૩૫ બજાજમાં ૩૧૮ નનરકેદીઓ અને ૨૭૫ નરકાયદેસર મળેલો હોનાનો સત્તાવાર આકરો, વડી ધારાસભાની એક કિમિનલ લો એમેન્ડમેન્ટ એક્ટ રદ કરનારુ બિલ દાખલ કરવાની દરખાસ્ત, મુખઈ ધારાસભામાં આગ્ય પચાયતોની ત્યાપના માટે સવાલજવાબ, ખેડૂન એક માટે ર. ૫૦ લાખની માગણી કરનારો કરાવ પગાર, દિલ્લીના મહાસભા વાદી શ્રી ચોધરી કિરનલાલને દિલ્લી છોડી જવાની નોટિસ, મૌબરી અપ્રદુલ હમીદને બાપલુની મનાઈ; પોલ રના પ્રધાનમંડળનું રાજીનામું, સરદાર વલ્લભભાઈ ખોરસદમાં, એવનિયમ સેનાનું ઘાતુ છોડ્યું, બર્માના ૮૦ જેવાન કાર્યકર્તાઓને રાજકીય પવિદમાં હાલત રહેવા સામે મનાઈહુકમ, મિદનાપુર મેટલ નેસના ૧૮ કેદીઓને એક વર્ષની વડુ સજા

તા. ૩૦-૩-૩૫ વડી ધારાસભાની એક વરવાળોના વહોવટ લીખડીરાજને મોપાગે એ ખબર મળેલી સવાલજવાબ, પોસ્ટ ઓફિસ એક્ટમાં કમચલાક સુધારો કરતો સરકારી ઓર્ડિનન્સ

તા. ૩૧-૩-૩૫ મીડાની જગત વિગે સરકારી ખાસ નહેરુન, ઉગ્રોતપતિઓના અખિવ હિંદ મંડળની કમિટી, ત્રણમાથી બે પનીઓ હયાત હોવા છતા, અમદાવાદના એક મતાનની આગેવાન અને 'ધર્મરત'નું બિરુદ ધરાવનાર પર વર્ષની ઉમરના શ્રી બાવકૃષ્ણ પુરાણીએ ટકાર ખાતે ૧૯ વર્ષની ઉમરની એક દશિયો કન્યા સાથે કરેલા લગ્ન

તા. ૧-૪-૩૫ મુંબાઈ મ્યુ કોરપોરેશનના પ્રમુખપદે શ્રી નગીમાનની મૃત્યુ, અમદાવાદના નવ સાગ્યવાદીઓને ચચેલી સ. ૧, અમરેલી અને આગ્ય પુનર્વરના પ્રદર્શન, હનકમટેક્સ અને મુપરટેક્સ વિરો ઓર્ડિનન્સ, વડી ધારાસભાની એક, જગાનની અગિયાર લાખ રૂપિયાની વધારાની માગણી નામંજૂર થયા છતા મંજૂર, મીડાની જગત કારી નાખવાની શ્રી ગોવિંદ પતની દરખાસ્ત રદ, ખાર ચાના જગત કરવાની દરખાસ્ત પસાર.

તા. ૨-૪-૩૫ મુરતના એક લેખક શ્રી હમનલાલ મેઝીનું અવસાન, શ્રી એમ સી રાનએ અસ્પૃશ્યતાનિવારણ ખરડો દાખલ કરવા આપેલી નોટિસ.

- તા. ૩-૪-૩૫ વડી ધારાસભાની બેઠક પ્રેસ અંક અને જનમહેશનિકાલ વિશે પૂછપરછ પોસ્ટલ ફોર્મમાં પઠાડો કંપનીની શ્રી રામાની, શ્રી વસંતકુમાર દામની અને મિ. જેમ્સની પસાર થયેલી દરખાસ્તો, કેળવણીની આદ્ય મંદિર અમદાવાદ મ્યુ. એ મરકાર સામે દાવો માડવાનો કરેલો દરાવ, લીબરેશનરેસની ન્યુબીવીનો બદ્ધિધાર કંપાનો ત્યાના ભાયાતોનો નિર્ણય, ચીનમાં ગામચવારીએલા હાથે ચિનાઈ લશ્કરને હાર.
- તા. ૪-૪-૩૫ ડૉ. અનસારીએ નાકુરસ તબિયતને લીધે કારોબારી સમિતિ અને પાવાગ્રેન્ટી બોર્ડમાંથી આપેલા સહનમાં, વડી ધાગમભાની બેઠક ચેનરાનરાના ચેનરાન બપ થવા બાબત સલાહજવાબ, આવકવેરાની દૃઢ વંચારવાની દરખાસ્ત પસાર, લાખવાચ ૧૧ ૧/૪ કલાક સાયકલ ચલાવી, ૪૨૦ માઈલનુ અંતર કાપી, શ્રી રોયે તેરેલો ફુનિયાનો રેકાર્ડ, ધરમપુરમાં વિમાની મયક સ્થાપવાની નૈયારીએ, સર અંબુસાદનસિંહે પોતાના પગારની બચતમાંથી ચાર લાખ પંચાપકાર્ગે આપ્યા, મીરન રિવાજના કમિગનરે નિલ્વાપાર્ડમાં શ્રી વિકુલભાઈની ઠગી મૂકવાનો ખર્ચ નામનુર કર્યો, રમનમાં બચ કરે આજ, ૨૩૦ મકાનો નાન પાગ્યા, હાલરો માણસો નિર્ધાર થયા.
- તા. ૫-૪-૩૫ વડી ધાગમભાની બેઠક નાણાબિવની કાષ્ટકુપ સ્વીકારવાની વાઠસરોયની ના, બિવને ફરી રિચાતવાની બલામણ, બોરસદને મદદ કરવાની સરદાર વચ્ચતભાઈની પ્રન્યનેગી વિનનિ, ગનગ્યાની કાર્યવર્તી ના યાપક અબ્યકરનું અવસાન, ચીનમાં ૩૦૦૦ મૈનિકાની ખુવારી, બરેલી કોલેજના વડાએ રૌધ્ય મહોત્સવ ફાળા મંદિર આફના પગારમાં ત્રણ ટકાનો કાપ મૂક્યો.
- તા. ૬-૪-૩૫: રેગમરમાં રાષ્ટ્રીય સંપાદનો આરબ, વડી ધારાસભાની બેઠક, સર શ્રીમની મીલની જમાનને વચનો સુધારો ઠાી ગયો એ ઉપરથી નાણાબિવ ફરી ગરી અધુ, શ્રી બુલાભાઈનુ બપણ, ચા ઉપગના વધાગના કરનો ખરોડો પગાર, રાત મહેન્દ્રપ્રતાપ દિન્દ નહિ આી રાંઠે એવો જુદમ ત્રીનો ખુવાસો, કરાચીના ગોળીબાર સંબધમાં મુબાઈના મવર્નર અને જુદમ ત્રી વાહસરોયની મુલાકાતે, કાસ અને બેવનિયમ વચ્ચે વેપારી કમર, પચમહાવમાં બીરોનો બૂખમરો.
- તા. ૭-૪-૩૫ રાનસભાની બેઠક વાહસરોયે પોતાની ખાત મતાથી પસાર કરેલુ નાણાબિવ રનુ થયુ, વડી ધારાસભાની બેઠક ટ્રેડ યુનિયનની બેઠક સામેના પ્રતિબધ સંબધમાં તેમજ દિન્દી મનડી નોકરોએ દર્ગાવેલા અતિપ્રાય સામે બેઠક મુવતરી રાખવાની દરખાસ્તો કાનૂન બદાર, ન્યુબિવી ફડમાં બે લાખ મનુર, શ્રી બુલાભાઈએ ન્યુબિલિ સંબધમાં સ્પષ્ટ કરેલી મદાગમભાની નીનિ.
- તા. ૮-૪-૩૫ શહેનશાહના રૌધ્ય મહોત્સવમાં ભાગ ન લેવાનો અમદાવાદ મ્યુ. નો દરાવ, 'અમૃત બલર પત્રિકા'ના તત્રીને દેહની સન્ન, બેત્પાળના નવાએ અક્ષીતડ યુનિવર્સિટીના વાઈસચેન્સલર પદનુ સહ્યામુ આપ્યુ, મુબલના 'આસાદ' પત્ર પાસે મુબઈ સરકારે માગેલી જમીનગીરી, શ્રી વી કે લોરે કલકતામાં દાવકગી બાધી ૬૨૦ કલાક પાળીમાં તરવા રહી સ્થાપેલો રેકાર્ડ, કપૂરપદાના ૪૬ મય મેવકોના કપવાચ, વા. મરોયને અરજ, પબજના કેટલાક મડોનો ગેરનયરેસર મટયા, કાન્દાપુર નજીક વાવાગ્રાડુ.
- તા. ૯-૪-૩૫: વડી ધાગમભાની બેઠક હીવાનો કાયદા ઉપર મુસાગ કરત બિવ સિયેન્ટ કમિટિને રોપાયુ, કરાચીના મેલ્ટીગર સંબધમાં ન્દેર તપાસની જરૂર નથી એવું જમ્બુવનડી મુબઈ સરકારની થાંી, ગોલાપુરમાં મદાગમભા તરફની સત્તા ઉપર બધો; બેડિલા